

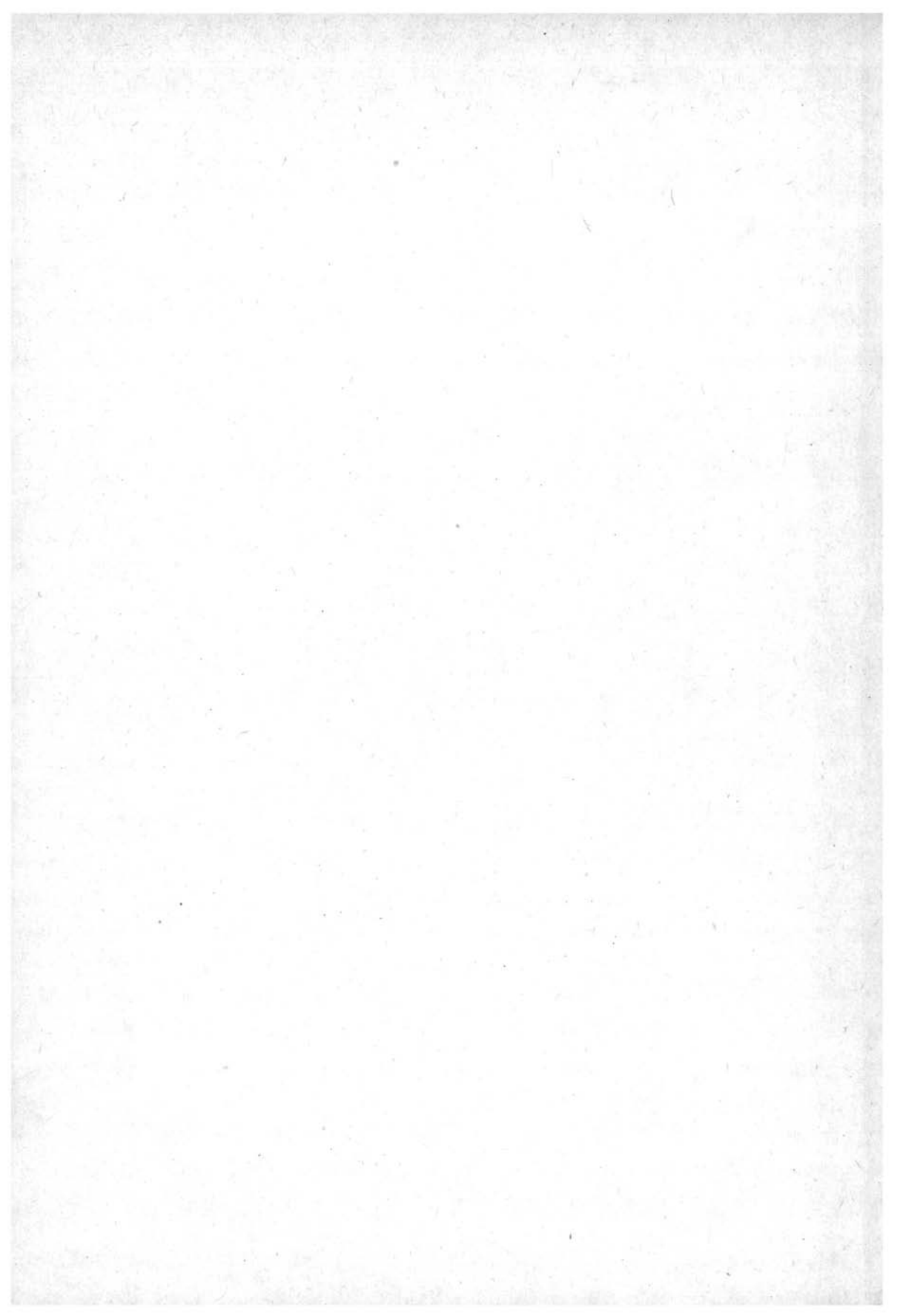
A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXVIII-XXIX

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1989-1990

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXVIII-XXIX.

Miskolc, 1991

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Аннaлы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

A kötet lektorai:

*Bencze László, Détsky Mihály, Fodor István, Frisnyák Sándor,
Heckenast Gusztáv, Kemenczei Tibor, Kovács Tibor, Kováts Dániel,
Orosz István, Szabó Péter, Timárné Balázsy Ágnes, Veres László*

Szerkesztette:
SZABADFALVI JÓZSEF
és
VIGA GYULA

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: a múzeum igazgatója
Borsodi Nyomda, Miskolc – 1991
Felelős vezető: Horváth Ferenc

KORA BRONZKORI TELEPÜLÉSNYOMOK MEZŐCSÁT-OROSZDOMBON

S. KOÓS JUDIT

A Dél-borsodi síkság legnagyobb településének, Mezőcsátnak a neve nem ismeretlen a régészeti szakirodalomban. A Tisza árterének vastag löszös homokja, a vízközelség indokolták azt a települési sűrűséget, amelyet az emberek az évezredek során itt kialakítottak.

A község területe, illetve határa rendkívül gazdag régészeti lelőhelyekben. A dolgozat témájául választott korszak emlékanyaga – ha csak szigorúan a település közvetlen környezetét nézzük – négy helyről került napvilágra. A Mezőcsáttól ÉNy-i és Ny-i irányban húzódó Pástidomb, Laposhalom és Harangdomb a kora bronzkori hatvani kultúra tell-települései, az egykori Csincse-patak partján emelkednek, egymástól mindössze 2-3 km-re. Ezt a közelséget minden valószínűség szerint stratégiai szempontok is indokolták.¹

A negyedik lelőhely, *Oroszdomb*, a falu északi részén, de még annak területén található. A környezetéből magasan kiemelkedő homokdombot annak idején széles vízfolyás ölelte körül.

A Mezőcsát-Höröcsögösön végzett ásások ideje alatt tett terepbejárások során figyelt fel Kalicz Nándor a kedvező földrajzi adottságokkal rendelkező területre, majd végzett itt próbaásatást 1960-ban.² Ennek során egy 7×4 m-es blokkot nyitottak, amelyben a felső 50 cm kevert, szürke föld, benne a badeni kultúra rövid ideig tartó megtelepedésének szórványos nyomaival, valamint a hatvani kultúra cserepeivel, állatcsonttal és kevés égett agyagdarabkával.

A blokk déli részén, a felszíntől 45 cm mélyen szabálytalan kör alakú folt mutatkozott. Kibontása után egy 225×300 m átmérőjű, 160 cm mélységű gödör rajzolódott ki (1. sz. gödör), melynek tartalma ugyancsak hatvani emlékanyag.

A felszínre került cseréptöredékek bemutatása:

*A leletek leírása:*³ (1–2. ásonyom, –45 cm-ig)

1. Belül szürke, kívül barna, durvított felületű, elvékonyodó, egyenesre levágott perem (1. t. 1).
2. Szürke foltos, fényezett felületű, finom kidolgozású, kihajló, elvékonyodó perem (1. t. 2).
3. Vörösesbarna, durva kidolgozású, vastag falú, mélyen bevagdalt díszű perem (1. t. 3).
4. Szürke, finom kidolgozású, belül fényezett, kívül durvított felületű, egyenesen felfutó peremtöredék a fül csonkjával (1. t. 4).
5. Szürke, finom kidolgozású, élesen kihajló peremtöredék. 1-1 sor mélyen bebökődött minta díszíti (1. t. 5).

1. Kalicz N., 1968. 117.

2. Kalicz N., 1968. 117–118. A próbaásatásról szóló jelentést l. Mezőcsát-Höröcsögös ásatási napló, MNM Régészeti Adattár VI. 114/1961. leltári szám alatt, Patek Erzsébet és Kalicz Nándor ásatása. Itt szeretném megköszönni Kalicz Nándornak, hogy a leletanyag közlési jogát átengedte.

3. A leletek a Herman Ottó Múzeumban kerültek bejelentésre 89.4.1–43. leltári szám alatt.

6. Belül szürke, kívül barna, széles szalagfűl textilmintával díszítve (1. t. 6).
7. Szürke, közepes kidolgozású, ívelt falú, függőleges seprűzéssel díszített oldaltörödédek (1. t. 7).
8. Belül szürke, kívül barna, jó minőségű, felületén alig észlelhető seprűzés nyomaival (1. t. 8).
9. Vörösre égetett, jó minőségű, vastag falú, seprűzött oldaltörödédek (1. t. 9).
10. Szürkésbarna, jó minőségű, függőlegesen seprűzött felületű törödédek (1. t. 10).
11. Belül szürke, kívül vörösesbarna, durván seprűzött felületű törödédek (1. t. 11).
12. Világosbarna, jó minőségű, széles, lapos, textildíszes felületű szalagfűl törödéke. A fülön keresztirányú, bevagdalt bordadísz (1. t. 12).
13. Sárgásbarna, jó minőségű, profilált aljtörödédek, felületén mély bevagdolások (1. t. 13).
14. Szürkésbarna színű, vastag falú, textilmintával díszített oldaltörödédek (1. t. 14).
15. Szürke, jó minőségű, élesen kihajló, ívelt peremtörödédek, felületén fényezés nyomaival (2. t. 1).
16. Szürke, jó minőségű, fényezett felületű, elvékonyodó falú, egyenesre levágott peremtörödédek (2. t. 2).
17. Sárgásbarna, közepesen kidolgozott, ívelt falú, seprűzött díszű peremtörödédek (2. t. 4).
18. Belül szürke, kívül vörösesbarna, durva kidolgozású, seprűdízses törödédek (2. t. 7).
19. Szürkésbarna színű, durva kidolgozású, függőlegesen seprűzött oldaltörödédek (2. t. 9).

3. ásónyom (-45-60 cm)

20. Sárgásbarna, finom kidolgozású, fényezett felületű, vastag falú, elvékonyodó és élesen kihajló, bevagdolásokkal tagolt peremtörödédek (2. t. 3).
21. Szürke, finom kidolgozású, fényezett felületű, élesen kihajló, elvékonyodó peremtörödédek (2. t. 5).
22. Barna színű, közepes kidolgozású, seprűzött díszű oldaltörödédek (2. t. 6).
23. Világosbarna színű, közepes minőségű, seprűzött díszű oldaltörödédek (2. t. 8).
24. Világosbarna, közepes minőségű, mélyen seprűzött törödédek (2. t. 10).

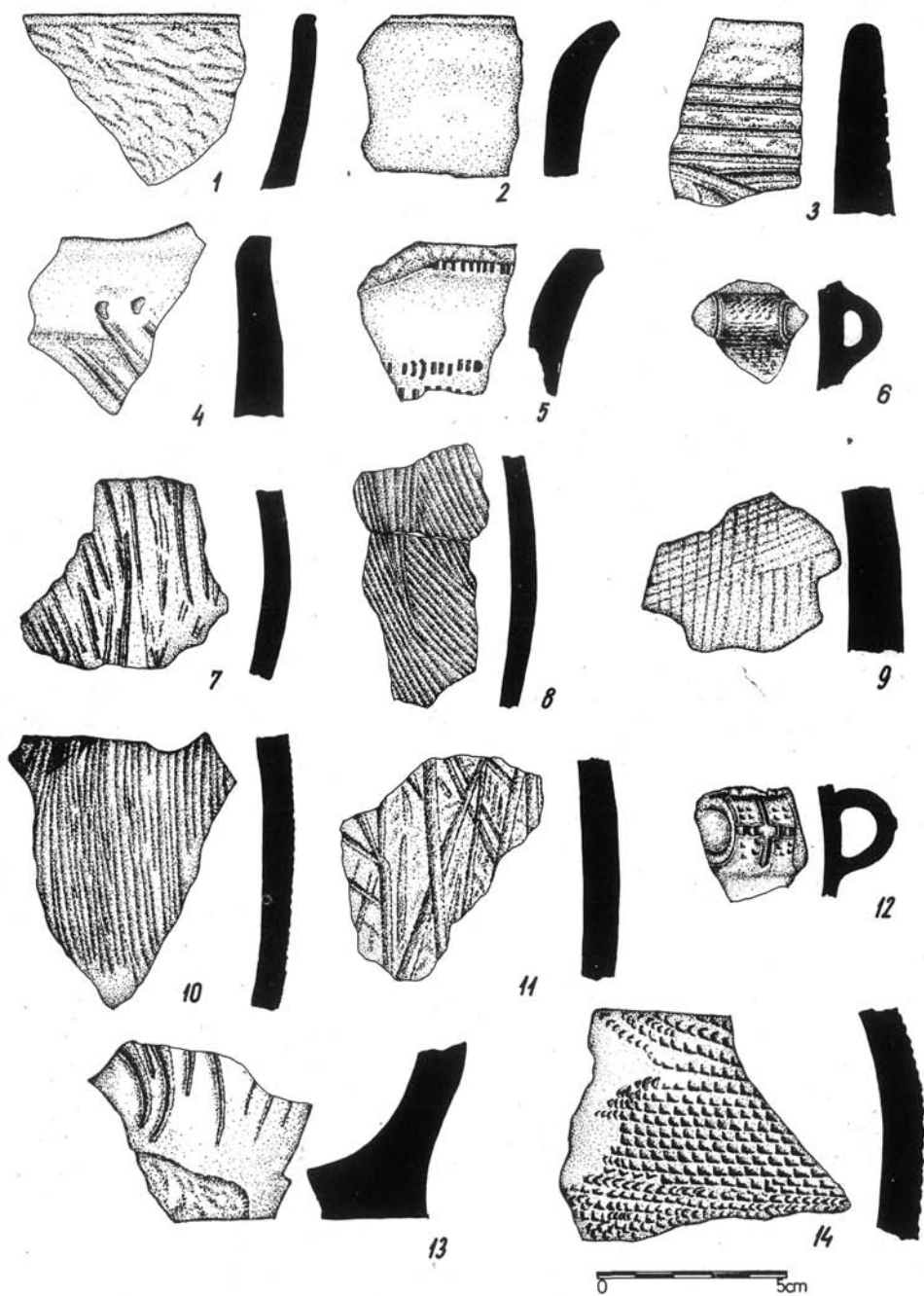
1. gödör

25. Szürke színű, közepes minőségű, ívelt falú, elvékonyodó peremtörödédek, függőleges seprűzéssel díszítve (3. t. 1).
26. Belül szürke, kívül világosbarna, finom kidolgozású, élesen kihajló peremtörödédek (3. t. 2).
27. Világosbarna, fényezett felületű, tölcserés szájú peremtörödédek (3. t. 3).
28. Vörösesbarna, textildíszes szalagfűltörödédek (3. t. 4).
29. Szürke színű, vastag falú, durva kidolgozású, seprűdízses törödédek (3. t. 5).
30. Belül szürke, kívül vörösesbarna színű, textilmintával díszített oldaltörödédek (3. t. 6).
31. Belül világosbarna, kívül szürke, vastag falú, textildíszes törödédek (3. t. 7).
32. Szürke-barna foltos, jó minőségű, sima felületű, profilált aljtörödédek (3. t. 8).
33. Belül szürke, fényezett, kívül vörösesbarna, durván seprűzött fenéktörödédek (3. t. 9).
34. Belül szürke, kívül sárgásbarna színű, seprűzött felületű, profilált aljtörödédek (3. t. 10).

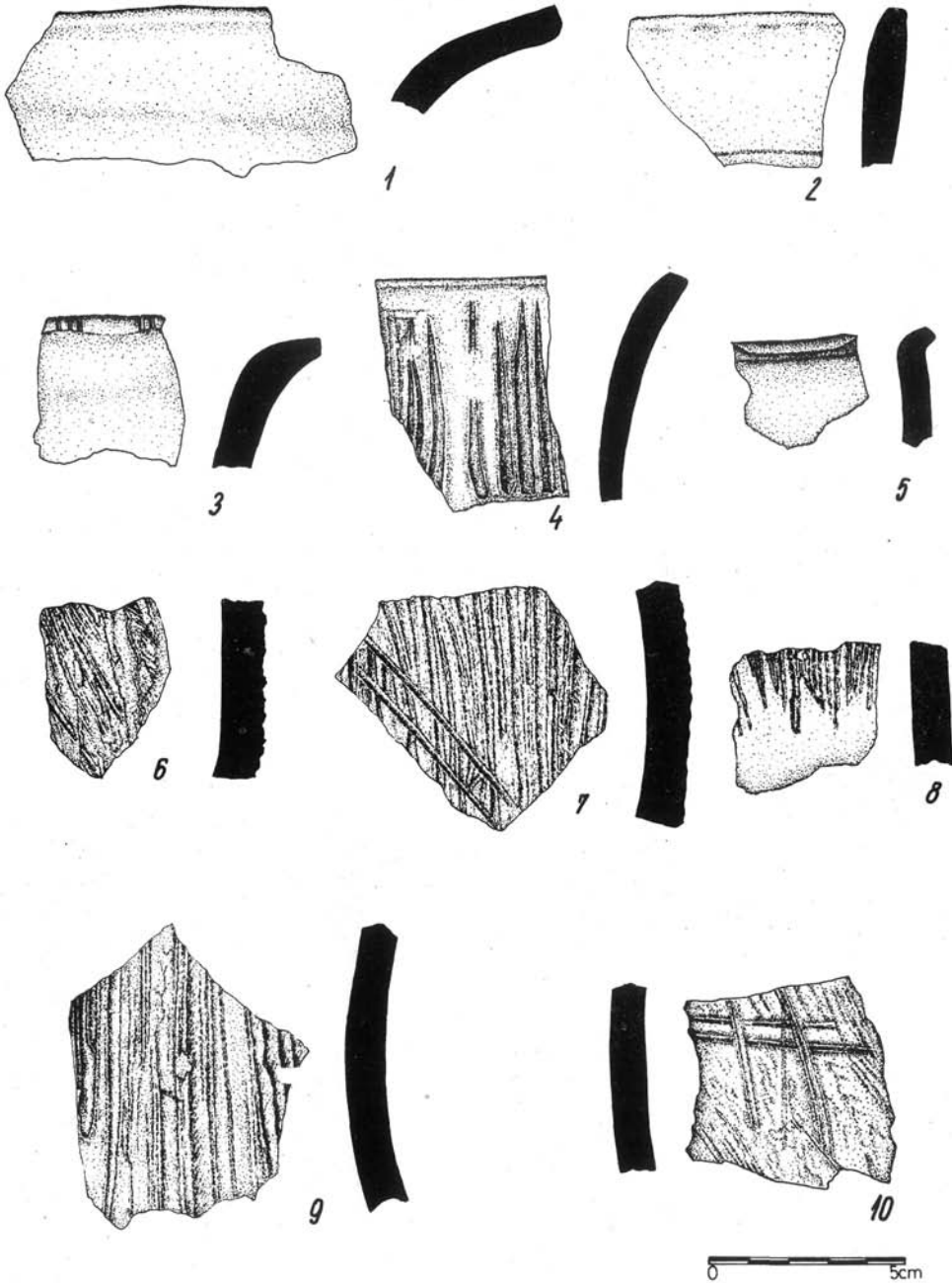
Az ásatás folyamán előkerült kerámiaanyag eléggé egyöntetűnek tűnik. A cserepek nagy részét homokkal vagy apró kavicsal soványított agyagból készítették, felületüket a legtöbb esetben durva, mély seprűzéssel, illetve textilmintával díszítették. Felismerhetőek a hatvani kultúra egyes edénytípusai, így az általános formát képviselő fazekak egyenes vagy kihajló peremű, profilált aljú változatai (1. t. 3, 13, 2. t. 4, 3. t. 1, 8-10). Kis csupor törödékei lehettek az 1. t. 1, és a 2. t. 5 darabjai, míg az 1. t. 2, 4 és a 2. t. 2, talán korszokhoz tartozhattak. Néhány élesen kihajló peremtörödédekben a kultúra egy-egy jellegzetes táltípusának részletét véltük felfedezni, mint pl. 1. t. 5, 2. t. 3, 3. t. 2.

A hatvani kultúra talán legfontosabb edénytípusai az amforák, melyek a kultúra életének végéig fellelhetőek. Tölcserés szájú peremtörödéke az 1. gödörben fordult elő (3. t. 3). A textildíszes szalagfűlek is minden valószínűség szerint az előző edénytípus egy-egy példányán lehettek (1. t. 6, 9, 3. t. 4). A söprűs, ill. textilmintával díszített oldaltörödédek a kis- és nagyméretű fazekakhoz, csészékhez, csuprokhoz, tálakhoz és amforákhoz egyaránt tartozhattak (1. t. 7-11, 14, 2. t. 6-10, 3. t. 5-7).⁴ Az 1. ásónyom

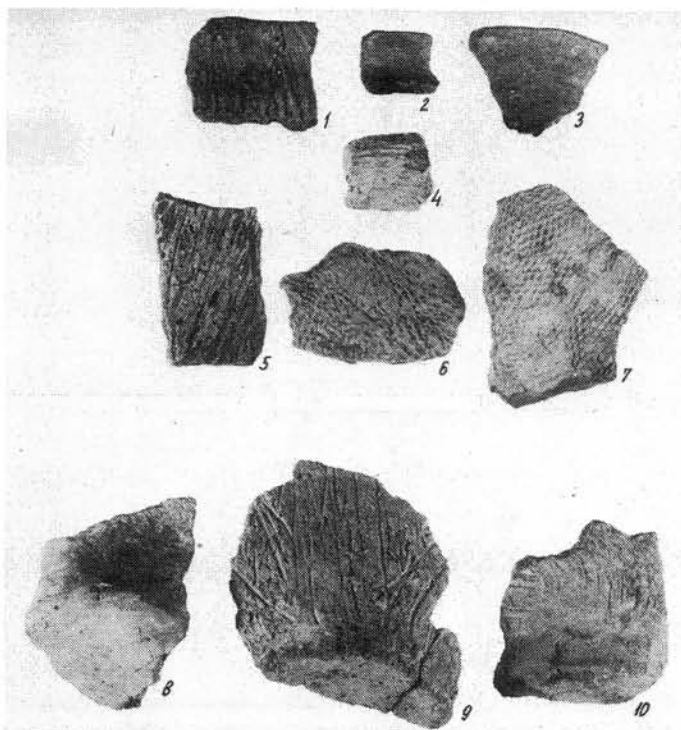
4. A leletanyag összetétele, jellege nem ad módot részletes analízisre, így a törödékeket Kalicz Nándor monografikus feldolgozása, valamint ásatási megfigyelései segítségével határoztuk meg. Ehhez l. Kalicz N., 1968. 149-153.; uő. 1984. 196-198. LII-LV. táblák.

1. tábla. A hatvani kultúra cseréptöredékei Mezőcsát-Oroszdombról
 (A rajzokat Józsné Homola Krisztina, a fotót Kulcsár Géza készítette.)

2. tábla. A hatvani kultúra cseréptöredékei Mezőcsát-Oroszdombról

3. tábla. A hatvani kultúra cseréptöredékei
Mezőcsát-Oroszdombról

kevert földjéből két sárga színű, jól megmunkált darab került napvilágra, melyek egyértelműen hordozható tűzhelyek „kapu”, illetve rostélyrészei voltak.

Jóllehet a kerámialeletek csak korlátozott analízisre adnak lehetőséget, azonban felvetődik a kérdés, hogy a hatvani kultúra mely szakaszában használták a telepet? Az általános formák és a jobbára díszítetlen töredékek között egy textilmintás, bevagdalt bordadíszes szalagfűl (1. t. 12), valamint egy ék alakú bebökődésekkel sormintázott peremdarab (1. t. 5) alapján feltételezhetjük, hogy a kultúra II. szakaszában is éltek az Oroszdombon.⁵

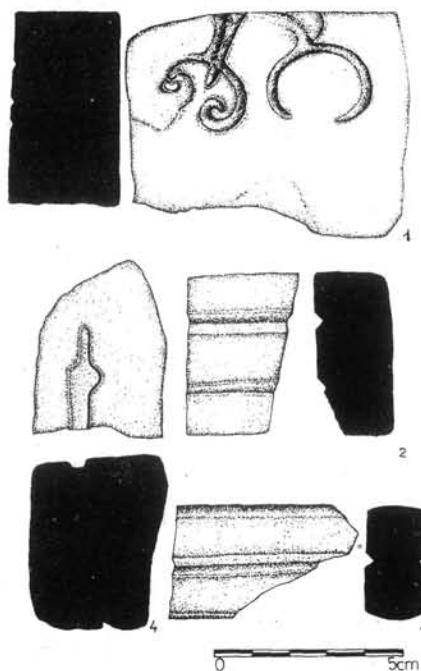
A leletegyüttes legérdekesebb, legértékesebb darabja egy öntőminta, mely a 2. ásonyomból származik.

Az öntőminta leírása: Sárga színű, homokkőből készült, hosszanti oldalán két csüngő negatívja látható. A ferdén egymás felé forduló ékszerek közül az egyik bepödött végű, középtaggal ellátott, a másik, mely nagyobb az előzőnél, nyitott végű típus. Mindkettő függesztője kiszélesedő, az utóbbinál azonban az öntőminta e helyütt sérült. Méretei: H: 7,8 cm, Sz: 4,7 cm és 6,3 cm, M: 3,9 cm. Töredékes.

A mezőcsáti csüngős öntőmintának szinte csaknem pontos megfelelője Tiszafüred-Ásotthalom lelőhelyről került elő.⁶ Ez is homokkőből készült, de kétoldali használatú, s mindkét oldalán az általunk ismertetett ékszertípus negatívja látható. Figyelemre

5. Kalicz N., 1968. 157.; uő. 1984. 199.

6. Bóna I., 1960. 261–268.; Mozsolics A., 1967. 100–102.; Kovács T., 1984a. 380.

4. tábla. 1. Öntőminta Mezőcsát-Oroszdombról két csüngővel;
2-3. Bronzhuzalok öntőmintái Felsővadász-Várdombról;
4. Miniatűr tör öntőmintája Felsővadász-Várdombról

méltó, hogy ugyanúgy méretbeli eltérések tapasztalhatóak itt is a két félhold alakú csüngő között a középtag nélküli javára, amint azt a mezőcsáti esetében megfigyelhetjük⁷ (4. t. 1).

Bóna István a más lelőhelyekről már ismert bronz ékszertípusok vizsgálatával határozta meg a tiszafüredi lelet korát és sorolta azt a koszideri időszak emlékei közé.⁸

A kisapostagi kultúra temetőjének Dunaújváros-Kosziderpadláson feltárt hamvasztásos sírjai között egy bronzöntőé öntőmintaleleteket is rejtett.⁹ A két formán látható összesen három egyszerű, nyitott végű, félhold alakú csüngő analóg a mezőcsáti és a tiszafüredi darabokkal. Mozsolics Amália a mellékletként sírba helyezett tipikus kisapostagi füles csésze alapján a B II időszakra (Ercsi leletek kora) teszi a leletgyűttest.¹⁰

A szomszédos szlovákiai területek sem sokkal gazdagabbak e tekintetben. Az A. Točík által publikált öntőminta Veseléről szintén kétoldalas, egyiken két, félhold alakú, a másikon tölcseres csüngővel.¹¹ A ratkovcei lelet félhold alakú díszje is e körbe tartozik, ugyanakkor ez a darab egy figyelemre méltó technikai megoldást is nyújt:

7. Bóna I., 1960. II. t. 1-2.

8. Bóna I., i. m. 268. Megemlítenő, hogy Bóna István ebben a munkájában a halomsíros kultúra végére helyezi a koszideri típusú raktárléleteket.

9. Mozsolics A., 1967. 100. 19. t. 1-4.

10. Mozsolics A., i. m. 101.

11. Točík, A. 1964. 37. t. 7-8.; Furmánek, V. 1980. 47. 210. és 210 A ábrák; Kovács T., 1984a. 379.

nevezetesen, hogy mivel az egyes negatívokat egy közös öntőcsatorna kötötte össze, ezért ugyanabban a formában egyidejűleg több csüngőt is lehetett önteni.¹² Minden bizonnyal ilyen módszerrel készülhettek az említett veselői és a mezőcsáti példányok csüngői is.

Ugyan nem a vizsgált típusok, de egy nagyméretű, félhold alakú öntőminta-töredéke ismert Barcáról is.¹³

Újabbán L. Olexa tárt fel a Nyžná Mišľa-i (Alsómislye) temetőben két olyan sírt, melyekbe mellékletként fémöntéssel kapcsolatos tárgyakat, öntőmintákat, öntvényeket helyeztek. E tények is igazolni látszanak azt a feltételezést, mely szerint az egyes telepeken külön, önálló öntőműhelyek működtek.¹⁴

A mezőcsáti öntőminta korát meghatározandó, külön kell tárgyalnunk a kétféle csüngőtípust. Az egyik, a korábbiak tűnő, félhold alakú, egyszerűbb technikai megoldást feltételez, míg a másik, az ún. tüskés csüngő használata az előbbinél lényegesen szűkebb időhatárok közé szorítható. Ez egyúttal megkönnyíti e típus pontos datálását is, hiszen az eddig előkerült darabok lelőköörülményei szinte kivétel nélkül hitelesek. Feltűnésükkel a koszideri periódustól kell számolnunk, amikor is megjelennek a korszak temetőiben és raktárleleteiben. Sírokból kerültek felszínre a geleji,¹⁵ telepekről a nagyrozvágyi¹⁶ és a tiszakeszi¹⁷ csüngők – hozzáátve, hogy ez utóbbi előfordulása bizonytalan.

Szlovákiai területeken jóval nagyobb számban találkozunk az adott leletípussal. Legismertebbek a Barca D/2 szektorában felszínre került depólelet darabjai,¹⁸ de Hodejov I. és Spišský Štvrtok (Csütörtökhely) lelőhelyekről is származnak analóg példányok.¹⁹ Újabbán L. Olexa közölte a Nižná Myšľa-i (Alsómislye) ásatásának 76. sírjából egy nyakláncot, amelyet bronzcsövecskék és félhold alakú, középtagos csüngők alkottak.²⁰

Ami az időrendet illeti, Bóna István a tiszakeszi lelettel a következő, koszideri típusú leletegyütteseket hozza kapcsolatba: Rákospalota, Alsónémedi, Koszider I., Tőkés, Orosipusza és Barca.²¹ Mozsolics Amália egyértelműen a koszideri fémműveség emlékeként tartja számon e tárgyakat.²² A csüngőtípus datálásánál Hänsel szűkebb időhatárral számol, mint a másiknál. Véleménye szerint a Fűzesabony–Ottomány területeken elterjedt ékszer időtartama is csak addig tart, amíg az említett két kultúráé.²³

A szlovákiai kutatás a tárgyalat ékszertípus megjelenését a Kárpát-medencében a középső bronzkor elejére helyezi.²⁴ Hogy a korszak szinte minden fázisában megtalál-

12. *Furmánek, V.* 1980. 47. 182. ábra; *Novotná, M.* 1983. 1. tábla.

13. *Furmánek, V.* i. m. 47. 116. ábra.

14. *Novotná, M.* 1983. 67.; *Olexa, L.* 1987. 267–268.

15. *Kemenczei T.*, 1979. 39. IX. t. 8., 10–68. sír.

16. A szerző leletanyaga, melyből egy nagyméretű, félhold alakú lemezcsüngő ismertetése jelent meg eddig. *Vö. S. Koós J.*, 1986–87. 69–80. A további bronztárgyak a következők: Két körbördás fejű, tüskés tutulus, nyitott végű, vésett díszű karperec, két, kerek átmetszetű bronzhuzalból tekerceselt gyűrű, négy négyzetes átmetszetű bronzhuzal töredéke, lekerekített markolatlapos, 3 nitszeges középbördás tör töredéke, valamint a tárgyalat félhold alakú, visszapödrött végű, középtaggal ellátott csüngő.

17. *Bóna I.*, 1958. 233. IV. t. alsó kilenc; *Mozsolics A.*, 1967. 87.

18. *Hájek, L.* 1957. 9. ábra; *Vladár, J.* 1973. 10. ábra.

19. *Furmánek, V.* 1980. 24. 10. t. 247–255., 11. t. 278–279., 293–294. Itt említi meg a szerző, hogy Barcáról agyagból készült csüngőutánzatok is napvilágra kerültek.

20. *Olexa, L.* 1982. 3. ábra 1–2.

21. *Bóna I.*, 1958. 214. 29. lábjegyzet.

22. *Mozsolics A.*, 1967. 87.

23. *Hänsel, B.* 1968. 116.

24. *Furmánek, V.* 1981. 41–42.

hatóak, arra az ottományi kultúra klasszikus időszakába tartozó bárcai és Spišský Štvrtok-i (Csütörtökhegy),²⁵ a koszideri bronzok idősebb emlékei közé sorolt Nížná Myšľa-i (Alsómislye),²⁶ és a hodejovi csüngők²⁷ szolgálnak bizonyítékkul. Továbbélésüket egészen a Reinecke-bronzkor B I időszakáig követhetjük nyomon, ahol a pilinyi kultúra legkorábbi hamvasztásos sírjainak mellékleteként tűnnek fel.²⁸

A másik csüngőtípus datálásánál az előbbinél tágabb időhatárokkal kell számolnunk. Legkorábbi leleteik a kisapostagi kultúra sírjaiban lelhetők fel, melyek ugyan nyitottak, de csaknem szabályos kört alkotnak.²⁹ Analóg ékszerek az ercsi leletegyüttesből is felszínre kerültek, de ezek között némelyiknek már kissé visszapödrött a vége.³⁰ További példányokat a dunaújvárosi temető kulcsi csoportjának sírjai is tartalmaztak.³¹ Fentiek ismeretében Mozsolics Amália a kisapostagi kultúra időszakára (B II) datálja e korábbi típust, megjegyezve, hogy a B III depóban és sírjaiban már nem túl gyakoriak.³²

A kutatás egyetért abban a kérdésben, hogy ezek a csüngők már a kora bronzkorban megjelentek és az egész középső bronzkor folyamán változatlan formában továbbéltek.³³ V. Furmánek Mozsolics meghatározásából kiindulva megkérdőjelezi a kora bronzkor eleji keltezését (B II), mert szerinte csak az ezt követő periódusra tehető megjelenésük, amikor Szlovákia területén már a fejlett Aunjetitz- és a Hurbanovo-típus uralkodik.³⁴

A tárgyalt ékszertípus elterjedését nemcsak a Kárpát-medence egész területére, hanem a szomszédos vidékekre is kiterjeszti. Továbbélésükkel a pilinyi és a lausitzi kultúrák, tehát a középső halomsíros időszakig (RBB₂-BC₁) számol.³⁵

Visszatérve kiindulási pontunkhoz, az öntőmintákhoz, a következőket kívánjuk megjegyezni: Sajnos az idézett öntőminták száma meglehetősen csekély, ezért forrásértékük korlátozott. Segítségükkel azonban – a gyér adatok ellenére is – talán annyi mégis megfogalmazható, hogy a kora bronzkor hatvani kultúrájának életében nem volt ismeretlen a fémöntés. A településeken kis, helyi öntőműhelyek működhetnek, ahogy ezt a formák töredékei is bizonyítják.³⁶

Összehasonlítva az ezt követő időszak leletanyagával, az öntőmintákat illetően sokat nem változott a helyzet. Bizonyára számos, publikálásra váró lelet finomíthatná a már eddig kialakult képet, addig azonban meg kell elégednünk a hatvani és a füzesabonyi kultúrák által lakott területekről, nem mindig hiteles feltárásokból származó leletanyaggal, felvetve ezzel a kulturális hovatartozás problematikáját is.³⁷

25. Vladár, J. 1973. 269.; Furmánek, V. 1980. 24.

26. Olexa, L. 1982. 394.

27. Furmánek, V. 1980. 25. II. t. 268–275.

28. Dušek, M. 1969. 6. ábra 1–9.; Furmánek, V. 1977. 287. XXII. 5., 9.; uő. 1980. 24., 25.; uő. 1981. 41–42. 2. ábra 1–2. Bóna István véleménye szerint a pilinyi nagyméretű csüngőkön a tiszafüredi bronzöntés hatása érezhető. Vö. Bóna I., 1960. 267.

29. Mozsolics A., 1942. 26. III. t. 2., 3., 20–21., IV. t. 32–33., 35., uő. 1967. 87.

30. Mozsolics A., i. m. 2. t.

31. Mozsolics A., i. m. 87.

32. Mozsolics A., i. m. 87.

33. Hachmann, R. 1957. 164.; Bóna I., 1958. 234.; Mozsolics A., i. m. 87.; Hänsel, B. 1968. 115.; Furmánek, V. 1980. 23.

34. Furmánek, V. i. m. 23.

35. Furmánek, V. 1977., 287.; Furmánek, V. 1980. 23.

36. Hänsel, B. 1977. 90–91.; Kalicz N., 1984. 200–201.

37. Bóna I., 1960.; Mozsolics A., 1967. 101.; Kalicz N., 1968. 162–163.; Bóna I., 1975. 156.; Kovács T., 1984a. 241.

Jóllehet a Mezőcsátról származó öntőminta hatvani kultúrkörnyezetből került napvilágra, azért besorolásával kapcsolatosan kétségek merültek fel. Ezt pedig éppen a mintán látható félhold alakú, tüskés csüngő negatívja indokolja. Úgy véljük, hogy az előzőekben sikerült kellő bizonyítékkal szolgálnunk arra vonatkozóan, hogy az idézett ékszertípus a középső bronzkori kultúrák népeinek sajátja, az azt megelőző időszak emlékéanyagában ismeretlen. Véleményünk szerint az ásatás kerámiaanyaga magában hordozza a hatvani kultúra fazekességének néhány jellegzetes vonását, mégis úgy tűnik, hogy a tárgyalt területen esetleg későbbi kultúrák – nevezetesen a füzesabonyi – jelenlétével is számolnunk kell. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy egy nagyobb felületen folytatott feltárás esetleg alátámasztaná hipotézisünket. (Igaz, ez nem törvényszerű, de a környezettől dombokon hatvani és füzesabonyi leleteket keverten találtak . . .³⁸)

Megfogalmazhatjuk tehát azt az óvatos véleményünket, mely szerint öntőmintaleletünk egyszerű, félhold alakú csüngője és a hatvani kultúrkörnyezet ellenére a másik csüngő jelenléte ennél későbbi datálást feltételez. A feltételes módot indokolja a viszonylag kisszámú forrásanyag, mely híjával van az igazán kvalifikált daraboknak. Ennek ellenére egyértelműen a hatvani kultúrának tulajdoníthatjuk a telepanyagot azzal a megkötéssel, hogy abban más kultúrák emlékeivel is számolnunk kell.

Függelék *Öntőmintaleletek Felsővadász-Várdombról³⁹*

A több éven át tartó felsővadászi ásatások eredményeként újkőkori (bükki kultúra), rézkori (hunyadihalmi csoport, badeni kultúra) és bronzkori (hatvani és füzesabonyi kultúra) leletanyag került a birtokunkba.⁴⁰ Sajnálatos módon azonban a mezőgazdasági munkák által – mélyszántás, homokbányászás – erősen igénybe vett területen lévő, évezredekken át lakott településen az említett kultúrák emlékei keverten fordultak elő. A feltárás során napvilágra került öntőminták közül hármat a földművelés által megbolygatott humuszban, egyet pedig –120 cm mélységben találtunk, régészeti objektumoktól függetlenül.⁴¹ S így – jóllehet hiteles lelőköriülmények közül – azonban a bemutatásra kerülő darabok nem köthetőek csak és kizárólag egy kultúrához még akkor sem, ha az adott szelvényben túlsúlyban voltak egyik vagy másik kultúra jellegzetes tárgyai.

Öntőminta: Szürke színű, homokkőből készült, felületén két párhuzamosan futó, V alakú vajat. Törött. (4. t. 2). Méretei: H: 4,5 cm, Sz: 2,1×3 cm, M: 1,3 és 1,8 cm.

Öntőminta: Világosszürke színű, márgából készült, egyik vége felé erősen elkeskenyedő, simára csiszolt felületű, mindkét oldalán használt forma. A tárgyak negatívja V alakú. Törött (4. t. 3). Méretei: H: 5,8 cm, Sz: 3,1 cm, M: 1,8 és a másik vége teljesen elvékonyodó.

Öntőminta: Barna színű, puha homokkőből készült, rendkívül magas, szabálytalan forma, egyik oldalán miniatűr tör negatívjával. Törött (4. t. 4). Méretei: H: 4,8 cm, Sz: 3,8×2,8 cm, M: 5 cm.

Öntőminta: Világosbarna színű, homokkőből készült, lapos, csiszolt felületű töredék. Egyik széle felé elvékonyodó. Törött.⁴² Méretei: H: 5,8 cm, Sz: 3,4 cm, M: 0,8 és 1 cm.

38. *Kalicz N.*, 1968. 117.

39. A szerző ásatása. Leltározatlan, az anyag a Herman Ottó Múzeumban. A feltárásról szóló jelentést *I. S. Koós J.*, 1987. 18–20.

40. *S. Koós J.*, 1986. 103–106.

41. Az öntőminták előkerülési helyei: 15. szelvény 1. ásónyom: tör (4. t. 4), 7. szelvény 2. és 5. ásónyom: sima öntőforma és bronzhuzal (4. t. 2), 11. szelvény 2. ásónyom: bronzhuzal (4. t. 2).

42. Mivel ezen a darabon öntőforma nem látható, ezért nem mutatjuk be képen. Azonban kidolgozási technikája, formája alapján egyértelműen ide sorolható.

A 4. tábla 2. ábra alatt szereplő öntőminta egyik oldala sima, másikon két, V alakú öntőforma látható. A 3. ábrán lévő, kétoldalas formában is bizonyára ugyanezt a tárgytípust állíthatták elő, mint az előzőben, öntőformáik ugyanis szinte csaknem egyeznek. Mivel mindkettő törött, a felismerést segítő részek hiányoznak, ezért csak feltételezhetjük, hogy bronzhuzalok készítéséül szolgáltak.⁴³

Utolsóként ismertetjük azt az öntőmintát, mely az előzőeknél részletesebb elemzést érdemel. Mint a leírásból kiderül, egy miniatűr törő körvonalai rajzolódottak ki a minta felületén. A kora és középső bronzkor törtípusainak áttekintését, eredetük kérdésének tisztázását végezte el Kovács Tibor a tiszafüredi temető sírmellékletei alapján.⁴⁴ Részletes elemzésben csoportosította a korai markolatlapos bronztöröket, melyek között helyet kaptak a miniatűr nyeles darabok is. Az e típushoz tartozó legismertebb leletek a hernádkaki temető 89. és 90. gyermeksírjaiból származnak.⁴⁵ Analóg példányokat Hájek Barca I. rétegéből ismertet,⁴⁶ míg Horedt a wietenbergi kultúra telepéről.⁴⁷ Jellemzőjük a keskeny markolat és penge, enyhén lekerékített, széles vállal, hasonlóan a mi felsővadászi töredékformánkhoz. A publikálásra került forrásanyagban egyébként eddig csak Pecica (Pécska) X. szintjéből került bemutatásra miniatűr törő öntőmintája.⁴⁸

A gyéren előforduló emlékek ellenére módosult a Mozsolics Amália által e témában – a zsadányi-orosi-pusztai leletegyüttes miniatűr csákánya és lándzsája kapcsán – felvázolt kép, mely szerint az ilyen típusú leletek csak sírokban találhatóak.⁴⁹ Az utóbbi évek kutatásai bizonyították e tétel részbeni igazságát, példaként említve a barcai és wietenbergi települések e dolgozatban is felsorakoztatott törjeit.⁵⁰

A miniatűr leletek és öntőminták a Kárpát-medence keleti felében már a középső bronzkor első felében megjelennek telepeken és sírokban egyaránt. E korai időszak fémművességéről meglehetősen keveset tudunk, azonban tény, hogy a füzesabonyi kultúra népessége már a kezdetektől saját, önálló fémművességgel rendelkezett. Virágzását, igazán jelentőssé válását azonban csak a klasszikus és késői időszakában érte el. Műhelyeikből a kezdeti időkből jobbra török kerültek ki, melyek akkoriban a legfontosabb támadó fegyverek lehettek.

A hernádkaki temető 89. és 90. gyermeksírjaiban talált miniatűr török alapján feltehető, hogy a kora bronzkorban több variánsban használt fegyvertípus már ekkor is divatban volt.⁵¹ Keltezésükhöz az említett sírok edényei nyújtanak fogódzót, melyek a kultúra fazekasságának korai termékei.⁵² Fentiek ismeretében a 90. sír kis votív törje

43. A kétoldali használatnak és kidolgozásnak megvolt a maga célszerűsége: ennek oka abban keresendő, hogy a nyersanyagot a legtöbb esetben nehéz volt beszerezni és a kezdetleges eszközökkel a célnak megfelelően megmunkálni.

44. Kovács T., 1973a. 21–22.; *uő.* 1973b. 157–166.; *uő.* 1982. 160.; *uő.* 1984a. 241–242.

45. Kovács T., 1973b. 161.; Bóna I., 1975. 157., 163. t. 1. Vö. még Hájek, L. 1961. 13. ábra 2.

46. Hájek, L. 1961. 72. 14. kép.

47. Horedt, K. 1960. 13. kép 4–5.

48. Horedt, K. i. m. 129.

49. Mozsolics A., 1967. 154.

50. Kovács T., 1982. 160.; *uő.* 1986. 27–28.

51. Bóna I., 1975. 157., 163. t.; Kovács T., 1984a. 241. LXVIII. t. 3.

52. Bóna I., 1975. 157., 161. t. 8., 10., 14.; Kovács T., 1982. 160.; *uő.* 1984a. 242.

és kerámiai megkérdőjelezhetik a Horedt által kora bronzkorinak tartott, Wietenbergen napvilágra került fegyver korszakba sorolását.⁵³

Összegezve az eddig elmondottakat, a következőket állapíthatjuk meg: a Felsővadászon kiásott öntőminták közül kettő (4. t. 2–3) esetében – sérült állapotuk és előke-rülésük bizonytalansága miatt – nehéz eldönteni a kulturális hovatartozást.

Ugyanakkor a miniatűr tör formáját őrző töredék meghatározása analóg darabok alapján már könnyebb, ugyanis a korai markolatlapos bronztörök harmadik csoport-jába tartozó miniatűr fegyverek sajátosságai ismerhetők fel rajta. A hernádkaki, a barcai, a wietenbergi párhuzamok és a pecicai (Pécska) öntőminta alapján tehát leletün-ket a középső bronzkori füzesabonyi kultúra fémművességének korai termékeként tarthatjuk számon.

IRODALOM

Bóna I.,

1958. Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. Acta Arch. Hung. 9. 211–243.

1960. Bronzezeitliche Schmuckgiesserei in Tiszafüred-Ásotthalom. AUSB 2. 261–270.

1975. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest

Dušek, M.

1969. Birituelles Gräberfeld der karpatenländischen Hügelgräberkultur in Dolný Peter. Arch. Slov. 4.

Furmánek, V.

1977. Pilinyer Kultur. Slov. Arch. XXV. 251–370.

1980. Die Anhänger in der Slowakei. PBF XI/3 München

1981. Die Anfänge der Pilinyer Kultur. Slov. Arch. XXIX. 37–50.

Hachmann, R.

1957. Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäi-schen Beziehungen. Hamburg

Hájek, L.

1957. Hlinené lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Košic. Slov. Arch. V. 323–338.

1961. Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei. In: Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit. Bratislava 59–76.

Horedt, K.

1960. Die Wietenbergkultur. Dacia 4. 107–137.

Hänsel, B.

1968. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn

1977. Zur historischen Bedeutung der Theisszone um das 16. Jahrhundert v. Chr. JIVU Frankfurt

Kalicz N.,

1968. Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest

1984. Die Hatvan-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nord-balkans. Beograd 191–215.

Kemenczei T.,

1979. Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. Rég. Füz. Ser. II. No. 20.

S. Koós J.,

1986. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Bükker Kultur in Nordostungarn. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbar-gebieten. Nitra. 103–106.

1987. Jelentés a Felsővadász-Várdombon folytatott ásatásokról, 1982–1984. HOM. Közl. 24/1986. 18–20.

1988. Bronzkori csüngő Nagyrozvagyról. HOMÉ XXV–XXVI. 69–80.

Kovács T.,

53. Horedt, K. 1960. 129. 13. kép 5.; Kovács T., 1973b. 161.

- 1973a. Representations of weapons on bronze age pottery. *Fol. Arch.* XXIV. 7–31.
 1973b. Korai markolatlapos bronztörök a Kárpát-medencében. *Arch. Ért.* 100. 157–166.
 1982. Die terminologischen und chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. In: *Atti X. Simp. Int. Neol. Etá Bronzo in Europa.* Verona 153–164.
 1984a. Füzesabony-Kultur. In: *Kulturen . . . Beograd* 235–255.
 1984b. Die Koszider-Metallkunst. In: *Kulturen . . . Beograd* 376–388.
 1986. Zsadány-Orosi puszta: Ein alter Hortfund (Grabfund?) nach der Restaurierung. *Comm. Arch. Hung.* 27–48.

Mozsolics A.,

1942. A kisapostagi kora bronzkori urnatemető. *Arch. Hung.* 26.

1967. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest

Novotná, M.

1983. Metalurgia opevnených ošád. *AR XXXV.* 63–71.

Olexa, L.

1982. Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei. In: *Südosteuropa zwischen 1600 und 1200 v. Chr.* Berlin 387–397.

1987. Gräber von Metallgiessern in Nižná Myšľa. *AR XXXIX.* 255–275.

Točík, A.

1964. Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. *Arch. Slov. Fontes* 5.

Vladár, J.

1973. Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slov. Arch.* XXI. 253–357.

SIEDLUNGSSPUREN AUS DER FRÜHEN BRONZEZEIT IN MEZŐCSÁT-OROSZDOMB

Zu Beginn der sechziger Jahre führte Nándor Kalicz Feldforschungen in der Gemarkung von Mezőcsát aus; dabei konnte er in Oroszdomb Gefäße aus der frühen Bronzezeit sammeln.¹⁻²

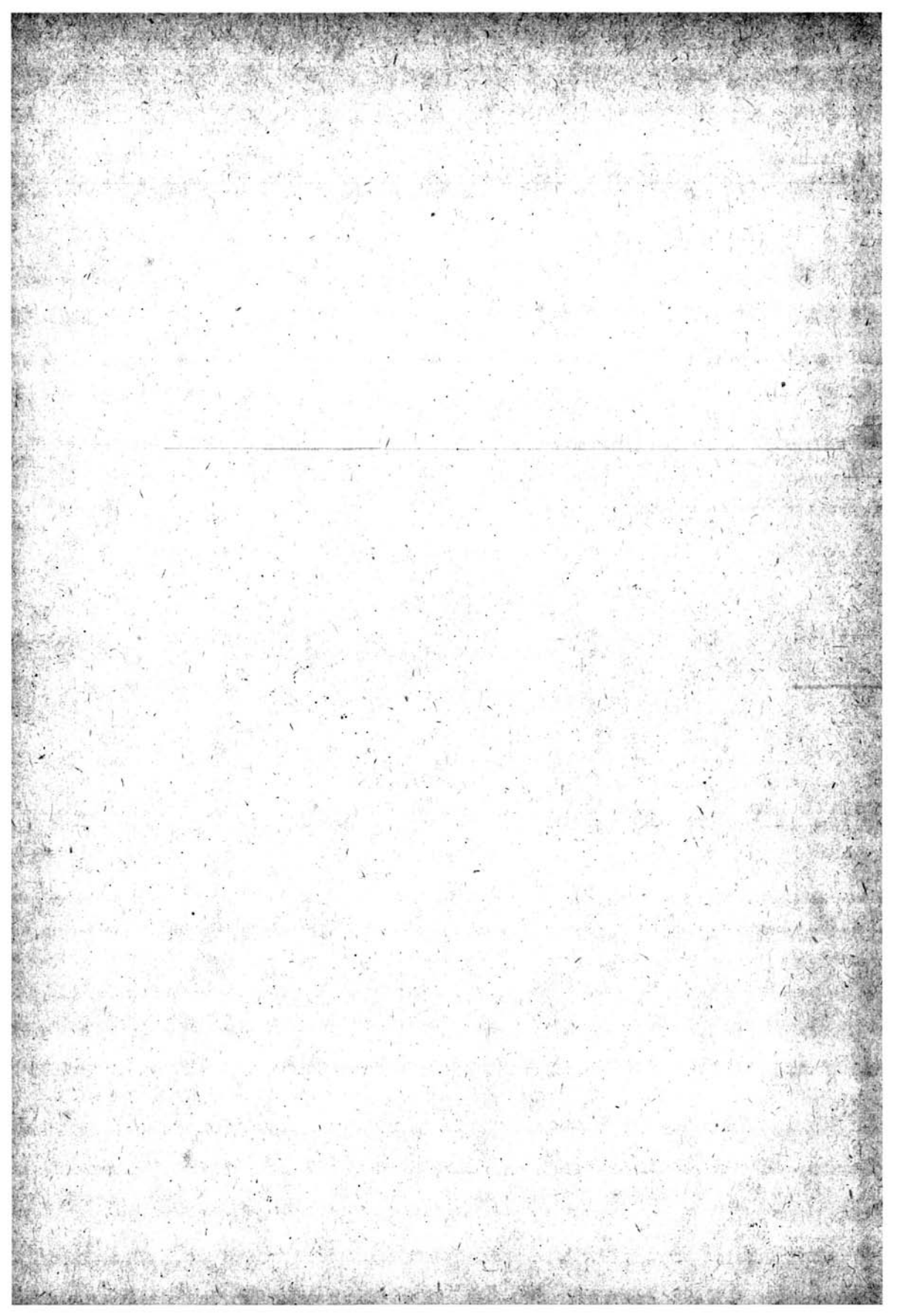
Darauf hin wurden Probegrabungen vorgenommen, bei denen ein Siedlungsschnitt aus der Hatvan-Kultur das Tageslicht erblickte. In diesem Quellenmaterial kommen die so typisch geformten und gemusterten Keramiken der Einwohnerschaft von Hatvan vor: Töpfe mit Textil- und Besenstrichmuster, Amphoren, Krüge und Fragmente von Schüsseln.³⁻⁵ Ein besonders beachtenswertes Stück dieses Fundensembles ist die Gussform aus Sandstein, in der ein einfaches halbmondförmiges Anhängsel und ein Anhängsel mit gedrehtem Ende und Mittelstück zu sehen ist. Ebenso wie auf unserem Gebiet so kommen auch auf dem Gebiet der Slowakei Gussformen nur in geringer Zahl vor. Analoge Stücke sind uns aus Tiszafüred, Dunaújváros, Barca und Vesele bekannt.⁶⁻¹⁴

Das einfachere, halbmondförmige Anhängsel kam schon in der frühen Bronzezeit vor. Mit seiner Existenz kann bis hin zur Piliny-Kultur gerechnet werden. Das andere Anhängsel mit dem gedrehten Ende und dem Mittelstück trat hingegen erst in der mittleren Bronzezeit auf und wurde dann bekannt.¹⁵⁻³⁵ In unserem Fall nun wirft sich die Frage nach der kulturellen Zugehörigkeit auf: das heisst; Die Metallgiesser welcher Kultur, die der Einwohnerschaft aus Hatvan oder aus Füzesabony, haben dieses Stück angefertigt? Wir vertreten die Meinung, dass es letztere waren. Gestützt wird diese Annahme durch die Datierung des Anhängsels.³⁶⁻³⁸ Volle Gewissheit hierüber würden wir aber erst dann erfahren, wenn eine weitere Ausgrabung die Existenz der Füzesabony-Kultur in Oroszdomb bestärken würde.

Im Anhang der Arbeit wird über die Gussformen berichtet, die in den vergangenen Jahren bei Ausgrabungen zu Tage gefördert wurden. Im Ergebnis von Ausgrabungsarbeiten in Felsővadász-Várdomb gelangten vier in unsere Sammlung.³⁹⁻⁴¹ Davon ist die

eine Form eine einfache, zerbrochene, und in zweien wurden wahrscheinlich Bronze-
drähte gegossen, während die vierte zum Giessen eines Miniaturdolches gedient haben
mag.⁴²⁻⁴³ Funde dieser Art sind unseres Wissens bisher nur von Pécska (Pecica) bekannt,
während uns kleine Dolche aus den Gräbern der Friedhöfe von Hernádkak, Megyaszó
und Tiszafüred aus der Füzesabony-Kultur bekannt sind.⁴⁴⁻⁴⁵ Ausserhalb des Landes
publizierte Funde sind die Erinnerungen an die Kultur von Barca und Wietenberg.⁴⁶⁻⁴⁷
Aufgrund der hier aufgezählten Parallelen sowie unter Zuhilfenahme des begleitenden
Keramikmaterials werden Funde dieser Art von der Forschung für frühe Stücke aus
der Metallbearbeitung der Füzesabony-Kultur gehalten.⁴⁹⁻⁵³

Judit S. Koós

A PILINYI KULTÚRA NYOMAI EMŐD-TÜZÉP LELŐHELYRŐL

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

1985-ben az emődi Tüzép Vállalat telepvezetője, Dargai István értesítette a megyei Herman Ottó Múzeumot, hogy vízderítő mélyítésekor cserepeket találtak. A lelőhely a Bükk hegység síkságra kinyúló legdélibb lejtőjén van (1. kép), a Miskolcraól Budapestre irányuló M3-as főút nyugati oldalánál (2. kép).

A helyszínen láttuk, hogy két egyforma gödröt ástak a kapubejárattól északra, tizenkét méterre. A gödrök hossza 6,5 méter, szélességük 3 méter. A 2. számú gödörből kerültek elő a leletek 4 méter mélységben a nyirkos agyagban. Ez a réteg 70 cm vastag volt, tehát 3,3–4 méterig tartott.¹ A megtalált és összegyűjtött leletek 88.1.1–60. leltári számon kerültek nyilvántartásba. Ezek a következők:

Cserép: Szürkésbarna edény aljának, oldalfalának és peremének töredéke. 7 db. Hosszuk 2,1–6,4 cm között váltakozik. F. átm.: 6 cm.

Edénytöredék: Világosbarna, belül szürke fenék- és faltöredék. H: 4,2 cm, 6,1 cm.

Edénytöredék: Világosbarna, simított felületű finom kis perem- és oldaltöredék. Két darab. H: 3,6 cm, 4,9 cm (4. kép 8.).

Cserép: Fényezett felületű, szürke oldaltöredék. H: 3,5 cm.

Cserép: Szürke aljtöredék. Belül sötétszürke. F. átm.: 8 cm.

Edénytöredék: Szürke, durva perem- és faltöredék. A perem kifelé tart, és ezen a perem megvastagodásaiából adódó fogók vannak. 6 db. H.: 3,1–8,5 cm (7. kép 1.).

Edénytöredék: Vörösésbarna perem- és faltöredék. A peremen bütyökszerű megvastagodás látható. Egyik darab aljtöredék. 8 db. H: 4–10 cm (7. kép 2.).

Cserép: Szemcsés anyagú perem- és faltöredék. Ritkán vonalak látszanak rajta. Perem H: 7,3 cm, 8 cm.

Cserép: Világosszürke aljtöredék. H: 8 cm.

Cserép: Szürke, ívelő kis oldaltöredék. H: 2,9 cm.

Cserép: Szürke aljtöredékek. H: 6,8 cm, 5,4 cm.

Cserép: Szürke, simított felületű oldaltöredékek. H: 6,6 cm, 8,5 cm.

Fazéktöredék: Durva, szemcsés anyagú perem- és faltöredékek. Az egyik peremtöredéknél bütyökszerű megvastagodás van. H: 2–11 cm. 6 db.

Cserép: Behúzott peremű tál perem- és oldaltöredékei. Valószínű, hogy egy edény részei. H: 1,2–12 cm. 4 db.

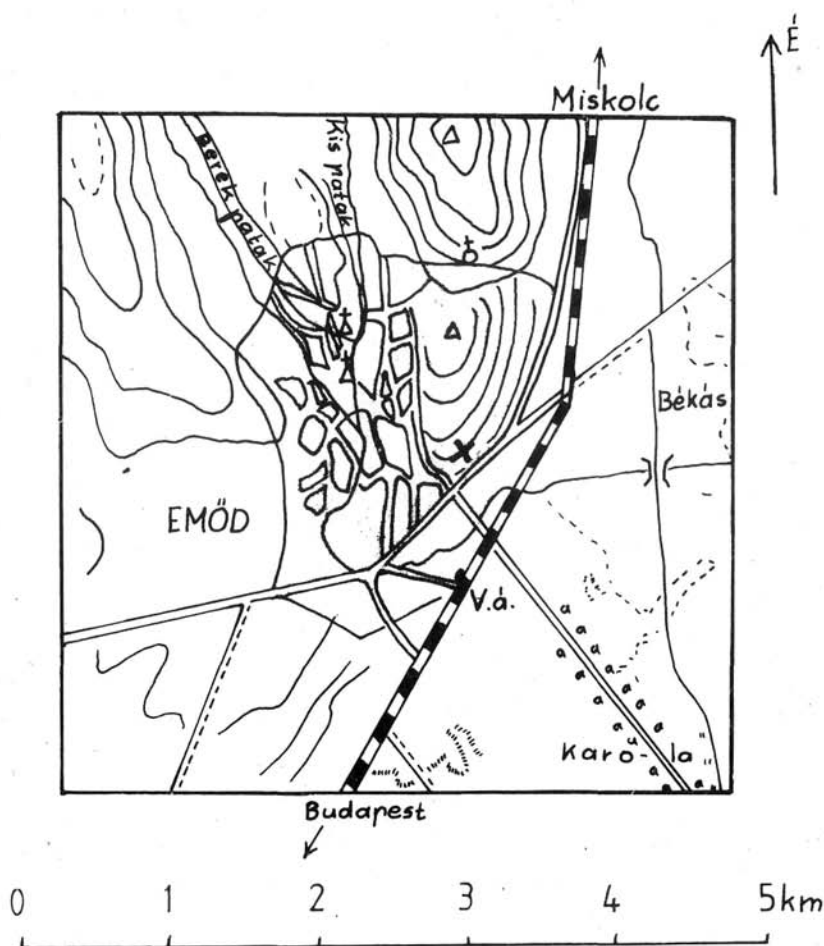
Táltöredék: Behúzott peremű tál perem- és oldaltöredékei. A legszélesebb rész alatt szakszonként bütykök vannak. Perem H: 17 cm (4. kép 1.).

Cserép: Fekete, simított felületű nyaktöredék. H: 7,7 cm.

Cserép: Szürke oldaltöredék, hasán hosszanti simítások látszanak sűrűn. H: 6,5 cm.

Edénytöredék: Simított felületű edény válltöredéke, sekély hosszanti kannelurával. H: 10,8 cm.

1. HOM Régészeti Adattára Ltsz. 1907–87. Kora vaskori telepanyag került elő még Emődön a Munkás és az Arany János utcák kereszteződésénél, vízvezeték ásásakor. *Kemenczei Tibor* 1964. 22.; A Kulcsár pataknál bögre, balta, véső és bronz rög került elő, mely darabokat Kiss József ajándékozta a múzeumnak, ahol 62.23.1–4. leltári számon került nyilvántartásba.

1. kép. A lelőhely földrajzi környezete

Edénytöredék: Oldaltöredék, melynek simított fekete felületét ritka bordák teszik változatos-sá. H: 14 cm.

Cserép: Fényes fekete oldaltöredékek, felületükön enyhe bordázat vehető észre, s az egyik darabon plasztikus borca van. H: 11,2 cm, 6,5 cm. Két db (3. kép 3.).

Cserép: Vékony falú edényke öblös hasának töredéke. H: 5,9 cm.

Edénytöredék: Fényes, fekete oldaltöredékek, melyeket csúcsba futó ívelő mélyedések díszítenek. H: 10,7 cm, 13,2 cm. Két db (3. kép 5.).

Cserép: Sötétszürke oldaltöredékek, felületüket mélyített ívelő vonalak díszítik. 4 db. H: 3,8–12 cm.

Edénytöredék: Sötétszürke perem- és oldaltöredékek. A perem felé az edényfal elkeskenyedik és lekerekített. A perem alatt három mélyített vonal van, s ez alatt csúcsba futó mélyített vonalköteg látszik. H: 2,6–5,4 cm. 4 db (3. kép 6.).

Táltöredék: Szürke, behúzott peremű tál töredéke. Perem H: 5,4–8 cm.

Cserép: Szürke, két mélyített vonallal. H: 8,8 cm.

Edénytöredék: Sötétszürke oldaltöredék, felületén egy bütyök van, melyet félkörívben árok határol. H: 6,6 cm (3. kép 2.).

Cserép: Sötétszürke kis oldaltöredék, melyen egy kis bütyök van, s ezen a bütykön félkörben két árok van. H: 2,5 cm.

Cserép: Sötétszürke oldaltöredék, melyen egy bütyök van, s ezen árok húzódnak majdnem körbe. H: 4,3 cm (3. kép 4.).

Cserép: Sötétszürke oldaltöredék, nyaka sima, hasa árkolt, kiugró, derékszögű kis szalagfüle van, melynek alsó részét ívelő árkolások díszítik. H: 8 cm (4. kép 2.).

Cserép: Sötétszürke oldaltöredék függőleges árkolással. H: 2,8 cm, 3 cm. Két db.

Táltöredék: Sötétszürke, behúzott peremű tál perem- és faltöredéke. H: 4,8 cm.

Cserép: Sötétszürke, fényezett felületű edény oldaltöredéke, nyakrésze és hasrésze, mely utóbbi függőlegesen kannelurázott. H: 5,1 cm.

Táltöredék: Behúzott peremű tál töredéke, sötétszürke. Perem H: 5,9 cm.

Cserép: Vastag, durva edény oldaltöredéke. H: 9,6 cm.

Edénytöredékek: Sötétszürke, fényezett felületű edények oldaltöredékei. H: 4,2 cm, 5,2 cm (5. kép 1.).

Cserép: Matt fekete nagyméretű edény alja és oldaltöredéke, hiányos. Egy bütyök van rajta, melynek alsó fele árkolt. Egy kis peremtöredék is van itt, de nem ezé az edényé. Két db. F. átm.: 10,4 cm. Perem H: 2,3 cm (5. kép 4.).

Edénytöredék: Barna színű perem- és faltöredék. A perem kifelé tart, és lekerekített. Perem H: 3 cm.

Edénytöredék: Sötétszürke perem- és faltöredékek. A felület fényes fekete, az egyik darabon ívelő mélyített vonalak vannak. Három db. H: 3,2–3,5 cm (5. kép 2.).

Táltöredék: Behúzott peremű tál töredéke. Kívül egy vízszintesen átfúrt füle van. H: 4,2 cm, 8,2 cm (4. kép 3.).

Edénytöredék: Fekete, simított felületű oldaltöredék. H: 5,3 cm.

Cserép: Szürke, simított felületű oldaltöredék. H: 6,2 cm, 7,7 cm.

Edénytöredék: Szürke, vaskos oldaltöredék. A felületen egy ujjbenyomásos lécs van. H: 5,6 cm:

Cserép: Szürke, fényezett felületű oldaltöredék egy kis bütyökkel. H: 6,2 cm.

Cserép: Fekete, fényezett felületű oldaltöredék. H: 10,5 cm.

Cserép: Finom, fényezett felületű edény ferde síkban kihajló peremtöredéke. Perem H: 4,6 cm.

Edénytöredék: Szürke, vaskosabb oldaltöredékek. H: 7–9,1 cm. Három db.

Edénytöredék: Szürke, matt felületű fenék- és faltöredék. H: 9 cm.

Edénytöredék: Vastag edény válltöredéke. Szürke. H: 11,4 cm.

Edénytöredékek: Igen durva, vastag falú oldaltöredékek, vékony fényezett vonalakkal. H: 15 cm, 19,2 cm.

Cserép: Szürke peremtöredék. A perem felé az edényfal elkeskenyedik, és a perem lekerekített. Perem H: 1,2 cm.

Cserép: Szürke perem- és faltöredék. A perem lekerekített. Perem H: 2,1 cm.

Cserép: Világosszürke peremtöredék. Perem H: 2,5 cm.

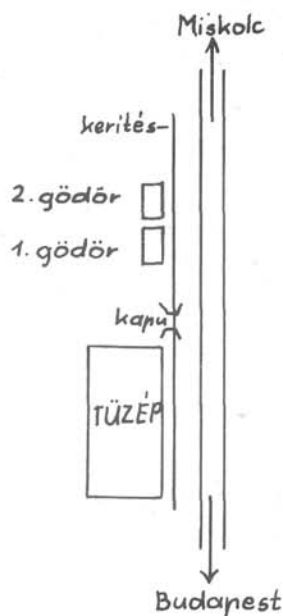
Cserép: Vékony falú edény perem- és faltöredéke. A perem kissé behúzott. Perem H: 2,1 cm.

Fazéktöredék: Fülés fazék, illetve mély bögre perem- és faltöredéke. A perem kissé ferdén kifelé tart, alatta az oldalfalon hosszan ívelő párhuzamos vonalak díszítik. Szalagfüle hosszan, többször árkolt. Perem H: 12,5 cm (5. kép 3.).

Cserép: Világosbarna, durva oldaltöredék, az egyik darabnak csöszzerű kiképzése van. H: 3 cm, 3,1 cm (4. kép 7.).

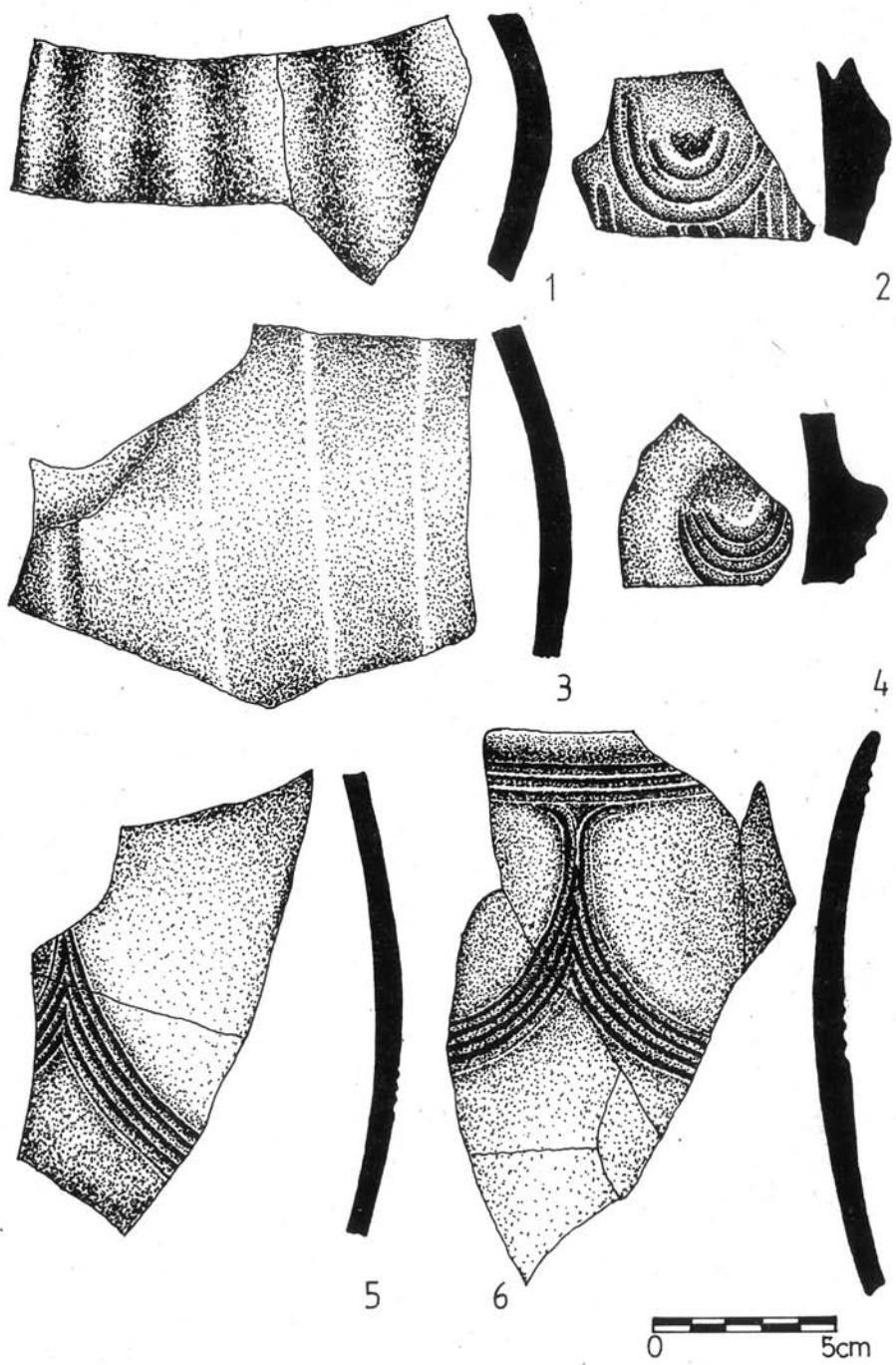
Kő. Kör alakú, domború felületű töredék. Átm. 3,8 cm.

Orsókarika. Lapos, átfúrt, két darabból ragasztva. Átm.: 5,8 cm (4. kép 4.).

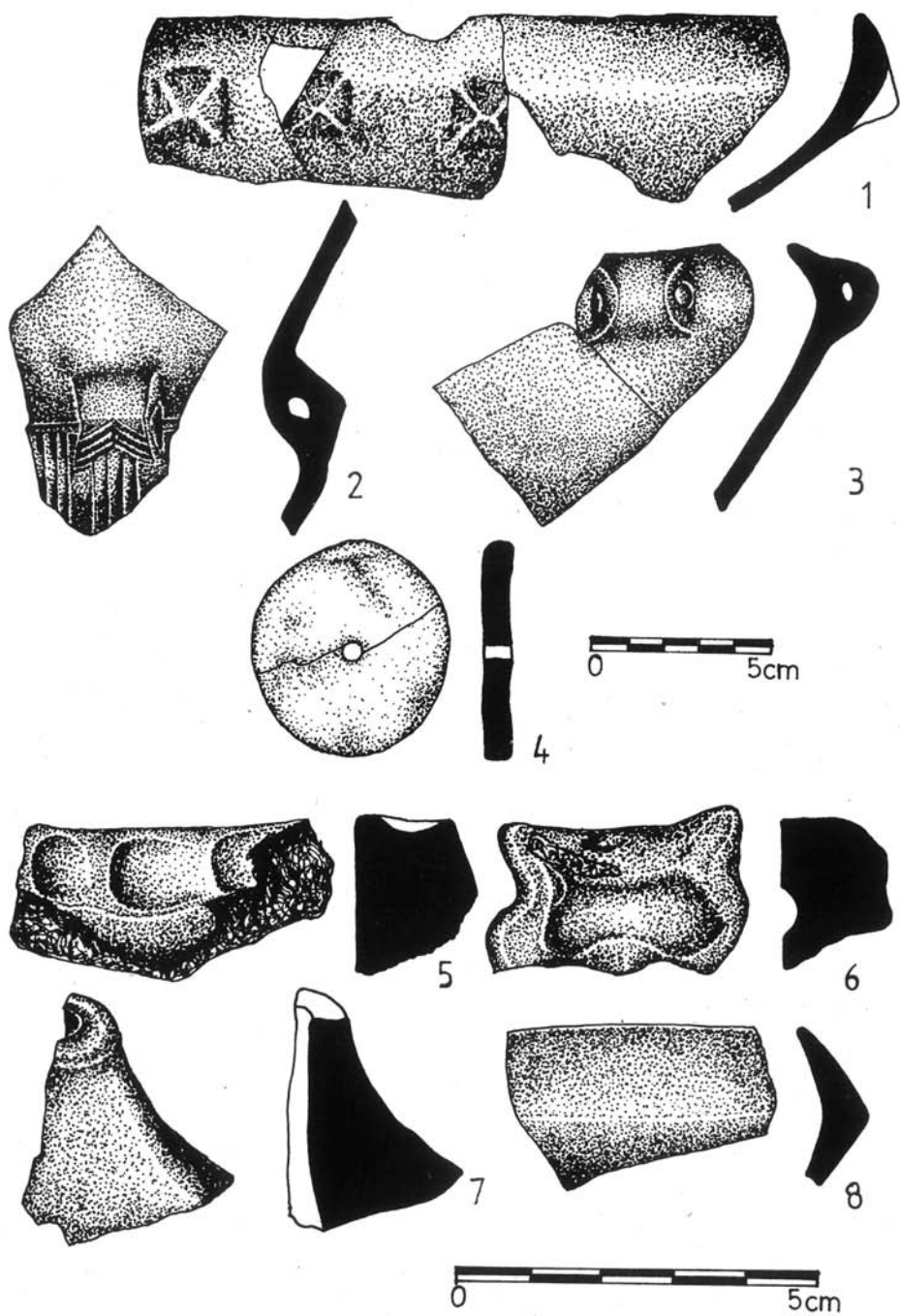

2. kép.

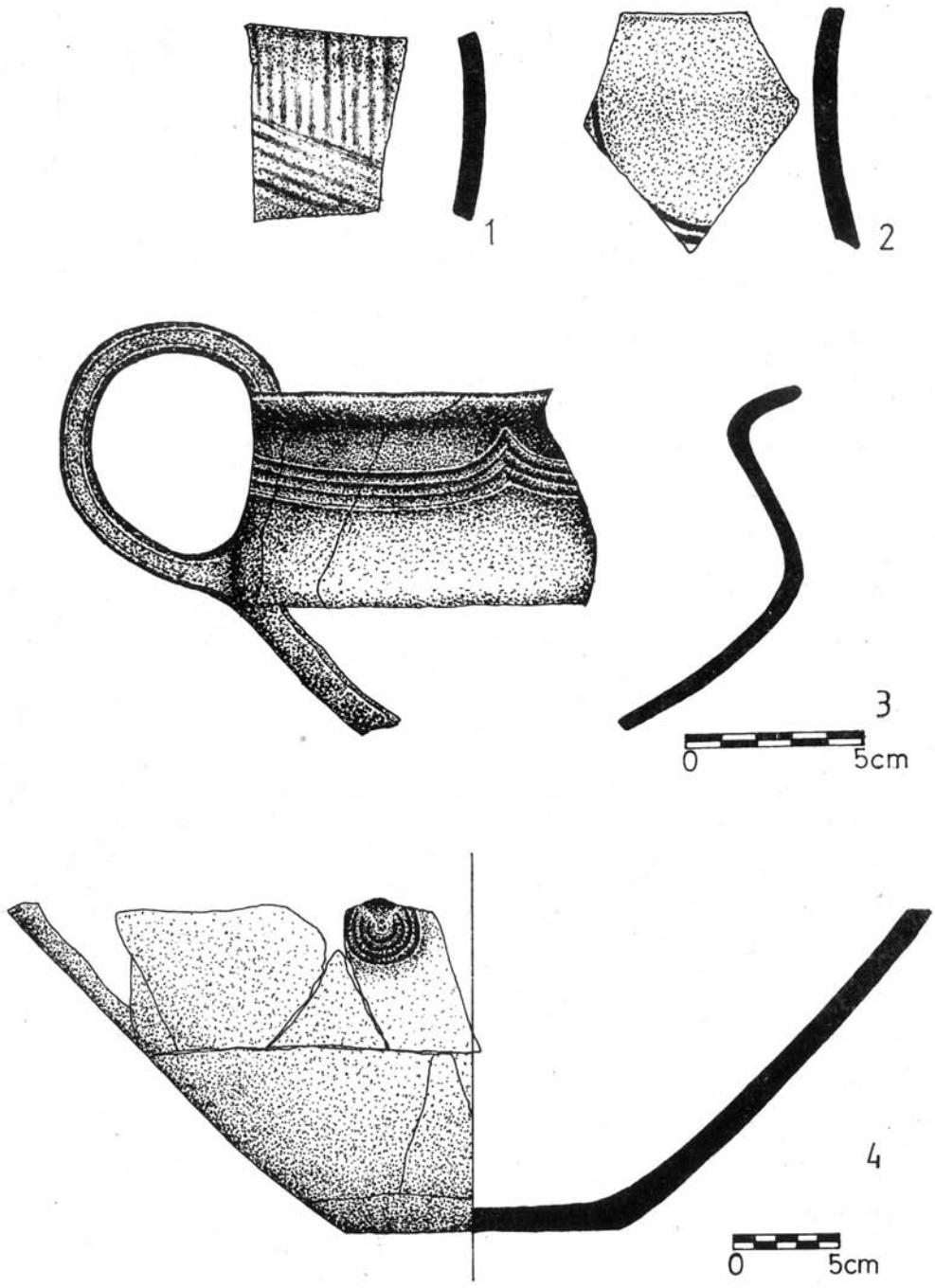
Emőd-Tüzip nyitott árkai

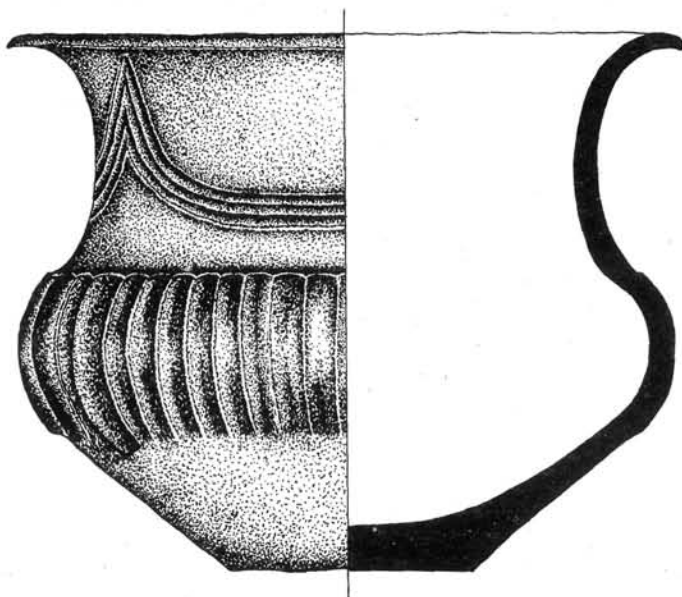
3. kép. Emőd-Tüzép. Ltsz. 88.1.18.27.20.29.22.24. kerámiai

4. kép. Emőd-Tüzép. Ltsz. 88.1.15.30.40.58.59.60.56.3. tárgyai

5. kép. Emőd-Tüzép. Ltsz. 88.1.36.39.55.37. edénytöredékei

6. kép. Urna Muhi-Princ tanyáról

Cserép. Igen durva, paticszerű anyag, faltöredék, pereme felül ujjbenyomásos. H: 4,5 cm (4. kép 5.).

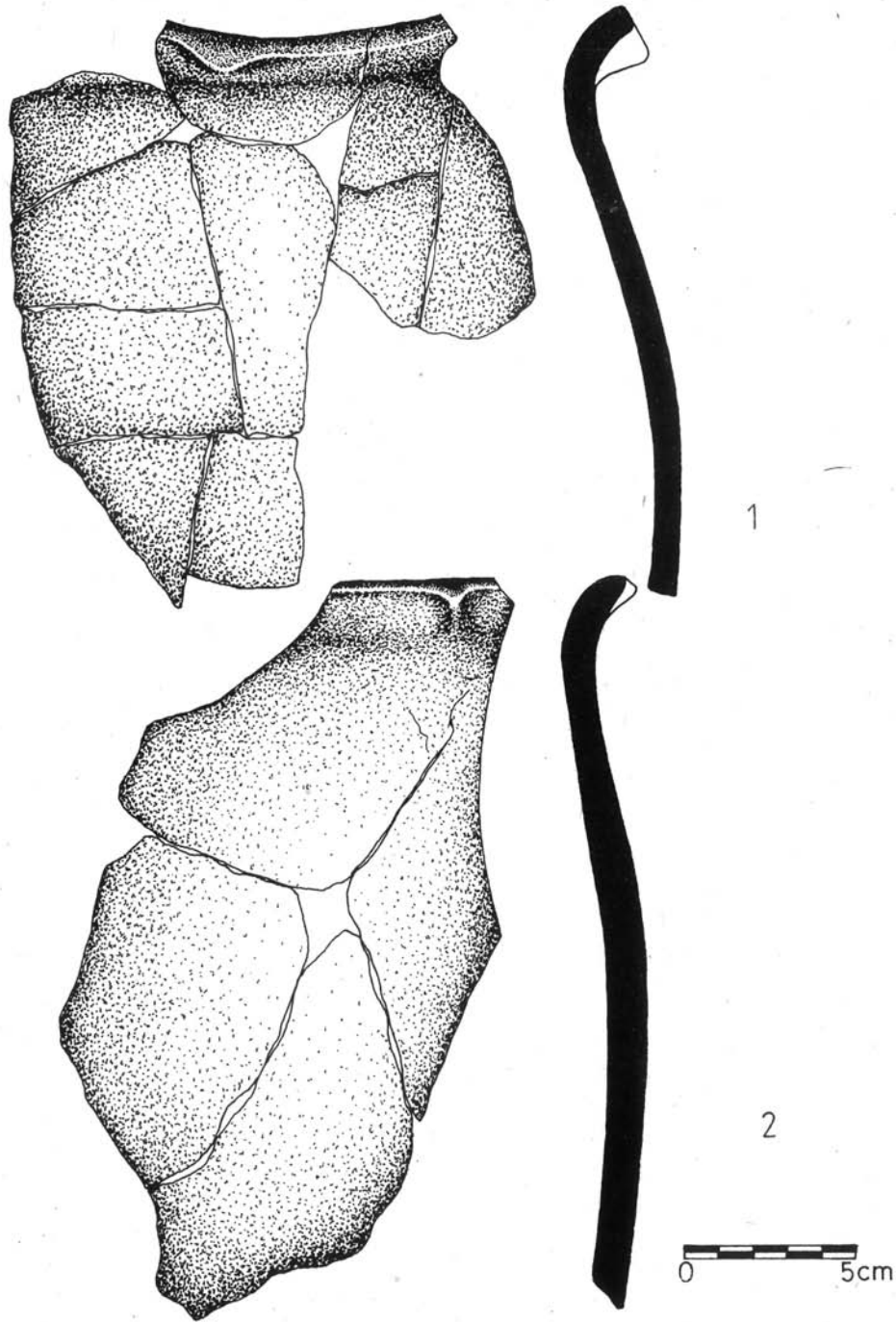
Csont. Állati ujjperec fűrészelve. H: 3,6 cm (4. kép 6.).

Az előkerült leletanyag díszítő elemei között feltűnő, és viszonylag gyakori a különböző mélységű és távolságú *kannelura*. Ez a díszítési mód általános a pilinyi kultúrában, megtalálható például Ónod-Homokbánya² és Bükkaranyos-Földvár³ anyagában. Jellemző az árkolt, *ívesen csúcsba futó vonalköteg díszítés*, mely nagyobb edények vállát (3. kép 5–6.) és mély füles fazék vagy bögre rövid nyakát díszítette, ilyen még a Ltsz. 88.1.23. töredék is. Ezt a dekoratív mintát megtaláljuk Muhi-Princ tanya leletegyüttesében (6. kép)³ a Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményében. Más elrendezésben, de hasonló minta található Ónod-Homokbánya anyagában,⁴ vala-

2. Kemenczei Tibor 1984. XXXIX. t. 15–16.; XXV. t. 15.

3. Az urna Ltsz. 53.36.74. Hasának gömbölyű oldala függőlegesen árkolt, közte négy borda helyezkedik el. A nyakon körbefutó árkolás látható, s ez négy helyen felcsúcsosodik. Pereme kihajló. Sz. átm.: 23,5 cm. F. átm.: 7,5 cm. M: 18,5 cm. Ez az urna egy leletegyütteshez tartozik, mely Muhi-Princ tanyánál, útépitéskor került elő, vételként került a múzeum gyűjteményébe. 51 db bögrét, négy fazekat, 7 csészét, 5 tálát, két kancsót, 15 urnát, 4 karperecet, 6 vékonyabb huzalból készült gyűrűt és két tüt tartalmazott. Ltsz. 53.536.1–97. Lásd: Kemenczei 1965. 9–16. 2–7. kép.

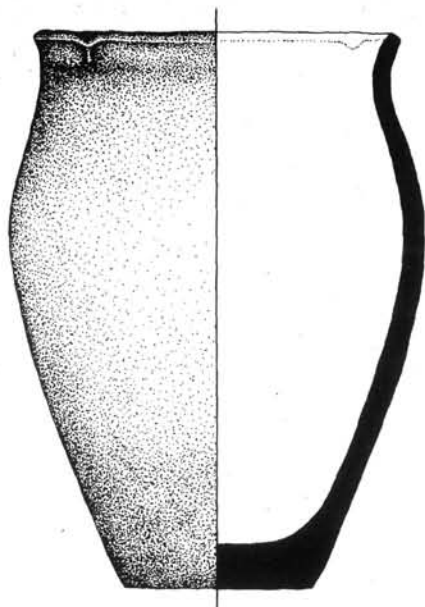
4. Kemenczei Tibor 1984. XXXIX. t. 9.

7. kép. Emőd-Tüzép. Ltsz. 88.1.6.7. fazéktöredékei

mint Megyaszón is.⁵ *Alulról árkolt bütyök* jellemzi például (3. kép 2., 4. és 5. kép 4.) nagyméretű edénytöredékünket, mely díszítés párhuzamát Bükkaranyos-Földvár kerámialeletei között⁶ figyelhetjük meg. A két bemutatott fazéktöredék (7. kép 1., 2.) tipikus *kicsípett peremdíszítése* megtalálható a Ltsz. 88.1.13. töredéken is. Hasonló Muhi anyagában⁷ (8. kép) is előfordul. Az emődi fazekak formában is egyezhettek velük. Hasonló peremű töredékek Bükkaranyos-Földvár anyagában is vannak.⁸ A 4. kép 2. vállban levő fül párhuzamát a pilinyi kultúra nagybányai leletei között találhatjuk meg.⁹ A 4. kép 5. vastos, *ujjbenyomásos* díszítésű töredékhez hasonlók ugyancsak előfordulnak a bükkaranyosi-földvár kerámialeletei között.¹⁰

Az emődi anyag egyik legfontosabb analógiája Muhi-Princ tanya a pilinyi kultúra bárcai csoportjának második szakaszához tartozik,¹¹ azonban a díszítésmódok megtalálhatók, mint láttuk, Bükkaranyos-Földvár leletei között is, mely anyag a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjába illeszthető,¹² így az emődi leleteket is ide soroljuk. Az előkerülési hely, mint lakóhely azért is figyelemre méltó, mert láthatjuk, hogy a mögötte levő domboldal, s az előtte, az Alföld irányába elterülő mocsárvilág védelmet nyújtott annak a kis közösségnek, mely a bronzkor végén itt élt, s minden jel szerint kapcsolatban állt a viszonylag közeli, mintegy nyolc kilométerre, de már a hegyek között levő Bükkaranyos-Földvárral, a terület hatalmi központjával.

8. kép. Fazék Muhiról

5. Kemenczei Tibor 1984. XXXVII. t. 10. A csúcsba futó ívelt vonalköteg-díszítést a következő időszakban is megtaláljuk, így például a Gáva kultúra több lelőhelyén, lásd: Kemenczei Tibor 1984. CXXXII. 1., CXXXVI. 11., CL. 16–17., CLVII. 15. Ismert Nagykállórol is, lásd: Kemenczei Tibor 1982. 9. ábra 10. A csorvai csoport anyagában is előfordul, lásd: Trogmayer Ottó 1963. X. t. 1., XI. t. 3. 7., XIX. t. 16–17.

6. Kemenczei Tibor 1984. XXIII. t. 7. 9. 10.

7. A 8. képen bemutatott fazék a HOM Régészeti Gyűjteményében van, s csereként került ide Kassáról. Ltsz. 53.537.22. Hasa nyújtott, pereménél négy kicsípelt bütyök van. Felülete durván kidolgozott. Sz. átm.: 15,8 cm. F. átm.: 8,3 cm. M: 24 cm. Hasonlókat találunk még gyűjteményünkben a Ltsz. 53.526.4.9. fazekaknál, melyek ajándékként kerültek a múzeumba. Az ajándékozó Gröber József, a lelőhely Muhi. Ugyancsak Muhiról származnak a Ltsz. 53.530.2.4.5. fazekak, melyeket Odeszkalki Lóránt ajándékozott a múzeumnak, s a mi darabunk analógiái. Hasonló anyag ismert még Szakáldról, Ltsz. 74.37.2., melyet 1974-ben vettünk egy tál kíséretében Szlovacsek Györgynétől. Érdeemes utalnunk még mint analógiára a Muhi-Csüllödombi leletekre is, lásd: Kovács T., 1966. 18. kép 7., 20. kép 1. 4. 6. A párhuzamokat tovább lehetne sorolni, példaként azonban a környéken levőket emeltük ki.

8. Kemenczei Tibor 1984. XIX. t. 3. 6., XXI. t. 1–2.

9. Kemenczei Tibor 1984. III. t. 3.

10. Kemenczei Tibor 1984. XIX. t. 1–8.

11. Kemenczei Tibor 1964. 22. o.

12. Kemenczei Tibor 1984. 97–98. o.

Kemenczei T.

1964. Emőd. Régészeti Füzetek

1964. A pilinyi kultúra bárcai csoportja. HOMÉ 9–36.

1965. A pilinyi kultúra tagolása. ArchÉrt 92/1965. 3–26.

1982. Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur. FA XXXIII/1982. 73–95.

1984. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Archaeologia Hungarica LI.

Kovács T.

1966. A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. ArchÉrt 93/1966. 159–202.

Trogmayer O.

1963. Beiträge zur Spätbronzezeit des Südlichen Teils der ungarischen Tiefebene. AAH 15/1963. 85–122.

SPUREN DER PILINYI-KULTUR VOM FUNDORT EMÖD-HOLZPLATZ

Bei der Vertiefung einer Kläranlage kamen die Funde 1985 zum Vorschein. Der Fundort liegt am südlichsten Hang des Bükk-Gebirges zum Flachland hin (Bild 1), und zwar westlich von der Hauptstrasse M3 zwischen Miskolc und Budapest (Bild 2).

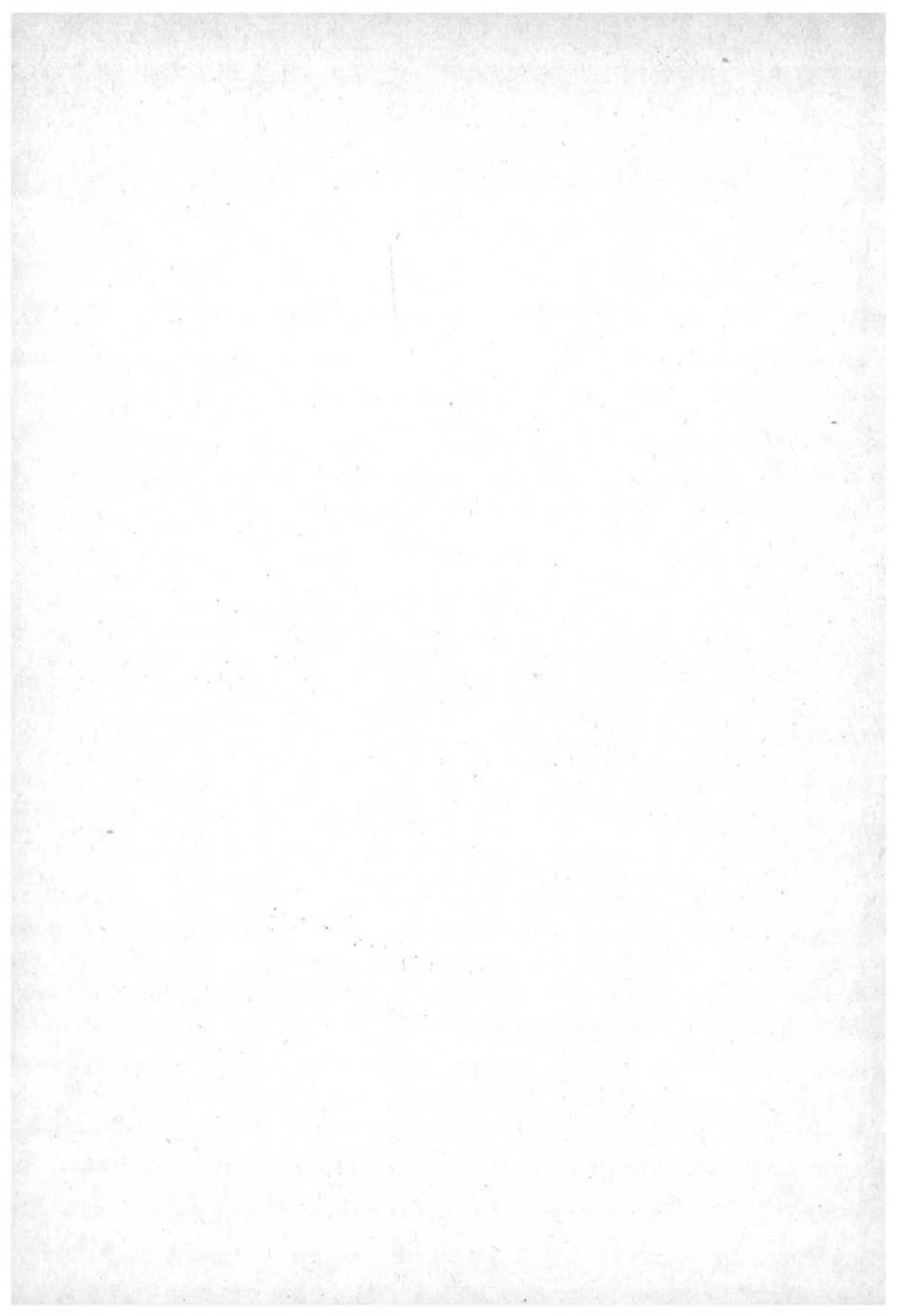
An Ort und Stelle konnten wir uns davon überzeugen, dass hier nördlich vom Torweg zwei gleich grosse Gruben in einer Tiefe von 12 Metern ausgehoben wurden. Diese waren ausserdem 6,5 m lang und 3 m breit. In der Grube Nr. 2 wurden die Funde in feuchtem Lehm 3,3 bis 4 m tief getätigt.¹ Später erhielten die Funde die Inventarnummer 88.1.1–60.

Unter den Verzierungselementen des hiesigen Fundmaterials fielen die relativ häufig vorkommenden, in unterschiedlicher Tiefe und Abständen angebrachten *Kannelüren* auf. Diese Art der Verzierung war in der Piliny-Kultur sehr gebräuchlich und ist im Fundmaterial von Ónod-Sandgrube² und Bükkaranyos-Földvár anzutreffen. Typisch ist auch die *Verzierung durch ausgekehlte, gebogen der Spitze zulaufende Linienbündel*, die an grösseren Gefässen (Bild 3, 5–6) und an tiefen Töpfen mit Griff oder am kurzen Hals von Näpfen zu sehen sind, so wie auch das Fragment mit der Inventarnummer 88.1.23. Dieses dekorative Muster kommt auch im Fundmaterial vom Muhi-Princtanya vor, (Bild 6)³ in der Archäologischen Sammlung des Herman-Ottó-Museums. Anders angeordnet, doch ähnlich gemusterte Funde kommen auch im Material von Ónod-Sandgrube⁴ sowie auch in Megyaszó vor.⁵ Die *von unten her ausgekehlten Knötchen* sind beispielsweise charakteristisch für das grosse Gefässfragment (Bild 3. 2. 4. und Bild 5. 4.), dessen Parallele in der Verzierung auch unter den Keramikfunden von Bükkaranyos-Földvár⁶ zu beobachten sind. Die an den beiden Topffragmenten (Bild 7. 1. 2.) typische *gezupfte Randverzierung* ist auch an dem Fragment mit der Inventarnummer 88.1.13. zu finden. Ähnliches kommt auch in dem Material von Muhi (Bild 8)⁷ vor. Die Töpfe von Emőd mögen mit diesen auch von ihrer Form her übereinstimmend haben. Fragmente mit ähnlichen Rändern kommen auch in dem Material von Bükkaranyos-Földvár vor.⁸ Eine Parallele zu dem Griff von Bild 4. 2. kann man auch unter den Nagybatonyer Funden aus der Piliny-Kultur antreffen.⁹ Ähnliche Verzierungen wie die mit den klobigen *Fingerabdrücken* von Bild 4. 5. kommen ebenfalls auch unter den Keramikfunden von Bükkaranyos-Földvár vor.¹⁰

Eine der wichtigsten Analogien des Materials von Emőd, der Muhi-Princtanya, gehört in den zweiten Abschnitt der Bárca-Gruppe der Piliny-Kultur.¹¹ Die Arten zu verzieren sind, wie wir sahen, auch unter den Funden von Bükkaranyos-Földvár anzutreffen. Dieses Material kann der Zagypálfalva Gruppe der Piliny-Kultur zugerechnet

werden,¹² somit können dann auch die Funde von Emőd hier eingereiht werden. Dem Fundort als bewohntem Ort kommt auch deshalb Bedeutung zu, weil wir sehen, dass die Hügelseite hinter dem Ort sowie die sich vor ihm in Richtung auf die Grosse Ungarische Tiefebene hin ausbreitende Sumpfwelt jener kleinen Gemeinschaft Schutz bot, die schon Ende der Bronzezeit hier lebte und allen Anzeichen nach Beziehung zu Bükkaranyos-Földvár, dem mächtigen Zentrum dieses Gebietes hatte das zwar nur acht Kilometer entfernt, aber schon in den Bergen lag.

Magdolna B. Hellebrandt

KÉSZENLÉTI ÍJTARTÓ TEGEZEK A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI SÍROKBAN

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

Az elmúlt öt év során a bodrogházi Karos község határában – a már korábban ismert lelőhely szomszédságában – újabb két rangos honfoglalás kori temetőt tártunk fel.¹ Az előkerült gazdag leletanyag alapján úgy vélem, valamely fejedelem katonai kíséretének tagjait, kisebb-nagyobb rangú vezetőit rejtette a karosi homok. Az archaikus vonásokat őrző fegyverek, rangjelző tárgyak, használati eszközök alapján mindhárom temetőt a honfoglalók első generációja hagyatékának tekinthetjük. A sírokból számos olyan tárgy is napvilágra került, melyek igen ritkák, vagy éppen párhuzam nélküliek e korszak régiségei között. Ezek sorába tartoznak a készenléti íjtartó tegezek is, melyek léteire a II. temető 52., és a III. temető 11. sírjának feltárásával derült fény: A hazai és a nemzetközi kutatás ugyanis eddig úgy vélte, a szkíták és a kunok közötti időszakban ilyen eszközöket nem használtak a steppei harcosok.²

I. A II. temető 52. sírjának íjtegeze

A sírban az eddig ismert legrangosabb honfoglaló előkelők közé sorolható férfi nyugodott. Erről tanúskodnak ékszerai (arany hajkarika és köves gyűrű, ezüst karperecek), 12 db. ún. „Wenden pfennig”-gel kivarrt kaftánja, valamint rangjelző tárgyai. Ez utóbbiak közé sorolhatjuk díszítetlen ezüst tarsolylemezt, szablyáját, melynek markolatát és hüvelyét aranyozott ezüst palmettamintás lemezek borítják, aranyozott ezüstveretes övét, s nyíltartó tegezt, melynek fenékpántját és száját palmettás faragott csontlemezekkel szerelték fel. Rangjához méltó volt lószerszáma is: Nyergének elülső és hátsó kápájára ezüstlemezeket szegtek, kantárát aranyozott ezüstveretekkel borították, a far- és szügyhámra pedig 11 db (részben csörgős) levél alakú szügyelődíszet szegtek.

Bal medencelapátjától a bal térd vonaláig húzódtak kb. 55 cm hosszú sávban készenléti íjtartó tegezének veretei. E díszítmények szerepét azonban sem a feltárás során, sem az azt követő hónapokban még hosszú ideig nem ismertem fel. Ennek oka részben a leletek elhelyezkedése volt. A temetés során ugyanis a mellékletek nagy részét az elhunyt bal oldala mellé helyezték: Több rétegben egymás alatt ott leltük meg a zablát és a kantárvereteket, a szügyelődíszeket, a szablyát (hegyével a koponya irányába fordítva) függesztőszíjának vereteivel együtt, az öv lecsüngő végének vereteit a nagyszíjvéggel, de még bőrtömlőjének csontszopókáját is. Mindezek egy 12 cm széles sávban nyugodtak, szinte bezsúfolva a feltehetőleg vászonba csavart test és a sír fala

1. Révész L., 1989–90. Ua.: 1990. 3–18.

2. U. Kóhalmi K., 1972. 107–109.

között (1. kép). A később készenléti íjtartó tegezként rekonstruált veretsor alsó végénél, részben azt fedve feküdt a nyíltartó tegez, melynek fedelét és függesztő szíjait szintén változatos formájú veretek és szegecsek ékesítik.

Nehezítette a leletek értelmezését az is, hogy az eddig ismert vezéri sírok (Tarcál, Rakamaz, Geszteréd, Bodrogszerdahely, Eperjeske 2. és 3. sír)³ szinte kivétel nélkül földmunkák során kerültek elő, azokról így semmiféle dokumentáció nem készülhetett. Egyedül a zempléni sír látott napvilágot régészeti ásatás során,⁴ a mai kívánalmaknak megfelelő sírrajzok azonban arról sem készültek.

A karosi II/52. sír feltárása során a fentiek miatt fokozott figyelemmel kellett eljárni. A temetkezésről 1:1 arányú rajzot készítettünk, a leleteket rétegenként szedtük fel, s minden munkafázist részletfotókkal dokumentáltunk (2. kép). Ezek segítségével vált lehetségessé az egyes leletcsoportok szétválasztása. Munkánkat megkönnyítette, hogy az íjtartó tegez veretei alatt nagyrészt összefüggő bőrfelületet figyelhetünk meg, így valószínűsíteni tudtuk három nagyobb veretsoportjának összetartozását. Egyértelműen eldönthető volt, hogy a bal felkar melletti veretsorhoz illeszkedik egy függesztő veret, melyből jól látható bőr függesztőszíj csatlakozott az övhöz az elhunyt derekának bal oldalánál (2–3. kép).⁵ Miután ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy olyan, 50–60 cm hosszú tárgyról van szó, mely az övről baloldalt csüngött le, a lehetséges megoldásokat leszűkíthettük a derékszíjra akasztott fegyverekre, eszközökre. Ebből a sorból leszámíthattuk a szablyát, a lejjebb előkerült nyíltartó tegezt, s a tarsolyt is (a tarsolylemez jobboldalt feküdt, alatta megtaláltuk a csiholó acélt s a kovát is). Megoldásként maradt az íjtartó tegez, mely a korabeli ábrázolásokon mindig az öv bal oldalán látható.

Honfoglalás kori sírjainkból azonban – László Gy. nagyszerű rekonstrukciója révén – mindeddig csak egy egészen másfajta íjtegezt ismerhettünk meg.⁶ Ez egy puha, bőrből varrott, felső végén néha csontlemezekkel lezárt tartó volt, mely a nyugalmi helyzetben lévő íjat zárta magába. Ilyen típusú íjtegezt a tárgyalt veretek nem ékesíthettek: E tárgy felső veretsorának mérhető szélessége 13 cm volt. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a bőr összehúzódása folytán (egyes veretek az élükön álltak) némileg deformálódott (az 1,4 cm széles veretek egymás mellé helyezve 14 cm szélességet adnak), s ezt még növeli a szegecsek elhelyezéséhez szükséges felület is, kb. 20–23 cm széles szájnnyílással kell számolnunk. Ilyen méret csakis egy olyan készenléti íjtartó tegez esetében képzelhető el, melyben az íjat felajzott állapotban tartották.

Mint az alábbiakban látni fogjuk, mind a VIII–X. századi régészeti leletek, mind a korabeli ábrázolások egyértelműen bizonyítják e fegyver előbb említett változatának használatát.

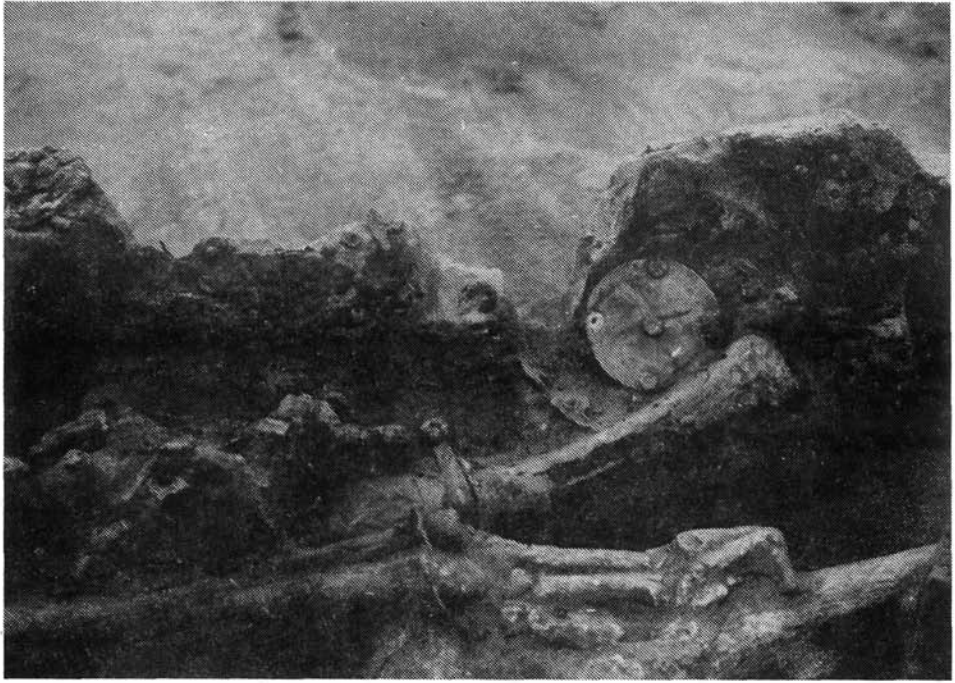
A karosi II/52. sírban előkerült készenléti íjtartó tegezt tehát a következőképpen rekonstruálhatjuk (4. kép 1): Szájnnyílása – mint láttuk – 20–23 cm széles lehetett. Felső harmadát, közvetlenül a szájnnyílás alatt olyan veretek ékesítik, melyek felső tagja téglalap alakú (méretei: 1,4×1,0 cm), s felületét csúcsukkal egymás felé fordult háromszögek törlik át. A hajdani ötvös a veretek hátlapjára aranyozott bronzlemezeket illesztett, melyek így az áttört részek csillogó hátterét alkotják. A téglalap alakú ezüstveretekkel egybe öntötték azok sima, díszítetlen kerek alsó tagját. E veretek három sorban helyezkednek el: A felső kettőben egymás mellett 10–10 db, a harmadik sor közepén

3. Tarcál: *Jósa A.*, 1895. 75–76. Rakamaz: *Dienes I.*, 1986. 35–36. kép. Geszteréd: *Kiss L.*, 1938. Bodrogszerdahely: *Erdélyi I.*, 1961. 17–18., I. t. Eperjeske: *Kiss L.*, 1920–22. 42–55.

4. *Budinský-Krička, V.–Fetič, N.*, 1973.

5. A 3. képünkön látható kisszíjvég és a hozzá tartozó veretsor az öv tényleges kapcsolószíjához tartoztak.

6. *László Gy.*, 1955. 111–122.

1. kép. Több rétegben fekvő veretek az 52. sírban

2. kép. Az 52. sír veretes öve és ijtegeze a feltárás során

és két szélén kettő-kettő. Ez utóbbiak folytatásaként, a negyedik sorban három, téglalap alakra támaszkodó palmettacsokorból kinövő bimbós levélben végződő veret látható. Az egész veretsort félgömbfejű ezüstszegecsek keretezik (5. kép).⁷

A feltárás során a negyedik sor vereteitől 3,5 cm-re találtuk a három, szintén aranyozott ezüstrozettát. Ezekből 1,5 centiméterre az alábbi kompozíció díszítette az íjtegez középső harmadát: 6,2 cm átmérőjű ezüstorong, vörösréz hátlappal. A korong felületét bemélyedő, aranyozott swastika tölti ki, melynek szárai közt 1-1, s közepén is egy rozettás fejű szegecs helyezkedik el. A korongot négy db aranyozott ezüst háromágú veret övezi, csúcsukkal a swastika irányába mutatva. Végül ezt az egész együttest 13 cm átmérőjű körben hasonló veretek fogják körbe (6. kép). Ez utóbbiak egy részét a rágcáslók megbolygatták, az eredeti helyükön maradt részek alapján azonban a kompozíció hitelesen rekonstruálható.

Az íjtartó tegez alsó harmadát 3 db karéjos veret, s két szélén és közepén futó szegecssor díszítette. Ez utóbbiak pontos elrendezése, s így a tegez teljes hossza sem állapítható meg, mert felette volt a nyíltartó tegez, s a két veretsor részben összekeveredett. A tárgy eredeti hosszúsága 55-60 cm között lehetett.

A felső harmadát díszítő veretsor teljes szélességében jó állapotban megőrizte az eredeti bőrborítást. Ezt in situ kiemeltük, s restaurátor segítségével bontottuk szét. Ennek alapján megállapíthatjuk: a bőr három rétegben helyezkedett el a veretek alatt.⁸ Az elsőre szegecselték a díszítményeket, s ezt varrták hozzá a tegez testét alkotó másik bőrréteghez. Erre azért volt szükség, hogy a szegecsek s a swastikás korong hátlapja ne sértsék fel az íjat. A harmadik bőrréteg képezte az íjtegez hátlapját. Miután a veretek nagy része (ahol a rágcáslók meg nem bolygatták) eredeti helyzetében, szigorú rendben került elő, feltételezhetjük, hogy a fegyver készítéséhez vastag, merev bőrt alkalmaztak, mely a föld nyomásának is ellen tudott állni.

Az íjtegez felfüggesztését két függesztő verettel oldották meg. Ezeket egy-egy olyan bőrszalaghoz szegecselhették, melyeket a tegez két elülső bőrrétege közé varrtak (3. kép). A függesztő veretekhez kapcsolódó függesztő szíjakkal kapcsolták az íjtartót az övhöz, a harcós derekának bal oldalán. A függesztő szíj hosszát kis ezüstsatocskával szabályozták. A veretek elhelyezkedése alapján bizonyos, hogy a ferdén lógó tok szája – a belőle kinyúló íjjal – hátrafelé nézett.

A függesztő vereteket szakirodalmunk mindaddig tarsolyfüggesztőként értelmeztük.⁹ Úgy tűnik azonban, ebben a szerepben sehol nem fordult elő. Valamennyi általam vizsgálható példányon világosan felismerhető, hogy függesztő karikájuk *féloldalasan* kopott, soha nem a közepén. Márpedig ez csak olyan használat során alakulhat így, mint amit az íjtegezzel kapcsolatban bemutattunk. Ha tarsoly csüngött volna rajta, a kopás közepén jelentkezne. Ráadásul ez esetben az övveretek sorába illeszkedve kellene rábuknunk, márpedig erre egyetlen példát sem ismerünk. Hogy e kérdésben tisztábban lássunk, az alábbiakban röviden bemutatjuk a Kárpát-medencében előkerült függesztő vereteket. Elsőként említjük azokat, melyek bizonyosan, vagy nagy valószínűséggel íjtegezek felfüggesztésére szolgáltak.

– Karos-Eperjesszőg II. temető 60. sír: A lovas, tegezes harcós szegycontján feküdt az aszimmetrikus, karikáján féloldalasan kopott veret (7. kép). Íjának csontbo-

7. Az 5. képünkön, a veretsor felett látható lapos, felül áttört, alul kiszélesedő és három karéjban végződő veret a lószerszámhoz tartozott, a homlokszíjat díszítette. Bőrből varrott változatai a mai lószerszámokon is használatosak.

8. Az íjtegezek restaurálását *B. Perjés Judit*, a rajzokat *J. Homola Krisztina* készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

9. *Bálint Cs.*, 1975. 124–125. Még egy külön tarsolytípust is rekonstruált hozzá. Kritikája: *Dienes I.*, 1978. 123–124. Keleti párhuzamairól *Fodor I.*, 1977. 98.

3. kép. Az 52. sír íjtegzének függesztőverete és függesztőszija

rításai közül az alsó íjvégcsonst (7. kép 17) és az egyik markolatcsont (7. kép 2/2) eredeti helyén feküdt, a felső íjvégcsonst (7. kép 2) kismértékben elmozdult. Ezek alapján az íj eredeti húr hossza 125-130 cm lehetett. A felajzott, készenléti íjtartó tegezbe helyezett fegyvert az övről leoldva, az elhunyt felsőtestére helyezték a temetési szertartás során.

– Naszvad, 2 sír: A jobb combnyak mellett fekvő, ásatója által tarsolyfüggesztőként meghatározott tárgy,¹⁰ ezúttal is inkább az íjtegezhez tartozhatott. A jobb felkar mellett fekvő íjmarkolatcsontok ezt látszanak megerősíteni.

– Kolozsvár-Zápolya u. 11. sír:¹¹ A függesztő veret a combcsontok között feküdt, íjcsontok nem voltak a sírban.

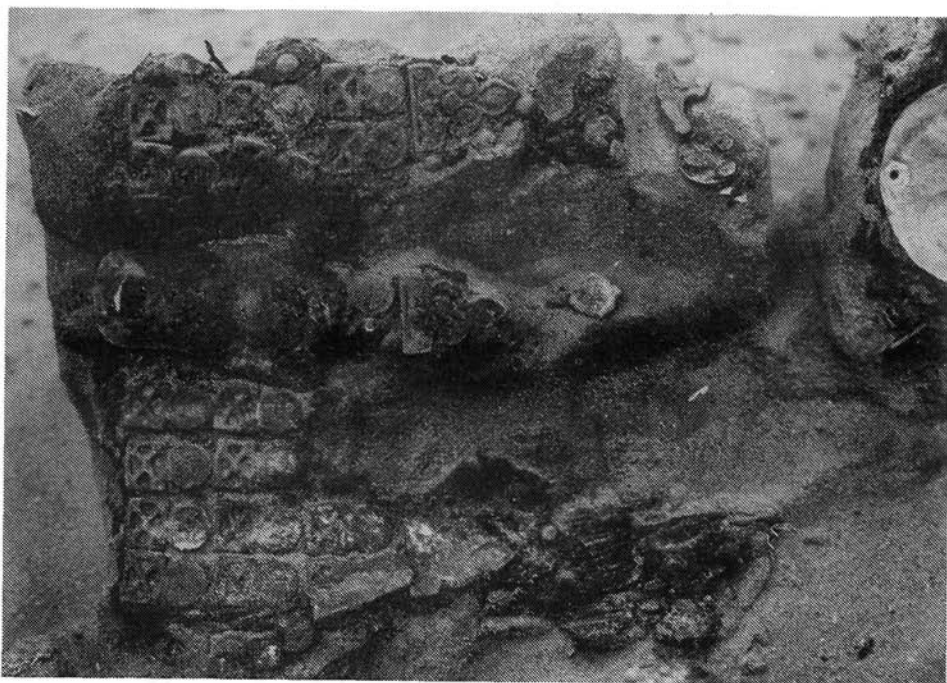
– A későbbiekben részletesen foglalkozunk a tarcali, kenézlői (3. sír), rakamazi, bodrogszerdahelyi és eperjeskei (3. sír) leletekkel, mert ezekben az íjtegezt veretekkel ékesítették, a függesztők szerepe tehát nyilvánvalónak tűnik.

– Karos-Eperjesszög I. temető 1. sír:¹² Sírrajz nem készült a leletről, így az ásató Horváth T. feljegyzéseire támaszkodhatunk csupán: „1. sír: Mélysége 0,50 m. Iránya: K–Ny, a halott fejjel Ny-nak feküdt. A bal alsó kar behajlik a medencére. A váz felett

10. Szőke B., 1941. 214–224. A tarsolyfüggesztőként való meghatározás szakirodalmunkban valószínűleg innen terjedt el, ugyanis a veret szomszédságában csiholó és kova feküdt.

11. Bóna I., 1986. 11. ábra, 36., 40. kép, szintén tarsolyfüggesztőnek véli: Uo. 203.

12. Fettich N., 1937. 134–136. Az ásató Horváth Tibor ásatási naplója részben eltér a Fettich által leírtaktól, hitelesnek mindenképpen az előbbit kell tekintenünk: MNM. Rég. Ad. 5. K. I.

5. kép. Az 52. sír íjtartó tegezének felső harmada a feltárás során

kengyel, füles bronzkarikák és vascsat. A térdcsontok között keresztben fekvő az íj kettős véglemeze. Tegez a bal mellkason, egy függesztő horoggal és sok nyílhegygel. (Ez utóbbiak a váll alatt feküdtek.) A medence fölött, az első csigolyával egy irányban, felül és alul különböző típusú bronzpitykék. A töredékes nagyszíjvég a bal karon kívül feküdt, hosszirányban. A jobb oldalon füles veret (= függesztőveret – R. L.) hosszirányban. Pitykéket és egy szíjvéget találtunk a bal combcsont belső oldalánál is, szövetmaradványba és szíjmaradványba ágyazva. A két sasos veret a többi pitykék közt került elő. A medencén találtam még két bronzgombot.”

A fentiekből úgy tűnik, e sír esetében is felajzott, készenléti íjtegezben az elhunyt testére fektetett íjat tárt fel az ásató.

– Nem értékelhetők a következő leletek: Sárospatak-Baksahomok¹³ (a közöletlen sírban lószerszám, íjcsontok, nyílhegyek, szablya, kés, csiholó társaságában került elő a függesztőveret), Sóshartyán-Murárhegy 4. sír¹⁴ (a lelet földmunkák során került elő), Sorokpolány-Berekalja 115. sír („tulipánmotívumú bronz bulla” a szegycsonton)¹⁵ Szakáld-Mulatódomb és Tiszalök-Kisfástanya függesztőveretei még sírhoz sem köthetők, feldúlt temetőrészekből származnak.¹⁶

– Bezdéd, 16. sír: Női sírből került elő a függesztőveret.¹⁷

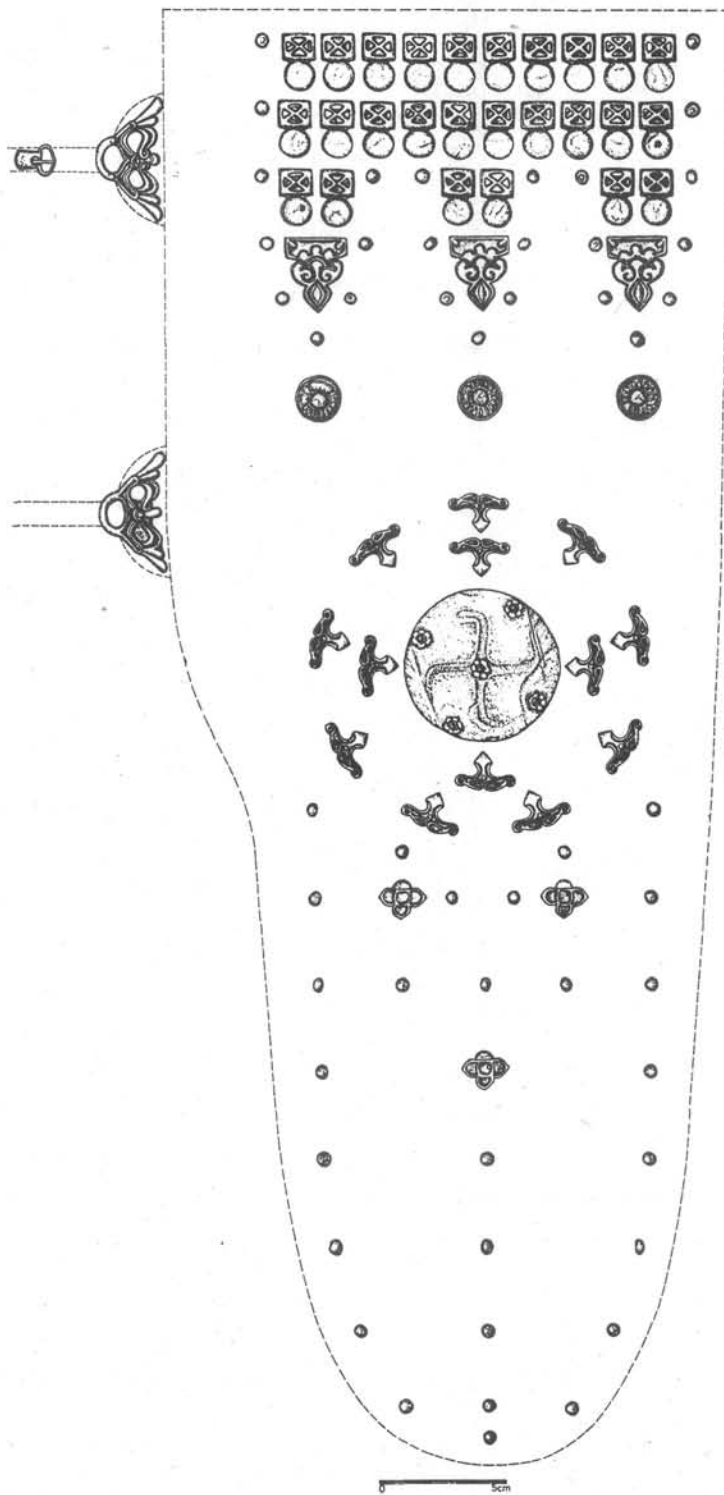
13. Kalicz N., 1957. 167–168.

14. Fodor I., 1975. 84. kép 1.

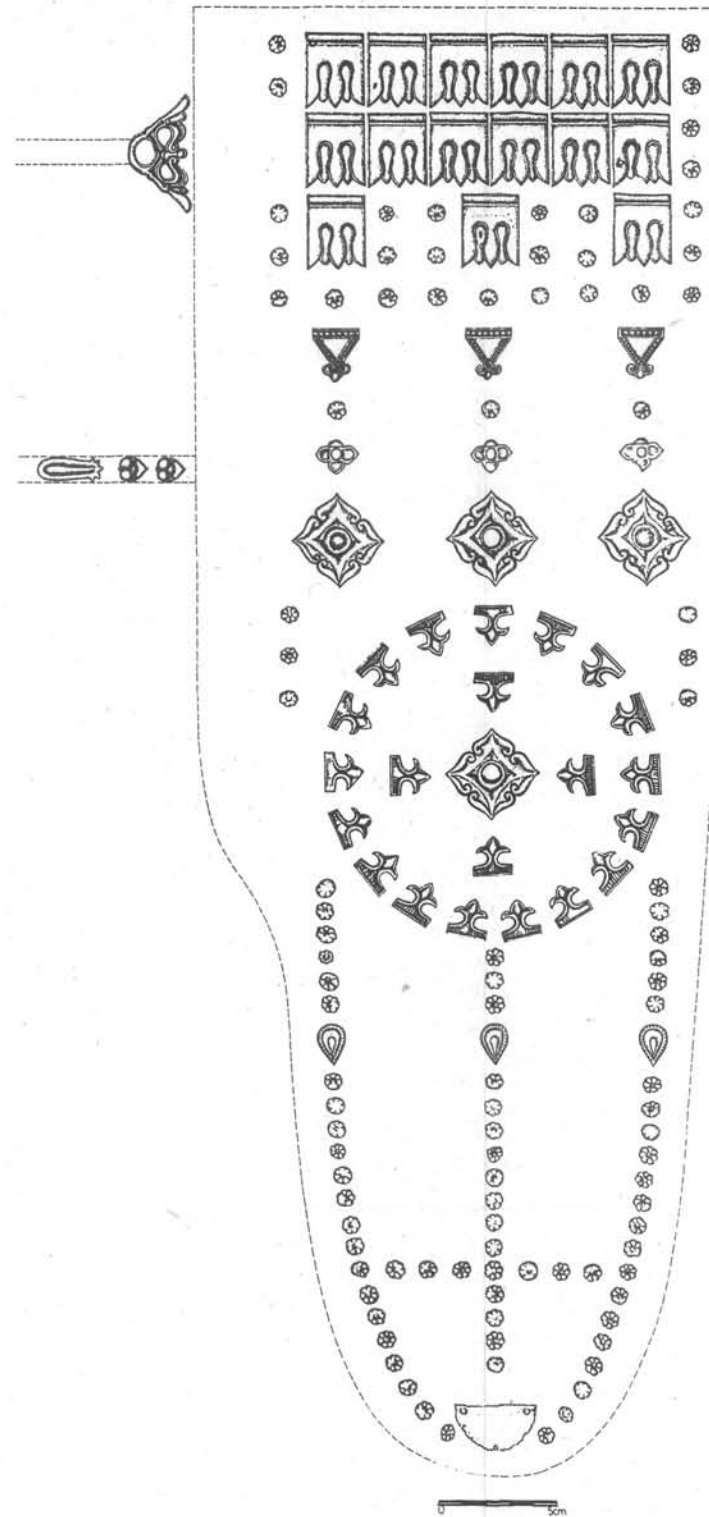
15. Nemeskéri J., 1943. 316–319.

16. K. Végh K., 1970. 78–109., X. t. 6.

17. Jósa A., 1896.

4. kép. 1. Az 52. sír készneléti íjtartó tegeze (rekonstrukció).

2. A 11. sír készneléti íjtartó tegeze (rekonstrukció).

6. kép. Napszimbólum az 52. sír íjtegezésén, bontás közben

Mint a fentiekből kiderült, a 17 db eddig ismert veret közül 4 teljes bizonyossággal (Karos II. temető 52. sír két verete, 60. sír és III. temető 11. sír), további 7 db nagy valószínűséggel (Bodrogszerdahely, Eperjeske, Rakamaz, Kenézlő, Tarcál – ezek veretes íjtegez kíséretében kerültek elő, valamint a Karos I. temető 1. sír lelete és Kolozsvár-Zápolya u. 11. sír verete) íjtartó tegez része volt. Értékelhetetlen továbbá öt lelet (Sárospatak-Baksahomok, Sóshartyán-Murárhegy, Sorokpolány-Berekalja, Tiszalök-Kisfástanya, Szakáld-Mulatódomb). Bizonyosan nem tegezfüggesztőként csak Bezdéden került elő, ahol másodlagos felhasználásra gondolhatunk. Mindezzel szemben egyetlen olyan esettel sem találkoztunk, amely szerint a tárgyalt vereteknek *bizonyosan* más szerepük (pl. a tarsoly felfüggesztése) lenne.

Az elmondottak azt is bizonyítják, hogy a nyitott, készenléti íjtartó tegez nem csak a vezető rétegre, kiemelkedő rangú főnökökre jellemző, hanem a közrendű harcosok is használták. Döntő többségük a Felső-Tisza vidékéről ismert, mindössze 1-1 példány került elő Erdélyből, Nógrádból, a Kisalföld északi részéből és a Nyugat-Dunántúlról. Teljességgel ismeretlen viszont a Kárpát-medence középső és déli területein.

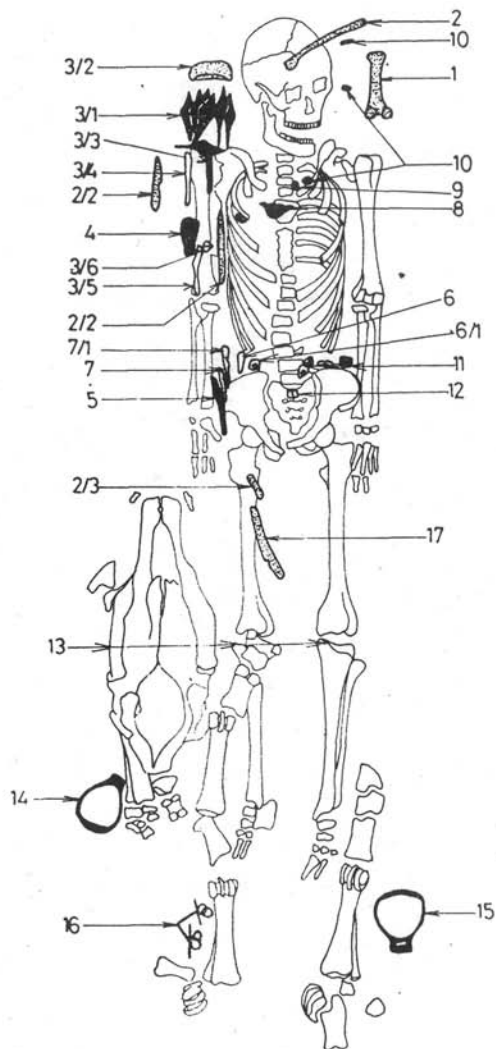
II. A III. temető 11. sírjának íjtegeze

A tarsolylemez kivételével ugyanolyan rangjelző tárgyak, jórészt ugyanolyan elrendezésben kerültek elő a karosi III. temető 11. sírjában, mint amelyeket a II. temető 52. sírjánál már megismerhettünk. Varkocsát aranykarikával szorította le, kaftánját arany- és ezüstlemezek díszítették. Rangjelző tárgyait aranyozott ezüstveretes övre

KAROS-EPERJESSZÖG (LIBA-TANYA)

60. SÍR

1987. 05. 20. M 1:10

Csv. h.: 172 cm
S. h.: 216 cm
S. m.: 88 cm
T.: NY-K 288°-108°

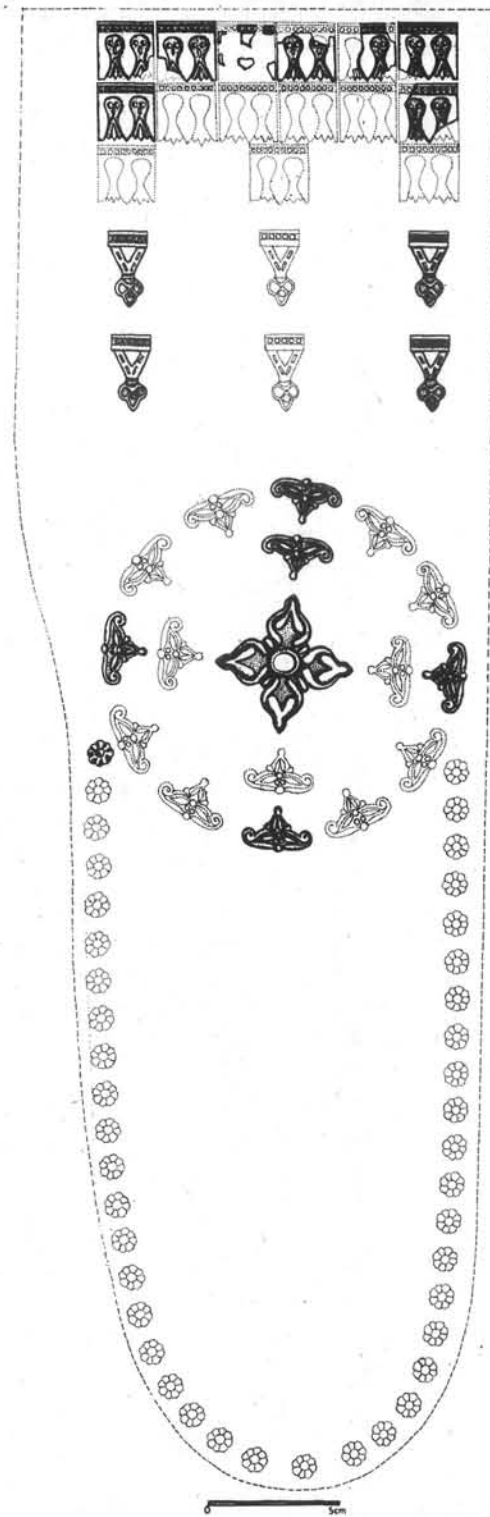
É

MELLÉKLETEK:

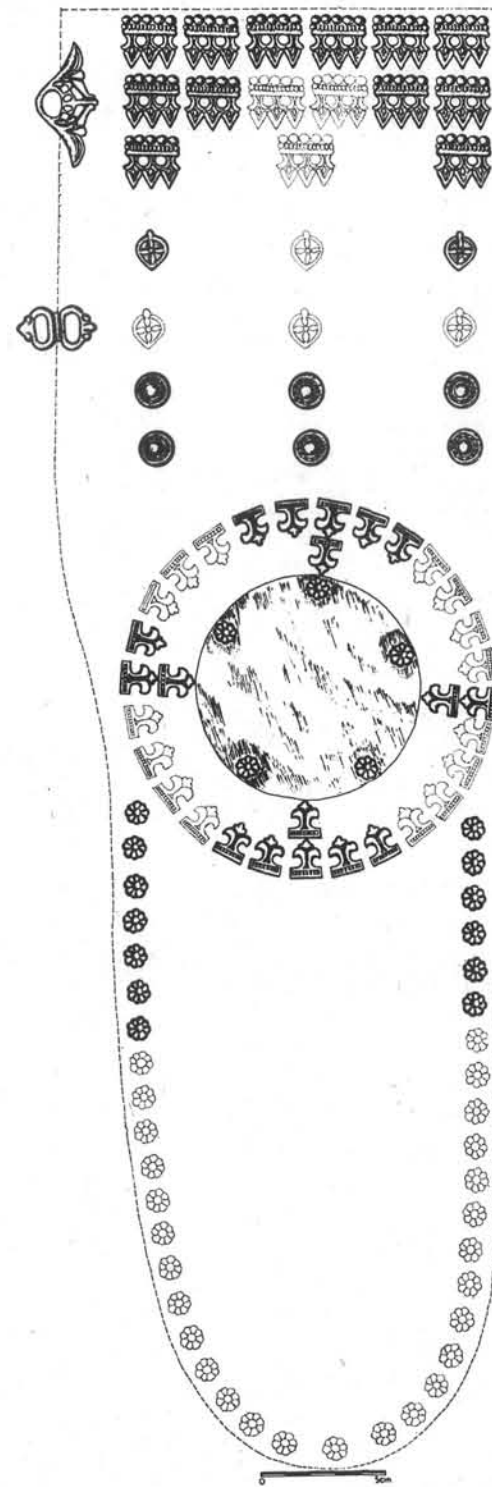
1. Állatcsont
2. Íjvégsontok
- 2/2. Íjmarkolatcsont
- 2/3. Íjvégsont
3. Tegez maradványai:
- 3/1. Nyílcsúcsok
- 3/2. Tegez csontfedele
- 3/3. Tegezvasalások
- 3/4. Tegez oldalpálcája
- 3/5. Tegez oldalpálcája
- 3/6. Bronzcsat
4. Vasszalu
5. Vaskés
6. Fenőkő
- 6/1. Kovakő
7. Vasroszdával átitatott bőr
- 7/1. Csiholóacél
8. Tegezfűggesztő
9. Ezüstkarika
10. Aranyozott ezüstlemezek
11. Övveretek
12. Vascsat
13. Lócsontok
- 14-15. Kengyelek
16. Zabla
17. Újvégsont

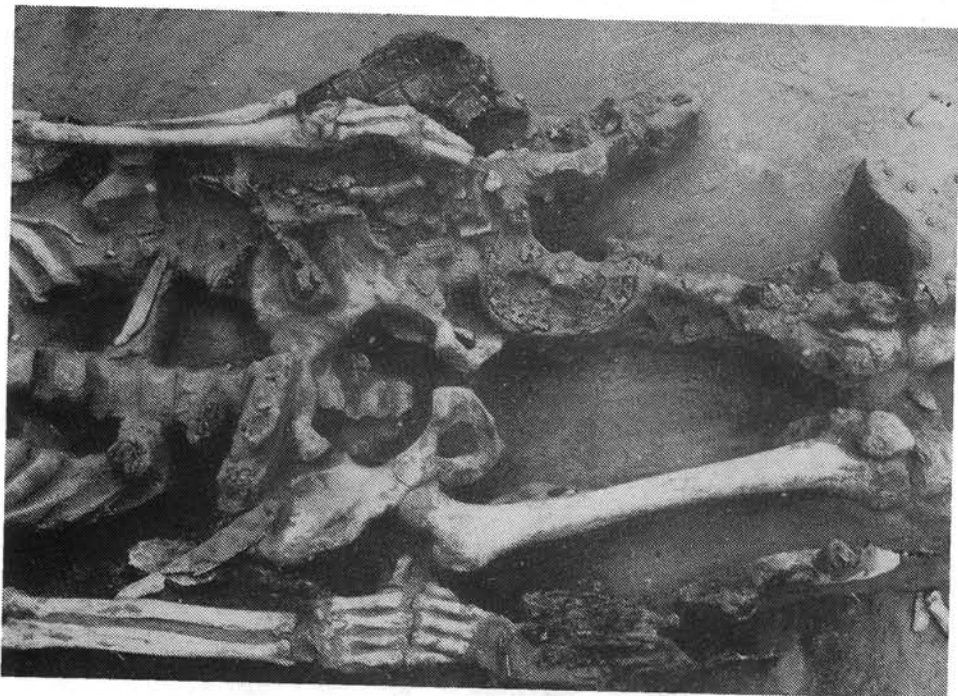
7. kép. Karos II. temető 60. sír és fűggesztőverete

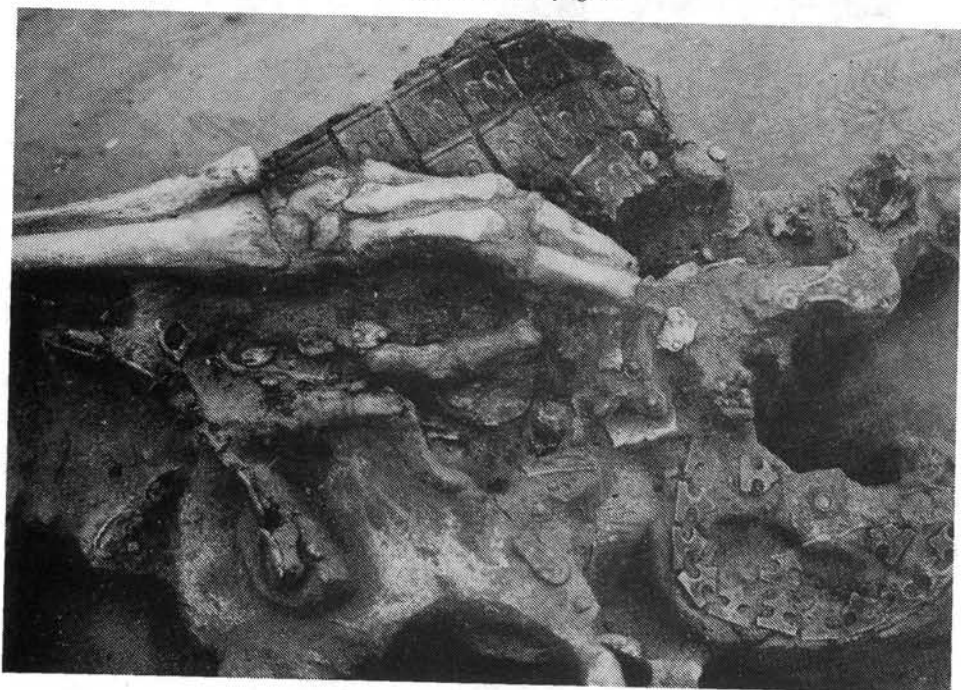
10. kép. 1 Eperjeske 2. sír, készenléti íjtegeze (rekonstrukció).

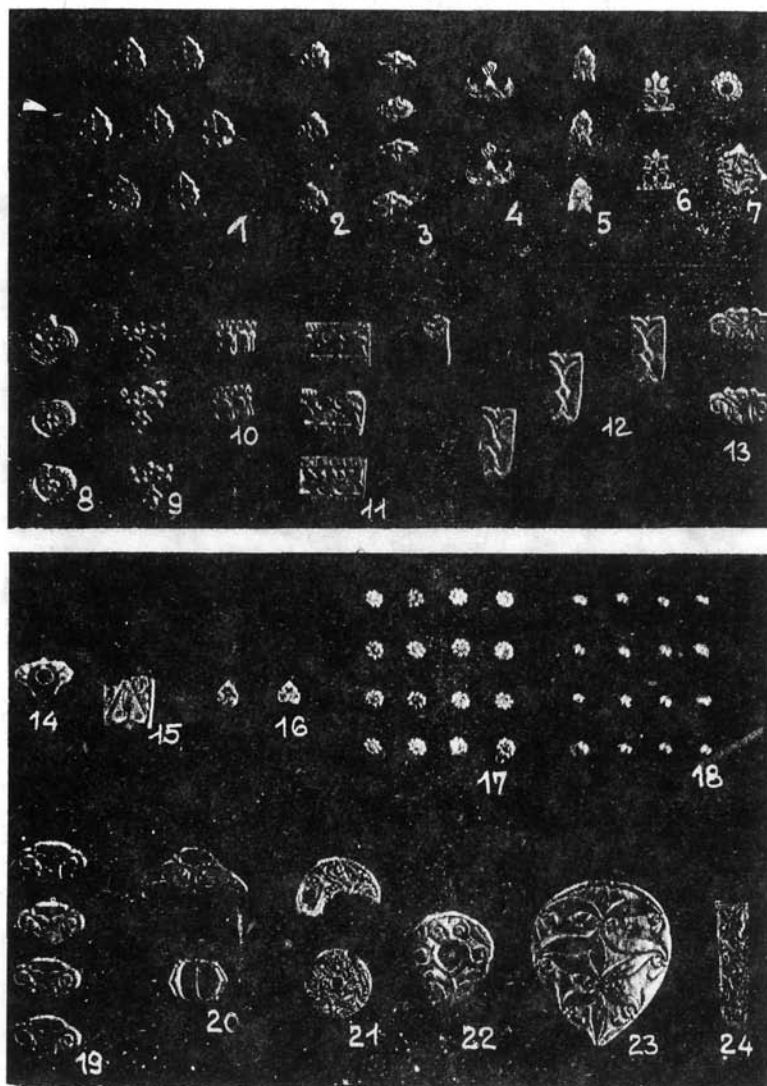
2 Eperjeske 3. sír készenléti íjtegeze (rekonstrukció)

8. kép. A 11. sír íjtegeze

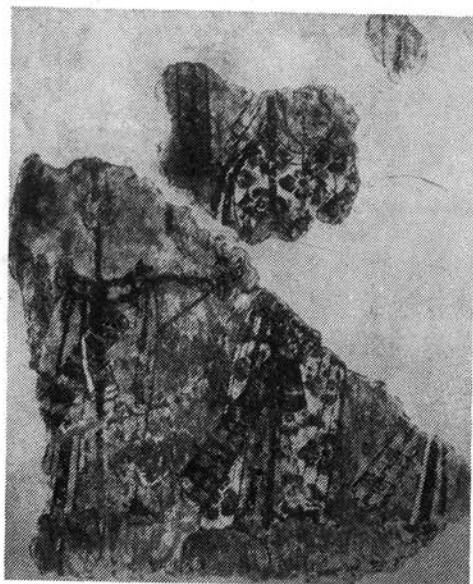
9. kép. A 11. sír íjtegeze (részlet)

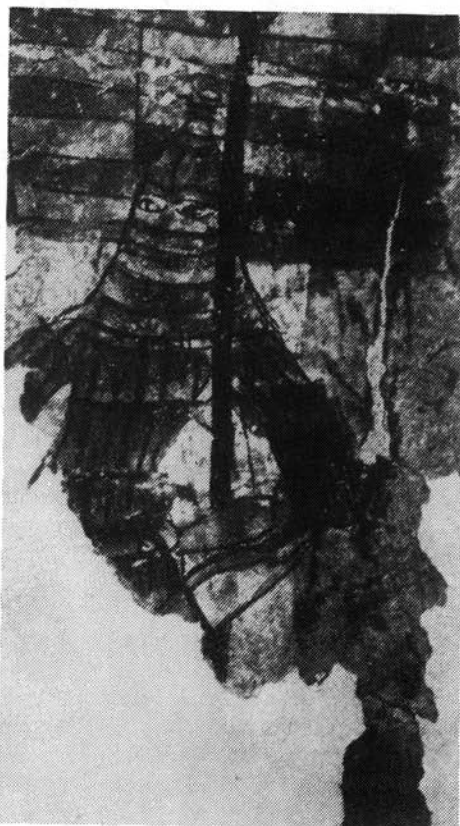
II. kép. A bodrogszerdahelyi leletek (Erdélyi I. nyomán)

akasztotta. Az öv lecsüngő részét a temetés során ez esetben is a bal felkarhoz hajlítoták. Ugyanott feküdt szablyája is, hegyével a koponya irányába fordítva. Markolatát palmettás, aranyozott ezüstszereléssel látták el, csakúgy, mint a hüvelyét. Jobb lába mellé fektetett tegezében 11 nyílcsúcsot találtunk. A tegez függesztőszíját bronzveretek ékesítették. Hasonlóan díszes volt lószerszámzata is. Kantárát aranyozott ezüstveretekkel szerelték fel, csakúgy, mint a far- és szügyhámot. Ez utóbbiakra 6 db levél alakú, csörgős szügyelődíszet illesztettek.

Készenléti íjtartó tegezének veretsora, csakúgy, mint a II/52. sír esetében, a bal medencelapát és a bal térd közötti, 61 cm hosszú sávban húzódott. Dokumentálása

12. kép. Chotschó, 8–9. századi freskó. Íjtegeből kinyúló felajzott íj a harcos bal oldalán (A. von Le Coq nyomán)

13. kép. Lovas harcos derekának bal oldalán íjtegezen nyugvó íj 8–9. századi miniatúrán, Chotschó (A. von Le Coq nyomán)

(szintén 1:1 arányú rajzokon és részletfotókon) a korábbi tapasztalatokból kiindulva, már kevesebb gondot okozott. Megkönnyítette az is, hogy ezúttal csak a szablya, s függesztőszíjának veretei fedték az íjtegez felső harmadának díszítését (8. kép). A veretek rendszere, azok elhelyezése megegyezik az előzőekben bemutatott fegyver szerkezetével (4. kép 2).

Felső harmadára három sorban nagyméretű, $3,0 \times 2,5$ cm-es vereteket szegecseltek. Az aranyozott ezüst díszítmények közül a felső két sorba hatot, a harmadik sor két szélére és közepére egyet-egyét illesztettek (9. kép). Az egész kompozíciót rozettás fejű szegecses veszik körbe. A veretek negyedik sorát háromszög alakú, közepén áttört, levélcsoportban kicsúcsosodó ékítmények alkotják. Egy-egy szegecs választja el azokat a négylevelű, közepén egykor bizonyára köbetétes díszektől. Ezeket három, csúcsára állítva felszerelt négyszög alakú, közepén sötétkék üvegbetéttel áttört veret követi.

Az íjtegez középső harmadát borító veretsor közepén egy, az előbbiekkal azonos négyzet alakú ékítmény helyezkedik el. Csúcsaival szemben egy-egy, téglalap formából kinövő hármass levélcsoport látható. Végül az egész kompozíciót ugyanilyen veretek

övezik, 13 cm sugarú körben. Az íjtegez alsó harmadát két szélén és középtengelyében rozettás fejű szegecsek díszítik, melyek sorát egy-egy csepp alakú veret szakítja meg. A szegecsek sorát alul félkör alakú ezüstlemez zárja le.

Valamennyi fent bemutatott szerelék aranyozott ezüsből készült, csakúgy, mint a tegez szájának jobb oldalára szerelt függesztőveret. Ez utóbbi szinte pontos mása a II/52. sír függesztőinek, feltehetőleg azonos öntőmintából kerültek ki. 1-2 milliméternyi eltéréseik az öntés utáni megmunkálásból eredhetnek.

Másik függesztőt nem szereltek a tegezre. Nyilván hozzá varrhatták azt a függesztőszíjat, melynek két veretét és kisszíjvégét a kör alakú veretsor mellett figyelhattuk meg.

Rekonstrukciónk pontosságát az tenné vitathátatlanná, ha az íjcsontokat a veretek közt találtuk volna meg. Sajnos, ez nem így van. A II/52. sírban az íjmarkolatcsontok a nyíltegez szája felett feküdtek, a III/11. sírban az íj felső végének csontborítása a jobb alkar mellett, a markolatcsontok a jobb térdnél, az alsó íjvég csontjai a jobb boka mellett kerültek elő. Ez utóbbi fegyver kb. 130 cm hosszú lehetett (pontos méretét az íjvégek töredékes volta miatt nem tudtuk meghatározni). A 65-70 cm hosszú íjtegez tehát a fegyvernek mintegy a felét fogadhatta magába. Hogy a sírokba nem ebben az állapotban került, az magyarázható a sajátos temetési rítussal (megfordított szablya, felhajtott végű öv, egyik esetben a bal lábnál lévő nyíltegez), tehát a fordított túlvilágkép tükröződésével.

III. Veretekkel díszített készenléti íjtegezek honfoglaló magyar sírokban

Készenléti íjtartó tegezeket már korábban is találhattak a honfoglalás kori régiségek között, mivel azonban az azokat rejtő sírok közül egyetlen egyet sem régész tárt fel, így a változatos formájú leletek rendeltetésére mindeddig nem derült fény. Az imént bemutatott karosi leletek segítségével azonban néhányat sikerült rekonstruálni, mások esetében pedig legalább a fegyver sírba helyezését regisztrálni. Anyaggyűjtésünk során a következő leletegyüttesekben találtunk íjtegez létére utaló vereteket:

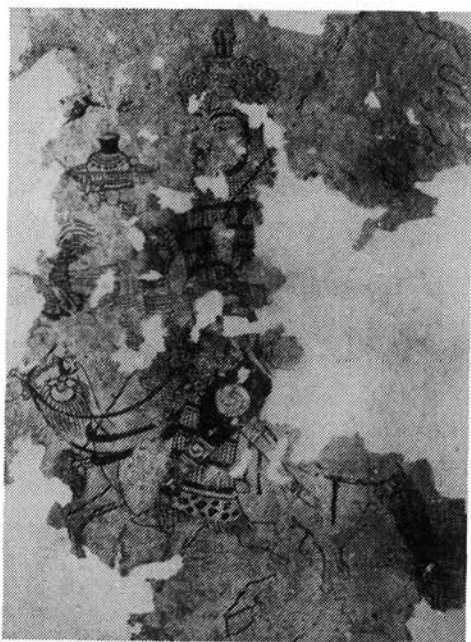
1. *Eperjeske, 2. sír*: A 8 síros temetőtöredék első öt sírját Jármý Miklós, Tibor és Tamás földbirtokosok tárták fel, majd Kiss Lajos folytatta a leletmentést. A 2. sírban lócsontok, lószerszám, nyílhegyek, tegezvasalások, aranyozott ezüst hajkarikák, pasztagyöngy és a medencén fekvő tarsolylemez társaságában került elő íjtegez díszítményként meghatározó veretsor.¹⁸ Jármýék kivételesen pontos megfigyelései, valamint a karosi III/11. sír íjtegeze alapján, úgy vélem, sikerrel kísérlelhetjük meg a fegyver rekonstruálását is. *Kiss Lajos* feljegyezte, hogy „a találók bemondása szerint a derékon volt az 5. kép¹⁹ négyféle szíjdíszítése, de úgy, hogy a lábszárak között lehúzódott az alsó lábszár közepéig”. Noha néhány veret elkallódhatott a feltárás során, a meglévők alapján az alábbiak szerint írhatjuk le az eperjeskei 2. sír készenléti íjtegezet (10. kép) 1.

A tegez felső harmadát a szájnyílás alatt három sorban elhelyezett, 2,2×2,2 cm nagyságú négyzet alakú veretek díszítették. Formailag hasonlóak a karosi III/11. sír veretei is (4. kép 2), csak az eperjeskeiek kidolgozottabbak.²⁰ Ezeket valószínűleg két

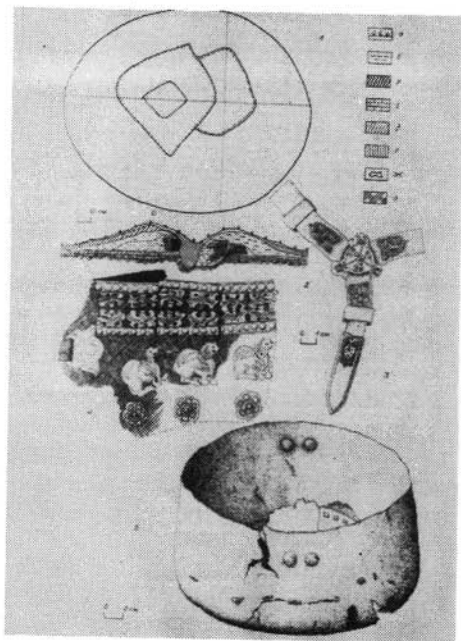
18. *Kiss L.*, 1920–22. 44., 5. kép.

19. *Uo.*

20. Úgy vélem, mindkét veretegyüttes szoros rokonságot mutat a karancslapújtói övdíszekkel: *Dienes I.*, 1964. 18–40. Dienes úgy véli, az eperjeskei leleteket a találók összekeverték, a tárgyalt díszítmények pedig övveretek lehettek. Tévesen közli a veretek nagyságát is (2,4 cm). *Uo.* 24. Ezt a Jósza A. Múzeumban az eredeti tárgyakon végzett mérésekkel korrigálhattuk. Leletkeveredésről pedig – ma már tudjuk – szó sincs, csupán egy új tárgytípus megjelenéséről.

14. kép. Készletléti íjtegez a lovas bal oldalán. Turfán, 9–10. sz. (A. von Le Coq nyomán)

15. kép. Készletléti íjtegez türk sírból. Oltar, I. kurgán (E. I. Gyerevjanko nyomán)

sorban követték az 1,5 cm széles, 2,8 cm magas áttört háromszög alakból kinövő levélcsokrot mintázó díszítmények (4 darabot mentettek meg közülük). Ezek is hasonlítanak a megfelelő karosi veretekhez, csak azoknál nyúlánkabbak. A négyágú, egykor köbetétes veret bizonyosan a tegez középső harmadában, a háromágú levél alakú díszektől körülveve helyezkedhetett el. Hogy ez az egy volt-e csak belőle, vagy a karosi tegez mintájára még másik hárommal is kell számolnunk, ma már nem dönthető el. A fegyver szegélyét ékesítő rozettás fejű szegecsekből csak egyetlen darab került a múzeumba. Ez is megerősíti a gyanúkat, hogy jó néhány veret (pl. a függesztő, a másik három köbetétes veret, a hiányzó négyzet és háromszög alakú díszek) a feltárás során kallódhattak el.

2. *Eperjeske, 3. sír*: Ugyancsak Jármyék bontották ki. A váz mellett lócsontokat, tegezen fekvő 7 db nyílcsúcsot, lószerszámot, két hajkarikát és két pántkarperecet találtak. A jobb medencelapáton feküdt tarsolylemeze. A feljegyzések szerint „a tarsolylemez mellett a keresztcsonton élével álló kerek ezüstlap, valószínűleg övnek ékítésére szolgált, melynek átmérője 9 cm, díszítése, az 5 db lencsenagyságú aklasszeggel ellátott dudoros gombon kívül, nincs”.²¹ Körülötte feküdt az íjtegez többi díszítménye.

Felső harmadára három sorban áttört háromágú vereteket szegecseltek (méreteik: 2,4×2,3 cm). Talán ezeket követték a szív alakú, majd a kerek rozetták (10. kép 2). Analógiák híján ez már pontosan nem határozható meg, a karosi II/52. sír kerek

21. Kiss L., 1920–22. 47., 10–11. kép.

rozettái alapján helyeztük ide e díszítményeket. A tegez középső harmadát a korongot körülvevő, téglalapformából kinövő háromlevelű veretek ékesíthették. A koronghoz párhuzamként a karosi II/52. sír swastikás korongja, a levél alakúakhoz a III/11. sír veretei kínálkoznak. A tegez alsó harmadát itt is rozettás fejű szegecsek díszíthették. Az övhöz függesztőverettel és kettős karikájú csattal kapcsolhatták.

3. Sajnos, még ennyi adatunk sincs a *bodrogszerdahelyi* vezéri sír íjtegezeről. J. Neustupny 1937-ben két igen rangos sírt ásott ki a Bálvány-hegyen, leletei azonban jórészt közöletlenek.²² Rangos nő hagyatékából származhatnak a rozettás lószerszám-díszek és a rombusz alakú ingnyakdíszek. Legelőkelőbb férfisirjaink közé sorolható mellékletei alapján a másik temetkezés: erről tanúskodnak gyöngykeretes, szív alakú kantárdíszei (11. kép 8.), palmettás szügelőveretei (11. kép 21–24). Veretes övéről (11. kép 13., 19.) csüngött le készlenléti íjtartó tegeze. A függesztővereten és a kettős csaton (11. kép 20) kívül azt ékesíthették a 11. kép 4., 6., 9–11., 15., 17–18. ábráin látható díszítmények.²³ E különösen gazdagon felszerelt íjtartó pontos rekonstruálását hiteles megfigyelések és analógiák híján nem tudjuk elvégezni. Sajnos, maga az ásatás sem a kellő szakszerűséggel folyhatott: Ezt bizonyítja, hogy annak folytatói néhány év múltán még mindig találtak a cseh kutató által szétszórt veretek közül néhányat.²⁴

4. *Kenézlő-Fazekaszug, 3. sír*: A szántással megsemmisített rangos temetkezés (tarsolylemez, szablya, veretes öv, lócsontok, lószerszám) tartalmazott egy 11 cm átmérőjű ezüstkorongot s egy függesztőveretet is. Valószínű, hogy ezek készlenléti íjtegez részei voltak.²⁵

5. *Rakamaz-Strázsadombi dűlő*: A földgyaluval feldűlt vezéri sírból aranyveretes szablya, arany szemfedőlemezek, tarsolylemez, veretes öv látott napvilágot. Úgy vélem, az ásatója által köntösdíszként²⁶ értelmezett poncolt hátterű, palmettás veretek ugyanazt a szerepet tölthették be, mint a karosi III/11. sír négyszög alakú, üvegbetétes ékítményei.

6. *Tarcal-Rimai dűlő*: Szőlőtelepítéssel tönkretett vezéri sír, leletei régóta ismertek szakirodalmunkban.²⁷ A 4 db köntösdísznek tartott veret²⁸ funkciója az íjtegezen ugyanaz lehetett, mint a rakamaziaké. A kör alakú kompozíciót a hármas levél alakú díszek alkothatták.²⁹ Az íjtegez díszítményei közé tartozhattak a kerek rozetták, valamint a rozettás fejű szegecsek is.³⁰ Teljes rekonstrukciót azonban sem a tarcali, sem a rakamazi íjtegez esetében nem kísérlehetünk meg a hiányos adatok és veretsorok miatt.

A vezéri síroknál maradvány: A geszterédi leletről nem dönthető el, hogy volt-e benne készlenléti íjtartó tegez, a zempléni sírban viszont biztosan nem volt. Nem elképzelhetetlen, hogy a benepusztai lelet öntött ezüst levél alakú díszítményei is íjtegezhez tartozhattak, de annak díszítésrendszere egészen más volt, mint az eddig megismerteké.³¹ E kérdést csak egy újabb, hitelesen dokumentált lelet dönthetné el.

22. Erdélyi I., 1961. 17–18., I. tábla.

23. Révész L., 1990a. (Sajtó alatt.)

24. Erdélyi I., i. m. 17–30.

25. Jósa A., 1914. 307–308., XII–XIV. kép.

26. Dienes I., 1986. 35–36. kép.

27. Jósa A., 1895. 75–76., Fettich N., 1937. 73–75.

28. Fettich N., i. m. XLIII. t. 16–19.

29. Uo. XLIII. t. 20–28.

30. Uo. XLIII. t. 29–31., 42–43.

31. Uo. XXXVI. t. 1–13.

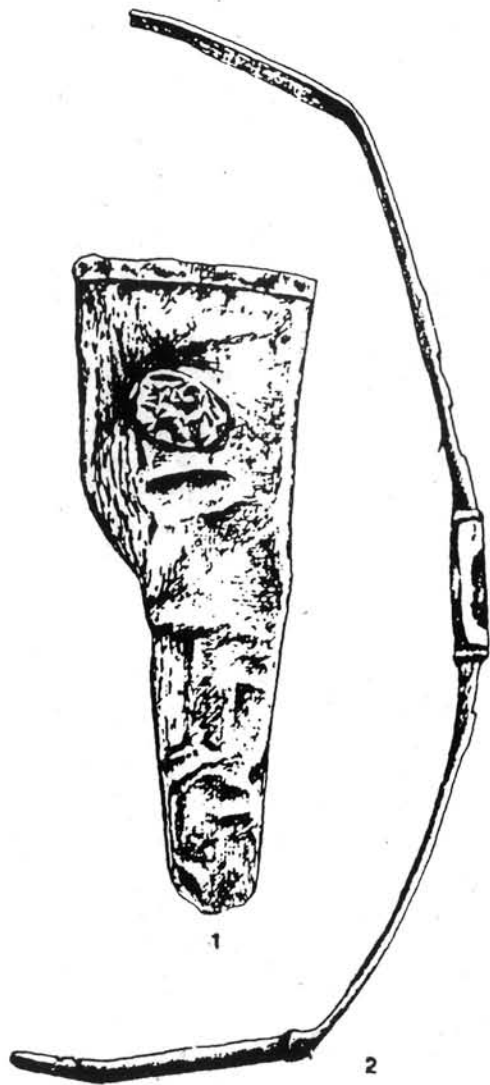
IV. A készenléti íjtartók keleti párhuzamai

Eddigi rekonstrukciós kísérleteink megalapozottságát csakis azzal bizonyíthatjuk be, ha sikerül korabeli ábrázolásokon is kimutatni a készenléti íjtegezek létét. Kutatóink előtt már régóta ismertek a *chotschó*-i freskók, a nyíltartó tegezek rekonstruálását már *Zichy I.* is részben ezek alapján végezte el.³² Senki nem figyelt fel azonban arra, hogy ugyanott, a harcos derekának bal oldala mellől felajzott íj nyúlik ki, melynek végén az a kezét nyugtatja (12. kép). Ilyen kéztartással csakis tegezben nyugvó fegyvert lehet tartani. Maga az íjtegez a képen nem látszik (a VIII–IX. századi ábrázoláson a harcos jobb oldalával fordul felénk), az azonban megállapítható, hogy az íjnak legfeljebb a felét takarhatta.³³

A következő, ugyancsak *Chotschó*-ból származó ábrázolás már valamivel többet mutat a tárgyalt fegyverből. A harcos bal oldalán lógó íjtegez a felajzott fegyvert felső karjának indításáig magába rejti (13. kép).³⁴ Sajnos az íjtartó formájáról közelebbit nem tudhatunk meg, mert a miniatúra sérült, az ábrázolás többi része hiányzik.

Turfánból származik az a freskó, mely a készenléti íjtegezt teljes egészében bemutatja (14. kép). A lovas derekának bal oldalán csüng, szájnnyílása hátrafelé néz. Bal oldala egyenes vonalú, jobb oldala kiöblösödik, az íj formáját követi. Középső harmadában – csakúgy, mint a honfoglalás kori darabokon – korong alakú minta látható.³⁵

A VIII–X. századi ábrázolások egyértelműen alátámasztják tehát feltevésünket, mely szerint a honfoglalás korban, s azt megelőzően is ismerték az eurázsiai steppék harcosai a készenléti íjtegezeket. A freskókon túl ilyen mintáztak meg az egyik Vjatka-vidéken talált ezüsttálon is.³⁶

16. kép. 8. századi íjtegez Moszcsevoja Balkáról
(Bálint Cs. nyomán)

32. *Zichy I.*, 1917. 152–165.

33. *A. von Le Coq*, 1925. 66., fig. 94.

34. Uo. fig. 63.

35. Uo. fig. 70.

36. *László Gy.*, 1943. VI. t. 2.

A tárgyalt eszköz felbukkan a régészeti leletek közt is. Különösen fontos számunkra az a töredék, mely a barabai steppe *Oltar* nevű lelőhelyén, az 1. kurgánból került elő³⁷ (15. kép). Sajnos az ásató, miután nem ismerte fel a bizonyára szép számú veret egybetartozását és rendeltetését, csak azokat közölte, melyek eredeti helyükön, bőrmaradványba ágyazva maradtak fenn. A készenléti íjtegez szájnnyílása alatt két sorban egymással szembefordított, gyöngysormintás alapból kiágazó hármass levélcsokok láthatók. Alattuk három, szemurvtól ábrázoló veret helyezkedik el. A szemurvtok három rozetta követi, s itt a veretsor sajnos megszakad, többi részét nem ismerjük. Fennmaradt viszont, a kompozíció jobb oldalán, eredeti boralapra szegecselve a függesztőveret. Karikájából jól láthatóan elágazik a függesztőszíj maradványa. E lelet kétségbevonhatatlanul igazolja a verettípus funkcióját, használatának módját. Mindezen túl számunkra az a legfontosabb eredmény, hogy a fent bemutatott türk készenléti íjtegez felépítésében, díszítésében teljesen megegyezik azokkal, amelyeket a honfoglaló magyar sírokban találtunk.

Egy szerencsés lelet megőrzött számunkra egy teljesen épségben maradt bőr készenléti íjtartó tegezt az Észak-Kaukázusban, Moscsjevaja Balka temetőjében. A fegyver bal oldala és szájnnyílása egyenes, jobb oldala a felajzott íj alakját követi. Felső részén ezüstlemezes korong ékesíti, csakúgy mint honfoglalás kori leleteink esetében (16. kép). Az íjtegezt III. Leó (717–745) solidusa keltezi.³⁸

V. Összefoglalás

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk: A készenléti íjtartó tegezek a VIII–X. században ismeretesebbek voltak szerte a steppén, a nomád harcosok mindenütt használták azokat. Felbukkannak Közép-Ázsiában és a barabai steppén, a Vjatka-vidéken és Észak-Kaukázusban csakúgy, mint a honfoglaló magyar vitézek sírjaiban.

Az ékes, veretekkel díszített példányok azonban X. századi régiségeinknek csak egy területileg zárt csoportjában, a Felső-Tisza vidékén fordulnak elő. Mindenképpen rangjelző tárgyakként tekinthetjük ezeket, csakúgy, mint a tarsolylemezt, az arany- vagy ezüstveretes szablyát és övet. Azoknak az azonos rítus szerint, hasonló rangjelző tárgyakkal eltemetett vezéreknek a hatalmi jelvényei közé tartoznak, akik véleményem szerint a X. század első felében uralkodó nagyfejedelmek közvetlen, belső kíséretének tagjai voltak.³⁹ Rangjelző tárgyaik nagy része azonos műhelyben készülhetett (tarcali, rakamazi, karosi, geszterédi szablyák, tarsolylemezek stb.), s úgy látom, érvényes ez a megállapítás íjtartó tegezeikre is. Díszítményeik a formai változatosság ellenére azonos művészi körbe sorolhatók, egy műhely munkájának tekinthetők. Jó részük archaikus vonásokat hordoz. Különösen igaz ez a karosi II/52. sír íjtegezőének felső veretsorára, melynek kiképzése (áttört ezüstveretek alatt aranyozott bronzlemezek) a bimetalizmus kiváló példája. Ez a technika azonban nem volt a honfoglaló ötvösség jellegzetes vonása. Archaikus vonásokat őriznek a karosi III/11. és az eperjeskei 2. sír négyzet alakú íjtegezdíszei is, melyek párhuzamai azonosak a karancslapújtői öv kapcsán bemutatottakkal.⁴⁰ Mindez arra utal, hogy tulajdonosaik a honfoglaló magyarság első két generációjának tagjai voltak.

37. Gyerevjanko, E. I., 1988. risz. 40.

38. Bálint Cs., 1988. 28–29., Abb. 8. Bálint Cs. hívta fel a figyelmet e lelet kapcsán elsőként arra, hogy a készenléti íjtartó tegezek már a mongol korszak előtt megjelentek: uo. 29., 42. j.

39. Révész L., 1989. (Sajtó alatt), ua. 1990. 3–11.

40. Dienes I., 1964. 18–40.

Valamennyi hitelesen megfigyelt, vagy rekonstruálható íjtegez középső harmadában kör alakú kompozíció látható. A karosi II/52. sír fegyverén lelt svastikamintás korong önmagában is napszimbólumnak tekinthető. A melléte kereszt alakban elhelyezett négy veret talán a négy égtájat, a kör alakba rendezett többi díszítmény pedig a napsugarakat jelképezheti. E vezérek rangjelző tárgyukon napszimbólumot hordtak, a szent fejedelem, a kündü hatalmi jelvényét. Úgy vélem, ez semmiképpen sem lehet véletlen, hanem azt jelenti: hordozóik a fejedelem szűkebb környezetéhez tartoztak. Viszonylag szűk körben előkerülő sírjaik kijelölik a X. század első fele nagyfejedelmi központjának a helyét.

IRODALOM

- Bálint Cs.*,
1975. Dél-Magyarország a X. században. (Kandidátusi értekezés kézírata.)
1988. Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln
- Bóna I.*,
1986. Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Erdély története I. szerk. *Makay L.-Mócsy A.* Bp.
- Budinský-Krička, V.-Fettich, N.*,
1973. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava
- Coq, A. von Le*
1925. Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin
- Dienes I.*,
1964. A karancslapújtói öv és mordvinföldi hasonmása. ArchÉrt 91.
1978. Opponensi vélemény Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. ArchÉrt 105.
- Erdélyi I.*,
1961. A bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrokom) honfoglalás kori temető. JAMÉ 4-5.
- Fettich N.*,
1937. A honfoglaló magyarság fémművészete. ArchHung 21.
- Fodor I.*,
1975. Verecke híres útján . . . Bp.
- Gyerevjanko, E. I.*,
1988. Baraba v tjurkszkoe vremja. Novoszibirszk
- Jósa A.*,
1895. A tarczali sírleletről. ArchÉrt 15.
1896. A bezdédi honfoglalás kori temető. ArchÉrt 16.
1914. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. ArchÉrt 34.
- Kalicz N.*,
1957. A Herman O. Múzeum ásatásai és leletei 1957-ben. HOMÉ 1.
- Kiss L.*,
1920-22. Eperjeskei honfoglalás kori temető. ArchÉrt 37-39.
- U. Kőhalmi K.*,
1972. A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp.
- László Gy.*,
1943. A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. ArchHung 27.
1955. A kenézlii honfoglalás kori íjtegez. FolArch 7.
- Nemeskéri J.*,
1943. Árpád-kori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban. Dunántúli Szemle 1943/7-8.
- Révész L.*,
1989. Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolc határában. Miskolc régészete. Szerk. *Rémiás T.* (Sajtó alatt)
1989-90. Előzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temető ásatásáról. ArchÉrt 116-117.

1990. Vezérek, harcosok, szolgák. Honfoglalás kori temetők Karoson. In: Etelközből a Kárpát-medencébe. (Kiállítási katalógus) Debrecen

1990a. Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? MFMÉ (Sajtó alatt)

Szőke B.,

1941. Honfoglalás kori magyar sírok Naszvadon. FolArch 3-4.

K. Végh K.,

1970. Honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. HOMÉ 9.

Zichy I.,

1917. A honfoglalás kori tegez és keleti kapcsolatai. Turán

KÖCHER FÜR BOGEN IN BEREITSCHAFTSSTELLUNG AUS GRÄBERN DER UNGARISCHEN LANDNAHMEZEIT

In Grab 52 des Bestattungsortes II zu Karos sowie in Grabb 11 des Bestattungsortes III ebenda wurden zur linken Seite des Skeletts in einem Streifen, der sich von der Hüfte bis zum Knie hinzog, etwa zweihundert Niete und Beschläge in unterschiedlicher Form gefunden. Die meisten davon konnten wir in ihrer ursprünglichen Lage beobachten zusammen mit beachtlichen Lederüberresten. Im Verlauf der Ausgrabungen erkannte ich ihren Zweck noch nicht, bis ich nach insgesamt zwei Jahren Arbeit zu der Schlussfolgerung gelangte, dass dies Verzierungen von Bogenköchern gewesen sein müssen.

Bis auf den heutigen Tag ist die ungarische wie auch die internationale Forschung der Ansicht, dass die Steppenvölker in der geschichtlichen Periode zwischen den Skyten und den Kumanen derartige Waffen nicht besaßen. Zwar kannten sie schon den Bogenköcher, doch nur jene Variante, die aus weichem Leder gleich einem Sack gefertigt war, und an deren oberen Ende sich gelegentlich ein Knochenblattpaar befand. Darin trug man den Bogen in Ruhestellung (nicht gespannt). Wie sehr dies jedoch nicht andernfalls war, davon können uns die Wandmalereien von Šorčuk, Chotchó und Turfán überzeugen, die allesamt aus der Zeit zwischen dem 8. und dem 10. Jahrhundert stammen. Unter den archäologischen Funden sind Köcher für gespannte Bogen auch in der Steppe von Baraba, in dem Kurgan 1. am Fundort Oltar sowie unter den Funden aus dem kaukasischen Moščevojaja Balka entdeckt worden.

Anhand der beiden Funde von Karos kann gesagt werden, dass diese Bogenköcher insgesamt 60 cm lang gewesen sein müssen. Ihre Öffnung war 16-18 cm breit. Aufgehängt wurden sie mit an der rechten Seite der Öffnung angebrachten Aufhängebeschlägen. Diese Beschläge waren – wie dies auch von anderen Fundorten bekannt ist – stets halbseitig abgenutzt, jedoch niemals an der Mittelachse des Ringes zum Riemenhalten. Die Abnutzung entspricht aber exakt der Stellung des Bogenköchers: Er hing, links aufgehängt, schräg herab, die Öffnung und der daraus hervorsehende Bogen nach hinten zu. Bisher sah man in der Fachliteratur die Rolle dieser Beschläge in der Aufhängung des Tornisters. Ganz abgesehen davon, dass man auch diese in so einer Funktion noch nirgendwo glaubwürdig hat beobachten können, vermute ich die Meinung, dass sie vorwiegend die Aufgabe hatten, den Bogenköcher zu halten. In dem Grab II/52 in Karos führten von dem Beschlag gut erkennbare Riemenreste zu dem Gürtel in der Taille der Verstorbenen!

Diese mit prunkvollen Beschlägen geschmückten Bogenköcher waren, darüber hinaus, dass hier auch ein neuer Waffentyp entdeckt wurde, auch wichtige Gegenstände, um den Rang zu erkennen. Davon zeugen die im mittleren Drittel erkennbaren Sonnensymbole. Die früheren Funde, die teilweise bei nicht archäologischen Freilegungen zum Vorschein kamen und deshalb in ihren Zusammenhängen nicht erkannt wur-

den, konnten aufgrund der Ausgrabungen von Karos bestimmt und teils auch neu gestaltet werden. Ausser in Karos wird es aller Wahrscheinlichkeit nach solche Gegenstände auch in Grab 2 und 3 von Eperjeske, in dem Bestattungsort von Bodrogszerdahely sowie wohl auch in den Herrschergräbern von Tarcal und Rakamaz gegeben haben. Auch in der Gemarkung von Kenézlő mögen solche Aufhängebeschläge und Scheiben unter dem Acker ruhen. Hieraus geht hervor, dass sich die Verbreitung von Gegenständen zur Rangwidrigkeit auf die Gegend am Oberlauf der Theiss beschränkt.

László Révész

PUSZTULÓ KASTÉLYOK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN

JOÓ TIBOR

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jelenleg műemlék-, vagy műemlék jellegű épületeként 72 kastélyt, kúriát, udvarházat, agrártörténeti jelentőségű építményt védenek. Amennyiben azonban a 20. század második felében még ismert, s egykor műemléki védelemre feltétlenül érdemes kastélyokról, kúriákról esik szó, akkor megyénkben legkevesebb 88 ilyen jellegű, értékelésű épületről kell beszélnünk, illetve írunk. Ezek sorában elsősorban az 1944-ben még épségben meglévő sajóvámosi gróf Edelsheim-Gyulai-kastélyról, a cserépváraljai L'Huillier-Coburg-kastélyról, a gróf Csáky-Pallavicini család által hajdan használt szendrőalsóvári kastélyépületről, a bódvaszilasi gróf Esterházy-kastélyról, valamint a Szathmáry Király család boldvai kastélyáról kell szólnunk, hiszen ezek azóta már teljesen megsemmisültek, némelyik közülük egy-két részletével más épületekbe épült be.

A második csoportba olyan kastélyok tartoznak, amelyeket még az utóbbi évtizedben is használtak, részben helyre is állítottak, de a gyors pusztulás fenyegeti őket. Így: Szirmabesenyőn a gróf Szirmayak kastélyát, Czekeházán a báji Patay-kastélyt, a kázmárki Péchy-kúriát, Boldván az ún. tisztartói épületet. Műemléki jegyzékből törölték, illetve oda felveendő: a volt Melczer-Török-kastély Ónodon, a borsodivánkai Prónay (Orczy) -kastély, a dubicsányi kastély, Szikszón a 18. századból származó Perényi-kúria, Szendrőben és Abaújvároton a Csáky-kastélyok, Tomoron pedig a Puky-kúria.

E tanulmányban az elpusztult sajóvámosi kastélyról és a megmentésre váró szirmabesenyői kastélyról írok részletesebben, rövidebben lesz szó az egykori L'Huillier-kastélyról és tartozékairól.

I. Sajóvámos, Edelsheim-Gyulai-kastély

1861. évben a Sajó-völgyről írva, Luppá Péter így hívta fel a figyelmet: „... A Sajó balpartján pedig a túlsó partot kísérő magas domboldalon *Sajó-Vámos* fölött látjuk fehérteni a gróf *Keglevichék szép tornyos kastélyát*, amelyből gyönyörű s messze terjedő kilátás esik”.¹ E kastélyról korábban csak Fényes Elek tett említést, miután leírta, hogy „Vámoson a régi idők több maradványai találhatók, jelesül a Sajó partján romjaiban a hajdan híres Mágócsiak várroma, több helyen besáncolt táborhelyek”; majd utalva az előző években talált csont- és pénzleletekre, a reformáció bevezetésével kapcsolatban Mágócsy Gáspár szerepére, rámutatott arra is, hogy a helység „nevezetes épülete egy uradalmi kastély, mely kívül a falun egy part tetején van épülve; kilátása a Tiszáig fel a Sajó völgyén, s le Hevesig igen kies”.² A Miskolci Állami Levéltárban őrzött

1. Luppá P., Vasárnapi újság, 1861. 196.

2. Fényes E., 1851. IV. 260-261.

kéziratok térképek közül az egyik 1781-ben már mutatta a kastély helyét,³ a temető és a templom helyzetét, az utakat, s azok irányait is feltüntette, míg egy másik (ugyancsak a XVIII. sz. végéről) feltüntette a kastély és gazdasági épületei helyszínrajzát, a temető, a vendégfogadó, a templom, a Fabrik helyét, az akkori út- és utcavonalakat, a Sajón átvezető híd helyét és a tulsó oldalon – a közelében – a vár helyét.⁴

Vámos váráról és városáról, valamint a tulajdonos családokról – *Bebek, Csetneki, Vámosi, Mágócsy családok* –, a rokon családokról (Forgáchok) több adat áll a rendelkezésünkre a 14–16. századokból, de többet foglalkoztak a 17. és a 18. században a *Keglevich*, a *Sisári-Kovács* és a *Szirmay család*dal is.

Sajóvámos helység neve már 1217-ben előfordult „villa WAMUS” alakban, de szóltak róla 1237-ben, 1244-ben is.⁵ 1317-ben, majd 1320-ban és 1326-ban már az Ákos nb. *Csetnekiek* osztottak rajta Szt. Katalinról nevezett kápolnájával együtt. Csere útján 1326-ban Domonkos lett az egyedüli birtokosa, aki a vámosi, illetve pelsőczi Bebek nevet vette fel. Az itteni földvárat a 16. század első felében a *Bebek* család kezdte kiépíteni. Domonkos halála után 1397-ben fiai: II. Detre nádor és I. Imre erdélyi vajda birtoka lett. I. Imre vagy fia II. László alapítója volt a *Vajdafi család*nak és a Pelsőczi név helyett a *Vámosi* nevet használta.⁶ Várának fenntartását az 1445. évi törvény is megengedte, és ekkor „Castrum Wamus” néven Bebek Imre birtoka, kinek 1449-ben Bakó Ferenc nevű itteni várnagyát említik. A Bebek család birtokai ez időben Vámos körül csoportosulnak, de ez időben Szendrő vár kiépítésével is foglalkoznak a Bebekék. A 15. század második felében e család Borsod vármegyei uradalma a Szendrő vára, Edelény és Vámos városokra, valamint Keresztúr faluban levő részekre terjedt ki. 1476-ban Bebek Orsolya Zápolyai Imre (királyi kincstartó, majd nádor) felesége volt, s 1504-ben már Edelény, Sáp és Borsod Zápolyai János birtokában volt, de 1492-ben, majd a 16. század első felében is a Bebek család birtokában maradt Vámos és Pálfalva, majd Bebek Ferenc révén ismét Edelény is, valamint a Perényi Pétertől kapott csorbakői uradalom. Mohács után Zápolya János király – mint akkori birtokos – a Derencsényieknek juttatja Vámost, amit későbbi tanúvallomások szerint (OL NRA 659/1 oklevél) *Bebek Ferenc* erőszakkal vett el ismételten tőlük, s a tanúk említik az ottani udvarházat, annak tornácát is. 1553-ban Bebek Ferenc rontatta le Csorbakő várát, de Bebek-vár volt az I. Miksa király által Bebek Györgytől elvett *Szendrő vára* is, valamint a Bebek György felesége – Patócsy Zsófia – által a császári csapatok ellen 1567 elején hetekig hőiesen védett szőgligeti Szádvár is.

Sajó-Vámos várát 1599-ben a törökök elpusztították; megmaradt köveit a lakosság hordta szét, s bár még a 19. században említik a források,⁷ sőt a 20. századi szakirodalom is szól néhány szót róla,⁸ ma már a felszínen maradványai nem találhatók.

A 16. század végén Vámoson, Edelényben, Arnóton, Aszalón és a környező falvakban a törökök által végzett pusztításokról; férfiak, nők és gyermekek százainak elhurcolásáról egykorú összeírásokból tudunk.^{8/a} A 17. század közepén már a *Keglevich család* volt Vámoson a fő birtokos, s mivel a korábbi földesurak (a Bebekék és Mágócsi Gáspár) alatt reformáció került itt túlsúlyra, s a 15. században épült templomot is a reformátusok vették birtokba. A kisebb számú katolikus részére e család lehetővé tette azt, hogy a falun kívül levő kastély házikápolnájába járhassanak istentiszteletre. A

3. Miskolci Áll. Levéltár, Bm T. 191/2.; Bm T. 191/3.

4. Miskolci Áll. Levéltár, Bm T. 191/3.

5. Györffy Gy., 1987. I. 814.

6. Kiss G., 1984. 121.; Csánki D., I. 164., 185.

7. Fényes E., 1851. IV. 260.

8. Gerő L., 1968. 438.

8/a. Baranyai B.-né-Csernyánszky M., 1981. 6. k.

földesúr időnként udvari káplánt is alkalmazott, ő látta el a hívek lelki gondozását. A saajóvámosi katolikus hívek már a 18. század utolsó negyedében ismételten kérték, hogy kapjanak a helységükbe saját papot, de a kérés teljesítésének sok akadálya volt, csak 1803-ban biztosított a Helytartótanács egy helyi káplán tartására javadalmazást. Akkor Keglevich Károly e káplán részére a kastélyában állandó lakást jelölt ki, s egy jobbágytelek földjét is biztosította a részére.⁹ A helyi lelkészséghez filiák is tartoztak, ezért 1806-ban plébánia rangra emelték. E kérdéssel azért kell foglalkoznunk, mert egyrészt a helyi lelkészséggel, illetve a kastélyban korábban már foglalkoztatott udvari káplánnal kapcsolatos iratokból tudjuk, hogy a 18. század közepe táján Vámoson már állott a kastély; abban házikápolnát működtettek a Keglevich család tagjai, másrészt így tudjuk meg, hogy a kastélykápolna eredetileg is szűk, megközelítése pedig körülményes volt, továbbá, hogy 1817-től ismételten kért, majd többször meg is terveztetett katolikus templom megépítésére csak a 19. század utolsó negyedében került sor.

Időközben *Keglevich István* a saajóvámosi uradalmat és kastélyt eladta a református vallású *Degenfeld Imrének*, aki a kastélykápolna helyiségét a saját céljaira kívánta fordítani, sürgette annak kiürítését.¹⁰ A birtokot Keglevichék 1865-ben adták el nekik. Gróf *Degenfeld Imrétől* leánya, *Anna* – férjezett *hg. Odeschalchi Gyuláné* örökölte, utánuk a *gróf Edelsheim-Gyulai* család lett a birtokos. Edelsheimék rokonságban állottak a *gróf maros-némethi és nádaskai Gyulay* családdal, a tormanádaskai kastély korábbi tulajdonosaival, akitől azt a kastélyt gróf *Keglevich István* vette meg, a 19. század közepén. A gróf *Edelsheim-Gyulai* család rokonságban állott a gróf *Teleki* és a herceg *Odeschalchi* családdal is. A saajóvámosi kastély legutóbbi tulajdonosainak volt a gyermeke gróf *Edelsheim-Gyulai Ilona*, akit nagybányai *Horthy István* kormányzóhelyettes vett feleségül 1940. április 27-én.

1944 novemberében a birtokos család elhagyja a saajóvámosi kastélyt, teljes berendezését, köztük a gróf híres porcelángyűjteményét, bundagyűjteményüket is hátrahagyva. A következő tájékoztatás már egy 1946. január 17-i kiszállás megállapításairól szóló jelentésben¹¹ olvasható, melyben 1946. január 18-án *Megay Géza* múzeumőr – a Miskolci Múzeum dolgozója – a következőket jelenti Saajóvámosról: „A gr. *Edelsheim-Gyulai*-féle kastély a teljes pusztulás képét mutatja, annyira, hogy még az ablakkeretek, a tetőzet nagy része, az ajtók mind hiányoznak már. (A kastély romjai között megállapíthatóan már csak két igen szép stílusos régi cserépkályha – fehér színű – darabjai, töredékei vannak meg, a darabokból az összeállítása már teljesen lehetetlen. Az egyik helyiségben meg van egy fekete márvány kis kandallókeret, amely kb. így néz ki: . . . (ezután 1×1,60 m-es méretadatot közöl, valamint lerajzolta a keret egyik rövidebb oldalát és a hosszabb felső rész már csonka részletét, késő reneszánsz jellegű díszítésével. J. T. ez a keret azonban mindamellett, hogy igen szép mívű csiszolt márványból van, nem mondható régi darabnak, de azért műértékkel bír. Ugyanilyen színű és hasonló anyagból készült faragott kandallókeretrészek apróra törött kisebb-nagyobb darabjai még sok helyen találhatók az épület romjai között és kint a kertben is . . .” *Megay Géza* jelentése azután beszámolt arról, hogy a községi rendőrség őrszobájában, illetve akkor milyen – a kastélyból származó – bútorok (cseresznyefa íróasztal, kanapé, mahagóni asztal, székek, tükrös szekrény), antik, festett porcelán tintatartó voltak találhatóak, s milyen keményfa, párnázott régi székek voltak a községi előljáróság hivatali helyiségében. (Ezeket le is rajzolta.) Jelentette továbbá, hogy 1945. szeptember 15-én és 1945. december 18-án milyen tárgyakat szolgáltattak be a miskolci járási főkapitányságnak. Az első alkalommal 30 tételben, a második alkalommal 16 tételben

9. *Soós I.*, 1985. 161–162.

10. *Nagy I.*, II. 211.; 485–491.

11. *Megay G.* hagyatéka.

sorolják fel a beadott porcelán-, üveg-, fémtalakat, tányérokat, vázákat, egyéb tárgyakat (köztük: „7 drb fali kép”; „fából faragott faldisz?”; „2 drb szőnyeg”; „10 drb különböző nagys. porcelántányér”). Akkori rendőri közlés szerint: „volt közöttük sok egészen régi (fekete) festmény és régi tárgy is”. A muzeológus szerint: akkor „hallomásból értesültem, hogy még sok házban vannak műtárgyak, a lakosság azonban úgy nyilatkozik, hogy náluk nincsen már semmi, ami volt, azokat már beszolgáltatták a rendőrségnek”.

Megay Géza jelentése még a következőkben említésre érdemes adatokat szolgáltatja: „A kastély főbejárata fölött hatalmas méretű kettős grófi címerek vannak az ún. mázatlan keménycserépből, továbbá az a körülmény, hogy meg lehet a valószínűség arra, hogy a nagy tömegű épülettörmelék alatt még lehetnek esetleges műértékkel bíró darabok is. A levéltári anyag ott maradt része már mind újkorú. A kastélynak hosszú és sok pincehelyisége van, azt onnan lehet következtetni, hogy kint a parkban és bent az épületben több helyen rábukkantam beszakadt pincerészekre.

A kastély parkjában régi temető nyomai vannak, még egy-két sírkő is van. Egyik darab régi, még az ún. koporsó alakú; felirata nehezen volt olvasható. Nagyobb feliratos kőlap is (kb. 100×110 cm) van, évszáma ennek 1779. (Az idő rövidségére való tekintettel ezeket már nem tudtam leírni.)

Az egész kastély és környéke a legszomorúbb pusztulás képét mutatja. A lakosság szerint itt több hétig tartó hadműveletek folytak. A községi elöljáróságtól nyert értesülés szerint a kastély és parkja már a Földbirtokrendező Tanács rendelkezése alatt áll. Az oldalszárnyak egy részét még most is bontogatják ismeretlen egyének. A község elöljáróságának terve az, hogy a kastély egy részének lebontott anyagából ifjúsági kultúrházat építtetnek még az év tavaszán.”

Megay Géának még két további irata is szolgáltat értékes és részletező adatokat a kastély állapotáról, sorsának alakulásáról. Az első 1953. december 5-én a saajóvámosi községi tanácsházán készült jegyzőkönyv, amelyet Megay Géza muzeológus az Építészeti Tanács Titkárságának kiküldötteként dr. Rimányi Jenő akkori községi vb-titkárral együtt vett fel, a lefolytatott helyszíni szemle megállapításai után: „*A kastély teljes romos állapotban van.* Olyannyira, hogy stílusa már meg sem állapítható, csak két oldalszárnyának saroktornyai toronysisakja van ép állapotban. A középső épülettömb teljesen tető és mennyezet nélkül áll, a külső főfronti részén jobbról és balról 8-8 ablaknyílás állapítható meg, ezek között pedig a rizalitos rész teljesen romos. A főbejárati rész boltívei és oszlopai összeomolva fekszenek már a földön. A nyugati irányú épületszárny mellett cca. 20 méterre épült gazdasági épületekből csak romok találhatóak. Az épület belső részében már nem található semmi műemlék jellegű részlet. Sem kályhák, sem kandallók, sem más falba épített objektívumok. Az épület parkjában kívül egy homokkőből faragott cca. 1 méter átmérőjű, kettős koronával ellátott címerdombormű található a partoldalba beépítve. A földön elhagyatva áll egyetlen sírkő, amely homokkőből készült és koporsó alakú, felirata már nem vehető ki. (XVIII. é.)”

Megay Géza ezután a romosodás okaival és a felelősséggel kapcsolatos kérdéseket tett fel, amelyekre dr. Rimányi a következőket válaszolta: „Tudomásom szerint az 1944. évben a harcok során a kastély középső része, vagyis a bejárat megsérült és gyújtólövegétől kigyulladt. A harcok után ismeretlen tettesek megbontották a tetőt és elég rövid idő alatt az egész épület faanyagát elhordták, illetve az akkori vezetőség szétesztotta. Ezen tények akkor jutottak tudomásomra, amikor 1948. április 1-én Sajóvámosra lettem helyezve, mint helyettes körjegyző. Idejövetelemkor a kastélyt már romos állapotban találtam, a fent leírtak szerint nézett ki. 1948. évben dr. Dános Imre járási főjegyző támogatásával az épület helyrehozatal értelmében szakértőkkel megvizsgáltattuk. A vizsgálat eredménye az volt, hogy az épületnek nem a régi állapotba, de használható állapotba való helyezése cca. 500 000 Ft-ba került volna. Miután sehon-

nan erre fedezetet nem ígértek, az épület helyrehozatala elmaradt. A községi tanács több esetben dobszó útján és más módon tudatosította, hogy az épület rongálása szigorúan tilos, ennek ellenére ismeretlen tettesek állandóan rongálják.”

Megay Géza felhívta a községi tanács figyelmét, hogy minden műemlék jellegű építmény a vonatkozó törvényerejű rendelet folytán védettség alá került, és ezt a körülményt tartsa a tanács szem előtt. „A romos épület bontása mindaddig tilos, amíg az Építészeti Tanács Titkársága arra engedélyt nem ad.”¹² Megay Géza 1953. december 7-én jelentést¹³ küldött az Építészeti Tanács Titkárságának, elküldte a felvett jegyzőkönyvet is, s mellékelte egy néhány évvel korábban készült fényképfelvételt is, valamint rögzítette a romos állapot és a környezet néhány fontos méretadatát. Ezek közül néhány adatot azért vagyok kénytelen itt ismételni és hangsúlyozni, mert a kastélynak már a legkisebb részlete vagy maradványa sem található meg, a hajdani kastély hozzávetőleges méreteit is csak így ismerhetjük meg. A jelentés szerint akkor „a megmaradt falak, illetve az épület mérete 15×62 m. Az épület hossz tengelyének irányában mindkét végén torony áll, a torony és az épület közötti rész cca. 7 m távolságban mindkét oldalon le vannak bontva már a falak. Egyedül a toronynak van meg már csak a fedele, illetve toronysisakja. Az épület többi még megmaradt részében már nincs sem mennyezet, sem tetőzet. Az épület falazata – ahol még megvan – csak az ablaknyílások felső vonaláig áll még. Az épület hossz tengelyének irányában és annak két végén levő saroktorony alapmérete 5×5 m. Az épület közepe irányában mindkét oldalon a falak 7-7 méterre már le vannak bontva. A község felőli oldalon, tehát a főhomlokzaton . . . oszlopok és timpanon már a földön romokban fekszenek”.

Megay Géza azonban hiába hívta fel a községi tanács figyelmét a műemlékeket védő rendeletekre, az épület védettségére, a további bontások tilalmára, s hiába jelentette a rongáltság állapotát és a saajóvámosiak felelőtlenségét, vandál törekvéseit az Építészeti Tanácsnak, semminemű érdemi, vagy valamiféle védelmi intézkedés nem történt, a pusztítás, az épületanyagok további kibontása, ellopása folytatódott.

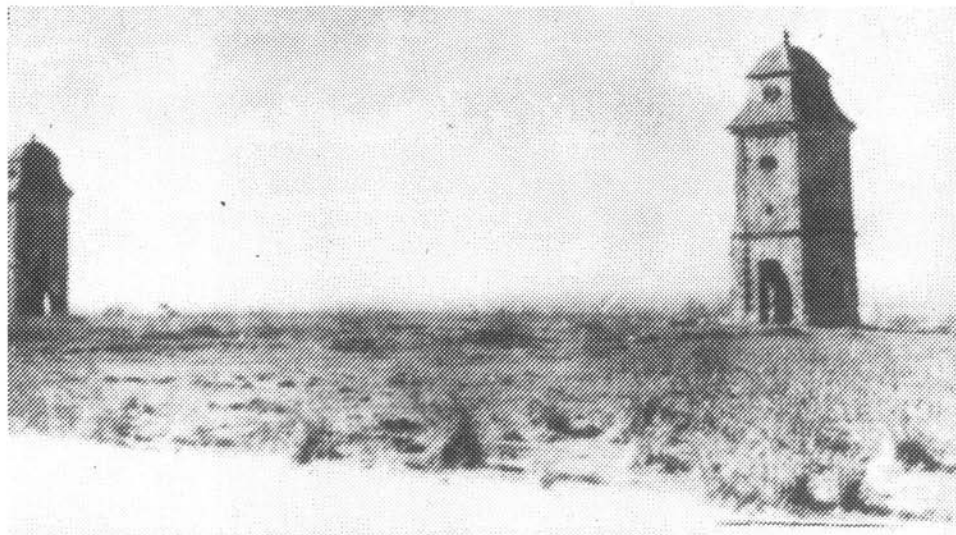
E tanulmány szerzője 1961 tavaszán járt tervező munkatársakkal Sajóvámoson, mert az ottani községi tanács egy orvosi rendelőt kívánt tervezettni orvosi lakással. Ekkor hallott először az egykori saajóvámosi kastélyról, melyben tucatnyi orvost és családját, valamint rendelőjét elhelyezhették volna, ha a kastély megmaradt volna. A kastély hajdani parkjában a dombtetőn csak elhanyagolt legelőt, s a két, oldalaikban már bontani kezdett tornyot talált (1. kép), melyeknek már csak a tetőfedése volt épségben, de a hajdani kastély többi részének még az alapfalait is kibontották már a földből. 1988 májusában járt ismét a kastély hajdani helyén, de most már a teljes terület be volt szántva, a tornyoknak sincs már nyoma sem, illetve az egyiknek a helyén kinőtt fű csenevészebb, mint máshol a vegetáció, s jóval fakóbb színű. A hajdani kastélyterület egyik sarkában, bozóttal benőtt részen található még a hajdani istálló vályújából egy hatalmas vasbetontömb. Még az egykori (kb. 30 méteres mélységű) kútnak a bélésköveit is kiszedte a lakosság, sőt az 1953-ban még meglévő 18. századi síremlék is belekerült a kastélyterület oldalában épült új családi házak egyikének alapjába.

A saajóvámosi kastély teljes megsemmisülése és az előzmények, valamint a körülmények folytán sajnos még az egykori kastélyépületéről, vagy különböző nézeteiről sincsenek összehasonlítási lehetőségeket nyújtó korábbi felvételeink; csak a mintegy 60 évvel ezelőtti állapotot illusztráló képes levelezőlappal mutatjuk be a század első felében ismeretes épületet és parkjának részletét (2. kép).

A 18. század második negyedében a saajóvámosi településnél kb. 20 méterrel magasabban fekvő domb tetején épült meg a téglalap alaprajzú barokk kastélyépület, két

12. Megay G. hagyatéka.

13. Megay G. hagyatéka.

1. kép. A sajóvamosi kastély tornyainak maradványai 1961-ben.
(Ezúton mondok köszönetet Veres Andrásnak a 4., 5., 6., 7. felvételekért;
Détszy Mihálynak a 15., 16., 17., 18., 19. felvételek rendelkezésre bocsátásáért,
a HOM fotósainak a 3., a 12., a 13. és a 14. archívfelvételek [dr. Saád Andor képei] másolataiért.
A 8–11. képek a szerző felvételei.)

2. kép. A sajóvamosi Edelsheim-Gyulai-kastély. (HOM-fotótár)

3. kép. A szirmabesenyői gr. Szirmay-kastély 1940-ben.

4. kép. A szirmabesenyői kastély az 1960-as években

végén négyzetes alaprajzú toronnyal. A földszintes, alápincézett épület homlokzatvonalából egy szinttel magasabb középrizalit ugrott előre, amely előtt négy oszlopos, oromzatos, nyitott bejárati előcsarnok állt. Az orommezőben hatalmas, kettős grófi címeres dombormű. A középrizalitet manzárdtető fedte, s ugyanígy a tornyokat is. A középrész két oldalán levő épületszárnyat kontyolt nyeregtető zárta le. A főhomlokzaton koronázópárkány, osztópárkány, az ablakok közötti rusztikázott falpillérek tagolták, az ablakokat és az íves bejárati nyílásokat erőteljes keretelések és szemöldökök hangsúlyozták. Az ablakokon zsalugáterek voltak. A kontyolt nyeregtetőt oromzatokban nyíló padlásablakok tagolták.

A kastélyt gondosan ápoltt nagyobb méretű park vette körül, amelynek ma már a legkisebb nyoma sincs.

E kastély sorsa, folyamatos és felelőtlen elpusztítása egyik elrettentő példája a vandalizmus mellett a nemtörődömségnek is, hiszen a leírtakból láthattuk, hogy a 45 évvel ezelőtti kisebb háborús sérülést elszenvedett kastélyépületet a lakosság rendszeres dézsmálása, a faszervezetek és épületanyagok elhordása, szétosztása stb. ellenére is négy évvel később még 500 000 Ft-os költséggel használható állapotba lehetett volna hozni. 1953 decemberében még több helyen állt az épület falazata az ablaknyílások felső vonaláig; 1961-ben is toronysisakkal fedetten álltak a tornyok. Még 1953-ban is voltak a park partoldalába beépített domborművek, s két évszázados síremlékek is, de 1988-ban a fiatalabb helybeliek már azt sem tudták megmutatni, hogy melyik részen lehetett a kastély. Nyomtalanul eltűnt tehát egy több mint 200 éves masszív építmény – melynek közel 1000 négyzetméteres hasznos alapterülete volt – tartozékaival, parkjával együtt, de eltűnt az emlékezetből is, éppenúgy, mint a hajdani mezőváros évszázadokon állott vára is.

II. Szirmabesenyő, Szirmay-kastély

Szirmabesenyőről a hivatalos műemlékjegyzékben¹⁴ a következő tételt találjuk: „MJ Széchenyi u. 20. (237) Ált. iskola, volt Szirmay-kastély, barokk, XVIII. sz. Erősen átépítve.” A kastélyt – 1945 előtti állapotában, keleti oldaláról fényképezve – a 3. kép mutatja be. Az 1988. május 7-i megtekintés és részbeni fényképezés során azt állapíthattuk meg, hogy az egész kastély igen rongált állapotban van, folyamatosan és rohamosan pusztul; néhány évvel ezelőtt – a helyreállítás elkezdése jogcímén – a teljes tetőszerkezetet lebontották, a tetőfedőanyagokat és valamennyi nyílászárót kibontották és elhordták, a délnyugati saroktorony teljesen leomlott, s a munkákat elkezdő kivitelező – fedezethiányra hivatkozással – a munkahelyről elvonult. A kastélyt a felújítás elkezdése előtti állapotában – nyugatról fényképezve – a 4. kép mutatja be. Az 1970-es években a kastélyban még hat tanterem, 1 szükség tornaterem, fiú-, valamint leány-műhelytermek üzemeltek; a boltíves pincehelyiségeket úttörőothon céljaira használták.

A tervezett felújítás előtti állapotot szemlélve, azt írhatjuk, hogy egykori parkban szabadon álló, földszintes, részben alápincézett, elnyújtott téglalap alaprajzú, négysaroktoronyos épület, melynek keleti oldalán oromzatos középrizaliban nyíló főbejárat-hoz vezetett fel lépcsősor. Az orommezőt a gróf Szirmay család címerpajzsa tölti ki. A nyugati oldal közepén erőteljesen kilép a homlokzat vonalából egy hárommenetes toldalékszárny, melynek bejáratához, illetve az előtte oszlopokon álló teraszhoz lépcsőfeljárón lehetett feljutni. A nyugati toldaléktól délre lép ki a homlokzat síkjából a Szirmay Tamás által 1754-ben¹⁵ megépíttetett kastélykápolnának a nyolcszögöt oldalá-

14. OMF. 1976. Műemlékjegyzék.

15. Soós I., 1985. 145.

val kialakított szentélyzáródása. A kiugró négyszögletű saroktornyok egyemeletesek, a tornyok között a 19. században a kastély mindkét végén és szintjén beépítették, s ezeken a részeken konzolokon nyugvó vasrácsos erkélyt találhattunk. A tornyok között mindegyik oldalon külső bejárat, s a négy bejáratához csatlakozó előterekből, középfolyosókból történt a helyiségek közötti közlekedés.

A főhomlokzatokat erőteljes koronázópárkány, a tornyokat körülfutó osztópárkányok, az ablaknyílásokat keretelések és szemöldökkpárkányok hangsúlyozták és díszítették. A kastély téglalap alaprajzú tömbjének hosszúsága: 58 m, az épülettömb szélessége: 16,50 m; az északi és déli toronypár közti távolság: 48 m. A keresztszárny nyugati oldalon való kilépése: 9 m, a keleti oldalon 4,70 m. A kastély helyiségeinek alapterülete: 1162 m². A nagyterem mintegy 80 m²-es. A pincében mind a négy terem, mind a folyosó dongaboltozatos; a földszint helyiségeinek többsége síkfödémrel volt lezárva. A hosszanti tetőgerinc magassága: 10,52 m. A jellemző falvastagság: 0,87–0,95 m; a tornyoknál: 0,85 m; a kápolnánál: 0,97–1,17 m; de vannak 1,37–1,40 m vastag falszakaszok is.

A Szirmay család itteni kastélyépítésének előzményeiről meg kell említeni, hogy a mai *Szirmabesenyő*, *Sajóbesenyő* és *Alsókelecsény* 1939-ben történt egyesítése folytán keletkezett.¹⁶ *Sajóbesenyő* már a 17. század elején a Senyei, majd a Szirmay család birtoka volt. *Alsókelecsény* a 14. században már fennállott, de az 1544. évi törökűlés következtében teljesen elpusztult, végleg néptelenné vált. Határát a szendrői vár tartozékává nyilvánították, majd a 17. században ez is a Senyei, illetve a század végén a Szirmay család birtokába jutott. Miután 1674-ben a Miskolc melletti Szirma falut lakói az áradások és a török adóterhek miatt elhagyták, földesura, *Szirmay István* Lipót királytól kiváltságlevelet eszközölt ki arra, hogy Szirmáról elfutott jobbágyait letelepíthesse Alsókelecsény pusztá határában, s ezt az újranépesített települést családi nevével Szirmabesenyőnek nevezhesse. De újjáéledt Sajóbesenyő is.

A néhai Szirmay István elkobzott javainak 1686. augusztus 26-i összeírásában Szirma nevű helységnél a következőket olvassuk: „van itt egy nemesi curia is, ahol valójában a templom áll, a másik részről pedig a földesurak engedélyével a prédikátor (tehát a ref. lelkész – J. T.) lakik”.¹⁷ Az vitatható, hogy a Szirmay család mikor kezdte el a kastélya építését, s az is, hogy az ottani melléképület falából kikerült – 1646 évszámmal ellátott – kandallópárkány e kastélyból származik-e, hiszen írásos adatok csak arról ismeretesek (az 1769. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvből), hogy „a községben van egy falazott kápolna az urasági kastélyhoz kapcsolva . . .”, ahol csak akkor miséznek, ha a gróf vagy a grófné otthon van. „Ezt a kápolnát 1754. évben a néhai Szirmay Tamás építtette és Szt. Mihálynak szentelték.” A falu plébániatemplomát a Szirmayak 1755-ben saját költségükön kezdték építtetni, de csak 1762-ben készült el, amikor menházat és ispotályt is létesítettek a szegények gondozására. Bár a 18. század közepén a falu lakosságának már a kétharmad része katolikus volt, Sajóbesenyő köntemplomában még református prédikátor működött, a katolikus hívekről miskolci minoriták gondoskodtak, előbb mint a kastély házi káplánjai, 1762–1792 között pedig mint ott lakó plébánosok.

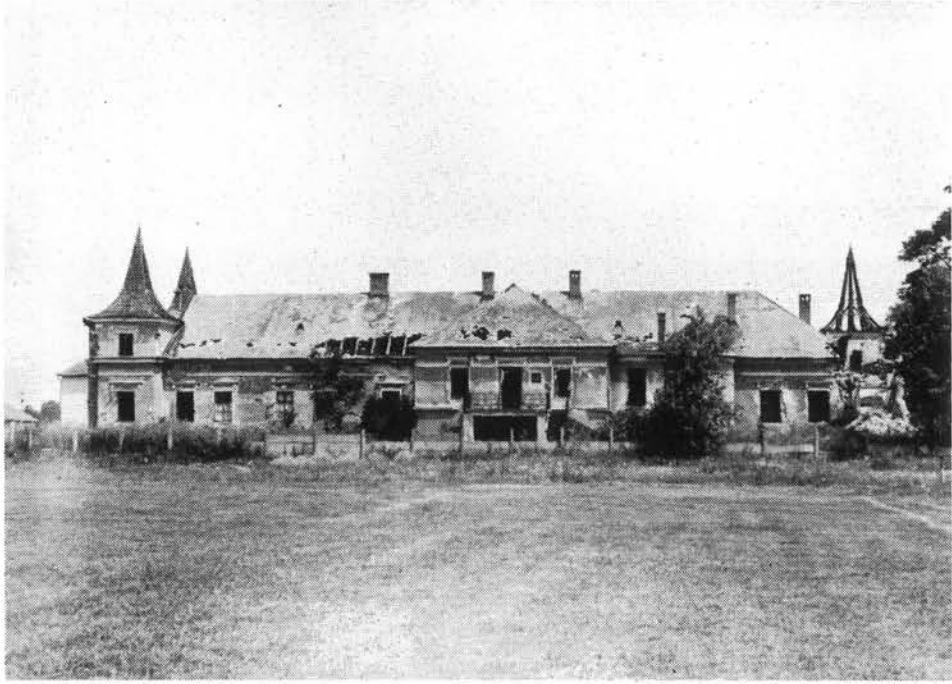
1851-ben Fényes Elek írja¹⁸ Szirma-Besenyőről: „nevezetes épülete: gr. Szirmay István laka szép angolkerttel . . .”, majd 1861-ben Luppa Péter a Felsőborsodi képekben említi¹⁹: „... . jobb felől a Sajó közelében Szirma-Besenyő vagy Kelecsény tűnik fel, a gróf Szirmayak csinos lakházával és angolkertjével”.

16. *Soós I.*, 1985. 146.

17. *Baranyai B.-né-Csernyánszky M.*, 1967. 2/575.

18. *Fényes E.*, 1851. IV. 140.

19. *Luppa P.*, 1861. Vasárnapi Újság, 196.

5. kép. A Szirmay-kastély nyugatról 1982 nyarán

6. kép. A Szirmay-kastély ÉNy-i nézetből

7. kép. A Szirmay-kastély északi oldalának középrésze

A kastély nagy kiterjedésű és gondozott parkja még az 1940-es évek elején is jelentős volt. Még az 1980-as évek elején is 4 ha + 920 m²-es telket számítottak a kastélyhoz, azzal, hogy az eredeti területéből leválasztották az orvoslakást, de a megmaradt telek területén épült meg az új általános iskola, épült a tornaterem is; a cseléd-lakásokból pedig két lakást alakítottak ki, míg a gazdasági épület romos állapotban van.²⁰ Így az évszázadot át emlegetett angolkertből, de még a századunk első felében is gondozott több mint 5 hektáros parkból lényegében – kertészetiileg értékelhetően – semmi nem maradt meg.

A Szirmay-kastélyról és átalakított melléképületéről *Megay Géza* muzeológus jelentéseiben olvashattunk. Először az 1946. január 17-i saajóvámosi és szirmabesenyői kiszállásáról számolt be 1946. január 18-án.²¹ „A Gr. Szirmay, illetve a Dabasy-Halászféle kastély külsőleg még elég jó karban van, belső részei, különösen a földszinten a pusztulás képét mutatják, falak áttörve, mennyezet leszakadva, padlózat felszedve (helyenként), teljesen kifosztva. Az emeleti részek valamivel jobb állapotban vannak.” A jelentés szerint a kastélyban akkor még található négy darab festmény, 1 faragott támlás szék; 6. tételként „Nagy méretű szépművű díszes reneszánsz stílusú fehér cserépkályha az emeleti részen, régi darab. 7. Fehér cserépkályha (reneszánsz stílusú) összeroncsolva a földszinti részen, régi darab. 8. Újabb cserépkályha 2 db, és teljesen szétzedve, csak darabjaiból állapítható meg 2 db. 9. A kastély nagytermében két darab színes fából faragott családi címer, mindkettő más. 10. A főbejárat fölött, ún. stukkóból címer, vagy mázatlan cserépből.” Ezután a jelentés megemlíti, hogy hallomás szerint kinél vannak még a kastélyból származott értékek.

Az 1954. július 11-i jelentésben²² *Megay Géza* arról ad tájékoztatást, hogy a kastélyt műemléki szempontból ellenőrizte, s felülvizsgálta a kastély melléképületének átalakítási munkáinál előkerült faragott köveket. „A volt Szirmay-féle kastélyt jelenleg az áll. ált. iskola használja. A melléképületet tanítói lakásnak alakították át. Az átalakítási munkálatoknál a falból mint építési anyag előkerült egy *kandallópárkány faragott kőből 1646 évszámmal*. A kastély egy másik melléképületéből már régebben egy fehér mázas rokokó cserépkályhát kivettek, ezt a kályhát egy istálló falánál szétszedett állapotban találtam meg. Úgy a kandallópárkányt, mint a kályhát azonnal lefoglaltam és mindkettőt beszállítottam pár nap múlva a múzeumba. *Megay Géza* mind a kastélyt, mind a melléképületet – amelynek átalakításánál előkerült a faragott kandallópárkány – lefényképezte a múzeum számára és jelentéséhez mellékelte ezeket a fényképfelvételeket. Ez a jelentés is rögzítette, hogy a kastély viszonylag elég jó állapotban van, de kisebb tatarozásokra szükség lenne.

(E sorok írója azt tartja valószínűnek, hogy a korábbi kastélyépületből származó leletek az 1822. évi nagyobb mértékű átépítésnél kerültek ki onnan és nyertek beépítést a melléképületekbe!)

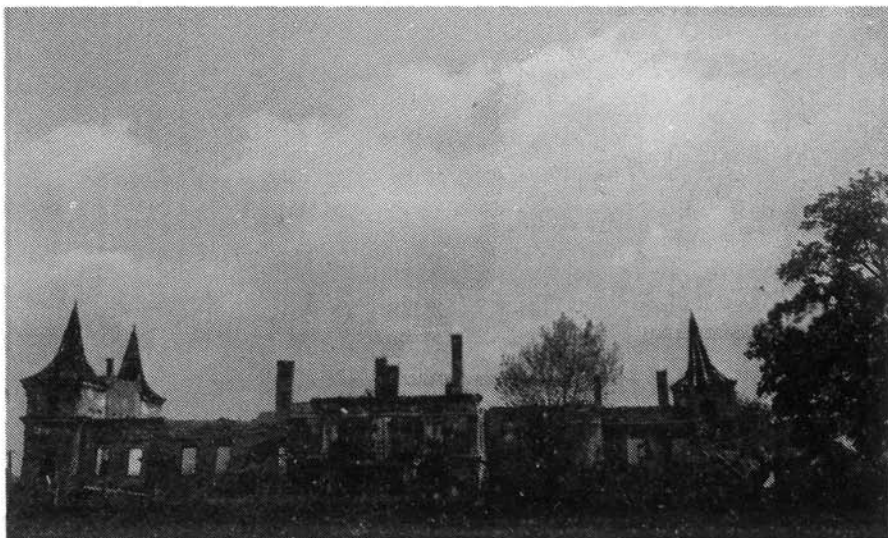
Szirmabesenyő népessége az 1980-as évekre már elérte, illetve megközelítette az 5000 főt (4802).²³ A nagymértékben megnövekedett lakossággal együtt járt az iskoláskorúak, az általános iskolába járók számának a megnövekedése. Az iskolába járók száma az 1970-es évek közepén már 621 fő volt, s bár már ekkor a kastélyépületben csak 326 fő volt elhelyezve 11 tanulócsoporttal (időközben részben már megépült az új általános iskola, de még nem volt tornaterem sem, stb.), de az előző, közel 30 éves rendszeres használat és a nem kielégítő karbantartás azt idézte elő, hogy 1975-ben tervezési programfelvétellel bízzák meg az *Agrober B.-A.-Z. Megyei Kirendeltségét*,

20. *Megay G.* hagyatéka.

21. *Megay G.* hagyatéka.

22. *Megay G.* hagyatéka.

23. *KSH.* 1985. 396.

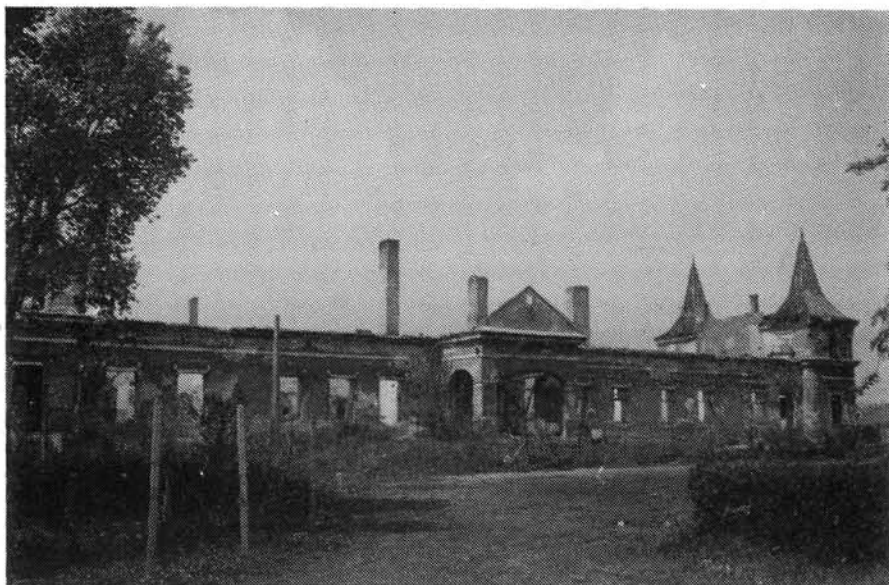
8. kép. A szirmabesenyői kastély nyugatról 1988-ban

9. kép. A Szirmay-kastély részlete Ny-ról, 1988-ban

majd felújítási tervek elkészítésével.²⁴ Az 1975. május 27-i jegyzőkönyvben – többek között – rögzítették: . . . „2. A kastélyépület külső megjelenése több helyen keletkezett sérülések miatt elhanyagolt állapotban van, különösen a DK-i saroktoronynál jelentős falrepedések és észlelhetők. A nyílászáró szerkezetek állapota is erősen kifogásolható. A saroktoronyok zsindelyfedése és tetőszerkezete is átépítésre szorul. Az épület

24. Agrober 1975. *Tervezési program.*

10. kép. A Szirmay-kastély keletről 1988-ban

11. kép. A Szirmay-kastély részletképe keletről 1988-ban

tetőszerkezete palával fedett, mely ugyancsak jelenlegi állapotában több helyen málldozik. A lábazati fal, mely kőből épült, a felszívódó nedvesség hatására ledobta a lábazati vakolatot. Fal átnedvesedését a lábazati faltól a felmenő falakon is észleltük. . . 3. . . A földem, valamint a tetőszerkezet fából készült. Boltozat csak 2-3 helyiségben található. A földem gerendasoros kivitelű, felső és alsó deszkaborítással, a

mennyezet alja stukatúrnádra vakolt, a felső deszkaborítás pedig beton burkolólappal van burkolva, mely eléggé hiányos. A földem részletesen feltárássra kell, hogy kerüljön, s a szükségletnek megfelelő javítások feltárások alapján határozhatók meg. A tetőszerkezet állapota jónak mondható(!), azonban alaposabb feltárással alapján dönthető el. A nagymérvű falrepedések miatt alap és egyéb szerkezeti feltárásokra is szükség van, melyet a tervező vállalat a tervezési szerződés létrejötte után az ÉMI-nél rendel meg." A jkv. 4. pontjában a jelenlegi iskolai rendeltetés, továbbá az úttörőotthoni működtetés tényével foglalkoztak. Az 5. pontban leírják, hogy „miután továbbra is iskolaként üzemelne a kastély, szükségesnek látszik a WC, mosdó, öltözőhelyiségek kialakítása is . . .”. (Ezt addig – tehát 30 éven át – hogyan biztosították!?)

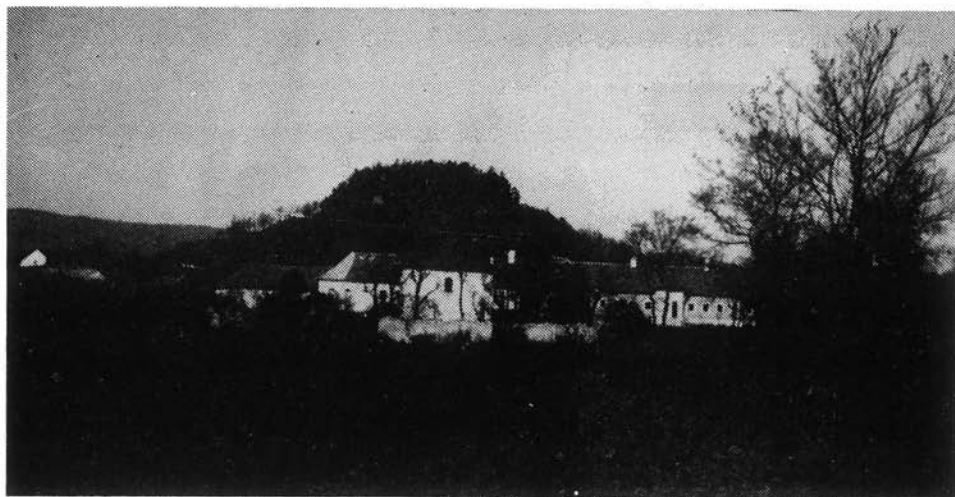
Az Agrober 1975. december 22-én az illetékesek rendelkezésére bocsátotta T.: 05-2167 törzsszámú felújítási tervdokumentációját. Előljáróban felhívta arra is a figyelmet, hogy a kastély „felmenő falazata: vegyes, nagyméretű és km. téglá”; alap: mészkő; egyes helyiségek fölött boltozatos földem, máshol sík, csaposgerenda földem”, továbbá, hogy „a statikai vizsgálat szükségessé teszi az épület DNY-i sarkán levő toronyszoba alatti rész falazatlébonbontását és annak újra visszafalazását, alapmegerősítéssel. Falazat visszaállítása a sarkoknál a jelenlegi sarokkialakításnak megfelelően történjen (sarok-gömbölyítés)”²⁵

A veszélyt, a teendőket stb. már nemcsak az egyre jobban mutakozó épületleromlás tüneteiből tudhatta az üzemeltető nagyközségi tanács és felügyeleti hatósága, hanem egy részletesen kimunkált tervdokumentáció is felhívta a legsürgősebb teendőkre és az állagmegóvás mellett a felújításra, s az épületgépezeti feladatokra is a figyelmet. Megfelelő intézkedés senki részéről nem történt, s így következhetett be az, hogy 1982 nyarán (a tervek készítésétől számítva alig öt év múlva) már az 5. sz. felvételen mutakozó állapotot rögzítették az érdeklődők, s nemhogy a szükséges falazatlébonbontások és alapmegerősítéssel visszafalazások nem történtek meg az épület DNY-i sarkán, hanem a teljes sarokbástya és a bástyák közötti épületrész leomlott már. A nyugati homlokzat minden ablakkeretét kibontották, a DK-i saroktoronynak sem volt már tetőfedése, sőt már az Állomás utcai rövid homlokzaton is elkezdtek a még körülkerített, de a korábbi méltatlan és felelőtlen használathoz hasonlóan gondatlanul őrzött épület bontását. Ezt jól illusztrálja az északnyugati nézetből készített 6–7. kép, mely arra is felhívja a figyelmünket, hogy a saroktorony falazata még az emeleten is kőből készült, továbbá, hogy az épület mindkét végén a saroktorony közötti árkádok befalazása után végezték el a toronyközökben levő részek emeletessé való kialakításával elgondolt bővítést.”

Ezt az állapotot már nem javították, hanem a korábban megírt módon továbbrontották úgy, hogy 1988 májusában már (8–11. kép) a pusztulás tovább fokozódott. A kastélyt rövid időn belül teljes megsemmisülés, széthordás fenyegette volna, ha a B.-A.-Z. Megyei Tanács elnöksége és az OMF vezetősége 1988 végén meg nem állapodott volna, hogy közös erőfeszítéssel és egyenlő arányú költségviselés mellett megmen-tik, s az OMF kivitelezői az állagmegóvási munkálatokat már el is kezdték.

A szirmabesenyői kastély példázza azt, hogy az utóbbi 45 évben a felelőtlen használat, gondatlan nagyvonalúság, túlzott kihasználtság, s a megfelelő karbantartások hiánya viszonylag rövid időszak alatt is szinte jóvátehetetlen károsodásokat idéz elő, s bizonyítja azt is, hogy ilyen esetekben igen nagy erőfeszítésre, a korábban szükségessé vált néhány millió forintos felújítás helyett, közel évtizedes munkára, több tízmilliósfordításra, újjáépítésre van szükség!

25. Agrober 1975. *Felújítási terv szöveges része.*

12. kép. A L'Huillier-kastély Cserépváralján

13. kép. A L'Huillier-kastély gazdasági épülete

III. Cserépváralja, L'Huillier-kastély

A második világháborút követően teljesen megsemmisült kastélyok köréből az egykori cserépváraljai L'Huillier-kastély és birtok történetét – a terjedelem korlátozott volta miatt – igyekszem röviden ismertetni, ezért az uradalom névadó várát, a község közvetlen határában, a hajdani kastélyépület-együttes közvetlen szomszédságában emelkedő Várhegy tetején még falmaradványok megtalálhatók, de ma már meghatá-

14. kép. A cserépváraljai kútház

rozhatatlan alaprajzú, középkori eredetű *Cserépvár* történetét csak néhány mondatban vázolom.

A várat a 13. század során az *Ákos* nemzetség valamelyik tagja építette, a falu viszont abban az időben az egri püspök birtoka volt. A vár 1387-ben Zsigmond király birtoka volt, aki a 14. század első évtizedeiben többször elzalogosította. A 15. század közepén Pohárnok Istvánnak adományozták „Castrum Cherep”-et, majd Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajda birtoka lett. A 16. század elején Héderváry Lőrincnek zálogosították el, majd örökösödési szerződés alapján 1523-ban a Báthory család birtoka lett, s az övék maradt 1596-ig, mikor is Eger eleste után – az őrség szökését követően – az üresen maradt várból, majd az egri várparancsnok a megerősítés érdekében munkákat sürget a vármelegyénél, azonban a bécsi udvar inkább az elzalogosítás mellett dönt. 1697-ben a várat uradalmával együtt – 40 000 Ft értékben – gróf Grothausen özvegyének,

Orlik Mária Ágnes bárónőnek adja II. Lipót király. (Ezt indokolta az, hogy Orlik bárónő első férje gróf Liszti János volt, s az általa az udvarnak nyújtott 80 000 Ft kölcsön felénél fejében kapta meg az özvegy a cserépi uradalmat.)

1703-ban – a törökök által 90 évig használt és eléggé tönkretett – romos várat Rákóczi kuruc csapatai teljesen kifosztották, de ennek ellenére Bercsényi és Rákóczi is Telekessy István egri püspököt ide internálták. A püspök nyomorúságos helyzetéről a bárónőhöz 1703. dec. 4-i levelében számolt be. Orlik bárónő örökösei – az Orlik bárók – 1724-ben adták el Cserép várát tartozékaival együtt (Cserépfalva, Poroszló, Bábólna, Ivánka, Tard, Igrici) 12 000 Ft-ért báró L’Huillier János Ferenc későbbi egri várparancsnoknak,²⁶ azonban mivel az adományozás ellen az egri püspök, káptalan tiltakoztak, a birtokba iktatás, a cserépi uradalomra vonatkozó kegyúri jogba való bevezetés csak 1727 októberében történt meg. A birtokszerző tábornok azonban már 1728. július 11-én meghalt és az edelényi birtokot, valamint a cserépi uradalmat özvegye – született Santa Croce Magdolna bárónő –, majd leányuk – gróf gimesi és gácsi Forgách Ferencné szül. L.Huillier Mária Terézia – örökölte. Leányát – Forgách Ludmillát, mint gróf cserneki Dessewffy Ferencné – Mária Terézia királynő 1756-ban fiúsította, s részére a cserépi uradalomban – amelyhez Edelény is tartozott – örökösödési jogot adományozott. Dessewffy Ferenc még 1757. november 22-én elesett a porosz háborúban, és özvegye férjhez ment gróf galántai Esterházy Istvánhoz. 1820. febr. 14-én meghalt Forgách Ludmila fia – Dessewffy Ferenc – is, s utána a kir. kamarára szállt a birtok, majd a 19. század közepén megvette a Szász-Coburg-Góthai hercegi család.

A cserépi Várhegy kúpjának tövében, a falu fölött fekvő fennsíkon épült a 18. század második negyedében a kastély, a vár helyett földesúri rezidenciául. A földszin-

26. Joó T., 1973. 142–144.

*15. kép. A cserépváraljai kápolna és kútház 1959-ben,
a háttérben akkor még meglévő épületekkel és a Várhegygel*

16. kép: Részlet a gazdasági épületek maradványaival 1960-ban

17. kép. Az árkádos tornác maradványai 1960-ban

18. kép. A cserépváraljai kápolna főhomlokzata

tes, U-alaprajzú épület udvari homlokzatai előtt pilléres-kosáriréses árkádos tornác húzódott, innen nyíltak a boltozatos helyiségek. Az épülettől ÉNy-ra a Várhegy oldalában álltak a gazdasági épületek; a kastély- és gazdasági udvart alacsony terméskőfal vette körül. A völgy felőli kastélyhomlokzat közepén nyílt a kosáriréses kökeretű bejárati kapu boltozott kapualjon át az udvarra. A falu felől e kapuhoz vezetett az út, melynek bal oldalán Esterházy Istvánné Forgách Ludmilla építtette a copf, íves szentélyzáródású kápolnát 1788-ban. Oromzatos főhomlokzata mögött kis harangtorony emelkedik. A kápolnában a stukkódíszes karzaton az építés 1788. éve és az építető család két címerpajzsa látható.²⁷

Az úttól jobbra, a 19. század derekán épülhetett a romantikus ízlésű, nyolcszögű kútház.

Az 1950-es években az államosított kastély termelőszövetkezeti kezelésbe került, amely pusztulni hagyta. Kapuját

27. A gróf Forgách és a gróf Esterházy család címere.

19. kép. A kápolna karzatán meglévő kettős grófi címert

és kapualját talán a nagyobb járművek áthajtásához bedöntötték. 1960 táján – a helyiek elbeszélése szerint – a tsz traktorosa fogadásból – drótkötelet hurkolva az udvari árkád-sor pilléreire – traktorával elhúzza és ledöntötte a teljes tornácot. Az 1960-as évek elején a kastélyt teljesen elhordták, de 1980 táján a kútházat, majd a kápolnát is tatarozták. Az épületegyüttest korábbi ép állapotában egy 1941-ben készült amatőr felvételen tudjuk bemutatni (12. kép). Ugyanekkor készült a hajdani gazdasági épület támpillérekkel megerősített hátsó oldaláról a 13. kép. A 14. kép a még ma is meglévő kútházat mutatja be, a 15. kép a kápolnát távlatból ábrázolja, de bemutatja az épületegyüttesből az 1950-es években még fennállott építmények távlati képét, háttérben a Várhegygel. A 16. kép ugyanazon időszakban a gazdasági épületek részletét mutatja be, míg a 17. felvétel az árkádos udvari tornácból mutat be 1960-ban még meglévő részleteket. A 15–17. képekkel bemutatott részek már 30 éve szétbontásra, elhordásra kerültek, s ma már csak a 18. és 19. képen bemutatott kápolna és annak stukkódíszes, címeres karzat-részlete olyan, amely nemcsak emlékeztet a hajdani részletekre, hanem – a kútházzal együtt – még megtekinthető, s továbbra is védelmet érdemel és igényel! A kápolnát ugyanis a II. világháború után nem bontották le, de évtizedeken keresztül termény tárolására használták.

Azt, hogy mennyire nem volt ismert a cserépi uradalmi épületek helyzete, sorsa, s mennyire érdektelen volt a lakosság és vállalatok sora – az ismertetett romboláson, pusztításon túlmenően – mutatja az is, hogy bár 1984-ben készült Cserépváraljáról is egyszerűsített rendezési terv, annak sem a rajzi munkarészeiben, sem a területet ismerető szöveges anyagában semminemű említés, de mégcsak utalás sincs arról, hogy azon a tájon milyen történeti emlékek vannak, illetve, hogy e tájon néhány évtizeddel ezelőtt még jelentős, 200 évnél hosszabb időszakot megélt műemléki, agrártörténeti értékű épületegyüttes állott, sőt egyes értékes részeiben még áll ma is!

IRODALOM

- Baranyai Béláné–Csernyánszky Mária*
1967–1981. *Urbaria et Constriptiones* 2., 5., 6. Budapest
- Borovszky Samu* (szerk.)
1909. Borsod vármegye története. Budapest
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemlékjegyzéke*. Budapest 1976.
- Csánki Dezső*
1890–1913. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest
- Csikvári Antal–Klein Gáspár*
1939. Borsod vármegye. Budapest
- Fényes Elek*
1851. Magyarország geographiai szótára. Pest
- Genthon István*
1961. Magyarország művészeti emlékei, 1–3. Budapest
- Gerecze Péter*
1906. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Budapest
- Gerő László*
1968. Magyarországi várépítészet. Budapest
- Győrffy György*
1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest
- Joó Tibor*
1968. Az edelényi kastély.
1973. Edelény múltjából. Műemlékeink: a kastély, a református templom és a vár.
- Kiss Gábor*
1984. Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Budapest
- Luppa Péter*
1861. Felső-Borsodi képek. Vasárnapi Újság, 196.
- Nagy Iván*
1857–1868. Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest
- Soós Imre*
1985. Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest
- Thallóczy Lajos*
1878. Magyar várak 1437 körül. Arch. Közl.
- Tard összevont rendezési terve – Cserépváralja egyszerűsített rendezési terve*. TSz. 121/82.

VERFALLENDE SCHLÖSSER IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

Im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén stehen 72 Schlösser, Kurien, Herhenhäuser und Gebäude von agrarhistorischer Bedeutung unter Denkmalschutz, bzw. Gebäudeschutz. Zieht man jedoch auch die Schlösser und Kurien in Betracht, die in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts noch bekannt waren, in den vergangenen Jahrzehnten jedoch verfielen und deshalb aus den Denkmalslisten gestrichen wurden, so kann und darf man in diesem vereinigten Komitat von mindestens 88 derartigen Gebäuden sprechen.

In die erste Hauptgruppe der in den offiziellen Listen nicht mehr aufgezählten Gebäude sind jene zu rechnen, die zwar Ende des zweiten Weltkrieges noch völlig heil waren, seither jedoch ganz und gar verfallen sind; so z.B. das Schloss Edelsheim-Gyulai zu Sajóvámos; das Schloss L'Huillier-Coburg zu Cserépváralja. Zu nennen sei hier auch das Schloss Szirmay zu Szirmabesenyő, mit dessen Rettung in der letzten Verfallsperiode begonnen wurde, und das an dieser Stelle eingehender vorgestellt werden soll.

Die Grafen *Keglevich* liessen auf dem Hügelhang bei *Sajó-Vámos* ein Schloss mit Turm erbauen, welches 1865 die Familie des *Grafen Degenfeld* erwarb. Zu Beginn des

20. Jahrhunderts gelangte dieses Schloss dann in den Besitz der Familie des *Grafen Lipót Edelsheim-Gyulai*. Mit allen Wertgegenständen eingerichtet, wurde das verlassene Schloss dann im November 1944 durch Brandgeschosse in Flammeng gesetzt. Im Laufe des Jahres 1945 wurde es von der Dorfbewohnerschaft völlig ausgeplündert. Sie nahmen das Holzmaterial weg und bauten schliesslich auch das Mauerwerk des Schlosses bis hin zu den Grundfesten ab. Ja, sogar die Futtersteine aus dem Brunnen wurden fortgenommen. Noch im Jahre 1953 war in dem ehemaligen Park das Relief des doppelten Grafenwappens zu sehen, das sich einst im Tympanon über dem Haupteingang zum Schloss befunden hatte. Zu jener Zeit wurde auch noch von den Grabsteinen aus dem 18. Jahrhundert berichtet, welche sich im Park des Schlosses befanden. Doch 1988 konnte die Mehrheit der Dorfbewohner keine Aussage mehr darüber machen, auf welcher Seite des inzwischen umgeflogenen Hügels und auf welchem Teil einst das Schloss und der Park lagen. Denn hier waren inzwischen Wohnhäuser errichtet worden, in deren Fundamente man sogar die alten Grabmale eingebaut hatte.

Das einstige *Schloss L'Huillier*, später *Schloss Coburg* zu *Cserépváralja* stellte mehr als zwei Jahrhunderte das Zentrum des Domänenbesitzes dar. Doch während der fünfziger Jahre wurde das Hauptgebäude, ein in seinem Grundriss U-förmiges, erdgeschossiges Gebäude, zerstört und abgetragen. An der Hoffront zog sich vor diesem Gebäude ein Arkadenlaubengang hin. Ein ähnliches Schicksal erlebten hier auch die mit massiven Stützpfählern verstärkten Wirtschaftsgebäude. Heute steht allein noch die Kapelle, die im Jahre 1788 errichtet wurde. Sie wurde im Zopfstil erbaut, endet in einem Chor, trägt an der Hauptfront einen Giebel und hat einen kleinen Glockenstuhl (welcher über Jahrzehnte hinweg als Futterspeicher genutzt wurde). Rechts vom Weg befindet sich das Gebäude des Mitte des 19. Jahrhunderts im romantischen Stil erreichten achteckigen Brunnenhauses.

Das *Schloss zu Szirmabesenyő* wurde wahrscheinlich in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts von der *Familie des Grafen Szirmay* erbaut. Im Jahre 1754 kam dann noch eine Kapelle dazu. Dies zum Teil unterkellerte Gebäude mit seinen vier Ecktürmen hat eine Grundfläche von rund 1200 m². Das Schloss lag inmitten eines mehr als fünf Hektar grossen, sehr gepflegten englischen Gartens. Von der zweiten Hälfte der vierziger Jahre ab wurde das Gebäude als Grundschule genutzt. Die Nebengebäude dienten nach einem Umbau als Wohnungen für die Lehrer. Es gab Jahre, da besuchten mehr als 600 Kinder hier die Grundschule. Als dann später – ebenfalls in diesem Park – eine neue Grundschule errichtet wurde, verblieben dennoch im Schloss 326 Kinder mit sechs Klassenräumen, einem Behelfsturnsaal sowie Werkräumen für Mädchen und Jungen. In dem Gewölbekeller wurden Pionieräume untergebracht. Anfangs wurde eine entsprechende Wartung und Pflege des Gebäudes völlig unterlassen. Doch 1975 wurden Pläne zur Restaurierung entworfen. Damals stiess man auf recht ernste Mängel am Gebäude, wie zum Beispiel starke Mauerrisse und feuchtes Mauerwerk. Erst fünf Jahre später wurde mit der Restaurierung begonnen. Nachdem man das Dach abgedeckt hatte, wurde später der gesamte Dachstuhl abgebaut. Das abgebaute Material, wie Dachpfannen, Balken und Tür- und Fensteröffnungen verschwanden bald. Später stürzte der südwestliche Eckturm völlig ein. Ein Foto aus dem Jahre 1988 zeigt das Gebäude schon als Ruine. Allein dadurch, dass man zu Beginn 1989 mit den Arbeiten zu einer Gesamtrestaurierung und einem völligen Neuaufbau anfang, ist ein Garant dafür gegeben, das Gebäude vor dem ständigen und schnellen Verfall zu retten. Natürlich werden diese Arbeiten ein Vielfaches der einst veranschlagten Restaurierungskosten ausmachen.

Tibor Joó

A TARCALI KORONAUADALOM ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI

OLAJOS CSABA

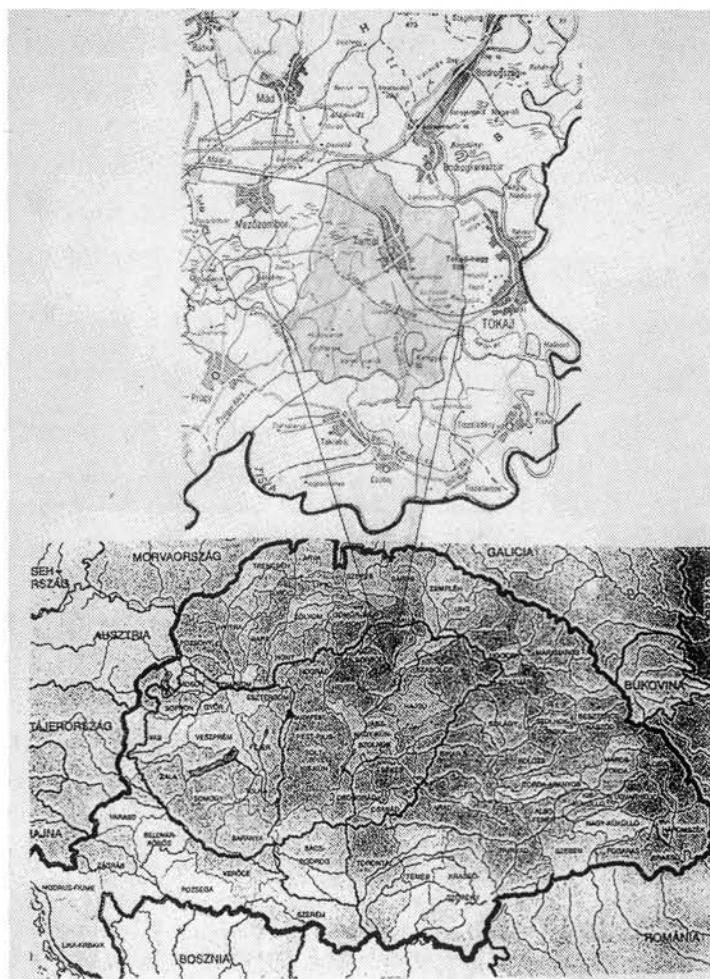
A *Tokaj-Hegyalja* név egy olyan fogalmat takar, mely egyrészt magában foglalja azt a természetföldrajzi, gazdaságföldrajzi egységet, ahol a tokaji bor terem, de jelenti azoknak a mezővárosoknak az összességét is, amelyek az abaújszántói Sátor-hegynél kezdődő és a Sátoraljaújhelyi hegynél végződő területen fekszenek, és történelmük összefonódott a Rákóczi-családdal, a Rákóczi szabadságharcral. E történeti tájnak az építészeti kultúrája is jellegzetes, izgalmas. Nagyon sok gótikus, reneszánsz emlék található itt, de közülük a barokk stílusú épületek vannak túlsúlyban. Az elmúlt időszakban az Ybl Miklós Főiskolával végeztettünk felméréseket több településén. Ekkor figyeltem fel az itt lévő mezővárosok közül Tarcalra, a szőlők közül kiemelkedő templomtornyaiával és a dombtetőn álló, a tájat uraló Teréz-kápolnájával. Tovább fokozta kíváncsiságomat, amikor kiderült, hogy a település hosszú évszázadokon keresztül királyi birtok volt. Így az állami, a mezővárosi nemesség, polgárság, valamint a parasztság építkezése egymás mellett él egy településen, egymásra hatva kultúrájával, formavilágával, technikájával.

A mezőváros Magyarország északkeleti részén, az Alföld és a Zempléni hegység találkozásánál helyezkedik el (1–2. kép). Közigazgatásilag Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a volt szerencsi járás területén fekszik. A történeti Zemplén megye, ezen belül a Hegyalja, egyik legdélibb települése, Tokajtól 4 km-re, Szerencstől 10 km-re, Sárospataktól 30 km-re található. Történelme összefonódott e három város és vár történetével. Különleges helyzetét jellemzi, hogy az államalapítás óta a község (mezőváros) birtokosa a királyi uradalom volt kisebb-nagyobb megszakításokkal a felszabadulásig. A lakosság fő foglalkozása már a kora középkortól a bortermelés.

A községet ízesen és képiesen mutatja be egy 1822-ben készült és Kaszner János akkori pataki járási főszolgabíró, valamint Kozma András főesküdt aláírásával hitelesített leírás.¹

„Ezen városnak valóságos eredeti fekvése az úgynevezett Tokaji és Tarczali hegynek délre fekvő alsó részében esik, és azért a hegynek rendes kiterjedéséből kivált távolabbiul elég díszes ábrázolatját mutatja a városnak. Felette pedig az egész világ előtt nevezetes Borokat termő szőlő Hegyei ékesítik, mert azoknak, kivált azon részei, melynek egyenesen a városból ki menő délfelől részen szőlőt terme Hegyek, a legelső Claszisu Borokkal szolgálnak birtokosainak. A város alatt pedig déltől fogva csak nem a Napkeletig ki terjedő zöld pázsitja vidámítja az emberi természetet azontul pedig az úgynevezett Bótsere tó, . . . Ezek után nap nyugat és észak között fekvő szántó földjei, melyek két részre vagynak fell osztva, . . . Vannak ezen város Határjában több nevezetes nagyobb és kisebb Tavak is, . . . melyek minden Esztendőbe többnyire ki szoktak száradni, hanem az árvíz idején szoktak tele telni, és többnyire a vizet egész a város allyáig megnövesztení . . . Ezen városnak Határjában semmiféle Pusztá várai, avagy Kastélyai, vagy egyéb emlékezetre méltó épületei, vagy azok omladékai nem találtnak . . . Van azonban ezen városunk

1. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 1896. 136–138.

1. kép. Térképek Tarcal földrajzi helyzetének bemutatására

közepe tályán egy különös természetes dombra épült Katholicusok részére való díszes templom, Toronnyal ékesítve és benne az épülethez alkalmazott három jó nagyságos ékes Harangokkal . . . Van ugyantsak ezen Templom mellett, de már völgyesebb helyen épült Református lakosoknak is kőből épült és Toronnyal díszkeskedő Temploma . . . Vagyon még e felett, az úgy nevezett Theresia Hegyén néhai ditsőséges emlékezetű Királyné Mária Therézia által kőből épített kiss Káplnátksa, Szűz Szent Therésia tiszteletére.”

A település története

„Ősrégi község, melyet már Anonymus is említ, a ki szerint a város és a hegy, mely alatt fekszik, Turzol vezértől vette nevét, ki azt Árpádtól ajándékba kapta.”² A honfog-

2. Borovszky S., (szerk.): Zemplén vármegye, 120. Budapest é. n.

2. kép. I. katonai felmérés II. József idejében

lalástól 1110-ig nincs írásos adat Tarcáról, de feltehetően a mindenkori király a birtokosa. Könyves Kálmán király 1110-ben itt országgyűlést tartott. Ezen az országgyűlésen mondták ki törvényben, hogy „boszorkányok nincsenek”.³ Könyves Kálmán király emlékét tábla őrzi a községben.

Zsigmond király 1398-ban Debrői Istvánnak adományozta a községet, melyet a leleszi káptalani levéltárban őrzött oklevél bizonyít.⁴ Hütlensége miatt később Zsigmond király Tarcaltól megfosztotta Debrői Istvánt és Brankovics Györgynek adományozta a települést. Tokajjal együtt 1440-ben Hunyadi János birtokába került, majd annak halála után ismét királyi birtok lett. Mátyás király Tarcalt 1469-ben a Tokaji várral együtt Szapolyai János, majd János Zsigmond örökölte és kisebb megszakításokkal 1565-ig birtokolta.⁵

A város 1567-ben a törököktől elpusztított helységek között szerepel.⁶ II. Rudolf király 1596-ban oltalomlevelet ad Tarcának, majd 1603-ban a mezővárost Rákóczi Zsigmondnak zálogosítja el. A Rákócziaktól 1606-ban Bocskai István visszaváltja a birtokot, majd 1607-ben a király Thurzó Györgynek adományozta a települést. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemé a tarcali földesúri jog 1622-től, aki 1624-ben szabadalomlevelet adott a mezővárosnak. Halála után özvegye, Brandenburgi Katalin lett Tarcál földesura, aki 1631-ben Csáki Istvánnak eladta azt. Csáki István III. Ferdinándtól 1638-ban a mezőváros részére szabadalomlevelet nyert, amely megengedte, hogy az várak mód-

3. Mosolygó J., Tokaj és vidéke, 142. Budapest 1930.

4. Kandra K., Adatok az egri egyházmegye történetéhez, 143. Eger, 1904.

5. Mosolygó J., i. m. 143.

6. Borovszky S., i. m.

3. kép. Tarczal mezőváros belteli térképe 1883

jára és alakjára körülsáncolhassék és palánkkal körülvétethessék.⁷ A várost II. Ferdinánd 1645-ben I. Rákóczi Györgynek és nejének, Lorántffy Zsuzsannának adta, de 1647-ben már a királyi kamara kezelte. Az elkövetkező évtizedekben hol az osztrákok, hol a törökök (tatárok), hol Thököly portyázó seregei pusztították a települést:

- A Hegyalját 1662-ben a tatárok feldúlták, közöttük Tarcalt is kifosztották.⁸
- 1670-ben Parseli János királyi hadvezér sarcolta meg a várost.
- „1674-ben szomorú sorsa volt Tarcálnak. A tokaji várat a labancok, a szerencsit a kurucok tartották megszállva, és mert Tarcalt e két vár között fekszik, szabad prédája volt egyiknek, is másiknak is.”⁹
- 1676-ban Harsányi György, Thököly századosa rohanta meg a várost, melyet kifosztott és felgyújtott.¹⁰
- 1678-ban az egri törökök Kara Hasszán aga vezetése alatt megtámadták és a templommal együtt teljesen felperzselték a mezővárost.¹¹
- 1679-ben kolera pusztította a lakosságot.¹²
- 1697-ben kitört a Tokaji Ferenc-féle lázadás, melynek letörése után Vandemont

7. Mosolygó J., i. m. 143.

8. Mosolygó J., i. m. 149.

9. Mosolygó J., i. m. 150.

10. Mosolygó J., i. m. 151.

11. Kandra K., i. m. 672.

12. Mosolygó J., i. m. 151.

Károly lotharingiai herceg a lázadásban részt vett tarcali lakosokat karóba húzatta.¹³

A mezőváros 1670–1700 közötti történetét részletesen Babocsay Izsák Tarcal jegyzője írta meg naplójában – *Fata Tarcaliensis* címen. A Rákóczi-szabadságharcban a tarcaliak közül sokan harcoltak a kurucok között, II. Rákóczi Ferenc oldalán. 1707. július 16-án II. Rákóczi Ferenc meglátogatja a várost.¹⁴ A szabadságharc bukása után a Habsburgok a Rákócziakat minden vagyonuktól megfosztották, így ismét a királyi birtokok közé kerül a mezőváros. A XVIII. század második fele és a XIX. század eleje a béke és a fejlődés időszaka a mezőváros életében.

A község az 1848-as szabadságharcból is kivette a részét. 1849. január 22-én Bodrogkeresztúr és Tarcal között zajlott le a bodrogkeresztúri csata, melynek hőse Klapka György honvédtábornok volt.¹⁵

Nagy kárt okozott az 1880-as filoxéravész, a szőlőket csaknem elpusztítva tette tönkre a lakosság jelentős részét.

Az I. világháborúban Tarcalról ötszázan vettek részt, ebből 134-en haltak meg. A két világháború közötti időszakot is az általános elszegényedés jellemzi. A község 1944 decemberében szabadult fel.¹⁶

A település szerkezete

A település szerkezetét a földrajzi, történelmi, társadalmi és gazdasági tényezők alakították (3. kép). Természetföldrajzi szempontból jelentős befolyásoló tényező volt a Tisza közelsége, aminek árvizei sokszor elöntötték az alsó utcákat is. Ugyancsak meghatározóak voltak a település szerkezetére a földhasznosítási övezetek: a település a szőlőövezet és a sík vidéki szántó- és legelőövezet között helyezkedik el. Végül a földrajzi tényezők közül jelentős szerep jutott a gazdaságföldrajzi tényezőknek. A település Erdély és a Felvidék közötti kereskedelmi útvonal sávjában fekszik. A történelmi tényezők között legjellemzőbb: hogy a település évszázadokon keresztül a török, a labanc, a kuruc hadak felügyeletének határterületén feküdt. A törökök betérései mérhetetlen szenvedéseket okoztak a vidék lakóinak. Tarcal több ízben szinte teljesen elnéptelenedett. A törökök 1604-ben felégették, majd 1606-ban Básta hadai szinte megsemmisítették Tarcalt. 1622-ben tatárok dúlják fel Tarcalt, kifosztva a népet minden vagyonából, végül 1678-ban Kara Hasszán aga égette fel a várost. Az elnéptelenedett települést az ország különböző részeiből verbuvált lakosokkal telepítették újra. A reformáció idején az egész lakosság áttért a református hitre. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a rebellis protestánsok megfélemezésére Mária Terézia 1760 körül sváb iparosokat telepített a mezővárosba.¹⁷ A XVIII. sz. végétől jelentős számú zsidó lakosság telepedett a Hegyalja településeibe, köztük Tarcalra is. Az 1827-es összeíráskor 217 izraelita élt a településen, akik nagy többségükben kereskedelemmel foglalkoztak. Számuk a XX. századra 306-ra, majd 1944-re 350 főre növekedett, akiket a nyilasok elhurcoltak 1944-ben, így jelenleg gyakorlatilag nincs zsidó lakos a településen.¹⁸

13. *Mosolygó J.*, i. m. 153.

14. *Mosolygó J.*, i. m. 144.

15. *Borovszky S.*, i. m. 121.

16. *Dobos I.*, *Tarcal története a szóhagyományban*, Budapest, 1971.

17. Adalékok a Tiszáninnyi Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez. Kérdőpontokra adott feleletek a tarcali egyházközségből, 1898.

18. *Dobos I.*, i. m.

4. kép. Tarcal központi része a templomokkal

5. kép. A Károlyi-kúria környéke

6. kép. Zárt sorú kereskedőházak

7. kép. Zárt sorú kereskedőházak

8. kép. Jellegetes tarcali pincék

A gazdasági tényezők között legnagyobb jelentősége a szőlőtermelésnek és a feldolgozásnak volt. Tarczal községben a legnagyobb szőlőtulajdonos a Rákóczi-család, majd a Koronauradalom. A szőlőtulajdonosok között jelentős számban voltak máshol élő földesurak, akik inkább csak személyzetükkel voltak jelen a mezőváros életében. A kisnemesség alkotta a szőlőbirtokosok, iparosok és helyi értelmiség jelentős rétegét. A mezőváros gerincét a telkes jobbágyok biztosították, akik a szőlő mellett a mezőgazdaságból éltek. A mezőváros társadalmának legalsó rétegét zsellér jogállásúak alkották, akik döntő többségükben kapásként dolgoztak a szőlőbirtokokon.¹⁹ A település fejlődéséről az államalapítástól kezdve kevés adat áll fenn. Az 1110-es tarcali országgyűlés alapján azt kell feltételezni, hogy már ekkor is jelentős település volt.

A XV. sz. közepén városi jellege volt, de kiváltságait csak a XVI. sz. második felében nyerte, 1551-ben mezővárosként van nyilvántartva.²⁰ Feltételezhetően ekkor a település a templom közvetlen környékén helyezkedett el, amit bizonyít egy 1698. III. 14-ből származó összeírás, mely szerint az utcanevek Tarczal Oppidum területén:

- Tarczal Városanak Hegy felől való felső Sorja
- Város Arkanak hegy felől való sornak alsó kapuja hellje
- Piaczról Templomhoz fel járó út
- Templomhoz járó út
- Schola mellett Templomhoz fel járó út
- Templomhoz és Parochiához járó székér út
- Mester Völgyen le járó Szkér út volt, de a zápor elrontotta.²¹

Ebben az időben a település két beltelkes (ún. kertes) lehetett. A település magját a templomok, az iskola, a városháza, a piactér, továbbá az üzletek és a mesterek műhelyei alkotják (4. kép). A településközpontban található a gazdag szőlőbirtokosok, a Koronauradalom épületei, pincéi (5. kép). A településmagban egy kis részen a zárt sorú, még döntően a fésűs beépítés a jellemző (6–7. kép). A borospincék elhelyezkedésére a csoportos (pl. Felső u., Templom utca) és a szórványos (udvarokon önállóan) elhelyezkedés egyaránt jellemző (8. kép).²² Az alsó sík vidéki területen voltak a majorok, kertek, ezt bizonyítja az 1883-as kataszteri térkép, illetve a földkönyv, amely szerint a Malom utcától délre eső területen volt:

- gr. Szirmay György majorja	-433-34 hrsz.
	-442-43 hrsz.
	-467-72 hrsz.
- Kóczán Józsefné majorja	-473-74 hrsz.
- Gr. Károlyi György majorja	-424 hrsz.
- Andrási Dávid majorja	-427-28 hrsz.
	-431-32 hrsz.
- Spóner Tivadarné majorja	-55 hrsz.
	-57-58 hrsz.
	-90 hrsz.
- Halvinai Kálmán örök majorja	-86-87 hrsz.
- Város majorja	-56 hrsz.
- R. kat. lelkészert kertje	-64-65 hrsz.

19. Kecskés P., A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. *Balassa M. I.-Cseri M.-Viga Gy.* (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében, 235–236. Miskolc-Szentendre 1989.

20. Borovszky S., i. m. 357.

21. U et C. 7 f. fasc. 173/25.

22. Frisnyák S., Történeti földrajz, 74. Nyíregyháza, 1985.

Az 1760-as években bővült a település, amikor Mária Terézia svábokat telepített a település É-Ny-i részére. Ekkor alakult ki a Svábsor és a Morgó utca.

Jelentős változást okozott a településszerkezetben a Tisza szabályozása, valamint a vasút 1858. évi kiépítése.²³ A víz alól 1887-ben felszabadított területeken jelentősebb telekosztásra és építkezésre került sor a múlt század végén. A település jelentősebb lakóterület-bővülésére csak a felszabadulás után került sor az É-Ny-i és a vasúton túli területeken.

Az építészeti emlékek

A mezőváros építészeti emlékei a Rákóczi-családhoz, majd a birtokok elkobzása után a Kamarauradalomhoz fűződnek. Az értékesebb épületek döntően a településközpontban a Munkácsy utca – Vasút u. – Templom u. – Könyves Kálmán és a Középhegy utca által határolt területen, vagy annak szomszédságában helyezkednek el. Az épületek egy része olyan, aminek építését a magyar kamara, mint kegyúr támogatta vagy engedélyezte. Ilyenek az egyházépületek: római katolikus templom, református templom, Szt. Theresia-kápolna és a zsinagóga.

Míg a kamara maga is tulajdonosa lévén a Tarcali Koronauradalomnak, a Rákóczi-szabadságharc bukása után jelentős építkezésekbe kezdett. Az országban a XVIII. század derekán jelentős fejlődés indult meg. Ennek egyik oka volt, hogy a török kiűzésével a nemzetgazdaság fejlődésének legnagyobb akadálya megszűnt, míg a Rákóczi-szabadságharc után a szatmári béke megerősítette az udvarhű földbirtokosok hatalmát, „s ezt követően megindulhatott a régi kultúrájának helyreállítása és a gazdaságok szervezése . . . A kedvező piaci lehetőségek és a háborús konjunktúra (osztrák örökösödési háború, hétéves háború stb.) miatt fellendült a gabonatermelés s megnőtt a vágómarha, bor, gyapjú és egyéb mezőgazdasági termékek iránti érdeklődés”.²⁴ Tarcalon vonatkozásában a tokaji bor jelentősége megnőtt. Midőn a Rákóczi-birtokok, ezen belül a szőlők, a Kincstár birtokába jutottak. „Már I. József király előszóval meghagyta gróf Erdődy Sándornak, a magyar kamara elnökének, hogy a Hegyalján egy-egy szőlő fenntartassék a király és királyné részére. A magyar kamara e királyi parancsot végrehajtván a király részére a tarcali Szarvas . . . szőlőt jelölte ki.”²⁵

A fellendülés jótékonyan hatott az építőiparra is. „A XVIII. század második felére tehető az a nagymérvű építészbeáramlás, amely egyrészt Ausztriából, másrészt Cseh-Morvaországból érkezett hazánkba. A XVIII. sz. második felének egyik nagy mecénása volt Grassalkovics Antal, aki jelentős megbízásokat adott a Morvaországból hazánkba vándorló művészeknek, s mint kamaraelnök, a középítkezések irányítására is befolyást gyakorolt.”²⁶ A tarcali építkezéseknél is az ő tevékenysége hozott alapvető változást és fellendülést. Ez a változás pedig akkor állt be „amikor gróf Grassalkovics Antal kamaraelnöksége első esztendejében tett vizsgálati útján 1748. szeptember végén Máramarosból Tokajba érkezett, és a Hegyalját megtekintette. Személyesen szerzett tapasztalatai arra indították, hogy útjának befejezése és az arról beszámoló általános jelentés megtétele előtt Kassáról október 14-én a kincstári szőlőkről külön előterjesztést intézen Mária Terézia királynőhöz”.²⁷ Javaslat alapján két, az akkori viszonyok szerint korszerű szőlőtelep alakult ki Tarcalon a Szarvas-dűlőben és Henye hegy déli lejtőjén,

23. Adalékok Zemplén vármegye . . . 1896. 35.

24. *Frisnyák S.*, i. m. 48.

25. *Herczog J.*, A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. Levéltári Közlemények 1923. 252.

26. *Gerőné Krámer M.*, Jung József pesti építőmester. Magyar Műemlékvédelem 1967–68. 195.

27. *Herczog J.*, i. m. 254.

9. kép. Templomhegy a r. k. templommal

10. kép. A r. k. templom nyugati homlokzata

melynek termése elsősorban a királyi udvar szükségletének fedezésére szolgált. A szőlőtelep-fejlesztés egyben az itteni koronauradalom építkezéseinek beindítását is jelentette egyrészt a meglévő és romos állapotban álló volt Rákóczi-épületek helyreállításával, másrészt új épületek építésével (Rákóczi[?]-pince, kereskedőház, prefektusház, iskola, serfőzde stb.).

I. Római katolikus templom: Először 1551-ben történik említés a tarcali plébániáról egy királyi adománylevélben, mely szerint: „a fentnevezett Tarczal mezővárosának gabona és juh tizedét mindenkor ezen mezőváros plébánosa a maga részére kapta, a borok tizedét pedig ezen városból mindig a tokaji várba szolgáltatták; ezen bortizedből azonban a tarcali plébánosnak minden évben négy hordó bort szolgáltatnak”.²⁸ Ezen királyi adománylevélből kitűnik, hogy a tarcali plébánia a XVI. század előtt alapított. Gótikus plébániatemploma tornya előtt ferdén álló támpilléreivel a XV. században épült. A reformáció kezdetén egész Tarczal városa, pár családot kivéve, a református hitre tért át. A templom így 1562-ben már a reformátusok birtokában van. A templomot az 1606. évi jegyzőkönyv kéttornyúnak mondja. Ma már csak az egyik torony áll (9. kép).²⁹ A torony délkeleti támpillére felső részében latin felirat van vésvé: „Ismerd meg tenmagadat. A mű mestere Hancman Márton 1615. évi május 16-án” – ami a templom átalakítására utal.

A protestánsok 1671-ig használták a templomot. A Rákóczi-család 1603-tól birtokos a mezővárosban. Báthory Zsófia, II. Rákóczi György özvegye katolikus hitre tért át, és valamennyi Rákóczi-birtokból eltávolította a protestáns lelképászorokat és visszavette a protestánsoktól a templomokat, köztük a tarcalit is. A templomot 1678. aug. 15-én Ali Kara Hasszán bég felgyújtotta, elpusztultak a templom harangjai is. A némileg renovált templomot 1687–91 között ismét a reformátusok használták. A katolikus plébánia 1699-ben lett visszaállítva. A katolikusok 1691–1706 között birtokolták a templomot, de 1706-ban a Rákóczi-felkelés idején felbátorodott tarcali reformátusok visszavették a templomot. I. József császár 1711. március 1-én kiadott rendeletével a vallás dolgában a felkelés előtti státust véglegesen visszaállította. Az 1687 körül némileg renovált templom annyira tönkrement, hogy teljesen használhatatlanná vált már a XVIII. század elejére, II. Rákóczi Ferenc így egyik lakóházát engedte át a kat. híveknek addig, amíg templomot építtetnek.³⁰

Eszterházy püspök 1763. március 23-i levelében tájékoztatja Grassalkovics Antal kamaraelnököt a templom állapotáról: „A szegény Tarczali Templomnak állapotja oly veszedelmes, hogy én már az Isteni szolgálat tartását is különös házhoz rendeltem. Ezen romladozott épületek jobbítását Exellentiad gratiájában ajánlom.”³¹ 1764. január 26-i levelében sürgeti a püspök: „Kinteleníttem hivatalomhoz képest Tarczali templomnak romladozott állapotjára bizalmasan emlékeztetnem Exellentiadat s remélvén, hogy annak delineatiája (tervrajza) amellyet sub. 25-a Martii 1763. méltóztatott parantsolni, már elkészült legyen, engedelmesen kérvén Exellentiadat, méltóztatásék azon templomnak felépítéséről ajánlása szerint a szükséges rendelkezéseket megtenni.”³² A kamarai Eszterházy püspök közbenjárására 1765. jan. 22-én elhatározta, hogy Tarcalon katolikus templomot építtet, s e célra a szükséges segélyt megadja. Építése 1765. márc. 10-én meg is kezdődött, majd 1766. július 31-én az újhelyi esperes által meg is lett áldva az új templom.³³

A plébániatemplom az Üdvözítő mennybe menetelének tiszteletére lett felszentelve (10. kép). A földrengéstől 1834. október 15-én megsérült a templom, a templomtestet 1836-ban, a tornyot 1856-ban hozták rendbe. A templombelsőt 1905-ben Urr

28. *Kandra K.*, i. m. 670–671.

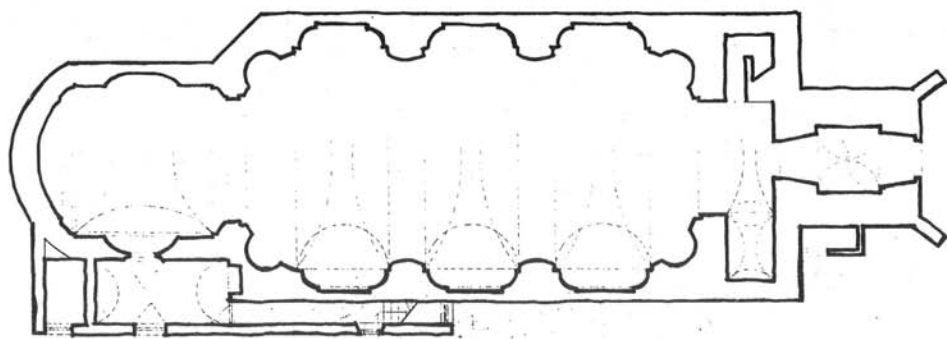
29. *Borovszky S.*, i. m. 121.

30. *Kandra K.*, i. m. 672–673.

31. Prot. 1763. 433.

32. Prot. 1764. 29.

33. Prot. 1765. 352–353.

11. kép. A r. k. templom alaprajza

12. kép. A r. k. templom belseje

György kassai szobrász újíttotta meg. A katolikus templom hagyma alakú toronysisakját 1924. július 14-én ciklon pusztította el. Helyreállítása nyomán jött létre a jelenlegi hegyes toronysisakja. A plébánia 1980–83-ban felújította a templomot.³⁴

A templom barokk sílusban épült, külsőjében egyszerű négyzetes torony, téglalap alakú hajó és lapos ívvel lezárt négyzet alakú szentélyel, északi oldalán sekrestye és

34. Soós I., Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése, 516. Eger, 1985.

kisegítő helyiségekkel van bővítve (11. kép). A torony alsó szintjei középkori részleteket tartalmaznak. A második szinten egy-egy kisméretű kőkeretes, bélletes gótikus ablak található. A templombelső a berendezés mozgalmas és szép barokk templomot mutat. Háromboltszakaszos hajója csehsüveg boltozattal fedett. A boltozatot konkáv és konvex íves, széles fejezetekkel koronázott falpillérek tartják. A szentélyt lapos ívű boltozatos apszis zárja. A hajót íves falszakasz kapcsolja a szentélyhez, illetve a torony alatti előtérhez. A toronyból nyíló bejárat után kőből épült íves, barokkosan hullámozó karzat található, rajta orgonával. A templom fala természetéből készült kőlabazattal, sima, vakolt felülettel, a homlokzatain barokk kőkeretes ablakokkal, ajtókkal (12. kép). Kiemelkedő színvonalú a gazdagon faragott, rokokó főoltár és mellékoltárok és a szószék. Az oszlopos főoltár retabulumán Szt. István és Szt. László szobrai, főpárkányán angyalfigurákkal díszített. A hajó nyugati végében kétoldalt és a karzat mellvédjén rokokó rácsok vannak. A templom hajójának északi külső falánál szép barokk szobor áll, az ún. „tarcali Pieta”. A „tarcali Pieta” nem szerepel a hivatalos műemléki jegyzékben, holott kompozíciója, drámai kifejező ereje, naturalista kidolgozottsága kiváló művészre utal. A Szepesi Aloiz „mogyoródi Apát Úrnak, az Isten buzgó papjának” 1811. (1841?) április 20-án bekövetkezett halála után állított síremlék tetejére helyezett szobor magába sűríti a tragédiát, a végtelen bánatot, és kifejezi az alkotó alázatos áhítatát” (13. kép).³⁵

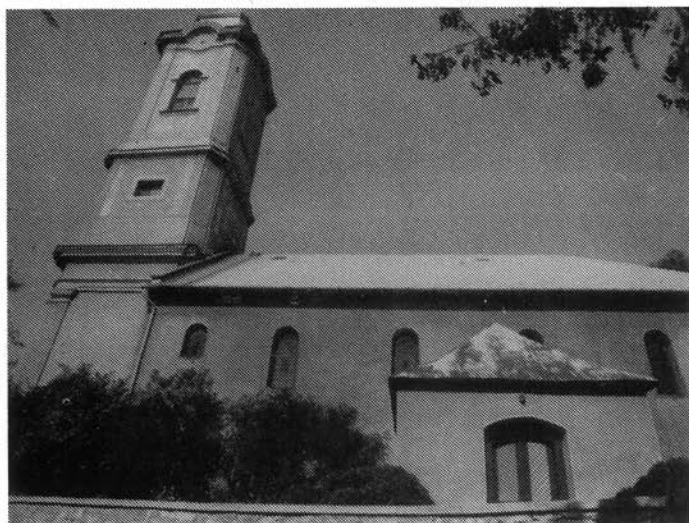
13. kép. Az ún. tarcali „Pieta”

2. *Református templom:* A reformáció kezdetén egész Tarcal város – kivéve néhány családot – református hitre tért, 1562–1671 között ők használták a volt katolikus templomot és plébániát. Mint Babocsay írja – „mikor 1678-ban az egri törökök a jeles épületekkel ékesült fiókos tornyot s abban helyzetetett öregebbik éles szavú haranggal s ritka mesterséggel egyenesen folyó csengető és verő órával felégettek”, még akkor is használták „e pusztai templomot Tarcal város evangélikus lakosai”, mert 1686-ban, mikor már a templom építéséhez „Tiszahátról való nagy fáknak és ritka gerendáknak levágatására és elszállítására erejük és értékök felett kötelezték magokat a lakosok s akkor értő tudós Mesterekkel is megalkudtak volna a lakosok”, akkor üzettek ki végleg a templomból s tiltattak el az istentiszteletnek ott való tartásától s „ugyanakkori alkalmatossággal reménytelenül kihányták ordinárius Predicátor Gyöngyösi Istvánt”.³⁶

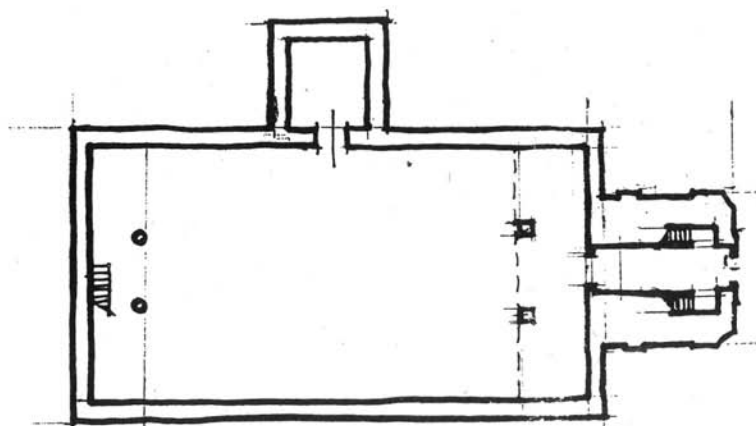
1687–91 között ismét a reformátusok használták a templomot. 1691–1706 között a katolikusoké a templom, majd 1706–1711 között a Rákóczi-szabadságharc hatására a reformátusok visszafoglalták a templomot, majd 1711. március 1-én kiadott rendeletével I. József császár a felkelés előtti státust állította vissza, így a tarcali reformátusok

35. Joó T., A tarcali „Pieta”. HOMKözl. 10. (1972) 36–45.

36. Adalékok a Tiszántúli . . . i. m.

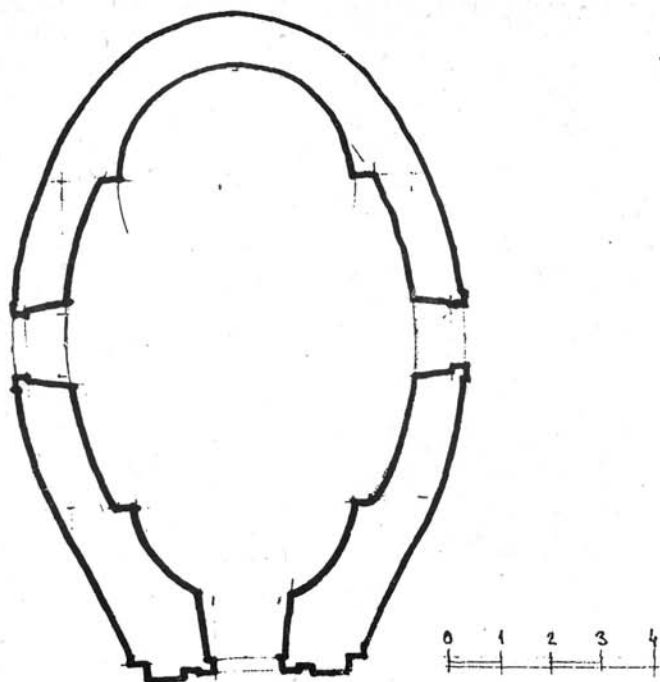
14. kép. A ref. templom déli homlokzata

15. kép. A ref. templom alaprajza

véglegesen elvesztették templomukat. Ezután egy ideig titokban egy magánházban, majd a községi Sóházban szoktak összejönni imádkozni, miként ezt egy 1754. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyv állítja: „Vallya a tanú, hogy elsőben (isten) tiszteletre Góta András uram házához, némelykor pedig a Sósházhoz jártanak.³⁷ Csak Mária Therezia adott engedélyt a reformátusoknak 1772-ben, hogy templomot építhessenek egy hegyszakadékban, de csak annyi helyen, hol a gyülekezet tagjai állva elérnek. A tarcali ref. egyház akkori gondnoka, a báji Patay Sámuel Pthrügyről, Bájrról is lerendelte a jobbágyait Tarczalra, a tarcali reformátusokkal együtt azokat is felállította egy négyszög alakú területre, s amennyi helyet elfoglaltak, illetőleg amely nagy helyen

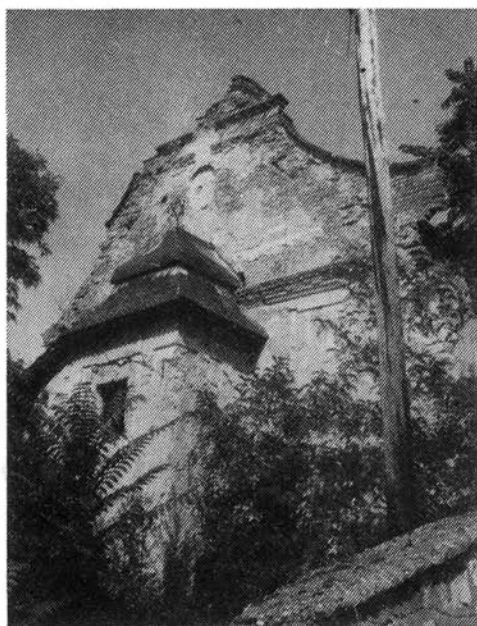
37. Prot. 1771. 254–257.

16. kép. A Szt. Terézia-kápolna alaprajza

17. kép. A Szt. Terézia-kápolna

18. kép. A zsinagóga nyugati homlokzata

elfértek, oly nagy helyen épült fel a most is használatban lévő templom négyszög alakban. A tornyot 1792–1797-ben építették. A torony tetőzetét 1855-ben, a templom tetőzetét pedig 1869-ben átépítették. A torony falazatát és tetőzetét 1872-ben és 1891-ben felújították (14. kép).³⁸ Az 1924. július 14-én ciklon döntötte le a tornyot, amit újjáépítettek.³⁹

A templom egyszerű kialakítású, téglalap alaprajzú, homlokzata előtt copf plasztikával egyenletesen tagozott, bádogsisakos, órapárkányos toronnyal. Ablak- és ajtónyílásai kőkeretesek. A hajó sík mennyezetes. A bejárati oldal feletti kórus gerendás szerkezetű és a két ion oszlopra támaszkodik. A falak ion fejezetű pilaszterekkel tagozottak. Falazott szószéke fölött színvonalas, át-tört barokk fakorona helyezkedik el (15. kép). Nagyváradon Jónás János építette 10 változatú orgonáját 1877-ben. Két hangja van: az egyik 1772-ben készült. Felirata: „A teljes Szentháromság Istennek tiszteletére öntötte a m. tarcali hely.

csnf. tartó ecclesia.” A nagyobb harang 1804-ben lett öntve. Felirata: „Isten dicsőségére öntötte a tarcali nemes református ecclesia, tek. nemes báji Patay Sámuel úr főkurátor-sága alatt, tiszt. Jankai János úr, Kapossi Sámuel kurátor idejében: Az élőket hívom az Isten házába; Az holtat kísérem gyászhanggal sírjába, Öntötte Cristián Librecht Kassán.”⁴⁰

3. *Theresia-kápolna*: A Henye hegyen épült kis kápolnát a Grassalkovics Antal, a királyi kamara elnökének megbízásából építette Dresse Gottfried építőmester 1749–50-ben Szent Teréz tiszteletére barokk stílusban. Az épület ovális alaprajzú, homlokzata előtt alacsony toronnyal. Teréz oltárát Hartman József készítette.⁴¹ Jelenleg üres az épület. Az 1970-es évekre teljesen lepusztult épület állagvédelmét a Tokaj-hegylajai Állami Gazdaság biztosította (16–17. kép).

4. *Zsinagóga*: A XVIII–XIX. század fordulóján épült, amiről Divald Kornél Magyarország művészeti emlékei c. könyvének 234. oldalán ezt írja: „A hegyaljai zsidó templomok közül a mádi, tállyai és *tarcali* maradt ránk XVIII. századbeli copf-stílusú alakjában. Mind a háromban a thóra fülkének pazarul faragott fantasztikus keretében sűrűsödik össze minden díszítés.” (18–19. kép.) Korábban a mezőváros zsidó közössége imaházul a koronauradalom kereskedelmi boltnak épült épületét használta, amikről a Canonica Visitáció 1814-ben így ír: „a királyi kincstár az akkori plébános kérésére

38. Adalékok a Tiszántúli . . . i. m.

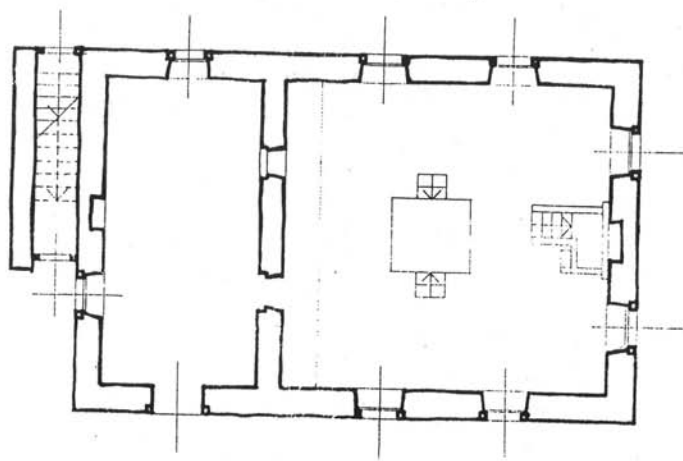
39. Mosolygó J., i. m. 157.

40. Adalékok a Tiszántúli . . . i. m.

41. *Genthon I.*, Magyarország művészeti emlékei, 287. 42. Budapest, 1961.; *Gazda A.–Kubinyi A.–Pamer N.–Póczy K.–Vörös K.*, Magyarországi zsinagógák, 115–117. Budapest 1989.

19. kép. A zsinagóga belseje

20. kép. A zsinagóga alaprajza

1807-ben tulajdonában lévő a mai Fő u. fekvő bolthajtásos épületét (amely a zsidók zsinagógájául és lakásául szolgált) a tulajdonjog fenntartása mellett iskola és tanítói lakás céljaira átengedte. A Zemplén megyei izraelita egyházközségek között a XVIII. században Tarcáról nem történik említés. A Zempléni Adalékok 1911-es száma (214–221. oldal) a Zemplén v. megyei zsidó családfók az 1811–12. években c. tanulmány szerint „Megemlítésre méltó, hogy az 1811-iki lajstromban a tarcali „zsidók szegényháza” . . . mint külön jogi személy fizet árendát.

Stílusában késő barokk-copf és korai klasszicista elemekkel.⁴² Nyugati és keleti homlokzata felett emelkedő barokk íves attikafallal, mely a nyeregvető vonala fölé emelkedik. Nyugati homlokzata előtt, karzati feljáróul szolgáló toldalékkal, melynek fedélszékét bádoggal borítja. A templom szabályos téglalap alakot mutat. Alaprajzilag a belső tér egy háromszlúsú teret takar, amely az előcsarnokból a felett elhelyezkedő karzatból és a földszinti központi liturgikus térből áll. A liturgikus tér a karzati egységgel együtt síkfedésű. A karzat a templomtér nyugati részén helyezkedik el és csak kívülről közelíthető meg (20. kép). A zsinagóga fala kívülről-belülről vakolt tufa kőfal, az ablakok faragott kőkeretezésűek. A külső vakolt falmezőt fehér-sárga színezésű függőleges és vízszintes tükrök tagolták. A belső vakolt falfelületek és a mennyezet festett volt. Legdíszesebb a liturgikus tér mennyezeti festése. Tervezőjét éppúgy, mint belső dekorátorait, kőfaragómesterét, igényes kivitelű kovácsoltvas rácsait készítő lakosát nem ismerjük.

A koronauradalom építészeti emlékei

A koronauradalom az elkobzott Rákóczi-javakra épült. A mezőváros legjelentősebb birtokosa ugyanis 1603-tól a Rákóczi fejedelmi család.

1. *Rákóczi-ház (Nagy Curia)* = Királyudvar: A birtokbavételre utal egy „Beiktatási parancs a leleszi konvent számára, hogy Rákóczi György borsodi főispánt és Lorántffy Zsuzsannát, feleségét vezessék be egy tarcali ház birtokába (kelet nélküli piszkozat 1630. előtt mivel Rákóczi még borsodi főispán). A ház Tarcál mezővárosában, amelynek délről Szuhay Gáspár és Mátyás háza, észak felől Csapó István háza, hátulról pedig Abony Menyhért háza a szomszédja.⁴³ A beiktatási parancs arra utal, hogy egy meglévő ház birtokában lett beiktatva Rákóczi György – tehát az ún. Rákóczi-ház már a XVI–XVII. század fordulójára fennállhatott, amely azonos a „Királyudvar” nevezetű épülethez (T. 1. farc. 4. no. 370 kamarai telek).

Az 1644. II. 28-án felvett inventárium szerint:⁴⁴

Vagjon itth Tharczaloz az Urnak eő Nagysaghanak egy Udvarhaza, mellyen vagion ket fele nyilo Deszkas kapu. Azon vagion ket fekete Pant Vas, be Zarlo Vasaiual együt. Egy kis kapu Vagion raita azon Záár Vas.

Kapu mellet valo fel Hazaczka	
Üvegh Ablaka vagion ketteő vas rostelyaual együth	no. 2.
Egy Kicziny Negy Szeghü Asztal labastul benne	no. 1.
Egyes Kaár Szek vagion Ketteő	no. 2.
Vagion Aito rayta Zöld, bellet es Plehes	no. 1.

42. Vö. 41. jegyzet.

43. O. L. NRA 285/35.

44. U et C. 7. f. fasc. 118/4.

Ablakokra valo apro Üvegh vagjon Tizen negy Szaz [kerékre való vas Karikák] . . . Pengeő Karika, harom . . . Kapu felől valo Első Kemenczes haz	no. 1400.
Ablakia vagion ketteő	no. 2.
Egy Uy Sargha mazos kemencze benne kiuul füteő	no. 1.
Egy Fenyü Asztal Negy Szeghü labastul egy	no. 1.
Egy kiseded Asztal Negy Szeghü fiokiaual	no. 1.
Egy Negy Szeghü Pohar Szek Asztal	no. 1.
Feiér eőregh Káár Szek vagion Negy	no. 4.
Egyes Zöld káár Szekek eppek Eőt, hatodik Káár nélkül valo	no. 6.
Fejir egyes Kár Szek Eőt	no. 5.
Zöld gyantáros bellet Ajto rajta Onas pléhuel együth	no. 1.
Zöld gyantáros Nyoszollya egy	no. 1.
Szaru Fakban valo Eőregh vas Szegh Mellete valo Masodik haz	no. 161.
Aitaia Zeöld Gyantáros Onas, pléh rajta kulczauual együtt egy	no. 1.
Ablak Vagion rajta ketteő, egyik az Aito felet	no. 2.
Vagion egy Uy Sarga Mazu Uy kemencze kivül füteő . . . [érdektelen holmi] Abbul Nyilo Harmadik haz	no. 1.
Ablakia Vagyon . . . egy	no. 1.
Vagion Zeöld gyantáros bellet Aito [berendezés előbbiekhöz hasonló] [Több hordó ecet] . . . Negyedik haz	no. 1.
Vagion Aitaia Zöld Gyantáros Plehestül . . .	no. 1.
Vagion egy Sargha Mazu Uy Kallyhas Kemencze kiuul füteő benne	no. 1.
Ablaka Vagion ketteő . . . egyik Uca felöl . . . egy Deszka rekesz Aita rajta . . . [pár bútor] Eötödik Haz	no. 2.
. . . Aito . . . Zöld gyantáros . . . [fölte ablak]	no. 1.
Ugyan azon hazon Vagion harom Ablak, ketteő Uczara, harmadik az Uduara	no. 3.
Sargha Mazu Uy kallyhas kiuul füteő kemencze . . .	no. 1.
Vagion egy Uy Zeöld Gyantáros Pohar Szek, felül ketfelé nyilo, Aito raita Plehiuel kulcsauual sark vasaival egjut. Aolis Aito raita . . . az Pohar Szek Zeöld Gyantáros Rostellial vagion keritue Az Aitaia Rosteljos	
Vagion Zöld fordito kerek Asztal benne egy [borok] . . .	no. 1.
Hatodik Haz az Szegeleten melly fordulo haznak neuesztetik . . . Aitaia Zöld gyantáros Onas . . .	no. 1.
Ablak . . . Ketteő	no. 2.
Sargha mazu Uy kallyhas kiuul füteő kemencze . . .	no. 1.
. . . vagion egy Zöld gyantáros Superlatos agy [borok] . . .	no. 1.
Azon hazbul Nyilik egy Arnyek Szek, Zöld Aito rayta . . . Hetedik haz	
. . . Aitó . . . Zöld gyantáros Onas . . .	no. 2.
Ablak . . . Ketteő . . .	no. 2.
Harmadik ablak az aito felet	no. 1.
. . . Sarga Mazu kaljhaz Uy kemencze egy, kiuul füteő	no. 1.
Vagion egy Uy Dezka rekesz vegigh benne, Aito rajta . . . [borok] . . .	no. 1.
Niolczadik haz mely vegseő	
Vagion Aito rayta Sark vasaival s pleheivel egjut ketteő	no. 2.
Ablaka . . . harom, egyik az Aito felet . . .	no. 3.

- Egy Tüzellő kemény kemence nélkül . . . [Élelem, bor] . . . no. 1.
 Ez felül megh irt hazaknak keőrül O Deszkas Tornacza vagyon Tizenkét Oszlopokra s két Aito rajta sark vasaiual.
 Az kemenczeknek kiüül az Szaiokon mind Zöld gyantáros aito Vagjon Sark vasaiual es vas Zaráiual egjüt.
 Egy Feier bellet Aito Üszeőgeben az Tornaczban.
 Ez egész Derek hazak alatt Vagjon egy bot haitasos keő Pincze, melynek az Aitaia vagion az Kapu mellett ualo első kis hazacskanal, mellynek kiüül vagjon rostelliös fa Aitaia, keő Garadicza vagjon.
 Aitaia vagion belől Zäär Vasostul . . .
 [borok] . . .
 Egy Eőregh korczola az Pincze Tórkaban no. 1.
 Az Niolczadik haz végében vagion egy Saitoló Szin . . .
 Az Szinnek Uy Deszkaual vagion az Padlása . . .
 Az Szinbül Uy Garadicz deszkas, az Padra megjen fel . . .
 . . . Egy Aito az Szinbül az Vendégh fogado haz fele nyilik, mellynek Aitaia . . .
 Perőcz nevü haz
 Aitaia . . . Zöld gyantáros . . . Egy no. 1.
 Ablaka . . . egy no. 1.
 Egy kis Ablak az Aito felet . . .
 [berendezés, egyszerű]
 Azon haz alatt vagion egy Pincze
 [borok]
 * Masodik haz Perőczhaz után valo
 . . . Aito . . . Zöld gyantáros Pleh nélkül no. 1.
 Ablaka . . . ketteő, egyik az Aito felet . . . no. 2.
 [bor égető fazék] . . .
 Abbul Nilo Kamora
 Aito . . . ketteő, Egyik Zöld festet, . . . masodik aito roz . . . no. 2.
 Abbul Nilik egy bolthaitasos Kamora
 . . . Sito . . . hituan . . . no. 1.
 Ablaka . . . kiseded no. 1.
 Vagion Egy Fenyő fabul roott Eőregh haz,
 Aitaia felszer, Kassai kad vagion benne hetven no. 70.
 Az Vegiben vagion egy Szekernek valo Szin, s az mellett két Arnyek Szek
 Aitaiaual . . .
 Egy Eőregh keő Uy Istalo
 Aitaia . . . felszer . . . Uy Deszkaual padlot . . . Ablaka kettő . . .
 Az Pagjan . . . Aito Sarok vasaival reteszivel . . .
 Az hoszu Borhaz
 Aitaia . . . feiér bellet sarkvasaiual . . . no. 2.
 Ablaka . . . kettő
 [só, száraz gyümölcs, élelem]
 Mellette valo Suteő haz.
 . . . fel Szer Aito . . .
 [bútor, felszerelés]
 Vagion az Suteő haz alatt egy pincze . . .
 Vagion egy Konyha . . .
 Abbul Nilo Konyha haz . . .
 [berendezés] . . . feier bellet Ajtaia . . . Ablaka . . . egy
 . . . kemenceje kallyhas, kívül füteő, hituan.
 Az hazak es Istalok Pagyan vagyon . . .
 Az Uduaron Vagjon egy kut. Sindeljes Negy Oszlopra Lancza az kutba esset.

22. kép. Az ún, Királyudvar belső tere

23. kép. Az ún. Királyudvar belső árkádsora

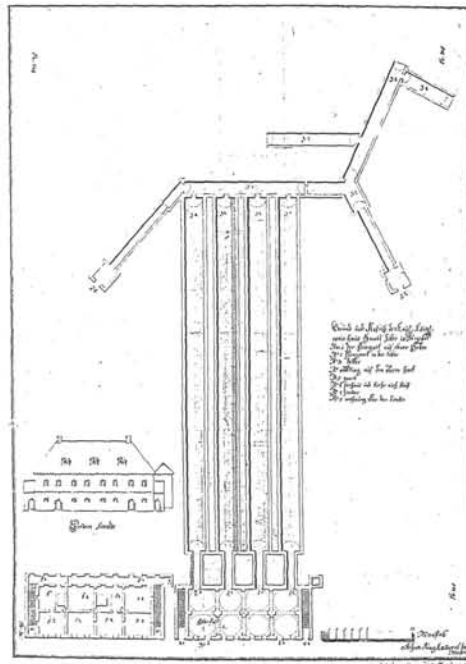
égette volna: Ugyan akkor ezen Nagj Curiais egészen megh egvén, most mar azon pusztaságában vagjon, mivel azolta Semmit rajta nem építettek, most csak az omladozasban levő pusztá kőfalai allanak fel, pusztasaga miatt Senki nem lakik benne.

Ezen Curiaban vagjon három pincze . . . az első öreg, torka és belőlis kő boltos, vagjon ez az első rend kő Házak alatt. Ez három reszből áll . . . [500 Hordó] . . . A korcsmais usualtatott; de csak Sokadalomnak idején.

A második pincze vagjon a Perőis ház [présház] alatt. Torkas és belső reszeis egj darabon kő boltos: Ezen Pinczébennis némely Esztendőben Korcsma bor arultatott; de most pusztán lévén,

24. kép. Az ún. Rákóczi-borház nyugati homlokzata

25. kép. Johann Jung terve az ún. Rákóczi-borházzal
(O. L. T. I. fasc. 4. no. 348.)

nem usualtatik. Ezen háznak vegiben volt egj nagy kőbul rakott Uri Konjha, mely le Szakadvan, ket embert megis őlt, és egészen elis romlott.

Vagjon a Harmadik Pincze a Szakmánjosok haza alatt; Torka és belölis egj darabon kő boltos . . . Vagjon ezen Curiaban kőbul rakott Czirkáló házis [őrház], meljben Dezmai alkalmatossággal kerülők laktanak: . . .

E mellett vagjon egj Kőbul rakott viznélkül valo mely kut.

Ezen Curiaban levő hazaknak Ablakaiban öreg és apro Rostely vagjon Tizen hat.

Vendegh Fogado ház.

. . . A . . . Nagj Curia mellet vagjon, ezis pusztá, csak a kőfalai allanak fel: alatta egj jó kő boltos Pincze”

Az Inventáriumban leírtak nagyon jól azonosíthatók az OL. T. 1. fasc. 4. no. 371 Kamarai épület alaprajzán (21. kép). A kúria alaprajzán jelzi a három pince lejárátát. A „Czirkáló házis” az udvar közepén állt, mellette az udvaron a rajz a kutat is jelöli.

A tokaji uradalom XVIII. századi összeírása szerint „Eő Nagyságok nagy kuriáján: Kőből épített . . . csak kőfalak állanak.” Az épületegyüttes felújítása és korona-uradalmi központhoz való kialakítása 1750–70. közé tehető. Átalakítására 1799 körül tervek készültek. Feltételezhető, hogy ekkor épültek ki az udvar hátsó részén a kőépületek, és a régi fatornácok helyett a kőből készült boltíves árkádsor (22–23. kép). Az épület átalakításáról már csak 1857-ben történik említés, amikor Ferenc József látogatása miatt a Királyudvari tisztartói lakást fejedelmi lakosztállyá alakították át.⁴⁷

Az épületegyüttes kialakítása egyszerű. Szígeteletlen kőfala, részben alapincézett, belső udvarát az ÉNy-i oldalon íves árkádsor keretezi. A főépület árkádsora be van falazva. Míg a DK-i volt fiskális ház fatornácós, egyszerű vakolt kialakítású. Jelenleg az épületegyüttes utcai és DK-i szárnyán a Borkombinát dolgozóinak lakásai, míg a hátsó részen gazdasági üzemelési raktározási helyiségek találhatóak.

2. Zeleméri-kúria = Rákóczi-borház: Szintén a Rákóczi-kúriák közé tartozott. Az 1696–97. évi Tanúvallatás Aspremont herceg kérésére a hegyaljai birtokok ügyében (NRA 768/31) így azonosítja be az épületet: (tarcali tanú) „tudgya, hogy az nagy Udvarházon belül való udvarház Tarczalt (kinek most jobbára csak keő falai fenn alanak) nevezettik Zeleméri háznak”.⁴⁸

Az 1686. I. 30-i Inventárium leírása szerint Zeleméri Curia.⁴⁹

„Ezen Curianak minden épületi meg egven, csak a Kőfalai állanak fel. Harom kő boltos oldal Kamora benne, hazakbul njilo, pusztak.

A ház ket Contignatioban vagjon, Felső és also házak, az alsonak padlas gerendai meghvadnak, a Felsőnek elpusztultanak. Ezen háznak öt Ablakai vadnak, harom öreg, ket kicsiny, minden vas rostélyos.

Ezen Curiában vagjon egj egészen kő boltos pincze . . .”

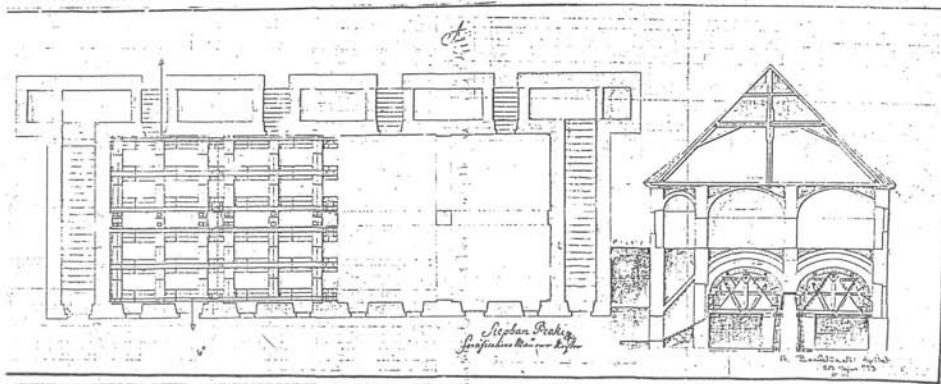
A Zeleméri-kúria örökösödés útján jutott a Rákóczi-család birtokába (Zelemérik Dobó István nővérenek leszármazói, közöttük Lorántffy Mihály lányai), majd az épület Aspremint herceg II. Rákóczi Ferenc húgának, Julianna Borbálának férje tulajdonába került. A Rákóczi-szabadságharc bukása után is csak a kőfalak álltak, tető nélkül. A XVIII. sz. közepén gr. Grassalkovics Antal kezdeményezésére az épület helyén (esetleg kőfalainak felhasználásával) épült ki a kincstári pince, amely a Szarvas-dűlőben kialakított szőlőtelep termésének feldolgozására és tárolására szolgált (24. kép).

A Henye vagy Szt. Therésia hegyén kialakított szőlőtelep termésének feldolgozására a hegy déli lábánál alakítanak ki hasonló pincét, amely később a szőlészeti és

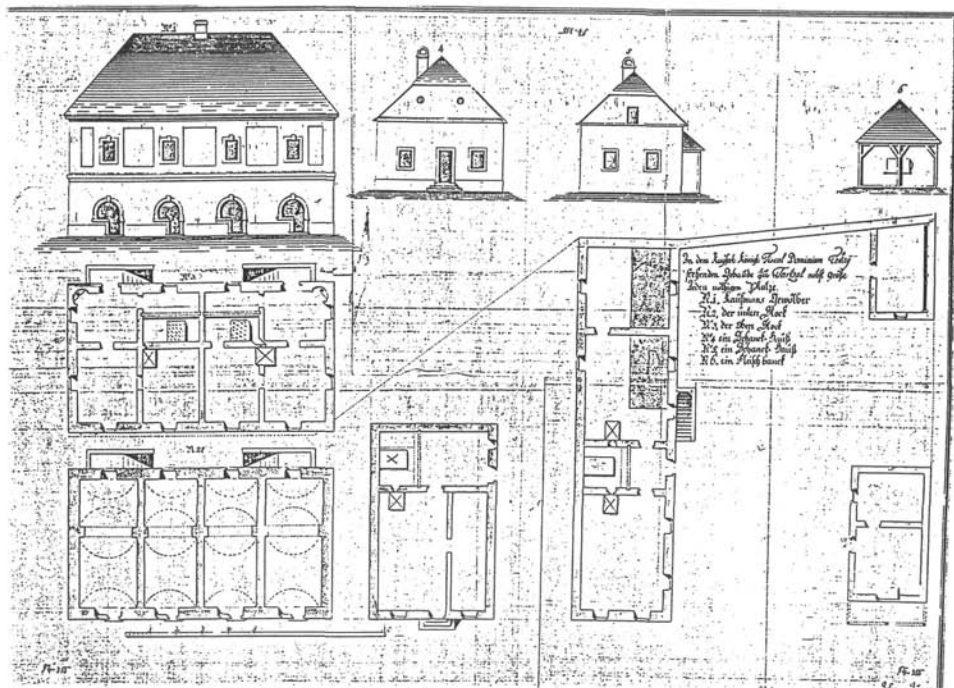
47. Mosolygó J., i. m. 155.

48. O. L. NRA 768/31.

49. U et C. 5. f. fasc. 58/14.

26. kép. Terv 1773-ból az ún. Rákóczi-borház földszinti boltzási munkáihoz (O. L. T. 62. 14.)

27. kép. Johann Jung terve a Kincstári kereskedelmi bolthoz (O. L. T. 1. fasc. 4. no. 355.)

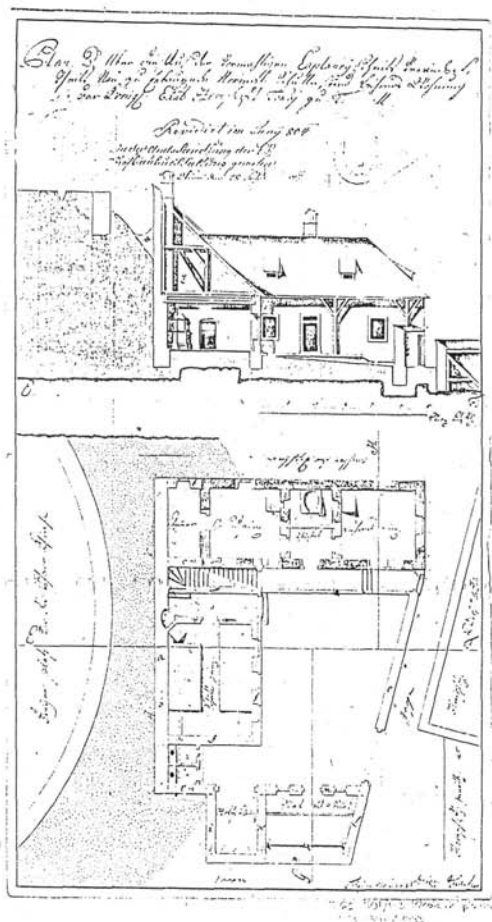
borászati szakiskola pincéje lesz. A borház és pince kialakítására az 1770 körüli években Johann Jung kamarai építőmester készít tervet (T. 1. fasc. 4. no. 348), ami valószínű, hogy lényegtelen eltérésekkel meg is valósult a XVIII. sz. második felében barokk stílusban (25. kép). Érdekesség és a kivitelezés precizitására utal az 1773 májusában (tehát ez után épült az épület) készült terv, melyet Stephan Broki készített a feldolgozó tér boltmezőinek zsaluzására (26. kép). Az épület megvalósult állapotát egy 1798-ból

28. kép. A megépült ún. Kincstári kereskedelmi bolt

származó, illetve a jelenlegi állapotot rögzítő felmérés mutatja be. A terv szerint az épület földszintjén három pillérrel középen alátámasztott nyolc boltmezős feldolgozó tér alakult ki. Ebből nyílik négy ajtóval a hatalmas négyágú pincetér. Az épület két oldalán egykarú lépcső vezet az emeleti szinti folyosóra, ahonnan nyílik a kéttraktusú lakótér. Az épületet feltételezhetően a XIX. sz. közepén felújították, majd újabb felújítására a XX. század második felében (60-as évek) került sor. A mai épületre a XIX. sz.-i felújítás formajegyei a jellemzők. A domboldalba épült, utcára néző hosszanti földszinti homlokzatán négy íves faragott kőkeretes kapu található, amiből a két középső vezet a szőlőfeldolgozó helyiségbe, míg a két szélső az emeletre. A földszinti vastag ajtó és ablakkeretelések vízszintesen erőteljesen rusztikázott vakolt falfelületet tagolnak, míg a felső szintet sima, vakolt falfelület és azt megbontó ablakpárkányokkal és szemöldökökkel hangsúlyozott zsalugáteres ablakok tagolják. A főépület udvari oldalát árkádos folyosó zárja. Az épületet a Tokaj-hegyaljai Borkombinát használja, földszintjét az eredeti funkció szerint, míg az emeletén vendégszobákat kialakítva.

3. *Kincstári kereskedelmi bolt*: A tarcali Fő utca ÉK-i oldalán a volt piactéren áll az épület, melyet szintén Johann Jung kamarai építőmester tervezett (T. 1, fasc. 4. no. 355). Az épület kétszintes. Földszinti helyiségei boltozottak. Négy üzlethelyiséget foglal magába (27. kép). Az emeletre két lakás lett tervezve. Az eredeti tervekkel ellentétben az épület nem kontyolt nyeregtetővel, hanem romfalakkal épült meg. Ezenkívül homlokzatképzése tér el a tervezettől: a kőkeretes földszinti nyílászárók a tervezett félköríves kialakítás helyett szegmensíves kialakítással készültek. A tervezett faltükrös és horizontálisan erőteljesen tagozott épülettel szemben egyszerűbb hálós, faltükrös, vakolt homlokzatkialakítás készült (28. kép). Érdekessége a tervnek, hogy betekintést ad az épület bővebb környezetére is. Ábrázolva a szomszédságában lévő két italmérő házat és a húsboltot. Az épületen az eredeti állapothoz képest minimális változtatás történt a földszinti nyílászárók egy részének kicserélésével, valamint a jellegtelen vakolatfelújítással. Az épület a mezőváros XVIII. sz.-i fellendülő időszakában épült, 1770–90 között. Feltételezhetően összefüggés van az első zsidó betelepüléssel is, amire

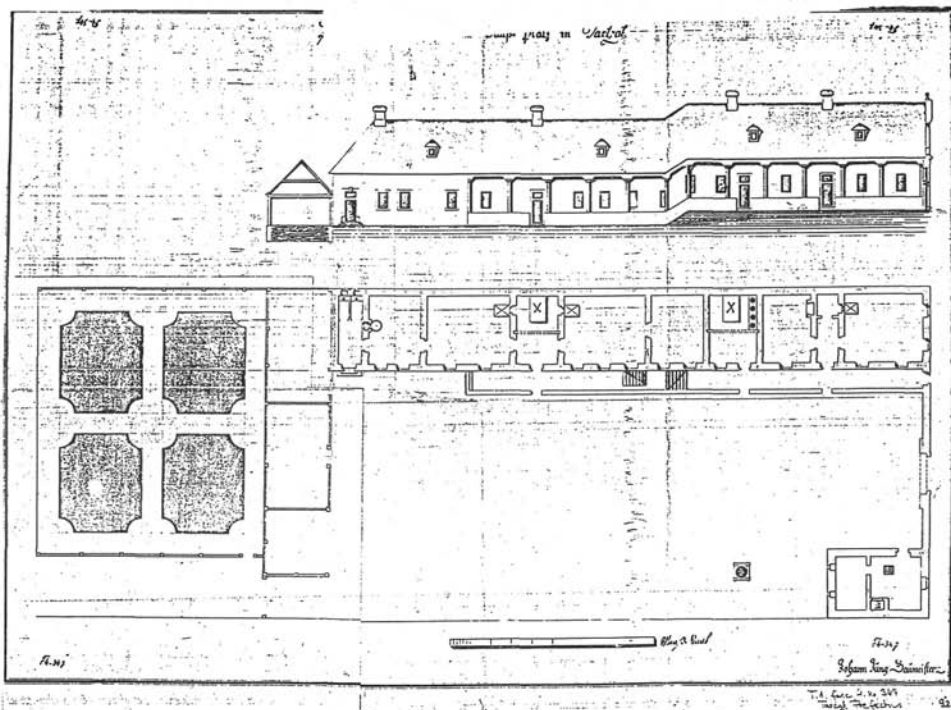

29. kép. Terv az iskola és káplánlakhoz (1799).
(O. L. T. 62. 70113.)

az 1814. évi Canonica Visitáció utal: „a királyi kincstár az akkori plébános kérésére 1807-ben tulajdonában lévő a mai Fő u. . . fekvő bolthajtásos épületét (amely a zsidók zsinagógájául és lakásául szolgált) a tulajdonjog fenntartása mellett iskola és tanítói lakás céljaira átengedte”. Tehát az épület kezdetben a kereskedelmi hasznosítás mellett a zsidók lakásául és imaházául is szolgált, majd 1807 után rk. iskolaként funkcionált.⁵⁰ A kincstár megtervezte az iskolát és káplánlakást az elpusztult helyén az r. k. templom alatti telken. A terv 1803-ban készült, amit 1804-ben ellenőriztek és 1807-ben hagytak jóvá (29. sz. melléklet).

4. *Prefektus-ház*: A koronaaradalom XVIII. sz. végén tervezett épületei közül a prefektus-ház az, ami megvalósult még. Tervezője ugyancsak Johann Jung. Itt lakott

50. Canonica Visitatio 1814.

30. kép. Johann Jung terve az ún. prefektus-házhoz (O. L. T. I. fasc. 4. no. 347.)

31. kép. Az ún. prefektus-ház utcai homlokzata

és dolgozott a koronaauradalom prefektusa. Az udvaron állt a börtön is, melyet a terv ábrázol (30. kép). A koronaauradalom később átengedte az épület hasznosítását, és református iskolaként, majd általános iskolaként funkcionált az 1870-es évekig. A börtön lebontásra került. Jelenleg az épületben lakások vannak. A terv szerint megvalósult egytraktusos épület fatornácos kialakítással, utcai homlokzatán falazott díszes oromfallal készült (31. kép).

Összegzés

Az építészeti emlékek védelme, fennmaradásuk biztosítása a műemlékvédelem feladata. Ezt a feladatot a történeti-művészeti értékük feltárásán túl jogi, urbanisztikai, hasznosítási és helyreállítási eszközökkel látja el. A jogi védelem alapja az Építési Törvény, valamint az 1/1967. (I. 31.) ÉM számú rendelet a műemlékvédelemről, amely előírja a védetté nyilvánítás szabályait. Tarcal községben az 1976-ban kiadott hivatalos műemlékjegyzék 5 védett épületet tartott nyilván. (Ebből kettő műemlék, [ún. Rákóczi-ház, Könyves K. u. 52.; r. k. templom], míg három épület pedig műemlék jellegűvé van minősítve [Fő u. 71. bölcsőde v. kastély; ref. templom, Teréz-kápolna].) Az elmúlt évek során újabb négy épület kapott műemléki védeltséget. A koronauradalmi épületek közül nem áll műemléki védelem alatt az ún. Királyudvar, a kincstári kereskedelmi bolt és a prefektus-ház. Történeti értéke alapján a Királyudvart „műemlékké”, míg a kincstári kereskedelmi boltot és a prefektus-házat „műemlék jellegű” épületté indokolt minősíteni. A műemléki értékek fokozottabb védelme érdekében területi védelmet is biztosítani kell „műemléki környezet” kijelölésével. Az országos védelem mellett a helyi tanácsi védelmi kategóriát is javasolom bevezetni a településen. E védeltségi kategóriába indokolt sorolni minden olyan épületet, építményt, településszerk. elemet, amelynek műemléki értéke kisebb, de a településre jellemző volta miatt befolyással van környezetére – eltűnése, jellegének megváltoztatása kedvezőtlen lehet.

A védelem fő urbanisztikai eszköze a rendezési terv, amivel Tarcal község rendelkezik, de annak felülvizsgálatát javaslom. A felülvizsgálat során mindenekelőtt egy alapos műemléki vizsgálatot kell készíteni. A vizsgálat során a védett egyházi és koronauradalmi épületeken túl, indokolt feltárni a jelenleg nem védett épületek műemléki, történeti, esztétikai értékét is. A vizsgálatra alapot kell elkészíteni a település új rendezési tervét. A terv készítése során a műemléki értékek megőrzése és jelenlegi településszerkezet szerves továbbfejlesztése a fő cél. Erre a két fő szempontra alapot kell a mai, ill. jövő igényeinek is megfelelő települést fejleszteni, formálni. A szükséges funkcionális igényeket döntően a meglévő épületállomány felhasználásával javasolom biztosítani. A műemlékileg védett épületek leghatékonyabb védelmét a megfelelő funkcionális hasznosítás biztosítja. Ebből következik, hogy csak akkor tarthatók fenn, ha megfelelő funkciót kapnak. Tarcal egyházi épületei közül a római katolikus templom és a református templom eredeti formájában funkcionál, így ezen a téren probléma nem jelentkezik. A Szt. Theresia-kápolna a településen kívül a Terézia-dombon (Henyé) a szőlők között található. Környezete elhanyagolt, az épület üresen áll. Az épület környezetét indokolt parkosítani. A szép panoráma, az 1849-es csata indokolja pihenőhely kialakítását. Az épület megfelelő hasznosításához célszerű az egyházi funkció visszaállítása. A zsinagóga a felszabadulás óta üresen áll és pusztul. Funkcionális hasznosítása egyrészt liturgikus, másrészt idegenforgalmi lehet. Magyarországon jelenleg két helyen, Sopronban és Budapesten, a Várban található zsidó múzeum. Indokolt megvizsgálni a hegyaljai zsidóság emlékét megőrző és bemutató zsidó múzeum létrehozásának lehetőségét is. A zsinagóga közel fekszik a Rákóczi-pincéhez, így idegenforgalmi helyzete kiváló. A Királyudvar jelenleg lakások céljára szolgál. A hegyaljai idegenforgalom egyik bázishelye lehet. Az épületegyüttesből igényes szálloda alakítható ki, szomszédságában a zsinagógával, felette pedig a Rákóczi pincében étterem, borozó funkcionálhat. Így Tokaj mellett a Hegyalja egyik idegenforgalmi központja teremthető itt meg a borkombinát és az idegenforgalmi szervek bevonásával. A kincstári kereskedelmi bolt földszinti helyiségei butik, ajándékbolti funkciót nyerhetnek, visszaállítva az épület eredeti funkcióját. Az emeleti részen az eredeti funkciónak megfelelően két lakás alakítható ki. A prefektus-ház korszerű lakásokká alakítható át.

A műemlékvédelem egyik legfontosabb eszköze a helyreállítás, melynek feltételeit a szakismereten túl a megfelelő összefogással, a szükséges pénzügyi források biztosításával lehet megteremteni. A helyreállítás fő patrónusa az OMF-en kívül a helyi önkormányzat, valamint a Hegyaljai Borkombinát lehet. A feldolgozott épületek közül a római katolikus templom és a református templom kivételével mindegyik épület megérett a műemléki helyreállításra. Ez a feladat a szakmai feltételeken túl döntően a pénzügyi forrás függvénye, amit az OMF-en kívül a tulajdonosoknak és a helyi önkormányzatnak kell társadalmi összefogást is igénybe véve megteremteni. Hegyalja műemléki értékeihez kívántam tanulmányommal egy apró adalékot biztosítani, fontosnak ítélve védelmüket. Hegyalja ugyanis tokaji bor és történeti értéke következtében az elkövetkezendő időszakban a megye egyik idegenforgalmi bázisterületévé épülhet ki, ahol az építészeti értékek megőrzésének is jelentős szerep jut majd.

BAUDENKMÄLER DER EINSTIGEN KRNDOMÄNE VON TARCAL

Tarcal ist eine für die Landschaft von Tokaj-Hegyalja typische Siedlung. Sie liegt im Norden Ungarns, dort, wo die Grosse Ungarische Tiefebene und das Zemplén-Gebirge aufeinandertreffen. Über lange Jahrhunderte hinweg war dies königlicher Besitz, sodass in dieser Siedlung die Architektur der Geschlechter und des Bürgertums sowie auch der Bauernschaft des Staates und des Marktfleckens aufeinander wirkte und nebeneinander existierte.

Tarcal hat eine reiche Geschichte. So wurde es schon bei Anonymus erwähnt. König Kálmán Könyves hielt 1110 hier die Landesversammlung ab. Von den Türken und den Anhängern der Habsburger wurde die Siedlung mehrfach zerstört. Die Geschichte von Tarcal war im 17. und 18. Jahrhundert eng mit der Geschichte der Familie Rákóczi verflochten. Von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts an hatten dann die Bauarbeiten für die Krondomäne einen starken Einfluss auf die Entwicklung der Siedlung. Ein bedeutender Teil dieser baulichen Werte entstand eben in jener Zeit. Als hervorragendes Ereignis im Leben der Stadt galt, dass eine der grossen Schlachten während des Freiheitskampfes von 1848, die sogenannte Schlacht von Bodrogekerezstúr, eben hier ausgefochten wurde.

Geographische, historische, gesellschaftliche und wirtschaftliche Faktoren bildeten den Siedlungsorganismus mit. Schon Mitte des 15. Jahrhunderts trug Tarcal städtischen Charakter. Wahrscheinlich besass es zwei Gewanne. Umwälzende Veränderungen für die Struktur der Siedlung brachten dann die Regulierung der Theiss und der Ausbau der Eisenbahnlinie. Die Baudenkmäler der Siedlung entstanden zumeist auf Hinwirken der Familie Rákóczi; nachdem sie jedoch ihres Besitzes verlustig geworden war, machte die Krondomäne ihren Einfluss hier gelten. Der Bau der Gebäude wurde zum Teil von der Kammer als ihr Patron gefördert oder genehmigt. Hierzu gehören die klerikalen Gebäude (römisch-katholische Kirche; reformierte Kirche; St.-Theresien-Kapelle; Synagoge). Bedeutend ist auch die Zahl jener Gebäude, die die Kammer als Herr über die Tarcaler Krondomäne selbst errichten liess (Königshof, Rákóczi-Weinhaus, Schatzkammer-Handelshaus, Präfektenhaus).

Klerikale Gebäude

Die römisch-katholische Kirche gehört zu den ältesten Gebäuden der Siedlung. Sie wurde während des 15. Jahrhunderts im gotischen Stil erbaut. Lange Zeit wurde sie von protestantischen Gäubigen genutzt. Diese Kirche wurde 1678 von den Türken in Brand gesetzt, später dann einigermaßen renoviert, sodass sie bis Mitte des 18. Jahrhunderts bestand. Dann liess die Kammer in den Jahren 1765–66 auf den alten

grundfesten eine neue Kirche in barockem Stil errichten. In dieser tun sich besonders die reich geschnitzten Inneneinrichtungen und Werke hervor. Mit ihr entstand eine der schönsten Barockkirchen von Hegyalja. An der Nordwand des Kirchenschiffes befindet sich die sog. „tarcali Pieta“, das barocke Grabmal von Aloiz Szepesi, dem Abt zu Mogyoród. Die reformierte Kirche wurde zwischen 1772 und 1797 in spätbarocken Stil erbaut. Vom Grundriss her hat sie Rechteckform. Die St.-Theresien-Kapelle wurde im Auftrag von Antal Grassalkovich 1749–50 durch den Baumeister Gottfried Dresse in barockem Stil erbaut. Sie hat einen ovalen Grundriss, und vor ihrer Front steht ein niedriger Turm. Die Synagoge muss Ende des 18./Anfang des 19. Jahrhunderts entstanden sein. Sie trägt Elemente des späten Barock, des Zopfstils und des frühen Klassizismus. Die Deckenbemalung im Liturgieraum ist von grossem Wert.

Baudenkmäler der Krondomäne

Der sog. Königshof ist eines der charakteristischsten Gebäudeensembles von Tarcal; er steht jedoch nicht unter Denkmalschutz. Im Jahre 1644 wurde sein Inventar aufgenommen, wonach sich beweisen lässt, dass es sich hierbei um jene Rákóczi-Kurie handelt, die nach ihrer Beschlagnahme von der Kammer zum Herrenhaus der Kron-domäne umgestaltet wurde. Anm der Stelle (oder auf den Grundfesten?) der ehemaligen Zelemér-Kurie entstand das Rákóczi-Weinhaus, um es als Wirtschaftsgebäude für den Wein aus dem Schatzkammergut zu nutzen. Dies entstand 1770 und wurde vom kammerbauherrn Johann Jung entworfen. Im Auftrag der Kammer wurde zwischen 1770 und 1790 auch das Schatzkammer-Handelshaus – ebenfalls nach Plänen von Johann Jung – erbaut Neben seiner Funktions als Handelshaus wurde dieses Gebäude anfangs von den Juden auch als Gebetshaus genutzt. Unter den vorgesehenen Plänen für Bauten auf der krondomäne entstand als letztes gegen Ende des 18. Jahrhunderts auch nach Entwürfen von Johann Jung das Präfektenhaus. Hier befand sich das Gefängnis und später eine reformierte Grundschule.

Die in dieser Studie behandelten Bauten mögen einen Beitrag dazu leisten, die Baudenkmäler von Tokaj-Hegyalja aufzudecken und für ihren nötigen Schutz zu sorgen.

Csaba Olajos

VÁRMEGYEI CÍMEREK ÉS BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN CÍMERE

CSORBA CSABA

Az Országgyűlés 1990. augusztus 3-án fogadta el a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvényt. Ennek 1. § (6) bekezdés a) pontja szerint az önkormányzat „önkormányzati jelképeket alkothat”. Ez azt jelenti, hogy többé már nem kötelező – és egyedül lehetséges – az országcímer használata a területi (községi, városi, megyei) igazgatás hivatalos pecsétjein és dokumentumain. Több mint négy évtized után ismét lehetőség nyílik arra, hogy felújítsák a megyei címerek használatát. Azokét a címereket, amelyek a legutóbbi évekig Csipkerózsika-álmukat aludták, miként Bertényi Iván írta 1983-ban: „1949 óta – más szervekhez hasonlóan – a megyék is az államcímert használják pecsétjeiken. Érdekes jelenség, hogy míg városaink az elmúlt másfél évtizedben sorra használatba vették, illetve megújították címereiket, a megyék részéről alig van érdeklődés irántuk.”¹

1987-ben terveztük meg Borsod-Abaúj-Zemplén megye címerét² (1. kép), amely hivatalos elfogadásra nem került. 1989-ben újította meg régi címerét Zala megye. Az 1990 őszi megalakuló megyei önkormányzatok várhatóan döntenek jelképük (címerük) kérdésében is. Jelen tanulmány e kérdéskörhöz kapcsolódik, de elkészültét korántsem napi aktualitásnak és napi politikai céloknak köszönheti. Megyéink címereinek szakirodalma olyannyira szegényes és hiányos, hogy a témakörrel való foglalkozás természetes kutatási feladat. Tegyük hozzá, hogy az elmúlt évtizedek tudománypolitikája korántsem ösztönözte a történeti megyék címereivel való foglalkozást, épp ellenkezőleg . . .

Legutóbb 1990-ben jelent meg utcai árusok forgalmazásában egy B/3 méretű lapon a történeti Magyarország színes térképe, vármegyei beosztással és a mai országhatár feltüntetésével, a magyar középcímerrel és a 63 vármegye színes címerével. A vármegyei címerét egységes, kerek talpú pajzsokon tüntették fel, ami nem okozna gondot, az azonban annál inkább, hogy az ábrázolást és a színeket néhol önkényesen megváltoztatták. Így került Abaúj-Torna vármegye címerében Torna sólyma zöld dombra, Borsod fekete pajzsa zöldre változott; a gömöri vártorony felfelé erősen elkeskenyedő, leginkább búbos kemencére hasonlít, Zemplén angyalai által tartott koronából szőlőfürt helyett virág nő ki. A pajzsok járulékait (sisak, sisakdísz, korona, sisaktakaró) egységesen elhagyták.³

1. Bertényi I., 1983. 94.

2. Megjelent *Csorba Cs.*, 1987. – A címert tervezte Csorba Cs., rajzolta B. Balsai J. Vö. *B. Balsai J.–Csorba Cs.*, 1990. 266. (1. kép).

3. Kiadó, nyomda nincs megjelölve. Valószínűleg több tízezer példányban jelent meg, s mivel csaknem fél évszázada nem forgalmaztak hasonlót, sikere volt. Pontatlanságai (címertani vonatkozásban) a laikusokat megtévesztették.

1. kép. Borsod-Abaúj-Zemplén 1987-ben tervezett címere (B. Balsai Jolán–Csorba Csaba)

Ezt megelőzően csaknem nyolc évtizeddel ezelőtt jelent meg a 19. század utolsó harmadában kialakított 63 vármegye címereinek színes katasztere.⁴ Hibái és pontatlanságai ellenére jobb híján összehasonlító címerelemzéseink alapjául ezt választottuk.

Figyelembe vettük a millennium korát reprezentáló Pallas Nagy Lexikona vármegye-szócikkeinek fekete-fehér címerábráit is.⁵ Ezekről általánosságban egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy alig a fele tekinthető azonosnak az 1911-es – említett – gyűjtemény címerábrázolásaival. Sőt, nem egy esetben a lexikon szövegében közölt címerábrázolás jelentékenyen eltér a mellékletként közölt vármegye térképen látható címerábrázolástól!

Végül – az időrendben visszafelé haladva – még egy gyűjteményt használtunk, a hatósági címerek első tudományos gyűjteményét (Magyarország címertára).⁶ Az ország, az országrészek, a vármegyék, egyéb (volt) közigazgatási területek, szabad királyi és mezővárosok, továbbá sok község címereinek olyan gyűjteménye ez, melyhez hasonlót sem addig, sem azóta nem állítottak össze.

A vármegyei címerekről összefoglaló elemzés eddig – bármilyen hihetetlen – egyetlenegy jelent meg, csaknem egy időben Tagányi említett címertárával, Hattyuffy Dezső tollából.⁷ Ő forrásként a Cerographia Hungarica, Görög Demeter Magyar Atlasa, Lencső Mihály: Magyar törvényhatósági címér lapja (1839), Tagányi említett műve, a Magyar Lexikon és az Ország Világ c. lap ábráit és leírásait használta. Joggal jegyzi meg ezekkel kapcsolatosan: „... a kútfők igen gyér számmal vannak s a mik vannak is, egy nagy részök nem megbízható, különösen a címerrajzokat tekintve, ezért azt

4. Alapi Gy.–Dongó Gy. G. et. al., 1911. 2–8. tábla. Ma már könyvészeti ritkaságnak számít.

5. A Pallas Nagy Lexikona 1893–1897. 1–16. köt.

6. Tagányi K., 1880. I. 13–23. tábla. Szöveg: 23–42. – Csak a városokról (a thj. városokról) jelent meg egy címerkataszter: Széll S., 1941. – sok pontatlansággal, kellő történeti alap nélkül.

7. Hattyuffy D., 1881. (címerábrákat nem közölt)

lehet mondani, hogy sok tekintetben inkább mint úttörők küzdöttünk és sok helyt csak bolyongtunk a járatlan utakon, nem egyszer minden kalaúsz vezérfonal nélkül”.⁸

A kutató arra számíthatna, hogy a különböző sorozatokban és sorozatokon kívül megjelent vármegyei monográfiák közlik az egyes vármegyei címerek hiteles képét, ill. a pecsét- és címervariánsok sorozatait, történeti elemzéssel egyetemben. Valójában azonban ilyesfajta adatközléseket, leírásokat, ábrázolásokat, elemzéseket többnyire hiába keresünk. Teljességre nem törekvő eddigi kutatásaink során a következő megyék címerét sikerült előtalálnunk: Abaúj-Torna, Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Bihar, Borsod, Csongrád, Fejér, Győr, Hont, Komárom, Nógrád, Nyitra, Szabolcs, Szilágy, Temes, Torontál, Vas és Zemplén (többsége a Borovszky-féle sorozat megyei kötetében).⁹

A vármegyei címerek többsége abban a korban keletkezett – a 16. század közepét követő évszázadokban –, amelynek forrásadottságai – a középkorhoz képest – jónak mondhatók. A korszakalkotó 1550:62. tc. óta, amely a vármegyét saját címeres pecsét használatára készítette, elvileg minden vármegyei címeradományozásnak, módosításnak, ill. megerősítésnek be kellett kerülnie a királyi könyvekbe, melynek sorozatát jelenleg a Magyar Országos Levéltár őrzi. Ennek 1895-ben megjelent jegyzékében 1867-ig azonban csak a megyéknek alig több mint a fele található meg, többségük az 1830-as évek magyar köriratú pecsétre történő áttéréssel kapcsolatos címerrel (legtöbb esetben a címerképen nem változtattak – vagy csak minimális mértékben –, a korábbtól a pecsét annyiban különbözött, hogy a latin köriratot magyar nyelvű váltotta fel). A királyi könyvekben szereplő megyék a következők; zárójelben a címeradományozás évszáma:¹⁰

Arad vm. (1767)	Máramaros vm. (1748, 1837)
Árva vm. (1669, 1837)	Moson vm. (1837)
Bács vm. (1699, 1712)	Nyitra vm. (1838)
Bács-Bodrog vm. (1837)	Pest-Pilis-Solt vm. (1733, 1836)
Baranya vm. (1694, 1838)	Sáros vm. (1839)
Bars vm. (1846)	Sopron vm. (1693, 1837)
Békés vm. (1724, 1836)	Szabolcs vm. (1714, 1729, 1837)
Bereg vm. (1836)	Szatmár vm. (1721)
Bihar vm. (1690, 1838)	Szepes vm. (1840)
Bodrog vm. (1715)	Temes vm. (1779, 1837)
Csanád vm. (1761, 1838)	Tolna vm. (1699, 1837)
Csongrád vm. (1731)	Torontál vm. (1779, 1838)
Esztergom vm. (1836)	Trencsén vm. (1837)
Fejér vm. (1837)	Turóc vm. (1709)
Hajdúkerület (1838)	Ugocsa vm. (1714, 1837)
Heves és Külső-Szolnok vm. (1837)	Veszprém vm. (1836)
Krassó vm. (1779, 1837)	Zemplén vm. (1837)
Liptó vm. (1680, 1837)	Zólyom vm. (1837)

8. Uo. 84.

9. *Borovszky S.*, 1896. 485. (Abaúj-Torna) – *Borovszky S.*, 1909. II. 69. (Bács-Bodrog) – *Várady F.*, 1896. I. melléklet (Baranya) – *Karácsonyi J.*, 1896. I. melléklet (Békés) – *Borovszky S.*, 1901. XII. (Bihar) – *Borovszky S.*, 1909a. melléklet (Borsod) – *Zsilinszky M.*, 1897. I. melléklet (Csongrád) – *Károly J.*, 1896. I. melléklet (Fejér) – *Borovszky S.*, 1908. 66. (Győr) – *Borovszky S.*, 1906. 477. (Hont) – *Borovszky S.*, 1907. 548. (Komárom) – *Borovszky S.*, 1911. 567. (Nógrád) – *Borovszky S.*, 1899. XV. (Nyitra) – *Borovszky S.*, 1900. XV. (Szabolcs) – *Petri M.*, 1901. I. melléklet (Szilágy) – *Borovszky S.*, 1914. 128. (Temes) – *Borovszky S.*, 1912. (Torontál) – *Borovszky S.*, 1898. XI. (Vas) – *Borovszky S.*, 1905. 141. (Zemplén).

10. *Illéssy J.–Pettkó B.*, 1895.

Az előbbi felsorolásból több következtetés vonható le. Egyrészt az, mintha 1669 előtt (Árva) királyaink egyetlen vármegyei címert sem adományozott volna, másrészt az, hogy jó néhány megye van, amely az 1830/40-es években nem újíttatta meg pecsétjét. Mindkét következtetés a valóságban nem állja meg a helyét. Egyszerűen csakis arról lehet szó, hogy a vármegyei címeradományok jelentős része valamiképpen nem került bele a királyi könyvekbe (sok más címeradománnyal egyetemben). A királyi könyvek hiányos adatsora meglehetősen sajnálatos körülmény, mert igencsak megnehezíti és megnyújtja a kutatómunkát az egyes vármegyék hiteles címereinek-pecsétjeinek összegyűjtése terén.

A vármegyei címeradományozó oklevelek elvileg az illető vármegyék levéltáraiban találhatóak. Jó néhány oklevél azonban elkallódott a századok folyamán. Nem tudunk arról, hogy Abaúj, Torna és Gömör vármegye Szlovákiában őrzött levéltáraiban maradt-e meg a 16–19. századból királyi címeradományozó levél (mármint a vármegye címerével kapcsolatos), a királyi könyvek hivatkozott mutatója sem tud semmilyen adományról. Borsod vármegye Miskolcon őrzött levéltárában sem maradt fenn e megyét illető címeradományozó oklevél. Zemplén 1837. március 6-án kelt magyar köriratú címeres pecsétet engedélyező királyi oklevele maradt meg eredetiben a vármegye jelenleg is Sátoraljaújhelyen őrzött levéltárában.¹¹

Nem lenne haszontalan legalább a mai Magyarország megyéinek levéltáraiban megtalálható vármegyecímer-adományozó királyi oklevelek adatait összegyűjteni. A Magyar Országos Levéltár eredeti címeres levelei között két vármegye címeradományozó oklevelét lehet megtalálni: Bodrog vármegyéét 1715-ből és Máramaros vármegyéét 1748-ból. Mindkettő címerrajzát legutóbb közölte Nyulásziné Straub Éva.¹² Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a Nyulásziné-féle címerkataszterben közölt címerrajzok Bodrog esetében viszonylag kismértékben, Máramaros esetében nagyobb mértékben eltérnek Tagányi katasztere, ill. az 1911-ben készült kataszter címerrajzaitól!¹³ Szerencsésen megmaradt viszont a legkorábbi ismert vármegyei címeradományozó oklevél, Somogy vármegye 1498-as keltezésű oklevele, amelyet – színes hasonmással – Borsa Iván tett közzé.¹⁴

Természetesen azzal, hogy összegyűjtjük a vármegyei címert adományozó okleveleket, a kutatásnak csak kis hányadát végeztük el. Tanulmányoznunk kell azt is, hogy a századok folyamán ténylegesen milyen címert használt a vármegye, kezdetektől 1949-ig. Jól példázza Heves vármegye, hogy a századok folyamán hogyan alakult át a vármegyei címer.¹⁵

A levéltári kutatómunkának talán legidőigényesebb és legösszetettebb része a címerek és pecsétek kutatása, még a mai, viszonylag fejlett technika (fénymásolás)

11. Szövegét szabad fordításban közli Csikvári A., 1940. 11.

12. Nyulásziné Straub É., 1981. 107. (1309. sz.), 114. (1403. sz.). Címerrajz: Nyulásziné Straub É., 1987. 945., 1023. sz. Az erdélyi Csík-szék címerét 1793-ban I. Ferenc adományozta. Pallas 4. köt. 708–709. szerint 1861-ben megvolt a címeradományozó királyi oklevél a csíksomlyói levéltárban, azóta nyomavesztett.

13. Máramaros vármegye eredeti királyi adománylevele szerint a bányászok a tárnában faácsolat alatt dolgoznak, fölöttük sziklás hegy emelkedik, amelynek csúcsán áll a zerge. A Pallas 12. köt. 297. és az 1911-es címerkataszter ábrázolása szerint a sótárna ívelt kővel kirakott kapu, s közvetlenül a kőv tetején áll a zerge. Számunkra az eredeti címerkép esztétikusabbnak tűnik.

14. Borsa I., 1984.

15. Kohajda L., 1973. Jelenleg (1990) egy Egerben megjelenő hirdetési újság cakkozott ovális pajzsban ábrázolja a címert. Szerencsésebb lenne egy klasszikus pajzsformát választani a címer felújításához.

mellett is. Viaszpecsét reprodukálására a fénymásológép nem alkalmas. Marad a fotózás és a gipszmásolat-készítés (utóbbi viaszpecsétek esetében), meg a rajzolás. Ez azt jelenti, hogy sorra kell járni a levéltárakat, s eredetiben megtekinteni a pecséteket, címereket. Az a hatalmas mikrofilmes anyag, amely a Magyar Országos Levéltárban eddig összegyűlt, pecsétek, címerek tekintetében úgyszólván teljesen használhatatlan. Tekintettel arra, hogy az 1918 előtti Magyarország 63 vármegyéjének többsége a jelenlegi országhatárokon kívül fekszik, s a környező országok levéltáraiban a kutatási lehetőségek még ma is nehézkesek, költség- és időigényesek, ezért belátható időn belül a vármegyei pecsétek változatait lehető teljességgel felölelő képes kataszter aligha készülhet el. A ma még leküzdhetetlennek látszó nehézségek, s a feladat nagysága (ami egy ember erejét jócskán meghaladja) egyaránt arra ösztönöztek, hogy tanulmányunk feladatkörét erősen leszűkítsük. Inkább az egyes levéltárak kutatóinak figyelmét szeretnénk felhívni arra, hogy egy-egy vármegye pecséthasználatát hasonlóképpen főljárják, mint Heves vonatkozásában megtörtént.

Ha a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag a vármegyék címer- és pecséthasználatának elemzéséhez nem is elég, arra alkalmas, hogy a pecsétek e csoportját elemezzük, elsősorban olyan szempontból, mennyiben felelnek meg a címertan szabályainak, s megújításuk során szükséges-e, célszerű-e változtatni rajtuk.

Miután nem volt lehetőségünk arra, hogy hiánytalanul összegyűjthessük az ország 16–19. századi valamennyi közigazgatási egységének címereit (pecsétjeit), ezért elemzésünk tárgyául a 19/20. század fordulójának 63 vármegyéje címerét választottuk. E vármegyék egy része (21) igencsak rövid múltra tekintett vissza. 1876-ban létesültek a következő vármegyék: Arad vm. (Arad és Zaránd összevonásából), Beszterce-Naszód vm. (Beszterce-szék és Naszód vidékéből), Brassó vármegye (szász székek összevonásából), Csík vm. (székely székek összevonásából), Fogaras vm., Hajdú vm. (a Hajdúkerülethez csatoltak 10 szabolcsi és 3 bihari települést), Háromszék vm. (székely székek összevonásából), Heves vm. (elválasztották tőle Külső-Szolnokot), Jász-Nagykun-Szolnok vm. (a Jászság, a Nagykunság és Külső-Szolnok összevonásából), Kis-Küküllő vm. (nagyreszt Küküllő vm.-ből), Maros-Torda vm. (Maros-szék és Torda vm. felső része összevonása), Nagy-Küküllő vm. (Felső-Fehér vm. és szász székek összevonása), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. (három addigi vm.-ből alakult), Szeben vm. (szász székek összevonásából), Szilágy vm. (Közép-Szolnok és Kraszna vm. összevonásából), Szolnok-Doboka vm. (Belső-Szolnok és Doboka vm., valamint Kővárvidék összevonásából), Torda-Aranyos vm. (Torda vm. és Aranyos-szék összevonásából), Torontál vm. (a régi vm.-hez volt határőrvidékeket csatoltak), Udvarhely vm. (székely székek összevonásából).

Krassó-Szörény vm.-t két korábbi vármegye egyesítésével az 1880:55. tc. hozta létre, Abaúj-Torna vármegye az 1881:64. tc.-nek köszönhette létét. Bács-Bodrog vm. 1729-ben jött létre, az 1802:8. tc. ezt szentesítette. Alsó-Fehér vm. 1744-ben vált ki Fehér vm.-ből, Gömör-Kishont születését az 1802:9. tc.-nek köszönheti. Csanád sokáig Békéssel, ill. Csongráddal összevonva élt, 1860-tól lett önálló.¹⁶

Az új vármegyék kialakítása, a területi összevonások természetesen azzal jártak, hogy – többségében – megváltoztak a címerek: Beszterce-Naszód és Szilágy esetében a címerösszetételt úgy oldották meg, hogy a két címerpajzsot egymás felé döntötték. Mindkét esetben a két pajzsot egyetlen, rájuk helyezett korona fogja össze. A címertan szabályai szerint az egymás felé dülő pajzsok lehetnek egymással nem érintkezők, vagy érintkezők. E két címer esetében azonban a pajzsok nemcsak érintkeznek, hanem egyiknek a sarka *takarja* a másikat (Tagányi gyűjteménye szerint). Az 1911-ben készült címerkataszter ábrája viszont azt mutatja, hogy Szilágy esetében a két pajzs egymás

16. A közigazgatási változások adatait lásd Bodor A.–Gazda I., 1984. 458–463.

ABAÚJ

ALSÓ-FEHÉR

ARAD

ÁRVA

2. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

BÁCS-BODROG

BARANYA

BARS

BÉKÉS

3. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

BEREG

BESZTERCE-NASZÓD

BIHAR

BORSOD

4. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

BRASSÓ

CSANÁD

CSÍK

CSONGRÁD

5. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

ESZTERGOM

FEJÉR

FOGARAS

GÖMÖR - KISHONT

6. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

mellett áll, érintkezik, s az álló helyzetű két pajzsot a rájuk helyezett korona kapcsolja össze. A Pallas Lexikon ábrája szerint viszont egyik pajzs fedi a másikat.¹⁷

Az összetett címereket többnyire egy pajzsba vonták, a címerképek és mesteralakok egymás fölé helyezésével, ill. egyik pajzsok a másikkra helyezésével: Abauj-Torna esetében vágással osztották ketté a pajzsot, s egymás alá került a két megye jelképe (2. kép).

Arad vármegyébe ugyan beleolvadt Zaránd, azonban ezt a három mezőre osztott címerpajzsra semmi sem jelzi (Zaránd címere egy kivont kardot tartó álló, szembenező magyar vitéz volt).¹⁸ Brassó vármegye esetében a címerpajzsba nem került más, csak a névadó város jelképe, a korona (5. kép).

Csík vármegye címere annál bonyolultabb: a három mezőre osztott címerpajzsra boglárpajzsot helyeztek, benne a csíksomlyói kolostor Szűz Máriájával. A pajzsra rákerült a székely nemzet jelképe, a nap, a magyar királyságot jelképező kettős kereszt, sőt még egy hegyes tájkép is, fenyőfákkal (5. kép).¹⁹

17. Pallas 15. köt. 687. – Vö. Áldásy A., 1923. 8–9.

18. Tagányi K., 1880. I. 22. tábla.

19. Uo. I. 14. tábla (címerábrázolása jelentősen eltér – lásd az általunk közölt 5. kép – a Pallas és az 1911-es kataszter címerábrázolásától; negyedelt pajzs stb.).

GYŐR

HAJDÚ

HÁROMSZÉK

HEVES

7. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

Hajdú vármegye szinte változtatás nélkül átvette Bocskai hajdú-címeradományának címerét (7. kép).²⁰

Háromszék címerének egyik változata egyszerűbb (7. kép), Pallas Nagy Lexikona és az 1911-es kataszter a szívet átdöfő kardot tartó páncélos karon kívül a pajzsban feltünteti a székely jelképeket, a napot, holdat és három csillagot.²¹

Heves vármegye címere Külső-Szolnok leválása után is változatlanul maradt: gólya, csőrében kígyóval, jobb lábával kettős szőlőfürtöt tartva (7. kép).²²

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye három mezőre osztott címerében a gólya Szolnok (Külső-Szolnok) vármegyét jelképezi; ez a gólya a hevesitől annyiban tér el, hogy más irányba fordul, nincs a szájában kígyó, s lábával sem tart semmit, csupán előrelép. Az oroszlán a kunok jelképe, a jászoké pedig a vágató lovas, jobbjaiban az ún. Lehel-kürttel (8. kép).

Kis-Küküllő vármegye címere azonos a régi Küküllő vármegye címerével (8. kép).²³

20. Vö. Nyakas M., 1989. 115–116.

21. Tagányi K., 1880. 4. tábla. – Pallas 8. köt. 403.

22. Vö. 15. jegyzettel.

23. Tagányi K., 1880. 28.

HONT

HUNYAD

JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK

KIS-KÜKÜLLŐ

8. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

Maros-Torda vármegye címerpajzsát hasítással osztották két mezőre. Tagányi azt állítja, hogy azonos Marosszék címerével, noha éppen az általa közölt marosszéki címer cáfolja ezt.²⁴ Maros-Torda címerének jobb oldala három pályával osztott s a pajzstalp zöld fővenyéből lombos fa nő ki: ezek a jelképek Marosszék címeréből valók, eltekintve attól, hogy abban a pályák száma egy, s az hullámos, bár másik, szomszédos mezőjében két pályát találunk még. A zászlót tartó páncélos vitéz szerintünk Torda vármegyét jelképezi, s a földön elhullajtott aranyak a Szt. László-mondára utalnak (10. kép).

Nagy-Küküllő vármegye címerpajzsa bonyolult: öt mezőre osztott, s még ráhelyeztek egy boglárpajzsot. Utóbbi a sással Felső-Fehér vármegye címere; az első negyedben látható szőlővenyigét tartó kar Medgyes szász széké, alatta a három vártorony Kőhalom széké, a pajzs bal oldalán a háromtornyú vár, kapujában oroszlánnal Segesvár széké. Alatta az ezüsttel és vörössel hétszer vágott mező a magyar királyság címerére utal, mellette a lilimokkal ékített mező pedig Nagysink széké (10. kép).²⁵

24. Uo. I. 22. tábla.

25. Uo. 29-30.

KOLOZS

KOMÁROM

KRASSÓ

LIPTÓ

9. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye címere két mezőre osztott (11. kép), melynek felső mezejében a koronát tartó oroszlán jelképezi Pest, Pilis és Solt széket,²⁶ alatta, a pajzsba ékelt mezőben kardot tartó magyar ruhás vitéz a Kiskunság jelképe. Szeben vármegye címere esetében a pajzsra Szerdahely szék címere került. A medve mint pajzstartó Újház szék, az oroszlán Szászsebes szék címeréből lett átvéve. A pajzsra tett aranykorona Szeben szék címeréből lett átvéve (13. kép).²⁷

Szolnok-Doboka vármegye címerét a Magyar Tudományos Akadémiai Archaeologiai Bizottsága tervezte meg 1877-ben úgy, hogy Doboka meglehetősen bonyolult címerét²⁸ figyelmen kívül hagyták. A pajzsot hullámos ezüst pólya (a Szamos folyót jelképezi) osztja ketté. A felső kék mezőben Szt. László király vágat lován, fölötté hét aranycsillag ragyog (a honfoglaló hét vezér jelképe). Az alsó mezőben a dés-óvári emléktemplom, előtte egy kő hever (14. kép).²⁹

Torda-Aranyos vármegye címere Tagányinál két egymás felé fordított pajzsból áll, feljükk helyezett koronával (15. kép). Az 1911-es kataszterben jóval egyszerűbb a címerkép: egyetlen pajzsban, mely vágással két mezőre van osztva, a felső mezőben a

26. Az 1911-es címerkataszter címerképén az oroszlán nem hármashalmon áll, hanem a pajzsot megosztó szarufán (6. tábla).

27. A címer egyszerűsödött az 1911-es címerkataszter ábrája (7. tábla) szerint. A *Pallas* 15. köt. 472. negyedelt pajzsot mutat be, ami eltér a hozzá mellékelte megyetérkép címerétől!

28. Negyedelt pajzs boglárpajzsral (Tagányi K., 1880. I. 22. tábla).

29. Véleményünk szerint a címerből elhagyhatók lettek volna a csillagok (miért éppen e vármegyénél kell utalni a „hét” vezérre?!), s úgyszintén felesleges a templom előtt a kőlap is.

MÁRAMAROS

MAROS-TORDA

MOSONY

NAGY-KÜKÜLLŐ

10. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

NÓGRÁD

NYITRA

PEST-PILIS-SOLT-KISKUN

POZSONY

11. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

SÁROS

SOMOGY

SOPRON

SZABOLCS

12. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

SZATMÁR

SZEBEN

SZEPES

SZERÉM

13. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

tordai hasadék jelképe látszik két aranypatkóval (a Szt. László-mondára utal), az alsó zöld mezőben két hullámos ezüstpólya látható.³⁰

Torontál címere (15. kép) azonos azzal, amit 1779-ben kapott.³¹ Udvarhely címere azonos Udvarhelyszék címérével (16. kép).³²

Bár nem áll rendelkezésünkre annyi történeti forrás, amelynek segítségével pontosan meghatározhatnánk, hogy az 1918-ig használatban volt 63 vármegyei címer mindegyike eredetét tekintve milyen régi múltra tekinthet vissza, mégis – legalább vázlatosan – szükséges kitérni a vármegyei címerek időrendjének legfontosabb kérdéseire. Akkor is tesszük ezt, ha tudjuk, hogy minden megyére kiterjedő helyszíni (levéltári) kutatás, s a Magyar Országos Levéltár központi kormánysszervei és családi levéltárai átbúvárlása hozhat csak minden részletében megalapozott címertörténetet.

A kezdetek tekintetében a szakirodalom több mint egy évszázad alatt, Tagányitól és Hattuyfftól számítva, jöttányit sem haladt előre.³³

Az alaplódokumentum Somogy vármegye címeradományozó oklevele, amelyet II. Ulászló király adott ki 1498-ban. Erre hivatkoztak a rendek több mint fél évszázaddal később, 1550-ben, s ennek mintájára javasolták a többi vármegye számára királyi engedéllyel pecsétek készítését.³⁴ Tagányi ezt tartotta a legkorábbi megyei címernek, dacára annak, hogy Hunyad vármegye címerén 1490-es évszám van. Fő érve az, hogy az 1550-es országgyűlés csak Somogy címeréről tudott.³⁵ Ezekon kívül Tagányi szerint Sáros vármegye címere is 1526 előtti, ugyanis 1515-ből és 1517-ből ismeretes lenyomata megyei kiadványon.³⁶ Hattuyffy feltételezte, hogy Abaúj vármegye címere is az előbbi csoportba tartozik, s azért nincs adománylevél róla, mert *önkéntesen* felvett címer.³⁷

Tehát az eddigi szakirodalom alapján 1526 előttinek számít Hunyad, Somogy, Sáros és (feltételesen) Abaúj vármegye címere. Feltehető a kérdés: miért éppen ezek? Egy dél-dunántúli, egy erdélyi és egy vagy két északkelet-magyarországi vármegye. S mindezek mellé koronatanúnak ott az 1550-es törvény szövege, amely *félreérthetetlenül* csak egyetlen megyét említ: Somogyot . . .

Véleményünk szerint abból a tényből, hogy a rendek Somogy vármegyére hivatkoztak, nem kellene perdöntő érvet faragni. Tény és való, 1550 előtt ma is csupán egyetlen királyi címeradományozó oklevelet ismerünk, amely vármegyének szól, Somogyét. Az országgyűlés 1550-ben Pozsonyban volt, s oda könnyűszerrel elvihették eredetiben is bemutatni a nevezetes somogyi dokumentumot, mint precedenst. Nem lehetetlen azonban, hogy – a városokhoz hasonlóan – éppen a legkorábbi vármegyei címerek nem királyi adományon alapultak, hanem önkéntesen felvettek voltak, amelyek a szokásjog, a gyakorlat hivatalosan elfogadottá tett. Ilyen lehetett Hunyad, Sáros, Abaúj címere. Hunyadé – a Hunyadi család hollójával a pajzsban – bizonyára nem lehet régebb a 15. század közepénél. Sárosé, Abaújé lehet régebbi is.

Mindaz, amit eddig leírtunk, lehet íróasztal melletti okoskodás, elméletgyártás is, amit legfennebb olyan logikai érvek támogathatnak, mint az, hogy az országnak egymástól távol eső pontjain nagyjából egy időben egyazon típusú közigazgatási egységek címerei miért lennének ily ritka kivételek? Talán tovább jutunk, ha a nevezetes somogyi

30. Vö. Pallas 16. köt. 261.

31. Tagányi K., 1880. 35.

32. Uo. 36.

33. Az eredmények rövid összefoglalása: Bertényi I., 1983. 91–94. Szerinte 1526 előtt csak Hunyad és Somogy vármegyének volt címeres pecsétje.

34. Vö. Hattuyffy D., 1881. 27–29.

35. Tagányi K., 1880. 27–28. – Hattuyffy D., 1881. 26. Somogglyal együtt említi Hunyad vm. címerét, mint 1526 előtti hiteles vármegyei címereket.

36. Tagányi K., 1880. 21. A vármegye azóta is lényegében változatlan pecsétet használt 1918-ig.

37. Hattuyffy D., 1881. 27.

SZILÁGY

SZOLNOK-DOBOKA

SZÖRÉNY

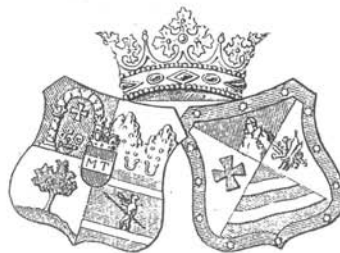

TEMES

14. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

TOLNA

TORDA-ARANYOS

TORNA

TORONTÁL

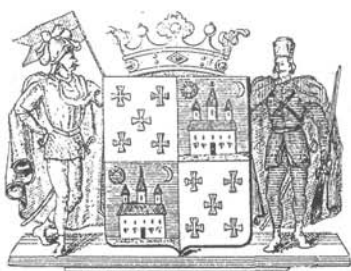
15. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

TRENCSÉN

TURÓC

UDVARHELY

UGOCSA

16. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

UNG

VAS

VESZPRÉM

ZALA

17. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

ZEMPLÉN

ZÓLYOM

BODROG

JÁSZOK

18. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

oklevél szövegét vizsgáljuk meg: „... insignia more aliarum nostrarum civitatum et comitatum regni nostri . . .” – azaz „országunk címet viselő egyéb városainak és vármegyéinek szokása szerint”³⁸ – olvasható az oklevél rendelkező részében. A már több egy évszázaddal ezelőtt is ismert oklevél e mondatára eddig – úgy tűnik – egyáltalán nem volt figyelemmel a kutatás. Pedig aligha értelmezhető másképp, mint úgy, hogy a Somogy és Sáros lennének csak tehát középkoriak? Aligha. Azok a megyei címerek, vármegyék általában rendelkeztek címerrel, volt egy kialakult címerhasználati gyakorlatuk. Többek között csatákba is saját jelvényük (címeres zászló) alatt vonultak a városok és vármegyék. Tehát a Somogy számára kiadott adománylevelével nem a kezdete egy folyamatnak, hanem egy korábbi gyakorlat folytatása. Tehát hasonló a helyzet a vármegyék esetében, mint a családok és városok címerhasználatára tekintetében: kialakult egy gyakorlat, amit később szentesített a király és szabályozta azt.

Ha a 20. századig használatban lévő vármegyei címerek ábrázolásait számba vesszük, néhány esetben alighanem joggal gyanakodhatunk középkori eredetre. Ilyen Abaúj és Torna, az erdélyi Fehér megye, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Küküllő, Nógrád, Pest, Ung, Vas, Veszprém, Zala (2–18. kép). A felsoroltak, továbbá Hunyad, Somogy és Sáros lennének tehát középkoriak csak? Aligha. Azok a megyei címerek, amelyek dokumentálhatóan 17–18. századiak, nem lehetetlen, hogy egy középkorban használt címer helyére léptek, mert vagy elveszett a címer, s ábrája feledésbe merült,

38. Szövegközlés és -fordítás: *Borsa I.*, 1984. 5., 7. (Szövegkiemelés Cs. Cs.)

vagy emlékeztek ugyan rá, de figyelmen kívül hagyták, mert számukra talán már nem volt elég kifejező. A 17–18. században ugyanis a királyi címeradományok nagy része valamiképpen utalt a megadományozott személy vagy közösség jellegzetességeire: emberek esetében foglalkozásra, kiemelkedő tettekre, városok és vármegyék esetében természeti és gazdaságföldrajzi jellemzőkre. Ezeknek az igényeknek a középkori címerek már nem feleltek meg.

Azt hisszük – az előbbieik alapján – joggal feltételezhetjük, hogy Magyarország vármegyéinek jelentős része rendelkezett 1526 *előtt címeres* pecséttel, s használták is. A vármegyei közigazgatás azonban alapvetően a szóbeliségen nyugodott. A vármegyéknek nem volt állandó székhelye, a megye gyakran változó tisztségviselői nem sokat törődtek az írásbeliséggel. Többnyire csak a megyegyűlések idejére alkalmaztak írnokot. A jogi ügyletek írásba foglalását rábízták a hiteles helyekre. A megyegyűlésekről nem vezettek jegyzőkönyvet, ilyenek csak a 16. század második felében tűnnek fel. A korai jegyzőkönyvek közé számítanak az abaúji (1564-től), a borsodi (1569-től), a gömöri (1571-től), a tornai (1569-től), s a zempléni (1558-tól).³⁹ Az 1526 utáni zavaros évtizedekben viszont a megyei igazgatás még rendszertelenebbül működhetett, mint azelőtt. A hiteles helyek szervezete is összeomlott, többségük működése megszűnt vagy periódikusá vált.⁴⁰ Ebben a helyzetben a *megyei írásbeliség szerepe felértékelődött*. A zűrzavarban rendet kellett teremteni, ezt célozta az 1550:62. tc., amelynek szövege a következő: „Minden vármegyének legyen pecsétje, amelyet az alispánok és a szolgabírák meg esküdtársak pecsétjei alatt ládában kell tartani.

Ezenkívül határozták, hogy azoknak a különböző alkalmatlanságoknak az elkerülése végett, amelyek a vármegyékben eddigelő többször azért fordultak elő, mert a pecsétek bizonytalanok és ismeretlenek voltak, jövőre a vármegye nevében kiadandó leveleket a királyi felség kegyes engedélyéből egy pecsét alatt adják ki, amint ez Somogy vármegyében történik.

1. § Amely pecséteket, miután azokat megnyerték és elkészítették, minden egyes vármegyében az alispán, szolgabírák és esküdtársak pecsétjei alatt ládában vagy ládikában tartanak és onnan csak akkor vegyenek ki, amikor a törvényszék tartása alkalmával a vármegye nevében valamely levelet kell megpecsételni.

2. § És ezeket a leveleket az alispánok, szolgabírák vagy esküdtársak, vagy közülük azok, akik írni tudnak s egyszersmind a jegyző írják is alá.”

Nyáry Albert szerint már 1550-ben címeres pecsét iránti kérelemmel fordultak az uralkodóhoz Sopron, Nyitra, Hont, Zemplén és Liptó vármegyék, s azt meg is kapták. Nógrád 1551-ben, Abaúj és Bars 1552-ben kapott címet. Pecsétnyomót Nógrád 1553-ban, Abaúj 1558-ban vésetett. Túrócé 1557-ből, Zalaé 1559-ből való.⁴¹ Ezt követően alábbhagyott a címerszerzés vágya, s Szepes a következő, amelyet Nyáry említ, 1593-ból.⁴²

39. Vö. *Eckhart F.*, 1946. 126–134.

40. Vö. 1550:61. tc., amely közvetlenül megelőzi a vármegyei pecsétekre vonatkozó törvénycikket. Szövege a következő: „Az elpusztult káptalanok és konventek pecsétjeit a király szereztesse be és azok helyreállításáig tartsa magánál vagy a helytartónál. És mivel tudjuk, hogy némely, most elpusztult káptalannak vagy konventnek egyik-másik kanonokja vagy barátja biztos lakhely nélkül szerte kóborol, akik azonban nem állítják, hogy a náluk maradt pecsétet használják és azzal hamis (ok)leveleket pecsételjenek meg: 1. § A királyi felség az ilyen elpusztult káptalanok és konventek pecsétjeit szereztesse be mindenünnen és amíg az egyházakat helyre nem állítják, addig méltóztassék magánál tartani vagy az ő helytartó uránál hagyni.”

41. *Nyáry A.*, 1886. 86–87. (*Tagányi K.*, 1880. ezeket az adatokat még nem ismerhette a vármegyei címerekkel kapcsolatban.)

42. *Nyáry A.*, 1886. 87.

1550-ben, amikor a rendek megpróbálták a vármegyék címerkérdését és az ezzel szorosan összefüggő pecsételési gyakorlatot központilag és egyértelműen, országos érvényűen szabályozni, a királyi hatáskör az országnak nem teljes egészére terjedt ki. Az ország közepe török hódoltság volt, a tulajdonképpeni Erdélyben igazából nem sikerült szilárdan kiépíteni a királyi igazgatást, s 1556-tól Erdély ismét elszakadt a Habsburgokat uraló országrészekről.

Az 1550. évi törvény arra irányult, hogy az addigi rendezetlen gyakorlat helyett a király által szentesített és elismert, kellő tekintéllyel rendelkező és megfelelően, biztonságosan őrzött pecsétje legyen a megyéknek. Jó néhány megye minden bizonnyal a már korábban is – engedély nélkül – használt pecsétjét erősítette meg a királlyal. Több megye ezt sem tette, hanem egyszerűen folytatta a régi gyakorlatát. Még azok a megyék is, amelyeknek bizonyíthatóan volt pecsétnyomójuk (pl. Szepes), a nevük latinos alakjának 2-2 betűnként pecsétlőkre vésve ezeket használták, kör alakban, vagy egy sorba nyomva az iratokra.⁴³

A 16. század második felében a király – tudomásunk szerint – a következő vármegyéknek adományozott címet: Abaúj, Bars, Hont, Nyitra, Túróc, Ung, Zala, Szepes, Zólyom, Trencsén, Zemplén.⁴⁴

A 16. század végének csatáiban, a tizenöt éves háború alatt a vármegyék nemességének – a törvények értelmében⁴⁵ – saját kapitányuk és *zászlajuk* alatt kellett hadba szállni. Ez azt jelentette, hogy a királyi Magyarország megyéinek volt címerük, mert mi más is tüntethettek fel a zászlón, mint a vármegye címerét. Amikor egyes – korábban Erdélyhez tartozó – vármegyék is királyi fennhatóság alá kerültek, az országgyűlés intézkedett, hogy azok is nyerjenek pecsétet a királytól: Bihar, Máramaros, Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék, miként az 1600:25. tc. 1. § intézkedett felőlük.

Tagányi adatai szerint a 17. század középső harmadáig a következő vármegyék kaptak királyainktól címeres pecsétet: Moson, Nógrád, Pest, Pozsony és Árva.⁴⁶ Nyitra vármegye II. Mátyás királytól 1615-ben kapott engedélyt arra, hogy – a török háborúk során tett szolgálataiért – az addigi zöld helyett vörös viasszal pecsételhessen.⁴⁷

A 17. század végén azok a vármegyék, amelyek akkor szabadultak föl a török uralom alól s újjászerveződtek, címeres pecsétet kaptak – kérésükre – az uralkodótól: Bács és Bodrog, Baranya, Fejér, Tolna, Csongrád, Bihar. De ugyanekkor kaptak olyan megyék is címet, mint Sopron és Liptó, amelyek sosem tartoztak a török hódoltsághoz.⁴⁸ E címerek meglehetősen változatos képet mutatnak: Baranya, Bács, Liptó, Sopron és Csongrád egyszerűen megfogalmazott, jól komponált címerek. Ezzel szemben Bodrog és Bihar címerképe egy-egy tájkép, Fejér és Tolna inkább festményhez hasonlít, mint címerhez.

A 18. század első évtizedeiben királyi adományként a következő vármegyék kaptak címet: Békés, Csongrád, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa.⁴⁹ Túróc megye pecsétjét II. Rákóczi Ferenc törölte össze, mivel az ónodi országgyűlésre küldött két követét a rendek árulónak nyilvánították. Magát a megyét is megszüntették. Az 1715. évi országgyűlés adott új címet a vármegyének (46. tc.), pontosabban foglalta törvénybe a királyi adomány tényét és az események történetét. Így bővült a vármegye címere az Okolicsá-

43. Tagányi K., 1880. 22.

44. Uo. 23–38.

45. 1595:17–18. tc., 1596:11. tc.

46. Tagányi K., 1880., vö. Illéssy J.–Pettkó B., 1895. adatait.

47. Hattyuffy D., 1881. 33.

48. Lásd Illéssy J.–Pettkó B., 1895. adatait.

49. Uo. – Csongrád vm. I. Lipót adományozta címere a háborúban elveszett, ezért kért és kapott újat 1731-ben (Tagányi K., 1880. 26.).

ABAÚJ-TORNA

BELSŐ-SZOLNOK

DOBOKA

ZARÁND

19. kép. Vármegyei címerek (Tagányi, 1880. nyomán)

nyi és a Rakovszky család (a két vértanú követ) címerével. Mindezek mellé még boglárpajzsra került a Révay család címere is. Így felettébb bonyolulttá vált a címer, s nem éppen szerencsés kompozíció.⁵⁰

A korszak pecsétjei közül Békés és Csongrád pecsétje a heraldika klasszikus hagyományait követi. Szabolcs, Ugocsa, de mindenekfelett a kilenc(!) mezőre osztott pajzsú Szatmár sablonos, kevésbé sikerült alkotás, némi anakronizmussal a megyei termékbemutató reklámja lehetne (búza, hal, szőlő stb.).

Mária Terézia uralkodása alatt újabb megyei címerdömping vette kezdetét: több mint egy tucat megye kapott címet: Arad, Csanád, Küküllő, Kolozs, Krassó, Máramaros, Maroszlék, Temes, Torontál, Udvarhely szék, Belső-Szolnok, Doboka, a Jászkun kerület.⁵¹ A naturalisztikus címerképzés tetőpontja volt ez a korszak Nyáry megállapítása szerint.⁵² Különösen Kolozs, Krassó, Maroszlék, Temes, Doboka és Belső-Szolnoké túlszűfolt, s nem címerszerű alkotások. A legsikerültebb Arad (2. kép).

50. *Tagányi K.*, 1880. 36. szerint a vármegye 1557-ben nyert címere eddig azonos volt a Révay családjával (kék mezőben koronából kinövő farkas, egyik lábával három rózsaszálat tart).

51. Adatok: *Illéssy J.-Pettkó B.*, 1895.

52. *Nyáry A.*, 1886. 128.

Egyszerűbb képi megfogalmazásban, klasszikus pajzsformában Csanád (5. kép) is elfogadhatónak tűnik.

Mária Terézia háborúiban ismét felvonult a vármegyének nemessége saját címeres zászlai alatt, ezért vált sürgetővé a címerkérdés megoldása ott, ahol ez még akkor is gondot okozott.⁵³

A 19. század 30/40-es éveiben ismét terítékre került a vármegyei címerek ügye (magyar köriratú pecsétek engedélyeztetése az uralkodóval, amely egyben címermegerősítés is). Majd az 1876. évi közigazgatási átszervezés új címertervezései jelentettek feladatokat, mint ezekről már az előzőekben említést tettünk.

Az 1848/49-es szabadságharcot követő önkényuralom időszakában egyetlen címer született: Naszód vidéké, amely 1876-ban átkerült Beszterce-Naszód vármegye összetett címerébe. A dákoromán elmélet címertani kifejeződése (4. kép) már Nyáry Albertet is megdöbbenésre készítette, csakúgy, mint korábban Tagányi Károlyt.⁵⁴

Mint arra több ízben utaltunk, 1876-tal nem zárult le a vármegyei címerek története. A használat során a hivatalos alaktól eltérő változatok is születtek, ezek módszeres tanulmányozására azonban

eddig senki sem vállalkozott. A központi kormányzatek levéltári anyagában érdemes lenne a vármegyei felterjesztések, jelentések közül mintavételszerűen átnézni különböző időszakból származó egy-egy teljes sorozatot, amely mind a 63 vármegye pecsétjének lenyomatát tartalmazná. Természetesen a mai Magyarország területén található megyei levéltárak anyagában ezt kiegészíthetné egy-egy „mélyfúrás”.

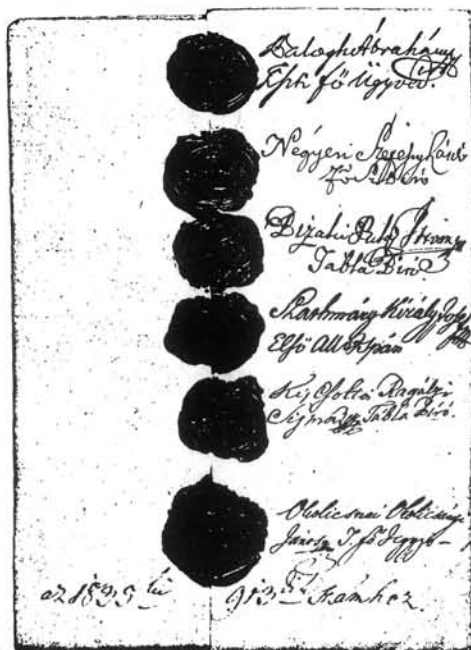
Borsod-Abaúj-Zemplén megye levéltárában lévő pecsétnyomók összehasonlító tanulmányozása révén ezúttal néhány észrevételünket közöljük, mintegy jelzéseként a kérdéskörnek. A 19. század második feléből származó pecsétnyomók egész sorozatán

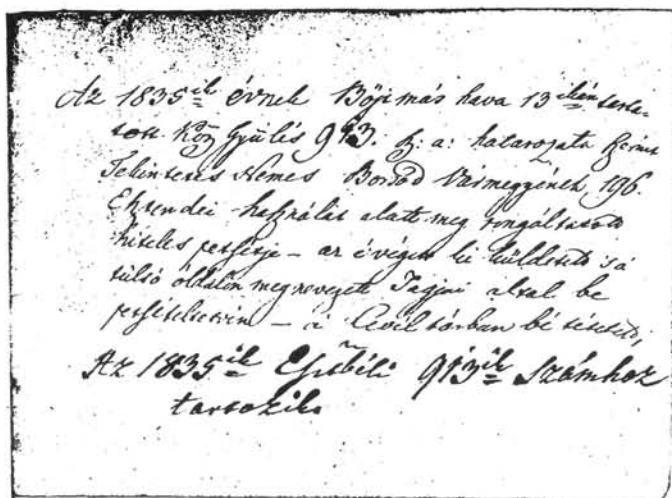
20. kép. Borsod vármegye pecsétnyomója (1639)

53. Hattyuffy D., 1891. 35. szerint vármegyei zászlók alatt vonult hadba a nemesség. Fejér vármegye zászlajának egyik oldalán a vm., másik oldalán az ország címere volt látható. A vármegyei zászlók egész sorozata került az idők folyamán a Magyar Nemzeti Múzeumba. (Jó néhány vármegyei zászlót őriznek a megyei múzeumok is.)

54. Nyáry A., 1886. 128. – Tagányi K., 1880. 24–25. címerleírása: „A pajzs mezejét zöld gyepeképezi, itt-ott tarkálló bokrokkal, melyet félig rézsut egy forrás – a Dombhát – hasít által. Balján egy ezüst farkas Romulus és Remust szoptatja, jobbról pedig egy fatörök mögött Mars isten páncélos alakja látható, jobbjaiban lándzsát, baljában ezüst pajzsot tartva s azon V. R. R. azaz Virtute Romana Rediviva, betűkkel. A háttérben zöld erdő van ábrázolva, mögötte meg az Erdélyt Moldvától elválasztó havas, melynek középső, felhőövezte csúcsán, a nap leáldozó sugaraitól megvilágítva, Nagy-Oláhország címeralakja, a csőrében ezüst keresztet tartó fekete sas áll.” Az „újjászületett római erény” feliratot a magyar forradalom és szabadságharc elleni fellépésükkel érdemelték ki a vidék lakói.

21. kép. Borsod vármegye 17. századi pecsétnyomóját őrző boríték pecsétekkel lezárt oldala

22. kép. Borsod vármegye 17. századi pecsétnyomóját őrző boríték frásos oldala

Borsod megye címere négyszögletes pajzson jelenik meg. Ennél a ténynél lényegesebb, hogy van rá példa, az oroszlán nem nyílt koronát tart a mancsában, hanem a Szent Koronát!⁵⁵

Kiss Lajos főszolgabíró pecsétjén a vármegye címere egészen sajátos címerképpel jelenik meg: csücsköstalpú pajzsan kardot tartó oroszlán, a pajzs fölött korona.⁵⁶

Tagányi katasztere (4. kép) Borsod címerét tárcsapajzban mutatja, a pajzs fölött koronával. Az 1911-es kataszter címerpajzsát viszont angyalalak tartja. Borovszky vármegyetörténete mellékleteként 1909-ben csücsköstalpú pajzsan ábrázolja az oroszlánt (23. kép), a pajzs fölött nincs korona, s hiányzik a címer-tartó angyal is. Tehát egy időben, ill. közel egy időben ugyanazon vármegye címerét különféleképpen ábrázolták.

Még érdekesebb, ha a vármegye legrégibb – ismert – pecsétnyomóját veszünk szemügyre (20. kép). Az 1639-es évszámot viselő ezüst pecsétnyomó 1981. szeptember 21-én került elő, a véletlen szerencse folytán. A vármegye fe-

55. Tihanyi E., 1978. 189. sz., 200. sz. (csücsköstalpú pajzsan az oroszlán mancsában a Szent Koronát tartja). Kőirat: BORSODMEGYE FŐISPANI HIVATALA.

56. Uo. 211. sz.

23. kép. Borsod vármegye címere
(Borovszky, 1909. melléklete)

24. kép. Borsod-Abaúj-Zemplén
1990-ben tervezett
új címere (tervezte B. Balsai Jolán)

udális kori közgyűlési iratanyagát őrző raktár beázása miatt rohammunkaszerű mentőakció során a restaurálást irányító B. Balsai Jolán talált meg az 1835. évi iratok között egy kis borítékot (21–22. kép) a 913. sz. közgyűlési irathoz mellékelve. Benne volt a vármegye legrégebb, eddig ismert pecsétnyomója. A pecsétet természetesen sértetlenül hagyva vágta fel egyik rövidebb oldalán a borítékot, s került napfényre a ritka lelet.⁵⁷ Az irat szövege a következő:

„A Tekintetes Nemes Vármegyének a' mai alább írt napon költ kegyes határozása azt téven kötelességökbbe az alól írtak/na/k, hogy újabb hiteles petsétyin a N/e/m/e/s Vármegye Cziméret tökéletessen ki metztetvén, a' régibb hiteles petsétet, ne hogy azzal vissza élni lehessen reszelés által úgy jegyeztesse meg -- hogy a' Czimér ki metzése mind a' mellett meg ne rongáltasson; -- ennek folytában alázatosan jelentyük: hogy az újabb hiteles petséten szemlélhető Czimert jelenlétünkbe tökéletessen ki metztetvén; -- a' régibb hiteles petsétnek széleit, négy helyen úgy reszeltetük meg, hogy az által a' Czimér ki metzése meg nem tsonkítatott; ezután a' régi hiteles petsétet takarójával együtt, egy árkus papirosban be hajtogatván, mind belőlről úgy kívülről is le petsételvén -- petsétjeink után neveinket is fel írtuk; -- 's azt hogy azon papirosban a' Tekintetes Nemes Vármegye régi hiteles 's a' használat miatt meg rongáltatott petsétje legyen annak háttára fel jegyeztettük -- 's a' Levéltárban leendő tétel végett alázatosan iderekesztjük; Ezekután Felséges Koronás Királyunknak hódoló tiszteletünket ki jelentő 's nemzeti nyelven készült fel írásunkat -- ugyan olly körül írással ékeskedő hiteles petséttel meg erősítve útnak indítottuk; ugyan akkor Ország Gyűlési követ Urak/na/k szálló hivatalos Levelet, úgy szinte két rendbéli hiteles petsét

57. Vö. Észak-Magyarország 1981. szept. 27. 6. (A pecsétnyomó kör alakú, átmérője 3,5 cm-es, ezüstszelencében van. A szelencéről 17 cm hosszú, sodrott, kék-fehér színű selyemzsinór lóg le. Az ezüstszelence súlya 20 g, a pecsétnyomó 26 g.)

alatti kiadásokat ugyan akkor meg petsételvén e szerint új petsétünknek valóságos használata is el kezdődvén reánk bízott ezen foglalatosságunk rendéről tészük ezen alázatos tudósításunkat Miskóltzón Böjtmás hava 13^{ikán} 835 Eszt/endőben/

Első alispán Szatmáry Király József
Okolicsnai Okolicsány János
T. fő jegyző

Kis Csoltói Ragályi Sigmond
Tábla Bíró
Bizaki Puky István Tábla Bíró
Fő Sz. Bíró Szepessy László
Tiszti fő Ügyvéd Balogh Ábrahám”

(saját kezű aláírások)

A címerkép – csücsköstalpú pajzsban *kétfarkú* oroszlán, amelyik egyik mancsában nyitott koronát, a másikban mérleget tart. A pajzstartó egy angyal. Jól látszik a pecséten a reszelővel készült négy bemetszés. A pecsét fogantyúja letörött, a korong, amelyen a pecsét van, megrepedt, ezért kellett használatból kivonni a becses ereklyét. Klasszikus szép címerképe, összehatása olyan, hogy esetleges megújítása során nem célszerű rajta változtatni: egyszerű, megfelel a címertan szabályainak és esztétikus. Az 1909-es grafikus megfogalmazást (23. kép) a pajzstartó angyallal szükséges kiegészíteni.

Amikor a két világháború között ideiglenesen összevonták Borsodot Gömör vármegyével, ez a címeres pecséten úgy jelent meg, hogy egyszerűen egymás mellé helyezték a két álló címerpajzsot: Borsod oroszlánja csücsköstalpú pajzsban, pajzstartó: angyalalak; Gömör címerének sisakdíszje maradt a sas.⁵⁸

1987 után 1990-ben megtervezve ismét Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye címerét (a megalakuló önkormányzatnak szánva) annyit módosított a tervező B. Balsai Jolán az első változathoz képest, hogy a negyedelt címerpajzs fölé nem sas került pajzstartónak, hanem koronás sisakot helyezett rá (természetesen sisaktakaróval), s a sas alakja sisakdíszként jelent meg (24. kép). Meggondolandó lehet még az, hogy a legrégebb címeres pecsétnek megfelelően (20. kép) Borsod oroszlánját *kettősfarkúnak* ábrázoljuk.

A megyei címerek felújítása – a mai megyebeosztásnak megfelelően – nem kis feladat. Nyilvánvaló, hogy a régi címerábrázolások történetét alaposan fel kell deríteni, felkutatni a legősibb változatot, s azon akkor módosítani s annyit, amennyi feltétlenül szükséges, elsősorban címertani hibák, ill. a címerkép túlzott zsúfoltsága miatt. Nem kis gondosságot és körültekintést igényel a címerösszetételek kérdése (pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg, vagy Komárom-Esztergom, Győr-Sopron-Moson esetében).⁵⁹ Kétséges, hogy Esztergom, Fejér és Tolna vármegye címerképei (6., 15. kép) – amelyek a klasszikus heraldika szabályainak nem felelnek meg –, egyáltalán felhasználhatók-e az új címer megtervezéséhez?⁶⁰

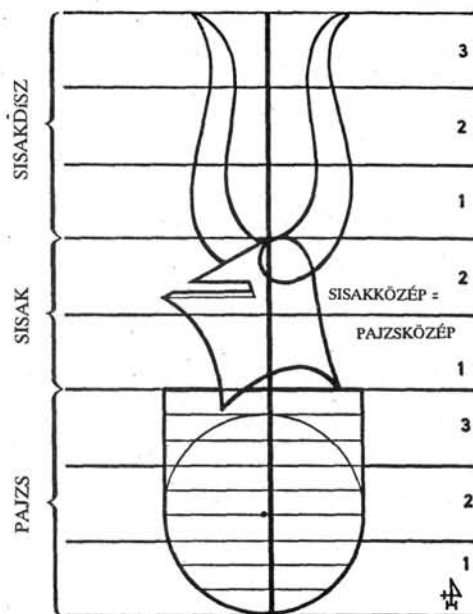
A régebbi címertani szakirodalom elméleti alapon is foglalkozott a városok és vármegyék címerével. A múlt század második felében az volt az általános vélemény, hogy a városi és megyei címereknél a pajzshoz kapcsolódó járulékok (sisak, sisakdísz, korona, sisaktakaró, pajzstartó) nem lényegesek, sőt a klasszikus heraldika szabályai

58. Tihanyi E., 1978. 229. sz. stb.

59. A címertervezés kérdésében máig megszívlelendő tanácsokat ad Sándor I., 1911. (Bár mintaként rajzolt címertervei nem egy esetben grafikailag nem szerencsések, nem túlságosan magas szintű rajzkészségről tanúskodnak.) Sándor I. egyértelműen állást foglalt amellett, hogy a régi ábrázolások heraldikai és grafikai hibáit a címerek megújításánál javítani kell. A régi címerképek szolgálai utánzását értelmetlennek tartja, – joggal.

60. Az 1911-es címerkataszter típushibája, hogy az ezüstpólyák árnyékoltak, a várak fehér alapon világosszürke kövekből állanak, színre szint alkalmaznak (pl. Bereg esetében), Nógrád fehér (ezüst) címerpajzsába fehér (ezüst) vitéz került. Békés hasított címerpajzsa jobb oldali mezejében álló oroszlán tartotta búzakarász „átlóg” a bal oldali mezőbe stb.

szerint eleve elhagyandók, mert csak természetes személyek címeréhez kapcsolódhatnak az előbbieket. Az „orthodox” heraldika hívei szigorúan ragaszkodtak ahhoz, hogy a címer megjelenése olyan legyen minden részletében, mintha azt a valóságban is viselné egy harcos. Az Archeológiai Bizottság nem javasolt a pajzshoz járulékat, mint mutatja ezt Szolnok-Doboka címerének példája (14. kép), amelyet e bizottság tervezett.⁶¹ Hattyuffy a bizottság állásfoglalása alapján a városi és vármegyei címerek tervezésénél a következő szempontokat vélte meghatározónak: „... valamely megye s város címere . . . úgy s akkor felel meg különösen céljának, ha kellő s szabályos berendezésén s ábráin kívül belső értelmi jelentőséggel bír, mert csak akkor válik azon város s megye akár történelmi, akár topographiai, akár természeti viszonyai, vagy mondakörből vagy a rege világból való valami sajátosságát jelképezi vagy csak pusztán jelzi is az egyik vagy másik

25. kép. Címerszerkesztési arány

ábrája által. E hű jelképzésnél s jelzésnél fogva válik csak azzá, minek a jól felfogott czimerészlet szempontjából lennie kell . . .”⁶² Azaz a város és a megye címere legyen ún. beszélő címer. Való igaz, a régi címerek egy része ilyen. Azonban ezt az elvet kizárólagossá tenni aligha volt helyes. Márcsak azért is, mert a jellemzők változnak, a címer pedig lehetőleg maradjon állandó.⁶³

A címerek felújításánál alapvető kérdés a pajzs formája. E tekintetben többféle elképzelés lehetséges:

1. Ragaszkodás a legrégebb vagy éppenséggel a legutóbb használt pajzsformához. Megjegyezzük, a szolgálai ragaszkodás abban az esetben nem ajánlható, ha a pajzsalak túlcifrázott.
2. Az összes megyecímer egyetlen típusú, „központilag elfogadott” pajzsba erőltetése (lásd az említett, 1989-ben kiadott vármegyei térképcímer íven). Ilyen uniformizálás nem szerencsés, effajta monotonia idegen a magyar címeres gyakorlatról.
3. A klasszikus pajzsformák használata (háromszögű pajzs, hegyestalpú, kerekaltalpú, csücsköstalpú pajzs, a tárcsapajzsok egyszerűbb változatai). E tanulmány szerzője ez utóbbi megoldás mellett tör lándzsát.⁶⁴

61. Vö. Hattyuffy D., 1881. 56.

62. Uo. 64. (Hangsúlyozta a címerképek egyszerűségét: „minél egyszerűbb a címér, annál több.” uo. ih.)

63. Az ún. szocialista címerek afféle beszélőcímerek igyekeztek lenni. A vörös csillag az eszmét, a fogaskerék és egyéb jelképek az ipart reprezentálták. Egészében egy szomorú korszak torzszülöttjei voltak.

64. Lényegében ezt javasolta már Hattyuffy D., 1881. 73.

Ma már nincs értelme oly mereven ragaszkodni a klasszikus heraldika szabályaihoz, hogy a megyék pajzsához nem kapcsolódhatnak járulékok. Effajta ékítmények szebbé, mozgalmasabbá teszik a címert, anélkül, hogy túlságosan bonyolult lenne, ha maga a címerkép és az esetleges sisakdísz is egyszerű. A pajzsra – figyelembe véve egyes vármegyék hagyományait is, akár koronát, akár sisakot tehetünk, sisakdíszsel, vagy, ill. ezek mellett címertartókat is alkalmazhatunk. Bárczay Oszkár címertani tanácsait azonban mindezeknél feltétlenül szükséges betartani: a sisak-pajzs aránya kb. 2:3 legyen, ill. a pajzs nagysága azonos legyen a sisakdíszével (25. kép).⁶⁵ Az oromdísz helye a sisakon van, hibás azt sisaktalan koronára tenni. Hibás az oromdísz közvetlenül a pajzs fölé helyezni. Hiba a lebegő oromdísz is. A sisakra illeszthető korona; a pajzsra helyezett koronára azonban hiba sisakot tenni. A valóságos arányokra hivatkozva továbbá Bárczay azt is hangsúlyozta, hogy a pajzs legyen háromszor olyan széles, mint a ráhelyezett korona. Éppen ezért a magyar címer koronaábrázolását helytelennek tartotta.⁶⁶ Szerintünk ma már nincs értelme ilyen mereven ragaszkodni a valóság tényleges arányaihoz. A 20. század végének embere számára a címerpajzs már régen nem hadieszköz, hanem sajátos jelképhordozó, meghatározott szabályok szerint szerkesztett keret.

A vármegyei címerek megújításánál nem lehet számunkra közömbös, a meglévő címerek összehasonlítása, a jellegzetességek (azonosságok és különbségek) felderítése. Az 1911-es címerkataszter ábrái alapján egy – teljességre korántsem törekvő – ilyen áttekintést teszünk közzé a továbbiakban.⁶⁷

A vármegyei címerpajzsok alakja: A legtöbb tárcsapajzs (36), azaz a címereknek több mint a fele:

Arad	Jász-Nagykun-Szolnok	Szepes
Árva	Kolozs	Szilágy
Baranya	Komárom	Temes
Beszterce-Naszód	Maros-Torda	Torda-Aranyos
Békés	Máramaros	Torontál
Csík	Moson	Udvarhely
Csongrád	Nagy-Küküllő	Ugocsa
Esztergom	Nógrád	Vas
Fejér	Nyitra	Veszprém
Fogaras	Pozsony	Zala
Gömör-Kishont	Somogy	Zemplén
Hont	Szabolcs	Zólyom
Tojásdad alakú mindössze kilenc:		
Alsó-Fehér	Győr	Pest
Bács-Bodrog	Hajdú	Sopron
Bereg	Háromszék	Tolna
Négyszögletű hét:		
Bihar	Kis-Küküllő	Trencsén
Brassó	Krassó-Szörény	Túróc
Csanád		

65. Vö. *Hildebrandt, A. M.*, 1970. 108.

66. *Bárczay O.*, 1897. 193., 201., 258., 268.

67. *Hattyuffy D.*, 1881. 39–55. vállalkozott eddig egyedül erre, de nem teljességre törekvően. Ha figyelembe vesszük az egyes címerek nem jelentéktelen változásait is, természetesen a címerformák (pl. pajzsok, osztások) és címerképek közti arányok lényegesen megváltoznak.

Csücskóstalpú pajzsban ábrázoltak hat címet:

Abaúj-Torna	Liptó	Szeben
Bars	Szatmár	Ung

Barokk pajzsú három: Borsod, Heves, Hunyad.

Háromszögű, ill. kerekalpú pajzsú egy-egy: Szolnok-Doboka, ill. Sáros.

A címerpajzsoknak valamivel több mint a fele (32) osztatlan:

Alsó-Fehér	Fogaras	Nyitra
Árva	Gömör-Kishont	Pozsony
Baranya	Hajdú	Somogy
Bács-Bodrog	Háromszék	Sopron
Beszterce-Naszód	Heves	Szeben
Bihar	Hont	Szilágy
Borsod	Hunyad	Tolna
Brassó	Komárom	Trencsén
Csík	Liptó	Vas
Esztergom	Moson	Veszprém
Fejér	Nógrád	

Az osztott címerpajzsok közül mesteralakkal osztott: nyolc

Bars	Kis-Küküllő	Zala
Csanád	Pest	Zólyom
Győr	Szolnok-Doboka	

Vágott címerpajzs: hat

Abaúj-Torna	Máramaros	Torda-Aranyos
Csongrád	Sáros	Ung

Hasított címerpajzs mindössze három van: Beszterce-Naszód (a kettős címerből Besztercéé), Békés, Maros-Torda.

Negyedelt címerpajzs: nyolc

Bereg	Szabolcs	Udvarhely
Kolozs	Szepes	Ugocsa
Nagy-Küküllő	Szilágy	

Ezek közül a negyedelt pajzsra boglárpajzsot helyeztek Nagy-Küküllő, Szepes és Ugocsa esetében.

Kilenc részre osztott pajzs egyetlen akad: Szatmáré. A címerpajzsok színei közül a leggyakrabban előforduló szín a vörös (53), szorosan követi a kék (49) és a zöld (46), a fekete jóval ritkább (18). A természetes színek gyakoriságát nem rangsoroltuk. A fémek közül az ezüst gyakoribb (57), azaz hat kivétellel minden címerpajzson előfordul, az arany kevesebb (52).

Természetes színnel ábrázolták egyébként Beszterce-Naszód farkasát, Bereg szőlőjét, makkját, Bihar szőlőjét és halát, Heves szőlőjét, Hunyad tölgyágát, Kis-Küküllő szőlőjét, Kolozs, Nagy-Küküllő, Somogy szőlőjét, Komárom medvéjét, Maros-Torda és Szabolcs fáját, Szatmár és Ugocsa rákját, ill. utóbbi makkját is.

Tájképszerű a címerkép Beszterce-Naszód, Bihar, Csík, Fejér, Krassó-Szörény, Torda-Aranyos, Temes esetében.

A címerpajzsok csaknem negyedében találkozunk folyókat jelképező hullámos pólyával (15):

Arad (2)	Jász-Nagykun-Szolnok (3)	Szilágy (3)
Árva	Kis-Küküllő (2)	Szolnok-Doboka
Bars	Kolozs (2)	Torda-Aranyos (2)
Csongrád (3)	Máramaros (4)	Zemplén (4)
Győr (3)	Sáros (3)	Zólyom

A legjellegzetesebb címerképek a következők:

A címerek több mint egyharmadában látható hegy, halom (22):

Alsó-Fehér	Fejér	Szilágy
Árva	Gömör	Temes
Baranya	Krassó-Szörény	Torda-Aranyos
Bács-Bodrog	Moson	Trencsén
Beszterce-Naszód	Nógrád	Túróc
Bihar	Pozsony	Veszprém
Csík	Szepes	Zólyom
Csanád		

Ezek közül Bihar, Fejér, Krassó-Szörény és Torda-Aranyos hegyei tájképszerűen ábrázoltak.

Várat 11 címerben fedezhetünk fel:

Arad	Szatmár	Udvarhely
Baranya	Szeben	Vas
Gömör	Temes	Veszprém
Nagy-Küküllő	Torontál	

Az országcímer, ill. annak valamelyik eleme 9 címerben szerepel:

Beszterce-Naszód	Nógrád	Tolna
Fejér	Nyitra	Temes
Nagy-Küküllő	Szatmár	Csík

A Szent Korona 5 vármegye címerében kapott helyet: Tolna-Beszterce-Naszód-Fejér-Moson-Nyitra.

A nap hat címerben látható: Csík-Hajdú-Háromszék-Krassó-Szörény-Torontál-Udvarhely (azaz zömmel a székelyföldi címerekben, ami nem véletlen, hiszen a nap a székelység egyik ősi jelképe).

A hold nyolc címerben kapott helyet: Csík-Háromszék-Jász-Nagykun-Szolnok-Hont-Krassó-Szörény-Udvarhely-Veszprém-Pest-Pilis-Solt-Kiskun.

A csillag(ok) ugyanannyi címerben láthatók, mint a nap (6): Háromszék-Jász-Nagykun-Szolnok-Hont-Maros-Torda-Szolnok-Doboka-Veszprém.

Magyar vitézt találunk hat címerpajzson: Fogaras-Hajdú-Jász-Nagykun-Szolnok-Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Szolnok-Doboka-Udvarhely. Temes címerénél a magyar vitéz címertartóként szerepel.

Páncélos vitézt fedezhetünk fel hét címerpajzson: Komárom-Maros-Torda-Nógrád-Nyitra-Sopron-Túróc-Udvarhely.

Egy-egy török, ill. kun vitézt találunk Fogaras, ill. Nyitra címerében, római harcost (Mars hadiistent) Beszterce-Naszód címerében. Török fej (kardra szúrva) látható Túróc címerében.

Bányász két címerben fordul elő: Krassó-Szörény és Máramaros címerében.

Kardot tartó kar (ami családi címereken oly gyakori) mindössze három megyecímeren fedezhető fel: Hajdú-Háromszék-Hont.

Kard egyedül Bars címerében fordul elő magában. Templomot Csík, Kolozs és Szolnok-Doboka címerében láthatunk.

Fa vagy annak része gyakori címerkép (16):

Arad	Krassó-Szörény	Szatmár
Árva	Liptó	Trencsén
Beszterce-Naszód	Maros-Torda	Ugocsa
Bereg	Máramaros	Veszprém
Csík	Szabolcs	Zólyom
Hunyad		

A mezőgazdasági termények közül a gyakoriságban a szőlő vezet (11):

Bereg	Kolozs	Szilágy
Bihar	Nagy-Küküllő	Ugocsa
Heves	Somogy	Zemplén
Kis-Küküllő	Szatmár	

Búzával hét vármegye címerében találkozunk: Békés–Bihar–Kolozs–Szabolcs–Szatmár–Szeben–Ung.

Az állatok között a hazánkban legnépszerűbb oroszlán fordul elő leggyakrabban (14), ebből egy-egy esetben sisakdíszként, ill. címertartóként.

Arad	Liptó	Szilágy
Árva (sisakdísz)	Moson	Temes
Békés	Nagyküküllő	Torontál (címertartó)
Borsod	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Ugocsa

Jász-Nagykun-Szolnok Szepes

Megközelíti gyakoriságban a sas (10):

Abaúj-Torna (címertartó)	Gömör (sisakdísz)	Somogy (sisakdísz)
Alsó-Fehér	Liptó (sisakdísz)	Torontál (címertartó)
Bars (sisakdísz)	Nagy-Küküllő	Beszterce-Naszód
Csongrád		

A sorban a hal következik (6): Bereg–Bihar–Szabolcs–Szatmár–Ugocsa–Zemplén. Medvét hatot találunk, ebből egyik címertartó: Árva–Bereg–Komárom–Szepes–Szeben (címertartó).

Szarvast öt címeren láthatunk: Pozsony–Trencsén–Szilágy–Szatmár.

Rák három címeren tűnik föl: Szatmár–Túróc–Ugocsa.

Griffet és galambot két-két címeren láthatunk: Abaúj-Torna–Szilágy, ill. griff Arad (címertartó) – Nagy-Küküllő.

Méhek láthatók Krassó-Szörény címerében.

A vármegyei címerek közül csak pajzsból áll a címereknek csaknem egyharmada (19):

Alsó-Fehér	Győr	Szabolcs
Baranya	Hunyad	Szolnok-Doboka
Bács-Bodrog	Máramaros	Tolna
Csanád	Moson	Vas
Csongrád	Sáros	Veszprém
Esztergom	Sopron	Zala
Fejér		

Csaknem a címerek felénél ékíti a címerpajzsot (vagy pajzsokat) ráhelyezett korona (26):

Arad	Nagy-Küküllő	Szepes
Bars	Kolozs	Szilágy
Beszterce-Naszód	Krassó-Szörény	Temes
Bihar	Maros-Torda	Torda-Aranyos
Csík	Nagy-Küküllő	Torontál
Fogaras	Nógrád	Túróc
Háromszék	Pozsony	Udvarhely
Heves	Szatmár	Zólyom
Jász-Nagykun-Szolnok Szeben		

Beszterce-Naszód két címerpajzsát a Szent Korona kötötte össze.

Sisak ékít 13 címerpajzsot:

Árva	Komárom	Trencsén
------	---------	----------

Bars	Liptó	Túróc
Gömör-Kishont	Nyitra	Ung
Hajdú	Somogy	Zemplén
Hont		
Sisakdíszat kevesebbet találunk, mint sisakot (11):		
Árva (oroszlán)	Hont (páncélos kar)	Trencsén (szarvas)
Bars (sas)	Komárom (páncélos)	Túróc (páncélos, páncélos kar, török fej, farkas)
Gömör-Kishont (sas)	Liptó (sas)	Zemplén (szőlő)
Hajdú (hajdú)	Somogy (sas)	

Címertartó 10 címer esetében szerepel:

Abaúj-Torna (sas)	Krassó-Szörény (ökör-medve)	Torontál
Borsod (angyal)	Szeben (oroszlán, medve)	(sas, oroszlán)
Hajdú (hajdúk)	Temes (vitézek)	Udvarhely (páncélos, puskás)
Kolozs (légiós)		Zólyom (angyalok)

Vázlatos áttekintésünkben arra törekedtünk, hogy a címertörténet és az élő címerhasználat közös feladatait próbáljuk érzékeltetni. Szeretnénk remélni, hogy a megújuló címerek közé nem keverednek majd torzszülöttek, elődeink szép hagyományait megőrizzük, azokat az alkotásokat viszont, amelyek javításra, sőt teljes átférfálásra szorulnak, bátran, új alapokon alkotjuk meg. Ahhoz, hogy a vármegyei címerek együttesét fejlődésükben is bemutató – lehetőleg színes – album megjelenhessen, sok-sok kutatásra van szükség.⁶⁸

IRODALOM

Alapi Gy.–Dongó Gy. G. et. al., 1911.

1911. Magyarország Címeres Könyve. (Liber armorum Hungariae.) Budapest

Áldásy A.,

1923. Címertan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 6. Budapest

Balsai J.–Csorba Cs.,

1990. Régi és új címerek megyénkben. Széphalom 3. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátoraljaújhely

Bárczay O.,

1897. A heraldika kézikönyve. Budapest

Bertényi I.,

1983. Kis magyar címertan. Gondolat zsebkönyvek. Budapest

Bodor A.–Gazda I.,

1984. Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Tudománytár. Budapest

Borsa I.,

1984. Somogy vármegye címere és pecsétje 1498. Kaposvár

Borovszky S.,

1896. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

1898. Vas vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

1899. Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

68. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban az utóbbi években címertervező- és rajzolóműhely alakult ki B. Balsai Jolán vezetésével, szoros együttműködésben a levéltárosok kutatóival.

1900. Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1901. Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1905. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1906. Hont vármegye és Selmecebánya. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1907. Komárom vármegye és Komárom. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1908. Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1909. Bács-Bodrog vármegye. I–II. köt. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1909a. Borsod vármegye története. I. Budapest
 1911. Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1912. Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
 1914. Temes vármegye és Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
- Csikvári A.*,
 1940. Zemplén vármegye. Vármegyei Szociográfiák. Budapest
- Csorba Cs.* (szerk.)
 1987. Borsod-Abaúj-Zemplén a történelemben. h. n. (Miskolc)
- Eckhart F.*,
 1946. Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest
- Hattyuffy D.*,
 1881. A hazai vármegyék és városok címerei. Kny. Erdélyi múzeum. Kolozsvár.
- Hildebrandt A. M.*,
 1970. Wappenfibel. Handbuch der Heraldik. 16. verb. u. erw. Auflage. Neustadt an der Aisch
- Illéssy J.–Pettkó B.*,
 1895. A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, címér, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867. Budapest
- Karácsonyi J.*,
 1896. Békés vármegye története. I. köt. Gyula
- Károly J.*,
 1896. Fejér vármegye története. I. köt. Székesfehérvár
- Kohajda L.*,
 1973. Heves vármegye pecsétje és címere. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 1. Eger
- Nyakas M.*,
 1989. A hajdúvárosok címerei. Csokonai Kalendárium 1990. Debrecen
- Nyári A.*,
 1886. A heraldika vezérfonala. Budapest
- Nyulásziné Straub É.*,
 1981. A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke. Forrástudományi segédletek 2. Budapest
 1987. Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest
- Pallas.*,
 1893–1897. A Pallas Nagy Lexikona. 1–16. köt. Budapest
- Szell S.*,
 1941. Városaink neve, címere és lobogója. Történeti és heraldikai tanulmány. Budapest
- Tagányi K.*,
 1880. Magyarország címertára. Kiadja: Altenburger G. és Rumbold B. Budapest
- Sándor I.*,
 1911. Czímerhasználat. Kolozsvár
- Tihanyi E.*,
 1978. Kapitalizmus kori pecsétnyomók a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. Borsodi Levéltári Füzetek 11. Miskolc
- Várady F.*,
 1896. Baranya múltja és jelene. I. köt. Pécs

VON BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

Bisherigen heraldischen Forschungen zufolge besaßen nur die Komitate Hunyad, Somogy und Sáros eine Petschaft mit Wappen. Allein vom Komitat Somogy ist eine Urkunde zur Verleihung eines Wappens erhalten geblieben. Diese stammt vom Jahre 1498. Auf diese Urkunde berief man sich auf der Landesversammlung von 1550 (62. Gesetzesartikel), als ausgesprochen wurde, jedes Komitat solle sich – so wie Somogy – eine Petschaft mit Wappen anfertigen lassen, damit alle Schriftstücke stempeln und sie sorgfältig bewahren. Da in einem Satz der Somogyer Urkunde über die Stiftung wie über etwas, das „ganz nach den Sitten und Gebräuchen der anderen Städte und Komitate, die in unserm Land ein Wappen tragen“, benutzt werden soll, lässt sich darauf schliessen, dass eben diese Urkunde nicht den Anfang eines Prozesses darstellt, sondern vielmehr die Ouvertüre für eine Regelung unter den Wappenträgern, die sich ein Komitatswappen aus eigenen Stücken zugelegt hatten. Es muss sich hier also ähnlich verhalten haben wie bei den Familienwappen: Die wirklich alteingesessenen ungarischen Familien verfügen niemals über eine Verleihungsurkunde ihres Wappens, da sie ihr Wappen schon dann trugen, als von derlei Urkunden noch gar nicht die Rede war.

Aufgrund des Wappenbildes sowie weiterer Überlegungen müssen die Wappen der Komitate Abaúj, Torna, Borsod, Gömör und mancher anderer aus der Zeit vor 1526 stammen.

Die Komitate, die den Türken gefrönt hatten, erhielten nach 1550 lange Zeit kein Wappen, sondern erst Ende des 17. Jahrhunderts wieder, nach der Befreiung. Zu Beginn des 18. Jahrhunderts, vor allem unter der Herrschaft von Königin Maria Theresia, nahm die Zahl von Wappenverleihungen für Komitate zu. In den dreissiger und vierziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts wurden die Wappen der Komitate erneuert, da die lateinische Inschrift durch eine ungarische abgelöst wurde. Aus dieser Serie gibt es in dem Archiv zu Sátoraljaújhely eine Urkunde zur Bekräftigung des Wappens von Zemplén aus dem Jahre 1837.

In Verbindung mit den Umgestaltungen in der Verwaltung und der Organisation von rund zwei Dutzend neuer Komitate, entstanden teilweise 1876 auch neue Wappen. In den Jahren 1880 und 1911 wurden zusammenfassende Wappen-Kataster (letzteres sogar farbig) zusammengestellt. Auf unserer Abbildung stellen wir die Komitatswappen aus dem Kataster von 1880 vor. Die einzige grössere Zusammenfassung über die Wappen der Komitate erschien 1881 (D. Hattyuffy).

Im Laufe der Zeiten haben sich viele Varianten von Wappen und Petschaften mit Wappen herausgebildet. In Werken, die um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert herausgegeben wurden, sind die Wappen von 63 Komitaten aus der Zeit vor 1918 dargestellt. Eine grosse Aufgabe der Forschung besteht heute darin, die Varianten aufzudecken, zu sammeln und Schlüsse aus ihnen zu ziehen. Die vorliegende Studie möchte auf eben diese Arbeit aufmerksam machen.

Jetzt, wo die Komitate sich erneuern und Selbstverwaltungsgesetze geschaffen werden, eröffnet sich auch die Möglichkeit, die alten Wappen der Komitate zu erneuern. Natürlich sollte hierbei stets das alte Wappenbild als Grundlage dienen, dennoch sollten aber Fehler und Mängel aufgrund heraldischer und grafischer Gesichtspunkte beseitigt werden. Das neue Wappen für Borsod-Abaúj-Zemplén wurde zuerst 1987 und dann 1990 entworfen (Jolán B. Balsai): in einem Wappenschild sind die des heutigen Komitat bildenden vier einstigen Komitate Borsod, Abaúj, Torna, Gömör und Zemplén vereinigt. In beiden Varianten schwebt über dem Helm ein Adler, das Symbol von Abaúj. Auf dem Stempel des Komitats, welcher aus dem Jahre 1639 stammt, ist ein

doppelschwänziger Löwe zu erkennen. Es wäre zweckmässig, auch dies bei einem Neuentwurf zu beachten.

Anstatt der barocken und Rokoko-Wappenschilder mit all ihren Überladungen, sollte man sich bei den Entwürfen für neue Wappen auf die alten klassischen Schildformen besinnen.

Csaba Csorba

**A DIÓSGYŐRI VÁR ÉS KÖRNYÉKÉNEK ÁBRÁZOLÁSA
1719-BŐL BÉL MÁTYÁS KÉZIRATOS HAGYATÉKÁBAN
(Aszalay Ferenc – Adatok a nemesi értelmiség művelődéstörténetéhez)**

GYULAI ÉVA

Czeglédy Ilona, a diósgyőri vár ásató régésze „A diósgyőri vár” című 1988-ban megjelent munkájában¹ 1758-as évszámmal közli a várról készült legkorábbi rajzos ábrázolást, Haezel Hugo szervita pater „Delineatio”-ját. Szelestei N. László Bél Mátyás-katalógusa azonban VI–VII. tábláján – 1984-ben – egy ennél korábbi rajzot publikál a Bél-hagyaték legjellemzőbb, legérdekesebb lapjait idéző illusztrációk között.² Ennek az ábrázolásnak közelebbi vizsgálata, publikussá tétele azért is indokolt, mivel a Miskolcra, illetve Borsod vármegyére vonatkozó Bél Mátyás-leírások nem jelentek meg nyomtatásban, így az eredeti kéziratok régiókra vonatkozó részei különleges forrásértékkel bírnak, jelentőségük felértékelődik a történeti kutatás számára.

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány Gyűjteményében őrzött rajz nemcsak viszonylag korai volta miatt tarthat érdeklődésünkre számot, hanem, mert készítőjét, készítésének körülményeit is ismerthetjük, s ezzel Bél Mátyás szerkesztői, tudományszervezői munkájához is adatokat szolgáltatathatunk.

A diósgyőri várról és környékéről szerkesztett rajzot és a kísérő latin nyelvű leírást az alábbi, latin eredetiben íródott levéllel együtt őrzi a Főszékesegyházi Könyvtár Bél-hagyatéka³ (1. kép).

„Igen jeles, nagytiszteletű és tudós Férfiú, nekem egyedüli nagyrabecsülésemmel tisztelendő Uram! Előbb a vármegyei főrendek és küldöttek jelenlegi, itt Pozsonyban tartózkodó nagyméltóságú küldöttségében viselt követi feladataim – melyekkel Borsod vármegyének vagyok elköltelezve – utóbb a negyedik hete tartó évenként visszatérő podagrám/cszúrom akadályozott meg, hogy szándékom ellenére sem tudtam üdvözölni Uraságod hajlékát gyakrabban. S vajon nem nyomom-e most is teljes súlyommal a betegágyat, mégis Bécsbe készülök, méltóztassék ezért megbocsátani nekem, hogy kötelességeimtől ismét távol vagyok, hiszen kiváló Uraságod – mint a haza és a tudomány körül érdemeket szerzett polgár – iránt minden igyekezetemmel jóakarattal viseltetek, nem-különben vagyok kész és elhatározott feladataimra jóindulatát elnyerendő. Diós-Győr várának az alábbi meglehetősen ügyetlen művésziességgel megszerkesztett s más elfoglaltságaim miatt nem kidolgozott és nem tisztázatban elkészített rajzát, mellékelt leírásával együtt küldöm kiváló Uraságodnak. A királyi – helyesebben – a koronajóságok elidegenítését tiltó Ulászló király 7. törvénye 3. és 4. cikkelyének⁴ megérné a fáradságot utananézni a törvénykönyvben, valamint annak is a nádorok jegyzékében, vajon Perényi nádor Imre volt-e⁵. Különben nem szégyenlem, ha helyesbítenek. Borsod vármegye földrajzi térképét és mindazt, amiről szükségét éreztem megemlékezni, valamint hazánk tudatlan vagy kevésbé képzett egyéneinek kielégítésére szolgáló megörö-

1. Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár, Bp. 1988. II. tábla
2. Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratoshagyatékának katalógusa, Bp. 1984. VI–VII. tábla.
3. Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom (továbbiakban: FŐSZÉKESEGYH. K.) Rex. II. h. 27.
4. Helyesen: VII. törvény 3. tc. 8. paragrafus. A törvény szövege: Bona et proventus ad Coronam pertinentia recensentur. 8. Nec non castra Munkacs et Diósgyőr. Corpus Juris Hungarici, Budae. 1779.
5. Helyesen: Perényi Gábor

Clarissime Rome, ac Doctissime Viri,
 Dominus mihi Angliæ officium colat.
 Publica, in moderata Dominorum Porcorum et Nunciosum (Comita-
 rum) Excelsa Depuratione Regia oblegari, nisi mania,
 quibus Insuper Comitatus Borsodienis obligatus, hinc
 Pozsony, prima sine obstaculo, de qua à gravata curia
 Borsodiana, annuversaria ferre potest, quo minus potest
 curia dehi de qua nunc preparatis lanti Clarissime Dom-
 nationis Vestrae Salutaris, non nisi gravis, infirmitas
 Sicut totius Corporis moti, viciniam contending, pro
 nati officii ista de qua, dignetur veniam mihi, seorsum
 in Clarissimam Dnem Vestram velut ostendi de Rebus et
 de Literaria materia Civem, ut omni studio affectu, ita
 ad gratiam complacendi officia prompta et parato, indel-
 gibilis Deliberationem Castri Diosfordi cum Rebus et
 academia Minerva, ob aliaq. Instructione, nunc, nisi expediat
 nec in purum sumpta, continuata deponere, mitto Clari-
 ssimè Dominationi Vestrae. Recitationem Regiorum, aut de-
 rectoris Corporalium ab alienationem, hinc 3. et 4. de
 culos Ulad Regi Decretis 7. et an. Encensu, sunt Plecti-
 mus Pereny, in Corpore Decretorum et Cavallio Palatinio,
 opera primum est inveniunt, sicut corrigi non erat.

Georgius

1. kép. Aszalay Ferenc levele Bél Mátyáshoz, 1719. nov. 14.
 Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom Rex. II. h. 27.

kítésre érdemes dolgokat, miután Isten segédelmével Bécsből hazatértek, nem késlekedem össze-
 írni és kiváló Uraságotnak még Karácsony előtt megküldeni ide Pozsonyba. Egyébiránt kölcsö-
 nös nagyrabecsüléssel ajánlom magamat és kiváló Uraságotat az Isteni Gondviselésnek és a
 bölcseket vezérlő Szentlélek irtalma alá.

1719. november 14. Pozsony

Kiváló, nagytiszteletű és tudós Uraságotnak örök tisztelője és készséges szolgája:

Aszalay Ferenc"

A levelet Pozsonyból keltezte és Pozsonyba küldte Bél Mátyásnak szerzője, Asza-
 lay Ferenc miskolci illetőségű nemesember, aki tipikus észak-magyarországi protestáns
 nemesi értelmiségi pályát fut be Borsod vármegyében. Családjá 1625-ben szerez címe-
 res nemeslevelet szendrői melléknévvél⁶, a címer leírása: kék pajzsban zöld halmon griff
 jobbában kárdot, baljában török fejet tart. Sisakdísz: a griff, takarók, kék-arany,
 vörös-ézüst.⁷ Nagy Iván nemesi lexikona éppen Aszalay Ferenc pecsétje nyomán közli

6. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel, Pest 1858. 71.

7. Kempelen: Magyar nemes családok, Bp. 1911. I. 173.

a család címerének rajzát (2. kép). A török elleni harcokban érdemeket szerzett család a török kiűzése után a vármegyei közélet aktív részese lesz Borsodban. Aszalay Ferenc működése előtt a család legnagyobb tekintélyű tagja Aszalay András, aki a török háborúk végén többször is képviseli megyéjét a kassai generálisoknál⁸ de ő képviseli Borsodot a Thököly által összehívott tanácskozáson is 1683-ban.⁹ Nemkülönb az, aki Bécsben a Neoaquistica Comissio, az „újszerzeményi bizottság” előtt fellép birtokostársai érdekében 1697 tavaszán.¹⁰ Aszalay András a 18. század legelején a miskolci Kötél-könyv bejegyzése szerint a város közepén 2+2+2 1/2 fundust bír, a hozzátartozó – ugyancsak többszörös – pertinenciákkal.¹¹ A ház és a tekintélyes telekbirtok mellett természetesen szőlője is van a városban. Nemessége, miskolci birtokossága az alapja a követi megbízásoknak, Aszalay Andrást kétszer is megválasztják alispánnak,¹² s ebben a minőségében sokat tesz a török háborúk utáni közrend és közbiztonság helyreállításában Miskolcon.

A családban ifjabb rokona, Aszalay Ferenc követi elődjét (nagybátyját?) a közélet, a politika színterén. A század legelején (1702 körül) még csak szőlőbirtokáról tudunk Miskolcon, s ennek megszerzési módja utal a fiatal református nemes ambícióira, hiszen a Kötél-könyv adata szerint a Bábonyi-bércen lévő 6 kapás nagyságú kis szőlő nem öröklött birtoka, hanem egy pallag szőlőből íratja azt magára.¹³ Ugyanebben az időben – bár még a telek- és háztulajdonosok között nem szerepel a Kötél-könyvben – a főutca legtekintélyesebb házára vonatkozó okleveles iratokat Aszalay Ferenc mutatja be a város tanácsa előtt. A Hevessy–Dőry kúria telkéről van szó, a birtoklásról közelebit azonban nem árul el a levéltári forrás.¹⁴ Az 1725-ös nemesi összeírás már a főutca (Derék vagy Piac utca) háztulajdonosai között említi,¹⁵ s ugyanitt lakik özvegye és fia 1754–55-ben is a nemesi összeírás szerint.¹⁶

Aszalay Ferenc politikai pályája azonban – miután valószínűleg az észak-magyarországi protestáns nemesség szokásos skóláit, elsősorban a pataki kollégiumot kijárta – nem a vármegyénél indult, hanem az országos politikában. Igen fiatalon, talán 20 és 30 éves kora között fontos tisztséget kap a Rákóczi-szabadságharcban. A szécsényi országgyűlés után kiteljesedő fejedelmi kancelláriában Aszalay Ferenc már a kezdetektől a katonai ügyek titkára, s a titkárok létszámának megnövekedése után is közösen

2. kép.
A szendrői Aszalay
család címere
Aszalay Ferenc pecsétje
nyomán Nagy Iván után

8. Borovszky Samu: Borsod vármegye története, Bp. 1909. 393. l.

9. Uo. 398.

10. Uo. 405.

11. A miskolci Kötélkönyv, szerk. Tóth Péter, Miskolc, 1986. (Tov.: KÖTELK.)

12. Brósz Károly: Egy év Miskolcz város zivataros múltjából in: A Miskolci Polgári Iskola Értesítője, 1879.

13. KÖTELK. 81. l.

14. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (Tov. B. M. L. T.) IV. 1501/b. 113. Spec. XXX. No. 2.

15. Országos Levéltár Urb. et conscr. fasc. 5. No. 5. Idézi: Borovszky: Borsod vármegye története II. rész I–V. Kézirat a B. M. L. T.-ban: Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója (Tov.: BOROVSZKY LT.)

16. Országos Levéltár Neo. Reg. Acta Fasc. 1165. No. 2–3. Az összeírást idézi: dr. Illés János: Az 1754–55-ki országos nemesi összeírás. Családtörténeti Értesítő I. k. 1899. 240.

viszi a „cancellaria bellica” ügyeit titkártársával Ráti Gergellyel. Ezek a „titkárok, az egyre differenciálódó végrehajtó hatalom egyes ágainak látható képviselői, részben még a fejedelem magánalkalmazottai, ugyanakkor viszont már az ország tisztviselői . . . valamennyien köznemesek, műveltségük, világnézetük lényegében egységes, odaadó támogatói a fejedelem központosító törekvéseinek, a centralisztikus nemzeti államhatalom kiépítésének . . . A titkár részt vesz a fejedelmi tanács, a gazdasági tanács vagy más kormányzati szervek ülésén, a dolgokhoz érdemben is hozzászólhat, nemegyszer önálló bizalmi feladatok elvégzésére kap megbízást, s kezében van az adminisztratív végrehajtás (a fejedelmi pecsétet is ő kezeli). Munkakörük és rangjuk emelkedését tükrözi, hogy fizetésüket évi 500 Ft-ról 1707-ben 700 Ft-ra emelik” – írja a titkárok működéséről Benda Kálmán és Maksay Ferenc.¹⁷

A fejedelmi kancellárián köt életre szóló barátságot Ráday Pállal, akivel a közös politikai múlton kívül a szabadságharc bukása után vallási közösségük, a református vallás és annak egyháza is összeköti. Erről a barátságról és a református egyházért tett közös munkálkodásukról árulkodik a budapesti Ráday Levéltárban őrzött több Ráday Pálnak szóló Aszalay-levél. Ezek elsőblike közvetlenül a szabadságharc bukása után született. A fejedelmi titkár a bujdosókkal tart, és Lembergől (korabeli magyar nevén Ilyvből) tudósítja Ráday Pált arról, hogy a cár az ukrajnai Karkov uradalmat ajánlotta fel a menekülőknek.¹⁸ A többi levélben főként a református egyház ügyeiben ír Aszalay barátjának az 1720-as években, nemegyszer elkeseredve az egyház ügyei iránt mutatott érdektelenségek miatt. 1725-ben így fakad ki a karitatív és az egyházi szükségletekre kért adakozások sikertelensége miatt: „Ezen a földön én már tellyességgel beléholtam a dolgokba, minden ember abstrahallya (kivonja) magát, írhatom többire, csak magam maradtam . . . A míg Isten nekem ad, tovább sem vonom meg adakozódástul kezemet, de bizony szívem fáj belé, hogy nem tsak pironkodom és fáradozom az subsidium (támogatás-adakozás) szerzésében, hanem elejitül fogva sokaknál többet adtam, mint ha ezen a földön tsak engemet illetnének és nem másokat a dolgok. Akárkivel számot vetek is szégyenben nem maradok, azon folyül pedig maga jól tudgya kegyelmed, az magam költségen is eleget szolgáltam s Nemes Vármegeye által rendelt Diurnumomat (napidíjamat) is arra fordítottam nagyobb részént.”¹⁹

A levelekből az egyház és a vármegye közügyei mellett Aszalay személyes sorsa is felsejlik, megtudjuk, hogy szülei Tarcalon élnek, s ő maga is hegyaljai szőlőbirtokosként jó ízűvé vált óborára hibába várja a hollandiai aranyat hozó külföldi kupecet vagy a jó pénzzel jövő polyák kereskedőt.²⁰ Ezekből a levelekből tudjuk meg, hogy miskolci, hegyaljai birtokán felül Pest megyében is birtokos, Rádaynak hévíz-györki jobbágyszeről, almási és kókai jószágairól írván.²¹ A Pest megyei birtoklást erősíti az az adat is, amely szerint Aszalay Ferenc tótalmási lakos nemességét 1720. évben hirdették ki Pest megyében.²² Egészségi állapotára nemcsak Bél Mátyásnak, hanem Rádaynak is panasz-kodik, orvosi látéletet is megszegényítő szemléletességgel írja le testi bajait: „Régulta tsak az ágyam fenekét nyomtam mind a köszvénynek olykor elő kerülése, de leg inkább az Fő szédelésnek tsak nem minden harmadik napon meg ujjulása miatt, s olly mértékben is volt gyakorta rajtam, hogy szemeimmel sem láthattam úgy mint kellett volna, már miolta a bal lábam fejín is a cephalicát (főért) meg nyittattam és alkalmas vért ki vettem (a jobb lábamon való

17. Benda Kálmán–Maksay Ferenc: Rákóczi fejedelmi kancelláriája. In: Ráday Pál iratai II. kötet 1707–1708. Bp. 1961. 15–16. l.

18. Aszalay Ferenc levele Ráday Pálhoz, Ilyvó 1711. júl. 3. Ráday Gyűjtemény Budapest, Ráday család lt. A. I. c. 3185. (Tov. RÁDAY GY.) IV. C/1. 32. szám

19. Aszalay Ferenc levele Ráday Pálhoz, Miskolc, 1725. ápr. 12. RÁDAY GY. IV. c/2–1. 10. szám

20. Uo. 7. szám

21. Uo. 8. szám

22. *Kempelen*: Magyar nemes családok, Bp. 1911. 173.

cephalica érnek meg vágása keveset használván) in ipso aequinocitio moderno (a jelenlegi napégyenlőség idején) jobban vagyok.”²³

Aszalay Ferenc közéleti működésének fő színtere azonban nem az egyház – amelynek ügyeit sokszor csak járulékosan intézi utazásai során – hanem a vármegye. Mint láttuk, ebben már családi hagyományokat követett, s az országos politikától kényszerűen visszautzétvén a Rákóczi-szabadságharc után a vármegyébe vonult vissza. A fejedelmi kancellárián szerzett ismeretei, tapasztalata nagy segítségére lehettek a vármegyei politikában is. Itt 1715-ben tűnik fel, rögtön olyan megbízatásban, mely komolyabb ismereteket és diplomáciai felkészültséget feltételez: Borsod vármegye – királyi utasításra – Esztergom megye összeírását bízta másodmagával rá.²⁴ 1717-ben már helyettes alispán Borsodban. A következő évben pedig ismét bekapcsolódik az országos politikába, amikor Borsod vármegye követeként ott van Pozsonyban a Pragmatica Sanctio törvénybe iktatásánál, s erről jelentést is tesz a vármegye közgyűlésén.²⁶ A következő két évben ismét ő az országgyűlési követ.

1719-ben második követsége idején írja Aszalay Pozsonyban a Bél Mátyásnak szóló levelet, s ennek adatait összevetve a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban őrzött követi jelentésével közelebb jutunk a levél születésének körülményeihez. A követi jelentés szerint²⁷ november 11-én lett vége a „Posoni felséges Deputationak”, s követek a következő napot az akták rendezésére szánták, majd 13-án a vármegye nevében elbúcsúztak a nádortól és a főispántól.

„Die 14. 9-bris Indultam Bécsbe”²⁸ – írja jelentésében Aszalay, hogy a vármegye ügyeit intézze. Ez a nap a dátuma a Bél Mátyásnak szóló levélnek is, melyben említi is Bécsbe indulását (Viennam contendens). A követi jelentés megmagyarázza, hogy miért volt kénytelen Aszalay levélben eljuttatni küldeményét helybe Bélhez, hiszen kitűnik, hogy az országgyűlés befejezése és bécsi útja között csak két napja maradt Pozsonyban. Talán ez a véletlen őrizte meg számunkra a levélhez csatolt rajzot is.

Aszalay leveléből kitűnik, hogy személyesen is ismerte Bél Mátyást, s az ő felkérésére készítette el az alább ismertető rajzot és leírást, s levélből tudjuk, hogy a készülő vármegyeleírásához újabb adalékokkal is kívánt a pozsonyi tudósnek szolgálni, köztük Borsod vármegye geographica tabula-jával, térképével is. Sajnos, ez a küldemény elveszett vagy lappang valahol.

Aszalayt, a tehetséges, országos politikai múlttal rendelkező, egykor a fejedelem kancelláriai titkáráként működött művelt nemest valószínűleg jó barátja, egyházi küzdőtársa és osztályostársa, Ráday Pál ismertette össze Bél Mátyással, hiszen Rádayt szoros barátság kötötte Bél Mátyáshoz, aki a Notitia Hungariae kéziratát el is küldte Rádaynak, s annak kiegészítését fel is használta művében.²⁹ „Bél patricius polgári környezete és hivatalnokok mellett azoknak a köznemeseknek körében érezte leginkább otthon magát, akiknek falvait és iskoláit fiatalkorában látogatta. Valóban egy Ráday Pálhoz hasonló nagyságrendű és műveltségű köznemes szőlhatott leginkább hozzá . . . munkáihoz, s a hozzá hasonlóknak lehetnek leginkább, akik az 1740–41-i országgyűlés idején naponta fölkeresték a tudós papot pozsonyi lakásán – tudományos, vallás-politikai, talán gazdasági kérdésekről is diputálva vele” – írja Tarnai Andor Bél Mátyás

23. RÁDAY Gy. IV. c/2–1. 8. szám

24. Borsod vármegyei jegyzőkönyvei XVIII. k. l. 135–162. idézi: BOROVSZKY LT.

25. Uo. 2. 752.

26. Uo. XIX. k. 707.

27. B. M. L. T. IV. 501/b. Act. Pol. Mat. V. fasc. 11. 459.

28. Uo.

29. Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749). In: Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé, s Bp. 1984. 25.

30. Uo.

EPIMETRA.

I.

De Re Vestiaria Hungarorum.

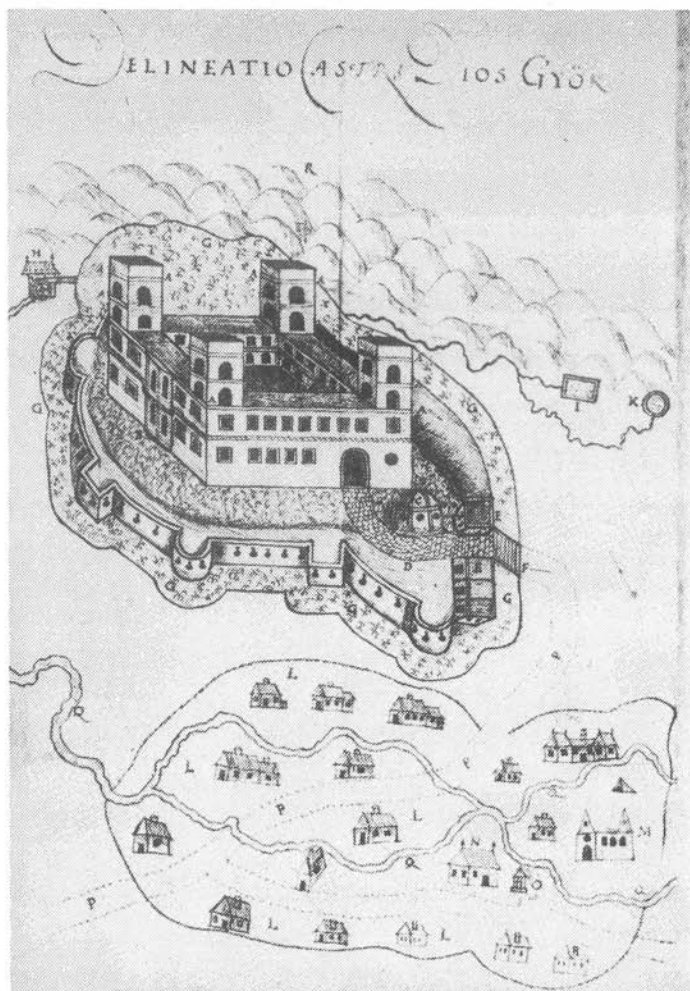
Non lingua tantum, sed amictus etiam ratione, discreti sunt a gentibus Europæ reliquis, Hungari. Disquirimus de eorum vestibus, antiquis non minus, quam recentioribus, et quæ siue commoda habeant, siue incommoda, expromimus. **Quod** ut ep fieri queat expeditius, sexus utriusque et ordinum omnium icones, quam scitissime ut incisas, dabimus: cuius opellæ specimen, *Nobilis hic, quem vides, Adulescens Hungarus, exhibebit.*

Ecc 2

Nempe

3. kép. Nemes ifjú Pozsonyban – 1723. Mikoviny Sámuel metszete;
Bél Mátyás: Prodrómus, Nürnberg, 1723. 203.

4. kép. Aszalay Ferenc tollrajza a diósgyőri várról – 1719.
Főszékesegyházi Könyvtár Esztergom,
Rex. II. h. 27. Mérete: 340 × 220 mm (Fotó: Gink Károly)

pozsonyi „udvaráról”, ill. Bél és Ráday kapcsolatáról.³⁰ Ehhez a tudósi körhöz kapcsolódott szolgálataival a miskolci nemes ifjú, Aszalay Ferenc is, aki vármegyei szolgálatait, követi tevékenységét felhasználta arra is, hogy megyéje történeti-földrajzi adatait felkutatván rajzos leírást készítsen kora legnagyobb szabású tudományos vállalkozásához. Személyében az észak-magyarországi protestáns iskolákban nevelkedett birtokos nemes értelmiségi figyelemre méltó alakját tisztelhetjük, aki pályája elején értelmiségi pályán, foglalkozásából származó jövedelemből teremtett egzisztenciát, ill. egészítette ki csekély birtokainak jövedelmét. A vármegye szolgálatában pedig – szintén nemegyszer jövedelemért – teljesített hivatalai mellett valódi intellektuális elkötelezettséggel

fordult szűkebb hazája felé, hogy kora tudományos igényének megfelelően segítse Bél Mátyást korszakos alkotásában (3. kép).

Aszalay Ferenc rajza és leírása (4. kép) fontos történeti adalék a vár 18. századi állapotáról. A várat és történetét Aszalay latin nyelven írja le a pozsonyi tudósnak: „CASTRUM Diós Győr, á Maria Regina, subter praealtis Montibus, BIKK, ob nimiam Fagorum copiam ita vulgo apellatis, super petroso monticulo, in quadrangulari Figura, quatuor angularibus turribus erectum, ac tandem per gloriosum Matthiam Regem Corvinum exornatum, in moderna desolatione sua, uti delienatum est conspicitur: Cui ejusdem itidem nominis Oppidum, decurrenti per medium fluvio Szinyva, piscibus potissimum auratis truttis abundante, et limpidissimo subjaacet. Olim circumambulacra in pinnis Palatiorum et in lateribus turrium ex eleganter fabrefactis lapidibus structa, ferreis circumquaque clatris deauratis superbiebant. Templum ornatissimo opere factum, duplicatum superius et inferius, in ejusdem lateris meditullio, quod orientem spectat, visitur. Puteum habet optimae et frigidissimae aquae vivae, ex ipsis lapidibus excavatum. Extra pomaeria castris, quamvis cum primis in circumducto Fossato, plurimi existant serpentes et venenata repentia, intra tamen Portam, tantominus, in fornicibus, cellariis, et quibusvis aliis aedificiis, non modo nulla reperiuntur, sed etiam illata actutum crepant. Aura ibi est saluberrima, noctu lusciniarum et canonarum plurimarum avicularum Orphea aemulantium concentus, subterlabentisque fluvii jucundum murmur, verno, aestivoque imo etiam aethumnali, denec asperitas boreae quiescit, temporibus, invitant genas ad svave obdormiendum, pariter tempus matutinum evigilantis eodem concentu excipit. Agrum habet fertilis glebae; Promontoria vero ad meridionalem plagam Solis jubare animata dignorum Iovis abaco vinorum feralia sunt; abundant praeterea delicatissimis Pomonae fructibus.

Balneum Reginae vulgo dictum, est pronunc sine ulla cura; quod ebullit ex radicibus petrosorum montium, habetque sibi vicinum ad triginta circiter passus, Fontem Sancti Georgii, versus occidentem, nullo alias per totum annum erumpentem e visceribus terrae, nisi prima lunatione Aprilis, qua crescente in tantum copiam limpidissimus tepidusque Fons excrescit, ut duos lapides molares defacile circumageret, decrescente vero eadem Luna, per totum decrescit, nullaque amplius aqua in alveo supermanet. Plurimis adversa valetudine affectis opitulatur, seu in alveo fiat balneatio, seu uti delicatiorum mos est, in ahenis calefacta aqua in cados effundatur.

Est hoc castrum, cum toto Dominio Peculium Sacrae Regni Coronae, cujusdem Bona sensu Articulorum 3. et 4. Uladislai Regis Decreti 7. abalienari nullo modo queunt; erant tamen ob publicas necessitates Palatino condam Hungariae Emerico Perényi et Consorti ejusdem Helenae Országh, pignori locatum, a quibus descendit successive per foemineam lineam ad Familiam Török de Ening, inde ad Familias Nyári de Bedeg et Baronum Haller de Hallerkő: recaptivatum nihilominus in possessionem Coronalem per Fiscum Regium ab Anno 1702. a Barone Samuele Haller, ac caeteris hypothecariis Possessoribus, ordinatio Juris processu, sub Divi Leopoldi Primi Caesaris et Regis Apostolici glorioso Regimine.

Erant aedificia, a temporibus Divorum Nationalium Regum diligenter custodita atque conservata, eousque, donec Michael condam Teleki principis condam Michaelis Apaffi Transylvanicae Militiae Generalis, sub civilibus Patriae motibus, Anno 1678. prodicione Mosquetariorum capto Castro Sacra Vulcania celebrasset; ab isto tempore fornicato ubique opere adornata Palatia, continuis tempestatum inclementiis exposita, in rudus, collapsis fornicibus, praeter ea, quae inter duas turres Orientem respicientes, supranominatus Baro Samuel Haller scandulis contegi procuravit, transivere.

Litterae Alphabeticae in praemissa Delineatione designant sequentia: A. Circumambulacra ex fabrefactis lapidibus; B. Templum in latere Orientali anteriori parte prominens; C. Carcerem sub Arce; D. Lapidibus stratum viam in Arcem ducentem; E. Aedes Officialium Custodum Arcis, cum duabus Turribus secundum-secundum Portam erectis; F. Pontem; G. Fossatum cum palude; H. Molendinum; I. Balneum Reginae; K. Fontem S. Georgii; L. Oppidum; M. Templum desertum lapideum; N. Modernum Helveticae Confessionis addictorum Templum ligneum; O. Turriculum ligneam cum campana; P. Viam ex oppido Miskolcz in Oppidum Győr et Castrum; Q. Fluvium Szinyva; R. Montes ad meridiem et Occasum situs.³¹

31. *Aszalay Ferenc*: Delineatio Castris Diós-Győr cum brevi ejusdem historico-topographica descriptione (Diósgyőr váráról készült rajz, annak rövid történeti-topográfiai leírásával együtt). FŐSZÉKESEGYH. K. Rex. II. h. 27. A tollrajz mérete: 340x220 mm.

„Diósgyőr várának, melyet Mária királyné emeltetett az igen magas, a bükkfák nagy tömegéről közönségesen Bikknek nevezett hegység lábainál egy sziklás dombon négyszög alakban, négyszögletes tornyokkal, s melyet a dicsőséges Korvin Mátyás ékesített fel, jelenlegi elhagyatottságában – ahogy a rajz ábrázolja – mutatkozó külső képe. Mellette fekszik az azonos nevű mezőváros, ennek közepén folyik el a leginkább aranyos pisztrángokban bővelkedő és igen tiszta Szinyva folyó. Itt egykor remekműven megmunkált kövekből rakott, aranyozott vasrácsos körfolyosók hivalkodtak körben minden oldalon a palotatermek toronycsúcsain és a tornyok oldalain.

A keletre néző oldal közepén a legdíszesebb munkával készült templom fekszik fent és lent. A vár igen jó és hideg élővízes kúttal bír, melyet egyenesen a sziklából vájta ki. Jóllehet a vár gyümölcsöskertjein kívül, főként a körüllevő árokban igen sok kígyó és mérges csúszómászó leledzik, a kapun belül annál kevesebb van belőlük, s a boltozatos helyiségekben, pincékben és más épületekben nemcsak, hogy egy ilyen sem található, hanem bekerülvén a várba legottan el is pusztulnak. A levegő itt igen egészséges, s tavasszal, nyáron sőt még őszidőben is, amíg a fagyos szél zordsága nyugoszik, csalogányok és igen sok más énekes madárka Orpheusszal versenyre kelő zengedezése, alant pedig a rohanó folyó csobogása hívogatja éjszakánként lágy szenderegésre a pillákat, s ugyanilyen zengedezéssel serkenti a hajnal is az ébredezőket.³² Földje termékeny agyagos, s a déli fekvésű, a nap sugárzó fényétől éltetett szőlőhegyek pedig Jupitert asztalára méltó bort teremnek; ezeken túl a gyümölcsösök is bővelkednek a legfinomabb gyümölcsökben.

A népnyelven királynő fürdőjének mondott fürdő már minden gondozás híján van. Vize sziklás hegyek tövében buzog fel és mintegy 30 lépés távolságra nyugatra van tőle a Szent György-forrás, amely egész évben semmikor máskor nem tör elő a föld gyomrából, csak az első áprilisi újjholdkor, s ahogyan a Hold növekszik, a kristálytisza és langyos forrás is akkora bőségűvé duzzad, hogy két malomkővet is könnyen hajt meg, s mikor a Hold fogyóban van, a forrás is teljesen elapad, s medrében semennyi víz nem marad. Vize igen sok megrokkant egészségű embernek van segítségére, akár a medrében folyik a fürdőzés, akár a kényesebbek szokása szerint úgy, hogy a rézüstökben felmelegített vizet kádakba öntik.

Ez a vár az egész uradalom jószágaival együtt a szent királyi koronáé, melynek javait Ulászló király 7. törvényének 3. és 4. cikkelye³³ értelmében semmi módon nem szabad elidegeníteni; közszükségek miatt egykor Magyarország nádorának Perényi Imrénének³⁴ és feleségének Ország Ilonának zálogba adták, akiktől leányágon örökösödés útján az enyingi Török családra száll, innen a Nyári Bedegh és hallerkői Haller bárók családjára, s a királyi kincstár a koronabirtokhoz 1702-től szerzi vissza Haller Sámuel bárótól és a többi zálogbirtokostól jogszerű eljárással, I. Lipót császár és apostoli király dicsőséges uralkodása alatt.

Az épületeket a nemzeti királyok uralkodásának ideje óta szorgalmasan vigyázták és megőrizték, mígnem a néhai Teleki Mihály, Apaffy Mihály néhai erdélyi fejedelem generálisa a honi polgárháborúk idején 1678-ban a muskétások árulása folytán a vár bevétele során Vulcanus istenségnek tüzes ünnepekkel áldozott,³⁵ s ezidőtől fogva a boltozással ékes palotatermek a viharok állandó kegyetlenségeinek kitéve – boltozatuk beomolván – rommá lettek, kivéve azokat a két torony közötti keletre néző boltozatos helyiségeket, melyeket a fent említett báró Haller Sámuel zindellyel befedtetett.

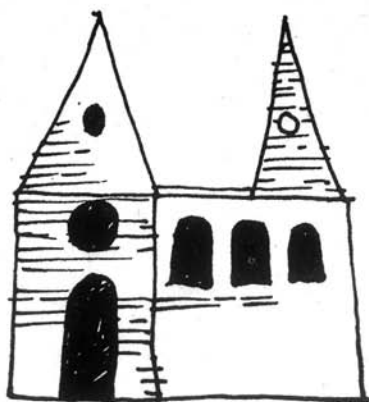
A mellékelt rajzon lévő betűk az alábbiakat jelölik: A. Faragott kövekből épített körfolyosók; B. Az elülső keleti oldalon kiszögellő templom; C. A vár alatti börtön; D. A várba vezető kövezett út; E. A vár hivatalos őrségének épülete; a kapu mellett felépített két toronnyal; F. Híd; G. Vizesárok; H. Malom; I. Királyné fürdője; K. Szent György-forrás; L. A mezőváros; M. Elhagyott (puszta) kötemplom; N. A helvét hitvalláson lévők jelenlegi fatemploma; O. Fatornyocska harang-

32. Oláh Miklós: Hungária, Bp. 1985. 50. A diósgyőri vár zengedező fülemüléről már Oláh Miklós is írt. Vö: 36. jegyzet.

33. Vö. 4. jegyzet

34. Vö. 5. jegyzet

35. A vár felgyújtásáról szóló egykorú beszámolót Koháry Istvánnak Esterházy Pál nádorhoz szóló levelében találjuk meg, 1678. júl. 19. Fülek (Történelmi Tár 1903. 76. l.) „Diósgyőr alá érkezvén Teleki tábora azt minekutána megadták volna, magyar lovast és gyalogot circiter százig valót magok mellé vévén, a várat felégették, s a mennyire lehetett a föld népével együtt elrontván.”

5. kép.
 Diósgyőr kőtemplomáról készült rajz
 Aszalay ábrázolása alapján
 (rajzolta: Kárpáti László)

6. kép. A reformátusok fatemploma és a harangláb
 Aszalay rajza alapján (készítette: Kárpáti László)

gal (Harangláb); P. Miskolc mezővárosból Diósgyőr mezővárosba és a várba vezető út; Q. A Szinva folyó; R. Déli és nyugati fekvésű hegyek.”

A rajzot kísérő leírás a rövid történeti áttekintésen kívül főként a diósgyőri természeti jelenségek plasztikus leírásával hagyományoz olyan korabeli adatokat, melyeket csak a személyesen ott járt, ill. ott lakó krónikás jegyezhetett fel. A Szent György-forrás és a fürdőzés ábrázolása, valamint a vár körüli csúszómászókról szóló fejtegetés fontos természettudományos adalékok is művelődéstörténeti érdekességükön túl.

Ha Aszalay leírását összevetjük Bél Mátyás Esztergomban őrzött Borsod-kéziratával,³⁶ a filológiai nyomozás kimutatja, hogy Bél Mátyás Borsod-leírásában a Szent

36. FŐSZÉKESEGYH. K. Hist. I. r. 17, Hist. I. r. 18. és Hist. I. kkkk/7.

György-forrásról szóló részben követi a leghívebben Aszalay kéziratát. Bél Mátyás hagyatékában az alábbiakat olvashatjuk erről a ritka természeti tüneményről: „Inter thermas referimus etiam fontem S. Georgii, qui passibus circiter LX. superius iisdem scatet e radicibus montis, arculae vicini, in occidentem. Scrobitulus est ambitu passuum plus minus X. altitudine bipedali. Hujus mira natura: semel in anno revolutione veris, statis auctibus trium quatuorve hebdomadarum ante diem S. Georgii, ac totidem postea diminutionibus, crescit, decrescitve. Cernitur id palam; dum ad illud tempus multi quotannis lavandi caussa confluent illo accolae. Juxta lavant, positus in plano vannis, aqua igni calefacta, juxta recubant et rescuntur: atque etiam ex ipso fonte (nam est mediocatus) bibunt.”

„A fürdők között soroljuk fel a Szent György-forrást is, amely körülbelül 60 lépésnyire nyugat felé a várral szomszédos hegy lábánál buzog fel. Medre/gödre úgy 10 lépés kerületű és két láb mélységű. Csodálatraméltó tulajdonsága van: egyszer egy évben, tavasz folyamán Szent György-nap előtt három-négy heti állandó duzzadással utána pedig ugyanennyi ideig tartó csökkenéssel buzog fel és apad el. Sokan figyelik, és erre az időre minden évben számosan gyűlnek ide a környékbeliek fürdőzésre. Vagy földre tett kádakban tűzön melegített vízben fürdenek, vagy belefekszenek [a forrás medrébe] és úgy élvezik; sőt még isznak is a forrásból (mivel gyógyhatású).”

Bél fogalmazványának a várról és Diósgyőri mezővárosról szóló fejezetében is tetten érhetők Aszalay adatai, de sehol nem követhető az a filológiai egyezés, mint a forrás leírásánál. Aszalay írásában poétikus hangon idézi a diósgyőri énekes madarak koncertjét, amely már Oláh Miklós: Hungaria c. művében is szerepel: „tavasz idején a szomszédos fák ágain zengő fülemülék és más piciny madarak éneke a várszobákban lakók fülének csodálatos gyönyörűséget szerez. A vár alatt egy hegyi patak folyik, rengeteg benn a pisztráng s más finomabb hal”.³⁷ Bél Mátyásnak is feltűnhetett ez a reminiscencia, hiszen fogalmazványában autográf megjegyzésben szúrja közbe Oláh Miklós szavait.³⁸

Bél kéziratában a Miskolcra szóló fejezetben is megemlékezik „adatközlője” családjáról, amikor a város nemesi kúriái között az Aszalay-kúriát is megemlíti.³⁹

Aszalay leírásánál csak rajza bír nagyobb forrásértékkel. Az „otromba művészséggel” (rudi Minerva) megszerkesztett rajz nemcsak a vár 1719. évi állapotát tükrözi hűséggel, hanem a várarok malmát és a mezőváros épületeit is. Igen szemléletes a mai diósgyőri plébániatemplom ábrázolása (5. kép), amely jól mutatja, hogy a puszta templomnak ebben az időben teljesen hiányzott a fedele. A reformátusok fatemplomáról készült rajz nemcsak az épület helyét jelzi pontosan, hanem az elenyészett faépítménynek és a mellette álló haranglábnak ez az eddigi egyetlen ábrázolása is (6. kép).

Aszalay Ferenc, a Rákóczi kancelláriáján nevelődött, később vármegyéje politikájában aktív szerepet vitt nemesi értelmiségi nemcsak közéleti működése és műveltsége alapján érdemli meg az utókortól ezt a minősítést, hanem privát érdeklődése, személyes emberi kapcsolatainak alakítása, az őt körülvevő világ jelenségeinek intellektuális igényű feldolgozása és továbbadása miatt is.

37. Oláh Miklós: Hungária, Bp. 1985. 50.

38. FŐSZÉKESEGYH. K. Hist. I. r. 17. 28.

39. Uo.: 34.

ÜBER EINE DARSTELLUNG DER BURG VON DIÓSGYÖR AUS DEM JAHRE 1719 IM HANDSCHRIFTLICHEN NACHLASS VON MÁTYÁS BÉL

In der Mátyás Bél-Sammlung der Cathedral-Bibliothek zu Esztergom wird eine gezeichnete Darstellung der Burg von Diósgyőr und des Marktfleckens Diósgyőr zusammen mit einer kurzen Beschreibung in Latein bewahrt. Diese Zeichnung und auch diese Beschreibung wurden bislang noch nicht publiziert.

Aus dem Brief zu der Darstellung geht hervor, dass diese von Ferenc Aszalay für Mátyás Bél angefertigt wurde, welcher eine Arbeit zur Beschreibung Ungars in Angriff genommen hatte. Dieses Schriftstück in Latein hat ein charakteristischer Beitrag zu der Materialsammlung des Pozsonyer Wissenschaftlers.

Der in Miskolc ansässige Ferenc Aszalay, ein Adliger mit kleinem Grundbesitz, war eine typische Gestalt für die Intelligenz in seiner Zeit. In seiner Familie hatten sich schon mehrere auf die Intelligenzlerlaufbahn begeben. Er begann sein Wirken im öffentlichen Leben als Sekretär des Hofkanzlers von Ferenc Rákóczi II. Dann wurde er – treu den Familientraditionen – Botschafter des Komitats Borsod auf der Pozsonyer Landesversammlung von 1718 an. In den zwanziger und dreissiger Jahren bekleidete er dann verschiedene Ämter beim Komitat und führte eine bedeutsame Tätigkeit in Angelegenheiten der reformierten Kirche. Die sein wissenschaftliches Wirken fördernde Aktivität von Mátyás Bél lässt die breite Bildung und das weite Interesse der protestantischen adeligen Intelligenz in Nordungarn im rechten Licht erscheinen.

Die Darstellung wie auch die Beschreibung der Burg zu Diósgyőr von Ferenc Aszalay dienen auch für die späte Geschichte der Burg als wichtige Quelle. Die hervorragende Bedeutung der Zeichnung besteht jedoch darin, dass hier nicht allein die Burg, sondern auch die Objekte nebende und um die Burg sowie Erscheinungen natürlicher Art (Mühle, Quelle, Bad, Bach) dargestellt sind. In einfachen Zeichnungen ist auch der Marktflecken Diósgyőr selber wiedergegeben; seine typischen Gebäude (Kirchen, Glockenstuhl) sind gut zu erkennen. Bislang waren uns ähnliche Bilder von den Bauten des Marktfleckens nicht bekannt.

Éva Gyulai

A TOKAJI SZŐLŐHEGYEK MŰVELÉSE, A SZŐLŐS INGATLAN BECSÉRTÉKE A 18. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL

BENCSIK JÁNOS

Az 1715. évi XLIX. tc. proskribálta, jogaitól megfosztotta a fejedelmet, II. Rákóczi Ferencet. A nagy múltú Rákóczi-birtok sorsát e törvény megpecsételte.¹ Tokaj – a szomszédos Tarcallal együtt – a királyi kamara tulajdonába került. Az alkalom kínálta magát, s újra szervezték a Tokaj-diósgyőri uradalmat. Egy évszázad múlva Tokaj első történésze, Spech Lajos így írt erről: „Most (1822.) a Tokaji, Tarczali és Diós-Győri Uradalom egyesült, Tokajban egy kasznárság vagyon, a Tisztartósság, a többi Uradalmi hivatalokkal Tarczalon, a Prefectorátusság pedig Diós-Győrben.”² Ettől kezdve Tokaj gazdagon termő szőlőhegyei az uralkodók jövedelmét gyarapították. Érdemes volt tehát számon tartani e jövedelmező birtoktest gazdasági – s ezzel együtt társadalmi – helyzetét. A legjobban szervezett adminisztráció (a királyi kamara) időről időre összeíratta a tokaji szőlőhegyek (promontorium) birtokosait, illetve a város – ezekben az évtizedekben folyton gyarapodó – népességét.³ Korszakunk két legteljesebbnek tekinthető *szőlőösszeírása* az 1765-i, illetve az évszám nélküli, feltehetően az 1770-es évek elejéről származtatható „conscriptio vinearum”.⁴ E két összeírásra későbbiekben még visszatérünk. Úgy tűnik, hogy ekkorra állandósultak az 1750-es években bevezetett feudális szigorítások,⁵ melyek *Orosz István* megfogalmazása szerint „földesúri támadások a gazdag és tekintélyes hegyaljai mezővárosok ellen”.⁶ A mezőgazdálkodásban lassan új korszak vette kezdetét.⁷

E földesúri támadások egyik célja a királyi uradalomban (s itt bennünket Tokaj érdekel) is a témánk szempontjából igen fontos *szőlődézsma* mértékének fokozása volt. A *mustból* az eddigi kilenced helyett hetedet követelt a földesúri hatóság. Az eddigi ismeretlen *aszú-szem* hetedes dézsmáját is bevezette. 12 évről 7 évre csökkentette az új telepítésű szőlők dézsmamentességét. Nem véletlenül panaszkodtak tehát a tokaji adózók az 1772-es *invesztigáció* végrehajtói előtt „szomorú sors”-uk miatt.⁸ A kilenc pontra adott paraszti válaszok szinte változtatás nélkül kerültek be Tokaj 1774-es,

1. Wellmann I., A Rákóczi-birtokok sorsa. *Lukinich Imre* (szerk.): Rákóczi emlékkönyv. Bp. 1935. 111.
2. Spech L., Tisza Tokaj Várossának rövid leírása. 21. Tudományos Gyűjtemény, 1823.
3. Vö. *Bencsik J.*, A Tokajba települők származása. Szülőföldünk 12. Miskolc, 1988.
4. Zemplén megyei Levéltár, Tokaj város iratai (továbbiakban: ZmL.) Conscriptio IV. 4.
5. *Bencsik J.*, Az 1757-es földesúri erőszak a tokaji paraszttal szemben, s annak eredménye. Észak-Magyarország, 1989. márc. 4.
6. *Orosz I.*, Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle. 1975.
7. *Orosz I.*, Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban. Előadások a Történettudományi Intézetben. 10. Bp. 1988. 3.
8. ZmL. Examina super Punctis Tokaj, 1772. Loc. 105. Nro. 641.

nyeket vettek figyelembe szerkesztői. Mindkét összeírásból kitűnik, hogy ekkor Tokajban nem volt *telkes* (tehát szántófölddel rendelkező) jobbágyosság; megélhetés alapja a Mária Terézia-féle, országos méretű urbáriumának magyarázó szövegrészletébe.⁹ E forrásunkban sajátos szemlélet kapott hangot, és pedig hol bizonyos elégedetlenség, hol mértéktartó elégtelenség fogalmazódott meg az urbáriumban. Ugyanazt a jelenséget egyik oldalról *beneficium*ként, más oldalról közelítve *maleficium*ként értékelték. S mintegy mellékes jelenségeként hangozhattak el az alábbiak: „... emellett Város – jobbágy állapotú – Lakossainak szöllejek lévén, azokból jó esztendőben midőn az Úr Isten hegyeket meg áldja, nem tsak a borból, hanem az aszú szőlőből is szoktak pénzt árulni szüreti költségekre és egyéb szükségre”.¹⁰ Olvassuk csak tovább az urbárium szövegét! „... a Szöllejek jobbára nagy magos hegyeken lévén azokhoz, mind a homlitáshoz kívántató trágya hordás, mind pedig a szüretelés igen terhes és költséges szokott lenni, ki vált képen a szekér útnak nem létele miatt, szölleiknek termését hátakon kénytelenítetnek haza hordani a lakosok nagy károkkal, mely miatt a jó hegyeken sok dézma adó szőlők parlagon is maradtak”.¹¹

Jegyezzük meg, hogy az 1774-ben felvett urbárium idejére már a szőlő határozta meg Tokaj gazdálkodását, pontosabban szántóföldi (illetve mezőgazdasági) gazdálkodását.¹² E *monokulturális* berendezkedés sajátos, jellemző társadalmi-gazdasági képletet eredményezett. Tokaj jobbágyosága zömében házas, kisebb hányadában házatlan zsellérekéből állott.¹³

Tokaj 1774-es és 1777-es urbáriumai

osztály, réteg évek	nemes	telkes jobbágy	házas	háztatlan zsellér	urasági szolga	összes háztartás
1774	?	–	215	2	?	217
%-a	?	–	99,07	0,93	?	100,0
1777	53	–	250	12	8	323
%-a	16,40	–	77,39	3,71	2,47	100,0

E két, egymást rövid időközzel követő urbárium jó összehasonlítást biztosíthat számunkra. Annyi bizonyos, hogy rendeltetésük nem lehetett azonos. Az 1774-es urbáriumban csak (!) a jobbágy státusú, közelebről zsellér, robotra is kötelezett családfőket lajstromozták; ez tehát az 1767-es országos összeírás feltételeit elégítette ki. Az 1777-esben a helyben (Tokaj) lakó, feltehetően minden családfő szerepelt, függetlenül társadalmi állapotától, nemes, zsellér avagy szolga voltától. Valószínű, hogy földesúri igé-

9. ZmL. Tokaj város urbáriumai.

10. Uo. Ez a leírás alkalmas arra, hogy a szőlőművelést részletesen tanulmányozzuk. Nevezetesen, a homlitáshoz csatlakozott trágyázásról tesz említést, továbbá a meredek, több helyütt szekérel meg sem közelíthető szőlőkre panaszkodnak.

11. Az 1777-es urbárium: ZmL. Loc. 104. Nro. 624. Talán érdemes lenne egy összehasonlítást elvégezni a névanyagban (1774 és 1777), s ebből következtetni a nagymértékű különbözőségekre.

12. Vö. *Frisnyák S.*, Történeti földrajz. Nyíregyháza, 1985. 64.

13. Erre az urbáriumban utalás történik: „Ezenn Városnak első Classishoz tartozandó feő bor termő szőlő hegyei lévén, melyeken rész szerént Méltóságos Földes Uraság, rész szerént pedig a külső Urak jobbára szőlőknek a javát bírván, azokban Város Lakossainak és szegénységének tavaszkor és Nyáron pénz keresésére jó alkalmatosságok vagyon.”

szőlőbirtok, illetve a bőséges munkaalkalom lehetett. Hozzátevé, az egyre népesebb kézműves- és kereskedőréteg társadalmi-gazdasági szerepét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Itt lehet megjegyeznünk azt is, hogy bár helyben nem volt *urbáriális szántóföld*, ez azonban nem jelentette azt, hogy a tokajiak egyáltalában nem műveltek volna szántóföldet. Tudunk arról, hogy lejártak az Alföldre, s ott aratással, nyomtatással keresték meg évi kenyerüket.¹⁴ Arról is vallanak forrásaink, hogy a tokajiak a környező falvak (elsősorban Rakamaz, Nagyfalu) határában bérelt szántóföldön gazdálkodtak,¹⁵ vagy részes művelést, napszamos munkát végeztek.¹⁶

Lássuk a továbbiakban a már szóba hozott szőlőösszeírásokat, s próbáljunk általános érvényű következtetésekre törekedni az eredeti konskripciók többirányú tanulmányozásával! Ehhez mintegy bevezetésként hozzáfűzhetjük, hogy valószínű, az 1765-ös

A tokaji szőlőhegyek jogi és gazdasági helyzete 1765- és 1772-ben
(területe kapásokban)

Szőlőhegy neve	Területe		Ebből			Ültetvény állapota	
	1765	1772	szabad	%-ban	kétes		
Békató	118	166	28	16,86	28	138	-
Felső-Kanducs	178	198	180	90,90	-	18	-
Kolcsag Allya	42	42	-	-	-	42	-
Felső-Kolcsag	150	447	402	89,93	-	45	-
Tajpó	300	-	300	-	-	-	-
Kun György	100	97	97	100	-	-	-
Német	60	60	60	100	-	-	-
Nagyszöllő	110	88	88	100	-	-	-
Uzsora	-	25	25	100	-	-	-
Kusaj	-	16	16	100	-	-	-
Baráth	30	40	40	100	-	-	-
Felső-Baxa	62	68	46	67,64	-	22	-
Alsó-Baxa	53	51	-	-	-	51	-
Baxa Allya	52	49	-	-	-	49	-
Nyesti	144	157	119	75,79	-	38	-

(Folytatás a 154. oldalon)

14. Az urbárium és vizsgatáció mellett a városi levéltárban (ZmL.) számos adatra bukkanhatunk: „Az múlt aratáskor oda járván aratni, azt mondotta nékem, hogy az arató részen vette meg (ti. a tartozást).” Törv.-széki iratok. 1781. „Már most az kaszállás, mind az aratás Isten jó voltából igen végbe ment, úgy hogy annyira nem szűkölködik e tartomány szőlő mívések dolgából.” Uo. Tanácsi iratok. 1764. aug. 14. „Vereb András kő hányó (. . .) nyáron aratási kenyér keresetre is ideje lévén, azon munkába 5-6 heteket vidéken töltvén.” Uo. Tanácsülési jkv. 1818. Nro. 202.
15. ZmL. „Soltész Istvánnának a Nagy falusi földről hozattam haza (ide Tokajba) egy szekér kukoriczát, mely N(emes) N(emzetes) Bónis István Uram földjében termett.” Törv.-széki ir. 1781.
16. ZmL. „Bertalan nap után (. . .) a midőn a menyecske Rakamazra szándékozott kukoriczát törni (mondotta) . . . el megyek én, mert pénzt adnak nekem azért.” Törv.-széki ir. 1781.

(Folytatás a 153. oldalról)

Szőlőhegy neve	Területe		szabad	Ebből		dézsmás	Ültetvény állapota
	1765	1772		%-ban	kétes		
Nyesti Allya	164,5	161	-	-	-	161	-
Kónya	34	35	16	45,71	-	19	-
Csuka	140	24	24	100	-	-	-
Alsó-Kónya	43	171	61	35,67	-	110	-
Kismogyorós	71	75	-	-	-	75	-
Nagymogyorós	224	229	72	31,44	-	157	-
Paxi	193	180	93	51,50	37	87	-
Ménésd Oldal	84	130	-	-	-	130	-
Hétszöllő	260	453	250	55,18	-	203	puszta 200
Felső kalodás	186	206	-	-	-	206	puszta 191 új telepítés 15
Alsó-Kalodás	123	124	-	-	-	124	puszta 16
Gyepüs	36	108	-	-	-	108	-
Alsó-Gyepüs	60	-	-	-	-	-	-
Lencsés	108	100	-	-	-	100	puszta 14
Garai	172	195	149	76,41	-	46	puszta 52 új telepítés 30
Messzelátó	105	201	201	100	16	-	-
Szerelmi	124	-	-	-	-	-	-
Kertes	102	103	60	58,25	-	43	-
Papi	173	167	99	59,28	7	68	-
Tó Felé	463	464	382	82,32	10	82	-
Bige	260	289	88	30,44	28	201	puszta 20
Turzó	210	202	-	-	-	202	-
Óvár	146	103	97	94,17	20	6	puszta 20
Ház Felé	41	34	-	-	-	34	-
Palota	116	119	50	42,01	-	69	-
Garai	210	195	111	56,92	14	84	-
Aranyos	159	157	50	31,84	-	107	-
Míkházi	55	55	36	65,45	-	19	-
Hidegódal	418	477	75	15,72	65	402	puszta 8 új telepítés 160
Szeles	112	98	-	-	-	98	puszta 4
Hársas	146	140	28	20,20	28	112	-
Melegoldal	121	126	115	91,26	34	11	puszta 3
Sánc	103	106	42	39,62	24	64	-
Abafi	131	259	154	59,45	118	105	-

Szőlőhegy neve	Területe		Ebből			dézsmás	Ültetvény állapota
	1765	1772	szabad	%-ban	kétes		
Pusztá	204	–	–	–	–	–	–
Kis Ószi	–	106	45	42,45	–	61	–
Kristóf Deák	48	55	55	100	55	–	–
Kisverebes	66	60	22	36,66	22	38	–
Gatya	63	76	16	21,05	16	60	puszta 4
Hitvány	428	229	40	17,46	40	189	új telepítés 16
Szappanos	–	103	12	11,65	12	91	puszta 2 új telepítés 4
Bárka	50	62	–	–	–	62	puszta 56
Csepegő	347	242	16	6,61	16	226	puszta 19
Batka	–	110	–	–	–	110	–
Márjás	164	130	60	46,15	–	70	–
Pécsi	140	143	26	18,18	26	117	–
Kis Pócsi	40	47	10	21,27	10	37	–
Pálkocsi	80	79	–	–	–	79	–
Daróci	121	47	–	–	–	47	–
Dobó	–	72	24	33,33	24	48	puszta 2
Isdenczi	130	195	14	7,15	14	181	puszta 4
Keskenyág	253	57	–	–	–	57	újtelepítés 4
Rákóczi	99	hiányzik					
Egri	105	hiányzik					
Bartus	133	hiányzik					
Bodori	97	hiányzik					
Klastrom	66	hiányzik					
Összesen	8789	8803	3694	–	715	5109	
Kiegészített hiány –		698					
Kiegészített összesen		9501	kapás				

összeírás részét képezhette egy általános érvényű, talán egy racionálisabb gazdálkodás céljait szolgáló birtoklajstromozásnak, ezért egy művelési ágakat is feltüntető *térkép*et is szerkesztettek hozzája. Az évszám nélküli (és részben hiányos, az utolsó lap nélküli) összeírás feltehetően a már emlegetett 1772-es vizsgálati munkálataihoz tartozik. Itt kell csatlakoztatnunk egy olyan összeírást is, amelyben pusztán a dézsmás szőlők birtokosait szerepeltették.¹⁷

Egyelőre tekintsünk el a tokaji szőlőhegyek rendkívül gazdag *földrajzinévanyagától!*¹⁸ Talán az első, s igen fontos kérdés az lehetne, hogy a bemutatott táblázatunkban mennyire teljes a szerepeltetett birtokosok névsora és szőlőterületük nagysága! Az

17. ZmL. concriptio vinearum . . . 1774.

18. Vö. Pap M., A tokaji. Bp. 1985. „Történelmi dűlők, történelmi birtokosok” c. fejezetét. 37. Tokaji promontóriumok. In: Adalékok, 1905. 215.

összeírás teljességéhez eldöntendő, hogy volt-e Tokaj határában közvetlen kamarai kezelésben lévő szőlőbirtok? Ha volt, akkor az éppen úgy kimaradhatott az összeírásból, mint a belterület kertjeiben díszlő szőlők. Bár városunkban ekkor aligha lehetett uradalmi kezelésű birtok. Ennek közvetett bizonyága lehet az, hogy a tokaji zselléretet a tarcali Szarvas nevű királyi szőlőbe rendelték robotolásra.¹⁹ E kötelezettségüket szerepeltették az 1774-es urbáriumban is.²⁰ Később bukkan fel a *Hétszőlő* királyi birtokként.²¹

Vizsgálódásunk a továbbiakban arra kell, kiterjedjen, hogy korszakunkban miként tagolódott a tokaji határ művelési ágak szerint? Elfogadhatjuk kiindulási alapként itt is azt a többször hangoztatott tényt – amely mellesleg nem volt lényegtelen éppen a robotkötelezettség és egyéb szolgáltatások miatt –, miszerint Tokaj határában ekkor nem volt szántóföld. Ebből kiindulva megközelítő pontossággal támaszkodhatunk az 1852-es *telekkönyvi előmunkálatok* adataira.²² Megemlíthető még az is, hogy 1852-ben az árvízmentesítés előtt vagyunk, vagy közvetlenül annak munkálatai zajlottak, ezért természetföldrajzi, majd ennek nyomában gazdasági hatása aligha érzékelhető.²³ Ehhez kapcsolhatjuk azt is, hogy éppen a szőlőbirtok viszonylatában nem következett be a feudális függőségek felszámolása, a dézsmás szőlők *tehermentesítése*, pontosabban polgári jellegű felszabadítása.²⁴

A tokaji határ megoszlása művelési ágak szerint 1852-ben
(1200 n.-öles holdakban)

Mérték	Szántó	Rét	Szőlő	Legelő	Terméketlen	Összes
hold	48	2245	1480	1427	779	5981
n.-öl	1125	867	730	286	459	1067
%-ban	0,81	27,54	24,74	23,86	13,02	100

Nagy könnyebbséget jelent számunkra az, hogy még ugyanezen mérnöki munkálatok elvégzése során számításba vették a két feudális eredetű területmértéket; a szőlő esetében a „kapás”-t, a kaszálórétek esetében pedig a „kaszás”-t.²⁵ Szerintük (mármint a mérnökök szerint) a *kapás* helyben (Tokaj) szokásos (!) mértéke 200 nöl, a *kaszás*

19. ZmL. „Anno 1785 Eö Felsége Szöllejében Tokaj városából megh jelent szedőknek, puttonosoknak, Sajtolóknak lajstroma . . . 1784-ben szedő 115 fő, puttonos 219 fő (vett részt) In vinearum Dominalem Szarvas.” „1753 tól szüreti alkalmatossággal az Méltóságos Uraság Szarvas nevű Szöllejében 400 szedőket és 50 puttonosokat a Város Elöljáróinak parancsolt ki állítani . . .” ZmL. Urbárium. 1774.

20. Uo.

21. Igen jellemző egy 1843-as ispáni levélrészlet: „Tellyes egész Bizalommal való Fő Bíró Úr! . . . Ó Nagysága prefectus Úr itten lévén tennap kötelességembe tette, hogy a jövő hetfűn kedden ha Isten jó időt ad, az Uradalmi Hét Szöllőbe aszszu szőlőt is szedessek . . .” ZmL. Tanácsi ir. 1843. nov. 4. Itt feltűnhet, hogy a tokajiak a Szarvas helyett a Hétszöllőben robotoltak.

22. ZmL. Képvis. test. jkv. 1852. Nro. 117.

23. Ekkor még nem vonták szántóföldi művelésbe a kaszáló réteket. Erről árulkodik a kaszálók jelentősebb aránya, szemben a szántóföldek alacsony részesedésével.

24. Magyar Törvénytár. 1868. XXIX. tc.

25. Vö. *Bogdán I.*, Régi magyar mértékek. Bp. 1987. 69. Igen nagy különbségek vannak a szélső értékek között. Figyelembe kell vennünk a szabálytalan, görbe felületek mérése rendkívül nehéz lehetett, ezért a *kapás* sokáig megmaradt mértékként.

(kasza is lehet) pedig 1200 n.-öl-es egység volt.²⁶ Ennek megfelelően mérték fel a tokaji szőlőhegyeket is 1852-ben. Íme, táblázatunk ezt az eredményt mutatja be, méghozzá a terület talajminőség szerinti osztályozásával.

A szőlők területének osztályozása 1852-ben (mértékegysége kapásokban)		
I. osztályú	1897 kapás	–
II. osztályú	990 kapás	–
III. osztályú	1500 kapás	50 n.-öl
IV. osztályú	1357 kapás	50 n.-öl
V. osztályú	3139 kapás	30 n.-öl
Összesen:	8883 kapás	130 n.-öl, mely holdakra
átszámítva tesz:	1480 hold	608 n.-ölt.

Ezek után térjünk vissza az előző, a 18. század második harmadának gazdálkodását bemutató táblázatainkra. Itt a szőlőterület végösszege (1765-ben) 8789 kapás, illetve (1772-ben) 8803 kapás volt. Az utóbbit ki kell egészítenünk a hiányzó „örzések” hozzávetőleges, az 1765-ös állapothoz arányított, kb. 600–700 kapás (végösszege 9500 kapás) területtel. Az 1852-es felmérés (8883 kapás) 700 kapással kevesebb, mint a 80 évvel korábbi. Tudjuk azonban, hogy a jobbágyfelszabadítás után is jelentős a parlag, sőt az *elhagyott* szőlőterület, melyet nyilvántartottak.²⁷

Bár kétségtelenül kockázatvállalással jár, de ezek után némi fönntartással, de hitelt kell adnunk az 1852-es munkálatokat végző mérnököknek, s a „kapás” szőlő mértékéül elfogadjuk a 200 nölet, vagy ekörüli mértéket. Miután jelentős az egybeesés a feldolgozott táblázatok végösszegei között, ezért érvényesnek tekinthetjük a csaknem évszázaddal korábban végzett összeírásokra is a *kapás* ilyen nagyságát.

Az 1765-ös, az 1772-es (és más) konkripcióval kapcsolatban jegyezzük meg azt is, hogy a földrajzi nevek használata e korban sem lehetett egységes, vagyis nem minden „örzés” neve kövült meg annyira, hogy azon nem változtattak volna. Olyan eltéréseket figyelhetünk meg, melyek mással nem magyarázhatók, mint azzal, hogy egy-egy területnek egy azon időben két vagy több neve is lehetett, illetve esetenként az adott „örzés” részeit külön névvel is jelölheték. Így lehetünk a *Tajpóval*, vagy a *Szerelmivel*, e máig élő helynevekkel. Legfeljebb újabban felejtődnek el e régi elnevezések. Fontos tehát, hogy bizonyítsuk, hogy e birtokrészek nem kimaradtak, hanem más néven, vagy más módon szerepelnek összeírásunkban. Így például 1772-ben Szirmay József grófnak egy

26. A tokaji szőlőhegyek talaja könnyebben művelhető volt, ezért a talajmunkákra alapozott területmértékek bizonyos eltérést mutathattak, más, nehezebben munkálható talajokkal szemben. Foglalkozik a kérdéssel *Wellmann Imre* is. (A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. 15.) Szerinte „A szőlődarab, melyet 1 ember 1 nap alatt szokott megkapálni szélesebben ingadozik. Az úrbérrendezéskor 75 nöl (0,027 ha) körül van.” A témát érinti *Hógye István*: Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században. *Csorba Csaba* (szerk.): A Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc. munkájában, 190. „Területmérés alapja az 1 kapás, mely a XVIII. századra 94 nöl nagyságot jelentett.” Ó *Léderer Emma* idevonatkozó adataira hivatkozik.

27. ZmL. 1852. tan. ir.

300 kapás szőlője volt a Felső-Kolcsagon. Az előző (1765) birtoklajstrom, mely nagyjából azonos korú amazzal, szintén tartalmazza a kérdéses 300 kapás szőlőbirtokot, csupán most Szirmay Tamás tulajdonaként és a Tajpón.²⁸ Ma is úgy ismerik a tokajiak, a tiszaladányiak a volt Szirmay grófok birtokát, hogy az a *Kanducstól* nyugatra, a Tajpón terült el.²⁹ Az 1772-es lajstromban a *Messzelátó* néven összefogott területen tulajdonosként más és más „magyarázó” helynévvel látták el azokat. Buthler Gábor „Görbe”, Klobusiczky Antal „Szerelmi”, Dessewffy András „Tapsztó”, a másik Klobusiczky-birtokrész „Foris”, s az utolsó szakaszt „Izsák” megjelöléssel szerepeltetik.

A szőlőbirtokok jogi státusát tanulmányozandó, látjuk, hogy az 1765-ös, illetve a részletesen bemutatott 1772-es összeírásunkban mind a *dézsmaadó*, (vagy dézsmás), mind a *szabad* szőlők egyaránt szerepelnek. Éspedig (1772) a 8803 kapásból 3694 (az összterület 41,9%-a) szabad volt, vagyis e terület tulajdonosait a királyi uradalom nem kötelezhette dézsmaadásra. Mindjárt tegyük is hozzá, hogy a szabadból 175 kapást (az összterület 8,1%-a) „kétés”-ként jelöltek be, ami azt jelenthette, hogy e terület szabad birtoklásával szemben kétségek merültek fel. Természetesen abban az esetben is, amikor a birtokos esetleg rangos nemes volt.³⁰ Ebből arra is következtethetünk, hogy az adott összeírást egybevetették a földesúri nyilvántartásokban szerepeltetett adatokkal. A kettő közötti eltérésből következettek (pl.) arra, hogy egy-egy birtokost illetett-e avagy sem egy terület szabad birtoklása.

Hol terültek el a kiváltságolt *szabad szőlők*? Elsősorban (a dülőnevekből megállapíthatóan) a déli hegyoldalakon, Tokaj és Tarczal városok között. Ott, ahol egy-egy területen a szabad szőlők aránya 50-60%-os, vagy afölött volt. Ahol többé-kevésbé kedvezőtlenebb természetföldrajzi viszonyok uralkodtak (pl. Hidegoldal), ott a szabad-szőlők aránya 50% alatt maradt. Illetve, ha e területeken a dézsmás szőlők közé egy-egy szabad szőlőtulajdonos ékelődött, akkor ezeket csaknem minden esetben „kétés”-ként tartották számon. Megjegyzendő, hogy ennek ellenére vannak példák arra, hogy a kedvező fekvésű hegyoldalakon is található dézsmás szőlőt.

A tokaji szőlőhegyek nemesi birtokosai az 1770-es évek elején
(terület kapásokban)

Név	szőlők		
	szabad	kétés	dézsmás
Almássy ?	16	–	–
Andrássy Károly	48	–	30
Balás Mihály	–	–	7
Bárczy László	16	–	–
Bekényi István	5	–	–

28. Zml. Consc. Vinearum promontoris Tokaiensibus existencibus 1765. Itt köszönöm meg Zelenák István kolléga úr helyi ismereteinek önzetlen átadását. Ő nemcsak történészként, hanem olyan szülők gyermekeként is hasznos ismereteket halmozott fel a tokaji szőlőkultúrával kapcsolatban, akik rendszeresen műveltek szőlőt. 1945-ben pedig maguk is kaptak 800 nöl területet a Szirmay-féle nagybirtok felosztásakor. A Szirmayak borháza ma is ott áll a Tajpón, egy cigány család lakja. Ettől jobb sorsra érdemes lehetne.
29. *Bencsik J.*, *Kepések szakmányban*. A tladányiak közösségben vállalt munkán a Tokaji-hegyen. Napjaink, 1987/1.
30. Mindössze néhány nevet illusztrációként: Méltóságos Dobay Károly, Méltóságos Patay Sámuel, Bimbó Lázár János.

A tokaji szőlőhegyek nemesi birtokosai az 1770-es évek elején
(terület kapásokban)

Név	szabad	szőlők kétes	dézsmás
Benyiczki József	7	-	-
Buthler Gábor	9	-	26
Dessewffy András	278	-	16
Dessewffy György	12	10	-
Dessewffy Sámuel	6	-	-
Dessewffy Tamás	10	-	-
Dobay Károly	10	28	-
Dóry András	94	-	-
Dóry Antal	16	-	-
Dóry László	26	-	-
Egerer Sámuel	20	7	-
Erdődy család	36	-	-
Gyulay Ferenc	68	-	-
Kelcz Péter	24	-	-
Kelcz Zsigmond	72	-	-
Klobusiczky Antal(né)	290	-	-
Korotnoki ?	-	-	36
Lázár Bimbó János	54	30	94
Melczér Pál	46	-	157
Meskó Jakab	46	12	-
Nagy András	50	-	139
Nagy András csobajji	46	12	-
Ocsváry Pál	14	-	-
Okolicsány György	54	-	36
Palugyai Ignác	36	10	-
Palugyai Ferenc	-	-	14
Palugyai József	7	22	10
Paraszkovics György	7	-	-
Patay József	23	-	-
Patay Sámuel	177	-	31
Ráczházi ?	14	-	-
Soós József	14	-	-
Szatmáry József	34	-	-
Szemere László	12	-	-
Szirmay Antal	36	-	-
Szirmay József	585	-	-
Sztáray Imre	160	-	-
Thardy Imre	15	-	-
Váry László	40	-	-
Zámbory Gábor	20	-	-

Testületek, közösségek, intézmények, mint birtokosok
(jogi státus nélkül)

Tokaji római katolikus eklézsia	150
Tokaji egyesült görög katolikus eklézsia	16
Tokaji református eklézsia	15
Debreceni és a tokaji piaristák	61
A sárospataki ref. kollégium	25
Dadai egyház	8
Ladányi egyház	6
Zalkodi egyház	35
Vencsellei orosz(?) egyház	6
Pócsi basiliták	24
Ungvári kollégium	250
Egri káptalan	40 (dézsmás)
Egri püspökség	40 (szabad)
Jászói premontreiek	66
Tokaj város közössége	72 (szabad) 24 (dézsmás)
Kassa város közössége	230 (puszta 200)

A nemesi birtokosok felsorolása nem teljes. Nem is ez volt a célunk. Mindössze azt szeretttük volna bemutatni, hogyan részesedtek a nemesi családok a szabad, továbbá a dézsmás szőlőkből. Kiténik az, hogy a tokaji szőlőhegyekből számos, elsősorban nem helybeli család birtokolt kisebb-nagyobb területet. Itteni részesedésük nem lehetett vagyoni állapotuk függvénye. A legtekintélyesebb helybeli szőlőbirtokosok: gróf Szirmay József (585 kapa), Klobusiczky Antal (290 kapa), Desseffy András (278 kapa), báji Patay Sámuel (177 kapa) és Sztáray Imre (160 kapa). A dézsmás szőlők feltehetően úgy kerültek a középbirtokos nemesség tulajdonába, hogy azokat nem nemes családoktól vásárolhatták meg. Később (bizonyosan) jelentkezett egy „felszabadítási” törekvés, s ennek nem törvényes jellegét kifogásolhatta az uradalom a „kétes” állapot jelölésével.³¹ Egy bizonyosnak látszik, éspedig az, hogy szabad szőlő nem volt nem nemes személy birtokában. Tokajban számottevő a közösségi, illetve testületi és intézményi birtoklás is. Ezek egy része eredendő adományozás, más része pedig talán hagyatékolás következtében kerülhetett egy-egy egyház vagy egyházi rend, vagy éppen iskola tulajdonába.³² Néhány példát mutathatunk be annak illusztrálására is, hogy a városi polgárság is azon volt, hogy minél nagyobb szőlőbirtokot szerezzen. Tokaj város vezetésében szerepeltek ebben a korban Gyüre János (30 kapa), Kúszegi Márton (35 kapa), akik nem jelentéktelen szőlővel rendelkeztek.³³

Igazán a dézsmaadó szőlők nyilvántartása lehetett fontos az uradalomnak. Ezért aztán rendszeresen összeírták a dézsmás szőlőket, sőt néhány olyan összeírás is fennmaradt, amelyek pusztán a dézsmás szőlők területét, vagy csupán a bordézsmala lajstro-

31. Ebből a szempontból érdemes foglalkozni Bimbó Lázár János birtokainak történetével, aki megnemesedett, helyben lakó görög árendás volt. ZmL. a tokaji nemesek 1754-es összeírása.

32. Vö. Szabó J., Szerzetesrendek, kegyestanítórendi iskola Tokajban. Tokaj és Hegyalja I. Miskolc, 1989. 151.

33. ZmL. Összeírás az előzőekben már szerepelt.

mát tartalmazzák. Ezek közül elsőként az 1772-es összeírást választottuk ki, s alább ennek adatait foglaljuk táblázatba.³⁴

A tokaji szőlőhegyek dézsmás szőlőinek összeírása 1772-ben
(mértéke kapásokban)

Békató	43	Kolcsag Allya	8
Felső Kolcsag	8	Felső Baxa	8
Alsó Baxa	5	Baxa Allya	8
Nyesti	12	Nyesti Allya	45
Kónya	5	Alsó Kónya	16
Kis Mogyorós	32	Nagy Mogyorós	30
Paxi	4	Ménesoldal	31
Alsó Kalodás	26	Gyepüs	9
Lencsés	15	Bige	45
Turzó	32	Óvár	4
Ház Felé	6	Palota	4
Kuczik	12	Garai	12
Mikházi	7	Hidegoldal	43
Szeles	31	Hársas	19
Melegoldal	12	Verebes	11
Kis Ószi	12	Kis Verebes	12
Gatya	21	Hitvány	25
Szappanos	62	Bárka	20
Csepegő	59	Batka	11
Pétsi	13	Kis Pétsi	15
Sánc	12		

A táblázatban szereplő összes szőlő 978 kapás, melyből 915 kapa helybeli, 59 pedig idegen helységbeli (extraneus) birtokában volt. E terület 314 darabban volt, s ennek parcellánkénti nagysága 3-4 kapás között ingadozott. Ez az érték, természetesen nem azonos az egy főre eső tulajdonnal, hiszen voltak olyan családok, melyek 2, sőt 3 helyen is rendelkeztek szőlővel.

Az 1772-es, az előbb bemutatott dézsmás szőlők összeírását érdemes összevetnünk a teljesként kezelhető határösszeírással. Ehhez azonban ki kell munkálnunk az 1772-es (1. sz.) lajstromot záró (de itt hiányzó Keskenyág – részben – Rákóczi, Egri, Bartus, Bodori, Klastrom „örzése”) adatsorokat. Már előzőleg arra a következtetésre jutottunk, hogy elfogadjuk az 1765-ös (teljes) conscriptio adatait mérték- és irányadóként. Így a következő adatsorokat állíthatjuk össze:

Adatok az 1772-es szőlőterület ismeretéhez

Az (1. sz.) összeírásban szereplő (de hiányos)		
összterület 1772-ben	8803	kapás
– ebből dézsmás szőlő	5109	kapás
– ez az összes terület %-ában	58,03	
A kikövetkeztetett (kb.) terület hiány	700	kapás
Az ezzel növelt összes szőlőterület	9500	kapás
– ebből (kb.) dézsmás 5109+406 =	5515	kapás
– ez az összes %-ában	58,05	

34. ZmL. Az investigacio melléklete lehetett.

A továbbiakban fogadjuk el tehát a dézsmás szőlők összterületének az 5515 (vagy 5500) kapást. Ehhez kell arányítanunk most már a ténylegesen dézsmát adó területet, a 978 kapást. Ez mindössze 17,73 (vagy 17,78)%-a annak a területnek, amit dézsmás szőlőként tartottak számon. Miért nem szerepelt nagyobb hányada? Miért maradt ki az összeírásból a terület négyötöde?

Arra vonatkozóan is van egy összeírásunk, hogy egyetlen esztendőben (mégpedig 1766-ban) mennyi volt a megtermelt, és a dézsmabor mennyisége a ténylegesen dézsmát adó területen.³⁵

termelt				kivett			
must		aszúszőlő		must		aszúszőlő	
köböl	icce	köböl	icce	köböl	icce	köböl	icce
3539	6	24	21	505	10	3	7

Kísérletképpen négy személyt kiválasztottam a „regestá”-ból, s összevettem az ott, illetve az 1765-ös területi adatokkal. A következő eredményre jutottam: Almási Lukács területe 5 kapa, termelt 14 köböl must, dézsmája 2 köböl. Asztalos János 9 kapáról szüretelt 35 köbölt, dézsmája 5 köböl volt. Báró Andrassy Károly(?) dézsmás szőlője 30 kapa, termelt 84 köböl must, kiadott 12 köböl dézsmát. Dési András 7 kapás szőlőjén 14 köböl mustot szüretelt, dézsmája 2 köböl. Ha hihetünk a korabeli adatoknak, akkor általában 1 kapás szőlőn 2-3, sőt néha 4 köböl must is megvolt. Ez egyebek mellett a szőlő kondíciója, az ültetvény állapotának függvénye lehetett.

A szőlőművelés nehéz munkájáról, terhes voltáról az 1772-ben vallomást tevő tokaji zsellérek is igen panaszkodtak, noha általános vélemény szerint a Kopasz-hegy löszös talajjal fedett szőlőhegyei könnyebben művelhetők, mint a köves, nyiroktalajok Mádon, Erdőbényén vagy Hegyalja más településeinek határában. Bár a gyakran meredek hegyoldalak több fáradságot, erősebb munkát követeltek, különösen akkor, ha terhet cipeltek föl vagy lefelé munkájuk közepette. Utalhatunk a trágyahordásra, a karó és venyige cipelésére, de a szüreti puttonozásra is. Nem szólván az olyan vállalkozásra, amikor a zápor által lehordott iszapot „telepítették”, háton hordták vissza a pusztított, kimosott szőlőtőkékhez.

A szőlőhegyeken folyó gazdálkodás alapja csak az emberi munka lehetett. A szőlővel telepített hegyoldalak, de még a hegylábak szántása is ismeretlen lehetett a táj művelési gyakorlatában. A talajmunkák, a növényápolás minden fázisában az emberi – többnyire férfi – erőre kellett számítaniuk. Az állati igaerőnek csak a közelítésben volt szerepe. Nemezszer szekérrel megközelíthetetlenek lévén a hegyoldalak, a gyalogmunkát kellett igénybe venniük. Ha arra gondolunk, hogy korszakunkban pusztán Tokaj határában elterült szőlők 8-9 ezer kapásra rúgtak, akkor egyértelmű lehet számunkra, hogy miért vonzotta e táj a megélhetést keresőket tömegestől messze falvakból is.³⁶ A legnehezebb munkák idején 8-10 ezer ember is nyüzsöghetett a szőlővel borított Kopasz oldalain. Mindjárt tegyük is hozzá azt az általános igazságot, hogy aki a

35. ZmL. Conscriptio IV. 10. Decimatorok állították össze.

36. Páll I., Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18–19. században. *Bencsik-Viga* (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Miskolc. 1988. *Takács Péter*: A dadai járás parasztjainak vallomásai 1772. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár közleményei. Nyíregyháza, 1987.

mezőgazdálkodás hasznára számított, számítani akart, az nem halogathatta a különböző munkákat, különösen nem a szőlőművelés teendőit. Ebből következően a metzést, kapálást (stb.) nagyjából azonos időben végezték, végeztették, ezért hát még keresettebb volt a munkáskéz.

A 18. században az esztendőn át folytatott szőlőművelés tanulmányozását azok a korabeli források segíthetik, melyek részint különböző rendtartások, részint bérlevél jellegű megállapodások, különösen pedig az egyes birtokosok által szegődtetett vincellérektől megkövetelt elszámolások. Ez utóbbi forráscsoport becses darabjait képezik azok az elszámolások, melyek Tokaj város *saját kezelésű* szőlőivel kapcsolatosak. Az 1765-ös szőlőösszeíráásban a Nagymogyorós szőlőhegyen 40+32 kapás szabad szőlő, továbbá a Paxin 12 kapás, a Bigén 10 kapás dézsmás szőlő szerepel. Ez utóbbi tételt nem találjuk az 1772-es lajstromban, mintegy helyette a Túrzóban volt 12 kapás ugyancsak dézsmás szőlő. E területek műveltetésére fordított pénz elszámolása a *városgazdai számadásokban* található, méghozzá eléggé rendszeresen és folyamatosan végzett kimutatásokban szerepelnek ezek. Nemesyszer megjegyzések, magyarázatok szerepelnek, olykor külön bizonylatokat csatoltak ezekhez.

A tokaji Kopasz-hegyen általános szokás lehetett – amiről a tarcali törvénykönyv tudósít bennünket –, hogy a szőlőbeli munkákat „Gergely Pápa Nap (március 12.) után” engedélyezték. E dátum azért volt lényeges, mert eddigre minden, a tulajdont érintő kérdést (pl. adásvétel) be kellett fejezni.³⁷

A szőlőbeli talajmunkák ideje
(1780–1788)

Évek	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788
Nyitás (hó és nap)	3. 17.	3. 30–4. 5.	4. 10–18.	3. 26–4. 1.	3. 29–4. 1.	4. 11–18.	3. 27–30.	3. 28–4. 2.
Ganajhordás	4. 19–29.	4. 3–5. 1.	5. 22.	5. 6–9.	5. 11–17.	5. 24–30.	–	5. 21–23.
Első kapálás	5. 29–6. 2.	5. 9–21.	5. 16–6. 19.	5. 20–27.	5. 21–28.	5. 27–6. 11.	5. 15–18.	5. 28–6. 2.
Második kapálás	7. 22–29.	7. 6–19.	7. 13–15.	7. 13–24.	7. 5–7.	7. 13–16.	7. 10–19.	7. 6–15.
Harmadik kapálás	8. 29–9. 7.	9. 3–12.	9. 10–12.	9. 9–25.	8. 26–30.	9. 6–7.	9. 4–12.	8. 16.
Fedés	11. 9.	10. 31–11. 1.?		11. 16.	10. 25–28.	10. 19–21.	10. 20.	10. 29–30.

(Megjegyzés: az időpontok hónapban és napban, pl. első kapálás 1782-ben május 16-tól június 19-ig.)

37. ZmL. Tarcal város törvénykönyve, 1728.

A szőlőnövény ápolásának és a termés szüretelésének ideje
(1780–1788)

Évek	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788
Metszés (hó és nap)	3. 18–29.	4. 9–14.	4. 19–22.	3. 31–4. 2.	4. 3–16.	4. 3–16.	3. 28–31.	4. 1–5.
Venyige és karószedés	3. 21–30.	4. 12–20.	4. 20–25.	4. 4–14.	4. 16.	5. 24–30.	?	4. 1–9.
Humlítás	4. 19–5. 24.	4. 30–5. 1.	5. 22.	5. 6–9.	5. 11–17.	5. 24–30.	5. 13.	4. 21–23.
Karózás	6. 4–20.	6. 13–27.	6. 18–24.	6. 14–21.	5. 26–29.	?	?	6. 14–16.
Kötözés	7. 8–10.	7. 4–12.	6. 28–7. 8.	7. 15–23.	6. 1–30.	7. 12–14.	7. 7–10.	6. 27–7. 5.
Igazgatás, igazítás	8. 25–28.	8. 27–30.	9. 2–4.	9. 6–9.	8. 5–27.	?	?	8. 12–14.
Szüretelés	10. 23–24.	9. 29–10. 1.	10. 22–26.	10. 13–15.	10. 18–24.	10. 18–20.	10. 18–19.	10. 18–22.

A szőlőművelés két nagy csoportra osztható, miként azt a mezőgazdasági szakemberek is teszik. Az egyik, s talán a nehezebb is, a *talajművelés*, a másik a *növényápolás* munkája. Ez utóbbihoz sorolhatjuk a termésbetakarítás, a *szüretelés* fázisát is. Elsőként a talajművelés, továbbá a növényápolás időpontját vizsgáljuk meg. Ezeknek meghatározó szerepe lehetett a terméseredmények biztosításában. Az időjárástól függően lehetőleg mindjárt kezdték az adott munkát, így a nyitást stb. Erre nemcsak a szőlőtulajdonosok, illetve azok megbízottai, a vincellérek törekedtek, hanem ez volt a munkavállalók jól felfogott érdeke is. Így csaknem bizonyos, hogy ezeket az időhatárokat csupán az időjárás befolyásolta. Olykor persze előfordulhat, hogy a vincellérek munkaerőhiányra panaszkodtak.³⁸ Ez azonban eléggé esetleges, s többnyire az aratás körül tapasztalható. Persze, aki tehette, az munkát vállalt. A munkáshiány már más tényezők függvénye lehetett.

Ami az előbbi időpontokat illeti, érdemesnek ítélni, hogy kitérjünk a szüretkezésének idejére. A mai kutatók azt tartják, hogy eleink ragaszkodtak volna Simon-Júda napjához (október 28-a), mint a szüret megkezdésének napjához. Vagyis igaza lehetett a rigmusba foglaltaknak:³⁹

„Akár haszon, akár kár,
Simon-Júda a határ!”

Hogy így volt-e, vagy nem a 18–19. században, arról az előbbieket meggyőző bizonyítékul szolgálhatnak.

Nyitással vette kezdetét a szőlőbeli ténykedés. Mind ez, mind a *meccés* férfimunka volt. A meccés ezek mellett még nagy szakértelmet is követelt. A *vinege* szedését, annak kévékbe rakását, illetve kötözését már nők, illetve erősebb gyermekek is elvállalhatták. Bérük természetesen kevesebb volt, mint a férfiaké, mármint a nyitást és a

38. ZmL. „Az kapás is szűk lévén mivel aratásra mentek, 11 kapás 17 krj-val.” Városgazda számadások, 1781. VII. 17.

39. Pap i. m. 199. ZmL. „E folyó esztendőben tapasztalt kedvetlen idő járások után meg eredvén a szünet nélkül való essőzés, mivel a szőlő termésben a leg becsesebb tekintetű vagyonhoz, t. i. az aszszu szőlőhöz már éppen semmi reménység sem volna (. . .) jónak látott az Úr. Pref. Úrhoz folyamodni, a szüretnek hamarabb leendő megeresztésének eszközlése tekintetéből.” ZmL. tan. ül. jkv. 1829. okt. 2. Simon-Júda határnap is lehetett, mint: „. . . a megvett Csepegő szőlőmnek árában adóss maradván e f esztendőben esendő Simon Júda napjára kifizetni köteles leszen”. Iratok, 1821.

meccést végző férfiaké. Ekkortáiban kellett végezni a *humilitást*, ezzel egy időben a *trágyázást*. A humilitáshoz férfiakat, a *ganajhordáshoz* többnyire nőket fogadtak. Egy 1791-es (feltehetően) tiszt ellenőrzés során kifogásolták a város ebbéli gazdálkodását, mire a városgazda részletes és tanulságos válasszal élt a felettes hatósághoz:⁴⁰

„1° Nyilván meg teszik (. . .) hogy Ns Város Szőlejében öt ezer karót vettem, mellyekből leg bővebben a Paksi Szőlőre osztani szükség lévén, Ambár azon napon tett tíz Embernek munkája karózásnak neve alatt tétetődött ki, a számadásba. De bizonyos az, hogy azon szőlőnek munkáltatásai között, kik horták légyen fel a karót nem találattik. Mint hogy azon napon a Vinczellérnek gazdálkodásában lévén a munkások directioja, némely részével (:hegyen lévén a szőlő:) a Szekértül különösön *minden tú mellé a karót hánni* nem lehetett. A Szekér Útról fel hordatta, a tövek közé el rakatván, azon a Napon fel is verette.) (. . .)

3° Ha a Turzó Szőlőnek éppen egyik vagy másik végin rakatta volna Város Gazdája a Trágyát és karót, Mellyet két darab szőlőnek a hosszán végig a Bige nevű Promontóriumon mellett lévő szekér útról hordatni kellett a Napi számosokkal, Ugy elég lett volna 13 homlitó után 16 Trágya hordó helyett Nyoltz is. Annyirul hát egy Homlitónak Hordhat é elég Trágyát egy Személy? Csak az nem considerálhattya a ki szőlőt soha nem dolgoztatott. Ismét olyan darab szőlőt Őt karózó fel karózhathna: ha annyi karót találhatna benne, mint én találtam, Mellynek szenénél egy jó cigány három szántó vasat meg melegíteni sem tudott volna. Városunk javának eléb mozdítására kellett belé ujj karókat szereznem. Mellyeket azon 12 napi Számosok bé is hoztak, fel is vertek.

4° A Nagy Mogyorósnak szükséges lévén leg inkább az ajján a homlitás. Mivel azon esztendőben az Ajj Szőlőnek fája épen megmaradott Parancsolatom lévén az akkori fő Birotul hogy: minden erővel a Ns Városnak hasznát a Szőlőnek gyarapítására nézve tehessem: a Trágyát tölle kémélleni nem kellett. Mert 10 Esztendőnek elfojása alatt is alig van olyan egisséges fája a Szőlőnek mint akkor vólt. Azért nem csak a Gödrökbe: de meg a sovány és rövid fajú szőlő tövek alá is hordatván: Nem csuda hogy annyi Trágya hordóknak kellett fizetnem. Kik is nem kárt, de következő hasznot tévén.”

Térjünk azonban vissza a szőlőhöz általánosságban. Természetesen a szőlőültetvény nem díszlett mindenütt egyformán. Forrásainkból kitetszik, hogy a gazdátlaná lett, elhanyagolt, *elparlagosodott* területet a földesuraság *comissiója* (engedély) mellett mások felfoghatták.⁴¹ Aztán elkezdték a terület *palántázását*. Egyetlen peres anyagból kibontakozik egy ilyen vállalkozás minden részlete.⁴² „Árvai György (. . .) egy gypet fel fogott és annak egy részét szőlővel be palántálta, s lassanként szőlőnek akarta gyarapítani. (. . .) egy árok közit gypéből ültetett szőlő palánttal szaporítást tett.” A másik tanú vallotta: „a Garain a Szarka nevezetű Szőlő (. . .) harmadik árok első homlitásba még ritka, a negyedik árok pedig veteményes (. . .) ott, midőn pásztorinas volt, dinnye lévén természetve (. . .) Czimborája (onnan) Dinnyét lopott. Azon szőlő még fél-palánt szőlő volt.” „Azon szőlő (olvasható más vallomásból) 4 árokból álló volt és ezek közül a négy árok ugyan termő, a negyedik s felső árok pedig inkább veteményes, mint szőlő volt légyen . . . szőlője palánt szőlő volt (. . .) ritkás fél palánt szőlő volt (. . .) ez feleségével tökéletes termő szőlőnek csinálta.” Aztán térjünk vissza a *karózáshoz* és a *trágyázáshoz*, ezek a tavaszi kezdéshez kapcsolódott ténykedések voltak. Ami a karók beszerzését illeti, azokat nagyobb tételekben, jobbára a folyókon úsztatták, s vagy a termelés helyszínén, vagy a *lábósoktól*, *szalásoktól* vásárolták

40. ZmL. Városgazda számadások, 1791.

41. ZmL. „Alsó Városi lakos Kassai Mihály (. . .) a Ménesd oldal promontoriumon egy darab szőlőt, mellyet parlagiából Comissio mellett felfogván cserés állapottyából ki tisztította.” Iratok, 1826.

42. ZmL. tan. ül. jkv. 1826. Nro. 64. „Azt a Csepegőn . . . utallatos pallagot meg vette, hogy aztat nagy igyekezet mellett, 2-3 esztendők múltán jó státuszba hozván (. . .)” Uo. 1808. Nro. 156. „Pillát János ifjú legény vette meg azon palánt szőlőcskét hozzá való gypettel együtt.” Uo. törv.-széki ir. 1782.

a szükséges mennyiséget.⁴³ Mind ebből, mind forrásainkból kitűnik, hogy a szőlőkaró értéket képviselt. Tiltották is azt, hogy a munkások karóval tüzeljenek.⁴⁴ Tolvajlásként kezelték, ha a „Venyike kévékbe bé kötve haza hordta a karót” a napszámos.⁴⁵ A karókat *jeggyel* látták el. Geri Mihály mondotta: „... szőlő beli karóimnak jegye egytől egyig a teteje gömbölyűre faragva találattik”.⁴⁶ Pedig 3000 karója volt.

A ganéhordás (talán nem haszontalan, ha megemlítjük) női munka, a munkamegosztásban többnyire a *fejér cselédek* feladatának ismerték.⁴⁷ Ehhez *ganéjhordó kosarat* használtak.⁴⁸ De ismerték a ganéj ponyvával való cipelését is. Nehéz, fáradtságos munka volt, jobbára a *humilitáshoz* társították. Úgy tűnik, hogy szőlőgyarapítás, palántálás legelterjedtebb formája a humilitás lehetett. Nemezszer használatra adták a szőlőt, „a szőlőnek humilitás által való gyarapítása minden esztendőben (. . .) kötelessége”, – olvashatjuk.⁴⁹

A talajmunkák közül pedig a kapálás volt a legnehezebb. A kapa volt a fő, az alapvető talajjavító, talajművelő eszköz. A *forгатás*nak nevezett második kapálás erre a tényre ráutal. Bár a kapálás nehéz volta a bérezésben alig volt érezhető. Általában férfi- és női munkára szabott *napszámbér* volt a munkaadó és a munkavállaló közötti alku tárgya. Többnyire az előző javára. A kapálás, mint munkafolyamat, fontossága miatt lett a „kapa” vagy a „kapás” a szőlőterület mértékegysége, s ez általában elterjedt volt. Noha természetes volt az, hogy elfogadták a „kapás”-t területszámítás alapegységének,⁵⁰ mégis azt tapasztaljuk, hogy korszakunkban már különvált az 1 kapás (munkás) által 1 nap alatt megművelhető tényleges terület, és a „kapás” (fossor) területmérték. Valószínű az, hogy éppen ezért nem mindig alkalmazták a mindennapos szóhasználatban a „kapás”-t, pl. egy-egy örökbehagyott szőlőingatlan mértékének jelölésére. Általában megelégedtek azzal, hogy „egy darab”, „másik darab” szőlőt említettek. Ezt erősíteni látszik az is – mire később példákat is látunk –, hogy amikor eladóvá tették a szőlőt, s becsültették, csupán a „szakmány”-át vették alapul, valahogyan így: „... a szőlőnek 7 szakmánya van”.

Talán itt a helye annak is, hogy a ma divatos szóval élve, a vendégmunkásokról szóljunk. Az első munkavállalók már kapáláskor megjelentek. Közöttük legalább két réteget különböztethetünk meg. Az egyik (talán) a közelebbi települések rendszeres munkavállalói, akik fontosak lehetnek Hegyalján.^{50/a} Rájuk, jó munkájukra számított a gazda is, vagy a vincellér is. A másik réteg már távolabbról érkezett. Szerepük is sokkal esetlegesebb lehetett Hegyalja gazdálkodásában. Közöttük szökött katona, koldus szintén tengődött, hontalan, nemezszer kóborló egyének találhatók. A nők bizo-

43. ZmL. Urbárium, 1774.

44. 1643. Szőlőrendtartás is foglalkozik a szőlőkarók védelmével.

45. ZmL. tan. ül. jkv. 1832. Nro. 25.

46. Uo.

47. Uo. „Császár Erzsébet, Rompa Mihályné, 40 éves (tanú) vallja, Melczer Úr szőlőjében trágyát hordván a leánnyal, a lány a fatenst meg szállította oly sebessen ne hordgya a trágyát (erősen szuszogott), majd így szólott: Jól be baszott én nekem a varga legény (. . .) egy betyár siheder is (. . .) hálásra be kéredzett hozzája.” Törvénytészi ir. 1780.

48. Uo. „egy ganaj hordó kasért a kocsinak (fizetett) 12 krj-t”. Városgazdai számadások, 1780.

49. Uo. „Malom feli szőlőben (. . .) Kolozs István használja (. . .) idézett rész), kötelessége (. . .) öt ember homlítására, s 500 új karóknak belé helyeztetése.” Tan. ül. jkv. 1808. Nro. 157.

50. Uo. „Bay Ferenc, a Camara Ladányi Ispánja kérése (. . .) A Tokaji határban Nyesti nevű Promontóriumon lévő 2 ember kapállónál kevéssel többre tehető darabocská szőlőnek (. . .) terhes adóját lágyítani és könnyíteni méltóztassanak.” Tan. ül. jkv. 1808. Nro. 153.

50/a Uo. „Három tanú, kik Farkas Gábor szőlőjét kapálták; Potsai János, 63 éves, Potsai Gábor 20 éves, Gorzás Ferenc 38 éves és Potsai Mihály 35 éves Szent Mihályi lakosok.” Tan. ül. jkv. 1826. Nro. 90.

nyos része lányanyaként vette nyakába a tájat. Többször hiányzott az elbocsátó hatóság *passzusa* zsebükből. Ezeket nevezték a hatóságok, de a köznyelv is *betyároknak*.⁵¹ Aligha volt romantikus ez az életforma. Többször megtörtént, hogy a betyárokat apró szabálytalanság, olykor tolvajlás miatt befogta, *árestálta* a város. Tárgyalási jegyzőkönyvekből fény derül származásukra, sőt életmódjukra is. A 18. században Tokaj-Hegy-alján száma nélkül dolgoztak betyárok.⁵²

Az első kapálást követte a *kötözés*. Ehhez az *élessást* (*carex gracilis*) használták. Mind helybeliek, mind a környékbeli települések lakói vizes, rétes területeken *aratták* a *kötőfüvet*.⁵³ A kötözés tipikusan női munka lehetett. Erre történik utalás még a mértékesség nevében is, mert a szokásos „marok” mellett az *egy asszonyra való* megjelölés is szerepel.⁵⁴

Az *igazgatás* a fürtök óvását, a *gazolás* a szőlőnövények védelmét célozta. Többségében ezt is *asszonyok* vállalták.

Nyár vége felé, amikor a szőlő zsendülni kezdett, *kiállottak* a *pásztorok*. Ennek határnapja Szent Bertalan (augusztus 24.) volt.⁵⁵ A szőlő őrzése fontos volt, erre közvetve utal az a tény is, hogy a város levéltárában több szőlőpásztornévsor maradt ránk. Az 1753. augusztus 25-én kelt, *tölvényenként* tagolt összeírás 41 „hites” *szőlőpásztor* nevét őrizte meg. Közülük 11 vidéki helység lakosa volt. Melléjük 23 *inas* (nevezték *bujtárnak* is) szegődött.⁵⁶ 1790-ben 52 pásztor szerepel egy lajstromban. A pásztorok,

51. Pap i. m. 79., *Bencsik János*: Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen, 1971. 34.
52. Uo. Néhány példa arra, hogy honnan kerültek Tokajba a „betyárok”. Timár József Timárra való, szőlő munkára jött, a Réz művesnél az istállóban hált. (1781.) „Zsófi vagyok, Lengyel országi Sczavnicza nevezetű helységből való.” (1781.) „Tóth Erzsébet 24 éves pópista, Somodi lakos (Abaúj m.), szüretre jöttem.” (1781.) „Ferenc Ilona Dorogi, 17 esztendő, orosz vallású, Czecziliánénál tartózkodtam, (nála) csak kapásokat tapasztaltam lenni.” (1781.) „Kovács János Túrócz Vár megyei Pribóczról való lutheranus 42. éves, munkára jöttem, s Serfőző házba aludtam.” (1781.) Strasi János tokaji görög (18 éves) vallja: „Czeczella Palotai korcsmárosnénál (. . .) megfordulnak holmi betyárok és meczenzöfek.” (1781.) „Tóth István Debreczeni lakos, dolgozni jöttem Tokajba.” (1781.) „Blaskovics Ferenc Böszörményi lakos, pópista, dolgozni jöttem, ma, Ennek előtte Mádon dolgoztam.” (1781.) „Somogyi István Pápára való, pópista, Hol Mádon, hol Tokajban, Hol másutt voltam Mádon vinczellérnél a Szirmay házánál, Keresztúrban a Patai háznál tartózkodtam.” (1781.) „Fodor István Balkányi lakos, kálvinista, munkára jöttem. Gergely napkor Mádon tartózkodtam, ottan meccettem és nyitottam.” (1781.) „Tóth Katalin Nánási lakos, református, Mit csinálsz itten Tokajba? Ganéjt jártam hordani.” (1781.)
53. ZmL. „Kenyézlei Sonkáti Jánostól vettem 153 marok kötőfüvet.” Számadás, 1781. „Vettem Timári Curatortól szőlőkben szükséges kötőfüvet, 110 csomót 3 Rft 40 krj.” Uo. 1794. „Sándor Mária Mádra való 19 éves (vallja) . . . elsőben mikor kötőfüvet voltam aratni a gazdámval, Csányi Mártonnal, az Tisza szélén.” Törv.-széki ir. 1776. Özvegy Szilágyi Jánosné panaszolja: „. . . azt hallottam, hogy a Bodrog között kötőfünek aratása és elhordása tilalmaztatott (. . .) ő is ki küldötte leánykált”. Tan. ül. jkv. 1806. Nro. 160.
54. ZmL. „Timári lakos Vattai Páltól 38 asszonyra való kötőfüvet (vásároltam).” Számadások, 1788. „Tokaji lakos Csepcesélyi Györgytől (vásároltam) 15 asszonyra való szőlő kötőfüvet.” Uo. 1786.
55. ZmL. „A Pásztoroknak Szent Bertalan napjánál tovább a Pásztorok kiállása soha ne halagyon.” Panaszok, kérelmek. 1752.
56. ZmL. „Karádi György szőlő Pásztor, Inassának Nemes Pap István fiának tartozik fizetni (. . .) négy napi kapálásért 2 napi számot ú. m. 2 májást.” Tan. ül. jkv. 1800. Nro. 117. „H Nagy János fia Lipcsei Mihályhoz állott annak idejébe, Pásztor Inasnak, s most 6 ft helyett 4 ft-ot akar fizetni.” Uo. 1806. Nro. 246.

felfogadásukat követően esküt tettek. Esküformulájuk lényege ez volt:⁵⁷ „... az én pásztorságom és kezem alá bocsátott szőlőket híven és igazán mindenektől valamitől illendő és szükséges megőrzöm, legkiváltképpen tolvajoktól, madaraktól és egyéb ártalmas állatoktól minden szőlőket, szőlők alatt és szőlőkben lévő gyümölcsöket és annak termését teljes tehetségem szerint megőrzöm, nem vesztegetem sem apámnak, sem anyámnak, atyámfiaimnak, barátomnak, szomszédomnak, feleségemnek, jóakarómnak, gyermekeimnek és egyéb rossz életűeknek el nem hordom, sem nem hordatom, inasomnak kiadni meg nem engedem . . .”⁵⁸

Az igazi, a tömeges munka a termésbetakarítás, a *szüretelés* volt. Idejét a földesúri hatóság határozta meg. Olvashatunk olyan határozatot, amikor a város magisztrátusa kéressel folyamodott az urasági tiszthez (Tarcál), hogy engedélyezze a szüretelést.⁵⁹ Ebben felsorolják a kezdés indokait is. Ilyenkor, mintegy a szüretelést megelőzve, az uraság felállította a *dézsaszékeket*. Tokajban 3, éspedig *felső, középső* és *alsó* dézsaszék működött, mellette *dézmások, dézma tiszték* ügyeltek.⁶⁰ Ezzel kezdetét vehette a szüret.

A tokaji zsellérség – miként arról már szoltunk – csupán a szürethez tartoztak robotmunkával. Éspedig a XVIII. században a tarcali határban elterülő „Szarvas” nevű szőlőben,⁶¹ majd a XIX. század első negyedétől a tokaji „Hétszőlő”-ben robotoltak a helybeliek.⁶² A robotolókat eleve az uraság igényeinek megfelelően szedték össze, írták ki: *így ezek szedők, puttonosok, taposók és sajtolók* voltak. A századfordulótól – úgy tűnik – a robotolók csupán a nyers munkaerőt (szedő, puttonos) adták, a taposók és a sajtolók jobbára bérmunkások lehettek.

Nem lehet célunk a szüretelés részletes leírása. Sokkal inkább egy forrás idézése révén a folyamat érzékeltetése jöhet számításba. 1778-ban az egyik tulajdonos ekként panaszkodott: „Közelebb múlt szüretkor szombathi napon szőlőcskémét meg szedvén, a’ mi kevés terméském vala azt a’ szőlő alatt (:mint hogy más nap vasárnap következett:) ki nem tmososzolhattam sem pedig ki nem taposhattam, kintelen voltam az Tokaji Felső Vendégfogadós – hol vendégfogadós vagyok – éjjel nappal fő képpen szüret tájban a sok jövő menő Nép miatt vigyáznom kellett:) szőlő terhet bé vinni, s ottan ki csomosolni, s hordóban tölteni (. . .) szándékom vala a Dézmára hordóstul bé vinni mustomat – s abbul a’ Dézmát meg adni, miért vittem bé a’ Szőlő terhemet a szőlő alól

57. *Hőgye I.*, Zemplén vármegyei esküszövegek. B.-A.-Z. megyei Levéltári füzetek. 19. Miskolc, 1983. 60.

58. *Pap i. m.* 81.

59. ZmL. „A szüret el kezdése eránt való tudomány végett Tarczalra deputaltatnak Feő Bíró Lippay István . . .”. Tan. ül. jkv. 1806. Nro. 212.

60. ZmL. Wihla Mihály nótárius kéri, hogy „a szüret közeledik . . . a Prefectus Úr az egyik Dézma székre Dézmásnak kirendelni méltóztassék”. Törv.-széki ir. 1773. „Karcsmarik Sámuel vallja (. . .) a legközelebbi szüretben (. . .) a Középső Dézmás tartózkodtam. Bor Dézmalásban segítségül voltam.” Tan. ül. jkv. 1820. Nro. 1. *Bencsik János*: Miért perelt a tokaji paraszt tanács 1819-ben avagy hová folyt el a dézsmabor? Észak-Magyarország, 1988. máj. 14.

61. ZmL. Több robotnévsor tanúskodik erről. „Parancsoltatik Tokai Bírának, hogy holnapi napon jókor Reggell Ó Felsője Szarvas Szölleiben szokás szerént jó pallérokka 100 alkalmas szedőket és 30 Puttonosokat Külgyenek, különben (. . .) az büntetést el nem kerülik.” Iratok, 1764. nov. 13.

62. A *Hétszőlő* a XVIII. században Kassa szabad királyi város tulajdonában volt. Még 1820 tájékán is erről tudunk. Majd a királyi uradalom tulajdonába került. „Nagysága prefectus Úr itten lévén kötelességemmé tette (. . .) az Uradalmi Hét Szőlőbe aszszu szőlőt is szedessek.” Iratok, 1843. „A hét Szőlőben szedők és Puttonosok ezek voltak . . .”. Iratok, 1835.

minek előtte meg nem dézmáltatott volna? (ez oka legyen).⁶³ Az említett *csömöszölést* az e célra vágott ág-fával végezték, ezzel zúzták össze a szőlőbogyókat. De említik a *taposózsákot* is, melyben a szemeket lábbal taposták össze.⁶⁴ Forrásaink tanúsága szerint gyertyafény mellett éjszakákon át dolgoztak.⁶⁵ Az aszúszemeket *tapodták*.⁶⁶ Majd ezt követte a *sajtolás*. Miután tudjuk, hogy nem minden gazda rendelkezett *sajtóval*,⁶⁷ ezért feltehetjük, hogy kölcsönben használták a sajtókat. A kölcsönvett eszközért *taxát* fizettek.⁶⁸ A dézmálásról annyit érdemes itt elmondani, hogy a heted-dézmaként szedett bor rendszerint nem valami kevert, gyenge minőség volt. 1820-ból ismerjük azt, hogy „a Dézmára való hordók . . . kettejét a Bor házba hegyi borral, kettejét pedig ally szőlő borral” töltötték meg, vagyis ügyeltek a dézsmás tiszták így is a minőségre.⁶⁹ A begyűjtött bor mennyisége jó terméknek tekintélyes lehetett. Így visszaélésekhez is vezethetett a dézmatisztek mohósága.⁷⁰

A szőlőbeli étkezések sem voltak egyformák. Kevés adatunkból kiderül, hogy aki szegényesen látta el munkásait, azt megszólták:⁷¹ Ha máskor kevésbé, de szüretkor kiadósabb étel készült:⁷² Kudász Jánosné, a Hét szőlősi vintzellérné kérdezték, hogy mit keresett a szőlőben, mire a férj válasza: „ki akart ide jönni, részemre egy kis gulya húst (akart) el készíteni”. S mindez történt az egyik szüreti napon.

Anélkül, hogy akár a szőlőbeli építményekkel (mint pl. a kunyhóval, a határban dolgozók tartózkodási helyével), akár a borházakkal, továbbá a pincékkel foglalkoznánk,⁷³ áttérünk a termelőmunka bérezésének kérdéskörére.

Előbb természetesen lássuk a munkavállalás, a munkáltatás feltételeit. Akinek kevés (2-3 kapás) szőlője volt, az ha tehette, akkor maga dolgozta. Mindössze alkalmanként fogadott napszámosokat. Akinek már nagyobb területe volt, az alkalmi *vincellért* fogadott. Így műveltette szőlőbirtokát Tokaj városa is.⁷⁴ A nagybirtokosok pedig éven át alkalmazott vincellérral irányították a szőlőtermelést. Ilyen esetekben a vincellér az

63. ZmL. Törvényszéki ir. 1778. „Ha szüntelen Taposott volna 17 Taposó 80 Hordó bort is egy nap alatt ki taposott volna. De szükséges lévén szüretben mind a Nemes Város Szekerével, a midőn a mustot vagy Törkölyt hordattam melléje rendelni a kocsisnak (embert), míg egy két hordóra való szőlőt kádakra szedtettem, az elébb szűrt termését haza vitetni, Segictségül a Taposónak menni. Úgy nem különben kádakra forgatván, belőlle Lőrét csináltatni. Melly munkákat azon 17 Taposók éjjel s nappal dolgozván, fizetéseket érdemek szerént vették.” Számadások, 1791.

64. ZmL. Inventáriumokban többször felsorolják a *taposózsákot*.

65. ZmL. „A Szüret alkalmatosságával Sajtolás mellett el égett gyertya egy és negyed font.” Számadások, 1801.

66. ZmL. „Négy napi számosnak a kik aszú szőlőt tapodtak, fizettem 1 Rft 8 krj.” Iratok, 1781.

67. ZmL. Inventáriumok adatai.

68. ZmL. „Szüretkor az ajtómon némelyeknek engedett sajtólni, meg is désmálta vagy taxálta őket . . .”. Bónis István nagyalui úr panasza. Tan. ül. jkv. 1804. Nro. 144.

69. ZmL. Törv.-széki ir. 1820. Nro. 1.

70. Vö. *Bencsik* i. m., Miért perelt . . . (60. jegyzet.)

71. ZmL. „Bilki János özvegyére panaszkodik (. . .) a tanú, uzsonnakor vagy ebidkor le ült, több cselégyeivel együtt tsak száraz kenyeret, hajmával avagy ugorkával evett (. . .) mért sugorgatna is feshvénykedne öreg létére?” Törv.-széki ir. 1776.

72. ZmL. Tan. ül. jkv. 1819. Nro. 218.

73. *Bencsik J.*, Hagyományos szőlőbeli építmények a Tokaji-hegyen. Herman Ottó Múzeum Közlm. 26.; *Bencsik J.*, A tokaji pinceházak. Ház és Ember.

74. ZmL. „Friss emlékezetében lehet az Betsülletes Nemes Tanácsnak, hogy az el múlt 1780 dik esztendőben a Nemes Tanács Szőleinek vinczellére voltam, és minden hiba nélkül dolgoztatam, s gongyát viseltem (. . .) Topa András.” Iratok, 1781.

úr tokaji udvarházában lakott, afféle majoros minőségben.⁷⁵ A vincellérség lehetett alkalmi, 1-2 évre vállalt (kiszegítő jellegű) munka, de többé-kevésbé folyamatos, alap kenyérkereső foglalkozás is. Az előző csoport tagjai között iparos ember is előfordult.⁷⁶ Nagy a gyanúnk, hogy ezek a vincellérek maguk is dolgoztak, emellett napszámosokat is fogadtak egy-egy munkához. A vincellér lehetett (a tulajdonos extraneus, külső birtokos lévén) bizalmi ember is. Nem véletlenül foglalkozott személyével annyira részletesen, s nem is mindig hízelgő módon az 1641-es rendtartás is.⁷⁷

A szőlőmunkások körében két bérezési forma honosodott meg. Az egyik a *napi szám* (napszám) fizetett pénzbeli bér.⁷⁸ Ehhez kevés természetbeni járulék is csatlakozhatott. A kisebb szőlőtulajdonosok étkezéssel toldották meg, a nagygazdálkodók (vincellérjeik közéjöttével) vagy éppen Tokaj város borral vagy *égetett borral* porciót osztottak.⁷⁹ A napszám bér folyamatos limitálása a szőlőbirtokokos vagy az általuk irányított hatóságok visszatérő gondja volt. Természetesen a szőlőműveléshez olyan munkák is csatlakoztak, mint a szőlőkaró hegyezése,⁸⁰ a *szőlőgarád* igazítása,⁸¹ vagy éppen a kőbányászás (a művelt terület peremén),⁸² illetve útigazítás.⁸³

A teljesítménybérezés pedig a *szakmányban* (egy summában alkudott bér) vállalt munkát illette. Szakmányban kiadhatták az adott terület évi munkáját, de egy-egy nehezebb munkaszakaszt (pl. kapálás).⁸⁴ De olvashatunk szakmánykötözésről is.⁸⁵ Ha

75. ZmL. Az 1765-ös conscriptio-ból, példák a Felső Tizedből: „Körösi Pál a P. P. Piaristák házánál (lakik), Melczér Pál Adminisztrátos Uram Vinczellérje Vikovics Jakab.” Az 1770-es conscriptio-ból, példák: „A Pater Piaristák major háza (. . .) Az Gróf Szirmay Háznál Pápai István lakik.”

76. ZmL. „Történet rajtam a múlt 1779 dik esztendőben, hogy a midőn Mesterségemnek fel állításában foglalatokodtam volna, de én ezekben az Isteni Felségtől meg gátoltatván, (. . .) Ezen károm reparatiojára vállaltam fel N N Báro Czolhanznak a Tokaji Promontóriumon öt darab szőlőjét szakmányba dolgozni (. . .) Lipcsei Mihály.” Iratok, számadások. 1780–82.

77. ZmL. „Puncta Regulamenti Cultura Vinearum . . . 1641.” 15. pontból: „Minden Vinczelér Urához való hűséges szolgálatjára is az regulamentumnak meg tartására hitel köteles.” 18. pontból: „Némely Vinczelérek anyi Emberséges ember szőlőit fogagyák föl kapva s nem tudgyák az Urai hogy nem birhatván az szőlővel . . .”

78. Lásd a táblázatot! *Hőgye* i. m. Levéltári Évk. V.

79. ZmL. Az 1784/85. évi városgazdai számadásokból: „Égett Borok a szőlő munkásoknak. 49 nyitónak 4 ittze 1 meszely., 53 metzzőnek 6 ittze, 23 venyike szedő asszonynak 1 ittze 1 messzely, 40 homlitónak 4 ittze, 53 első kapáló napi számosnak 6 ittze, 35 karózó, trágyahordónak . . . stb.”

80. ZmL. Számadások, 1790.

81. ZmL. „. . . szőlő kő gáttjának meg csináltatásáért . . . fizettem 15 Rft-t.” Számadások, 1799. „. . . a nagy zápor be öntötte annak ki tisztására, s belőle a kövek kihordatására, s azon ki horrott kövekből Garágyának jobban való csinálására fizettem 109 embernek 12 Rft 36 krj-t”. Uo. 1789. „. . . szőlőnek zápor miatt be omlott gypüjének reparatiojára . . . fizettem . . .” Uo. 1784/85.

82. ZmL. „. . . ugyan e szőlő körül puska porral köveket hányató és azokból kő garadot rakó 18 embernek fizettem . . .” Számadások, 1784/85.

83. ZmL. „A Várad utcátul kezdve Meczenzeffek által szekér út csináltatván . . . az Hideg oldalon fel . . .” Iratok, 1761. „. . . az Garadgyákon elegendő venyige vagyon, azokat rakják az olyan helyekre (az útra) és földet húzzanak reája”. Uo. 1771. május 3.

84. ZmL. „Salamon sidó szőlőjét szakmányba Örössi Mihállal felvállaltam . . . summája 27 Rf.” Tan. ül. jkv. 1808. Nro. 123. Általában a szőlőnek 7 *szakmányával* számoltak. Vagyis ez a művelés hét fázisát szakmánymunkával végeztette el.

85. ZmL. „Jún. 27 szakmányt fizettem a kötözésért.” Számadások, 1796.

kevés volt a munkavállaló, vagy kedvezőtlen az időjárás, akkor is a szakmánybérezéshez folyamodtak.⁸⁶ Ebben az esetben (úgy tűnik) a munkavállaló előnyhöz juthatott. A szakmánymunka elterjedtségéből következett az, hogy – a későbbiekben tárgyalandó – az ingatlan értékbecslésénél nem mindig a kapás(!), hanem a szakmány fogalmával is számoltak, mint mértékegységgel. Arra is van adatunk – igaz kései –, hogy a szakmányosok természetben kapták bérezésüket.⁸⁷ Ez mégsem lehetetlen a korábbi évtizedekben sem, hiszen a pénzgazdálkodást helyettesíthették ezzel a formával.

A napszámbért táblázatban, összesítve mutatjuk be. Tokaj város – rendszeresen számon tartott, jól rögzített területű – szőlőinek művelésére fordított napszámok (napi bér) rendszerbe foglalásával érzékeltetjük a művelés költségeinek, illetve a területnek, továbbá a bérnek a viszonyát.

E táblázatok összeállításához Tokaj város 3 (de tulajdonképpen 4) szőlőjével számoltunk. Eszerint a Nagymogyoróson 40+32 (összesen 72) kapás szabad szőlőjének, továbbá a Túrzóban 12 és a Paxiban ugyancsak 12 kapás dézsmás szőlőjének műveléséhez szükséges munkáslétszám szerepel. Szembeszökik az adott munkafázis elvégzéséhez igénybe vett munkáslétszám, s érzékelhetjük, hogy egy-egy darab szőlő művelésekor hogyan aránylott a (kapásokban mért) terület és a munkáslétszám. Kisebb ingadozás folyamatosan tapasztalható. Különösen a Nagymogyorós 72 kapás szőlőjében mutatkoznak jelentős ingadozások. A talajművelés (különösen is a kapálások) igénylik a legtöbb munkást. A Túrzó és a Paxi 12–12 kapás szőlőjében megközelítően ennek megfelelő a munkáslétszám.

86. ZmL. „Fedést (mivel) félttem az időtől szakmányba adtam fedni.” Számadás, 1789.

87. Vö. *Bencsik* i. m. 1987. *Napjaink-ban*. (29. jegyz.)

Nagymogyorós
Egy adott terület műveléséhez igénybe vett munkáslétszám (= napibér) 1777–1792 között

Évek	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788	1789	1791	1792
Nyitás	49	35	23	36	33	37	36	29	29	31	34	sz	sz	sz
Metszés	47	38	35	27	30	31	37	34	34	29	24	50	31	23
Venyige és karószedés	?	19	17	12	12	12	9	13	14	13	13	13	8	7
Humlítás	57	20	27	27	5	28	34	9	10	?	7	68	34	76
Ganajhordás	57	14	?	6	2	16	20	9	?	?	7	29	12	31
Első kapálás	70	62	40	50	48	47	47	52	39	38	55	65	62	59
Karózás	28	14	14	9	10	12	13	?	11	10	13	11	8	13
Kötözés	97	67	45	72	sz	45	40	18	37	38	36	25	sz	sz
Második kapálás	69	69	56	67	60	47	33	59	43	38	66	56	43	sz
Igazgatás	56	58	33	32	22	54	34	27	43	36	32	29	?	29
Gyomlálás	?	16	37	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Harmadik kapálás	64	82	52	4	45	51	35	69	39	38	?	71	42	43
Szedés	88	142	40	68	174	43	39	83	28	22	33	44	82	53
Puttonozás	25	21	8	18	?	7	8	9	3	6	2	6	?	10?
Taposás	10	?	3	?	9	2	?	4	1	?	2	3	?	2
Sajtolás	?	?	?	?	?	2	?	?	2	?	?	?	?	4
Fedés	sz	sz	sz	sz	26	25	22	28	22	22	23	sz	sz	sz

(Megjegyzés: Sz: Szakmány.)

Túrzó
Egy adott terület műveléséhez igénybe vett munkáslétszám (= napibér) 1777–1792 között

Évek	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788	1789	1791
Nyitás	6	10	12	7	9	10	10	9	11	11	9	sz	9
Metszés	18	16	12	10	9	10	9	10	11	11	8	9	9
Venyige és karószedés	?	7	7	4	5	3	3	4	5	5	?	?	?
Humlitás	13	9	?	8	?	5	13	?	6	?	3	?	12
Ganajhordás	16	5	?	?	?	3	18	?	?	?	2	?	6
Első kapálás	16	12	12	10	12	12	13	14	11	10	12	12	nincs adat
Karózás	12	7	7	2	5	5	5	9	5	5	5	3	
Kötözés	26	16	12	29	sz	17	20	25	17	16	12	11	
Gyomlálás	?	?	9	?	?	?	?	?	?	?	?	?	
Második kapálás	25	14	16	27	27	17	13	13	11	12	11	9	
Igazgatás	14	14	10	12	5	12	11	14	19	14	8	9	
Harmadik kapálás	11	14	14	10	12	12	12	14	12	12	10	9	
Szedés	27	39	22	20	29	7	25	16	12	9	17	14	
Puttonozás	6	5	6	9	2	1	2	4	2	1	1	2	
Taposás-sajtolás	4	2	3	?	1	?	3	?	1	?	1	?	
Fedés	sz	sz	sz	sz	7	7	10	9	9	9	8	sz	

Paksi
Egy adott terület műveléséhez igénybe vett munkáslétszám (= napibér) 1777–1792 között

Évek	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788	1789	1791	1792
Nyitás	9	9	11	11	8	9	8	8	9	9	8	sz	9	7
Metszés	9	13	7	10	10	9	10	9	9	9	8	8	9	11
Venyige és karószedés	?	7	5	3	3	3	3	4	4	4	3	9	4	3
Humlitás	15	16	7	11	5	?	11	26	24	6	10	7	12	9
Ganajhordás	?	12	6	17	4	?	12	22	15	4	10	6	6	10
Első kapálás	12	12	9	10	10	10	10	12	9	9	10	11	9	10
Karózás	10	5	6	5	4	4	5	6	4	4	4	4	4	9
Kötözés	16	14	15	28	sz	15	10	16	14	13	12	8	sz	sz
Második kapálás	10	4	14	13	11	13	8	12	9	9	10	8	9	sz
Igazgatás	10	8	8	9	7	12	6	14	16	11	6	8	?	6
Harmadik kapálás	9	13	12	12	11	11	9	12	10	9	9	8	9	8
Szedés	10	14	23	24	32	7	11	22	18	10	15	24	?	16
Puttonozás	5	4	6	12	3	2	3	5	3	2	1	1	?	3
Taposás, sajtolás	2	2	4	?	?	1	1	1	1	?	12	1	1	?
Fedés	sz	sz	sz	9	8	8	8	8	8	8	7	6	?	sz

A szőlőmunkások egynapi bére – krajcárban – (1778–1789)

Évek	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788	1789	1790
Nyitás	12	13,5	12	12	12	12	15	12	12	17	sz	5 garas
Metszés	13,5	15	13,5	13,5	13,5	15	15	13,5	13,5	16	15	márijás
Venyige és karószedés	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	3 garas
Humlitás	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	18	márijás
Ganajhordás	9	9	?	?	9	9	9	9	9	9	9	9
1. kapálás	15	15	15	15	15	15	15	15	15	17	17	6 garas
Karózás	15	15	15	?	15	15	15	15	15	17	17	6 garas
Kötözés	10,5	9	9	sz	9	9	9	9	9	9	10,5	?
2. Kapálás	17	15	15	17	17	15	15	15	15	17	17	20 krj
Igazgatás	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	10,5	?
3. Kapálás	15	15	15	15	15	15	15	15	15	17	17	20 krj
Szedő	7,5	6	6	6	6	6	6	6	6	6	7,5	2 garas
Puttonos	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	2 garas
Taposó	17	17	?	15	?	17	17	17	?	15	17	?
Sajtoló	12	?	?	?	?	?	?	15	?	?	?	?

A város három szőlőjének műveltetésére fordított kiadások A részösszegek százalékos (%) aránya
évenkénti összege (Rénes Ft-ban)

Évek	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1788	1789
Összeg*	206,11	150,15	162,29	167,39	143,07	143,03	169,13	160,25	102,06	128,22	216,08
Nagymogyorós	140,13	88,37	98,34	110,47	96,02	85,40	102,48	102,50	67,01	79,01	159,06
ennek %-a	67,96	58,86	60,80	66,28	67,13	59,79	60,35	64,25	65,68	61,71	73,61
Turzó	35,28	32,42	28,47	27,37	25,09	32,46	30,18	27,00	13,05	24,07	29,36
ennek %-a	17,13	21,53	17,59	16,46	17,48	22,86	17,86	16,87	12,75	18,75	13,65
Paksi	30,29	28,55	35,08	29,15	21,56	24,37	36,07	30,35	22,00	25,14	27,26
ennek %-a	14,70	19,33	21,60	17,48	15,38	17,13	21,30	19,06	21,56	19,68	12,73

(Magyarázat: a pénzösszeg* frásakor a Rft-ot elől, a krajcárt „jel” nélkül szerepeltetjük, hiszen a Rft 60 krajcárral egyenlő!)

Következésképpen most a napszámbeírásokról táblázatunk mutat be. Pontossággal kiszámíthatjuk a terület műveltetésének költségét, amelyet a következő táblázatunk mutat be.

A szőlőingatlan a 17–18. században, de még később is (1848/49-ig) Tokajban a vagyonosodás, a tőkeképzés alapja volt.⁸⁸ Aki egyáltalán arra törekedett, hogy vagyonával megalapozza mind maga, mind családja létét, az igyekezett szőlőt vásárolni. A zálogjogtól a tényleges megvételeig terjedhetett a birtokbajutás. Ide értve mindenképp a családi vagyon átörökítését. Eközben a vér szerinti leszármazottaknak, továbbá a szomszédoknak elővételi jogot biztosított a jogszokás.⁸⁹ Jeles zálogbirtokos volt Tokajban az orosz cár is.⁹⁰ Ilyetén jelenléte jó példa lehet arra, hogyan tudta évtizedeken át megtartani a szőlőt egy, a hazai törvények által eleve kizárt birtokos család, ebben az esetben a „Muszka cárné”.⁹¹

A zálogügylet természetesen nem jelezhetette az ingatlan tényleges értékét. Más volt a parlagföld, netán a gazdátlanra lett terület művelésbe fogása. Erre a gyakorlatra számos esetet hozhatunk fel példaként.⁹² Mert az ilyen területet bizonyos összeg lefizetése után a földesúr engedélyével újra gazdasíthatták. A szőlővásárlás mindennapos volt Tokaj-Hegyalján. A szőlő értékes voltát ismerve, ragaszkodtak mind a közösségek, mind a családok ahhoz, hogy ha tehették, a szőlő ne kerüljön idegen birtokos (extraneus) kezére. Bár kétségtelen, hogy ezt minden esetben nem tudták megakadályozni. Nem különösen akkor, ha egy-egy darab szőlőt kótyavetyén értékesítettek. Ezekben az esetekben már jogszerűen számolni kellett a szőlő tényleges, forgalmi értékével. Azt látjuk, hogy a testamentumokban, sőt inventáriumokban (legalábbis ez utóbbiak egy részében) sem szerepel a szőlőbirtok értéke. Noha osztálytétel esetén, illetve adásvételkor az értéket szerepeltették. A korai szerződésekben, illetve licitációk alkalmával felvett jegyzőkönyvekben csupán egyetlen tételként szerepel a birtok ára. Hogyan becsülték meg a szőlős ingatlan forgalmi értékét? A becsú alapja nem a terület nagysága, nem is a talaj minősége, hanem az ültetvény állapota, a várható jövedelem volt. Ilyen összefüggésben tanulságos a tényleges becslés, egy-egy darab szőlő felbecsülésének gyakorlata, mint (közgazdasági) értékmeghatározó akció.

„Rotter János szőlője (. . .) Tokaj városa határában a Kócsag nevű Promontóriumon (. . .) lévő Dézma adó szőleit nevezvén ki (. . .) egész esztendei hét rendbeli rendes munkájára pedig 140 munkások meg kívántatnak, napi bérek 30 krj, (tész) 70 Rft-kat. 5 hordó bort terem sovány voltához képest, azt 15 Rft-ra határozván, egy munkája 20 ember . . .”⁹³ Böszörményi József szőlője a Szappanoson, Rakamazi lakos Ekker Péter szomszédságában (. . .) esztendei szakmánya 4 ember kapálló szőlőnek (. . .) tiszta jövedelme 16 Rft, capitalis interese 266 Rft 40 krj.”⁹⁴ „Az ú. n. Szarka Szőlőnek hely színe (kimentünk), mely a Garai Promontóriumon Magyar János és

88. ZmL. „Szirmay szőlőt vették . . . Nemes Oroszi András, Svékus Gergely, Martinidesz József, Kaczur János . . . 591 Rft.” Tan. ül. jkv. 1820. Nro. 137.

89. Vö. *Kalmár J.*, Mád, Tokaj-hegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. É. n. A „Mád falukönyve” c. fejezet. *Tárkány Szücs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 530. „Szomszédsági jogok”.

90. *Tardy L.*, A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Sárospatak, 1963.

91. ZmL. „Concriptio Vinearum promotoris Tokaiensibus . . . 1765.” A Cseppegő promontóriumon 40 kapás, a Hitványban pedig 9 kapás szőlőt zálogjogon bírt. Vincellérjük Bodnár József 7 kapás szőlővel rendelkezett. Zálagra más példák is akadnak, így a tokaji görögök köréből: „Mgos Beleznay Mihályné (szabad szőlőjét) mostanában bírja Tokaji kereskedő Popovics Kristóf 12 esztendőre szabad épülésre . . . Szabad szőlő Ttes Desseffy András úré, melyet bír Tokaji kereskedő Jánosi György szabad épületre 20 esztendőre . . .” Urbéri összeírások, 1789/90.

92. ZmL. „Szirmay birtok . . . elparlagosodott részt Rochlitz József megvásárolta 250 Rft-ton.” Tan. ül. jkv. 1820. Nro. 137.

93. ZmL. Iratok, 1821.

94. ZmL. Törvényszéki ir. 1824.

Mlgs Beck Pál Consiliárius Úr Szölleik közt helyeztetik, s minek utánna azt öszsze vissza, keresztül kasul, árokrol árokra szemesen meg vizsgáltuk a 3 ember kapás szőlőt, melynek közép termését 2 hordó borra, hordóját 18 ft-val számítván, a munkásnak pedig napi bérét 30 krj-a állapítván, a mostani állapottyához képest betsültük 366 Rft 40 krj-ra. (Másik) Egy ember kapás szőlőt, melynek közép termését 1 hordó borra, egy hordó bort 18 ftyval, a munkásnak pedig napi bérét 30 krj-okkal vévén fel 91 Rft 30 krj (értékű).⁹⁵ Fliegler Károly úr(nak) „A Tokaji határban a Hideg oldal Promontóriumon lévő Szöllőt találtuk 19 Kapásnak, ezeket 30 krjával számítván, tészen 9 f. 30 krj-t, melly szerint Hét rendbeli munkája megyen 66 fr 30 krj. Ezen szőlő meg teremhet Közép Termést vévén 8 hordó bort, azokat 13 ftyával számítván tészen 104. fto, mellyből le húzván az 66 frint 30 kroat, fel marad haszon 37 frint 30 krj, mellynek Capitalissa tészen 625 fto és így azon szöllő betsültetett . . . 625 (frt).⁹⁶ Dávid István vagyoneleltárából „A Nyulas Promontóriumon fekvő Dézma adó Szöllő melly a Tarczali határban vagyon, egy részről Kollát József, más részről Fási Mihály Szőlejek szomszéd-ságában fekszik meg tart mint egy 20 kapást, ezek napi számját 30 xjával számítván tészen 10 ftkat, a Szöllő munkának 7 szakmánya lévén meg kívántatik a munkáltatására öszvesen 70 forint, ezen szöllő meg teremhet jó Státusához képpes közep szerű termés idején No 11 hordó Bort, ezeket 12 Vftyával számítván, tészen 132 ft, ezen summából lehúzván a munkáltatásra meg kívántató költséget, 70 forintot, marad haszon 62 forint. Ennek a számítandó haszonnak Capitalissa Nro 1033 f 20, melly szerint ezen Szöllő általunk betsültetett 1033 ft 20 krj-ra.”⁹⁷ Bégányi Antal úr szőlője: „Elmentünk a Hideg-oldal Promontóriumon egy felől nagy Mgs Gróf Gyulai Ignác úr (. . .) szabad Szöllője, más felől az ú. n. Danczka part között helyheztetett szabad Szöllőbe és az árkokon keresztül meg járván, s vizsgálván, úgy tapasztaltuk, hogy ennek egy munkájára meg kívántatik 12 Ember, kiknek is napi számokat 30 xrával számolva, ennek Esztendei költségés 7 szakmánnját a 2 ft Pásztor Bérek hozzá járulásával 44 ftkkal járuló Költségének; – a középszerű Esztendőben való s mostani sovány állapottyához alkalmaztatva reménylett s szabadságához képest a Dézma ki nem adásával egyetemben számítható 4 1/2 Hordónyi Bor termését pedig, 15 frtyával véve, 67 ft 30 xkat ütő Summának kinéztük; melynél fogva lehúzván ezen 67 ft 30 xrbul az Esztendőnként Pásztor Bérel egyetemben kívántató rendes költséget, ú. m. a 44 ftkat; a mennyiben abbul Esztendőnként járuló haszon gyanánt 23 fto s 30 xrok, mellyek is 391 ft 40 xr Capitalis Summának procentuális Interestét tészik, fel maradni látzanának; ezért mi ezen Szöllőt Szabadságát is bele értvén, mostani állapottyához képest betsültük 391 váltó Cédulai forintokra és 40 xrokra, mostani függő termésén kívül, – a mellyet is Három Hordónyi mustnak reménylvén, mint hogy annak meg szedésére még költség kívántatt-nak, tsak 10 ftyával számolva, 30 ftoakra, vagy is így ezen Szöllőt szabadságával s idei függő termésével egy Summában betsültük 421 váltó cédulai ftoakra.”⁹⁸

A bemutatott szőlőbecsük a 19. század első harmadában kibontakozó gazdaság-szempon-tú gondolkodást, s az abból sarjadó becslést illusztrálják. A szövegezésből többször kiténik, hogy a hatóság megbízottai a felértékelendő ültetvényt pontosan megvizsgálták, számba vették a növények állapotát, a terület nagyságát (ez pedig, hány ember képes megművelni). Majd pedig a szőlőművelés ekkori gyakorlatából, az éven-kénti megkívánt hét munkájából, *szakmányából* (nyitás, meccés, karózás, 3 kapálás, fedés) kiindulva, az ekkor általánosnak tekintett 30 krj-os napi bért véve alapul megad-ták a tulajdonos kiadásának összegét. Majd felbecsülték a várható termést, annak

95. ZmL. Tan. ül. jkv. 1826. Nro. 126.

96. ZmL. Fliegler Károly inventáriuma, tan. ül. jkv. 1829. No. 299.

97. ZmL. Uo. 1832. Nro. 55.

98. ZmL. Uo. 1829. Nro. 246.

tényleges értékét, s a kettőnek a különbségével kalkuláltak. Ez volt a tényleges érték éves kamata (interes), amely 6%-os kamatlábnak felelt meg. Ezt vonatkoztatták a dézmás szőlőkre. Ha szabad szőlőt becsültek, akkor a várható termés mennyiségét dézsmával (egyheted) együtt vették számításba.

A tokaji szőlőtermelők mindennapos szemléletében a „szabad” szőlő pusztán annyival ért többet, amennyi a kiadandó dézsma mértéke (vagyis a termés egyhetede) volt. Ilyenformán a „szabad” volta nem gyakorolt semminő befolyást tulajdonosa társadalmi állapotára, vagyis attól, hogy szabad szőlő birtokosa volt, ugyanúgy zsellér maradt, mint a dézsmaköteles szőlők tulajdonosai. A szőlő tehát így is teljesen független, a birtokos személyéhez nem kötődő tulajdon volt.

DIE WEINKULTUR DER TOKAJER BERGE, DER SCHÄTZUNGSWERT DER WEINGUNDBESITZE VOR DER MITTE DES 18-TEN JAHRHUNDERTS

Nach dem Freiheitskampf unter Ferenc Rákóczi wurde Tokaj Königsbesitz. Seine ertragreichen Weinberge wurden in das System der Kammerbesitzungen integriert. Die hundert Jahre friedlicher Entwicklung nach diesem Freiheitskampf bedeuteten für Tokaj Zuwachs an Reichtum und Besitz. Auch in der Landwirtschaft kam es zu günstigen Veränderungen, und zwar stellten sich die Eigentümer und Pächter in den Gemarkungen mit wenig Ackerland sowie auch die Einlieger auf den Weinanbau und die Weinkelterei um. Auf diese Weise siedelten sie hier die Monokultur an, was ja ganz selbstverständlich ist, denn die Grundbesitzer in unterschiedlichem Rechtsstand, ja sogar die Pächter, waren allesamt darauf bedacht, möglichst viel Nutzen aus dem Weinbau zu ziehen. Das gleiche Ziel verfolgte natürlich auch das Königshaus.

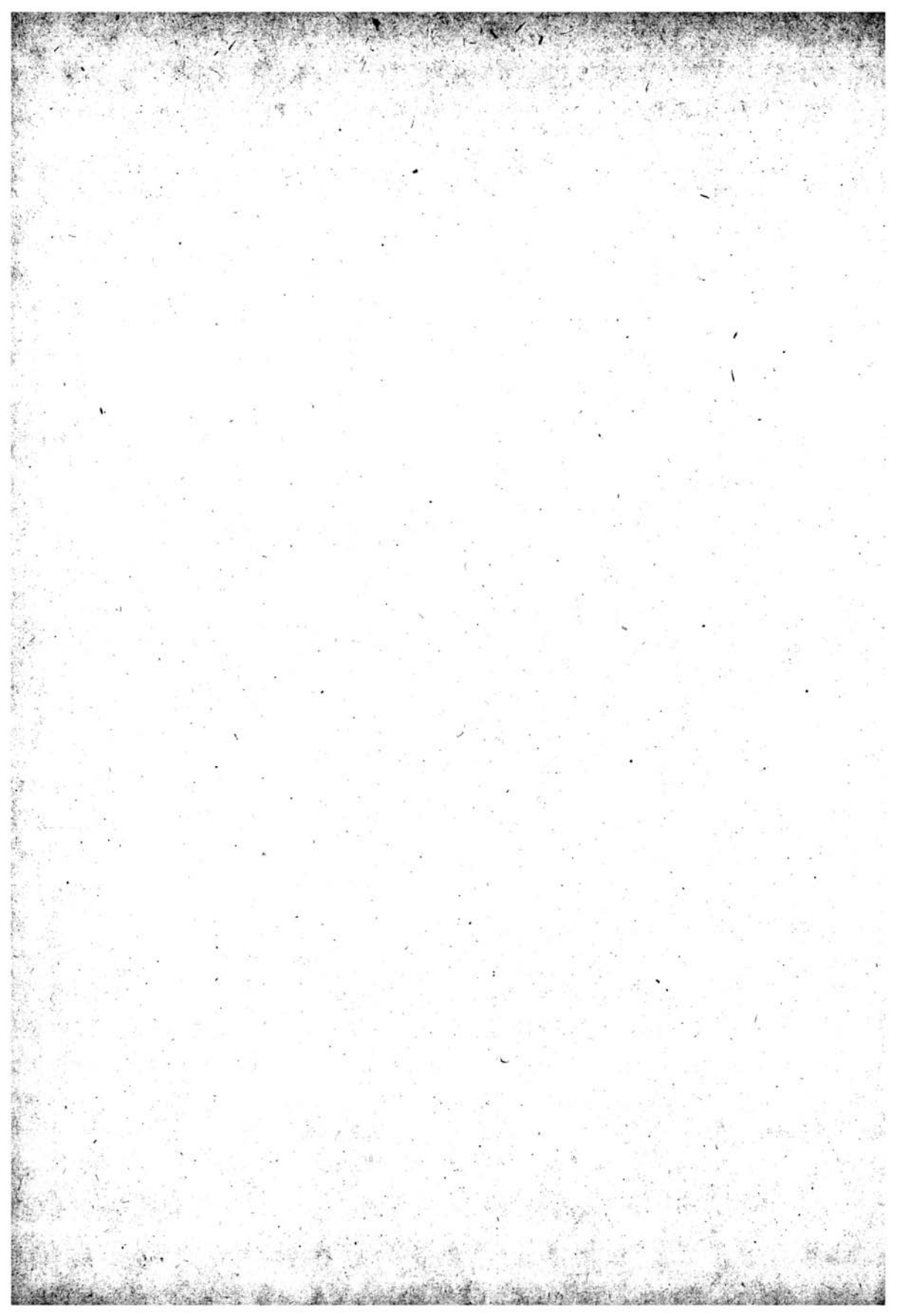
Von Zeit zu Zeit wurden die Besitzer der Weinberge, die Rechtsstand des Weinbesitzes und die eingetretenen Veränderungen in Konskriptionen erfasst. So sind uns in den Archiven der Stadt zahlreiche, als recht genau anzusehende Konskriptionen erhalten geblieben. Die zehntpflichtigen Weinbergbesitzer wurden gesondert erfasst. Sie waren zumeist Häusler, zu einem kleineren Anteil jedoch hauslose Einlieger, des weiteren Stadtbürger und Kleinadelige.

Wie aus den Weinkonskriptionen von 1765 und 1772 hervorgeht, wurden im ersten Jahr 8789 beziehungsweise (in der zweiten Konskription) später 8803 Reihen Weinstöcke in der Gemarkung von Tokaj erfasst. Die letztere Angabe musste später um weitere 698 Reihen Weinstöcke (ung.: *kapa*) ergänzt werden, sodass es also auf dem gesamten Gebiet 9501 Reihen gab. 53,77% der Weinanpflanzungen waren zehntpflichtig.

Wir konnten uns auch eingehend mit den Weinbergbesitzern befassen, da sie ebenfalls einzeln aufgeführt waren. Ein Teil unter ihnen waren Mitglieder adliger Familien, darunter auch Familien aus dem mittleren und dem Oberadel. Diese waren nicht hier wohnhaft, sondern liessen ihre Weinbesitzungen von *Verwaltern* (Inspektoren) und *Winzern* leiten. Ausserdem besaßen auch verschiedene Institutionen Weinberge bei Tokaj. Neben den ansässigen Kirchen gehörten hier auch den Debrecener Piaristen, den Basiliten von Pócs, den Prämonstratensern von Jászó, sowie dem Domkapitel und dem Bistum von Eger Weinberge mit Herrenhäusern oder Kellereien. Im Jahre 1766 hatten die zehntpflichtigen Weinberge insgesamt einen Ertrag von 3539 Kübel und 6 Quart Most, wobei bemerkt werden muss, dass der Besitzer von dem Wein oder Most ein Siebtel als Abgabe an den Landbesitzer, hier in Tokaj an die königliche Domäne, abzuführen hatte.

An dieser Stelle sollte auch unbedingt gesagt werden, dass der Weinbau sehr arbeitsintensiv war. Das heisst, dass für einen Weinberg mit 8 bis 9 Tausend Reihen immer eine bedeutende Zahl an Tagelöhnern, Lohnarbeitern im allgemeinen zum Hacken und Binden usw. nötig war. In Tokaj wurden jährlich für rund 60 000 Arbeitstage Arbeiter beschäftigt. Eingehende Ausführungen geben wir hierzu aus Lohnabrechnungen aus den Weinbergen, die aus den Jahren zwischen 1778 und 1790 stammen.

János Bencsik

FEUDALIZMUS KORI ERDŐHASZNÁLAT AZ ÉSZAKI-KÖZÉPHEGYSÉGBEN

PETERCSÁK TIVADAR

A hagyományos népi erdőhasználat kutatásának alapvető kérdése az erdő birtoklásának és jogviszonyainak feltárása. *Tagányi Károly* már a 19. század végén felvetette e téma kutatásának fontosságát.¹ A történeti adatok alapján elsősorban a falusi jobbágyok és zsellérek erdőhasználatát vizsgálhatjuk fel. Ugyanakkor indokolt tárgyalni a Palócföldön – Heves és Gömör megyében – élő nagyszámú kisnemes erdőbirtoklási gyakorlatát is, hiszen a magyar köznemesség alsóbb rétegeinek az életformája a 19. század első felében már nem tért el a jobbágyságtól.² A falusi jobbágyság erdőhasználatát jobban ismerjük, mint a mezővárosokét. Ez utóbbit gyöngyösi és egri adatok alapján kíséreljük meg bemutatni, jelezve a falvakétól eltérő sajátosságait.

A jobbágyok erdőhasználat

A középkorra jellemző teljes birtokközösség – amelyben az erdőt a földesúr és a jobbágyok közösen birtokolták – a 18. századra teljesen megváltozott. Werbőczy 1514. évi törvénye szerint Magyarországon minden föld tulajdonjoga a földesurat illeti meg. Korábban az erdő használatához való jog elvileg a telek tartozéka, vagyis az erdő megfelelő eszmei része a telek szerves része volt. Az erdők kizárólagos földesúri tulajdonba-használatba vételét a 16–17. századi nagybirtok gazdasági rendszere motiválta, amely e korban kezdte termelő formáját elnyerni. Ekkortól a földesurak kivonva az erdőket a jobbágyok kezéből, a megengedett erdők használatát külön megfizettették velük.³ A belső telekhez kapcsolódó külső tartozékok közül az erdőt a földesúr közösen használta jobbágyaival. A 18. századra az erdő allodiális jogúnak számított, a jobbágyságot a legjobb esetben is csak haszonvételi jog illette meg.⁴

1848 előtt az Északi-középhegység vidékén sem különült el a földesúr és a jobbágyok közössége által használt erdő. A helyi adottságok, a földesúr gazdasági törekvései azonban módosították a helyi haszonvétel lehetőségeit. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt a jobbágyok erdőhasználatát még jobban befolyásolta a helyi szokásjog. A földesúr a tulajdonában levő erdőben rendszerint megengedte jobbágyainak a füzést, a makkoltatást, az állatállomány legeltetését, de részesülhettek az erdő egyéb hasznaiból (gyűjtögetés, faszénégetés, mészégetés stb.). Mindezekért különféle szolgáltatásokkal tartoztak. Területünk 17–18. századi erdőhasználatáról tájékoztat néhány

1. *Tagányi K.*, 1896. I. VIII.

2. Vö. *Paládi-Kovács A.*, 1981. 163.

3. *Tagányi K.*, 1896. I. V–VI., *Szabó I.*, 1948. 364–365.

4. *Soós I.*, é. n. 9–10.; *Varga J.*, 1967. 68.; *Tárkány Szűcs E.*, 1981. 523.

urbárium, illetve erdőrendtartás. 1617-ben a regéci földesúr megengedi, hogy Telkibánya lakosai tűzi- és épületfát szabadon vág hassanak, sertéseiket makkoltathassák, és szarvasmarháikat legeltethessék a regéci várhoz tartozó erdőkben. Ezért korábban esztendőnként egy vég gyolcsot és egy font borsot adtak a regéci várúrnak. 1617-től évenként 10 magyar forintot kell Szent Egyed napjára kifizetniök.⁵ A regéci vár körüli 49 tölgy- és bükkerdőt a környező falvak népe használhatja, s az 1646. évi urbárium szerint az alábbi szolgáltatásokkal tartoznak: a hejceiek tűzifa fejében a korábbi 32 köből helyett 60 köből zabot, a gönciek tűzifahordáskor minden ló után két-két szapu zabot, a kovácsnak 200 patkót szögestől, a hotyukaiak szüretkor fejenként egy-egy cseber bort Regécre szállítva, a korlátfalviak 40 köből zabot erdőbérben.⁶ A sárospataki uradalom 1648-as urbárium szerint korábban csak a vidékiek adtak tizedet a város makkos erdőiben hizlalt sertésekből, de most már a patakiaktól is beszedik a tizedet. Amíg a longi erdő „szabad volt” (most „tilalmas”), mindenki szabadon hordhatott száraz (aszu) fát, amiért 8 *pecsét pénzt* fizetett.⁷ Az erdőbényei jobbágyok a faizásért hordófeneket és a bronzcsot fuvaroznak a földesúrnak.⁸ Az egri jezsuiták aranyosi rendtartása 1744-ben tilalmas és szabad erdőt említ, s ez utóbbi biztosítja a nemesek és jobbágyok tűzifáját.⁹ Tardona és Tarnalelesz jobbágyainak a tűzre és épületre való fát ingyen biztosítja a földesúr, sőt kereskedhetek is vele az egri piacon. Ezért cserébe tűzifát, hordódongát, gerendát és szőlőkarót fuvaroznak a földesúrnak.¹⁰ A gyöngyös-orosziak és kishánaiak is kereskedtek a tűzifával, ez utóbbiak a fátlan alföldi falvakban cserélték búzáért, árpáért. A gyöngyös-orosziak az eladott fa árának a felét kötelesek a földesúrnak beszolgáltatni.¹¹

A jobbágyok makkoltatása széles körben elterjedt a 18. században területünkön. A földesúr a maga számára tartotta fenn a legjobb makkos erdőket, és csak akkor engedte meg a makkoltatást a jobbágyoknak, ha a saját szükségletét kielégítette.¹² A makkoltatás lehetőségéért a jobbágyok tizedet fizettek a földesúrnak, de több helyen (pl. Mátraballa, Bekölce, Tarnalelesz) a földesúr a hízók számától függetlenül mindenkítől egy-egy sertést kívánt.¹³

1720-ban a bodonyi földesúr a sertéstized ellenében átengedte a makkoltatás jogát a bodonyi gazdaközösségnek, akik más falvakból is fogadnak makkoló nyájukat.¹⁴ A nádúrfaluiai a 18. század elején fizetség mellett még portánként 2-3 sertést makkoltathattak. A század közepén azonban már kitiltották állataikat az erdőből, mert zavarják a helyi Csomortány-uradalomnak jelentős hasznot hozó, sokszor idegenből fogadott nyájakkal történő makkoltatását.¹⁵ Ez már jelzi azt a tendenciát, amellyel a földesúr igyekszik kiszorítani a jobbágyokat az erdőből.¹⁶ A Nógrád megyét bemutató 18. századi leírások fontosnak tartották megemlíteni, hogy ez a vidék makkos erdőben bővelkedik, a sertések ezreit hizlalják fel a makkon, amelyből jelentős hasznot húz az itt élő

5. *Tagányi K.*, 1896. I. 212. sz. okl.

6. *Makkai L.*, 1954. 382–83.

7. *Makkai L.*, 1954. 262.

8. *Makkai L.*, 1954. 281.

9. *Tagányi K.*, 1896. I. 2. sz. okl.

10. *Havassy P.*, 1989. 45.; OL. Filmtár 4174. doboz.

11. *Soós I.*, 1975. 227.; 322.

12. Erre utal egy 1643-as oklevél, amely az alsóregmeci jobbágyok makkoltatásáról rendelkezik. *Tagányi K.*, 1896. I. 461.

13. *Soós I.*, 1975. 359., 99., 227.; *Havassy P.*, 1989. 36.

14. *Soós I.*, 1975. 117.

15. *Havassy P.*, 1989. 21–22.

16. *Vö. Hegyi I.* 1978. 31.

lakosság, az északi bányavárosokban értékesítik. A borsodnádasdiaknál és tarnaleleszikenél is fontos árucikk volt az egri piacra hordott hízósertés.¹⁷

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés rögzítette a jobbágycsoportok és zsellérek erdőhasználati jogait, ugyanakkor felsorolta az ennek fejében nyújtandó szolgáltatásokat. A faizás mértéke és az egyéb erdei haszonvételek módja továbbra is eltérő képet mutat. Az egri püspök gyöngyössolymosi jobbágycsoportjai tűzifaként minden második héten kaptak egy szekér „esett gally fát”, a zsellérek pedig hetenként két napon vihettek háton száraz fát az erdőből.¹⁸ A felsőtárkányi jobbágycsoportok 27 szekér száraz vagy gallyfát kaptak tüzelőnek, a zsellérek 27 napon hordhattak száraz fát háton.¹⁹ A Zempléni-hegységben, Mogyoróskán a 18. század végén a telkes gazdák hetenként egyszer, rendszerint csütörtökön napon egy szekér száraz fát hozhattak, a zsellérek pedig gyalogosan, háton vihettek haza fát szükségletük szerint. A háromhuta zselléreknek hetenként kétszer volt „gyalog faizási napok”.²⁰

Máshol külön szabályozták a téli és nyári tűzifa mennyiségét. Bodonyban minden egész telkes két kocsi, a féltelkes egy kocsi fát kapott a téli hónapokban (novembertől februárig) hetenként, tavasszal (március, április) és ősszel (szeptember, október) kéthetenként, nyáron pedig havonta. A házas zsellérek minden hétfőn és pénteken hozhattak az erdőből egy hajú tűzifát.²¹ Kismánán 1848 előtt a telkes gazdák téli hónapokban hetenként, nyári hónapokban havonként kaptak egy szekér fát, a zsellérek pedig minden korlátozás nélkül szabadon hordhatták háton vagy taligán.²² A faizás elsőrenden száraz és dőlő fára vonatkozott. A diósgyőri koronaúradalom jobbágycsoportjai az ilyen fát minden megszorítás nélkül szedhették.²³ A jobbágycsoportok azonban gyakran a tilalmazott élő fát is kivágták, hogy értékesíthessék. Az egri püspöki uradalom erdőiben sok ilyen károkozás történt, ezért 1843-ban a gyöngyöspüspökiek részére eltörölték a kétheti faizási napot, és a falu bírójának jelentése alapján engedélyezik a telkes jobbágycsoportoknak és az igás marhával rendelkező házas zselléreknek, hogy szükség esetén meghatározott napon egy szekér „esett és omlás fát” hozzanak magukkal. Az igátlan házas és házatlan zsellérek minden héten kétszer hordhattak háton vagy kézzel vont taligán száraz fát a saját szükségletükre.²⁴

A jobbágycsoportok épületfaigényének a kielégítése a legtöbb helyen a szükségletnek megfelelően, külön kérésre történt.²⁵ A diósgyőri koronaúradalomban az 1772. évi vágásterveken az úrbéres községek használatára kihalított erdőket jelölnek, ugyanakkor az 1784. évi kamarai vizitáció szerint saját külön erdővel egyetlen helység sem rendelkezik, de az uradalom megengedi jobbágycsoportjainak, hogy bármelyik helység a saját területén lévő erdőből mind épületre való, mind pedig tűzifával ellássa magát.²⁶

A jobbágycsoportok és zsellérek a tűzi- és épületfaért az úrbérrendezés után favágással és fafuvarozással tartoztak. Az erdős határu falvakban a robotterhek egy részét ez tette ki. A zselléreknek fél öl fát kellett kitermelni, a jobbágycsoportoknak pedig telkenként egy öl

17. Zólyomi J., 1985. 239.; Havassy P., 1989. 36., 47.

18. HML VII-1/a. 105.

19. HML VII-1/a. 84.

20. BML VII-1/c. 177.

21. HML VII-1/a. 48. 4.

22. Soós I., 1975. 324-25.

23. Veres L., 1982. 174.

24. HML XII-3/e. 469.

25. HML XII-2/c/6.; Soós I., 1975. 324.; HML VII-1/a. 48. 4.; Veres L., 1982. 174.; Havassy P., 1989. 22.; Petercsák T., 1981. 45.

26. Kolossváry Sz.-né., 1975. 144.; Veres L., 1982. 174.

fát elfuvarozni a megjelölt helyre.²⁷ A diósgyőri koronauradalom az 1760-as évektől egyre inkább arra törekedett, hogy a robotot favágás és fuvarozás révén tudják le a jobbágyok. Ez komoly terhet jelentett számukra, hiszen amíg a 18. század első felében a falvak és mezővárosok lakossága összesen 86 öl, az 1750-es, 60-as években már 1829 öl fa kitermelésére és szállítására volt kötelezve.²⁸ A robotterhek növelése a 19. század első felében a regéci uradalomban is jellemző. Az erdei munkák részaránya az összes robotmunkából az uradalom gazdaságaiban változó mértékű. Pl. 1828-ban a tállyai gazdaságban alig 1%, de 1827-ben a sárospataki gazdaságban 15% az ölfahordás. Erdei munkára 1824-ben 563, 1825-ben 1455, 1826-ban 410, 1827-ben 100, 1828-ban 56 gyalognapot vettek igénybe a regéci uradalom különböző gazdaságaiban. A fahordás talán még a fakitermelésnél is súlyosabb terhet jelentett a robotoló jobbágyoknak, hiszen igavonó állatait az roskadásig igénybe vette. A pataki ispán ilyen munkára csak az 1827. évben 1779 gyalognap értékű, tehát 889 igásmunkát használt fel. A robotjárdék az úriszéken kirótt robotbüntetések révén is növekedett. A faizás jogának használatában megszorított jobbágyok a szükségétől hajtva, gyakran kezét emelt a földesúri erdőkre. A regéci uradalom erdőiben is gyakori kártétel a száraz fa lopása és az élő fák pusztítása. Ezért pl. a fonyi ispán 1826 decemberében 24 3/6 gyalognap büntetést vezetett be a számadásba. A robot minősége az erdei munkáknál sem lehetett magas színvonalú, hiszen a baskói zsellérekre a számtartónak és erdőtisztnek kellett felügyelni, hogy egy nap 1/2 öl fát kivágjanak.²⁹

A fakitermelés, a tűzi-, épület- és szerszámfa fuvarozása mellett időnként egy-egy speciális szolgáltatás is megjelenik. A Zempléni-hegyvidéken a mogyoróskaiak az urbárium szerint az úrdolgán kívül esztendőnként tartoztak 10 000 szőlőkarót hasítani és a Hegyaljára, Tállyára leszállítani. A szőlőkaró fuvarozása a diósgyőri uradalomban is gyakori volt.³⁰ A mogyoróskai gazdák a 19. század közepén a fa helyett 20-20 köböl faszenet hordtak Tállyára, vagy annak a fuvarértékét fizették meg. A háromhutai zsellérek ölfavágás helyett egy forint füstpénzt fizettek a faizásért.³¹ A diósgyőri uradalomban a 19. század elején tűzifahordás előtt cédulát kellett váltani. 1817-ben egy szekér száraz fa megváltási ára 2 Ft 12 krajcár volt.³²

Az urbárium szerint a földesúr a jobbágy saját szükségletére biztosította a tűzi- és épületfát. Ezen túl azonban külön fizetés ellenében kereskedést is engedélyezett jobbágyainak a fával és faeszközökkel. A mogyoróskaiak napi 4 krajcár befizetése mellett naponta vághattak fát, és azt a közeli Szántó mezővárosba fuvarozva eladták.³³ A kishánaiak egy része a 18. században a tűzi- és épületfát szekérre rakva a fátlan alföldi falvakban cseréli búzáért, árpáért.³⁴ Egerbaktán a 22 jobbágy közül 13 főfoglalkozása a fuvarozás volt. Ezek az erdőkben összegyűjtött törmelékfával kereskedtek az egri piacon.³⁵ A gyöngyösorosziak a tűzifaadás fejében a fa árának felét a földesúrnak kötelesek beszállítani.³⁶ Tardona lakói tűzi- és épületfát, a borsodnadasdiak hordó-

27. Soós I., 1975. 324–25.; HML VII–1/a. 48. 4.; Nagy Gy., 1964. 96.; HML VII–1/a. 84.; BML VII–1/c. 177.; Soós I., é. n. 103.

28. Veres L., 1982. 169.

29. Oláh J., 1960. 304–322.

30. BML XV. 23–2.; Veres L., 1982. 169.

31. BML VII–1/c. 177.

32. Viga Gy., 1985. 344.

33. BML VII–1/c. 177.

34. Soós I., 1975. 322.

35. Soós I., 1975. 160.

36. Soós I., 1975. 227.

dongát, hordóabroncsot és gerendát hordtak Egerbe, a tarnalelesziek abroncsnak való fával kereskedtek. Ennek fejében hasonló áru cikkeket szállítottak földesuruk lakóhelyére.³⁷

A 18. század végétől azonban a földesurak sokfelé korlátozni igyekeztek a jobbágyok fahasználatát, különösen az azzal történő kereskedést. A diósgyőri koronauradalom gazdálkodásában előtérbe került a faértékesítés, ezért 1813-ban tilalmazták a jobbágyok tűzi- és szerszámfával való kereskedését, és korlátozták a faépítkezést.³⁸ A sírokiak és az egerbocsiak arról panaszkodnak a 18–19. század fordulóján, hogy a földesúr megszüntette faizási jogukat, ezért kerítéseiket, istállóikat tüzelik fel.³⁹ Az egri püspöki uradalom 1843-ban korlátozta a solymosi és gyöngyöspüspöki lakosok lopott fával való piacozását.⁴⁰

A makkoltatás az úrbérrendezés után is megengedett a jobbágyok számára, amelyért pénzt fizetnek, Gyöngyössolymoson és Diósgyőrben a helybeliek minden darabtól hat krajcárral kevesebbet a vidékieknél.⁴¹

Tagányi Károly erdészeti oklevéltárában számos adatot közöl a lombos erdők legeltetéséről. Az Északi-középhegység bükkösei és tölgyesei a szükséges gyeplegelő hiányában sokfelé biztosították a szarvasmarha és juhnyájak legelőjét. Szarvaskőnek a 18. században tiszta legelője nincsen, csak az erdőben legeltetnek.⁴² Bekény Sándor mikófalvi földesúr 1773-ban az ellen tiltakozik, hogy erdejét nem csak a mikófalvi nemes Kovács és Kelemen családok, de a csehi lakosok is használják állataik legeltetésére.⁴³ *Fényes Elek* a legtöbb keleti palóc községnél megjegyzi a 19. század közepén, hogy „az erdő közösen használtatik legelőnek”.⁴⁴ A gyöngyössolymosiak a 412 50/100 hold gyeplegelőn felül az érseki uradalom 11 661 holdnyi erdőben is közlegeltetési joggal bírtak.⁴⁵ A füzerradványi Károlyi-uradalom ugyancsak engedélyezte azoknak a hegyközi falvaknak, amelyeknek nincs elegendő legelőjük, hogy marháikat a füzéri alsó erdőben legeltessék.⁴⁶ A kecskék erdei legeltetését az erdőtulajdonosok már a 16. századtól tilalmazták, mert az állatok a fák leveleit, hajtásait lerágva, sok kárt okoztak. Ezen túl a pásztorok azon gyakorlata ellen folyt a küzdelem, hogy az állataik számára levagdadják a fák ágait.⁴⁷

Az erdei növények gyűjtögetésére következtethetünk a jobbágyok 18. századi speciális szolgáltatásaiból. A szilvásváradi lakosok gyermekeivel csipkét, fenyő- és köménymagot, tormát szednek, amikor terem. A mikófalviak és belpátfalviak az erdei haszonvételekért tavasszal még két hordó *nyírvizet* is szállítanak.⁴⁸ A Heves megyei Aranyos, Bátor és Bocs lakói közül azok, akik mogyorót szedni járnak, *mogyoró dézsmaként* 10-10 icce mogyorót adnak földesuruknak.⁴⁹ Jövedelmet jelentett a

37. Havassy P., 1989. 36., 45., 47.

38. Viga Gy., 1982. 232–233.

39. Soós I., 1975. 438.; HML XII-2/c/6. 242.

40. Petercsák T., 1984. 475.

41. Varga J., 1967. 69.; Nagy Gy., 1964. 92.; Mádai Gy., 1965. 374.

42. Igaz M., 1964. 148.

43. HML Vármegyei közig. iratok. No. 151.

44. Fényes E., 1851. I. 83., 85., 91.; IV. 16.

45. HML VII-1/a. 105.

46. Éble G., 1911. 185.

47. Viga Gy., 1981. 30–35. Az erdő legelőként való hasznosításához l. Morvay P., 1938. 284.; Tálasi I., 1939. 16–19.; Hegyi I., 1978. 120–123.; Takács L., 1964. 494.

48. Havassy P., 1989. 41.; Soós I., 1975. 108.

49. HML XII-2/c/6. 242.

földesúrnak az erdei szömörce is, amelyért az egri cserzőtímarok évente 14 Ft-ot fizettek a felnémeti földesúrnak.⁵⁰

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés egyik lényeges feladata volt az irtványföldek felmérése, és az úrbéri telekhez vagy a földesúri allódiумokhoz való kapcsolásával rendezni a sok vitára okot adó kérdést.⁵¹ Terjedelmi okok miatt nem kívánjuk részleteiben vizsgálni az irtásföld jogi, történeti kérdéseit, ehelyett – a rendelkezésre álló adatok esetlegességét is figyelembe véve – jelezzük az irtványok jelentőségét és a telki állományhoz való arányát.

Az Északi-középhegység táji adottságaiból következően a települések jelentős része irtások révén jutott szántóföldhöz, réthez, a hegységek belsejében pedig maguk a falvak is irtásokon települtek.⁵² A vidékünkön gyakori *Irtás*, *Ortás*, *Csonkás* dűlőnevek az egykori irtások emlékét őrzik. A 18. század közepéig, amíg bőven volt föld, a földesurak nem kötötték engedélyhez erdejüknek termőfölddé való átalakítását. Örültek, ha a jobbágyok és zsellérek dézsmaköteles irtványt alakítottak ki az addig hasznavehetetlen cserjésből.⁵³ A 18. század folyamán Ivádon az lett a gyakorlat, hogy minden Ivády, akinek a szántója vagy rétje az erdőig ért, szabadon irtott a közös erdőből, és az irtást szántóföldjéhez csatolta.⁵⁴ A szentsimoni jobbágyok a 18. század végén ugyanannyi irtásföldet műveltek, amennyi föld a házuk után járt.⁵⁵ 1764-ben írják Egerbaktáról, hogy a „Csutaj pedig nyilas számra osztatván, derekesan irtattatik”.⁵⁶ Istenmezeje határa csaknem teljes egészében irtvány volt.⁵⁷ Rózsaszentmárton szántóföldjeinek nagyobb része 1770-ben irtványföld.⁵⁸ Bodonyban akadt olyan jobbágy, aki 73 hold irtásfölddel rendelkezett, de Tarnaleleszen is 4-33 hold irtásföld volt némely jobbágy kezén 1770-ben, amelyek azonban 18-28 helyen feküdtek a határban.⁵⁹ *Fodor Ferenc* drámáinak nevezi a nagyvisnyóiak küzdelmét az erdővel. Itt a 18. század elején indultak meg a nagy erdőirtások. Míg 1715-ben 32 1/2 hold irtásterület volt, addig ez 1720-ban már 59 hold. Ha a két időpontot összevetjük, azt látjuk, hogy a szántóknak befogott irtások területe 77%-kal, az így nyert rétek területe viszont 223%-kal gyarapodott. Ez a tény az állattartás elsődlegességét jelzi a faluban.⁶⁰

50. *Soós I.*, 1975. 205.

51. Az irtásföld, irtásrét nem tartozott a telekszervezetekhez. Olyan föld volt az irtvány, melyet a jobbágy a földesúr birtokán erdő, cserje, bozót kiirtása által, s az irtott földnek a gyökerektől való megtisztítása után eke alá fogott, többévi nehéz és fáradságos munkával szemtermelésre alkalmassá tett. A nagymértékű munkabefektetésre való tekintettel a szokásjog már a középkor óta szélesebb körű rendelkezési jogot biztosított az irtásföldek felett a jobbágy számára, Werbőczy pedig a Hármaskönyvben – I. rész 134. cím 2. § – azt állapította meg róluk, hogy azok a jobbágyokat „tulajdonként illetik meg s nem tartoznak a jobbágytelekhez”, s bár természetesen a földesúr tulajdonjoga csorbát itt sem szenvedhetett, mégis a jobbágy az irtásföldekkel csaknem szabadon rendelkezhetett, azokat tőle sem a faluközösség, sem annak bármely tagja el nem vehette, azokat a jobbágy szabadon eladhatta, elcserélhette, elzálogosíthatta, megterhelhette, gyermekeire hagyományozhatta. *Soós I.*, é. n. 10–11.

52. Ezt jelzi pl. a Hegyközben *Kovácsvágás*nak a középkorra visszanyúló neve is. *Balassa I.*, 1964. 36.; *Vö. Petercsák T.*, 1989. 307.; *Paládi-Kovács A.*, 1965. 42.; *Hoffmann T.*, 1956. 336–561.; *Ikvai N.*, 1967. 30.

53. *Soós I.*, é. n. 49.

54. *Csizmadia A.*, 1979. 46.

55. *Ila B.*, 1938. 9–11., 55.

56. *Soós I.*, 1975. 161.

57. *Hoffmann T.*, 1956. 536–561.

58. *Soós I.*, é. n. 52.

59. *Havassy P.*, 1989. 24., 35.

60. *Fodor F.*, 1930. 6–7., 59–61.

Az abaúji Hegyköz rétjeinek a legnagyobb része is irtásos eredetű. A második nagy erdőirtási hullám itt a 18. század végétől a 19. század közepéig tartott, s eredményeként a legtöbb faluban kétszeresére nőtt a kaszálók terjedelme.⁶¹

A 18. század közepétől a kis határu hegyvidéki falvakban is megnőtt a földesúri majorsági üzemek földigénye, ezért engedélyhez kötötték a további irtást, ugyanakkor mind gyakrabban alkalmazták az irtásföldek visszaváltását, illetve a jogszokás ellenére azok térítés nélküli elvételeét.⁶² Az irtás korlátozására utal a szarvaskői jobbágyok és az egri püspök-földesúr 1766-os szerződése, amely szerint csak a kijelölt helyen írhatnak szántóföldnek. Aki ezen felül is irt, az a terület 9 év eltelte után fizetés nélkül a földesúré lesz.⁶³

Mezővárosi erdőhasználat

Annak ellenére, hogy Észak-Magyarországon nagyszámú mezőváros (oppidum) volt, alig ismerjük ezek parasztpolgárainak erdőhasználatát. Pedig tűzfára, legelőterületre az itt élőknek is szükségük volt.⁶⁴ Ezért véljük fontosnak, hogy korábbi kutatásaink alapján bemutassuk egy mezőváros, Gyöngyös 18–19. századi erdőhasznosítási gyakorlatát. Ezt akkor is érdemes megtennünk, ha elegendő adat híján nem vállalkozhatunk a terület egészére vonatkozó általános következtetések levonására. Mindenesetre ez a példa is rámutat a jobbágyfalvak erdőgazdálkodásával egyező, illetve azoktól eltérő sajátosságokra.

A Mátra déli lejtőjére települt Gyöngyöst „szőlő-monokultúras mezőváros”-ként tartjuk számon,⁶⁵ de sokrétű hasznosítása révén az erdő is fontos szerepet játszott a lakosság életében. A 19. század végi statisztikai adatok szerint a város 7776 kat. hold özszerületéből 3262 kat. hold, vagyis a terület 42%-a erdő.⁶⁶ A város tulajdonában lévő erdőt általában *Benei erdőnek*, *benei Mátrának* vagy *Benepusztának* nevezik.⁶⁷

A város tanácsa a 17. század végétől rendeletekkel szabályozza az erdők használatát. A 18. században a gyöngyösi lakosok az ún. *Mátra cédula* birtokában járhattak az erdőre fáért. Ez már a szabad erdőhasználat korlátozását jelentette, mert abban csak gyöngyösi lakosok részesülhettek. 1728-ban a város bírójának engedélye nélkül senki sem hordhatott fát az erdőből. A Mátra cédulához minden nemes és nemtelen lakos egyformán hozzájuthatott. 1807-ben olyan határozatot hozott a városi tanács, hogy csak azok kaphatnak fahordási engedélyt, Mátra cédulát, akik 10 éve gyöngyösi lakosok.⁶⁸ Az engedélyt bizonyos összegű évi díj lefizetése után válthatták ki a helyi illetőségűek. 1817-ben egy *gyalogos Mátra cédula* ára 6 forint, egy számmal történő szállítás esetén

61. Balassa I. 1964. 132–133.

62. *Erre a Hármaskönyv és az 1625. évi 85. tc. értelmében tulajdonjoguk alapján lehetőségük volt az irtásba fektetett munkadíj megtérítése ellenében.* Soós I., é. n. 49–50., 54.; Vö. Balassa I., 1964. 133.

63. Soós I., é. n. 64–65.; Az irtásföldek problémáihoz l. Takács L., 1976. 36–45., 65–68.; 1980. 313–363.; Varga J., 1967. 39–52.

64. A Tokaj-hegyaljai Tállya pl. az 1840-es években 2255 hold erdővel rendelkezett. Oláh J., 1960. 273–74. Országosan is csak Debrecen szabad királyi város és Érsekújvár mezőváros 18–19. századi erdőgazdálkodását ismerjük. *Penyigey D.*, 1980.; *Szöke B.*, 1954. 222–227.

65. *Kecskés P.*, 1984. 401–457.

66. *A Magyar Korona . . . 1877.*

67. *HML Gyvkj. V–101/a. 3. köt. 366. (1728), 2. köt. 555. (1715).*

68. *HML Gyvkj. V–101/a. 8. k. 703. Ugyanúgy védte erdejét Debrecen városa az idegen lakosok használatától, de itt a 17. században 3 évi helyben lakás után kaptak engedélyt a debreceniek. Penyigey D., 1980. 251.*

sztintén 6 forint, két öszvérrel és szarvasmarha által vontatott jármű után 9 forint.⁶⁹ Aki a meghatározott taxát nem fizette meg és rajtakapták a fahordáson, 12 forint büntetést kellett fizetnie.⁷⁰ Eger püspöki mezőváros lakói is pénzért juthattak tűzifához. A tehetősebb polgárok a faraktárból vásárolhattak, a jobbágyok és zsellérek az 1790-es években háton 1 garasért, gyalogszánkán 2 garasért hordhattak száraz fát a maguk szükségletére.⁷¹ 1804 telén pedig néhány ezer cédulát adott ki az érsekség ingyen a szegények számára, illetve minden héten egy napon, és pedig pénteken szabad száraz fát fejsze és szekér nélkül keresni az erdőben.⁷² A gyöngyösiiek a faizási jogot nem adhatták át más községbeli lakosoknak. Ezt a tilalmat azonban gyakran áthághatták, mert 1742-ben határozat született, hogy „azon lakosoknak is, akik már ennek előtte megfizették a benei Mátra pénzt, azoknak sem szabad fát hordani a Mátrából a bíró cédulája nélkül, mert gyakran némely lakosok kereskedésképpen más idegen vidékieknek is a fát adják, elvitetik a maguk neve alatt”.⁷³

A Mátra cédula birtokában a gyöngyösiiek a 18. század első felében még mindennap hordhattak az erdőből száraz fát saját célra, tüzelőnek. Ennek következtében a faállomány nagyon pusztult, ezért a városi tanács 1755 nyarán elhatározta, hogy a benei erdő egy részét tilalom alá helyezi.⁷⁴ A tilalmas erdők kijelölését az indokolta, hogy a tűzifáért járók nem csak a dölt fákat hordták haza, de tetemes károkat okoztak az élő fákban is. A tilalmazott *szálas erdő* biztosította az épület- és szerszámfát, amit engedély alapján kaphattak meg a rászorulóknak.⁷⁵ A tilalmas erdőben gyakori volt a rongálás, amit a perek is bizonyítanak. Aki a tilalmat megszegte, gyalogsként 1 forint, szekérral 3 forint büntetést fizetett 1761-ben. Aki a makktermő fák közül egyet is levágott, azt 1782-ben nemes embernél 6 forintra, parasztnál 25 pálcaütéssel büntették.⁷⁶ Ugyanez az erdőrongálás jellemző Egerben a 18. század végén. Éjszaka csoportosan járták a városon kívüli erdőket, 2-500 ember is hordta szánkóval a tilalmas erdőkben kivágott fát, amit többen a piacon értékesítettek.⁷⁷

A gyöngyösi erdőek használatának első komolyabb szabályozása 1818-ban történt. Az erdőt több részre osztották, és mivel a száraz fa nem biztosított elegendő tüzelőt, kijelöltek egy olyan területet, ahonnan a tűzifát hordhatták a helyi lakosok. A Mátra cédulával rendelkező gyöngyösiiek kéthetenként egy-egy nap mehettek fáért az erdőre.⁷⁸

A faizás mellett Gyöngyös lakói az állattartás révén is részesedtek az erdőből. A makkoltatás joga a faizáshoz hasonlóan minden gyöngyösi illetőségű lakost megilletett, de ezért időszakonként változó pénzüsszeget, illetve természetbeni tizedet kellett fizetniük. A 18. század elején aki 10-nél kevesebb sertést makkoltatott, szabadon

69. HML Gyvl. XCVIII/1. Vö. *Penyigey D.*, 1980. 251–282.

70. HML Gyvkj. V–101/a. 8. köt. 245.

71. HML B. CIV/a. 94.; B. XCVII/a. 78.

72. HML B. CXXXIV/a. 652. Debrecenben a városi szegénység eleinte a hét meghatározott napján ingyen hordhatta a gallyat az erdőről. A 18. század végétől annyi garast kellett utána fizetni, ahány jószág volt a szekérbe fogva. *Penyigey D.*, 1980. 276.; Érsekújvárosban a zsellérek és iparosok ki voltak zárva a fajuttatásból, még száraz rőzsét sem hordhattak. Ezért gyakori volt a lopás és egyéb erdei kihágás. *Szóke B.*, 1954. 226.

73. HML Gyvkj. V–101/a. IV. köt. 569.

74. HML Gyvkj. V–101/a. 5. köt. 351.

75. HML Gyvkj. V–101/a. 5. köt. 618.

76. HML Gyvkj. V–101/a. 5. köt. 618.; 758.

77. HML XII–3/f. 1.; B. XCI/a.; B. XCVII/a. 78.; Az erdőpusztítás elleni védekezés Debrecenben is komoly gondot okozott. *Penyigey D.*, 1980. 276–278.

78. HML Gyvl. XCV/1.

tehetett, a 10-nél több után még a gyöngyösiek is tizeddel tartoztak. 1738-ban az egy esztendőn felüli sertések után 5 dénárt, 1748-ban 8 dénárt fizettek.⁷⁹ A városi tanács makkérés idején minden évben kiküldött egy bizottságot a bíró vezetésével, akik felmérték, hogy a várható makktermésen hány sertést hizlalhatnak. 1792. augusztus 26-án a bizottság megállapította, hogy az őszön 400 sertést hajthatnak a makkra. A Mátra cédulával rendelkező gazdák 2-2 sertést makkoltathatnak, s ezért darabonként 45 krajcárt fizetnek.⁸⁰ A makkos kondást az állattulajdonosok külön fizették. Bő makktermés esetén a város más községek lakosainak bérbé is adta az erdő bizonyos részét makkoltatásra. A visontaiak 1854-ben 80 forintért két hónapra vették bérbé a bükkös erdőket.⁸¹ Az erdőn történő makkoltatás mellett már a 18. század elején gyakori lehetett a makkal való otthoni sertéshizlalás is. Ezért rendeli el a tanács 1714-ben, hogy akik a benei makkos erdőből éjjel vagy nappal lopják a makkot, és rajtakapják, attól vegyék el a makkot, és adják a város hízósertéseinek, valamint 12 forintra büntessék a károkozót.⁸²

A szűkös legelőterület miatt a gyöngyösi állattartók körében általános volt az erdei legeltetés. A városi tanács az erdőgazdasági üzemtervek figyelembevételével szabályozta a legeltetést, hiszen a sarjadó fiatal erdőkben sok kárt tettek az állatok, kiváltképpen a kecskék. A 19. század elején a Mátra cédulával rendelkező lakosok ingyen hajthatták marháikat az erdei legelőre, csak a pásztorbért kellett megfizetniük. Akinek nem volt Mátra cédulája, az 1 forintot fizetett legelőbér fejében.⁸³ A szarvasmarhákat csak a kijelölt erdőrészekben közös csordában és gulyában legeltethették. A szabályozás ellenére gyakori kártétel volt a lovak éjszaki tilosban legeltetése.⁸⁴

A város erdejében már a 18. század elején sok kárt okoztak a szénégetők és a vargák a makktermő fák kivágásával, illetve kérgük lehántolásával. Ezért a városi tanács gyakran hozott a szénégetést korlátozó, esetenként tiltó rendelkezéseket. A kovácsok a gyertyán- és nyárfán kívül másból nem égethetnek szénét. Makktermő fa kivágása esetén 1703-ban 12 forint büntetést kötelesek fizetni.⁸⁵ 1742-ben dülött fából engedték a szénégetést a kovácsoknak, ha ehhez a bírótól engedélyt kaptak. Minden szénégető máglya után 1 forintot fizetnek.⁸⁶

A 18. században még általános volt, hogy a bodnárok faabroncsokkal erősítették meg a hordókat, szüretelőkádadakat. Ehhez nagyon sok fiatal fát vágtak ki, s ezzel a későbbi fákat pusztították el. Ezért a 18. század végén már csak külön engedély alapján hozhattak a gyöngyösi illetőségűek a benei erdőből kádra és hordóra való abroncsot.⁸⁷

Megállapíthatjuk, hogy Gyöngyös város tanácsa a 18. századtól rendszeresen hozott olyan erdővédő intézkedéseket, amelyekkel egyrészt hosszú távon biztosítani akarta a város fontos jövedelmi forrását, másrészt tűzifával, épületfával, legeltetési és makkoltatási lehetőséggel látta el a mezőváros lakosságát. Gyöngyösi sajátosság, hogy csak a 10 éve helyben lakókat illették meg az erdőhasználati jogok, ha megfizették az ún. Mátra cédulát, amely évenként változó, a város gazdasági helyzetéhez igazodó taxát

79. HML Gyvkj. V-101/a. 4. köt. 387.; 5. köt. 23.

80. HML Gyvkj. V-101/a. 8. köt. 17-18.; Debrecenben is évenként változó összeget fizetnek sertésenként. *Penyigey D.*, 1980. 298-299.

81. HML Gyvl. XCV/12.

82. HML Gyvkj. V-101/a. 2. köt. 533.

83. HML Gyvkj. V-101/a. 8. köt. 522.

84. HML Gyvl. XCV/22.

85. HML Gyvkj. V-101/a. 2. köt. 240.

86. HML Gyvkj. V-101/a. 4. köt. 569.

87. HML Gyvkj. V-101/a. 8. köt. 75.

jelentett. A szegény sorsú gyöngyösi zsellérek különféle praktikákkal igyekeztek kijátszani az erdészeti tilalmakat, s olyan fához jutni, amelyet piacon értékesítve pénzzé tehettek.

Nemesi közbirtokosság

A nagy erdőterületekkel rendelkező uradalmak (egri érsek, káptalan, szeminárium, Károlyi család, diósgyőri koronauradalom stb.) mellett különösen Heves megyében és a keleti palóc községekben nagyszámú közép- és kismemesnek volt erdeje. 1720-ban Heves megyében 11, Nógrádban 12 nemesi falut említenek.⁸⁸ A kismemesi elem alkotta a lakosság zömét Dél-Gömörben egészen jogainak elvesztéséig, de a nyugat-borsodi és észak-hevesi falvak nagyobb részében is.⁸⁹ Köztudomású, hogy a 18–19. században – a többi európai országhoz képest nagyobb arányszámú (az összlakosságnak majdnem 6 százaléka) – nemesség túlnyomó része azonban teljesen vagyon-talan volt, vagy jobbágytelkeken gazdálkodott, vagy saját nemesi telkén élt, ami azonban nem, vagy alig volt nagyobb egy jobbágyteleknél.⁹⁰ Kismemesi község volt vidékünkön Alsó- és Felsőhangony, Domaháza, Borsodszentgyörgy, Járdánháza, Arló, Hódoscsépány, Bolyok, Center, Sajónémeti, Hét, Sajóvelezd, Omány, Lénárdaróc, Balaton, Mikófalva, Egerbocs, Tarnalesz, Bükkszenterzsébet, Váraszó, Ivád.⁹¹ A jobbágyfalvak jelentős részében is több földesúr rendelkezett tulajdonjoggal. A többuras falvakban a földbirtokosok *közbirtokosságban* (compossessoratusban) éltek egymással. Ezek gazdasági és hasznosítási szervezatként összefogták a több nemes érdekkörébe tartozó osztatlan ingatlanok közös használatát. Sajátos módon a nemesi belsőség és tartozékai sohasem váltak a közbirtokosság részévé, viszont a többi ingatlan (legelő, erdő, rét) és az ún. kisebb haszonvételek mindig a közbirtokosság vagyonát alkották.⁹² Témánk szempontjából fontos, hogy a nemesi közbirtokosság szervezte és szabályozta a közös tulajdonban lévő erdő használatát. Ugyan nem feladatunk a nemesség erdőgazdálkodásának vizsgálata, de a nemesi közbirtokosságok szervezeti és belső rendje példaként állt a jobbágyfelszabadítás után megalakuló úrbéri közbirtokosságok előtt. Ezért mindenképpen indokolt a rendelkezésre álló szűkös adatok alapján vázolni működésüket.⁹³

A nemes Ivády nemzetség által lakott Ivádon a 18. század elején a szántókat, réteket, erdőket és legelőket közösen bírták az Ivádyak, a Pálffyak és Gáll Márton. 1732-től – amikor az Ivádyak kiköltöztek Ivádpusztára – a szaporodó család irtással bővítette az ekkor már felosztott szántóföldjeit. Az erdő- és legelőközösség azonban egészen a tagosításig fennállt. A birtokosok már a 17. században közösen makkoltatták a sertéseket, és az idegenből fogadott nyájak után befolyó jövedelmen megosztottak. A közbirtokosok a 19. század elején erdőrendtartást is kidolgoztak, amely biztosítja a közös erdők rendeltetésszerű használatát és felügyeletét.⁹⁴ A nagyrédei közbirtokosok

88. Degré A., 1977. 56.

89. Paládi-Kovács A., 1965. 9.

90. Degré A., 1977. 55. E szegénysége miatt parasztsorban élő nemesség tette ki 1819-ben Zalában az összes kiváltságos rendek több mint 87%-át.

91. Paládi-Kovács A., 1965. 9–11.

92. Tárkány Szűcs E., 1981. 516. A nemesi közbirtokossághoz l. Kállay I., 1983. 101–147. Vö. Soós I., 1975. 45.

93. A nemesi közbirtokosságok erdőhasználatát alig ismerjük. Kivétel Csiba Lajos és Jablonkay Géza közleménye. Csiba L., 1958. 311–337.; Jablonkay G., 1968. 180–203.

94. Csizmadia A., 1979. 14–15. Az erdő védelmére hozott intézkedések más nemzeti közbirtokosságban is általánosak. Vö. Degré A., 1977. 66.; Jablonkay G., 1968. 180–203.; Csiba L., 1958. 300–337.

1752-ben, a mádiak 1756-ban kötöttek egyezséget erdeik védelmére, amelyeket a szabad erdőhasználat nagyon pusztít.⁹⁵ Maguk közül erdőbíróvá választanak, aki Mádon két hajdút és kerülőket fogad az erdő védelmére. Az erdőbírónak mindenki engedelmességgel tartozik. Aki ellenszegül, büntetése 50 forint. Az erdőbíró engedélye nélkül egyik uraság emberei sem hordhatnak fát, a közös erdőből nem ajándékozhatnak és adhatnak el. A tűzifahordást csak dőlt és gallyfából engedélyezik. Nagyrédén a fát háton és talyigán szállító zsellérek és környékbeli cigányok, valamint a szenet égető kovácsok a maguk földesura engedélyével (cédulájával) szedhetnek dőlt fát. A tűzifahordás csak a tilalmazott erdőkön kívüli területekről szabad. A makktermő fákat tilos kivágni, és ugyancsak tilos szenet az erdőben égetni, csak az erdőn kívül. Aki élő fát levág vagy fát engedély nélkül visz haza, azt Ivádon 3 forintra büntetik. Gyöngyöstarjánban pedig áristomba teszik. Az épületfa kivágását az indokoltság ellenőrzése után az erdőbíró engedélyezi. Nagyrédén megszabják a falu alkalmazottainak konvenciók famennyiségét: az iskolamesternek 12 szekér, a harangozónak és a kocsmárosnak 6-6 szekér százaz fa.⁹⁶

A nemesi közbirtokosságok erdőinek felosztása már a 19. század elején megkezdődött és eltartott a század végéig. A bükkszéki közbirtokosok 1807-ben megegyeztek, hogy „mivel az erdők oly elpusztult állapotban vagynak, hogy tűzre való fát is alig adhatnak, hogy jövődöbéli növények annál inkább elősegítsen, s ki ki közülünk jövődöben hasznokat vehesse az erdőnek szolgáló hely külön választatván az . . . közöttünk kinek kinek birtokának mennyisége szerint minéműségéhez képest a földmérő által fel osztasson, *nyíl vonás által* kinek kinek a magáé által adattasson és közönséges tilalom alatt tartasson”.⁹⁷ Mikófalván 1830–33 között egyéb külsőségekkel együtt szétosztották az erdőt is a volt közbirtokosok között. A falu 20 telekből állt, melyből 4 2/3 telek az Almásy családnak, 2 1/3 telek a Hellebronthoké, 3 1/2 telek gr. Keglevich Miklósnak, 6 telek pedig a Kovács és Kelemen hadé. Az erdő a lúdpásttal egy kategóriában szerepelt. A Kovács és Kelemen had telkei után 402 92/100 hold erdő és legelő járt.⁹⁸ A hegyközi Nagybózsván a nemesi közbirtokosság 1873-ban osztotta fel tagjai között az úrbéresektől különválasztott erdőterületet.

Domaházán 1900-ban darabolták fel a nemesi közbirtokosság erdejét.⁹⁹ Az északhevesi falvakban a századfordulón „az erdők nagyrésze magánbirtokosok kezén van nagyrészt volt nemesi közbirtokossági erdőként a résztulajdonosok között hihetetlen apró részletekre elparcellázva”.¹⁰⁰

95. HML Polgári perek IV. 9. d. 42. cs. P. 691.; *Tagányi K.*, 1896. II. 55. sz. okl.

96. Uo.; *Soós I.*, 1975. 247.

97. HML VII-1/a. 50.

98. HML VII-1/a. 168.

99. *Petercsák T.*, 1979. 264.

100. *Paládi-Kovács A.*, 1982. 26.

IRODALOM

Rövidítések

BML	Borsod Megyei Levéltár
Gyvl	Gyöngyös város levéltára
Gyvkj	Gyöngyös város közgyűlési jegyzőkönyvei
HML	Heves Megyei Levéltár

- A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
- Balassa I.*,
1964. Földművelés a Hegyközben. Budapest
- Borovszky S.* (szerk.),
é. n. Heves vármegye. Budapest
- Csiba L.*,
1958. A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Néprajzi Közlemények III. 4. sz. 311–337.
- Csizmadia A.*,
1979. Ivád község és az Ivádyak a feudális kor hanyatló szakaszában. Nemzeti és birtoktörténeti kép. Archivum 8. 5–34. Eger
- Degré A.*,
1977. A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunán-túlon. Tanulmányok a falusi közösségekről. 55–71.
- Éble G.*,
1911. A nagyárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I-II. köt. Budapest
- Fényes E.*,
1851. Magyarország geographiai szótára I–IV. Pest
- Fodor F.*,
1930. Egy palóc falu életrajza (Nagyvisnyó). Budapest
- Havassy P.*,
1989. A palóc centrum falvainak gazdasága és társadalma a XVIII. században. Palócok II. (Szerk.: *Bakó F.*) 7–87. Eger
- Hegyi I.*,
1978. A népi erdőkiélés történeti formái. Budapest
- Hoffmann T.*,
1956. Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége. Ethn. LXVII. 536–561.
- Igaz M.*,
1964. A szarvaskői ólaskertek. Néprajzi Közlemények IX. 114–189.
- Ikvai N.*,
1967. Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Debrecen
- Ila B.*,
1938. A gömöri jobbágyság a XVII–XVIII. században az úrbérrendezésig. Budapest
- Jablonkay G.*,
1968. Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). Agrár-történeti Szemle X. 180–203.
- Kállay I.*,
1983. A nemesi közbirtokosság. Levéltári Közlemények LIV. 101–148.
- Kecskés P.*,
1984. Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének észak-magyarországi összefüggéseire. Tanulmányok Gyöngyösről (szerk.: *Havassy P.*–*Kecskés P.*), 401–456. Gyöngyös
- Kolossváry Sz.-né*,
1975. A magyar erdőgazdálkodás történelmi fejlődése. Az erdőgazdálkodás története Magyarországon (szerk.: *Kolossváry Sz.-né*), 15–79. Budapest
- Makkai L.*,
1954. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest

- Mádai Gy.*,
1965. Diósgyőri adatok a népi állatgyógyításhoz, boszorkányhithez, erdőkultuszhoz. Néprajzi Közlemények X. 1–2. 362–378.
- Morvay P.*,
1938. Szokolya gazdálkodása. Néprajzi Értesítő. XXX. 282–287.
- Nagy Gy.*,
1964. Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös
- Oláh J.*,
1960. A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. In: Agrártörténeti tanulmányok (szerk.: Szabó I.), 271–337. Budapest
- Paládi-Kovács A.*,
1965. A keleti palócok pásztorkodása. Debrecen
1981. A kismesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 163–175.
1982. A Barkóság és népe. Miskolc
- Penyigei D.*,
1980. Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Budapest
- Petercsák T.*,
1979. Közirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII–XVIII. 261–280.
1981. Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről (szerk.: Szabadfalvi J.), 43–61. Miskolc
1984. Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. Tanulmányok Gyöngyösről (szerk.: Havassy P. és Kecskés P.), 457–506. Gyöngyös
1989. Erdőhasználat a Palócföldön. Palócok III. (szerk.: Bakó F.), 235–331. Eger
- Soós I.*,
é. n. A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger
1975. Heves megye községei 1867-ig. Eger
- Szabó I.*,
1948. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest
- Szőke B.*,
1954. Egy mezőváros erdeje a XVIII. és XIX. században. Ethn. LXV. 222–227.
- Tagányi K.*,
1896. Magyar erdészeti oklevéltár I–III. Budapest
- Takács L.*,
1964. Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. Ethn. LXXV. 489–522.
1976. Egy irtásfalú földművelése. Budapest
- Tálasi I.*,
1939. A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9–39.
- Tárkány Szűcs E.*,
1981. Magyar jogi népszokások. Budapest
- Varga J.*,
1967. A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Budapest
- Veres L.*,
1982. Az erdőbirtok szerepe a diósgyőri uradalom gazdálkodásában a 18. század második felében. HOM Évk. XXI. 165–176.
- Viga Gy.*,
1981. Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc
1982. A Bükk-vidéki falvak 19. századi életmódjához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. 231–239.
1985. Történeti-néprajzi adatok a Kelet-Bükk falvainak erdőléséhez. Klny. a Borsodi Levéltári Évkönyv V. kötetéből. Miskolc
- Zólyomi J.*,
1985. Pásztorok az Észak-Cserhát falvaiban. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 229–259.

WALDBENUTZUNG ZUR ZEIT DES FEUDALISMUS IM NÖRDLICHEN MITTELGEBIRGE UNGARNS

Die Hauptfrage der Forschung der traditionellen, volkstümlichen Waldbenutzung ist die geschichtliche Untersuchung des Besitzes und der Benutzung des Waldes. Wir skizzieren in unserem Aufsatz auf Grund der Angaben aus dem 17–19. Jh. die Arten der Waldbenutzung bei den dörflichen Leibeigenen und Häuslern, bei der Bevölkerung der Marktflecken, sowie bei den Kleiadeligen.

Die Gutsherren, die seit dem 16–17. Jh. den Wald besaßen, erlaubten ihren Leibeigenen und Häuslern bis zur Mitte des 18. Jhs., daß sie fast ohne Begrenzung Brennholz und Kräuter sammeln, ihre Schweine mit Eicheln mästen, ihre Rinder und Schafe auf den Waldlichtungen weiden durften. Dafür waren sie aber zur Fronarbeit, zu anderen Dienstleistungen, im Falle von Mästen zum Schweinezehnten verpflichtet. Die Leibeigenen durften auch mit Brennholz handeln, aber den Gewinn teilten sie mit dem Gutsbesitzer. Um Ackerfeld zu gewinnen, durften die Leibeigenen bis zur Mitte des 18. Jhs. Teile des Waldes ohne Begrenzung roden, denn das Einkommen des Gutsbesitzers wurde durch den Zehnten vermehrt, der nach dem Ende der paar Jahre lang dauernden Steuerbegünstigung zu zahlen war.

Ab Mitte des 18. Jhs. wurde die Allodialwirtschaft verstärkt, die Steigerung der gutsherrlichen Einnahmen begrenzte die Waldbenutzung der Leibeigenen. Das Urbarialpatent von Maria Teresia legte die Waldbenutzung der Leibeigenen und Häusler in einem einheitlichen Rahmen fest, erkannte im Falle der Wälder das ausschließliche Besitzrecht der Gutsherren an. Das Gewinnen von Brennholz wurde auf eine gewisse Menge und auf gewisse Tage begrenzt, es wurde von den Häuslern durch Holzung, von den Leibeigenen durch Holzbeförderung vergolten. Unter den Fronpflichten vermehrte sich vor allem das Holzfällen und Holzbeförderung. Vom 18. Jh. an wurde der Anspruch der grundherrschaftlichen Allodien auf Boden größer, deshalb wurde das Roden an vorherige Genehmigungen gebunden, in mehreren Fällen wurde das Rodeland der Leibeigenen zurückgekauft oder ohne Vergeltung enteignet.

Beispielsweise beschloß der Stadtrat Gyöngyös im 18. Jh. Maßnahmen, die den Wald schützten. Zur Waldbenutzung hatten nur diejenigen Recht, die seit 10 Jahren ortsansäßig waren und den Mátra-Zettel, d. h. die sich jährlich verändernden Steuern bezahlten.

Die armen Leute versuchten die Gebote zu umgehen und das Holz, das nur ihrem eigenen Bedarf dienen sollte, auf dem Markt zu verkaufen. Im Paloczenland existierten viele Gemeinschaften von Kleinadeligen, die die Wälder und die Wiesen gemeinsam, ungeteilt besaßen, und die Benutzung regelten. Ihr Wirken diente als Beispiel für die bäuerlichen Waldgemeinschaften, die nach der Befreiung der Leibeigenen ins Leben gerufen wurden.

Tivadar Petercsák

ADALÉKOK ABAÚJ VÁRMEGYE 18. SZÁZAD VÉGI VÁSÁRAIHOZ ÉS AZ ABAÚJ MEGYEI LAKOSSÁG VÁSÁROZÁSI SZOKÁSAIHOZ

TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN

A nemzeti piac megszületése előtt Abaúj vármegye kivételezett szerepkört töltött be Magyarország gazdasági életében. Egyike volt azon megyéknek, melynek területén bonyolódott a Felvidék és az Alföld regionális árucseré-forgalma, mely fekvésénél fogva gyűjtője, továbbítója, fogadója és elosztója volt a Magyarország, Lengyelország, Oroszország és Morvaország közötti kereskedelmi forgalomnak. A Kassa fölötti hegyektől a Hernád és Sajó találkozásáig lenyúló vármegyét olyan törvényhatóságok vették körbe, mint Zemplén, a 18. században még híres és keresett Tokaj-hegyaljai boraival, Sáros, Szepes hámoráival, bányászfalvaival és városaival, Torna gyümölcsöseivel, Borsod búza- és rozstermő vidékeivel. Abaúj megyén keresztül vezetett az út Gömörbe is, és Abaújjig eljutott a Szabolcs megyében termelt gabona éppúgy, mint a Debrecenben dolgozó céhesek terméke. A megye fában, erdőben, gyümölcsösökben, termőföldben, halban, csikban sem szűkölködött. A maga nevelte állatok mellett más vármegyék fölös jószágait is felhajtották az abaúji vásárokra, és a megye lakossága a 18. században még egyértelműen magára vállalta a Felvidék és Alföld termékeinek a közvetítését. Ez a feladat, azzal együtt, hogy az Északra irányuló dohány is „keresztül-futott” a megyén, tarka forgatagát hozta létre a szekerezés, fuvarozás feladatkörének, a kézi- és szekeres napszámok lehetőségének. Ezzel együtt felvirágzott a kézműipar, és különösen Kassán, országos hírré vergődtek a vásárok.¹

Ahhoz azonban, hogy realisabb képünk alakuljon ki az áruforgalomról, a lakosság áruközvetítő, kereskedő, fuvarozó, haszonszerző tevékenységéről, munkavállalási kedvének alakulásáról és kényszeréről, ismernünk kellene a vármegye népességét, településrendszerét, úthálózatát, belső kontár-, házi- és céhes-ipari tevékenységét, a mezőgazdasági produktumot és a fogyasztás mennyiségét. Ismernünk kellene a lakosság életmódját, mentalitását és még annyi minden mást. Ez a dolgozat mindezek feltárására nem vállalkozhat. Egy ilyen szintézis jellegű összegzés csak a források teljes körű feltárása mellett lehetséges. Mi ezúttal még a lakosság pontos számát sem regisztrálhatjuk. A valóságot leginkább megközelítő II. József korabeli népszámlálás Abaúj megyei adatai jelenleg még lappanganak.² Ezek az adatok azért lennének fontosak, mert időben közel esnek a Mária Terézia-féle úrbérrendezéshez, s több-kevesebb biztonsággal meg lehetne határozni az úrbéres, az úri szolgálónépek arányát, a nemesség számát. Ezek hiányában azonban csak a *Lexicon locorum* . . . és Ludovicus Nagy adataiból

1. Sziklay J.–Borovszky S., (szerk.) 1896.

2. Csorba Csaba levéltárigazgató szíves közlése szerint Abaúj-Torna vármegye II. József korában végrehajtott népességszámlálásáról a felvételi adatlapokat megtalálták szlovák kutatók Kassán, s közlésre átengedték a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárnak.

vonhatunk le következtetéseket a megye lakosságára, vallási és etnikai tagozódására vonatkozóan.³

Az 1772-es adatfelvétel szerint Abaúj vármegye területébe ékelődött be *Kassa* szabad királyi város, mint önálló törvényhatóság. A vármegyei törvényhatóságnak volt alárendelve 228 település, melyből 7 volt mezőváros – *Eniczke, Jászó, Alsó- és Felső-Mecenzéf, Sepsi, Gönc, Szántó* és *Szikszo* – 221 település találtatott falunak. A 228 település közül 40-ben volt katolikus parochia, 18-ban görög katolikus, 3-ban evangélikus és 41-ben református parochia. A falvak közül 154-nek volt magyar, 2-nek német, 72-nek pedig szlovák nyelvű a lakossága.

Ludovicus Nagy már 10 mezővárost – *Boldogkővárálja, Enyiczke, Forró, Gönc, Jászó, Nagyida, Alsó- és Felső-Mecenzéf, Szántó, Sepsi* és *Szikszo* – talált a vármegyében, bár ő *Alsó- és Felsőmecenzéfet* még külön-külön oppidumnak említi, a mai gazdasági szakirodalom azonban 1 gazdasági egységnek veszi.⁴ A 10 mezőváros közül a legnépesebb (Abaúj)Szántó volt. Egymagának 4468 lakosa volt, akik közül 2139 volt a római, 1013 a görög katolikus, 1316 pedig református. Ezen oppidumban volt az 1820-as években 589 lakóház. A legkisebb mezőváros Abaújban Enyiczke (Eniczke) volt. 129 lakóházában mindösszesen 937 ember lakott.

Ludovicus Nagy talált még Abaúj megyében 239 falut és 107 pusztát. A falvak közül kettőnek volt a lakosság száma 1500 fölött, 21-nek 1000 és 1500 között, 77-nek 500 és 1000 között, 71-nek 300 és 500 között, 68-nak pedig 300 lélek alatt. Apró, kicsi falvak az abaúji települések még az 1820-as években is. Kettőszáznál több lakóház mindössze 1 faluban található (Ruszka: 225). 150 és 200 közötti lakóház is mindössze 14 községben volt, 100 és 150 között 33 településen. 51 és 100 között volt a lakóházak száma 95 községben, míg 50 lakóháznál kevesebb volt 96 faluban. Ez utóbbiak jórészt tanyácskáknak illenének be az Alföldön, és még annak sem a nagyobbak közül valónak. Ilyen nagyságrendű településeken az 1770-es években az élet faluközösségi keretek között, patriarchális viszonyok között zajlott.

Ezekhez a falvakhoz, mezővárosokhoz társult 107 pusztta. Közülük 51 még az 1820-as években is lakatlan. A többiekben is csak 1-3 lakóház volt 5-39 lakossal, alighanem pásztorszállásokkal, csőszházakkal. Íme hát így nézett ki Abaúj megye az 1820-as években. Területébe beékelődött még egy önálló törvényhatóság, *Kassa* szabad királyi város, mely nemcsak a megye székhelye, legnagyobb vonzáskörét maga köré tömörítő igazgatási, gazdasági és kereskedelmi, kulturális centruma volt, hanem országosan is jelentős város. A vármegye lakóinak összlétszáma: 158 833.

1772/73-ban, amikor a Mária Terézia-féle úrbérrendezés zajlott Abaúj vármegyében, a helyzet és állapot csak számszerű mutatókban különbözhetett. Kisebbség voltak a falvak, kevesebb a lakóházak száma, kevesebb a lakosok száma, a falvak száma pedig 209 volt. Legalábbis az úrbérrendezés 209 településen történt meg. Dolgozatunk további részében az úrbérrendezés kor „megvallatott” jobbágyok, zsellérek 9 kérdőpontra adott válaszaiból kíséreljük meg kihámozni az abaúji vásárok és a vásározó abaúji községek szokásait, szekerező útjait.⁵

A megye és az ország egyik legjelentősebb városa *Kassa*. Töretlen fejlődése, kiváltságainak gyarapodása, jelentőségének fokozódása Károly Róbert idejétől – ha megtor-

3. *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum . . .* Budapest, 1920. 1–9., 312.

4. *Bácskai V. – Nagy L.*, 1984. 75., 81., 87. skk.

5. A dolgozat alapforrása Abaúj megye úrbérrendezésének iratanyaga Mária Terézia korából. Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, Mikrofilmtár, Urbariala, Abaúj megye. A továbbiakban, ha ebből az ábécérendben található anyagból merítjük adatainkat, nem hivatkozunk rá külön, lett-légyen az számszerű adat vagy idézet.

panásokkal is – állandóan tart. Nemcsak főkapitányi székhely, nemcsak vármegyeközpont, hanem országrészek és országok egymás közötti árucseréjének központja is. 1806-tól püspökségi székhely is. Fényes Elek szavaival „egy a legszebb, legrégebb, s legműveltebb királyi városaink közül”. Összeköttetése volt Debrecennel, Pesttel, Miskolccal, Eperjessel, de még Ungvárral, Munkáccsal, Beregszászal, Szatmárnémetivel is. A szabolcsi dohány, a hegyaljai bor, a hortobágyi, jászkunsági szarvasmarha éppúgy „elvándorolt” vásáraitra, mint Gömör, Szepes, Sáros megyék bánya- és manufaktúra-terméke, a Bükk hegység, a Mátraalja sertései éppúgy gazdát cseréltek itt, mint az alföldi vármegyék búza- és rozsfeslele. Népsége 1846-ban 13 034 lélek volt, akik között 4738 találtatott szlováknak, 2904 magyarnak, 2592 németnek, 729 zsidónak, 113 ruszinnak, 100 cigánynak. Mindezen népek mellett lakta még a várost 2838 részint belföldi, részint külföldi „idegen”. A lakosság zöme római katolikus volt, miután az ellenreformáció megtörte a kálvinista hit egyeduralmát Kassán, és a kassai prédikátornak Debrecen nyújtott menedéket. 1846-ban a reformátusok száma mindössze 898 volt, az evangélikusoké 1039, az izraelitáké 729, a görög katolikusoké 113. A többi lakos katolikus volt.

A lakosságnak csak elenyésző hányada foglalkozott földműveléssel, többen szőlőműveléssel. Feltűnően nagy volt a kézművesek, a kereskedők száma, és az 1820-as évektől jelentős manufaktúrák alakultak Kassán. A város iparosodottságára jellemző, hogy 1720-ban már 30 mesterséget üztek, s a mesterségek száma 1828-ra 86-ra emelkedett. Eperjessy Géza 1828-ból 4386 adófizetőt vett számba Kassán, és ezek közül 450 volt kézműves. Volt itt ekkor már cukrász, kolbászkészítő, mészáros 23, mézeskalácsos 7, molnár, pék 13, serfőző, szappanfőző 8, aranyműves 5, bádogos 4, boglárkészítő, gépész, harangöntő, késgyártó, kovács 4, köszörűs, lakatos 13, műszerész, ónműves, órás 6, puskaműves, reszelővágó, rézműves, sárgaréz-műves, üstgyártó, csizmadia 59, irhakészítő 6, kesztyűs, nyereggyártó 5, szíjgyártó 10, szűcs 8, tímár 11, varga 29, aranyhímző, gombkötő 9, kelmefestő 7, kalapos 10, kötélgyártó, paszományos, pokróc-készítő, posztógyártó 5, posztónyíró, szabó 9, magyar szabó 26, német szabó 24, szűr-szabó, takács 9, zsinórkészítő, asztalos 17, ács 4, cserepező, esztergályos 4, kádár 13, kerékgyártó, kőműves 5, szobafestő 9, üveges 5, borbély 3, seb orvos 2, fazekas 10, fésűs, kárpitos, kefekötő, könyvkötő 6, nyomdász, orgonakészítő, papírgyártó, parókakészítő, rostakészítő, színező, szobrász és még jó néhány meg nem nevezett mesterséget űző családfe.

Kassát mégsem kézműipara, majd kibontakozó manufaktúra-ipara tette gazdaságilag nagygyá, sokkal inkább kereskedelme. Igaz, hogy Kassa „az északkeleti országrész legjelentősebb ipari . . . centruma” is volt, de iparánál is jelentősebb kereskedelme. 1828-ban 33 családfe vallotta magát kalmárnak, és 244 családfe „tőzsérnek”. Melléjük még több száz ember élt kereskedeleméből.

A város gazdagságára jellemző, hogy földesúri jogot gyakorolt 2 mezőváros és 18 falu fölött. Magának is kiváló rétjei, termékeny szántóföldjei voltak. Jelentőségét mégis Bácskai és Nagy hangsúlyozza legtalálóbban: „Kassa köztudottan a Magyarország és Lengyelország közti, valamint az Erdély–Debrecen–Hegyalja és Pest közötti kereskedelem igen fontos csomópontja is volt.”⁶

Az elmondottak együttesen járultak hozzá, hogy Abaúj vármegye falvainak lakói, ha vásárra, fölösleg eladására, szükségletük beszerzésére gondoltak, elsőként Kassa jutott eszükbe, s ha már rá gondoltak, befogott szekerek rúdját, felnyergelt lovuk fejét, gyalogos útjuk irányát leginkább Kassa felé fordították. Bácskai és Nagy véleménye szerint „Abaúj megyében a falvak egy része napi szükségleteinek beszerzését Alsó-Me-

6. Fényes E., 1851.; Bácskai–Nagy i. m.; Eperjessy G., 1988.; Gyimesi S., 1975.

cenzéfen, nagyobb bevásárlásaikat, illetve eladásait Kassán” intézték.⁷ Még inkább így volt ez 1772/73-ban, amikor Alsó-Mecenzéf jelentősége még alig-alig mérhető.

Az 1770-es években Kassát 113 Abaúj vármegyei település lakói emlegették, mint számukra nagyon fontos vásározó, piacozó helyet, és napi gyalogos és szekeres munkát biztosító helyet. Az említett 113 község többsége egyedüli vásározó, piacozó helyként nevezte meg Kassát. Ezek a következők voltak: *Baska, Bályok, Béla, Benyik, Bernátfalva, Beszter, Bocárd, Bogdány, Bologd, Bööd, Bukóc, Búzafalva, Buzinka, Alsócsáj, Felsőcsáj, Csákány, Csány, Csontosfalva, Enyiczke, Garbóc, Felsőgecse, Felsőgyönyű, Györgyi, Gyürke, Haraszi, Hámor, Hidasnémeti, Hilyó, Alsóhutka, Felsőhutka, Kisida, Kalsa, Kassaujfalu, Felsőkemence, Kenyhec, Alsókéked, Felsőkéked, Királynép, Lengyelfalva, Migléc, Mindszent, Alsómislye, Felsőmislye, Miszlóka, Nadas, Nádaska, Alsóolsvár, Felsőolsvár, Osva, Pányok, Pólyi, Rákos, Ránk, Raás, Ruszka, Rozgony, Saca, Sándorbölse, Kisszalánc, Széplakapáti, Széplak-Hosszúszter, Széplak-Rövidszer, Szilvásapáti, Szina, Szinye, Szkáros, Szurdok, Tornyosnémeti, Alsótőkés, Felsőtőkés, Újszállás, Újvár, Újváros, Vajkóc, Zoba, Zsádány, Zsebes és Zsír.*

Az említett falvak lakóinak többsége nemcsak Kassa évi hat országos, egy-egy alkalommal 2 hétig folyton tartó vásáraiba, hetenként rendszeresen tartott hetipiacaiba jártak be, hanem egyéb célból is. Többségük zsellér lakossága leginkább Kassán, vagy a kassai szőlőkben kapott munkát. Rendszeresen szekereztek, fuvaroztak is a falvak lakói vagy magának a városnak, vagy az ott lakó és dolgozó kézműveseknek, kereskedőknek. *Benyik* lakói például „fogattal és kézi munkával” rendszeresen „pénzt keresnek” Kassán, ahol „egyesek szalonna eladásával kereskednek”. *Bologd* lakói is „bizonyos időben szalonnával kereskednek” a városban. A vásározás és piacozás mellett „kézi és szekeres bérmunkával” rendszeresen „pénzt keresnek” *Kalsa, Királynép, Lengyelfalva, Mindszent, Alsómislye, Alsóolsvár, Felsőolsvár, Osva, Pányok, Raás, Szilvásapáti, Szkáros, Alsótőkés, Felsőtőkés, Újvár, Zoba, Zsádány* lakói. Sőt, „életet” fuvaroznak Kassán *Osva* lakói, akik „szilvásaik, cseresznyéseik” gyümölcsseit is itt szokták eladni. „Fuvaroskodnak” és „gabonaneművel kereskednek” Kassán *Királynép* lakói. Szekeres és kézi munka vállalása mellett, a vásárok és piacok rendszeres látogatása mellett Kassa tűzi-és épületfa ellátásáról gondoskodtak az alsókékediek, felsőkékediek, a beszteriek, a böödiek, a felsőcsájaiak és mások. A Kassa külvárosát alkotó *Kassaujfalu* lakói „mind kézi, mind marhabéli munkával” pénzt szoktak ott keresni, „nemkülönben kalácsoknak sütésével . . . Ezeken kívül sertésekkel és szalonnákkal való kereskedést annak idejében gyakorolják” Kassán. A *miszlókaiak* gyalogos és szekeres munkájuk mellett „feleségeiket” is Kassán dolgoztatják, akik ott „vászonfehérítéssel és fehérnemű készítésével” kereshetnek pénzt. *Pólyi* lakói a vásárok és piacok látogatása mellett „szántani és trágyát hordani is járnak Kassára”. A *széplakiak* lécnak való fájukat és „sövénynek való vesszőjüket” hordják a városba. A *felsőcsájaiak* szilvásaik, az „ortás helyeken gyümölcsTERMŐ fáik . . . áldásait” hordják Kassára, ahol „fa eladásából is pénzelhetnek”. *Vajkóc* lakói „megfelelő időben csik fogásából pénzelnek” Kassán. *Szurdok* úrbéresei a tőlük 6 órányira lévő városban „apró marhácskáikat, s azoknak tojásait” is „el tudják adni” Kassán. Az *alsókékediek* a „hegységükben lévő fűrészalkalmatosságát” használták fel arra, hogy a kassaiaktól „pénzt szerezzenek”. *Bocárd* lakói pedig így vallottak: „Ami határunkban terem, akár őszi, akár tavaszi élet légyen, Kassára hordjuk eladni, mely város tőlünk három órányira van.” *Kenyhec* és *Szina* lakói a tőlük 1 postamérföldre, illetve négy órányi járásra lévő városba rendszeresen fuvaroztak Tokajból „búzát és egyéb életet”. A *szinaiak* erről így vallottak: „Tokajból fölséges asszonyunk gabonáját kész pénzért Kassára, a proviont házhoz szoktuk hordani . . .”

7. *Bácskai-Nagy* i. m. 218.

Az említett községekből jó, többnyire télen-nyáron járható út vezetett Kassára. Egyedül *Csákány* lakói említenek némi közlekedési nehézséget, amikor így vallanak: „Kassa két órára van tőlünk, ha a víz nem önt ki, de a víz kiöntése esetén 3 óra az út.”

A már felsorolt községek mellett számos település lakói egyszerre több vásárt is látogatnak, de közülük sokan *első helyen Kassát említik*, mint legfontosabb vásározó, piacozó helyet. Ezek a következők: *Felsőgagy, Him, Nagyida, Jászóújfalva, Komaróc, Pereny*, melynek lakói krumplit hordanak Kassára eladni, *Petri, Semse, Szeszta, Zsujta*.

Második helyen emlegetik a kassai vásárokat: Telkibánya és Füzér lakói.

Harmadik helyen: Vécse, Szemere és Garadna úrbéresei.

Tizennégy olyan települést találtunk, melyeknek az úrbéresei kifogyhatatlanok a vásárok felsorolásából. Négy, hat, nyolc vásárt is megemlítenek név szerint, s mindannyian *Kassát is*, de csak negyediktől a nyolcadik, kilencedik helyen. Ezek a következők: *Buzita, Csenéte, Detek, Fancsal, Fáj, Alsógadna, Gönc, Kéti, Litka, Alsónovaj, Felsőnovaj, Alsószend, Szöled és Tengerfalva*. Ezen településektől már 4-5 mérföldre, 5-6 órányi járásra van Kassa. A vallomásokból azonban úgy tűnik, ezen falvaknak a lakói a legmozgékonyabbak, a legtöbbet vásározók. Lakóik közül sokan jártak adásvétel céljából *Alsó- és Felsőmecenézfen* is, Abaúj vármegye második legnépesebb, legfelkapottabb vásárain.

Az egymástól negyedórányi járásra lévő, széleivel összeépült két mezővárost, bár mindegyiknek külön-külön igazgatása, vásárai voltak, nyugodtan vehetjük egy mezővárosnak. Iparosodottabb, kereskedelmileg is exponáltabb volt Alsó-mecenézf. Súlya, szerepe a 18. század végén és a 19. század első felében egyre növekszik, háttérbe szorítva maga mögött Abaúj minden más mezővárosát, nagy vonzókört építve ki mind piacaira, mind munkaalkalmaira a megyében, a megyén kívül – például Torna megye falvaiban – is.

Ludovicus Nagy az 1820-as években Alsó-mecenézfen 3421 lakost talált 418 lakóházban. A lakosok közül mindössze 6 volt evangélikus, a többi római katolikus. Felső-mecenézf házainak száma ekkor 220 volt, melyekben 1938 római katolikus lakos élt. Fényes Elek úgy tudja, hogy a Szepes, Torna, Abaúj vármegye határainak találkozásához közel, Gömör megyétől sem távol települt lakosok Stájer- és Bajorföldről érkezett németek voltak, akikhez lassan-lassan szivárogtak be magyarok és szlovákok, majdnem kizárólag katolikus vallásúak. Nem országos vásárai, inkább hetipiaccal vonzották a falvak lakóit. Mecenézf lakossága ugyanis, a természeti adottságok miatt, nem foglalkozott szántó-vető tevékenységgel, állattartással is csak korlátozottan. Érdemes erről Fényes Elek vallomásait meghallgatni: „E két város német lakosai . . . fáradhatatlan munkás emberek, s vagy az itteni számos vashámorban dolgoznak, vagy kazánokat, patkókat s más vasműveket készítenek; kézimesterségeket folytatnak. Továbbá leghíresebb útcsinálók egész hazánkban, sőt a posványok kiszárításában is nagyon ügyesek, s innen ritkán szoktak otthon lenni, hanem a földművelést asszonyaik űzik.”

A mezőváros gazdasági, társadalmi jelentőségét hangsúlyozza Bácskai Vera és Nagy Lajos is.⁸ Mecenézf megyén kívüli híre különösen Torna vármegyében honosodott meg. A Torna megyei 42 település lakóinak legalább a fele látogatta rendszeresen Mecenézf vásárait, főleg pedig hetipiaccit. Főleg élelmiszert hoztak ide, vasárut vittek innen az alföldi mezővárosokba.⁹

Maguk a mecenézfiak alig-alig említik saját vásáraikat. Csupán Alsó-mecenézf úrbéresei említik, hogy „helységükben is” szokott lenni vásár. Visszont mindkét mezővárosból 4-5 órányi távolságra lévő mezővárosokba járnak vásározni. *Felsőmecenézfről*

8. Ludovicus Nagy 1828.; Fényes i. m.; Bácskai-Nagy i. m.

9. Takács P.–Udvari I., 1989/a.

Alsómecenzéfre, Jászó, Szepsi, Szomolnok, Remete és Gölnice sokadalmaiba. Az *alsómecenzéfi*ek saját helységükön kívül főleg Jászón, Szepsiben, Szomolnokon és Remetén vásároztak. A helybelieken kívül azonban 53 abaúji község lakói vásároztak Mecenzéfen. Bácskai Vera és Nagy Lajos szerint inkább a napi szükségletet szerezték itt be a falusiak, és kisebb tételben meglévő feleslegeiket értékesítették az itteni piacon. Az 1772/73-as paraszti vallomások inkább azt látszanak igazolni, hogy a *mecenzéfi vásárokat, piacokat* inkább a magas élelmiszerárak miatt, a fémipari termékek beszerzési lehetősége okán látogatták több település lakói is. Torna és Abaúj megye úrbéréseinek vallomása arra is enged következtetni, hogy Mecenzéf vásárai nagy szerepet játszottak Gömör, Szepes és Sáros megyék lakóinak élelmiszer-ellátásában. Tornában szinte rendszeresen visszatérő jellemzője a paraszti vásároknak, hogy a Szikszón, Miskolcon, Sajószentpéteren vásárolt gabonát Mecenzéfen értékesítik.¹⁰

Abaúj úrbérései is leginkább azt emlegetik Mecenzéffel kapcsolatban, hogy itt „jó áron eladhatunk mindent . . . , s ami kell, megvásárolhatjuk”.

Első helyen mindössze két falu lakosai említették a mecenzéfi sokadalmakat: *Mindszent* és *Rudnok* úrbérései. Mindkét községben közelsége miatt.

Második helyen is csak két településen – *Szeszta* és *Nagyida* – említették Alsó- és Felsőmecenzéf vásárait. Mindkét helyen közelsége miatt. Nem volt azonban olyan település, melynek lakói csak kizárólag Mecenzéf sokadalmaira jártak volna. Ennek okát a mezővárost harmadik-negyedik vagy sokadik helyen megemléltők vallomásaiból hámozhatjuk ki. Mint a Torna megyei községek, az Abaúj megyeiek is, haszonszerzésre használták fel a mecenzéfi piacot.

Erről vallanak a *Mecenzéfet harmadik helyen* említő *Litka* község lakói – akik egyébként 6 mezővárost látogattak rendszeresen – amikor arról szólnak, hogy „olykor Szikszón, s más bővebb földű helyekre szoktunk járni életet venni, s nyereségre Szepsibe, Jászóba és Mecenzéfbe felhordani”. *Jászó* lakói viszont saját termékfölöslegüket viszik a harmadik helyen említett Mecenzéfre. *Szászfa* lakói is harmadik helyen látogatják a tőlük négy és fél mérföldre lévő Mecenzéfet, de ők – amellet, hogy Szomolnokra „pénzért életet fuvaroznak” – „az alsóbb részeken . . . maguk is vesznek haszonra, s Mecenzéfre felhordják” a gabonát. Hasonlóan járnak el *Szolnok* lakói. *Harmadik helyen* említették még minden megjegyzés nélkül Mecenzéf vásárait az alábbi falvakban: *Szőled*, *Vajda*, *Nagybodoló*, *Felső-Középlánc*, *Alsólánc*, *Keresztéte*, *Jászóújfalu*, *Idrány*, *Debrőd*, *Jánok* lakói. *Kány* lakói azonban határozottan leszögezték: „Miskolc tájékán az életet kész pénzen vesszük nyereségnek okáért, és eladni Mecenzéfre szoktuk felhordani.” A vallomások szerint ugyanezt tették *Buzita*, *Somodi*, *Semse*, *Pisendor*, *Pédér*, *Peretse*, *Pány* és *Lakranc* lakói, akik szintén harmadiknak említik a mecenzéfi vásárokat.

Mecenzéfet a negyedik helyen látogató falvak ugyancsak vallanak a haszonra történő kereskedésükről. *Kéti* lakói „a bővebb földű helyekre” lemenni, ott „életet vesznek”, s „azt a felső városokba szokták nyereséggel felhordani”. *Gagybátor* lakói „gyakran országos vásárokra – Szikszóra, Miskolcra – szoktak” lemenni, „és ottan életet venni, s azt Mecenzéfre, az holott jobb áron eladhatják, felhordani”. Ha nem szóltak is róla, bizonyára hasonlóan cselekedtek *Komárom*, *Pereny*, *Petri*, *Szemere*, *Vécse* lakói is, akik valamennyien negyedik helyen emlegették a mecenzéfi sokadalmakat.

Rendszeresen jártak még Mecenzéfre, s többnyire haszonszerzés céljából az alábbi települések lakói, akik *ötödik*, *hatodik*, *hetedik* avagy *nyolcadik*, *kilencedik* helyen emlegették e várost: *Nyéssta*, *Pamlény*, *Szepsi*, *Alsónovaj*, *Felsőnovaj*, *Selyeb*, *Alsószend*, *Tengerfalva*, *Tomor*, *Apáti*, *Csenéte*, *Detek*, *Devecser*, *Fancsal*, *Fáj*, *Szántó*, *Felsőgadna*, *Alsógadna*, *Kupa*.

10. Vö. 9. jegyzet.

A mecenzéfi vásárok rangját bizonyítja az is, hogy két jelesebb mezőváros lakói – *Jászó* és *Szepszi* – is rendszeresen eljártak sokadalmaira.

Mecenzéf után közvetlenül *Szepszi* mezőváros vásárai, piacai voltak a legfelkapottabb Abaúj vármegyében. 57 községből látogatták rendszeresen. A Bódva termékeny síkságán települt régi, „nevezetes magyar mezőváros” 279 házában 2281 ember lakott az 1820-as években. A hajdan királyi kerékgyártók lakta település kőfallal is körbe volt kerítve. Számos mester – főleg csizmadia, tímár – lakott a mezővárosban, és vásárai, hetipiandai gabonára voltak a leghíresebbek.¹¹ Maguk a lakosok piacozási, vásározási szokásaikról így vallottak: „Ezen városnak magának is vagyon piaca, de ugyancsak egy órányi distantiára vagyon Jászó városa, és ismét egy mérföldnyire vagyon Alsómecenzéf városa, ahova ezen városnak lakosai minden eladni való életjüket, és más egyéb kereskedésre való jószágokat is szoktak felhordani, és hasznosan eladni. Az itt való lakosok némelyek, kiknek magoknak terem, mások pedig nyereségre pénzen vett zabot és szénát szoktak az városon által járó furmányosoknak és más egyéb utasoknak – mivel itt nagy országútja vagyon – haszonnal eladni: Úgyszintén mások só árulásával is magoknak elegendő hasznot vesznek. Ezenkívül, mivel legtöbbnyire a város lakosai mesteremberekből állóak, mindenféle munkájukat az környül lévő vásáros helyeken és szomszédos vármegyékben illendő áron szokták eladni.

Ezen városnak négy országos vására vagyon, úgy három ser s pályinka és egy borkorcsmája, és három kőre való malma, melyeket mind régi usus mellett bírunk, úgy egy bótot görögnek és mészárszékeket az város árendába adgya.” Szepsibe a lakosság vallomásából kihámozható okok miatt is érdemes volt vásározni járni. Jártak is számos községből.

Első helyen látogatták Szepszi vásárait az alábbi községekből, mezővárosokból: Jászó, Buzita, Nagybodoló, Csenéte, Debrőd, Jánok, Kány, Keresztéte, Alsólánc, Felső-Középlánc, Litka, Lakranc, Pamlény, Pány, Peretse, Pédér, Somodi, Szűszfa, Szemere, Szolnok, Vajda, Vendégi, Vécse. Különösebben nem okolják a falvak lakói Szepsibe vezető útjaikat. A vallomásokból legfeljebb annyit tudunk meg, hogy Buzita lakói termékeik mellett „téli időben csikászatot üznek”, s azt is felhordják a vásárba. A nagybodolóiak „életbéli termésüket” adják el Szepsiben, mások pedig főlös gyümölcszeit.

Második helyen az alábbi falvakban emlegették Szepszi vásárait: Garadna, Him, Alsógadna, Felsőgadna, Detek, Apáti, Alsószend, Nyésta, Pereny, Komaróc, Gagybátor, Kéti, Pisendor, Idrány, Szóled. Közülük néhány faluból nyereségre is kereskedtek Szepsiben, főleg búzával és állatokkal.

Harmadik helyen említették: Kupa, Fulókércs, Fáj, Tomor, Selyeb, Rudnok, Alsó- és Felsőmecenzéf lakói.

Negyedik helyen: Felsőgagy, Léh, Sáp, Fancsal, Tengerfalva és Semse lakói.

Ötödik helyen mindössze két falu – Felsőnovaj és Alsónovaj – lakói.

Amint láttuk, az egymás vásárait kölcsönösen látogató mezővárosok nem voltak ritkák Abaúj megyében. A sorrendben következő mezőváros – *Szikszo* – azonban némileg elüt az eddigiektől. 436 házában a legtarkább vallási keveredésben élt az 1820-as években 3889 lakos, akik közül 739 volt a zsidó, annyian, mint Kassán. Bőven termő határa, kövér rétje fölösleget adott. Bora pedig a hegyaljai borokkal vetekedett. Mesteremberei számosan voltak, és legnagyobb előnye volt, hogy a pesti országút Kassára haladva, keresztülment a mezővároson. Vásárai „nevezetese” és „népese” voltak.¹² Abaújból 45 község lakói látogatták. *Első helyen az alábbi községekből: Apáti,*

11. Fényes i. m.; Ludovicus Nagy i. m.; Bácskai-Nagy i. m.

12. Fényes i. m.; Vö. még: 11. jegyzet. 13. Fényes i. m.; Ludovicus Nagy i. m.

Detek, Fúj, Felsőgadna, Alsógadna, Gagybátor, Homrogd, Idrány, Jánosd, Alsókásmárk, Felsőkásmárk, Kéti, Kupa, Léh, Nyésta, Sáp, Selyeb, Alsószend, Tengerfalva, Tomor. Mind olyan községek, melyek legalább 4-5 vásárt látogatnak, Miskolcon és Szikszón gabonát, egyéb élelmet vásárolnak, s azt haszonnal továbbviszik a bányavárosokba, hegyek közti mezővárosokba.

Szikszó nemcsak Szepsi és Mecenzéf felé „bocsátotta el” búzával, étellel megrakott vásározóit, fuvarosait, hanem a hegyaljai mezővárosokba is. A Szikszón is vásározó falvak közül a búzát, étellet a Tokaj-Hegyaljára hordták az alábbi községek lakói: *Csobád, Fulókércs, Devecser, Felsődobsza, Fanesal, Forró, Ináncs, Nagykinys, Felsőméra, Alsónovaj, Felsőnovaj, Pepost, Szala, Szentandrás, Szentistvánbaksa.*

Néhány község lakói Szikszó és az északibb mezővárosok között kereskedtek hasznonra. Ezek: *Csenéte, Felsőgagy, Litka, Szolnok és Vendégi.*

Szikszón is vásároltak még: *Belsőbócs, Berencs és Alsóvadász* lakói.

Negyvenöt községből jártak Abaúj megyében Jászó vásáraitra is. Ez az 1820-as években 204 házból álló, 1581 római katolikus által lakott oppidum kedveltebb volt a nemesek, mint a jobbágyok körében. A Bódva vize mellett, a „szomolnoki országútban, . . . kies völgyben” lévő mezőváros a jászói prépostság birtoka volt, régóta hiteles hely, ahová nemes uraimék betérve, egyszerre két dolgot is intézhettek: másoltathatták családi okleveleiket, bejegyeztethették ösiségi jogon örökös utódaikat, és vásárolhattak. Sírboltokhoz, kúriák építéséhez, udvarházaik díszítéséhez márványt vásárolhattak, mert ahogyan Fényes Elek fogalmazta: az „ide való hegyeken igen sok vörös és fejér/felete és fejér, kék és fejér csíkos márvány töretik, s helyben asztalnak, szobornak, oltárnak, sírkőnek dolgozzák fel; továbbá találtaik itt számos mesterember, a vásárok pedig különösen sertésre nézve nagy fontosságúak”.¹³

Maguk a jászóiak nagyon szerényen vallottak sokadalmiukról: „Piacos hely maga városunk . . . Privilegiumaink szerint 4 országos vásáraink vannak” – mondták a kérdezőbiztosok faggatására. Maga a mezőváros gabonabehozatalra szorult. A vásárolók felkeresték Torna és Zemplén megyéből is.¹⁴ Abaúj vármegyéből – mint említettük volt – 45 községből vásároltak itt a lakosok. *Első helyen* azonban mindössze *Garadna, Pisendor, Szepsi és Szöled* lakói említik, mindannyian közelsége miatt.

Második helyen említik Jászó vásárait: *Csenéte, Buzita, Nagybodoló, Debrőd, Jánok, Kány, Kereszteie, Alsólánc, Felső-Középlánc, Litka, Lakranc, Pamlény, Pány, Peretse, Pédér, Somodi, Szászfa, Szemere, Vajda, Vécse, Jászóújfalu, Alsómecenzéf, Felsőmecenzéf, Semse, Szolnok és Vendégi* lakói.

Harmadik helyen az alábbi községekből látogatták: *Alsószend, Komaróc, Mind-szent, Pereny és Petri.*

Ellátogattak még a jászói vásárookra a 3–4 mérföldnyi távolság ellenére Apátiból, Devecserből, Felsőgadnáról, Kupáról, Nyéstáról, Rudnokról, Sápáról, Selybről és Tomorról.

A jelesebb vásárokat tartó Abaúj megyei mezővárosok sorába tartozott *Abaújszántó*, vagy ahogyan az 1770-es években emlegették, *Szántó* is. A megye legnépesebb mezővárosa volt az 1820-as években. 589 lakásban 4468 ember élt, közöttük 1316 zsidó. Termékeny és tágas határát többnyire nemesek bírták. Jeles dohányt termeltek, bőséges erdeje is volt a lakosoknak, és „nagy kiterjedésű szőlőhegye a Hegyaljához” számított.¹⁵ Vásárait 32 helységből látogatták, a legtöbb községből első helyen említve a szántói sokadalmakat. Íme, akik számára a *szántói sokadalmak* voltak a legfontosab-

13. Fényes i. m.; Ludovicus Nagy i. m.

14. Takács P.–Udvari I., 1989. 359–381.

15. Ludovicus Nagy i. m.; Fényes i. m.

bak: *Aspár, Boldogkőújfalu, Boldogkő, Cekeháza, Alsócece, Felsőcece, Felsődobsza, Devecser, Fancsal, Forró, Fulókercs, Gibárt, Felsőgolop, Ináncs, Kér, Nagykinys, Korlát, Felsőméra, Alsónovaj, Felsőnovaj, Pere, Prepost, Szala, Szentandrás, Szentistivánbaksa és Vizsoly.*

Második helyen az alábbi községekben emlegették a szántói sokadalmakat: *Fáj, Göncruszka, Kisfalu és Vilmány.*

Harmadik helyen két község lakói – *Baskó és Tengerfalva* – említették Abaújszántót, mint vásártartó mezővárost.

Borsod és Abaúj határán volt *Aszaló mezőváros*, mely az idők folyamán Borsodból átkerült Abaúj vármegyéhez. Igen termékeny határa, bőséges szőlőföldje, gazdag rétje és legelője nemcsak az önellátást biztosította, fölösleget is adott. Vásárai inkább az alföldi térségek termény- és állatfeleslegének északibb tájakra való eljuttatásának cse-reállomása, semmint öntörvényűen fejlődő kereskedelmi központ jellegét tükröz. A nagyváradi káptalan jóvoltából szerezte meg vásártartási „privilegiumát”.¹⁶ Összesen 16 Abaúj megyei település lakói vallják vásározó helyül. Első helyen két községben – *Alsóvadász, Berencs* – említették. Második helyen is csak hat községben: *Homrogd, Jánosd, Alsókásmárk, Felsőkásmárk, Léh és Sáp* lakói. Felkeresték még Aszaló vásárait az alábbi Abaúj vármegyei falvakból: *Csobád, Felsődobsza, Forró, Nagykinys, Felsőméra, Prepost, Szentandrás, Szentistivánbaksa.*

Inkább hajdani prédikátoráról, régi váráról, II. Rákóczi Ferencről kapott kiváltságairól volt híres már az 1770-es években is, semmint vásáraitól *Gönc*. Az 1820-as években 428 házban 3870 lélek élt e mezővárosban Hetipiaca és országos vására egyformán volt, de inkább a közvetlen környékén lakó községek egymás közötti árucseréjét szolgálta, semmint a haszonszerzés céljából űzött kereskedelmet.¹⁷ Az egész vármegyéből mindössze néhány község lakói keresték fel. Ezek az alábbiak: *Göncruszka, Telkibánya, Kisfalu, Vilmány, Zsujta, Korlát*. A gönciek is szívesebben vásároltak fölös gyümölcsceikkel, eladni való termékeikkel és állataikkal Kassán, mint saját „piacukon”.

Szerényen vall saját vásáraitól *Forró* község úrbéres lakossága is: „Helységünkben négyezer szokott esztendőnek folyása alatt vásár lenni” – mondták, de rajtuk kívül egyetlen település lakói sem említették, hogy *Forró sokadalmait* látogatnák. Maguk a forrói úrbéresek is szívesebben jártak Szántó, Tállya, Mád, Szikszó és Aszaló vásáraiba, 2-4 órányi távolságra, mint a sajátjukba.

Ezzel az Abaúj vármegyei vásárokat át is tekintettük. Tudnunk kell azonban, hogy a lakosság szám szerint több külső vásárt látogatott, mint amennyi a vármegye területén volt. Zemplén megyébe 7 megnevezett vásározó helyre szekereztek rendszeresen, nyolcadikként pedig csak általánosságban emlegették a Hegyalja sokadalmait. A Zemplén megyei vásárok közül Tállya volt a legnépszerűbb. Legalábbis név szerint ezt említették legtöbb településen, összesen 32 helyen. *Első helyen* azonban csak *Csobád* lakói említették, mint olyan helyet, ahol „eladásra való javaikat pénzzé tehetik”.

Második helyen annál többen. Íme: *Aspár, Boldogkő, Boldogkőújfalu, Alsócece, Felsőcece, Devecser, Felsődobsza, Fancsal, Forró, Fulókercs, Gibárt, Felsőgolop, Ináncs, Kér, Nagykinys, Korlát, Felsőméra, Alsónovaj, Felsőnovaj, Pere, Petri, Prepost, Szala, Szentandrás, Szentistivánbaksa, Tengerfalva és Vizsoly.*

Harmadik helyen emlegették a tállyai sokadalmakat *Detek, Alsógadna, Göncruszka* lakói, míg *negyedik helyen* Apáti úrbéresei.

Tállya mellett a másik névvel nevezett, igencsak kedvelt vásározó helye volt az abaujiaknak Zemplén megyében *Sátoraljaújhely*. Név szerint ugyan csak 19 községben

16. Fényes i. m.

17. Vö. 15. jegyzet. A dolgozatban tárgyalt helységek mai elnevezéséhez: *Seresné Szegőfi Anna* 1983.; *Majtán, Milán* 1972.

nevezik meg ezt a hegyaljai mezővárost, megyeszékhelyt, de a megnevezők többségének egyetlen vásározási helye. Ezek: *Biste, Kisbósva, Nagybósva, Filkeháza, Kajáta, Kiskázmér, Komlós, Kovácsvágás, Mátyásháza, Mikóháza, Nyíri, Pálháza, Pusztafalu, Radvány, Felsőregmec, Villy.*

Újhelybe, ahol „minden esztendőben országos vásár 4-szer, hetivásár pedig minden héten kétszer esvén”, eljártak még Füzér, Erdőhorváti és Mogyoróska lakói.

A Tokaj-Hegyalján vásároló abaúji települések lakói viszonylag sokat emlegették még *Mád oppidumot*, ahova rendszeresen eljártak termékeik értékesítése céljából. Legközelebb – két órányi járásra – *Baskó* és *Csobád* lakói érték Mádot, de 3–4 órányi szekerezés után árulhattak és vásározhattak ezen elhíresedett piacon Felsődobsza, Forró, Felsőgolop, Nagykinys, Felsőméra, Alsónovaj, Felsőnovaj, Pere, Prepost és Szentistvánbaksa lakói.

Sárospatakon, Tolcsván és Olaszliszkán dolgoztak a szőlőkben, kézi és szekeres munkával keresve pénzt, és azt sokszor az itteni vásároknak el is költvén, Erdőhorváti és Komlóska lakói.

Tokaj-Hegyalja egyébként mint a mágnes a vasreszeléket, vonzotta magához Abaúj vármegye vásároló és megélhetés okán munkát kereső lakosságát. Sokszor a mezővárosok és szőlőtermő hegyaljai falvak megnevezése nélkül, pusztán a természet-, táj- és történeföldrajzi fogalom megidézésével emlegetik az egyes települések lakói, ahol, mint *Komlóska* lakói, „pénzt kereshetnek”, vagy „az uraság engedelmével fát . . . is eladhatnak” (Erdőhorváti). Ilyen és hasonló indokkal emlegetik a „*Hegyalját*” Felsődobszán, Forrón, Nagykinysen, vagy Csobádon, mely községnek a lakói „eladásra való javaikat pénzzé tehetik az hegyaljai városokban”, s ezen javak közé sorolják a „szőlőkötöző füvet” is. *Szala* lakói sokszor a Hernád áradásával is megbirkózva mennek a Hegyaljára. Érdemes a vallomásukat meghallgatni: „Szántót – mondották az úrbéresek –, mikor a Hernádnak áradása nincsen, hozzánk egy jó mérföldre, Tállya másfélre lévén – Szántóra 4 óra alatt, Tállyára hat alatt járunk el, de ha a Hernádnak áradása vagyon, nyári egész nap is nehezen lehet odajutnunk.”

„Csátét, azaz szőlőkötöző füvet” hordanak a Hegyaljára Szentandrás lakói is eladni. Alsólánc és Felsőközéplánc lakói a „Kanyoptában, az holott szőlő kötő csátéjt” vághatnak, „és jó télnek idején csík halat is szoktak fogni”, pénzkereset okán ezeket a javakat viszik a Hegyaljára. Munkára és vásárba járnak a Hegyalja jeles településeire *Mogyoróskáról, Encsről, Fónyról, Alsófügedről, Felsőfügedről, Halmajról, Hejceről, Kiskinysről, Alsóméráról, Regéckéről, Cekeházáról*. Némely községek lakói „sót szállítanak Tokajból”, mint *Nyesta* vagy *Gagybátor* lakói, s közben olykor-olykor vásárolnak is. Göncről viszont az uraság fuvaroztat „pénzért karót, hordót az Hegyaljára”, ahonnan a fuvarosok vásári homival térnek vissza.

Zemplén megye mellett a másik irány, amerre az abaúji úrbéres és úri szolgálónépek vásároló szekereik rúdját fordították a 18. század utolsó harmadában, *Borsod* megye volt. Borsodban leginkább a *miskolci vásárokat, hetipiacokat* keresték fel, ahol háziipari termékeiket, fölös állataikat adták el, és bűzát, egyéb „életet” vásároltak, hogy azt nyereséggel továbbadják Mecenzéfen, Szepsiben, vagy más, északibb mezőváros lakóinak.

A *miskolci vásárokat, sokadalmakat, hetipiacokat* első helyen emlegették kedvelt vásároló helyeik között *Belsőbócs* lakói, *második helyen Felsőgagy, Kupa, Selyeb* és *Tomor* úrbéresei. A *harmadik helyre* sorolták *Felsőgadna, Gagybátor, Homrogd, Jánosd, Alsókásmárk, Felsőkásmárk, Kéti, Léh, Nyesta, Sáp, Alsóvadász* vásározói. Már az eddig említett községek lakói között is voltak olyanok, akik megemlítették, hogy haszonszerzés céljából vásárolnak Miskolcon. *Gagybátor* jobbágysai erről így vallottak: „gyakran országos vásárookra Szikszóra, Miskolcra szoktunk lemenni, és ottan életet venni, s azt Mecenzéfre – az holott jobb áron eladhatjuk – felhordani. Ugyanezt teszik

Apáti, Devecser, Fáj, Idrány, Kány, Csenéte, Detek, Felsőnovaj, Alsónovaj, Szolnok, Litka, Alsógadna, Fulókércs, Fancsal lakói.

A borsodi vásárok közül a miskolcín kívül nem is nagyon látogattak más sokadalmakat Abaúj vármegyéből. Mindössze Apáti és Szolnok lakói tettek róla említést, hogy ők olykor-olykor megfordulnak Sajószentpéter „sokadalmain” is.

Néhány Abaúj vármegyei községből – bátrabb szekeresek – nagyobb haszon reményében felmerészkedtek Szepes vármegye mezővárosaiba is. A lakosok Gölnice, Szomolnok és Remete vásárait említették, ahová időnként elszekereztek. Gölnicére Felsőmecenézről jártak a lakosok, Remetére pedig Alsó- és Felsőmecenézről. Ez utóbbi két helyről rendszeresen jártak Szomolnok sokadalmaiba, vásáraiba is. Szomolnokra egyébként többen is „feljártak”. Pamlény lakói például „Ófelsége részére Szomolnokra pénzért életet hordanak fel”, de a maguk hasznára is szoktak ide gabonát hozni. Ugyanezt teszik Szászfa, Mindszent lakói is. Szinte szó szerint összehangzik Alsógadna és Gagybátor úrbéreseinek a vallomása. Hagy idézzük Alsógadna lakóinak vallomását: „A szomolnoki uraság szokott venni körülöttünk sok bort, búzát, hordós túrót. Az kinek érkezése van, ezek felhordásával pénzt kereshet.” A kényszer és a lehetőség hozta magával, hogy ez említett falvak lakói, maguk hasznára is szekereztek a szomolnoki vásárookra.

Íme hát ennyit tudtunk meg Abaúj megye parasztjainak vallomásaiból vásározási, piacozási szokásairól. Négy község – Árka, Bütös, Marcinfalva, Szántó – vallomása mélyen hallgat a vásárokról, avagy éppen elkallódott a kilenc kérdőpontra adott feleletük (Bütös, Marcinfalva, Szántó).

Mielőtt azonban összesítő táblázatokkal lezárnánk mondanivalónkat, meg kell említenünk azt is, hogy néhány település lakóinak módjukban állt fölös javaikat otthon is értékesíteni, amennyiben „nagy ország úttyában” laktak. Erről vallanak a *hidasnémeti* jobbágyok: „az aprómarhácskáinkat és azok tojásait s abrakot itt is helyben eladhattyuk, mivel nagy országútytyában lakunk és két vendégfogadó vagyon helységünkben”. Lévén országos út mentén Szina, lakói „helyben . . . kivált a zabot” adhatták el. *Szeszta* lakói – „földes uraság engedelméből” – ország útjában lakván, „egész esztendőn által . . . sert és pálinkát szabadosan árulhatnak”. Debrőd lakói nemcsak gyümölcsből pénzeltek, „a szomszéd uraságok erdeiben szálakat, s abroncsnak való fát vágnak, azt megfaragva, jó haszonnal helyben és más helységekben” is eladhatják. *Aranyidka* lakói nem is járnak vásárokbá, mert bármijük van „helyben eladhatják”. A községben ugyanis „kamarai huta” volt, mely körül sok mesterséget, szekerézést, kézi munkát végző ember dolgozott, akiknek az élelméről gondoskodni kellett. *Enyicke* lakóinak sem feltétlenül kellett a kassai vásárokon időzniük, ha ehhez nem volt kedvük, mert amint vallották: „különben is nagy ország útjában laknak”. Miután sorra vettük a vásározó helyeket, s az egyes községekből a vásárokbá vezető „utakat”, érdemes számszerűen is felsorolni, hogy Abaúj megyéből egy-egy vásározó helyet hány községből látogattak az úrbéresek. Íme:

Kassa:	113 községből	Alsó- és Felsőmecenéz:	62
Szepsi:	57 községből	Szikszó:	45
Jászó:	45 községből	Jászó:	45
Abaújszántó:	32 községből	Aszaló:	16
Göncre:	7 községből	Forróra:	1

A megyén kívüli vásárookra:

Zemplén vármegye vásárai közül: Tállya: 32; Sátoraljaújhely: 19; Mád: 14; Erdőbénye: 1; Olaszliszka: 1; Sárospatak: 1; Tolcsva: 1; Hegyalja általában: 19.

Borsod megye vásáraiba: Miskolc: 35; Sajószentpéter: 2.

Szepes megye: Gölnice: 1; Remete: 2; Szomolnok: 5.

Egy-egy község árucserébe, illetve termékcserebe való bekapcsolódásáról jellemző adatot mesél el az is, hogy belőle a lakosok hány vásárt látogatnak több-kevesebb rendszerességgel. Ezért szerbe-számba vettük azt is, hogy 1–1 településről hány vásárra járnak az úrbéresek. Az eredmény:

Egyetlen vásárt említene:	93 település lakói
Két vásárt említene:	23 település lakói
Három vásárt említene:	29 település lakói
Négy vásárt említene:	18 település lakói
Öt vásárt említene:	15 település lakói
Hat vásárt említene:	9 település lakói
Hét vásárt említene:	3 település lakói
Nyolc vásárt említene:	3 település lakói
Bizonytalan számút említene:	16 település lakói
Ismeretlen:	21 település lakói.

IRODALOM

- Bácskai V.–Nagy L.*,
1984. Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- Eperjessy G.*,
1988. A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest
- Fényes E.*,
1851. Magyarország geographiai szótára. Pest
- Gyimesi S.*,
1975. A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest
- Nagy, Ludovicus*
1828. Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum. Budae
- Majtán, Milán*
1972. Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Bratislava
- Seresné Szegőfi A.*,
1983. Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983. Miskolc
- Sziklay J.–Borovszky S.*, (szerk.)
1896. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest
- Takács P.–Udvari I.*
1989. Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. HOMÉvk. XXVII. 359–381.
1989/a. Adalékok Torna vármegye vásárai és a vásározó Torna megyeiek történetéhez. HOMKözl. 26. 54–60.

ZU DEN MÄRKTEN IM KOMITAT ABAÚJ ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS SOWIE ZU DEN MARKTGEWOHNHEITEN DER EINWOHNSCHAFT DES KOMITATES ABAÚJ

Bevor sich in Ungarn ein Nationalmarkt herausbildete, spielten die Märkte eine lebenswichtige Rolle im Land, auf denen die Produkte aus der regionalen Arbeitsteilung umgeschlagen und an den Verbraucher gebracht wurden. Als wir uns mit den Märkten verschiedener Komitate – wie Esztergom, Bereg, Szabolcs, Torna, Gömör, Zemplén, Szatmár usw. – sowie den Marktgewohnheiten der dortigen Einwohnerschaften auseinandersetzten, konnten wir die Erfahrung machen, dass die Märkte von Abaúj und die Marktgewohnheiten der hiesigen Einwohnerschaft von denen der anderen

Komitate abwichen und im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts eine recht spezifische Gestalt annahmen.

Das Komitat Abaúj gehörte zu jenen, die eine Vermittlerrolle zwischen den Bewohnern zweier Landschaftstypen, zwischen ihren Gewohnheiten und Möglichkeiten in Produktion und Verbrauch vermittelten. So gingen von hier aus die Forst-, Bergbau- und Heimindustrieprodukte aus den Dörfern der Gebirgsgegend an die Bewohner des Flachlandes, andererseits gingen von hier aus Getreide und Vieh aus dem Flachland an die Menschen in den Gebirgsgegenden.

Ende des 18. Jahrhunderts wurden im Komitat Abaúj 228 Siedlungen registriert. Davon waren sieben Marktflecken und die anderen Gemeinden. Neben diesen sieben Marktflecken – namentlich Eniczke, Jászó, Alsó- und Felsőmecenéz, Sepsi, Gönc, Szántó und Szikszó – behauptete sich Kassa (Kaschau), die königliche Freistadt, mit ihrem schon seit dem Mittelalter bekannten internationalen Warenverkehr. Auch während des 18. Jahrhunderts verlor Kassa nichts in seiner Bedeutung als Markt- und Messestadt, ganz im Gegenteil, die Rolle der Stadt bei der Abwicklung des inneren Warenverkehrs wurde immer determinierender. Im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts zogen allein aus 133 Gemeinden des Komitats Abaúj die Leute auf die Märkte nach Kassa. Neben diesen existierten im Komitat Abaúj auch noch bedeutende Märkte in den Marktflecken Alsó- und Felsőmecenéz, Szepsi, Szikszó und Jászó.

Die Menschen aus den Abaújer Siedlungen besuchten neben den Märkten in ihrem eigenen Komitat auch gern die Wochenmärkte in den Weinbaugebieten des Komitats Zemplén, so zum Beispiel in Tállya, Sátoraljaújhely, Mád, Erdőbénye, des weiteren aber auch im Komitat Borsod die Märkte von Miskolc, und in Szepes die Märkte von Gölnice, Remete und Szomolnok.

Die Bedeutung der Märkte von Abaúj bestand jedoch gerade darin, dass sie nicht nur von den Einwohnern des Komitats aufgesucht wurden, sondern in fast noch grösserer Zahl auch von den Einwohnern aus den nördlichen und südlichen Nachbarkomitat. So kamen Händler wie auch Käufer regelmässig aus den Komitaten Gömör, Torna, Zemplén, Borsod, Szepes, Szabolcs und Heves. In Kassa konnte man ausserdem ständig Händler und Käufer aus dem Ausland, vor allem aus Polen und der Tschechei, antreffen.

Bei der Sammlung und Sichtung des Materials für diese Arbeit erwies es sich, dass im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts sowie in der Zeit davor es nicht in erster Linie die Gewinnlust war, die die Einwohner der Gemeinden immer wieder auf die Märkte und Messen trieb, sondern vielmehr der Überlebenswille sowie die mit Landschafts- und Produktionsbedingungen eng zusammenhängende Arbeitsteilung in diesem Komitat.

Péter Takács-István Udvari

**ADALÉKOK GÖMÖR MEGYE LAKÓINAK
VÁSÁROZÁSI SZOKÁSAIHOZ ÉS A GÖMÖRI VÁSÁROK
18. SZÁZAD VÉGI TÖRTÉNETÉHEZ**

TAKÁCS PÉTER-UDVARI ISTVÁN

A 18. századi kereskedelmünk egyik nyitott kérdése, hogy a Magyarországon belüli áruforgalom nagyobbik hányada a lakosság közvetlen fogyasztását szolgálta-e, avagy a külföldre szállítandó termékek „összevásárlása” dominált-e a vásári forgatagokban.* Ennek a töprengésnek a befolyásolásához is adalék Gömör megye lakóinak vásározási szokása a 18. század utolsó harmadában. A korabeli Magyarország ezen térségére – más térségekkel együtt – azért is érdemes fokozottabban odafigyelnünk, mert földrajzi fekvéséből, természeti, táji adottságaiból eredően átmenetet képez a hegyvidéki és alföldi típusú gazdálkodás között, és a társadalmi munkamegosztásnak olyan archaikus formáját kényszerítette ki, mely nem annyira a haszonelvű árutermeléssel, mint inkább a természeti adottságok megszabta lehetőségekkel kapcsolatos. Gömör megye 4275 négyzetkilométernyi, avagy 745 295 kataszteri holdnyi¹ területén II. József uralkodása idején 9 mezővárosban, 226 községben és 15 praediumon, 15 530 házban, 20 480 családban 110 646 lakos élt.² Négyzetkilométerenkénti népsűrűsége tehát 25–26 között volt. A törvényhatóság táji, természeti adottságai nem tették lehetővé, hogy ez a lakosság szántó-vető főfoglalkozásból, és az ehhez kapcsolódó állattartásból megéljen. A 18. század utolsó harmadában ugyanis a megye területének még több mint a felét erdő borította. Talaja hűvös, agyagos talaj, váltakozva a 900 és 1000 méter közötti hegyek a kisebb-nagyobb patakok, folyók völgyével. A vármegye területe közlekedésileg és tájilag is eléggé szervesen építkezett. A hegyekben eredő források vize patakokká, folyókká duzzadva szabdalta hegyek és dombok közé hajló völgyekre a természet törvényei és szeszélyei szerint a térséget. A sok apró csermely, patak, folyó és egyéb vízfolyás mellett a vármegye települési, közlekedési rendjét tulajdonképpen a *Rima*, a *Balog*, a *Murány* és a *Sajó* formálta völgyek határozták meg. Másik jellemzője volt a vármegyének, hogy északról dél felé lejtett. Az 1500-1600 méteres, majd 1100-1200 méter tengerszint feletti hegycsúcsok *Borsod*, *Heves* és *Nógrád* megyék határaihoz „hajolva”, 200-300 méter tengerszint fölötti lankákká szelődültek. A folyóvölgyek azonban ennek ellenére vízválasztókkal különültek el egymástól. Ezért természetes földrajzi, kereskedelmi és közlekedési központja nem alakulhatott ki *Gömör megyének*. Bár a 18. században már végleges közigazgatási központja lett *Rimaszombat*, de kereskedelmi, ipari, kulturális és a hitéletben jelentősen emelkedett *Rozsnyó* szerepe. Vásározási, tehát kereskedelmi központja pedig három egyenrangú település volt: *Rozsnyó*, *Jolsva* és *Rimaszombat*.

1. Dr. Borovszky S., é. n. 25.

2. Danyi D.–Dávid Z., 1960. 52–53.

*Ez a dolgozat része annak a kutatásnak, melyet az MTA–Soros Alapítvány támogatásával végzünk.

A 18. században Gömör vármegye azon térségeihez tartozik az országnak, melyek két egymástól elég határozottan elkülönülő gazdasági körzetet kapcsoltak össze. A hegyvidéki és alföldi gazdálkodás tipikus tájait. Gömör megye összekötő kapocs volt Zólyom, Liptó, Sáros, Szepes vármegyék és Abaúj, Borsod, Heves, Nógrád megyék térségei között.

Ez a kapcsolat vagy átmenet nemcsak abban nyilvánult meg, hogy tranzit megye volt e két típusú gazdasági, természeti térség között, hanem Gömör megye esetében magában a vármegyében keveredett a két típusú táj és gazdálkodási kényszer. Észak-Gömör ásványokban, ércekben gazdag erdőségei a vas- és egyéb érc kibányászására, feldolgozására predesztinálta a lakosságot. Az erdőségekben megszámlálhatatlan juhnyáj és sertéskonda legelt, gyapjút, túró, sajt, zsírt, szalonnát, füstölve tartósított „disznóságokat” kínálva fel cserébe az alföldi búzáért, rozsért. Ugyanakkor Gömör megye észak felől zárt völgyei gyümölcsösöket növeltek, számos helyen erdőszerű bősséggel. A cseresznye, a szilva, a dió igencsak bőven termelt e tájon. Az erdőségek és a völgyekbe szorult rétek növényeinek dús virágzata Magyarország egyik „legméze-lőbb” tájegységévé tette Gömör megyét, aminek következtében a magyarországi mézforgalom és viaszfeldolgozás központja Rozsnyó lett, s ezt a szerepkörét csak a 19. század végén veszítette el.

A megye déli térségei búzát, rozst termettek. A „lenti falvak” lakóinak főfoglalkozása a mezőgazdaság volt. E kettősség mellett a megye táji, talaj- és természeti adottságaival függ össze, hogy az általunk vizsgált időpont előtt évszázadokkal kialakult egy nagyon eleven, közszükségleti cikket előállító, e cikkekkel majdnem az egész országot „terítő” háziipar. A háziipar mellett természetesen jelentős volt a vas- és rézfeldolgozás is.

Mindez azt eredményezte, hogy Gömör lakossága körében nagyon előrehaladott volt a munkamegosztás. Ez a társadalmi munkamegosztás azonban nem a haszonelvű árutermelésből fakadt, nem az kényszerítette ki, hanem a természeti adottságokra épülő archaikus megélhetési kényszer. Mindez együtt járt azzal, hogy a gömői emberek rengeteget piacoztak, és háziipari, kézműipari termékeikkel bejárták az ország nagy részét. Az általunk eddig vizsgált vármegyék – Szabolcs, Szatmár, Bereg, Zemplén, Abaúj, Esztergom – lakói közül a gömöriek vásározási szokásai a leggazdagabbak, és abban is különböznek a többi vármegye lakóinak vásározási szokásaitól, hogy nemcsak az országos kirakodó vásárookra, elsősorban nem is azokra koncentrálnak, hanem sokkal inkább a hetivásárokra, piacokra, ami önmagában is bizonyítja, hogy megélhetési lehetőségeikkel kapcsolatosak piacozásaik.

Ebben a dolgozatban nem kereshetjük a gömői emberek életmódját, még csak gazdálkodási szokásaikat, mesterségbeli tudásukat, háziipari tevékenységeiket sem elemezhetjük, mint ahogyan szántó-vető szokásaikkal sem bíbelődhetünk. Vásározási szokásaikat, vásározó helyeiket indultunk felkutatni, ezért hát erre kell koncentrálnunk. Ennek a jobb megértése és képzeletbe idézése okán néhány mondat erejéig szólnunk kell a lakosság foglalkozásáról, a speciális tevékenységekről és a háziiparról.

Említettük már, hogy Gömör megye a 18. században egyike a vasban és rézben gazdag megyéknek. Hámorok, kemencék olvasztják az ércet, kovácsok, lakatosok, bádigosok dolgozzák fel a kinyert vasat. Szerszámként, ekevasként, egyéb használati eszközként maguk a mesterek, vagy az általuk felfogadott fuvarosok szekerezik le Miskolcra, a Felső-Tisza-vidéki falvakba a vaseszközöket. Gömör megye „rézművesei” látták el pálinkafőző üstökkel, mozsarakkal Szatmár, Bereg, Zemplén, Szabolcs megye falvainak lakóit. Öntöttek itt harangot, csengőt, készítették kolompot, lószerszámokhoz, szekerekhez fémalkatrészeket. A vas- és rézeszközöknél is híresebbek voltak azonban a gömői cserépeszközök: tálak, szilkék, csuprok, cserépkályhák, bögrék, pipák, tányérok, kancsók és csak a korabeli fazekasok és vásárlóik ismerte edények és

használati eszközök. A megyében egész falvak lakossága foglalkozott agyagégetéssel, fazekasmesterséggel. *Pongyelok, Szuha, Zsaluzsány, Susány, Jolsva, Kokova, Miglész, Mikolcsány, Nasztraj, Osgyán, Perlasz, Süvete, Felsőszkálnok, Gicze, Cserencsény, Deresk, Licze, Melléte* . . . fazekaskészítményei a 18. században országszerte ismertek voltak. Vásárokon, piacokon, falvakat járó vándor szerkeszek kínálatai között mindig megtalálhatók voltak éppúgy, mint a *Gömörben* készült faeszközök: kanalak, villák, sőtartók, szuszékok, dézsák, teknők, deszkák, zsindelyek, lécek, gerendák, ekevázak,

lapátok, szivanók, hordók, szekerek, kerekék, egyebek. Miskolcon át Szabolcsba épp-
úgy elkerültek ezek a háziipari készítmények, faragványok, mint Balassagyarmaton,
Vácon keresztül Pestre, s onnan le a Duna menti falvakba. A faeszközök készítésében
jeleskedő települések az alábbiak voltak: *Baradna, Cserencsény, Závadka, Szelce,
Dobrapataka, Polonka, Dobsina, Rimaszombat, Tiszolc, Jolsva* . . .

A felső-gömöri falvak gyapjúkészítményeiről, juhtúróikról, sajtjaikról is híresek
voltak. Kendert, lent pedig a vármegye szinte minden falvában fölösen termeltek és
dolgoztak fel. A fonalak, vásznak, gyapjúholmik készítésében *Ratkó, Jolsva, Csetnek,
Klenóc, Gerlice* lakói jeleskedtek.

A *klenóci sajt*ról, az *ostyepkaró*ról, a Garam-vidéki *paranyicáró*ról, az *ochtinai túró*ról
pedig nemcsak Mikszáth írt nagy csodálattal, de Krúdy Gyula sem győzte eléggé dicsér-
ni, s a gasztronómiai élvezeteket kedvelőknek pedig e fenséges ízek és zamatok hallatán
ma is összefut a nyál a szájukban.

Sorolhatnánk még a gömöri „különlegességeket”, a rozsnyói viaszkészítményeket,
gyertyákat, a gömöri cseresznyét, diót, egyebeket. Ízelítőnek azonban ennyi is elég,
hogy megérezzük: *Gömör megye* lakóinak volt mit kínálniuk az alföldi búzáért, rozsért,
egyéb élelemért, mert a megemlítettek kivül szekérszám hordták az Alföldre a me-
szet, a faszenet, szárított gombát, aszalt gyümölcsöt, diót, a lépes és pergetett mé-
zet . . .³

A gömöri háziipar jövedelmezőségével tisztában voltak a földbirtokosok is. Húz-
tak is belőle hasznot szépen. Árukkodik erről az a tény is, hogy az úrbérrendezés előtt
3084 telket 7221 jobbágy használt, s mellettük 2177 házas zsellér és 438 házatlan zsellér
szolgált a földesurakat.⁴ Ez azt jelenti, hogy egy úrbéres háztartásra nem egészen 3/8
telek jutott. A gömöri tájakon, ahol négy marhával kellett szántani jobb esetben is, és
az észak felé emelkedő hegyekben inkább megtermett a pohánka, a zab, mint a rozs
és a búza, 3/8 telek aligha tartott el egy családot. Ezért kellett szőni, fonni, fűrni,
faragni, agyagot, meszet, szenet égetni az embereknek. A háziipari termékeket azon-
ban élelmiszerre, egyébre, csak az alföldi tájak termette javakra kellett cserélni. Erre
voltak jók a hetivásárok és az országos kirakodó vásárok. Nem szeszély, nem is véletlen,
még csak nem is a vándorlás és vásárfiales és ösztöne hajtotta *Gömör megye* kétszáznál
valamivel több településének lakóit több-kevesebb rendszerességgel 20 vásározó helyre.

E vásározó helyek közül a többség gömöri mezőváros, de szép számmal találunk
közöttük megyén kívüli sokadalmakat is. És amíg az általunk eddig vizsgált megyék
településeinek a lakói tucatjával vallanak magukénak csak egyetlen vásározó helyet,
addig *Gömör vármegye* települései között csak nagyon kevés olyan települést találunk,
ahol az úrbérrendezéskor megkérdezett paraszti lakosság csak egyetlen vásárt említene
meg. Feltehető, hogy nemcsak az úrbéres lakosság vásározott ilyen „szenvedéllyel és
kedvvel”, hanem ezt tette a *Gömör megyében* élő nemesség is, azzal a különbséggel,
hogy a nemesek olyan településekről is eljárak *Rimaszombat* országos kirakodó vásá-
raira, ahonnan a jobbágyok nem. Mária Terézia uralkodásától ugyanis rendszeressé
váltak, és egyre látogatottabbak lettek az évenként legalább négyszer tartani szokott
megyegyűlések, s ezeket nemcsak törvényt napokkal, a rimaszombati vásárokkal is
összekötötték a megye választott tisztségviselői.

A paraszti vallomások⁵ egyértelműen arról árulkodnak, hogy *Gömör megye* lakói-
nak vásározási szokásait, piacozási lehetőségeit is nagymértékben befolyásolták a ter-

3. Dr. Borovszky S., é. n. 251–305.; Hunfalvy J., 1867.; Ila B., 1976.; Kotics J., 1986.; Pintér I.,
1986.; Ujváry Z., 1987–1988. 241–248.; Viga Gy., 1980. 252–258.; Viga Gy., 1984. 241–248.;
Viga Gy., 1988. 559–572.

4. Rebro, Karel 201.

5. *Paraszti vallomások, Gömör. 1771.*

mészeti körülmények, szekerezési, áruszállítási lehetőségek, az útvízi viszonyok és a mezővárosok megközelíthetősége. Csak ezzel magyarázható, hogy e vármegyében három majdnem egyenrangú vásározó hely rajzolódik ki az úrbéresek vallomásából: *Rozsnyó*, *Jolsva* és *Rimaszombat*. Mindhárom mezőváros irányába 100-nál több településről irányítják az eladni való terheket cipelő szekerek rúdját az úrbéresek. Az egyenlők között is az első azonban *Rozsnyó*.

Rozsnyó a *Sajó* felső folyásánál fekszik, „gyönyörű, hegyektől övezett” völgyben északról ezer méter fölé ugró hegyek védik a hideg, dermesztő szelektől, s keresztül „siklik rajta” a Drázus patak, s a város „belterületi részén húzóódó bástyaszerű terasz alatt” pedig a Sajó kanyarog. Érczúzó malmokat éppúgy hajthatott a patak és a folyó, mint kallókat, gabonát őrölő szerkezeteket s egyéb célú vízikerekeket. *Rozsnyó* maga is bányász és ércfeldolgozó mezőváros volt, majd 1776-ban püspöki városi rangra emelkedett. Körbe rajta azonban az ércbányász falvak sokasága, a vasolvasztók, huták, „tót kemencék” rengetege ontotta a vasat, rezeit, hogy ezek egy részét a rozsnyói mesterek dolgozzák fel használati eszközzé. *Mecenzéfen* át jó út vezetett *Rozsnyóról Kassára* is. Átmenő forgalma sem volt lebecsülhető, de maga a város is gabonabehozatalra szorult, méginkább a fölötté elhelyezkedő falvak, melyeknek lakói leghamarabb – ha nem is a legolcsóbban – éppen a rozsnyói vásárokon juthattak élelemhez. Fontos vásározó helyekről is eljártak a rozsnyói sokadalmakba az emberek. *Fényes Elek* az 1850-es években így jellemezte a város gazdasági életét: „Szántó földje, rétje a városnak kevés; a hegyek aljait gyönyörű veteményes és gyümölcsös kertek lepik el; a hegyekben pedig gazdag piskolcz-bányák léteznek; ugyanitt cinóber, kéneső, réz, barnakő is ásatik; sőt hajdan nevezetes arany-ezüst bányákkal dicsekedhetett. – Ezekből láthatni, hogy a lakosok nagyobb része kézművességből, s kereskedésből táplálkozik, s ezek szépen is virágoznak. A 6 százat felülhaladó kézművesek közt a tímárok, vászonfehérítők és festők leginkább figyelmet érdemelnek, valamint a kő-edénygyár is becses és kapós iparczikkeket készít. Egész hazánkban egy város sem gyűjt annyi mézet, mint Rosnyó; bejárván ezért nagyobb részét országunknak; s innen a mézzel, viasszal, viaszgyertyával, méhserral való kereskedés valóban fontos. Ezen kívül kereskednek vassal, piskolczczal, borral, szalonnával, vászonnal és gyümölcsössel. Szombaton tartani szokott heti-vásárai nagyok, s gabonára és sertésre nézve felette nevezetesek.”⁶

Ne csodálkozzunk hát, ha *Rozsnyót* csak *Gömör megyéből* 138 település lakói keresték fel rendszeresen áruikkal és vásárlási szándékaikkal. A 138 település lakói közül azonban mindössze 5 község úrbéresei vallják egyetlen vásározó helyüknek *Rozsnyót*. Ezek a következők: *Betlér*, *Déter*, *Jólész*, *Szentkirály* és *Pacsa*. Valamennyien fél-, egy-, legfeljebb két óra járásra érik a „várost”, „ahol minden szombaton vásár van”, s „itt mindenüket jól eladhatják folyó áron hasznosan”, de a *pacsaiak* leginkább fát, mert gróf Andrássy István megengedte a jobbágyoknak, hogy „dőlt fából, s a nem tiltott erdőből a gazdák hetente kétszer” vihetnek fát eladni *Rozsnyóra*, de a „házasszellérek havonta egyszer” csak. Mind a jobbágyok, mind a zsellérek egy-egy szekér fa fejében 2 garast fizetnek a földesúr emberének.

Legtöbben olyan falvakból látogatják a rozsnyói sokadalmakat, ahonnan két-három vásárba is rendszeresen járnak, de *első helyen* említik *Rozsnyót*. Ezek a következők: *Abafalva*, *Agtelek*, *Baráca*, *Bánrévi*, *Berzetke*, *Csetnek*, *Csoltó*, *Alsófalva*, *Füge*, *Geczal*, *Gencs*, *Gergelyfalva*, *Gócs*, *Gömörpanyit*, *Hamva*, *Harkács*, *Harmac*, *Alsóhangony*, *Felsőhangony*, *Henckő*, *Horka*, *Hosszúszó*, *Jene*, *Jolsva*, *Imola*, *Alsókalósa*, *Felsőkalósa*, *Kecső*, *Kelemér*, *Keszi*, *Királyi*, *Körös*, *Krasznahorka-Hosszúrét*, *Krasznahorka-Váralja*, *Kuntaplóca*, *Lekenye*, *Lénártfalva*, *Maléj*, *Melléte*, *Méhi*, *Naprágy*,

6. Dr. Borovszky S., é. n. 121–129.; *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 141., 166., 239., 271.; *Fényes E.*, 1851.

Oldalfalva, Páskaháza, Pelsőcardó, Pelsőc, Poszoba, Ragály, Ráss, Rekenyeújfalu, Restér, Rochfalva, Rudnya, Runya, Alsósajó, Sajógömör, Sajópiüspöki, Sankfalva, Sebespataka, Susa, Szalóc, Nagyszlabos, Sztarnya, Alsószuha, Szuhafő, Tiba, Tornaalja, Triss, Uraj, Alsóvály, Velkénye, Kisveszverés, Nagyveszverés, Zsór, Vígtelek.

A felsorolt települések 1-4 mérföldnyire vannak *Rozsnyótól*, s többnyire „alkalmatos” vagy „jó úton” közelíthetik meg, legfeljebb „tűrhető úton”. Az említett falvakból sokan kereskednek sóval, amit *Tokajból* hoznak, s még többen vállalnak munkát a határukban vagy szomszédságukban lévő vashámorokban, hutákban. Néhány közösség lakói a maguk termelte gyümölcsöt, zöldséget értékesítik *Rozsnyó* piacain, de értékesíthették itt „hasznoson mindenféle jószágokat”, hordtak ide meszet, faszenet, s „venni is . . . hasznosan tudtak” mindenfélét. *Páskaháza* úrbéresei vallomásuk szerint „vassal is kereskedni vagyis fuvarozáskodni” szoktak *Rozsnyón*, *Rozsnyó* vásárainak, hetipiacainak kedveltségét és látogatottságát bizonyítja az is, hogy négy olyan település úrbéresei említik első, tehát legfontosabb vásározási helyükül – *Csetnek, Jolsva, Pelsőc, Sajógömör* –, ahol ugyancsak vannak évi kirakodó vásárok, s közöttük *Jolsván* évenként mindjárt négy nagy országos sokadalom. Csetneken pedig hetipiacok is voltak. Panaszkodtak is a *csetnekiek*, miszerint „régől fogva jó piacuk volt szombaton, de amióta *Rozsnyón* szintén szombati napon virágzott fel a hetivásár, a csetneki piac nem sok hasznot hoz”. Annrya nem, hogy maguk is *Rozsnyón* piacoztak szombatonként.

Valamivel kevesebben, de még mindig sok közösség emlegette a *rozsnyói sokadalmakat* második helyen. Íme: *Alsóbátka, Felsőbátka, Bellény, Berdarka, Chisnyó, Csíz, Dobsina, Feketelehota, Feketepataka, Gacsalk, Gesztete, Gicze, Hankova, Jeszte, Jós-vatapolca, Iványi, Kanó, Kopras, Kövecses, Kövy, Lévárt, Licze, Lökösháza, Mikolcsány, Mnisány, Murányalja, Muránylehota, Nasztraj, Oláhpataka, Perlác, Pétermány, Putnok, Radnot, Rakottyás, Rimaszécs, Rozlosnya, Kiszróce, Süvete, Szentsimony, Kisszlabos, Szutor, Tamási, Uhorna, Újfalu, Umnalehota, Vizesrét, Zádorfalva, Zádorháza, Zdichava, Zubogy.*

A *Rozsnyó* vásárait második helyen emlegető települések közül *Dobsinán, Putnokon* és *Rimaszécsen* szintén „esnek országos vásárok”, bár saját vásárait se nem első, se nem második, olykor még harmadik helyen sem emlegetik, ami nem azt jelenti, hogy saját sokadalmak jelentéktelenek lennének, hanem azt, hogy az országos vásárai nem elégséges alkalmak megélhetésük biztosításához. Feltűnően sok a fuvarozással, sószállítással, vashámorok körüli munkával pénzt kereső falvak száma a *Rozsnyót* második helyen felkeresők között. Sok közöttük a fazekat égető falu is, de olyan lakosok is bőven akadnak az emlegetett településeken, akik meszet, szenet égetnek, és azzal kereskednek. Készítenek azonban az itt felsorolt települések lakói deszkát, lécet, zsindelet, s ezek forgalmazásából is „hasznot húznak”. Külön is érdemes ismételtlen megemlíteni *Kisszlabos* község úrbéreseit, akik a földesuruknak és a csetneki uradalomnak az áruival kereskednek, s a haszon 9/20-a, illetve 11/20-a az övék. Forgaságos világ volt ez, tele munkával, szekerézéssel, adás-vevéssel, és bizonyára telítve volt komoly elszánásokkal, nagy tervekkel és apró huncutságokkal. Vásárfiákkal mindenképpen gazdag kellett legyen, ha ennyien és ennyifelé vásároztak a korabeli úrbéresek közül. *Rozsnyóra* ugyanis nemcsak első és második helyen, de viszonylag sok községből jártak harmadik helyen is vásározni. És nem is olyan távolról. Míg első helyen többnyire 1-2 mérföldről, legfeljebb háromról; második helyen két-négy mérföldről, legfeljebb 5 mérföldnyi körzetből keresték fel *Rozsnyót*, akik harmadik helyen említik hetipiacait és országos sokadalmait, azok is kettő-öt mérföldes körzetből, de rosszabb utakon. E községek lakói már gyakrabban panaszkodnak a hegyes, sziklás utakra, a távolságra, de mennek-mennek mégis minduntalan a rozsnyói vásárookra, igaz csak harmadik helyen emlegetve azokat. Ilyen települések voltak: *Deresk, Czakó, Dobocza, Feled, János, Mártonfalva, Pálfalva, Redova, Felsősajó* és *Zsip*.

Gömör megye településeinek több mint a fele „elküldte” lakóit *Rozsnyóra* vásározni, fuvarozni, munkát keresni, háziipari termékeit eladni, búzát, rozsot télre beszerezni. És biztos, hogy jöttek *Rozsnyóra* vásározni a vármegye határán túlról is. *Borsodból*, *Abaúj vármegyékből*, *Hevesből*, *Nógrádból*, *Turóc vármegyéből*. Az ezen törvényhatóságokból *Rozsnyóra* vezető vásározó utak azonban még feltárássá várnak.

Gömör megye vásárai közül szám szerinti rangsorban a *jolsvai sokadalmakat* kell *második helyre* tennünk. Míg *Rozsnyóra* 138 gömöri településről szekereztek el rendszeresen az emberek, *Jolsva* vásárait 115 községből és mezővárosból látogatták az úrbéresek, bizonyára velük együtt a nemesek is.

Jolsva szabadalmas mezőváros volt az 1770-es években, többnyire szlovák lakossággal. Évenként 4 országos vásárt tartottak a lakosok, de a vásári jövedelem egyharmada a templomot illette. Maguk a lakók saját országos vásáraiknál fontosabbnak tartották a *rozsnyói hetipiacokat*. Ez azonban azzal függ össze, hogy *Jolsva* éppúgy gabonabehozatalra szorult, mint *Rozsnyó*, s a *Jolsvát* környező hegyekben települt falvak zöme ércbányász, fafeldolgozó, szén- és mészegető, agyagedényt készítő volt, s e környék juhos gazdáit, illetve családtagjaik művelték leginkább a gyapjúfeldolgozással kapcsolatos háziipart is. *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos Jolsvát Rozsnyó* vonzáskörzetéhez sorolták, s „gabona és állatvásárra alközpontnak” tekintik.⁷ 1828-ra vonatkozó megállapításuk az 1770-es években is helytálló. Mértékkel dicséri csak *Fényes Elek* is az 1850-es években. A mezőváros határa hegyes, erdeit a 19. század első felének „nagy irtásai” letarolták, s fák helyett csak bokrok tenyésztek a hegyoldalokon. A „szántóföldjei közepszerűek s nem elegendők”. A *Jolsva patak* partján fekvő rétjeit gyakran elönti a víz. Gyümölcsös kertjei azonban „nagyon szépek, s a legválogatottabb fajokkal dicselkedhetnek, különösen cseresznyéjük egész erdővel van s híres jóságú. Egyébiránt – írta *Fényes* – kézművességéből és kereskedésből több ember él itt, mint földművelésből. Nevezetesen kézművesek csak 600-on felül vannak, s ezek közt számos tímár (ezek híres bőrt készítenek), fazekas, harangműves, posztó- és guba-csináló találtatik”.⁸

Az elmondottak okozhatták, hogy 115 település úrbéres lakossága előszeretettel emlegette a *jolsvai vásárokat*. Igaz, viszonylag kevesen olyanok, akik első helyen látogatták volna. Többségükben második, harmadik helyen tesznek róla említést a községek lakói. *Olyan település nincs is Gömör megyében, amelyiknek a lakói kizárólag Jolsván vásároznának.*

Első helyen is mindössze *harminc* úrbéres közösség tartotta érdemesnek megemlíteni. Ezek a következők: *Deresk*, *Félfalu*, *Visnyó*, *Szkáros*, *Ratkó*, *Turcsok*, *Szirk*, *Pohorella*, *Vizesrét*, *Umnalehota*, *Rozlosnya*, *Perlác*, *Muránylehota*, *Murányalja*, *Mni-sány*, *Mikolcsány*, *Lévárt*, *Gicze*, *Jósvatapolca*, *Putnok*, *Dobsina*, *Zdichava*, *Süvete*, *Kisróce*, *Nasztraj*, *Lökösháza*, *Licze*, *Kövy*, *Kopras* és *Chisnyó*.

A vallomások szerint ezektől a településektől 1-2-3 mérföldnyire feküdt *Jolsva*, s főleg faáruval, léccel, zsindegyel, faragott edényekkel, deszkával, de cserépedényekkel is kereskedtek vásárain az említett falvak úrbéresei. *Három mezővárosból is első helyen* keresték meg a vásározók *Jolsva* sokadalmait: *Dobsina*, *Putnok* és *Ratkó*, maguk is vásártartó helyek, de országos vásáraik mellett rendszeresen keltek útra lakóik, hogy a *jolsvai hetivásárokon* pénzre vagy terményre, egyéb élelemre cseréljék háziipari vagy kézműipari termékeiket.

Igazán azonban *második helyen* látogatták a gömöriek *Jolsva* hetipiacait, országos kirakodó vásárait. Íme a gazdag falunévsor: *Baracza*, *Baradna*, *Borosznak*, *Czakó*, *Csetnek*, *Dobocza*, *Alsófalva*, *Füge*, *Gencs*, *Gergelyfalva*, *Gömörpanyit*, *Hamva*, *Har-*

7. Dr. Borovszky S., é. n. 139–149.; *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 287., 299.; *Fényes E.*, 1851.

8. *Fényes E.*, 1851.

kány, Horka, Hrusova, Jánosy, Alsókalósa, Felsőkalósa, Királyi, Kuntaplóca, Leke-
nye, Lénártfalva, Lipócz, Mártonfalva, Melléte, Méhi, Nandrás, Oldalfalva, Páskahá-
za, Pelsőcardó, Pelsőc, Polom, Poprocs, Rákos, Ratkószuha, Ráss, Rekenyeújfalu,
Redova, Rónapatak, Rudnya, Runya, Felsősjaj, Sajógömör, Sankfalva, Sebespataka,
Sztarnya, Sztris, Tiba, Tornaalja, Alsóvály, Zsip és Zsór.

A fent említett falvak és mezővárosok egyforma szeretettel foglalkoznak fafeldol-
gozással, szén- és mészégetéssel, agyagedények készítésével, juhászattal, szövő-fonó
háziiparral, szekerezéssel, és megélhetési szükségből több-kevesebb rendszerességgel,
kényszerből kereskedelemmel is. Első helyen közülük a legtöbben *Rozsnyót* látogatják,
de rendszeresen felkeresik a jolsvai hetipiacokat is. *Csetnek* mezőváros lakói különösen
azóta kedvelték meg a *jolsvai* hetipiacokat, mióta a saját szombati vásáraikat a rozsnyói
hetipiac szombatra tétele tönkretette. Mások azért, mert 1-2 mérföldön belül érik, s
„alkalmas vagy jó utakon járhatják”. *Pelsőc* lakói sem elégedtek meg a saját mezővá-
rosukban „minden sátoros ünnepek előtt való csütörtökön” tartani szokott vásárokkal.
A szenet, meszet, a Tokajból hozott sót rendszeresen árulták, s a határukban lévő két
vashámor termékeit gyakorta fuvarozták, gyümölcsüket, zöldségeiket pedig leginkább
Jolsvára hordták eladni. „Két sátoros ünnepek előtt harmad nappal esnek” évenként
a két vásárok *Sajógömörben* is, s a vásári jövedelem harmada a várost illette, de az
oppidum lakói rendszeresen vásároltak *Rozsnyón*, *Jolsván* és egyéb helyütt is.

Amíg a második helyen *Jolsvát* emlegetők 2-3, legfeljebb négy mérföldnyire kellett
koptassák a lovak patkóját, a szekerek kerekeit, három-négy mérföldről, esetleg ötről
is ellátogattak *Jolsvára* azok, akik *harmadik helyen emlegették* e gömőri mezőváros
piacait, eladó és vevő helyükül. Néhány településről, e kategóriában, már rossz utakon
vászorogtak a felkeresni szükséges piacra, vásárra, de a fazekakat, cserépedényeket,
faragott fatárgyakat vinni kellett, mert otthon éhes szájak várták az értük szerezhető
búzáat, rozsot, lisztet, egyebet, vagy éppen a nikotinéhségtől gyötrődők a nyírségi do-
hányt. Mentek hát egyik sokadalomról a másikra a lakosok, *harmadiknak* fordítván
szekerük rúdját *Jolsva* felé az alábbi településekről: *Alsóbátka, Felsőbátka, Berdarka,*
Berzetke, Csíz, Dobrapatak, Dulháza, Feketelehota, Feketepataka, Geczél, Iványi, Kö-
vetses, Meleghegy, Pápócs, Pétermány, Radnot, Rakottyás, Pestér, Rimaszécs, Rochfal-
va, Kisszlabos, Nagyszlabos, Tamási, Triss, Újfalu és Zádorháza.

Az említett települések lakói közül a *pápócsiak* konkrétan meg is mondják, hogy
mivel keresik fel a vásárokat. Ahogyan vallották, „fazékkal, faedényekkel és bocskor
készítésével kereskednek”. Egyébként a *Jolsvát* harmadik helyen felkereső települések
közül *Rimaszécs* mezőváros, ahol évenként háromszor tartanak kirakodóvásárt, s külö-
nösen hasznosak ezek a sokadalmak a szarvasmarhák adásvételére, ugyancsak „elküld-
te” lakóit *Jolsvára*.

Néhány településről *negyedik helyen is látogatták a jolsvai sokadalmakat*. Ezek ha
közel is feküdtek *Jolsvához*, útjuk nehezebb volt a kanyargó hegyi ösvények, sziklák
miatt, de faragványaikkal, cserépedényeikkel rendszeresen útra kellett kelni s egy-egy
hetipiacon, országos vásáron kirakodni, s ha nem volt kelendő az áru, továbbszekerezni
borsodi, hevesi, szabolcsi, zempléni falvakba és mezővárosokba. *Jolsvát a negyedik*
helyen vásárolási alkalmakként emlegető települések a következők voltak: *Babaluska,*
Bugyikfalva, Derencsény, Esztrény, Gesztes, Ispánmező, Kielte, Lukovistye, Szilistye.

Ez utóbbiak, a *szilistyeiek* „kisebb fa és agyag eszközökkel, edényekkel” keresked-
tek, a *lukovistyeiek* „asztalos és bognár mesterségük” termékeivel, míg az *ispánmezeiek*
kovácmesterségük termékeivel, leginkább „zsindely-szeggel”.

Az eddigiekből is látszik, hogy *Gömör megyében* ki-ki tette a maga dolgát, s élt
ügyessége, apától tanult mestersége, háziipari tevékenysége nyomán. Még színesebb,
még gazdagabb ez a kép, ha hozzávárazsoljuk *Gömör* harmadik nagy vásároló helyét,
Rimaszombatot. E hajdan pallosjoggal rendelkező város a XIV. századtól rendelkezett

vásártartási privilégiummal, s ezt az idők folyamán megtartotta. A 18. század utolsó harmadában 110 település lakói vallják eladó- és vevőhelyüknek, vásározási alkalmuknak. A települések számát tekintve csak harmadik a vásározó helyek rangsorában, de a vallomásokból kihámozható, hogy *Rozsnyó* után következik a rangsorban. Ha az úrbéresek, jobbágyok, zsellérek nem is kedvelték annyira, mint az előző két város sokadalmait, *Rimaszombatnak* velük szemben volt egy előnye. Mária Terézia uralkodása idején végleg ide költözött a megyei hivatal, *Rimaszombat* lett a vármegye központja, ahová évenként legalább négyszer betódultak a nemesek „valamennyien” a közgyűlésre, s ide jártak a törvényt napokon pereskedni is. Közigazgatás, igazságszolgáltatás gyakorta kapcsolódott össze a vásározási napokkal. Ilyenkor tehát *Rimaszombaton* vásározott a vármegye „színe-java”, a törvényhatóság teljes nemessége. Maguk az úrbéres vallomások is azt sugallják, hogy nem annyira harmadik, inkább *Rozsnyóval* együtt az egyenlők között az első, de legalábbis a második hely illetve meg *Rimaszombat* vásárait *Gömör megyében* a 18. század utolsó harmadában.

Rimaszombat vásárainak jelentőségét *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* is hangsúlyozza, kiemelve a város életében két speciális mesterséget, a bőripart, a ruházati és textilipart. Ők egyenrangúnak minősítik kapcsolatát *Váccal*, *Losonccal* és *Balassagyarmattal*, de nem tesznek említést arról, hogy *Balassagyarmaton* és *Vácon* keresztül *Pesttel* is kapcsolatot épített ki e gömői város.⁹

Fényes Elek nagyon elismerőleg szól a városról és annak vásáraitól. „Határa nagyobb részint róna – írta –, s mindennemű gabonát, különösen szép tiszta búzát terem; gyümölcsös és szőlőkertjei vannak; rétje kevés; legelője még kevesebb; erdeje nincs. Lakosai nagyon szorgalmatosak, s mind a kereskedés, mind a mesterségek folytatása által magukat jelesen megkülönböztetik . . . Vannak itt jó nyeregyártók, guba és pokróccsinálók, ötvösök, gombkötők, csutorások, híres búza kenyeret sütő asszonyok stb. Kereskednek gabonával, szalonnával, borral, dohánnyal, viasszal, mézzel, szarvasmarhával, lóval. Szombaton tartott hetivásárja gabonára nézve nagy fontosságú; országos vásárjai pedig jó lovak tekintetéből nevezeteseek.”¹⁰

Ne csodálkozzunk hát, ha *Rimaszombat* vásárai a 18. század utolsó harmadában is kedveltek voltak. Néhány település számára kizárólagosak. Hét falu – *Darnya*, *Kisfalud*, *Kerekgede*, *Serke*, *Simonyi*, *Tajti* és *Zabar* – lakói csak *Rimaszombat* sokadalmait keresték fel. Igaz, közöttük voltak olyanok is, akik máshol nem vásározhattak az utak járhatatlansága miatt. *Zabar* lakói káraik között említették, hogy „emporiumuk *Rimaszombat* városa, mely noha csak három mérföldnyire van, de igen alkalmatlan útja van a nagy sár és sok meredek hegyek miatt”.

A *Rimaszombaton* vásárolók közül azok száma az igazán jelentős, akik első helyen keresték meg e város sokadalmait, miközben több vásárra is rendszeresen eljártak. Ezek a következő települések lakói voltak: *Almágy*, *Babaluska*, *Balogfalva*, *Alsóbátka*, *Felsőbátka*, *Bellény*, *Bugyikfalva*, *Czakó*, *Csúz*, *Derencsény*, *Dobfenek*, *Dobocza*, *Dulháza*, *Dusa*, *Esztrény*, *Feled*, *Gesztés*, *Gesztete*, *Gömöri*, *Guszona*, *Jánosi*, *Jeszte*, *Iszánmező*, *Iványi*, *Kiette*, *Lukovistye*, *Majom*, *Mártonfalva*, *Meleghegy*, *Pálfalva*, *Pápócs*, *Radnot*, *Rakottyás*, *Rimaszécs*, *Szentsimony*, *Szilistye*, *Nagyszuha*, *Szutor*, *Tamási*, *Újfalva*, *Várgede*, *Zádorháza* és *Zsip*.

A felsorolt települések lakói közül sokan nem is a *rimaszombati* országos vásárokat keresik fel, sokkal inkább a hetipiacokat, mint azt a *zádorháziak*, *várgedeiek*, *doboczaik*, *bellényiek* és mások külön is hangsúlyozták. Számos település lakói, a fentiek közül, munkaalkalmat is *Rimaszombaton* találnak. Különösen a szekerezés keresett

9. Dr. Borovszky S., é. n. 108–120.; *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 81., 142., 287–288., 294.

10. *Fényes E.*, 1851.

foglalatoság *Rimaszombaton*. *Zsip, Majom, Meleghegy, Pálfalva, Radnot és Szutor* lakói „a Rimaszombatban lakó pénzes embereknek fuvaroznak” –, ahogyan vallották. A rimaszombati vásárokat első helyen megkereső vásárolók közül a *rimaszécsiek* maguk is vásártartó mezővárosban laknak, s ahogyan vallották, saját vásáraikon, „akinek modja van benne marhábul pénzt vehet”. *Rimaszombatra* azonban hetivásárookra járnak, és sokan közülük „szekereskedni, fuvaroskodni” is.

A *rimaszombati vásárokat második helyen* emlegetők száma sem kevés. A távolság sem nagy. Általában 2-3-4 mérföld. A gömöriek emlegetett vásárai többnyire 4-5 mérföldnyi körzetben találhatók, de nagyon kedvelik az 1-2 órányi távolságra lévő sokadalmakat. A *Rimaszombatra második helyen* ellátogatók is 2-3 mérföldnyi távolságról tesznek említést. Ezek a falvak az alábbiak: *Abafalva, Ajnácskő, Bánrévi, Bisztra, Csoma, Egyházasbást, Fillér, Füge, Gerlicze, Harmac, Alsóhangony, Felsőhangony, Jene, Keszi, Naprágy, Péterfalva, Poloszka, Poszoba, Ratkó, Ratkólehota, Répás, Sőreg, Susa, Szásza és Újvásár*.

A *Rimaszombatot* második helyen emlegetők különösebb jellemzőkkel nem toldják meg vallomásaikat, mint ahogyan a *harmadik helyen ide járók sem*. Legfeljebb a távolság növekszik egy-két mérfölddel, s már nem fordul elő olyan megfogalmazás, hogy azért járnak e sokadalmakba, mert „közel van”. Természetesen panasz sincs szájukon. Közlik, mint tény, hogy ők harmadik helyen *Rimaszombatot* keresik fel adásvétel céljából. Ezek pedig a következő települések lakói: *Baracza, Borosznak, Alsófalva, Felsőfalva, Gergelyfalva, Gömörpanyit, Hamva, Harkács, Horka, Felsőkalósa, Királyi, Lekenye, Lénártfalva, Lökösháza, Melléte, Méhi, Oldalfalva, Ráss, Runya, Sankfalva, Szkáros, Tornaalja, Alsóvály, Visnyó és Zsór*.

Viszonylag magas azon községek száma, amelyeknek a lakói *negyedik helyen emlegetik vásároló helyeik között Rimaszombatot*. Ezek a falvak többnyire három-négy mérföldre vannak a várostól, s lakóik „fuvaroskodnak” és több-kevesebb rendszerességgel „apró faáruval” kereskednek. Név szerint a következők: *Baradna, Dobrapatak, Hrusova, Követses, Lipócz, Polom, Poprocs, Putnok* – ez utóbbi maga is vásártartó mezőváros – *Ratkószuha, Rónapatak, Sztris*.

Rimaszombat köré négyes gyűrűt vont tehát a vásárolók hada, s e négyes gyűrűn kívül keringett még egy „árva falucska”, amelyeknek lakói *ötödik helyen* említették a *rimaszombati sokadalmakat*. Ez pedig *Alsókalósa* volt.

Íme a három nagy gömői vásároló központ, ahova keresztbe-kasba a vásártartó mezővárosok lakói is rendszeresen eljárak piacozni, vásárolni, adni-venni. E három nagy vásári, kereskedelmi centrumnak megvolt azonban a maga holdudvara, vagy ha úgy tetszik mezővárosi vásári bolygórendszere. E bolygók közül a legnagyobb, látogatottságra legalábbis a legnépszerűbb *Ratkó* volt. Ez a Turóc patak mentén fekvő mezőváros királyi privilégiumként „bírt” vásárokat. A lakosok ugyan 1770 táján már nem nagyon büszkélkedtek vele, s maguk rendszeresen jártak *Jolsvára* és *Rimaszombatba*, de 43 településről több-kevesebb rendszerességgel felkeresték a lakosok *Ratkó* sokadalmait is. *Zdichava* lakóinak *egyetlen vásároló helye* volt a hozzájuk „közel lévő” oppidum.

Ez a fában szegény mezőváros több liszt- és kallómalmot működtetett a *Turóc vizén*, s az 1800-as évek közepén már 104 tímárt és cserzővargát, mintegy másfél száz durvapasztó- és gubacsinálót írtak össze a „falai” között. Egyéb mesterséget űző kézművesek is sokan éltek *Ratkón*. Szűk határa, kevés szántója és rétje lévén, terménybehozatalra szorult a lakosság, s a *ratkói* piacon *Felső-Gömör* falvainak a többségéből is eljárak élelmet vásárolni a lakosok.¹¹ Első helyen emlegették a *ratkói vásárokat az alábbi falvakban: Baradna, Bisztra, Borosznak, Dobrapatak, Fillér, Gerlicze, Hrusova,*

11. Dr. Borovszky S., é. n. 85–86.; Bácskai V.–Nagy L., 1984. 49.; Fényes E., 1851.

Lipócz, Nandrás, Polom, Poloszka, Poprocs, Rákos, Ratkólehota, Ratkószuha, Répás, Rónapatak, Szásza, Sztris és Újvásár lakói. Közülük sokan nemcsak adni-venni, dolgozni is bejártak a mezővárosba, pénzkeresés céljából. Keresett volt *Ratkón* a jó fuvaros, áruszállító, de a favágó és fafeldolgozáshoz értő ember is.

Második helyen az alábbi településekről keresték fel *Ratkó* vásárait: *Deresk, Félfa-lu, Szkáros, Szirk, Turcsok, Visnyó*. A lakosok legfeljebb annyit fűztek mondanivalójukhoz, hogy *Ratkó* „közel van hozzájuk”.

Harmadik helyen az alábbi falvakban emlegették a *ratkói* vásárokat: *Babaluska, Bugyikfalva, Derencsény, Esztrény, Gesztes, Ispánmező, Alsókalósa, Kielte, Perlác, Lukovistye, Süvete, Szilistye*.

Néhány községből *negyedik helyen* keresték az itteni vásározási „hasznot” vagy alkalmat: *Meleghegy, Pápócs, Ráss, Kisszlabos*.

Ratkó után *Rimaszécs* vásárai következtek népszerűségben és látogatottságban. Magán a mezővároson kívül 33 *gömöri település* vallotta fontos vásározási helyül ezt a mezővárost. Ez a *Rima* menti mezőváros „sík határral” rendelkezett, s mind szántói, mind rétjei igen termékenyek voltak. *Fényes Elek* szerint „szarvasmarha, kivált pedig lóvására nevezetes; lúdtollal, s pehellyel is kereskedik”.¹² Maguk a lakosok is említést tettek saját vásáraikról az 1770-es évek elején, mondván: „Helyben pedig nállok országos vásárok háromszor esztendőök által esnek, s akinek módja van benne, *marhabul* pénzt vehet.” Vallomásaik szerint azonban ők maguk a *rimaszombati sokadalmakat* kedvelték, ahol nemcsak vásároztak, hanem pénzt is kereshettek, főleg szekerezzel. Szőlőmunkára lejártak *Miskolcra* és *Sajószentpéterre*, de kereskedtek „néha-néha . . . *Tokajból* . . . nyereségre hozott” sóval is.

A paraszti vallomások alaposabb szemrevételezése után érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Első helyen sehol nem említették a *rimaszécsi* vásározási lehetőséget, viszont 1-2 kivételtől eltekintve, *ahonnan első helyen Rimaszombatra jártak, azok második helyen Rimaszécs*et említették. Íme sorban a következők: *Babaluska, Bugyikfalva, Derencsény, Dusa, Esztrény, Gesztes, Ispánmező, Kiette, Lukovistye, Majom, Meleghegy, Pálfalva, Pápócs, Szilistye*, s egyetlen település, amelyik *második helyen Rimaszécs*et nevezte meg vásárnak, de első helyen nem *Rimaszombatot*, hanem *Ratkót*: ez *Dobrapatak*. Aztán egy éles fordulat. Következik egy sor község, melynek lakói *első helyen Ratkót* nevezték meg, s harmadik helyen sorra *Rimaszécs*et. Ezek a következők: *Sztris, Rónapatak, Ratkószuha, Poprocs, Polom, Lipócz, Hrusova, Baradna*.

Harmadik helyen említették még *Rimaszécs* sokadalmait az alábbi településeken: *Gömöri, Guszova, Szutor, Várgede, Bellény, Balogfalva*. Első vásározási helyük ezeknek *Rimaszombat*.

Négy település lakói említették *negyedikként Rimaszécs*et – *Dobócza, Iványi, Zádorháza, Mártonfalva*. – Elsőként ezek is *Rimaszombatot* emlegették.

Csökkenő népszerűséggel, kisebb vonzási körzettel, de mégsem volt elhanyagolható a 18. század utolsó harmadában *Gömör megye* vásárai között a *dobsinai sokadalom*. 28 településről látogatták ennek a szabadalmazott bányavárosnak a vásárait. *Dob-sina* magas hegyek kerítette mély völgyben feküdt. Hegyes és igen sovány határa szűken termett. Élelembehozatalra szorult a város, és ezért cserében kínált ásványokat, fémeszközöket. *Fényes Elek* így jellemezte életét, kereskedelmét: „Határa hegyes, és igen sovány; a hegyek oldalain, miután az erdők kiirtattak, jó legelővel; de fő élelmét bányáiban keresi, melyekben sok vas, piskolc, réz, cinóber, kéneső, asbest, gránát krisolittal végyesen, terpentin, wismuth, márvány . . . ásatik. A hámorokban sok és jó

12. Dr. Borovszky S., é. n. 89.; *Fényes E.*, 1851.

vas (öntött vas is) készül, valamint a papirosmalom, a méhtenyésztés, s lentermesztés szinte figyelemre méltók.”¹³

Dobsinára a Felső-Sajó völgy és környékének falvaiból jártak vásárolni. Szinte csak olyan településről, ahol ércet, követ bányásztak, vasat olvasztottak, szenet, meszet égettek az emberek, vagy ha ezt saját határukban nem tehették, ilyen munkát a szomszédos községek határában vagy éppen Dobsinán vállaltak. Első helyen az alábbi településekről keresték fel a dobsinai vásárokat: Berdarka, Feketelehota, Feketepataka, Hankova, Oláhpataka, Pétermány, Redova, Felsősjó és Kisszlabos. Második helyen az alábbi települések lakói batyuztak vagy szekereztek Dobsinára: Berzetke, Geczal, Gócs, Henkő, Restér, Rochfalva, Alsósjó, Nagyszlabos, Kisveszverés, Nagyveszverés. Harmadik helyen látogatták a dobsinai vásárokat az alábbi települések lakói: Csetnek – maga is piacozó hely –, Gacsalk, Gencs, Páskaháza, Rekenyeújfalu, Rozlosnya, Rudnya, Sebespataka. Egy községben – Kuntaplócán – negyediként említik a dobsinai vásározó helyet, miközben eldicsekedtek vele, hogy határukban 3 vashámor van, szenet, meszet égetnek, fuvaroznak, egyéb munkát vállalnak a huták mellett.

Volt még két település Gömör megyében, amelyek rendszeresen tartottak vásárokat. Csetnek és Kövi. Fényes Elek Csetneket „szabadalmas tót mezővárosnak” nevezi, ahol „mintegy kétszáz kézműves és kereskedő” élt az ő korában, s „legfőbb gazdasága, híres vasat adó bányáiban” leledzett. Lakosai kereskedtek „vassal, borral, gabonával, sajttal”, s rendszeresen fuvaroztak is.¹⁴ Vásárai a gömöriek körében nem voltak igazán kedveltek a 18. század utolsó harmadában. Maguk a lakosok is panaszkodtak saját piacukra, mondván: „Régtől fogva jó piacunk volt szombaton, de amióta Rozsnyón szintén szombati napon virágzott fel a hetivásár, a csetneki piac nem sok hasznot hoz.” Nem is nagyon jártak vásáraitra, piacaira Gömör megyéből. Mindössze Kuntaplóca és Páskaháza vallotta vásározó helyül Csetneket. Ők is harmadik, illetve negyedik helyen.

Kövi sem volt népszerűbb. Fényes Elek falunak nevezi, s dicséri határát, állítván azt is, hogy a „lakosok csaknem minden háznál pálinkát égetnek”.¹⁵ Vásárolni Alsókalósa és Ráss lakói jártak ide, de ők is csak negyedik, illetve ötödik helyen keresték fel.

Íme hát Gömör megye belső vásárai. Illetve mégsem, mert vásározó helynek vallja magát Putnok, Sajógömör, Brezó és Pelsőc is. Ez utóbbi helyen a lakosok szerint „minden sátoros ünnepek előtt való csütörtökön vásárok esnek, melyekkel ad privilegio élnek”. Megerősíti a lakosok vallomását Fényes Elek is, mintegy nyolcvan évvel később írván: „a lakosok szép szabadságokkal (a többi között vérhatalmi s vásári joggal) élnek, s különféle mesterségeket folytatnak”. Ennek ellenére, nincs gömöri úrbéres közösség, amelyik említést tett volna e vásárokról. Maguk a lakosok sem büszkélkednek vele. Inkább két vashámorukkal, szén- és mészégető foglalatosságaikkal hozakodnak elő, s a rozsnyói, jolsvai, szomolnoki vásárokat dicsérik, mondván: „mindennemű zöldségért Rosnyón jó pénzt vehetnek”.¹⁶ Hasonló a helyzete Putnoknak, Sajógömörnek és Rimabrezónak is.

Most már csakugyan lezárhatjuk a gömöri belső vásárok sorát. A három nagy piaci központot, s azok holdudvarait, vásározási alkalmakat kínáló „bolygóit”. Húzzák-vonzák a lakosokat ezek a helyek, ki gyalog, ki szekérrel közelítette meg őket a haszon vagy a megélhetés reményében. Árut pénzre, pénzt árura, árut árura cseréltek e sokadalmakban, s vigadoztak vagy szomorkodtak, örültek vagy bosszankodtak, panaszkodtak a vásárt járók, függően a szerencséjüktől. Ha várt reményük kudarcba fulladt,

13. Dr. Borovszky S., é. n. 130–138.; Bácskai V.–Nagy L., 1984. 287.; Fényes E., 1851.

14. Fényes E., 1851.

15. Fényes E., 1851.

16. A kisebb mezővárosokra Fényes E., 1851.

fogták a sátorfájukat, felszedték, ekhós szekerekre, gyékényponyvás kocsikra rakták áruikat, és jobb vásár reményében, avagy a megélhetés kényszerétől hajtva, indultak túl a megye határain próbálni szerencsét.

Voltak olyanok, akik északra, fel *Szepes megyében* próbálkoztak. Nem sokan, de néhány községből több-kevesebb rendszerességgel felkeresték *Szomolnokot*, *Szepesremete*, *Stósz*, *Poprád*, *Szepesszombat*, *Svedlér* vásárait. Igaz, ezeket a szepesi sokadalmakat már csak 1-2 községből látogatták. Sokan meg sem nevezték, hogy melyik vásárba mennek, csak egyszerűen a *szepesi bányavárosok* néven szóltak róluk. Legtöbb községből – összesen hétből – *Szomolnokot* keresték fel. *Uhornyáról* egyenesen első helyen. *Második helyen* az alábbi településekről: *Körös*, *Krasznahorka-Hosszúrét*, *Krasznahorka-Váralja*, *Szalóc*, *Vígtelek*, *Pelsőc* mezőváros lakói pedig *harmadik helyen* említették a szomolnoki vásárokat.

Idegen megyék vásárai közül viszonylag sokan keresték fel a gömöriek közül *Losonc* szabad királyi város vásárait *Nógrád megyében*. 16 gömőri település vallotta rendszeres piacozó helyül *Losoncot*. Ezek a következők: *Bénna* (egyedül *Losoncot* nevezik meg az itt lakók piaci helyül). *Első helyen* említik: *Ajnácskő*, *Csoma*, *Egyházasbást*, *Péterfalva* és *Sőreg* lakói. *Második helyen*: *Almágy*, *Balogfalva*, *Dobfenek*, *Feled*, *Gömöri*, *Gúszona*, *Nagyszuha* és *Várgede* úrbéresei. *Harmadik helyen*: *Majom* és *Dusa* jobbágysai és zsellérei.

Kisebb jelentőségű vásározó hely a gömöriek számára *Heves megyében* *Eger* városa. Mindössze három községben emlegetik – *Sajópüspöki*, *Velekény*, *Uraj* –, s mindhárom településen *második helyen*, közvetlenül *Rozsnyó* után. Igaz, az említett falvakból nem is járnak más vásárokbá, vagy ha járnak is, azt nem teszik szóvá, mondván: ezek az öt mérföldnyire lévő vásárok, „az holott hasznosan, tűrhető útja lévén, mindent vehetnek és adhatnak el”.

A gömőri lakosokat azonban nem elégítette ki az eddig felsorolt vásározó helyek kínálata és termékszükséglete. Ha már átlépték a megyehatárt, mentek inkább déli, délkeleti irányba: *Borsod* és *Zemplén* megyékbe. Leginkább *Miskolcra*. A belső három nagy vásározó hely és *Ratkó* után közkedvelt piacozó helyként a gömöriek számára mindjárt *Miskolc* következett. 37 település lakói vallották, hogy rendszeresen látogatják a miskolci vásárokat. Három település lakói mindjárt az első helyen említik: *Kanó*, *Követsés* és *Zádorfalva* úrbéresei. 11 olyan település lakói, akik első helyen *Rozsnyót* említették, valamennyien második helyen szólnak a *miskolci sokadalmakról*. Feltételezhető, hogy e település lakói nemcsak saját készítményeikkel kereskedtek, hanem áru és termékcsere bonyolítottak le „némi haszonnal”. *Rozsnyó* és *Miskolc*, *Miskolc* és *Jolsva* piacai, vásárai között. *Harmadik helyen* ugyanis többségük a *jolsvai* piacokat emlegette. Íme, akik második helyen emlegették *Miskolcot*: *Agtelek*, *Hosszúszó*, *Imola*, *Kecső*, *Kelemér*, *Maléj*, *Ragály*, *Alsószuha*, *Szuhafő*, *Triss* és *Zubogy*.

Csak a nagy belső vásárokat látogatják azokból a falvakból is *Gömörben*, amelyeknek a lakói *harmadik helyként* emlegetik vásározó helyeik között *Miskolcot*. Ezek a következők: *Bánrévi*, *Füge*, *Keszi*, *Naprágy*, *Poszoba*, *Putnok* (maga is vásározó hely lévén, amint lakosai vallják: „E helységben országos vásárok is tartatnak, melyek jövedelmének fele – az uraság engedelméből – a helységé.”), *Sajógömör* (szintén vásározó hely, melyről a lakosok így vallottak: „Vásárok helyekben két sátoros ünnepek előtt harmad nappal esnek, melyeknek harmadrésze a várost illeti.”), *Sztarnya*.

Tizennégy községből látogatták *Miskolcot* a *negyedik helyen* a gömőri lakosok. Valamennyien olyan községekből, akiknek a lakói az első három helyen *Gömör megye* elemzett három nagy vásárait és piacait is rendszeresen látogatták. Alighanem itt is, ott is megkíséreltek haszonnal venni gabonát, „életet”, kézműipari cikkeket, háziipari termékeket, s az így bonyolított közvetítő kereskedelemből egészítették ki megélhetési forrásaikat. E községek a következők: *Baracza*, *Gergelyfalva*, *Gömörpanyit*, *Harkács*,

Felsőkalósa, Királyi, Lénártfalva, Méhi, Oldalfalva, Runya, Sankfalva, Tornaalja, Alsóvály, Zsór.

És most már csakugyan befejezhetnénk a gömői vásárokról és a vásározó gömőriekről szóló töprengéseinket, ha a paraszti vallomásokból kihámozható újabb adalékok nem tarkítanák tovább a képet. Volt azonban a 18. századi kereskedelemnek egy nem országos vásárokhöz és hetipiacokhoz kötött szférája is. Ennek egyik formája a *sókereskedelem*. Ügyesebb, módosabb gazdák, akik vasalt szekerekkel rendelkeztek, nemcsak a kincstár megyékre kiosztott sószállító lehetőségeiből és kötelezettségeiből vették ki részüket, hanem jelesebb sóraktárakat felkerestek, s a maguk szakállára, a maguk hasznára sót vásároltak, s azzal kereskedtek. *Gömörben* számos falu lakói, úrbéresei megemlégették haszonvételeik között, hogy *Tokajban* sót vásárolnak, s azzal haszonnal kereskednek. Érdemes ebből a szempontból két vásártartó mezőváros – *Rimaszécs* és *Pelsőc* – lakóinak a vallomását meghallgatni. A *pelsőciek vallják*: „Tokajból hozott sóval kereskednek”. A *rimaszécsiek* pedig a következőképpen: „Sót nemelyek Tokajból maga számára szokott nyereségre néha-néha hozni és kiárulni.” Hasonló vagy egyszerűbb formában, tömörebben ismétlik ezt a falvak tucátjaiban. Íme a sóval kereskedő települések: *Gömöri, Gömörpanyit, Hamva, Harkács, Jánosi, Imola, Alsókalósa, Felsőkalósa, Kanó, Kecső, Királyi, Követses, Lekenye, Lénártfalva, Lökösháza, Melléte, Méhi, Oldalfalva, Perlác, Poszoba, Putnok, Ragály, Ráss, Rudnya, Runya, Sajógömör, Sankfalva, Sőreg, Szentkirály, Szarnya, Alsószuha, Szuhafő, Alsóvály, Várgede, Velkény, Zubogy, Zsip, Zsór.*

Nem kell hozzá túlzottan élénk képzelőerő, hogyha ezek a maguk vallotta zsellérek, jobbágyok, úrbéres lakosok leszekerestek *Tokajig* sóért, elképzeljük: nem üresen döcögtek, vánszorogtak ökrös vagy lovas fogataikkal *Gömör, Borsod, Abaúj* és *Zemplén* vármegyék országútjain vagy szekércsapásain. Árut vittek a *Hegyaljára*: cserépedényeket, faedényeket és -eszközöket, feldolgozott vagy feldolgozatlan vasat, rezet, egyéb bánya vagy erdei terméket. Ott eladták, s az így kapott pénzen sóval rakodtak, szekerezve vissza falujukba, hogy amikor értékesítették a sót, kezdődjön újra a körforgás.

Tokaj mellett másik irány az „*Alföld*” volt. Erről *Nagyszuha* lakói vallanak „klaszszikus tömörséggel”: „Mindannyian a fazekas mesterségből élnek, mivel határuk kicsiny. A fazekakkal és más edényekkel az *Alföldre* járnak”. *Perlác*on is hasonlóan szóltak az úrbéresek: „Majdnem mindannyian fazekasok, mely mesterségből számottevő hasznuk van.” A változatosság kedvéért hallgassuk meg még *Mikolcsány* lakóit: „Ezen helység lakosai határjokban lévő földagyagbul cserépedényeket mívelnek és azzal kereskednek.”

A másik ilyen mindennapi tevékenysége a lakosságnak *Gömörben* a fafeldolgozás. Az így nyert árut is az *Alföld* felé szekerezik. *Vérmárt* lakói ezt nem is titkolják: „Zsindelyt készítenek – mondották –, melyet az *Alföldre* visznek le, ebből élnek.” *Pohorella* lakói egyéb faárut is szállítanak: „Fűrészük van – dicsekedtek –, jó deszkát vágnak rajta, amelyből az alább fekvő vármegyékbe is hordanak eladni.” Hasonló vallomásokat tettek a lakosok a következő településeken: *Gömöri, Majom, Gicze, Hrusova, Ispánmező, Lévárt, Lukovistye, Pápócs, Pétermány, Ratkószuha, Rónapat, Szilistye*, hogy csak néhányat említsünk azon falvak közül, melyeknek a fő megélhetési forrása az agyagosság, fafaragás. Sorolhatnánk azonban tovább a szénégetést, mészégetést, mint újabb megélhetési forrásokat és egyebeket . . . Újra csak azt tapasztalnánk, hogy kavargó, mozgó, vándorló kényszer viszi az embereket a megélhetésért való küzdelem országútjaira.

Folytathatnánk még a példák sorát a mész- és szénégető falvak vallomásaival, akiknek a lakói kovácsokhoz, városi építkezésekhez fuvarozzák „termékeiket”. Szólhatnánk a pénzkeresés céljából *Miskolc, Szikszó* és *Sajószentpéter* szőlőskertjeibe gyalogos munkára, főleg szőlőkapálásra „lejáró” úrbéresek vallomásáról, akik kapálás

szünetében bizonyára meg-meglátogatták e borsodi mezővárosok vásárait, piacait is, hogy szükségletükre ezt-azt vásároljanak, esetleg kapálás mellett néhány apróbb faeszközt – amit gyalog, a hátukon is „levihettek” – eladjanak, bővítve, szaporítva a megélhetésükhöz szükséges krajcárok számát. Akárhány példát hoznánk fel *Gömör megye* lakosságának hétköznapjaiból, egyre inkább erősödne az a meggyőződésünk, hogy a „vackán” otthon ülő jobbágy és házas zsellér fogalmával, aki élete végéig nem távolodott messzebbre a falujától, mint amennyire templomuk tornya ellátszik, végleg szakítanunk kell, s magunk elé kell képzelni azt a tarka kavargást, mozgást, szekerezést, gyalogos ösvényeket századokra kitaposó vándorlást, mely része, jellemzője volt a jobbágy- és zsellérlétnek. Nemcsak passzióból, és főleg nem is azért, hanem a megélhetés, a létezés diktálta kényszerből és szükségből.

Nem szaporítjuk tovább a szót. Befejezésül számsorokat idézünk. Számsorokat a gömői lakosok által látogatott vásárok népszerűségéről, látogatottságáról, és arról, hogy egy-egy településről hány vásárt, piacot látogattak több-kevesebb rendszerességgel.

A gömöriek által látogatott vásárok népszerűsége

Vásározó, piacozó helyek	Hány településről látogatják
Rozsnyó	138
Jolsva	115
Rimaszombat	110
Ratkó	44
Rimaszécs	33
Dobsina	28
Csetnek	2
Kövi	2
Putnok	0
Pelsőc	0
Sajógömör	0
Brezó (Rimabrezó)	2
Miskolc	37
Losonc	16
Szomolnok	7
Eger	3
Szepesremete	1
Szepesszombat	1
Poprád	1
Stósz	1
Svedlér	1
Tokajból sóval kereskedik	39

Egy-egy településről látogatott vásárok száma

Hány vásárt látogatnak	Hány településről
5 vásárt látogatnak	4 településről
4 vásárt látogatnak	45 településről
3 vásárt látogatnak	61 településről
2 vásárt látogatnak	76 településről
1 vásárt látogatnak	16 településről
Vásárt nem említene	4 településről

IRODALOM

- Bácskai V.–Nagy L.*,
1984. Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- Dr. Borovszky S.*, (szerk.)
é. n. Gömör-Kishont vármegye. Bp.
- Danyi D.–Dávid Z.*, (szerk.)
1960. Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Bp.
- Fényes E.*,
1851. Magyarország geographiai szótára, I–IV. Pest.
- Hunfalvy J.*, (szerk.)
1867. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest
- Ila B.*,
1976. Gömör megye. Bp.
- Kotics J.*,
1986. Kalendáris szokások a Medvesalján. Debrecen
- Paraszti vallomások, Gömör*
1771. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés 9 kérdőpontjára adott válaszok. Megtalálhatók: Magyar Országos Levéltár, Mikrofilmtár, Úrbérrendezési iratok, Gömör megye. A községek ábécérendben. Dolgozatunk lényegében ennek a forrásjegységnek az elemzésére épül.
- Pintér I.*,
1986. Dél-Gömör településnéprajza. Debrecen
- Rebro, Karol*
1959. Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Josefa II. Bratislava
- Ujváry Z.*,
1987–1988. Gömör honismereti kutatásának történetéből. Miskolc (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25.)
- Viga Gy.*,
1980. A Bükk hegység szlovák meszesének kereskedőútjai az Alföldre. Ethnographia XCI.
1984. A bükki szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban (Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.) (Szerk.: Kunt Ernő, Szabadfalvi József, Viga Gyula.) Miskolc
1988. Néhány szempont a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatához (Észak-magyarországi példák alapján). (Emlékkönyv Szabadfalvi József születésének 60. évfordulóján.) (Szerk: Dobrossy István–Viga Gyula.) Miskolc

BEITRÄGE ZU DEN MARKTBÄUCHEN DER BEWOHNER IM KOMITAT GÖMÖR SOWIE ZUR GESCHICHTE DER GÖMÖRER MÄRKTE ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Selbst noch im 18. Jahrhundert waren die Berufe der Einwohner des Komitats Gömör noch durch die naturgeographischen Gegebenheiten bestimmt. So zwangen der Erzbergbau, die Tonverarbeitung, die Schafhaltung, die Schweinehaltung, die Bienenzucht, die Kalk- und Holzkohlebrennerei, das Leben im Wald und die Fertigung von Holzgenäthen die Einwohnerschaft zu einem ständigen Warenaustausch. Aus diesem Grunde spielten die Wochenmärkte aber auch die Landesmessen im Leben der Menschen von Gömör eine wichtige Rolle. Im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts wohnten 110-120 Tausend Menschen in diesem Komitat.

Mit ganz speziellen Produkten zogen die Einwohner zu Pferd und Wagen in die Grosse Ungarische Tiefebene. Regelmässig besuchten sie auch das Gebiet von Hegyalja. Doch als ihre wichtigsten Warenaustauschplätze galten die Märkte in den Marktflecken des Komitats sowie in den Nachbarkomitat.

Landesmessen und Wochenmärkte wurden im Komitat Gömör in den folgenden Städten und Marktflecken veranstaltet: *Rozsnyo, Jolsva, Rimaszombat, Ratkó, Rimaszécs, Dobsina, Csetnek, Kövi, Putnok, Pelsöc, Sajógömör* und *Rimabrezó*. Unter den hier aufgezählten Marktorten wurden *Rozsnyó, Jolsva* und *Rimaszombat* aus mehr je hundert Siedlungen des Komitats von Einwohnern mit ihren Waren aufgesucht. Nicht zu vernachlässigen ist aber auch die Rolle der übrigen Marktflecken.

Die Menschen aus Gömör suchten aber ausser ihren eigenen Märkten auch die Landesmessen in den Nachbarkomitat auf. Unter den Plätzen ausserhalb des Komitats war Miskolc (Komitat Borsod) am beliebtesten. Regelmässig besuchten sie aber auch mit ihren Waren ebenso die Bergmannsstädte von Szepes wie die Städte Eger und Losonc. Die Einwohner von 39 Gömörer Gemeinden trieben regelmässig Handel mit Salz aus Tokaj.

Neben den Metallgeräten, die in den Hüttenwerken von Gömör hergestellt wurden, waren die Tongefässe aus Gömör im ganzen Land, vor allem aber in der Grossen Ungarischen Tiefebene am meisten beliebt und gefragt. Im Komitat Gömör in Rozsnyó befand sich im 18. Jahrhundert das Zentrum für den Handel und die Verarbeitung von Honig und Wachs in Ganz Ungarn.

Unter den Marktbräuchen der Einwohner von Gömör verdient neben ihrem Wanderhandel per Pferdefuhrwerk auch Beachtung, dass die Leute aus einem Dorf mindestens drei bis vier Messen oder Märkte regelmässig aufsuchten. Ein weiteres beachtenswertes Charakteristikum war, dass die Einwohner lieber die Wochenmärkte bevorzugten als die Landesmessen. Denn ihren Bedarf an landwirtschaftlichen Produkten und Nahrungsmitteln konnten sie in erster Linie dort decken. Als Gegenwert für Weizen, Roggen und andere Getreidesorten boten die Menschen aus Gömör Holzgräte, Tongefässe, Wollprodukte, Schafskäse, Quark, Wacheskerzen, Metallgeräte sowie vielerlei Produkte aus dem Hausgewerbe an.

Péter Takács-István Udvari

MANUFAKTÚRÁK MAGYARORSZÁGON AZ 1780-AS ÉVEKBEN ÉS AZ IPARI TÁJKÉP FORMÁLÁSA

NÉMETH GYÖRGYI

A történeti szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint az 1780-as években kezdődött Angliában az ipari forradalom.* A magyar ipar történetében azonban az 1780-as évek a manufaktúrák virágzásának a korszaka. Még a 19. század első felében is a manufaktúrák, s nem a gyárak jellemezték a magyar ipart. De ipari termelés nem csak a manufaktúrákban folyt, hanem – a háziipar különféle formáinak fennmaradása mellett – a céhekben is. A Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipartörténeti Munkabizottsága 1972 óta egyre nagyobb sikerrel szervez szimpóziumokat a céhek történetéről a külföld figyelmét is felkeltve.

A miskolci Herman Ottó Múzeum e példa nyomán határozta el, hogy konferenciát rendez a magyarországi manufaktúrák történetéről. Az 1989-ben megtartott konferencián sok megoldásra váró kérdés merült föl a manufaktúrákkal kapcsolatban. Elsőként az, hogyan határozható meg helyesen a manufaktúra fogalma a magyar gazdaságtörténetben. Ha a céh, manufaktúra, gyár egymásutániságára alapozott marxi modellből indulunk ki, vulgarizáljuk ipari fejlődésünket. Másrészt annak ellenére, hogy a manufaktúra, mint üzemi forma nem kapcsolható kizárólagosan egy társadalmi formációhoz, nem beszélhetünk manufaktúrákról az ókortól a középkoron át napjainkig mindenfajta korlátozás nélkül.¹

Azután a különböző iparágak által felvetett problémákba ütköztünk. A manufaktúrák a textiliparban jelentek meg először, s a manufaktúra jellemző vonásait ennek az iparágaknak a tanulmányozása során állapították meg. De hogyan alkalmazhatók ezek a kritériumok a vaskohók, hámorok, üveghuták és papírmalmok esetében a 18. század végén?² Miért nem említik soha a bányákat és a nyomdákat manufaktúráként, holott megfelelnek a szükséges követelményeknek?³ De nehézségeink támadtak még azokban az iparágakban is – itt mindenekelőtt a textil- és a bőriparra gondolok –, amelyekben a manufaktúra klasszikus formái fordulnak elő. Ugyanis néhány céhben és a háziipar egyes területein a termelés a feudális szint fölé emelkedett, miközben e műhelyeket nem lehetett a manufaktúrák közé sorolni.⁴

1. *Heckenast Gusztáv*: Elnöki zárzó. *Manufaktúrák Magyarországon I. Kiegészítő kötet*. Miskolc, 1991. (a továbbiakban: *Heckenast* 1991.) 166–167.
2. *Németh Györgyi*: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúra-tabellákon. *Manufaktúrák Magyarországon I.* Miskolc, 1989. (a továbbiakban *Németh* 1989.) 7–8.
3. *Endrei Walter*: Textilmanufaktúrák a Magyarországgal szomszédos államokban. *Manufaktúrák Magyarországon I.* Kiegészítő kötet. Miskolc, 1991. (a továbbiakban *Endrei* 1991.) 59.
4. *Németh* 1989. 19–22, 25–26.

* A tanulmány előadás formájában elhangzott 1990. szeptember 7-én Brüsszelben, az ipari örökség védelméről rendezett 7-ik nemzetközi kongresszuson.

Végül az látszott az egyetlen megoldásnak, ha nem ragaszkodunk mereven a manufaktúra fogalmának meghatározásához és mindenáron való alkalmazásához, inkább a munkamegosztáson alapuló piacra termelés valamennyi formájának kutatására fordítjuk figyelmünket.⁵

A konferencia tematikája „Technológia, munkaszervezés és az ipari tájkép formálása” hasznos szempontot nyújt a feudális szintet meghaladó ipari termelés vizsgálatához az 1780-as években. Sajnos csak a vaskohászat, a textil-, a papír- és az üvegyipar elemzésére nyílik lehetőségünk a konferencia célkitűzéseinek szem előtt tartásával, mivel a levéltári források nem tartalmaznak elegendő anyagot a bőr-, a vegyi, a mezőgazdasági és más, kisebb iparágak tanulmányozásához. Ipartörténeti monográfiáink is csak a textilmanufaktúrák, a vaskohászat, a papír- és az üvegtüskészítés történetét dolgozták fel.⁶

Rátérve az egyes iparágakra elsőként a textilipart vizsgáljuk, minthogy a manufaktúra klasszikus típusa ebben az iparágban jelent meg először. Magyarországon II. József uralkodásának idején körülbelül 40 textilmanufaktúra volt.⁷ Az ezekben alkalmazott technológia vegyes képet mutat. A fonás és a szövés kézi erővel végzett munka maradt, de ismerték és használták a modern gépeket is.⁸ Például Rausch pamutmanufaktúrájában drága holland mángorló volt,⁹ a tallósi dologházban azt tervezték, hogy cérnázót vásárolnak,¹⁰ Gácsott – ahol már korán bevezették a flanelnyomást – két posztóprést is találunk.¹¹ Néhány posztómanufaktúra saját ványolómalommal rendelkezett, mások – Esztergomban és Györszigeten – még csak ebben az időszakban gondoltak ilyen építésére.¹² Az óbudai selyemfilatóriumot európai színvonalon szerelték fel, de a tervezésbe csúszott technikai hibák következtében néhány éven belül fel kellett hagynia a termeléssel.¹³ Az egyik selyemmanufaktúra tulajdonosa, Höpfinger, új gépeket szeretett volna beállítani – sikertelenül.¹⁴ Azok a műhelyek, amelyekben a termelés feltehetően a feudális szint fölé emelkedett, szintén szeretnék volna technikai viszonyaikat javítani.¹⁵ Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy bár a magyarországi textilmanufaktúrákban alkalmazott technológia korántsem éri el az angliai szintet, mégsem tekinthető teljesen elmaradottnak.

A munkaszervezés szinte minden textilmanufaktúrában nehéz feladatnak bizonyult, mivel nem volt elegendő munkaerő. Mindenekelőtt fonókra lett volna nagy számban szükség Sasváron, Mosonban, Esztergombán, valamint Bakaly és Rausch

5. *Faragó Tamás*: Hozzászólás. Manufaktúrák Magyarországon I. Kiegészítő kötet. Miskolc, 1991. 122.

6. *Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest, 1969. (a továbbiakban: *Endrei 1969.*); *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig (Kézirat); *Bogdán István*: A magyarországi papírripar története (1530–1900). Budapest, 1963. (a továbbiakban *Bogdán 1963.*); *Veres László*: Magyarország 17–19. századi parasztúvegei (Kézirat).

7. *Endrei 1969.* 235–238; *Németh 1989.* 14.

8. *Endrei 1969.* 102–108.

9. *Uo.* 103.

10. *Uo.* 106.

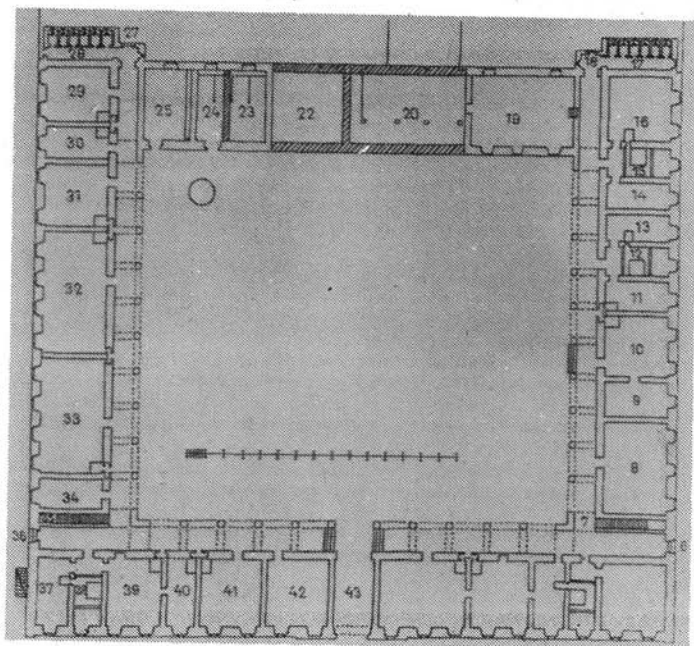
11. *Uo.* 107.

12. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) C. 64. Departamentum commerciale. (a továbbiakban: *Dep. commerc.*) 1786. No. 25A. pos. 54.; 1787. No. 17. pos. 66.; 1788. No. 82. pos. 19.

13. *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi iparfejlődés az 1760-as évektől 1790-ig. Magyarország története 1686–1790. Budapest, 1989. (a továbbiakban: *Heckenast 1989.*) 1009.

14. OL. C. 64. *Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 94.; 1787. No. 17. pos. 87.

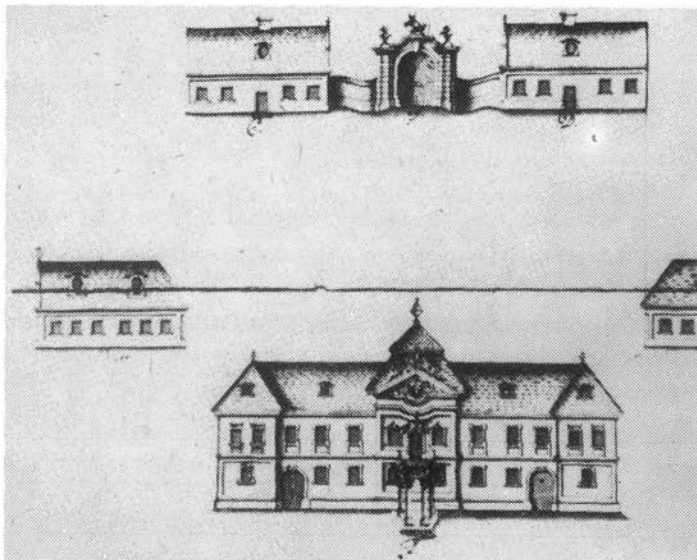
15. OL. C. 64. *Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 57.; 1788. No. 82. pos. 19.

1. kép. Az apatini posztómanufaktúra alaprajza, 1786

2. kép. Az egykori óbudai selyemgombolyító ma

3. kép. Az óbudai Zichy-kastély 1775 körül,
amikor a Beywinckler és Höpfinger-féle manufaktúra működött benne

4. kép. Az óbudai Zichy-kastély az 1960-as években

manufaktúráiban.¹⁶ De a fonóhiány nem magyar jellegzetesség, hanem korjelenség.¹⁷ Az inasok – valójában a gyermekmunkások – hiányoztak Valero, Ament, Lehner, Bogner, Beywinckler, Leimer, Herzog és Limmer selyemmanufaktúráiból.¹⁸ Részt azért, hogy növeljék a szakmunkások számát, részint azért, hogy jó minőségű, piacképes árukat termeljenek, néhány manufaktúra – a gácsi és a hatvani posztómanufaktúra, az óbudai filatórium és más selyemmanufaktúrák – külföldi mesterekre igyekezett szert tenni.¹⁹

Fonógépek hiányában olyan sok fonó kellett a manufaktúrák számára szükséges fonalmennyiség előállításához, hogy nem lehetett őket egy épületben foglalkoztatni, így többnyire saját házaikban dolgoztak. Sasvár 6000 munkásából több mint 5000 volt a fonó. De a munkafolyamat egyéb fázisai – válogatás, szövés, nyomás, kikészítés – általában egy épületben koncentráltak,²⁰ amelynek korai típusa az apatini posztómanufaktúra vezlatán látható (1. kép). A műhelyeket egy zárt négyszög oldalai mentén helyezték el egyrészt azért, hogy a munkához biztosítható legyen a természetes fény, másrészt azért, hogy az áttekinthetőség révén erősítsék a munkafegyelmet. Az utóbbi cél szem előtt tartásával épült meg az óbudai gombolyító is, de ellipszis formában (2. kép), két katlansorát pedig folyosó választotta el.²¹ Néha olyan épületekben helyezték el a manufaktúrákat, amelyek eredetileg más célra készültek. A kamara az óbudai Zichy-kastélyt adta bérbe Beywinckler és Höpfinger selyemmanufaktúrájának (3. kép). A főépület szobái irodaként és lakásként funkcionáltak, a munka a kerti házban folyt.²² A gombolyító és a Zichy-kastély épülete mind a mai napig fennmaradt (4. kép). Egyes manufaktúrák – így például Rubini, Limmer és Strasser manufaktúrái – egyáltalán nem rendelkeztek megfelelő épülettel.²³ Fegyelmet érdemel, hogy az új manufaktúra-épületeket gyakran a településen kívül vagy tőle távol emelték – lásd Apatin, Óbuda és Temesvár –, ha alapítójuk a kamara vagy a polgárság valamely tagja volt. Ennek egyedül az volt az oka, hogy a munkásokat szigorú munkafegyelemre akarták nevelni.²⁴ A manufaktúrák fejlődését nagyban hátráltatta az utak nyomorúságos állapota, amint az Sasvár és Keszthely panaszáiban olvasható. Új utak építését és a régiék javítását kéri.²⁵

A magyarországi vaskohászat történetében a 18. század második fele különösen fontos időszak.²⁶ Általánosan elterjedt a vasolvasztás indirekt módszere,²⁷ s a 150 magyarországi vasműben az 1780-as évek közepén 22 nagyolvasztó működött.²⁸ Csak az

16. OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 28, 56, 66.; 1788. No. 82. pos. 19, 49.

17. *Endrei* 1969. 27.

18. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 19.; 1787. No. 17. pos. 86.

19. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 14, 46, 61, 94, 117.; 1787. No. 17. pos. 6, 30, 86.; *Endrei* 1969. 25.

20. *Endrei* 1969. 88.

21. *Uo.* 123–126.

22. *Uo.* 127.

23. OL. C. 43. Acta secundum referentes (a továbbiakban: Acta sec. ref.) 1781. Nic. Skerlecz. No. 71. pos. 26.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 70.; 1787. No. 17. pos. 6, 86.

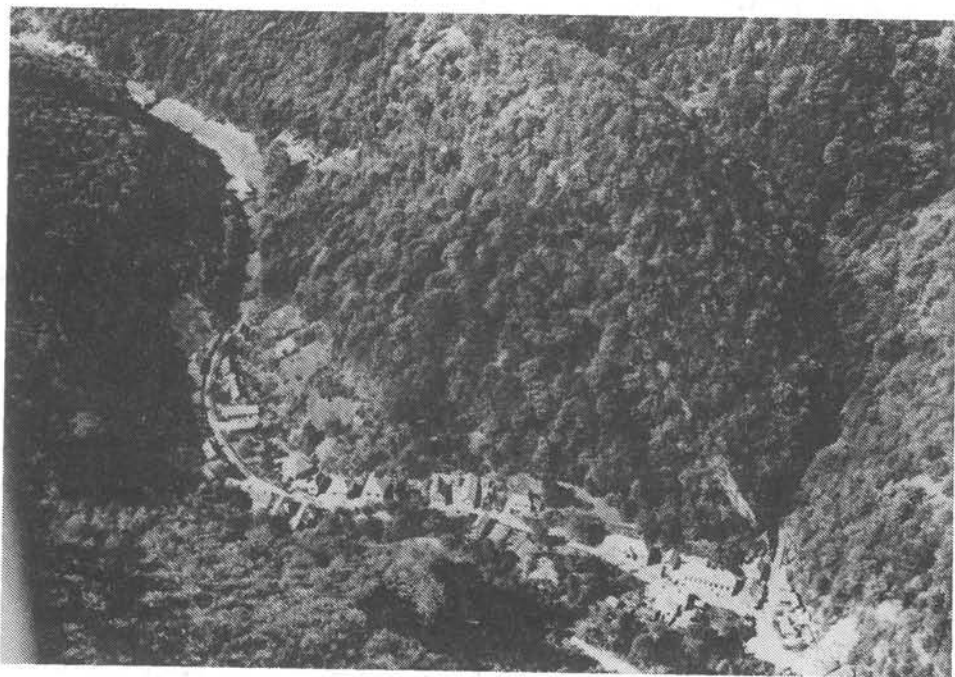
24. *Endrei* 1969. 45.

25. *Uo.* 44.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 44.; 1788. No. 82. pos. 43.

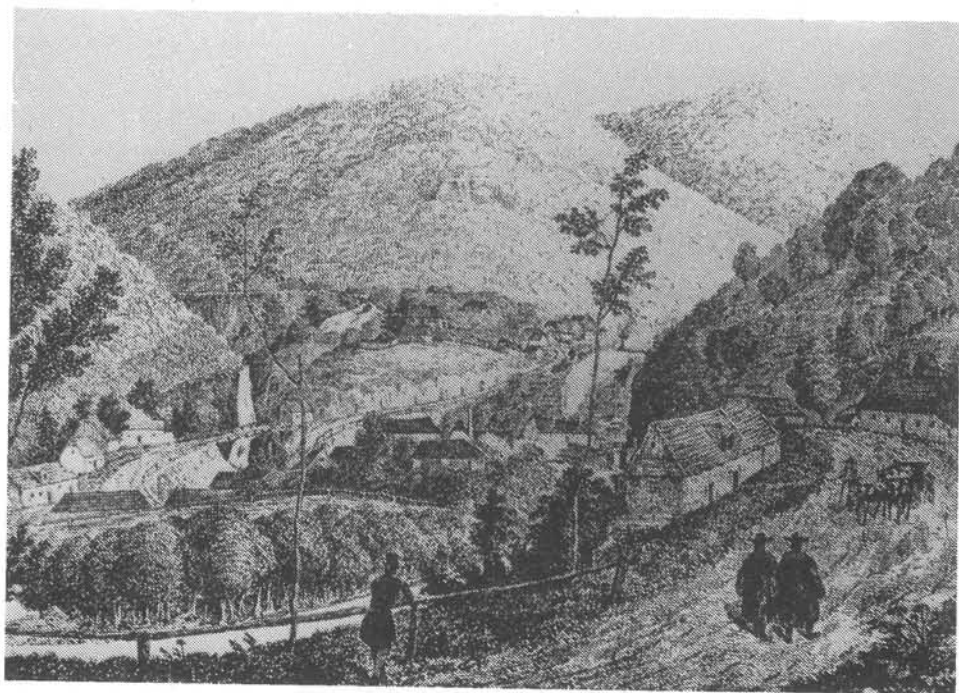
26. *Heckenast* 1989. 1000.

27. *Heckenast Gusztáv: Magyarország vastermelése II. József korában. Századok 5–6. szám Budapest, 1986. (a továbbiakban: Heckenast 1986.)* 1090.

28. *Heckenast Gusztáv: Magyarország vasércbányászata és vastermelése 1526-tól a 18. század végéig. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. Miskolc, 1987. (a továbbiakban: Heckenast 1987.)* 155.

5. kép. Ómassa légifelvétel az 1970-es években

6. kép. Hámor község látképe 1846-ból

1780 és 1790 közötti évtizedben 7 új nagyolvasztó épült Rimabrézón, Toplicán, Rhónicon, Pohorellán, Tiszolcon és Nagyrócén.²⁹ De a nagyolvasztókat továbbra is faszénnel fűtötték. Kudarcba fulladt a kőszéntüzelés bevezetésére irányuló minden kísérlet, mint ahogy az acélgyártás helyes módszerét sem sikerült megtalálni.³⁰ Bár nem mondhatjuk, hogy a nagyolvasztók manufaktúrák voltak, valójában ugyanazt a szerepet töltötték be a termelés és a munkaszervezés területén a vaskohászatban, mint a manufaktúrák a textiliparban.³¹

Az új technológia hatására megnőtt a munkások száma. Míg Vaskoh vasművében csak 6 legényt találunk 1788-ban,³² a kislódi nagyolvasztónál 27-47 embert foglalkoztattak.³³ Az indirekt eljárás alkalmazása következtében az új nagyolvasztók köré emelt hámorokban sokféle munka várt a munkásokra.³⁴ Iglón a munkások családtagjait is a munkások közé sorolták, mivel besegítettek a munkába.³⁵ Selesztó, Igló és Kislód nagyolvasztóinak fejlesztéséhez nagy szükség volt külföldi munkásokra,³⁶ mivel ebben a korban Magyarországon az új technikai eljárások bevezetésének és elterjesztésének szinte kizárólagos módja az volt, hogy külföldi szakmunkásokat hívtak az országba.³⁷

Jól megfigyelhető Miskolc környékén, hogyan változtatta meg a tájképet az indirekt eljárás elterjedése. Miután jó minőségű vasat talált a Bükk hegységben, *Fazola Henrik* nagyolvasztót létesített a Garadna-pataknál 1772-ben, vizsgált korszakunknál valamivel korábban. Három hámort is építettek innen két óra járásnyira, a Szinva-pataknál.³⁸ A nagyolvasztó és a hámorok építésével párhuzamosan készültek köréjük a faházak a munkások és családtagjaik számára. A nagyolvasztó melletti települést Ómassának, a hámorok mellett Hámornak nevezték el.³⁹ Mindkét falu lakott még ma is, de a nagyolvasztó és a hámorok eltűntek (5-6. kép), bár a nagyolvasztó köveit beépítették az ómassai iskola épületébe.⁴⁰

A 18. században egyre több üveghutát alapítottak Magyarországon, mivel az üveg-nemük használata divattossá vált. De jelenlegi tudásunk alapján nem lehet biztonsággal eldönteni, melyek tekinthetők ezek közül manufaktúráknak az 1780-as években.⁴¹ A manufaktúra-tabellák elemzése során arra a következtetésre jutottam, hogy talán Hárságy, Bél, Bakócz, Hosszúhetény, Csehbánya, Úrkút és Lókút üveghutái lehettek manufaktúrák.⁴² Mások határozottan állítják, hogy a parádi üveghuta volt az.⁴³ Így ez a kérdés egyelőre megoldatlan marad. Az viszont bizonyos, hogy az üveget mindenütt

29. *Heckenast* 1986. 1090.

30. *Uo.* 1090.

31. *Uo.* 1092.

32. OL. C. 64. Dep. commerc. 1788. No. 82. pos. 44.

33. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 91.; 1787. No. 17. pos. 83.; 1788. No. 82. pos. 48.

34. *Heckenast* 1986. 1089.

35. Ol. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 59.

36. OL. C. 43. Acta sec. ref. 1781. Nic. Skerlecz. No. 71. pos. 68.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 59, 91. 1787. No. 17. pos. 83.; 1788. No. 82. pos. 48.

37. *Heckenast Gusztáv*: Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században (Kézirat).

38. *Soós Imre-Kiszely Gyula-Zádor Tibor*: Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből (1770-1960). Miskolc, 1960. 12, 15.

39. *Uo.* 13, 16.

40. *Uo.* 13.

41. *Heckenast* 1989. 1013.

42. *Németh* 1989. 31.

43. *Kovács Béla*: XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimréren. Az egeri múzeum évkönyve VI. Eger, 1969. (a továbbiakban: *Kovács* 1969.) 205.; *Takács Béla*: Parádi üvegművészet. Budapest, 1970. 22-31.

7. kép. A Mátraszentimrén feltárt üveghuta kemencéjének belső tere

fazekasház s a vizsgált időszaktól fogva festőház és köszörülő műhely vette körül. Mellettük sorakoztak a mester és a hutamunkások házai, valamint az istállók, csürök és raktárak.⁵² Ezek a települések sokszor még ma is létező falvakká alakultak, melyek megőrizték nevükben – Szuhahuta, Fiskálishuta, Ótházhuta – az okot, amiért létrejöttek.⁵³ Természetesen az üvegekészítés nemcsak az 1780-as években járt együtt új települések alapításával.

Az üvegekészítés sajátos vonása, hogy a huták abbahagyták működésüket, ha a környéken elfogyott a fa, mert olcsóbb volt új hutát építeni, mint messzi földről szállí-

modern eljárással – fúvással formázták, bár néha a formába fúvást alkalmazták.⁴⁴ Új díszítési módokat – mint például színezés, metszés, vésés – is bevezettek.⁴⁵ Az üvegermékek köre szélesedett, a század végén a legnépszerűbb a táblaüveg volt. Ezért emelték a kemencék számát háromról négyre Újhután, Regécen, Parádon, a Bakony és Erdély üveghutáiban.⁴⁶

A legtöbb üveghutában kétszer annyi munkás dolgozott az 1780-as években, mint azt megelőzően. Míg korábban 5, most 10 munkást alkalmaztak egy-egy üveghutánál,⁴⁷ ahol sokféle munkát kellett végezniük.⁴⁸ De a szakmunkások hiánya állandó problémát jelentett többek között Hután, Füzéren, Bélben és Nagyszaláncon.⁴⁹ Egyes huták – így Hárságy, Hosszúhetény, Bakócza, Lókút és Cseh-bánya – külföldi munkásokkal dolgoztattak, akik Csehszágából, Morvaországból és Ausztriából jöttek,⁵⁰ s olykor megtanították a helyi parasztok fiait az üvegekészítésre.⁵¹

Az üveghuta különféle épületekből állt. A kemencék fölé emelt központi épületet kötő malom, hamuzsírőgető,

44. Veres László: Magyar népi üvegek. Miskolc, 1989. (a továbbiakban: Veres 1989a.) 31–32.

45. Uo. 33–34.; Borsos Béla: A magyar üvegművesség. Budapest, 1974. 49–105.

46. Veres László: A 17–19. századi magyarországi üveghuták tulajdonosai. In: Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 1989. (a továbbiakban Veres 1989b.) 70.

47. Heckenast 1989. 1013.; Németh 1989. 29–30.

48. Veres 1989b. 71.

49. Uo. 76.; QL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 15, 58.; 1787. No. 17. pos. 60.; 1788. No. 82. pos. 17.

50. Veres 1989b. 74.

51. Uo. 76.; Heckenast 1989. 1013.

52. Veres 1989b. 70–71.

53. Kovács 1969. 205.

tani a fát a rossz utakon, melyek állapotára folyton panaszkodnak.⁵⁴ Ezek az ún. „vándorhuták” újabb és újabb települések létrehozását eredményezték. Sajnos minden üveghutánk elpusztult, csak a korábban Ötházhutának nevezett Mátraszentimrén került elő néhány régészeti lelet (7. kép).

Papírmalmaink 1780-as évekbeli manufakturális fejlődéséről éppolyan keveset tudunk, mint az üveghutákéről. A manufaktúra-tabellák adatai alapján talán Murányalja, Kassa, Pécs, Ebedec és Besztercebánya papírmalmi lehetnek manufaktúrák.⁵⁷ Teljes bizonyossággal azonban csak annyit állíthatunk, hogy az ország 108 papírmalma közül 67-et a 18. század második felében alapítottak. A legvirágzóbb időszak az 1780 és 1790 közötti évtized volt, amikor 19 új papírmalom kezdte meg működését.⁵⁸ Bár csak kevés papírmalmot szereltek fel minden modern eszközzel és géppel, mint például a sulyok, a hollandi és a rongyvágo, a technikai és a technológiai fejlődés mégis jelentősnek mondható, de még mindig jóval a nyugat-európai mögött maradt.⁵⁹ Mindent összevéve arra a véleményre hajlok, hogy nem is olyan fontos, hogy a papírmalmokat és az üveghutákat manufaktúráknak nevezzük-e vagy sem. Az igazi feladatunk az, hogy megtaláljuk termelésükben azokat a vonásokat, amelyek különböznek a korábbiaktól, és előkészítik az utat a kapitalista ipar számára.

A papírmalmokban dolgozó munkások száma továbbra is alacsony maradt, csak Murányalján emelkedett 10 fölé 1786-ban.⁶⁰ Nagy szükség lett volna ügyes és szakképzett legényekre, de olyan rossz volt a munkafegyelem, hogy szinte lehetetlennek bizonyult külföldieket alkalmazni.⁶¹ A legények és az inasok mellett más munkások is előfordultak a papírmalmokban. 1785-ben 4 szolga és 2 szolgáló dolgozott Pécssett, Znióváralján pedig 2 rongygyűjtő.⁶²

A papírmalom épülete évszázadokon keresztül alig változott. Fekvését meghatározta a földrajzi környezet, mivel víz mellé kellett telepíteni.⁶³ Az épület kettős feladata is ugyanaz maradt: egyszerre volt munkahely és lakhely a mester és családja, valamint a legények és az inasok számára.⁶⁴ Belső kiképzése az eszközöktől, a gépektől, az alkalmazott technológiától függött, külső képe a kor ízlésvilágát tükrözte.⁶⁵ Az 1780-as években néhány gömöri malomnak és a necpálinak új épületre volt szüksége.⁶⁶ A kamara 1773-ban Diósgyőrben akart új papírmalmot építeni (8. kép). A tervek alapján modern gépekkel és technológiával felszerelt nagy papírmalom lett volna. De a tervek nem valósultak meg, a később felépített malom pedig más lett.⁶⁷ Sajnos semmi sem maradt meg belőle, csak a helye, ahová a jelenlegi gyárat építették.

54. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 58, 79.; 1787. No. 17. pos. 33.; 1788. No. 82. pos. 30.

55. Veres 1989b. 65–66.

56. Kovács 1969. 205–211.

57. Németh 1989. 57.

58. Bogdán 1963. 79.

59. Uo. 45. 52. 67.

60. Németh 1989. 37.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 64.

61. OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 64.; 1788. No. 82. pos. 16, 20.

62. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 57, 65.

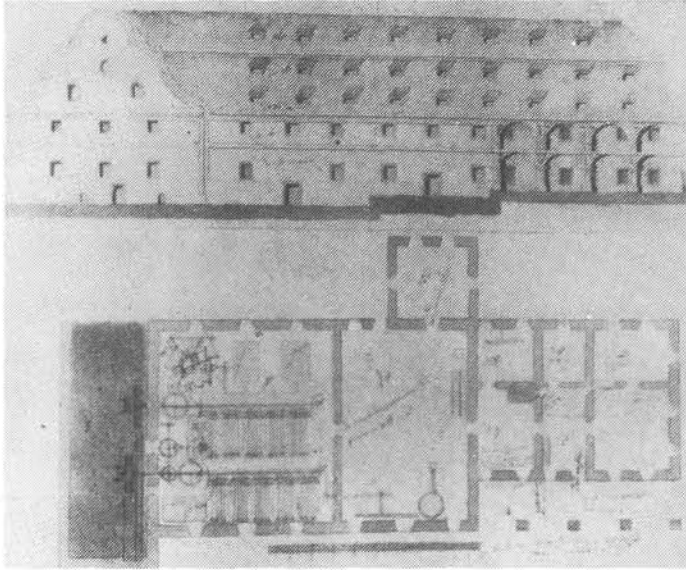
63. Bogdán 1963. 138–139.

64. Uo. 152.

65. Uo. 137.

66. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 56.; 1787. No. 17. pos. 59.

67. Bogdán 1963. 143.

8. kép. A diósgyőri papírmalom tervrajza, 1773

A négy iparág 1780-as évekbeli állapotának a megadott szempont szerinti vizsgálata a gazdaságtörténet és a környezetformálás területén egyaránt következtetések levonására nyújt lehetőséget. Átfogó képet azonban nem rajzolhatunk, hiszen szükséges források híján nem tanulmányozhattunk minden iparágat. A manufaktúrák, valamint a feudális és kapitalista termelés határán álló műhelyek fejlődése ebben az időszakban több közös vonást is mutat. Számottevően fejlődött a technológia és az üzemek felszereltsége, de ez nem volt általános. A rossz technikai körülmények, a régi módszerek használata, a modern eszközök és gépek hiánya továbbra is jellemző maradt. A munkások száma ugyan nőtt, de a szakmunkás kevés volt, ezért sok külföldi munkást alkalmaztak. Végeredményben ebben az időszakban a magyar ipar jelentős lépést tett a kapitalizmus felé, bár a tárgyalt iparágak a fejlődés különböző fokán álltak. Az 1780-as évek jelentősége mégsem egyedül ebben a tényben rejlik. A konferencia szempontjai azt is felfedték, hogy nemcsak épületek, hanem egész települések keletkeztek, amelyek létüket egyedül a korszak ipari fejlődésének köszönhették. Ám éppen e fejlődés sajátosságaiból következett, hogy az épületek nem voltak mindig megfelelőek, s sokszor rossz állapotban voltak, akárcsak az utak. Így az ipari tájkép hűen tükrözte a 18. század végi magyar ipar állapotát.

ON SOME MANUFACTURES OF HUNGARY IN THE 1780s IN RELATION TO THE INDUSTRIAL LANDSCAPE

According to the general view of historians it was in the 1780s that the industrial revolution really started in England. But in the history of Hungarian industry the 1780s are known as the period when manufactures were most flourishing.

The specific theme of the seventh international conference of TICCIH held in Brussels in 1990 „Technology, organization of labour and the shaping of the industrial landscape” provides a useful aspect for the investigation of the industrial production exceeding feudal level in the 1780s. Unfortunately we can analyze iron metallurgy, textile, paper and glass industry only with the concept of the conference in mind because the archival sources do not contain enough data for the study of leather, chemical, agricultural and minor industries. There are also excellent monographies written only on the history of textile manufactures, iron metallurgy, paper- and glass-making in Hungary.

Investigation of the conditions of the four industries in the 1780s from the given aspect makes it possible to draw conclusions in respect of both the history of economics and the forming of environment. As regards the industrial development of the period certain common features can be observed independent from the fact whether a manufacture or a workshop on the border of feudal and capitalistic production is under discussion. There was a considerable progress in technology and in equipments but it was not overall. Bad technical circumstances, the use of old methods, the want of modern tools and machines were also characteristic. The number of the workers highly increased but skilled workers were missing so foreign workers were employed on a large scale. For all that this period meant a significant step towards the formation of capitalistic industry in Hungary though the industries in question were on different level of development. But the significance of the 1780s does not lie in this fact alone. With the help of the conference it was revealed that not only buildings e. g. the cloth manufacture at Apatin, the filature at Óbuda but also whole settlements came into being e. g. at Ómassa, Hámor, Ótházhuta which owed their existence solely to the industrial development of the age. But it resulted from the characteristics of this development that the buildings were not always suitable or were in poor condition just like roads which were few. So the industrial landscape was a true picture of the state of Hungarian industry at the end of the 18th century.

Györgyi Németh

RUEHIETL MIKLÓS, A SZÁDVÁRI URADALOM GAZDATISZTJE MINT PUBLICISTA (1835–1849)

RÉMIÁS TIBOR

Jelen tanulmány segítségével megismerkedhetünk egy uradalmi gazdatiszt életével és munkájához, egyéni érdeklődéséhez kapcsolódó „újságírói” tevékenységével. Bemutatjuk a gazdatiszti életformát és a korabeli periodikákban Ruehietl Miklós tollából született, majd napvilágot látott kisebb közleményeinek, cikkeinek, valamint tanulmányainak tartalmát. Az alábbiakban közzétett életút, ami az Esterházyak szolgálatában telt, a hercegi család levéltárában őrzött személyi és gazdasági vonatkozású irataihoz is kiegészítésként kíván szolgálni. Így hasznosan forgatnátja a leírtakat Torna vármegye és a részét képező szádvári uradalom 19. század első felének gazdaság- és társadalomtörténetének kutatója.

A szádvári uradalom a 18. századtól lett a 29, majd az a 19. század közepéig még öttel bővülő magyarországi herceg Esterházy-uradalmak egyike. Öreg napjaiban Ruehietl gyakorta felidézte társaságban, de akár nyilvánosan is a hercegek hatalmas birtokkomplexumát és életvitelüket. „A hajdani világról (Egy aggastyán emlékeiből)” c. cikkében¹ erről így vallott: „Az Esterházy hercegek az ország 1/16 részét bírták. Igazi nagyurak voltak.” Magyarországon a legnagyobb kiterjedésű és – mondhatni, hogy – a legjobban szervezett Esterházy hercegi hitbizomány területi tagolódása a következő volt. Az ún. *Felső uradalmak*hoz a Sopron, a Moson megyei és alsó-ausztriabeli uradalmak tartoztak, míg az ún. *Alsó uradalmak* két területi irányításra szakadtak. Az *Ozorai kerület* felügyelője a Balaton környéki uradalmakat irányította. A *Lévai kerület* uradalmi a történeti Magyarország északi és északkeleti megyéiben foglaltak helyet. Az utóbb említett kerület inspektori irányítása alá tartozott a szádvári uradalom is.²

A kicsiny Torna vármegyei uradalmat a hadak felvonulási útjába gyakorta eső Szádvárral együtt évszázadokon át örökös földesurakként – a hercegi családot megelőzően – a Bebek és a gróf Csákyak birtokolták. 1702-ben került herceg Esterházy Pál nádor (1681–1713) tulajdonába. A birtokbavételről a „Szádvár régi urairól” (1888) c. cikkében Ruehietl így írt: „A kuruc-világban is a Csákyaké volt Szádvár. . . . szádvári hatalmas várát a császári hadak felgyújtották, kizsákmányolták, romba döntötték. Uratlan birtokká, „res nullius”-sá lett. De hamar akadt gazdája. *I. Lipót király oda adományozta* herceg Esterházy Pál nádornak, a történelemből ismert érdemeinek jutalmául. *Tizenhárom falu, négy puszta, három majorsági szőlő* (egy köztök a *Hegyalján, a mézes-málé dűlőben*) tartozott ez uradalomhoz. S mindezt az Esterházy hercegek bírták egészen addig, míg ez uradalmukat az utóbbi időben örök áron el nem adták. Ekkor már nem egy, hanem *több kézre került s legtöbbit bír belőle gr. Andrássy Manó.*”³

* * *

1. *Fővárosi Lapok* 1889. 197. sz. 1461–64.
2. *Kállay I.*, 1980. 14.
3. *Fővárosi Lapok* 1888. 203. sz. 1491–92.

Ruehietl Miklós életútja szervesen beleépült a fent említett uradalmak mindennapjaiba – különösen egybeforrtak a gondok és az örömök a szádvári uradalom jobbágyságával, ugyanis ott töltött legtöbb szolgálati időt –, hisz köztudott, hogy életének 88 éve a herceg Esterházyak szolgálatában és kitartó hűségében telt el. 1804. december 6-án (Mikulás napján) született *Ozorán*, a Balaton környéki uradalmak igazgatási központjában, Tolna vármegyében. Ekkor apja ugyancsak hercegi szolgálatban állott, az Esterházyak gazdatisztje volt.⁴ A hercegi család uradalmában is bevett szokássá vált – ahogy Magyarország nagyobb uradalmában –, hogy a munkájukat kiválóan és nagy odaadással végző tisztviselőket – itt elsősorban az uradalmi tiszteket értjük, bár elvétve akadt olyan példa is, hogy az alkalmazottakat és a szolgákat ugyancsak – megbecsülték több generáción át. Mindez elsősorban abban tükröződött, hogy „egyes családok tagjai nemzedékeken keresztül töltöttek be hivatalokat”.⁵ Tudomásunk van róla, hogy Ruehietl Miklós is apja és ősei példáját követte. 1845-ben ugyanis – szádvári szolgálata alatt, de Eszterháza keltezéssel – kérelemmel fordult a herceghez, mert ő is *saját fia boldogulását* – tradicionálisan – *csak hercegi szolgálatban tudta elképzelni*.⁶

Az uradalmi tisztek – köztük természetesen a gazdatisztek is – a feudális uralkodó osztály középső vagy alsó rétegéhez tartoztak. Társadalmi helyzetüket tekintve nagyrészt a kismesek közül kerültek ki. Képzettségük a 18. századig – sőt a 19. század első évtizedében is – nem a szakirányú iskolázottságon alapult, hanem a konkrét munkájuk során elsajátított ismereteken, a gyakorlaton.⁷ Ez jellemezte Ruehietl Miklós édesapját is, aki kitartó akaraterével, a tisztviselői „szamárlétra” fokait végigjárva, feltornázta magát az uradalomért gazdaságilag felelős és azt vezető gazdatiszti rangig. „A száz év előtti magyar nábob (Esterházy Miklós)” c. cikkében e témakörben Ruehietl Miklós így emlékezett vissza: „Cserében Esterházy Miklós a gazdatisztekől megkívánta, hogy a hercegi család önzetlen hívei és kiszolgálói legyenek, pontosak a munkában, de a jobbágyaikkal is jól bánjanak.”⁸ Az apa fiát már iskoláztatni szerette volna. Abban az időben már meg is tehette, hisz ekkor a hercegi gazdatisztek fiai az uradalom költségén oda mehettek tanulni, ahová kedvük tartotta. Ennek tudatában a normál iskolát (a Szeder Fábrián igazgatása alatt állót) szülei kezdeményezésére Győrben végezte el, majd ugyanott kezdte el a „gymnáziumi” tanulmányait is. A későbbiek folyamán a III. és a IV. osztályt Veszprémben, az V.-et pedig Kaposvárott fejezte be. Különben a veszprémi iskolában többek között Török János, a későbbi kiváló publicista iskolatársa volt. Ő Tapolcán, a Zala megyei csobánci Esterházy-uradalomban született.⁹ 1839-ig volt hercegi szolgálatban. Kilenc évig herceg Esterházy Miklós uradalmi igazgatóságában, Kismartonban dolgozott, s Ruehietl gazdasági „kollégája” volt. Ennek emlékeit idézi fel Ruehietl az „Egy jó magyar publicista fiatal éveiről (Emlékezés)” c. 1887-ben megjelent és Török János halálát (1874) követően 13 évvel később megírt cikkében.¹⁰

A „gymnázium” után Ruehietl két év bölcséletet hallgatott Szombathelyen és Szegeden. Az 1815/16. tanévben piarista volt a szombathelyi líceumban. Az itt szerzett latinus műveltségét gyakorta fitogtatta cikkei bevezetőjében, vagy azok csattanós befe-

4. Szinnyei J., 1906. 1378.

5. Kállay I., 1980. 102.

6. Országos Levéltár (OL) P. 113 197. cs. 2. Hajnal István-féle gyűjtemény: 12., Ruehietl Miklós főtiszt előterjesztése a herceghez, fiának a gazdaságba való bevezetése tárgyában. Eszterháza, 1845. január 25.

7. Kállay I., 1980. 99.

8. *Fővárosi Lapok* 1873. 141. sz. 612–613.

9. Török János Ruehietl leírása szerint *Raposkán*, a csobánci uradalom falvában 1805-ben, a Magyar Életrajzi Lexikon és Szinnyei J. monumentális bibliográfiájának állítása szerint pedig *Tapolcán*, de 1807-, ill. 1809-ben született.

10. *Fővárosi Lapok* 1887. 245. sz. 1803–1806.

jezéseként élt néhány latin szállóigével, szólással.¹¹ Itt volt tanára Bittnitz Lajos, a „mathesis” és a magyar nyelv kiváló oktatója, akit maga is gyakorta föl-fölelegetett.

Nyugdíjas éveiben a visszaemlékezéseiből született cikkei egyikében sorsának alakulását nagy bölcsen ekképpen fogalmazta meg saját maga megnyugtatóra is: „A régi nemesi világban – *kutyabőr nélkül* – mi más is lehetett volna valaki, mint *gazdatiszt*, iskolamester, falusi jegyző vagy katona.”¹² Szülei közbenjárásával Ruehietl Miklós a gazdatiszti pályát választotta. Tanulmányai befejeztével, 1826-ban a Sopron vármegyei *süttőri uradalomban* kezdte el a hercegi szolgálatot, majd *Sopronba* került mint *gazdasági gyakornok*.¹³ Minden kiiskoláz(ott)tatott ifjú így kezdte gazdasági irányítói pályafutását. Először gyakornok, majd járulnok, írnok, sáfár, kasznár és tisztartó (provisor) lehetett, ami valójában az uradalmi tisztségek csúcsát jelentette. A legjobbakból akár kerületi felügyelő (inspector) is válhatott idővel vagy kis közbenjárással.

Ruehietl Miklóst az 1828. évi országos összeírás alkalmával nevezték ki *írnok*nak, ami Konkolyi László másodalispán mellett 40 kr. p. napi fizetéssel és teljes ellátással járt. Az országosan megyénként – így Sopron megyében is – készült conscriptio végzetével *Gyulakeszibe*, az Esterházyak *csobánci uradalmába* (Zala vármegye) helyezték át. Megmaradva továbbra is addigi tisztségében, az új helyen az évi conventiója 52 frt és 48 kr. váltó lett, amihez még 5 3/4 akó bor, azaz napi egy icce is járt. Mindezek ellenére egy íródiaák évi fizetését nem tekintették uradalmi szinten, a tisztviselők táborában valami busás jövedelemnek. Ruehietl későbbi visszaemlékezései (1887) szerint az évi 52 frt-on és az 5 akó boron túl járt nekik még *pénzben* a dézsmálási napidíj (27 kr.) és az utazási napidíj (45 kr.), *terményben* pedig 9 PM búza, 27 M rozs, télvíz idején 3 öl *tűzifa* is.¹⁴ Még ilyen kiegészítések, járandóságok mellett is ez a pénzbeli és természetbeni jövedelem eltörpült egy jó természeti adottságok mellett munkálkodó egész telkes jobbágygazda éves befolyt jövedelme mögött.

Több dunántúli hercegi uradalom gazdasági gyakorlatával a tarsolyában 1831 októberében Ruehietl felkerült egy felvidéki birtokra, a Nógrád vármegyei *bujáki uradalomba*. Itt négy évig vezette az uradalom gazdasági tevékenységét. A legtöbb ideig, 1835 októberétől az úrbériség megszűnéséig (1849-ig) a Torna vármegyei *szádvári uradalom* alkalmazásában állott.¹⁵ Érdekes módon, ebben az időszakban megjelent publikációinak végén egészen 1840-ig vagy jegyeit (–l.–s.R. és Rhtl) használja, vagy pedig a neve után a „gazdasági írnok hg. Esterházynál” titulust tette, ami az uradalmi tisztségek ranglistáján történt emelkedésének megrekedésére utal. Talán ebben a jelenségben vélhetjük felfedezni – több és más természetű ok mellett – a gyakori (két-három-négy évenkénti) uradalmi szolgálatok váltogatását, bár a fordított folyamat is elképzelhető. Mindenesetre ilyen távlatból és kellő levéltári vagy életrajzi dokumentumok hiányában nehéz eldönteni, hogy – a megszerzett gazdasági ismereteinek más természeti, társadalmi körülmények közötti alkalmazásán túl – milyen indítékok, érdekek és kényszerek juttatták el Ruehietl Miklóst Ozoráról és a hitbizomány virágzó dunántúli uradalmából az Esterházyak egyik legeldugottabb és legkisebb, bár a természeti adottságait illetően egyik legszebb uradalmába. Azt azonban el kell ismernünk, hogy az utóbb említett két uradalomba, a Felvidékre kerülésével talált viszonylagos nyugalomra, abban az érte-

11. Többek között: *Fővárosi Lapok* 1887. 245. 1806.: „Omnes pari sorte nascimur, sola virtute distingvimur.” (Mindannyian egyforma sorsra születünk, s csupán érdekeink által válunk ki.) *Fővárosi Lapok* 1889. 197. sz. 1461.: „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.” (Magyarországon kívül nincs élet, s ha van is, nem olyan.) stb.

12. *Fővárosi Lapok* 1873. 141. sz. 612–613.

13. *Szinnyei J.*, 1906. 1378.

14. *Fővárosi Lapok* 1887. 245. sz. 1803–1806.

15. *Szinnyei J.*, 1906. 1378–1379.

lemben, hogy ekkortól kezdett – tárgyát és műfaját tekintve nagyon széles skálán – írogatni. Az ösztönzést lírai alkotások születéséhez a táj romantikus szépsége adta, de kutatni kezdte a vidék régmúltjának emlékeit is, és az itt tapasztalt gazdálkodási primitívség, szegénység jobbító szándékú cikkek megírására sarkallták.

A reformgondolatok megvalósításáért nem csak tollal harcolt, hanem az 1848/49. évi függetlenségi és szabadságharc idején nemzetőri hadnagyi rangban a harctereken is. Aktív katonai szereplése miatt a világosi fegyverletételt követően a császári katonaság gyakorta zaklatta. Többször feldúlták lakását, és kihallgatásokra Kassára hurcolták. A számonkérések sorozata és a váratlan magánlaksértések azzal fejeződtek be, hogy gróf Nyáry kormánybiztos úr szabadon bocsátotta, és ezzel véglegesen pontot tettek ügyére.

Az úrbériség megszűntével, 1849-ben az uraság a szadvári uradalom kétharmad részét is bérbe adta. A nyugodtabb körülmények hatására és az elképzelt gazdasági újjátasai bevezetése reményében Ruehietl Miklós is csatlakozott a bérlők táborához. Almáson bérelt nagyobb földterületet, ahol családjával élt kis otthonukban. A nagy remények hamar szertefoszlottak. Be kellett látnia, saját bőrén is megtapasztalta, hogy a mostoha körülmények nem alkalmasak egy dunántúli szintű virágzó gazdaság létrehozására. A önállósodási kísérletének teljes csődje után fölhagyott az almási bérleményrel és ismét hercegi szolgálatra kérte magát. Ekkor a herceg visszahelyezte a *bujáki uradalomba*, ahol *kasznári* kinevezést kapott.

Ruehietl 57 éves koráig állott hercegi szolgálatban. A gondnokság „hajlott korára” és megérdemelt pihenésre hivatkozással küldte nyugdíjba, ami mögött ténylegesen az 1861. évi hercegi katasztrófa húzódott meg. *Turán* (Pest-Pilis vármegye) telepedett meg, ahol a rendszeres és aktív munkától még nem akart visszavonulni. Itt csaknem tíz évig dolgozott még *postamester*ként, az ideköltözésüket követően felállított magyar királyi helyi postahivatalban. 1872-ben felhagyott hivatalával és a fővárosba költöztek. Hátralévő éveit *Pesten* töltötte pihenéssel és visszaemlékezései megírásával. Ilyen tárgyú cikkei a Fővárosi Lapok hasábjain jelentek meg. Hosszú időn át az említett lap munkatársa is volt. Megélhetését – az Esterházy hercegi uradalmak nyugalmazott tisztjeként – a hercegi családtól folyósított nyugdíja és újságírói tevékenysége biztosította. Öreg napjaiban nagyon ritkán mozdult ki a fővárosból, csak a nyarakat töltötte vidéki barátai körében, *Boldogon*, (Pest-Pilis vármegye). Az 1889. évi nyári pihenésük végén (szeptember 12-én) érte utol a halál boldogi házukban. A 85 éves korában elhunyt édesapát két gyermeke (Retel Jenő és Zachár Kálmánné szül. Ruehietl Berta) siratta és többekkel együtt kísérte utolsó útjára.¹⁶

Ruehietl Miklós az 1830-as években kezdett el publikálni, amit hol kisebb, hol pedig nagyobb időszakra szüneteltetett is. Legtöbb írása *a 30-as évek második felében* jelent meg, s ekkor öt periodikának is tevékeny munkatársa volt. A *40-es évek* első két évében csak az „Ismertető” c. gazdasági hetilapnak adta le a lap profiljába illő írásait. Ezt a rövid időszakot követően, közel *30 évig (1871-ig) alig írt*. Ez alatt a három évtized alatt egy-egy rövid írását – történeti forrásközlést és a régmúlt egy-egy helyi nevezetességének ismertetését – három különböző profilú lapban közölték. Ne feledjük, hogy éppen erre – Ruehietl számára ihletszegény – idősakra esett a szabadság- és függetlenségi harcot megelőző feszült társadalmi helyzet, vagy az 1848-as parlamenti választások, amire ő maga az eseményeket követően, 40 év elteltével így emlékezett vissza: „Görgön a Bala várának nevezett védhelyen választottuk 1848-ban az első magyar parlamentbe

16. Uo. 1379. és *Fővárosi Lapok* 1889. 255. sz. 1886.

a népképviselőt, egyhangúan, lelkesülten kikiáltva *Soltész Jánost*.¹⁷ Választói minőségben én is ott valék *Almásról*, mint a herceg Esterházyak gazdatisztje.”¹⁸ Ekkor harcolt a nemzetőri seregben, amiért utána zaklatásoknak volt kitéve még a családjá is. Az úrbériség megszűnésével ekkor kísérelte meg az önálló almási gazdaságának kialakítását, amiben rövidesen csatlakoznia kellett. Az ötvenes években új kinevezést kapott – uradalmi kasznár lett –, ami új gondokkal párosult. A hatvanas években a hercegi birtokrendszer megváltozott körülmények közé került. Ekkor ment nyugdíjba, s ez az az időszak, amikor a postamesteri hivatást tanulja, majd gyakorolja. A sor, természetesen, közel sem teljes, vagyis ezt még számtalan emberi gyengeséggel, objektív akadályozó tényezővel kellene kiegészítenünk. Szó ami szó, a szádvári uradalomban töltött 14 éves és az azt megelőző bujái uradalmi 4 éves nyugodt időszakot zaklatott, mozgalmas három évtized követte. Ruehietl Miklós számára sokdrangúvá lett e három évtized alatt az ismeretterjesztés. A pennáért nyúlás szinte ösztönös örömét több – számára akkor fontosabbnak tűnő – teendő előzte meg.

A 70-es években körülményei úgy alakulnak, hogy újra elkezdi intenzívebben írogatni. Munkától teljesen visszavonultan él Pesten. Még az évtized legelején építi ki kapcsolatait a Fővárosi Lapok munkatársaival. A 80-as években – annak második felében – szinte évente jelent meg egy-két hosszabb lélegzetű visszaemlékezése. Az eddig elmondottakat kísérjük figyelemmel – a jobb megértés és a könnyebb áttekinthetőség érdekében – egy táblázat segítségével.

Periodikák Ruehietl Miklós cikkeinek megjelenési ideje	Rajzolatok	Házasos Multságok	Társalkodó	Regélő	Ismertető	Müller és Vahot Nagy Naptára	Vasárnapi Újság	Reform	Szabolcsmegyei Közlemények	Fővárosi Lapok	Pesti Napló	Magyar Nyelvőr
Az 1830-as évek	X X X X X X X X	X	X	X	X X X X							

Ruehietl szárnypróbálgatásait a *Regélő-Honművész* c. első magyar – irodalmi – divatlapunkban kezdte. A hetenként kétszer megjelenő lap kiadó-szerkesztője Róthkrepf (1837-től Mátray) Gábor volt, aki politikától mentes és tudománytól elhatárolódó, mulattató lap kiadására vállalkozott. Mátray előfizetési felhívását az 1833-as év első napján bocsátotta ki. Ruehietl Miklós is a lap megjelentetését szorgalmazta azzal, hogy előfizetője lett. Mindez a *Regélő* 1. számában közölt névlistából derült ki, ahol ő az előfizetők között „Ruehietl Miklós írnok” megnevezéssel szerepelt. A lap szerkesztője ígérte, hogy – stílszerűen – az április 1-jén induló *Regélő*ben olvashatók majd: „novellák, legendák, hosszabb történeti elbeszélések – életírások, nevezetes emberek és nemzetségek vonásai s ismertetései – híres várak, szép tájékok, mulató helyek, különös

17. *Soltész J.*, (1809–1879), akit Torna vármegye 1848-as népképviselőjévé választottak, ismereteink szerint személyében azonos a *sárospataki református főiskola jeles tanárával*, aki még Zemplén megye táblabírája is volt. Lásd bővebben az életpályát: *Szinnyei J.*, 1908. (XII.) 1211–1213.

18. *Fővárosi Lapok* 1888. 203. sz. 1491.

Periodikák Ruehietl Miklós cik- keinek megje- lenési ideje	Rajzolatok	Hasznos Mulatságok	Társalkodó	Regélő	Ismertető	Müller és Vahot Nagy Naptára	Vasárnapi Újság	Reform	Szabolcsmegyei Közlemények	Fővárosi Lapok	Pesti Napló	Magyar Nyelvtör
Az 1840-as évek					X X X X X							
Az 1850-es évek						X						
Az 1860-as évek							X				X	
Az 1870-es évek								X	X	X		X
Az 1880-as évek											X X X X X	

tulajdonságú vidékek leírása – rövid utazási előadások, nép- és országismertetések – rövid elmés versek s balladák – kellemes érdekű apróságok, anekdoták, jeles mondások, rejtett szavak.”¹⁹ Mátray hogy kilenc évig fenntarhatta lapját (1841-ig) és megőrizte előfizetői többségét (az első évben kb. 700 előfizetője volt), annak ára az volt, hogy dilettáns írásokat is kénytelen volt közölni, ami a színvonal egyenetlenségét eredményezte. Mátray nem törekedett az újságírói pályát ízelgető fiatalok megtartására sem. A 29 éves Ruehietl is csak az első évfolyamba írt adomákat és rímes, néhány soros dalokat. A fiatal reménységek így inkább a Regélőben csak szárnyaikat próbálgatták, amint megindult a Rajzolatok, színvonalassá vált a Társalkodó, odagyültek, majd az Athenaeum szerkesztősége kapuján kopogtattak.²⁰ Ezen az úton indult el Ruehietl is.

1837 és 1841 közötti időszakot tekintjük publicisztikai tevékenységének legtermékenyebb öt évének. Ez alatt az öt év alatt négy színvonalas és népszerű sajtóorgánumban 19 cikke jelent meg. Témájukat és műfajukat tekintve igen színes skálán mozogtak. Találunk közöttük továbbra is adomákat, ún. rejtett szavakat, anekdotákat, dalokat, bölcs megállapításokat, sőt romantikus verseket, de közöl Torna vármegyét érintő fontos eseményeket, műemlékeket, régiségeket és gazdasági tudósításokat, valamint egy népmondát is.

1836-ban Borsos Márton egy gazdasági jellegű hetilapot adott ki *Ismertető* címen. Ruehietl Miklós 1837-től 1841-ig tevékeny munkatársa volt, vagyis mindaddig, amíg melléklapja (1840-től), a Világ 1841 elején főlappá minősült, aminek az *Ismertető* szerény mellékletévé lett, tehát a gazdasági lap politikai orgánummá lépett elő.²¹ A heti

19. *A magyar sajtó története I.* 446–447.

20. *Uo.* 445–454.

21. *Uo.* 731.

gazdasági lap több mint öt éves fennállása alatt sok jeles gazdasági szakértő mellett megjelentek olyan ismert személyiségek cikkei is, mint Vállas Antal, Fényes Elek, dr. Rummy Károly, Vajda Péter, Gáthy István, Korizmic László s még sokan mások.²² 1837-ben e lapnál Ruehietl kütön rovatot kapott. Kezdetben „Levelezés”, a következő év második felétől „Gazdasági Tudósítás”, illetve kis kiegészítéssel 1840-től „Gazdasági, és időjárás tudósítás”, majd „Gazdasági tudósítás, és még valami” címen jelentek meg írásai. A levélformát végig megtartó cikkei a kicsiny szászvári uradalom – akkori szolgálati helye – elsősorban gazdasági, de olykor társadalmi gondjait tárták a lap országos olvasóközönsége elé. Mindehhez persze figyelembe kell vennünk Ruehietl 80-as évekbeli visszaemlékezéseiben leírt egyik tanulságos, kortörténetileg is hiteles mondatát: „De hát hányan olvastak akkor gazdasági lapot?”²³ A rovat megindításától 1840-ig az uradalom központjából, Szilasról keltezteti jelentésszerű, rendszeres írásait, majd *Almásról*, abból az uradalmi faluból, ahol házat is építtetett családjának. Tudósításából betekintést kapunk a szászvári uradalomban folyó gazdasági életbe, a jobbgyi tevékenység mindennapjaiba, megismerjük a 13 uradalmi település zord időjárásának természecsökkentő kihatásait, de olvashatunk – bár keveset – az uradalmi jobbágytársadalmi helyzetéről, terhes szolgáltatásairól és minimális kereskedelmi tevékenységéről. Az uradalmi gondokat és azok jobbító szándékú kritikáit ötvöző írásai végén soha sem csak a nevét tüntette fel, hanem az érintett témákban jártasságát a „kezdő mezeigazda”, majd „gazdasági írnok”, ill. „gazdasági írnok hg. Esterházy nál”, 1840-től pedig „gazdatiszt” megnevezésekkel is igyekezett igazolni.

A 30-as évekbeli publikációi természetesen nem zártak le az Ismertetőben megjelent, főleg gazdasági tárgyú cikkeivel. A fentiekből már tudjuk, hogy a Regélőbe irogatott egy-két soros adomákat és ugyancsak rövid dalokat. Ezt a kipróbált utat folytatta a „Társalkodó, tudományos, művészeti s mesterségi tekintetben” hasábjain is. A reformgondolatoknak helyet adó Társalkodó 1832-től jelent meg a Jelenkor melléklapjaként. A fő- és melléklap élén is Helmezy Mihály neve olvasható, bár a melléklap tényleges szerkesztői munkálatait 1832 első felében Bajza József, majd utána nyolc évén át Szenvey József látta el. Annak ellenére, hogy Ruehietl egyetlen kifejezetten politikai célzatú cikket sem írt, tudnunk kell, hogy a Társalkodó volt az első melléklap, amely főlapjához képest sokkal nagyobbat lépett előre. „Nemcsak szórakoztató, ismeretterjesztő, vagy éppen gazdasági cikkeket s olykor verseket és színikritikákat közölt, hanem olyan írásokat is, amelyek burkoltan, de felismerhetően politikai kérdésekkel foglalkoztak, és olykor már szinte íráscikkeknek voltak tekinthetők” – ahogy ezt Kosáry Domokos a korszakra való nagy rálátásával megfogalmazta.²⁴ A kor valóságában is Széchenyi szintén a Társalkodót tartotta előremutatóbb lapnak, s ezért hírlapi cikkeinek egész sora itt látott napvilágot. Ruehietl Miklós a lap népszerűségéhez – előfizetője 1837-re több mint 4000 volt – annyiban járult hozzá, hogy sokszor az ő anekdotái és az ún. rejtett szavai színesítették azt.²⁵

A Regélő–Honművész első divatlapunkat két évvel később, 1835. január 1-jétől a második követte Rajzolatok a társasélet- és divatvilágból” címen. A lap szerkesztője és kiadója Munkácsy János volt, az a mozgékony, az új iránt fogékony zurnaliszta, azon ritkák egyike a korban, aki az újságírásból élt meg. Magát „az első magyar humoristának is nevezte. Az első szám bevezetője határozottan állást foglalt programját illetően. „Az élet ábrázolására törekszik szépirodalmi (novellák, életképek) és publicisztikai írások (levelek, ill. hazai és külföldi beszámolók) segítségével.”²⁶ A lap a kor

22. *Fővárosi Lapok* 1886. 257. sz. 1868.

23. *Uo.* 1867.

24. *A magyar sajtó története I.* 378.

25. Lásd példaként a *Társalkodó* 1839. évfolyamát.

26. *A magyar sajtó története I.* 455–456.

divatjához igazodó célkitűzései mellett is csak öt évig élt (1839-ig). 1837 és 1838 azok az évek, amikor Ruehietl Miklós írásai is napvilágot látnak e lap hasábjain. Folytatja a Regélőben és a Társalkodóban is meg-megjelenő rövid, néha rímes gondolattársításait. Itt 1837-től a „Gondolat füzér” rovatban gyakorta találkozunk az emberi jellem jó és rossz oldalait szembeállító bölcs megállapításaival.²⁷ Előrukkol hosszabb lélegzetű romantikus versekkel²⁸ és egy népmondával²⁹ is. *Másrészt* az eddigiektől eltérően, de távolról sem azokkal homlokegyenest más irányba indult el, amikor új témában kezdett el cikkezni. Fel kívánta kutatni Torna vármegye feledésbe merült történeti emlékeit (dokumentumokat, tárgyi emlékeket és nevezetes épületeket). Mindehhez párosította a jelen történéseinek rögzítését is. Így a *szépirodalmi* és *gazdasági* vonatkozású írásai mellett megjelentek a *helytörténeti* színezetűek is. A Rajzolatok 1837. évfolyamának „Honi hír” rovatában beszámol a „nagy ceremónia közepette” lezajlott új, Torna vármegyei főispán hivatali beiktatásáról. Mindezt rosszállóan teszi, és történetileg túlhaladottnak ítéli meg a reformokért foggal-körömmel küzdő „alsó magyarok” előtt.³⁰ Ugyanebben a rovatban néhány számmal később a görögói római katolikus templom falába évszázadok óta beépítve álló, a Bebek család ősi, vörösmárvány síremlékére hívja fel az olvasók figyelmét³¹. Egy évvel később a *Hasznos Mulatságok* progresszív szemléletű lap „Régiségek” rovatában Ruehietl ismét közzétett „két régiséget, amelyek a Tekintetes Torna vármegyében két adózó birtokában” porlepte helyen sokáig őrződött.³² Az egyik egy 1669-ben íródott alkulevél,³³ amely Szögliget, mint uradalmi település helytörténetét gazdagította. A másik közlése egy „négyszegű palaczk”-kal ismerttet meg bennünket, amely nagy valószínűség szerint a szádvári várból került ki, és a vidék Bethlen korabeli emlékeinek egyike. A lap, mely leköszölte e két utóbb említett történeti emléket, 1817-től élt a Hazai és Külföldi Tudósítások melléklapjaként. Szerkesztője Kultsár István, társszerkesztője 1833-tól az a Vajda Péter lett, akit az Ismertetőben közölt cikkíróknál már említettünk, és az, aki öt évvel később már az *Athenaeum* segédszerkesztője, élesen ostromozta a feudális társadalmat, annak valamennyi ellentmondásait.³⁴ Aligha meglepő, hogy a konzervatív sajtó mind erősebben kezdte támadni Kultsár és Vajda lapját, a *Hasznos Mulatságok*at. Mindehhez persze még tudnunk kell, hogy az 1830-as évek végén már egy új írói nemzedék lépett fel, akiknek jó része a Ruehietl Miklós által is bejárt utat tette meg. Vagyis a Regélőben, a Rajzolatokban vagy a Társalkodóban kezdték írói pályafutásukat, és később az *Athenaeum* felé tájékozódtak. Ruehietl számára a megmérettetések csúcsa, az *Athenaeum* munkatársi gárdájába történő bekerülés már magas mércének számított. Képességeit túlhaladta a megtett út végére való eljutás. Így – kényszerből –, mérlegelve a feudális magyar társadalomban betöltött pozícióját és újságírói adottságait, letért az „Ifjú Európa magyarországi szálláscsinálóinak” a fent megjelölt ún. sajtóorgánumi útjáról.³⁵

Az 1837 és az 1841 közötti termékeny 5 évet több évtizedes megtorpanás követi. Erdemleges újságírói tevékenységéről ezt követően már csak a 80-as években beszélhe-

27. *Rajzolatok* 1837. 52. sz. 413., 60. sz., 1838. 17. sz. 134–135.

28. *Uo.* 1838. 45. sz. 358., 49. sz. 389.

29. *Uo.* 1838. 20. sz. 153–156.

30. *Uo.* 1837. 62. sz.

31. *Uo.* 1837. 81. sz.

32. *Hasznos Mulatságok* 1838. 12. sz. 94–95.

33. A levél teljes terjedelmét a *Társalkodó* 1839. évi 28. sz.-ban Ruehietl újra közzéteszi.

34. *A magyar sajtó története* I. 251., 732.

35. Pesty Frigyes kiadatlan Torna vármegyei Helynévtárából tudjuk, hogy Ruehietl írt értekezést az *Athenaeumba* is. Pongrácz Bálint jegyző, Bódva-Lenke közbirtokosa (I. Szinyeyi J., 1905./X./ 1388.) jegyezte le Ruehietl Miklósról ezt az információt. Kutatásaink során – e hír tudatában sem – találkoztunk az említett lap hasábjain egyetlen Ruehietl-cikkkel sem.

tünk. Elvértve addig is jelentkezett néhány írásával. Míg a 40-es években, 1841 után egyetlen írását sem ismerjük, amely publikációban megjelent volna, addig az 50-es években is csak egy kis közlését adták le. 1857-ben tőle szokatlan és eddigi, a tornai vidéket bemutató munkáitól eltérő témához nyúlt. *Müller és Vahot Nagy Naptárában* a diósgyőri óriás mogyorófa történetét ismerteti.³⁶ A 60-as években is mindössze két, nagy szellemi megpróbáltatást nem igénylő forrásközlő cikke jelent meg. Az egyik persze az elismerten közkedvelt, az ismereteket egyenesen a néphez intéző, hosszú életű (1854–1921) lapban, a *Vasárnapi Újságban* látott napvilágot. Itt Bebek György görögői síremlékét ismerteti kissé kibővített formában,³⁷ amint ahogy azt a 30-as években a *Rajzolatok* és a *Társalkodó* hasábjain is megtette. A másik a *Pesti Napló* „Tárcza” c. rovatában került közlésre. Itt is az 1842. évi Athenaeum 11. számából 4 eredeti levelet szóról szóra újra a nagyközönség elé visz. A levelek 1741-ben íródtak gróf Károlyi Sándorhoz. Feladójuk Andrassy Zsigmond királyi tanácsos, Csongrád vm. alispánja és országgyűlési követ.³⁸ A helyi témák után most országgal próbálkozott. Az 1741. évi hosszas Dietának lassú törvénykezését próbálta az 1860-as évekre aktualizálni. Persze több-kevesebb sikerrel érte ezt el 4 db 120 évvel korábbi levél szó szerinti felidézésével. Az újrakezdést, a 30-as évekbeli énjének megtalálását erőlteti a *70-es években* is. Ez alatt a 10 év alatt is mindössze 4 cikke jelent meg, de közülük az egyikben már a mélypontról való kilábalásának reménysugarait véli felfedezni. Ebben az évtizedben könyvrecenziója jelenik meg egy megyei lapban. A *Szabolcsmegyei Közlönyben* hozzászólt a Csörszárka kialakulásának történeti kérdéséhez.³⁹

Nyugdíjas éveiben ideje van nyelvészeti könyvek böngészésére is. Ennek köszönhetően születik meg a két nyelvészeti témájú cikke. Az egyikben Debrecen helynevünk jelentésbeli eredetét nyomozza. A nyelvészeti szónyomozás a Nádaskay Lajos és Zerffi Gusztáv szerkesztésében megjelenő radikális napilapba, a *Reformba* került.⁴⁰ A cserebere ikerszó értelmezéséhez és annak népies használatához kiegészítéseket tesz és magyarázatokat fűz a Szarvas Gábor szerkesztette *Magyar Nyelvőrben*.⁴¹ Mindezeket a próbálkozásokat siker és elismerés sem koronázta. A megpendített témák mögött mély ismeret és hosszabb előtanulmány nem húzódott meg. Valamennyi kísérlete rőzselánghoz hasonlítható. Az 1840-es évektől az 1870-es évek elejéig pillanatnyi gondolatait vetette papírra, ami a 30-as években szisztematikusan építkező gondolatrendszeréhez még laza kapcsolódási pontokat sem mutatott. Valószínű, hogy hosszú vívódás és a több évtizedes kiúttalanság merész lépésre készítette. Visszakanyarodott a herceg Esterházyak uradalmi rendszerének bemutatásához, vagyis ahhoz a témához, amit a legjobban ismert, hisz benne élt évtizedeken át. Nem lett hűtlen a 30-as években több oldalról is bemutatott szádvári uradalomhoz sem, de azt túllépve, betekintést adott a hercegi család életének mindennapjaiba és gazdálkodásának egyes részleteibe is. Valamennyi, e témakörben megjelent írása *visszaemlékezésekként* láttak napvilágot az indulásakor Tóth Kálmán, majd 1867-től Vadnai Károly szerkesztette „irodalmi napi közlönyben”, a *Fővárosi Lapok* oldalain. Az 1864-től 1903-ig megjelenő napilap a hazai átlagnemesség, -polgárság, -értelmiség és a női olvasótábor igényével számolt. Ruehietl oly mestersen nyúlt a letűnt régmúlt bemutatásához, hogy annak visszhangzott sikere csöppet sem volt kétséges. A régóta szomjazott sikerélmény újabb és újabb cikkeket szült. Még

36. *Müller és Vahot Nagy Naptára* 1857. „Óriási mogyoró Diósgyőrben (rajzzal)”.

37. *Vasárnapi Újság* 1866. 4. sz. 39–40.

38. *Pesti Napló* 1866. 17. évf. július 26. sz.

39. *Szabolcsmegyei Közlöny* 1876. 111. sz. „Adalékok Réső Ensel Sándor: Csörszárka c. munkájához.”

40. *Reform* (Esti kiadás) 1871. 188. sz. július 10.

41. *Magyar Nyelvőr* 1873. II. köt. 554.

a 70-es években megírta első visszaemlékezését. A „Száz év előtti magyar nábob” c. cikkét⁴² Esterházy Miklós herceg és Eszterháza mozgalmas élete néhány epizódjának szentelte. További öt visszaemlékezése élete utolsó éveiben, 1886 és 1889 között látott napvilágot ugyancsak a *Fővárosi Lapok*ban.⁴³ Ezekből részleteket az alábbiakban közlünk is.

* * *

Ruehietl Miklós publikált írásaiból tematikus válogatást adunk. Közzöljük azokat a *forrásértékű információkat*, amelyek a szádvári uradalom gazdaság- és társadalomtörténetének 19. századi feldolgozásakor hasznos adatokként szolgálhatnak a téma kutatóinak. Cikkeinek forrásértéke leginkább abban mérhető le, hogy ő az Esterházy hercegi uradalmak 19. századi gazdálkodásának *szemtanúja és részese* volt. Az Ismertetőben egyik alkalommal az uradalmi jobbgátsággal történt együttérzését így adta tudtunkra: „Haza nagyjai, és bölcs törvényhozói!!! kérünk hallgassatok meg minket, kik szüntelen felkiáltunk a' nép közül; mert mi tudjuk, látjuk, halljuk, tapasztaljuk, érezzük 'sat. azt, mi a' tudatlan nép' keblét tépi, szaggatja, külsejét rutítja, törpíti, aljasítja 'sat. 'sat.”⁴⁴

Ha Ruehietl Miklós élete során megírt és megjelentetett cikkeket egyetlen egésznek vennénk, akkor a következő, százalékosan is kimutatható eredményt kapjuk. Egész életművének 47%-át a gazdasági témák adták. 22%-ban társadalmi problémákat vett bonckés alá. Közel 12%-ban felkutatott régiségeket tett közkinccsé, és a maradék 19%-ba tartozna minden egyéb, elsősorban a szépirodalmi és a nyelvészeti próbálkozásai. Mindezek tudatában lássuk a szádvári uradalomban folyó gazdálkodásról tett észrevételeit és azokból levonható következtetéseket. Ne feledjük, hogy a tárgyalt időszak az 1837 és 1841 közötti 5 év.

Terméseredmények: 1837-ben 1 kereszt búzából – ami rendszerint itt 18 kévéből állott – 1,5 véka (ugyanannyi pozsonyi mérő), míg hasonló mennyiségű rozsból 3 véka termést nyertek. Ebben az évben a „*tavasziak*” a reményeken túl díslettek, és kecsgetően alakult a *kukorica*- és a *burgonyaföldek* termése is. Az esőzések miatt a *takarmányfélék* gazdagon nőttek, kivéve a vidéket nem kedvelő *mohart*. Ellenben a szüret, a *szőlőtermés* az 1836. évinél is soványabb reménységű volt, hisz a kevés szőlőszem is csak borsó nagyságúra nőtt meg.

A termés *betakarítása*, így a „*tavaszi aratás*” is csaknem egy teljes hónappal *rendszeresen kitolódik* az uradalom két hegyi helységében. Így a gabona maradéktalan behordásával 1837-ben is csak szeptember végére végeztek *Borzován* és *Szilicén*. Fekvésükből adódóan e települések „korábban érzik a' zordon tél' viszontagságait és később' a' kellemes kecsit”.⁴⁵

„Termést sem igen reménylhetünk gazdagabban a' tavalinál, hisz a *vad vizes földek* fütenger-nél egyebet nem fognak teremni. . . . Azonban azt a' *tiszamelléki kövér alföld ki fogja pótolni!*”⁴⁶

1838. augusztus 1-jén a *középszerű őszi vetés* már learatva, képékben várta a behordást. „*Előleges cséplés*” után 1 kereszt (18 kéve) *búza* megadott 1 köbölnyit (2 PM), s a *rozsa* is ugyanannyit tett ki. „*A tavaszi a tikkasztó hőség* miatt reménységünk alatt fog fizetni. A *szőlőszem* borsó nagyságú, amihez szintén kevés a remény. A *kender apró*.”⁴⁷

Az 1840. évi *tavaszi vetés* (bükköny, árpa, zab) *május* elején, a sanyargató északi szelektől meggyötörve, szálanként lengedezett. „*Április 5. napján* ázott meg a' föld, azóta még *harmatban* sem tudott részesülni. A *burgonya*, és *tengeri* ültetés most – május első napjaitól – van napirenden.

42. *Fővárosi Lapok* 1873. 141. sz. 612–613.

43. *Fővárosi Lapok* 1886. 199. sz. 1443–1445. „Balaton-Füred hajdan (1820-ban)”; 257. sz. 1867–1869. „Egy aggastyán emlékeiből”; 1887. 245. sz. 1803–1806. „Egy jó magyar publicista fiatal éveiről (Török János)”; 1888. 203. sz. 1491–1492. „Szádvár régi urairól”; 1889. 197. sz. 1461–1464. „A hajdani világról (Egy aggastyán emlékeiből)”.

44. *Ismertető* 1840. II. 4. sz.

45. *Uo.* 1837. 27. sz. 150–151.

46. *Uo.* 1838. I. 21. sz. 123–124.

47. *Uo.* 1838. II. 13. sz. 158–159.

A' szőlőnek csak néhány napokkal ezelőtt fordított hátat a' gunyás metsző; azonban a' gunyás homlító is imitt amott küzd már a' szőlővesszőkkel. *Gyümölcs főink közül*, nagy nehezen, a' som virít már, majd egy hónap óta merő szokásból.⁴⁸

„Az 1840. június 24-i nagy jégesőt követően reményünk egyedül a' burgonyában és a zabban fekszik.⁴⁹ A nagy jég után a szőlőfűrtök, de még a gabona is rothadásnak indultak. Előleges cséplés után 1 kereszt (18 kéve) jégnevágtá rozs 2-2 2/4 PM-t ad, de a jégvágatából – amit sok helyen csak takarmánynak tudnak használni – 1 PM-t nyerne.⁵⁰

Az 1840. évi termésből csak a burgonya és a takarmány⁵¹ lett elegendő mennyiségű. Bár 1841 februárjában már a takarmányból szűkében voltak.⁵² Boruk kevés lett, amiért a jeget okolták. Minőségre is igen keveset különbözött az 1837. évitől. *Gyümölcsből* szinte semmi sem termett. Azt hinnénk, hogy így kevesebb szilvapalinka folyt le a garatokon. Lehet, hogy így is volt, de somból töretlenül bő termést szüreteltek, amiből kiváló és a vidék közkedvelt *sompálinkáját* nyerték. „A kenyér ellenben szűken termett.” Még november végére is sok föld maradt vetetlen, a munkát az esőzések hátráltatták. De a bevetett földek nagyobb része kiázott, kiposadt.⁵³

Összesítésként álljon itt előttünk még egyszer az uradalmi gabona terméseredménye az ún. „Előleg(es) cséplések” alapján.

1837.	1 kereszt (18 kéve)	buzából	1,5 véka
		rozsból	3 véka
1838.		buzából	1 köből = 2 PM
		rozsból	u. a.
1840.		–	
		rozsból	2-2 2/4 PM
		(jégvágta rozsból)	1 PM

A hercegi családot valójában egy csöppet sem aggasztotta – nem úgy a helyi jobbágyságot –, hogy a kicsiny szádvári uradalomban a kenyérnekvaló évről évre igen kevéssel kecsegtetett. A többi uradalomból pótolni lehetett e hiány bevételét. Ruehietl 1886-ban így emlékezett vissza az 1842. évi nagy gabonatermés eladási gondjaira: „Néha-néha volt nagy termés, pl 1842-ben hg. Esterházy *kisvárdai uradalmában*, ahonnét 200 PM-t a *rozsnyói piacra* föl kellett szállítani a jobbágyoknak. 6 nap volt oda az út. *Mádig* a *kisvárdai jobbágyok*, *Rozsnyóig* a szádvári uradalom jobbágysai szállították. Akkor Almáson laktam, és rajtam volt az eladás gondja. Vékánként egy huszasért (50 kr. kongó). Akkor azt mondták: „Magyarország megful a maga zsírjában”. Most – 44 évvel később – nem mondják, most az államadósság fullasztó voltától kell félni.”⁵⁴

Piaci árak: A harmincas években az *Ismertetőben* közzétett cikkei, a szádvári uradalom gazdálkodását közvetlenül érintő tudósításai végén „Piacunk” címszó alatt Ruehietl közzétette a napi gabonaárakat. A gabonaárak – az uradalom szempontjából – a közeli *rozsnyói* és *alsó-metzen-zéfi* piaci árakhoz igazodtak. Többségében egy áron vagy minimális eltéréssel kelt el a gabona a fenti két, nagy forgalmú piacos helyen. Az alábbi *táblázatban foglaltuk össze* az uradalmat nagyban érintő gabonaárakat, amit az *Ismertető* több számában⁵⁵ is fontosnak vélt közölni Ruehietl Miklós.

48. *Uo.* 1840. I. 39. sz. 621–622.

49. *Uo.* 1840. II. 4. sz. 52–55.

50. *Uo.* 1840. II. 14. sz. 211–212.

51. A takarmányt emlegetve itt jegyezzük meg, hogy Ruehietl Miklós takarmányozással kapcsolatos cikket sohasem írt, ahogy azt Szinyei J. a rá vonatkozó cikkbibliográfiában említi tévesen. A *Gazdasági Lapokban* 1864-ben (9. sz. 125–126.) és 1865-ben (25. sz. 297–298.) is *Ruehietl* írt cikket, de szerzője a cinalvi gazdaság mérnöke volt Sopron vármegyében, és nem Miklós-nak, hanem Mihálynak nevezték.

52. *Ismertető* 1841. 22. sz. 346–349.

53. *Uo.* 1840. II. 47. sz. 743–744.

54. *Fővárosi Lapok* 1886. 257. sz. 1869.

55. *Ismertető* 1837. 19. és 27. sz., 1838. 13. sz. és 1840. II. 14. sz.

Rozsnyói piac	1 köből (2 PM, 1 kila)						
	tiszta búza	kétsze- res	rozs	árpa	zab	köles	szemes kukorica
	ára (frt. és kr.)						
1837. aug. 12.	9	8	5 ²⁴	5	3 ²⁴	–	–
1837. szept. 9.	10	7 ¹⁵	6 ¹⁵	4 ²⁴	2 ³⁶	7 ³⁰	–
1838. febr. 17.	9 ¹⁵	7	5 ⁴⁵	5	2 ²⁴	–	5
1840. júl. 25.	12–13	10 ³⁰	9 ⁴⁵	6	4	–	7

A gabonaárak rendszeres közlése után egy alkalommal – az 1840/41. évi kemény télre való tekintettel – közlést kaptunk a tornai hegyes-erdős vidék tűzifaáraitól is.⁵⁶

1 bécsi öl bikkfa	7 frt.
tölgyfa	6 frt.
1 köből szén fa	8–9 frt.
1 szekér nyers galyfa	3 frt.

Ruehietl jól ismerve a közeli piaci árakat, azzal zárta a helyi tűzifa árait, hogy az a rozsnyói piacon kétszerese.

Kereskedés, árucseré: Az uradalmi jobbágyok megtermelt termékeinek és előállított – elsősorban fa-áruinak kereskedelme minimális, a megélhetéshez éppenhogy elegendő szinten mozgott. A kereskedelem egészséges vérkeringésétől való távolmaradás oka a falvak szegénysége és a kiéptetetlen úthálózat. Ez utóbbi állításunkat Ruehietl Miklós megerősítette. 1840-ben az utak „ittott járhatatlanok, mi magunk pedig türehtetlenkedünk azok miatt, noha az ut'csinálásban legkevésbé sem akarunk részt venni.”⁵⁷ A jobbágy, ha mégis rákényszerült a kereskedésre, akkor azt kerti növényeivel, gyümölcseivel, házilag előállított termékeivel vagy házi-, végső esetben igás állataival tette. Az elmondottak Ruehietl megfigyelései és tapasztalatai alapján íródott cikkeiben ekképpen bukkannak fel:

„A káposztából t. i. – mi itt meglehetősen mennyiséggel termesztetik – a szorgalmas falusi-gazdasszony fáradtságos ápolása után nem keveset szokott pénzelní. Persze, a piacon pénzzé tett zöldségféle a jobbágyi lakosságnak csak néminemű szükségét fedezteté.”⁵⁸

1837-ben igen felduzzadt a lókereskedők száma a vásárokon. Megjelentek az olyan lókupecsek, akik a lopott állatokat a piaci árak alatt értékesítették.

Sokan voltak – megjegyezzük, hogy ma is –, akik a bő és rendszeres – természeti csapások és károk ellenére is – somtermést kihasználva vagy a vadon termő gyümölcscsel, vagy abból előállított pálinkával kereskedtek. 1840. november 20-án Ruehietl ilyen „kereskedésbeli árat” jegyzett le:⁵⁹ 1 itze sompálinka 32 kr.

Az uradalom ipari növényekkel, természeti kincseivel és azzal a kevés gabonával kapcsolódott be a kereskedelembe.

„A' kender, mire az uradalomban nagy szorgalom fordittatik, mint kereskedelmi növényre – apró!, ezért szegedi földieink, kik mint vászon-kereskedők minden éven megszoknak bennünket vásznainkért keresni – előre intetnek, hogy jövő (1839) éven majd a' vászonnak rőfét nehezen fogják megvásárolhatni 30-33 kr.-on, hanem 40–50 kr.-on, mert vannak határok, hol a' virágos kender 1-2 lábót alig üt meg.”⁶⁰

„Fuvarosaink (1838-ban is) folyvást hordták az itt szomszéd határban néhány évvel ezelőtt fölfedezett vasbányából a' vaskövet Diós-Győrre a' hámorba, honnan visszatértükkor miskolczi

56. Uo. 1841. 22. sz. 349.

57. Uo. 1840. II. 47. sz. 743.

58. Uo. 1837. 27. sz. 150–151.

59. Uo. 1840. II. 47. sz. 744.

60. Uo. 1838. II. 13. sz. 158–159.

piacon vásárlott étellel térének vissza, mi nekik kétszeresen jutalmazá a' fuvarbért. Az Élettel sok marhátlán felebarátaik' szükségeit elégiték ki."⁶¹

„Megyénkben kebeleztet 4 magtár kevés gabonát tüzhett ki eladásra – miután a' conventio-nátusok' bérét képes vala csak földözni, mert a mult (1837.) évi aratás reménységünkön alul fizetett.”⁶²

Időjárás megfigyelések: Ruehietl Miklós a szádvári uradalomban eltöltött 14 éves szolgálati ideje alatt – jó gazdához, földműveshez illően – gyakran végzett időjárás megfigyeléseket is. Egyik ilyen – általunk is ismert – *megfigyelési ciklus az 1837. július 21-től augusztus 21-ig tartott.* Ez alatt az egy hónap alatt napról napra lejegyezte az időjárás változásait. A megfigyelés előtt a tájat a viharos napok váltakozása és a naponkénti esők jellemezték. Mindez az aratás kezdetét is kitolta. A megfigyelt nyári időszakban Szilason és a szomszédos falvakban – vagyis az uradalom területén – „mindössze kétszer volt hasznos eső”, július 22-én és augusztus 1-jén – állapította meg Ruehietl. A többi nap derűs és meleg volt, amit néha az északi erős szél vagy a tompa égzengések zavartak meg.⁶³

Ruehietl ismerte a népi megfigyeléseken nyugvó időjárás rendszabályokat is. Közülük néhánnyal az utókort is megörvendeztette. Pl. „Apáinktól öröklénk többek között: a kakasok, a tyukok, a szunyogok 's bogarak kirajzása az eső előjele; a tyukok korán nyugalomra költözése a jó idő várható jele” stb.⁶⁴

1837 szeptemberében gazdasági írónkunk a tikkasztó augusztusi kánikula után *zord és hideg nappalokról és éjszakákról* számolt be. A lehült levegőn túl még „az egyik borult 's esős nap a' másikat váltván fel”.

Az 1837/38. évi tél nagy havazásokkal telt el, amit Ruehietl így pontosított: „havunk tömérdek, három láb magasságu”. Mindezt nemcsak télen sínylették meg az ott lakók, hanem tavasszal is a termőföldek. „Torna vármegyében rettegnek a hegyekből lezuduló hó viztől; a hóvizpatakkal együtt lerohanó iszap és sziklarögek a lakosság földjét, réttjét nem kiméli.”⁶⁵

Az 1838. évben is a „kánikula beköszöntött ugyan, de nem a' természetben, hanem egyedül a' kalendáriomban. Július 22-től hűvös esős napok vannak, az éjjelek a' szó valódi értelmében hidegek.”⁶⁶

Az 1839. évről semmilyen információt sem tudunk meg Ruehietltől időjárás tekintetben. Legközelebb 1840 májusától közli megfigyeléseit. „1840. május 1-én telink van!, didergő hideg uralkodik a tavasz dacára.”⁶⁷ „A' jó ég május 10-kén esővel vizasztalta meg a' már reményében végekép elcsüggedt mezeigazdát, naponként szaporodott az eső, majd szél támadt, amiből vihar kerekedett, mindez égi háboruhoz és kártékony záporokhoz vezetett. Befejezésként *junius 24-én* este 6–7 óra közt *jégeső szakadt ránk, mely megyénk' felső járását egészen tönkre tevé,* majd tojás nagyságu jég hullott a borzovai, sziliczei, kisleludi, fekete-füzi, jablonczai, körtvélyesi, almási, görgői stb. határookban. Rétjeink május 10 óta szüntelen záporpatakoktól gyötörtetvén, ekkorig víz alatt hevertek.”⁶⁸

„A szirt kupokrul naponkint lerohant záporpatakok tömérdek kövel, iszappal boríták el szőleinket, földjeinket, réttjeinket . . .”⁶⁹

1840. augusztus első napjaiban is záporok, szelek, égháborúk, kisebb jég naponként dühöngött.⁷⁰

„Egész éven ált az idő viszontagságaira volt panaszunk, és jelenleg (novemberben) is arra van.”⁷¹

61. Uo. 1838. I. 21. sz. 123.

62. Uo. 124.

63. Uo. 1837. 27. sz.

64. Uo.

65. Uo. 1838. I. 21. sz. 123–124.

66. Uo. 1838. II. 13. sz. 158.

67. Uo. 1840. I. 39. sz. 621.

68. Uo. 1840. II. 4. sz. 52–55.

69. Uo.

70. Uo. 1840. II. 14. sz. 211.

71. Uo. 1840. II. 47. sz. 743.

Ruehietl Miklós időjárás megfigyelései és utólagos regisztrációi 1841-ben az Ismertető olvasótábor számára befejeződött. Tudósításait a következő rövid megjegyzéssel zárta: „*télünk kemény volt.*”⁷²

Károk, kártevők: Az alábbiakban Ruehietl Miklós cikkeiből kiemeljük azokat a részeket, amelyekben a *termést*, az *állatállományt* vagy a *lakosságot* ért károsodást hangsúlyozta. A vizsgált öt évre esett csapások és károk alapján a következő csoportosítást állítottuk fel. Az uradalmat ez alatt a néhány év alatt érték *természeti csapások* vagy *károk* (óriási hó, nagy fagyok, tűzvész), pusztították termését *növényi élősködők* (könvény fű, üszög) és *állati kártevők* (hernyók, cserebogarak), tizedelte állatállományát a *farkas* és az akkor dúló *járványok* (torokgyík, száj- és körömfájás, métely), persze a felsoroltakat messze túlszárnyalták a *tudatlanságból eredi károk*.

1837-ben az első kaszálás után a *lucerna közé* egy „*kártékony* ragadvány: *boldogasszony haja* vagy *könvény fű* (*cuscuta europea*) csapott be”. Ez a veszélyes fűféle pl. a Szilas határában lévő 5 holdnyi lucernatáblán olyan jelentős kárt tett, hogy már a második kaszáláskor is észlelhető volt. Ekkor majdnem három szekérrel kevesebb takarmányt tudtak csak betakarítani. A lucernát ért kár következtében az *gyökerestől elpusztult*. A helyi lakosság azonban „irtó szerül egyebet vasfogu gereblénél” nem használt.

Ugyancsak ebben az évben a vidék szegény adózó népe „*egyik keresetágától majd végkép’ meg fosztattott*”. Augusztus végén „*a hernyó*” a káposztatermés nagy százalékát tönkre tette, „... csak itt ott maradhatott abból ép és tökéletes fej”.

1837-ben még elszaporodtak a szőlőkre és a gabonafélékre egyaránt veszélyes *cserebogarak* is.

1838-ban a rozs jelentős részét „*az üszög* tevő tönkre”. Ebben az évben több járvány is károsította a jobbágyi állatállományt. A járvány a tornai és a cserehádi gazdák udvarairól szedte az áldozatait. Ruehietl leírásában a szadvári uradalom falvaiban a járvány így jelentkezett: „... az ugarolást csak ügygyel bajjal végezhetjük el, mivel *jármos marháinkat* (teheneinket is) *száj- és láb fájás* szállta meg annyira, hogy *helységünkben a 100-120 db jármos ökör* közül alig van 20 db, mellyet munkára lehetne fogni. Dög ekkorig nem mutatkozott. *A sertések torokgyíkban* kezdenek itt-ott hullani. Oka lehet a porlepte levegő. Némelyek orvosolják a bajt. *Rozs-liszttel* hintvén be szájuk’ belsejét, mit aztán később levakarnak a’ bőrrel együtt. (Nem válik be!) Próbálkoznak *fagyal-fa* (*ligustrum*) levelének megfőzésével is.”⁷³

Az 1839. évi garázda *hernyók* még a következő évi termést is tönkretették, s így kevés gyümölcs lett. „*Óh, átkozott kis hernyók! be nagy agságára ’s kárára* vagytok az emberi nemnek!” De az itteni emberek „*restek*” és inkább tudatlanok ahhoz, hogy elűzzék azokat.

A vidéken a *juhok között* mirigyként dúlt a *métely* 1840-ben. Az idén az okát a múlt évi esős őszen látták, mert „*a’ juhok közt a’ mételyt egyedül a’ nedves, posványos és savanyú legelők idézik elő*”. „*Balásházy úr „Jutenyésztés”-ről* írt könyvében az itt ajánlott orvosszer vidékünkön nem ajánlható. Sikertelen!” Ruehietl Miklós az egészséges, száraz szalmát ajánlja.⁷⁴

1840. július 24-én *pusztító tűz* futott végig *Görgön*. Ruehietl erre a napra és a károokra így emlékezett vissza: „*Tűz, víz és levegő*, ezen bosszuló három elem vidékünkön folyvást dúl. Július 24. reggel 10–11 óra közt *Görgön* tűz keletkezett. Oka zsír vagy pipa által kiütvén keletkezett. 57 házat, tömérdek csúrt, istállót, szénaboglyát ’sat. hamvasztott el. A nép sarlójával a’ mezőn levén, *hontértekor egyedül zsarjátját* lehet *százados fahajlékainak*.” *Görgő közbirtokos helység* volt, miszerint nem csoda, ha 1 köblös földterületet 10-12 szalmával fedett faház, csűr, istálló, „stef.” lepi el, ahol a tűz gyorsan elharapódzott. A kár is tetemes volt, kb. 30 ezer váltóforintra rúgott.⁷⁵

1841-ben a három láb magasságú *hó* hirtelen olvadása tömérdek kárt okozott. A hegyekekből lesodort iszap ellepte a földeket és a réteket. A juhokat ahogy tavaly és azt megelőzően is, úgy idén is halomra ölte a *métely*. Télvíz idején az éhes *farkasok* bemerészkedtek a településekre is.

72. *Uo.* 1841. 22. sz.

73. *Uo.* 1838. II. 13. sz. 158–159.

74. *Uo.* 1840. I. 39. sz. 622.

75. *Uo.* 1840. II. 14. sz. 211–212.

76. *Uo.* 1841. 22. sz. 346.

Egy hízósertést és néhány kutyát faltak fel. A -14, sőt -18 °C-os kemény télen sokaknak a burgonyája a pincékben, vermekben és szobákban tetemesen károsult.⁷⁶

Az uradalom népe: Ruehietl Miklós cikkeiben való tallózást a jobbágságról, annak helyi gondjairól, nehézségeiről tett észrevételeivel zárjuk. A továbbiakban felvillantunk az uradalmi lakosság életéből néhány jellemző „életképet”. Az elmondottakból kitűnik majd a helyi szegénység, a társadalom peremére sodródott, az ún. *marginális elemek* (lókötők, erdőpusztítók és fatolvajok, részegeskedők) uradalmon belüli nagy száma, a *vagyoni helyzetük*, rendszeres *vándormunkájuk*, a *tagosításban* való bizodalomuk és egy *jobb jövő képe*. Persze, mindez úgy jelenik meg most előttünk, ahogy azt egy közöttük élő művelt fő észlelte és papírra vetette.

„Az annyira óhajtott, és sokaktól magasztalt *tag-osztály* megyénkben is lábra kezd kapni. A 'tornai mezőváros' határait már mérnöki táblák czégérezik, hol a' munka jelenleg már folyamatban is vétetett. Szögliget helység is szinte kívánja, és sürgeti a' tagosztályt. Minő siker fogja koronázni az egészt, arról csak a' jövőendő tanúsít, miről annak idejében helyén lesz tán egy két szót szólanunk!”⁷⁷

„A jobbágyok közt az *úrbéri telkek szabad adása s vevése* nálunk, Torna vármegyében napi rendben van. Itt *egy fél úrbéri hely* 9ed és 10eddel 60-120 frt, *egy negyed részt* 25-60 frt-ért adnak s vesznek. Egy ilyen féle *telek után van*: 4-8 köből őszi vetés, 2-4 köből tavaszi vetés, 3-6 kaszár rétet, melly terem kb. 4-8 szekér szénát, 2-4 szekér sarjút.”

„Vannak ugyan helyek, *hol közbirtokosság nincsen*. Egy ilyen helyen a múlt őszen *egy negyed rész telket* 500 v. cz. frt-ért vettek meg. És ki hinné, hogy a közbirtokos helységekből a földnek becse korántsem rúg annyira, mint a regulázott tiszta jobbágy helységekből. Oka, a közbirtang miatt elparlagosodott föld. A közbirtokos helységekből *majd minden harmadik házban csapszék* van, ahol zsidó bort és pálinkát árulnak.”

„A szegény szántóvető az esztendő végén (az adózás idején) – az így is *zálogba került telket* bocsátja áruba, és az érette fizetett csekély pénzt pedig legott kifizeti, aztán számára mi marad? – rongyos ruha, száraz kenyér.”⁷⁸

A szegény *falusi tudatlan nép* bőség' idejekor mindenét felfalja, csak abbul annak idejében másoknak ne kelljen juttatnia, mi szerint mit neki a' jótékony természet bőven nyújtott, azt ő uzsorás zsidók' kezébe szokja hordogatni borért, pálinkáért, dohányért sat., aztán *magyarosan koplal*, midőn a' mostoha csapások számára semmit sem hágy fel.”

„Az aratás, forgatás és szőlőkapálás nyakunkon, de a' *munkás kezek távol tőlünk az alsó vidékeken izzadnak*; mert a júniusi nagy jég (1840. jún. 24.) kellenél több embert kényszerített az *Alföldre kenyérkereset véget*,⁷⁹ miszerint szőlőhegyeink valóságos berek alakban tűnnek a' figyelmes gazda' szemébe.” De ilyen időszakban „még drága pénzért sem kapáltathatnak a' szőlőbirtokosok, hát ugyan robotban?!”⁸⁰

„Az *erdő pusztítóknak* – kik nálunk számosan találtatnak – igen jó keresetet adott az 1841. évi *tűzifa magas ára*. Sajnos, a minden keresetágtól megfosztott nép gyakorta kényszerül efféle törvénytelenségekre, hisz nem ritka az, hogy se kenyere, se sója.”

„A nép mondok, hogy a kétségbe eséstül megmenekedhessék mindenét prédálja! A szegénység pedig a bűnnek tanyája.” „Minél nyomorultabb valamely ember, annál inkább eleme neki a' részegeskedés. Uraim! a' szigorú törvények és fenyítékek sat. hiányzanak.”⁸¹

„*Ló-kötők!* – több jó lovakat az illy gazemberek előroztak. Vásárokon csekély áron eladnak. Többsége megkerült, 's kemény fenyítés alatt nyögnek. Mikor szűnik már meg valahára az illy szőrű lókereskedők száma? Majdha rendszeres gazdálkodásban, az *Angolok nyomdokát követve*, jobb fajta lovakat nem gondatlan és léha pásztorok' őrzete alá bízunk, hanem saját felvigyázásunk mellett gondosan *zárt istállóban*, vetett takarmánnyal töltött jászol mellé fékezhetjük.”⁸²

77. Uo. 1838. II. 13. sz.

78. Uo. 1841. 22. sz. 347–348.; Lásd még: *Rémiás T.*, 1988. 312–316., Telekhányad alapján történt rétegződés.

79. Lásd a témához: *Viga Gy.*, 1990. 205–237. VI. fejezet, Vándormunka.

80. *Ismertető* 1840. II. 14. sz. 211–212.

81. Uo. 1841. 22. sz. 348., 1840. II. 47. sz. 743–744.

82. Uo. 1837. 27. sz. 151.

„Allandó fizetés illesse a' lelkészeket, és tanítókat, mi szerint idejüket ne vesztegethessék a' kététes gazdálkodásra, hanem a' helyett, hogy mindennapi kenyerükről aggodnak, inkább *hasznos oktatásokban, tanításokban fáradozhassanak.*”

„Kövessük a *mívelt külföld nyomdokát*, és ne pálinka kazányokruul, korcsmákról, csapszékekrül, csárdákrul s több e félékrül álmodozzunk. Uraim! A *mívelt külföld gyárakat állít*, ahol a munkás itt annyi bért nyer, mennyivel magát és családját tisztességesen kitarthatja és ruházhatja. Uraim! ne feledjük, a 19. században élünk!”⁸³

A cikkreszletek, a forrásértékű információk *közvetlenül* a szadvári uradalom gazdálkodásáról szölktek. E tanulmány keretei között ennyire volt lehetőségünk. Szólhatunk volna, persze, más témafelvetéseiről is, de azok már más utakra vittek volna el bennünket. Azok más a reformkori Magyarország előrehaladásának gondjaira keresték a választ, vagy csak *közvetve* kapcsolódtak az uradalom történetéhez. Így a *mintagazda* többoldalú bemutatása, vagy a tornai falvak *kulturális és történeti értékeinek, építményeinek* ismertetése, *visszaemlékezései* a herceg Esterházyakra, mint földesurakra vagy *Török János publicista* barátjára, *közéttett versei, népmondája*, Torna vármegye *tájszavainak gyűjtése, nyelvészeti próbálkozásai* – mind-mind kiaknázatlan, információgazdag területek.

Ruehietl Miklós a maga korának egy *sokoldalú gazdatisztje*, de *kevésbé sikeres publicistája* volt. Az utókor, halála után, nemcsak a tevékenységét, de nevét is elfeledte. Ebben saját kora is közrejátszott. Zárásként elég legyen annyit hozzáfűzni, halálhírét mindössze két lap közölte. Közülük az egyik a Fővárosi Lapok volt – aminek több éven át munkatársa –, amely halálhírét *nevének és életkorának pontatlan feltüntetésével* közli.

IRODALOM

Budapesti Hírlap 1889. 257. sz.

Fabricsius E.,

1931. A magyar gazdatiszt. Budapest

Fővárosi Lapok 1873. 141. sz., 1886. 199. és 257. sz., 1887. 245. sz., 1888. 203. sz., 1889. 197. és 255. sz.

Hárich J.,

1934. Liszt Ferenc és az Esterházy hercegek. Budapest

Hasznos Multságok 1838. I. 12. sz.

Ismertető Honi- 's Kül-Gazdaságban és Kereskedésben 1837. 19. és 27. sz., 1838. 13. és 21. sz., 1840. I. 39. sz., II. 4., 14. és 47. sz., 1841. 22. sz.

Kállay I.,

1976. Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében. Századok 110. évf. 5. sz. Budapest

1980. A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest

Kosáry D.,

1970. Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Budapest

Magyar Életrajzi Lexikon II. (1982). Budapest

Magyar Nyelvőr (Szerk.: Szarvas G.) 1873. II. kötet

A magyar sajtó története I. (1979) (Szerk: Kókay Gy.); II/1. (1985) (Szerk.: Kosáry D. és Németh G. B.). Budapest

Magyar történelmi fogalomgyűjtemény I. (1980). Eger

Merényi L.,

1902. Hg. Esterházy Pál nádor utasítása a tisztartóihoz. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (IX.). Budapest.

83. Uo. 1841. 22. sz. 349.

Müller és Vahot Nagy Naptára 1857.

Nagyváthy J.,

1821. A magyar gazdatiszt. Pest

Pesti Napló 1866. 17. évf.

Rajzolatok a társasélet és divatvilágból (Szerk.: Munkácsy J.) 1837. 52., 60., 62. és 81. sz., 1938. 17., 20., 45. és 49. sz.

Reform (Esti kiadás) 1871. 188. sz.

Regélő 1833.

Rémiás T.,

1988. A szádvári uradalom (Torna vm.) adózó népességének társadalmi differenciálódása a 18. század második felében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV-XXVI. Miskolc Szabolcsmegyei Közlöny 1876. 111. sz.

Szinnyei J.,

1905-14. Magyar írók élete és munkái X. (1905), XI. (1906), XII. (1908) és XIV. (1914) kötet. Budapest

Társalkodó 1839. 28. sz.

Vasárnapi Újság 1866. 4. sz.

Viga Gy.,

1990. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc

MIKLÓS RUEHIETL – DER DOMÄNENVERWALTER VON SZÁDVÁR ALS PUBLIZIST (1835-49)

Die *Domäne von Szádvár* war eine unter den Domänen der Familie des Herzogs Esterházy in Ungarn. Ihre Dörfer gehörten dem Komitat Torna in Nordungarn an, während es der Gliederung des herzoglichen Fideikomißgutes nach unter der Leitung des Inspektors des Amtsbezirkes Lévai stand.

Der Lebensweg von *Miklós Ruehiel* war organisch in den Alltag der Esterházy-Domäne eingegangen, hat er doch im Dienste der herzoglichen Familie hier 88 Jahre seines Lebens verbracht.

Ruehiel wurde am 6. Dezember 1804 in Ozora, einem der Amtszentren der Esterházy-Domänen in Transdanubien, geboren. Auch sein Vater stand in herzoglichen Diensten. Mit Unterstützung durch die Domäne konnte Ruehiel die Grundschule und später das Gymnasium besuchen. Er hörte sogar einige Semester Philosophie. Nach Beendigung seiner Studien erwarb er sich Praxis auf den Domänen des Fideikomißgutes. Anfangs arbeitete er als Wirtschaftsassistent und Schreibkraft auf der Domäne Süttör (Komitat Sopron), dann auf der Domäne Csobánc (Komitat Zala). Vom Jahre 1831 an nahm er an der Verwaltung von Besitzungen in Oberungarn teil. So wirkte er vier Jahre lang auf der Domäne von Buják (Komitat Nógrád), um dann die längste Zeit, das heißt 14 Jahre lang, auf der Domäne Szádvár (Komitat Torna) in Diensten zu stehen. An den beiden letzten Orten fand er genügend Ruhe, um – wie er dies schon in Oberungarn begonnen hatte – in verschiedenen Periodika Schriften zu veröffentlichen.

In den dreißiger Jahren des vergangenen Jahrhunderts erschienen seine Schriften in den Zeitschriften *Regélő*, *Társalkodó*, *Ismertető*, *Hasznos Mulatságok* und *Rajzolatok*. Über einige probenhafte Anekdoten und Lieder hinaus waren seine Themen das wirtschaftliche Treiben auf der Szádvärer Domäne, die gesellschaftliche Lage der dort lebenden Leibeigenen, die Witterungsunbilden in den Domänendörfern, Mitteilung von Quellen über die betroffenen Dörfer, das produktionssenkende Wesen der Dienstleistungen, Beschreibungen in kritischem Ton über Aktuelle Ereignisse im Komitat usw.

In den vierziger Jahren war er aktiver Mitarbeiter bei *Ismertető*. Damals beschäftigten ihn die folgenden Themen so sehr, daß er zur Feder griff und sie in den schon genannten Periodika erscheinen ließ. So schrieb er über verheerende Naturschäden und andere Schäden (Hagelschlag, Feuersbrunst, Schneeschmelze, Seuchen, Wolfs- und Raupengefahr, Waldvernichtung, Frostgefahr usw.), über die Reformierung der gesellschaftlichen Verhältnisse (z. B. die Einführung einer ständigen Entlohnung, das Vorbild des guten Herrn und des gebildeten Ausländers usw.), über die Registrierung des regelmäßigen Handels zwischen Oberungarn und der Großen Ungarischen Tiefebene sowie über die an die Jahreszeiten gebundenen Arbeitsverträge, über die rückständige Kultur, über die Anregung zum Lesen und so weiter.

Nach Aufhebung des Frondienstes (1849) kehrte er auf die Domäne von Buják zurück, wo er bis zu seiner Pensionierung 1861 tätig war. Im Anschluß an den Freiheitskampf, an welchem er bis zum letzten Gefecht als Nationalgardist teilgenommen hatte, erschienen während der Zeit der Selbstherrschaft nur in „*Müller és Vahot Nagy Naptára*“ 1857 sein „*Óriási mogyoró Diósgyőrben*“ (dt.: Die Riesenhaselnuß in Diósgyőr), dann während der Zeit des Absolutismus in den Spalten von *Vasárnapí Újság* und *Pesti Napló* die „alten Sachen“ und Sagen über den berühmten Bebek.

In den siebziger und achtziger Jahren bis hin zu seinem Tod (12. September 1889) war er wieder aktiver Publizist. Hier waren es in erster Linie Geschichtchen über den Alltag der Esterházy's und ihre Gewohnheiten, die zu seinen guten unvergeßlichen – besonders der Landschaft und der Menschen wegen – Erinnerungen gehörten. Ein erneutes Nachdenken über die Ereignisse auf der Domäne von Szádvár regte ihn wieder zum Schreiben an und bildete die Quelle für die beschriebenen und publizierten Themen. Er veröffentlichte Artikel in den Blättern *Reform*, *Magyar Nyelvőr*, *Fővárosi Lapok*, *Szabolcsmegyei Közlöny* sowie in anderen Organen des Landes.

Ziel und Absicht der vorliegenden Arbeit bestehen darin, dem werten Leser anhand der Schriften von Miklós Ruchietl, die in den obengenannten Blättern erschienen, das Leben eines Domänenverwalters und seine stets mit seiner Arbeit und seinem persönlichen Interesse verbundene Tätigkeit als Journalist vorzustellen. Darüber hinaus sollen hier auch ergänzende Angaben zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte auf der Domäne Szádvár während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts geliefert werden. Auf diese Angaben stießen wir unter den Dokumenten im Archiv der Familie des Herzogs Esterházy, die sich im Landesarchiv befinden.

Tibor Rémiás

A KÁVÉZÁS ELTERJEDÉSE ÉS A KÁVÉHÁZAK TÖRTÉNETE MISKOLCON

DOBROSSY ISTVÁN

A kávé és a kávézás meghonosodásáról, pontosabban a családon belüli, vagy egy társasághoz, közösséghez kapcsolódó fogyasztási alkalmakról és szokásokról nagyon hiányos ismeretekkel rendelkezünk. A kávémérőhelyek és a kávéházak kialakulásáról, mint az információcsere fontos társadalmi fórumairól is szegényes adatokkal szolgál a magyar szakirodalom. Pedig Magyarországon viszonylag nem régi „élvezeti cikk”-ről, a fogyasztáshoz kapcsolódó eszközkészletről, szokásokról, azok gyakorlásának színtereiről (pl. kávéházak, kávézók) van szó. Néhány emberöltővel előttünk úgy tartották, hogy a szegény népnek olyan reggeli itala a pálinka, mint gazdagnak a kávé.¹ Aztán a presszógépek megjelenése után a kávé falun és városban egyaránt a „szellem itala” lett, napjainkban pedig joggal nevezhetjük a magyarság nemzeti italának.

A kávé szó első előfordulását Zrínyi Miklós költőtől 1645-ből ismerjük. „Kávés ház”-ra 1706-ban, „kaféház”-ra 1709-ben utalnak az első adatok.² Érdekességként említhetjük néhány európai nagyváros első kávéházainak megnyitását: London 1652, Párizs 1672, Bécs 1686, Prága 1712, Berlin 1721. Pesten 1714-ben, Budán 1717-ben, Óbudán 1739-ben utal az első adat kávéház megalakulására.³ A kávé magyarországi „bevezetése”-ről, a polgárság és a parasztság körében történő elterjedéséről átfogó néprajzi tanulmányt készített 1988-ban *Kisbán Eszter*, érzékeltetve azt, hogy a fogyasztással kapcsolatban még napjainkban is gyűjthető récents anyag.⁴

Alábbiakban – elsősorban levéltári források és történeti adatok alapján – egy észak-magyarországi városban tesszük vizsgálat tárgyává a kávé, beleértve megjelenését, elterjesztőit és elterjedését. Figyelemmel leszünk az otthoni kávéfogyasztásra éppúgy, mint a városi kávéházak kialakulására és működésük történetére.

* * *

A kávé megjelenése Miskolcon – az utóbbi évek kutatásai alapján – viszonylag szűk időhatárok között valószínűsíthető. 1706-ban egy limitáció felsorolja a törökországi árukat, s meghatározza, hogy azok egységei mennyibe kerülnek. Ilyen török áru a *malosa szőlő*, a *citrom*, a *riskása*, a „fűszerszámok” közül a *bors*, *gyömbér*, *sáfrány*, *szekfő* (azaz: szegesszekfű), *szerecseny-dió*, *babér*, *nádméz*, *mandola* és a *faolaj*. Kávéval nem találkozunk a felsorolásban.⁵

1. Vö. *Gundel I.–Harmath J.*, 1982. 41.

2. *Kisbán E.*, 1988. 153., és TESz 1970. II. 413.

3. *Rudnay J.*, 1976. 37.

4. *Kisbán i. m.* 149–177.

5. Borsod vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyve IV. 501/a. 15. köt. 61.

Attus per Quater Francium 460. 3/4

2. Pálfi Péter kávévirág	1.42
2. Pálfi Péter kávé	4.
2. Pálfi Péter kávé	30.
2. Pálfi Péter kávé	1.42
1. Pálfi Péter kávé	45.
1. Pálfi Péter kávé	15.
2. Pálfi Péter kávé	12.
2. Pálfi Péter kávé	12.
2. Pálfi Péter kávé	18.
2. Pálfi Péter kávé	2.12.

Summa 467. 5/8

Summa 468. 1/8

Zambel Samara Rexeffied 1766

1766. 7. 19. Maj

Attus per Quater Francium 460. 3/4

Attus per Quater Francium 460. 3/4

Zambel Samara Rexeffied 1766

1. kép. Görög kereskedő számlája a kávé bolti árusításáról (1764)

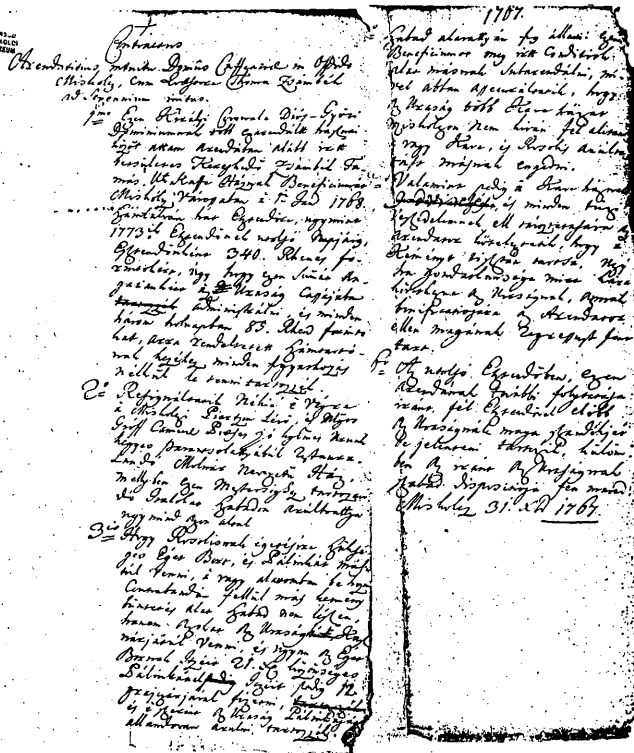
1721-ben Szentpéteri András szolgabíró számadásai között a következő megfogalmazásban, s „Conscriptor Jaktin Uraimék”-nak címezve olvashatjuk, hogy felhasználtak „... ugyan Eő Kglmek számára egy Lat Sáfránt és egy Lat Szeretsen dió virágot, tíz Czitromot, *Fél oka kávé*t, egy font riskását, egy süveg nád mézet, egy font borsot, egy font gyömbért, szeretsen diót.”⁶

A kávé szállítói és bolti értékesítói Miskolcon a görög kereskedők voltak. Tőlük a négyesi Szepessy család nemcsak Miskolcon, hanem Kassán is rendszeresen vásárolt. Hagyatéki anyaguk között – a háztartási eszközök pontos összeírásán túl – szép számmal találhatóunk különféle vásárlási számlákat, nyugtákat, összesítéseket is. 1706-tól követve nyomon, s elemezve a család számláit, 1775-ben találjuk az első olyat, amely kávé vásárlását tünteti fel. Ezt követően a füge, gersli, citrom, csokoládé mellett rendszeresen előfordul a *Cave*, vagy *Káve* is.⁷ (Az egyéb vásárolt termékek közül figyelmet érdemel az 1690-ben vett – s akkor jellemző – bors, gyömbér, dohány, valamint herba thea, 1706-tól a bors, gyömbér, a szeretsen dió virág, 1723-ban pedig a fahéj, a mandula

6. IV. 501/a. Prot. 19/b. 318. Itt jegyzem meg, hogy a kávé ajándékozására Magyarország más területeiről is ismerünk példákat. Vö. Szilády Á.–Szilágyi S. 1863. I. k. 153., 160., 191., 228., II. k. 20. (Az *oka* mennyiség 1,28 kg.)

7. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Négyesi-Szepessy család számlái.

379. Miskolc, Irók.

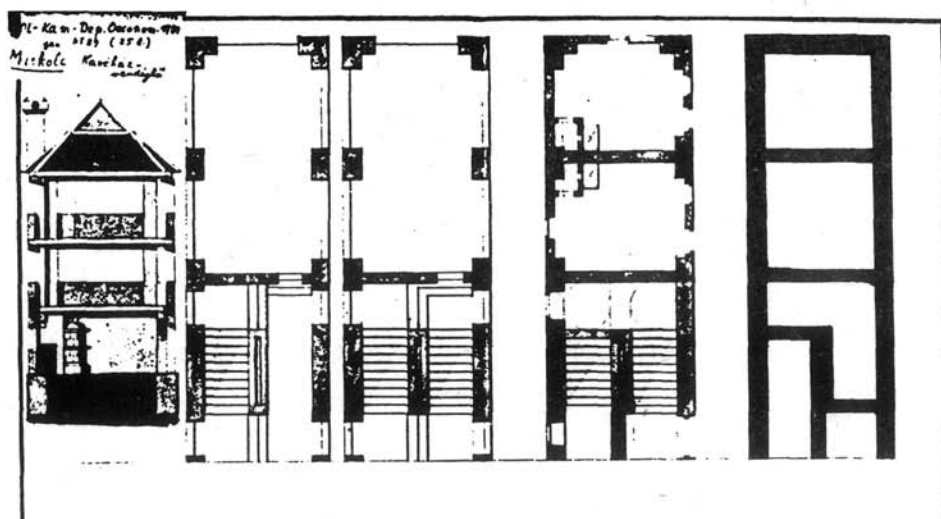

2. kép. Kávéháznitást engedélyező okirat a diósgyőri koronauradalom anyagából (1767)

és a szekfőszeg.) A görög kereskedők hitelkönyveiben és számlái között 1764-ből származik az eddig ismert legkorábbi, kávéval kapcsolatos adat (1. kép).

Ezek az adatok elsősorban az előkelő társadalmi osztály tagjainak kávéfogyasztására vonatkoznak, s arra gondolunk, hogy az otthoni kávékészítés a 18. század első harmadában, de főleg a század közepén már nem ment ritkaságszámba a görög kereskedők által uralt Miskolcon. A korábbi, 1721-es számadás is arra utal, hogy a város vezetősége kávéval is megkínálta az ideérkező előkelő vendégeket.

A családi körben történő kávéfogyasztásra utalhatnak a vagyonösszeírásokban fellelhető kávékészletek is. Nagyon kevés olyan 18. századi – s ezen belül miskolci – összeírást ismerünk, amely segítségünkre lehetne. A már idézett négyesi Szepessy család egyik tagjának, Zsigmondnak, 1768-ban vették számba halála után megmaradt ingóságait. Az ezüst tárgyak között első alkalommal itt találkozunk kávékészlettel. A porcelánedények között „veres, zöld és sárga festékekkel ki festett nagyobb virágú porcelán Findzsák”-at, „hasonló festésű és matériájú nagy kávé Ibrik”-et említenek. De ugyanilyen „Herbatéhez való Ibrik”-et és „Cukkor porzó”-t is számba vettek. Volt a háztartásban „Veress mázas Cserép Kávé Ibrik” és „Kávé főző Cserép Ibrik” is. A kávéfőzéshez használt edények rézből is készülhettek. Ilyeneket *Ibrik*nek nevezve, kisebb és nagyobb méretben, sárga- és vörösrézből készülve, hasonlóan felsorol az

3. kép. Az 1781. évi tűzvész után helyreállított uradalmi kávéház (1783)

összeírás. Ekkor tüntetnek fel először kézi kávéőrölt, tehát olyan kelléket, amelyhez hasonló a Herman Ottó Múzeum tárgyi gyűjteményében is található.

A házi kávéfőzés és fogyasztás mellett – azt megelőzően, vagy az eddig ismert legkorábbi adatot követően – alakultak ki az első kávémérő helyek, a mai kávéházak elődjai. Ezek a diósgyőri koronaauradalom, vagy a tapolcai apátság bérleményei lehetnek, bár utalnak adatok városi kávéház működésére is. Az eddigi leírások nem kevés félreértésre adnak lehetőséget, vagy olyan adatokat említene, amelyek ellenőrizhetetlenek. Ezek közül is kiemelkedik a következő: „Miskolcon a kávéházba járást a görögök honosították meg. Városi helyiségben nyitották az elsőt 1744-ben. Ez csak rövid ideig állt. A következőt az apátság Piac utcai házában nyitották meg, ennek 1760-ból ismert a bérlője. 1764-ben Girgt Antal bérlőjével találkozunk. 1765-ben az uradalom egyik házában nyílt görög kávéház. . . . 1781-ben a Piac utcán már a görögnek és Baumgartner Mihálynak van kávéháza, de szó esik a Csabai kapuban is „kiskávés”-ről, bizonyos Vencel kőművesről. 1788-ban az uradalom sóházának alsó részén Novák Jakab tescheni polgár rendezett be kávéházat. . . . 1805-ben Malagets Ferenc bérelte ezt a kávéházat. 1818-ban a csizmadia-szín melletti kávéházat Zinzifa Ádám árendálta.”⁸

A fenti idézetből – amely eddig elfogadott megállapítás volt – igaz az, hogy a „kávéházba járást” a görögök honosították meg Miskolcon. Az első, s dokumentálható bizonyossága ennek az a megállapítás, amely 1767-ben született a diósgyőri koronaauradalom és Zsámbék Tamás görög kereskedő között. A hat pontból álló szerződés rögzíti, hogy 1768–1773 között az uradalom 340 R. forintért a miskolci Molnár-házban „Kaffe-Ház” kialakítását engedélyezi „Betsületes kereskedő Zsámbék Tamás U/rna/k”, s itt „ezen mesterséghez tartozandó Italokat szabadon árulhatja.” A szerződés megfogalmazza, hogy „Éget Bort és Pálinkát venni” csak az uradalom kasznárjától lehet, s az „Uraság Pálinkáját állandóan árulni tartozék”. A korcsmabérletektől ezt a szerződést az különbözteti meg, hogy megfogalmazzák „az Uraság több Kava házat Miskolczon nem kíván fel állítani, a vagy Kave és Rosolis árultatását másnak engedni” (2. kép).

8. Halmay B.–Leszih A., 1929. 108.

A szerződésből fontos az, hogy az uradalom nem kíván más kávéházat Miskolcon, és nem kíván több hasonló engedélyt kiadni. Ez így az első uradalmi kávéháznak tekinthető, amelynek most már a helyét kell azonosítani. A „miskolci Piaczon lévő Mólnár-ház” nem azonosítható, Zsámbék Tamás háza (vagy bérelt üzlete) viszont igen. A szerződés megkötésével csaknem egy időben, 1768-tól Zsámbék boltja a Széchenyi u. 15. sz. alatt volt (a Pannónia szállodától a színház felé eső egykori második vagy harmadik házban). Az 1781. évi tűzvész nemcsak ezt, hanem a szomszédos – s szintén görög kereskedő – üzletet is tönkretette. Így érthető az az 1784-ben, Pozsonyban kelt irat, amely szerint „A M. Kamara engedélyezi, hogy a d-i uradalom kártalanítsa a tűzvészt szenvedett Zsámbék Tamás görög kereskedőt, . . . s Rósa nevű görög kereskedőt . . . amennyibe a bolthelyreállítás került az 1781-es tűz után.”⁹ 1783-ban Szőlősy Ferenc, az uradalom prefektusa a magyar kamarának beszámolót készített, s ebben jelzi, hogy a tűzvész kárait 1782-re helyreállították. A renovált, megjavított épületek között szerepel az a kávé- és korcsma-ház, amely egy emeletes objektumban kapott helyet (3. kép). A felújítást követően az épületnek más funkciója lett, s arról nem szólnak feljegyzések, hogy hasznosítása miképpen alakult.

1768 előtt nincs tehát olyan adatunk, ami hitelesen kávéház meglétére, üzemelésére, működésére utalna. Érdekes, közelítő feljegyzés szerint 1735-ben Trangus Illés engedélyt kapott a városi tanácstól, hogy „saját telkén patikát erigáljon”. Az engedély kimondta, hogy a patikában nemcsak nádméz, hanem nádmézzel csinált reggeli italok (= rosolis) árulását is engedélyezik. Árulhat a várostól vásárolt „égett bort”, de más nem. Ez megfelel annak a 18. századi szokásnak, amely a legtöbb magyar városban megengedte, hogy a gyógyszerészek szeszes italok, vagy süteményfélék készítésével is foglalkozzanak. Valójában ez a gyógyszertár korcsmával egybekötött olyan vállalkozás lehetett, amely a betegeknek túl az egészségeseket is vonzotta a nádmézzel készített italok jóvoltából. A város később megvonja ezt az engedélyt, s Trangus Illés üzlete is eltűnik, legalábbis nem utalnak rá adatok a későbbiekben. Vállalkozását mint korai s különleges „boltot” emeltük ki, hiszen sem a cukrászdák, sem pedig a kávéházak nem eredeztethetők így a gyógyszertárakból.¹⁰

Másik adat szerint 1743/1744-ben György Tamás nevű görög kereskedő kap engedélyt „kávé, harbatea és rosolis árulására” a város boltjában.¹¹ Időrendben ide kívánczik az az említés, amely egy görögök ellen írt gúnyversben maradt fenn. Az irat kelte gyaníthatóan 1755.¹²

„Nyuszt és Róka torok már nyakok környéke
Ezüst s Arany órát tart Ósók mellyéke:
Rövid nap vármegyén lesz ezeknek széke
Füstbe ment Magyar város veritéke.
Ki kalmár, *ki kávé*s, ki tósérkedik
Több van olyan aki borral kereskedik
Mondják, hogy általuk terhünk könnyebbedik
Országos bolond az, ki így vélekedik.”

Az 1929-es városmonográfiából vett e témával kapcsolatos idézetnek bizonytalan az a megállapítása is, hogy az 1744. évi görög kávéházat 1760 körül az követte, amelyet az apátság Piac utcai házában nyitottak meg. Az apátsági ház, az ún. Curialis ház a mai Pannónia szálloda épülettömbje helyén, a Széchenyi–Kossuth utcák sarkán állott. Itt

9. OL. Kamara Dep. Oeconom. 1784. jan. No. 89. (Kávéház – kereskedőház – vendéglő)

10. Brósz K., 1879. 25. sz.

11. Miskolc város jegyzőkönyve, III. k. 59. IV. 1501/a.

12. Miskolc város levéltára. „Tudóskönyv 1755” Miscellanea 125. (Oldalszámozás nélküli kéziratos jegyzeteléssel.)

az apátságnek csak mészárszéke és korcsmája működött. 1777-ben viszont egy összeírás, amely a tapolcai apátság valamennyi hasznát számba vette, már viszonylag jó jövedelmű épületnek említi a kávéházat és a pálinkafőzést (vagy pálinkafőző műhelyt). Ez a kávéház pedig az akkori Mindszent község területén éppúgy lehetett, mint a Curiális-házban.¹³

Ezeket összegezve úgy véljük, hogy az 1743/44-es, az 1755 körüli, majd az 1760-ra utaló adat csupán a kávézás ismeretére, kávézás működésére utal. Ezt kiegészítve az 1721-es adattal (amikor is a város ad ajándékba kávé), úgy gondoljuk, a kávé és kávézás a 18. század első harmadában honosodott meg Miskolcon. Ez a szokás alakította ki, hívta létre az első üzleti fórumot, amelyet 1768-ban görög kereskedő kávéházként nyit meg a városban.

Szintén uradalmi épületben nyílt meg a város második kávéháza is. Meglétéről egy 1775-ös összeírás tesz említést. Nem lehet azonos a Zsámbok-féle házzal, hiszen ez az épület a mai Rákóczi u. 1. sz. helyén állt, s 1771-ben épült. Az ún. Sötétkaput övező földszintes épületben van egy kereskedőbolt, majd egy olyan korcsma, amely kétszobakonyhából áll, s alá van pincézve. Ezt követi a boltozott előtér, s ezzel szomszédos a kávéház. A leírás szerint három szoba, kamra, konyha található benne, s az egész bolthajtásos. Két szobája fapadlós, a többi rész pedig téglával van burkolva. Ez a földszintes kávéház 1790 körül Czinczifa Ádám bérlete lesz, majd 1805–1808 között hasonlóan görög kompániatag köt rá szerződést Malagets Ferenc személyében. Mindketten azon kereskedőréteg képviselői voltak, akik „súlyos béreket, pénzeket ajánlottak fel egy-egy megüresedett bolthelyiségért, csak hogy ki ne hulljon kezükből a kereskedelmi elsőbbség. Akkoriban még kevés nyílt üzlet volt Miskolcon, a kereskedelem jórészt a házaknál bonyolódott le. A város vezetősége azonban amikor látta, hogy a kereskedők boltjai után fizetett adók és bérek szép jövedelmet hajtanak a városnak, néhány bolt építéséhez fogott. A görögök – nehogy az újonnan épített üzlethelyiségek a zsidók kezére jussanak – a várostól már előre kibérelték az építendő üzlethelyiségeket, sőt egyik-másik 400 forint hozzájárulást is adott a városi építkezésekhez.”¹⁴ (A görögök kereskedelmi jelentőségét, a város életében betöltött szerepüket, rugalmas kapcsolatépítésüket az uradalommal mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1756–1777 között csak az uradalomnak 62 182 Rft bérletet fizettek.¹⁵)

Amikor 1816-ban a kávéház és korcsmaépületek fölött lévő árulószínekből kiköltöztek a csizmadia és a színészek,¹⁶ az uradalom eladta az épületet. Ekkor jelenik meg vevőként Czinczifa Ádám, s keze, a nevesebb és tehetősebb Pilta Mihály hasonlóan görög kereskedő, hogy a céhek évi 60–90–100 Rft árendájával szemben 22 530 Rft-ért megvásárolja a csizmadiaszín, az alatta lévő kávéházat, valamint az ún. Koplaló Korcsmát, s az építményhez tartozó telket.¹⁷ Az épület helyiségeinek gazdaságtalan üzemeltetése, Czinczifa eladósodása miatt az uradalom elrendelte az épület árverését. Az árverési felhívás 1822-ben Budán a „Hirdetések a' Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz” c. lapban a következő szöveggel jelent meg. „A' Nagy Mélt. Kir. Magyar Udvari Kamara rendeléséből Koronális Miskolcz várossában a' legszebb útszában lévő, 's a' Diósgyőri Királyi Uradalmat illető Csizmadia szín nevű nagy épületet, melyben alkal-

13. OL. Htt. Acta Cassae Paroch. dioec. Agriensis No. 26. 1777. – Mindszent és Görömböly.

14. Miskolczi Napló, 1924. XXIV. évf. dec. 25.

15. OL. Htt. Acta Cassae Paroch. Dioec. Agriensis No. 26. 1777. 17–19., és ld. Komáromy J., 1956. 48–53.

16. Dobrossy I., 1976. 120–126. „Színház a csizmadia és varga színben” c. fejezet részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel.

17. Ld. Szerződés a miskolci csizmadia szín, kávéház és koplaló korcsma megvételéről. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (továbbiakban: HOM. HTD.) I. 76.2.301.

matos lakó szobák, és áruló boltok találtak, úgy szinte jó féle asszú szálló Borok is folyó esztendei Jul. 10. ik. napján szokott reggeli órákban Licitáció szerint, ugyan Miskolczon a' Praefectorális Háznál a' többet ígérőnek el fognak adódni; erre nézve a' kinek a fent írt Háznál 's Boroknak megvételére kedve legyen, a' fent írt helyen, és időben ne terheltesse megjelenni, a' feltételeket pedig addig is bővebben meg lehet tudni a' Diós-Györi Praefectorális Hivatalnál. Költt Budán junius hónapban 1-ső napján 1822."¹⁸ A megtartott árverésen az épületet a varga céh vásárolta meg. (Az egész objektum leromlott állapotát jól mutatja, hogy míg ára 1816-ban 22 530 Rft volt, addig most mindössze 6023 Rft-ot adtak érte.) Hogy az ezt követő években hogyan funkcionált az egykori háromszobás kávéház, nem tudjuk. Azt viszont igen, hogy 1828-tól gyógyszertár működött a helyén. Ez az évszám azért is sokatmondó, mert ekkor nyílt meg Miskolcon (s ettől a kávéháztól alig néhány tíz méter távolságra, az utca túlsó oldalán) az első cukrászda. Ez volt a későbbi Rabel-Rorarius üzlet, s már a szó modern értelmében cukrászda, ahol természetesen kávé is lehetett fogyasztani.

Minden bizonnyal harmadik kávéházunkat kell tisztelnünk abban az uradalmi házban, ahol korábban a görög imaház volt. Ez pedig az ún. Vay-ház (a jelenlegi Széchenyi u. 12. sz.).

A 19. század közepén, s főleg második felében a társasági életnek – s közben a kávéfogyasztásnak is – gyakorta van alkalmá, s számos színtere a városban. A kávézárak, a kávéházak mellett három cukrászda üzemel, van kaszinó, s a körök mellett a vendéglők is szolgálnak ki kávé, a szállodáknak pedig külön kávéházuk van. A kávéfogyasztás már nemcsak a legelőkelőbb családok között, hanem a polgárság körében is természetes. Egy városunkba látogató idegen a 19. század közepén erről az élményéről naplójában így ír: „1851. ápr. 28. – Csaba falun és Mindszent elővároson keresztül a városba érkeztünk, ahol egy öregasszonynál szálltam meg. A nagyon tiszta ház árkádos volt. Ez azt jelenti, hogy az úri házak közé tartozik, pedig csak alacsony, földszintes épület. – Estve kávézás asszonyomnál. Sok komplement, pompás és egyszerű aranycsészek és egy háromlábú kisserpenyő az asztalon . . . 1851. ápr. 29. – Délután esett. A háziasszony kávéra hívott meg . . .” Božena Nemčova, a napló írója azt is rögzíti, hogy milyen volt az asztal terítése a kávézárkor. „Mi minden volt itt előttünk az asztalkán. Hányféle tányérka, s mindegyiken más és más, az egyiken edesség, a másikon befőttek! Mind igazán gyönyörű volt: az aranyozott kiscsészek, pohárkák, a selyemmel átszőtt asztalkendők, és középen elhelyezve állt a háromlábú edény tejszínnel. Ezzel később minden társas összejövetel alkalmával találkoztam. Kávé nem isznak többet, mint egy csészével, nem lehet többet főzni belőle.”¹⁹

A 19. század második felében, vége felé sorra születnek – más városokhoz hasonlóan – Miskolcon is a nyomtatott szabályrendeletek. Ezek az emberi élet egészét átfogják, behálózzák, s így nem véletlen, hogy akad közöttük olyan, amely a fogadó, szálloda, étterem működését szabályozza. vagy éppen a kávémérési iparról, vagy a kávéházakról szól.²⁰ Még a 20. században is érvényes szabályrendelet definícióit, a vendéglátó egységek csoportosítását elfogadva, az alábbiakban ennek megfelelően rendszerezem én is ismereteimet.

A szabályrendelet kimondja általános, rendelkező részében, hogy „Miskolcz város területén a fogadók, vendéglők, kávéházak és kávémérések száma nem korlátoztatik.” Ennek következtében több száz, persze különböző színvonalú ilyen vendéglátóhely volt Miskolcon. Nagyon soknak csak a nyitási vagy megszűnési idejét, másoknak teljes

18. Hirdetések a' Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz 1822. 46. sz. HOM. HTD. 53.3809.2.

19. Božena Nemčova miskolci levelei (1851). 1963. 10–11.

20. Szabályrendelet, 1887. HOM. HTD. 53. 3837. 1., Szabályrendelet, 1902. HOM. HTD. 53.2938.1.

Jegyzőkönyv.

Felvettett miskolcon a miskolci kcs:
törvényszék - mint kereskedelmi bíróságnál, 1881. évi *augusztus* hó *21.*-ik napján.

Jelenlevők:

A törvényszék részéről:

Klaffha Ignaz elnöke bíró.
Ormosi Kázmér végjegyzővezető.

A felek részéről:

Reidinger Béla
vendéglős.

Reidinger Béla miskolci lakos a *Porvárosház*
csinoktét szálló lakos *vendéglős*

megjelen személyesen, iparjogosi-ügét % alatt igazolja, a köri, miszerint cége, illetve
czimaláírása a kereskedelmi egyéni cégek jegyzékébe *ily szívesen* bejegyeztessék;

Reidinger Béla *Albert Reidinger*

miután személye alulírt cégebíró - végjegyzővezető - előtt ismeretes, *szállásos*
székhelyén a *bírósági* fogak előtt

ismeretes alulírt *szállásos* - céget, illetve czimaláírását *szállásos* -
2. példányt saját használatára kelve ekkép jegyezte be:

Reidinger Béla
Albert Reidinger

4. kép. Egyéni cégbejegyzési jegyzőkönyv (1881)

történetét ismerjük. Ismét mások működésével kapcsolatban még nagy számmal gyűjthetők napjainkban is récents adatok. Előfordul, hogy egy sajtóreklám, máskor egy telefonszám, esetleg egy árverés hívja fel a figyelmet rövid létezésükre.

A szabályrendelet azonosságot tesz fogadó és szálloda, valamint vendéglő és étterem között. Önálló egységként kezeli a kávéházakat, megkülönböztetve azokat a kávémérésektől. Alábbiakban három csoportban a szállodai kávéházakról, az önálló kávéházakról és a kávémérésekről, az ún. kávésokról szóló adatainkat rendszerezem.

I. A miskolci szállodák kávéházai

Fehér Csillag Kávéház (1844–1874): A Rudas L. u. 16. sz. alatt jelenleg is álló épület telkének történetét a 18. század közepétől tudjuk nyomon követni. A csizmadia-céh tulajdonát képező épület az 1845. évi árvízkor komoly károkat szenvedett. Egy 1844–1846 közötti összeírásból tudjuk, hogy az emeletes épület földszintjén helyezkedett el az egyszerű berendezésű kávéház. A teremben mindössze egy kávéfőző-kandalló, egy szekrény és egy kályha mellett 3 db asztal, 6 db lóca és egy tekeasztal volt.²¹ A vendéglőhöz és a kávézóhoz kapcsolódó bérleti szerződések 1874–1875-ig követhetők

21. A Csillag-fogadó haszonbéri szerződése. HOM. HTD. I. 76.50.12.

nyomon. Ekkor funkciója megszűnik, s az ipartársulat irataiban „Csillag laktanya”-ként létezik tovább. (Az épület mai téralakítása alapján ez a laktanya nem katonai objektumra utal, hanem a szó igazi értelmében laktanya, bérház lett.)

Három rózsza szálloda (1767–1851) – Grand Hotel (1851–1929) Kávéháza: A korábban itt levő korcsmaépület helyén a diósgyőri koronauradalom 1767-ben emelt új, földszintes épületet. Nevét Albrecht főherceg látogatása után változtatta meg Grand Hotelre, vagy Nagy Szállodára. A földszintes épület helyére 1878-ban építenek emeletes szállodát, s a külön kávéház üzemeltetése is már ehhez kapcsolódik. 1879–1887 között Stögermayer Alajos neve alatt jegyzik a vendéglőt és kávéházat.²² 1902-ben bekövetkezett haláláig felesége volt a tulajdonos, bérlője viszont 1888-tól a budapesti illetőségű Dresdner Adolf. A cégbírósi iratok és bejegyzések szerint 1891–1892 között kávéháztulajdonosként Ment Andrást jegyzik.²³ 1898–1907 között Böczögő József a bérlő, majd 1909-ben Kepes Béla és neje kapott iparendélyt „szálloda, vendéglő és kávéház” üzemeltetésére. 1913–1914-ben csődbe jutottak. Komoly alapítókével, s igazgatósággal ezt követően jön létre a „Miskolci Nagyszálló Részvénytársaság”, amely 1925-ig az épületet mindhárom funkciójának megtartásával üzemeltette.²⁴ 1923–1929 között Friedmann Dávid személyében olyan bérlője volt az épületkomplexumnak, aki először a vendéglő jellegét szüntette meg,²⁵ majd 1929–30-tól megszűnik a kávéház funkció is.

Az államosítást követően a HungárHotels Vállalat Kazinczy u. 1. sz. bejáratnál itt alakította ki, s 1956-ig működtette az Avas Kávéházat. 1956–57-től Széchenyi u. 33. sz. alatt Avasi Kávéház a neve.

Pest, Budapest, Abbázia Kávéház (1859–1990) Fejér József „Pest Városához” címzett szállodájának érdekes számláját őrizi a múzeum. Alsó részére Fejér József neve van nyomva, de a felcímen a bal oldali Kávéház felirat mellett az épületen Grünwald név olvasható. Adataink szerint 1859-től Fejér a tulajdonos, 1863-ban már Grünwald Ede bérlő nevét ismerjük. A számla annak világos bizonyítéka, hogy a 19. század közepén nyitott szállodának már külön „kávéház”-a volt. 1881-től Reidinger Béla (4. kép), majd 1887-től Weisz Béla a bérlő. A cégbírósi nyilvántartás szerint 1898-tól Pfenning József a szálloda és kávéház bérlője. (Cége megszűnését 1929-ben jegyezték be, de ez valószínű halálával függ össze, hiszen a szállodát korábban már lebontották.)²⁶

Az épület történetéhez további adalékokat a Magyar Vendéglős és Kávés Ipar c. lapban találhatunk. Eszerint „A miskolci Budapest szálloda kapuit bezárták”. Ebből a tájékoztatásból tudjuk meg, hogy 1904 márciusában hozzáfekttek az épület lebontásához. A híradó arról emlékezik, hogy „valamikor ez volt a vidéki urak szórakozóhelye. Még a Nyírségből is idejöttek. Itt keresett egész vagyont Radics Vilmos cigányprímás. A vidám kedélyű Fehér Jóska volt a tulajdonos, akivel mindenki bruder volt. Amikor a Három Rózsza helyébe felépítették a Grand Hotelt, a Budapest próbált vele konkurálni, de hiába.”²⁷

1913-ban (egy sajtóreklám szerint, s az új szálloda felépülését, beüzemeltetését követően) Böczögő József hirdeti a Budapest Szálloda Böczögő éttermét, az Abbázia kávéházat és a Korona Szállodát. Eszerint az Abbázia „a legnagyobb komforttal berendezett kávéház. Az összes bel- és külföldi lapok. Elsőrangú italok. Kitűnő buffet. –

22. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai. Cégbírósi iratok. VII-1/d. Ce (egyéni cégek iratai) 412.

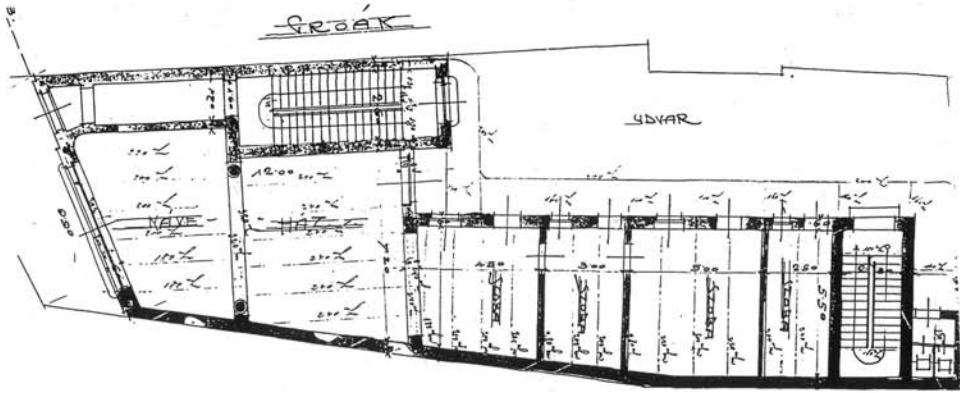
23. VII-1/d. Ce. 783.

24. VII-1/d. Ct. (társas cégek iktatószáma) 808.

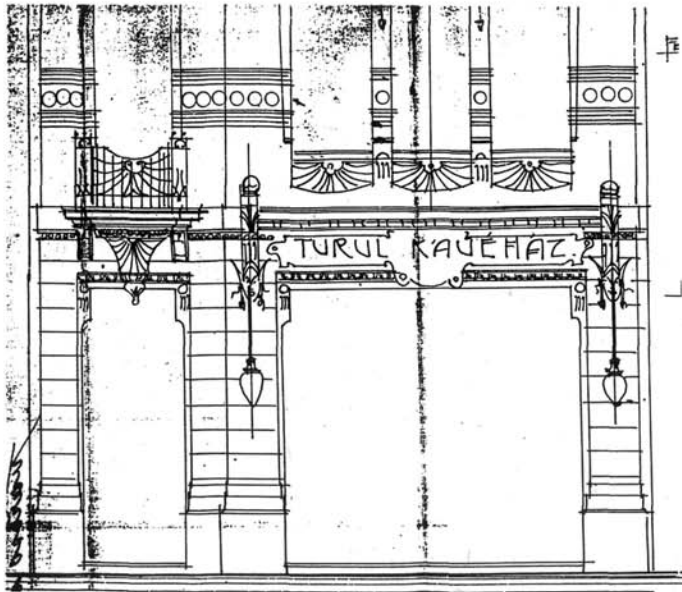
25. VII-1/d. Ce. 1439.

26. VII-1/d. Ce. 982.

27. Magyar Vendéglős és Kávés Ipar, 1904. 6. sz. 4.

5. kép. A Széchenyi szálloda alaprajza (20. sz. eleje)

6. kép. A „Turul Kávéház” portálátalakítási terve (1902)

Esténként zongorahangverseny.” Egy másik ismertető szerint „Pazar villamos világítása és elegáns felszerelése a fővárosi igényeket is kielégíti. Czigányzene. A magyar hírlapokon és folyóiratokon (85 db!) kívül 37 német, 11 francia, 5 angol lapot tart. Jó, hideg büfé és olcsó reggeli kávé és tea kapható. A felszolgáló személyzet idegen nyelven is beszél.”²⁸

28. Lippay B., 1910. 11.

1918-ban Rosenfeld Jenő és Schwarz Zsigmond „Abbázia kávéház, étterem és szálloda Schwarz és Rosenfeld” c. alatt nyitják itt meg új tulajdonosként üzletüket. 1925-től, Schwarz elköltözésétől 1944-ig Rosenfeld vezette az üzletet. A cégbírósági iktatókönyv utolsó bejegyzése szerint 1944. augusztus 12-től az Abbázia vezetője Gitta István lett.²⁹ Az épületkomplexum 1951 augusztusában a Miskolci Vendéglátóipari Vállalathoz kerül.³⁰ Egykori kávéháza presszóvá alakul, 1963-ban viszonylag teljes felújítás történik, s az akkori Aranycsillag 1990-ben Arany Csillag név alatt őrzi szálloda és étterem funkcióját.

Történetére és belső térkialakításának változására számos visszaemlékezés utal. Egyikük szerint „az Abbázia kizárólag kávéház, étterem volt nagyon jó konyhával, s fent szállodával. A pincében valóban volt egy mulatóhely. Úgy emlékszem, ez volt a Papagáj. De az utcáról lehetett bemenni, de nem ott volt a bejárat, ahol napjainkban. Ez a háború előtti évekre jellemző állapot, s aztán az egészet a miskolci vendéglátó vállalat vette át.”³¹ Más visszaemlékezés szerint az épület szállodarésze harmadosztályú volt. „Az akkori főajtón bemelve, bal oldalra volt lent a pince. Itt zongorázott Cziffra György, s ez úgy 1946-ban volt. Akkor még nem tudtuk, hogy ilyen sokra fogja vinni. Azért emlékszem erre, mert az akkori zenekarnak én voltam a dobosa.”³² Az épület átalakításaira ismét más adatközlő úgy emlékszik vissza, hogy „ezt mi csináltuk, leg-alábbis a nevét. Korábban Arany Csillag volt, de amikor a katowicei kapcsolat alakult, s a Katowice felépült, akkor kapta ezt a nevet. Az épület alsó részében a pincében biliárdterem volt. Főnt biztos, hogy megmaradt a kávéház, s ennek valószínű volt egy belső lejárata. A mostani főutcai kijáratot csak jóval később nyitották meg. Ahol ma az önkiszolgáló étterem van, ott volt korábban az étterem. Az utca felőli részen pedig a kávéház. Ahogy beléptünk az épületbe, bal oldalon helyezkedtek el a ruhatárak. Aztán idővel az is változott.”³³

A visszaemlékezéseket itt is, később is lehetne idézni. Ezeknek van valóságtartalmuk, s van hiteles levéltári dokumentációjuk. Említésük figyelemfelkeltő volt olyan értelemben, hogy létezik „a város néprajza”, amely alkalmas arra, hogy a kávéházak 30-40 évvel ezelőtti hangulatát felidézze, megidézzék. Ez egyben olyan ismeretanyaghoz segít bennünket, amely történeti ismereteinket színesíti, s emberszerűbbé teszi.

Széchenyi Szálloda – Turul Kávéháza (?1895–1920 k.): A Széchenyi u. (mai) 105. sz. jelzett kétemeletes épületben volt, amelyet annyira átalakítottak, hogy a jelenlegi homlokzat nem is sejteti az egykori földszinti kávéházat és az emeleti szállodát (5. kép). Az 1895-ben kiadott első miskolci címtár és lakjegyzék szerint itt volt Kellner Jakab „Turul Kávéház”-a. 1902-ből ismerjük azt a dokumentációt, amely az utcai front átalakítását tervezte (6. kép). Az 1912-es címtár, majd az Ellenzék c. lap egy 1913-as hirdetése szerint Kellner még mindig itt tartja fenn üzletét. A későbbi címtárakban nevével már nem találkozunk, s valószínű a kávéház is megszűnt. A visszaemlékezések szerint „a Széchenyi szálloda és kávéház előtt ugyanolyan térkiképzés volt, mint a Pannónia kávéház előtt. A téren Széchenyi mellszobra állt, ami később lekerült a szálloda pincéjébe (?). A kávéháznak volt egy kis kerthelyisége is. A háború után ez megszűnt, s így jött létre vele csaknem szemközt a Royal Szálloda.”³⁴ Ennek a visszaemlékezésnek ellentmond az, hogy a szállodákat és szállóvendégeket összesítő 1912. évi

29. VII-1/d. Ce. 1907.

30. Miskolc Város Tanácsa VB. Begyűjtési és Kereskedelmi Osztályának iratai. XXIII-110/a. 7174-143/1. 1951.

31. Lövey József miskolci cukrászmester visszaemlékezése 1990. 03.

32. Nagy Lajos miskolci lakos visszaemlékezése 1990. 02.

33. Száraz Pál miskolci főszakács visszaemlékezése 1990. 04.

34. Fánicsy József miskolci lakos visszaemlékezése 1990. 03.

„LLOYD“
SZÁLLODÁÉS KÁVÉHÁZ
Széchenyi-utca 78.

A modern kor követelményei szerint kényelmesen berendezett szobák. = Első emeleten nagy díszterem lakodalmakra, táncmulatságokra és társas összejövetelekre kiválóan alkalmas. Kitűnő magyar konyha. = Pompás borok, likőrök és különlegességi italok. =

BALATON KÁVÉHÁZ
Széchenyi-utca 30.

Az udvarban nagy kert-helyiség. =

Nyáron orfeum
szolid műsorral. Miskolc és vidéki családok találkozó helye. =

Czeizler Adolf
tulajdonos.

Pontos kiszolgálás!
Hideg buffet!

7. kép. A „Lloyd” és a „Balaton” kávéházak reklámhirdetése (1904)

„PANNONIA“
KÁVÉHÁZ.

✻

Van szerencsém a n. é. közönség b. tudomására hozni, hogy 10 év óta fennálló =

Pannonia
kávéházamat

a modern kor követelményeinek megfelelően átalakítottam és újonnan berendeztem. =

Kávéházam találkozó helye a helybeli előkelő családoknak. =

Hetenként ötször elsőrendű cigányzenekar rendez hangversenyt. =

A vendégek részére külön billiard-terem áll rendelkezésre négy modern billiard asztallal. =

A n. é. közönség támogatását kéri
Husländer Henrik.

Pontos kiszolgálás!
Villanyvilágítás!
Hideg buffet!

8. kép. A „Pannónia” kávéház sajtóreklámja (1904)

BUDAPEST-SZÁLLÓ
BÖCZÖGŐ JÓZSEF ÉRTÉKEM

KORONA-SZÁLLÓ

BÖCZÖGŐ-PINCE

ABBÁZIA-KÁVÉHÁZ

„Korona és Budapest”
SZÁLLODÁK BÉRLŐJE: **BÖCZÖGŐ JÓZSEF**

Miskolcz, 1914/15

9. kép. Boczögő József szálloda, kávéház és pincebérletei egy miskolci számlócéduláról (1914)

jelentés a város 9 szállodája között mindkettőt említi. A szállodák sorrendjében látogatottságát tekintve harmadik volt a Royal, negyedik pedig a Széchenyi.³⁵ Más visszaemlékezések azt bizonyítják, hogy a szálloda és kávéház az 1920-as években szűnt meg. (Ezt látszik igazolni, hogy ekkor már nem találkozunk sajtóreklámjával sem.) A kávéház vélt negyedszázados történetéből mindössze ennyi körvonalazódott ki.

Lloyd (Royal) Szálloda és Kávéház (1894–1940?): Miskolc város építészeti hivatala anyagában található az a dokumentum, amely szerint „Czeizler Adolf kávé, miskolci lakos a Széchenyi utcai kávéháza mellett szeretne egy olyan vaskirakatot elhelyezni, amely télen üveggel zárható legyen.”³⁶ Az 1895. évi címtár Czeizlert a Lloyd-kávéházban tünteti fel. A szálloda kávéházáról még 1906-ban megtudjuk – de ekkor már nem Czeizler a tulajdonosa –, hogy érdekes mozgóképeket mutatnak be esténként 9 és fél 12 között.³⁷ Kávésunkat egy 1904-es hirdetés már a Balaton kávéház tulajdonosaként tünteti fel (7. kép).

A háború után a szálloda is nevet változtat. 1920-ban már Royal szálloda és kávéház, amelynek a tulajdonosa Zinner Miksa.³⁸ Az épületet átalakítják, s 1927. márc. 29-én földszinti részében megnyitják a Royal Nagypincét.³⁹ 1934-ben Soltész Mátyás hirdeti itt „Royal éttermét”, 1936-ban Gránát Sándor, 1940-ben pedig Márkus Soma. De ez már étterem, s nem az a kávéház, ahol az érdeklődők esti, ill. éjszakai mozgóképeket láthattak. Az épület, amelynek homlokzatán a Royal felirat még most is látható, a Széchenyi u. 62. számú sarokház.

Pannónia Szálloda és Kávéház (1894–): A középkori telken a tapolcai apátság építményei voltak, s nincs nyoma annak, hogy itt az apátság bármikor is kávéházat üzemeltetett volna. Az apátsági épületet többszöri felújítás, átalakítás után lebontották,⁴⁰ majd helyén felépítették, s 1894. július 15-én megnyitották a jelenleg is álló kétemeletes Pannónia Szállodát. Annak kávéházi helyisége „... úgy kiállítás, mint berendezés tekintetében oda illik a fő és székváros bármely legszebb részére.”⁴¹ A Kossuth u. 2. számmal jelzett épület első bérlője Hipsch Nándor volt, akit korábban a budapesti Pannónia Szállóból ismerhettek a miskolciak. Itt rövidebbre sikerült tartózkodása, 1895. április 3-ig vezette a szállodát. 1900-ban az Aradról érkező Kacser Samu a bérlő,⁴² 1902-ben pedig már Freinfeld Mór. 1904-ben Auslander Henrik reklámozza kávéházát, fontosnak tartva kiemelni a villanyvilágítást, s azt, hogy biliárdterme is van üzletének (8. kép).

A szállodát, amelynek földszintjén van a kávéház, a Miskolci Kalauz 1910-ben már csupán szerényebb utasoknak ajánlja. (1912-ben pedig a város szállodái között már hatodiknak jegyzik.)

A Vendéglősök Lapja 1913-ban adja tudtul, hogy Böczögő József a Pannónia kávéházat átvette, a korábbi tulajdonában volt Abbázia kávéházat bezűntette, a Böczögő-pincze éttermét pedig a Korona szállodába helyezte át.⁴³

A gyakorta változó bérlők között figyelmet érdemel Löwy Miksa és neje, akik 1928-ban megalakították a Pannónia Szálloda részvénytársaságot. Feladatuknak a szál-

35. Jelentés . . . 1913. 67. HOM. HTD. 53.2659.1.

36. Miskolc város mérnöki hivatala. IV. 1914. 8107/1894.

37. Miskolci Napló, 1906. V. évf. szept. 29., okt. 13. és okt. 18. számai

38. Tóth K., 1920. 50.

39. Reggeli Hírlap, 1927. márc. 27. szám.

40. Dobrossy I. 1985. 24–31.

41. Borsodmégyci Lapok, 1894. (XIV. évf.) 57. sz.

42. Magyar Vendéglős és Kávés Ipar, 1900. 6. sz.

43. Vendéglősök Lapja, 1913. (29. évf.) 23. sz. (Információs szolgálatása téves, hiszen Böczögő már 1907-től a Koronában van.)

loda, az étterem, a földszinti kávéház, valamint a cukrászati üzemek fenntartását és folyamatos működésének biztosítását tartották. A következő évben már csődeljárást kezdeményeztek ellenük. Ez elhúzódott ugyan 1932-ig, de közben ők üzemeltették az épületkomplexum egységeit.⁴⁴

1932–1938 között többször is feltűnik Somlyó J. Jenő, aki a kávéházat, mint az épület legkedvesebb szórakozóhelyét ajánlja látogatói figyelmébe. 1938-ban Davidek Gyula vette át a szállodát és a kávéházat. Később a kávéházat teljes berendezésével megvásárolta, s ő üzemeltette annak államosításáig. A földszinti rész átalakítása után, 1949. július 1-jén itt nyitották meg az „Állami Áruház”-at, majd ennek helyén 1972 márciusától vendéglátó és csemegeház üzemelt. Az épület többi (tehát szállodai) része 1959-ben a Budapesti Hungária Szálloda és Étterem Vállalathoz került. A felújítás után, 1961-ben nyitották meg a 43 szobás, 75 személy befogadására alkalmas Pannónia Szállodát.⁴⁵ A következő felújításra 1985–1986-ban került sor, s ez már a HungárHotels Pannónia Szálloda megnyitását eredményezte. A földszinti részen megnyitották a Rorarius cukrászdát és kávézót, amely 1990 áprilisában Rorira változtatta nevét azzal az elképzeléssel, hogy kétheti rendszerességgel Miskolc irodalmi kávéházának ad helyet.

Korona (Kossuth, Avas) Szálloda és Kávéháza (1832–1987): A „Koroná”-hoz címzett uradalmi szálló-vendégfogadó épülete a mai Széchenyi u. 1. sz. alatti egykori „Avas szálló” helyén állt. A napjainkban is meglévő épületet 1894-ben adták át, s néhány nem lényegi átalakítás (egyreszeinek funkcióváltása) után 1987 decemberében zárták be. Neve 1894–1948 között Korona, 1949–1953 között Kossuth, 1953–1987 között Avas Szálló volt. 1990-ben – több mint fél évszázad után – a patinás szálloda ismét visszakerült a város tulajdonába. Az egykori talponálló-falatozó helyén komputer- és komputeralkatrész-üzlet nyílt osztrák érdekeltséggel. A „Piros”-nak is nevezett egykori éjszakai mulató, majd bisztró helyén „Tambur” néven grill étterem nyílt. (Az elnevezés az itt volt 18. századi elődépítményt idézi.) A „Fapados”-nak nevezett étteremből és az udvari kerthelyiségből söröző lett, a sok jeles rendezvénynek helyet adó „Fehérterem” továbbra is reprezentációs összejövetelekre vár. A többször is funkciót változtató „Jereván” volt kávézó, kávéház, többnyire bár, s jelenleg is varietéműsoroknak helyet adó éjszakai szórakozóhely. Az emeleteken elhelyezkedő szobáknak, egységeknek nem volt olyan funkciója, amely mostani témánkhoz kapcsolódna.⁴⁶ A földszinti traktusok történetének vázlatos áttekintése azért is fontos, mert itt valahol, valamelyik részen mindig volt biliárdteremmel, kártyázási lehetőségekkel, s a kávéházakra vonatkozó előírásoknak megfelelő szolgáltatásokkal rendelkező kávézó.

Ezen a helyen a legkorábbi *szabad korcsma* és valószínű fogadó meglétére 1652-ben utal az első adat.⁴⁷ 1755-ben az épület a diósgyőri koronauradalom tulajdonába került.⁴⁸ 1775-ben, majd 1783-ban is összeírták berendezéseit, de ezek nem olyan részletesek, amelyekből rekonstruálni lehetne egy esetlegesen meglévő kávézót. A leírások azt viszont kihangsúlyozzák, hogy olyan korcsma és fogadó, amely kívülről jól látható cégérrel van ellátva. 1798-ban az épületet Klier Vencel tervei alapján átépítették, majd állagát felmérte, berendezéseit összeírtatta az uradalom 1832–1833-ban. Eszerint az „uradalmi szálló és vendéglő” utcai bejárata (amely a „Piatz-utcá”-nak nevezett utcában van) sárgára és feketére festett széles boltív alatt helyezkedik el. Jobb oldalán az ajtó egyenesen az ivóba nyílik, s innen ajtó vezet a kávéházba. Ide az udvaron

44. VII-1/d. Ct. 1506.

45. Északmagyarország, 1961. (XVII. évf.) 38. sz.

46. Déli Hírlap, 1990. (XXII. évf.) 41. sz.

47. Vö. Komáromy J., 1956. 52.

48. Szendrei J., 1911. 4. 153.

keresztül, az udvarra pedig az utcáról egy kétszárnyú kapun át lehet bejutni. A kávézónak használt helyiségből el lehet jutni a konyhába.⁴⁹

1833-ra a korábbi 27 méteres homlokzatú épület 40 méteresre bővült, új ivót, s mellette új kávézóhelyiséget nyitottak. A kávéház berendezését sajnos nem ismerhetjük meg, azt viszont tudhatjuk, hogy a bővítésre, azaz a kávéház felépítésére 1798–1833 között került sor.

Az 1843. évi tűzvész komoly károkat okozott az épületben. Értékelhető adataink csak az 1859. évi felújítást követően vannak. Ez már az az idő, amikor a miskolci polgárság körében elfogadott az egyéni és közösségi, családi és kávéházi kávéfogyasztás.

A Korona épületét 1893-ban lebontották, s Adler Károly tervei alapján, s az Urschitz-cég kivitelezésében háromnegyed év alatt elkészült a napjainkban is látható építmény.⁵⁰ Az új Korona hosszú időn keresztül kétségkívül a város legreprezentatívabb épülete volt, s rendezvényei a közízlést is befolyásoló színtertjei voltak Miskolcnak. Első bérlője Reidinger Béla volt, aki korábban a Budapest Szállodát bérelte. Ezt követően Bakos Károly 1903–1907 között mondhatta magáénak a Koronát, s így hirdette magát: „Ezen város által épített első rangú szállodámat ajánlom úgy a borsodmegyei, mint Miskolc város m. t. közössége szíves figyelmébe. Étterme és kávéháza számottevő gyűjtőhelye úgy az intelligenciának, mint a polgárságnak . . .” 1907-től Böczögő József megjelenésétől aztán új időszak kezdődik nemcsak a Korona, hanem a miskolci vendéglátás egésze történetében is. A Miskolczi Kalauz 1910-ben már ekképpen hirdeti a Koronát: „A legszebb helyen fekszik és első rendű jellegű. A villamos vasút megállóhelye és a kiskocsi állomás. *Böczögő J. vendéglős tulajdona*, összesen 40 szobája van, saját kávéháza, I–II. oszt. étterme, nyáron külön étterme. . . . Emeleti részén a város legnagyobb táncsterme.”⁵¹

Az 1910-es évek elején, közepén Böczögő számlológépe mellett látjuk a Budapest Szállót, rajta a felirattal: Böczögő Pilseni Étterem. S a pince mellett fontos az a kép, amely az Abbázia kávéház berendezését mutatja (9. kép). Böczögő az épület folyamatos felújítási munkáit magára vállalva végül is csődbe jutott. A város még a bérlő saját tulajdonát képező belső berendezéseket is elárverezte. 1938. július 18-án a Janits-testvérek személyében új bérlők nyitják meg a Koronát. (Ekkor még nem volt sejtendő, hogy pontosan egy évtized múlva, 1948-ban kerül sor az államosításra.)

1950-ben az épület utcafrontját a földszinti részen átalakítják, s ezzel egy időben a belső térképzést is. A „Kossuth” az üzemi étkezés egyik fontos főutcai helyévé válik, megszületik az utcai részen a „Népbüfé”, megnyílik a „Jereván” kávéház (10. kép),

49. Dobrossy I.–Iglói Gy., 1982. 139–142.

50. Adler K., 1897.

51. Miskolczi Kalauz, 1910. 9.

KOSSUTH SZÁLLÓ

Szeptember 4-én ismét

MEGNYILIK

üzemünkben a

„JEREVÁN”

kávéház

MIMI BLANCHE

üzemeltetés, reklám

BRAUN KORNÉL

MAGYAR GYULA

duó szórakoztatják vendégeinket

Nyitva 22 h-től 4 h-ig

Minden vásár- és ünnepnap
délután 17-től 19-ig

10. kép.

A „Jereván” kávéház műsorplakátja (1952)

amely a kávéházi jellegén túl azért érdemel figyelmet, mert 1990-ben szintén megnyitották az épületben a „Jereván”-t, amely éjszakai bár, erotikus show-val és varietéműsorral.⁵²

II. Önálló kávéházak Miskolcon

Először 1878-ban, majd 1902-ben, 1910-ben, de később is szabályrendeletben fogalmazzák meg, hogy mi tekinthető kávéháznak, s ezek működésével kapcsolatban milyen elvárások vannak. (A presszó, majd eszpresszó az 1930-as évek terméke, s működésükről, működtetésükről nyomtatott szabályrendeleteket már nem adtak ki. A 19–20. század fordulóján kávéháznak tekintették azt az üzletet, „a melyben kávé, thea, chocholadé, hűsítő italok és ezekhez szükséges nedvek, fagyalt és végre az elsorolt cikkekkel fogyasztani szokott sütemények állandóan kaphatók. A melyben legalább két tekeasztal egy teremben, s egymástól oly távolban legyen felállítva, hogy mindkettőn egyidőben kényelmesen játszani lehessen.” Kávéházat csak az iparhatósághoz bejelentett, s az azáltal elfogadott helyiségben lehetett nyitni.

A kávéházak rendszerezésében, de főleg azonosításában nagy segítség az az előírás, amely szerint a Városház tértől a Széchenyi utca végéig, az akkor Király (ma Ady E.) utcáig a kávéházak számát nem korlátozza, de a város más területén egy utcában csak egy kávéházat lehetett nyitni, s természetesen üzemeltetni. Kávéházat nem engedélyeztek kórház, iskola, templom, vagy jelesebb középület közvetlen közelében. Szigorú erkölcsvédelmi oka volt annak, hogy „kávéházi üzletekben nőszemélyek felszolgálásra egyáltalán nem alkalmazhatók, pénztárosi minőségben is csak felváltva egy-egy nő személy alkalmazása engedtetik meg. A pénztárnoknőnek rendes helyét elhagyni s a vendégek közé elegyednie szigorúan tiltva van; azon kávéháztulajdonos, ki ezen szabály ellen vét, a pénztárnoknő tartásától mindenkorra eltiltandó.”

A fogadóval, szállodával együtt üzemelő kávéházak éjjel után 3 óráig, a többiek éjjel után 2 óráig tarthattak nyitva. Nyári hónapokban (ápr.–szept.) reggel 4-től, a téli hónapokban (okt.–márc.) pedig reggel 5-től tarthattak nyitva. A zárórát nem lehetett megsérteni, kivételt csak a farsangi táncvigasság jelentett, amit előre kellett bejelenteni, s külön előleget kellett fizetni érte. Végül a szabályrendelet megtiltott mindenfajta kártyajátékot.⁵³

A szabályrendeletből érzékelhető, hogy a kávéház egyben cukrászda is volt vagy lehetett, s a cukrászdák esetében is találunk adatokat arra, hogy kávéméréssel bővítették üzleti kínálatukat. Így pl. 1856-ban Jost János utódja, Silvestri Jakab mester, az 1828-ban alapított cukrászda tulajdonosa a városi tanácstól kávémérési jogot kért. Ezt a diósgyőri koronauradalom ellenezte, mondván, ez rontaná Korona vendéglőjének és kávéházának forgalmát. A kávémérés jogát a tanács a tiltakozás ellenére is megadta Silvestrinek, hangsúlyozva, hogy „van a műveltebb közönségnek egy része, amelyet az eddig fennálló kávéházak ki nem elégítenek.”⁵⁴ A válaszból arra gondolhatunk, hogy Silvestri cukrászdája igencsak az előkelők közé tartozhatott, amely alkalmas volt a műveltebb közönség igényeinek kielégítésére is.

Az önálló kávéházak ideje a 19. század vége, 20. század eleje volt. Számukat Miskolcon több tucatra becsülhetjük. Soknak a felkutatásában az iparsortár, vagy egy-egy újságreklám segített, de legtöbb adatot a visszaemlékezések, s az így előkerült családi dokumentumok szolgáltatták. Az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején a felgyorsuló városi fejlődés, másrészt a konkurenciaharc miatt a kávéházak folyamatosan beolvadnak más üzletágakba. Elkezdődik az a folyamat, amelyben egy-egy állomás

52. Déli Hírlap, 1990. (XXII. évf.) 41. sz.

53. Szabályrendelet, 1902. HOM. HTD. 53.2938.1.

54. Mvlt. 4227/1856.

az eszpresszó, a bisztró, vagy éppen a drink-bár, s a kávészalon. Erre a változásra figyelt fel az a pesti újságíró Miskolcon, aki 1940-ben a „kávéházak hervadásá”-t így érzékeltette. „... Miskolc a templomok, a nagyszerű iskolák és a századokkal ezelőtt ittfelejtett régi utcák városa. Útjai nem a bankokba vezetik az embert csodálójukat, legfeljebb a kávéházba. Bemegyünk. Az egyik asztalnál kártyázó társaság, még két asztalnál félig alvó, félig olvasó művészemberek. Különben üres a kávéház. Hosszas kopogtatás után csoszog csak elő egy nagyon öreg ember, fején a szakácsok jellegzetes fővegével. Megtudjuk, hogy látott bejönni, de hiábavalónak tartotta az idejövételt, mert ki az, aki ma kávéházba jár kávézni Miskolcon, elmúltak a régi szép kávéházi idők. Nem sakkoznak már idebent, nincsenek nagy viták, melyek párbajjal végződnek, minden csöndes, csöndes, az emberek valahogy nem is beszélnek annyit, mint azelőtt.” Mi lehet az oka a kávéházi élet megszűnésének? S a választ vagy a tulajdonostól tudja, vagy a hallottak alapján saját maga fogalmazza meg: „... azt látjuk csak, hogy egyik kávéház is eltűnik, a másik is. Ebből áruházzá lesz, amaz lehúzza redőnyét. Este tíz órakor befejeződik itt az élet. Meghaltak már azok a régi urak, akik éjfélkor jártak ide, hogy elhúzzassák kedves nótájukat. És a cigányok is eltűntek a kávéházból. Panaszkodnak ugyan eleget, hogy nincsen keresetük, és a cigányzenészek utcájában, a Petőfi utcában, ma már kevesen szorítják esténként hónuk alá a hegedűt, hogy felhajtott gallérú kiskabátban, rongyos, kopott lakkcipőjükben nekiinduljanak az éjszakának. A prímásuk trafikot nyitott...”⁵⁵

Az első presszók megjelenéséig az alábbi ismertebb kávézókra, kávéházakra sikerült adatokat összegyűjteni.

Balaton Kávéház (1884–1924): A Borsod-Miskolczi Közlöny arról ad hírt, hogy 1884. május 1-jén Spitz Dániel „Orpheum” néven megnyitja a város első mulatóját. A nagy költséggel berendezett helyiség a Széchenyi u. 16. sz. alatt volt, ami 1976-os lebontásáig a Széchenyi u. 70. számot viselte.⁵⁶ 1886-ban tíz évre Wechler Mór lesz az új tulajdonos.⁵⁷ 1896-ban Czeizler Adolf (aki korábban a Lloyd kávéházban volt) „Magyar Dalcarnok” néven megnyitja a nyári kerthelyiséggel bővült kávéházat. 1898-ban változik meg a „műintézmény” neve „Balaton”-ra. Baranyi Károly színingazgató és társulata 8 hétig tartott előadást a kávéház „udvari dalcarnokában . . . kevés pártfogás mellett” – írja várostörténeti munkájában Szendrei János.⁵⁸ 1898–1902 között megint új tulajdonos (vagy bérlő) következik Lengyel Károly személyében.⁵⁹ 1902–1913 között Czeizler Adolf már a vezető.⁶⁰ 1913-ban Marton Endre kávé EMKÉ-nek nevezi el üzletét.⁶¹ 1916–1924 között Klein Mór nevével jelzik a kávéházat, s így is szűnik meg jún. 28-án, a nyári szezon közepén.⁶²

„Tigris” vendéglő és kávéház (?1895–1906 k.): A Miskolczi Napló 1906. dec. 23-i számában jelent meg az alábbi hirdetés „Tisztelettel értesítem n. é. közönséget, hogy Miskolczon a Régiposta-utcán lévő, özv. Tangli Györgyné tulajdonát képező „Tigris”-hez címzett vendéglő- és kávéház kezelését átvettem és azt december hó 1-én este

55. Bakos Á., 1940. 7.

56. Borsod Miskolczi Közlöny, 1884. (II. évf.) 19. sz.

57. Joó András kutatásai szerint Ip. lajstrom száma: B. 48–49/1886. Adatainak rendelkezésemre bocsátásáért ezúton fejezem ki köszönetemet.

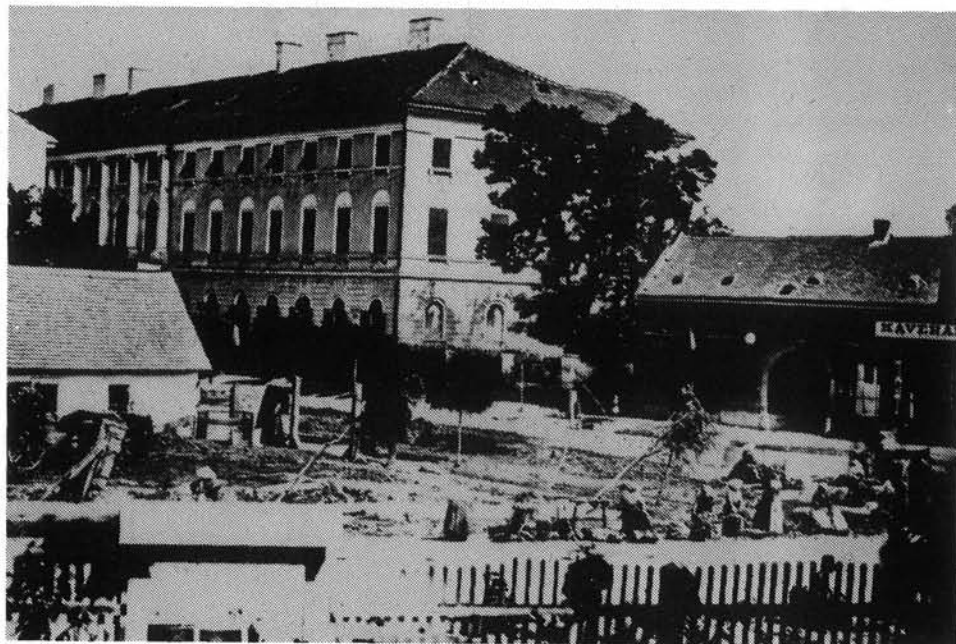
58. Szendrei J., 1911. V. 189.

59. Iparosztár: B. 397–398/1895. (Joó András kutatásából)

60. Borsodmegyei Lapok, 1902. (I. évf.) 123. sz.

61. Miskolczi Napló, 1913. (XII. évf.) 5. sz.

62. Iparlajstrom: B. 17/1916. (Az átalakítás után három kis üzletet alakítottak ki az épületben. Működött benne háztartási üzlet, dohánybolt és egy órásüzlet. Az épületet 1976-ban bontották le.)

11. kép. Kávéház a „török szultánhoz” (1878)

12. kép. Fritz Ferenc Polgári Kávéháza (1936 k.)

ünnepélyesen megnyitottam.” Ez a vállalkozás inkább csak a nevében őrzi a kávéházat, a szabályrendeletben előírt elvárásoknak aligha felel meg, hiszen „mindenkor a legtisztábban kezelt kitűnő borok, különböző kávéházi italok, nemkülönben esténként ízletes meleg és hideg ételek lesznek pontosan és jutányosan kiszolgálva.”

Az eredetet keresve találjuk, hogy Tangli György, mint kávé tart fenn üzletet 1895-ben a Régiposta utcában. Halála után vehette azt át özvegye, s tőle 1906-ban a hirdetést feladó Szűcs Kmetty. 1910–1912 között sem ilyen nevű kávéházzal, sem a régi és újabb tulajdonosokkal nem találkozunk Miskolcon, így aligha volt sokkal hosszabb az élete egyévtizednél a „Tigris”-nek.

Ipar Kávéház (1903–1907?)

Fiume Kávéház (?1895–1903): 1903-ban Guttmann Emil kávéháztulajdonos „Ipar-kávéház” néven nyitott üzletet a Széchenyi u. 103. sz. alatt. (A mai számozás szerint Széchenyi u. 85.) A Magyar Vendéglős és Kávé Ipar 1907-ben adja közre, hogy a miskolci „Ipar” kávéházat eddigi tulajdonosától Weisz Miksa az ottani „Horváth-szálloda” volt üzletvezetője vette meg.⁶³ Innen nem lehet nyomon követni a kávézó sorsát. Az épület telekkönyvi adatai annyit árulnak el, hogy a 707 m² alapterületű lakóházat és udvarát 1952-ben államosították. (Ez azért figyelemre méltó, mert a vendéglátóipari egységek döntő többségének államosítására 1952-ben került sor.) A házat egyébként 1906-ban vásárolta meg Weiszlovics Samu és Weiszlovics Sidney, s az ő nevük alatt szerepel 1944-ig. Elképzelhető tehát, hogy 1907–1944 közötti időszakban még működhetett a kávéház.

Guttmann 1903. évi újsághirdetésében szerepel, hogy megnyitott kávéházát és annak mellékhelyiségeit „teljesen újonnan renováltatta”. Nagy valószínűséggel állítható, hogy Bock József Fiume-kávéházának átalakításáról van szó. Bock kávéháza 1895-ben ugyanis már itt üzemelt. Tehát ugyanannak a kávéháznak a tulajdonos és névváltozásáról lehet szó 1903-ban.

Kávéház a Török Szultánhoz (?1878–?): Egyetlen fotó az ismeretünk erről a kávéházzal. Nem utal rá korábban feljegyzés, miskolci naplóiírók sem jegyzik meg működését, de ilyen elnevezéssel később sem találkozunk. A felvétel az 1878. évi nagy árvíz idején készült. A kétemeletes épület a vármegyeháza. A kép bal oldalán lévő földszintes ház homlokzatáról botra illesztett szalmacsomó lóg ki. Ugyanolyan, mint a szemközti épületen, a kávéház melletti épületrészen. Ezek a szalmacsomók adták tudtul, hogy friss sör van a korcsmában. Érdekes a kávéház és korcsma elhelyezése egy épületben, de érthető is, hiszen a kávéházakban ekkor még szigorúan tiltották az italfogyasztást (11. kép).

Sikorszky-kávéház (?1910–1951?): 1910-ben tűnik fel először a címtárakban a Kazinczy u. 8. sz. alatt, s az üzlet államosításáig ugyanott működött. Az utcanyitás során lebontott, de egykor nagyméretű földszintes házban „Kazinczy cukrászda és kávézó” volt a neve. Az 1930-as évek közepén a Sikorszky család működtette a mai Széchenyi u. 43. sz. alatti Napsugár cukrászda helyén volt „Meteor” automata büfét is. A visszaemlékezések szerint a személyzet helyét gép vette át, de így sem lett jövedelmezőbb a vállalkozás. Nem lehet presszónak sem nevezni, mert olyan kicsi volt a helyiség, hogy nem lehetett leülni. (Ez csak a mai fagyaltos egy része volt, amelyet Piva Carlo vásárolt meg, s bővített jól menő, jól jövedelmező cukrászdává.)

Az 1912-es címtár szerint még Sikorszky Gyula vezeti az üzletet, majd később özvegye irányította. Gyermekeik közül az idősebb, Dezső cukrász és bornagykereskedő

63. Magyar Vendéglős és Kávé Ipar, 1907. 11. sz.

volt.⁶⁴ 1940-től Sikorszky cukrászdája és kávéháza elnevezéssel volt ismeretes.⁶⁵ Egykori cukrászok visszaemlékezése szerint a műhelyt és üzletet egy segéddel és egy tanulóval vezette. Az államosítás után a miskolci vendéglátóipari vállalat 50. számú egységként üzemelt, s ismereteink szerint 1956 előtt megszűnt.

Rudi-féle kávéház (1876): Egykori meglétéről az 1876. évi piacrendőri szabályokból tudunk. Ennek 27. pontja szerint „A bérkocsik felosztva a Korona fogadó előtt, a Boldogasszony utcában a Rudi-féle kávéház s a Köhalmi-ház közötti téren, a társas kocsik a vendéglők előtt szintén felosztva fognak állni.” A Boldogasszony a mai Déryné utca volt, tehát itt, ezen a környéken lehet azonosítani ezt a kávéházat. 1895-ben már nyomát sem találjuk az írásokban.

Erzsébet Kávéház, Tűzoltó Kávéház (?1895–): Az 1895-ös címtár szerint Lusztig József üzemelteti az Erzsébet kávéházat a Kossuth u. 1. sz. alatt. Az 1910-es és a háború alatti években tiszti kaszinó működött itt. 1920-ban már Tűzoltó kávéház a neve, vezetője vagy bérlője pedig Perl Gyula.⁶⁶ Egy évtized múlva Krausz Tamással találkozunk, mint üzemeltetővel. A köztudatban mint „nyilvánosház-gyanús” intézmény maradt meg. Helyén épült a Palotás étterem.

Polgári Kávéház: A Széchenyi u. 28. számmal jelzett, napjainkban is meglévő épületben volt. A Szinva-híd melletti sarkon, a közből nyíló bejárattal. (Jelenleg Bányász klub működik benne.) Emlékét egy amatőr fotó idézi, a cégtáblán Fritz, alatta Polgári Kávéház felirattal. A fotó az 1930-as évek legvégén készült (12. kép). Az 1939-es címjegyzék a kávéosok között ekkor utoljára tünteti fel Fritz Ferencet.

A kávéházak az 1930-as évektől vagy megszűntek, vagy beolvadtak más üzletágba, esetleg csak nevükben őrizték tovább egykori jellegzetességüket, hogy megnyissák az utat azon a vonalon, amelyen sokasodva jelentek meg a presszók, eszpresszók, kávébárok. Gyors elterjedésüket elősegítette, hogy viszonylag kis befektetéssel, a kávéházaknál jóval szerényebb rezsivel is jövedelmezőbbek voltak. Mint Gundel Imre megállapítja, elterjedésükben fontos szerepet kaptak az új kávéfőző gépek, másrészt annak az igénynek a kielégítése, hogy ne a kirakatban kelljen ülni, hanem egy meghitt sarokban, vagy éppen állva, gyorsan lehessen elfogyasztani az italt. Így nyílt meg 1937-ben az első presszó Budapesten.⁶⁷ Miskolc nem maradt el ettől lényegesen, hiszen 1940-ben itt is megnyílt az első presszó.

AZRA eszpresszó (1940–1951): Doró Ernő cukrásznak volt az az ötlete, hogy a színház előcsarnokában álló bal sarokhelyiségben intim presszót rendez be. Sajtófogadtatása a következő volt: „Mintha Ezeregyéjszaka elevenedett volna meg a modern intim helyiségben, olyan remekbe készült, ízléses volt. . . . Kirítt a város eddigi üzletei közül.” Ez a szobanagyságú helyiség vetekedett Roráriussal, vagy Nagy cukrászdájával az Uránia mellett, de akár Piva Carlóéval is a főutcán. „Van már hová menni, ha esik az eső, zimankós az idő, a színházi szüneteket is eltölthetik jobban a nézők, mint a fűtetlen, sivár színházi előcsarnokban” – írja a sajtó. Nevét pedig onnan kapta, hogy akkor játszották Szép Ernő hasonló nevű játékát. A berendezés a legjobb tervezők és kivitelezők munkája. „Schuman készítette a bútor-, Juhász a kárpitasmunkát. A Hass-cég szállította a linóleum, bútorzat és plüss árut. Demeter a lakatos-, Kun a műkö- és szobrászati munkát végezte, Hilóczky pedig a vizes és csempemunkát. Rigó volt a szobafestő, Hlavács a mázó. Az egészet pedig Menner László tervezte.”⁶⁸

64. VII-1/d. Ce. 2360.

65. Földes L., 1943. 93–117.

66. Tóth K., i. m. 50.

67. Gundel I.–Harmath J., i. m. 45.

68. Komáromy J. hagyatékának eddig fel nem dolgozott anyagából. A kézirat 1972-ben készült, jellegét tekintve sajtóközlemény, újságcikk.

13. kép.

Kávézó és tejivó a Szentpéteri kapu egykori 7. sz. kereskedőházában

Az itt használt ASTRA típusú presszógépet is Doró vásárolta. A Városház téren lévő üzletének (mai Rác Kávéház) ez egy fiókja volt. De rövidesen túl kellett adnia rajta. Az államosítás előtti utolsó tulajdonosát Kása Ilonának hívták.⁶⁹

Az eszpresszó sorsa 1951-ben beteljesedett, megpecsételődött. „Jelentjük, hogy a színházi épületben elhelyezett Azra eszpresszó f. hó 21-ével a színházi évad megnyitásáig bezárjuk. Az espresso berendezési és felszerelési tárgyait a Miskolc-Tapolcán megnyíló Anna étterem berendezésénél kívánjuk felhasználni. Az espresso ideiglenesen üresen maradó helyiségébe a Capri cukrászda adminisztrátorait helyezzük el. Kelt Miskolc, 1951. 05. 19.”⁷⁰ A megszűnt eszpresszó berendezéseinek darabjai (pl. a pult) a Déryné eszpresszóban (Déryné u. 2.) még napjainkban is látható. A többi – valószínű – időközben megsemmisült.

69. Lövey József miskolci cukrászmester visszaemlékezése 1990. április.
70. XXIII-110/a. 7174-94/1. 1951.

A presszók, eszpresszók száma gyakorta változott Miskolcon 1950–1985 között. Különösebb történeti értékű nincsen közöttük. Az 1985-ös presszók listáját csak az előzmények kiegészítése, színesítése miatt adom, másrészt azért, hogy érzékelhessük az elnevezés egy korszakra utaló jellemzőit: *Bányász* (Pereces, Szén u. 1.), *Bástya* (Blaha L. 39.), *Csöpi* (Nagy S. 43.), *Déryné* (Déryné u. 2.), *Éva* (Marx K. 52.), *Lidó* (Kiss J. 4.), *Mignon* (Dorottya u. 1.), *TV eszpresszó* (Avastető), *Vasút eszpresszó* (Kisfaludy K. 29/31.), *Csaba eszpresszó* (Csaba vezér 49.), *Szökőkút eszpresszó* (Hoffmann O. utcai szolgáltatóház), *Zöldfa eszpresszó* (Lillafüred, Palota u. 39.). Az előbbieken felsorolt kis egységeket a miskolci vendéglátóipari vállalat üzemeltette. Volt néhány olyan egység, amelyet az ÁFÉSZ tartott fenn. Ezeknek az volt a közös ismertetőjük, hogy valamennyi P-betűvel kezdődött: *Paprika* (Búza tér 20.), *Pettyes* (Baross G. 13/15.), *Pipacs* (Rosenberg hp. 25.) és a *Prizma* (Thököly u. 1.).

A presszók közül csak jelzésszerűen emelem ki a *Dominót* (Tanácsház tér 9.). 1987-ben – teljes felújítás után – itt nyílt meg a *Rác Kávéház*. Elnevezése és mai funkciója szerint ide kíváncsokra, de valójában olyan nagy híru cukrászdáról van szó, amelyet Trillhaas Gyula, Doró Ernő és Rác Kálmán neve fémjelez, s mint ilyen, a miskolci cukrászdák között szükséges teljes történetével és illusztrációs anyagával bemutatni.⁷¹

III. Kávémérések, kávézók

A kávéméréseket, kávézókat csupán az különböztette meg a kávéházaktól, hogy nem árultak pl. fagyaltot, s míg azoknál előírás volt a két tekeasztal, itt tiltották. Ugyanúgy tiltott volt a zenélés, kártyázás, és „minden egyéb játék”. Hogy miképpen változott számuk időről időre, a cím- és lakjegyzékekből követhető nyomon. Nyilvánvaló kielégítették a mindenkori társadalmi igényt. (Mivel terjedelmes, s gyakorta változó névsorokról van szó, s mert különösebb történeti következtetést ezekből levonni nem lehet, ismertetésétől eltekinthetünk. Néhány kávézót csupán különlegesebb elnevezésük, vagy éppen fényképe miatt említésre méltónak tartunk. Grosszmann Hermann *Sport kávézója* a Munkácsy u. 2. sz. alatt, Krausz Ferenc *Király kávézója* a Liechteinstein (ma Ady E.) 18. sz. alatt, Rüchmann Izidor *Ortodox Kóser Kávézója* a Széchenyi u. 88. sz. alatt. Kár, hogy nem ismerjük annak a kávézónak a tulajdonosát, aki a Szentpéteri kapu egykori 7. sz. egykori kereskedőházból átalakított kávézó és tejjívójában szolgálta ki vendégeit (13. kép).

* * *

A kávézás elterjedésével és a kávéházak történetével kapcsolatos, s fentebb összegezett ismeretanyag természetesen nem teljes, egy kutatási állapotot jelez. Nagyon sok új adattal szolgál a miskolci cukrászdák történetének feldolgozása, s várható közreadása is. A szállodai élet, vagy a kaszinók történetének feldolgozása egészen más aspektusból közelítheti meg ezt a kérdéskört, mint ahogy már eddig is nagyon sok új ismeretet eredményezett a miskolci pincék történetének, s az ott zajló társasági élet többek között társadalmi feszültségcsökkentő hatásának vizsgálata, elemzése. Mindezek részét képezik annak a munkának, amelynek célja a vendéglátás-vendéglátás történetének, történeti változásainak legátfogóbb értelemben vett bemutatása Miskolcon.

71. Veres L., 1987. 80.

IRODALOM

- Adler K.*,
1897. Miskolcz város középületei. 1881–1896. Miskolc
- Bakos Á.*,
1940. Hétköznapi délelőtt a kétarcú Miskolcon. Pest
- Brósz K.*,
1879. Az első gyógyszerár Miskolcon. Miskolcz, IV. évf. 25. sz.
- Dobrossy I.*,
1976. Gazdaság és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek árulószíneinek 19–20. századi történetéhez. HOM. Évk. XV. 113–150.
- Dobrossy I.–Iglói Gy.*,
1982. Koronauradalmi épületek Miskolcon a 19. század elején. HOM. Évk. XXI. 137–164.
- Dobrossy I.*,
1985. A tapolcai apátság miskolci kúriája. HOM. Közl. 23. 24–31.
- Földes L.*,
1943. Miskolci útmutató. Miskolc
- Gundel I.–Harmath J.*,
1982. A vendéglátás emlékei. Budapest
- Halmay B.–Leszih A.*,
1929. Miskolc. Magyar Városok Monográfiája. Budapest
- Kisbán E.*,
1988. A kávé bevezetése Magyarországon. Ethn. XCIX. 149–177.
- Komáromy J.*,
1956. Az első miskolci vendégfogadók. HOM. Közl. 3. 48–53.
- Lippay B.*,
1910. Miskolczi Kalauz. (Útmutató Miskolcz Törv. Hatósági jogú város és közvetlen környéke területén.) Miskolcz
- Rudnay J.*,
1976. A kávé. Budapest
- Szendrei J.*,
1911. Miskolcz város története és egyetemes helyirata. IV–V. k. Miskolcz
- Szilády Á.–Szilágyi S.*,
1863. Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. 2. Pest
- Tóth K.*,
1920. Miskolc város címjegyzéke. Miskolc
- Veres L.*,
1987. A Trillhaas cukrászdától a Rácz kávéházig. Miskolc

DIE VERBREITUNG DES KAFFEETRINKENS UND DIE GESCHICHTE DER KAFFEEHÄUSER VON MISKOLC

In der Einleitung zu seiner Arbeit forsicht der Verfasser unter Zuhilfenahme von Preisregelungen aus dem 18. Jahrhundert, von städtischen und protokollarischen Angaben sowie Besitzkonskriptionen und mit Hilfe der Analyse von Kaufrechnungen danach, wann der Kaffee in Miskolc aufgetaucht ist. Sein erstes Vorkommen (dies bezieht sich auf eine Beschenkung, Bewirtung) ist mit dem Jahre 1721 datiert. In den Rechnungen von Kaufleuten tritt er das erste Mal 1764 auf. Der Autor beweist, dass dieser Genussartikel hier in der Stadt von griechischen Händlern gebracht und verbreitet worden ist. In den Eigentumserfassungen wurde erstmals 1768 eine Kaffeeservice genannt. Dies ist gleichsam ein Hinweis darauf, dass auch zu Hause Kaffee getrunken wurde, wobei zu jener Zeit natürlich auch schon in Miskolc Kaffeehäuser und Kaffeestuben existierten. Er macht darauf aufmerksam, dass in Sportversen aus jener Zeit

davon die Rede ist, dass die Sitte, ins Kaffeehaus zu gehen, ebenfalls von den Griechen hier heimisch gemacht wurde.

Das erste Kaffeehaus im heutigen Sinne wurde in Miskolc 1767 eröffnet. Es hiess „Kaffe-Ház“. Dieses Geschäft war in Besitz der Krondomäne von Diósgyőr und wurde von einem griechischen Händler, einem gewissen Tamás Zsambok, gepachtet. Bis 1818 blieb es in Betrieb, als nämlich in Miskolc die erste Konditorei eröffnet wurde. Das sog. Rabel-Rorárius war eine Konditorei im modernen Sinne des Wortes und natürlich konnte man dort auch Kaffee verzehren.

Im weiteren stellt der Autor dann die Kaffeehäuser in den Hotels und die selbständigen Kaffeehäuser vor. Die dritte Gruppe seines Stoffes bilden die Kaffeestuben, ungarisch „kávés“ genannt, und das Wissensmaterial dazu.

Das älteste Kaffeehaus in einem Hotel war das sog. „Fehér Csillag Kávéház“, das es zwischen 1844–1874 gab. Die anderen öffneten ihre Tore in der zweiten Hälfte oder gegen Ende des 19. Jahrhunderts. Die meisten von diesen existieren auch heute noch. Von den eigenständigen Kaffeehäusern ab Ende des 19. Jahrhunderts blieben die meisten bis 1952 (bis zur Verstaatlichung) bestehen. Sie stellten gleichzeitig auch das Forum für Kultur und Bildung dar, indem hier Bühnenveranstaltungen wie auch Filmvorführungen gebracht wurden. Einige von diesen spielten schon durch ihren Namen auf ihr spezifisches Publikum an. So gab es beispielsweise ein Handwerkskaffeehaus, ein Bürgerkaffeehaus, ein Feuerwehrkaffeehaus, ein Sportkaffeehaus oder eben auch eine Orthodox Koscher Kaffeestube. Andere wiederum wollten durch ihren Namen auf sich aufmerksam machen, wie z. B. die Orpheum-Kaffeestube oder die Kaffeestuben Tiger und Fiume. Wie man sich erinnert, hatte das sog. Königliche Kaffeehaus einen ganz besonderen Ruf.

Im abschliessenden Teil seiner Studie beschäftigt sich der Autor mit dem Kaffeeausschank, wobei er sich auf Erinnerungen ebenso wie auf Zeitungswerbungen oder Angaben aus Adress- und Telefonbüchern stützt.

Indem er archivarische und historische Angaben aufdeckte und rezente Sammlungen tätigte, gelang es dem Autor die Verbreitung des Kaffeetrinkens und die Plätze und Foren dafür relativ umfassend zu verfolgen. Seine Arbeit erstreckt sich über zwei Jahrhunderte. Er stellt die Geschichte von rund hundert Objekten vor.

István Dobrossy

HERMAN OTTÓ ÉS REIZNER JÁNOS LEVELEZÉSE

FÁRI IRÉN-KÓHEGYI MIHÁLY

Herman Ottó a múlt század hetvenes éveinek derekán került először kapcsolatba Szegeddel, illetve a szegediekkel.¹ Amikor közéleti érdeklődése a politikai pálya felé vonzotta, és a Függetlenségi Párt fölléptette az 1879-es pótválasztáson, már volt ugyan némi ismeretsége a városban, de népszerűségét ez a Szeged képviselőjében eltöltött nyolc év alapozta meg, és ez egész pályáján elkísérte.²

Reizner Jánossal folytatott levelezése azonban nem a politikust, hanem a tudóst állítja elének, amelyekben munkamódszerére, műveinek születési körülményeire kapunk fontos adatokat.

A levelek címzettje, Reizner János, előbb a szegedi tisztviselői kar egyik vezető embere: 1875–82 között főjegyző, majd 1882. július 16-ától a Somogyi Könyvtár könyvtárnoka.³ Ismert volt történelmi érdeklődése, levéltári és könyvtári kutatásban való jártassága. Néhány, főleg Szeged történetére vonatkozó közleménye már kinevezése előtt megjelent.⁴ A könyvtáralapító Somogyi Károly esztergomi kanonok választása talán ezért esett éppen rá.⁵ Hivatalba lépésekor a könyvtár állománya még csak részben volt Szegeden, a leszállítás, rendezés, katalogizálás nagyrészt Reizner Jánosra hárult. A nagyközönségnek 1883. október 16-án adták át a könyvtárat, tehát nagyjából abban az időben, amikor kettejük levelezése elkezdődött.

Az itt közzétett levelek fogalmazványai a Somogyi Könyvtár irattárában vannak. Ezek jó része az eredeti Herman-levelek hátoldalára íródott. Tíz tisztázott és elküldött Reizner-levelet a Magyar Tudományos Akadémiai könyvtárnak kézírattára, kettőt

1. Hogy mikor ismerkedett meg Herman Ottó Reizner Jánossal, azt pontosan nem tudjuk, csak gyanítjuk. Az 1876-os országos iparkiállítás színhelyéül Szegedet választották, s rendezésével Hermant bízták meg. A rendezőség elnöke az a Bakay Nándor volt, aki szegedi kötelesként az 1874-es apatini kiállításon már szerepelt munkáival, s itt megismerkedett Herman Ottóval, aki természetesen ezt a kiállítást is rendezte. *Papp János*: Bakay Nándor indulása és politikai pályája a végső kudarcig. Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 1978. 265–293. – A szegedi kiállítás végrehajtó bizottságának jegyzője Reizner János volt. *Herman Ottó*: A szegedi „nagy napok”. Vasárnapi Újság, 1876. szeptember 10., 579–580. lap. *Hindy Árpád*: A szegedi országos kiállítás. Vasárnapi Újság, 1876. szeptember 10., 581–583. lap.
2. *Tóth Ede*: Szeged város népképviselője az országgyűlésben 1860–1918. Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 1984. 161–252.
3. *Péter László* szerk.: A Somogyi-Könyvtár száz éve. Könyvtártörténeti tanulmányok. Szeged, 1984. 33.
4. Felsorolásuk *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1906. XI. 743–747. – Reizner János munkásságáról nem született még átfogó monográfia. *Banner János*: Reizner János és a szegedi múzeum. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–65/1 3–15.
5. Somogyi Károlyról *Móra Ferenc*: Szent ember vagy a könyvek és virágok embere. Szegedi tulipántos láda. II. 49–63.

pedig a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára őríz. Zömük tehát piszkozatban és tisztázatlanban is a rendelkezésünkre áll.

E rövid bevezető után lássuk magukat a leveleket.

1

Nagyságos Uram!

Végtelenül megtisztelt Nagyságod e hó 7-én kelt becses soraival, a midőn a „szegedi irodalmi kör” érdekében közzé tett hírlapi cikkem különös figyelmére méltatva helyesli a mozgalom megindítását, s kitarást kívánva érdekes adatokkal igazolja, hogy mennyire szükséges Szegeden egy tudományos s irodalmi egyesület felállítása.⁶

Köszönöm, igen köszönöm szíves figyelmét, biztatásait, s azt hiszem, hogy becses sorait örömmel veszi tudomásul a holnapi értekezlet, a melyen bizalmas módon azt bemutatni szándékozom.⁷

Megtisztelő bizalma viszonzásául engedje meg Nagyságod, hogy az itteni hírlapokban a kérdéses ügy fölött megjelent közlemények kapcsában tájékoztassam a következőkről. Az eszme, a terv – irodalmi s tudományos egyesületet alkotni – nem sajátom. Többen többféle módon emlegették azt, s én csaknem arra szorítottam, hogy nyilvános kifejezést adjak a jámbor óhajításoknak, egyéni nézeteimet s az alakítandó egyesület formáját, szervezetét közöljem.⁸

Nézeteim tetszéssel találkozottak, s úgy látszik, hogy az eszme életre kel; s habár kevesen leszünk is, munkásságunknak némi haszna idővel mégis tapasztalható lesz.

Különösen, ha a fővárosi sajtó, az irodalmi s tudományos körök részéről kiérdemeljük azt a méltánylást, a mi a kezdőket általában megilleti.

Holnap lesz az első értekezletünk, a melyből egy kisebb bizottság az alapszabályok elkészítésére megbízást fog nyerni.

Nagyságod bizonynyal ismeri már az alapszabályvázlatot, a mely a bizottságnak javaslata készítésénél némileg irányadóul szolgál.⁹ Igen lekötelezne bennünket, ha e terv fölött észrevételeit, javaslatait s általában az alakulás valamint a működés megkezdése és sikeres folytatására vonatkozó hasznos tanácsait közölni szíveskednék.

Fogadja Nagyságod legőszintébb köszönetemet azon reményem kifejezésével, hogy a kiválóan fontos ügy érdekében szíves tanácsait, rokonszenvét s pártolását tőlünk megvonni nem fogja.

Tisztelettel vagyok

Szegeden, 1883. évi június hó 9-én

alázatos szolgálója:

Reizner János¹⁰

2

Mélyen tisztelt képviselő Úr!

E hó 19-én kelt becses sorait ma vettem, sietek ennél fogva értesíteni, hogy minden kitelhetőt megteszek arra nézve, hogy tanulmányához itt minél gazdagabb adat készletet gyűjthessen össze.¹¹

6. Reizner János: Egy szegedi irodalmi kör alakítása érdekében. Szegedi Híradó (a továbbiakban: SzH), 1883. június 6.
7. Herman Ottó levele nem maradt fenn, de Reizner az „első értekezleten” felolvasta azt, Kálmány Lajos, Varga Ferenc plébános és Fehér Ipoly, szegedi tankerületi főigazgató üdvözlő, buzdító leveleivel együtt. – SzH 1883. június 9., 12., 14.
8. Minden bizonynyal Csaplár Benedekre gondolt, aki már 1854-ben felvetette a szegedi „történelmi társulat” megalakításának tervét. – *Balanyi György*: Magyar piaristák a XIX–XX. században. Budapest, 1942. 47.
9. Reizner János: A Dugonics Kör terv vázlata. SzH 1883. június 8.
10. MTAK Kéziratára Ms 274/104.
11. Herman Ottó levele nem maradt fenn, vagy lappang valahol, de útjáról a helyi újság hírt adott, melyből kiderül, hogy két napot időzött Szegeden. Halászati tanulmányaihoz gyűjtve anyagot, jövetelét csak Reizner János főkönyvtárossal tudatta. Vasárnap megtekintette a halászsázlót, aztán egész nap két „halászmestert kérdezgetett” – akiket bizonyára Reizner szervezett be – a mesterségszavakról, szokásokról. Másnap a Gyevi-foknál lévő nagy halásztelepen folytatta a gyűjtést, aztán éjjel hazautazott. – SzH 1883. november 27.

Úgy rendezem ennél fogva a dolgot, hogy vasárnap, azaz e hó 25-én délben az indulóháznál várni fogom, és szállását a Hungáriában megrendelem, s az alkalommal értésére adom, hogy mit miként rendeztem el.

Valóban örülök, hogy ily úton-módon nyílik tisztelem s köszönetem személyesen is kifejeznie, a mire az alkalmat már két ízben is elszalasztottam.

Tehát vasárnap várni fogom Nagyságodat, s addig is tisztelettel vagyok Szegeden, 1883. nov. 20-án

alázatos szolgálja
Reizner János¹²

3

Mélyen tisztelt képviselő úr!

A napokban szállította be a Somogyi könyvtárba a királyi biztos úr azon különféle régiségeket, a melyek működése ideje alatt teljesített földmunkálatok alkalmával napfényre kerültek.¹³ Én is a tulajdonomat képező ily tárgyakat szintén ide szállítottam be, s a két igen érdekes kő-, réz-, bronz korszaki s népvándorláskori leletek igen tanúságos sorozatot képeznek.

El nem mulaszthatom, hogy az ezek között előforduló *halászlati* tárgyakról ne értesítsem.

A sövényházi magaslatokon feltárt népvándorláskori sírok s konyha hulladék-telepekben számos háló-súly vagy nehezek fordult elő. Ezek változatainak rajzait a mellékelt lapon van szerencsém bemutatni.¹⁴

Sövényháza a Gyevi-fokkal átellenben fekszik, Algyő és Sándorfalva között. Az 1879-ik évi árvíz sem borította el e magaslatokat (egyik magaslat Sövényháza, egykor ugyan e nevet viselt kertész telep helye, a másik Hatrongyos).

A háló nehezekéik igen művű agyagból készült s egyenetlenül égetett cserepek. Méreteiket s formájukat a mellékelt rajz meglehetősen hűségben tünteti elő.

Az 1–11 sz. alatt ismertetett alakok mind a népvándorláskori sírokban fordultak elő. Sokat közülök én magam szedtem fel, s a leletek egyéb tárgyaival való koruk azonosságát igazolom.¹⁵ Igen nagy számmal fordultak elő.

A 12. sz. rajz alatt elötüntetett háló cserép igen jól gyúrt s újabb kori vörös cserép. A Zsoter-palota alap ásásánál találták 1874-ben, ott a hol két századdal előbb a vár egyik árka vonult.¹⁶

Igen örvendenék, ha ezen csekélynek látszó adalékok nagy monographiája történelmi részlethez valamivel járulhatnának.¹⁷ Talán más adatait kiegészíteni, megerősíteni stb. lesznek alkalmasak. A halászlai történetéről szólva el nem mulaszthatom ismételtlen is szíves emlékeztetébe

12. MTAK Kézirattára Ms 274/105.

13. Már 1881-ben egy olyan archeologiai bizottságról olvashatunk, melynek feladata volt a meginduló vár bontási munkálatait figyelemmel kísérni, és a régészeti leleteket megmenteni: „a váracsból fölszínre kerülő régiségek azon leletekkel együtt, amelyek a sövényházi ásatásból nyertek, a kir. biztos úr inteniói szerint egy megalakítandó szegedi múzeum alapját fogják képezni”. SzH 1881. 4. szám. – Tisza Lajos királyi biztos minden olyan leletet, mely az árvíz utáni Szeged újjáépítése során került elő, Reizner Jánosnak, a Somogyi Könyvtár igazgatójának adott át. Ugyanezt tette Lechner Lajos műszaki tanácsos is, aki a munkálatokat közvetlenül felügyelte. *Kulinyi Zsigmond: Szeged újkora. Szeged, 1901. 490., Fári Irén: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. A szegedi városi múzeum első korszaka (1879–1904). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvében megjelenés alatt.*

14. A „sövényházi magaslatokon” történt ásatásról SzH 1879. május 27., 1880. március 25. – A rajz nem került elő.

15. A leletek természetesen nem népvándorlás koriak, kizárt, hogy sírokból kerültek elő. A jelenséget csak úgy tudjuk magyarázni, hogy a területen őskori telep volt, melybe később sírokat ástak. A hálónehezekéik a telep anyagából származnak.

16. A Zsótér-ház a Széchenyi tér 9. alatt áll. Nem tévesztendő össze a Városház melletti (Széchenyi tér 9.) Zsótér-házzal. *Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1961. II. 267., Csongor Győző: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratok térképei III. Vár és palánk. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1970/1. 213–226.*

17. *Herman Ottó: Ősi nyomok a magyar népies halászlaiatban. Magyar országos kiállítás IV. csoport. Budapest, 1885.*

ajánlani Istvánffynak az 1514-ik év folyamán Szegedről tett ama feljegyzését: „praeter civium et incolarum magnum numerum ad *tria millia piscatorum* habitare” (Istvánffy Historiarum) Lib. V.).¹⁸

Megjegyzem, hogy a mennyiben a leleteket talán látni óhajtáná, azokat felküldeni kész vagyok.

Ezekben a midőn szolgálatára óhajtottam lenni, tisztelettel maradok Szegeden, 1883. dec. 29-én

alázatos szolgája
Reizner János¹⁹

4
MAGYAR ORNITHOLÓGIAI KÖZPONT

Budapesten, 1894. január 1.

Igen tisztelt Uram!

Legyen oly kegyes és értesítsen pár szóval: vajjon e hó 8-kán indulunk-é? Én nagyon óhajtánám, mert későbbben az országyűlés miatt bajos lenne.²⁰

Dr. Lázár h. polgármester urat nem akartam kérdésemmel zavarni, mert gyássa van.²¹

Szíves válaszát kéri és várja

tisztelő híve
Herman Ottó

Lakásom: VI., Lövölde tér 3. sz.²²

5
Ngos Herrmann Ottó úrnak
orsz. képvis.

Budapesten
VI., Lövölde tér 3. sz.

Szíves soraira van szerencsém jelenteni, hogy e hó 7-én a délutáni gyors vonattal Budapestre érkezem, s még az nap megérkezésem után lelelőbb is a múzeumban, s ha ott nem találom, lakásán fogom Nagyságodat felkeresni, s minden kérdésre nézve kimerítően tájékoztatni annyival is inkább, mert sem én, sem Lázár úr nem vagyunk azon helyzetben, hogy képviselő urat fáradságos útjában kísérhetnök.

18. Dózsa György parasztháborújával kapcsolatban mondja a következőket: „Ezután Szeged közelébe értek, ahhoz az igen szép városhoz, s bár azt semmiféle várfal sem vette körül, s csak árokkal és sánccal volt jól megerősítve, de mivel a latrok jövetelét fegyverrel a kézben, felkészülten várta. György nem merte megtámadni, mert abban a nagy létszámú lakosságon kívül mintegy háromezer halász is lakott, akik valamennyien azt mondták, hogy nagyon fogják védeni magukat. Ott ömlik a Maros – melynek medre hajózható – Erdélyből a Tiszába. Mindkét folyó a halaknak mérhetetlen tömegét táplálja.” *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből.* Fordította Juhász László. Budapest, 1962. 56.

19. MTAK Kézirattár Ms 274/106.

20. A városnak felajánlott természetrajzi gyűjtemény megvételéről volt szó. Schaufuss Camillo meiseni kereskedő 1893. július 28-án kelt levelében ajánlotta fel látszólag jutányos áron gyűjteményét. A városi tanács Reizner Jánost kérte fel annak megtekintésére, aki azt gazdagnak és jó állapotban lévőnek ítélte. A városban élő természettudósok azonban – joggal – nem így vélekedtek. Ezért az október 5-én tartott közgyűlés elfogadta azt az indítványt, hogy Herman Ottót kérjék fel szakértőnek. *Fári Irén–Kőhegyi Mihály: Herman Ottó szakvéleménye egy Szegednek felajánlott természettudományi gyűjtemény ügyében. Múzeumi kutatások Csongrád megyében.* 1983. 101–105.

21. Lázár György a város szolgálatában állott évtizedeken keresztül: 1882-től 1891-ig tiszti fő-ügyész, 1891-től 1904-ig helyettes polgármester, 1904-től haláláig (1915) polgármester volt. *Kulinyi Zsigmond: i. m. 528. SzN 1915. január 31.*

22. Somogyi Könyvtár (Múzeumi iktató). Ráírva: I. sz. Érkezett 1894. jan. 2-án.

1. kép.
Reizner János (1880-as évek második fele)

2. kép. Reizner János (1890-es évek)

Addig is, míg közleményeimet szóval tehetem, felettébb kérem képviselő urat, hogy ha csak lehetséges, kegyeskedjék a kért szolgálatot Szeged városának és az ügynek meghozni, s ne tessék elhalasztani az utazást, mert az ügy iránti érdeklődés nálunk úgysis egyre hanyatlik. Szóval lesz szerencsém mindenről tájékoztatni, addig is fogadja tisztelem nyilvánítását.
Szegeden, 1894. jan. 3-án.

alázatos szolgálója:
Reizner János
könyvtár igazgató²³

274/108

6

Mélyen tisztelt képviselő úr!

Hosszabb távol lét után csak most jutott kezemhez képviselő úrnak e hó 11-én még Drezdából hozzám intézett szíves tudósítása.

23. A Reizner fogalmazta válasz Herman levelének hátoldalán található. Tisztázata MTAK Kézirattár Ms 274/107.

Reám nézve a közlés bár kellemetlen, lesújtó – mégis megadással és tisztelettel veszem azt, sőt köszönetemet nyilvánítom egyúttal azon soraiért, a melyeket dr. Lázár hely. polgármester úrhoz intézett levelében mentségemre felhozni szíves volt.²⁴

Képviselő úrnak hozzám és Lázár úrhoz intézett magán tudósítása már egymagában véve is elég tájékoztató és elhatározó volt arra nézve, hogy a város közönsége Schaufussal a további tárgyalásokat megszakítsa, és hogy ajánlatát visszautasítsa. Magam is azon vagyok és leszek, hogy ez a kérdés letétessék, és ajánlat tevő értesíttessék, hogy Szeged az ő gyűjteményeire egyáltalán nem reflektál. A dolog illetően állása következtében a reám kiható kellemetlen megítélések következményeit kénytelen vagyok elviselni. Mégis igen kérem képviselő urat, ha kérésem még nem késett volna el, s ha hivatalos jelentését még nem küldötte volna el, szíveskedjék abban a mentségemül szolgálható szempontokat is kiemelni, s legalább is azokat megérteni, miket e nembem a h. polgármester úrhoz intézett levelének végső sorában előadni szíves volt.

Igen kérem erre képviselő urat. Én tudom, hogy a valónak, igaznak kimondásától semmi esetben sem fog tartózkodni; de másrésztől, a mit eljárásom mentségére felemlíthetőnek talál, szíveskedjék jelentésében megérteni.²⁵

Kérésem ismételve, mély tisztelettel vagyok Szegeden, 1894. jan. 31-én

alázatos szolgálja
Reizner János²⁶

7

Mélyen tisztelt képviselő úr!

E hó 6-án kelt megnyugtató sorait köszönettel vettem. Fogadja hálámat szíves hajlamaiért, s nehéz helyzetemben nyújtott segítyéért.²⁷

Mióta képviselő úrnak nézete és ítélete a Schaufuss-gyűjteményről nálunk részben ismeretessé vált, egész hajszát indítottak ellenem.²⁸ Nem a szakemberek, hanem olyanok, a kik nálamnál több tájékozottsággal szintén nem bírnak.

Elviseltem, s elviselem a támadásokat, mert részben hibás vagyok. Én csak azt sajnálom, hogy a tisztelt urak azon örvendeznek, hogy a dolog nem sikerült, s a tárgyak nem váltak be, nem

24. Reizner Jánoshoz és Lázár Györgyhöz ez ügyben intézett magánleveleiről eddig nem tudtunk, és azok eddig nem is kerültek elő.

25. Herman elegendő tett Reizner kérésének, és hivatalos jelentésében mentegette elhamarkodott „szakvéleményét”. *Fári Irén–Kőhegyi Mihály*: Herman Ottó szakvéleménye egy Szegednek felajánlott természettudományi gyűjteményről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 22–23. (1983–1984) 175–188.

26. MTAK Kézirattár Ms 274/108.

27. A levél nincs meg.

28. A Reizner elleni támadások kezdetben nyilván csak szóban hangzottak el. Később azonban ennek többen a sajtóban is hangot adtak. *Tergin Gyula*: A szegedi múzeum kérdése. SzH 1894. január 28., *Vellay Imre*: A múzeum kérdése. SzH 1894. február 10., *Vellay Imre*: A szegedi múzeum. SzH 1894. február 17., *Zsótér László*: Alföldi madárvilág. SzH 1894. február 25., *Vellay Imréné* az volt a véleménye, hogy ne a kereskedőktől beszerzett tárgyakkal legyenek megtöltve a múzeumok, hanem a saját területükön gyűjtsenek, és azt állítsák ki. Hivatkozik Pulszky Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának véleményére (Pesti Hírlap, 1892. szeptember 1.), aki szerint a magyar múzeumok a vásárlásokkal helytelen gyakorlatot követnek. *Vellay Imre*: A múzeum kérdése. SzH 1894. január 21. – A Schaufuss-gyűjteménnyel két cikkben is foglalkozik. Reizner János leltára alapján bizonyítja, hogy a felajánlott gyűjtemény tudományosan nem felel meg, mert a sok exotikum mellett komoly hiányai vannak. Az ellenvélemény valódi oka is kibuggyan belőle: „Nem valóságos mellőzése ez a hazai tudományos törekvéseknek? Hát az ország második metropolisa szemében olyan alacsony fokon áll a hazai tudományosság, hogy a haza kulturális emelése végett, még mielőtt itthon, hazánkban széttekintett volna, egyenesen külföldi tárgyat után kapkod?” *Vellay Imre*: A szegedi múzeum. SzH 1894. február 31. *Vellay Imre*: A Schaufuss kollekcióhoz. Szegedi Napló, 1894. február 2. (továbbiakban: SzN)

alkalmasak. Úgy látszik, hogy az ellenkező, egy jó és sikerült, valódi beccsel bíró gyűjtemény megszerzése talán nekik kedvetlenséget, szomorúságot okoztala.

Ismételten köszönöm jó indulatát, s kérem, tartson meg jövőre is szíves hajlamaiban.
Szegeden, 1894. február 6-án

alázatos szolgálja:
Reizner János²⁹

8

Budapesten, 1895. június 12.

Igen tisztelt Uram!

Vegye kegyesen tudomásul, hogy én most ráérnék a Csöngölére elmenni, s ezt táviratilag – de levélben is – tudattam *dr. Lázár György polgármester úrral, de a táviratra választ nem kaptam. Lehet, hogy a polgármester úr távol van, s így – ebben az esetben – kérném kegyes intézkedését, hogy a kirándulást megtehessem, mert az idő fogyva fogy, és sok hely van még hátra.*³⁰ Becses utasítását sürgőnyileg (Lövölde tér 3-dik szám) kérve.³¹

tisztelője
Herman Ottó³²

9

Táviratok:

[1895. június 12.]

Hermann Ottó képviselő úrnak
Budapest
Lövölde tér 3.

Ma érkeztem haza. Lázár Budapesten, Nemzeti Szállodában van. Értesíttem, hogy felkeres-

29. MTAK Kézirattár Ms 274/109.

Ekkor beszélhették meg az újabb szegedi látogatás idejét Lázár Györggyel, mert a helyi lap arról tudósít, hogy „A nagyszerű tudós, Szeged volt képviselője, Herman Ottó a jövő szombaton ismét Szegedre érkezik. Újabb látogatása alkalmával folytatja a millenáris néprajzi kiállítás ügyében megkezdett kutatást. Kirándul a tanyákra, és ott a népelet viszonyairól és eszközeiről tapasztalatokat szerez. Ebben a kutatásban Reizner János a Somogyi-könyvtár igazgatója segítkezik neki.” – Herman Ottó Szegeden. SzN 1895. június 6.

30. Herman Ottó május végén járt Szegeden. A helyi újság erről így tudósít: „Herman Ottó országgyűlési képviselő és Madarász Viktor a magyar nemzeti múzeum madártani osztályának öre ma Szegeden jártak. A természettudósok néprajzi adatok gyűjtése végett indultak körútra, és Lázár György dr. h. polgármestert kérték meg, hogy támogassa őket. A szegedi gulyákat, méneseket és kondákat akarják megtekinteni, mert most a pásztoréltre vonatkozó néprajzi adatokat gyűjtik. A délelőtt folyamán a szegedi múzeum régiségtárát is megtekintették, és ott rendkívül érdekes leletekre bukkantak. Egy, a pásztoréletet jellemző, már kihaltban levő régiség ez, melyet Herman Ottó nyomban lerajzolt, és kijelentette, hogy az érdekes tárgy használatára vonatkozó adatokat is kutatni fogja útjában. A tudósok délben Kecskemétre utaztak, ott befejezik előbb kutatásaikat s azután jönnek Szegedre, ahol természetesen a hatóság a legnagyobb előzékenységgel fogadja őket”. – Természettudósok Szegeden. SzN 1895. május 28.

Ekkor beszélhették meg az újabb szegedi látogatás idejét Lázár Györggyel, mert a helyi lap arról tudósít, hogy „A nagyszerű tudós, Szeged volt képviselője, Herman Ottó a jövő szombaton ismét Szegedre érkezik. Újabb látogatása alkalmával folytatja a millenáris néprajzi kiállítás ügyében megkezdett kutatást. Kirándul a tanyákra, és ott a népelet viszonyairól és eszközeiről tapasztalatokat szerez. Ebben a kutatásban Reizner János a Somogyi-könyvtár igazgatója segítkezik neki.” – Herman Ottó Szegeden. SzN 1895. június 6.

31. A sürgönyöket Reizner azonnal feladta.

32. Somogyi Könyvtár, irattár 1895. 58.

se. Különbön szíveskedjék tudatni érkezését; bármikor jön is, minden intézkedést megtéve örömmel fogadjuk.

Reizner János

[1895. június 12.]

Lázár polgármesternek.
Budapest
Nemzeti Szálloda
Hermann képviselő urat okvetlenül keresd fel.

Reizner János³³

10
A MAGYARORSZÁGI ORNITHOLÓGIAI MEGFIGYELŐ ÁLLOMÁSOK
KÖZPONTI HIVATALA

183/1895.

Budapest, 1895. június 16.
NEMZETI MŰZEUM

Ígéretemhez képest van szerencsém a Somogyi-könyvtár számára az 1891-dik évi II-dik nemzetközi ornithologiai Congressus kiadványait átküldeni.³⁴

A Somogyi Könyvtár
tek. Igazgatóságának
Szegeden

Kiváló tisztelettel
Herman Ottó
orsz. képviselő, a
M. O. K. t. főnöke³⁵

33. A táviratok szövegét Herman Ottó levelének hátlapjára jegyezte fel Reizner János.
34. Lázár György bizonyára felkereste Herman Ottót, és megbeszélte vele a lejövétel idejét, július 3-át. Hazaérkezése után rövidesen tájékoztatta a sajtót, mert az először arról tudósít, hogy Hermant Beck István osztályjegyző kíséri, majd néhány nappal később azt írja, hogy Zámbó György osztályjegyző fogja kalauzolni a vendéget. – Herman Ottó Szegeden. SzN 1895. június 19., Herman Ottó tanulmányútja. SzN 1895. június 25. – Három nappal később a pontos időt is megadja: „Herman Ottó országgyűlési képviselő július 3-án Szegedre érkezik. A kiváló természettudós három napig lesz Szeged vendége, és kirándul a tanyákra, ahol a gulya életét tanulmányozza.” SzN 1895. június 28. – „Herman Ottó országgyűlési képviselő, hírneves tudós ma délután a budapesti gyorsvonattal néhány napi időzésre Szegedre érkezett a szegedi pásztorélet tanulmányozására. A tudós tanyai körútját a felsőtanyán kezdi meg. Tanyai körútjában Zámbó György dr. városi jegyző fogja kalauzolni. Herman Ottó a napokban ugyanilyen célból megfordult Kecskeméten, ahol másfél napot töltött a híres bugaczi pusztán, valamint Debrecenben, ahol különös kedvvel tanulmányozta a hortobágyi pásztoréletet. Ott – mint mondja – a jelenlegi pásztorélet-vonását fődözte föl az apró házaik berendezésében, ruházatukban és életrendjükben. Ha a szegedi pásztorélet megnyeri tetszését, Budapestről telegrafáltatja piktorát, aki nagy munkájához a fölvételeket csinálja.” Herman Ottó Szegeden. SzN 1895. július 4.
- „A szegedi tanyák nagy tudományú vendége: Herman Ottó országgyűlési képviselő másfél napra tervezte szegedi tanulmányútját, már elutazása is jelezve volt, de mint értesülünk, a tudós a szegedi tanyákon annyi adatot talált a magyar pásztoréletből írandó nagy művéhez, hogy még most is a homoki buczkákat járja: nagy szenvedélyvel készítvén felvételeket a juhászugnyhókról, szárnyékokról és cserényekről. A rajzolatokon kívül tömérdek tanyai specialitást viszen magával; összevásárolt tarhonyás kavaró kanalat, rühelő tartót, palókat, botokat, kobakot (kivájt tők; sótartónak használják), bicskákat, kampós szögeket, stbit.” Herman Ottó Csengelén. SzN 1895. július 7. – „Herman Ottó országgyűlési képviselő, mint írtuk, több napot töltött a szegedi tanyákon, adatokat gyűjtve a magyar pásztorletről írandó munkájához. A nagy tudományú képviselő a tapasztalt vendégszeretetet meleg hangú levélben köszönte meg a polgármesternek. Ugyancsak szép levelet írt Zámbó György dr. jegyzőnek is, aki a tanyákon tett útjában kísérte. SzN 1895. július 11. – Mindebből kitűnik, hogy Herman Ottó nem ezen az útján, hanem már korábban ígérte Reiznernek a könyvek megküldését.

35. Somogyi Könyvtár, irattár 59. szám, érkezett 1895. június 17.

59/1895 sz.

Nagyságos Herman Ottó úrnak
(lakik: Budapesten) orsz. képviselő.
Budapesten

A Somogyi-könyvtár részére adományul küldött „Az 1891. évi II. nemzetközi ornithologiai Congressus” 21 drb. kiadványát című munkák átvételét a midőn ezennel elismerem, becses adományáért köszönetemet nyilvánítom. – Szíves figyelmét s a könyvtár iránt való érdeklődését jövőre is kérni van szerencsém.

Szegeden, 1895. évi június hó 17-én.

Reizner János
könyvtár-igazgató³⁶

Igen tisztelt Uram!

Vegye szívesen tudomásul, hogy a Somogyi-collectió vaskori aczéljának homologonját, melyet Szeged körül hiába kerestem, itt Somogyban, Szenna falu kanászainál megtaláltam.³⁷
Kaposvár, 1895. augusztus 5.

Szíves üdvözlettel
Herman Ottó³⁸

Mélyen tisztelt uram!

Igen örvendek sikerén, s reményem van arra nézve, hogy talán innen is szolgálhatok egy vagy esetleg több példánnyal. A legközelebbi vásár alkalmával magam keresem fel a kisebb juhászokat mulató helyükön. Mert azt hiszem, hogy Nagyságodat inkább a nagy gulyákhoz vezették el, s jobbára csak öreg számadókkal érintkezett, kik mint módosabb emberek a régi jellegzetes dolgokkal többnyire szakítottak. Ellenben a kis pásztorok és juhászok még inkább megőrzik a hagyományos emlékeket.³⁹ Ha tehát sikerül egyet vagy többet szerezni, legott küldöm.

Szíves tudomására hozom egyúttal Nagyságodnak, hogy a régi időben a juhászok szegődése „Demeterkor, vagyis juhbaszáskor” szokott volt lenni. Ilyenkor a városba jöttek a legtávolabb pusztákról is, és szokásban volt, hogy mindegyik egy-egy birkával kedveskedett a szegedi szt. Demeter templom plébánosának, hol ekkor nagy vendégeskedések folytak, melyre a városi számadások szerint a szükséges költségek a közpénztárból utalványoztattak.⁴⁰

Arra is vannak igen érdekes adataink, hogy a merinói juhok talán a mi vidékünkön honosodtak meg leelőbb.

Mindezekről – ha érdeklí nagyságodat – körülményes adatokkal is szolgálhatok.⁴¹

Fogadja tiszteletem nyilvánítását
Szegeden, 1895. aug. 16-án

alázatos szolgája
Reizner János⁴²

36. Somogyi Könyvtár, irattár 59. szám, érkezett 1895. június 17. Az előre nyomtatott köszönőlevél hiányzó sorait Lázár Béla segédkönyvtáros töltötte ki, Reizner János csak aláírta.

37. A csiholóvas nem a vaskorból származik. Legkorábban a honfoglalók sírjaiból kerül elő.

38. Somogyi Könyvtár, irattár 20/1895. számú iratba beragasztott levelezőlap.

39. Ez a megjegyzés arra mutat, hogy Reizner Jánosnak volt érzéke a néprajzi gyűjtéshez, bár ilyen jellegű munkájáról nem tudunk.

40. Demeter (Dömötör) magyarországi népi kultuszával eddig legalaposabban *Szabadfalvi József*: A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. Műveltség és hagyomány 6 (1964) 19–64. foglalkozott. – A szegedi dömötörözésről *Kovács János*: A régi jó időkből. Szent Dömötör napja. SzH 1893. 255. sz., *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. Budapest, 1977. II. 399–404.

41. Reizner János 1897. december 6-ai levelében sok adatot közöl a juhászatra vonatkozólag.

42. Piszkozata a Somogyi Könyvtár, irattár 20/1895 szám alatt, az elküldött levél MTAK Kézirat-tár Ms 274/110 található.

1896-iki
EZREDÉVES ORSZÁGOS KIÁLLÍTÁS.
I/9 CSOPORT-BIZOTTSÁG.

Nemzeti Múzeum
Budapest, 1895. szeptb. 15.

V. Akadémia-utca 3.
Szám 73/1895

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Csak a napokban vetődtem haza Zalából és Veszprémből, s 18-kán ismét útrakelek Szabolcsba;⁴³ az arasznyi időközben roppant dolog terhelt, s csak most van pár percem, hogy először is aug. 16-án kelt sorainak vételéről megnyugtassam, másodszer hálát mondjak a felajánlott segítségért, a melyre bizton számítok is.

Mindazon adatok, a melyek a pásztorok szokásaira s viszonyára, a jószág fajára, változására vonatkoznak, fontosak és becsesek, ezeket tehát kérem, s ha nem terhelném vele, minden adatot külön-külön 1/8 ívre (czédulára) jegyezve, így *Szeged Szegődés* – a juhászoknál „Demeterkor vagyis juhbaszásokor” stb., stb.

Az aczélok sorba előkerülnek a népvándorlási sírokból, s az élő és a szegedi tyussal vagy azonosak, vagy rokonok. Az én szennai aczéloknál az az érdekes, hogy ki[de]rül miért volt az aczélnak ez az impraktikusnak látczó alakja? Az A köz *szíjfonattal* van kitöltve, a mi igen jó, biztos fogást tesz lehetővé.⁴⁴ Ugye remek összelekezése két távol eső kornak, az enyészetnek az étellel!

Szíves üdvözzellet és kiváló tisztelettel

híve
Herman Ottó⁴⁵

43. Szabolcs megyei útján Jósa András kalauzolta. Előzőleg Herman Ottó levélben kereste fel (ez nem maradt ránk), s erre 1895. szeptember 13-án (tehát két nappal Reizner előtt) válaszolt Jósa: „Szíves örömmel állok rendelkezésére, hogy nemes czéljában előkullogója legyek. Csupán azon kéréssel vagyok, hogy lehetőleg szerdán és szombaton itthon lehessenek, mert ezek rendelő napjaim, melyek után élek.

Igen kérem azonban jövetelének idejét pár nappal előbb tudatni, hogy útiterveink összeütközésre ne jöjjenek.

Előre kijelentem, hogy vendégfogadó Nyíregyházán nincs. Egyedüli menedékhely csak az én igen szerény házam lehet, hova igen szívesen várja

mély tisztelő elvtársa
Jósa András”

Banner János: Jósa András és Herman Ottó levelezéséből (Születésének – 1834. november 30. – 130. évfordulójára). A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, 6 (1965) 8–9.

44. Itt egy rajz mutatja, hogy tulajdonképpen a csiholó két nyitott vége között feszült egy szíjfonat. Herman Ottó 1898. január 21-ei levelében lerajzolja a vogul tűzcsiholót. Ezt mellékletben közöljük.

45. Somogyi Könyvtár, irattár 27. sz., érkezett 1895. szept. 17-én.

251/897

Ngos Herman Ottó úrnak
a m. ornith. intéz. igazgatója
Budapest
nemz. múzeum

Nagyságos uram!⁴⁶

Szívesen közlöm nagyságoddal mind azt, mit a „rideg” szónak mai és régi értelme felől tudok, s illetőleg amint azt Szegeden mostan és régebben értették.⁴⁷

Mostanában csak a „rideg barom”, „rideg jószág” elnevezéseket használják, s itt azt értik alatta, hogy az a jószág a falkával, a többi együtt nevelődött és egy ívású jószággal, nem összetartozó, a mi úgy verődött össze a törzs gulyához, a mi bolyongás közben csapódott a falkához, s a mit néha úgy loptak hozzá a többihez, a mit leggyakrabban a juhászok hamarosan levágnak, paprikásnak elkészítenek és kiszáritva tartogatnak. Egy alkalommal ép ezt hallottam a szárított hús felől: „rideg jószágból való”.

A város régi jegyzőkönyveiben a „rideg” szó igen gyakran szerepel, de mindenkor azon értelemben, hogy jövevény, idegen: olyan a ki csak rövidebb időre nyert tartózkodási jogot, hogy itt házaljon, vagy egyébként űzérkedhessék. Rideg alatt tehát azt értették, a kinek nem volt concivilatusa, incolatusa, de még csak zsellérnek sem tekintették.⁴⁸

Az ilyeneket bármily kis kihágásért stb. igen könnyű szerrel „kiigazították” a városból. Különösen az asszony féléket, a kiket különben „bitang” vagyis gazdátlan, párja hagyott stb. külön elnevezéssel illették.

A „rideg” szónak legjobb megvilágítására idézem az 1727. évi decz. 20-án tartott tanácsülés (Jegyzőkönyv 443. lap) következő rendelkezését, mely az adóösszeírások mikép való foganatosítása ügyében kelt. Szórol szóra ekkép hangzik: „Determináltatott, hogy az egész városnak lakossai, civissei, sellérjei, jövevényei és ridegjei, proxime conscribáltassanak.” stb.

Ha most ezt a határozatot egybe veti a kérdéses statutummal, úgy vélem, hogy osztja azt a nézetemet, hogy ott a *rideg* nem mást, mint ugyancsak csikóst, gulyást és juhászt jelent, és lehet, hogy talán ép a rideg barmok őrizője lehetett az a rideg; hanem ez az őriző, olyan idegen határbeli jövevény és talán csak rövid időre, kiségitőkép felfogadott csikós stb. lehetett.

Ennyivel szolgálhatok a kérdés némi megvilágításául.

Nagyon szívesen támogatom Nagyságodnak vállalatát, s a mi tőlem kitelik, mindent megteszek.⁴⁹ Csakhogy én igen sokszor nem bírom felismerni annak a dolognak a becsét, a mi a specialis kutató előtt fontos.

Azért ha szíves volna tüzetesen megjelölni azt, a mire tekintettel kell lennem, készséggel utánna nézek, s a mit lehet találni, egybe gyűjtöm.

46. A levelezés itt jó két évre megszakad, de Herman Ottó kapcsolata Szegeddel nem. „Az európai hírvű nagy tudós, Herman Ottó Szegedről kap ismét régi halászladikot ahhoz a nagyérdekű halászati gyűjteményhez, melyet a milenniumi kiállításon mutat be. A gyűjteményből hiányzott még az a kis ősi vízi jármű: az úgynevezett „sajka”, más néven halászlélekvesztő, aminőt utóbb Szeged tájékán kutatott. A kutatásban a tudósnak Zámbo Géza(!) dr. osztályjegyző volt segítségére, aki végre talált is egy ilyen sajkát a szomszéd Algyón, Salamon István halász tulajdonában. A vízi régiség közel 4 méter hosszú, 80 centiméter széles, egy darab tölgyfából faragott alkotmány. Vannak hozzá dohány alakú evezők fából. A sajkát holnap szállítják fel Budapestre Herman Ottónak, akinek több halászati eszközt küld ajándékkul Wagner Károly ügyvéd, volt szegedi tanácsnok is. Herman Ottó ladikja. SzN 1896. március 3.

47. A rideg, ridegélet, rideggulya, rideghalász, ridegmarha, ridegül szavak szegedi jelentésére *Bálint Sándor*: Szegedi Szótár. Budapest, 1957. II. 366.

48. Concivilatus = polgárjog. Incolatus = lakos, lakhatási joggal rendelkező.

49. *Herman Ottó*: Az ősfoglalkozások: Halászat és pásztorélet. Budapest, 1898. c. kötetéhez gyűjtött anyagot. *Szabadfalvi József*: Herman Ottó néprajzi munkássága. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 13–14. (1974–1975) 19–23. – Herman könyvét elküldte a szegedi könyvtárnak, ahol ma is őrzik. Benne saját kezű ajánlása: „Szeged sz. k. város Somogyi Könyvtárának tisztelettel Herman Ottó.”

A múlt század elejéről fenmaradt jegyzőkönyveinkben a pásztoroknak, csikósoknak, nyargalóknak kötelességei fel vannak sorolva. Nem tudom, ismeri-e, bírja-e ezeket nagyságod. Ha kívánja, lemásolom és megküldöm.

A régi pásztor életre vonatkozó adalékokat a levéltár régi iratai közt lehetne talán gyűjteni. Perekben levő apró és szétszóró vonatkozásokból lehetne valamit egybeállítani. De tenger sok iratot kellene átnézni, és talán mégis hiába.

Egykoron az egész levéltárat átböngésztem, de sajnálom, hogy ily dolgokra a figyelmem ki nem terjedt.

Ha érdemesnek tartja a következő adalékot, rendelkezésére bocsájtom.

A juhászok mindig Demeterkor (a minék ideje összeesik a „juhbaszással”) szoktak volt elszegődni. Demeter egyúttal a védszentjük. Régen e napon mind bejöttek a városba, már azért is, hogy a gazdákkal, kik akkor még a városban laktak, megszámoljanak, s a „szegődséget” megállapítsák. De egyúttal elmentek Demeter templomába is (a belvárosi templom) misét hallgatni, s egyúttal a plébánosnak egy-egy báránnyal vagy bürgével kedveskedtek.⁵⁰ Verseket is szoktak ilyenkor elmondani, s egy kis verszet ez időből fenn is maradt, mely egy kis 8-ad rétű levélkére van nyomtatva, s egyetlen példánya az itteni piaristák könyvtárában őriztetik,⁵¹ s szől pedig ekképen:

Jó napot Báránycám, hová olyan gyorsan?

En Szegedre megyek, majd vigadok ottan –

Hallottam hogy ott ma Sz. Demeter napját

Ülli a szép város úgy mint Templom napját,

Ezt hogy megértettem, igen megvidultam

És azonnal mindjárt útnak is indultam

Oda jutván pedig köszöntést is teszek

Danulva a paprikásból egy jót eszek.

A teli kantsót majd vígan rá emelem

S imígyen egy két versem élénekelem

Éljen szent Demeter temploma, pásztor, a

Ő véle mind magyar mind német Bújtárja
(t. i. a káplányok)

Farkastól legelő nyájuk már ne féljen

A nemes tanács pedig sokáig éljen.

Éljenek a Drága érdemes Vendégek

Nosza rajta Dudás fűjj egy pár víg nótát

Mindnyájan kiálthassuk hogy veled vivát.

Kézirattal aláírva: Jéger József, ki e század elején itt tanító volt, s egyúttal verselő ember, ki az időben a nyomda egyik legnagyobb foglalkoztatója volt.⁵² Lehet, hogy e vers is az ő alkotása.

Ismétlem tehát, hogy szívesen támogatom nagyságod vállalatát, csak tessék bővebben tájékoztatni, hogy minő körülményekre, s mi féle adatokra volna szüksége. Ha időm engedi, utánna járok, hogy egybegyűjtsem a mit lehet.

50. A Demeternek szentelt barokk belvárosi templomot teljesen lebontották 1913-1925 között. Emlékét a falából kibontott és meghagyott román kori Dömötör-torony őrzi. Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori templomai. Szeged, 1938., Gerevich Tibor: Magyarország román kori templomai. Budapest, 1938. 36., 42., 102., 149., 255.

51. A piarista rendház könyvtára a rend felosztása után (1950) az Országos Népkönyvtári Elosztóba került. A 18 000 kötetet számláló állományt – Zombori István egyik idős szegedi szemtanúja szerint – 3 lovas kocsival vitték a sóház (ma Diszkont áruház) udvarába, és innen szállították tovább. „... az állomány nagyobb része szétszóródott – így közvetlenül csak azt a 246 kötetet vizsgálhatjuk, amely az Akadémiai Könyvtár jóvoltából Szegedre visszakerült, s ma az Egyetemi Könyvtár különgyűjteményét gazdagítják.” Varga András: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi piaristák könyvtára. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Bibliothecariae. Tomus IX. Fasciculus 1. Szeged, 1986. A piarista iskola könyvtárát viszont annak idején egy idős tanár ellopta, és ami azóta is megvan, az a Vedres István Építőipari és Szakközépiskola könyvtárában használatlanul hever. Monok István (JATE Egyetemi Könyvtár) szíves felvilágosítását itt is köszönjük.

52. Jéger Józsefet 1808-ban Szegeden „a kir. nemzeti főiskolák öregebbik tanítójának” választották meg. Haláláig (1819) Szegeden tanított. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1897. V. 458–459. tizenöt művét sorolja fel. Második forrásként Reizner János szíves közlését említi.

Nem gondolom, hogy itt volna valaki, a kinek e tekintetben való közreműködésére számítani lehetne. Talán Kovács János táviró főnök,⁵³ Beck István osztály jegyző,⁵⁴ Tömörkény István hírlapíró⁵⁵ tudnának egyetmást a szegedi juhászokról előadni, – de azt hiszem, hogy azok ismereteseek Nagyságod előtt.

Kérem tehát szíves utasítását, esetleg talán a dolgot szóval is megbeszélhetnők, ha Nagyságodnak mostanában útja erre tartana. Én most mindig itthon vagyok.

Fogadja tiszteletem nyilvánítását,
Szeged, 897. decz. 6-án

aláz. szolg:
Reizner János⁵⁶

16

MAGYAR ORNITHOLOGIAI KÖZPONT
Hungarian Central Bureau for Ornithology.

Budapest, N. Muzeum.
Budapesten, 1897. deczemb. 8.

Nagyságos Uram!

A midőn a „rideg” szó értelmére nyújtott kitűnő felvilágosítást megköszöném, a legnagyobb hálával fogadom készségének kegyes följajlását, a minnek igazán nagy becse van, mert elsősorban a magyar ősfoglalkozásokat kutatom, tehát a törzsökös magyarságról szóló anyag legelső sorban áll.⁵⁷

A pásztor élet állván legelől, az arra vonatkozó legbecsesebb anyag a legrégebb statutumokban és törv. hatósági határozatokban található, a mennyiben ezek a „Legeltetés rendtartására”, a pásztorokra vonatkozó „rendsabályokra” vonatkoznak. A magyar nyelven írott ilyen források telve vannak kitűnő népnyelvi anyaggal, ezért szóról szóra lemásolandók; de vannak bennök az ősiségre tartozó vonatkozások is. A latin szövegeknél azok a fontosak, a hol a dolog tüzetes meghatározása valamely népies névhez van kötve p. o. „in speluncas, vulgo *Izikuk* vocatio.”⁵⁸ Ilyen magyar szavak messze vágnak vissza a múltba.

Igen fontosak a gazdák közötti rendezkedések, összetett állatseregekben, mint gulyákban, ménesekben, kondákban, nyájakban, a mennyiben a gazdák a pásztorok javadalmasítását, élelemmel való ellátását egymás között megállapítottak (p. o. a Hajduságban volt pénzes- és kenyeresgazdája a composessoratusnak, pontosan körülírt kötelelességekkel.)

53. Kovács János (1852–1918) kedvtelésből foglalkozott a néprajzzal, inkább irodalmi mintsem tudományos igénnyel. Sokat írt a helyi lapokban. Szegedi vonatkozású tárcái, novellái – eltérően Tömörkénytől – csak óvatossággal tekinthetők forrásnak. *Bálint Sándor*: A szegedi nemzet I. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2. 26.
54. Beck István (1848–1912) néprajzi tárgyak amatőr gyűjtője. Kortársai szerint a népies motívumok rajongója és szakértője. Nevezetes magángyűjteményéről több újságcikk szól. *Kiss Ferenc–Tonelli Sándor–Sz. Szigethy Vilmos*: Szeged. Budapest, 1927. 63.
55. Tömörkény István (1866–1917) a Szegedi Napló munkatársa 1892-től. 1899-ben a Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum könyvtárosa, majd igazgatója. *Móra Ferenc*: Tömörkény István, Archeologiai Értesítő, 37 (1917) 218–221., *Ortutay Gyula*: Tömörkény István. Szeged, 1934.
56. Somogyi Könyvtár, irattár. 251/1897.
57. Reizner János adatát szó szerint felhasználta *Herman Ottó*: A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest, 1914. 171. Ennek előszavában a következő szegedi adatközlőknek mond köszönetet: Kovács János, + Pálfi Antal nagytanyás, + Reizner János, + Szabó Ferencz tanyás, Tömörkény István, Vőneki Pál, Zámbo György.
58. *Herman Ottó*: Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Budapest, 1898. 29. c. művében írja, hogy az izikuk valami speluca, tehát barlangforma, de „a szótárak cserbenhagynak.” Minket is. *Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar nyelvtörténeti szótár. I–III. Budapest, 1890–1893., *Kiss Lajos–Papp László*: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Budapest, 1967–1976., *Hosszú Ferenc*: Új magyar tájszótár. I–II. Budapest, 1979–1988. *Herman Ottó* – vagy még inkább adatközlője – félreolvasott valamit.

A legfontosabb az ügyelet arra, vajjon milyen viszony szerint volt rendezve a pásztorkodás a legelő-területen a földközösség vagy még gazdátlan földterületek idejében?⁵⁹

A mi a recens pásztorkodást illeti, meg kell találnom azt az időt, hogy még egyszer lemenjek Szegedre, s tüzetesebben vegyem elő a dolgot, mert ebben is sok vonás mutat reá az ősiségre.

Az a „szegődség” különben, a melyet közölni méltóztatott, maga is kitűnő minta a gyűjtés módjára és a gyűjtendők minőségére nézve.

Avval a biztosítással, hogy szíves készségének kijelentésével nagy hálaára kötelezett, vagyok

Nagyságodnak
tisztelő híve
Herman Ottó⁶⁰

17

MAGYAR ORNITHOLOGIAI KÖZPONT
Hungarian Central Bureau for Ornithology.

Budapest, N. Múzeum.
Budapesten, 1898. jan. 21.

Igen tisztelt Főkönyvtárnok úr!

Az utolsó hiányzó láncszem is megkerült! Néhai Pápay Károly ethnographiai gyűjteményének rendezése közben tűziszerszám-erszényekből szakasztottan olyan aczélok kerültek elő, a minő az én somogyi Árpádkori analogiám, s a szegedi praehistorikus aczél is, ergo körülbelül ilyen.⁶¹ A Pápay-é pedig *vogul!*⁶²

Nagyon kérem Főkönyvtárnok urat, kegyeskedjék a szegedi praehistorikus példányt 8 napra hozzám felküldeni, hogy a sorozatot lerajzoltathassam.

Ugye szép! Üdvözli

híve
Herman Ottó⁶³

18

24. sz. Ér. 898. jan. 22-én

Nagyságos uram!

E hó 21-én kelt sorai következtén midőn a múzeumunkban lévő csiholó aczelat megküldeni van szerencsém, tisztelettel megjegyzem, hogy az egy vas leletben fordult elő, a melyben kizárólag mezőgazdasági eszközök (csoroszlya, kapa, sarló stb.), patkók és sarkantyúk szerepelnek. A mi csiholó aczelunkat ennél fogva a praehistoriai korszakba helyezni nem lehet.⁶⁴

Egyúttal hálás köszönetemet nyilvánítom a könyvtár részére adományul küldött „Ósfoglalkozások” című igen becses munkájáért s kérem, hogy bennünket jó hajlamaiban továbbra is megtartani méltóztatassék.

Fogadja tiszteletem nyilvánítását
Szegeden, 898. jan. 25-én

aláz. szolg.
Reizner János⁶⁵

59. Herman Ottó ismerte *Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon*. Budapest, 1894. c. művét, s a földközösség nyomait kereste a pásztorkodásnál is.

60. Somogyi Könyvtár, irattár. 255. sz., érkezett 1897. decz. 9-én.

61. A levélben le is rajzolta Herman a tűzcsiholót, melyet itt mellékletként közlünk.

62. Pápai Károly hatalmas gyűjteménye részben még ma is kiadatlan. *Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal (1814–1914)*. Ethn. 1952. 171–201.

63. Somogyi Könyvtár, irattár. Sz. n.

64. A gyálai átmetszés melletti magasparton az 1895. évi árvízvédelmi munkálatok alkalmával kerültek elő az alábbi leletek: kasza, sarló, csoroszlya, tűzcsiholó acél, horog, lópatkó, kard-és késtörredék, sarkantyú. A lelet XVII–XVIII. századi. (Vályi Katalin szíves közlése.) Reizner János óvatossága tehát indokolt volt. Herman Ottó ennek ellenére népvándorlás koriként közli a csiholót. *Herman Ottó: A magyar ósfoglalkozások köréből*. Budapest, 1898. 84.

65. Somogyi Könyvtár, irattár 24. sz., érkezett 1898. jan. 22-én.

Budapest 1898 jan 21.

Uram iradott könyvtárainak ir!

Az utolsó könyvi listámon is
megkérül! Ura: Nagy Károly ornitho-
graphiai gyűjteményének második kö-
tetben listámonam- emlényedtet szakartat.
Ez olyan azért, hogy később elő, a minis
az én somogyi irjadatok analogiam
& a mezei prachitodikum azért is, úgy

kéni belől olyan a Nagy-i pedig vo.
guel!

Hogyon kérem ir könyvtárainak mat,
kegyel, hogy a mezei prachitodikum jel-
döntet & nagy honam felkötési, hogy
a iradatot leirjoltathassam.

Ugy. ir! Kérlek híve
Herman Ottó

3. kép. Herman Ottó levele Reizner Jánoshoz

19

24/1898./L.

Nagyságos uram!

Ez évi jan. 21-én kelt sorai következtében volt szerencsém jan. 25-én a magy. ornitologiai központ címére megküldeni azt a csihiló aczelat, mely egyik régészeti leletünknek kiegészítő részét képezi.

Tisztelettel kérem Nagyságodat, hogy ha a kívánt tanulmányozásra és összehasonlításra további szüksége arra nem lenne, úgy méltóztatnék azt visszaszármatatni. Ha azonban még hosszabb időre kell azt visszatartani, kérném: szíveskedjék erről értesíteni.

Szeged, 898. márcz. 4-én

Tisztelettel vagyok

aláz. szolg.:
Reizner János⁶⁶

20

Vett használat után köszönettel visszaszolgáltattja
Bpest, 1898. márcz. 8.
Nsg. Reizner János
főkönyvtárnok úrnak híve⁶⁷
Szeged

66. Somogyi Könyvtár, irattár 24/1898. – MTAK Kézirattár Ms 274/111.

67. Nincs aláírás, mert Herman egy névjegykártyára írta a sorokat, és csak utalt rá, hogy a másik oldalon szerepel a neve.

Budapesten, 1898. március 8.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Bocsánatot kell kérnem, hogy a prehisztorikus aczélt még nem szolgáltattam vissza; az ok az, hogy Dr. Hampel úr tudatta velem, hogy újabb művének megjelenése csak rövid idő kérdése, s hogy abban a tűziszerszámok tüzetesen lesznek tárgyalva. Én tehát be akartam várni a publikációt, hogy annak alapján vegyem elő a szegedi, somogyi és vogul aczélt.⁶⁸ Különböztetve intézkedem, hogy pontos képet nyerve, az aczélt legott visszazárazmazzassam.

Kiváló tisztelettel

híve

Herman Ottó⁶⁹

273/898.

Herman Ottó és Horváth Ignác levelei a magyar pásztor élet adatai szegedi vonatkozásainak megküldése ügyében. Dr. Horváth Ignácznak.⁷⁰

Igen tisztelt kolléga úr!

E hó 19-én kelt soraira értesítem, hogy Herman úrnak készségesen megígértem a pásztor élet szegedi vonatkozású adatainak közlését, és a múlt évben erre vonatkozólag már küldtem is hozzá némi kis közleményeket, melyeket a tőle átvett vagy átveendő gyűjteményben bizonyonnyal feltalál.

Azóta a levéltárban több ízben kutattam ily specialis szempontból. Sok-sok poros aktát átnéztem és sokat fáradoztam, de bizony nagyon csekély eredménnyel. Az érdekesebb és jellemzőbb adalékokat Kolosváry és Ováry gyűjteményében már mind közölve találok, s így e tekintetben fáradozásom felesleges is volt.⁷¹

A pásztor élet adatait még az adólajstromokban is kutattam, és a jószág létszámából a pásztorokdás kiterjedésére némi következtetés vonható.

Így a legrégebb 1719. évi adólajstrom szerint volt Szegeden 756 ökör, 330 ló, 802 tehén, 618 tinó, 200 ártány, 1874 juh.⁷²

1779-ben pedig volt 100 ezer birka, 4000 ökör (12 barmokban és 7 csordában), 4000 ló (6 méncsenben). Ép ezen időben kezdett Szegeden és vidékén az idegen, német fajta birka meghonosodni, a miről különben a Mindszent algyői urad. története című kis értekezésemben is írtam.⁷³

1847-ben volt Szegeden 4866 hámos ló, 717 ménese ló, 4626 jármos ökör, 2901 tehén, 1433 harmadfű tinó, 61 460 juh, 1651 sertés.

68. *Hampel József*: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: *Pauler Gyula-Szilágyi Sándor* szerk.: *A magyar honfoglalás kútfői*. Budapest, 1900. 509–830. Bár a tűzcsiholókka foglalkozik (762–763. oldal), de a gyálai példányt nem említi. Nyilván felismerte kései voltát.

69. A tűzcsiholót minden bizonyonnyal csomagban küldte vissza Herman Ottó, s ehhez mellékelte a névjegykártyát. De még aznap levélben is visszatért a dologra, és megmagyarázta a késés okát. – *Somogyi Könyvtár*, irattár 65/1898.

70. A tűzcsiholó visszakerése sérthette Herman Ottót, mert nem ő, hanem Horváth Ignác írt (nyilván Herman biztatására) levelet Reizner Jánosnak. Ez a levél nem maradt meg, csak az erre adott válasz.

71. *Kolosváry Sándor–Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVIII. századból. I–IV. Budapest, 1890–1897. A szegedi statutumok. III. köt. 725–801. oldalán található. Egyes adatait idézi *Oltvai Ferenc*: *Szeged múltja* frott emlékekben. Szeged, 1968. 61–64.

72. Az 1719-es dátum utolsó számjegyét Reizner János átjavította, pedig valószínűleg az volt a jó, mert 1719-ből nem ismerünk adóösszeírást, de 1718-ból igen. *Kovács Zoltán*: *Népesedési viszonyok*. In: *Farkas József* szerk.: *Szeged története* II. 1686–1849. 120–124.

73. *Reizner János*: *A mindszent-algyői uradalom történetéből*. Szeged, 1896.

Az 1850. évi orsz. népszámlálás alkalmával találtatott 6715 ló, 530 csikó, 361 öszvér és szamár, 7951 ökör és bika, 5655 tehén és 58 747 juh.

Az 1857. é. orsz. népszámlálás alkalmával volt 7738 ló, 13 903 szarvasmarha, 67 425 juh, 26 970 sertés.

1870-ben pedig volt 7047 ló, 250 szamár, 9657 szarvasmarha, 92 173 juh és 15 647 sertés.

Láthatja ebből, hogy a múlt század elején a pásztorkodás a csekély jószág létszámánál fogva Szegeden kevésbé volt elterjedve, és az állattenyésztést inkább a határórségbeli „göbölös rączok” űzték. (Lásd: Régi Szeged II. k. 85. 1.)⁷⁴

Ép ennél fogva rendkívül nehéz itt a régi emlékek, s különösen a népies sajtóságú dolgok felkutatása.

Tessék csak a Régi Szeged II. k. Okmánytárában VIII. és X. sz. a közölt tanúvallomásokat átnézni. Ott több pásztor tanú szerepel, de kihallgatásuk nem az ő pásztorkodási életükre, hanem más jogi következményű dolgokra irányult. Azért nincs azokban oly vonatkozás, mi a pásztor életre fényt vethetne. Pedig számos peres iratot néztem át, hol pásztorok mint tanúk lettek kihallgatva egyik-másik agyonvert ember ügyében. Átnéztem a határjárási iratokat is, de azokban sem találtam még annyit sem, mint a mennyi a Régi Szeged II. köt. 92. lapján közölt határleírásban foglaltatik, hol a többi közt a Nagyállás.⁷⁵ Tekintő stb. pásztor eredetűeknek látszanak.⁷⁶

Ezek azok, a miről tájékoztatni szíves készséggel van szerencsém.
Szegeden, 898. okt. 22-én

tisztelője
Reizner János⁷⁷

23

Nagyságos Uram!

E hó 20-án kelt szíves soraira jelentem, hogy a mai napon Horváth Ignác úrhoz intézett levelemben, azon csekély adalékokat, melyeket sok régi poros ügyirat forgatása közben mint esetleg felhasználhatókat kijegyeztem – elküldöttem.

A pásztor élet népnyelvi és sajátos szellemi maradványainak gyűjtése céljából több régi bűnügyi aktát néztem át, de azokban sem találtam oly vonatkozásokat, a melyek vizsgálataihoz adalékokat nyújthatnának. Az iratokban, a melyeket én átnéztem, a pásztorok csillagászata, fűvészete stb. nincs érintve. Csak a kutya és a szamár szerepelt itt-ott. A kutyáról legtöbbször a „*rápuliztam*” kifejezés fordul elő.⁷⁸

Fogadja ezek után Nagyságod tiszteletem nyilvánítását. Nézze át a Horváth úrnak küldött kis közleményt, és ha azok nyomán valamely tüzetesebb adatokat óhajtana, tessék megjelölni, s ha van mód benne, hogy valamit kikutatni lehessen, nem sajnálom a további fáradságot.

Ismétlem tiszteletem nyilvánítását.
Szegeden, 898. okt. 22-én

alázatos szolgája
Reizner János
könyvt. és múzeum igazg.⁷⁹

74. Reizner János: A régi Szeged. Szeged, 1887. II. 85.

75. Nagyállás: kihalt helynév. Az 1717., 1739. és 1740-es adatok alapján Dóc, Szeged, Pusztaszer határán volt. Pontosabb helye ismeretlen. Az állattartás körébe tartozó elnevezés. A járások mellett az állás a jószág éjszakai pihenőhelye. *Inczefi Géza*: Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest, 1960. 63.

76. Tekintő: kihalt elnevezés. 1719: Tekéntő, 1722: Tekintő. – Szeged és Kunok földje határán volt, pontosabb helye ismeretlen. Órhalom volt a város birtokának határán. *Inczefi Géza*: Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest, 1960. 91.

77. Somogyi Könyvtár, irattár 273. sz., érkezett 1898. okt. 22-én. A Herman Ottónak ugyanaznap írott levél a piszkozat papírján folytatólagosan íródott.

78. Herman Ottó felhasználta az adatokat: „Pulizni – Alföld-szerte – Pulival a juhokat terelni. A régi betyárvilágban a pulikutyát sokszorosan uszították, mert félelmetes támadó, ezt mondták „rápulizásnak”. A szegedi betyárperekben a „rápulizás” mindig szerepel.” *Herman Ottó*: A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest, 1914. 596–597., *Bálint Sándor*: Szegedi szótár. Budapest, 1957. II. 351. Szó szerint átvette ezt a forrás megjelölésével.

79. Magyar Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára 5246. – A Somogyi Könyvtár irattár 273. számú levelének fogalmazványán a harmadik bekezdés („Fogadja . . .”) hiányzik.

MAGYAR ÓSFOGLALKOZÁSOK
Budapest, VIII., Nemzeti Múzeum.

Budapest, 1898. október 27.

117/6. k. 98

Igen tisztelt Igazgató úr!

A midőn becses sorait, úgy azokat is, a melyeket Horváth Ignác úrhoz intézni méltóztatott, megköszöném, bizonyos tekintetben bocsánatot kell kérnem, ha alkalmatlan találtam lenni.⁸⁰ Kérésemre az ösztönzött, hogy egyik levelében reá méltóztatott mutatni, hogy különösen a finom gyapjas juh behozatalára nézve sok az adat.

A mi a népnyelvi anyagot illeti, az azonmódon megvan a mostkori juhászság száján; de azért le kell mennem, s rendszeresen rá kell kérdeznem ott a nyájnál. Ez annak idejében meg is fog történni.⁸¹

Nekem legélenkebb óhajtasom oly per irataival megismerkedni, a mely pásztoember ellen volt intézve p. o. lókötés és hasonló tárgyban. Nem annyira a nyelvi anyag, mint inkább az eszmerend, a mely a tagadásban vagy vallomásban jelentkezik érdekelne különösen, s ezért az a kérésem, hogy alkalomadtán ilyenről értesíteni kegyeskedjék, a midőn szívesen lerándulok, hogy a kivonatolást magam végezzem.

Köszönetem ismétlése mellett Nagyságodnak

tisztelő híve
Herman Ottó⁸²

25

Nagyságos Uram!

E hó 27-én 117. sz. a. kelt soraira tisztelettel értesítem, hogy a midőn egyik korábbi levelemben a „finom gyapjas juh behozatalára” vonatkozó adatokat illetőleg Nagyságodnak ígéretet tettem, e tekintetben való szolgálat készségemmel – úgy vélem – legkevésbé sem zárkóztam el. Annak idején ugyanis volt szerencsém megküldeni a „Mindszent-algyői hitbizományi uradalom történetéből” című kis dolgozatomat, mely, ha esetleg kezeihez nem jutott volna, a nemzeti múzeum, akademia és a tud. egyetem könyvtáraiban (a hova egyidejűleg hasonlóképp megküldöttem) az feltalálható lesz. Szíveskedjék tehát a füzetkét átnézni, s a 16–19. lapokon feltaláljandja azt a habár nem oly igen „sok” – de mindenesetre több adalékot, a melyek a nemesebb fajú juhoknak vidékünkön való behozatalára és a régibb juh állományra vonatkoznak. Erre czéloztam régibb levelemben, s hidje meg, hogy azóta is készséggel sok irat csomót néztem át, hogy vizsgálódásaihoz egy-egy porszemmel én is hozzájárulhassak, és ha talán várakozásait nem elégíthettem volna ki, az nem azon múlt, mintha ígéretemnek teljesítése és betöltése körül a legnagyobb rigórosítással el nem jártam volna.

A mi továbbá a juhászok és pásztorok ellen felmerült bűnügyi iratokat illeti, tisztelettel értesítem, hogy ha bennünket látogatásával szerencsétlet, az 1862–65. évekből, a városi levéltárban lévő criminalis acták közt, több csomagra fog akadni, a melyekben vádlottak és tanúk egyaránt pásztorok és juhászok, s a hol a vallomásban és tagadásban lévő *eszme rendet* észlelni alkalmá leend.

Szívesen szolgálunk e tekintetben anyaggal, de erre nézve mégis a leghálásabb dolog volna, ha az aradi törvényszéknek levéltárában kezelt Muzslai Gyarmati János, Bajdor János, Tükör Gubicza József, Habrán György, Füles Farago József, Darabant Imre és társai 1871/2. évi monstruosus bűnügyi iratait nézné át. Ebben több mint 70 vádlott és vagy 300 tanú szerepel, (a híres

80. Ezekből a sorokból nyilvánvaló, hogy valami kis sértődöttség volt Hermanban.

81. A Szegedi Napló közli Herman Ottónak szeptember 12-ei Tömörkény Istvánhoz írott levelét, melyben – többek közt – ezeket írja: „Nagyon vágnék arra, hogy egyszer együtt rándulnánk ki a Szegedi birodalom pásztoirtományiba, mit azonban csak a jövő évben lehetne nyélbe ütni, mert ezidén még vagy tízfélét kell szakadnom.” SzN 1898. szeptember 15.

82. Somogyi Könyvtár, irattár 281. sz., érkezett 1898. okt. 28. A válasz (október 30.) a levél tiszta lapjára íródott.

kecskeméti banda, kiket Ráday fogdosott össze és az aradi delegált tv. szék ítél el Szegeden) mind, egytől-egyig juhász, bujtár, pásztor, gulyás ember és „lökötő”.⁸³

A betyár életre vonatkozó leghálásabb adattárra talál ebben, a hol a gúnynevek is nagy bőségben szerepelnek. E bűnperben én a matadornak, Bajdornak voltam védője,⁸⁴ s onnan ismerem jól az iratokat. Bajdort kora és a puszták népe úgy ismerte, mint egy hőst, telve nemes irányokkal.⁸⁵ Bomlott utánna az asszony nép; pedig voltaképp a betyárok közt is a legaljasabb volt, ki képes volt kenyeres czimboráját galádul elföldelni, és az ágról szakadt szegény özvegynek libáját ellopni. De a poezis romantikus hőssé alkotta. A rengeteg számú ön- és tanúvallomási jegyzőkönyvekben bizonytal sok érdekes adatra fog találni, de ezeknél is az *eszmerend* tekintetében sok óvatosságra van szükség. Azok az önvallomások nem mikrofonikus megörökítések. A vizsgáló bíró nagyon megszűri a bőbeszédű rab mesélgetését. Sokszor nem is saját, hanem a prokátor eszmerendje nyilatkozik meg a vallomásokban és tagadásokban, mert bizony igen gyakran midőn a „néhány bürgék irányában” a deliquens a bíró előtt áll, akkorra már alaposan kitanította a prókátora.

Nem anekdota, hanem valóság az: 1868-ban Eördögh Mihály, akkor első szegedi kriminalistánál voltam patvarián, – ott saját füleimmel hallottam, midőn principalisom rámondult az atyafira „ne kertőljön kend most, úgy mondja a hogy vót, majd ha tagadni kő, azt elvégezöm én”. Ezt csak jellemzésül a vizsgálati iratokban feltűnő eszmemenet jellemzésére.

Egyébként az említettem monstruosus kecskeméti bűnperre vonatkozólag előzetesen is igen sok felvilágosítással szolgálhat Budapesten dr. Edvi Illés Károly nyug. kir. ügyész (vak), ki akkor Pest. P. S. várm. ügyésze és az említett perben vádló volt.⁸⁶ Nálam ma is megvan az egész vádlevél (egy testes kötet), tele ló és büрге lopás és agyonverések eseteivel. Ha érdeklí és nem sajnálja a fáradságot, a mit az átolvasás igényel, szívesen megküldhetem. Belőle előzetesen is tájékozódhatik azon gazdag anyag felől, a melyet az említettem nagy bűnper iratai nyújthatnak az esetre, ha eddig az aradi tv. szék levéltárából még ki nem *selejtezték*.⁸⁷

És most elnézését kérem hosszadalmasságomért, melyek talán nem is tartoztak volna ide, de a melyeket az ügy iránt való érdeklődésből s Nagyságod nehéz feladata iránt való támogatás jeléül voltam bátor elmondani. Tehát a pásztor és juhász perék, amint lejön Nagyságod, rendelkezésre fognak állani!

Fogadja tiszteletem nyilvánítását
Szegeden, 898. okt. 30-án

alázatos szolgálja:
Reizner János⁸⁸

83. Ráday Gedeon 1869–1873 között királyi biztosként tevékenykedett Szegeden. Feladata az Alföld közbiztonságának helyreállítása, a betyárvilág felszámolása volt. Kegyetlen vállalási módszerei hírhedtté váltak. A környékbeli nép azt tartotta, hogy akire a szegedi vár ajtaja rácsukódott, az nem jön ki onnan élve. *Reizner János: Szeged története. Szeged, 1899. II. 263–264.*

84. Reizner 1871. március 27-én kapott ügyvédi oklevelet. 1872. január 4-én Szeged város aljegyzőjévé választották, addig ügyvédként kereste kenyerét.

85. *Dömötör Sándor: A betyárromantika. Ethnographia, 1930. 5–24., 97–113.*

86. *Edvi Illés Károly: Emlékeim a szegedi várból. Világ, 1923. április 19.–május 8. (16 közlemény).*

87. Ráday Gedeon és bíróságának vizsgálati anyagát az alapos kutatás ellenére sem sikerült megtalálni. *Nagy Czirok László: A Ráday-kor és a szegedi vár titka. Kiskunhalas, 1962. 23.*

88. MTAK Kézirattár Ms 274/112. – Somogyi Könyvtár, irattár 281. sz., érkezett 1898. okt. 28. Herman Ottó levelének üres oldalára íródott a válasz, de ezen csak a második bekezdés végéig szerepel a szöveg. A levél üres oldalai ezzel beteltek, s nyilván új lapon folytatta, de ez elveszett.

A M. N. MÚZEUM SZÉCHÉNYI ORSZ. KÖNYVTÁRA

Igen tisztelt Kollega Úr!

Herman Ottó barátom, kinek valami vádkönyvet említett

igen t. Kollega úr, kéri ennek megküldését.⁸⁹Midőn ezen kérelmet ismétlem, vagyok az igen t. Kollega úr
Bpest, 1898. decz. 1.készséges szolgálja
Horváth Ignác
könyvtárőrNB. Nagyon köszönöm a múltkori bő felvilágosítást.⁹⁰

Igen tisztelt Kolléga úr!

Hermann úrnak a kecskeméti banda *vádleveléről* tettem említést; ha ezt gondolja, úgy azt ide mellékelve ezennel használatra megküldöm, de igen kérem, hogy átolvasás után szíveskedjék visszaküldeni.

Fogadja tiszteletem:

Szeged, 898. decz. 3-án

Reizner János⁹¹

Hermann Ottó úrnak

Budapest

VIII., Nemz. Múz.

Nagyságos uram!

Még az 1895. évben volt szíves a Somogyi-könyvtárnak adományul megküldeni az „Aquila” I. évfolyamát és a II. évfolyamnak az 1–96. lapig terjedő részét.

Tisztelettel kérem, hogy a II. évfolyamnak⁹² hiányzó részét, úgy a folytatólagos évfolyamokat, valamint a madárnevek magyar jegyzékét is,⁹³ azon jó hajlamoknál fogva, a melyet könyvtárunk iránt mindenkor tanúsítani méltóztatott – meg küldeni kegyeskedjék.
Szegeden, 1899. jan. 15.aláz. szolg:
Reizner János⁹⁴

MAGYAR ORNITHOLOGIAI KÖZPONT.

Hungarian Central Bureau for Ornithology

Budapest, N. Múzeum
Budapest, 1899. jan. 19.

49–1899

sz.

Nagyságos

Reizner János Úrnak

Szeged.

A M. Orsz. Központ főnökének, Ngs. Herman Ottó Úrnak megtisztelő megbízásából van

89. Herman elég felületesen olvasta Reizner leveleit. A rengeteg vidéki levelező adatait nem volt képes pontosan fejben tartani.

90. Somogyi Könyvtár, irattár, 1898, szám nélkül.

91. Somogyi Könyvtár, irattár, 308/1898.

92. Az Aquila a magyar ornitológiai központ lapja, amelyet 1893-ban Herman Ottó alapított és szerkesztett. Ma is élő folyóirat.

93. A Somogyi Könyvtár állományában ma nem található ez a mű. Nyilván azonos a következő (1899. január 19.) levél „Nomenclator Avium Regni Hungariae” c. füzetével. Ezt viszont sehol nem sikerült fellelnünk. *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest, 1920. c. alapműben sem találom a bibliográfiai felsorolásban.

94. Somogyi Könyvtár, irattár 1899. szám nélkül. Rajta kézírással: Exp. 1899. 15/1.

szerencsém tudatni, hogy az „Aquila” 1895. évfolyamának 3–4 füzeteit, valamint egy „Nomenclator Avium Regni Hungariae” cz. kiadványunkat mai napon a Somogyi-könyvtár részére postára adtuk.

De másfelől fájdalommal kell tudatnunk, hogy intézetünk a folyóirat többi évfolyamait nem küldheti, mivel azokat – minthogy a viszonyoknak megfelelően csak korlátozott számban nyomathatjuk – a dotációt élvező intézeteknek csak viszonzószolgálatok fejében küldhetjük meg.

Fogadja kérem ngs. Herman Ottó főnök úr szíves üdvözlétének tolmácsolása mellett részemről is kiváló tiszteletem kifejezését;

őszinte híve
Pungur Gyula⁹⁵

30

Levelezőlapon nyomtatva:

Hogy az Aquila 895. évf. 3.–4. sz. és a „Magyarország madárfajainak elnevezései. Budap., 898.” cz. nyomtatvány megérkezett, köszönete nyilvánítása mellett igazolja Szegeden, 1899. jan. 21-én

Reizner János⁹⁶

31

Ngos. Hermann Ottó úrnak
Budapest.

Nagyságos Uram!

A Szegeden tartott országos mezőgazdasági kiállításon a gépek között volt kiállítva egy szolgálfa, mely Nagyságod figyelmét valószínűleg elkerülte.⁹⁷

A szolgálfa egy műszolgálfa, lánczokkal, ládikával, csavarral és sok mindenféleképpen kiegészítve (kanál, villa, fogó egy fából kifaragva), melyek mind egy fából vannak kifaragva. Nem a régi nomád élet viszonyait, hanem már az újabb korszaknak, a fejlődéssel járó sokszerű igények képét tünteti elénk.⁹⁸ Érdekes a ládikának záró készüléke (mind fából való), melyet csak Almási Ferenc juhász (mintegy 38 éves, rom. kath. lak: Mindszenten, örgr. Pallavicini majorjában) tud kinyitni.

Almási már kis korában árvaságra jutott, és mindig kanász és juhász foglalkozásban töltötte az idejét.

95. Pungur Gyula ornitológus 1896-tól az országos Ornithológiai Központban dolgozott Herman Ottó mellett az intézet titkáráként. – Somogyi Könyvtár, irattár 1899. szám nélkül. Végig Pungur Gyula kézírása. A levelezés teljessége miatt közöljük.

96. Somogyi Könyvtár, irattár. 26. szám. Exp. 1899. 21/I.

97. Herman Ottó 1899-ben kétszer járt Szegeden magánemberként, nem volt a város vendége, mint 1895-ben. Az alsóvárosi népkör fennállásának 25 éves évfordulóján a zászlószentelési ünnepélyen vett részt. A vasútállomáson „Riadó éljenzéssel fogadták a hosszú, ősz szakállú, de azért még friss erőben lévő tudóst, aki Polczner Jenővel a népkörbe hajtattott, s ott is tartózkodott egész elutazásáig.” A banketten nagy tetszést aratott hazafias pohárköszöntője, melyben elmondta, hogy mostanában a nyilvánosságtól visszavonultan a magyarok nagy ösfoglalkozásait kutatja. – Alsóvárosi ünnepe. SzN 1899. augusztus 22.

1899. szeptember 3–10. között Szegeden országos mezőgazdasági kiállítást rendeztek. „Herman Ottó, a nagy hírű tudós a kiállítás megtekintésére Szegedre érkezett. A tudós a délután folyamán megsemlélte a kiállítás minden részét, és nagy elismeréssel nyilatkozott róla.” Személyi hírek. SzN 1899. szeptember 5. – Hogy mennyire nem volt megelégedve a látottakkal azt naplójából tudjuk, melyben elmondja, hogy kedvetlenül járt-kelt a kiállításon, mert sem a halászati, sem az állattartási rész nem szolgált tanulsággal. Hogy a kirándulásnak mégis valami tudományos haszna is legyen Vőneki Pál nevű jóembere – az alsóvárosi népkör elnöke – kicsinálta, hogy kivigyék Pálffy Antal nevezetes gazda tanyájára, ahol az éjszakát töltötte, és a tanya ébredését figyelte. Madarassy László: Herman Ottó látogatása a szegedi Pálffy tanyán. Móra Ferenc glosszáival. Magyar Hírlap, 1935. december 25.

98. A szolgálfa egy földbe vert erős karó, mely kampóban végződik, és bográcstot akasztanak rá. Pásztorok, csőzök szokták használni. Rénfának is emlegetik. Ha vasból van, szolgálvas a neve. Bálint Sándor: Szegedi szótár. Budapest, 1957. II. 514.

Az általa szerkesztett műszolgafán a pusztán másfél évig dolgozott egy nagyobb és egy kisebb budli bicskával.

Munkáját hozzánk adta be, hogy mint szegény ember, fáradságának hasznát lássa.

Mi néprajzi dolgokat nem gyűjtünk, s így mindenek előtt Nagyságodra gondoltam, és arra kérem, hogy tanulmány utazásai közben szíveskedjék nálunk is megfordulni, s ezt a munkát, mely a pásztor életnek egy sajátlagos nyilvánulása, a népszellemnek és a tanulékonyágnak egy kiváló objectuma, megtekinteni, esetleg megvenni méltóztassék.

Azt hiszem érdeklí ez a dolog, s ha a kiállításon elkerülte volna a figyelmét, kérem ne sajnálja azt a kis utat és időt, – mert valóban különös, hogy egy oly egyszerű, minden tanultság nélkül felnőtt ember mit képes primitív eszközökkel alkotni.

Almási egy hóig térjedő időre itt hagyta a szolgafát. Kérem Nagyságotat, ha érdemesnek tartja az utat, szíveskedjék érkezése idejét eleve tudatni, hogy akkorra Almásit ide berendelhesem.

Szegeden, 899. szept. 13-án

tisztelője
Reizner János⁹⁹

32

MAGYAR ORNITHOLOGIAI KÖZPONT
Hungarian Central Bureau for Ornithology
ad. 178.

[1899. szept. 18.]

Nagyságos Igazgató úr!

E hó 13-kán kelt 222/99. számú becses átiratára van szerencsém felelni, hogy az említett „műszolgafát” láttam, s azt megszerezni nem óhajtom. Ily tárgyaknak van bizonyos értékök, a mennyiben a néplélek működésére bizonyos világot vetnek: de ezeken az egyéni vonás a túlnyomó, s éppen ezért nem valók nekem, a ki az általánosat jellemző tárgyakat keresem.

Nagyságod szíves figyelmét megköszönve, vagyok

mindig tisztelő híve
Herman Ottó
a M. O. K. tb. főnöke¹⁰⁰

33

Tek:

Rác Ignác úrnak
ispán őgr. Pallavicini uradalmában
Mindszenten

[1899. szept. 18.]

Igen kérem, szíveskedjék Almási Ferenczet értesíteni arról, hogy Herman Ottó urat értesítem az ő faragványos szolgafájáról, de kedvezőtlen választ nyertem, s így kilátás nincs rá, hogy ő vagy más valaki megvegye. Ennélfogva Almási most már bármikor jöhet, és faragványát, melyet ideiglenesen nálunk hagyott, haza viheti.

Fogadja tiszteletem

Reizner János¹⁰¹

34

Nagyságos uram!

A mellékelt levél a kecskeméti banda irataival tévedésből került hozzám, s lehet, hogy Nagyságodnak szüksége lesz reá.¹⁰²

99. Somogyi Könyvtár, irattár 222. szám. Exp. 1899. szeptember 13.

100. Somogyi Könyvtár, irattár 229. szám, érk. 1899. szeptember 18.

101. Somogyi Könyvtár, irattár 229. szám. Reizner János kék színű ceruzával írt levele Herman Ottó válaszának hátoldalán. Exp. 1899. 21/IX.

102. Reizner János 1898. december 3-án küldte el a kecskeméti banda iratait Herman Ottónak, aki azokat egy év múlva küldte vissza. A kísérőlevél – ha volt egyáltalán – elkallódott, s nem tudjuk azt sem, hogy milyen levél keveredett az iratokhoz.

Ezennel visszaküldöm, s tiszteletem kifejezésével vagyok
Szegeden, 899. decz. 13-án

alázatos szolgálja
Reizner János¹⁰³

* * *

Ez volt az utolsó levélváltás Herman Ottó és Reizner János között. Kapcsolatuk a levelek tanúsága szerint nem ment túl szűk szakmai határokon. Magánéletükre is csak elvétve történik utalás. Reizner János mindvégig örömmel és készséggel vállalta az adatfeltáró és közlő szerepet, de az 1898 nyarán őt ért támadások elkedvetlenítették,¹⁰⁴ a múzeum berendezésének gondjai pedig minden idejét lefoglalták.¹⁰⁵ Ráadásul Herman Ottó részéről is érez valami elmarasztalást, mert 1898. október 28-án kelt levelében kissé sértődött hangon így írt: „e tekintetben tett ígéretemmel és szolgálatkészségemmel – úgy vélem – legkevésbé sem zárkóztam el”. A közölt levelek bizonyítják igazát. Mintha Herman Ottó kissé lekezelte volna, pedig a neki küldött adatokat egytől-egyig felhasználta. Ám munkáiban sehol sem hivatkozik tanulmányaira, könyveire.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a tudományágak széles skáláján mozgó és alpműveket alkotó Herman Ottó a helytörténész Reiznert csak mint megbízható és pontos informátort ismerte el, sajnálatos módon különösebb szakmai és emberi hatással nem volt rá,¹⁰⁶ személyes kapcsolattartásra sem törekedett. Az 1899-es két szegedi látogatását követően – amikor is nem találkozott Reiznerrel – csak 1902-ben járt átutazóban erre, a következő és egyben utolsó jövetelét 1904 novemberében Reizner már nem érte meg, az év januárjában 57 éves korában, meghalt.¹⁰⁷

103. MTAK Kézirattár Ms 274/113.

104. Évekig tartó ügy lett a város közgyűlésének 1896-os határozatából, melyben engedélyt adott Reizner Jánosnak arra, hogy a felsőkereskedelmi iskolában közgazdaságtant tanítson óraadóként. Többszöri fellebbezésre a belügyminiszter hagyta jóvá a döntést. – Jóváhagyott közgyűlési határozat. SzH 1897. április 4., Tisztviselők a katedrán. SzH 1898. szeptember 22., Városi közgyűlés. SzH 1898. szeptember 29., *Perjéssy László* szerk.: A szegedi Magyar Királyi Állami Felső-Kereskedelmi Iskola Értesítője az 1903/1904. iskolai évről. Szeged, 1904. 5–11., Csongrád megyei levéltár, Polgármesteri Hivatal iratai 12840/1896.

Amikor a könyvtár vezetőjeként a nehézkes és lassú könyvbeszerzés egyszerűbb módját választotta, fél évig tartó vizsgálat indult ellene. Reizner János fegyelmi ügye. SzN 1898. június 6., A Somogyi-Könyvtár könyvei. SzH 1898. július 15. – Súlyosabban érintette, hogy élete fő művét, az éppen befejezett és kiadásra váró négykötetes Szeged monografiáját vették ellenfelei célba, és megjelenése után szigorú bírálat jelent meg róla. *Dudás Gyula*: A mi kirohanásunk és a Szeged monográfia. SzH 1898. július 7., A Somogyi-Könyvtár és a monográfia. SzH 1898. augusztus 4., Borovszky Samu bírálat a Századok 1900. 628–649. oldalán jelent meg.

105. Napirenden volt a múzeum berendezése és az első kiállítás megnyitása, melyre 1899. június 11-én került sor. A városi múzeum megnyitása. SzH 1899. június 11., A szegedi múzeum megnyitása. SzH 1899. június 13.

106. Reizner János érzéketlen maradt a néprajzi gyűjtés iránt, és az általa szívós kitartással létrehozott múzeumból hiányoztak a szegedi népiélet tárgyai. Mivel a város ekkor élte nagy és gyors változás korát, ezeket később begyűjteni nem lehetett. *Bálint Sándor*: A szögedi nemzet I. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75–2 30., 49.

107. *Péter László*: A mi Herman Ottónk. Délmagyarország, 1985. június 13–25., *Péter László*: Herman Ottó és Szeged. HOMÉ XXV–XXVI. (1988). 365–384.; *Szabadfalvi József*: Írások Herman Ottóról és a Herman Ottó Múzeumról. Miskolc, 1987.

DER BRIEFWECHSEL ZWISCHEN OTTÓ HERMAN UND JÁNOS REIZNER

Zur Mitte der siebziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts trat Ottó Herman erstmals mit Szeged, beziehungsweise mit Szegediner in Verbindung. Als sich sein Interesse am öffentlichen Leben immer mehr auf die politische Laufbahn konzentrierte und die Unabhängige Partei ihn auf den Zusatzwahlen 1879 nominierte, besass er zwar schon einige Bekanntschaften in der Stadt, doch erst die acht Jahre in der Vertretung von Szeged legten die Grundlagen für seine Popularität, die ihn dann auf seiner gesamten Laufbahn begleitete.

Sein Briefwechsel mit János Reizner lässt jedoch nicht den Politiker, sondern den Wissenschaftler vor uns erscheinen. Durch diesen Briefwechsel erfahren wir wichtige Angaben über die Arbeitsmethode und die Umstände für die Erstehung der Werke von Ottó Herman.

Der Adressat der Briefe János Reizner war anfangs eine der führenden Persönlichkeiten des Szegediner Beamtenkörpers, zwischen 1875 und 1882 war er als Hauptnotar und dann ab 16. Juli 1882 als Bibliothekar an der Somogyi-Bibliothek tätig. Bekannt war er durch sein historisches Interesse und seine Bewandtheit in der archivarischen und bibliothekarischen Forschung. Einige seiner Veröffentlichungen, vor allem zur Geschichte der Stadt Szeged, waren schon vor seiner Benennung erschienen. Die Wahl durch den Begründer der Bibliothek Sándor Somogyi, Domherr zu Esztergom, mag wohl auch aus dem Grunde gerade auf ihn gefallen sein. Als Reizner sein Amt antrat, befand sich der Bibliotheksbestand nurmehr zu einem Teil in Szeged. Der weitere Transport, die Ordnung und Katalogisierung blieben János Reizners Aufgabe. Am 16. Oktober 1883 übergab er der Grossgemeinde die Bibliothek, also wohl eben zu jener Zeit, als obengenannter Briefwechsel seinen Anfang nahm.

Wie die Briefe beweisen, ging die Beziehung zwischen den beiden Männern kaum über enge fachliche Grenzen hinaus. Auf ihr Privatleben weisen alle beide nur ab und an hin. Voller Freude und Bereitschaft fügte Reizner sich stets in die Rolle desjenigen, der Angaben aufdeckt und weitervermittelt. Doch jene Angriffe, die ihn im Sommer 1898 trafen, machten Reizner lustlos; ausserdem nahmen die Sorgen um die Museumseinrichtung all seine Zeit in Anspruch. Zu allem Überfluss muss er derzeit auch von Seiten Ottó Hermans eine Art Verachtung gespürt haben, denn in seinem Brief vom 28. Oktober 1898 schreibt in etwas gekränktem Ton: „... in dieser Hinsicht habe ich mich – meiner Meinung nach – mit meinen gemachten Versprechungen und meiner Dienstfertigkeit in keiner Weise zurückgehalten“. Weitere veröffentlichte Briefe beweisen dann sein Recht. Man hat den Eindruck, als habe Ottó Herman ihn ein wenig von oben herab behandelt, obgleich dieser alle Angaben von Reizner verwendete. In seinen Arbeiten berief er sich aber niemals auf dessen Studien und Bücher.

Zusammenfassend kann die Feststellung getroffen werden, dass Ottó Herman, sich auf der breiten Skala der Wissenschaftszweige bewegend und grundsätzliche Werke schaffend, in Reizner nichts weiter als einem zuverlässigen und exakten Informator sah. Bedauernswerterweise konnte er weder fachlich noch menschlich besonders auf ihn einwirken, ja, er war nicht einmal darauf bedacht, persönlichen Kontakt mit ihm aufzunehmen. Nach seinen zwei Besuchen in Szeged 1899, bei denen er Reizner aber nicht aufsuchte, kam Herman erst 1902 auf der Durchreise wieder nach Szeged. Im folgenden Jahr bei seinem dann letzten Besuch im November 1904 erreichte er Reizner nicht mehr denn dieser war schon im Januar d. J., im Alter von 57 Jahren verstorben.

Irén Fári-Mihály Kóhegyi

MAGYAROK A NYUGATI HADIFOGOLYTÁBOROKBAN

TARCAI BÉLA

*A második világháború elfelejtett
áldozatai emlékének*

Amint szűkül az úgynevezett kényes kérdések és tabutémák köre, úgy kerülnek elő az archívumok zárt rekeszeiből és a magánemberek emlékezetének redőiből a még kézzelfogható közelségben lévő elmúlt évtizedek történelmének ismeretlen vagy elhallgatott epizódjai.¹ Ma már olvashatunk, hallhatunk a második világháborút megjárt és onnan többé-kevésbé „szerencsésen” hazatért generáció személyes élményeiről a frontokon és a különféle minősítésű szovjet táborokban, de mintha elfelejtettük volna, hogy ugyanakkor magyar katonák tízezrei kerültek a nyugati szövetségesek táborába is. A közvélemény ezt a tényt hajlamos úgy tudomásul venni, hogy ott minden a dolgok előírt rendje szerint zajlott le, tehát erről nem is érdemes beszélni. Kétségtelen, hogy a háború utóéletének rendkívül összetett képében voltak normálisnak elfogadható jelenségek is, de aki átélte a német szakirodalomban a „Hölle von Kreuznach” vagy a „Feld des Jammers” néven fogalommal vált bretzenheimi, esetleg a dieppei vagy a poitiersi táborok viszontagságait, vagy akár csak hallott, olvasott róluk, az tudhatja, hogy a konszolidált nyugati fogolytáborokról alkotott kép egyoldalú.

A történelemkönyvek azt tanítják, hogy a második világháború 1945. május 8-án éjjélkor fejeződött be, miután Bedell Smith, Eisenhower vezérkari főnöke és Jodl német vezérezredes Reimsben, az amerikai főhadiszálláson aláírta, majd Keitel vezértábornagy Berlinben megerősítette a feltétlen megadásról szóló okmányt. Ez formailag igaz, valójában azonban a háború nem fejeződött be, mert az emberek nagy része kénytelen volt tovább harcolni egyéni sorsáért, a túlélésért sokszor még önmagával is, sokszor bajtársai ellen, de leginkább a győztes hatalmak erejét megtestesítő katonai mentalitással szemben. Ez a lappangó háború a győztesek oldaláról nemegyszer a büntetés, megtorlás torz formáit öltötte. Voltak jelei az intézményes megtorlásnak, hiszen a teheráni konferencia a kollektív bűnösség elvét végeredményében – ha nem is teljes meggyőződéssel – elfogadta. De előfordultak egyéni akciók is. Mindezek együttes hatásaként úgy kezelték a foglyokat, mint a bűnözőket, és ennek következményeként pusztultak el százezrek a táborokban. A sors és az emberi gondolkodás szeszélyének tulajdonítható, hogy az emberséges, sőt nagyvonalú fogolytartásra is van sok példa. Úgy tűnik, hogy a győztes hatalmak fegyverszünet utáni katonai igazgatásában a rögtönzés és a szélsőségek érvényesültek az egységesen átgondolt rendszer helyett.

1. A háború utolsó hónapjai

Az 1944. október 15-i szerencsétlen kiugrási kísérlet, majd a Szálasi-puccs nyomán a csalódottság és a megosztottság légkörében a magyar államszervezet és a hadsereg

1. A szerző tanulmányának rövidített változata.

bolmlásnak indult. Ezt a folyamatot gyorsította a szovjet hadsereg feltartóztathatatlanságának előnyomulása. A nyilas vezetés bebeszélte önmagának, hogy ha az államapparátus, a gazdasági tartalékok és a hadsereg maradványait kitelepíti Németországba, akkor szilárd bázist teremthet valamiféle újraéledéshez. Ebből a megfontolásból született Szálasi parancsa, amelynek alapján már novemberben megkezdődött az anyagi és emberi erők kiszállítása. E parancs szerint a minisztériumok vezetői – így a HM. és a Vkf. tisztjei is – családtagjaikkal együtt voltak kötelesek kitelepülni, a hivatásos tisztek és a köztisztviselők számára szintén kötelező volt a költözés, de a családtagok választhattak.

A szovjet csapatok ellen harcoló magyar katonai egységek részben parancsra, részben a nagy nyomás elől húzódtak nyugatra. Ez a hadsereg már nem volt képes komoly ellenállást kifejteni, mert fegyverzete alig volt, a létszám állandóan csökkent és a harc bármilyen folytatásához szükséges erkölcsi erő, de főként a győzelembe vetett hit szertefoszlott. Napirenden voltak a nézeteltérések a német és a magyar egységek között. Balck tábornok, a 6. német hadsereg parancsnoka márciusban és áprilisban két parancsot is kiadott az alárendeltségébe tartozó összes magyar egységek lefegyverzésére. De az osztrák és német polgári hatóságok és a lakosság sem mindig nézte jó szemmel a magyar áttelepülőket és menekülőket áradatát.

A Honvédelmi Minisztérium és a hadsereg főparancsnoksága április elején a dél-bajorországi Tannban telepedett le. Ekkor már működött Berlin mellett Fürstenfeldében a honvédség kitelepült egységeinek főfelügyelői hivatala. Ennek lett volna feladata a kitelepültek számának és a személyi veszteségeknek a számbavétele. A hadihelyzet azonban ekkor már olyan volt, hogy a főfelügyelőség ennek a feladatának nem tudott eleget tenni. Emellett a kapcsolattartás is egyre nehezebbé vált Tann és Fürstenfelde között. Jórészt ennek tulajdonítható, hogy a magyar hadsereg tényleges létszámáról, a kitelepített és kisodródott egységekről és így természetesen a személyi veszteségekről máig nincsenek hiteles adataink. A legelfogadhatóbbnak tűnő számítások szerint mintegy 700 ezer katona volt a fegyverszünet időpontjában Ausztria, Németország, Csehország és Dánia területén.² A kitelepített polgári személyek és menekültek száma meghaladta az 1 milliót.

A mértéktartó módon becsült adatok szerint 1945 április-májusában a nyugatra vezényelt hadsereg állományának a fele, tehát kb. 300-350 ezer ember került a nyugati szövetségesek fogságába.³ Ebben a számban benne van az a kb. 60 ezer leventekorú fiatal, akiket a németek légvédelmi segédszolgálatra és páncélelhárításra kezdtek kiképezni. Nem tartalmazza viszont ez a szám a német hadseregbe kényszerrel besorozott vagy önként jelentkezett „volksdeutsch” magyar állampolgárokat és a különféle úton-módon Németországba került vasutasokat, akik – mivel egyenruhát viseltek – elég nagy számban kerültek fogságba.

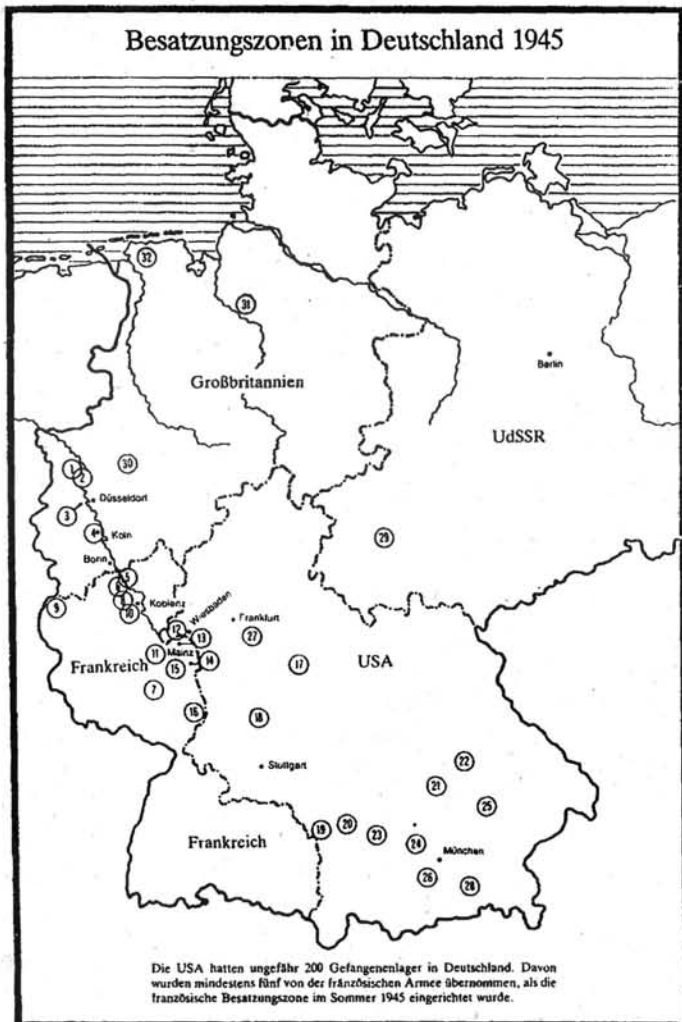
A második világháborúnak óriási irodalma van nálunk is. A nagy történelmi összefüggéseket és tanulságokat a történészek sokoldalúan elemezték.

Feltűnő, hogy eközben kevés figyelmet szenteltek a háború talán legtragikusabb fejezetének, a hadifogságnak. Talán azért, mert a fogolytáborokban már nem születettek sorsdöntő elhatározások, itt már csak az egyes emberek vívták saját kis háborújukat az életért és az emberségért. Engem éppen ezért foglalkoztat az a kérdés, hogy a kisemberek tömegei hogyan éltek át ezeket az időket és viszonyokat és miért kellett elveszni azoknak, akik túléltek a tankcsatákat és a légibombázásokat, de összeroppannak a fizikai és lelki megpróbáltatások súlya alatt a szögesdrótok között.

Tanulmányom tényanyagát az alábbi forrásokból merítettem: a háborúval foglalkozó történelmi és memoár irodalom; az NSZK-ban megjelent és a hadifogsággal foglalkozó

2. Stark T., 1989. 50.

3. Stark T., 1989. 50.

1. kép. Németország megszállásának övezetei 1945.
(James Bacque *Der geplante Tod* c. könyvéből)

kozó irodalom; a magyar közgyűjteményekben fellelhető dokumentumok; az egykori hadifoglyok naplói és személyes információi; az egykori táborhelyek egy részén végzett tanulmányutam tapasztalatai.

2. Magyarok a nyugati fogolytáborokban

1945 április végén és május elején a még harcban álló vagy a front mögötti területeken elhelyezett magyar katonai alakulatok nyugat felé törekedtek. A parancsnokok ismerték a szovjet és a nyugati megszállási övezetek tervezett határát és ezért mindenáron angolszász zónába akartak jutni. Erre ösztönözte őket a szovjet fogságtól való

félelem és az amerikai-angol röpcédulák reményt keltő buzdítása. Minden katona abban a hitben ringatta magát, hogy a szövetségesek a fegyverszünet után egy-két héten belül hazaengedik őket. Így csaknem minden alakulat harc nélkül került angol vagy amerikai fogságba.

A fogságba esés körülményei, mint sok minden más is, rendkívül változatosak voltak. Az előnyomuló páncélos alakulatok katonái rendszerint csak tudomásul vették, hogy itt-ott magyar egységek vannak, begyűjtöttek néhány „souvenir” és folytatták útjukat. A foglyok összegyűjtése, lefegyverezése a katonai rendőrség feladata volt. Sok múlott azon, hogy a mieink melyik hadsereggel és annak melyik parancsnokával találkoztak. A 7. amerikai hadsereg működési területén, Ausztria és Németország határvidékén pl. a leszerelt katonákat – még az SS tagjait is – egyszerűen szélnek eresztették. A 3. hadsereg viszont gondosan szögesdrót mögé dugott mindenkit, akin valamiféle egyenruhadarabot vélt felfedezni. Így kerültek be a táborokba tömegével öregek, gyermekek, rokkantak, betegek, sőt nők is, azzal a hirdetett céllal, hogy a háborús bűnösöket, kollaboránsokat, az SS-eket és a náciakat kiszűrjék. Montgomery szerint azonban az amerikaiak, főként Patton tábornagy, a 3. hadsereg parancsnoka pusztá becsvágyból törekedett a foglyok számának növelésére.

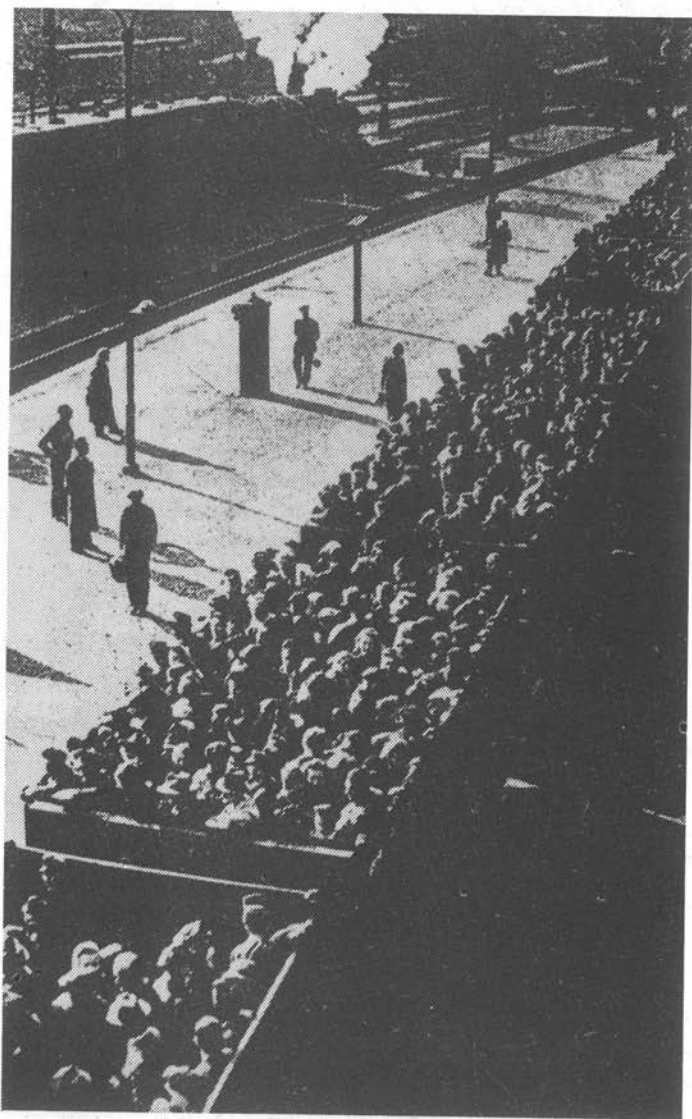
Az angolok szintén összegyűjtötték a foglyokat, de sokkal nagyvonalúbban bántak el velük. Voltak olyan magyar alakulatok, amelyek kézfegyvereiket megtarthatták, ellátták a tábor őrizetét, sőt még közrendvédelmi megbízást is kaptak.

Az első nagy fogolytáborok a frontvonal közelében, a megszállt területeken szerveződtek. Találomra kiválasztott mezőn vagy szántóföldön kerítették körül egy szükség szerinti területet, s itt a foglyok a szabad ég alatt voltak kénytelenek tartózkodni, kitéve az 1945-ben igencsak szeszélyes tavaszi időjárás viszontagságainak. Ezek a táborok, mint pl. Rheinberg, Büderich, Bad Kreuznach, Bretzenheim – hogy csak a leghírhedtebbek közül említsek néhányat – átmeneti gyűjtő- és elosztóhelyként, ideiglenes jelleggel kezdtek működni ebben a formában, de valójában hónapokig változatlanok maradtak a körülmények. Nem is változhattak, mivel ezeknek a „csillagtáboroknak” a szervezésére vonatkozó utasítások szerint tilos volt akárcsak ideiglenes épületeket létesíteni. Helyenkint a táborparancsnokság eltúrta, hogy a foglyok gödröket vájjanak maguknak, más helyeken ezeket a védőépítményeket földgyalukkal tüntették el. Az utasítás a szabadban tanyázó foglyoknak fejenként 16 négyzetméter területet írt elő, s valóságban azonban a túlszűfolttság volt a jellemző. A már említett bretzenheimi táborban, amelyet eredetileg 60 ezer főre terveztek, 102 ezer volt az átlagos létszám, de volt olyan idő is, hogy 130 ezer fogoly lábai taposták a feneketlen sarat.

Később igénybe vették a németek által épített katonai és fogolytáborokat, baraktáborokat, laktanyákat, üzemen kívül álló gyárépületeket is. A rókalyukakat pedig lassan felváltották a sátrak. Egyik-másik ilyen stabil táborban még ott voltak a németek fogságába került francia és szovjet katonák is. Mivel ezek elbocsátása körülményes volt, az a furcsa helyzet adódott, hogy ugyanabban a táborban találkoztak a legyőzöttekből győztesse vált franciák és szovjetek egykori rabtartóikkal.

A háború végével az angolszász szövetségesek kb. 7 millió embert gyűjtöttek össze a táborokban. Az expedíciós hadseregek főparancsnokságának 1945. június 11-i jelentése szerint 7 614 794 lett volna a teljes létszám a kontinensen.⁴ James Bacque kanadai író szerint azonban, aki mindaddig a legteljesebb és legmélyrehatóbb elemzést végezte a számok körül, azt állítja, hogy a nyilvánosságra került adatok bizonytalanok, mert a helyi parancsnokok kevesebb foglyot jelentettek, mint amennyi a valóságban volt. Bacque az eltérést mintegy másfél millióra becsüli.

4. Bacque 1989. Dokument 4.

2. kép. Hadifoglyok szállítása 1945-ben.
(A bretzenheimi hadifogoly múzeum anyagából)

Az angolok és az amerikaiak között létrejött megállapodás szerint ezt a tömeget fele-fele arányban kellett volna őrizni és ellátni. Az angolok azonban megfontoltabbak voltak a fogolyszedésben is és buzgóbbak az elbocsátásban, az arány tehát felborult. Az amerikai hadseregparancsnokok is szerettek volna szabadulni foglyaik nagy részétől, de Eisenhower az elbocsátást lelassította. Így jó néhány hónapba tellett, míg a júniusi létszám a felére csökkent. A nagyobb arányú, szervezett elbocsátás 1946 elején kezdődött.

Amíg a háború élesben folyt, addig a szemben álló hadseregek iparkodtak tiszteletben tartani a Genfi Konvenció előírásait.⁵ Az egyik fél csakis akkor várhatott emberséges elbánást a másiktól foglyai számára, ha ő maga is ugyanezt tanúsította. Ez a bizonyos „túszelv” a háború végéig általában érvényesült, bár a hadtörténeti irodalom mindkét oldalon felsorakoztat jog sértéseket. 1945 május elején, amikor a szövetségesek győzelme már biztosnak látszott és nem kellett a megtorlástól tartani, az angol-amerikai egyesített vezérkar engedélyezte, hogy a Németországban foglyul esett ellenséges katonáktól vonják meg a hadifogoly státust és tekintsék őket jogfosztottaknak, akikre a Genfi Konvenció nem érvényes. (A szovjet hadifogságban ilyen gond nem vetődhetett fel, mert a Szovjetunió ehhez a megállapodáshoz nem csatlakozott.) A foglyok átminősítése két lépésben történt. Az előbb említett főparancsnoksági létszámjelentésben még 4 millió védelem alatt álló hadifogoly szerepelt, augusztusban azonban az ebből megmaradtak is jogvesztettek lettek. Az átminősítés adminisztratív aktus volt, erről a foglyokat nem tájékoztatták, ők ezt csak a bőrükön érezték.

E döntés következtében a foglyok ellátásában zavarok keletkeztek, a Nemzetközi Vöröskereszt nem gondolhatta őket, nem volt joguk kapcsolatba lépni hozzátartozóikkal, és végül, ami a legfontosabb, munkára lehetett kötelezni őket. Mindehhez járult az az intézkedés, hogy a foglyokat a német polgári lakosság köteles élelmezni és ruhával ellátni. Katonai ellátásban csak végső esetben és csak a minimálisra csökkentett kalóriaértékben részesülhetnek. Ehhez összehasonlításként csak annyit, hogy amíg egy amerikai katona napi kalóriajárandósága 4000 volt, addig egy hadifogoly kezdetben 2000-re, később pedig csak 1150-re tarthatott igényt. Nem lehet meglepő, hogy ilyen körülmények között minden hadifogoly rövid idő alatt kalória-szakértővé képezte magát, és a német tábori zsargonban megjelent egy új fogalom, a „Kalorienjäger” és mindenki tudta, mennyi az ember kalóriaszükséglete a vegetálás és a tevékenység fokozataiban.

Mint minden intézkedést, ezt sem egységesen hajtották végre. Voltak táborok, ahol a foglyok folyamatosan kapták a katonák részére rendszeresített egységcsomagokat, de voltak olyan esetek is, hogy az örök rálóttek az asszonyokra, akik élelmet akartak hozni a táborba. Ebben az időben egész Európa éhezett, óriási kereslet volt tehát mindenfajta élelmiszer iránt. És ahogyan ilyenkor lenni szokott, megjelentek a szorult helyzet vámszedői, és a hadifoglyoknak szánt élelem nem kis része került a feketepiacra, természetesen a táborokon kívül.

A táborokban az éhezés és az élelemszerzés volt a mindenkit foglalkoztató gond. Az emberek szinte beteges izgalommal és aggodalommal várták az élelmiszerosztás idejét, saját és sorstársaik megnyugtatóra rémhíreket fabrikáltak mesébe illő ennivalókról, étlapokat, ételrecepteket gyűjtögettek, írogattak, és minthogy a tábori konyhai főzés, különösen az első időkben nem volt általános, a rapszodikusán kiosztott nyersanyagok, konzervek, kenyerek igazságos elosztására rafinált módszereket találtak ki. Kevés volt az élelem, de különösen kevés volt a kenyér, s ezt a magyar gyomor igen nehezen tudta elviselni. Az első hetekben egyáltalán nem volt kenyér, később, ha meg is jelent, egy-egy osztásnál neveltségesen kis mennyiség jutott egy főre. A Bad Kreuznach-i táborban pl. május 16-án volt az első kenyérosztás, amelynél fejenként 2,5 dkg volt a járandóság. Nem volt ritka eset, hogy az ilyen porciózás veszekedéssel, sőt verekedéssel végződött. Több hadifogoly visszaemlékezései között találhatóak tisztek közötti lovagias ügyek rendezését szolgáló jegyzőkönyvek, amelyek az ételosztás közben elhangzott sértő megjegyzések miatt keletkeztek.

5. A hadifoglyokkal való emberséges bánásmódról 1929-ben Genfben létrejött egyezmény, amely szabályozta a foglyul ejtett ellenséges katonák őrzésének, élelmezésének, foglalkoztatásának, egészségügyi ellátásának, fegyelmezésének, postaforgalmának feltételeit és lehetőségeit.

Hasonló, emberhez nem méltó összetűzések forrása volt a vízhiány. A szabad ég alatti táborokba tartálykocsikkal szállították az ivóvizet, ritkán és keveset, tehát itt is dulakodás keletkezett, aminek végül is az lett a következménye, hogy a víz pocsékba ment. A jobb humorú örök csak nevettek a szerencsétlen foglyok birkózásán, a szigorúbbak viszont néhány jól irányzott lövéssel vetettek véget a küzdelemnek. Hosszú időnek kellett eltelni, amíg a vezetékes vízellátást meg tudták oldani.

A mostoha körülmények és a létfenntartás ösztöne leleményessé tették az embert. Mindenki megpróbált valamit, hogy helyzetén javítson. Voltak, akik barkácsolással (kések, evőedények, emléktárgyak) iparkodtak magukon segíteni, a borbélyok, szabók, cipészek „szakmába vágó” munkákat vállaltak, de előbb-utóbb csaknem mindenből kibújt az ezermester. A legáltalánosabb mégis a cserekereskedelem volt, a valuta pedig a cigaretta és a napi kenyéradag. Elképesztő, hogy mi minden került elő a zsebek és a zsákok mélyéről azok után is, hogy az állandó motozások során minden valamirevaló érték elúszott.

A táborok rendjére vonatkozó előírások mindenütt és mindenkor szigorúan tiltották az örök és a foglyok közötti cserekereskedelmet. Ennek ellenére ilyen üzletelés is folyt, legtöbbször a hátrányosabb helyzetben lévő üzletfél, a fogoly rovására. A magyar fiúk életrelválóságát bizonyítja, hogy hamar megtanulták az üzletkötéshez szükséges alapvető idegen szavakat és kifejezéseket.

A fogság azonban nem csupán fizikai megpróbáltatásokkal járt. A rideg bánásmód, a bizonytalan élelmezés, az időjárás viszontagságai mellett sokkal súlyosabb, sok egykori hadifogoly lelkében máig sem gyógyuló sebeket ejtettek azok a megpróbáltatások, amelyek az emberséget, a még háborús viszonyok között is élő baráti, bajtársi viszonyokat kikezdték. Lassan felmorzsolódtak a társadalmi konvenciók, vagy akár a szolgálati szabályzatok által megkövetelt és mindeddig tiszteletben tartott együttélési normák, és ki-ki a saját erkölcsi kényszerképzetei alapján próbálta sorsát igazítani.

A hazától sok száz, nemegyszer több ezer kilométernyi távolságra vetődött, többségében fiatal, külföldet még sohasem járt, tapasztalatlan ember egyszerűen elvesztnek érezte magát a sokarcú, soknyelvű és sokféle gondolkodású, de leginkább agresszív fogolytömegben. Saját sorsát és jövőjét illetően teljesen bizonytalan volt, mert megbízható hírek nem jutottak el a táborokba, az információkat helyettesítő rémhírek pedig csak tovább zavarták a kedélyeket. Állandó téma volt a hazatérés esélyeinek latolgatása és az, hogy milyen viszonyok vannak otthon, az otthoniak hogyan vészelték át a háború viharait; igaz-e, hogy mindenkit, aki nyugatról tér haza, Szibériába visznek, hogy újraéled az Osztrák–Magyar Monarchia. Eljutott a honvédelmi miniszter felhívásának híre, amely a hazatérőktől információkat kér a Magyarország felett lelőtt angol-amerikai repülőkről, kéri, hogy a kincstári értékeket hozzák vissza, és jelentsék a háborús bűnösöket, de csak egy fél mondat jutott arra, hogy itthon mindenkit szeretettel várnak.⁶

Növelte a zavart a nyugati magyar emigráns szervezetek agitációja a fogság második szakaszában. Ezek az emberek munkásoknak, bányászoknak mondták magukat, ijesztő képet festettek az itthoni viszonyokról és kecsegtető ígéretekkel akarták rávenni – főként a fiatal munkásokat – a kintmaradásra. A fogadtatás meglehetősen vegyes volt, a legtöbb helyen lehurrogták, elzavarták a szónokokat.

A bizonytalanság érzéséből eredő feszültségeket növelte a kiszolgáltatottság és a megalázottság sok megnyilvánulása. Ezek között talán az állandó motozás volt a legterhesebb. Hivatalosan azt a célt szolgálta, hogy tiltott eszközök, fegyverek, szűrő-vágó szerszámok ne maradhassanak a foglyok kezében. Valójában egy-egy motozás alkalmá-

val sok más személyes érték is gazdát cserélt. Steinbeck írta egy 1943-as háborús riportjában,⁷ hogy a hiedelem szerint az angolok a birodalom megvédéséért, a németek a világalomért, az amerikaiak pedig emléktárgyakért harcolnak. Jó híre volt a tengelyhatalmak repülői részére rendszeresített stopperórának, ezért erre különösen vadásztak. Mivel azonban az igazi repülő karóra ritkaságszámba ment, elvették „emlékül” az egyszerű fekete számlapos órákat, de áldozatul estek az arany töltőtollak, ékszerek, cigarettatárcák. Ezeknek az értékeknek egy része azután Berlin-Tierpark világméretű feketepiacán bukkant fel ismét. Egy Nürnberg melletti táborból hazakerült magyar viszont azt mesélte, hogy ő és társai a leszerelésre hazautazó katonák leadott ruháinak rendezésével voltak megbízva, s ezek zsebeiben rengeteg otffejejtett órát, ékszert találtak. Ennek nagy részét haza is hozták.⁸

Nyilvánvalóan más megfontolások alapján vették el a motozások alkalmával a naplókat, noteszokat. De elvették a tartalék élelmiszert, szappant, borotvapengét. Ebben az volt a furcsaság, hogy amit az előző nap adtak, azt másnap elvették, vagy amit az amerikaiak kiosztottak, azt elvették a franciák.

A másik intézményes fegyelmező eszköz volt a sorakozó és a létszámmellenőrzés. Ennek az értelmét sem lehetett tisztán látni. A napi egyszeri vagy kétszeri rendszeres számlálást indokolhatta az élelmezési létszám pontos megállapításának szüksége – ha ilyesminek az adott körülmények között lett volna értelme. De az órák hosszat tartó ácsorgásokból és a gyakori rendkívüli sorakozókból kitűnt, hogy valójában a jogfosztottság érzésének fenntartásáról van szó.

A belső táborrendet a foglyokból, elsősorban németekből verbuvált tábori rendőrség tartotta fenn. Mínthogy mindenfajta tábori szolgálat honoráriuma a dupla ételadag volt, viszont azok, akik pozícióba kerültek, egyéb előnyöket is élvezhettek, a Stammpersonal tagjai, ellentétben a foglyokkal, kihízott és kiegyensúlyozott hatalmi közegek voltak. Rajtuk keresztül bonyolódott le az üzletek jelentős része, ők szervezték a belső és külső munkákat, s eközben nem átalolták befolyásukat anyagi előnyökre váltani. Szabad idejükben futballoztak, kézilabdáztak, a táborlakókból szervezett alkalmi cigányzenekarokkal üdítették fogolyéletük egyhangúságát, egyszóval: kihasználva a helyzetükből adódó lehetőségeket, a többi fogolyhoz viszonyítva kitűnően éltek. A vegyes táborokban, ahol külön magyar táborparancsnokság nem működhetett, az általános deprimáltság mellett még a Stammpersonal egyes tagjainak megkülönböztető elbánásától is szenvedni kellett.

Korábban már volt arról, hogy az első nagy elbocsátási hullám lefutása után megmaradó hadifoglyokkal az volt a szándék, hogy a romeltakarítási és újjáépítési munkákhoz használják fel őket. Ennek a munkának a szervezése azonban rendkívül nagy feladatnak bizonyult. 1945 júniusától a táborokat fokozatosan munkatáborokká minősítették, ennek ellenére voltak olyan táborok vagy táborrészek, amelyek lakói egyetlen percet sem dolgoztak, még akkor sem, ha fizikailag bírták volna. A magyarok ebben a tekintetben azáltal is hátrányba kerültek, hogy a munkamegbízásokat a Stammpersonal közvetítette, tehát módjában volt egyeseket mellőzni, mások számára kedvező munkalehetőségeket biztosítani. A munka pedig legtöbbször az életet is jelenthette, hiszen ezen az úton lehetett jobb élelmezéshez és némileg szabadabb mozgáshoz jutni. A munkalehetőség sokféle volt, de elsősorban a hadseregek kiszolgálására, romeltakarításra, útjavításra, bányamunkára vették igénybe a foglyokat. Münchenben pl. a romokat teljes egészében a magyar hadifoglyok takarították el, amerikai őrizet mellett. Akiknek ilyen megbízás nem jutott, azok a tábor körüli teendőket látták el, s ez korántsem volt olyan előnyös, mint a kinti munka.

7. Steinbeck 1964. 169.

8. Rabóczy József volt hadifogoly közlése

3. kép. Az eselheidei fogolytábor. (Papp László festőművész akvarellje, 1946)

Németország nyugati zónáiban több mint 400, Franciaország területén pedig mintegy 1600 helyen működött hadifogolytábor.⁹ A befogadóképesség rendkívül széles határok között mozgott, voltak néhány száz fős táborok, de voltak olyanok is, amelyekben egy időben 100 ezernél több embert helyeztek el. A foglyokra nehezedő lelki megpróbáltatások között nehezen elviselhető volt a szinte állandó vándorlás egyik táborból a másikba, vagy egy táboron belül az egyik karából a másikba. Az ilyen átcsoportosításoknak sokszor megvolt a nyilvánvaló oka és célja, de voltak értelmetlennek tűnő mozgások is. Minden újabb elindulás önkéntelenül azt a reményt keltette a foglyokban, hogy végre talán most sor kerül a hazamenetelre, s annál nagyobb volt a csalódás, amikor kiderült, hogy a vonat vagy a gépkocsikonvoj nyugati vagy déli irányba indult. Elképzelhető azok lelkiállapota, akiket elláttak útiélelemmel, papírokkal és az elbocsájtás ígéretével, felszállították őket a vonatba, majd több órás ácsorgás után kiderült, hogy tévedés történt, nincs hazautazás. Volt olyan csoport, amelyik többször egymás után átélte ezt a csalódást. Ilyen körülmények között szinte állandóan készenlétben kellett lenni, mert sohasem lehetett tudni, mikor jön a parancs az azonnali költözésre.

A reménytelenség és a kétségbeesés állapotában természetesen vetődik fel az ilyen helyzetből való menekülés, hadifoglyok esetében a szökés gondolata. A hadijog

9. Bacque 1989. 282., 284.

4. kép. Az eselheidei tábor kerítése. (Papp László fényképe 1946)

nem tiltja a szökést, és azt is előírja, hogy emiatt a foglyot legfeljebb fegyelmileg lehet megbüntetni. A nyugati hatalmak ezeket a szabályokat is egyénileg értelmezték és alkalmazták. Az angol–kanadai hadsereg nagyvonalú volt, a szökevényekkel nem törődött, sorsukra bízta őket. Volt olyan eset, hogy egy 7 ezres magyar egységből 4 ezren szöktek meg s ezt az őrzők szó nélkül tudomásul vették.¹⁰ Az eselheidei angol táborból is százával szöktek meg magyarok. Ők annyiban jártak rosszul, hogy útközben szovjet fogságba estek, s jó másfél évvel később kerültek haza.

Szökési kísérletek az amerikai és a francia táborokban is előfordultak. Ez azonban már életveszélyes volt, mert a szökevényt vagy azonnal lelőtték, vagy ha később elfogták, keményen megbüntették. Ez a büntetés elsősorban az amúgy sem bőséges ételadag csökkentéséből, magánzárkából állt, olykor veréssel is tetézve. A szökés megnehezítése céljából minden fogoly ruhadarabjaira, eltávolíthatatlan festékekkel, otromba POW, illetve PG jelzést festettek. Franciaországban számolni kellett a lakosság ellenséges érzületével is. Az elfogott, feljelentett foglyok után a francia polgárok fejpénzt is kaptak.

A foglyok – a magyarok is – jól ismerték a szökéssel járó veszélyeket. Ennek ellenére sokukat a menekülési ösztön és az a csekélyke remény, hogy sikerül valamelyik közeli semleges országba eljutni, kényszerítette a szökésre. Németországban könnyebb volt a helyzet, mert ott számítani lehetett a lakosság segítségére és arra, hogy valamelyik menekülttábor befogadja a szökevényeket. Ezek a remények sok esetben valóra is váltak.

10. Dr. Szűcs Ernő volt hadifogoly közlése

A magyarok kezdetben jól viselték a megpróbáltatásokat. Jó ruházatban, némi tartalék élelmiszerral és nem kis optimizmussal vállalták a fogságot, szemben azokkal a németekkel, akik egy szál zubbonyban, kimerülten és éhesen jutottak ide. Később ezek a különbségek eltűntek, legfeljebb az optimizmus töredéke maradhatott meg, mivel erősen tartotta magát az a hit, hogy a nem német nemzetiségű foglyokat hamarabb hazaengedik. Ezen a ponton mutatkozott meg leginkább a művészetté fejlesztett túlélési ösztön. Mindig akadtak vállalkozó szellemű emberek, akik az adott helyzethez igazodva, különféle ügyeskedésekkel próbálták bekerülni egy transzportba, amelyről azt hitték, hogy hazajuttatja őket.

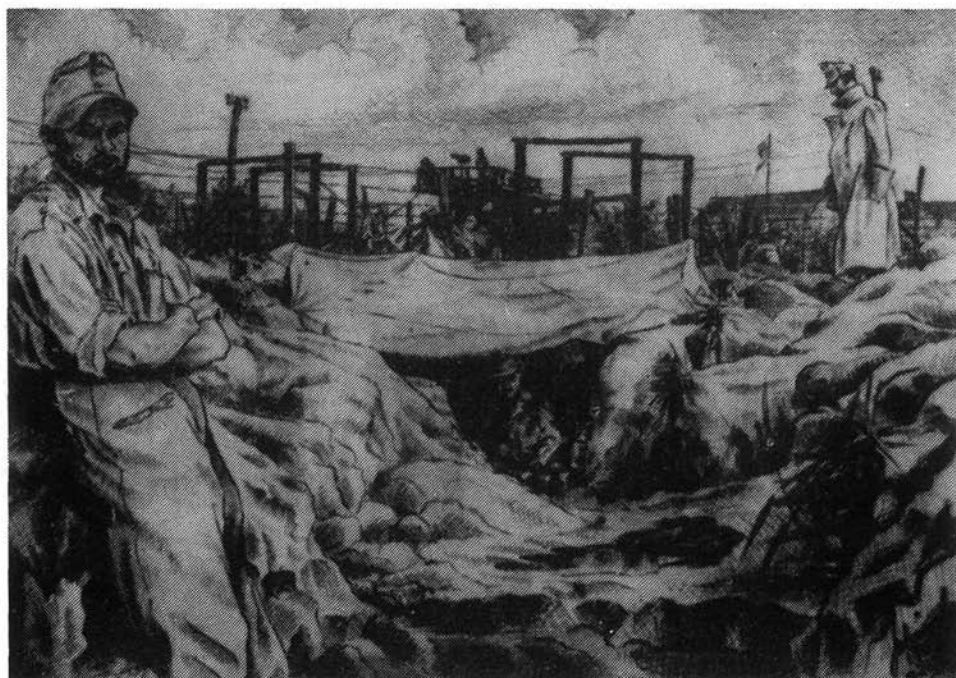
A legtöbb tábor hűen tükrözte azt a hihetetlenül vegyes összetételt, amit a hitleri hadsereg jelentett. Képviselve volt itt a világ szinte minden nemzetisége. És ahogy kezdtek rendeződni a viszonyok, úgy kezdtek állampolgáraikat visszakeríteni az egyes országok, mindenekelőtt a győztesek, illetve azok, amelyek ezen az oldalon kaptak helyet. A háború befejezése utáni első hetekben már keresték az osztrák, jugoszláv, csehszlovák, román, török, görög, kárpátaljai, baltikumi illetőségű foglyokat azzal, hogy őket elsőként szállítják haza. Ezt a lehetőséget sokszor a mieink is iparkodtak kihasználni, több-kevesebb sikerrel. Volt, aki csak a következő táborig jutott el, s ott már egy másik nemzetiséget kellett választania, hogy még közelebb juthasson a hazához. Kalandos vállalkozások voltak ezek s jól tükrözik azokat a szabálytalan viszonyokat, amelyek akkoriban táborokon belül és kívül uralkodtak. Volt olyan matyó fiú, aki szükségből kárpátaljainak vallotta magát, s ezért útnak indították Mandzsúriába, s csak az utolsó pillanatban tudta magát kiügyeskedni a transzportból – szlovák területen.¹¹

De voltak a túlélési ösztön megnyilvánulásának kevésbé emberi, sőt sokszor embertelen vonásai is. A frontélmények, a vég nélküli visszavonulás, az erkölcsi és anyagi értékek pusztulásának látványa megkeményítette az embereket. A táborok kegyetlen légköre felemésztette az erkölcsi tartás maradványait is és igen sokszor ellenséggé tette a korábbi jó barátokat is. Ennek oka az az egyszerű, de megdöbbentő felismerés volt, hogy a fizikai létet az adott körülmények között fenntartani csak egymás rovására lehet. Ezért volt esélyesebb a túlélésre, aki nem dohányzott, vagy le tudott mondani a cigarettajárandóságról, és azt elcserélte bajtársa napi kenyéradagjáért. Ezért loptak az emberek egymástól értékes vagy értéktelen dolgokat, ezért robbantak ki viták és verekedések az ételosztásnál és ezért borult fel a személyes kapcsolatok megszokott rendje. Helyenkint és időnkint a tisztek együtt voltak a legénységgel. Egyik-másik magasabb rangú tiszt kísérletet tett arra, hogy a szolgálati szabályzatnak a hadifogságra vonatkozó előírásait érvényesítse, tehát a katonai fegyelmet, az alá- és fölérendeltségi viszonyokat helyreállítsa. Az ilyen kísérletek igen hamar kudarcba fulladtak. A legénység a tisztek szemére vetette, hogy miattuk került ebbe a sanyarú helyzetbe, tehát ne parancsolgassanak, inkább intézzék el, hogy hazamehessenek. Kádár Gyula is említi könyvében egy ilyen esetet, éspedig Lóskay vezérőrnaggyal kapcsolatban, aki hadosztályával Dachau környékén került fogságba s a táborban is folytatta volna a katonásdit. A legénység panasza ment az amerikaiakhoz, mire a rendfokozati jelzéseket leszedették és az akciót betiltották.¹²

A legénységnek ezt a magatartását elsősorban nem a fegyelmezetlenség iránti hajlam, hanem a fásultság, a háborúskodás undora motiválta. Azok a tisztek, akik az előző időszakban nem tudták megszerettetni magukat beosztottaikkal, tekintélyüket hamar elvesztették. Azok viszont, akik jóban-rosszban együtt tudtak érezni a legénységgel, a fogság viszonyai között is érezhették a megbecsülést. A tummeltshami „Ma-

11. Tóth József volt hadifogoly közlése

12. Kádár Gy., 1978. 804.

5. kép. Magyar katonák a büderichi táborban. (Schiroky Sándor rajza, 1945)

gyar Tábori Hírlap” 1945. május 27-i száma pl. meleg szavakkal emlékszik meg Szűcs Sándor ezredesről, aki „idgenben is a mi édesatyánk” volt.¹³

Ha valahol és valamikor szüksége volt az embernek társakra, a hadifogságban volt. A mostoha körülmények között még a legedzettebbek is hamar összeomlottak lelkiileg. A német lágerzsargon ennek a lelkiállapotnak a kifejezésére hamar megalkotta a „Stacheldrahtkoller” – a szögesdrótroham fogalmát. Nem volt elszigetelt jelenség, hogy a lelki egyensúlyát veszített fogoly szinte önkívületi állapotban rohant neki a szögesdrótnak, leginkább éjjel, amikor biztos volt, hogy a tiltott zóna megközelítése miatt lelövik. A franciák pl. Saint Jean d’Angelyben ezt úgy próbálták megelőzni, hogy éjszakára kívülről lezárták a barakkokat. Egymás között pedig csak egyetlen módja volt az ilyen tragédiák elhárításának: a baráti közösség, amely hol jó szóval, hol drasztikusabb eszközökkel helyre tudta billenteni a megzavart egyensúlyt. Az ilyen közösségek viszonylag hamar kialakultak és többé-kevésbé tartósan működtek, de gyakran fel is bomlottak és újjászerveződtek. A változásoknak külső okai is voltak, mert a véletlen és az állandó mozgás szétszórta még a legszilárdabb együtteseket is. De ok lehetett a szétbomlásra az is, ha valami belső viszály repesztette fel az egységet. Gyakori volt a kiközösítés is. Aki pedig akár saját elhatározásából, akár a kiközösítés révén magára maradt, az menthetetlenül elpusztult.

A civil társadalomban kialakult és a hadseregben új tartalmat kapott együttélési fogalmak, mint a bajtársiasság, a barátság, emberiség átértékelődtek, és csak a kis közösségekben éltek tovább. A körülmények mindenkit arra kényszerítettek, hogy

13. Xántus János Múzeum HD. 77.1.1.12.

elsősorban a saját túlélési esélyeit tartsa fenn, ha már növelni nem tudja. Rendkívüli eset volt, ha a tömeg együtt lépett fel valamilyen cél érdekében. Bad Kreuznachban pl. az egész magyar tábor, több ezer ember üvöltve követelte a táborparancsnok zászlós leváltását, mert állítólag elsikkasztotta azt a kevés húst, amit kiutaltak. Másik, ennél meglepőbb eset azé a szerencsi vasutasé, aki ebben az óriási népvándorlásban talált rá a fiára. Őt, mind leventét, más úton vitték ki Németországba, s csak a véletlenül múltott, hogy összetalálkozhattak. Ettől kezdve az egész magyar közösség sajátjának tekintette a gyereket és mindenben segítette. Ezt a készséget még a Stamppersonal is honorálta.

A fizikai mellett megjelent a szellemi éhség is. Ennek csillapítása talán még nehezebb volt, mint a másiké. A lehetőségek a zóna és a tábor természete szerint változtak, és fokozatosan javultak attól függően, hogy a táborvezetés és a táborlakók elképzelései hogyan találkoztak. A legjellemzőbb mégis az volt, hogy ki-ki a saját adottságai és kimunkált, kiügyeskedett feltételei szerint vezette le szellemi feszültségét. A kiügyeskedéssel megáldott emberek rajzolgattak, festegettek, a hétköznapiabb gondolkodásúak recepteket, étrendeket, kalóriatáblázatokat írogattak, voltak, akik egy véletlenül megmaradt imakönyvből imákat másoltak, de imákat költöttek is. Egy ügyeskedő napi 1 cigarettáért kölcsönözte Kalevaláját, egy másik megfogadta, hogy kívülről megtanulja Az ember tragédiáját. Születtek fűzfapoémák az éhezésről és a jó magyaros enivalókról, igazi költemények a hazavágyódásról és a lelki magányról. Készültek naplók a fogolyélet eseményeiről, amelyek vagy hazakerültek, vagy fennakadtak valahol a mozgómasszív hálóján. Levelek fogalmazódtak az ismeretlen sorsú hozzátartozóknak abban a reményben, hogy egyszer talán mégis megindul a posta. Erre azonban több mint egy évet kellett várni, mert az angolok csak 1945 nyarán, az amerikaiak pedig egy év múlva engedélyezték a tábori postaforgalom megindítását.

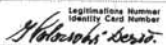

3. Magyarok az angol zónában és Belgiumban

Az előzőekben már több helyen utaltam arra, hogy a táborviszonyok helyenkint és ugyanazon helyeken időnkint lényegesen eltértek egymástól. Önkéntelenül adódik az összehasonlítás lehetősége, mert minden tábortípusból és minden emlékezetessé vált táborból vannak információk. Sokan közvetlenül is tapasztalhatták a különbségeket és a változásokat, mert 6–8 tábort is megjártak egy viszonylag rövid idő alatt.

A frontok összeomlása idején és a fegyverszünet utáni első hetekben minden táborban nehezen elviselhető körülmények alakultak ki. Az amerikaiaknál csak lassan és egyenetlenül javult a helyzet, az angol zónában elég hamar eljutott egy elfogadható szintre. A legkeményebb sors – tartósan – a francia és a belga táborokba, de különösen a bányákba sodródott foglyoknak jutott. Bár a bányamunka bizonyos fokig a menekülést jelentette, mert erre éppúgy lehetett jelentkezni, mint az idegenlégióba, a jobb elbánás reményében. Hogy ezek a remények mennyire nem váltak valóra, arról az emigráció katolikus és protestáns lelkészeinek a táborlátogatásokról szóló beszámolóí tanúskodnak.

A fogolytáborokban kialakult viszonyok és ezek, sokszor szélsőséges különbözőségeinek megítélésénél néhány körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. Az első mindjárt Németország helyzete: a háborút elvesztette, feltétel nélküli fegyverszünetet kellett aláírnia, államszervezete összeomlott és gazdasága is kimerült. A jaltai konferencián a győztesek elfogadták azokat az alapelveket, amelyek szerint a német militarizmust és a nácizmust meg kell semmisíteni, hogy Németország soha többé ne zavarhassa meg a világ békéjét. Már Teheránban is arról volt szó, hogy Németországgal keményen kell elbánni. Ezt a keménységet volt hivatva realizálni Henry C. Morgenthau amerikai pénzügyminiszter terve, amit az 1944 szeptemberi quebeci szűkebb körű tanácskozás elfogadott, és amely szerint Németország iparát vissza kell fejleszteni, és csupán a mezőgazdaság helyreállítását lehet támogatni.

MILITARY GOVERNMENT OF GERMANY

TEMPORARY REGISTRATION	Zeltwellige Registrierungskarte
Name <u>Desider Kolozsvári</u>	Alter <u>35 J.</u> , Geschlecht <u>männl</u>
Name	Age Sex
Ständige Adresse <u>Miskolc Ungarn</u>	Beruf <u>Lok.Führer</u>
Permanent Address	Occupation
Jetztige Adresse <u>Oberndorf Nr.16 Kreis Kelheim</u>	
Present Address	
Der Inhaber dieser Karte ist als Einwohner von der Stadt <u>Legau</u> Landgemeinde <u>Oberndorf</u> vorchriftsmäßig registriert und ist es ihm oder ihr strengstens verboten, sich von diesem Platz zu entfernen. Zuwiderhandlung dieser Massnahme führt zu sofortigem Arrest. Der Inhaber dieses Scheines muß diesen Ausweis stets bei sich führen.	
The holder of this card is duly registered as a resident of the town of <u>Oberndorf</u> and is prohibited from leaving this place designated. Violation of this restriction will lead to immediate arrest. Registrant will at all times have this paper on his person.	
CHARLES T. KAIGLER 1 st LT. C.W.S. PHOENIX SAFETY OFFICER 30.5.1945.	
Legitimation Number Identity Card Number Unterschrift des Inhabers Signature of Holder	 Right index finger
(Dies ist kein Personal-Ausweis und erlaubt keine Vorrechte). (This is not an identity document and allows no privileges).	
Leit. Kelheim	

6. kép. Tartózkodási engedély mezőgazdasági munkára
kiadott fogoly részére

Churchill a kemény elbánás módszereivel kezdetben nem értett egyet, bár később hagyta magát meggyőzni. Hasonlóképpen gondolkodott Mackenzie King kanadai miniszterelnök, sőt ő mindvégig ellenezte azt is, hogy a Nemzetközi Vöröskeresztet zárják ki a hadifoglyok gondozásából.

A táborokban keringő hírek szerint az angolszás szövetségesek azért nem engedik el foglyaikat, mert arra számítanak, hogy háború törhet ki a Szovjetunió és közöttük, s ebben a konfliktusban szükség lehet a lefegyverzett katonákra is. Ennek a híresztelésnek másik változata az volt, hogy az angolok azért bánnak jól a foglyokkal, mert így kívánják őket egy következő háború céljaira megnyerni.

Ennek a feltevésnek volt is némi alapja. A potsdami konferencián és később a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban szovjet részről több ízben kifogásolták, hogy Norvégiában és az angol zónában német hadiszervezetet és csapatokat tartanak fegyverben. A le nem szerelt egységek létszámát egyes források 3-400 ezerre, mások másfél millióra teszik.

A németek oldalán harcoló, idegen nemzetiségű katonák, lettek legyen akár szövetségesek, akár önkéntesek, természetesen osztoztak a közös sorsban. A kemény elbánás mindenkire egyaránt érvényes volt. Különbséget nem is nagyon lehetett tenni, hiszen a magyarok és az olaszok kivételével minden más nemzet fiait német egyenruhát viseltek. A megkülönböztetés csak jóval később érvényesült, amikor egyrészt maguk a foglyok kezdték nemzeti hovatartozásukat hangsúlyozni, vagy másrészt, amikor egyes nemzetiségeket előnyben részesítettek az elbocsátásnál. Különleges elbánást nem lehetett elérni, legfeljebb annyit, hogy a nagyobb nemzetiségi csoportokat a németektől elkülönítsék és saját táborparancsnokságot állítsanak fel. Az ilyen intézkedések azért is célszerűnek tűntek, mert a németek és más nemzetiségiek között elég gyakran adódtak összetűzések.

A jaltai megállapodás szerint eredetileg három megszállási övezet alakult ki, szovjet, angol és amerikai. A francia zónát 1945 nyarán az amerikaiak által megszállt területből hasították ki.

Az angolok Németország északnyugati részein, az első nagy elbocsátási hullám lefutása után kb. 2 millió foglyot őriztek. A magyarok számára még csak következtetni sem lehet, mert csak részadatok állnak rendelkezésre. Az ellátási gondokat úgy oldot-

ROYAUME DE BELGIQUE
COMMUNE
DE
MARCINELLE

VALIDÉ le 25 MARS 1946
L'Officier de l'Etat Civil en son lieu et place,
CERTIFICAT
MÔDELE C N° 729 (729)

valable jusqu'au 20 Juin 1946

avant d'occuper un emploi en Belgique tout étranger
qui n'est en possession d'un permis de travail.

Le nomme N. A. G. Y. Gyula
né à Kisalya Gyhaza Hongrie le 7.4.1923
de nationalité HONGROISE
entré en Belgique le CAMP P.W.n° 2875 à Mageshem
venant de idem
est inscrit ce jour aux registres des étrangers de la commune de MARCINELLE
rue F. Montagne, n° 326

Il reconnaît avoir été averti qu'il n'est pas admis à séjourner dans le Royaume
sans l'autorisation de l'Administration de la Police des Etrangers; qu'en attendant
la décision à intervenir, le présent certificat lui est délivré, pour constater sa déclara-
tion au bureau des étrangers et pour lui permettre d'obtenir les documents néces-
saires à son ravitaillement que ce certificat, révoquant en tout temps, ne le met
pas à l'abri des poursuites judiciaires, du chef d'infraction à une mesure d'expulsion
ou de renvoi dont il aurait été l'objet.

Marcinelle, le 25 Mars 1946

Signature de l'intéressé

Nagy Gyula

Pour le Bourgmestre,
Le préposé

[Signature]

7. kép. Tartózkodási engedély belga bányában dolgozó fogoly részére

VI° REGION MILITAIRE
DEPOT DE P.G.A. N° 204
- LUNEVILLE -

N° /46 Eff/PG

CERTIFICAT DE LIBERATION.

En exécution des Prescriptions de la Note de Service
N° 6708/DGPG/I du 20 Mars 1946, notifiée sous le N° 4909/PG/20/R
le 22 Mars 1946, le Prisonnier de Guerre Hongrois

JUHASZ

Janos

EST LIBERE.

Luneville le 15 Avril 1946

Le Chef de Bataillon STEVENIN,
Commandant le DEPOT P.G.A. 204.

Destinataires:

P.G. Hongrois
Archives.

8. kép. Felszabadító levél, melynek birtokosa szabad munkásként
tartózkodhatott Franciaországban

Référence: M. O. S. N° 1024 s. M. O. du 29. 3. 46

Situation d'effectif à la date du 8 Sept. 1945

B/P.G. Origines diverses

Nationalité	Effectif du 1. 9. 45	Mortués	Effectif du 8. 9. 45	Effectif du 8. 9. 45 en détachement	Indiv. en libé.	Indiv. en libé.	Observations
Italiens	3		3		3		59 P.G. mûtes sur Dijon
Polonais	35		35			35	2 P.G. mûtes sur Chantons
Ukrainiens	5	4	1		1		
Hongrois	482	2	480	480	50		4 P.G. mûtes sur D'Espérey
Roumains	220	2	218	197	21		
Tchéques	50	49	1		1		3 P.G. évadés
Jougoslaves	7	6	1		1		1 P.G. SS.
Bessarabiens	1	1					16 P.G. SS. 28 P.G. in- opertes
Belges	3	3					5 P.G. convales- cences
Wallois/Bourgeois	1		1			1	
Hollandais	3		3			3	
Danois	3		3			3	11 P.O. SS. 10 P.G. in- opertes
Lituanien	2	2					1 P.G. infirmier
Lettons	1	1					1 P.G. SS
Suisses	1	1					
Uruguayens	1		1			1	
TOTAUX	818	71	747	627	77	43	

Brienne-le-Château, le 9 Sept. 46

Le Chef de Escadron M. Michel

Destinataires: Commandant en Chef de P.G. N° 63

Commandement Régional

9. kép. Kimutatás a Brienne-le-Chateau-i fogolytábor nem német nemzetiségű lakóiról (Wolfram Lang, wuppertali gyűjteményéből)

ták meg, hogy viszonylag szabad mozgást biztosítottak mindenki számára s így lehetővé vált, hogy a foglyok a „segíts magadon” elvén mindig és mindenütt meg tudják szerezni azokat a közszükségleti cikkeket, amelyek az életfenntartás normális színvonalához szükségesek voltak. A krummendeichi tábor magyar lakói a hamburgi feketepiacra jártak üzletelni, de élénk cserekereskedelmet folytattak a hamburgi UNRRA tábor lakóival is. A borgholsti táborban 4 magyar katona valóságos áruházat rendezett be, ahová a civil németek is bejárhattak vásárolni és csereberélni.

A legnagyobb gyűjtőtábor Westfáliában, Bielefeld mellett, egy volt német katonai telep területén alakult ki. Az itt összegyűjtött magyarok száma meghaladta a 20 ezret. Ide került a dániai, az egeri (Cheb) és a wismari levante kiképző táborokba telepített

HUNGARIAN RHAPSODIES

PROGRAMME

1. Overture: Orchestra
2. Introducing Words: Compere
3. Hungarian folklore songs: Choir
4. „Kuka” acrobat group
5. Opera singer Kónya
6. A walk through Budapest

INTERVAL

Gipsy Music

7. „Kuka” on the horizontal bar
8. The dancing Zebra
9. The late coming cinema visitor
10. Piano solo
11. Song and dance in the „Csárda”
12. Final march

Programme 20 Pfg.

CHOR DER
BORGHORSTER UNGARISCHEN ERZIEHER

KONZERT

im Hotel zum Wallfisch am 1. Februar 1946, abends 7 Uhr

PROGRAMM

1. Das festliche Lied	F. Liszt
2. Sonate in C dur	W. A. Mozart
3. Die Treue	I. Pecci
4. Das alte Liedchen	Neuwach
5. Lulliom	Friderici
6. Wäizer in A-moll	Chopin

Pause

7. Ungarische Volkslieder	I. Seb. Bach
8. Air	Brahms
9. V. ungarischer Tanz	Brahms
10. Ungarische Volkslieder	
11. Ich verabschiede mich schon	Palestrina
Zu einem Marmordenkmal	
12. Der Hochzeitsgesang	Breditel
13. An die Ungarn	Z. Kodály

2. und 6. Nummer Nánássy Géza / Klavier.

8. Nummer Dér György / Violine.

Die anderen Nummern des Programms vollführt der Chor.

Chormeister: TEGZEŠ GYÖRGY

Eintrittspreis: 1,- RM

10. kép. Hangversenyprogramok a borgholsti angol táborból

leventék nagy része is. Az Eselheidének nevezett homokos pusztaságban elhelyezett tábor eredetileg a náci funkcionáriusok őrzésére szolgált, akiket a bielefeldi esküdtzék vont felelősségre.¹⁴ Ebben a táborban az angol parancsnokság a szellemi szükségletek kielégítését is támogatta. A véletlen ide sodort több jó nevű magyar képzőművészt, akik szabályszerű művésztelepet hoztak létre, és saját munkájuk mellett oktatták a fiatalokat is. A leventék iskolába is járhattak és bizonyítványt is kaphattak. Voltak színelőadások, koncertek és sportversenyek is.

Érdekes, egyben elgondolkoztató epizódja a magyarok nyugati kalandozásának egy Dániába kihelyezett zászlóalj sorsa. Ez az egység bevetési parancsot kapott Birkerödtnél, Kopenhágától 30 km-re. A zászlóalj parancsnoka látván a kilátástalan helyzetet, ezt a parancsot nem hajtotta végre, hanem csatlakozott a dán ellenállási mozgalomhoz.¹⁵ A háború befejeztével a dánok papírokkal látták el a katonákat és kerékpáron útbaindították őket hazafelé. A schleswigi táborútba ejtve, itt ugyanazzal a parancsnokkal találkoztak, aki annak idején a bevetést elrendelte. Vittay ezredes a menlevelet elkobozta és a katonákat a hadifoglyok közé besorolta.

Egy 1946 márciusában kelt követségi jelentés szerint Belgiumba kb. 4 ezer magyar hadifogoly került, közöttük 820 levente. Legtöbben az enghieni táborban voltak, angol őrizet alatt. Itt a viszonyok sokkal mostohábbak voltak, mint a németországi táborokban. A foglyok egyetlen módon tudtak változtatni helyzetükön, és pedig úgy, hogy munkára jelentkeznek, a Liège környéki bányákba. A betegeteket az Ostende melletti

14. A rheinbergi Stadtarchiv közlése

15. HL. 12 926/1974 eln.

vagánykodásának következményeit. A legfőbb gond az volt, hogy a „mindenből egy keveset” rendszerén szervezett élelmezést a magyar gyomor nem tudta megszokni. A sokféle, de mini-adagokban kiosztott nyersanyagot tábori körülmények között nem is lehetett megfőzni, elkészíteni. Ha pedig volt tábori konyha és német volt a személyzet, akkor még a jó nyersanyagból is rossz étel készült. Ezért azután mindenütt harc folyt a konyha uralmáért.

A Rajna menti nagy táborok – Bretzenheim, Bad Kreuznach, Rheinberg, Büderrich, Remagen – fájó emlékeket idéznek fel lakóikban, mert 1945 őszeig a zsúfoltság, az alultápláltság, az időjárás viszontagságai az orvosi ellátás és a higiéniai követelmények hiánya és az ebből eredő betegségek tizedelték az embereket. A normandiai Bolbecet is mint éhségtábor emlegették, mígnem ebből szerveződött 1945 novemberében az a kórháztábor, amely sok száz magyar fiúnak is visszaadta a túlélés reményét.

Ami pedig a ruházkodást illeti, ebben a tekintetben is 1945 őszére változott a helyzet. Használt amerikai egyenruhák tömegét kapták a foglyok, alsóneműt pedig új, gyári kötegelésben. A kiábrándító csak az volt, hogy amikor már mindenki jól felszerelte magát ruhákkal, egy-egy meglepetésszerű motozás során minden fölöslegesnek ítélt ruhát összegyűjtöttek és elégették.

Fokozatosan javultak a környezeti viszonyok is. Előkerültek a katonai sátrak, pokrócok, megszerveződött az orvosi ellátás, de talán a legnagyobb megkönnyebbülést a DDT jelentette, mert egy csapásra meg lehetett szabadulni a fogolyélet legkellemetlenebb kísérőitől, a rovaroktól. Előbb-utóbb érezhetővé vált, hogy az amerikaiak már nem veszik egy kalap alá a magyarokat a németekkel. Ebben része volt annak a meggyőződésnek is, hogy a magyarok mindenfajta munkavégzésben sokkal szorgalmasabbak és megbízhatóbbak voltak, mint a németek.

5. Francia táborok

A francia megszállási zóna 1945 nyarán jött létre, az amerikai övezet délnyugati részéből. Ekkor a francia hadsereg átvette a bretzenheimi, dietersheimi, rheinbergi, bingeni és mainzi nagy táborokat, és megkezdte szervezni a franciaországiakat. Összesen mintegy 2 millió fogoly munkába állításának lehetőségével számoltak, beleértve a hadműveletek során elfogott 280 ezer embert is. Valójában ennél kevesebb volt a táborlakók száma, mert az amerikaiak nem adták át a megállapodás szerinti teljes létszámot, sőt miután nyilvánvalóvá vált, hogy Franciaország nem tud megbirkózni ennek a nagy tömegnek az ellátásával és foglalkoztatásával, Eisenhower 1945 szeptemberében leállította az átadást és vállalta 200 ezer munkaképtelen fogoly visszavételét.

A franciaországi táborok viszonyait alapvetően két tényező tette kritikussá. Az egyik a németekkel szembeni, tradicionális ellenszenv, ami a polgári lakosság magatartásában éppúgy megnyilvánult, mint a katonákéban, a másik az a gazdasági helyzet, amiben az ország a háború befejezésekor volt. Mindezek következtében az itteni körülmények még akkor sem változtak, amikor az amerikai zónában már érezhető volt a javulás. Kivételek természetesen itt is adódtak, de ezek a táborparancsnokok személyes és az általános magatartással ellenkező meggyőződéséből eredtek.

Magyarország közismerten nem állott hadban Franciaországgal, ennek ellenére a véletlenre bízott átcsoportosítás során kb. 60-70 ezer magyar került a francia táborokba, és szóródott szét Cherbourgtól Marseille-ig és Toulouse-tól Strasbourgig. A franciák nem vettek tudomást erről a fonák helyzetről. A magyar külképviseletnek, a Vöröskeresztnek és a magyar emigránsok szervezeteinek nagy erőfeszítésébe került, hogy 1945 őszen kapcsolatba léphettek a foglyokkal. Társadalmi úton segítséget nyújtott ezekhez az akciókhoz a háború alatt Magyarországra menekült francia hadifoglyok szövetsége is. Ekkorra azonban már meglehetősen nagy nemzetközi figyelem középpontjába került a francia fogolytáborok helyzete, elsősorban a sajtó leleplező cikkei

nyomán. A Nemzetközi Vöröskeresztnek az USA külügyminisztériumához és személyesen de Gaulle-hoz intézett jegyzékei hatására engedélyezték a Vöröskereszt megbízottai számára a táborok egy részének meglátogatását. Így juthattak el a Magyar Vöröskereszt, a követség és az emigráns szervezetek képviselői – többek között – Saint Priest, Chalon sur Marne, Marseille, Toulouse, Poitiers, Rouen, Lens, Dieppe és környéke táboraiba, ahol lesújtó tapasztalatokat szereztek az éhezésről, a betegségekről, a rossz bánásmódról és a reménytelenségről.¹⁷ Ezzel szemben elviselhető, sőt helyenkint igen jó körülmények közé kerültek azok a foglyok, akik gazdáknál vállalhattak munkát. A magyar munkást – még ha nem is volt kifejezetten szakember – itt is megbecsülték, nemegyszer végleges maradásra biztatták, benősülési lehetőségeket ajánlottak. Sok esetben máig tartó barátságok is szövődtek.

Voltak olyan nézetek, hogy a franciák magatartásukkal az idegenlégióban való jelentkezésre akarják szorítani a foglyokat. Ötévi szolgálatvállalás esetére 6 hónapi feljavító tábort, pénzt és a szolgálat letelte után francia állampolgárságot ígértek. A később nyilvánosságra került adatok szerint az indokínai háborúban kb. 20 ezer magyar származású légiós harcolt.¹⁸

6. A hazatérés

Az angol és amerikai zónából a magyar foglyok szervezett hazaszállítása 1945 őszén kezdődött. Nagyon sokan voltak olyanok is, akik a táborokból megszöktek, és szerencsésükben, meg az útba eső müncheni és pockingi menekülttáborok segítségével bízva indultak neki a nagy útnak.

A hazaszállítás a téli hónapokban szünetelt. Ennek oka nemcsak az időjárás és a közlekedési útvonalak terheltsége volt, hanem az is, hogy az első szállítmányokat a szovjet megszállt erők elfogták és saját foglyotáboraikba vitték. Emiatt mindaddig, amíg a hazaszállítás biztonsága kétes volt, az elbocsátást leállították.

Franciaországból az amerikaiak Mailly le Campon a franciák Strasbourgon keresztül szállították haza a magyarokat. A rendszeres szállítás időszaka 1946 tavasza és nyara volt, és az akció lényegében 1947 végére fejeződött be. Ezután már csak szórványosan érkeztek kisebb csoportok vagy egyéni hazatelepülők.

A nyugatról érkező hadifoglyokat itthon az erre kijelölt szűrőállomásokon fogadták, és a politikai szempontból gyanús személyeket táborokban helyezték el, sokszor hónapokig tartó vizsgálat céljából. Ilyen táborok voltak Komáromban, Kaposvárott, Szentgotthárdon, Zalaegerszegen, Székesfehérvárott és Szobon. A fogadtatás nem volt túlságosan barátságos. Sokszor beugrató kérdésekkel és gorombán próbálták a hazatérőkre a nyilasság vagy a háborús bűnösség gyanúját terelni. Sok gyanútlan levante pl. őszintén beismerte, hogy kint a kiképző táborban karszalagot viselt. Ő maga ezt csak megkülönböztető jelzésnek értékelte, a kihallgató viszont bizonyítottan vette, hogy a gyerek nyilas volt. A fogadóállomás szűrése után az eljárás a lakóhelyen megismétlődött.

A nyugatról hazatértek sokáig viselték a „nyugatosság” hátrányait. Ők voltak azok, akik a B-listákra kerültek, akik katonai rangjukat elvesztették, és akarva-akaratlanul annak a feltételezésnek is ki voltak téve, hogy odakint kémszolgálatra szervezték be őket.

7. Vesztéseink

1945-ben betetőződött nemzeti katasztrófánk méreteinek és súlyának érzékeltetéséhez nélkülözhetetlenek lennének a számok, különösen azok, amelyek a legérzeke-

17. HL. 10 415/1946 eln.

18. Stark T., 1989. 58.

12. kép. A galgenbergi hadifogoly temető helyén emelt emlékmű.
(A szerző felvétele, 1989)

nyebb pontot, az emberveszteségeket tárnák fel. Fontos lenne ez a tisztázás a történelem számára, de azok számára is, akik helyzetük és életkoruk miatt nem voltak részesei ezeknek az eseményeknek.

A második világháborús emberveszteség megállapítására néhány kísérlet történt. A statisztikusok és a történészek már a kezdet kezdetén rájöttek arra, hogy a pontos adatmeghatározásnak számtalan akadálya van. Ezért Snyder Árpád, Thirring Lajos, Korom Mihály, Fűr Lajos és Főglein Gizella kénytelenek voltak becslésekre szorítkozni. Stark Tamás 1989-ben közzétett kitűnő tanulmányában megpróbált állást foglalni a meglehetősen nagy szóródást mutató becslési adatok között.

A mi témánk szempontjából fokozza a nehézségeket az a tény, hogy az első, 1946-ban készült felmérési adatok a nyugati kitelepüléssel és hadifogsággal kapcsolatban semmiféle információt nem nyújtanak. Maradnak tehát a becslések, amelyek valószínűsítését alátámasztják az újabb kutatások részadatai.

Főglein Gizella szerint a hadifogságban elpusztult, illetve onnan vissza nem tért (nyugati) hadifogtyok száma 50–150 ezer főre tehető.¹⁹ Ez rendkívül nagy szóródás, de ha Stark Tamás adatait vesszük elfogadhatónak, akkor is 100 ezer főről lehet szó. Ezt a számot valószínűsíti a Hazahozatali Kormánybiztosság adata, amely szintén kb. 200 ezer hazatért hadifogolyról szól. A hiányzó mintegy 100 ezer fő magában foglalja azokat, akik bármilyen ok miatt nem kívántak hazatérni, jelentkeztek az idegenlégióba, akik eltűntek, elkallódtak, és végül akik a táborokban, illetve a kórházakban meghaltak. Ez utóbbiak száma 30–40 ezerre tehető.

Fűr Lajos a hadiveszteségekről szóló könyvében felteszi a kérdést: „Mennyi a sok sírkereszt?” Úgy vélem, hogy ezt a kérdést most tovább kell vinni és azt is kérdeznünk kell, hogy hol vannak, vagy egyáltalán vannak-e ilyen sírkeresztek. A Magyar Televízió

19. Magyar Nemzet 1989. január 2. Dózsa György Gábor beszélgetése Főglein Gizellával.

pécsi stúdiója dicséretes szorgalommal kutatja az elesett katonák sírhelyeit, bár figyelme elsősorban a keleti frontok áldozataira terjed ki. A mi feladatunk, hogy kutasuk a nyugaton elhunytak nyugóhelyét.

Ami 45 évvel ezelőtt a nyugati hadifogolytáborokban történt, az ma már történelem, ezért is lehet róla elfogultságtól mentesen beszélni. De beszélni kell is róla, mert ezáltal eltűnhet egy fehér folt a legújabb kori magyar történelem lapjairól és tisztázódhat sok téves nézet. Beszélni kell róla okulásul is az utánunk következő nemzedékek számára, hogy hasonló dolgok soha többé meg ne történhessenek. És végül azért is kell szót szólnunk, hogy legalább ennyivel emlékezzünk a második világháború számtalan elfelejtett áldozatára addig is, amíg a túlélők lelkiismerete és az utókor kötelességérzete méltóbb emlékjelet is állít valahol e hazában.

IRODALOM

- Bacque, J.*,
1989. Der geplante Tod. Frankfurt/M.–Berlin
- Bajomi Lázár E.* (szerk.),
1980. Ego sum gallicus captivus
- Churchill, W.*,
1989. A második világháború. Budapest
- Csima J.*,
1966. Magyarország részvétele a második világháborúban. Budapest. Hadtörténeti Közlemények 3. sz.
- Dombrády L.–Tóth S.*,
1987. A magyar királyi Honvédség 1919–1945. Budapest
- Fűr L.*,
1989. Mennyi a sok sírkereszt? Budapest
- Gosztonyi P.*,
1990. Vihar Kelet-Európa felett. Budapest
- Janssen, H.*,
1989. Erinnerungen an eine Schreckenszeit. Rheinberg
- Karsai E.*,
1965. A budai vártól a gyeprüig. Budapest
- Kádár Gy.*,
1978. A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest
- Koch, W. H.*,
é. n. Erlebnisse eines Journalisten und eines Malers hinter Stacheldracht. Rheinberg
- Korom M.*,
1984. A magyar népi demokrácia első éve. Budapest. VALÓSÁG 3. sz.
- Lederer, W.*,
é. n. Dokumentation 1945. Kulmbach
- Maschke, E.*,
é. n. Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Bielefeld–München
- Németh Z.*,
1987. Mátyusföldről Nyíregyházára – kitérővel. Nyíregyháza. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. sz.
- OHG.*
1975. Das Kriegsgefangenenlager Heilbronn-Böckingen. Heilbronn. Schwaben und Franken 7–8. sz.
- Pozsonyi T.*,
1977. Magyar honvédek a csehországi ellenállásban. Budapest
- Ránki Gy.*,
1982. A második világháború története. Budapest

1964. Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Budapest
Schuster, M. G.,
1988. Die Kriegsgefangenenlager Galgenberg und Bretzenheim. Bad Kreuznach
Stark, T.,
1989. Magyarország második világháborús embervesztesége. Budapest
Werner, E.,
1984. Kriegsgefangenenlager Bretzenheim. Simmern/Hunsrück
Zsukov, G.
1970. Emlékek, gondolatok. Budapest

UNGARN IN WESTLICHEN KRIEGSGEFANGENENLAGERN

In der vorliegenden Arbeit macht der Verfasser mit einem Thema bekannt, dass sich mit der Geschichte des zweiten Weltkriegs aus einandersetzt und in der Literatur in Ungarn noch nicht bearbeitet wurde, und zwar bringt er das Gefangenleben jener ungarischen Soldaten vor die Öffentlichkeit, die im Westen in Kriegsgefangenschaft geraten waren. Dies beschreibt er anhand persönlicher Erlebnisse während seiner nahezu vier Jahre andauernden Soldatenzeit. Der Verfasser stellt die Ereignisse während der letzten Kriegsmonate vor, jene Bedingungen, infolge derer die Überbleibsel der ungarischen Armee das Schicksal des besiegten Deutschland teilen mussten. Er befasst sich mit den Situationen innerhalb der verschiedenartigen Lager in den englischen, der amerikanischen und der französischen Besatzungszone, beschreibt die Anfechtungen, denen hier mehr als 300 Tausend ungarische Kriegsgefangene im Kampf um ihr blosses Leben, den Erhalt ihres seelischen Gleichgewichts und die Hoffnung einer Heimkehr ausgesetzt waren. Unter Hinzuziehung von in- und ausländischer Fachliteratur fasst er alle die Schwierigkeiten zusammen, die es verhindern, die genaue Zahl der im Westen stationierten und später dort in Gefangenenlagern umgekommenen Ungarn herauszufinden. Schliesslich gelangt er zu der Schlussfolgerung dass sich die Zahl der Kriegesopfer in Ungarn nach der 1946 begonnenen und Ende 1947 beendeten Repatrialisierung auf insgesamt 100 Tausend erhöht hat.

Diese Zahl umfasst ausser den schätzungsweise 30 bis 40 Tausend Toten auch die Anzahl derer, die aus gleich welchem Grunde nicht nach Hause zurückkehren konnten oder wollten.

Der Autor ergänzt seine Studie, die gleichzeitig die gekürzte Fassung einer ansonsten ausführlicheren Arbeit ist, durch an anderer Stelle noch nicht publizierte, Original-Fotoaufnahmen und Dokumente.

Béla Tarcai

ÖKOLÓGIA ÉS AGROKULTÚRA

A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében

IKVAI NÁNDOR

Inque dies magis in montem succedere silvas cobeant infraque locum
conceder cultis, plata, lacus, rivos, segetes, vinetaque laeta collibus et
campis et haberent.

(Lucretius, De rerum Natura, V. 1369–1374.)

Az ember és a természet egymás közti harcának drámai napjait éljük,* amikor is az egyensúly felborulásáról, a vissza nem fordítható – ember okozta – károsodásról értekeznek ökológusaink.¹

A mérsékelt övi, ezen belül az európai, majd még szűkebben a Kárpát-medence paraszti földművelő kultúráját vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy az áru-termelés és a kereskedelem jelentősebb kibontakozásáig – azaz esetünkben a 17. századig – zömmel egyensúlyban volt az emberi termelő tevékenység és a természeti környezet.² Az eredeti természeti táj minden lényegi vonását megőrizte, azaz jelentősen még nem formálta át azt a jelzett időszakban a földművelő kultúra.

A jelen esetben arról kívánunk szólni, hogy az elméletileg még természeti egyensúlyban lévő tájba (Kárpát-medence) hogyan illeszkedett bele a hagyományos (paraszti és jobbágmunkán alapuló majorsági) földművelő kultúránk, és bizonyos korszakokban hogyan formálta azt át. Választ keresünk arra a kérdésre, hogy a középkori, a török alatti, utáni időszakok szántóművelésének területe milyen okok miatt és mértékben változott, és hol tart a jelen körülmények között.

A Kárpát-medence kontinentális sziget az európai mediterrán és atlanti földművelő tájban, ahol az orosz és ázsiai sztyepp véget ér ezeken a ligetes, füves pusztákon. Sok itt a földművelésre alkalmas terület, jó klimatikus viszonyok, önálló bőséges vízrendszer jellemzi a tájat. A földművelés adottságai jobbakként, mint keletre és nyugatabbra.³ Éghajlatilag e táj az atlanti-, a földközi tengeri- (mediterrán), és a kelet-európai (kontinentális) zónák ütközőpontjában fekszik és azok sajátos keveréke. A nyári hőség, a téli kemény hideg a kontinentális, a tavaszi esők, a hosszú, meleg őszi mediterrán hatás a medencében, amelynek középfőmérséklete 2,5 °C-kal magasabb, mint a földrajzi szélesség alapján számított. Éves szinten változatos hőmérsékleti viszonyok jellemzik. A középfőmérséklet (DNy-ről ÉK-re haladva) 11–9 °C között változik. A közepes hőingadozás Sopron–Máramarossziget között 3,8 °C különbséget mutat. A minden hónapban jelentkező csapadék óceáni hatás (kora nyári és késő őszi csúcsokkal). A csapadékmaximum a medence DNy-i és ÉK-i hegyein jelentkezik, míg a minimum a közép-tiszai Alföldön van (1400–450 mm/év). A széljárásra jellemző, hogy

*A tanulmány eredetileg német nyelven jelent meg: Ökologie und Agrokultur. *Ujváry Zoltán* (red.): *Ethnographica et folkloristica* 5–6. Debrecen, 1988. 87–98.

1. *Gunda B.*, Megjegyzések a kulturális ökológiához. Új Forrás (Tatabánya, 1986. 5. 3–13.; *Viga Gy.*, To the Ethnoecology of the Bükk Mountains. *Ethnographica et folkloristica Carpatica* 3. Debrecen, 1983. 113–121.
2. *Vö. Mendöl T.*, Parasztság és a táj. Néprajzi tanulmányok I. Budapest. 1949. 20–27.
3. *Görög L.*, Magyarország mezőgazdasági földrajza. Budapest, 1954. 34–50.

iránya szeszélyesen változó, de ereje nem vad; a peremvidék (hegyek) felől fúj a medence belseje felé. A napsütéses órák száma 2100–1800 között változik.⁴ A Kárpát-medence talajviszonyait jellemezve azt summázhatjuk, hogy a legnagyobb területeket a sötétbarna, barna mezőségi talaj borítja, melyet a medenceközépen kialakult lösz takar, és a lecsapolt területeken öntés- és szikes talajok tarkítanak. A Dunántúlon, az északi-, erdélyi medencékben (a bükkös és vegyes) erdők alatt kialakult talaj jellemző. Mindezek jó, mezőgazdaságnak kedvező tulajdonságokkal.⁵ A rekonstruálható kép szerint a Kárpát-medencét másfél évezreddel ezelőtt kiterjedt erdőség fedte. A nagy folyók vízjárta vidékén is buja növényvilágot találunk. A ligetes, parkos sztyepp a Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon, a Kisalföldön, kisebb medencékben, továbbá a szélesebb völgyek mentén felhúzódva volt található.⁶

A honfoglalás időszakában a Kárpát-medencéből mintegy 250 000 km²-t foglaltak el a zárt erdők, és mintegy 60 000 km² volt a ligetes, fás sztyepp. Ennek egyharmad része árvízzel időszakosan járt terület volt (Duna és Tisza melléke, Hanság, Dél-Balaton stb.). Ily módon eredetileg mintegy 170 000 km²-nyi terület hasznos birtoklásával számolható a honfoglaló magyarság.⁷

A felszín, az éghajlat és a terület élőlényei kölcsönös függésben állnak időtlen idők óta. Az ember az első, aki tudatosan és lényeges változást előidézve avatkozik bele ebbe az egyensúlyi helyzetbe. A tájalakítás intenzívebb formáit tapasztalhatjuk a népesség növekedésekor. A növekedés az „élt” terület kibővítésével jár eleinte és csak később, ezt követően áll be a technikai fejlődés.⁸

Előttünk áll tehát az a térszín, amely (természetesen nem érintetlen) sajátos ökológiai egyensúlyban álló terület. A Dunántúlon és Erdélyben ezt a tájat emlékeiben is nyomozhatóan formálta a római kultúra. Majd azt követően, bizonyos mértékű „visszavadulás” közepette az itt élt kisépek formálták a Kárpát-medencét.⁹ Müller Róbert adatai szerint a késő vaskorban (i. e. I. sz.) kezdődik a tájalakító földművelés. Itt csak kisméretű tisztások termelésbe fogásáról lehetett még szó. A kelták földművelését azonban már a túrőeke, a szegecselt nyelű horgos sarló jelzi. A római uralommal új korszak kezdődik és a földművelő kultúra magas fokra jut. Ugyanakkor számos példa utal arra, hogy a Dunántúlon a négy évszázad alatt egymás mellett él az őslakosok primitív és a provincia fejlett gazdálkodása.¹⁰ A késő római villagazdaságokban (újabb adatok szerint a Pó vidékével azonos) termelési eszközök honosodtak meg Pannoniában is. Így ismert volt a taligás nehézeke (aszimmetrikus ekevassal és csoroszlyával), vasból készült ásó, a vaskorival azonos (de hosszabb, nagyobb) sarló fogazott és sima

4. Bulla B.–Mendöl T., A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1974. 25–42.; Görög L., i. m. 15–36.

5. Bulla–Mendöl i. m. 58–66.; Görög i. m. 37–50.

6. Bulla–Mendöl i. m. 58–66.

7. Bulla–Mendöl i. m. 60.; Fekete–Mágócsy–Dietz., Erdészeti növénytan I–II. Budapest, 1896. II. 1190–95.; Kaán K., Alföldi kérdések. Budapest, 1939. 11–42.; Rapaics R., Az Alföld növénytani jelleme. Erdészeti Kisértetek. 1918. I.; Wencel G., Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest, 1887. 85.

8. Vö. Mendöl i. m. 16–22.; Makkai L., A feudális mezőgazdaság (In: Gunst–Lökös szerk.: A mezőgazdaság története) Budapest, 1982. 35–61.

9. Ferenczy E., A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Budapest, 1958.

10. Vö. Kiss A., Pannonia római kori lakossága helybenmaradásának kérdéséhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. Pécs, 1965.; Hunyadi I., Kelták a Kárpát-medencében. Régészeti Füzetek 2. Budapest, 1957.; Mócsy A., Pannonia a késő római császárkorban. Budapest, 1974.; Sági K., Das Problem pannonischen Romanisation in Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuzsta. Acta Antiqua Hung. 18. Budapest, 1970.

változata, a szőlőművelés számtalan eszköze.¹¹ Bizonyított a kolónia és a barbarikum kapcsolata is a földművelésben (szarmata, germán anyag), de rómaiaktól való eszközátvétéről nem tudunk.¹² Azért jegyezzük meg, mert a kontinuitás hívei e téren sok mindent feltételeztek. Kétségtelen, hogy a népvándorlás-kor népei még itt találták a falusi őslakosságot, sőt Savaria, Scarbantia is lakott maradt.¹³ Mégis azt kell látnunk, hogy a római eszközök kultúra helyett a 6–9. század földművelést ismerő népei saját szerszámaikat, és nyilván ehhez tartozó technikát használtak.¹⁴ A longobárdok nagyállattartók, a gepidák földművelők voltak.¹⁵ Az avarok (hosszú idő után) újra egységes államot alkotnak a Kárpát-medencében. Bizonyos, hogy a 7. századtól földet is művelnek.¹⁶ A 9. századi leletek bősége révén tudjuk, hogy e kor földművelő kultúrája visszaül már a kazár területekkel volt (szaltovo-majaki kultúra) kapcsolatokra. Ennek bizonyítékai a késő avar csoroszlyás eke, rövid kasza, egyenes élű irtókapa stb.¹⁷ Ez már elvezet a honfoglaló magyarság kultúrájának felvázolásához.

Elsőként *László Gyula*,¹⁸ majd tanítványai és munkatársainak sora fogalmazta meg alapos feltárások konklúziójaként, hogy a magyarok már alapos földművelési ismeretekkel és gyakorlattal érkeztek a Kárpát-medencébe. (Ma sem kétséges azonban, hogy kultúrájukban jelentősebb volt az évezredek hagyományt hordozó nagyállattartás.)¹⁹ Nem is lenne érthető, hogy 1050 körül már falvakba rendezett, virágzó mezőgazdaságról szólnak az oklevelek.²⁰ Így válik érthetővé *Ibn Rustah* és *Gardezi* megjegyzése is a magyarok etelközi életéről („sok szántóföldjük van”).²¹

A fentiekből láthattuk, hogy nem egy érintetlen területet vett birtokba a magyarság. Földművelő munkájának itteni megerősödését minden bizonnyal segítette is az egykori szántóművelés nyoma.²²

A magyarság olyan tájra érkezett, amely részben hasonlított az eddigi lakterületre, a dél-oroszliget, vízjárta sztyeppre. Előéletében különböző tájtípusokon élt, számtalan néppel érintkezett (és háborúzott). Egyértelmű, hogy átfogó ismeretei voltak távoli és közeli környezetéről, sőt az új hazájáról is. Semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy egy rendezett társadalmú, elismert harci képességű nép szervezeten végrehajthat egy új területbirtoklást (hisz ezt számtalanszor tette korábban). Ugyanakkor kellő vezetői erély (Árpád, Géza, István) mellett hosszú időre szóló tartós új életforma kezdődhetett.

11. *Balassa I.*, Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973. 415–417.; *Kecskés P.–Pető M.*, A pannoniai szőlőművelés és mustnyeres tárgyi emlékeinek értékeléséhez. N. É. LVI. (1974)
12. *Müller R.*, A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késő vaskortól a török kor végéig. I–II. Zalaegerszeg, 1982. 504.
13. *Kiss i. m.*; *Tóth E.*, A római lakosság-kontinuitás kérdése a Nyugat-Dunántúlon. Savaria 5–6. (1971–1972). Szombathely, 1975.; *Vajkai A.*, Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécsi Múzeum Értesítője 1934–40. Pécs, 1940.
14. *Erdélyi I.*, Avar kori sarkók a Kárpát-medencében. Ethnographia, LXXXVI. 1975.
15. *Bóna i. m.* 35–45.
16. *Erdélyi i. m.* *Müller A* mezőgazdasági . . . i. m. 559.
17. *Müller A* mezőgazdasági . . . i. m. 559–560.
18. *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép élete. Kolozsvár, 1944.
19. *Balassa I.*, A magyar ekés földművelés kezdetei. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–70. Budapest, 1970.; *Makkai L.*, Löstliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. ATSz. XVI. (1975)
20. *Vö. Surányi D.*, A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai. Budapest, 1982.
21. *Secula Hungariae*, I. Budapest, 1986.; *Pauler Gy.–Szilágyi S.* (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900.
22. *Néhány prehistorikus földsánc és halom, a Csörsz árka.* *Vö. Bulla–Mendöl i. m.* 47, 76.

Ennek eredményeként egy évszázad múlva, elsősorban a halmazfalvakat alkotó nemzetségi csoportokba letelepült földművelők révén új arcot öltött a táj.²³

Az élet – a zártabb bükkösök kivételével – a ligetes, fás sztyeppen, a dombos dunántúli területeken, a füves löszhátakon, vízjárta folyómedrek mentén kezdődött. Nem véletlen, hogy a többféle életmódra, ugyanakkor a népcsoportok elkülönülésére is alkalmasabb Dunántúl népesedett be először. Tagolt tájrajzi adottságai kedveztek a letelepedésnek.²⁴ Ezen az apró tájakra szabdaltságot, nedves árterek mentén „minden kiscsoport” talált olyan, a természettől mindennel megáldott helyet, ahol függetlenül rendezkedhetett be.²⁵ A durvábban tagolt Alföld lassan népesül olyannyira, hogy a tatárdúlás (1241) után is ez marad a legnéptelenebb, helyet kínálva az új jövevényeknek (kunok, jászok).

Az előző népek által is bolygatott, feltört füves területeken kezdődik az élet. A néhány év alatt kimerült földet parlagon hagyják és egy idő után térnek vissza műveléséhez. Ennek a parlagoló gazdálkodási módnak a bizonyítékai azok a királyi rendelkezések, amelyek az újonnan feltört föld után költözők falvak népét visszaparancsolják régi lakóhelyére (templomaikhoz).²⁶ Ez a parlagoló gazdálkodási forma „fedezi fel” közel egy emberöltő alatt a medence szinte összes, jól megművelhető földterületét. Tulajdonképpen az ily módon ekével érintett területek lettek a későbbi jobbágyfalvak állandó és legjobb szántóterületei.²⁷ Ezek a jó minőségű, könnyen művelhető földek rendelkeztek kiemelkedő természeti tulajdonságokkal. Tulajdonképpen rekonstruálhatjuk ezeket az először művelésbe fogott tájakat, hiszen a jobbágyfalvak nyomásra osztott földjei szinte mindenütt ezeken a területeken feküdtek, és ma is ezek a legjobb minőségű szántók.²⁸ Mindezek a legértékesebb löszön, erdei és mezőségi talajokon feküdtek, maximum 200 méteres magasságig. Ezeken a szintereken a tényszerű időszak középhőmérséklete 16-18 °C, és az évi csapadék 600-750 mm évi átlagot ért el.²⁹ Amennyiben ezeket az „első foglalásokat” összevetjük a közelmúlt termelési értékeit rögzítő „aranykorona értékkel”, azt látjuk, hogy a legnagyobb értékek e területeken jelentkeznek.³⁰ Megállapítható, hogy az első foglalásokkal birtokba vett területek tehát azt a térszínt jelölik, amelyeknek művelésbe fogása még a természet durvább megsértése nélkül ment végbe.

A 12. századi népességnövekedés újabb térszíneket kénytelen elfoglalni. Benépesül az addig még érintetlen, de földművelésre ugyancsak alkalmas terület. Ezek a dunántúli és az alföldi löszös homokhátak, továbbá a Dunántúl, az Erdélyi-medence, az északi tájaink nagy-nagy részét borító bükkösök talaja, a barna erdei talaj ligetes területe, mintegy 300 méterig felnyúló térszínei.³¹ Sűrűfalvas, nyugati típusú táj alakul ki hat nemzedék alatt. E falvak gazdálkodási szintje és módja már azonos Nyugat-Európáéval.³² A kis létszámú téli szállásokból, a középkori népességfejlődés eredményeként halmazfalvak, illetve migráció és települések révén nyugati hatású szalagtelkes

23. Bulla-Mendöl i. m. 76.; Kósa i. m. 16.; ld. még B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe*. London, 1963.

24. Müller A mezőgazdasági . . . i. m. 568.

25. Bulla-Mendöl i. m. 77-78.

26. Bulla-Mendöl i. m. 81.; Makkai A feudális . . . i. m. 46-47.

27. Vö. B. H. Slicher van Bath i. m.

28. Stefanovics P., *Magyarország talajai*. Budapest, 1956.; Stora Dell' agrikultura, *Europea*. Róma, 1980.

29. Bulla-Mendöl i. m. 25-42.

30. Görög i. m. 21. és 63. térkép

31. Bulla-Mendöl i. m. 64.

32. Hoffmann T., *Néprajz és feudalizmus*. Budapest, 1975. 247.

falvak sokasága népesíti be a Kárpát-medencét. Aprófalvak sokaságát találjuk a ma már néptelen Hortobágyon.³³ Az Alföld mai (óriásfalvas és mezővárosi) területein is falvak sokasága díszlett.³⁴ A földművelés, mint tervszerű termelőtevékenység az állattartás hatását messze meghaladó új karaktert adott a tájnak. Ily módon az egykori nyerstájból kultúrtáj lett.

Mai napig le nem zárt vita tárgya, hogy korai földművelő kultúránkban mennyi a nyugati átvétel és mennyi a honfoglalók tradíciója, illetve az itt kialakult etnikai sajátosság.³⁵ Kétségtelen, hogy a rendezetlen határu halmaztelepüléseink, a régészek feltárta veremházak sztyeppeit, míg a szalagtelkes, majd a peremvidékek erdőtelkes utcás falvai a latin-germán örökség a Kárpát-medencében.³⁶

A korai feudalizmus felvázolt formáit és gyakorlatát a népszaporulat miatt bekövetkező generális változások formálták át. Újabb földterületeket igényelt a földesurak magángazdaságainak (majorságok) kialakulása is. A 11. századi egymillióról a 12. századra megduplázódó népesség eltartása új földterületeket követel. Ekkor indul az új földfoglalások, irtások első nagy hulláma, a természet arcának durva megsértése. Tőlünk nyugatra ez a folyamat már jó egy évszázaddal korábban megkezdődött (irtások, mocsárlecsapolások, legelőfeltörések).³⁷ A Kárpát-medencében a 13. század elején csap legmagasabbra a terjeszkedés, teljesedik ki (az azóta soha el nem ért sűrűségű) faluhálózat. Ekkorra vonnak eke alá minden ökológiailag még egyensúlyt nem borító területet, és terjeszkednek jelentősen az erdő rovására is.³⁸ A földművelésnek ezt a kiterjesztését jelentősen segítette a bokros-fás területek erőteljes kivágása és az ennek révén előálló pusztásodás is.³⁹ Ily módon a legeltetéssel mindinkább ritkás, udvaros lesz az erdő. Így az első durva sértést az állattartás révén teszi meg a szántóművelés a tájon. A terméseredmények növelésének jelentős és újszerű formáját jelentette a parlagolást felváltó, kétnyomásos rendszer általánossá válása, amely hazánkban megéri a 18. századot.⁴⁰

A tatárjárás mérhetetlen pusztítása kérdéssé teszi az eddigi fejlődést. A táj nagy területeken visszavadul. A valamivel kevésbé érintett Dunántúl kivételével a falvak és a népesség több mint kétharmada elpusztul. Több mint másfél évszázad kell, amikor a 15. századra újra európai szinten vagyunk a földművelésben, az építkezésben egyaránt, a lakosság száma pedig eléri a 4 milliót.⁴¹ A táj régi képe soha nem regenerálódik már. A tatárjárást követően válik igazi pusztává a Hortobágy, homoktengerré a Duna-Tisza köze, a Nyírség. Nomád állattenyésztők hazája lesz az Alföld, a kunokkal, jászokkal.⁴²

33. *Ecsedi I.*, A Hortobágy pusztája és élete. Debrecen, 1914. 85–94.

34. *Szell M.*, Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határaitban. Szeged, 1940.

35. *Hoffmann T.*, Néprajz és feudalizmus. Budapest, 1975. 245–246.; vö. *Gunda B.*, A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. In: Néprajzi tanulmányok I. Budapest, 3–19.

36. *Bulla–Mendöl* i. m. 80–82.; *Hoffmann* i. m. 248.

37. *Sz. D. Szkazkin*, A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Budapest, 1979. 157–165.

38. Vö. *C. P. Wilise* i. m.

39. *Kaán* i. m.

40. Vö. *Ikvai N.*, A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápó vidékén a XVIII–XX. században. *Studia Comitatus* 15. Szentendre, 1985. 171–318.

41. *Kósa L.*, Hagyomány és közösség. Budapest, 1984. 17.

42. *Sárfalvi B.*, A talajviszonyok szerepe a mezőgazdaság helyi sajátosságainak kialakulásában a Duna-Tisza közén. *Földrajzi Értesítő*, 1955.

Az újraélelt falvak népszaporulata a török előtti utolsó fénykorban végzi a korábbiakat is meghaladó erdőirtásokat. Ekkor új (ügynevezett erdőtelkes) falvak is települnek a 400 méteres szintvonalig felkészve. Az irtások utolsó, ténylegesen kiterjedt nagy korszaka a 18. század. A török alól felszabadult, magára talált, telepésekkel újra megtelt ország népességnövekedése és a fellendülő kereskedelem váltotta ki e földéhséget, amely ilyen nagymértékűvé már nem is lesz napjainkig.⁴³

Ezeknek az erdőirtásoknak más célja is volt. Az új falvakhoz való faanyag, a hamuzsírforrás, faszénégetéshez, bőrcserzéshez kitermelt fák, az erdőbe telepített üveghuták, más kisüzemek emésztették erőteljesen az erdőt, amelynek nyomán előrenyomult a szántóföld.⁴⁴ Az erdőhatár szélén, a Dunántúl dombos tájain, Erdélyben az irtással történő szántóföldbővítés jelentős méreteket ölt. Időközben ez a török hódítást megelőző, majd a 18. század második felére esik.⁴⁵ A földszerzés először tisztító irtással kezdődött. Bokrok, tuskék, fonáshoz való vesszős helyek tisztultak meg legelőbb. Ezután következett az erdő. A faluközösség tagjaként, szabad foglalással irtottak. A földek között „baltadobásnyi” bokros sávok választották el a művelésbe fogott területet. A szántókat 5-6 évig művelték, majd parlagon hagyták.⁴⁶

A többlet megtermelésének egyetlen módja eleinte a szántóterület növelése volt, nemcsak nálunk, de Európa-szerte. A szerszámok a kora középkor óta (néhány kisebb módosulástól eltekintve) jelentősen nem fejlődtek, így nem is segítették a többlettermelést.⁴⁷ A már művelt föld nagyobb hasznát jelentette a 13. századtól nálunk is általánossá vált kétnyomásos gazdálkodás, amely még a 19. században is fellelhető egyes vidékeinken. Ezzel egyidejűleg kezdődik el a trágyázással való táperőpótlás rendszeresebb gyakorlata. Ennek alapfeltétele a trágyagyűjtés, az istállózó állattenyésztés. Emiatt a trágyázás csak alkalmanként és kevésbé hatékonyan segíthette a termelést. Az alföldi, fátlan területeken szinte e századig – a trágyának tüzelőként való használata miatt – nem épült be a termelés folyamatába.⁴⁸

A földműves falvak egymással alig érintkeztek. Szükségleteiket házaló kereskedőtől, majd vásárokon szerezték be. Ilyen körülmények között, izoláltan alig haladhattak előre a földműveléstechnika. Ha voltak is újítások, először a földesurak majorságában kerültek bevezetésre. De a recens néprajzi anyag is mutatja, pl. a gépek terjedése kérdésénél, hogy évszázadokig is egymás mellett élt a hagyományos és a modern gazdálkodás és eszköz. A földművelő kultúra korai terjesztésében és meggyökereztetésében nagy jelentőséget tulajdonítottak történészeink és főleg egyháztörténeti íróink a szerzetesrendeknek. Nem lebecsülendő mintagazdaságaik és birtokaik hatása, azonban korántsem jelentettek döntő befolyást a hagyományos falusi földművelőkultúrára. A legújabb kutatások szerint a középkorban a szőlő-, gyümölcskultúrát, a méhészetet, a

43. *Nováki Gy.*, Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1975–1977. Budapest, 73.

44. *Ikvai N.*, Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és Hagomány. IX. Debrecen, 1967.; *Nagyváthy J.* Magyar Praktikus Termesztő. Pest, 1821. 47.

45. *Kaán i. m.* 43–70.

46. Ld. *Takács i. m.*; Vö. *Gunda B.*, Égetőgazdálkodás emlékei a kárpáti ukránoknál. Ethnographia, LXXX. 1969. 106–107.

47. *Hoffmann i. m.* 32–37, 230–238.; *Sz. D. Szkazkin, i. m.* 159.

48. *Nizsalovszky J.*, Trágyázás, talajerő-gazdálkodás. Budapest, 1960.

gyógynövények háziásítását, tehát az úgynevezett kertkultúrát emelték magas szintre, de csak saját területeiken belül.⁴⁹

A heglábaknál, a dombvidékeken csak az ökológiai egyensúly megsértésével teledhetett meg az élet. De azt is láhattuk, hogy a természet visszahódítja a tőle elrabolt területet, újra helyreállítva az egyensúlyt. Nem így az Alföldön, ahol a Cegléd–Kecskemét közötti erdőknek egy-egy fája maradt meg mára, és a Hortobágy vidék erdősültségére is néhány fa, és a debreceni nagyerdő maradványai utalnak. Az alföldi területeken az egyensúly felborulásának maradandó emlékei vannak. Ahogy az afrikai nomádok legeltetése nyomán előretör a sivatag, úgy a Duna-Tisza közén felszabadult a homok, kopárrá lett a Hortobágy, szárazabb lett az éghajlat, jelentősen megváltozott a mikroklíma. A pusztasodást csak fokozta a 19. századi nagyarányú vízrendezés és folyószabályozás.⁵⁰

A folyószabályozásig egészen más karaktere volt a Kárpát-medencének. A nagy folyók (Duna, Tisza) és a beléjük ömlő mellékfolyók szinte évről évre visszatérő ritmusban árvizekkel áztatták a környéküket, ahol sajátos életforma alakult ki. A halászat, pákászat a középkori földművelő ember életformájához tartozott, élelemszerzésének bekalkulált része volt. Az áradással hizlalt rétek a nagyállattartás biztos téli menedékei voltak. A Duna mentén a falutól távol eső, néha csónakkal megközelíthető földeket szabadon fogták fel és parlagolással művelték a Sárközben.⁵¹ *Györffy István* és *Ecsedi István* a Tisza menti árterületek életét mutatják be plasztikusan, ahol a természettel békés párbeszédet folytatva hasznosította az ott élő ember a vizek miatt oly szeszélyes tájat.⁵²

Az erdőirtásokkal szerzett szántók mértékét sokszorososan meghaladó, a Kárpát-medence ökológiai viszonyait addig nem tapasztalt mértékben és gyorsan átalakító vállalkozás volt az egész országra kiterjedő folyószabályozó és árvízmentesítő munka.⁵³ Különböző rendtörténetekben olvashatjuk, hogy az államalapítást követően a királyi birtokokra telepített szerzetesek a földek telkesítésénél nem csak irtottak, de vizeket is szabályoztak. Ezek az első híradásaink a vízrendezésekről.⁵⁴ A legszükségesebb és legésszerűbb mértékben a falvak jobbágyai is végeztek vízrendezési munkákat. Malomgátakat emeltek, halászó fokokat és rekesztékeket építettek. Mindez csupán a tevékeny jelenlétet jelzi és nem a generális változtatást.⁵⁵

Az első nagyarányú és mérnökileg vezényelt árvízrendezések a 18. század végén kezdődnek a Kárpát-medencében. A munkálatok betetőzését 1845 és a századforduló közötti munkálatok jelentették, nemcsak a két nagy folyón. A Kárpát-medencében 73 árvíz társulat működött és dolgozott.⁵⁶ Mindennek eredményeképpen 6,3 millió katasztrális holdnyi földet árvízmentesítettek, azaz a Kárpát-medencében lévő 3,5 millió hek-

49. *Borbély A.*–*Nagy J.*, Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Budapest, 1932.; *Belényesy M.*, A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a 14. században. *Ethnographia*, LXV. 1954. 387–413.; LXVI. 1955. 57–98.; *Érdújhelyi M.*, A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarországra fejlődésére a mohácsi vész előtt. Budapest, 1903.; *Érdújhelyi M.*, Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége 1526 előtt. Budapest, 1906.; *Kaán i. m.* 159.; *Surányi D.*, A szenvedelmes . . . i. m. 514–517.

50. *Kaán i. m.*; *Ortvay T.*, Magyarország régi vízrajza. Budapest, 1882.

51. *Andrásfalvi B.*, A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, 1975. 429–436.

52. *Ecsedi I.*, A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen, 1935.; *Györffy I.*, Nagykunsági Krónika. Karcag, 1922.

53. *Kaán i. m.*

54. *Kaán i. m.* 159.

55. *Ecsedi A* debreceni . . . i. m. 16.

56. *Kaán i. m.* 210–250.

tárnyi agrárterületből 2,5 millió hektárt árvízmentesítéssel nyertünk. (Többet, mint a Pó, a Loire völgye és a Holland mélyföldek összessége.)⁵⁷ Ezek a számok érthetővé teszik a magyar mezőgazdaság ugrásszerű fejlődését és kapitalizálódását. A szegénysorba süllyedt kisparcellák mostoha körülményei közt gazdálkodó parasztság tovább élte a hagyományos gazdálkodás módjait és eszközeit. Így volt lehetséges, hogy a recens anyagban olyan adatokat találunk, mint az erdélyi falvak földközössége, évente újraosztott földjeivel, vagy az alföldi területek szabadfoglalásos rendszere.⁵⁸

Az elmondottak alapján azt látjuk, hogy a Kárpát-medencében a földművelés és az állattenyésztés kezdetektől fogva egymást kiegészítő viszonyban élt.⁵⁹ Ennek arányai részint területenként, részint a történelmi események kényszerítő hatására időben is változott, módosult.⁶⁰ A török által elfoglalt országrészen (Alföld), de a lecsapolásokat követő pusztásodások révén is a szilaj nagyállattartás lép előtérbe. Az ármentesítést követően a nagyarányú gabonamonokultúra és az ahhoz kötődő istállózó állattartás változó folyamatát figyelhetjük meg.⁶¹

Az elmondott és felsorakoztatott tényanyag megjegyzésre sarkall bennünket a „peremterületi sajátosság” kérdését illetően is. Azt kell megállapítanunk, hogy az izolált, hagyományok irányította közösségi gazdálkodás valahol a tatárjárás időszakáig azonos színvonalú, technikájú és módszerű volt országosan. Ezeket a jegyeket találhatjuk meg az érintetlenül maradt peremterületeken.⁶² Miközben az ország középső részén hatalmas történelmi megrázkódtatáson ment át a települések népe, kénytelen volt módszert (és ha tudott, eszközt is) váltani. A betelepült kunok, jászok hatása, a másfél évszázados török hódoltság, az azt követő új telepítések mind magyarázatul szolgálnak az elkülönülő kultúrára, a földművelésen belül is. A változás és másság legszembevetőnőbb jele a mezővárosi lét, a puszták tanyás művelése stb.⁶³ Mindezekhez hozzájárul az is, hogy az Alföld földművelő kultúrája már az államalapítást követően késéssel indul (a pusztá területe királyi birtok). Ha még azt is hozzátesszük, hogy a török előtt magasabb az ország lakossága (4 millió), mint a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharcot követően, ismét magyarázatot kapunk az Alföld „mátságát” illetően. Míg a környező országrészen a 18. században nagyarányú erdőirtás folyik, addig a század végéig még szabadfoglalással szerezhettek magának földet itt az Alföldön a betelepülő, vagy szaporodó család. E században kerül itt újra bevezetésre a nyomáskényszer.

57. *Kaán* i. m. 238–242.

58. Lásd a 4. sz. jegyzetet

59. *Makkai L.*, Paraszti és majorsági gazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1958.

60. *Vö. H. Polhausen*, Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen (Eine ethnographische-geographische Studie zur Entwicklung der Eingeborenenwirtschaft). Braunschweig, 1954.; *Bulla-Mendöl* i. m. 20–27.

61. *Vö. Buday-Rohringer* Alföldi gazdálkodás. Budapest, 1936.; *Rakonczai J.*, Példák a folyószabályozások utáni árvizek településhálózat-formáló hatására az Alföldön. Alföldi Tanulmányok VI. Békéscsaba, 1982. 67–86.

62. *Vö. Makkai*, Paraszti . . . i. m. 17.

63. *Vö. Tőkei F.*, Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Budapest, 1982.

A korábbi földművelő-állattenyésztő arculatú Kárpát-medencében a „tájfejlődés” a vázolt módon éri el rohamos változásokkal a 19. századot.⁶⁴ Az e században bekövetkező, az arculatot és a táj képét teljesen átformáló folyószabályozások, az úthálózat kialakítása, a vasút megjelenése és térhódítása, az iparosodás, az erőteljes városfejlődés már aligha értékelhető módszereinkkel. A mindezeket betetőző háborúk és az azt követő utóállamok létrejötte lezárja a Kárpát-medence addig egységes gazdaságföldrajzi fejlődését és képét. Reméljük, hogy a természet törvényszerűségeiből következő évezredek egymásra utaltság és kapcsolatok szálait a várt békésebb korban újra szövö e táj többnyelvű népe.

ÖKOLOGIE UND AGROKULTUR

(Zusammenhänge zwischen der traditionellen Bewirtschaftung
und der Umwelt innerhalb des Karpatenbeckens)

Bis zur Landnahme stellte das Karpatenbecken eine Landschaft dar, die im wesentlichen ökologisch ausgewogen, von Menschenhand kaum geformt und im Durchschnitt zu 60% von Wald bedeckt war. Nach dem sich bis auf Pannonien und Dakien erstreckenden Römischen Reich und dem nur kurze Zeit existierenden Staat der Avaren, stellte das Ungarntum das erste Volk dar, das dieses Gebiet als erstes dauerhaft in Besitz nahmen und in einer Gesellschaft formiert war. Mit seiner Gegenwart begann ein neues Kapitel für die natürliche Landschaft. Anhand von literarischem und regentem Material untersuchten wir die Beziehungen zwischen den natürlichen Faktoren sowie dem Ungarntum, das bei der Landnahme schon seine eigene Kultur besass. Wir versuchten, all jene wichtigeren Stationen zu verfolgen, die durch wesentliche Veränderungen Einfluss auf das Landschaftsbild hatten.

Dabei kamen wir zu der Feststellung, dass die Ursachen für die „stiefmütterlichen Gegebenheiten” unserer jetzigen Wirtschaft in der zweiten, vor allem aber in der dritten Welle der hier herrschenden Rodungswirtschaft zu suchen sind. Denn die Äcker, die den höchsten Goldkronenwert aufweisen, befinden sich auf den zuerst eingenommenen Territorien der Meiereien und der Leibeigenen. Im Verlauf der Untersuchungen festigte sich unsere Überzeugung, dass wir „in den Spezifika der Peripherie”, die Überbleibsel unserer Ackerbaukultur vor dem Tatarensturm und deren sich auf das gesamte Karpatenbecken ausbreitende Praxis zu sehen haben. Gleichzeitig sind aber die Charakteristika für die Grosse Ungarische Tiefebene durch die sich veränderten Verhältnisse in der Geschichte, in der Einwohnerschaft, aber auch in der so stark umgeformten Natur zu erklären. Ausser den hier genannten Faktoren nahm aber auf das Antlitz des Karpatenbeckens und damit auch auf seine Kultur jene Reihe von Regulierungen zum Hochwasserschutz und Flusslauf einen tiefgreifenden Einfluss, welche im 18. Jahrhundert einsetzten und im 19. Jahrhundert vollendet wurden. Durch diese wuchs das Ackerland um rund ein Drittel an; so konnte eine kapitalorientierte Ackerbaukultur beginnen. Den Abschluss dieses Prozesses bildeten die Entstehung der die wirtschaftsgeographische Einheit des Beckens zersplitternden Nachfolgestaaten.

Nándor Ikvai

64. Ld. Sándor P., A XIX. század végi agrárviszáltság Magyarországon. Budapest, 1958.; Wenzel i. m.; Fodor F., Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, 1924.; Fodor F., Racionális és geonom termelés Magyarországon. Statisztikai Szemle, 1933.

A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG TELEPÜLÉSEI ÉS NÉPESSÉGE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

KONKOLYNÉ GYURÓ ÉVA

A honfoglalást megelőző kor

A Zempléni-hegység peremvidékein a *paleolit és neolit* kortól kezdődően kimutatható az emberi jelenlét. A hegység ásványi anyagai – obszidián, jáspis, agyag, kvarcit – felhasználásával készült eszközök feltárt maradványai egymást követő kultúrákról tanúskodnak.¹ A hegység peremvidékein és a Hegyközben² kőkori és bronzkori telepeket tártak fel.³

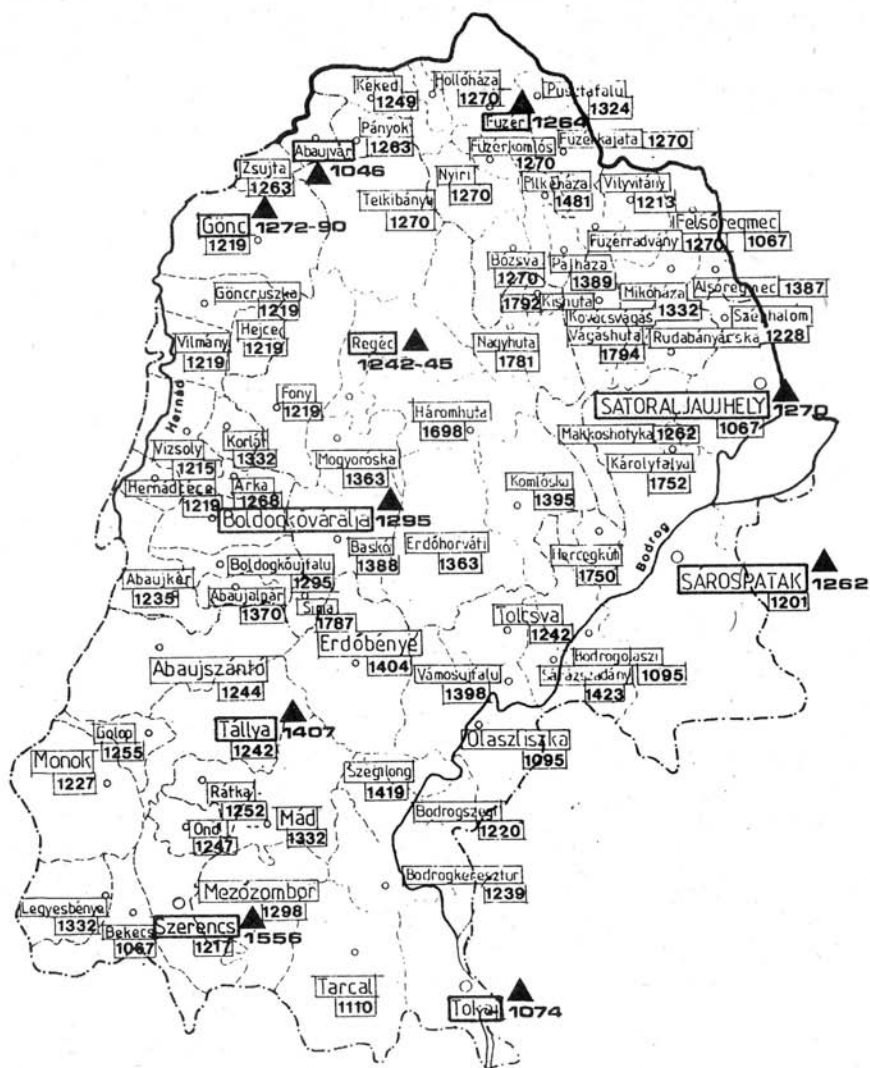
A magyarság honfoglalása előtt a hegység és a síkvidék határán, Tokaj-Hegyalja déli lejtőin, a Bodrog és mellékfolyóinak árteréből kiemelkedő domboron szláv földművelő népesség telepedett meg.⁴

A honfoglalástól a tatárjárásig terjedő kor

Honfoglaló őseink kezdetben Tokaj-Hegyalja már kultúrtájja alakuló vidékeit szállták meg,⁵ ezt követően a Hernád-völgyében és a Hegyközben, a Ronyva és Bózsva patakok mentén terjedt a táj birtokbavétele. Árpád vezetésével a Vereckei-hágón át érkezett honfoglaló törzsek nemzetségenként telepedtek le. A Zempléni-hegység peremvidékeit a kazár-kabar eredetű Abák szállták meg.⁶

Anonymus feljegyzései szerint az első honfoglaláskori szállásokat Szerencs és Sárospatak környékén hozták létre (*Tállya, Mád, Ond, Mezőzombor, Tarcal, Tokaj, Sátoraljaújhely*).⁷ A XI. és a XIII. század első felében több várral megerősített helyet találhatunk a térségben (*Abaújvár, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Tolcsva, Sárospatak*)⁸ A XI–XII. században az Árpád-házi királyok hatalmának megerősödésével, az ősfoglaló

1. *Mátyás Ernő*: A tájvédelmi körzet geológiai jellemzése. Zempléni Tájvédelmi Körzet. Miskolc, 1984. 7–8.
2. Frisnyák Sándor a Zempléni-hegység 18–19. századi történeti földrajzának ismertetésénél négy kistájnevet említ „1. *Tokaj-Hegyalja*, 2. *Meződülő* (a hegység Bodrog, ill. Hernád felé néző peremlépcsős szegélyterületei), 3. *Hegyköz* (a Bózsva és mellékvölgyeinek medencetája), 4. *Erdővidék* (a hegység központi, átl. 250–350 m-nél magasabb erdőterületei, kisebb medencékkel)”. *Frisnyák Sándor*: Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18–19. század) Földrajzi Értesítő. 1984. 65.
3. *Kemény Lajos*: Abaúj-Torna vármegye történelmi monográfiája II. 1912. 4–10., 32–36.
4. *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Bp. 1970. 15.
5. *Frisnyák* i. m. 65.
6. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza Bp. 1963. 42.
7. *Barna János*: Szerencs és vidéke. Magyar városok monográfiája IX. Bp. 1931. 12., 72., 81.; *Csikvári Antal*: Zemplén vármegye monográfiája. Vármegyei Szociográfiák XI. Bp. 1940. 181., 208., 214.
8. *Györffy* i. m. 47., 58.; *Csikvári* i. m. 190., 208., 214., 216.

Fony
1219 település első említése

Füzér
1264 vár első említése

nemzetségek birtokai, mintegy kétharmad részben királyi kézbe kerültek.⁹ Kialakultak a várispánságok, amelyek körül a királyi vármegyék szerveződtek. Az először 1046-ban említett Abaujár központtal szerveződött *Abaúj vármegye* és Zemplén vára körül *Zemplén vármegye*. A várispánság közigazgatási egység volt, a várispán felügyelete a

9. Györffy i. m. 42.

várhoz tartozó birtokokon túl, a megye egyéb területeire is kiterjedt.¹⁰ A királyi magánbirtokok külön ispánságok, az erdővidékeken erdőispánságok keretei között szerveződtek. 1201-ben említik először a *pataki erdőispánságot*, amelynek fennhatósága a Zempléni-hegység – korabeli elnevezés szerint a *Nagyerdő* – a tatárjárásig lakatlan erdősegeire terjedt ki, Göncről a zempléni határig. Királynéi magánbirtok volt Vizsoly, a körülötte 1219–20-ban telepített falvakkal.¹¹

A korabeli népesedési viszonyok alakulásában fontos szerepet kaptak a *telepítések*. A XI–XII. század fordulóján Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely környékére *vallo-nokat* telepítettek. Szerencs környékére a *cseh* eredetű Bogát-Radvány nemzetség képviselői kerültek. A XIII. században a vizsolyi királynéi birtokon tíz helységből álló zárt tömbben *német* telepítés történt.¹²

A tatárjárástól a mohácsi vészig terjedő kor

A tatárjárás Abaúj és Zemplén vármegyék folyóvölgyi falvaiban okozott pusztítást.¹³ Elpusztult *Sátorelő* falu – Sátoraljaújhely elődje –, amely ezután a Ronyva áradásaitól mentes mai helyén települt újra. A tatárdúlás elsodorta Szerencs, Monok, Tarcál és Tokaj községeket, IV. Béla 1252 után Hegyalja elnéptelenedett falvaiba, valamint Bodrogolaszi, Olaszliszka, Tokaj, Tállya és Szerencs községekbe *olasz*¹⁴ – az újabb kutatások szerint azonban *vallon* telepeseket hozatott.¹⁵

A tatárjárást követő évtizedekben a királyi várbirtokrendszer felbomlott. Abaújvár lassan elvesztette jelentőségét, 1332-ben említik utoljára. Az egyre nagyobb mértékű birtokadományozások révén uralkodóvá vált a világi magánbirtok. A XIII. század második felétől épült, illetve újjáépült várak körül több faluból álló *váruadalmak* alakultak ki. A váruadalmak, mint hatalmas birtoktestek, évszázadokon át meghatározói voltak a táj társadalmi-gazdasági viszonyainak, még váraik jelentőségének elvesztése után is. A XIII–XIV. században a Hegyközben *Füzér*, az Erdővidéken *Regéc*, a Meződülőn *Gönc*, *Boldogkő*, a Hegyalján *Sárospatak*, *Tállya*, majd a XV–XVI. században *Tokaj* és *Szerencs* vára körül szerveződtek váruadalmak¹⁶ (1. ábra).

Az árutermelés általánossá válásával megnövekedett kereskedelmi forgalom főbb útvonalai Lengyelország és Oroszország felé vezettek. A Hernád és Bodrog mentén vámszedőhelyekké váltak *Kassa*, *Vizsoly*, *Sárospatak*, *Tokaj*.¹⁷ Tokaj jelentőségét a tiszai átkelőhely is emelte. A tokai-kapuban a Közép- és Felső-Tisza 30–40 km széles ártere a Nagy-Kopasz hegynél összeszűkül, és ezáltal a környék legkedvezőbb átkelőhelyévé vált. Ide futott be az északi kereskedelmi és stratégiai út mellett az erdélyi sóút is.¹⁸ A XIII–XV. században a gazdálkodás és kereskedelem megélénkülésével megindult a *városi, mezővárosi fejlődés*. Vidékünkön a szőlőtermesztés, a bányászat és a vámszedés, illetve vásártartás révén népesebbé, gazdagabbá vált települések kaptak városi, illetve mezővárosi kiváltságokat. A szabad királyi városok közvetlenül a király földesurasága, bírói és igazgatási hatósága alá tartoztak. A mezővárosok a paraszti

10. Varga i. m. 16.

11. Györffy i. m. 47., 156.

12. Varga i. m. 16.

13. Györffy i. m. 49.

14. Csikvári i. m. 181., 191., 205., 210., 213., 214.; Barna i. m. 76.

15. *Fejér Piroška*: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Bp. 1981. 26.

16. Györffy i. m. 70., 82., 88.; *Csáky Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1890. Bp. 197., 198., 335., 336.; Barna i. m. 13.

17. Varga i. m. 22.

18. *Frisnyák Sándor*: A Tokaj-hegylajai borvidék első térképe. Borsodi Művelődés, 1982. 2. pp. 86–88.

árutermelés feleslegének árusítására létrejött kisebb piacövezetek központjai voltak heti, esetenként országos vásárok tartásának jogával. A földesúr alá tartoztak, de saját bíró és tisztviselő választási joggal. A földesúrnak járó dézsmát egy összegben fizethették meg a város tanácsán keresztül, tehát a jobbágyfalvaknál nagyobb szabadsággal bírtak.¹⁹ Városként említik *Sárospatakot* 1201-től, *Sátoraljaújhelyt* 1291-től, *Telkibányát* 1367-től, *Tolcsvát* 1398-tól. Ezek a települések ekkor királyi birtokon álltak, így szabad királyi városi szabadalmakat kaptak. A XV. századtól, amikor földesúri birtokká lettek, a források már mezővárosként emlékeznek meg róluk. A XV. században kapott mezővárosi kiváltságot *Gönc* (1427), *Vizsoly* (1454), *Szántó* (1459), *Tállya* (1498), *Szerencs* (1490), *Tarcal* (1434), *Tokaj* (1476) és *Liszka* (1461).²⁰ Abaúj és Zemplén vármegyékben egyedül *Kassa* emelkedett tartósan a szabad királyi városok sorába és központjává vált egy Abaúj vármegyén jóval túlterjedő területnek.²¹ A középkori településhálózat kialakulásában, a térség politikai és gazdasági életének szervezésében, a közigazgatásban a magán- és közhatalom egyaránt szerepet kapott. A földesúri hatalom a nemesi várudalmak, a királyi hatalom a szabad királyi városok rendszerén keresztül volt területszervező hatású.

A lélekszám becslését az 1332–37-es pápai tizedlajstrom teszi lehetővé. Györffy ez alapján Abaúj és Zemplén vármegyékre 11 fő/km²-es népsűrűség értéket állapított meg.²² A XV. századi portaösszeírások Zemplénben folyamatos növekedést mutatnak, Abaújban feltételezhetően a huszita háborúk nyomán csökkenés állt be.²³

A török hódoltság és a Rákóczi-szabadságharc kora

A mohácsi vést követő két évszázadban Abaúj és Zemplén vármegyék döntő politikai szerepet játszottak a három részre szakadt ország életében. A térség a Habsburgok és az Erdélyi fejedelemség közötti hatalmi harcokban gyakran vált frontvonallá, olykor pedig az összekötő kapocs szerepét játszotta, miközben délről a török is fenyegette.

A korszak városfejlődésében döntő mozzanat volt a mezővárosok felvirágzása, politikai, gazdasági súlyuk növekedése. A XVI–XVII. században *Mád* (1591), *Erdőbénye* (1595) és *Bodrogkeresztúr* (1610) is mezővárosi kiváltságot kapott.²⁴ Hegyalja gazdasági fejlettségét mutatja, hogy 12 mezővárosban több mint másfélszer annyi ember élt, mint Zemplén vármegye többi 10 oppidumában.²⁵ A korban, amikor Európában megindult a feudalizmus bomlása, Magyarországon a paraszti árutermelés fokozatos visszaszorulását és a robotoltató majorságok kiterjedését hozó második jobbágyság bontakozott ki. *Hegyalja* pedig fénykorát élte, és ennek alapját a virágzó szőlő- és

19. *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig Bp. 1976. 47., 55.

20. *Román János*: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században. Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. – Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből. (szerk. Makkai László) Bp. 1966. 577.; *Csánki* i. m. 198., 200., 201., 339.

21. *Varga* i. m. 22.

22. *Györffy* i. m. 54.

23. *Varga* i. m. 21.

24. *Román* i. m. 577.

25. *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Agrártörténeti Tanulmányok (szerk. Szabó István) Bp. 1960. 4.; *Makkai László*: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában (Bevezetés) 1966. 10. Hegyalja 11 mezővárosa – Sárospatak, Sátoraljaújhely, Olaszliszka, Tolcsva, Tállya, Mád, Tarcal, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Szerencs – Zemplén vármegyéhez, Abaújszántó pedig Abaúj vármegyéhez tartozott.

bortermelés jelentette. A gazdaság fellendülésének meghatározó szerepe volt a mezővárosok fejlődésében. Az oppidumokban a döntően szántóművelést folytató majorság a földesuraknak szerény jövedelmet biztosított, lévén, hogy a magyar gabona ekkor nem vett részt a külpiaci forgalomban. Így az igényes munka végett robottal nem végezhető – és ezért zömmel a paraszti árutermelés keretei között maradt – szőlő- és borgazdaság hasznát borfoglalással, kocsmáltatási jog korlátozásával mindjobban lefőlőzték.²⁶ Az elszegényedő jobbágyság kezéről mind több szabad forgalmú szőlő – melyek a dézsmakötelezettség elismerése mellett szabad adásvétel tárgyát képezhették – került idegenek birtokába. A vidék birtokosai közül sokan a Lengyelország felé irányuló kereskedelmet kezükben tartó felvidéki városok, *Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes* gazdag polgárai. Ők, valamint a taxás nemesek sorába emelkedett gazdag parasztok szőlőiket bér munkában műveltették. Az elszegényedő parasztság itt munkaalkalmat talált. A haszonbérbe adott szőlők területe folyamatosan nőtt, így munkaerőhiány lépett fel. A földesurak engedményekre kényszerültek. Ilyen volt a dézsma mellett a robot pénzen történő megváltásának bevezetése. Az oppidumok közül először Mád 1635-ben, majd Tokaj és Tarczal 1650-ben és a század végéig Szerencs, Bodrogkeresztúr, Abaújszántó, Tállya és Erdőbénye is *robottal nem tartozó taksás hely* lett.²⁷ A mezővárosok fejlődő kézműiparuk, heti, illetve országos vásáraik élénk kereskedelmi forgalma révén is központi szerephez jutottak. Munkaerő, szerszám, faanyag és gabonaszükségletük fedezéséhez hozzájárult a Zempléni-hegység, mint „háttérterület”.

A XVI–XVII. században a Zempléni-hegységben a *településhálózat kétszintű hierarchiája* jobbágyfalvakra és mezővárosokra tagozódott. A gazdálkodás és kereskedelem révén egységes arculatává vált, egymással mellérendelt kapcsolatban álló oppidumok bizonyos mértékig kikerültek a földesúr fennhatósága alól. A földesúri tulajdonú jobbágyfalvak és mezővárosok kapcsolatában ez utóbbiak kereskedelmi központ szerepe érvényesült. Az 1500-as években a térségben is tért hódított a *reformáció*, és nyomában fejlődésnek indult az oktatás és a kultúra. Sárospatakon 1531-ben alapították a református kollégiumot.²⁸ Vizsolyban könyvnyomdát hoztak létre, ahol 1590-től Károlyi Gáspár gönci prédikátor első magyar nyelvű bibliafordításait nyomtatták ki.²⁹ A középkori településhierarchia legfelsőbb szintjén a szabad királyi városok álltak. E kiváltságot a vizsgált területen a török hódoltság korában is csak rövid időszakokra birtokolták egyes települések (Szerencs, Tokaj). Kassa, ÉK-Magyarország legfejlettebb szabad királyi városa, 1640-től, Gönc után Abaúj vármegye székhelye lett,³⁰ s így az ipar, kereskedelem és közlekedés központja a közigazgatás centrumává is vált.

A népesedési viszonyok a térséget ért háborús pusztítások következményeként hullámzó képet mutatnak. A lélekszám a XVII. század harmadáig tartó általános növekedési tendenciáját a Dél-Zempléni végigsöpört 1567-es török pusztítás törte meg, majd a XVII. század utolsó harmadában a Tolcsvái terjeszkedő török hódoltság, a kuruc háborúk, az 1700-as évek eleji Rákóczi-szabadságharc és az 1710. évi pestisjárvány következtében a térség csaknem elnéptelenedett, jöllehet a népesebb és védettebb mezővárosokban kisebb mértékű volt a pusztítás.

Orosz István a hegyaljai mezővárosok népességszámáról 1960-ban közölt adatai tájékoztatást adhatnak a vizsgált terület egészére, ha feltételezzük, hogy a népesség térbeli elhelyezkedése arányaiban nem változott lényegesen. A későbbi pontos nép-

26. Varga i. m. 29.

27. Orosz i. m. 5., 12., 15., 47–49., 56.

28. Borovszky Samu: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely rt. város. Bp. 1906. 229.

29. Csikvári i. m. 214.

30. Hajdu Zoltán: Hegyalja városi jellegű települései központi funkcióinak vizsgálata. Földrajzi Értesítő, 1978. 241.

számlálási adatok alapján megállapítható, hogy a Zempléni-hegység népességének kb. 40-50%-a élt a hegyaljai mezővárosokban. Ez az arány a XVI–XVII. százabban is valós lehetett, tekintve a mezővárosok fejlett gazdaságának és kiváltságainak köszönhető népességfelszívó hatását.

Hegyalja mezővárosaiban 1598-ban kb. 7000, 1620-ban kb. 14 000, 1640-ben kb. 11 000, 1689-ben kb. 6000 fő lakott,³¹ és ezen adatok kétszerese becsülhetően a Zempléni-hegység össznépségét adja. Az 1620-tól megindult, majd 1640-től felerősödött népességfogyás 1689 után még nagyobb ütemben folytatódott. Acsády 1715-ös statisztikájából – az adózó porták községenkénti összeírásából – becsülhető a lélekszám. A mezővárosok lakossága ismét megfelelőzdött, 1689-hez képest kb. 6000-ról kb. 3000 főre csökkent (502 porta). A Zempléni-hegység 842 portáján kb. 5000 fő élhetett. A Hegyköz és az Erdővidék csaknem elnéptelenedett (1. táblázat).³² A korabeli urbáriumokban a lakosok száma meghaladja az Acsády által közölt lélekszámot. Az adatok demográfiai értékeléséről folynak a viták, tehát azok csak tájékoztató jellegűek, az általuk jelzett tendenciák azonban reálisnak tekinthetők.

A szatmári békétől az 1848-as forradalomig terjedő kor

A szatmári béke után az erősen megfogyatkozott népességű Zempléni-hegységben a földesurak, a kamara és a vármegyék a bevándorlás elősegítésével, valamint telepítésekkel növelték a lélekszámot. A XVIII. században *német* és *szlovák* falvak települtek a térségben. A Meződülön és Hegyalján németek telepedtek le, a Hegyközbe és az Erdővidékre szlovákok érkeztek. *Rátka* 1750-ben népesült be újra, ez évben alapították *Trautsohnfalvát* (ma *Hercegkút*) és 1752-ben *Károlyfalva* települt sváb lakossággal. 1785-ben *Józseffalva*, 1785–89 között *Hosszúláz*, majd 1787-ben *Sima* község jött létre német telepítés nyomán. Trautsohnfalva, Károlyfalva és Józseffalva Sárospatak területéből kiszakított földeken, Hosszúláz Bányácska szomszédságában, Sima pedig Abaújszántó felett települt. A telepek háromévi földesúri adómentességet élveztek.³³ A Meződülön is főként német telepek foglalták el a pusztá telkeket. Az 1723-as abaúji országgyűlés a betelepülőknél hatévi állami adómentességet biztosított, mely elsősorban a kereskedők és kézművesek bevándorlását kívánta elősegíteni.³⁴ Az 1715-ben szinte néptelen Hegyközben a XVII. század második felében indult meg nagyobb arányú telepítés. A Károlyi család 1760 után – visszaszerezve az 1715-ben elzalogosított birtokot – alapította a hegyközi hutákat, ahol szlovák üvegfúvó mesterek dolgoztak. *Hollóházáról* (Huta-Füzériensis, Hollóháziensis) 1780-ból származik az az első feljegyzés, amely telepek megérkezéséről tanúskodik. *Nagyhután* (Huta Radvániensis) 1763-ban a műhely felszereléséről, 1781-ben már településről is beszámolnak a források. *Kishuta* 1792-ben, *Vágáshuta* 1794-ben tűnik fel először az összeírásokban. 1770–90 között érkeztek nagyobb számban szlovák és kárpátukrán telepek *Filkeházára*, *Füzérre*, *Bózsvara* és *Mikóházára*.³⁵ Az Erdővidéken *Óhután* (Huta Regéciensis) – a regéci üveghutáról származó első részletes leírás szerint – 1726-ban 12 házban laktak

31. Orosz i. m. 24., 27.

32. Az 1715. és 1720. évi adatok „*” portaszám „0” portaszámból 6-os szorzóval számolt adatok. *Acsády Ignác*: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam, XII. Bp. 1896.; *Danyi Dezső–Dávid Zoltán* (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) Bp.; Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850, 1857, 1870-es években. KSH. Bp. 1984.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900; 1901–1968. KSH. Bp. 1979.

33. *Balassa Iván*: A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 289., 295., 310., 312., 313.

34. *Boróvszky Samu*: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Bp. 1896. 516.

35. *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. 20–23.

mesterek és munkások. Az 1758-ban Újhutára áttelepített műhelybe a kibővített termelés munkaerő-szükségletének fedezésére szlovák üvegfúvók és erdőmunkások érkeztek.³⁶

A XVIII. század konzolidált évtizedeiben továbbfejlődő mezővárosok kiváltságaiak rögzítése érdekében 1719-ben közös rendszerbe foglalták statútumaikat.³⁷ A század közepétől az ismét népes településekben a földesurak már nem tartottak a jobbágyok elköltözésétől, a munkaerőhiánytól, így ismét növekedni kezdtek a földesúri szolgálmányok. A mind nagyobb területre kiterjedő majorsági földek megműveléséhez egyre több munkáskéz szükségeltetett. Tőkehiány miatt a bérmunka nem válhatott általánossá, így a robotterheket növelték. A mezővárosokban kezdetben a taxa megnövelésével, majd az aszúdézsmamentesség eltörlésével és a szüreti robot bevezetésével vette kezdetét az a folyamat, amelynek során az oppidumok elveszítették kiváltságait.³⁸ Az 1767-es úrbérrendezéskor pedig a mezővárosok is a jobbágyfalvakkal megegyező úrbéres elbírálás alá kerültek. A mezővárosok hanyatlásának okai között a kereskedelem terén bekövetkezett változások is szerepelnek. A XVIII. századtól a kereskedelem külföldi – lengyel, orosz, görög, örmény, majd zsidó – kereskedők kezére került. Az elharapódzó borhamisítások megakadályozására a görögöket, örményeket 1772-ben eltiltották a kereskedéstől,³⁹ és az *Orosz Borvásárló Bizottság* a sok zaklatás, akadályoztatás végett 1798-ban megszűnt.⁴⁰ A távozó orosz, görög és örmény kereskedőkkel a kereskedelem haszna is elenyészett, és nem járult hozzá sem a termelés, sem a települések fejlődéséhez.⁴¹

A Zempléni-hegységben a XVIII. század folyamán a korábbi kétszintű településhierarchia az oppidumok között megindult differenciálódással tovább tagozódott. A pusztán gazdaságuk és kereskedelmi forgalmuk révén fejlődő mezővárosok hátrányba kerültek a közigazgatási és kulturális szerepkörrel is bírókkal szemben. Sátoraljaújhely 1748-tól Zemplén vármegye székhelye és egyben járási központ, közigazgatási szerepköre révén fejlődött. Járási székhelyek voltak Gönc, Tokaj, Füzér. A kerületekre oszló járásokban a fenti városokon kívül Abaújszántó, Szerencs és Sárospatak kerületi központként szerepelt.⁴²

A telepítések és a század békés fejlődésének eredményeképp az 1780-as évekre a Zempléni-hegység sűrűnlakott vidékké változott. A II. József által készített első hivatalos magyarországi népszámlálás alapján alkothatunk képet a népesedési viszonyokról. Abaúj vármegye községsoros adatait megsemmisítették, így az ide tartozó településekről 1828-ból Nagy Ludovicus népességszámlálásának eredményei az első pontos lélekszám adatok (1. táblázat).

A XVIII. század végén az ország átlagos népsűrűsége 28,8 fő/km². A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye sűrűbben lakott, itt 35 fő/km², a Zempléni-hegységben pedig igen magas, 49,5 fő/km² a népsűrűség. Ezen belül csakúgy, mint korábban a mezővárosok a legsűrűbben lakottak. Itt 100–130 fő/km² a népsűrűség értéke (Tokaj 106, Mád 109, Tállya 115, Tolcsva 132 fő/km²). Hegyalja összességében a Meződűlő mögött áll népsűrűség tekintetében. Itt az adatok némileg torzítanak. Egyrészt mert a Meződűlő adatai későbbiek, másrészt mert Hegyalján Sárospatak területe önmagában 165 km² (a

36. Takács Béla: A Zempléni-hegység üveggyutái. Bp. 1966. 8–19., 20–23.

37. Vargai. m. 37.

38. Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 1975. 28–34., 40.

39. Feyér i. m. 208–211.

40. Tardy Lajos: A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Sárospatak. 146.

41. Berényi István (szerk.): Tokaj. Fejlesztési tervtanulmány. MTA–KFI Bp. 1977. 39.

42. Hajdu i. m. 242–243.

Meződülő összesen 204 km²), így ez a népsűrűséget csökkenti. Figyelemre méltó, hogy a Hegyközben ekkor még magasan az országos átlag feletti népsűrűség található, és az Erdővidék sem marad el attól sokkal.

A XIX. század első felében az országos népsűrűség 28,8-ről 45 fő/km²-re nőtt, míg a Zempléni-hegységben azonos szinten maradt. A vizsgált területen az 1831-es kolera-járvány, valamint a szőlő- és borgazdaság válsága eredményeképp tapasztalható visszaesés a lélekszám növekedésében. Az Erdővidék és a Hegyköz változatlan, a Hegyalja növekvő, a Meződülő csökkenő népsűrűségű területek.

Az 1848-as forradalomtól az első világháború befejeződéséig terjedő időszak

A XIX. század második felében a települések fejlődésére, a településhálózat alakulására döntő hatást gyakorolt a tőkés gazdaság fejlődésének mértéke, a vasútépítés nyomán a közlekedési és kereskedelmi centrumok átrendeződése, valamint a kiegyezést követő közigazgatási átszervezés. A kapitalizálódó gazdaságban tért hódító gyár-*ipar* településfejlesztő hatása meghatározó volt. A gyár-*ipar* központja Abaúj vármegyében *Kassa* lett. A Zempléni-hegység térségében *Szerencsen*, *Sátoraljaújhelyen* és kisebb mértékben *Tokajban* jelentett előrelépést az élelmiszeripari üzemek létrehozása.

A közlekedés fejlődésében döntő lépés volt a múlt század közepétől megindult vasútépítés. A Tokajt érintő Debrecen–Miskolc vonalat 1859-ben adták át, majd rá egy évre, 1860-ban, a Miskolc–Kassa közötti szakasz készült el. 1871–73 között a Szerencs–Sátoraljaújhely–Kassa vaspályát építették meg.⁴³ A vasúthálózat központja *Kassa* volt, emellett fontos csomóponttá vált *Szerencs*. *Sátoraljaújhely* számára kedvező közlekedéscsomópont helyzetet teremtett az innen Szerencs és Kassa irányába létesült közvetlen vasúti összeköttetés. Tokaj szárnyvonalra került. Itt a hagyományos tiszai átkelőhelyen a gőzhajózás megindulásakor hajózási ügynökség alakult, de a vasúthálózat kiszélesítésével a vízi szállítás jelentősége, és ezáltal Tokaj közlekedési szerepe is csökkent.⁴⁴

A kiegyezést követő közigazgatási átszervezés is hozzájárult a településrendszer módosulásához. A mezővárosi kategóriát megszüntették. Az 1870-es törvényhatósági és községi törvény csak a szabad királyi városokat (és a Zempléni-hegységben Sátoraljaújhely mint megyeszékhelyt) ismerte el törvényhatósági városként, a mezővárosokat a községek közé sorolta.⁴⁵

A XIX. század végén a vásárok mindinkább elvesztették jelentőségüket, szerepüket fokozatosan a boltok vették át. A filoxéra pusztítása is hátrányosan érintette az egykori mezővárosok gazdaságát. Azok a települések, amelyekben a szőlő- és borgazdaság, valamint a vásárok jelentették a városi fejlődés alapját, fokozatosan valóban községi szintre süllyedtek (Olaszliszka, Erdőbénye, Bodrogkeresztúr stb.). *Sátoraljaújhely megyei város* mellett a Hegyalján *Sárospatak*, *Tokaj*, *Szerencs* és *Abaújszántó* mint *járási székhelyek*, a Meződülőn *Gönc* továbbra is városias települések maradtak, és a közép-, illetve alsó fokú központok szerepét töltötték be. A kiegyezés után kialakultak a különböző ágazatok közép- és alsó fokú szakigazgatási szervei. A járási és megyei illetékességű hivatalokat a fenti települések hozták létre. A szakigazgatási szervek több megyére kiterjedő hatáskörű intézményei Kassán, Miskolcon és Debrecenben alakultak ki.⁴⁶

1850–1920 között a mai Magyarország népessége csaknem megduplázódott: 4,2 millióról 8,0 millióra nőtt, a népsűrűség 45 fő/km²-ről 86 fő/km²-re emelkedett. A mai

43. Csikvári Jákó: A közlekedési eszközök története II. Bp. 1883. 17., 35., 39., 40.

44. Berényi i. m. 40.

45. Csizmadia i. m. 121.

46. Hajdu i. m. 243.

1. táblázat

A Zempléni-hegység, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Magyarország népessége (32)

		1715	1720	1786	1836	1850	1857	1870	1881	1890	1900	1910	1920	1930	1941
HEGYALJA	Fő	°3936	°4764	43394	58764	49894	53512	62835	59600	67516	77891	85004	87610	89948	92398
818 km ²	Fő/km ²	x 656	x 794	53,0	71,8	61,0	65,4	76,8	72,9	82,5	95,2	103,9	107,1	110,0	113,0
Hegyalja	Fő	°3012	°3780	33660	44702	37024	40932	48395	46450	52422	60834	65902	68673	69133	70730
Mezővárosai	Fő/km ²	x 502	x 630	61,6	81,9	67,8	75,0	88,6	85,0	96,0	111,4	120,7	125,8	126,6	129,5
546 km ²															
Mai városok	Fő			12900	18351	17131	19422	25138	25323	30082	37114	41626	44154	44071	46440
274 km ²	Fő/km ²			47,0	67,0	62,5	70,9	91,7	92,4	109,8	135,4	151,9	161,1	160,8	169,5
MEZŐDÚLÓ	Fő	°588	°942	17059	17262	15249	15321	15051	13774	13808	13327	13161	13583	14113	14101
204 km ²	Fő/km ²	x 93	x 157	83,6	84,6	74,7	75,1	73,8	67,5	67,7	65,3	64,5	66,6	69,2	69,1
HEGYKÖZ	Fő	366	°510	10724	11046	10520	10461	11629	10155	10191	10218	10619	10418	11304	11994
244 km ²	Fő/km ²	x 61	x 85	43,9	45,3	43,1	42,9	47,7	41,6	41,8	41,9	43,5	42,7	46,3	49,1
ERDŐVIDÉK	Fő	°192	°414	6698	6811	6687	7074	7059	6103	6531	6748	6516	6609	7266	7643
321 km ²	Fő/km ²	x 32	x 69	20,9	21,2	20,8	22,0	22,0	19,0	20,3	21,0	20,3	20,6	22,6	23,8
ZEMPLÉNI- HEGYSÉG ÖSSZESEN	Fő	°5082	°10410	77875	93883	82350	86368	96574	89632	98046	108184	115300	118220	122631	126136
1587 km ²	Fő/km ²	x 842	x 1489	49,5	59,1	51,9	54,4	60,9	56,5	61,8	68,2	72,6	74,5	77,3	79,5
MAIB.-A.-Z. MEGYE	Fő			246219	360059	351256	350497	382264	373830	408174	469681	513193	535588	585154	633105
7023 km ²	Fő/km ²			35,0	51,3	50,0	49,9	52,7	51,6	56,3	64,8	70,8	73,9	80,7	87,4
MAI MAGYARORSZÁG	Fő			2681595	3850638	4180362	4534973	5011310	5329191	6009351	6854415	7612114	7986875	8685109	9316074
	Fő/km ²			28,8	41,4	45,0	48,8	53,9	57,3	64,6	73,7	81,8	85,8	93,4	100,1

Hegyalja mezővárosai: Abaújszántó, Tállya, Mád, Tokaj, Tarcál, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Tolcsva, Olaszliszka, Szerencs, Sátoraljaújhely,

Sárosputak

Mai városok: Szerencs, Tokaj, Sátoraljaújhely, Sárosputak

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és a Zempléni-hegységben szerényebb, másfélszeres volt a növekedés. A vizsgált területen kistájanként eltérően alakult a népmozgalom. Hegyalján a Zempléni-hegység átlagánál nagyobb mértékben (+77%) nőtt a népességszám. Különösen gyors a mai 4 város (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs, Tokaj) növekedése (+158%). A Meződűlőn csökkent (-13%), a Hegyközben és az Erdővidéken stagnált a lélekszám. A népsűrűség mindjobban elmaradt az országostól, az Erdővidéken negyede, a Hegyközben a fele, a Meződűlőn kétharmada annak (1. táblázat).

Az országos növekedést elsősorban a közegészségügyi állapotok javulása idézte elő. A csecsemőhalandóság csökkenése, a járványok visszaszorulása és az életkor meghosszabbodásának kedvező hatását a kivándorlások és az első világháború emberáldozatai sem tudták érezhetően befolyásolni. Térségünkben Hegyalja növekvő népessége a szőlő magas eltartóképességét jelzi. A filoxeravészt sok esetben az elvándorlás, kivándorlás okaként tüntetik fel. Ha a szőlők pusztulásakor sokan el is hagyták a történelmi borvidéket, csakhamar visszaszivárogtak. A szőlők újratelepítése ugyanis ismét sokaknak biztosított munkát és megélhetést. A Meződűlő gabonája és állati termékei az erősödő tőkés verseny és a század végi gabonaválság miatt a törpebirtokosoknak nem nyújtott megfelelő létszámot, így itt igen erőteljes volt a kivándorlás. A Hegyköz és az Erdővidék stagnáló lélekszáma mutatja, hogy a csekély termőképességű mezőgazdasági területek és az erdő nem tudott több embert eltartani. Az amerikai kivándorlás mellett jelentkezett az ország fejlődő gyáriparának elszívó hatása is.

A két világháború közötti időszak

Az első világháborút követően a trianoni békeszerződésben foglalt államhatárok-nak megfelelően átrendeződött a település- és közlekedéshálózat. A Zempléni-hegység térségének ipari, kereskedelmi és közlekedési, és részben közigazgatási központja Kassa, valamint a Kassa-Sátoraljaújhely vasútvonal Csehszlovákiához csatolása gyakorolt döntő hatást a település- és közlekedéshálózat átalakulására. A korábban gyűrűs elrendezésű vasúthálózat most Miskolc és Szerencs központtal, a Hernád-völgyén és a Hegyalján át az országhatárig, valamint Tokaj érintésével Nyíregyháza felé irányulóan sugaras szerkezetűvé vált.

1920 után Abaúj vármegye székhelyéül *Sziksztót* jelölték ki. Ez a kevésbé fejlett Hernád-völgyi mezőváros azonban pusztán formailag lett központ. Kassa szerepét a Zempléni-hegység térségében Sátoraljaújhely lett volna leginkább hivatott átvenni. Zemplén vármegye székhelyét azonban szintén hátrányosan érintették a határváltozások. Bodrogi közli vonzaskörzetének jelentős része és a Kassa felé vezető vasútvonal is Csehszlovákiához került. A térségben öt település – Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs, Tokaj és Gönc vette át a központi funkciókat. Fokozatosan kialakult egy *Miskolc felé irányuló vonzás*, amely kapcsolat azonban a két világháború közötti időszakban még csak nagyon halványan érzékelhető.

1920–1941 között a XIX. század második felében és a századelőn tapasztalható ugrásszerű népességszám növekedés országosan (+16%) és a vizsgált területen is (+7%) lelassult. Tokaj-Hegyalján és a mai négy városában is mindössze 5%-kal, a Meződűlőn 4%-kal nőtt a népességszám, az Erdővidéken és a Hegyközben azonban a korábbi stagnáló lélekszám 15–15%-kal emelkedett.

Tokaj-Hegyalja térsége, amely a jobbágy-felszabadítást és a követő kapitalizációs időszakában fokozottan bekapcsolódott a külpiaci termelésbe, különösen hátrányos helyzetbe került a vámmentes piacok elvesztése és a gazdasági válság nyomán, így népességmegtartó ereje jelentősen csökkent. A Meződűlőn az amerikai kivándorlás csökkenése eredményeképpen a korábban fogyó népességszám ekkor szerényen emelkedő tendenciát mutat, de az 1850-es szintet így sem érte el. Az Erdővidéken a lélek-

szám gyarapodása jelzi, hogy a trianoni békeszerződés után erősen megfogyatkozott erdőállományú országban megnőtt az erdő népességeltartó képessége. A Hegyközben a megelőző időszakban sem elsősorban külpiacra termelő, önellátó mezőgazdaság és az erdőgazdaság tette lehetővé a lélekszám növekedését.

A régiók településeinek létrejöttét és fejlődését, népességszámuk változását alapvetően meghatározza az adott természeti és társadalmi-gazdasági feltételek között folytatott termelés fejlettségi szintje. A gazdasági élet a táj népességmegtartó képességének döntő tényezője, virágzása, illetve hanyatlása érzékenyen tükröződik a települési és népesedési viszonyok, az életkörülmények alakulásában. A Zempléni-hegység, e korán betelepült és virágzásnak indult régió a török hódoltság korában élte fénykorát. A *térség helyi energiái* – a hegység *erdőségei, legelői, ásványkincsei*, a D-DK felé *nyitott medencék kedvező klimatikus adottságai*, a domb- és sík vidékek *szőlő, gyümölcs, és szántó művelésre alkalmas térségei*, a *vizek adta energia, szállítási és halászati lehetőségek*, az *ártéri legelők*, valamint a térség *helyzeti energiái*, az Alföld és a Kárpátok közötti *földrajzi fekvés*, az É-D, illetve K-Ny között folyó *távkereskedelem* Hernád és Bodrog mentén haladó *útvonalai*, valamint a felvilágosult, vagyonos *nemesek* (Rákócziak, Károlyiak) tevékenysége révén a XVI–XVIII. században az országos szinthez képest fejlett terület volt. Gazdagságát az ökológiai viszonyokra épülő intenzív területhasználat, elsősorban a szőlőművelés, másodsorban az állattenyésztés és szántógazdálkodás, valamint a bányászat és manufaktúraipar adta. A XIX. századtól a szőlőtermesztés ismétlődő válságai az ipar hanyatlása, illetve visszafogott fejlődése nyomán a térség már nem sorolható az élenjárók közé. A trianoni békeszerződés után hátrányosan érintette Kassa Csehszlovákiához csatolása, és az északi kereskedelmi kapcsolatok elvesztése. Az országban erőteljesen fejlődő gyáripar – szén- és ércleőhelyek hiányában – nem a térségben települt. A mezőgazdaság nem tudott elegendő dinamikát adni a régió fejlődéséhez, és egyre inkább periférikus területté vált.

DIE SIEDLUNGEN IM ZEMPLÉN-GEIRGE UND IHRE EINWOHNERSCHAFT BIS HIN ZUM ZWEITEN WELTKRIEG

In den Randgebieten des Zemplén-Gebirges lässt sich die Gegenwart des Menschen vom Paläolithikum und Neolithikum an nachweisen. Die Vorfahren der Ungarn ihre ersten Quartiere in der Gegend von Szerencs und Sárospatak, am Fusse des Gebirges aufgeschlagen. Später folgte darauf die Inbesitznahme der Landschaften entlang der Flüsse Hernád, Ronyva und Bózsva. Die königlichen sowie die sich nach dem Tatarensturm herausbildenden adeligen Burggüter entstanden im Laufe des 11.–12. Jahrhunderts um die Burgen von Abaujvár, Tokaj und Sárospatak und während des 13.–14. Jahrhunderts bei Füzér, Regéc, Boldogkő, Sárospatak und Tállya sowie darüber hinaus im 15.–16. Jahrhundert um die Burgen von Tokaj und Szerencs. Jene Siedlungen, die im Laufe des 13.–15. Jahrhunderts durch die Landwirtschaft, in erster Linie durch den Weinanbau, aber auch durch den Bergbau, den Handel und Zolleinnahmen sowie Märkte grösser und reicher geworden waren, erhielten die Privilegien der Stadt beziehungsweise des Marktfleckens. (Sárospatak, Sátoraljaújhely, Telkibánya, Tolcsva, Gönc, Vizsoly, Szántó, Tállya, Szerencs, Tarcal, Tokaj, Liszka.)

Zur Zeit der Türkenherrschaft stellte das Aufblühen der Marktflecken ein entscheidendes Moment der Stadtentwicklung dar, und dies vor allem im Zemplén-Gebirge und in erster Linie am Fusse von Tokaj-Hegyalja, welche im wirtschaftlichen wie auch im politischen Leben des Landes eine bestimmende Rolle spielten. Während des 16. Jahrhunderts wurden auch Mád, Erdőbénye und Bodrogkeresztúr zur Oppidum erhoben. Wie stark die Gegend Tokaj-Hegyalja entwickelt war, zeigt jene Tatsache, dass

in den dortigen zwölf Marktflecken mehr als anderthalb mal so viel Menschen lebten als in den zehn Landstädten des Komitats Zemplén ausserhalb dieser Gegend. Bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts zeigte die Einwohnerzahl eine ständige Wachstumsrate, doch infolge der Kriegswirren ging dann auch hier die Einwohnerzahl stark zurück, obgleich dies in den mehr besiedelten und geschützteren Marktflecken nicht so deutlich zu spüren war.

Nach dem Frieden von Szatmár nahm die Einwohnerzahl dank einiger Verordnungen zur Förderung der Besiedelung und der Einwanderung wieder zu. Dies zeigte sich vor allem darin, dass in dieser Gegend deutsche und slowakische Dörfer angesiedelt wurden. Im Jahre 1786. zur Zeit der ersten offiziellen Volkszählung in Ungarn lag die Bevölkerungsdichte im Zemplén-Gebirge mit 49,5 Personen/km² fast doppelt so hoch wie der Landesdurchschnitt. Zum Ende des Jahrhunderts hin verloren die am dichtesten besiedelten Marktflecken (110-130 Personen/km²) jedoch mehr und mehr ihre Privilegien und bei der Regelung der Frongelder im Jahre 1767 wurden sie schon genau behandelt wie Leibeigenendörfer. Die Siedlungen, die sich allein durch ihre Wirtschaft und ihren Handelsverkehr entwickelt hatten, wurden gegenüber denen, die in der Verwaltung und in der Kultur eine Rolle spielten, sehr benachteiligt. Zu letzteren gehörten beispielsweise Sárospatak, Sátoraljaújhely, Gönc und Tokaj.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts übten das Mass der Entwicklung von kapitalistischer Wirtschaft und Fabrikindustrie, infolge des Eisenbahnbaus die Umorganisation der Verkehrs- und Handelszentren sowie nach dem Ausgleich die Umstrukturierung in der Verwaltung auf die Entwicklung der Siedlungen und die Herausbildung des Siedlungsnetzes einen entscheidenden Einfluss aus. Durch das Munizipalgesetz von 1870 wurden hiert sämtliche Marktflecken – mit Ausnahme von Sátoraljaújhely – den gemeinden zugeordnet. Die Siedlungen, wie Sátoraljaújhely und Szerencs, die in den Mittelpunkt von Verwaltung und Wirtschafts- sowie Handelsleben gekommen waren, nahmen eine kraftvolle Entwicklung. Sárospatak, Tokaj, Gönc und Abaújszántó blieben auch weiterhin Siedlungen mit städtischem Charakter, während in den übrigen Marktflecken die Entwicklung stehenblieb. In den Jahren zwischen 1850 und 1920 nahm die Einwohnerzahl aus der Gegend von Tokaj-Hegyalja, welche eine führende Position im wirtschaftlichen Aufschwung dieser Region einnahm, wie im gesamten Land um das Doppelte zu, wohingegen die Bevölkerungsdichte in den übrigen Regionen des Zemplén-Gebirges immer mehr hinter dem Landesdurchschnitt zurückblieb, und zwar in den Waldgebieten um ein Viertel, im Zwischengebirgsraum um die Hälfte und im Ackerbaugebiet um zwei Drittel.

Nach dem ersten Weltkrieg wurde infolge des Friedensvertrages von Trianon die Stadt Kassa, das am weitesten entwickelte Wirtschafts- und Verkehrszentrum von Nordostungarn der Tschechoslowakei angeschlossen. So gingen die Handelsbeziehungen zum Norden wie auch die zollfreien Märkte verloren. Dies sowie auch die Weltwirtschaftskrise war ausserordentlich nachteilig für die Region des Zemplén-Gebirges. Hier gab es nämlich nur eine spärliche Industrie, denn man hatte sich vor allem auf die Land- und Forstwirtschaft konzentriert. So blieb diese Region in ihrer Entwicklung hinter der des Landes immer mehr zurück.

Eva Gyuró Konkoly

EGY ELMARADOTT TERÜLET FELZÁRKÓZÁSÁNAK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI LEHETŐSÉGEI

GADÓCZINÉ FEKETE ÉVA

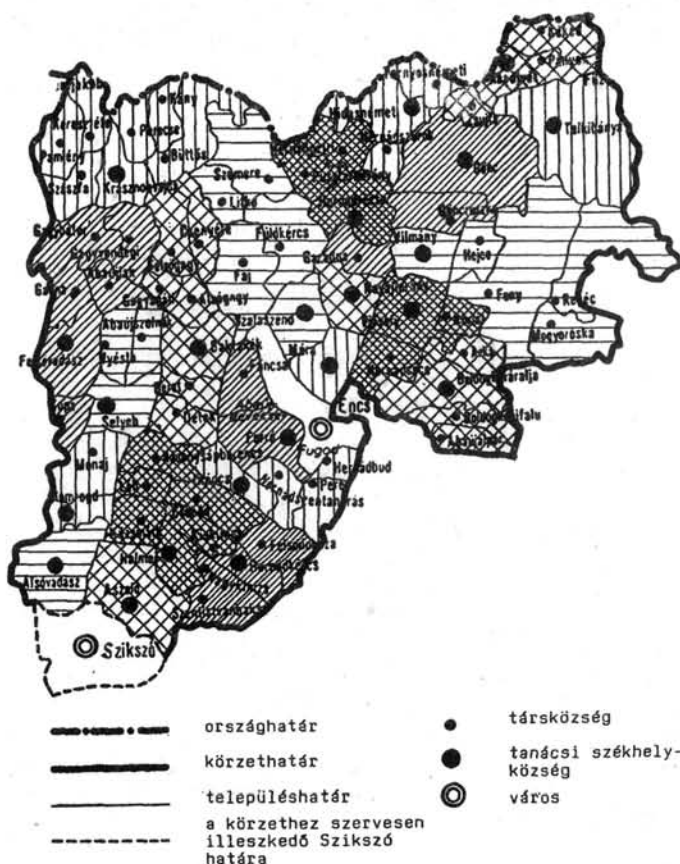
I. Az elmaradottság értelmezése, megnyilvánulási formái az encsi városkörzetben

A Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén fekvő, a *Cserehát* keleti felére, a *Zempléni-hegység* nyugati peremére és a *Hernád* folyó völgyébe települt 77 település által alkotott, az 1984-es közigazgatási beosztás szerint *encsi városkörzetnek* nevezett terület (1. kép) egészét szokás az „elmaradott” jelzővel illetni. De mit is jelent ez a fogalom? Miben nyilvánulhat meg egy terület elmaradottsága?¹

Elmaradottság alatt – a települések tetraédes modelljéből kiindulva² – az adott térség településeit felépítő természeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szféráiból valamelyiknek vagy egyszerre többnek is a tágabb környezet, jelen esetben az ország, ill. annak más területeitől elmaradó fejlettségi színvonalát értem. Mint általában a fejlettség, úgy az elmaradottság sem tekinthető pusztán mennyiségi paraméterekkel leírhatónak, s időben és térben változó kategória. A történelem különböző korszakaiban, ill. a Föld különböző tájain más és más tényező jelenítheti meg az elmaradottságot.

A természeti szféra „elmaradottsága” a természeti környezet nyújtotta lehetőségeknek a kor termelési színvonalából, a társadalom igényeiből adódó követelményektől való elmaradásában rejlik. Ilyen alapon lehet kedvezőtlen természeti adottságokkal rendelkező területekről beszélni. A vizsgált területen három természetföldrajzi kistáj található, így a természeti adottságok a területen belül is részben különböznek (2. kép). A területi munkamegosztásban való bekapcsolódás természeti alapját a terület egészére jellemző, az Alföldnél hűvösebb, csapadékosabb, borús éghajlat mellett a *Cserehát*on az agyagbemosódásos barna erdőtalajokon kialakult gyenge termőképességű, errodált termőföld, a nagyüzemi szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas reliefviszonyok, a még foltokban meglévő erdők, a szőlő- és gyümölcsstermesztésre helyenként alkalmas homokos dombhátak, az építőanyagként hasznosítható homok és kavics, és az újabban felértékelődő tájképi adottságok jelenthetik. A gazdálkodás természeti feltételrendszeréhez a *Zempléni-hegység peremvidékén* a *Csereháténál* is gyengébb termőképességű termőföld, az erdőségek, az építőanyagként hasznosítható ásványkincsek tartoznak. Napjainkban itt is jelentős értéket képvisel a környezet tisztasága, tájképi szépsége. Természeti potenciálja alapján a *Hernád-völgy* a legalkalmasabb a földműve-

1. Az elmaradottság problémakörének komoly hazai szakirodalmi is van. Így érdemes megemlíteni az *Enyedi György*, *Laczkó László*, *Valér Éva* által vezetett kutatásokat, valamint a *Barta Györgyi*, *Beluszky Pál*, *Berényi István*, *Lukács Jánosné*, *Perger Frigyesné*, *Sikos T. Tamás* vizsgálatait, melyek esettanulmányokkal is igazolták, hogy az alábbi megállapítások nem csupán hipotetikus jellegűek, hanem Encs térségében is jól kimutathatók.
2. *Tóth József*, 1988. 16.

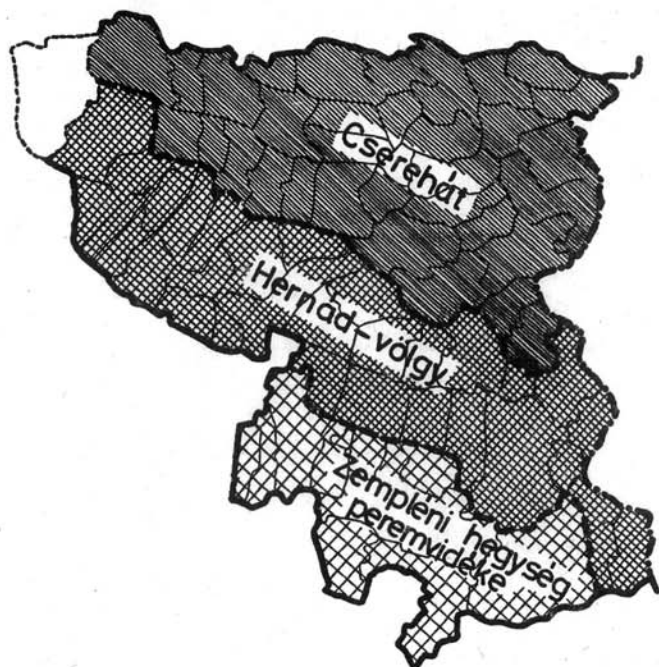

1. kép. A vizsgált terület települései az 1984-es városkörzeti beosztás és a tanácsi körzetek szerint

lésre, ugyanakkor a folyó völgy jelentette természetes közlekedési útvonal is növeli a munkamegosztásban való részvétel lehetőségeit. Encs városkörzetében tehát a természeti szféra „elmaradottságának” megítélése nézőpont kérdése, hiszen egyrészt nem egységes e tekintetben a terület, másrészt mindhárom kistérségnek megvannak a maga értékei, melyek lehetőséget adnak akár az országos szintű területi munkamegosztásba való bekapcsolódásra is.

A gazdasági struktúra elmaradottsága azonban éppen a területi munkamegosztásba való bekapcsolódás alacsony hatásfokát, a gazdasági fejlődés centrumaitól való tényleges és eszmei távolságot, a gazdasági egységek minőségi, de akár mennyiségi hiányát, alacsony hatékonysággal való működését foglalja magába. Mindez megnyilvánul a foglalkoztatási lehetőségek mennyiségi és minőségi hiányosságában, a kedvezőtlen ingázási viszonyokban, az alacsony jövedelemszínvonalban, azaz a terület népességeltartó képességének gyengeségében.

A területen járva a legszembetűnőbb az infrastruktúra elmaradottsága jelzi a leépülést. Ez az épületek, műszaki építmények, a település egész külsejének elhanyagolt voltában, a kor technikai színvonalától való elmaradásában, a lakosság biológiai és szellemi újratermelődését biztosító egészségügyi-szociális és oktatási-kulturális intéz-

- országhatár
- városkörzet határa
- településhatár
- a természetföldrajzi kistájak településhatárokat követő határa

2. kép. A vizsgált terület természetföldrajzi felosztása

mények által nyújtott szolgáltatás alacsony színvonalában vagy éppen hiányában, azaz a népességellátó képesség gyengeségében érhető utol. Ugyanakkor az eltartó képesség növelésének, a gazdasági szféra fejlődésének egyik gátját is jelentik.

A társadalmi szféra elmaradottsága a népesség aránytalan kor szerinti összetételében, az eltartó képességnek nem megfelelő foglalkozási szerkezetben, a műveltség alacsony színvonalában, a fejlődést hordozó ambiciózus, teherbíró, vállalkozó, megfelelő ismeretekkel rendelkező réteg abszolút vagy relatív hiányában, a helyi társadalmak³ kialakulatlanságában, cselekvőképtelenségében, gyakran erős külső függőségében nyilvánul meg. Többnyire a gyenge népességeltartó és népességellátó képesség egyenes következményeként alakul ki a vándorlásokkal járó kontraszelekció, és a megélhetés biztosításának elsődlegességéből, a munkaerő deficités értékesítéséből adódó életformák térhódítása révén. Ugyanakkor egy idő után már oka is lehet a gazdasági és infrastrukturális elmaradottságnak, lehetetlenné téve a gazdaság fejlődését s alapot szolgáltatva az ellátó képesség erősítését szükségtelennek tartó ideológiák kidolgozásához, érvényesítéséhez.

3. A fogalom alatt itt Bánlaki Pál, 1986. értelmezéséhez hasonlóan, valamiféle helyi érdekek mentén szerveződött, határozott társadalmi struktúrát ért.

A korábbi kutatások részletesen is bemutatták, hogy Encs körzete valóban kimeríti az elmaradottság fenti ismérveit akár az országos átlagos értékekhez, akár a megye vagy az ország számos más területéhez viszonyítunk.⁴ Az is kitűnik azonban, hogy a területen belül kissé jobb a helyzete a Hernád-völgy, különösen az Alsó-Hernád-völgy településeinek, s a legsötétebb a kép a Cserehát magterületén, ill. a Zempléni-hegység peremvidékéhez tartozó településekben. Mivel az elmaradottság, mint állapot a települést felépítő szférák valamelyikének vagy akár mindegyikének az általános fejlődési iránytól, ill. ütemtől való lemaradásából az egyes szférák közötti kölcsönhatás közben felerősítve – tehát egy külső és belső tényezők által meghatározott folyamat következményeként – jöhet létre, így a térség helyzetének, lehetőségeinek érzékeléséhez is ezen folyamat elemzése szükséges. A továbbiakban e tanulmány célja éppen az, hogy – főként a térséggel foglalkozó korábbi kutatási eredmények alapján – rávilágítson az elmaradottság kialakulásának folyamatára, az idevezető tényezőkre, a felzárkózás eddigi és jelenlegi lehetőségeire, és mérlegelje ezek mai problémáinkhoz nyújtott tanulságait.

II. Az elmaradottság kialakulásának folyamata az encsi városkörzetben

1. *A fénykor.* A folyamat gyökerének feltárásához addig a pontig kell visszamenünk a történelemben, amikor a terület nagy részén a településeket felépítő szférák fejlettségi színvonalát még minden jel szerint összhang jellemezte. Ilyen kiindulópont lehet számunkra a 14–15. század.⁵

A virágzó feudalizmus idején a kor termelési színvonalának megfelelően jó minőségű termőterületekkel, kiterjedt erdőségekkel, folyóvízzel és *Telkibánya* környékén kitermelhető nemesfémvagyonnal⁶ rendelkező, az ország egyik legfontosabb közlekedési útvonala mentén⁷ fekvő terület korántsem számíthatott elmaradottnak. A kedvezőnek mondható természeti adottságokra – a kor döntően településszintű munkaerőre és termőföldre alapuló, elsősorban a mezőgazdasági tevékenységre koncentrált gazdasági formájának megfelelően – önellátásra és árutermelésre is képes, főként állattenyésztéssel és szőlőtermesztéssel foglalkozó fejlett paraszti gazdaságok épülhettek. Erről tanúskodik, hogy az 1332–35. évi pápai tizedlajstromok éves befizetései szerint Abaúj vármegyében a legtöbb tizedet fizető, azaz feltételezhetően a legnépesebb és legfejlettebb, országosan is előkelő helyen álló települések között találjuk *Gönc*, *Szikszó*, *Korlátfalva*, *Gagy*, *Forró* településeket, és a megyében az egy plébániára eső átlag Kassa nélkül is országos viszonylatban a legmagasabbak közt volt.⁸ Valamint a 14. században szőlőtermesztésről nevezetesek voltak *Abaújdevecser*, *Abaújkér*, *Vizsoly*, *Gönc*, *Alvadász*, *Gadna*, *Novaj* és *Németi* települések.⁹ *Gönc*, ill. *Forró*, *Garadna*, *Novaj*, *Németi* és *Szurdokbénye* mint vásáros, ill. város hely kereskedelme révén is virágzott.¹⁰ *Telkibányán* pedig az említett nemesfémvagyon kitermelése nyújtott a fejlődéshez alapot. A terület szervesen illeszkedett tehát az ország gazdasági rendszerébe, termékeivel külpiacokon is tudott jelentkezni.

4. Elsősorban *Barta Gy.*–*Beluszky P.*–*Berényi I.*, 1976. vizsgálatát, ill. a szerzők ezt megelőző esettanulmányait kell itt kiemelni.

5. *Györffy Gy.*, 1966. és *Csánki D.*, 1890. műveiből meríthetjük elsősorban az erre a korra vonatkozó információkat.

6. Oklevelekben 1270-től említik *Teluky* falut és bányatelepet (*Abaúj-Torna Vm.* 1939.)

7. A Lengyelországba és Oroszországba vivő hadiút a Hernád völgyében futott, vonaláról részletesebben ld. *Györffy Gy.* i. m. 53.

8. *Györffy Gy.* i. m. 54.

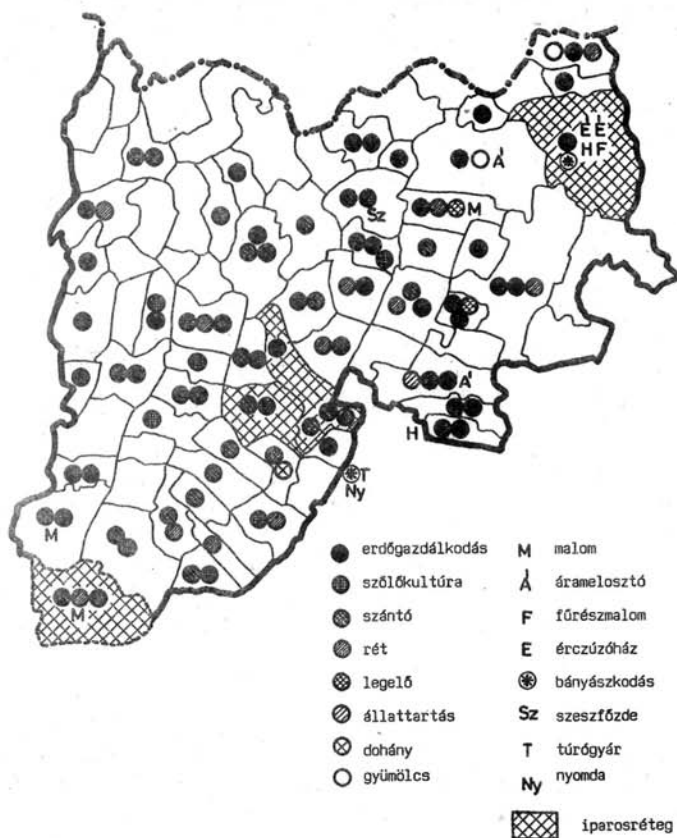
9. Uo. 53.

10. Uo. 53.

A kor viszonyai közötti fejlettebb gazdasági szféra kialakulását segítették a 13. században főként Telkibányára és a vizsolyi ispánság 10 falujába¹¹ betelepített német telepesek¹² fejlett termelési kultúrája, és az ezt érvényesülni hagyó – sőt ösztönző –, a helyi társadalmak szerveződését is serkentő ún. hospes-jogok.¹³ A telepesek kiváltságai, a fejlett paraszti gazdaságok, valamint a fekvésből eredő előnyöket kihasználó kereskedelmi tevékenység talaján a terület települései közül *Telkibánya*, *Gönc*, *Vizsoly*, *Forró*, *Aszaló*, *Szikszo* elindult a mezővárosi fejlődés útján.¹⁴ A paraszti árutermeletés, a mezőgazdálkodás hatékonyságának növelése érdekében pedig – a tagolt felszínnek és az akkori technikai, technológiai fejlettségnek megfelelően – egy, a mainál lényegesen sűrűbb, aprófalvas településhálózat alakult ki és bizonyult életképesnek.¹⁵ A természeti, gazdasági és társadalmi szféra között tehát ez időben összhangot feltételezhetünk. A műszaki, infrastrukturális szféráról információ híján, s általában az e korban játszott kisebb szerepe miatt nem sokat mondhatunk, de a kultúra szempontjából figyelemre méltók a korszakból máig fennmaradt építészeti emlékek, és Szikszo, Gönc 16. századi középfokú iskolájáról, Forró, Aszaló iskoláiról, a Vizsolyon működő könyvnyomdáról, a reformáció korai kibontakozásáról szóló híradások.¹⁶

2. *A területi fejlődésben való lemaradás kezdete.* Az egyes településalkotó szférák összhangja a majorsági gazdálkodás¹⁷ uralomra jutásával bomlott meg.¹⁸ Ez a gazdasági struktúrában a paraszti gazdaságokkal szemben a nagybirtok dominánssá válását és a korábbi állattenyésztő, szőlőművelő jelleggel ellentétben a kisebb hatékonyságú, kedvezőtlen külpiaci értékesítési lehetőségekkel rendelkező, kevesebb szakértelmet követelő árutermelető gabonatermesztés súlyának növekedését eredményezte.¹⁹ A társadalmi

11. A vizsolyi ispánsághoz tartozó falvak: Vizsoly, Egyházasvizsoly, Gönc, Perény (ma Csehszlovákiában), Vilmány, Hernádcéce, Felsődobsza, Hidasnémeti, Tornynosnémeti, Miglécnémeti (ma Csehszlovákiában) *Györffy Gy.* i. m. településsoros információiból a mai nevek szerepeltetésével.
12. 1217 körül a királyné telepítette be őket a birtokában lévő területekre (*Györffy Gy.*, i. m. 44.)
13. A hospes-jogok közé tartozott a csöböradó és beszállásolás alóli mentesség, a végrendelkezési és a vásártartási adó, a szabad pap- és bíróválasztás, a pénzbeli adózás (B.-A.-Z. m. T. 1970. 23.)
14. *Molnár I.*, 1989. 21.
15. Az egész Abaúj megyében a XIV. sz.-ban 250, majd a Hunyadiak korában 318 lakott hely volt. A 250-ből 116 helyezkedett el a vizsgált területen – a mai 77-tel szemben. Így pl. a megszűnt települések közé tartozik: Pere és Vadász között Bakóháza, Belencze, Capóháza, Csatóháza nevű, Novaj mellett Dezsóháza nevű, Forró mellett Marczelfalva nevű, Szend és Méra határában Noé nevű, Nagykinizs határában Olaj nevű, Garadna mellett Papi nevű, Monaj mellett Pocsaj nevű, Garadna mellett Sárvár nevű és Szikszo mellett Sziget nevű, Pere és Szántó mellett Tövis-Pere nevű, Gibárt mellett Tuzsa nevű település. (*Györffy Gy.*, 1966., *Csánki D.*, 1980.)
16. Ilyenek pl. az 1220 előtt épült vizsolyi ref. templom és a gótikus abaújvári templom (*Genthon I.* 1980.) B.-A.-Z. m. T. 1970.
17. A majorsági gazdálkodás lényege: a földesurak maguknak igyekeztek biztosítani a mezőgazdasági árutermeletés hasznát. Eleinte főleg oly módon, hogy növelték a jobbágyok pénzterheit, több akként, hogy maguk is bekapcsolódtak a mezőgazdasági termékek kereskedelmébe. Végül a harmadik szakaszban a majorsági birtokok területét a jobbágyföldekkel szemben növelve, az ún. második jobbágyság rendszerét felhasználva, a jobbágyok robotmunkájával, a munkajáradék kiterjesztésével építették ki és fokozták a majorsági gazdálkodást. (*Új Magyar Lexikon*, 1960.)
18. Itt az általánostól valamivel később, a XVII. sz. elején vált uralkodóvá. (B.-A.-Z. m. T. 1970. 31.)
19. 1966-ban pl. a regéci uradalom jövedelmének 40%-a származott majorsági termelésből, és az ott termelt gabona mennyisége megközelítette a dézsmából eredőét. (Uo. 31.)

3. kép. A gazdasági szerkezet a 19. század közepén
(Fényes Elek munkája alapján)

struktúrában pedig – a majorsági területek műveléséhez szükséges munkaerő biztosítására törekvő szigorú intézkedések, az ún. második jobbágyság bevezetése következtében – a jobbágyok és a kialakuló iparos réteg elszegényedéséhez, a mezővárosi fejlődés megtorpanásához, ezzel a kézműipar fejlődésének lehetetlenségéhez és végső soron a majorsági gazdálkodás saját piacainak beszűküléséhez is vezetett. Mindez végül a 17. század végének – a nagy parasztfelkelésekben is megnyilvánuló – társadalmi-gazdasági válságába torkollott.²⁰ A gazdasági potenciál, a területi munkamegosztásban való hatékony részvétel lehetőségének csökkenése – ezáltal a lemaradás folyamatának elindulása – mellett a térség településeit a török hódítás és a Rákóczi-szabadságharc közvetlen pusztításai, a járványok, az elemi károk tovább gyengítették. Számos település hosszabb-rövidebb időre el is néptelenedett,²¹ ezzel fejlődésük egy időre drasztikusan megszakadt.

20. Uo., 32.

21. 1715–20-ban a vizsgált terület települései közül 35-öt jelöltek lakatlannak (köztük Szentistvánbaksa és Fancsal 100-150 évig volt elhagyott), 15-öt kuriális, jobbágylakosság nélküli településnek, és a többi 36 településben is csak kb. 60 jobbágy családot írtak össze. (Abaúj-Torna Vm. 1939. településsoros adatai)

3. *A felzárkózás első lehetősége.* A 18. század elején a népességében erősen megfogyatkozott, elnéptelenedett települések gazdasági tevékenységének újjászervezése a magasabb színvonalon való újrateherelés lehetőségét hordta magában. A vidék legnagyobb földesurai²² által menedzselte újratelepítések elsődleges célja azonban – alapvető érdekeiknek megfelelően – a nagybirtokok munkaerő-szükségletének biztosítása, a majorsági gazdálkodás működési feltételeinek garantálása, egyben konzerválása lehetett. A különösebb szakértelmet nem igénylő gabonatermesztési és erdőgazdasági profil – a 13–14. századi betelepítésektől eltérően – nem tette szükségessé magasabb termelési kultúrájú népesség betelepítését. A munkaerő mennyiségi és kevésbé a minőségi biztosítása volt a cél. Ugyanakkor a korábbi rebellis református lakosság helyett a katolikus magyarok²³ és a rutének kerültek többségbe.²⁴

A nagybirtok által el nem foglalt területeken a vármegyei kormányzat nyújtotta háromévi adómentességgel²⁵ is ösztönözve, paraszti, kismemesi falvak sora jött létre. Így pl. a Száraz-völgy településeiben²⁶ dinamikusabb gazdasági és társadalmi fejlődés bontakozhatott ki, de hatásuk a terület egészét tekintve csekélynek bizonyult. A nagybirtokokhoz kapcsolódó részekben pedig a majorsági gazdálkodás – bilincseinek átmeneti lazulása után a 18. század derekától új erőre kapva – ismét kezdte leszorítani a parasztság életlehetőségeit, tovább éltetve a birtok- és termelési szerkezetben lévő aránytalanságokat, és akadályozva a kézműipar és a társadalmi struktúra fejlődését. Sem a társadalmi, sem a gazdasági struktúrában nem következett be tehát olyan változás, ami a folyamat irányának megváltozását eredményezhette volna. A 19. század elején is a nagybirtok és a gabonatermesztés dominált.²⁷ Ugyanakkor továbbra is jelentős a kiscgazdaságokhoz kapcsolódó szőlőművelés²⁸ és állattenyésztés.²⁹ Rendhagyó szakismeretet, magasabb színvonalú termelési kultúrát igénylő mezőgazdasági tevékenységként jelentkezett *Hernádszentandrás* dohány-, ill. *Gönc* és *Kéked* gyümölcsstermesztése.³⁰ A Mária Terézia idején beinduló selyemtermelés azonban kudarccal járt.³¹

A falvak többségében a lakosság megmaradt őstermelőnek. Iparos réteg csak *Telkibányán*, *Encsen*, *Forrón*, *Göncön* és *Szikszón* volt említésre méltó nagyságrendben³² (3. kép). Gönc és Szikszó jelentősebb céhei mellett a 19. század első felétől *Regéc* üveggyártója, *Telkibánya* porcelánfabrikája és néhány malom jelentette az ipart ezen a

22. Fáy gróf, Meskó báró, Szirmay, Szemere családok, Trautsohn herceg, Kassa városa, a jászói konvent, a kincstár . . . (uo.)

23. 1850-ben a református lakosság aránya a vizsgált területen alig érte el a 40%-ot. (*Fényes Elek*, 1851. településsoros adatai)

24. *Rutének települtek pl.:* Abaújvecser, Abaújlak, Abaújszolnok, Homrogd, Kány, Szárazkék, Felsővadász, Gadna, Mogyoróska, Monaj, Nyésta, Pere, Percse; *Tótok települtek:* Abaújvár, Alsógagy, Alsókéked, Alsóméra, Gagyapáti, Beret, Garadna, Fancsal, Telkibánya, Keresztéte; *Római katolikus magyarok települtek:* Abaújlak, Alsócece, Alsóméra, Léh, Litka, Monaj, Pusztaradvány, Regéc, Krasznokvajda, Kupa, Forró, Hernádkércs, Fáj, Felsőcece, Cekeháza, Felsőagy; *Református magyarok települtek:* Abaújalpár, Alsóvadász, Léh, Litka, Pamlény, Pányok, Rásonysápberencs, Regéc, Kázmárk, Kiskinizs, Korlát, Krasznokvajda, Kupa, Hernádbüd, Vizsoly, Cekeháza, Csobád, Felsőcece, Felsőméra településekb. (Abaúj-Torna Vm. 1939. településsoros információi)

25. Uo. 14.

26. *Gulyás Mihály*, 1975.

27. B.-A.-Z. m. T. 1970. 36–37.

28. *Fényes Elek*, 1850-ben a vizsgált települések közel felénél tartotta fontosnak a szőlő-, ill. bortermelés megemlítését. (*Fényes Elek*, 1851. településsoros információ)

29. B.-A.-Z. m. T. 1970. 37.

30. *Fényes E.*, 1851.

31. Abaúj-Torna Vm. 1939. 14.

32. *Fényes E.*, 1851. településsoros adatai.

vidéken.³³ Szikszó, Forró és Gönc rendelkezett jelentősebb kereskedelmi szerepkörrel.³⁴

Ipari jellegű fejlődés az Abaúj vármegyén belüli területi munkamegosztás miatt sem bontakozhatott ki. Az ásványkincsekben gazdag, termőterületben szegény északi részen fejlett kézműipar alakult ki, jól működő manufaktúrák – sőt ekkor már gyárak is – üzemeltek.³⁵ A jobb termőhelyi adottságokkal bíró területünk települései pedig – a vármegyei autonómia erősödésével is összefüggve³⁶ – ezek élelmiszer-ellátó bázisaként jelentkeztek. A másik oldalról a Felvidék – a terület biztos felvevőpiacaként – a mezőgazdasági termékek, köztük a gyenge hatékonysággal termelt gabona értékesítési lehetőségét is biztosította. Így a 18. századi újratelepülésben rejlő gazdasági és településszerkezeti váltás lehetőségének elszalasztása a megyén belüli munkamegosztás kialakulása miatt sem okozott látható gondokat, „csak” éppen az egyre túlhaladottabb termelési viszonyok konzerválása megakadályozta egy fejlettebb terület kialakulását, az élvonalba való visszajutást.

4. *A felzárkózás második lehetősége.* A területi fejlődés országos átlagnak megfelelő vagy azt túlszárnyaló dinamizálására a következő lehetőség a kiegyezést követő kapitalizálódás keretei között adódott. A Monarchián belüli munkamegosztásból adódóan, a tőkés fejlődés Magyarországon a mezőgazdaság modernizálásában, az ehhez kapcsolódó élelmiszeripar fejlődésében, ásványkincsekkel rendelkező északi területeken a nehézipar alapjának megteremtésében, a gyáripár kialakulásában jelentkezett, szoros összefüggésben az áruszállítás, mindenekelőtt a vasúthálózat fejlődésével. A vizsgált terület kiemelkedéséhez – értelem szerint – a fenti folyamatokba való szerves bekapcsolódás szükségeltett.

A vasúthálózat kiépítése a Miskolc–Kassa vonal 1861-es átadásával indult meg a Hernád völgyében. 1907-ben kezdődött meg az *Abaújszántó–Hidasnémeti* vonal építése, mely a Hernád keleti és a Zempléni-hegység nyugati településeit vonta be a vasúti közlekedésbe. Azonban így még nagy terület – a Cserehát egésze – maradt vasút nélkül. Így született meg a gondolat a *Szikszó–Szepsi*, ill. *szikszó–tornai* vasút építéséről. *Szabó József* ügyvéd engedélyt is kapott Szendrő–Királykútpuszta–Rakaca–Gagybátor–Bakta–Detek–Berencs–Kázmárk irányában Halmajig, vagy Berencs, esetleg Kázmárktól elágazólag Szikszóig keskeny nyomtávú gőzvasútra. Az előmunkálatok meghosszabbítása évről évre megtörtént, de ebből a vasútvonalból végül is nem lett semmi.³⁷ A cserehát falvak tehát teljes forgalmi árnyékba kerültek, ami máig is súlyosan megnehezítette a területi munkamegosztásba való bekapcsolódásukat.

A mező- és erdőgazdálkodás fejlődésének a vasúttal ellátott területeken is egyértelmű gátját jelentették a korábbi időszakokban kialakult, a jobbágy-felszabadítás után csak súlyosbodó birtok- és termékszerkezet, a társadalmi viszonyok. A volt majorsági birtokokból kialakult, a földterület 1/4-én gazdálkodó 1000 kat. h. feletti nagybirtokokat a jobbágy-felszabadítást követően 15–20 kat. h-as paraszti gazdaságok sora és a mezőgazdasági munkássá váló zsellérek tömege vette körbe.³⁸ Birtokprózódás után,

33. Uo.

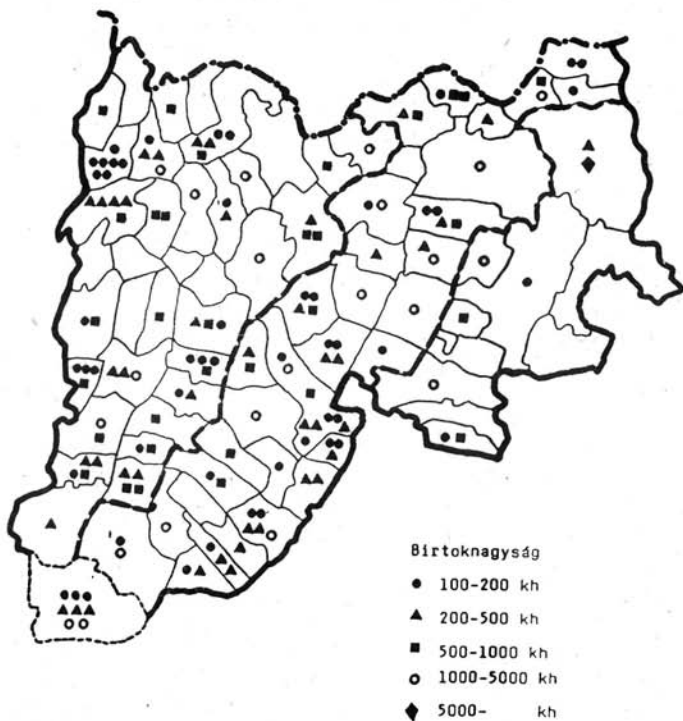
34. Uo. ill. B.-A.-Z. m. T. 1970. 37.

35. Abaúj-Torna Vm. 1938., ill. az északi rész iparosodottságára utal az is, hogy *Fényes E.* 1851-ben Abaúj megyében Kassa, Jászó, Szepsi, Debrőd, Somodi, Szilvásapáti, Győrke, Hernádtihany, Jászóvárjalja, Merilóka, Nagyida, Ósva, Péder, Regeteruszka településeknél fontosnak tartotta megemlíteni az iparosokat, míg a vizsgált területen csak az említett 5 település esetén tette ezt. (*Fényes E.*, 1851.)

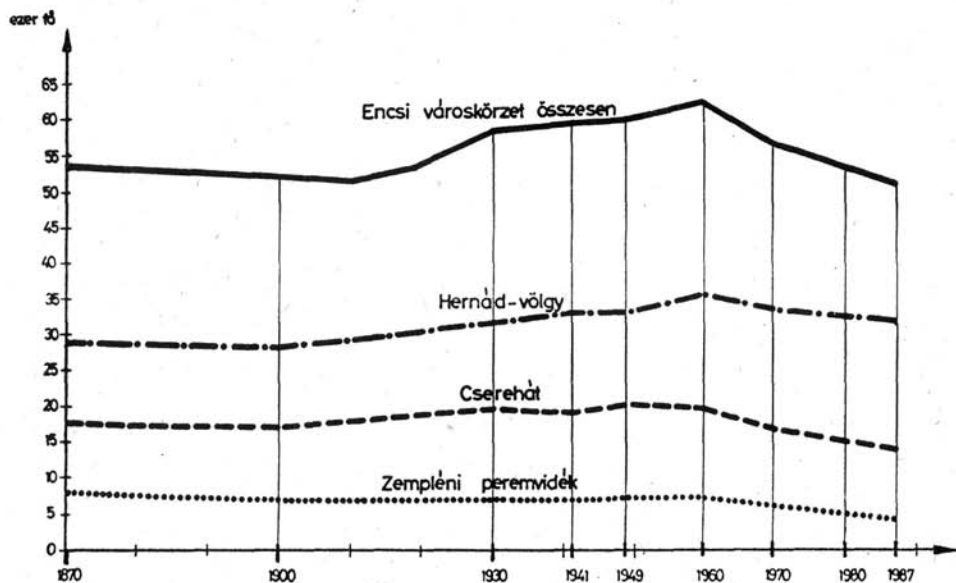
36. Az Abaúj vármegyével foglalkozó íráskor mind külön hangsúlyozzák az erős vármegyei öngazdátást. (B.-A.-Z. m. T. 1970., Abaúj-Torna Vm. 1939. 15., Abaúj-Torna Vm. 1905.)

37. Abaúj-Torna Vm. 1939. 17.

38. B.-A.-Z. m. T. 1970. 47.

4. kép. A közép- és nagybirtok központok eloszlása 1886-ban

5. kép. A népességszám alakulása kistájanként 1870-1987 között

az 1896-os összeíráskor a földterület közel 50%-át tették ki a kis- és törpebirtokok.³⁹ Ezek tőkehiány miatt nem voltak képesek, a nagybirtokok pedig a magas természetes szaporodás⁴⁰ mellett bővítetten újratermelődő földnélküliek nagy aránya következtében nem voltak ösztönözve a modernizálásra. A közismerten az innovációra legfogékonyabb középbirtokok a zempléni részről csaknem teljesen hiányoztak, és a terület többi részén sem tudtak dominánsá válni⁴¹ (4. kép).

Az 1896-os mezőgazdasági összeírás szerint a terület mezőgazdasági gépesítettsége messze elmaradt az ország más tájaitól.⁴² Kivételt csupán a főként haszonbérletben – legtöbbször zsidó vállalkozók által – műveltetett középbirtokok jelentettek.⁴³ A modernizálás elszalasztásával, a technikai, technológiai újítások átvételének késleltetésével a termelési viszonyok általános megváltozása közepette a néhány évszázaddal ezelőtt még kedvezőnek tekintett természeti adottságok megítélése egyre kedvezőtlenebb lett. A talajt egyre jobban kiszigerelő, alacsony hatékonyságú gabonatermesztés dominanciáját sem sikerült megváltoztatni. A 19. század második felének agrárválsága idején, amikor országosan a gabona vetésterülete 60% alá csökkent, ezen a területen meghaladta a 75%-ot.⁴⁴ Az ok az észak-abaúji piacok biztos fogadókézségében és az észak-német sörgyárak által jó minőségűnek tartott és keresett sörárpa nagyobb arányában rejlett.⁴⁵ A biztos piaci háttér birtokában tehát a földbirtokosok nem voltak érdekeltek a szántóterületek csökkentésében, sőt ellenkezőleg – legelők feltörésével, erdők irtásával növelve a területet⁴⁶ próbálták a rosszabb természeti adottságokból és az alacsony hatékonyságból adódó hátrányaikat behozni. A legelőterületek csökkenése azonban a kisparaszti állattenyésztés bővülésének szabott gátat.

A természeti és a gazdasági szféra közötti összhang megbomlását nem enyhítette az évszázadokon keresztül sikeres szőlőtermesztés nagyüzemi növelésére tett kísérlet, mert 1880-tól a filoxéra gyakorlatilag elpusztította a vidék szőlőállományát.⁴⁷ Igaz, nyomában felpeszdlült a gyümölcsstermesztés⁴⁸ – *Forró, Pamlény, Boldogkőváralja, Bol-*

39. A Csereháton 50,2%, 34,3%, 15,5%, a Hernád-völgyben 51,8%, 24,5%, 23,7%, a zempléni peremvidéken 45,9%, 3,6%, 50,5% volt a törpe-, ill. kisbirtokok, a középbirtokok és a nagybirtokok részesedése a művelt földterületből. (B.-A.-Z. m. T. 1970. településsoros adatok)

40. Évi % körüli.

41. 1896-ban a Csereháton 58, a Hernád-völgyben 56, a zempléni peremvidéken 5 100–1000 kat. h. közötti középbirtok volt (Gazdacímár, 1896)

42. 1865-ben Abaúj-Torna megyében új gép csak 1-2 nagybirtokon volt és 1896-ban is a megyék között a 31. helyen állt pl. az 1 gőzcséplőgépre jutó szántóterületek alapján (B.-A.-Z. m. T. 1970. 51.) és a 100 kat. h. szántónál többel rendelkező gazdaságok közel 50%-ában nem volt vetőgép (Gazdacímár, 1896)

43. Ilyenek voltak pl.: Klein Lajos vizsolyi, Addler Emánuel monaji, Grünstein Sámuel tornyosnémeti, Klein József csobádi, Grünbaum Ferenc büttösi gazdasága, ahol lokomobil is és a szántóterülethez képest viszonylag több vetőgép, eke, szecsckavágó . . . volt. (Gazdacímár, 1896.)

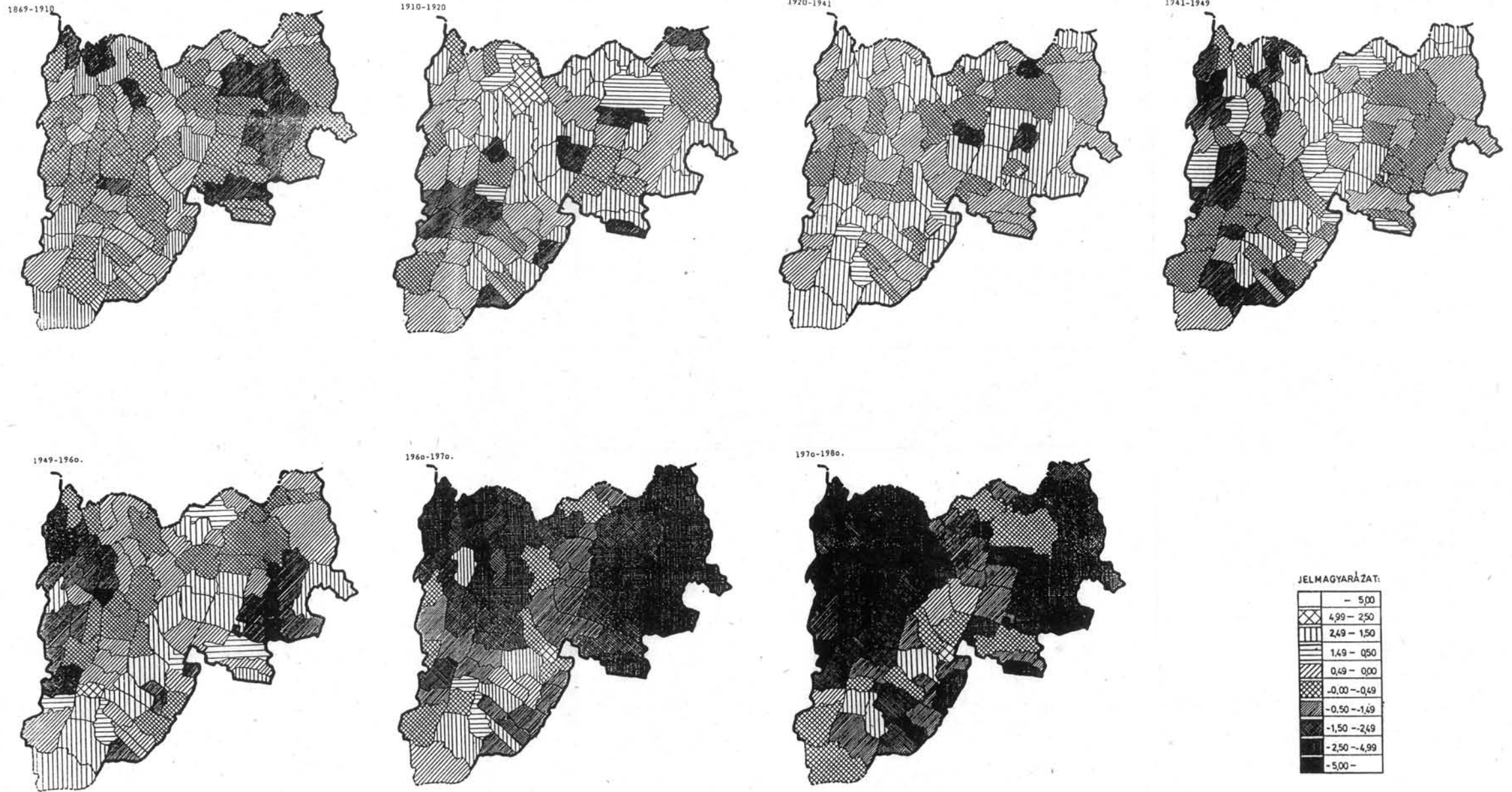
44. B.-A.-Z. m. T. 1970. 54.

45. Uo.

46. A szántó aránya 1896 és 1936 között (a trianont és a gazdasági világválságot követő visszaesés ellenére is) a Csereháton 58,5%-ra, a Hernád-völgyben 67,2%-ról 71%-ra, a zempléni részen 23,6%-ról 25,6%-ra növekedett, elsősorban az erdők s kisebb részben a legelők rovására (B.-A.-Z. m. T. 1970. településsoros adatai)

47. B.-A.-Z. m. T. 1970. 54.

48. Abaúj megyében az 1870–80-as évek táján „Gönc és vidékének cseresznyéje, almája, fajai, minősége tekintetében jeles” és ugyancsak híres a „Reine-claudea és a Beszterczey szilvája”. Híresnek tartják továbbá a korláti őszibarackot, valamint Göncz és környéke kajsziját, őszibarackját, mit „szép mennyiségben” termesztettek. (B.-A.-Z. m. T. 55.)

6/1-7. kép. A vizsgált települések népességszámának évi átlagos változása 1870-1987 között, főbb korszakokként

dogkőújfalu, Hejce, Vizsoly, Kéked, Gagyvendégi birtokosai 20-30 kat. h. gyümölcsösökkel rendelkeztek⁴⁹ – de a fölös munkaerőt foglalkoztató nagygazdaságok nem alakultak ki.

A 19. század végén fellendülő juhtenyésztés sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az ausztrál gyapjúval nem bírva a versenyt, az állományt radikálisan csökkenteni kellett.⁵⁰ Ipari növények termesztése a feldolgozóhely messzesége, az áruszállítás nehézségei miatt – a Hernád-völgyet kivéve – nem volt jellemző.⁵¹

Az *élelmiszeripar* ágazatai közül csupán a malomipar és a szeszfőzés indult be.⁵² Gyáripari szintre az alapanyagot termelő mezőgazdaság alacsony termelékenységére, a nagyobb kapacitással rendelkező területektől való közlekedési távolság, s nem utolsósorban – az aprófalvas településszerkezetből adódóan – a munkaerő erős dekoncentrált-sága miatt nem fejlődhettek.

A területen kitermelt fa feldolgozására sem jött létre jelentősebb üzem, csupán Göncön működött fűrésztelep.⁵³ A zempléni rész faszénégetőit kivéve, a kiaknázatlan lehetőségek közé tartozott a mező- és erdőgazdasági termékek árutermelő háziipari feldolgozása.⁵⁴

A terület tehát az általános fejlődési irányvonalhoz sem a mezőgazdasági és erdészeti termékek termelésével, sem ezek feldolgozásával nem tudott hathatósan kapcsolódni. Ugyanakkor más iparágak sem válhattak a fejlődés hordozójává. Jelentősebb ásványvagyon híján a kitermelő és a nehézipar kiépülésére itt nem lehetett számítani. A 19. század elején létrejött manufaktúrák, így Regéc üveghutája, Telkibánya kőedénygyára, valamint Gönc és Szikszó hagyományos kézműipara⁵⁵ pedig szintén nem tudtak az ipari fejlődés motorjai lenni. A gyáripar kialakulásához eleve feltételezett nagy mennyiségű, koncentrált munkaerő hiányán túl gondot jelentett az is, hogy az említett üzemek „nem jó ágazatban működtek”. Termékeik a cseh és lengyel üveg-, ill. porcelángyárak mellett nem lehettek versenyképesek, a sok reménnyel kecsegtető bolgár piacra való betörésük is csak tiszavirág-életű volt.⁵⁶ A kézműipar pedig a *Kassán, Miskolcon* megerősödő gyáriparral szemben nem bírta a versenyt. Nem vették át az új technológiákat, nem élvezhették a szériagyártásból adódó előnyöket és nem bírtak lépést tartani a divattal. A vevőkörüket jelentő falusi lakosság vásárlóereje is – a mezőgazdaság eltartóképességével párhuzamosan – egyre kisebb lett. A régi iparosréteg elszegényedett, sokan az önálló ipar feladására kényszerültek.⁵⁷

A vásárok szerepének csökkenésével, a mezővárosi státusz megszűnésével⁵⁸ a Hernád-völgy korábban oly híres helyeinek fénye is megkopott. *Szikszó* állatvásárai azonban még mindig az ország legjelentékenyebb vásárai közé tartoztak.⁵⁹

A terület gazdasági struktúrája tehát a teljes vasúthálózat kiépíthetlensége, az agrár-szektor modernizálásának elmulasztása, az egyoldalú – a vármegye északi részének

49. Gazdacímtár, 1896.

50. A juhállomány a Csereháton és a Hernád völgyében 1/3-ára, a zempléni részen közel felére csökkent 1896–1935 között (B.-A.-Z. m. T. 1970. telep. s. a.)

51. Hernádszentandrás dohány- és Gönc vidéke burgonyatermesztése

52. Telkibánya, Göncruszka, Alsóvadász malmái, H. vécsé szeszfőzése említhető meg (Abaúj-Torna Vm. 1939.)

53. Abaúj-Torna Vm. 1939.

54. B.-A.-Z. m. T. 1970. 57.

55. Gönc hordókészítői, Szikszó csizmadiái, tímárai voltak kivált híresek (B.-A.-Z. m. T. 1970.)

56. Abaúj-Torna Vm. 1939.

57. B.-A.-Z. m. T. 1970. 56–57.

58. Aszaló – 1886; Gönc – 1871; Szikszó – 1866. *Molnár I.*, 1989.

59. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930.

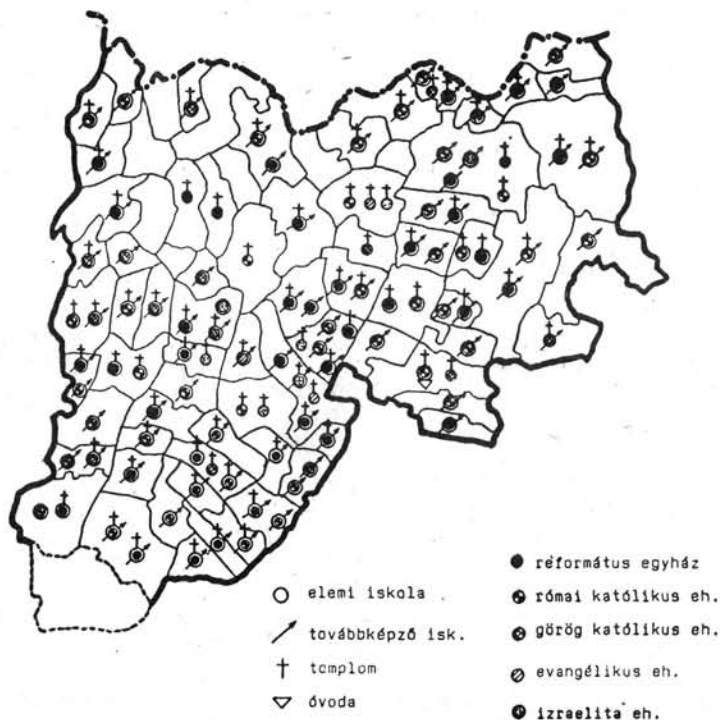
711. kép. Az infrastruktúra fejlettsége és a funkciók megoszlására utaló jellemzők 1938-ban

élelmiszer-ellátását szolgáló – agrárgazdaság révén az általános kapitalizálódási folyamatban nemhogy követte volna a fejlődés fő irányait, egyre inkább elmaradt attól. A gazdasági szféra lemaradása hamarosan visszahatott a társadalmi szférára is. A gazdasági fellendülés érdekében szükséges szerkezetváltás és modernizálás elmulasztása a magas természetes szaporodással párosodva, a terület országos viszonylatban is kiemelkedő túlnépesedéséhez vezetett. A megélhetési gondok egyre nyomasztóbbá válásával emberek ezrei indultak el már a századforduló előtt is a tengeren túlra. A kivándorlók zöme az agrárproletariátus soraiból kerültek ki, de jelentős számban vándoroltak ki egzisztenciájukat vesztő kisiparosok és erdei munkások is. Az abaúji, zempléni favágóknak a század végén mintegy 3/4 része a tengerentúlon dolgozott.⁶⁰

A kivándorlási hullám ezen a területen 1905-ben tetőzött, az 1910-es évektől jelentős visszaáramlás is beindult. Országos viszonylatban is e körzet Abaúj és Zemplén megyéhez kapcsolódó településeiből hagyták el – átmenetileg vagy véglegesen – a népességhez viszonyítva legtöbben az országot.⁶¹ A visszatelepülők tapasztalatai gyakran a lakosság tágabb körének szemléletváltozásához, látókörének szélesedéséhez hozzájárult.

60. B.-A.-Z. m. T. 1970. 69.

61. Deák G., 1965.

7/2. kép. Az egyházak szerepe az alapfokú oktatásban 1938-ban

A kivándorlás, valamint az első világháború következtében 1870 és 1920 között a terület népességszáma – a továbbra is magas természetes szaporodás és a visszavándorlások mellett is – csak kismértékben növekedett⁶² (5. kép). Ez a népességnövekedés azonban a birtokaprózódás és a rejtett munkanélkülivé válás folyamatát csak tovább erősítette.⁶³ Ilyen körülmények között lépett életbe a trianoni békeszerződés, ami a vizsgált területen a gazdaságot alapvetően meghatározó piaci, közigazgatási, kulturális, rokoni kapcsolatok drasztikus megszakítását jelentette.

A biztos piacok elvesztése után a 30-as években az egyébként is válsággal küzdő agrárpiacokon a kedvezőtlenebb természeti adottságok, elmaradott technikai színvonal mellett termelő térség nem érvényesülhetett. A mezőgazdasági termékek ára rohamosan, az országos átlagnál gyorsabban csökkent, az agráröllő egyre szélesebbre nyílt.⁶⁴ A kisbirtokosok elszegényedtek, a birtokaprózódás tovább erősödött.⁶⁵ A tőkeerő

62. Fél évszázad alatt a terület népessége 50 381 főről 61 126 főre, tehát csupán 1745 fővel (3,1%-kal) növekedett, sőt 1870 és 1910 között 412 fővel csökkent. (Népszámlálási adatok, KSH)

63. B.-A.-Z. m. T. 1970. 70.

64. B.-A.-Z. m. T. 1970. 146.

65. 1936-ra a Csereháton 50,17%-ról 68%-ra, a Hernád-völgyben 58%-ról 63,8%-ra nőtt, a zempléni részen pedig 45,8%-ról 32%-ra csökkent a kis- és törpebirtokosok aránya (B.-A.-Z. m. T. 1970. településsoros adatai). A 20-as évek földreformja is csupán a törpebirtokosok számát növelte, ezzel a termelőeszközök fejlődését lassította. (B.-A.-Z. m. T. 1970. 127.)

csökkenése most már végképp lehetetlenné tette a szerkezetváltást. A 30-as évek erre irányuló nagyszabású kormányprogramjai, a gyümölcsstermesztés és a baromfitenyésztés pénzügyi támogatása,⁶⁶ az új kultúrákat népszerűsítő, szakmai ismereteket bővítő előadások szervezése, a tanítók áldozatos munkája⁶⁷ nem járt sikerrel. Az az igény, miszerint „a mezőgazdasági politika állami és autonóm szerveinek mindent el kellene követni az iránt, hogy azok a művelési ágak, illetve természetvények foglaljanak tért a megyében, amelyek sok munkáskéznek adnak munkát és amelyeknél az emberi munkát feleslegessé tevő és így munkanélküliséget élesztő gépi termelésnek csekélyebb a szerepe (kertészet, különösen nagyarányú gyümölcsstermesztés, csemegeeszőlő, gyógynövény, dohány, baromfitenyésztés, méhészet, selyemhernyó-tenyésztés, tejtermékek stb.)”⁶⁸ – csupán óhaj maradt.

Iparfejlesztésről továbbra sem beszélhetünk e területen, és a megyében beinduló közútépítés,⁶⁹ villamosítás⁷⁰ és postahálózat-fejlesztés⁷¹ is inkább csak a Hernád völgyében éreztette hatását. Minden településben működött azonban egy vagy több – állami, felekezeti vagy más – elemi és továbbképző iskola.⁷² Ezek – oktatási funkciójuk mellett – közművelődési feladatokat is elláttak (7. kép).

Kimondottan gyorsan fejlődött azonban a „Csonka-vármegye” központjává előlépő Szikszó és a terület földrajzi középpontjában fekvő, járási székhely szerepkörrel felruházott Encs. Szikszón 1920 után rendezték az utcákat, a közvilágítást megoldották, kórházat, járásbírói hivatalt s egy külön „tiszttviselő telepet” hoztak létre.⁷³ Encsen kiépítették a járási hivatalokat.

Az eltartó képesség relatív csökkenésével és a tengerentúli területek fogadókészségének felújulásával párhuzamosan azonban a többi településről a kivándorlás újabb hulláma indult el – elsősorban kanadai és dél-amerikai területekre.⁷⁴ A háborús készülődés jegyében fejlődő borsodi iparvidék is vonzotta a munkaerőt. A ki- és elvándorlások, a háború miatti születéskiesések következtében a népességnövekedés üteme csak mérsékelt volt.⁷⁵ A 20-as évek felfutása után inkább csak stagnálásról beszélhetünk (6. kép). A népesség minőségi összetétele is kedvezőtlené vált az ország más területeihez képest. Az oktatási rendszer minőségi hiányosságait, a létfenntartásért küzdő életmódot, a mostoha életkörülményeket, ezen belül a perifériális helyzetet is tükrözte az írástudat-

66. A kormány hosszú lejáratú, kamatmentes kölcsönt nyújtott, 1928–29-ben pedig berendezett baromfitelek létesítéséhez járult hozzá, továbbá parlagi kakasok beszolgáltatása ellenében tenyészállatokat, állategészségügyi vizsgálatokat is díjtalanul biztosítottak. A kezdeti sikerek után azonban átmenet nélkül beszüntették a baromfiakciót. B.-A.-Z.m. T. 1970. 133.

67. A gyümölcsstermesztés fellendítése érdekében és a nemesebb gyümölcsfajták elterjesztését szolgálva, a falvakban sorra létesültek a tanítók szervezésében faiskolák. Sokat tettek azért is, hogy „a felnövő nemzedéket a gyümölcsfa szeretetére neveljék”. (B.-A.-Z. m. T. 1970. 133.)

68. Schneller K., 1933.

69. Abaúj-Torna Vm. 1939. 17.

70. A terület egészét tekintve a települések 1/3-ába, a Hernád-völgyben a 3/4-ébe volt bevezetve a villany (Abaúj-Torna Vm. 1939. településsoros adatai)

71. 50 településben, ebből 19 Hernád-völgyben üzemelt postahivatal vagy postafiók, 22-ben (14 a völgyben) volt távbeszélő (Uo.)

72. Az elemi iskolák 87%-át tették ki a felekezeti iskolák (Uo.)

73. Pályázat a városi cím elnyeréséért, Szikszó Nagyközségi Tanács, 1988.

74. Schneller K., 1933.

75. A két világháború közötti időszakban évi átlagban -0,6- + 0,6% között mozgott, melyen belül körzetek nem voltak elkülöníthetők. Kiemelkedett azonban Encs 2% feletti évi átlagos népességnövekedésével (B.-A.-Z. m. Népszámlálási adatai, 1980.)

lanok nagy, és a középiskolai vagy annál magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők csekély száma.⁷⁶

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a 19. század közepétől a 20. század közepéig tartó időszak gazdasági, társadalmi folyamatai mind a gazdasági, mind a társadalmi, mind az infrastrukturális, de még a természeti szférában is a hátrányos helyzetet erősítették. A kapitalizálódásból való kimaradás, majd a trianoni országhatár miatt a viszonylagos egyensúly felbomlása következtében a vizsgált terület a gazdasági világváltságot is jobban megsínylette, és az 1940-es évekre a fejlődés fő irányaitól végképp lemaradt, elmaradottsága elmélyült. Valamelyest jobb helyzetben volt a Hernád völgye, ahol a vasútközeledés, a jobb természeti adottságok, a villamosítás jelentette az előnyt a terület többi részével szemben. Encs és Szikszó dinamikus fejlődésüket 1920 utáni közigazgatási szerepüknek köszönhették.

5. *A felzárkózás harmadik lehetősége.* A párizsi békeszerződés után ismét határ menti, hagyományos központjaitól elszakított, alapvetően agrárgazdaságú terület öröklött, feszítő ellentmondásokkal indult az 1945 utáni fejlődésnek. Az új társadalmi és gazdasági rendszer megteremtésével, a marxista ideológia talaján megfogalmazott területi kiegyenlítődés igénye alapján elvileg újabb lehetőség adódott a terület gazdasági potenciáljának átértékelésére, a felzárkózásra. A központi irányítás, a tervgazdálkodás mellett még a lehetetlen is elérhetőnek tűnt, egyes területek képét, települések gazdasági, társadalmi struktúráját látszólag egy csapásra meg lehetett változtatni. Városok nőttek ki a földből és váltak a „megtervezett fejlődés” centrumaivá. Ez a „félelmetes erő” azonban szemmel láthatólag nem Encs városkörnyékének dinamikus, az előző század mulasztásait jóvá tevő fejlesztésére irányult. Sőt, a körzet lemaradása – az 1945 és különösen az 1960 utáni időszakban – a számottevő abszolút fejlődés ellenére is tovább nőtt. Milyen tényezők játszottak ebben szerepet?

A terület fejlődését természetesen nem lehet elszakítani az ország, ill. Kelet-Közép-Európa általános fejlődési irányától. Márpedig e térségekben – elfogadva a modern urbanizáció ciklikusságára vonatkozó okfejtéseket⁷⁷ – éppen az 50-es évektől erősödött föl a nyugat-európai országokhoz képest lényeges késéssel jelentkező első urbanizációs ciklus, a rohamos városnövekedés. Ez a fejlődési szakasz pedig általában a falusi térségek átmeneti leértékelődésével jár. Nálunk azonban a városodás folyamata – a társadalomszerveződési modell sajátosságaiból adódóan – jelentős torzulásokkal, ellentmondásokkal, a falusi térségek indokolatlanul nagyarányú veszteségével játszódott le.⁷⁸

A központi hatalom működése révén – annak alapvető jellegéből adódóan – az encsi városkörzet települései gazdasági, társadalmi és infrastrukturális szféráinak 1948 utáni fejlődését is egyértelműen e sajátosságok szabták meg. A társadalomszerveződési modell sajátosságai közül a vizsgált terület fejlődése szempontjából meghatározó volt:

a) A kapitalista országok gazdasági fejlettségének gyors utolérése, sőt – a szocialista rendszer felsőbbrendűségét bizonyítandóan – túlszárnyalása érdekében a társadalmi többlettermék felhalmozásának maximalizálása, a gyors ipari növekedés került a célpiramis csúcsára. Ebből adódott a termelés, azon belül is az ipari termelés dogmatikus felfogása, melyet az ideológiában a munkásosztály uralkodó szerepének tézise erősített. A központosított hatalom az erős centralizációval, a szigorú redisztribúciós elosztási rendszerrel a fent említetteknek érvényt is szerzett.

76. 1941-ben az írástudatlanok aránya a népességből a Cseréhatón 9,4%, a Hernád-völgyben 8,4%, a zemléni részen 8,0%, országosan pedig % volt, míg a legalább középiskolát végzeteké 0,85%, 1,1%, 0,87% és %. (B.-A.-Z. m. T. 1970. településsoros adatai)

77. Enyedi Gy., 1982., 1988.

78. Enyedi Gy., 1988.

Mivel a felhalmozás maximalizálására irányuló törekvésekkel az öröklötten elmaradt, hátrányos helyzetű területek többletköltséget és csekély gazdasági hasznot ígérő felzárkóztatása nem volt összeegyeztethető, Encs körzetében a 70-es évekig nem történt jelentősebb gazdasági – azaz értelem szerint ipari – fejlesztés. 1956-ban a területen 1 kisipari szövetkezet (Encsen), 1965-ben 2 kisipari szövetkezet (Encsen és Forrón), 21 ipartelep, 8 tanácsi ipartelep és 16 minisztériumi ipartelep 472 foglalkoztatottal és 324 kisiparos jelentette a helyi ipart.⁷⁹ S bár a szocialista ipar helyi foglalkoztatottainak száma 1965 és 1970 között a térségben közel másfélszeresére (472-ről 770-re) növekedett, még így sem érte el a megyében a népességarányának megfelelő érték 7%-át sem. Állóeszköz-állománya pedig a megye állóeszköz-állományának 0,3%-át tette ki.⁸⁰

A tőkefelhalmozás folyamatának megszakadása miatt az erőltetett iparfejlesztés a mezőgazdaság és a lakossági fogyasztás rovására történt. A mezőgazdasági felhalmozásnak előbb a beszolgáltatási kötelezettséggel, majd az adóval, az agráröllő egyre szélesebbre nyitásával történő elvonása az ágazat területfejlesztő, népességeltartó erejét – a már egyébként is elmaradt agrárgazdaságú encsi körzetben is – minimálisra csökkentette. A mezőgazdasági foglalkoztatottak átlagjövedelme – kivéve az állami gazdaságokat – közel 40%-a volt a megyei szocialista iparban foglalkoztatott munkásokénak, s közel 10%-kal elmaradt a megye más térségeiben foglalkoztatott mezőgazdasági dolgozók 1 főre jutó jövedelme mögött is.⁸¹

A „nemtermelő ágazatok” fejlesztése háttérbe került. Az infrastruktúra fejlesztése teljesen összefonódott az iparfejlesztéssel. Az iparosításból kimaradt encsi körzetben így az infrastrukturális szféra kevésbé tudta biztosítani a népesség biológiai és szellemi reprodukciójához – az urbanizációs folyamat során kitermelt igényeknek megfelelő – feltételeket.

A gyáripari termeléshez, ill. a nagyüzemi munkássághoz kapcsolódó városi településforma felsőbbrendűségének eszméje bevonult a településpolitikába, megideologizálva a települési javak központi elosztásának gyakorlatát és a falvak majd 80%-át megszüntetni kívánó – ma úgy mondanánk: faluszisztematizálási – terveket.⁸² Az encsi körzet aprófalvai – amelyekben a lakosságszám jóval a kívánatosnak tartott 3000 fő alatt volt⁸³ – e szemlélet alapján a szocialista fejlődés irányvonalába nem illettek. Felzárkóztatásuk helyett mielőbbi megszűnésük volt a cél. Ugyanakkor az ipari városok, mint a „munkásság fellegrárai” egy sor előnyhöz jutottak – a falusi térségek és a nem iparosodott városok rovására. Így a különböző településtípusok közötti ellentétek az ország „büszkeségét”, a Sajó-völgyi iparvidéket és az északi aprófalvas területeket is magába foglaló megyében még hatványozottabban jelentkeztek.

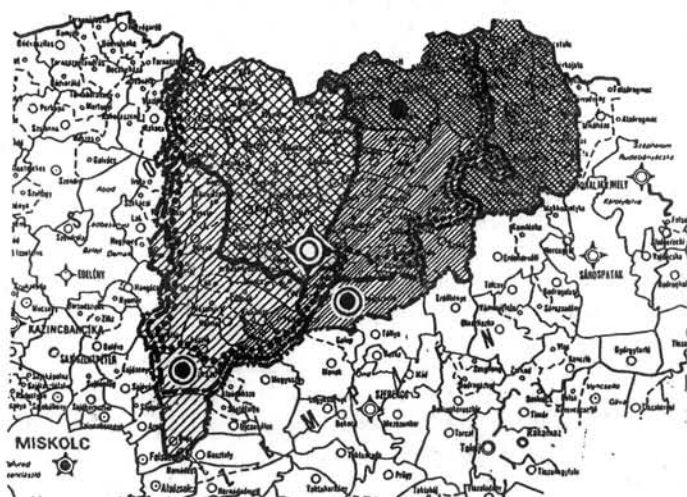
79. B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve, 1956., 1965., 1970.

80. A megye népességének 8,55%-a a szocialista iparban foglalkoztatottak (B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve, 1970.)

81. A mezőgazdasági tsz-ek 1 dolgozójára jutó munka utáni jövedelem 1965-ben az encsi járásban 7667 Ft, a megyében 8449 Ft volt. Ugyanakkor a gagyvendégi állami gazdaságban 1333 Ft-ot, a léhiben 1397 Ft-ot, az alsóvadászi gépállomáson 1581 Ft-ot, a vílmányiban 1420 Ft-ot, a megye szocialista iparában pedig 1784 Ft-ot keresett átlagosan egy munkás. (KSH, 1965)

82. Az 1962-ben elkészült országos településfejlesztési keretterv a falvak sorsát úgy képzelte el, hogy „a nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése a mezőgazdasági munkaerőigényt nagyon lecsökkentette, a falvak népességének zöme felesleges, ezek majd a városokba vándorolnak, a megmaradó falusi lakosokat pedig mintegy 3000 lakosú községekbe kell áttelepíteni, mivel ez az a lélekszám, amelyet a szocialista társadalom által megkívánt színvonalon „gazdaságosan” el lehet látni. Enyedi Gy., 1986. 15.

83. 1960-ban 100–500 lakosa 25, 501–1000 lakosa 32, 1001–2000 lakosa 19 településnek és 2000-nél több lakosa csupán Göncnek volt. B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve, 1961.

----- Abauj vármegye déli részének határa 1938-ban

a gönci az abaujszántói az encsi a szikszói

jársásokhoz tartozó települések 1938-ban

———— járás határ 1951-ben ● járasközpont 1938-ban
 - - - - - járás határ 1963-ban ⊙ járasközpont 1951-ben
 városkörzet határa 1984-ben ⊕ járasközpont 1962-ben / város 1984-től /

8. kép. A közigazgatási beosztás változásai 1945 után

b) A célok végrehajtására kiépített totalitáriánus állam működésének egyik alapfeltétele és eszköze a társadalom irányíthatósága, ellenőrizhetősége. A közösségi tulajdon elsődlegességét hirdető ideológia jegyében az állami, s – kisebb részben – a szervezeti tulajdon kiterjesztésével, a nagyság önmagában értéké emelése mellett a nagy szervezeti egységekbe való integrálással, az „egyénieskedéstől” mentes, kizárólag végrehajtó funkcióval rendelkező helyi szervezetek kiépítésével az irányítás és az ellenőrzés is egyszerűbbé vált. Közben azonban az erőszakos szervezetkeztesítési mozgalom Encs körzetében is egyrészt sorozatos emberi tragédiákhoz, a parasztság rendszerben való csalódásához, másrészt a terület nagyobb részén a – természeti adottságokhoz nem alkalmazkodó, az előző időszakokban már tehetetlennek bizonyuló – nagyüzemi gazdálkodás erőltetéséhez vezetett. Míg 1954-ben 62 település határában, a földterület 10%-án, a szántók 12%-án működött termelőszövetkezet, 1962-ben 77 tsz birtokolta a földterület 57%-át, a szántók 70%-át, s csupán Mogyoróska és Regéc határában nem volt tsz-tulajdonú föld.⁸⁴

84. B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve, 1956: 61., B.-A.-Z. m. T. 1970. településsoros adatai

A helyi sajátosságokat figyelmen kívül hagyó, uniformizáló gazdaságirányítás a terület mezőgazdasági termékszerkezetének megváltoztatását lehetetlenné tette. A legelő- és rétterületek, az állatállomány, az erdőterületek növekedésében, a takarmánynövények termesztésének előretörésében jelentkező kezdeti racionalizálás után is a 70-es években még mindig a növénytermesztés s azon belül is a gabona termesztése volt a domináns.

A központosított hatalom működése során a közigazgatás különböző szintű intézményei, mint a hatalom jelenlétének érzékeltetését, akaratának végrehajtását szolgáló szereplők a területi fejlődésben is nagy fontossággal bírtak. Az elosztási rendszer sajátosságaiból adódóan a járási, megyei székhelyek környezetüknél lényegesen jobban fejlődtek. Az 1950-es közigazgatási reform után Szikszó, a korábbi megyeszékhely rangját elvesztette. A volt gönci járás településeinek jó része pedig már korábban Zemplén megye részéhez csatoltatott, így Gönc sem bírt most már közigazgatási szerepkört. 1962-től pedig Szikszó és Abaujszántó is megszűnt járási székhely lenni, mivel az abaujszántói járás nagy részéből (Abaujszántó, Baskó, Sima és később Abaujkér kivételével), valamint az encsi járás egészéből és Onga kivételével a szikszói járásból létrejött az encsi járás (8. kép). Az encsi járásból alakult ki – az említett Abaujkér és a Miskolc körzetéhez sorolt Szikszó átsorolásával – 1984-ben a vizsgált encsi városkörzet, amely a megyében a legtöbb települést tömöríti, a legnagyobb területen. Encs kizárólagos közigazgatási központtá válása fejlődését nagyban segítette, ugyanakkor Szikszó és Gönc korábbi hagyományait visszafejlesztette, a szerepkörök csökkenése ott látható megtorpanást, sőt bizonyos vonatkozásokban hanyatlást eredményezett.

A gazdaságossággal, hatékonysággal, korszerűséggel megideologizált körzetesítések, a tanácsi székhelyeknek 68-ról 35-re, az általános iskolák számának 91-ről 83-ra, a tsz-ek számának 77-ről 41-re való 1961–70 közötti csökkenése⁸⁵ az aprófalvak részben már a múlt században kiépült funkcióinak lerombolását, az ellátóképesség gyengülését, valamint a helyi társadalmak motorját jelentő, településszervező erővel bíró értelmiségi réteg elvesztését eredményezték.

A helyi érdekek megfogalmazódását s főként érvényesítését lehetetlenné tevő társadalmi berendezkedés a helyi társadalmak cselekvőképességét megbénította, a paternalizmussal párosodva a települések „önvédelmi törekvéseit” visszaszorította.

c) A településtervezésben – az említett cél- és eszközrendszer mellett – utópisztikus jegyek is érvényesültek. Így az általános egyenlőség eszméje szülte a falu és a város közötti különbségek megszüntetésére való törekvéseket. Ezek egyrészt a már említett „faluszisztematizáláshoz” nyújtottak ideológiai alapot, másrészt pl. a falusi családok gazdálkodását figyelmen kívül hagyó, így gyakran a funkció elsoványodását is elősegítő „városias” családi házak tömeges elterjesztéséhez járultak hozzá. A valós szükségletek kielégítése helyett idealisztikus tervszámokkal mért szükségleteket kívántak kielégíteni. A lakóházakra vonatkozó példán kívül érvényes ez az oktatási, a szociális és a kulturális intézményhálózat tervezésére is. Ez utóbbinak szép példája az a művelődési-ház-építési kampány, mely során a falvak tömegében sikerült a tényleges igényeknek nem megfelelő, a „népboldogító” központi akarathoz igazodó tartalommal megtöltendő – ma jórészt üresen álló művelődési házakat létrehozni.

Az urbanizációs folyamatból törvényszerűen következő és a társadalomszerveződési modell sajátosságaiból adódó fenti – korántsem teljeskörűen bemutatott – hatások a 60-as évek végére a számottevő abszolút fejlődés ellenére is a terület gazdasági és infrastrukturális szféráinak indokolatlanul erős elmaradásához vezettek. Ez utóbbi az áttelepülési lehetőségek növekedésével is ösztönzött, minden korábbit felülmúló elvándorlási folyamattal is összefüggött. A népességnövekedés üteme különösen 1960–65

85. B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve, 1961., 1970.

között volt erős, amikor is a terület népességszáma 6,4%-kal csökkent. Ezen belül a Csereháton 9,6%-os, a Hernád-völgyben 4,3%-os, a zempléni részen 15,2%-os volt a népességfogyás. 1965–70 között valamivel mérsékeltebb, 4%-os fogyás következett be. Figyelemre méltók a zempléni peremvidék és a Cserehát magterületének települései, ahol a népességszám az elvándorlások következtében évi 2-5%-kal esett vissza.

A nagyarányú elvándorlás egy ördögi kört nyitott meg: Az aktív, fiatalabb népesség elvándorlásával csökkent a szülőképes korosztályhoz tartozók száma, ami később az elvándorlásból adódó lélekszámvesztés mellett a születések számát is csökkentette. Tehát folyamatosan csökken a lélekszám és a kontraszelekció következtében minőségileg is gyengül a helyi társadalom. Az öregedő, egyben csökkenő népesség infrastrukturális ellátása egyre kevésbé gazdaságos, így a termelési és az infravagyon, valamint a fejlesztési lehetőségek is leépülnek. Ez az eltartó és az ellátóképeség abszolút vagy relatív csökkenését eredményezi. Romlik a munkaerő értékesítési lehetősége is, hiszen az alacsony színvonalú alapképzés, a kedvezőtlen kulturális lehetőségek nyomán csak viszonylag rosszul fizetett, alacsony presztízsű pályák állnak nyitva a felnövő generációk előtt. Mindezek következtében csökken a településhez való kötődés, növekszik az elvándorlás és az egész kezdődik előlről, egyre alacsonyabb szinten, amíg csak van olyan ember, aki elvándoroljon. Végül olyan torz demográfiai struktúra jön létre, hogy a település társadalmi szférájának leépülése miatt nem marad esély a többi szférák felélesztésére, a település animálására. Ez a folyamat indult tehát be az encsi városkörzet csereháti és zempléni részének falvaiban a 60-as években.

A falvaknak a – korábban még tömeges elhalásukat természetesnek, sőt kívánatosnak tartó – politika a nagyvárosok telítettségéből adódó problémák megjelenése után kezdett jelentőséget tulajdonítani. Bár a modell alapvető sajátosságai – a hatalom centralizáltsága, a redisztribúciós elosztási rendszer, az iparfejlesztés mindenekelőtti-sége, a maradékelvű infrastruktúra-fejlesztés . . . – nem változtak, öntörvényszerűen és az elsősorban a városok gondjainak enyhítését szem előtt tartó központi politika által szorgalmazottan is a 60-as évek végétől bizonyos dekoncentrációs folyamat indult be. Ugyanakkor valamelyest nagyobb teret kapott a mezőgazdaság, és új elemként jelentkezett a területi fejlődés centrumtelepülések fejlesztésén keresztüli kiterjesztésének az alapellátás szükségszerű biztosításának, a területi egyenlőtlenségek csökkentésének gondolata is.⁸⁶ Ennek köszönhetően Encs, mint a terület kijelölt központja, dinamikus fejlődésnek indult. Az encsi Vegyesipari KTSZ-en belül lehetővé vált egy konfekcióüzem beindítása. Központi döntésű beruházásokkal a Budapesti Bútoripari Vállalat létrehozott egy gyáregységet, mely a városkörnyék legnagyobb létszámot foglalkoztató üzeme lett. A Budapesti Szíjgyártó KTSZ az Encshez tartozó Abaujvecse-
ren egy labdagyártó kisüzemet indított be, a tsz-ek társulásával pedig egy fafeldolgozó üzem is létesült. Így az Encsen foglalkoztatottak száma az iparban kb. 900 főre növekedett. Ugyanakkor a városkörnyéken csupán a Miskolci Textilfonó krasznokvajdai és a PANYOVA gönci konfekcióüzemét említhetjük.⁸⁷ Ezek azonban mind leányvállalatok, melyeknek az anyaüzemtől való függőségük miatt a közvetlen munkalehetőségen túli területfejlesztő szerepe meglehetősen csekély.

Az infrastrukturális fejlesztések is megnövekedtek Encsen. A 70-es években 42%-os volt a lakásállomány növekedése. A víz- és csatornaépítkezéseknek köszönhetően a közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások száma 225-ről 902-re (78,5%) emelkedett, létrehoztak 3 körzeti orvosi rendelőt, beindult az öregek napközi otthona, 125-tel bővült az óvodai férőhelyek száma, 8 tanteremmel bővült az iskola, lényegesen széleseedett a kereskedelmi és szolgáltató hálózat. Majd a 80-as években tovább bővült a víz-

86. Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepció, 1972.

87. Nyíró E., 1985. Encs város és városkörzete HTTFK, 1986.

9. kép. A Volán autóbuszjáratának napi alakulása a vizsgált terület településein – 1988–1989

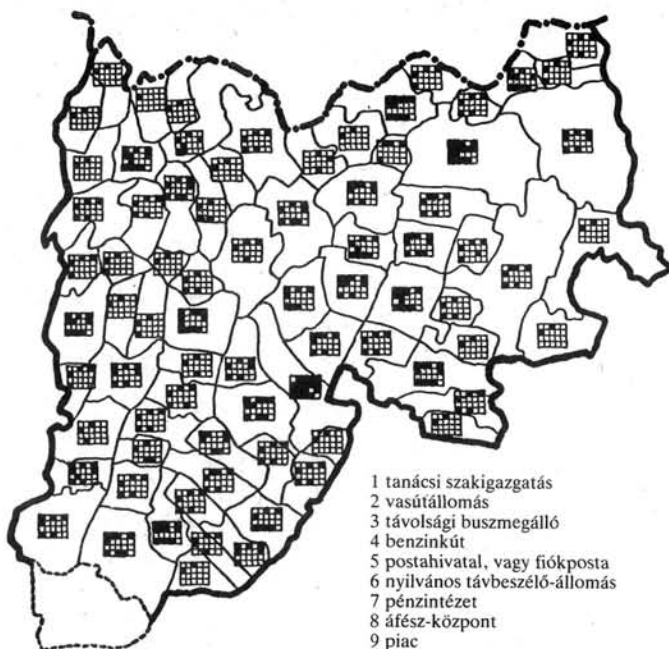
és szennyvízhálózat, felépült a sportszarnok, a szakrendelő, egy új általános iskola, ABC, kenyérgyár.⁸⁸ Ezek azonban elsősorban csak Encs ellátóképességét javították, a közlekedés és hírközlés fejlesztésének elmulasztása miatt. Az utasforgalmat a települések 80%-ából kizárólagosan autóbuszjáratok bonyolítják le a magasabb szintű szolgáltatásokat nyújtó területek, elsősorban Miskolc felé. Bár az Encs felé irányuló járatok gyakorisága is a 60-as évektől fokozatosan növekedett, az utak állapota, a magas viteldíj és a még mindig alacsony járatszámok mellett Encs megközelítése a csereháti magterület és a zempléni peremvidék településeiből még mindig jelentős idő- és költségráfordítással jár, sőt 35 településből nem is érhető el közvetlen járat⁸⁹ (9. kép).

A körzet kistelepüléseinek lakói így Encs fejlesztésének gyümölcseiből leginkább csak beköltözésük esetén részesedhettek. Ennek következtében Encs népességszáma a 70-es években – a terület egyetlen növekvő népességű településeként (6. kép) – másfélszeresére növekedett, amiből 2/3-ot tett ki a vándorlási különbözet.⁹⁰ *Abaujdeve-*

88. Encs város és városkörzete HTTK, 1986.

89. Különösen laza, gyakorlatilag napi 1 járatpárra vonatkozik a Cserehát településeivel való összeköttetés, ahonnan az Encsre való beutazás viteldíja elérheti a 100 Ft-ot is. (Hivatalos autóbusz menetrend, 1988–1989.)

90. B.-A.-Z. megye Népszámlálási Adatok, 1980.

- 1 tanácsi szakigazgatás
- 2 vasútállomás
- 3 távolsági buszmegálló
- 4 benzinkút
- 5 postahivatal, vagy fiókposta
- 6 nyilvános távbeszélő-állomás
- 7 pénztézet
- 8 áfész-központ
- 9 piac
- 10 mezőgazdasági üzemközpont
- 11 fogászati rendelés
- 12 gyógyszerár
- 13 mentőállomás
- 14 szociális otthon
- 15 középiskola
- 16 művelődési otthon jellegű intézmény
- 17 állatorvos
- 18 általános iskola
- 19 körzeti orvos
- 20 pap

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10
11	12	13	14	15
16	17	18	19	20

10. kép. A településfunkciók alakulása
a vizsgált terület településein – 1985

cser, Gibárt és Fügöd települések közigazgatási odacsatolásával pedig 1984-re sikerült túlnőni a 6000 fős lélekszámon, amivel már lehetett a városi címre is pályázni. Ez évben várossá nyilvánították s ezzel Szikszó 1989-es várossá nyilvánításáig a megye legtöbb települést magába foglaló közigazgatási egységének egyetlen városa lett.

A területi centrumok fejlesztésének gondolatából azonban a kijelölt centrum kizárólagos fejlesztésének gyakorlata valósult meg. A tanácsi költségvetésből a településhierarchiában kiemelt alsó fokú, ill. alsó fokú központ szerepkörrel felruházott (köztük néhány korábbi jó nevű mezőváros, így: Gönc, Szikszó és Baktakék, Boldogkőváralja, Halmaj, Hidasnémeti, Homrogd, Krasznokvajda, Novajdrány, Szalaszend, Vilmány, Vizsoly és a 69 „egyéb” kategóriába sorolt település fejlesztésére már kevésbé „futotta”. Még a 80-as évektől a falusi térségeknek viszonylag többet juttató településpolitika mellett is pl. a VI. ötéves tervidőszakra a városkörnyék egészére lakosonkénti 1700 Ft fejlesztést terveztek (Encsen 7400 Ft-ot), ami a megyében a sárospataki körzet után a legalacsonyabbnak bizonyult.⁹¹ Az elmaradó fejlesztések mellett a körzetesítések új

91. B.-A.-Z. megye VI. ötéves pénzügyi terve, 1981–85.

hullámával az iskolák számának 83-ról 49-re (ebből 24 1-2 tantermes körzeti tagiskola), a tanácsok számának 35-ről 23-ra, a tsz-ek számának 41-ről 18-ra csökkentésével⁹² a kistelepülések funkciói tovább csökkentek (10. kép).

A településfejlődés forrásaként – a tanácsi pénzeszközökből való kiszorulás folytán – a városkörnyék településeiben a gazdálkodó egységek (mező- és erdőgazdasági üzemek) és a lakossági hozzájárulás jöhetett még szóba. A területi fejlődésben azonban a mezőgazdaság általános erőrekapása sem hozott tartós fellendülést. A térség mezőgazdasági nagyüzemeit ugyanis a szántóföldi gazdálkodásra kevésbé alkalmas domborzati és talajviszonyok mellett a közgazdasági feltételek is hátrányosan sújtották.⁹³ A tsz-ek állami támogatásának a közepesen jó természeti adottságú üzemekhez igazodó rendszere, az agrárállami további szétnyílása, a mezőgazdaságon belül az állattenyésztés alábecsülése, a területen csak kis hatékonysággal termelhető gabonafélék termesztésének preferálása is hátrányosan érintette őket. 1980-tól már a tsz-ek jó része veszteséges. Tőkeerő híján továbbra is lehetetlen a termelés folyamatos modernizálása, és egyre kevésbé képesek az alapvetően szükséges talajvédelmi munkálatok és a felújítások elvégzésére.⁹⁴ A 70-es évek második felétől Encs városkörnyékén is felerősödött a tsz-ek alaptevékenységen kívüli tevékenysége.⁹⁵ A korábban hagyományos erdészeti, élelmiszeripari tevékenység mellett megjelentek egyéb ipari formák is. Ezek egyben a területen az ipari tevékenység szinte kizárólagos képviselői lettek.

A kezdeti – helyenként látványos – eredmények után azonban 1984-től a „kijózanodás időszaka” következett. Az aprófalvak igen alacsony infrastrukturális színvonala, a közgazdasági szabályzók gyors és ellentmondásos változása, az ipari vállalatok alacsony kooperációs hajlandósága, a monopol környezet elnyomó hatása, bérmunkakonstrukció esetén pedig a kooperáló partner felé való teljes kiszolgáltatottság, s nem utolsósorban a műszaki fejlesztésekhez szükséges tőke hiánya következtében az alaptevékenységen kívüli tevékenység eredményessége hosszú távon nem volt biztosítható.⁹⁶ A tsz-ek nagy részében veszteségtermelő ágazattá vált. Kivételt képeznek azonban az ináncsi, encsi, hernádkércsi, fancsali termelőszövetkezetek, ahol a melléküzemági tevékenység még ma is jól jövedelmez.⁹⁷ A tsz-ek többségében azonban nemigen lehet népességmegtartó, ill. területfejlesztő szerepről beszélni. Az elmúlt években csupán a fancsali, encsi, ináncsi, felsővadászi, gönci tsz volt eredményesnek mondható, ahol a nyereséges gazdálkodást a melléküzemági tevékenységen túl az egyre bővülő szakcsoport-hálózat is segítette.⁹⁸ Az állami gazdaságokban (*Szikszó és Abaújszántó*) a politikai szempontok által is vezérelt közgazdasági előny, a korszerűbb technológia, magasabb gépesítettség és kemizálási fok miatt a termelés színvonala, a területi fejlődésben való részvételi lehetőség és a dolgozók jövedelme szempontjából is valamivel jobb a helyzet. Az általuk biztosított előnyökből a működési területükön található települések és lakói,

92. B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve és Encs város és vonzáskörzete HTTFK alapján

93. A tsz-ek természeti és közgazdasági adottságait részletesen elemezte *Berényi István* (1976), majd a Cserhát mezőgazdálkodásának elemzésekor *Dorgai László* (1986) és a VÁTI e területre kiterjedő felmérésekor *Nyíró Erika* (1985)

94. *Nyíró E.*, 1985.

95. A tsz-ek összes termelési értékéből 1977-ben az alaptevékenység 86%-ot, 1983-ban 46%-ot jelentett a Cserháton. Vannak persze továbbra is olyan tsz-ek (pl. Fülökércs), ahol az üzemi termelési értéknek kevesebb, mint 15%-át szolgáltatja a kiegészítő tevékenység, másutt (Baktakék, Krasznokvajda, Felsővadász) pedig 70%-át, vagy még ettől is nagyobb hányadát. (*Dorgai L.*, 1986. 158.)

96. Uo. 142.

97. *Mészáros M.*, 1989.

98. *Mészáros M.*, 1989.

így Hernádkércs, Halmaj, Léh, Rásonysápberencs, Kázmárk, Kupa és az erdőgazdasági telephellyel rendelkező Méra részesedhetnek.⁹⁹ A tsz-ekhez képest nagyobb népességeltartó képesség azonban itt is alatta marad az ipari, ill. egyes tercier ágazatok nyújtotta lehetőségeknek.

Az Alföld, ill. a megyében Dél-Borsod területén a falvak feléledését hozó, a lakosság tökeerejét növelő háztáji és kisüzemi gazdálkodásnak a természeti tényezők korlátozó hatása, a tőkeerős, a szervezést kézben tartó nagyüzemi háttér, a szükséges kiegészítő hiánya, valamint a háztáji állattenyésztés bővülése ellen ható szabályozók (alacsony húsfelvásárlási ár, magas táp-, ill. takarmányárak, adó) következtében korlátozottabbak voltak a lehetőségei ezen a vidéken.¹⁰⁰ A korábban virágzó parasztgazdaságok alapját jelentő állattenyésztés a kisüzemekben is egyre sorvadt. Ma is van azonban néhány – főként a tsz-szervezésből kimaradt – település, ahol a megélhetés legfontosabb forrásai közé tartozik a szarvasmarhatartás. Ilyenek *Selyeb*, *Mogyoróska*, *Regéc* települések.¹⁰¹ Településfejlesztő erőként jelentkezik még a háztáji gazdálkodás *Baktakéken*, *Hernádkércsen* (kertészkedés), *Göncön*, *Vilmányon*, *Vizsolyban* (burgonyatermesztés), a szakcsoportok hódításával *Selyeben*, *Fancsalon*, *Encsen*, *Novajidrányban*, *Felsővadászton* s új más településeken is (gyümölcsstermesztés).¹⁰² Az encsi városkörnyék nagy részében azonban sem a helyi ipar, sem a tsz-ek, sem az állami gazdaság és a háztáji, kisüzemi tevékenység nem képes a területi fejlődést előrevinni. Erősödött azonban a Sajó-völgyi iparvidék munkaerőszívó hatása a 70-es években is. A terület egészen az ingázók száma 4892 fővel, közel 80%-kal növekedett 1960 és 1984 között, így ma a foglalkoztatottak majd 50%-át teszi ki.¹⁰³ Csakhogy míg a jó közlekedési lehetőségekkel rendelkező, az iparvidékhez közelebb fekvő alsó-Hernád-völgyi településekben az ingázók arányának növekedése a mezőgazdálkodás kedvezőbb lehetőségeivel párosulva a terület átlagánál gyorsabb fejlődést, urbanusabb környezet kialakítását, a népességmegtartó erő növekedését eredményezte, addig a távolabbi területeken éppenhogy a népességmegtartó erőt csökkentette, a munkavállaló kiszolgáltatottságát növelte.

A felső-Hernád-völgyi és a dombvidéki településekből a munkavállalás egyre nagyobb többletköltség és -idő ráfordítással vált megoldhatóvá. Csupán a munkaerő értékesítése érdekében is a lakosság fokozott áldozatvállalására volt szükség. Ezt egyrészt az életformának a kulturálódás, szabad idő, társas kapcsolatok, közösségi élet rovására történő át-, ill. kialakításával vagy elköltözéssel próbálták feloldani. A kényserítő hatást a 80-as évek közepétől jelen lévő munkanélküliség csak növelte. A megyében a munkaképes korú népesség számához képest e területen található a legtöbb munkanélküli (5,1%),¹⁰⁴ ami a cigány népesség nagy arányával is kétségteljesen összefüggésben van.

A gazdasági szférában lejátszódó – az iparvidék lakóövéhez sorolható Alsó-Hernád-völgy településeit kivéve – kedvezőtlen folyamatok, az infrastruktúra elmaradása következtében a 70-es években is folytatódott a területről való elvándorlás, és a térség lakónépessége egy évtized alatt 6 és fél ezer fővel csökkent. A körzet településeiből mintegy 9000 lakos vándorolt el. A 80-as években a népességszám csökkenésének

99. Pl. a léhi állami gazdaság segítségével oldódott meg az orvosi ellátás, Léh, Rásonysápberencs, Kázmárk településekben (Észak-magyarország, 1985. VIII. 12. pp. 5. Három község egy rendelője)

100. *Berényi I.*, 1976.

101. *Nyíró E.*, 1985.

102. *Mészáros M.*, 1989.

103. B.-A.-Z. megye Statisztikai Évkönyve, 1961. *Kovács A-né-Menyhért B.*, 1987.

104. B.-A.-Z. Megyei Tanács VB. kimutatása, 1988.

üteme tovább fokozódott, de most már inkább a természetes fogyás következtében. Ez utóbbi 5 év alatt több mint 500 fővel csökkentette a területen lakók számát.¹⁰⁵ A csereháti és zempléni falvakban folytatódott tehát a már említett ördögi kör, tovább növelve a társadalmi szféra elmaradottságát. Egyes települések, így elsősorban a legkisebb népességszámú *Gagyapáti, Percse, Pamlény, Keresztéte, Litka, Mogyoróska* stb. esetében a népességcsökkenés ütemének mérséklődése sajnos már a demográfiai struktúra teljes torzulására utal.

Az 50-es és 60-as évek kimondottan faluellenes politikája után tehát a 70-es években meghirdetett területi kiegyenlítődség ellentmondásos megvalósulása sem tudta Encs város környékének lemaradását megállítani, sőt tovább erősítette.

6. *A felzárkózás negyedik lehetősége.* A területi-települési különbségek fokozódásának, az abból adódó esélyegyenlőtlenség elmélyülésének s közvetlenül Gyűrűfű megszűnésének nyomán a társadalmi érdeklődés homlokterébe kerültek az aprófalvak és az elmaradott területek problémái.¹⁰⁶ 1985-ben az Országgyűlés is foglalkozott a településfejlesztés kérdéseivel, és megfogalmazták a falvak népességmegtartó képessége növelésének követelményét. 1986-ban elkészült az „elmaradott térségek felzárkóztatási programja”. Ugyanakkor létrehozták a területfejlesztési alapot.¹⁰⁷ Látszólag tehát minden adva van ahhoz, hogy Encs város környékének falvai is hatásukat behozva bekapcsolódjanak a városiasodási folyamatba. Az eltelt évek tapasztalatai alapján még nem sok eredményről beszélhetünk.¹⁰⁸ Ahhoz, hogy a mostani felzárkózási esélyeket meg tudjuk ítélni, az eddigi fejlődés tanulságait, a kudarc fő okát érdemes feltárni. Ezzel egyúttal az eddigiek szintézisét is adhatjuk.

III. Összegzés

Encs városkörzete a 14–16. századi virágzása után a természeti adottságokhoz sem illeszkedő, nagybirtokra és gabonatermelésre alapuló majorsági gazdálkodásnak a fejlett paraszti árutermelést biztosító szőlőtermesztés és állattenyésztés fölé kerülése, ill. a geopolitikai fekvésből adódó hátrányos helyzet miatt a 17. századból mindinkább lemaradt a fejlődésben. A majorsági gazdálkodás térhódítása egyben a hagyományos paraszti és az előző évszázadokban betelepített német telepések iparos kultúrájának hanyatlásával is járt. A 18. század első felében megvalósuló betelepítésekkel sajnos nem sikerült magasabb kulturáltsági szintet „importálni”. A birtokviszonyok, a megye iparosodó északi és a – mezőgazdálkodás számára jobb adottságokkal bíró – déli része közötti területi munkamegosztás konzerválta az egyoldalú agrár- s azon belül is a gabonatermelő gazdasági struktúrát, ami azután a társadalmi struktúra fejlődésében való lemaradásának is egyik oka lett.

A szerkezetváltásra s ezzel a fejlődési pálya módosítására a történelem során elvileg két nagy lehetőség adódott. Az egyik a kiegyezést követően országos szinten beindult kapitalizálódási folyamatban, a másik az 1950-es évektől felerősödő „szocialista” fejlődésben rejlett, tehát a nagy gazdasági-társadalmi változásokhoz köthetők. A terület felértékelődése helyett azonban mindkét esetben a helyzet rosszabbodása, az ország s a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye más területeinek fejlettségi színvonalától való fokozódó lemaradása következett be.

105. B.-A.-Z. megye Népszámlálási adatok, ill. Statisztikai Évkönyve alapján

106. Az Encs vidékéről megjelenő publicisztikai írások száma is megnőtt. Ezek közül különösen Gulyás Mihály és Kiss Gyula írásai érdemelnek figyelmet.

107. Ez országos szinten közvetlenül 3 milliárd Ft-ot biztosított az elmaradott térségek felzárkóztatására, ill. az azt segítő beruházások indukálására. (Elgondolkodtató, hogy ugyanakkor a központi költségvetésből veszteséges vállalatok támogatására 20 milliárd Ft jutott. Nemes Nagy József, 1987.

108. *Mészáros M.*, 1989.

A múlt század második felében kibontakozó kapitalizálódási folyamatban területi értéként, a területi fejlődés hordozójaként itt, az ország északi részében az ipari fejlődés számára hasznosítható nyersanyagok, az exportképes nagy mennyiségű árut előállító agrárgazdaság szempontjából kedvező természeti adottságok, a gyáripar kialakulásának alapjait jelentő ipari kezdemények és koncentrált munkaerő s nem utolsósorban a vállalkozó és/vagy iparos réteg jelentette. Ezek az elemek a majorsági gazdálkodás nyomán kialakult szélsőséges birtokviszonyok, a természeti adottságok, a megyén belüli területi munkamegosztásban létrejött egyoldalú agrárjelleg és az aprófalvas településhálózat miatt nem voltak jelen a vizsgált területen.

A struktúraváltás elmaradása a 20. század elején egyre érezhetőbben jelentkező gazdasági-társadalmi feszültségek kialakulásához, a trianoni békeszerződéssel megbontott megyén belüli munkamegosztás széthullásával, a 30-as évek általános gazdasági válságával felerősítve, végső soron a terület elmaradottságának fokozódásához, a „sötét Abaúj” megnevezés kiérdemeléséhez vezetett.

A „szocializmus építésének” kezdetével ismét olyan területi értékek váltak uralkodóvá, melyekkel a vizsgált terület nem rendelkezett. Az immár határ menti, az előző fejlődési periódusnál már eleve hátrányos helyzetből induló agrárgazdasági, aprófalvas, városiánys terület a gyors ipari fejlődés biztosítására, a munkásosztály uralkodó szerepének erősítésére törekvő rendszerben ismét nem juthatott kedvező pozícióba. A korszak által nem értékelt természeti adottságai, az uniformizált agrárgazdaság veszteséggel előállított termékei mellett a terület csak az aprófalvakban jelentkező munkaerő mennyiségével kapcsolódhatott be a területi munkamegosztásba. Az ipari centrumoktól való nagy távolság, a közlekedési peremhelyzet és a települések alapellátásának fejletlensége következtében azonban a munkaerő csak nagy áldozatokkal vált a lakóhely megtartása mellett értékesíthetővé. Ugyanakkor a városok fogadókészsége is az elvándorlásra ösztönözte a népességet. A nagyarányú elvándorlás nyomán a társadalmi struktúra torzulásai pedig mára maguk is a fejlődés gátjaivá váltak. Encs városkörnyéke szempontjából tehát az 1945 utáni korszak is a lemaradás további elmélyülésével járt.

A terület elmaradottsága a rendkívül szűkös gazdasági potenciálban, a munkaerő értékesítésének nehézségeiben, a népesség biológiai és szellemi újratermelését szolgáló ellátó funkciók gyengeségében, a torz társadalmi struktúrában, a még mindig erős elvándorlásban egyaránt megnyilvánul.

Korunk változásai azt mutatják, hogy napjainkban is egy értékváltás van folyamatban. A korábbi területi értékek helyett várhatóan egyre nagyobb szerepe lesz a területi fejlődésben a természeti környezet tisztaságának, a természetes életmód és mezőgazdálkodás lehetőségének, az információ birtoklásának és hozzájutási lehetőségeinek, az innováció centrumaitól való távolságnak, a folyamatos innováció tőkeerőben jelentkező anyagi, és a népesség képzettségében, műveltségében, vállalkozó készségében testet öltő szellemi feltételeinek, a helyi társadalmak kezdeményező és öngazgató szerepének. A felzárkózás esélyeinek kihasználása pedig – a megelőző lehetőségekhez hasonlóan – most is attól függ, hogy a terület hogyan találja majd meg a helyét az új értékek alapján szerveződő területi munkamegosztásban.

A természeti környezet tisztasága – a sors fintoraként éppen a korábbi fejlődési hullámokból való kimaradásnak köszönhetően – adott. Ezen túl azonban semmi sincs, ami a fenti értékrendszer alapján a terület értékét növelné, s a már elindított fejlesztések sem ebbe az irányba hatnak. Az infrastruktúra, azon belül is a közlekedés és hírközlés jelenlegi állapota, valamint a népesség életlehetőségeit, magasabb minőségi szinten való újratermelődését meghatározó ellátó funkciók, a népesség kor szerinti összetétele, jelenlegi műveltségi, képzettségi állapota nem képvisel értéket. Az információs hálózat kiépületlensége és a helyi társadalom gyengesége is az új típusú fejlődési irányvonalhoz való csatlakozás gátját jelentik. Ezen gátló tényezők felszámolása lehet

a cél a fejlődés kihagyott lépcsőfokainak (ipari leányvállalatok „gyarmati” függőség árán való) építgetése helyett. A radikális változás azonban csakis külső erőforrások bevonásával érhető el. A térség önmaga helyzetének ilyen mértékű változtatására – éppen az elmaradottság gazdasági, társadalmi sajátosságai miatt – még az itt keletkező erőforrások feletti szabad rendelkezés esetén sem képes. A külső erőforrások bevonása pedig a szükséges fejlesztések hosszú távon történő megtérülése, jórészt a humán szférába tartozásuk miatt főként a központi kormányzat intézkedéseinek függvénye.

Az a paradox helyzet állt tehát elő, hogy a terület fejlődésének lehetősége a központi irányítás lazulásával teremtdött meg, de ezen fejlődés kulcsa továbbra is a központi kormányzat kezében van. A terület jövője tehát nagyrészt kormányzati döntésektől, a helyi erőforrások mozgósításától, hatékony felhasználásától, és az ott élő népesség megújuló képességétől (szójátékkal a képességmegtartó népességtől) függ. Ez utóbbit pedig alapvetően határozza meg a műveltségi állapot.

IRODALOM

Bánlaky Pál

1989. A kisvárosok értelmisége a „helyi társadalom közéletében. A magyar értelmiség a 80-as években (szerk. Huszár Tibor) 114–146. Bp.

Barta Györgyi

1978. Egy ingázó falu Észak-Borsodban. Borsodi Szemle. 1. 43–56.

Barta Györgyi–Beluszky Pál–Berényi István

1976. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Elméleti és módszertani vitaanyagok, munkajelentések 14. Bp. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

Beluszky Pál

1982. Társadalmi térfolyamatok a Cserehát-Aggteleki Karszt vidékén (1900–1945–1980). Földrajzi Értesítő, XXXI. évf. 4. 467–483.

Borovszky Samu, Sziklay János (szerk.)

1906. Abaúj-Torna Vármegye. Magyarország Vármegyei és Városai

B.-A.-Z. megye elmaradott térségeinek helyzete.

Megyei Tanács VB. kézirat

Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalmi-gazdasági fejlődésének hosszú távú koncepciója (1985–2000)

1987. Megyei Tanács VB.

B.-A.-Z. megye társadalmi-gazdasági programja a gazdaságilag elmaradott térségekre,

1987. Megyei Tanács VB.

Byda János

1978. A B.-A.-Z. megye körzeteiben élő lakosság élet- és munkakörülményei. Borsodi Szemle, 26–42.

Bulla Béla

1962. Magyarország természeti tájai. Földrajzi Közlemények 1–16.

Csakmag György

1974. Gondolatok a gazdaságilag elmaradott területek fejlesztéséről. Területi Statisztika 2. 129–134.

Csánki Dezső

1980. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp.

Csepregi János

1968. A Hernád-völgy mezőgazdasága. Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc

Csíkvári Antal (szerk.)

1939. Abaúj-Torna Vármegye. Vármegyei Szociográfiák, VII.

Deák Gábor

1965. A századeleji kivándorlás gazdasági-társadalmi és politikai okainak vizsgálata B.-A.-Z. megye adatainak tükrében. Történelmi Évkönyv, Miskolc 153–165.

Deme Tamás

1980. Mai erróziók, avagy: a település(vissza)fejlesztés kora. *Napjaink*, 19. 7. 3–4.

Dorgai L.–Fehér A.–Szabad I.–Turnyánszky J.,

1986. Cserehát. Ember – Táj – Mezőgazdaság. Miskolc

Encs város és vonzáskörzete hosszú távú terület- és településfejlesztési koncepciója

1986–2000. *Encs Városi Tanács VB. Terv Osztály*

Enyedi György

1986. Település és társadalom. Helyi társadalom IV. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

1982. Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása (Akadémiai székfoglaló, 1982. dec. 6.) Bp.

1977. Magyarország elmaradott területeinek vizsgálata. *Magyar Tudomány*, 5. 347–351.

1988. A városnövekedés szakaszai. Bp.

Encs város adattára

1986. Encs Városi Tanács

Frisnyák Sándor

1961. A Hernád-völgy földrajzi képe. *Borsodi Szemle*, V. évf. 170–179.

Genthon István

1980. Magyarország művészeti emlékei. Bp.

Gulyás Mihály

1982. Menteni a menthetőt! (B.-A.-Z. megye aprófalvairól.) *Napjaink*, 5. 3–4.

Gulyás Mihály

1975. Abaúji aprófalvak. *Napjaink*, 12. 1–2.

Györffy György

1966. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp.

Halmainé Vissi Mária–Kovácsné Lenkei Zsuzsanna–Kovács Tibor

1982. A törpefalvak népesedési helyzete. *Területi Statisztika*, 5. 532–543.

Horváth A.

1970. Borsod megye népességének fejlődése a XX. században. *Borsodi Szemle*, 2. 68–75.

Kiss Gyula

1981. Nostalgiai és remények – az encsi járásról. *Borsodi Szemle*, 3. 57–70.

1976. Nostalgiai és remények – Szikszó. *Borsodi Szemle*, 1. 26–32.

1975. A „krasznokvajdai” modell. *Borsodi Szemle*, 3. 1–12.

Kovács Andrásné–Ményhért Béla

1987. Hátrányos helyzetben? – Egy foglalkoztatottsági felmérés ürügyén Encs város és vonzáskörzetéről. *Encs Városi Tanács*

Laczkó László

1975. Az életkörülmények szerinti elmaradott területek kutatásáról. *Földrajzi Közlemények*, 3–4. 277–282.

1975. Magyarország elmaradott területei. (Egy kutatás eredményei és tapasztalatai) *Földrajzi Értesítő*, 3. 242–269.

1975. A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai. *Területi Statisztika*, 4. 325–362.

1975. Az ország elmaradott területeinek vizsgálata. *Területi Statisztika*, 5. 474–485.

Lukács Jánosné

1982. A népességmegtartás lehetősége a megye aprófalvaiban. *Borsodi Szemle*, 3. 44–50.

1975. Kölcsönhatások az aprófalvas körzetek és a gazdaságilag elmaradott körzetek között B.-A.-Z. megyében. *Területi Statisztika*, 4. 422–480.

Mészáros Miklós

1989. Az elmaradott térségek felzárkóztatásának programja és az encsi városkörnyék. *Interjú*

Molnár István

1989. Abaúj vármegye története, különös tekintettel a mezővárosokra, piac- és vámoshelyekre, közlekedési viszonyokra. (Kézirat.) MTA RKK ÉMO Miskolc)

Nemes Nagy József

1987. Regionális folyamatok a 80-as évek első felében. *Tervgazdasági Közlemények*, 2.

1982. Az iskolakörzetesítések hatása az aprófalvak népességfejlődésére. *Területi Statisztika*, 1-2. 104-109.
- Népmozgalmi adatok községenként 1828-1900.*
KSH, Bp. 1979.
- Perger Frigyesné*
1979. A B.-A.-Z. megyei aprófalvakban élők népesedési helyzete és életkörülményei. *Területi Statisztika*, 3. 340-351.
1978. A közművelődés helyzete B.-A.-Z. megyében. *Területi Statisztika*, 4. 373-387.
- Pusztay Béla*
1980. B.-A.-Z. megye aprófalvai. *Állam és Igazgatás*, 3. 193-202.
- Scheller Károly*
1933. Borsod vármegye népének megoszlása 1920-1930-ig. Budapest
- Sikos T. Tamás-Beluszky Pál*
1983. Magyarország falutípusai. Elmélet, módszer, gyakorlat 25. MTA FKI Bp.
- Sikos T. Tamás*
1987. Borsod-Abaúj-Zemplén megye lakossági infrastruktúrája. Miskolc
- Szalóky Gyula*
1974. A gazdaságilag elmaradott területek fejlesztése. *Területi Statisztika*, 2. 129-134.
- Tóth József*
1988. Urbanizáció az Alföldön. Területi és települési kutatások. Bp.
- Vági Gábor*
1981. Érvek és ellenérvek az életkörülmények területi egyenlőtlenségeiről
- Valér Éva*
1978. Az életkörülmények szempontjából elmaradott területek sajátos fejlesztési kérdései. *Településtudományi Közlemények*, 27. 45-47.
- Varga Zoltán*
1979. Szerepkör nélkül? A kistelepülések helyzete. *Műhely*, 1. 84-98.
- Vermes E.-Földes L.*
1932. Abaúj vármegye és társadalma 1931-ben. Szikszó

ÜBER DIE HISTORISCHEN UND GEOGRAPHISCHEN MÖGLICHKEITEN ZUR ERSCHLIESSUNG EINES ZURÜCKSTEHENDEN GEBIETES

Die 77 Siedlungen, die sich auf den drei geographischen Kleinlandschaften in Nordteil des gegenwärtigen Bezirkes Borsod-Abaúj-Zemplén angesiedelt haben (östliche Hälfte von Cserehát, im Tal des Flusses Hernád sowie die westliche Periferie des Zemplén-Gebirges) gelten verwaltungsmässig als Stadtteil von Encs. Insgesamt stellt dies alles aber einen Teil jenes zurückgebliebenen Gebietes dar, das ein Drittel der Bezirksfläche ausmacht. Die Rückständigkeit des Encser Stadtbezirkes zeigt sich sowohl in der wirtschaftlichen wie auch in der gesellschaftlichen Infrastruktursphäre: als drückende Last liegt sie nicht nur auf den dortigen Einwohnern, sondern auf der ganzen ungarischen Gesellschaft. In den hiesigen Forschungen darf sich aber diese so brennende Frage der Zeit nicht mehr darin zeigen, die Zustände dort auszumalen oder die Tatsache der Rückständigkeit und ihre Ursprünge aufzuzeigen, sondern vielmehr darin, nach einem Ausweg zu suchen. Dennoch sollten wir uns bewusst sein, in Folge welcher Faktoren dieses Gebiet in diese mehrfach nachteilige Situation gelangt ist, und welche historischen und geographischen Wurzeln für seine organische Entwicklung nachgewiesen werden können.

Der Alltagsmensch, der im Heute lebende Betrachter, vor allem aber die Menschen, die hier ansässig sind, die Tag für Tag mit der Aussichtslosigkeit ihrer Lage in erbitterter Konfrontation stehen, machen für ihre elenden Lebensbedingungen fast ausschliesslich die vergangenen 40 Jahre verantwortlich, die dorferstörerische Politik

in der Epoche des Aufbaus des „Sozialismus“. Die vernichtende Wirkung dieser Epoche ist keineswegs von der Hand zu weisen, denkt man jedoch in historischen Perspektiven, so muss man auch etwas anderes in Betracht ziehen.

Wenn man die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Systemveränderungen in der ungarischen Geschichte mit den Augen eines hier Ansässigen überblickt (und den Versuch unternimmt der Verfasser mit seiner Arbeit), so zeigt sich deutlich, dass der Verfall des untersuchten Gebietes schon viel früher seinen Anfang nahm. Eine Analyse der historischen geographischen Faktoren zeigt, dass der Grund für das Versäumen der Möglichkeiten zur Erschliessung und für das immer stärkere Zurückbleiben in der regionalen Entwicklung darin liegt, dass dieses Gebiet vom 15.–16. Jahrhundert an über keinerlei Werte mehr verfügte, die im gesellschaftlich-wirtschaftlichen System der eben gegebenen Epoche als präferierte Werte gegolten hätten.

Diese „Entwertung“ des hier untersuchten Gebietes erschwerte von Anfang an, eine günstige Position in der regionalen Arbeitsteilung für dieses Territorium zu erlangen, bzw. machte dies unmöglich. Dadurch wurden auch die Lebensbedingungen der hier ansässigen Menschen sowie ihre Vorbereitung auf eine Integration in die regionale Arbeitsteilung verhindert. Dies alles lässt sich gleich einem Teufelskreis vorstellen, dem nur durch eine allgemeine Wertveränderung in Gesellschaft und Wirtschaft zu entkommen ist.

Der Strudel um diesen Teufelskreis wurde infolge der allgemeinen Gesetzmässigkeiten der Urbanisierung, infolge der sich durch den Friedensvertrag von Trianon ergebenden Grenznähe, des weiteren infolge der nach 1948 ausgebauten, stark zentralisierten und sich aus den jegliche örtliche Interessen beiseite fegenden parteistaatlichen Einrichtungen enorm beschleunigt. So ist zahlreichen Siedlungen schon heute die völlige Entvölkerung vorgezeichnet.

Dass dieses Gebiet nicht vollkommen verwaist, dass seine wirtschaftlichen und kulturellen wie auch natürlichen Werte nicht völlig verlorengehen, lässt sich – entsprechend einer Lehre aus der Geschichtsanalyse – nur dann verhindern, wenn es endlich gelingt, das Gebiet als gleichrangigen Partner in die regionale Arbeitsteilung einzugliedern. Der Encser Stadtbezirk muss seinen Platz in der regionalen Wertstruktur des neuen Gesellschafts- und Wirtschaftssystems finden. Eine Lösung kann nur dann herbeigeführt werden, wenn auf makrogesellschaftlicher Ebene endlich die regionalen Werte in den Vordergrund gelangen, die auf diesem Territorium vorhanden sind. So z.B. die Kontinuität der menschlichen Existenz, der Mensch für sich und ganz eng mit ihm verbunden, die Sauberkeit seiner natürlichen Umwelt, die „unberührte“ Landschaft. Eine andere Möglichkeit mag darin bestehen, dass mit Hilfe von aussen durch das neue System bevorzugte Werte in das Gebiet eingebracht werden.

Die tatsächlichen Modalitäten, um eine organische Entwicklung in Gang zu setzen, und ihre Details können sich jedoch nur in Kenntnis der historischen, geographischen Entwicklung vervollkommen. Wie dies vor sich gehen soll, das wäre Stoff genug für eine weitere Studie.

Éva G. Fekete

A PARASZTHÁZAK FÜTÉSE

(Előzmények, technikai megoldások – Európai vázlat)

HOFFMANN TAMÁS

Az európai lakóház történetét bemutatva a tűzhelytől kell elindulni és a kályhához lehet eljutni. Maga a történet megközelítőleg nyolc-tízezer évet tölt ki.¹ A folyamat nagyobb része úgyszólván eseménytelen. A falusi házak építészettörténetében csak a középkorban tapasztalunk számottevő változásokat, ezek az épületek statikájával, belső terük tagolásával, az emeletek építésével és mindezen változások középpontjában a fűtőmód átalakulásával kapcsolatosak. A nyílt tűznél nagyobb hőhatású kemence építését elsősorban klimatikus adottságok kényszerítették ki, az a tény, hogy keleten és északon, meg a közép-európai Alpokban télen hideg van. Kemencét azonban másutt is építettek, csakhogy nem lakóházat fűtöttek vele. Mezőgazdasági terményeket szárítottak, kenyeret sütöttek és fürdőt melegítettek kemencét fűtve. További újítás a kályha, ami voltaképpen a kemence tökéletesített példánya. Építésekor megoldják a füst elvezetését is, ez a legtökéletesebben akkor sikerül, ha kéményt építenek. A lakóépületek zömében ott, ahol erre igényt tartottak, azért építettek kályhát és kéményt, mert az épületen belül elrekesztettek – szinte dobozszerűen – egy olyan helyiséget is, a szobát, amit a lakóház reprezentatív részének rendeztek be. A parasztházakban ezeket a változásokat mindenütt építőiparosok vezették be, városi minták nyomán épültek tehát a kémények, a kályhák és a szobák (nemkülönbön az emeletek), annak bizonyosságként, hogy a falu–város kapcsolatai a középkor végén egészen gyakorivá váltak.

A szóban forgó tényeket egy dolgozatban mutattam be, melyet 1978-ban írtam. Néhány része már megjelent,² az alábbi fejezetek is ebből a kéziratból valók. Más részletek még szerkesztőre és nyomdára várnak. Ezek mind részei „Az európai parasztházak” című monográfiának, mely ha megjelenik, a most közölt fejezetek – remélhetőleg jelentős módosításokkal kerülnek majd nyomdába. Egyelőre csak az irodalmi hivatkozásokat frissítem fel, az előadottakon remélhetőleg – a dolgok logikája szerint – nem kell változtatnom.

A kemence

Kemencével eredetileg fürdőházat vagy szárítóépületet fűtöttek, nem pedig lakóházat. Régészeti és filológiai adatok egyaránt ezt igazolják. Aztán később lakóházakban is építettek kemencét, ez azonban csak az elmúlt évezredben vált általánossá kontinensünk keleti felén. Még a néprajzi vizsgálatokból is az derül ki, hogy Kelet- és Észak-Európa nagy részén fenyőgerendákból nemcsak lakóházakat ácsoltak, hanem

1. Hähnel, 1960–1977/I–IV.

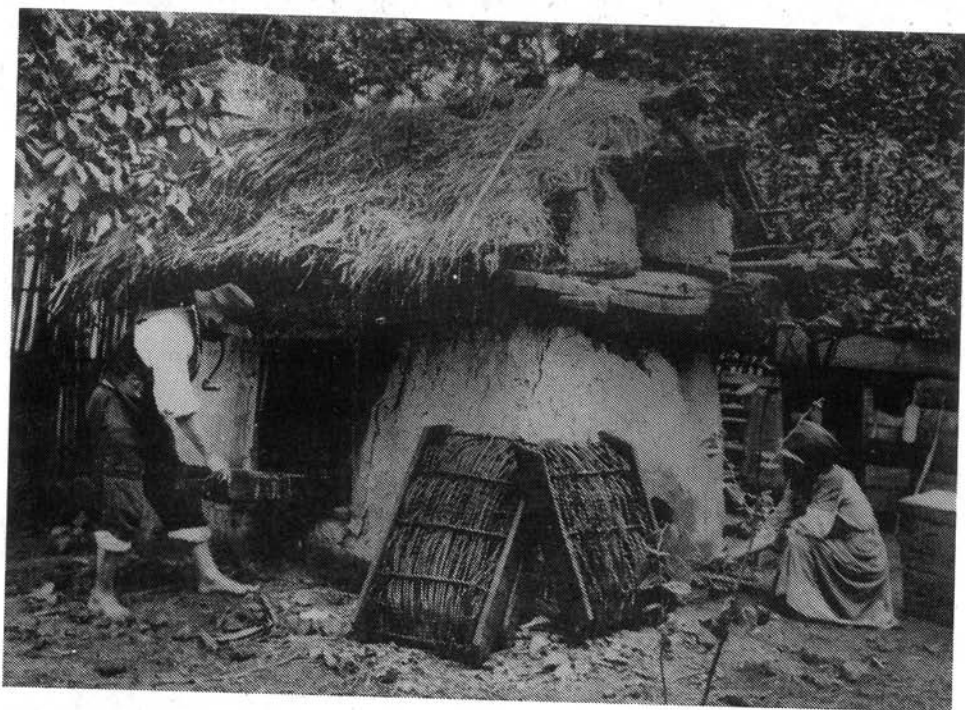
2. Hoffmann, 1987: 19–32., Hoffmann, 1985–1988: 5–18., Hoffmann, 1989: 157–64.

*1. kép. Gyümölcsaszaló. Óhuta, B.-A.-Z. m. – A Néprajzi Múzeum (Budapest)
Ethnológiai Adattárának Fényképgyűjteménye,
a továbbiakban: EAF 162399. Hofer Tamás felvétele 1957.*

gabona-, len-, maláta- stb. szárító-épületeket is, másrészt fürdőházakat, és valamennyit kemencével fűtötték. Ahol az éghajlat nedves, hideg, a termény feldolgozásához mindenütt szükségük volt szárítókra, amintohogy a gőzfürdőről még ma sem tudnak lemondani.

A termény konzerválásának legegyszerűbb módja a felesleges nedvesség elpárologtatása. Ezt nemcsak gyümölcsökkel tették meg, hanem gabonamagvakkal is, mivel a tökéletlen darálóikkal csak száraz szemeket tudtak megőrölni. A gabonaszárítót vagy gyümölcsaszalót csaknem mindenütt dokumentálták régészek és néprajzosok a kontinensen. Néhány példa: egyszerűbb esetekben csak földbe vájt üregekben gyűjtöttak tüzet és a ráfektetett kőlapokat hevítették át, hogy az azokra öntött terményből elpárologtassák a felesleges nedvességet. A magyar, a szlovák, a gorál, a román, a hucul parasztok majdnem mindenütt ismerték ezeket a földbe vájt tűzhelyeket, és hasonló berendezésekre igényt tartottak mindenütt a Balkán-félszigeten is. Régészeti ásatások tártak fel egy hozzájuk hasonló szárítókemencét Sussexben (Thunderbarrow Hill), egy kelta faluban. A szerb falvakban kőlap vagy négy lábon álló nagyobb méretű, agyaggal tapasztott fonott kas alatt tüzeltek, hogy rajta szárítsák a gabonát vagy aszalják a gyümölcsöt. Közép-Olaszországban földbe vájt tűzhelyen sütötték a gesztenyét és ugyanígy szárították a lent, amint ezt a Pireneusokban is megtették. A távoli Hebridákon a II. században használt szárítóépület maradványaira leltek nemrégiben. A berendezés olyan fontos volt a régebbi korokban, hogy még abban a tervrajzban, amit Szent

2. kép. Szilvaaszaló – kasokkal. Ökőritó, Szabolcs-Szatmár m. – EAF 58030.
Gönyey Sándor felvétele 1927.

Gallen kolostorában találták, és a IX. században a kolostorok építéséhez adott instrukciókat tartalmazza, szükségesnek tartották ezt a tűzhelyet is lerajzolni. Ugyanitt, Svájcban, a néprajzi kutatás még számos gabona-, gesztenye- és lencsárítót regisztrált.

Úgy látszik, hogy a szárítókemencéket (legalábbis, ami a gabona feldolgozását illeti) a tökéletesebb malommechanizmusok szüntették meg, de nagyobb kapacitású őrlőművek hiányában (ahogyan ezt a Balkánon és Kelet-Európában még a múlt században sokfelé kellett tapasztalni) szükség volt rájuk.

Hasonló okok játszottak közre abban, hogy valahol megmaradtak a kemencével fűtött fürdők használatánál. A régészeti feltárásokból tudjuk, hogy Kelet-Európában sokfelé beérték azzal, hogy putriban rendezik be a fürdőt, azaz építenek kemencét. A fenyőrégióban azonban gerendákból ácsolták meg a fürdőházikót. A hideg és a reumatikus bántalmak okán legalább olyan mértékben igénybe kellett venniük, mint a tetvek miatt. Erre másutt is igényt tartottak. Délén a gőzfürdő oldotta meg a problémákat. Ez padlófűtéssel működik, tehát alapvetően különbözik a keleti és északi találmánynak tekinthető szaunától. Másrészt a *balnea* (ahogyan fürdőjüket a rómaiak nevezték) elsősorban városi intézmény volt, az maradt a középkorban is, egészen addig, amíg rá nem jöttek, milyen melegágya a fertőző betegségeknek. A római birodalom területén mindenütt épültek nyilvános fürdők. Ezeket később a mohamedánok is igénybe vették, másrészt a keresztény Európában a kolostorok lakói sem voltak hajlandók lemondani használatának előnyeiről. Mindez elegendő ok volt arra, hogy a gőzfürdők római hagyományai átvészeljék a sötét századokat, utat találjanak az Alpoktól északra húzódó tájak arisztokratáinak váraiba, és ami még ennél is fontosabb, a városokba. Viszont ezeken

3. kép. Kenyérsütő kemencék közterületen.
Kisbodak, Győr-Sopron m. – EAF 6641. Timkó Imre felvétele

a területeken a fürdőkultúra sehol sem hódította meg a falvakat. Egyidejűleg a szauna típusú fürdő az Alpokban, másrészt a nyugati szlávok által lakott területeken feledésbe merült, a vidék higiénája vesztett korábban szokásos értékeiből. Paradox helyzet, amiben bizonyos az építészet és a lakáskultúra átalakulásának, tulajdonképpen az életszínvonal emelkedésének lehetett döntő szerepe.

Hogy mennyire a lakáskultúrával és a fűtési móddal, illetve a klímával függött össze a fürdőzés szokása, azt jól példázza Grönland és Izland viking telepeseinek régészeti hagyatéka. Az I. évezred végén bevándorló hajósok ugyanis, jóllehet ismerték a fürdőket, nem ápták tovább a fürdőzés hagyományait. Ezzel szemben valamennyien ragaszkodtak a szárítókemencékhez és ezeket fűtötték is egészen a modern időkig.

A szauna típusú fürdő (másfelől a szárítóberendezés) ezek szerint sehol sem volt kő- vagy téglapítményben; az épület fakonstrukció, sőt az ukrán tájakon földbe vájt putri. Ezekből a felfűtött kemencékből sehol sem tudták fürdés közben elvezetni a füstöt. A rómaiak viszont megoldották ezt a problémát, mivel padlófűtésük volt. A földművesek találmányának hátránya nyilvánvalóan az, hogy a kemencét fel kell fűteni, aztán a fürdőházat kiszellőztetni, s csak ezután (az átforrósodott kemence mellett ülve) lehetett tisztálkodni.

A szárítókemencék épületeihez szintén nem használtak sem követ, sem téglát. Ezek mind faházak voltak, de volt köztük veremépítmény is. Hasonlítottak azokhoz a putrikhoz, amelyekben Közép-Európában az I. évezredben és néhol még a középkorban is szövőszék állt, minthogy a lakóház tere szűknek bizonyult. A lakótér ekkor még

16–20 m², a nők nem tudtak szőni a házban, holott a textíliák előállítására, ha már ősszel beszorultak a mezőkről – a legfontosabb és a legtartósabb munkájuk lett.

A kemencével fűtött épület tehát nemcsak lakóház lehetett.³

A kemence tulajdonképpen olyan építmény, amely megőrzi a benne égő tűz hőenergiáját. A találmány nyilvánvalóan olyan vidékről való, ahol a tél hideg és hosszú. A legrégebb kemencék maradványai Besszarábiában, Vladimirovka faluban kerültek elő, és az i. e. III. évezredből valók. Az itt lakó földművesek a Tripolje kultúrához tartoztak, és félgömb alakú sárkemencével fűtötték kunyhójukat. A Szeret és a Prut között, valamint a Dnyeszter mentén meglehetősen sok kemence maradványát ásták ki, amelyek a III–I. évezred között adtak meleget, sőt főztek is bennük.

Az a megoldás, hogy a házban kemencét építenek, azzal fűtenek és abban főznek, továbbá, hogy az a helyiség, ahol ez a fűtő-főző alkalmasosság áll, a családi otthon központja, jellegzetes tulajdonsága a kelet-európai lakáskultúrának, és csak a legutóbbi száz-százötven évben módosult valamelyest. A kemence előnye ugyanis abban rejlett, hogy fedett tűztéren sokáig izzott a parázs, és ezért ez az építmény tartósan tárolta a hőt, másrészt nem kellett naponta szikrát csiholva új tüzet gyújtani, mint a nyílt tűzhe-lyeken.

A Közel-Keleten, ahonnan az európai agrárcivilizáció származik, nem volt kemence, nyílt tűz égett. Mivel itt a tüzet vagy a parazsat nem fedték le, Délnyugat-Ázsia és Dél-Európa prehistóriájában sok tűzvést kellett megérniük. Úgy segítettek tehát magukon, hogy egy cserépből (később fémből) készített ládában tartották a parazsat. A görögök ezt a ládát *Pyranous*-nak nevezték, és áldozataik alkalmával füstölőnek is használták. A kelet-közép-európai bronzkori társadalmakban (a lausitzi kultúra leletei szerint) a szertartásmesterek szívesen utánozták a déli civilizációkban elterjedt rítusokat, és az i. e. I. évezred derekán eltemetett halottak sírjaiba belerakták a füstölőket is. Természetesen délen, ahol mindenütt nyílt tűzhe-lyeken főztek, a téli estén a cserépládákban őrzött parázzsal melegítettek. A rómaiak gazdagabb házakban ugyanerre a célra bronzládákat használtak. Ugyanők kovácsoltak továbbá egy kosár formájú parázstartót is, amit ráboríthattak a tűzhely parázsára, miáltal megvédték a házban lévő állatokat. Ez a parázsfedő később sem ment ki a divatból. Minden olyan területen használt vették, ahol nyílt tűzhely fűtötte a házat. Még a XVII–XVIII. századi német tűzvédelmi rendtartásokban is előírják ezeknek használatát az Elbától nyugatra eső területeken.

Egy további, e körbe tartozó találmány volt a sütőharang. Dél-Európában ugyanis rájöttek arra, hogy egy kosarat betapasztanak sárral és ezáltal olyan haranghoz jutnak, ami alatt süthetnek, ha a parazsat a harangra, a nagyméretű cserépfedőre kotorják. Boszniában már az i. e. VII. századból való leletek között találtak sütőharangot. Ezt a rómaiak is használták, latin neve *testum* és a „fonás” jelentésű igéből származik. Hasonló eszközt már ismertek ugyan a III. évezredbeli Egyiptomban, de a latin nevű találmány ettől független felismerések eredménye lehetett. A sütőharang Dél-Európában ott terjedt el, ahol nyílt tűz égett a házban, és sütni csak ennek az eszköznek a segítségével tudtak. Az ismeretek terjedésének útvonalaira és korára jellemző, hogy a magyar és a horvát, illetve a román nyelvterület érintkezési övezetében (ami az eszköz használatának északi határa) a magyarok *cserepulya*, *vörsnyeg* és *puplika* néven emlegették, ami különböző hullámokban bekövetkezett, ám a középkornál semmi esetre sem régebb kulturális hatásokra utal.

A faszénparázsú melegítő vizont Közép-Európában és az Atlanti-Európában terjedtek el a vaskorban. Braubach-Lahnstein (Hessen) melletti kelta településen ezzel a faszénmelegítővel javították a ház hőmérsékletét az i. e. V. században. Később ezt

3. Talve, 1960., Tegström, 1974: 27. skk.

a fűtémódot mindenütt alkalmazták nyugaton. A néprajzi kutatások egységes övezetét derítették fel az Ibériai-félszigettől Franciaországon át az Északi-tenger mellékén egészen Dániáig. Sőt a hajósok jóvoltából még a Bottini-öböl mellékre is eljutottak kisebb méretű ágymelegítők. Nem hiányoztak ezek Angliában sem a háztartás felszereléséből, mielőtt a forró vizes palackok és más modern fűtőalkalmatosságok ki nem szorították őket a használatból. Volt köztük hasáb alakú melegítő, bronz- és vaskészítmény, díszes megmunkálású darab, ami előbb-utóbb kelléke lett a középkor vége óta igényelt reprezentatív lakáskultúrának.

A parázstartóknak azonban két bajuk volt. Egyrészt tűzveszélyes volt használatuk, másrészt a tökéletlen égés szénmonoxidot termelt, s ez sok ember halálát okozta a kis légtérű lakásokban. Az angolok ezért helyettesítették a ládikát melegítő téglával. A német falvakban és városokban továbbra is a parázsmeglegítő ládikákat rakták láb alá, vagy néha rájuk is ültek. A XVII–XVIII. századi tűzrendtartások mindenesetre tiltják tőlük a nőket, akiknek szoknyája az égéstől elvonta az oxigént, és ezáltal elősegítette a mérgező gázok keletkezését. Az egész problémától azonban csak a modern civilizáció szabadította meg a kontinensünk lakóit.

Mindenütt, ahol nyílt tűz égett, számolni kellett gázokkal, füsttel. Ez a baj már a rómaiaknak is nap mint nap bosszúságot okozott, célszerű fűtémódokat kellett kiagyalniok. A legpraktikusabb megoldáshoz akkor jutottak, amikor az I. században feltalálták a padlófűtést.

Ennek a fűtémódnak az a lényege, hogy a tűz a talaj járószintje alatt, egy tűzgödörben ég, az égéstermékek egy meglehetősen tág térben keringenek. A tűztér (kb. 1 méter magas) födéme a felette megépített fűtendő helyiség padlója. A füst az épület oldalán hagyott nyíláson át jut a szabadba. Ekkor még nem használnak kéményt. A fűthető padlójú ház megépítése és üzemeltetése azonban költséges. A padlófűtés csak közfürdőkben és gazdagabb polgárházakban, vidéki villákban vált általánossá. Itt mindenütt el is vezették a tűz égéstermékeit, a füstjáratokat úgy alakították ki, hogy a füst ne szívároghasson a lakótérbe. A falusi Európában azonban erre az ókorban még sehol sem volt igény. Persze a füsttől meg kellett szabadulniok. A legtöbb helyen csak oly módon, mint a tripoljei veremházakban, ahol (az egyik házmodell tanúsága szerint) az ajtóval szembeni falon nyílást hagytak és ennek segítségével keresztthuzatot tudtak csinálni. Kiszellőztették tehát a kemence füstjét. Roggendorf alsó-ausztriai vaskori településen szintén veremházakban laktak, és nyílt tűzön főztek vagy kemencében sütöttek. A füstöt a földfalba vágott füstjáraton vezették el. Lehet, hogy csak a régészeti leletek információs fogyatékosak, ám lehet, hogy ez a megoldás még alig talált követőkre a prehistorikus Európában, mert a szellőzőnyílásnak nem fedezhetők fel a nyoma. A higiéné jószerével még csak a városi civilizációkra korlátozódott.⁴

Rómaiak jöttek rá arra is, hogyan lehet kovással kenyeret keleszteni. Olyan kemencét építettek, amiben a kelt tésztát kenyérré süthették. De ezek nem polgárházakban vagy pláne parasztházakban álltak, hanem pékségekben, azaz ipari műhelyekben. Pompejben téglából épült kemencéket is tártak fel egykori pékségekben. Ugyanakkor az európai parasztfalvakban voltak kemencék is, de nem a házakban, hanem a házak közötti szabad téren, s hogy az esőtől védjék őket, tetőt vagy féltetőt is építettek föléjük. Schwerinben már egy bronzkori falu közepén találtak ilyen sütökemencét. Az i. sz. I. évezredben a szabadban álló sütökemencék már széles körben elterjedtek Közép-, Nyugat-, másfelől Észak-Európában. Ugyanitt a lakóházban beérték a nyílt tűz melegével.

4. Adrian, 1951: 24. skk., Benker, 1987., Deichmüller, 1941., Faber, 1957., Gavazzi, 1965: 79–93., Hinz, 1973: 113–22., Kaiser, 1980., Schepers, 1973: 75–89., West, 1976: 11. skk.

Kelet-Európában viszont nagyon sok házban találunk kemencét.⁵ Ezek tehát nemcsak sütésre valók, hanem fűtenek velük. Sőt a kemencébe tolt edényben főznek is. A prehistoriában még nem minden házban, mert a régészek nyílt tüzelős épületek maradványaira is bukkantak. Másrészt az építészetet sem jellemzi egyöntetűség, hiszen veremépítmények és a sík falú házak egyaránt vannak Kelet-Európában. A helyzet e tekintetben megegyezik a Balkánnal, másrészt Közép-Európával, ahol, miként Angliában, vagy Izlandon, szintén találunk földbe vájt veremlakásokat a sík falú házak mellett. Sőt, talán éppen a putrilakók voltak többségben. Általában a sík vidékeken, ahol kevesebb volt az erdő, építették a veremházakat. Ezeket tulajdonképpen a neolitikum óta csaknem mindig látták, és a terület nagyobb részén a középkorban költöztek ki belőlük.

Érdekes, hogy Kelet-Európában, főleg a szlávok legrégebben lakott körzeteiben, tehát az V–IX. században a Dnyeper, a Dnyeszter, a Deszna, a Szejin, a Bug, a Szuk és a Don mentén laktak veremházakban, részint nyílt településeken, részint sánccal erődített magaslatokon. A Moldvai Szovjet Köztársaság, Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Ausztria, az Odera és az Elba köze, továbbá Lengyelország területén már mindenütt találunk a szlávok vándorlására és megtelepedésére utaló leleteket. Ezeknek zöme veremépítmény, amelyeknek sarkában az egykori tűzhely nyomait csaknem mindig meg lehet találni. Lehet, hogy a kőomladékok zöme eredetileg kemence volt, ezt azonban nem lehet határozottan állítani. Azt azonban igen, hogy a veremkunyhókban gyakran csak nyílt tűzhely volt.

De a szlávok nemcsak veremházakban laktak. Kelet-Közép-Európában (elsősorban Sziléziában), másrészt Moldvában és a Dnyeper középső folyása mentén sík falú épületeket is emeltek. Voltak olyan épületeik is, amelyeknek alapterülete meghaladta a 100 m²-t. Ami a fűtésüket illeti, a leletek rekonstrukciója hasonló eredményű a veremházakban talált tűzhelynyomokkal. Közép-Európában viszont (ahol mint láttuk, szintén laktak veremházakban emberek, sokszor olyan településeken is, ahol az épületek nagy része sík falú épület, akár csarnokház volt) a középkorban kezdték elhagyni a veremházakat és sík falú házakba költöztek.

A legszembetűnőbb változásokat az Alpok területén, továbbá az attól északra és keletre húzódó sávban lehet észlelni.⁶ Régészeti feltárásokból arra lehet következtetni, hogy Westfáliától Nyugat-Lengyelországon át Skandinávia déli övezetéig húzódó tájakra az i. sz. I. évezredben a veremházakon kívül épültek még (sőt ezek lehettek már többségben) sík falú, többnyire oszlopos előtornáccal épített házak is. Ezekben sehol sem használtak kemencéket, mert mindenütt csak nyílt tűzhelyek nyomait találták meg. A lakóházak szomszédságában néhány gazdasági épület volt, de a hozzá tartozó gazdasági épületek egy része veremépítmény, más részük (pl. a szén) sík falú építmény. A leletek azt is elárulják, hogy a veremépítmények egy része lakás volt. Úgy látszik tehát, hogy a lakosság a szociális megoszlás szerint építkezett és lakott. Egy-egy nagyobb tömegű lakóház – a hozzá tartozó veremépítményekkel és a sík falú létesítményekkel – kisebb épületszortot alkotott. A magányos tanyákon élők alkalmasint egyetlen nagyobb gazdasághoz tartoztak, s nem volt szükségük a közösségi szervezetre, mint a falusiaknak, akik zárt telkek egyforma udvarai szerint tagozódó beépítésben települtek. A kép – amit a régészeti feltárás során kapunk – sokban emlékeztet arra, amit Tacitus írt le (*De origine et situ germanorum* című művének 16. fejezetében): „Közismert,

5. *Blomkviszt*, 1956., *Blomkviszt–Ganckaja*, 1967: 131–66., *Donat*, 1980., *Fodor*, 1989: 21–46., *Gladiszowa*, 1976/I: 279–328., *Hinku*, 1964., *Jurcsenko*, 1941: 22–31., *Kudrnáč*, 1955: 61–75., *Kudrnáč*, 1966: 197–221., *Kwasniewski*, 1963., *Nyecsajeva*, 1975: 7–49., *Rappaport*, 1975: 156–244., *Rikman*, 1975: 50–87.

6. *Heuter*, 1961., *Bedal*, 1987.

hogy Germánia népei nem élnek városokban; még azt sem tűrik, hogy telepeik egymáshoz közel legyenek. Szétszórta és elkülönülve tanyáznak, ahogy éppen egy forrás, mező vagy liget megtetszik nekik. A falvak nem összefüggő és egymás mellett álló házak, ahogyan nálunk: minden háznak körös-körül széles udvara van – lehet, hogy védelmiül a tűz ellen, de lehet, hogy csak azért, mert nem tudtak másképp építkezni . . . Néha föld alatti üreget ásnak, téli menedékkül vagy gabonaraktárnak, és a tetejére sok trágyát raknak . . .”

Tacitus germánjainak utódai az I. évezred vége felé még sok mindent őriztek őseik építési szokásaiból. A középnémet vidékeken épített házak hosszanti oldalán nyílt az ajtó, és a bejárattal szemben (a másik hosszanti fal előtt) volt a tűzhely. Ez nyílt tűzpad volt. A házat nem padolták le, a füst a tető eresztékein szivárgott a szabadba.⁷ A Harz hegység déli nyúlványai között fekvő Hoherode frank település lakói az I. évezredben folyamatosan lakták falujukat, és a húsz méter hosszúságot is meghaladó házaktól a kör alakú kunyhóig, meg a vereméptípusokig szinte valamennyi épülettípus régészeti maradványát hagyták az utókorra. Építészeti kultúrájuk tehát meglehetősen változatos volt. Az épületmaradványok mindegyike alkalmas arra, hogy segítségével értelmezni lehessen az évezred második felében keletkezett törvények épületekkel kapcsolatos megállapításait. Jobbára ugyanez a helyzet a westfáliai Warendorf VIII. századi épületállományával is. Az itt élők harminc méteres hajó-alaprajzú házakat is építettek, ezeknek azonban szintén a hosszanti oldalán volt a bejáratuk és azzal szemben nyílt tűzhelyen főztek. A ház tehát semmiképpen sem rokonítható az északnyugat-európai csarnoképületekkel. A kisebb építmények változatos sora itt is arról tanúskodik, hogy a falu lakói szintén keresték a célszerűbb és gazdaságosabb építészeti megoldásokat. Szegények és gazdagok lakhelyei, istállók, magtárak, takarmánytároló színek mind olyan épületek voltak, amelyeket egymástól függetlenül is megépítettek, mivel-hogy még nem rendelkeztek tapasztalatokkal a különféle rendeltetésű építmények funkcionális egyeztetése terén.⁸

A sík falú ház és a hozzá tartozó veremházak együttesének a VIII. századból való nyomait találták meg Csehszlovákia területén is (Devinska Nova Ves, Postorna). A középkorban azonban itt is csökkent a vereméptípusok száma, és csaknem mindenütt gyarapodott a két helyiségre osztott lakóházak építésének szokása. Warendorf (Westfalen), Osterfinger (Svájc, Schaffhausen mellett), Merdingen (Freiburg) XI. századi épületmaradványai még zömmel egyetlen helyiségből álló lakóházakra engednek következtetni, de Glandbach, Hohenrode, Burgheim XII–XIII. századi házai már csaknem mind két helyiségből állnak. Hohenrode házai ebben az időben 12,4–15,6 m hosszúak. Az udvarról a konyhába lehetett bejutni, ahol nyílt tűz égett, a konyhából a mellette lévő helyiségbe lehetett lépni, itt viszont kemence állt.

Kétosztatú házak maradványait tárták fel Lengyelország területén is. Ezek az épületek a XI. századnál nem régebbiek, és valamennyien olyan településekről valók, ahol később városok épültek (Bonikowo, Snatok, Gniezno, Opole-Ostrowek, Gdansk és Brodno Starc). A lengyelországi házak nagyobbik helyiségében nyílt tűzhely van, a kisebbiket pedig valószínűleg (alvó-) kamrának használták. Bonikowóban kétosztatú veremházakat is találtak, ahol mindkét helyiség azonos méretű volt. Csehországban (Levy Hradec, Libusin, Mikulcice) házai szintén két helyiségből álltak.

A VIII–XII. század között az Alpoktól északra, a Rajna mentén, másfelől ettől keletre, egészen a Balti-tenger magasságáig, átalakult tehát az egyszerű emberek hajléka. Egyfelől csökkent a veremházak száma, másfelől terjedt a kemencék építésének

7. Hensel, 1956: 301. skk.

8. Baumgarten, 1980: 27., Winkelmann, 1954: 189–214., Winkelmann, 1958., Zippelius, 1953: 13–46.

szokása. Míg az ezredforduló táján a kemence építése azokra a területekre korlátozó-
dott, ahol a januári középhőmérséklet -3° , -4° , a középkorban ez a határ nyugatabbra
tolódott, és a kemence építésének szokása meghódította azokat a közép-európai tarto-
mányokat is, ahol a januári átlaghőmérséklet -1° .

A történetek a technikai kultúra fejlődésével, másfelől a kora középkor és a közép-
kor nagyarányú népességvándorlásaival vannak kapcsolatban. A városok iparosai min-
denütt jobb körülmények között élnek, mint a parasztok. Volt, ahol ezt telepések
valósították meg. A IX. századi Magdeburgban például még $3,40 \times 4,20$ m alapterü-
letű veremépítményekben húzták meg magukat az emberek, de a X. században már
 $4,70 \times 6,80$ m alapterületű házakat építettek, a vázát gerendából ácsolva, a falait fonva
és tapasztva.

Prágától délre, a Moldva egyik kanyarulatában Hradistke településen a X. század-
ban még veremházakban laktak, de a XIII. századra itt már forgalmi csomópont kelet-
kezett, ahol a lakosság cölöpöket ásott a földbe, közeit befonta és betapasztotta sárral,
hogy felépítse házait. A Tábor melletti kisváros (Sezimovo Usti) lakói viszont a XIII–
XIV. század fordulóján már kőfalú házakat építettek.

A XII–XIII. századból háromsztatú épületek leletei a kemencés, nyílt tűzhelyes
fűtőmód és a lakóhelyiségek további tagolódásának fejlődését igazolják. Zantoch föld-
várában, Niedergörsdorf (Jüterburg mellett) három helyiségből állnak. Zantochban a
rómaiak padlófűtéséhez hasonló módon fűtöttek.

Háromsztatú épületek maradványait találták a XII–XIII. századból a csehországi
Levy Hradec és a Keleti-tenger melléki Gdansk városokban. Iparosok és kereskedők
és nemesek laktak bennük, a mellékletekből legalábbis nem lehet paraszti lakosságra
következtetni.⁹

A járószint alatt húzódó tűzhely a római kolóniák határán túl is bizonyítja a
padlófűtés adaptálását. A XII. századtól ezt a fűtőmódot alkalmazták több kolostor-
ban is, például a ciszterciek egyik württembergi apátságában (Maulbornban) vagy
Schleswigben, a Johanniskloster épületében. Ugyanígy fűtötték Lüneburgban és Göt-
tingenben a városházát is a XIII. században.

A várak, a városok és a kolostorok lakói letagadhatatlanul kényelmesebben éltek,
jobb lakáskörülmények között a középkor évszázadaiban, mint a korszak kezdetén.
Terjedőben volt szinte a kontinens egész területén mindenütt (ahol a várak és a transz-
kontinentális kereskedelem tengeri és szárazföldi útvonalait használó forgalom hasznát
élvező városok épültek) a nagyobb alapterületű, a jobban fűthető és funkcionálisan
célszerűbb elrendezésű lakások aránylag nem is sokféle típusa. Kedvezőtlenebb volt
egyelőre a helyzet falun, de itt is elkezdődött már a célszerűbb és kényelmesebb otthon
adó lakóházak építésének új korszaka. A lakások fűtéstechnikájában azonban egyelőre
még szinte semmilyen újítás nem változtatott a lakáskultúrán. Savanarola, a firenzei
orvos (+ 1462) még arról írt, hogy a németek körében meglehetősen gyakori a szem-
betegség, amit a *stupha*ban való huzamos téli tartózkodás okoz. Ez a baj – mondja –,
a Friaul és Feltre, másrészt Trient vidéki olaszok körében is teljesen általános.

9. Bantelmann, 1955: 24. skk., Bantelmann, 1964: 224–39., Baumgarten, 1980: 12. skk., Donat,
1980., Filipowiak, 1975: 190–208., Gautier, Maison, Halbaut – Maho, Le, 1984., Hanglid,
1976/I: 405. skk., Häuser, 1976: 89–106., Griep, 1976: 127. skk., Hensel, 1975/I: 176–89.,
Holubowicz, 1956., Kudrnáč, 1955: 61–75., Leciejewich, 1975/II: 209–30., Richter, 1975/II:
238–57.

A lombard síkság és a hágóktól tagolt alpi táj lakásviszonyai ekkor még sokban emlékeztettek arra az állapotra, ami később Kelet-Európában konzerválódott.¹⁰ Ettől a lakáskultúrától Skandinávia falusi lakossága is csak az ipari forradalom hatására vált meg. A kemence füstjétől szennyezett otthon ugyanis általánosan ismert volt Skandinávia egész területén, a magyarorszoki és a kisoroszoki és a fehéroroszoki tájain, az ukránok házaiban, továbbá a lengyelek körében, a Baltikumban, a szlovákoknál, a morváknál és a cseheknél, a magyaroknál, a horvátok körében és a szlovéneknél is.

Ezeken a területeken csaknem mindenütt fenyőgerendákból ácsolták a házakat, de a lombos erdők övében a gerendavázis fonott és tapasztott falú építkezés volt szokásos. Jóllehet a házak építésmódjában, az anyagok használatában adódtak különbségek, azonban valamennyi szláv nyelvben volt egy közös szó, a *pecs*, amivel a kemen-cét jelölték. Ennek az építménynek több funkciója volt a parasztházakban. A XIX. századi néprajzi feljegyzések készítői azt tapasztalták, hogy ebben a kemencében sütöttek kenyeret, ebben főzték ételleiket, ezzel fűtötték lakásukat, a fürdőházakban ezzel fűtöttek, a lakóházakban (ha hasáb alakú volt) ennek tetején aludtak, a padkára épített kemence alatti üregekben szárnyasjószágot tartottak, oldalához rakva vagy a tetejére téve tüzelőt (vagy más nyersanyagot) szárítottak, végül a kemence belseje búvóhely is volt, ha adószedők, rablók, fosztogató katonák törtek rá a parasztra.

A kemence tehát megőrizte a tűz hőenergiájának egy részét, nagy fűtőfelületével szétsugározta, de hátránya volt, hogy a tűz égéstermékei bepiszkították a helyiség levegőjét. A rómaiak padlófűtéssel segítettek magukon, ez azonban nagyon megrágitotta az építkezést. Kő- vagy téglafalakra, a járószint kő- vagy téglaborítására volt szükség; a szegényebb néposztályok lakásviszonyai tehát változatlanok maradtak. A palotákban, a közfürdőkben, a vidék előkelőinek otthonában azonban ez az építés- és fűtőmód mindenütt terjedt az imperiumban. Az épületek és a velük kapcsolatos műszaki tudás nem enyészett el maradék nélkül a provinciákban sem. Észak-Itália, Dél-Franciaország városaiban az élet folyamatosan ment át a középkor hétköznapijaiba.

Másfelől a mondott területen divattá vált olyan kő- vagy téglaházat építeni, amelynek földszintje a tűzhelyközpontú lakótér, emelete pedig a hálókamra. Itt a földszintet az első emelettől vagy fafödém választja el, vagy egy boltozat. A Rajna-völgyben például, ahol mintegy másfélszáz XII–XIII. századi épületmaradványt lajstromoztak, megkülönböztethető három épülettípus: a) *curtis* (erődítés nélküli gazdasági udvar, főépülete lakóház, mellette gazdasági épületek, hozzájuk csatlakozó szántóföldekkel), b) *turris* (lakótorony, melyhez gazdasági épületek csatlakoznak, s az egész csoport rendszerint el van kerítve), c) *arx* (toronyépítmény, hozzá tartozó melléképületekkel, rendszerint bekerítve).

Köln, Bonn, Koblenz, Trier, Nürnberg, Essen stb. városokban a toronyépületek mind a feudális arisztokrácia egykori lakásviszonyainak emlékei. A XIII. században ezek mintájára építik a forrásokban *kemenatának* ismert toronyépületeket. Alápincézett kőházak ezek és kétszintesek. Minden szintjük egyetlen helyiség, a magasba az épületekhez csatlakozó lépcsőn lehet feljutni. A kőépület mellett egyetlen helyiségből álló csarnok állott, ahol nyílt tűz égett, ezt a teret a lakók megosztották a lábasjószággal. A korai városokban a XIII–XV. században a még gazdálkodó polgárok és kézművesek csak ilyen épületet tekintettek tulajdonuknak. Ezt nem kőből emelték, falainak gerendavázát vesszőfonás és sártapasztás töltötte ki. Paticsepület és kőépület egymás mellett új helyzetet tükröz. Az egyik a nappali tevékenység színtere, s ennek megfelelően

10. Baumgarten, 1964: 405–14., Bedal, 1970: 14. skk., Bedal, 1987., Benker, 1987: 19. skk., Böckler, 1666 (1983): 15–22., Faber, 1957: 65. skk., Hausbau, 1983., Hähnel, 1975: 30–312., Peer, 1960: 1–77., Simonett, 1965–68/I: 204., Tauber, 1980: 150. skk.

konyha + istálló, míg a másik a kőből vagy kő- és téglalapítású torony a reprezentáció és az alvás tere. A *kemenate* a *caminatából* származik, ennek a toronynak a középső szinten kandallója van, aminek füstjét az épület falához illesztett kéményen át vezetik a szabadba. Az Alsószász térségben a XIV. században a csarnokházban konyhát és szobát képeznek ki, ugyanígy a toronyházban konyhát és szobát, az emeleti szint pedig alváásra van fenntartva. Például Goslar (Lippe) épületállománya azt bizonyítja, hogy 1400–1500 táján már egybeépítették a két épületet, de a funkciókat továbbra is különválasztva hagyták – eredeti rendeltetésüknek megfelelően használták házaikat.¹¹

Ez a változás azonban nem haladt mindenütt ebben az ütemben a középkori Európában. Voltak olyan tájak, ahol a városátások kora középkori és középkori leletei a prehistoria lakáskultúrájának konzerválódását látszanak bizonyítani. A Keleti-tenger mellékén, a Baltikumban és mögöttes keleti terein a kereskedelem ugyan kiépítette állomásait, de a városi hagyományok és minták (amit Európa jó részén az antikvitás, és közelebről a római urbanizáció hagyott hátra), itt hiányoztak, igazi városi életfeltételek egyelőre nem is jöttek létre. Minden eleve késésben volt, a földművesek is csak az i. e. I. évezredben tudták legyőzni az erdőt. Belorusszia és Oroszország tartományaiban pedig csak az i. sz. utáni évszázadokban vált átütő és maradandó sikerűvé korábbi próbálkozásuk. A távolsági kereskedelem azonban az I. évezred végére már jól felismerhető úthálózatot rajzolt a térképre.

Wolin, a lengyelországi Dziwna folyó torkolatában fekvő kikötőváros IX. századi házai boronaházak. Az egyetlen helyiségből vagy a hozzá csatolt oszlopos előtérből álló házak változatlanul tükrözik az i. e. I. évezred e tájon szokásos falusi építészetének hagyományait. A XI. században azonban már megjelennek a gerendavázis, sártapasztású, fonott falú építmények. Az ezredfordulón hasonló kép fogad Szeczinben. Litvánia és Észtország területén is ilyen épületekben laktak. Még Stockholm tőzsomszédságában is ilyen épület nyomait találták meg, ezek közül – Helgö és Birka kikötővárosokban – régebbi építésűek a boronaházak, mint a gerendavázis, tapasztott, sövényfalú lakóépületek. Lettországbán a VII–VIII. században boronaházat építettek, melyben kőkemencével fűtöttek. A Bottini-öböl mellékre bevándorlók a VII–VIII. században építettek ilyen épületeket.

Sztárajaja Ladoga, valamint Novgorod IX. századi kereskedői és mesteremberei valamennyien boronaházakban laktak. Ők már nem sajátították el a gerendavázis paticsfalak építészetét, minthogy az csak a lombhullató erdők övezetében vált be, a fenyőrégióban nem. De nem ismerték – a fenyvesek és a nyíreszek lakói – a veremházat sem, ami délen, a ligetes sztyeppén élők jellegzetes hajléka volt. Kiev, Sargorod, Knyázsa-Goda, Viticev városok lakóinak a XI–XIII. században még mindig be kellett érniük olyan 12 m² alapterületű veremkunyhókkal, amilyenekben már laktak VIII–IX. századi őseik is.

Észak boronaházai korántsem mondhatók példanélkülieknek. Sokban emlékeztettek mindarra, amit az i. e. I. évezred derekán felépítettek Biskupinban (Poznan közelében). Biskupin sánccal erődített település volt, ahol főleg mesteremberek és kereskedők éltek. Mindenesetre a parasztokhoz viszonyítva ők voltak többségben. Biskupinban tölgyfából ácsolták a házakat, az átlagos alapterület 10x8 méter volt. Valamennyi lakóhelyiség bejárata elé építettek egy tornácot (amiben szerszámaikat, portékáikat is tarthatták), házuk közepére pedig kövekből kemencét raktak. A hasáb alakú kemencétől balra, a fal hosszában fapircset ácsoltak, ezen aludtak. Biskupin kézművesei, kereskedői még ápolták a bronzkori Európa városok nélküli tartományainak életmódbeli hagyományait. Ezekhez az állapotokhoz hasonlítottak a Ladoga tó körzetének kereske-

11. Eggert–Schepers, 1985., Terlau–Kaspar, 1985/III: 469–512.

dőtelepei, nemkülönb a középkori Moszkva vagy Rjazan átlagos lakásviszonyai. A modell tartósnak bizonyult, a középkor alkonyán is megőrizték, a Fehér-tenger partjára vagy Szibériába kirajzó kereskedők kolóniáit ilyen épületekből ácsolták össze.

Ezekben az épületekben a középkoron át nem választották el egymástól a belső tereket, a funkciók szerinti differenciálódást még több épületet emelve oldották meg. A többfunkciójú épületekre Európa keleti felén és északon a középkorban még nem tartottak igényt. Elemi szükségletek kielégítése, hogy ti. kemencével fűtsék lakóházukat (mert ez jobb hőhatású a nyílt tűznél), talán a legfontosabb vívmány, amit az ásatások bizonyítani látszanak. Ezt más információk is megerősítik.

A fenyőgerendákból ácsolt házak építőtudását déli szomszédaiktól, az oroszoktól tanulták el a Keleti-tenger melléki finnek. A finn *pirtti* szó (ami eredetileg a kemencével fűtött „ház”-at, azaz a lakóhelyiséget jelentette) az orosz *pretből* származik, és legrégebb feljegyzésében, egy XII. századi novgorodi oklevélben (ami csak XV. századi másolatban maradt meg) „szauna” jelentésben fordul elő. Hangtörténeti alapon valószínűsíthető, hogy a kölcsönzés a vepsi, oloneci területen 600–1100 között mehetett végbe, és később – a finn nyelvjárásokban – az olyan „ház” megjelölésére használták, amely távol áll a többi épülettől. Ebben alkalmasint a nyelvérzék megőrizte az építkezés és a lakáskultúra azon korai állapotát, amikor a lakóház voltaképpen egyetlen lakható helyiségű épületből állt. Másrészt a szó jelentése rávilágít arra, hogy a kemencével fűtött ház eredetileg szauna volt. A finn *akkuna* „ablak”, *lava* „priccs” és *pätsi* „szabadban álló tűzhely” szintén szláv jövevényszavak, valamennyien a kelet-európai vívmányok terjedését bizonyítják északon.

Darsgårde (Svédország) I. század, Asva (Észtország) i. e. 800–200 között fennállt lakóház boronából épült és a gerendák közeit sárral tapasztották ki. A tapasztás meg is maradt. Ez viszont arra vall, hogy északra és talán keletre is a Baltikum felől jutott el az építészeti kultúra, másrészt nem lehetetlen, hogy ezeken a területeken egészítették ki a kemencés fűtőmód találmányával.

A kémény, a kályha és a szoba

A legtöbb baj abból adódott, hogy nem tudták a füstöt elvezetni. A rómaiak padlófűtése, a lakóterben lévő kemence, s az egyes épületrészek funkcionális differenciálódása voltak azok a legfontosabb tényezők, amelyek elvezettek a füst nélküli lakóhelyiség, a szoba, a füstelvezető kémény és a tökéletes fűtőberendezés, a kályha együttes használatához.

A fürdő- és szárítóházakat fűtő kemencék használatával kapcsolatos tapasztalatok vezették rá az Alpoktól délre lakókat arra, hogy a kemencével fűtött fürdő- vagy szárítóépületekben hideg teleken aludni is lehet. Az is délről származó tapasztalat, hogy a kemencét csuprokból is össze tudják rakni, ezáltal nagyobb fűtőfelületű és jobb hőháztartású fűtőberendezéshez juthatnak. A csuprokból épített boltozat statikai előnyeit a rómaiak ismerték fel és az V. századtól kezdve alkalmazták kupolák összerakásakor. Ilyen kupola fedte a bizánci fürdők egy részét is. A cserepes kupolaépítkezés a fürdőkben és a templomokban élt tovább (az utóbbiak Kelet-Európában napjainkig ápoló hagyománya közismert). A *balneum banja* = hévforrás, fürdő, illetve kupola, boltív jelentése a szláv nyelvekben innen veszi eredetét. A kisorosz, lengyel, szlovák és a magyar nyelvben a „vájtt, boltozatos üregű bánya” jelentés is elterjedt.

A fürdők előnyeit az Alpoktól északra is felismerték. Az Alpokban a kelet- és észak-európai gőzfürdőt kedvelték. A rómaiak viszont a dél-európai fürdőt honosították meg. Ezt a hypocaustumot a római imperium utáni századokban is kultiválták a

4. kép. Gazdagabb paraszt fürdőháza.
Huntjärvi, Finnország. – EAF 5491.
Bán Aladár felvétele

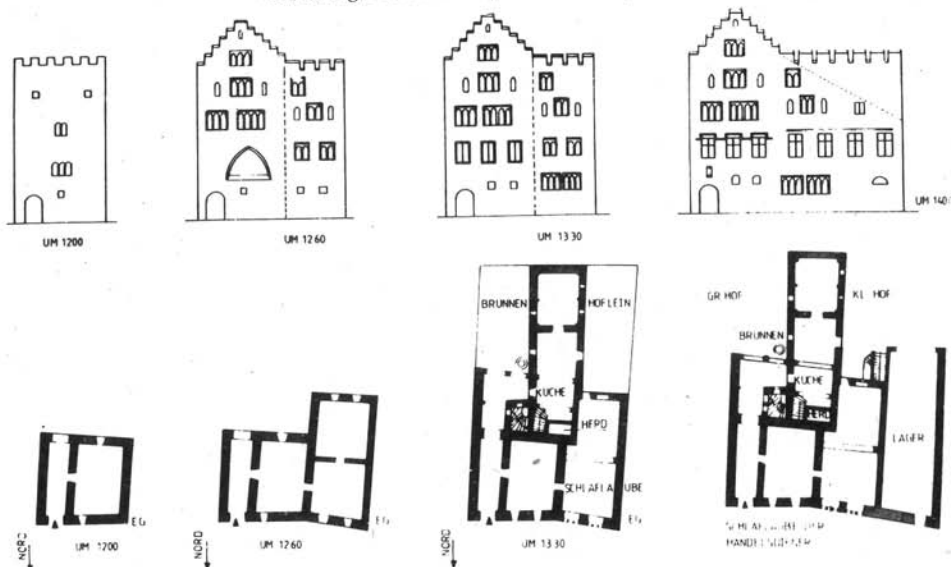
5. kép. Fürdőház ábrázolása 1400 körül.
Niedersächsische Staats- und
Universitätsbibliothek, cod. ms. philos 63 Cim.

kolostorok, várak, városok, lakótornyok lakói. Ezek továbbra is közfürdők voltak, de az előkelők (pl. az udvarházak, a toronyházak lakói) sem mondtak le róla.

A fürdőt a latin *extufa*, *stuba* szóval emlegették. A német *stube*, az angol *stew*, *stove*, s neolatin *étuve*, *stufa*, *stüve* stb. innen származik. Az udvarházban álló fürdőépület neve a nyugati szláv nyelvekben *dvornica*, ami a XII. században Csehországban már kastélybeli fogadótermet is jelentett, másrészt a délnémet nyelvjárásokban használatos „Döns” („szoba”) kölcsönszava. Hogy a fürdő jelentésű szó miként fejezhette ki a fogadótermet, azt a reprezentációs szférát, ahol lakomákat rendeznek, az a VII–XII. század tárgyi emlékeinek hiányában még sok fejtörésre fog okot adni. Mindenesetre az orosz *iztovka* (ami eredetileg szintén fürdőt jelentett) 1097-ben már fejedelmi lakóhelyiség. A jelentésváltozások oka csak az lehet, hogy a *Stuba*, a *dvornica* (cc. 1270 német szövegben: *dornensen*) stb. a fűthető helyiséget jelenti. Nyilvánvalóan a legegyszerűbb megoldás az volt, hogy a talajszinten építették meg a fűtőberendezést (ez lehetett fürdőbeli kemence is!) és ennek füstjét egy kémény segítségével el is vezették. Toronyépületben ennek a helyiségnek neve, melyből kémény vezet ki, s benne nyílt tűzhelyen (kandallószzerűen) fűtenek is: *caminata*. Chur (Svájc) püspökének, Tellónak 765-ben kelt végrendeletében erről lehet szó. Ez a ház (noha átépítették) ma is áll. „Hoc est curtem meam in secanio, imprimis salam cum salario subter *caminata* desuper alias *caminatas* subter *cellarium*, *coquina*, *stuba*, circa *stabulum*, *tabulata*, *torbaces* vel *alia hospitalia* vel *cellaria* et *quidquid* ad *ipsam* curtem pertinet, *omnia* ex integro.”

6. kép. Padlófűtés a városháza tanácstermében, baloldalt a tanácstagok padja.
Az ülő tanácstag talpa a padlónyláson, amelyen meleg levegő áramlik.
A nyílást a jobboldalt látható férfi kezében tartott rézkoronggal fedik be.
Lüneburg, Németország. – A szerző felvétele

7. kép. Kereskedőház átépítésének vázlatrajza („Runtingerhaus”).
Regensburg, Németország. – Közli: Stekl, H.: *Architektur
und Gesellschaft von der Antike bis zur Gegenwart = Geschichte
und Sozialkunde 6*, Salzburg 1981. 132.

A kéményt eleinte hozzáillesztették az épülethez. A kéményes lakóhelyiség a „*caminata stuba*” vagy „*caminata cantera*”, gyakorta pedig a jelző önálló kifejezéssé, főnévvé vált. (Ez történt az oroszban is: *komnata*). Az épülethez kívülről illeszkedő kémény építési hagyományát talán legtovább az Alpoktól délre, illetve Északnyugat-Európában őrizték meg. (Az angolok később – a füstvezeték mintájára – csaknem minden közművet a ház falán kívül vezettek, ettől a szokástól csak a vasbeton szerkezetű épületeknél tértek el.)

Nem lehetetlen az sem, hogy az Alpokban, ahol a télen át rendszeresen fűtött és füsttelenített helyiségek iránt a korai középkor előkelői először támasztottak széles körben igényt, az udvarházak fürdőépületeiben is laktak telente. Itt kőből, téglából, vagy az i. sz. I. évezred végén már csuprokból rakott kályhákat építettek.

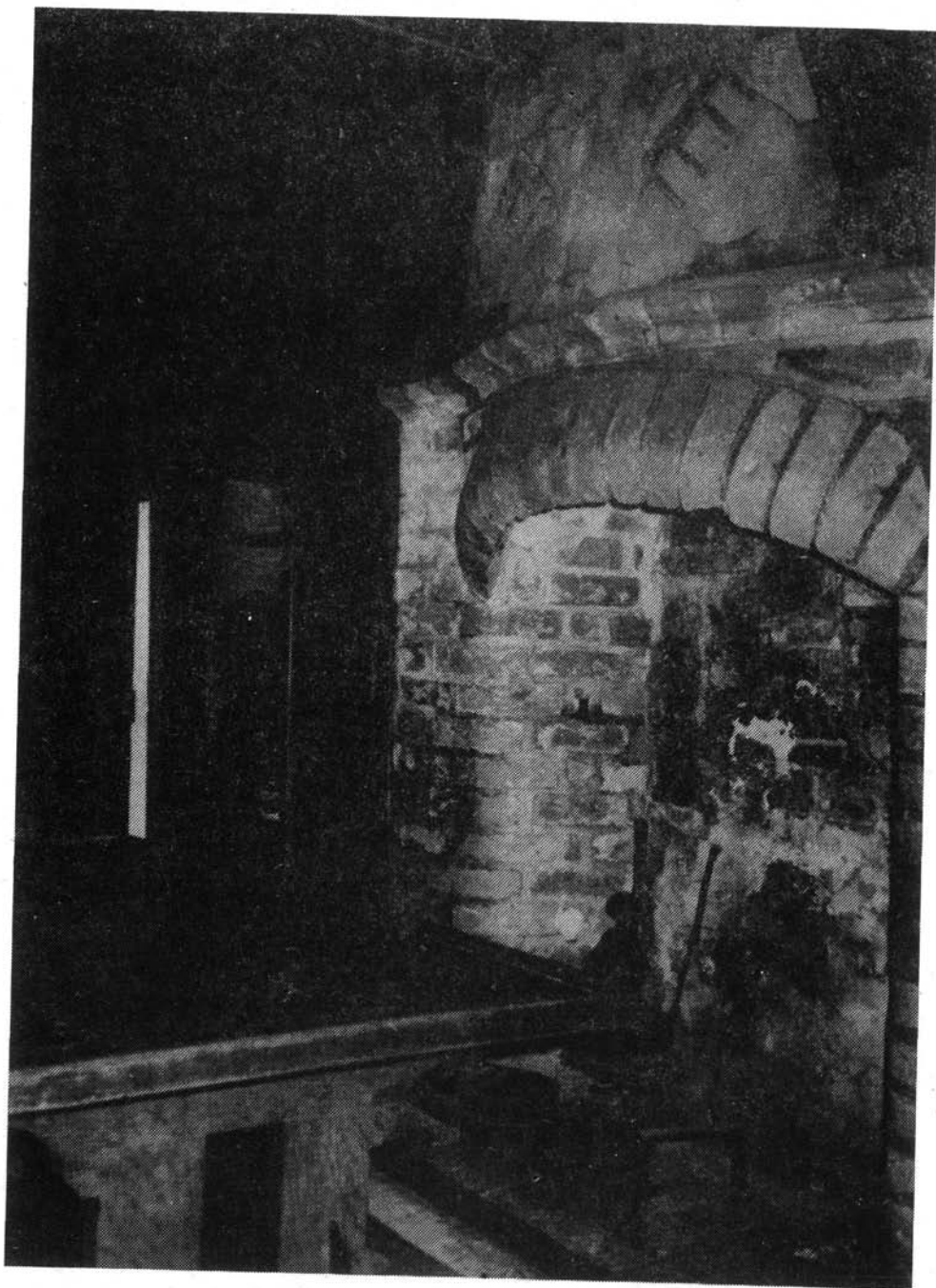
Svájcban a várak és a városok XI–XII. századi régészeti rétegeiben már gyakori leletek a kályhaszemek. Délnyugat-Németországban pedig a XIII. század első felétől kezdve bizonyítható a kályhák építése. Az Alpok völgyeiben – az egykorú oklevelek szerint – a XIII. században az arisztokrácia, később a városi polgár és a XV. században már néhol a paraszt is épített magának kályhával fűtött helyiségű házat. Megközelítőleg két évszázadba telt, amíg a társadalom valamennyi rétegét áthatotta a lakáskultúra új divatja, de még ezt követően is nagyon sok parasztházat építettek kályha nélkül – a divat tehát nem lett általános. Földrajzi terjedése is ellentmondásos. Noha az Alpoktól északra és keletre a XIII–XIV. századi gótikus kályhaszemek szokásos leletei a várastásoknak, Lübeckben csak a XV. század végéről maradtak fenn ilyen bizonyítékok. Ezt követően azonban (a XVI–XVII. században) a kályha teljesen általánossá vált Közép-Európa nemesi és polgári otthonaiban, meghódította tehát a városok és vidék rangosabb házait. A gazdaság XIII–XV. századi prosperitása a tengermelléki városokban megemelte az igények színvonalát és jótékonyan előmozdította a jobb minőségű lakásviszonyok építését. Az északi német városokban és a Keleti-tenger kikötőiben a telek beépítésének sémája az alábbi lett: a XII. században még csak gerenda-ácsolatokból építenek egyetlen helyiségből álló házat, a XIII. században e ház mögött egy újabb épületet emelnek, rendszerint kőből vagy téglából, ezt konyhaként használják és a század végén már kéménnyel látják el, a XIV. században a gerendaépítmény helyett többszintes teremházat emelnek kőből vagy téglából, aminek felső szintje és padlástere raktárnak való. A konyha mögött gerendából még egy épületet ácsolnak, ami a szolgák, matrózok stb. szállása. A XV. században a telek utcafrontján álló kőépület végét oly módon építik át, hogy a konyhaépület helyett egy emeletes lakóépületet emelnek, ezt mintegy hozzáépítik az első, raktárépülethez. A konyha földszintje marad a konyha, az emelete pedig alvóhelyiség. Esetleg itt különítik el a szobát is, amit a már megépített kéménybe csatlakozó kályhával fűtenek. A szoba kialakítása tehát a XV. század második felére esik. (Gottland szigetén lévő kereskedőházakat vagy Bergen polgárházait a XIII. században még egyáltalában nem fűtötték kályhával.)

A déli német tájakon jóval korábban észlelhetők a változások. A Harz XIV. századi városaiban már az egykori források is szobákra engednek következtetni a polgárházakban. Ezeket a helyiségeket itt *dornse*, *dorntze* (vö. öfelnémet *turnitza*) néven emlegetik. Ez a kifejezés itt eredetileg a fürdőháza (vagy a szárítóra) vonatkozott. Lehet, hogy itt is (miként az Alpokban később tapasztalták) a parasztház mellett külön házikó állt, amit fürdőként használtak. Mindenesetre a Harz XV. századi városaiban a *dorntzen* nevű épületrész már kályhával fűtik és ezt később így tették a parasztházakban is. A XIII. század közepén még lakott, majd elnéptelenedett Hohenrode falu házaiban két helyiség volt. A nagyobbikban nyílt tűzhely maradványait találták, a kisebbikben néha kályhacserepeket.

A sváb és a frank tartománytól délre, a Duna völgyében, a XIV–XV. századi parasztházak alapterülete rendszerint 12–15x8–10 m. A legegyszerűbb megoldás az

8. kép. Polgárház belső terei 1490 körül Lüneburgban.
A kép bal oldalán a tömeg a bejárati folyosón nyomul be a házba.
Jobboldalt (a folyosó mellett) szoba látható. Itt étkeznek ünnepi alkalmakkor.
Ez a képen az utolsó vacsora színtere. Jobbra lent,
ahol Jézus tanítványának lábát mossa, a konyha folytatása látható.
Magát a konyhát a kép bal oldalán (a képen ábrázolt házbelső képzeletbeli meghosszabbításában)
építették fel. Itt van a nyílt tűzhely, felette füstfogó, melyen a füst a padlásra,
illetve a héjazatot átörve, a szabadba illan. A lüneburgi lábmosság mesterének oltárképe
a Mihály-templomból. Lüneburg 1490 körül. Museum für das Fürtstentum Lüneburg.
A szerző felvétele 1986.

9. kép. Konyhai tűzhely füstfogóval (részben középkor végi téglából építve). Polgárház.
Lüneburg, Németország. A szerző felvétele 1982.

10. kép. Konyhai tűzhely; az üst a földön. Felettük füstfogó. Udvari kártyajátéklapok, ábráin foglalkozások képmásával. Franciaországban használt, öt színezett lap. Fametszet. Délnémet munka, 1455 körül. Bécs, Kunsthistorisches Museum. Kühnel, H.: *Alltag im Spätmittelalter*, Graz, 1986. 196.

konyhában égő tűz füstfogójául szolgáló kő vagy téglafalal határoltak és melegítettek.

Az egykorú forrásokból ítélve nem laktak állandóan a szobában, nem tartozott mindennapi életükhöz. Fogadószoba volt, a családi élet pedig a konyhában zajlott és a fűtetlen kamrákat választották továbbra is hálólhelyül. Ezt másutt is így tapasztaljuk, a középkor végi szokás ugyanis a német nyelvterületen át hódította meg Európa határos tartományát. A kályhával fűtött konyha neve például a francia, a burgund és a vallon nyelvjárásokban (poele, pele, pole) a latin *pensilis* szóra vezethető vissza, s a kifejezés a középkori latinban a lábakon álló kályhát jelentette. Mikor divatba jöttek ezek a berendezések, Északkelet-Franciaországban a XVI. századi kastélyokban és a városi polgárházakban fajanszkályhákat állítottak, amint írták az egykori iratokban: poeles a la mode allemande.

Az Atlanti-Európa enyhe klímája volt a legfőbb akadálya annak, hogy a tökéletesebb kályhákat felállítsák, kiváltság a hőenergiát rosszul értékesíthető nyílt tűzhelyeket és szabad kéményeket. Anglia és Észak-Franciaország falusi házaiban csak a XVII. században lett divat a kályha állítása, jószerével az idő tájt, amikor a falusi házak

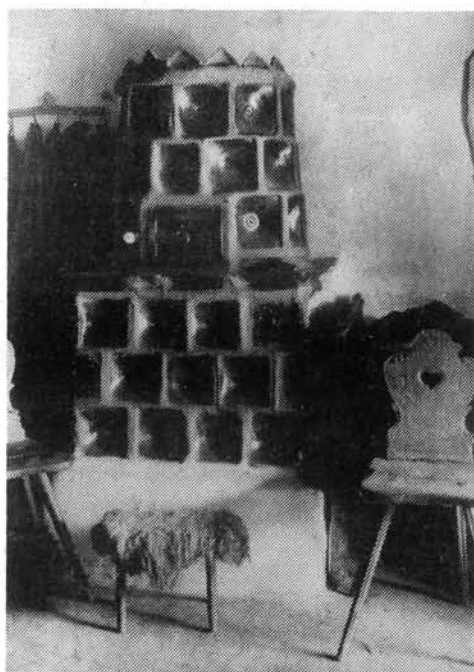
volt, ha az épület egyik oldalát istállónak használták, míg a másik részén a konyha és a szoba osztozott. A szoba tulajdonképpen egy 4 x 4 méteres, deszkával lefedett térség volt, mert a háznak egyébként nem volt padlástere, sőt az is valószínű, hogy a konyhát nem választották el fallal a konyha és a szoba mellett húzódó közlekedőtértől (ide lépett be az udvarról az érkező, a ház hosszanti oldalán vágott ajtón át), aminthogy a folyosót (Flur) sem választották el az istállótól. Vannak olyan épületek, ahol válaszfalakat is építettek. Van olyan épület is, amelynek konyhája és kamrája mellett van az istálló; az állatok természetes párája melegítette a kamrában alvó parasztokat.

A szoba építése a Duna-medencében, a cseh és morva tájakon a XV–XVI. század tájékán lett falun szokásos. A kályhával fűthető szoba jól szellőztethető. A 'soba' a stuba származéka nyelviileg. Még nincs eldöntve, vajon a németből ment át a kifejezés a szláv nyelvekbe, vagy közvetlen úton vették át. A finnbe a svédén át közvetítették.

A szoba kialakításának szokása (eltekintve Közép-Európától) aránylag későn vált divattá a kontinensen. A Német-síkságon csak a XVI–XVII. században vált szükséges részévé az újonnan épített házaknak, ekkoriban az építkezés új hulláma minden tekintetben átalakította a régi otthonokat. A konyha mögött választottak le egy szobát, amit a

11. kép. Szemeskályha a polgárház szobájában. Nevelési tanácsadó: a kislány fanni tanul, a kisfiú olvasni, miközben az apa számol. *Gut nützliche Lehre und Unterweisung, wie ein junger Mensch sich halten soll.* Augsburg. Johann Blä/mler, 1476. Közli: Kunze, H., *Geschichte der Buchillustration in Deutschland, Bildband.* Leipzig. 1975. 78.

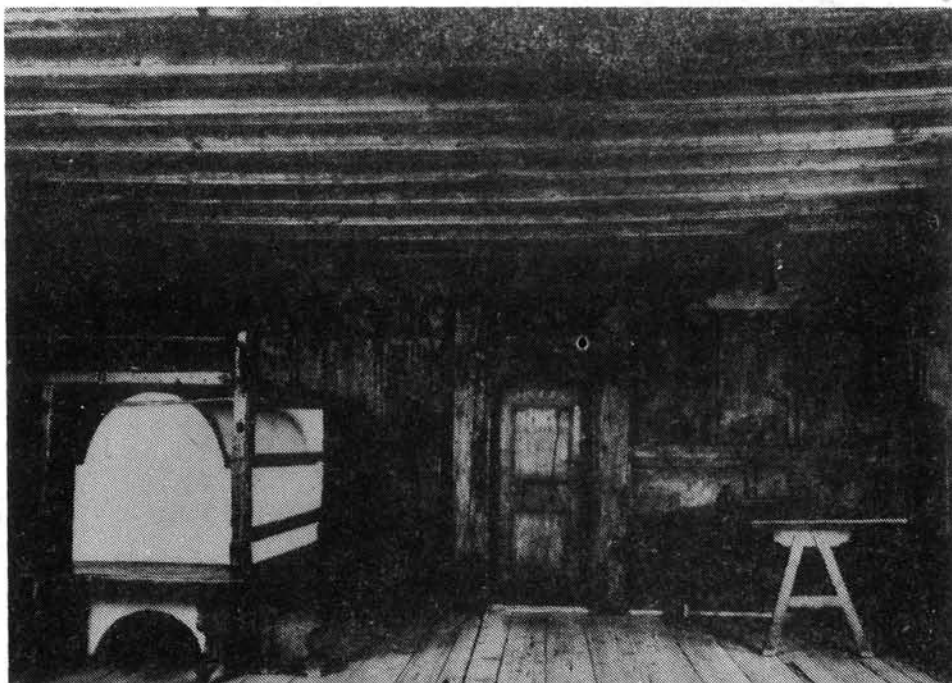

12. kép. Szemeskályha a parasztház szobájában. Szentgál, Veszprém m. – EAF 62743. Gönyey Sándor felvétele 1930.

többsége már emeletes lett, és benne már fontosnak tartották a reprezentatív fogadóhelyiség kialakítását is. A kályha tehát sokkal inkább dísz volt számukra, mint praktikus fűtőberendezés. Itt egyébként továbbra is beérték azzal, hogy az enyhe télen a nappalt a nyílt tűzű konyhában töltsék el, éjjelre pedig a fűtetlen kamrákba húzódjanak.¹² Közép-Európában viszont, ahol hideg a tél, csaknem mindenütt követték az arisztokratákat és a kolostorok szerzeteseit. A szoba fűtése a várak és kolostorok után divat lett a városi polgárházakban, majd a falu tehetősebb parasztjainál.

Ami a legrégebbi ábrázolásokat illeti, Konstanz kolostorának egyik XIV. századi festményén, továbbá a zürichi „Haus zum langen Keller” egyik helyiségének falán (ahol egy XIV. századi kalendárium allegorikus figuráit festették fel) látható a kályha, ez a cylinder formájú, konkáv szemekből rakott építmény. Az Ardennek és a Jura között, különösen Elzászban a falba épített kályhát kedvelték meg, ami a hypocaustum elvének kései felhasználására vall. Itt akár több helyiséget is fűtöttek egyetlen kályhával. Ezen a vidéken sok volt a bánya és a kereskedőktől lakott város, a kályhákra művészi

12. Atkinson–Dowall, 1977., Barley, 1961: 23. skk., Barley, 1963: 46–59., Brunskill, 1970: 90–111., Crossley, 1951: 79. skk., Faulkner, 1960: 342. skk., Hurst, 1969: 258–70., Jones, 1936: 49–68., Lloyd, 1951: 42. skk., Meirion–Jones, 1977: 343–406., Mercer, 1975: 84. skk., Radford, 1957: 27–38., Smith, 1955: 359. skk., Steensberg, 1962: 32–33., Thirsk (ed.), 1967/IV., Thomson, 1947: 38. skk., Van de Velde, 1961: 123–36., Voskuil, 1977: 25. skk., Wood, 1950: 215–38., Wood, 1965: 79. skk.

13. kép. Szoba módos parasztházban. Klausen, Dél-Tirol. Bozen. Stadtmuseum.
Közlő: Kühnel, H., *Alltag im Spätmittelalter*. Graz, 1986. 259.

díszítésű vasjótokat erősítettek; a XV–XVI. századi példányokból ma is sok látható a múzeumokban.

Annak következtében, hogy a kályhát reprezentációs kelléknek és nem célszerű berendezésnek tekintették sohelyütt, a neve sajátos jelentésváltozásokon ment keresztül. A kályhát latinul pensilisnek mondták, de azokon a vidékeken, ahol a kályhát nem tekintették fontos berendezésnek, a kifejezés egészen más jelentést kapott. Például fríz területektől egészen Norvégiáig és Svédorszáig a kőkéményű tűzhelyet nevezték így, Schleswig-Holsteinben pedig (a fent leírt okok miatt) ez lett a fogadószoba neve. Ezzel szemben Mecklenburgban a gabonáskamrát nevezték így, aminek az oka az volt, hogy ezt a helyiséget is a ház végében, a konyha fűtött fala mögött rekesztették el, akár a hálókamrákat vagy magát a szobát.

De akárhogy is nevezték, a kályha és a szoba mindenütt döntő fordulatot jelentett a parasztházak építésében. Noha nem lakták mindenütt a szobát, a kontinens leginkább urbanizált sávjában a középkor alkonyán a falvakban is tudtak már olyan házakat építeni, ahol nem terjengett a füst, a tűz mellett ülőket nem sütötte többé a láng melege, miközben a másik oldaluk fázott. A kályha és a szoba egyenletes hőmérsékletet biztosított. Ezzel ugyan nem éltek mindenütt, de a szobát azért megépítették, mert a reprezentáció vágya fontosabb volt számukra, mint a kényelem. Mindazonáltal az új építkezésmód csökkentette a távolságot az arisztokraták, a polgárok, illetve a parasztok között. A távolság nagyon lassan fogyott, bár a falusi otthonok komfortja a középkor végi Európa leleménye, gyakorlatilag mégis csak az ipari forradalom előtti évtizedekben vált divattá. Pedig a technikai lehetőségek már jó ideje adva voltak.

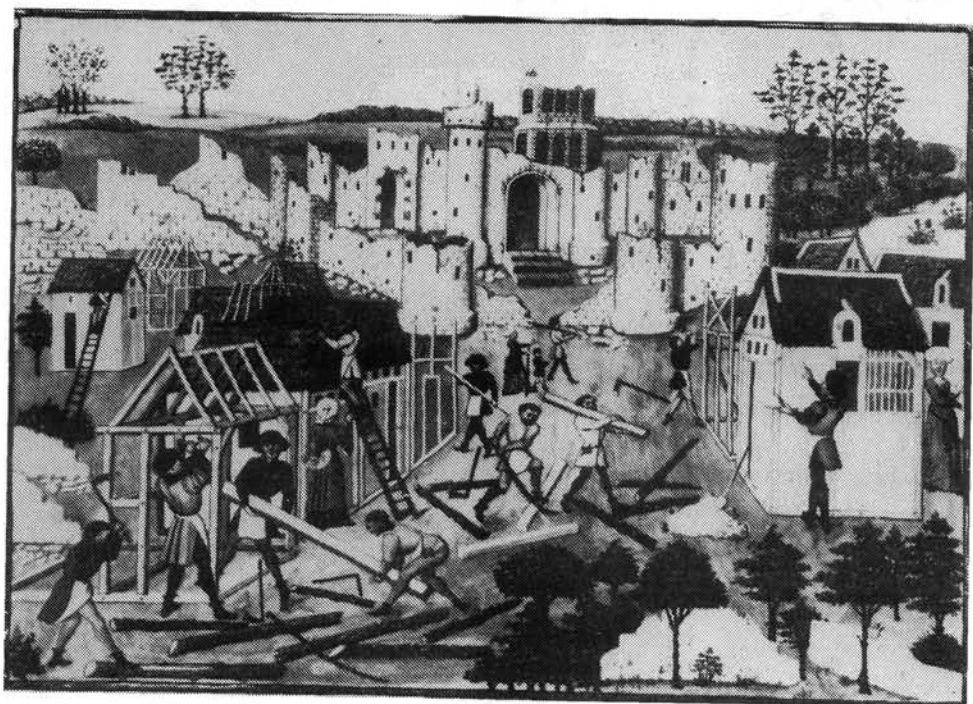
14. kép. Falusi multság. A jobb oldalon sematikusan ábrázolt házon nincsen kémény.
A parasztok az udvaron táncolnak és isznak.

Albert Glockendorn fametszete 1530 körül. Közli: Geisberg, M.,
The German single-leaf Woodcut 1500–1550. New York, 1974. I. 219.

A füsttelenítés problémáját – mint láttuk – megoldották a rómaiak a városi építkezésekben és a villák padlófűtésével. Görögből kölcsönözött szavuk, a *caminus* a latinban már nem a kovácsok tűzhelyét jelentette (mint eredetileg), hanem a kéménnyel kiegészített tűzhelyet. A középkori latinban ezzel a kifejezéssel illettek minden olyan fűtőberendezést, aminek füstjét el tudták vezetni. Ebben az értelemben szerepel már a Szent Gallenben talált kolostortervrajzon is a VIII. század első felében. A legtöbb helyen sokáig beérték egyetlen kürtővel, amit vesszőből fontak és betapasztottak. A faépítkezés tartományában fából ácsolták a kürtőt, csőszerűen vagy – elsősorban Közép-Európában – gúla alakú szerkezetként. A legigényesebb megoldás az volt, ha kőből – kupolaszerűen – építették meg a ház ezen, sokáig szükségtelennek tekintett tartozékát. Németország, Anglia, Franciaország XII–XIII. századi váraiban az ilyen építményeket eredetileg *kemin*, *chimney* és *cheminée* szavakkal nevezték el, ami a latin kifejezés átvétele volt. A magyar *kémény* szó is így keletkezett.

A városok házait is kiegészítették kéményekkel. Ez az építmény az észak-itáliai városokban a XV. században már általános volt és terjed az Alpokon át észak felé. A XV. századi falusi házakat mutató festményeken még alig lehet látni kéményt, de a városok utcápein már igen. A XVI. századtól az Alpoktól északra lévő falvak ábrázolásain is lehet látni kéményes házakat.

Persze a kémények még ritkán biztosítottak elegendő léghuzatot. A XVI. századi enteriőrökön gyakoriak az égő tűzű kandallók. A helyiségben csaknem mindig nyitva

15. kép. Favázás, tapasztott sövényfalú házak építése Észak-Franciaországban, Jacques de Guise krónikájában 1465–70 között. A házakon (noha idealizált alakzatok) nincsen kémény. Közli: Meckseper, C. (szerk.), *Stadt im Wandel*. Stuttgart, 1985. III. 500.

tartják az ablakot (vagy annak csak egyik szárnyát), hogy friss levegőt biztosítsanak az égéshez. Ez a kinyitható és csaknem mindig nyitva tartott kisablak legtovább Kelet-Európa lakáskultúrájában konzerválódott. Noha már nem a tökéletlen égés káros termékeinek léghuzattal való tisztítására való, mert a központi fűtésű lakásokban erre nincs szükség, az orosz városokban sehol sem tudják nélkülözni a „fortocska” nevű kisablakot.

De bármennyi bajuk volt ezzel a berendezéssel, letagadhatatlan, hogy sikerült megoldaniuk a tűz füstjének elvezetését abból a helyiségből, ahol a tűz égett. Ez további problémákat vetett fel. Ha kályhát állítottak be, a helyiségben már nem kellett főzniök, itt laktak ugyan, de a házimunkát már egy másik térségbe utalták. A szokás szintén városi polgárházakban vált normává, s ebben természetesen a hideg klíma, illetve a házak fűtésének szükséglete serkentő tényező lehetett. Bergen és Drontheim, norvégiai Hanza-városokban és Oslo polgárházaiban a XIV. században már ilyen normák szerint építkeztek, illetve laktak.¹³

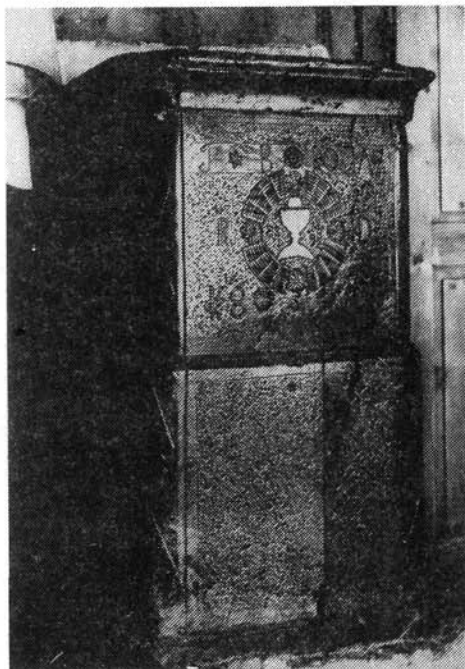
13. Bedal, 1970: 324. skk., Bedal, 1978: 119., Brunner, 1977: 126–33., Franz, 1969., Geramb, 1924: 1–67., Gschwend, 1971: 101 skk., Herkenrath, 1968., Heuter, 1961/I–II., Hinz, 1973/II: 113–22., Ilg, 1949: 85. skk., Junge, 1938: 54–61., Lipp, 1965: 231. skk., Moser, 1977: 207–28., Pöttler, 1978: 161. skk., Pöttler, 1986: 187., Theisen, 1962.

A falu azonban, ha nem vált iparcikkfogyasztóvá, ezt a színvonalat csak jelentős készéssel érte el. Például Dánia és Svédország városi házaiban a XIV–XV. században már kezdtek kéményeket építeni, de a falu még sokáig nélkülözte házain ezt az építményt. Linné még azt tapasztalta, 1749-ben Schonenben utaztában, hogy ott a parasztok nem tartják a kéményt lakásuk szükséges kellékének, „szobájuk sarkában tűzhely van, amit egész télen át fűtenek. A füst az ajtón tódul ki, mert nem ismerik a kürtőt”. Bár az állami adminisztráció a XVII. század vége óta rendeletekkel buzdította őket, hogy e kürtő felállításával tegyék tisztává házaikat, ám a dologból sokáig nem lett semmi. A parancsot – ahogyan 1727-ben kelt beadványukban írják – nyomorúságuk okán nem tudják végrehajtani.

A panaszok ellenére Linné később leírta naplójában, miként állítanak házaikra – új divat szerint szükséges – kürtöket. Ebben az időben ez már tömeges gyakorlatnak számított a kontinensen. Még olyan területeken is tökéletesíthették a lakások fűtéstech-nikáját, ahol a kályhák és a szobák ismerete a középkori lakáskultúra elmaradhatatlan tartozéka lett, de a parasztok többsége vonakodott kéményt is építeni házába. Vogelsberg vidékének falusi lakásviszonyait vizsgáló kamarai hivatalnokok 1786–89-ben kérdőíveket küldtek szét – a népesség életfeltételeit tudakolandó. A válaszokból kitetszően a tetősíkot átütő kéményt sehol sem ismernek, de sok helyen még a tűz feletti kürtő is hiányzik, s mindössze a fedemen hagyott lyukon át gomolyog a padlástérbe a füst és emiatt nagyon gyakran fognak tüzet a szalmatetők. Ahol a hiányolt kürtőt mégis elkészítették, deszkából ácsolták össze vagy sövényből fonták, ezután sárral betapasztották. Az előbbi módon a fenyőerdők övében, északon, és később keleten eszkábáltak kürtöket, míg az utóbbit a lombos erdők övében építkező parasztok készítették el, tehát a németek, a lengyelek, a magyarok, a horvátok, a szlovének, a morvák és csehek (Európa közel felének falusi lakossága), de nem a középkor végén, hanem a XVIII–XIX. században.

A lakás higiénijára irányuló igyekezet valamivel korábban figyelhető meg a kontinens nyugati felén, ahol a kőépítkezés mesterembereket foglalkoztató igényessége, valamint a tégláépítkezés egyaránt szükségessé tette a gúla alakú kürtők, majd folytatásukban emelkedő kémények építését. Az olcsóbb anyagokból építkező vidékeken természetesen utánozták az időtállóbb anyagokból épített – várakban és polgárházakban látott – előképeket. Az Alpokban és a Jurában és a XVI–XVII. században gúla alakú ácsolatok jöttek divatba, és ezek mintául szolgáltak a Duna mentén dél felé hatoló építkezési divatnak. Másfelől a kőépítkezés klasszikus tartományaiban Észak-Olaszországtól és Kelet-Franciaországtól egészen Lotharingiáig, másfelől a Pireneusokig és azon túl is Spanyolország, sőt Portugália kőben építkező falvaiig mindenütt a boltozatos konyhák födémét hosszabbították meg oly módon, hogy az kürtőként el is vezesse a füstöt. Az így keletkezett építmény tehát a konyha tartozéka volt, amit a húsfélék konzerválására is felhasználtak.

Angliában a középkor végének nagy gazdasági átalakulása a kőépítkezés és az emeletek ráépítését jelentette. A földszintes házak konyhái és a tűzhely mögötti válaszfalon át fűtött térség már a középkori földesúri gazdaságokban épített úrilakokban szűk lakásnak bizonyult. A válaszfal síkjának emelésével alakították ki a kürtőt, majd annak hosszabbításában a kéményt, és az egész komplexum kiegészítéseként a lépcsőt, ami az emeletre vitt. Minthogy az emeleten fűtetlen hálókamrákat képeztek ki, gyakorlatilag csak a földszintet fűtötték. Az építkezések nagy korszaka 1570–1640 közé esett, s azokat a paraszti rétegeket juttatta új, kényelmesebb lakáshoz, amelyek átvészelték a gazdaság átszerveződésének nagy társadalmi megrázkódtatásait, majd az elkerítések, a piaci spekulációk és kölcsönök világában anyagilag gyarapodva kapcsolták életüket a piacközpontú városi élet feltételeihez. Maga az építőanyag is kereskedelmi cikk lett, a téglát például a XVI. század végén már sokan a falusi építkezésekhez is importálták

16. kép. Kályha öntöttvasból.
A falba épített kályha
a padlófűtés elve szerint melegít.
Vissoye, Svájc. – EAF 14629.
Makoldy Sándor felvétele 1913.

17. kép. Búboskemence.
A 16. században alakult ki ez a kályhatípus.
A szemeskályha mintájára fűtöttek vele.
Építéséhez nem volt szükség kályhacsempékre
vagy csuprokra, amelyeket iparosok állítottak elő
és pénzért adtak el.
Elegendő volt egy kontáripárossal megépíttetni
a búboskemencét. Bogács, Nógrád m.
– EAF 61598. Gönyey Sándor felvétele 1929.

és Amsterdamban hajózták be. (Ez természetesen csak része volt annak a kontinentális hatásnak, ami az angol vidéket Hollandiából érte a XVI. századtól közel négy nemzedéken át.) A változásokkal egy időben, a XVII. században sok gazdaságban tértek át lófogatolásra. Ez azonban istállók építését tette szükségessé, minthogy a szarvasmarhákat korábban a legtöbb helyen a lakóházból elkerített ólban tartották. Előbb-utóbb tehát a szarvasmarháknak is külön istállót építettek, és végül a lakóház már kizárólag emberi hajlékká vált.

Bár Észak-Olaszországban a városi hatóságok a XIII–XV. század között sok rendelkezést hoztak, annak reményében, hogy a kémények építésével majd csökken a tűzveszély és kényelmesebb lesz a városi lakás, a falu még sokáig nélkülözte a higiénie intézményeit. Ugyanígy történt az Alpok tartományaiban. Itt a XIII–XIV. században már sok várban és kolostorban, majd városi házban volt kémény, sőt kályha is, a parasztházak sokaságában még a XIX. században is megelégedtek azzal, hogy fűtés után kiszellőztetik a „füstös szobá”-t, vagyis a kémény nélkül építik meg a ház fűthető lakóterét. (A kifejezés egyébként arra vall, hogy ismerték a szobák füsttelenített intézményét, a „caminata stuba” fogalmát.) A füstös szobák lakáskultúrája valószínűleg összefügg azzal a változással is, hogy ezen a tájon a XVI. századtól kezdve a hegyoldal-

18. kép. Tűzhely, tulajdonképpen a szobában álló és onnan fűtött (tehát a korábban használt kemencék emlékét idéző) szemeskályha, melynek füstfogója (kandallója) van. Keverékforma, mely a 17–18. században kezdett terjedni a módosabb parasztok házaiban Erdélyben. Kalotaszeg, Kolozs m. – EAF 19706. Haranghy György felvétele 1919.

ban sok szórványtelepülés jött létre, tehát a gazdálkodás kiterjedt a mélyen fekvő völgyekből a magasabban fekvő hegyoldalakra. Az ideköltözők természetesen izolálódtak a mélyben vezető utak kulturális áramlataitól és a városok civilizációs hatása később érte őket, mint a völgyek, síkságok parasztjait. Minthogy a városok a X–XIII. században már jól prosperáltak, hatásuk a XIV–XVI. században már érzékelhető volt a falusi építészetben. A Duna mentében, a síkságon a XV–XVI. század fordulóján már sokfelé terjedt a kályhák és szobák építésének tudása. Viszont a Magyar Alföldet környező domb- és hegyvidék még két-háromszáz évig megőrizte középkori építészeti kultúráját és lakásnormáit.

A felsorolt tájak falusi építészetében a kályha beállítása elsősorban azzal a következménnyel járt, hogy a konyhából fűtötték a falon keresztül vágott nyíláson át az otthon melegét adó építményt, s ezáltal a kályhának helyet adó szobát. A konyhában szabad tűzhely állt, úgy, hogy az épület tulajdonképpen két tűzhelyhez jutott. Sőt arra is volt példa, hogy a konyha hátsó falán át vágott nyíláson keresztül egy kenyérsütő kemencét is fűtöttek alkalmanként (valószínűleg nyáron), amit a házhoz kívülről hozzáépítettek. Erre a Magyar Alföldön (a Bácskában és a Duna–Tisza közén) már a XV. század második feléből származó régészeti leletek között találunk példákat. A szokás később is élt ezen a tájon. Bár a konyhákat eleinte nem padlásolták le, és a füst részben közvetlenül jutott a padlás térbe, részben az ajtón át az udvarba, a XVI–XVII. század fordulójától épített kémények e téren is javították ezeknek a házaknak a lakhatóságát.

Ilyen és ehhez használó újítások révén, amiknek valamennyiét részletekben vezeték be (s ezáltal mindig módosítottak valamit a lakóház rendszerén), a XIV–XVI. század között Közép-Európában jelentős körzetben terjedt el a kályhával fűtött kéményes lakóház. Svájc, Bajorország, Württemberg, Elzász, Hesszen, Csehország és Morvaország, a Magyar Alföld voltak azok a területek, ahol a parasztházak többségében már kályhával fűtöttek. Erdélyben a kemencék, illetve a nyílt tűzre épített füstfogók terjedtek el (amiket a XVI. századi olasz minták után csuprokból raktak össze), amit sokan – előbb az udvarházakban – konyhaként használtak.

Divat lett szobát építeni a XVI. században Északnyugat-Európa városi övezetében, ahol a parasztok átépítették házaikat. Hollandiában, Belgiumban és a Német-síkságon a reprezentáció céljára kellett a szoba, mivel itt a szokásos makacssága és a klíma miatt még sokan beérték a konyhában lakással.

A divat azonban mindenütt feltartóztathatatlanul előidézi a változásokat. A szoba kialakítása előbb Dániában, majd a XVI. század végén Pomerániában ösztönözte a lakóházak építőit arra, hogy új belső tereket hozzanak létre. Nem kellett több, mindössze egyetlen generáció, és a szokás követőkre talált a litván falvakban is.¹⁴

IRODALOM

Adrian, W.

1951. So wurde Brot aus Halm und Glut. Bielefeld

Arnstberg, K. O.

é. n.: Datering av knuttimrade hus i Sverige. Stockholm

Atkinson, F.–Mc. Dowall, R. W.

1967. Aisled Houses in the Halifax Area. The Antiquaries Journal XLVII. 77. skk.

Bantelmann, A.

1955. Tofting, eine vorgeschichtlichen Warft an der Eidermündung. Offa Bücher 12.

1964. Vorbericht über die Untersuchungen auf der Warft Elisenhof bei Tönning. Germania 42. 227–39.

Baršankas

1960. Vö. Cerbulenas 1960/I–III.

Barley, M. W.

1961. The English Farmhouse and Cottage. London

1963. The House and Home. London

Baumgarten, K.

1964. A XVI. századi konjunktúra hatásai az alsó-németországi parasztházra. Agrártörténeti Szemle VI.: 405–14.

1980. Das deutsche Bauernhaus. Eine Einführung in seine Geschichte vom 9. bis zum 19. Jahrhundert. (= Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 63.) Berlin

Bedal, K.

1970. Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns. Eine Untersuchung der älteren Feuerstätten im ländlichen Anwesen des östlichen Franken und der nördlichen Oberpfalz. (= Beiträge zur Volkstumforschung 20 Bd.) München

1978. Historische Hausforschung. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur. (= Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 8.) Münster i. W.

1987. (Hrsg.) Ein Bauernhaus aus dem Mittelalter. Bad Windsheim

Benker, G.

1987. In alten Küchen. Einrichtung – Gerät – Kochkunst. München

14. *Cerbulenas*, 1960/II: 173–91., *Erixon*, 1947., *Erixon*, 1953/a., *Erixon*, 1953/b: 284–347., *Frolec*, 1974: 149., *Hanglid*, 1976/I: 405. skk., *Ränk*, 1962., *Tikaze*, 1964: 63–91., 119–128.

- Blomkviszt, E.*
1956. Kresztjanszkie posztroiki ruszkih, ukraincev i beloruszov (Poszelenia, zsilicsa i hozjajsztvennie sztroenija). (= Trudi Insztituta Etnografii. Novaja Szeria Tom XXXI). Moszkva
- Blomkviszt, E.–Ganckaja, O.*
1967. Tipi ruszskavo kresztjanszkovo zsilicsa szeredini XIX – nacsala XX v. (= Ruszkie isztoriko-etnograficeszkij atlasz). Moszkva. 131–66.
- Böckler, G. A.*
1666. Furnologia. Oder: Haushältliche Ofen-Kunst. Frankfurt.
- Brunner, Ernst.*
1977. Die Bauernhäuser im Kanton Luzern (= Bauernhäuser der Schweiz). Basel-Bonn
- Brunskill, R. W.*
1970. Illustrated Handbook of Vernacular Architecture. London
- Cerbulenas, Kl.*
1960. Apic lietuvišku dvigaliu gyvenamuju namu susidaryma II: 173–91. (= Baršankas, J., 1960: Lietuvos TSR Architekturos Klausimai. Kaunas. I–III.)
- Crossley, F. H.*
1951. Timber Building in England from Early Times to the End of the Seventeenth Century. London–New York
- Deichmüller, J.*
1941. Tonöfen und Ofenmodelle der Lausitzer Kultur. Lpz. (= Mannus Bibliothek 69.)
- Donat, P.*
1980. Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. J. h. Berlin
- Eggert, A.–Schepers, J.*
1985. Spiker „Bauernburgen“ Kemenaden. Bäuerliche Speicherbauten im Münsterland. Münster
- Erixon, S.*
1947. Svensk byggnadskultur. Stockholm
1953/a. Byggnadskultur. (= Nordisk Kultur XVII). Stockholm–Oslo–Köbenhavn
1953/b. Byggnadskicket hos svenska bönder under medeltiden, huvudsakligen i belysning av nyare tidens material. (= Byggningskultur. Nordisk Kultur XVII. utg. S. Erixon). Stockholm, 284–347.
- Faber, A.*
1957. Entwicklungsstufen der häuslichen Heizung. München
- Faulkner, D. A.*
1960. Domestic Planning from the 1C to the 1C. Archeological Journal. Vol. 115.
- Filipowiak, W.*
1975. Die Entwicklung der Stadt Wolin vom 9. bis zum 12. Jahrhundert. In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. (Hrg: H. Jankuhn–W. Schlesinger–H. Steuer). Göttingen I–II. (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Bd. 83–84.) 190–208.
- Frolec, V.*
1974. Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno
- Fodor, I.*
1989. Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. (= Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében). Miskolc–Szentendre. 21–46.
- Franz, R.*
1969. Der Kachelofen Entstehung und Kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus. Graz
- Gauthier, Maisons = Gauthier, J. S.,* Les maisons paysannes des vieilles provinces de France. Paris, é. n.
- Gavazzi, M.*
1965. Zur Frage der Backglocke im südpannonischen Raum. In: Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria (Red: Gy. Ortutay–T. Bodrogi). Budapest, 79–93.
- Geramb, V.*
1924. Die Kulturgeschichte der Rauchstuben. Ein Beitrag zur Hausforschung. Wus 9. 1–67.

- Gladiszowa, M.*
1976/I: Budownictwo. In: *Ethnografia Polski*. (Red: M. Biernaczka et alii). Wrocław=Warszawa-Kraków-Gdansk, 279-328.
- Gschwend, M.*
1971. Schweizer Bauernhäuser. Material, Konstruktion und Einteilung. (= Schweizer Heimatbücher 144-47). Bern
- Halbaut, P.-Le Maho, J.*
1984. Aspect de la construction de bois en Normandie du I^e siècle au XIVe siècle Cahier des Annales de Normandie N° 16: 6-107.
- Hanglid, R.*
1976. Norske Stavkirker. Bygningshistorisk Bakgrunn og utvikling. Oslo I-II.
- Hausbau,*
1983. Hausbau im Mittelalter (Jahrbuch für Hausforschung 33). Soberheim-Bad Windsheim
- Hähnel, J.*
1975. Stube. Wort und sachgeschichtliche Beiträge zur historischen Hausforschung (Schriften der Volkskundlichen Kommission des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe 21). Münster
1960-1977. Hauskundliche Bibliographie. (= Beiträge zur Hausforschung. Beiheft Reihe). Detmold. I-IV.
Häuser: und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung im Ostseegebiet und in Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens. Acta Visbyensia V. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby. 1976.
- Hensel, W.*
1956. Stowianszczyzna Wczesno-Srednowieczna. Warszawa
1975. Untersuchungen über die Anfänge der Städte in Polen. (In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. (Hrg: H. Jankuhn-W. Schlesinger-H. Steuer). Göttingen I-II. (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Bd. 83-84.) II. 176-89.
- Herkenrath, D.*
1968. Die rheinischen Kamin- und Ofenplatten. In: Katalog „Volkskunst im Rheinland.“ Düsseldorf
- Heuter, Peter*
1961. Die ländliche Bauweise des 15. und 16. Jahrhunderts im Schelde-, Maas- und Rheingebiet nach Darstellung der spätmittelalterlichen Malerei. Siegburg. I-II.
- Hinku, I. G.*
1964. Szeliscse lukasevna v XI-XV. vv. (= Material i izsledovanija po archeologii i etnografii moldavskoj SzSzR. Kisinev
- Hinz, H.*
1973. Bauteile des Hauses (= Reallexikon der Germanischen Altertumskunde). Bln. II., 113-22.
- Hoffmann, T.*
1987. A családi tűzhely. Atria XXIII. 19-32.
1985-1988. Emeletek a parasztházban. Néprajzi Értesítő LXVII-LXX. 5-18.
1989. Gazdasági építmények a középkori Európában. Ház és Ember 5. 157-64.
- Holubowicz, W.*
1956. Opole w wiekach X-XII. Katowice
- Hurst, J. G.*
1969. Medieval Village-Excavation in England. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 25. 258-70.
- Ilg, K.*
1949. Ein Beitrag zur Geschichte des Ofens und der Stube. In: Volk und Heimat. Festschrift für Viktor Geramb. Graz
- Jones, S. R.*
1936. English Village Homes. London

- Junge, K.*
1938. Das friesische Bauernhaus in der niederländischen Graphik. *Niederd. Zf. f. Volksk.* 16. 54–61.
- Jurcsenko, P.*
1941. Narodnoje zsilisce Ukraini. Moskva
- Kaiser, H.*
1980. Herdfeuer und Herdgerät im Rauchhaus Wohnen damals (= Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen. Heft 2). Cloppenburg
- Kudrnáč, J.*
1966. Die slawischen eingetieften Wohnstätten. *Origine et débuts des Slaves VI.* Praha, 197–221.
1955. Habitations Slaves au bourgwall de Klučov přeš de Česky Brod. *Archeologické Rozhledy.* VII. 61–75.
- Kwaśniewski, K.*
1963. Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym. Wrocław
- Leciejewich, L.*
1975. Die Entstehung der Stadt Szczecin im Rahmen der frühen Stadtentwicklung an der südlichen Ostseeküste. In: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter.* (Hrg: H. Jankuhn–W. Schlesinger–H. Steuer). Göttingen I–II. (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Bd. 83–84). 209–30.
- Lloyd, A.*
1951³ *A History of English House.* London
- Lipp, F.*
1965. Stuben und Stubenlandschaften in Oberösterreich. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XIX:* 231.
- Meirion-Jones, G. I.*
1977. Vernacular Architecture and the Peasant House (in: *Themes in the Historical Geography of France.* Ed. by Hugh D. Clout. London–New York–San Francisco. 343–406.
- Mercer, E.*
1975. English vernacular houses; a study of traditional farmhouses and cottages. London. Royal Commission on Historical Monuments. XXII.
- Moser, O.*
1977. Zum Aufkommen der „Stube“ im Bürgerhaus des Spätmittelalters. (= *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs.* Nr. 2.). Wien. 207–28.
- Nyecsajeva, L. G.*
1975. O zsilisce kocsevnyikov Juga Vosztocnoj Evropü v zseleznom veke (I tüz. do n. e. – pervaja polovina II. tüz. n. e.). (= *Drevneje zsilisce narodov Vosztocnoj Evropü.* Red.: M. G. Rabinovics) Moskva. 7–49.
- Peer, A.*
1960. Küche und Heizung im Bauernhaus Romanisch Bündens. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde LVI/III.* 1–77.
- Pöttler, V.*
Führer durch das österreichische Freilichtmuseum. (= *Schriften und Führer des österreichischen Freilichtmuseums Stübing bei Graz 5.*) Stübing
1986. Das ländliche Wohnhaus im Gerichtbezirk Stainz. Wien.
- Radford, C. A.*
1957. The Saxon House. *Medieval Arch.* I. 27–38.
- Rappaport, P. A.*
1975. Drevnyerusskoje zsilisce (VI–XIII vv. n. e.) (= *Drevneje zsilisce narodov Vosztocnoj Evropü.* Red.: M. g. Rabinovics.) Moskva. 156–244.
- Ränk, G.*
1962. Die Bauernhausformen im baltischen Raum. Würzburg

- Richter, M.*
1975. Der archÄologische Beitrag zur Kleinstadtforschung in Böhmen. In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. (Hrg.: H. Jankuhn-W. Schlesinger-H. Steuer). I-II., Göttingen II: 238-57.
- Rikman, E. A.*
1975. Zsiliscse plemen csernjahovszkoj kulturü Dnesztrovszko-Prutzkovo mezsdurecsja. (= Drevneje zsiliscse narodov Vosztocsnoj Evropü. Red.: M. G. Rabinovics) Moszkva. 50-87.
- Schepers, J.*
1973. Vier Jahrzehnte Hausforschung. Beiträge zur Baugeschichte in Nordwest-Europa. Senne-
nstadt
- Schier, B.*
1966². Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Göttingen
- Simonett, C.*
1965-1968. Bauernhäuser des Kantons Graubünden. Basel I-II.
- Smith, J. T.*
1955. Medieval Aisled Halls and their Derivations. Arch. Journal CXII.
- Steensberg, A.*
1962. Gamle Danske Bondegarde. Kobenhavn.
- Strauss, K.*
1972. Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und
Skandinavien. II. Teil. Basel
- Talve, I.*
1960. Bastu och torkhus i Nordeuropa. Stockholm (= Nordiska Museets handlingar 53.)
- Tauber, J.*
1980. Herd und Ofen im Mittelalter. Untersuchungen zur kulturgeschichte am archeologi-
schen Material vornehmlich der Nordostschweiz (9-14. Jahrhundert). (= Schweizer
Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, 7.) Freiburg i. Br.
- Tengström, E.*
1974. Bread for the people: studies of the cornsupply of Rome during the late empire. Stock-
holm
- Terlau, K.-Kaspar, F.*
1985/III. Städtisches Bauen im Spannungsfeld zwischen Bautechnik, Baugesetzen und Parzel-
lenzuschnitt. Zur Frühgeschichte des Wohnhauses in Nordwestdeutschland (= Stadt
im Wandel. Herg. v. Meckseper, C.) Braunschweig I-IV.
- Theisen, S.*
1962. Der Eifeler Eisenkunstgruss im 15. und 16. Jahrhundert. Düsseldorf
- Thirsk, J. (ed.)*
1967. The Agrarian History of England and Wales. Vol. IV. 1500-1640. Cambridge (U. P.)
- Thomson*
1947. The English house. London
- Tikaze*
1964. Narodnoje zodcsesztvo esztonii. Leningrad
- Van der Velde, A.*
1961. Excavations in the ancient Centre of Antwerp. Medieval Arch. Vol. V. 123-36.
- Voskuil, J. J. door*
1979. Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in
Nederland. Arnhem
- West, T.*
1976. The Fireplace in the Home. London-Vancouver
- Wilde, K. A.*
1953. Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934. Hamb. Mus. für Völkerkunde

Winkelmann, W.

1954. Eine westfälische Siedlung des 8. Jahrhunderts bei Warendorf. *Germania* XXXII: 189–213.

1958. Die Ausgrabungen in der frühmittelalterlichen Siedlung bei Warendorf, Westfalen. *Neue Ausgrabungen in Deutschland*. 435 p.

1953. Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenbau in Mitteleuropa. *Bonner Jahrb.* Heft 153. 13–46.

Wood, M. E.

1950. Thirteenth Century Domestic Architecture. *Arch. Journal*, Vol. 105.

1965. *The Medieval House*. London

Zippelius, A.

HEIZUNG IN BAUERNHÄUSERN

(Vorgeschichte, technische Lösungen – Europäische Skizze)

Will man die Geschichte des europäischen Wohnhauses aufzeigen, so muss man von der Feuerstelle ausgehen, um dann zum Ofen zu gelangen. Diese Geschichte umfasst an die acht bis zehn Tausend Jahre. Daher gibt es für den grössten Teil dieses Verlaufes kaum eine Chance. In der Architekturgeschichte des ländlichen Hauses sind erst im Mittelalter bedeutsame Veränderungen zu erfahren, und diese stehen immer mit der Statik der Gebäude, mit der Gleiderung ihres Innenraumes, mit der Errichtung von Stockwerken sowie ganz zentral mit dem Wandel in der Art der Beheizung in Verbindung. Der Bau eines von der Wärmewirkung her stärker als offenes Feuer wirkenden Ofens war meist ein Zwang durch die jeweiligen klimatischen Bedingungen, und zwar jene Tatsache, dass es in Europa im Osten und im Norden, aber auch in den mitteleuropäischen Alpen im Winter sehr kalt ist. Herde wurden zwar auch anderwärts gebaut, nur dienten sie nicht zum Beheizen von Wohnhäusern. In ihnen trocknete man die Früchte des Feldes, buk Brot und erhitzte das Bad mit ihnen. Eine weitere Neuerung war der Ofen, der im Grunde Genommen eine Vervollkommnung des Herdes darstellte. Bei seinem Bau wird auch an die Ableitung des Rauches gedacht, was am besten durch die Errichtung eines Schornsteins erreicht wurde. In den meisten Wohngebäuden, dort, wo man ihn brauchte, wurden ein Ofen und ein Schornstein gebaut, weil man innerhalb des Gebäudes – nahezu kastenförmig – einen Raum oder auch ein Zimmer abgetrennt hatte, das als repräsentativer Teil des Wohnhauses eingerichtet wurde. In Bauernhäusern wurden diese Veränderungen meistens von Bauhandwerkern vorgenommen. Somit wurden die Schornsteine, Öfen und Stuben (wie auch die Stockwerke) nach städtischem Vorbild errichtet, was ein Beweis dafür ist, dass die Beziehungen zwischen Stadt und Land Ende des Mittelalters recht häufig wurden.

Die hier aufgezählten Tatsachen habe ich in meiner Arbeit 1978 vorgestellt. Teilweise ist diese Arbeit schon erschienen: auch die weiteren Kapitel stammen aus dem Manuskript. Andere Teile warten noch darauf redigiert zu werden und in Druck gegeben zu werden. Hierbei handelt es sich um Teile der Monographie „Die europäischen Bauern“, die, wenn sie erscheint, hoffentlich mit starken Veränderungen in Druck gelangt. Vorerst frische ich nur die literarischen Bezugnahmen auf, und hoffe darauf, weiteres nicht ändern zu müssen.

Tamás Hoffmann

A MEZŐCSÁTI FAZEKASSÁG TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ ÚJABB ADATOK

FÜVESSY ANIKÓ

Mezőcsát a múlt században az ún. közép-tiszai stíluscsoport egyik jelentős, sőt kiemelkedő művészi színvonalú mázaskerámiát előállító központja volt. Évszámos cserépedényei 1828-tól maradtak fenn. A korai darabok főként miskakancsók, melyeket néhány tál, bokály és butella egészít ki. A csáti fazekasok legismertebb képviselője a több mint harminc, stílusban azonosítható, köztük néhány szignált munkát hátrahagyó, 1817–1868 között élt *Rajczy Mihály* volt.

A mezőcsáti kerámia kutatásával *Domanovszky György* és *Kresz Mária* foglalkozott. Monográfiáját 1953-ban *Domanovszky György* írta meg.¹ Feldolgozása során a miskolci céhiratok és a mezőcsáti egyházi anyakönyvek egy részére, a Néprajzi Múzeum, a Herman Ottó Múzeum és néhány magángyűjtő tárgyi anyagára, továbbá helyszíni adatgyűjtésre (1932, 1939) támaszkodott. A helyszíni gyűjtés során a fazekasok leszármazottaitól a XIX. század első felére vonatkozó adatokat már alig lehetett lejegyezni.²

Az előbbi források alapján húsz csáti fazekas neve vált ismertté, de közülük háromnak csak a miskolci fazekascéh legénylastromában szereplő virágneve maradt fenn. *Domanovszky György* a húsz fazekas közül tizenháromról derítette ki, hogy Mezőcsáton dolgozott. Monográfiájának megírásáig a különböző gyűjteményekből hét, itteni fazekas névvel vagy monogrammal szignált munkája került elő, mely az egyes műhelyek vizsgálatát, a köztük lévő rokonság feltárását is lehetővé tette.³ Későbbi, kerámiával foglalkozó munkáiban is főként ekkori kutatásainak eredményeit összegezte, illetve értékelte újra.⁴ A mázazás korai, csáti meghonosodásának igazolására a datálatlan edények között XIX. század előtti darabok előfordulását is feltételezte.⁵

Kresz Mária két alkalommal is – jelentősebb csáti anyag múzeumba kerülése kapcsán – írt az itteni fazekasságról. 1959-ben, a *Szentirmai*-gyűjteményt megvásárolva, az annak zömét kitevő csáti tárgyak révén mintegy 130 darabbal gazdagodott ennek a stíluscsoportnak anyaga. Így a közel 400 darabos gyűjtemény újabb következtetések levonására nyújtott lehetőséget.⁶ Emelkedett a *Kovács* család kerámiáinak, köztük *Kovács Dániel I.*, továbbá *Horváth Sándor* munkáinak száma. Egy 1900-ban készített butellán pedig addig ismeretlen fazekasnév, *Tóth János* neve bukkant fel.⁷

1. *Domanovszky Gy.*, 1942.; 1953.; 1968.; 1981.; *Kresz M.*; 1960.; 1969.

2. *Kovács Mihályra* és feleségére, *Horváth Sárára* tudtak csak dédunokái némi anyagot felidézni (*Domanovszky Gy.*, 1953. 22.).

3. Ifjabb *Rajczy Mihály*, nemes *Horváth Márton*, *Kovács János*, *Horváth Sándor*, *Bartha György*, *Horváth József* és *K. D.* (*Kovács Dániel I.*).

4. *Domanovszky Gy.*, 1968.; 1981.

5. *Domanovszky Gy.*, 1981. 182.

6. *Kresz M.*, 1960. 161.

7. *Kresz M.*, 1960. 164–169.; Néprajzi Múzeum 59.150.56.

1969-ben *Szentirmai* László újabb gyűjtése került a Néprajzi Múzeumba, melyből közel hetven tárgy volt csáti készítésű. Közük egy újabb, addig nem ismert fazekasnév, *Nagy Sándoré* szerepelt 1837-es datálású kisbutykoson.⁸ A Mezőcsáton dolgozó fazekások sorát tovább bővítette a vásárosnaményi múzeum 1963-ban leltározott butellája, melyet *Molnár József* készített 1845-ben.⁹ Az újabb tárgyi anyag arra utalt, hogy Mezőcsát fazekasságának kutatása még nem tekinthető lezártnak.

A tiszafüredi kerámia történetével foglalkozva – főként *ifjú Nagy Mihály* (1821–1855) munkásságát értékelve – elkerülhetlenné vált a mezőcsáti adatok áttekintése, az ottani anyakönyvek vizsgálata. Ez kezdetben arra irányult, hogy a mezőcsáti díszítőmotívumokkal is dolgozó *ifjú Nagy Mihály* itteni, esetleges kapcsolatait felkutassuk, mivel korábban ezt a jeles fazekast csáti születésűnek tartották, akiről úgy vélték, hogy Tiszafüredre áttelepülve honosította meg a mázas kerámia gyártását.¹⁰ A füredi fazekasság kezdeteinek kutatásakor már korábban áttekinthettem a miskolci fazekascéh iratait is, melyek az anyakönyvek anyagával kiegészülve, a csáti fazekasság korai időszakát érintő új adatokat hoztak felszínre. Az adatok pontosítását több esetben hátráltatták a minimális információt tartalmazó anyakönyvek, melyek házasságkötésnél a vőlegény szüleinek nevét csak elvétele, a menyasszony szülei közül pedig csak az apáét közölték, és nem tüntették fel a házasuló felek életkorát. A születési anyakönyvekben általában csak az apa neve szerepelt, s még a halotti anyakönyvek sem utaltak a foglalkozásra. A gyakoribb vezetékneveknél – és a fazekasok zöme ide tartozik – a korai időszak vizsgálatánál főként a miskolci céhiratokból lehetett kiindulnunk.

A miskolci fazekascéh legénylajstromában, melyet 1768-tól vezettek, az első csáti fiatalt név szerint nem említették: „Ao 1798 Die 11 Martii . . . Tsak ugyan Miskoltzi tanítván Tsatruľ Sarmazott, Válastot magának Tsudafa virágsal”.¹¹ Mint miskolci tanítvány, vélhetően ez lehetett vándorlásának első állomása, így ezt a fiatalt a mezőcsáti születési anyakönyv 1780–1782 közti éveiben kereshetjük. 1793-tól a céh számadáskönyve is fennmaradt, melyben az ide szegődő inasok neve is szerepel a szegődtetéskor és szabaduláskor befizetett pénzösszeg regisztrálásakor. *Csudafavirág* igazi nevének tehát a számadáskönyvben elő kell fordulnia; legnagyobb valószínűséggel az 1793–1798 közötti időszakban. Későbbi adatok arra utalnak, hogy helyi tanítványok esetében a virágnév választással a szabadulást követő második-harmadik hónapban találkozunk. Ez, az eddig még ki nem derített szokás a legényélet egyik állomása, mely valószínűleg valamilyen kisebb szertartáshoz – pl. az *artikulusok* megismerése, együttívás – kötődött. Ha ezeket figyelembe vesszük, csáti fazekaslegényünk 1795 körül szegődhetett miskolci tanítványnak, mert ekkoriban a miskolci fazekascéhnél általában három évre szegődtek az inasokat. Ismert csáti fazekasnév ebben az időszakban a számadáskönyvben nem fordul elő.

8. *Kresz M.*, 1969. 87–88. 1.; NM. 68.33.1.

9. Vásárosnaményi Beregi Múzeum 63.95. leltári számú tárgya.

10. *Domanovszky Gy.*, 1953. 33.; 1981. 184–185.; *Kresz M.*, 1969. 87–88.

11. Herman Ottó Múzeum történelmi dokumentációi (ezután: HOM) 79.4.1–2.; HOM 76.13.3.

Elgondolkodtató viszont, hogy 1795. február 10-én *Stras* János, majd február 17-én *Gályik* András is 2-2 Ft-ot fizetnek *Nagy* Mihály nevű inasaiért.¹² Egyéb adatok arra látszanak utalni, hogy Mezőcsáton a *Nagy* vezetéknevűek között is előfordulhatnak fazekasok. Az idősebb *Rajczy* Mihálynak és *Hatalmas* Pálnak egyaránt *Nagy* Márton lányai közül származik anyja, s talán az sem véletlen, hogy a múlt század elején Miskolcon legénykedő testvérpárnak, *Horváth* Józsefnek és Jánosnak anyját *Nagy* Zsuzsannának hívták. 1827–1837 között három *Nagy* vezetéknevű csáti fazekast is ismerünk, Mihályt, Ferencet és Sándort. Házastársát az ifjabb *Rajczy* Mihály is az egyik *Nagy* családból választotta. A névgyakoriság miatt azonban alaposabb anyakönyvi kutatást igényel *Csudafavirág* *Nagy* Mihállyal való azonosítása.

1798. június 17-én jegyezték be a legénylajstromba *Hatalmas* Pált, aki a *tökvirág* nevet választotta. A bejegyzésből nála is az derült ki, hogy miskolci tanítvány volt. Születését *Domanovszky* György az 1780-as évszámnál találta meg a mezőcsáti anyakönyvben, apját *Hatalmas* Mihálynak nevezték. Miskolci letelepedésére abból következett, hogy 1807-ben bejárómesternek választották, és Csátra való visszatérésének nem találta nyomát.¹³ A számadáskönyvben azonban mestere nevét, szegődtetésének és szabadulásának időpontját éppúgy megtaláljuk, mint remekkészítésének adatait. 1794. október 7-én *Ross* István inasaként fizettek be szegődtetéséért 2 Ft-ot.¹⁴ *Ross* István debreceni származású, miskolci céhesmester volt, aki vándoridejének egy részét is Miskolcon töltötte, ahol 1778. december 6-án a *rozmarin* virágnevet választotta.¹⁵ 1790-ben már bizonyíthatóan az itteni céh tagja volt.¹⁶

Hatalmas Pál 1802. aug. 19-én fizetett *köszöntőpénzt* a céh kasszájába, majd 1803. július 18-án *remekkészítéssel* és *céhbeállással* kapcsolatos költségeit sorolta fel a számadáskönyv: „... *remek hibáért 4 Rft, céhbe való állásért 7.30 Rft, remek égetetlenségéért 2 Rft, remek magához való váltságáért 4 Rft*”. Ugyanekkor *táblajárásért* is fizetett.¹⁷ Mint céhesmester, Miskolcon nyitott önálló műhelyt, ahol 1808-ban inasa is volt, *Kovács* Mihály.¹⁸ Mázas munka készítéséhez feltétlenül értenie kellett. A miskolci fazekas-céh már 1769-ben mázas butykosok és fazekak készítését írta elő a remekmunkák sorában.¹⁹

A korábbi feltételezéstől eltérően nem maradt hosszú ideig Miskolcon, itteni műhelyét 1810–1811 között felszámolta, s neve ezután a csáti anyakönyvekben fordul elő. 1811. június 26-án Mária, 1815. március 4-én ikrei, József és Mihály, 1816. január 3-án Zsuzsanna nevű gyermekeit már Mezőcsáton keresztelték.²⁰ A halotti anyakönyvben nemcsak itt elhunyt gyermekei, hanem ő maga is szerepel 1819. december 2-i bejegyzéssel.²¹ Özvegye rövid idő múlva itt köt új házasságot, s ekkor az anyakönyv azt is feltünteti, hogy a miskolci *Pozár* István lánya, Mária volt; a második férj neve: nemes *Bartha* Sámuel.²²

A miskolci legénylajstromban szereplő következő csáti legény *Horváth* József volt. Ő csak vándorlása során kereste fel a várost, ahol 1803 februárjában *fehér szekfűként*

12. HOM 76.13.3.

13. *Domanovszky Gy.*, 1953. 19.

14. HOM 76.13.3.

15. HOM 79.4.1–2.

16. *Füvessy A.*, 1989. 327.

17. HOM 76.13.3.

18. HOM 76.13.3.

19. HOM 58.1.1.

20. Mezőcsáti Református Egyházi Vegyes Anyakönyv (ezután: Mcs. VA.) II/72., 87., 96.

21. Mcs. VA. II/543.

22. Mcs. VA. II/837.

1. kép. 1844-es miskakancsó, ifjú Nagy Mihály mezőcsáti munkája
(NM 131243) Fűvessy A. felvétele

jegyezték be.²³ 1785-ben született nemes *Horváth Márton* és *Nagy Zsuzsanna* házasságából.²⁴ Házastársa *Kováts Sára* volt, esküvőjüket nem Mezőcsáton kötötték, de 1809-től gyermekeik már az itteni keresztelési anyakönyvben szerepelnek. Öccse, *Horváth János* szintén csak vándoridejéből töltött valamennyit Miskolcon, ahol 1807. október 19-én a *hangavirág* névvel szerepel a legénylistán.²⁵ 1788. április 3-án született Mezőcsáton. Házasságát is ugyanitt kötötte – *Ábrahámik Márton Anna* nevű lányával – 1813. január 4-én.²⁶ Ebből a házasságból született az 1847-es, kétfejű sassal is díszített miskakancsót készítő nemes *Horváth Márton*, aki mint első fiúgyermek, nagyapjai keresztne-

23. HOM 79.4.1–2.

24. Mcs. VA. I/67.

25. HOM 79.4.1–2.

26. Mcs. VA. II/805.

2. kép.

Rajczy Mihály 1846-os, saját magának készített miskakancsója (HOM 53.6.1.) Kulcsár G. felvétele

3. kép. Molnár József 1845-ben készített butellája (Beregi Múzeum 63.96.) Csiszár S. felvétele

vét kapta. A korán megözvegyült Horváth János 1823. szeptember 16-án a hejőpapi nemes Szikszai István lányát, Máriát vette második házastársául.²⁷

A Horváth testvérek mesterségük alapjait apjuk vagy rokonságuk körében sajátíthatták el. Legényeik alatt a miskolci fazekascéh és a mezőcsáti fazekasok kapcsolatai tovább erősödtek. 1806-ban két alkalommal is szerepeltek levélpecsételésért befizetett összeg feltüntetésekor csáti fazekasok a céh számadáskönyvében.²⁸

Horváth János miskolci legénykedése idején tűnik fel első ízben a céhíratokban Rajczy Mihály neve. A céh számadáskönyvében 1807. július 11-én – Szüts Jakab inasaként – fizettek szegődtetéséért 2 Ft-ot; szabadulását, szintén 2 Ft befizetésével, az 1810. augusztus 21-i dátumnál találjuk meg.²⁹ Ezt követően még kétszer fordul elő neve; 1810. október 28-án, amikor a *piros rózsaszál* nevet választotta,³⁰ majd ugyanennek az évnek

27. Mcs. VA. II/862.

28. HOM 76.13.3.

29. HOM 76.13.3.

30. HOM 79.4.1–2.

december 29-én, amikor *kundschaftja* kiváltásáért fizetett.³¹ Ez utóbbi egyben azt is tanúsítja, hogy fazekaslegényként nem töltött hosszabb időt Miskolcon.

Domanovszky György halotti anyakönyvi adataiból – ahol 1855-ben 64 évesnek tüntették fel – következtetett 1791-es születésére.³² Az anyakönyvben viszont 1794. szeptember 30-i születését és október 7-i keresztelését találhatjuk meg.³³ Még hetedik évét sem töltötte be, mikor apja, *Rajczy* Dániel 1801. február 27-én meghalt.³⁴ Így, ha fazekas volt, fiát már nem taníthatta. Részben ez is magyarázata miskolci mesterhez szegődtetésének. Unokatestvére, *Hatalmas* Pál inasnak állásakor még miskolci céhesmester volt, s *Rajczy* Mihály Miskolcra kerülése ezzel a rokon szállal is összefüggésben állhatott. Egyes adatok arra is utalnak, hogy *Hatalmas* Pálnak ekkor már volt inasa, így rokonát nem szegődtethette.

Rajczy Mihály 1814. február 16-án kötött házasságot *Nemes* János lányával, Borbálával.³⁵ Az ő házasságukból született a legismertebb mezőcsáti fazekas, az ifjabb *Rajczy* Mihály. Gyűjteményeinkben olyan kerámia, melyet egyértelműen az idősebb *Rajczy* alkotásának tekinthetünk, nem szerepel. Véleményünk szerint azonban már ő is készített mázaskerámiát. Ez azonban, ismerve a korabeli keresleti viszonyokat, műhelye termelésének csak töredékét tehetta ki. 1855. május 7-én halt meg *hideglázban*, háza ekkor a 217-es számot viselte.³⁶

Domanovszky György a második ismert fazekasként említette monográfiájában *Kovács* Mihály nevét, akinek születését 1782-ben határozta meg. Jelentős fazekasdinasztia alapítójának tartotta; feleségéről, nemes *Horváth* Sáráról a családi emlékezet azt őrizte meg, hogy igen szépen tudta az edényeket díszíteni. Nevét a miskolci céhíratokban nem találta meg, s így nyitott kérdésként kezelte, hogy mesterségét hol sajátította el.³⁷

A csáti református egyházi anyakönyv II. kötetében, a házasságkötéseknél a következő, figyelemre méltó bejegyzést olvashatjuk 1817. október 28-án: „*Kovács Mihály Ifjú Legény Valki fél fazekos Mester ember eljegyeztén magának jövendő Házastársul N. Horváth Sigmund hajadon leányát Sárát*”.³⁸ Ennek az adatnak ismeretében az 1782-es születést erre a fazekasra nem vonatkozathatjuk; egy 35 éves férfit a XIX. század elején az akkori alacsony átlagéletkor ismeretében nem volt szokás ifjú legénynek nevezni. Az anyakönyv azt is feltűntette, hogy ez a *Kovács* Mihály tiszavalki lakosnak vagy születésének számított. Az após, nemes *Horváth* Zsigmond nevének feltűntetése talán egy újabb csáti fazekas nevét tette ismertté, mivel a családi hagyomány szerint *Horváth* Sára fazekascsaládból származott.³⁹

Nemes Horváth Zsigmondról eddig még nem sokat tudunk. Első gyermeke, Sára 1794. november 12-én született, s amennyiben nem hunyt el, vele kell azonosítanunk *Kovács* Mihály feleségét.⁴⁰ Születési adatából férjére is következtethetünk, melyet az 1790–1794. közti évekre teszünk. Ebben az időszakban azonban *Kovács* Mihály nevű gyermeket nem anyakönyveztek, mely mesterünk tiszavalki születését erősíti meg.

31. HOM 76.13.3.

32. *Domanovszky Gy.*, 1953. 19.

33. Mcs. VA. I/93.

34. Mcs. VA. II/285.

35. Mcs. VA. II/814.

36. Mcs. VA. III/6.

37. *Domanovszky Gy.*, 1953. 19.

38. Mcs. Va. II/818.

39. *Domanovszky Gy.*, 1953. 22.

40. Mcs. Va. I/94.

1808-ban a miskolci fazekascéh számadáskönyvében *Hatalmas* Pál tanítványaként találkozzunk nevével.⁴¹ Vélhetően ő az 1810. április 1-én *Feir Bab virág* nevet választó, csátiként feltüntetett legény.⁴² Feltételezhetjük, hogy *Hatalmas* Pál elköltözése után hagyta el *Kovács* Mihály is Miskolcot, valamikor 1811 körül, majd került kapcsolatba a csáti Hováth családdal, ahol ekkoriban már többen is fazekassággal foglalkoztak. Házasságkötések már önálló műhellyel rendelkezett, fiú leszármazottai fazekasok lettek. Mázasedény készítéséhez feltétlenül értett, de stílusban azonosítható munkája neki sem maradt fenn.

1821-ben egy újabb csáti legény miskolci legénykedésére utal a lajstrom. „*Anno 1821 Esztendőben juniusnak 20 da napján, születet Borsod vármegében Tsát Varosában Virágot Bazalika.*”⁴³ Nevét nem ismerjük. Születését az 1802–1806 közti években kereshetjük. Nem volt miskolci tanítvány, valószínűleg családjában vagy rokonságában fazekast találhatunk. Csak vándorlása során kereste fel a miskolci mestereket.

A Miskolcon tanuló csáti fiatalok közé tartozott *Nagy* Mihály is. 1827. március 2-án fizettek szegődtetéséért 3 Ft-ot. Mestere *Tapasztó* András volt.⁴⁴ 1813–1814 között született, de születési adatát a néhány, ekkor született *Nagy* Mihály közül nem sikerült azonosítani. 1831. április 4-én jegyezték be *rozmaring* virágnévvvel a legénylajstromba.⁴⁵ Miskolcot 1832. január 16-a után hagyta el, mert *kundschaftja* kiváltásáért ekkor fizetett.⁴⁶ Stílusban azonosítható munkáját nem ismerjük.

Nemes *Horváth* Márton és az ifjabb *Rajczy* Mihály nagyjából egy időben kezdték tanulóéveiket. Mindkettőjük apja fazekas volt, így mesterségüket valószínűleg a szülői műhelyben sajátították el. Egyikük neve sem fordul elő a miskolci céhiratokban, mely azt is bizonyítja, hogy esetleges vándorlásuk során a kötelező időn túl nem dolgoztak Miskolcon.

Horváth Márton 1816. szeptember 1-én született nemes *Horváth* János és *Ábrahámik* Anna házasságából.⁴⁷ 1841. február 16-án vette feleségül nemes *Kriston* Ferenc lányát, *Juliannát*.⁴⁸ Önálló műhelynyitása is nagyjából erre az időre tehető. Egyetlen szignált munkája maradt fenn, az 1847. december 20-án nemes *Abonyi* János számára készített miskakancsója, mely igen egyéni díszítőmotívumokat sorakoztat fel.⁴⁹ Ez a darab plasztikus és karcolt díszítményeivel három korai miskakancsóval is rokonságba hozható, melyek a *Horváth* család valamelyik tagjának, esetleg *Horváth* Márton apjának műhelyéhez köthetők.⁵⁰ *Horváth* Márton 1848. január 12-én, három héttel nevezetes miskakancsója feliratozása után tüdővészben hunyt el, így a *Domanovszky* György kutatása szerint neki tulajdonított, kétfejű sassal díszített, 1864-es datálású butella egyértelműen más mester munkája.⁵¹ Az 1844. augusztus 28-án született, később több

41. HOM 76.13.3.

42. HOM 97.4.1–2.

43. HOM 79.4.1–2.

44. HOM 76.13.4.

45. HOM 79.4.1–2.

46. HOM 76.13.4.

47. Mcs. VA. II/101.

48. Mcs. VA. II/966.

49. NM 129625 leltári számú tárgya.

50. 1831-es (NM. 59.150.194.), 1833-as (NM. 51.31.384) és egy datálatlan miskakancsók (HOM 53.17.1.).

51. Mcs. VA. II/653.; *Domanovszky* Gy., 1953. 26. A kérdéses butella előlapját a 37. képen közli. Felirata szövegében és helyesírásában egyaránt *Rajczy Mihályra* utal (Vö. *Domanovszky* Gy., 1953. 40.).

legényt (Horváth Sándor, Kovács Bálint II.) foglaltoztató fazekas, Horváth József nem az ő fia volt.⁵² Leszármazottai között nem volt fazekas.

Az ifjabb Rajczy Mihály 1817. március 29-én született Rajczy Mihály és Nemes Borbála házasságából.⁵³ 1838. március 9-én kötött házasságot nemes S. (Soltész) Nagy Dániel lányával, Évával.⁵⁴ A házasságukból születő fiúgyermek (György I., Mihály, György II.) a felnőtt kort nem élte meg. Közéjük tartozott a Domanovszky-monográfiában Rajczy Mihály „fiatalabb” és 1858-ban elhunyt személy, akinek rokonsági kapcsolatát – születési adata hiányában – nem tudta tisztázni. A halotti anyakönyvi bejegyzésből azonban kideríthető, hogy kiről van szó: „Rajczy Mihály fia Mihály 14. é.”, aki 1858. július 26-án vízkórban halt meg.⁵⁵ Az elhunyt 1844. november 13-án született Rajczy Mihály és S. Nagy Éva házasságából, és mint éppen inaskorban érő fiatal, a fazekasok közé nem sorolhatjuk.⁵⁶

A Rajczy család nevét a matrikulákban két változatban találjuk meg: 1840-ig Rajtzi, majd 1844-től Rajczy alakban. A szignált kerámiákon azonban nem ezt a változatot használják. Négy kerámián a teljes nevet, egyen csak a monogramot találjuk meg. Legelőször egy miskakancsón olvashatjuk: „an nő 1844 dik évbenn készült Ralytzi Mihály műhelyében”.⁵⁷ Ez a darab azonban nem Rajczy Mihály munkája, felirata is csak arról tájékoztat, hogy ebben a műhelyben készült. Írásképe, helyesírási sajátossága – ragos szóvégeken az „n” betű kettőzése –, a plasztikus díszítmények közül a levél alkalmazása, a rátétes virágok pettyezése, a kigyó fejének megmintázása, fehérre festése, a szegelyök hangsúlyozott kiemelése mind-mind ifjú Nagy Mihályra jellemző. Rajczy Mihály az évszámban szereplő 1-est soha nem írta így.⁵⁸ További azonosság az előkarcolt rozetták színezési sora, mely Rajczy Mihálynál mindig zöld–fehér közepű és vörös–barna szélű, míg ennél a darabnál az ifjú Nagy Mihályra jellemző barna–fehér közepet és vörös–zöld szélt találhatjuk meg. Ez a miskakancsó ifjú Nagy Mihály időleges, 1844 körüli mezőcsáti munkásságának tárgyi bizonyítéka.

1845-ben butellát, 1846-ban saját maga számára készített miskakancsót szignált a csáti mester Ralytzi Mihály alakban, míg 1866-os miskakancsóján nevét már Ralytzi Mihályra írta.⁵⁹ Ezek után megfontolandó, hogy a szakirodalomban, az egyházi anyakönyvekben vagy a családnál szokásos névváltozatot használjuk-e. Talán a családi névhasználat gyakoribb változatára, a Ralytzi-re kellene áttérni.

Több mint harminc, stílusban azonosítható tárgy – miskakancsók, madaras butellák és tálak – köthető munkásságához az 1843–1868 közti évekből. Műhelynyitását a 40-es évek első felére tehetjük. A jellegzetes, Rajczy-jegyeket felsorakoztató kerámiák 1843-tól jelennek meg az emléktárgyakban, két datált, madaras tál formájában. Működésének egész időszakát nagyjából arányos megoszlásban képviselik a tárgyak, melyek alapján stílusalakulása jól tanulmányozható. 1868. július 11-én halt meg községyben.

1834. október 25-én a miskolci céh számadáskönyvében a Varró Jánosnál tanuló Nagy Ferenc szegődteséért és szabadulásáért fizetett 4 Ft-nyi összeg szerepel. Csak a legénylajstromból derül ki a fodormenta virágnevet választó legényről, hogy ő is mezőcsáti volt.⁶⁰ 1816–1818 között született, személyét nem lehetett pontosítani.

52. Ennek a gyermeknek apja az anyakönyv szerint Horváth József. Mcs. VA. II/280.

53. Mcs. VA. II/104.

54. Mcs. VA. II/955.

55. Mcs. VA. III/37.

56. Mcs. VA. II/282.

57. NM 131243 leltári számú tárgya.

58. Fűvessy A., 1982. 68.

59. 1845-ös butella (NM 54.40.74), 1846-os miskakancsó (HOM 53.6.1.), 1866-os miskakancsó (HOM 53.4.22.).

60. HOM 76.13.4.; 79.4.1–2.

Stílusban azonosítható munkája nem maradt fenn, további életútja egyelőre ismeretlen.

Szintén nincs adatunk arra a fazekasra, aki egy 1837-es készítésű, emberábrázolásos kisbútykossal fordul elő a csáti anyagban. Neve *Nagy Sándor* volt.⁶¹ A kiművelt kézírás, a biztos kézzel formázott, kisméretű butella legényévein már túljutott fazekasra utal. *Kresz Mária ifjú Nagy Mihály* stílusához és színezéséhez közelálló darabnak tartotta, s feltételezte a két mester közti szorosabb rokonsági kapcsolatot,⁶² melyet a későbbi kutatások nem erősítettek meg. *Nagy Sándor* és a két, 30-as évek elején feltűnő, *Nagy* vezetéknevű fazekas közti rokonság kérdése még nem tisztázott. További életútja ennek a mesternek is ismeretlen.

A vásárosnaményi múzeum gyűjteményében egy 1845-ben készített butella található, melyet *Molnár József* szignált. Az ötosztású virágkompozíció csúcán *Rajczy*hoz hasonló megfogalmazású, csillagszerű virág van, míg a díszítmény többi eleme a Néprajzi Múzeum 1845-ös készítésű miskakancsójával mutat fel igen erős, minden valószínűség szerint azonos műhelyre utaló vonásokat, melyet tréfás felirata is megerősíteni látszik.⁶³ *Molnár József* miskolci születésű fazekaslegény volt, aki a *citromfavirág* névvel szerepelt a legénylistán.⁶⁴ A butella készítésekor vándoridejét tölthette Mezőcsáton, későbbi sorsáról nincs adatunk.

Áttekintve a XIX. század első feléig a mezőcsáti fazekasokra vonatkozó adatokat s ezeket egybevetve a korai kerámiaanyaggal, a következőket állapíthatjuk meg:

Mezőcsát fazekasai a XVIII. század utolsó évtizedétől építik ki kapcsolataikat a miskolci fazekascéhhez, s ez a viszonylag intenzív kapcsolat nagyjából ötven évig áll fenn. A jelzett időben hat csáti fiatal tanult miskolci céhesmesternél, s rajtuk kívül még hárman dolgoztak legényként a városban. A csáti fazekasok is fogadták más települések legényeit; Tiszafüredről *ifjú Nagy Mihályt*, Miskolcra *Molnár Józsefet*, s mellettük minden bizonnyal még másokat is.

A XIX. század eleje a csáti fazekasság megerősödésének időszaka, melyet *Hatalmas Pál* visszatelepülése, *Horváth József* és *János* műhelynyitása, továbbá az idősebb *Rajczy Mihály* és *Kovács Mihály* munkába állása fémjelez. Hosszabb-rövidebb ideig mindegyikük kapcsolatban állt a miskolci fazekascéhhez. Személyükhöz köthetjük a magasabb technikai tudást igénylő mázazás mezőcsáti meghonosítását, melyet az 1810-es évekre tehetünk. Műhelyeik termelésében a mázasedény még alárendelt szerepet játszott. A készítés módját már olyan szinten ismerték, hogy fiaikat, akik bizonyíthatóan már mázasedényt-készítők voltak, saját családi műhelyeikben tanították, nem miskolci céhesmestereknél.

A dátummal is hitelesített csáti kerámiák 1828-tól jelentek meg, számuk a 30-as évektől egyre növekszik. Ebben az időben öt fazekasinas tanulását is nyomon követhetjük (*Horváth Márton*, ifjabb *Rajczy Mihály*, *Nagy Mihály*, *Nagy Ferenc* és *Kovács Dániel*), mely közvetve a kisebb mezővárosi parasztság és kisméltóság vásárlóerejének növekedésére és a mázaskerámia reprezentációs jellegének erősödésére utal. Erre az időszakra már a városi polgárság a népművészet kategóriájába sorolható tárgyak nagy részétől elfordult. A városi tárgyigény változása egyes mesterségek kettéválását eredményezte; magyarral a paraszti, némettel a polgári megrendelést kielégítő mesterségeket jelölték.

61. NM 68.33.1. leltári számú tárgya.

62. *Kresz M.*, 1969. 87–88.

63. Felirata: „*Molnár Jó / zsef az én nevem / Kie bútykost Kézi / tetem az ideig amedig / az nem tudom végna / pokig Készült mező / Csát városában az / 1845 dik évben / ezer nyolcszázhar / minc husz molnár / Józsefnek is elcsúsz*”. Beregi Múzeum 63.95. leltári számú tárgya.

64. HOM 79.4.1–2.

Az ízlésváltozást a nagyobb céhesközpontok (Debrecen, Miskolc, Eger) kerámiaanyaga is alátámasztja, ahol a XIX. század első felében – a cégpecséttel hitelesített mesterremekektől eltekintve – számottevő, népművészeti értékű mázasedénnyel már alig találkozunk. A tárgyak újból csak a század második felétől, a városi szegénység kultúrájába beépülve, jelennek meg. Ez az igényváltozás az egyes városokban némileg eltérő időpontban zajlott le. Debrecenből Nagy András fazekaslegény 1790 körül még azért települt át Miskolcra, mert ott „*nagyobb Kelete van a' Fazekas Művnek, és minden Kontárkodhatik*”, de már a XIX. század elején Polgáron kereste boldogulását. *Hatalmas* Pál 1810 körül – céhes voltát feladva – visszatelepült Mezőcsátra, és a miskolciak közül előbb *Fitzere* János, majd *Otrokótsy* Károly tette át műhelyét Tiszafüredre, bizonyítván, hogy a múlt század elején, Debrecent némi késéssel követve, már Miskolcon is megindult ez a folyamat.⁶⁵

A XIX. század első felében a népművészet markáns központjai fokozatosan a kisebb mezővárosokba tevődtek át. A kerámia közép-tiszai stíluscsoportjánál ez a folyamat jól megragadható; a fejlődés egyik állomása a Mezőcsát és Tiszafüred nagyságrendű, kisebb regionális központok létrejötte. Nem véletlen, hogy a két településen ez a folyamat nagyjából azonos időpontban, 1810 körül vette kezdetét, és az azonos indítás díszítményrendszerük rokonságában is kirajzolódott.

IRODALOM

Domanovszky Gy.,

1953. *Mezőcsáti kerámia*. Magyar Népművészet XVII. Budapest

1968. *Magyar népi kerámia*. Magyar Népművészet 1. Budapest

1981. *A magyar nép díszítőművészete*. Budapest

Füvessy A.,

1982. *A tiszafüredi fazekasság a reformkorban*. In: A Közép-Tisza-vidék népelete. Eger. 48–70.

1989. *Nagy András, debreceni kontár fazekas Miskolcon*. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXIV–XXVI. (1981–1983.) Nyíregyháza

Kresz M.,

1960. *Újonnan szerzett mezőcsáti cserépedények*. In: Néprajzi Értesítő XLII. (1960) 161–180.

1969. *A Kerámia gyűjtemény gyarapodása*. In: Néprajzi Értesítő LI. (1969) 78–90.

NEUERE ANGABEN ZUR GESCHICHTE DES TÖPFERHANDWERKS VON MEZŐCSÁT

Mezőcsát, dieser Marktflecken in der Nähe von Miskolc gelegen, stellte schon im vergangenen Jahrhundert ein bedeutendes Zentrum des Töpferhandwerks dar. Uns sind Gefäße mit Jahreszahlen ab 1828 erhalten geblieben. Zu den bedeutendsten Persönlichkeiten dieses Zentrums gehörte der zwischen 1817 und 1868 lebende Mihály Rajczy.

In der vorliegenden Studie werden die Herausbildung des Töpferhandwerks in Mezőcsát sowie die Ansiedelung der glasierten Keramik mit Hilfe von Angaben aus Kirchenstammbüchern und Schriften der Miskolcer Töpferzunft dargestellt. Ebenso

65. *Füvessy A.*, 1982. 55–57.; 1989. 328.

werden die Familienbeziehungen der Töpfer und einige Töpferdynastien aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (die adligen Familien Horváth, Kovács und Rajczy) vorgestellt.

Ende des 18. Jahrhunderts nahmen die Töpfer von Mezőcsát Beziehungen zur Töpferzunft in Miskolc auf. Bis 1834 hatten neuen junge Männer aus Mezőcsát in Miskolc gelernt oder aber einige Monate ihrer Wanderschaft dort verbracht. Das Auftreten von glasierten Keramiken in Mezőcsát kann mit der Eröffnung ihrer Werkstätten in Verbindung gebracht werden (um 1810). Ihre Nachfahren spielten dann bei der Verbreitung jener ein höheres technisches Können voraussetzenden Glasierung eine entscheidende Rolle. Dies ist durch datiertes gegenständliches Material bewiesen. Vom zweiten Drittel des vergangenen Jahrhunderts an nahm in der Erinnerung die Zahl jener Tonwaren zu, die in Mezőcsát entstanden waren und Inschriften besaßen. Hierbei handelte es sich vor allem um nur gelegentlich benutzte Gefäße zur Aufbewahrung von Getränken. Dies weist darauf hin, wie sehr die Kaufkraft der Bauern von Mezőcsát zugenommen und der Repräsentationscharakter von glasierter Keramik an Bedeutung gewonnen hatten.

Während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts verlagerten sich die markanten Zentren der Volkskunst allmählich auf kleinere Marktflecken. Eine Station in dieser Entwicklung stellte das Zustandekommen von kleineren regionalen Zentren in der Grösse Mezőcsát.

Anikó Fűvessy

A GÖNCI FAZEKASSÁG

VIDA GABRIELLA

Magyarország északi térségében több országos jelentőségű fazekasközpont működött. A szomszédos gömöri fazekasfalvak, Sárospatak, Mezőcsát, Tiszafüred mellett több, kisebb piackörzetet ellátó, mennyiségben és minőségben szerényebb fazekasközpont is létezett ezen a vidéken. A magyar népi kerámiakutatás ezekre a fazekasfalvakra eddig igen kevés figyelmet fordított.

A nem kutatott fazekasközpontok közé tartozik az Abaúj megyei Gönc is, ahol először *Román János* gyűjtött jelentős tárggyűjtést 1952-ben, valamint anyakönyvi és szóbeli anyagot az akkor még élő, fazekasként megöregedett mesterektől. Az ekkor összegyűlt adatait azonban nem publikálta.¹ A sárospataki kerámiáról írott műveiben² hivatkozott erre a gyűjtésére, s így Göncnek, mint számottevő piackörzetet ellátó fazekasközpontnak ez az első, máig legtöbb információt tartalmazó szakirodalmi említés. Az ekkor gyűjtött több mint száz cserépedény egyik része a sárospataki Rákóczi Múzeumban került leltározásra, másik része a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményét gyarapította. Erre a tárggyűjtésre támaszkodhatott *Kresz Mária*, a *Fazekas, korsós, tálal* című tanulmányában.³ *Domanovszky György* is Sárospatak fazekasságát elemezve ejtett szót annak gönci kapcsolatairól.⁴ Sem ezek előtt, sem azóta nem merül fel egyetlen összefoglaló munkában sem a gönci fazekasközpont neve.⁵

Gönc Abaúj megyének évszázadokon át az egyik legfejlettebb és leggazdagabb, mezővárosi jogú települése volt. A mai falukép csak nyomokban jelzi, hogy a Zempléni-hegyvidék és a Hernád-völgy találkozásánál fekvő helység hajdan milyen tekintéllyel bírt. Egykori jelentőségét jól mutatja, hogy 1570-től 1647-ig Abaúj megye székhelye volt. *Károli Gáspár* gönci prédikátorként fordította magyarra a Bibliát, amit 1590-ben nyomtattak ki a közeli Vizsolyban. Ugyanekkor magas szintű református középfokú tanintézmény működött a városban, nem kisebb hírnű diákkal, többek közt, mint *Szeneci Molnár Albert*. Mindezek révén a XVI–XVII. század fordulóján Gönc nagyhatású reformációs műveltségi központ lett.

Gazdasági fejlődésének legfőbb forrása a földrajzi elhelyezkedése volt. A település a középkorban Magyarország egyik legjelentősebb kereskedelmi útján és a Felvidék legnagyobb centrumának, a szabad királyi város Kassának a közvetlen közelében he-

1. A lejegyzett gyűjtés egy részének másodpéldányai a sárospataki Rákóczi Múzeum – továbbiakban: RM – adattárába kerültek, a teljes anyag Román János hagyatékaként a miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteményében – továbbiakban: HOM HGY – a 88.1.62. tételszámon található meg.
2. *Román J.*, 1951. 1955.
3. *Kresz M.*, 1960. 364.
4. *Domanovszky Gy.*, 1981. 186. 214.
5. *Domanovszky Gy.*, 1942. 1973; *Kresz M.*, 1961., 1977., 1983.

lyezkedett el. A Debrecen–Tokaj–Kassa–Bártfa útvonalon lévő gönci Hernád-hídon át zajlott a hegyaljai bor kereskedelme Lengyelország és Oroszország felé, valamint a Tiszántúlon át Erdélyből itt szállították az árut Csehországba és Sziléziába. Ezen az úton jutott pl. a máramarosi só a Felvidékre, amelyet Tokajig a Tiszán úsztattak még a XVI. században is. Az ezen a fontos kereskedelmi és hadiúton fekvő Göncnek II. Ulászló 1511-ben évi négy vásár tartására adott jogot.⁶ Ezek a vásárok még a XIX. század közepén is igen népesek voltak.

A Göncön áthaladó távolsági kereskedelembe maga a város elsősorban a hegyaljai borok szállításával, az ahhoz szükséges hordók készítésével kapcsolódott be. A gönci hordó minőségét és hírét jól jelzi, hogy mértékegységgé vált. A Miskolc–Kassa vasútvonal 1861-ben történt megépítéséig a lakosság lóval és igával rendelkező paraszti rétege bekapcsolódva e távolsági kereskedelembe, rendszeres és tekintélyes bevételre tett szert fuvarozásból, elsősorban Kassa felé.

Annak ellenére, hogy az összlakossághoz viszonyítva jelentős kereskedő-iparos réteg élt a városban, többségük mindig földműveléssel foglalkozott. A település Hernád felőli, keleti része jó minőségű szántóföld, a tőle nyugatra található *Nagy-sáv*, *Nagy-hó*, *Borsó-hegy* szőlő- és gyümölcsstermése máig híres, a gönci hordókban érlelt pálinka mindig biztos piacra talált. A várost a településen végighúzó Gönci-patak malmái, a kocsmák is jelentős bevételhez juttatták.

Gönc szerencsére nem vesztette el történelmének minden iratát és dokumentumát, amikor a trianoni szerződés után Kassát, Abaúj megye székhelyét elvágták a déli közigazgatási területeitől, s így a vármegyei levéltár is kívül rekedt a határon. Megmaradt a gönci városi levéltár, benne az 1580-tól vezetett városkönyvvél, gazdasági iratokkal együtt, melyeket ma a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár őriz. Ezeket a bécsi és a budapesti levéltárak Göncre vonatkozó dokumentumaival, minden meglévő összeírással együtt rendkívüli alapossgal és részletességgel dolgozta fel *Iványi Béla* Göncz szabadalmas mezőváros története című könyvében.⁷ A helyi fazekasság történetét kutatva, az egyházi anyakönyvek mellett ezek az iratok, valamint ez a könyv szolgált forrásul.

Tanúságuk szerint a gazdasági fénykorát élő XVI–XVII. századi városban azonban nincs nyoma fejlett fazekasiparnak. A korabeli összeírások alapján *Iványi Béla* által összeállított iparosok táblázata jól mutatja, hogy számottevő fazekasmester nem élt egyszerre a városban⁸ (1. táblázat).

A XVII. század közepétől az 1828-as összeírásig fazekasságról semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre. *Iványi Béla* szerint „az összeírások egyoldalú szempontok szerint történtek, vagy a nemeseket, vagy az adózó családfoket, jobbágyokat, szántóföldtulajdonosokat, vagy csak a város adózóinak felét írják össze”.⁹ Az adózók 1715-ös listáján sincs egyetlen fazekas sem bejegyezve.¹⁰ Ez az összeírás Göncön mindössze tíz iparost, egy másik a XVIII. század végéről pedig tizenkét iparost és kereskedőt említ.¹¹ Ez azért érdekes, mert Göncnek ekkor már mintegy négyezer lakosa volt, s valószínű, hogy ennél jóval többen foglalkoztak valamilyen iparral. A XIX. század közepéig a helyi fazekasokról biztosan csak annyit tudunk, hogy önálló céhük nem volt, noha Göncön már a XVI. századtól többféle céh is működött. 1567-ben a mészárosok alapítottak céhet, 1625-ben a lakatosok, 1726-ban a szabók, a vargák 1821-ben kaptak

6. *Iványi B.*, 1926. 176.

7. *Iványi B.*, 1926.

8. *Iványi B.*, 1926. melléklet

9. *Iványi B.*, 1926. 78.

10. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21. 1896. 228.

11. *Iványi B.*, 1926. 79.

megújított privilégiumot, a tímároknak és szűcsöknek 1822-ben alakult a közös céhük, s még elég későn, 1835-ben (gubacsapók) és 1846-ban (kalaposok) is alapítottak céhet Göncön.¹²

Iványi Béla még a „ritkás” mesterségek között sem sorolja fel a fazekasságot. Az 1828-as országos összeírás a gönci adózók között csizmadia, fésűs, kalapos, kelme-festő, kerékgyártó, kőműves, pintér, szabó, szappanos, szűcs, takács és tímár mesterembereket említ.¹³

Román János a sárospataki fazekaslegények vándorlásával kapcsolatban a XVIII. század utolsó harmadától Göncöt a legények gyakori vándorló állomáshelyeként jellemezte és ezért már ekkor számottevő fazekasközpontnak tekintette. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban vitatkozniuk kell ezzel az állítással. Megállapítása szerint ugyanis: „Ez a Tisza – illetve Bodrog mentén felülről lefelé irányuló mozgás száz éven keresztül, tehát a XVIII. század végétől a XIX. század végéig általános jelenségnek látszik. A lefelé vándorló segédek első állomáshelye volt a pataki góc. . . . Némelyek továbbvándoroltak, megfigyelésünk szerint Gönc–Abaújszántó–Ónod vonaláig, de arra is van adatunk, hogy egyesek ezekről a helyekről visszatértek. A pataki származású segédek is bejárták a kötelező vándorlás során a közelebbi fazekas gócot lefelé is, fölfelé is. Lefelé Gönc–Abaújszántó–Miskolc–Mályi–Ónod, felfelé Ungvár–Munkács–Beregszász–Szatmárnémeti–Nagykároly vonaláig vándoroltak.”¹⁴ A forrásul szolgáló jegyzetpont azonban nem írásos dokumentumra, hanem szájhagyományból vett adatokra utal, amely ilyen időtartamra megalapozott következtetést nem adhat. Erre a tényre *Domanovszky György* is felfigyelt. „Nem tudni, milyen emlékanyagra vagy írott forrásra építi megállapítását.”¹⁵ A miskolci fazekas céh iratanyagában 1768–1872 között fennmaradt a városba érkezett segédek lajstroma. Rendszeresen bejegyezték, hogy a városba érkezett segédek honnan valók, és hol tanulták meg a mesterséget. Észak- és Kelet-Magyarország minden jelentős vagy jelentéktlenebb fazekasközpontjából jöttek ide legények a jelzett időben, göncit azonban egyet sem találtunk.¹⁶ Ez pedig elképzelhetetlen akkor, ha azt feltételezzük, hogy valóban több fazekas élt és dolgozott ekkor Göncön, s merőben ellentétben áll *Román János* állításával a vándorlásokkal kapcsolatban.

Felmerül a kérdés, hogy a gönci mesterek nem valamely más város fazekas céhének tagjaként dolgoztak-e? A meglévő közigazgatási és gazdasági kapcsolatok miatt, közvetlen közelségben ilyen szövetségre csak a kassaiakkal léphettek volna. *Iványi Béla* már idézett munkájából is tudjuk, hogy a többi gönci mesterség céhei is a kassaiak filiái voltak.¹⁷ Így kaptak pl. a gönci vargák, lakatosok, szűcsök, tímárok, gubacsapók és kalaposok céhszabályzatokat, az ötvösök pedig közvetlenül a kassai ötvös céhnek voltak a mesterei.¹⁸ Annak, hogy gönci fazekasok tagjai lettek volna Kassa fazekas céhének, eddig nincs nyoma. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a kassai fazekas céh iratait eddig nem állt módunkban megtekinteni. Feldolgozásra – tudunkkal – nem kerültek, leszámítva néhány kisebb forrásközlést.¹⁹

Sokkal inkább elképzelhető az, hogy a mesterség kiteljesedését Göncön éppen az erős céh közelsége akadályozta meg. A kassai fazekascéh 6. artikulusa ugyanis kimond-

12. *Iványi B.*, 1926. 181.

13. *Iványi B.*, 1926. 83.

14. *Román J.*, 1955. 15.

15. *Domanovszky Gy.*, 1981. 214.

16. HOM HGY: 69.4.1.2. Vö. *Bodó S.*, 1975. 89–92., 1978. 263–266.

17. *Szádeczky L.*, 1913. 182.

18. *Iványi B.*, 1926. 182.

19. *Mihalik J.*, 1908.

2. tábla

Fazekas neve	1750-1800	1800-1850	1850-1860	1800								1900					
				60-65	65-70	70-75	75-80	80-85	85-90	90-95	95-1900	1900-5	5-10	10-15	15-20	20-55	55-
Paskal Kristóf																	
Glatz Sámuel																	
Ns. Vass István																	
Takács János (id.)																	
Kerekes János																	
ifj. Takács János																	
Bódig Mátyás																	
Veres Lajos																	
Árva János (id.)																	
Árva János (ifj.)																	
Egeresi András																	
Egeresi Andrásné																	
Tökölyi József																	
Tököly János																	
Lipták János																	
Nagy András																	
Kiss János																	
Kulacskovits András																	
Lukács István																	
Kiss Ferenc																	
Török Lajos																	
Hornyák István																	
Budai József																	
Laki Dániel																	
Veres János																	
Filinczky István																	
Kertész András																	
Papp István																	
ifj. Papp István																	
Papp József																	
ifj. Egeresi																	
Egeresi János																	
Rimán István																	
Rimán József																	
Rimán András																	
Bodnár Lajos																	
Bodnár József																	
Bodnár Vince																	
Bodnár Ferenc																	
Bodnár András																	
Takács Ferenc																	
ifj. Budai																	

— fazekasként halt meg
 - - - - - kivándorolt, de visszatért
 - - - - - kivándorolt, kinn is maradt
 - - - - - abbahagyta a mesterséget,
 gazdálkodó lett
 ~~~~~ más településen lett később
 fazekas, de Göncön tanult
 ..... 1-2 adat van, azonosítása,
 időpontosítása nehéz

ja: „Ne legyen szabad ez Mesterségen lévő idegen Mestereknek avagy más valakinek hét közben avagy heti Vásárokon semminemű fazekas mivét (akar mely nével nevezendő legyen az) ide bé hozni, avagy itten árulni, hanem, mint ahogy az Sokadalom szabad Vásár, szabad legyen akkor mindennek, még az több Városokbeli Czéhes Mestereknek is, mindenféle jó miveket béhozni és árulni. (De az Parasztoknak avagy hempléreknek az vörös és feyer miven kívül semmi egyébfélét ne legyen szabad árulni.)”²⁰ S ennek a kassai céhtagok erélyesen érvényt is szabtak, s gyakran verték ki a vásáraiokról a környéknek nemcsak a kontár, de néha a kisebb települések céhes fazekasait is. A város jegyzőkönyve szerint 1623. november 2-án pl. „A fazekascéh kéri, hogy az idegen fazekasoknak tiltsák meg az itt való árulást”, és ezt a város tanácsa meg is tette.²¹ Valószínű, hogy a gönci fazekasság korábbi kifejlődésének éppen az erős kassai céh közvetlen közelsége lehetett az akadály. A gönci fazekasság történetéről tehát teljes biztonsággal azt állíthatjuk, hogy a XIX. század közepéig jelentős mértékű fazekasiparról semmiféle adatunk nincs.

A XIX. század második felétől azonban megszorodtak az agyagmégmunkálás írásos említései. *Galgóczi Károly* 1855-ben megjelenő munkája szerint „Szakmányban a város fizet téglavetésnél 7, cserépnél 18 pfrtot ezritől”.²² Azt, hogy a fenti idézet cserép megnevezése mi: tetőfedő cserép vagy más, esetleg cserépedény, pontosan nem tudjuk, de más forrásból van arról tudomásunk, hogy tetőfedő cserepet is készítettek ekkor Göncön.²³

A mesterség kiteljesedésében és gyors fejlődésében nagy szerepe volt tehát annak, hogy a környező nagyvárosok fazekascéhei meggyengültek. Időben egybeesett ez a folyamat a paraszti háztartások cserépedény-szükségletének megnövekedésével, amelyet a hanyatló miskolci és kassai céhek már nem tudtak kellő mértékben kielégíteni. Az így létrejött kereslet teremtett életeret Göncön a fazekasipar számára.

Göncön pedig az éppen ebben a korban bekövetkezett gazdasági hanyatlás terelte ki a fazekasokat. A mezőváros nem tudott bekapcsolódni az iparosítás ekkor meglóduló fejlődésébe. Gönc gyors hanyatlása 1872-ben a városi rang elvesztésével betetőzött. Feltehetőleg ennek a kétirányú a folyamatnak az együttes következménye a fazekasság kialakulása és kiteljesedése. Mutatja ezt az is, hogy a mesterek nem a tehetős iparosokból vagy gazdákból verbuválódtak, hanem abból a szegényebb rétegből, amely a családi tulajdonában lévő földből már nem tudta eltartani magát és családtagjait.

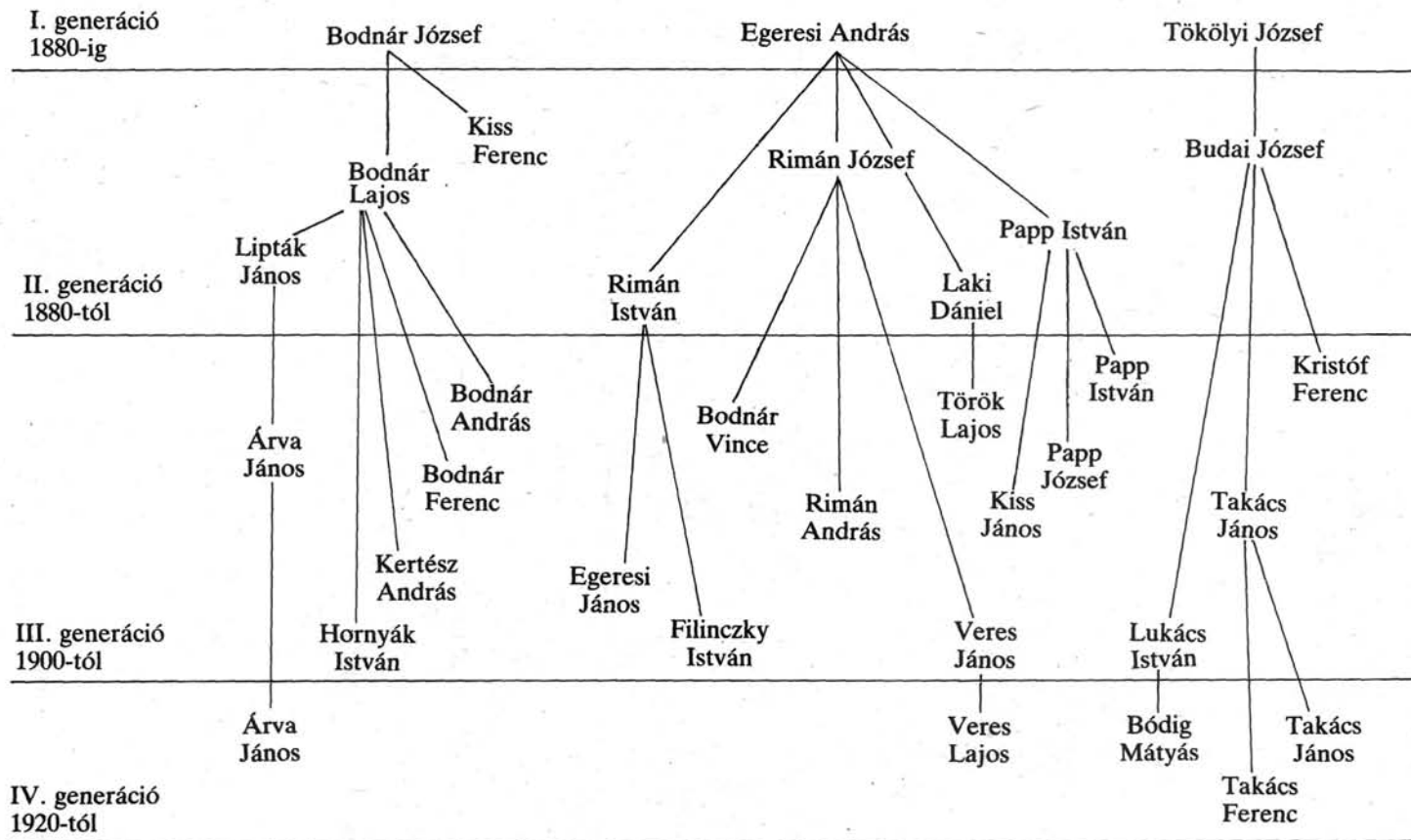
A visszaemlékezések és az egyházi anyakönyvek adatai alapján 1850-től a mesterség elhalásáig név szerint 42 fazekast ismerünk. A fazekasok életéről szóló adataink táblázatban ábrázolva a gönci mesterség történetét is megadják (2. tábla). Az adatokat azonban a visszaemlékezések pontatlansága miatt óvatosan kell kezelni. A források jellege miatt a családon belüli ismétlődő nevek nehezen különíthetők el. Például a római katolikus plébánia születési anyakönyve szerint 1869-ben a 335. számon lakó *Lenkovics Károly cserepesnek* Rozsnyay Annától József nevű fia született. Ugyanott egy később kelt bejegyzés szerint 195842. sz. 1913. dec. 3. belügyminiszteri engedéllyel nevét *Budaira* változtatta. 1979. január 17-én egy másik bejegyzés szerint az 519. szám alatti *Lenkovics Károly téglásnak* és Hegymeghy Zsuzsannának született Károly, István nevű gyermeke. Bejegyzés: „1902. évi 84548. sz. belügy. min. engedéllyel vezetékné-

20. *Mihalik J.*, 1908. 154.

21. *Kerekes Gy.*, 1908. 14.

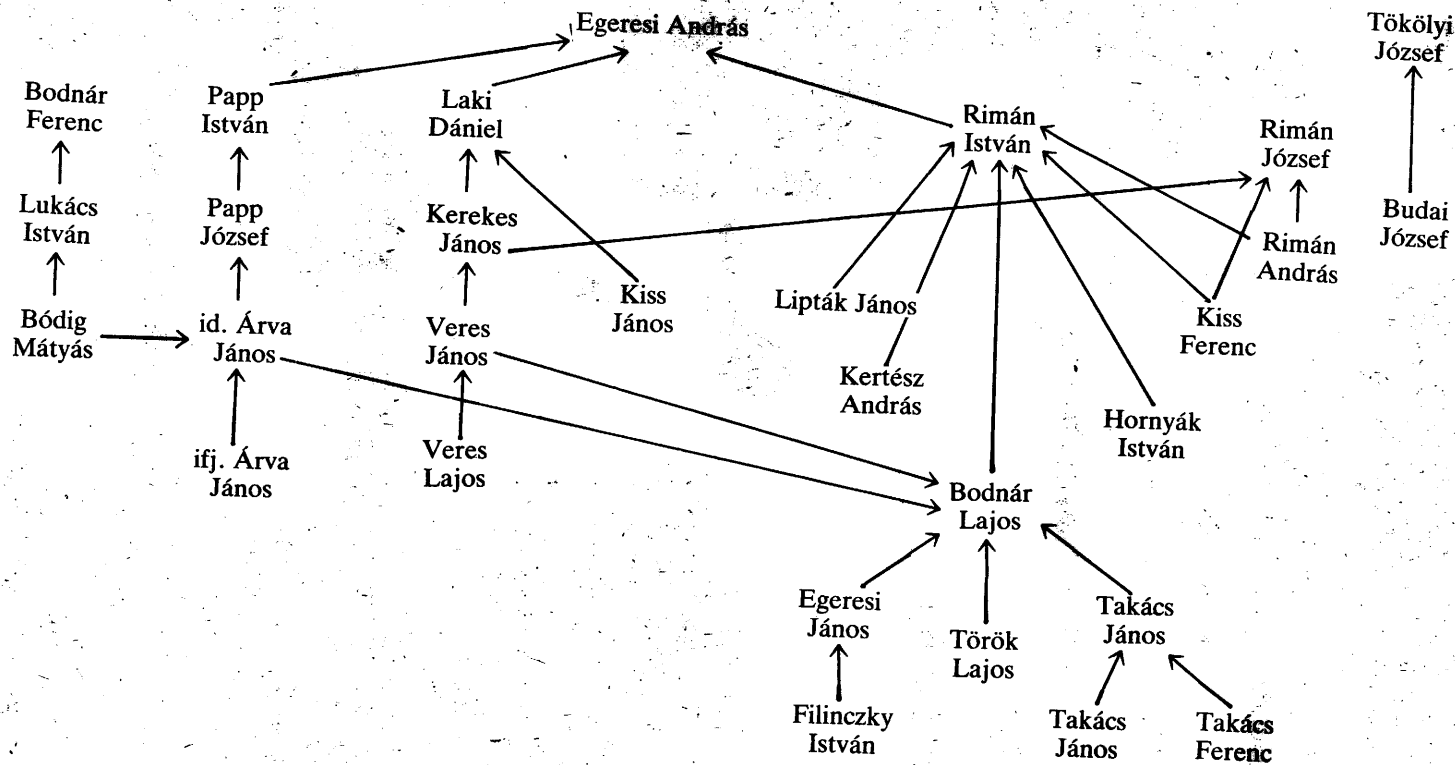
22. *Galgóczy K.*, 1855. 220.

23. *Lenkovics Károly*, a XIX. század közepétől dolgozott, a római katolikus plébánia anyakönyveiben is cserepesként megjelölt mester az őt személyesen is ismerő öreg fazekasok visszaemlékezése szerint tetőfedő cserepeket készített. Budai József apja volt.

SEGÉDEK

4. táblázat

vét „Budaira” változtatta”. Mindkét gyermek keresztszülei Tökölyi József és Pecsénye Zsuzsánna *csuprosok*. Azt, hogy a két Lenkovics milyen családi kapcsolatban volt egymással, eddig nem sikerült megfejteni, és az sem egyértelmű, hogy a korabeli plébános milyen kritériumok alapján jegyezte a „Conditio” rovatba hol *téglást*, hol *fazekast*, *cserepest*, *csuprost* vagy csak *iparos mesterembert*. Különösen akkor válik ez fontossá, ha megnézve az inasok ábráját, nyilvánvaló, hogy *Budai Józsefnek*, aki az életrajzi és az anyakönyvi források szerint azonos az első bejegyzésben említett gyermekkel, igen nagy szerepe volt a gönci fazekasság történetében a századforduló első évtizedeiben. Úgy is, mint, aki több inast tanított, s úgy is, mint az inasok vizsgáztatására az Ipartársulat által kijelölt, s mint ilyen, tekintélyes és elismert mester.

Az anyakönyvi adataink szerinti legrégebb fazekasmesterekről egy-két bejegyzésén kívül semmilyen adat nem maradt fenn. A református egyház halálozási anyakönyve szerint 1807-ben Contr. *Paskal Kristóf* 60 éves fazekas meghalt rothasztó hideglelésben. A református házassági anyakönyv 1863-as dátummal tanúskodik arról, hogy *Glatz Sámuel* tállyai születésű fazekas mesterember Göncön házasságot kötött ns. *Fukk Borbála* napszámosnéval.

Az 1952-ben élt legöregebb mesterek visszaemlékezése szerint a legelső csupros *Tökölyi József* volt. Az eredetileg bodnár foglalkozású mesterről senki nem tudta, hogy a fazekasságot hol tanulta. A tisztos kort megélt fazekas öregkorára világtalan lett, mégis készítette az edényeket. „Volt neki egy fa *módla*, azzal mérte az edény nagyságát.”²⁴ Feleségével, Pecsénye Zsuzsánnával gyakran vállaltak keresztszülőséget, így nevük gyakran szerepel a római katolikus anyakönyvekben. A régi mesterek azonban nem tőle tanulták az edénykészítést, egyetlen tanítványa népes kerestgyerekeinek egyike, a már említett *Budai József* volt.

A későbbi gönci fazekasok tanítómesterének, *Egeresi Andrásnak* életéről a nevelt fiától, *Kerekes János*, 1952-ben még élő mestertől, valamint a református egyház anyakönyveiből tudunk. Ezek szerint 1835-ben született Göncön, az apja napszámos volt. A fazekasságot Miskolcon tanulta ki egy olyan mesternél, aki kályhákat is készített. 1888-ban, mindössze 53 évesen halt meg.

A gönci fazekasok visszaemlékezése szerint a tanítómesterek és az inasok a következő táblázatban összesíthetők (3–4. táblázat).

Egeresi Andrásnak alapvetően meghatározó szerepe volt a gönci népi kerámia jellegének kialakulásában, hiszen az 1880 után és a századforduló idején dolgozó, a gönci edények sajátosságait kialakító mestergeneráció többsége nála tanulta meg inasként vagy segédként, többen mindkét minőségben is a szakma csínját-bínját. A parasztkerámia virágzásának idején rövid idő alatt megnövekedett a fazekasok száma Göncön. Az 1890-es iparosösszeírás 11 mestert említ név szerint,²⁵ az 1900-as népszámlálás pedig 25-öt.²⁶ Itt említem meg, hogy Abaúj–Torna más településein alig élt fazekas, még a jelentős agyagiparral rendelkező Abaújszántón is mindössze öten éltek ekkor edénykészítésből.

A századfordulót megelőző és követő évtizedek két legnagyobb hírű *csuprosa* *Rimán István* és *Bodnár Lajos* volt. A segédek és inasok tanulását követő ábrákból kitűnik, hogy az utánuk következő fazekasgeneráció többsége náluk tanulta a mesteriséget, ezért meghatározó jelentőséget tulajdonítunk nekik. Az őket követő generációból a helyben tanult *Árva* és *Veres* család, illetve a Sárospatakon is tanult *Takács János* és fiai emelkednek ki.

24. HOM HGY: 88.1.62.

25. *Jekelfalussy J.*, 1982. 566.

26. Ethnológiai Adattár – később EA – 10363.

A céhek 1872-ben országosan elrendelt feloszlata után megalakuló, minden ipart tömörítő Ipartársulat társadalmi szokásait, hagyományait nem a fazekasság, hanem a nagy céhes hagyománnyal rendelkező iparágak határozták meg, ragaszkodva a céhes időben kialakult formaságokhoz. Ezért erre az időszakra az idősebb fazekasok úgy emlékeznek, mintha nekik is lett volna céhük (talán innen ered *Román János*nak a gönci fazekasság korai keltezéséről szóló véleménye).

Az Ipartársulat 1938-ban alakult át Ipartestületté, 1949-ben pedig megalakították a Kisiparosok Országos Szövetségét. Ekkor azonban már alig néhány fazekas készített edényt, mert adókkal és adminisztratív lépésekkel visszaszorították a kisipart. A kollektivizálás és a parasztgazdaságok megszűnte után a tejesedényekre nem volt szükség, s ezzel egy csapásra eltűnt a piac. Lovak híján a beszerzési, áruházi lehetőség is megnehezedett, s nem tudtak hozzájutni a máz és a festékek alapanyagához sem. Mindezek következtében az 1950-es évek elejétől egyetlen *csupros*, *Takács János* fojytatta a mesterséget. *Veres Lajos*, a ma élő egyetlen fazekas az 1950-es évek elejétől egy ideig nem iparoskodott, egy egyévtizedes kihagyással folytatta tovább a mesterséget.

A mesterség megtanulása, társadalmi helyük a faluban

A mesterség elsajátításáról a századforduló utáni időből vannak pontos információink. A szakmai képzést is a Gönczi Ipartársulat szervezte és ellenőrizte. *Inas* az elemi iskolát elhagyó fiú lehetett. A szülők és a fazekas előzetesen megállapodtak, majd a községházán történt a *szegődés*. Összesen négy évig *inaskodtak*, legtöbbször ezt az időt nem egy helyen töltötték el. A mester kosztot adott, valamint egy öltözet ún. *szabaduló ruhát* a tanulói idő lejártakor. Minden inasnak részt kellett vennie az Ipartársulat által szervezett, heti kétszer kétórás általános oktatáson. Erre az oktatásra minden szakma inasa együtt járt el.²⁷ A tanórákat délután tartották, hogy minél kevéssé zavarja a munkaidőt.

A mesterségből legelőször a festék, a tüzelő előkészítését tanulta meg. Segítkezett az agyag ásásánál, *tisztálásánál*, *örlésénél*. Az inasnak azonban nemcsak a műhelyben, hanem a mezőgazdaságban is a ház körül is segítenie kellett. Minél szegényebb volt a *csupros*, az inasa annál hamarabb lett jártas a szakmájában, mert akkor kevés volt a külső munka. Legtöbbször este kezdték a korongolást tanulni, amikor a mester már nem dolgozott: *tégliátkát*, *csuprot* csinált legelőször. Két-három év múlva kapott önálló munkát a *korongnál*, vett részt a *tarkázásban*, *zsinórozásban*, de még a felszabadulás-kor sem tudott minden munkaműveletet önállóan elvégezni.

A szakma elsajátításának másik változata volt a fazekascsaládok gyermekeinek inaskodása. Ebben az esetben a fiú az apjától tanulta el a mesterséget, esetleg egy egészen rövid időt töltött valamelyik másik fazekas műhelyében. Az elemi iskolát elvégzése után az apa bejelentette a fiát az Ipartársulatnál, majd két évig fizette érte a Betegségélyező kizabott összegét.

Minden inas *szabadulása* a községházán történt. Vizsga előtt az ipariskolában be kellett mutatni az előre elkészített vizsgamunkát, valamilyen díszes edényt. Ezt követően el kellett mennie az inasnak két kijelölt mesterhez (a századfordulón *Budai József* és *Bodnár Lajos* voltak), és ott elvégezni az általuk kiadott munkát. Ha nem találták megfelelőnek a szakmai ismereteit, ügyességét, a vizsgát hat hónap múlva ismételhette meg. A *tanulólevelet* ezt követően az Ipartársulattól kapták meg.

A felszabadult *inas legénnyé* vált. A segítség ideje nem volt meghatározva, a mester és legénye évenként kötöttek szerződést. Általában szállást, teljes ellátást ka-

27. EA: 3535.

pott, kiegészítve megegyezés szerinti pénzüsszeggel, ami a század elején 20-30 korona volt egy évre. A munkaidő reggel 4-5 órakor kezdődött, és estig, éjteljeskor éjszaka is tartott. Sem a munka mennyisége, sem ideje nem volt meghatározva.

A századforduló idejéből van néhány adatunk a segédek vándorlására. *Rimán József* a Dunántúlon, *Takács János* Sárospatakon, *Kertész András* Abaujszántón járt.²⁸ Ugyanebből a korból van adatunk arra is, hogy Göncre is érkeztek legények más településről.²⁹

Önálló mesterré akkor váltak a legények, ha minden vizsgát letettek és műhelyt is szereztek. Ezeknek a berendezését legtöbbször maguk készítették el. Ebben a munkában az öregebb mesterek – főleg akinek a segéde volt – szívesen segítettek a fiatalnak.

A gönci fazekasok parasztfazekasok voltak. Legtöbbüknek volt némi földje, többnek szőlője is. Az év legnagyobb részében mezőgazdasággal foglalkoztak. Életmódjukban az öregebb mesterek – főleg akinek a segéde volt – szívesen segítettek a fiatalnak. szító foglalkozásként üzték. Magukat fazekassághoz is értő parasztnak tartották, törekvéseikben a paraszti életmód motivációi domináltak. „Nem is szerette az asszony a fazekas munkát, inkább mindig a mezőn szeretett volna lenni.” A fazekasságból szerzett jövedelmet többen is föld vásárlására fordították, pl. Laki Dániel, Rimán István, Filinczky István is.

Ennek következtében a cserépedény-készítés évi ritmusát a mezőgazdasági munka rendje szabta meg. Nyáron szinte egyáltalán nem foglalkoztak a mesterséggel, össze egy szerrre nagy mennyiségű agyagot termeltek ki, és azt télen dolgozták fel. A kész edények egy részét azonnal eladták, a megmaradt felkerült, szalma közé rakva, a padlásra. Tavasszal, szántás előtt még árulták a portékát, később szívesebben vitették fuvarossal vagy adták át kereskedőnek. Csak azok a fazekasok égették edényt nyáron is, akiknek nem, vagy alig volt földjük.

A falu társadalmában a fazekasok éppen ezért a parasztokéval azonos helyet foglaltak el, az edénykészítés nem tartozott a tekintélyes mesterségek közé. Hiszen bármilyen nagy volt is a kereslete a cserépedénynek, nem lehetett belőle jelentős vagyonra szert tenni. Árva János szerint a fazekasságra csak azért volt szükség, hogy az adót ki tudták fizetni, s így a föld haszna megmaradt. A keresztelési anyakönyvek tanúsága szerint sem tartoztak a tekintélyes, gazdag családok közé. A csuprosok több cigánygyerekeknek, nemegyszer megesett cselédlány gyerekének vállalták el a keresztszülőséget.

Nem jellemző a szakmai endogámia sem. A mintegy száz év alatt a fazekasok ismert feleségei közül 12 gazdálkodó, 4 napszámos, 4 más szakma mesterének a lánya, mindössze egy fazekas vett el csupros lányát. A fazekasmesterek szüleinek foglalkozási megoszlása a következő volt ugyanekkor:

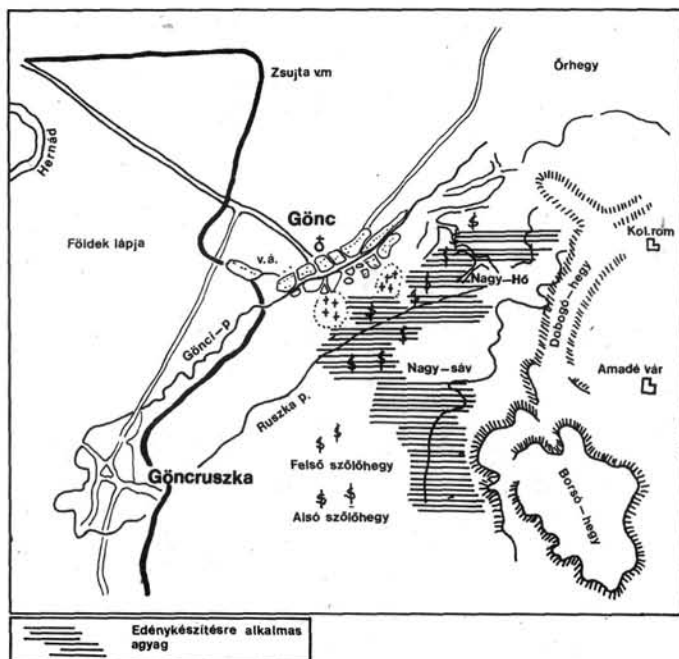
gazdálkodó	3
bodnár	1
gubás	1
napszámos	10
búgós mester	1
tetőcserép-készítő	1
kötélverő	2
fazekas	6
nemes	1

A mesterség családon belüli öröklődése általános volt, különösen a XX. század elejétől. Ebben az esetben az apától vagy a nagybátyjától tanulta meg a mesterséget.

28. HOM HGY: 88.1.62.

29. *Bodgál F.*, 1958. jan. 19.

1. kép. Agyaglelőhely Göncön

Később többnyire együtt is dolgoztak, és örökölte tőle a műhelyt a felszerelésekkel együtt (Veres, Árva, Bodnár családok).

Agyagnyerés, edénykészítés, égetés

A fazekasság kialakulásának és fennmaradásának feltételét a Hernád-völgy homokkal kevert agyagos talaja biztosítja.³⁰ A falu határában több helyen is lehetett edénykészítésre alkalmas agyagot bányászni. A helységet átszelő patak déli-délnyugati oldalán, ahol a hegyek lábánál az erdő és a szőlőkertek találkoznak, mindenütt jó minőségű agyag található. *Román János* szerint a sárospataki téglavörösrre kiéő agyaghoz színárnyalatban egyedül a gönci hasonlít.³¹

A XX. század első évtizedeiben, amikor még jelentős számú fazekas élt Göncön, több helyen, különböző minőségű agyagot termeltek ki. A feldolgozáshoz ezeket vegyíteni kellett egymással. A *Földvágóból* nyert soványabb sárga agyaghoz 1:2 arányban keverték a két temető közti partból ásott kéket.³² A fazekasok számának csökkenésekor egyrészt a *Borsó-hegy*, másrészt a *Sáv-tető* alsó, szőlők felőli végében olyan jó minőségű sárga agyagot termeltek ki, hogy vegyítésre nem volt szükség, és minden edényfajtát lehetett belőle készíteni. A *Sáv-tető* talaját valamivel jobbnak tartották, mert a kemenében kevesebb edény hasadt el belőle, és a pengése is tisztább volt (1. kép). A fazekas-

30. *Korponay I.*, 1866. 184., *Borovszky S.*, 1896. 425.

31. *Román J.*, 1951. 315.

32. *HOM HGY*: 88.1.62.

családok külön nevet is adtak ezeknek az agyagelőhelyeknek. Takácsék maguk közt *Aranybányának* hívták, Veresék a *Nyetrebák* alján (Borsó-hegy része) lévő földjüket *Kincses Nyetrebának* keresztelték el.

Az agyagot mindenki maga termelte ki családi segítséggel, s mivel a legtöbbjüknek volt igája, maga is szállította haza. Ilyenkor a szekér oldalát és a végét bedeszkázták. Fizetni az agyagért senkinek nem kellett, mert a fazekascsaládok 200-500 □-ól telket vásároltak a jó agyagú határrészekben. Az agyagréteget változóan 5 cm-től fél méter vastagságban fedte termőföld, gyakran csak gyep, amit kapával, ásóval távolítottak el. Fás helyen mélyebbre ástak, hogy ne kelljen sokat bajlódni a gyökerek kiszedésével, a tisztításával. Eszközeik *ásó*, *lapát* és egy *ortó* nevű, csákányszerű földvágó voltak. Száraz és kemény volt az itteni agyag, darabosan lapátolták a szekérre. Nyaranta csak annyit termeltek ki, amennyi egyszer ráfért a szekérre, de legkevesebbet 1 m³-t. Őszel nyolc-tíz szekérrel is hazaszállítottak egyszerre, az egész télre való földmennyiséget bekészítették.

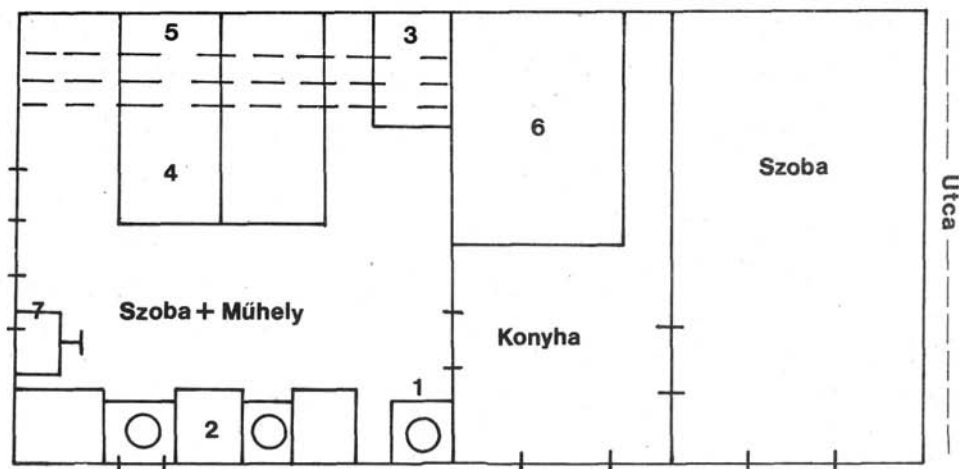
A tárolás a pincében, ill. az udvaron egy erre a célra elkerített helyen történt. Négyszögben levert karók közé állított deszkalapokból készült ez a *korlát*, olyan helyen, ahová semmilyen állat nem járt. Vigyáztak, nehogy szennyeződés kerülhessen a felhalmozott földbe.

Nyáron a pincebeli és az udvaron tárolt agyag is darabos volt. Az utóbbit télen a fagy és a hóé elmállasztotta, szinte porrá lazult, amit könnyebb volt feldolgozni. Az agyagmegmunkálás első műveletei a műhelyben történtek. Ott azonban, ahol a műhely egyben lakótér is volt (Árváék), inkább a pincében végezték ezt a munkát, mert az asszonyok nem szerették a sarat a szobában. Szokás szerint egyszerre egy kemencére való agyagot dolgoztak fel. Ezt a mennyiséget először bőven locsolták vízzel, felvágta kapával, majd *fabunkóval* leverték. Kaszából vagy sarlóból csinált *szelőkéssel* vékony csíkokban feldarabolták, hogy a benne lévő szennyeződésektől kézzel könnyebben megtisztítsák. A lebunkózást és a tisztítást többször megismételték. Az így előkészített agyagból négy *gomolyra* való szeldeltek le, ami kb. 1 q-t jelentett, ennyit tapostak egyszerre. A többire vizes ruhát terítettek és a pincében tárolták.

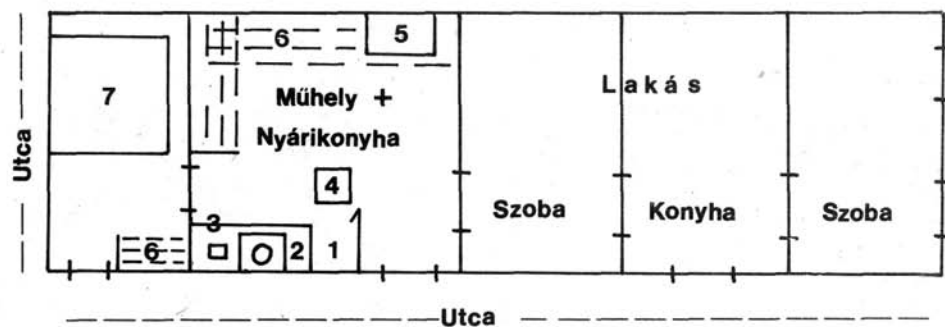
A *taposás* a műhelyben történt. Négy deszkát leraktak egymás mellé, egy ötödiket keresztbe fektették rájuk. Először vizet öntöttek az agyagra, majd sarokkal, vékonyan, egymás mögött erőteljesen taposva kellett körbehaladni, mert „úgy állt egybe, nem ment széjjel”. Legtöbbször három-négyszer tapostak, vegyített agyag esetében akár ötször is. A mester a taposás után az alul lévő deszka segítségével átfordította a masszát, megnézendő, hogy az alja is jól összeállt-e. Ha elégedett volt, feldarabolta, csomókba rakta a korong melletti *méhelydeszkára*.

A fazekasok az 1930-40-es évek fordulóján az agyagelőkészítés megkönnyítésére *darálót* vásároltak vagy csináltattak. Ennek a műhelyben vagy a pincében volt a helye. A daráló használata következtében átalakult az előkészítés menete. A lebunkózás és a *sallózás* után 30-40 kg-os *gomolyákat* csináltak, s ezeket a darálás előtt függőlegesen és vízszintesen is négy szeletre vágta a szelőkéssel, és szeletenként eresztették a darálóba. Ezt a műveletet ketten végezték: az egyik adogatott, a másik hajtotta a darálót, amely két sima, kb. 60 cm, egymásra illeszkedő henger, amiknek az egymáshoz mért távolsága szabályozható, két végüket pedig fogaskerék kapcsolja egybe. Az egyik henger tengelyében van a nagy hajtókerék. Kétszer-háromszor is átdarálták az agyagot, majd kézzel átvizsgálták, nem maradt-e benne valamilyen szennyeződés. Az 1950-es években a darálókat villamos meghajtásra állították át.

Az agyagfeldolgozás utolsó fázisát, a *gyúrást* minden esetben a műhelyben végezték. Annyit készítettek elő egy-egy alkalommal, ami a korong közelében kényelmesen elfért, amit egy-két nap alatt feldolgoztak. A már egyszer tisztított és taposott agyagot ismét finomra összevágta, a finomabb apró szennyeződésektől újra tisztították. Ezt

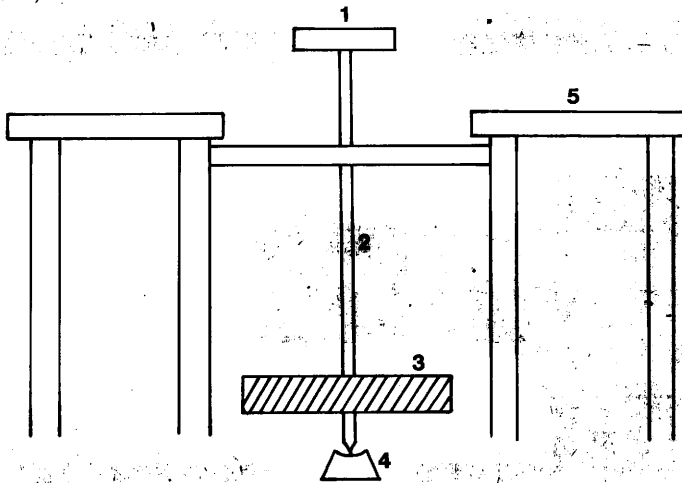
2. kép. Árva János műhelye:
1. mázdaráló kő, 2. méhely, 3. falimasina, 4. ágyak, 5. cserepes póc

3. kép. Veres Lajos műhelye:
1. kő, 2. méhely (korong és pad), 3. focskos, 4. daráló, 5. tűzhely,
6. cserepes póc, 7. égetőkemence

kelnázásnak nevezték. Ezt követte a gyúrás, a tésztagyúráshoz hasonló, de annál erőteljesebb mozdulatokkal. A teljesen levegőtlen, tészta állagú földet *szabták: rögeket* szeltek le belőle. Ezeket kettenként ismét háromszor-négyszer átggyúrták. A korongolás előtt 40-50 db átggyúrt röget készítettek egyszerre a korong mellé, nedves ruhával letakarva.

Göncön a műhely többnyire egyben lakószoba is volt, csak a legutolsó mestergeneráció alakított ki a házában külön helyiséget erre a célra. Azoknál a mestereknél, ahol a lakószoba működött műhelyként is, az égetőkemencét a konyhában helyezték el (az Árva család esetében pl.), ez egy régebbi állapotot tükröz (2. kép). Előfordult az is, hogy a konyha egyik része szolgált műhelyként. Az utolsó generáció a műhelye kialakításakor, a lakóház szerves részeként, de már külön, kisebb méretű helyiségben rakta fel az égetőkemencét (3. kép).

4. kép. A korong részei: 1. korong tányér, 2. stanga, nyárs, 3. alja, 4. persely (vasból vagy szódásüveg aljából, amibe olajat öntenek és a stanga helyet fűr magának benne), 5. méhely

Méhelynek vagy mihelynek nevezik mind a helyiséget, mind a korongolópadot a koronggal együtt, amely mindig az ablak előtt állt. Többnyire két korongja volt a mestereknek (4. kép). A focskos a méhelyen álló, gyalulatlan deszkából készült, kb. $60 \times 30 \times 15$ cm nagyságú láda, amiben a korongoláshoz szükséges kézeszközöket tartották: a focskostálat, a fakést, szelődrótot, simítót (gumidarab), pinteket (kalap darabja posztóból), kaparót, a lyukasztót. A focskostálba vizet öntöttek, és korongolás közben ebbe mártotta a mester a kezét, hogy ne ragadjon a keze az agyaghoz, jobban csúszsék, simább legyen az edény fala. A kézről ekkor lejött nagyon finom szemcséjű agyagról időnként leöntötték a vizet, és a megmaradó masszát, a slígert piros szín festésére használták. Kiegészve szép téglaszín vöröset adott.

A korongolás fázisainak elnevezése: rögmegállítás, csőbehúzás, hashúzás, simítás. Az edény falának kialakításakor nagy hangsúlyt kellett arra fordítani, hogy egyenlő vastagságú, valamint belül teljesen sima legyen. Ha belenyúltak, nem volt szabad rögsőnek lenni, mert azt nem lehetett jól kimosni, s a tej vagy a benne tárolt étel belemolett.

A korongról a szelődróttal vágták le az edényt, és balra, a méhelydeszkára tették száradni. A füles edényeket egy kicsit szikkasztották, aztán tették rá a fület. Ha már fehéredett, világosodott az edény szája, akkor már késő volt. Az ilyen edényről a fül égetéskor gyakran levált.

Az edénykészítés újabb változata a sablonnal történő edényformálás, amit ma Veres Lajos a virágcserépek készítésénél alkalmaz. A több méretben lévő, nagyszámú gipszformáit is ő maga készítette. Már egyszer kiégett, romlott cserép darabjaiból őrlött porral vagy finom homokkal a munka elkezdése előtt beszórja a formát, hogy ne ragadjon bele az agyag. A hagyományos formájú, de mintegy két évtizede már villany meghajtású korongra teszi, és forgás közben beleereszti a pad széléhez erősített, mozgatható kart, amelynek felerősítése és működése leginkább a fogorvos fúrókészüléknek karjára emlékeztet. A kar erőteljes lenyomása és a centrifugális erő hatására jön fel a cserép fala. Forgás közben a fakéssel a peremet egyenesre vágja a forma szélénél.

Vizes szivaccsal, majd kézzel simítja a belső falat, végül egy pálcával lyukat fúr az aljába. Aztán a korongról leveszi a formát és oldalra teszi. Négy-öt óra múlva a gipsz beszívja az agyag nedvességét, s az elválík a forma falától. Kevés szikkasztás után ki lehet belőle borítani. A virágcserep felső peremét a korongra visszatéve kaolinnal díszíti.

A *cserepes pócnak* nevezett szárítóállványzat a műhely gerendázatához rögzített, egymás fölött két-három soros, vastag deszkából készített polcsor, amely akár a műhely alapterületének egyharmadát is befedhette. A mennyezet gerendáihoz keményfa *járóm* köti, maga a *póc* fenyődeszka. Ezen a polcon tárolják a festő- és mázolószerszámokat. A nyers edényt ezekre a polcokra rakták fel *szikkadni*, innen vették le a festéshez, majd ezeken száradt teljesen ki a zsendítésig.

A festék és máz őrlésére szolgáló *kőnek* nevezett kézimalmot a műhelyben helyezték el. Kővét többnyire a sárospataki malomkőbányából szerezték be még az idősök, az új generáció pedig tőlük vette át. A háztartásban használt kézimalomtól nem sokban különbözik, fontos eltérés azonban, hogy a kövek egymástól mért távolsága szabályozható.

A festékek egy részét maguk termelték ki, más részét kereskedelem révén szerezték be. Legnagyobb mennyiségben a fehér színű *kaolint* használták, amit a hollóházi kőedénygyárból postán keresztül rendeltek meg. Por vagy darabos alakban kapták meg és a padláson mázsaszám tárolták. Famozsárban törték meg mind a szükséges mennyiséget. Lisztfínomságúra szitálták, majd a kővön átörölték. Nagyon finomnak kellett lenni, minden szemcsétől mentesnek. Vízzel oldották. Majdnem minden színnel vegyítették, de csak kisebb mértékben, mert nem nagyon tűrt meg más színt keverékben.

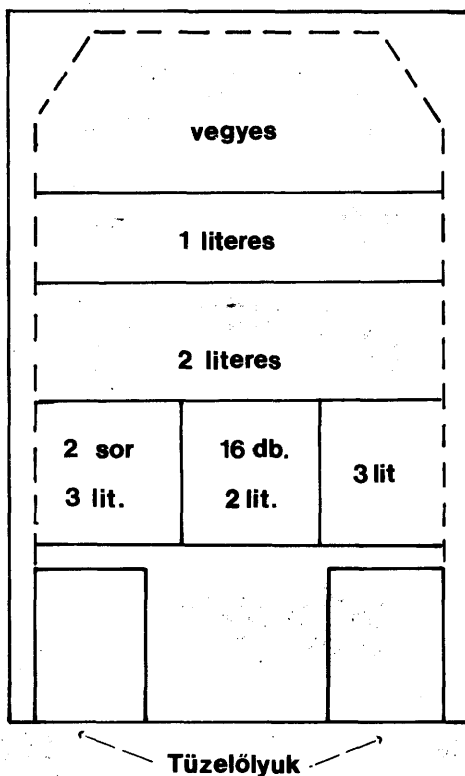
Pirosat, barnáspirosat a már említett, a korongoláskor a kézről lekerült *slíger* szolgáltatott. Sárga vagy fehér alapra festették, színe égetés után azonos volt az agyag kiégetés utáni színével. Korábban a vörös szín festésére sárospataki vasoxidos földet hoztattak. Gönc határában az *Ígely* határrészen termelték ki az olyan agyagot, amely a kemencében meggyesínűre égett. Használatát korlátozta, hogy gyakran „lahajítja a mázat”, ezért ritkán használták. Sárga a Mezőtúrról hozottat *dudiföld* volt, az ötvenes évek elején pedig Tállyáról szerezték be a kaolint, ami nyers állapotban fehér, de a máz alatt égetés után sárga, ill. világosdrapp színt mutatott.

A *smolkának* nevezett kéket kobaltból nyerték, amit kereskedőtől rendeltek meg, és postán keresztül érkezett. Kétféle módon használták. Ha *tarkázni* akartak vele, akkor az őrlt és vízzel hígított smolkát a kaolinnal keverték. Máskor – alapszínként – a mázzal vegyítették, ill. annak az anyagával őrlték össze.

A fekete festékek közül többet is használtak, azonban a helyi csuprosok családtagjainak mai emlékezetében az elnevezéseik olyan keveredése tapasztalható, hogy nagyon nehéz elkülöníteni azokat egymástól. Mindig megrendelés útján kereskedőtől jutottak hozzá, legtöbbször Budapestről. Emlégetik a *bruscsin* nevű fekete festéket is, de azt, hogy ez a környező fazekastelepüléseken is használt mangán-superoxidos tartalmú föld lett volna-e, ma már csak valószínűsíthető.³³

A *rézhamunak* nevezett rézoxidot maguk égették. Rossz, hibás cserépbe megsózott vörösréz darabokat tettek, azt pedig a tűz mellé helyezték. Az így oxidálódott, lepergett darabokat kihülés után vasmoszársban összetörték. Egyszer tisztán, majd az ólomoxidos mázanyaggal őrlték, amivel együtt oldották fel vízben. Por alakban tárolták. Ritkábban kaolinnal keverték és tarkázásra használták, legtöbbször azonban a már fehérre festett és karcolt felületre a mázzal keverve került. A gönciek kevesebb rézoxidot vegyítettek a mázba, az edényeik ezért világos-, majdnem kékeszöldek lettek, szemben más központok zöldmázás edényeivel.

33. Román J., 1965. 356.

5. kép.

Kemence metszete vegyesedény berakás után

A korongolás után, még nyers, félkemény állapotban festettek. Nem volt szabad megvárni, amíg teljesen megszárad az edény, mert akkor az égetésnél „ledobta magáról a festéket”. A művelthez korábban nagy cseréptálba öntötték a festéket. A pléhlavór megjelenésével azonban azt kezdték használni, mert a cseréptálban hamar megsűrűsödött a festék. A fazekas bal kézzel megfogta az edény alját, szájjal lefelé belemártotta a festékbe. Jobb kézzel egy merőkanállal öntötte rá az alapszint úgy, hogy a bal kezével a fenekénél fogva forgatta azt, hogy mindenhol lehetőleg egyenletesen érje a színezés. A felesleges festék az edény szájánál visszacsöpögött a tálba.

*Tarkázó tányér*nak mélyebb kistálkát, vagy a füle miatt praktikusabb kiscsuprot használtak. Szerettek *gurgulyával* díszíteni, de szívesen alkalmazták az ecseteket is. Ez utóbbit is maguk készítették: libatoll szárába bundából vagy gubából kihúzott szőrt kettéhajtva belefogattak. Azért szerették jobban a bolti ecsetnél, mert puhább volt, így nem karcolta fel a még nedves alapszint, valamint mert vastagabb nyomot hagyott a boltinál, s így gyorsabban haladtak a festéssel. A gyári ecsettel festett edényt maguk is szebbnek tartották, de szaporátlansága miatt kerülték. Ahogy mondták: „abból nem lehetne kenyeret enni”.

Mivel minden műveletet zárt helyen végeztek, a munkához szolgáló tér sem tett lehetővé nagy mennyiségű edény egyszeri készítését. Ezt tükrözi a fazekaskemence mérete is, ami 200-300 vegyes edény kiégetését tette lehetővé. Az 1930-as évek előtt a

fazekasmester maga rakta fel az égetőkemencéjét, ill. a kezdő mesterét egy-egy idősebb csupros (a Veres Jánosét pl. 1907-ben Rimán István). Később kőművesmesterrel készítették a korábbi kemencék alapján. Alapja négyszögletes, fala téglából van, oldalán a berakáshoz szükséges nyílással. A tetején a felszabaduló gőzök és gázok szabad kiáramlásának megkönnyítésére, valamint az égetés folyamatának ellenőrzése végett *szopólyuk*³⁴ található. *Rostjai* téglából sakktableszerűen vagy sugarasan voltak beépítve, a tapasztását kívül-belül minden évben gondosan felújították. A rost alatt jobbra és balra két *tüzelőnyílás* található.

Az első égetés neve a *zsendítés*. Ha a kemence hidegebb volt télen, mint a műhely, akkor kicsit befűtöttek berakás előtt. Amikor kézmeleg lett, megkezdték az edényeket berakni. Mindig vegyes edényt égettek, de szigorúan megszabott sorrendben és módon történt a kemencébe helyezésük.

Az edények égetése nagy tapasztalatot és szakértelmet kívánt. Az edényeket lehetőleg a rost közötti lyukakra helyezték, hogy azokat a láng jobban érje minden oldalról. A második és a többi sort elcsúsztatva kellett egymásra tenni, hogy a felszabaduló pára és a gőz akadálytalanul tudjon a kemence tetején távozni, s ne nyomják össze egymást. Ha nem voltak egyforma magasak az edények, akkor kisebbekkel hoztak egy-egy sort vízszintesbe a következő sor alatt.

Az edényeket érték és fontossági sorrend szerint rakták a kemencébe. Alulra, ahol a tűz és a hő leginkább éri, s így legszebbé ég ki, a legféltettebb edények kerültek. A megrendelésre készítteteknek külön csináltak helyet a kemence közepén alul, ha pedig nem volt ilyen, akkor a szilke, fazék és tejescsupor került alulra, ugyanis ezek hozták a legtöbb pénzt. Ezek az edények innen kapták az *aljmunka* elnevezést (5. kép).

A tálát, tányért úgy helyezték egymás mellé, hogy csak egy helyen éri egymást, nehogy összeragadjanak, mert akkor az egyiknek „meg kell halni”, vagyis a kiszédéskor széttörik. Mind a fennálló, mind a laposedények berakásánál ügyeltek arra, hogy a sorok végén az utolsó edény érje a kemence falát, különben támaszték nélkül eldőlnék az egész sor, és az összes rajta lévő termék tönkremenne. Erre szolgált a *szög*: valamilyen kisebb edény, legtöbbször cserépalátét, helyi nevén *téglitálka*. Amikor már kevés laposedényt készítettek, akkor a tejesedények tetejére, illetve oldalra, esetleg szögnek kerültek a tálak és tányérok a kemencébe.

Egy kemence edény kétszeri égetéséhez kb. 7-8 mázsa fát tüzeltek el. Az első égetés, a *zsendítés* 6-7 órába került, kb. 15-20 percenkénti tűzretevással. Túl gyorsan nem lehetett égetni, mert a gyors hőemelkedéstől „elpállanak”, elcsattanak az edények. Az égetéshez két szerszámot használtak: a *szénvonót*, valamint a *fogót*, ami vasból készült. A szénvonóval parazsat húzták ki, a fogóval pedig a forró edényt szedték ki a meleg kemencéből.

A tüzelésnek meghatározott rendje van: első égetés az ún. *tüzesítő*, amikor a tüzelőnyílás előtt félméteres, vastag fát gyújtottak meg. Ezt követi a *lángoló égetés*, vagyis méteres vékony fa égetése a lyukakban. A harmadik tüzelés a felső, *szopólyukakon szilánccsal* tüzelés, ha a fazekas úgy vélte, hogy felül nem elég magas a hőfok, nem égtek ki jól az edények. A parázs kikaparását a *tűz húzásának* hívták, és *zsendítésnél* fától függően kétszer-háromszor kellett elvégezni. A kihúzott parazsat vízzel leöntötték, a faszenet pedig a kovácsok, vagy az asszonyok a vasalókba megvásárolták.

A festés utáni első égetés, a *zsendítés* után a kemencében hagyták kihűlni az edényeket, s hidegen szedték azokat a konyha földjére. Edényfajták szerint csoportosították őket, majd gondosan letörölték a port róluk, mert az agyag- és porszemcséken megfolyt, *megszaladt* a máz.

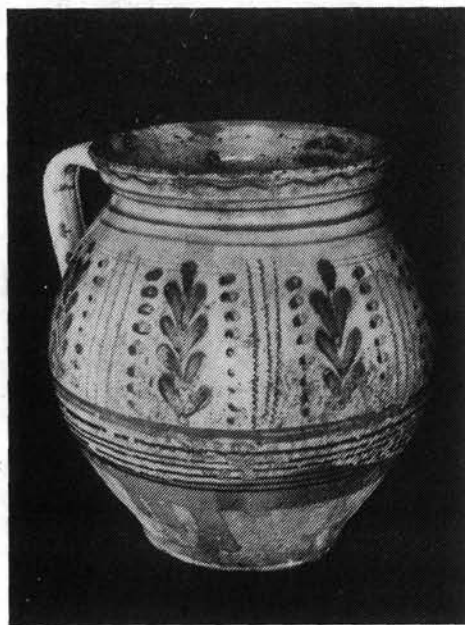

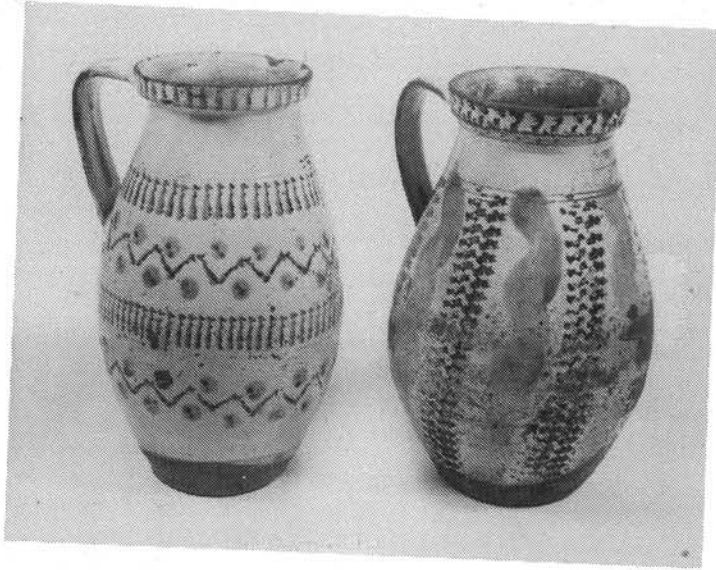
6. kép. Tejescsupor cirkás díszítéssel.
HOM: 89.20.4. Felv.: Lekli Sz.

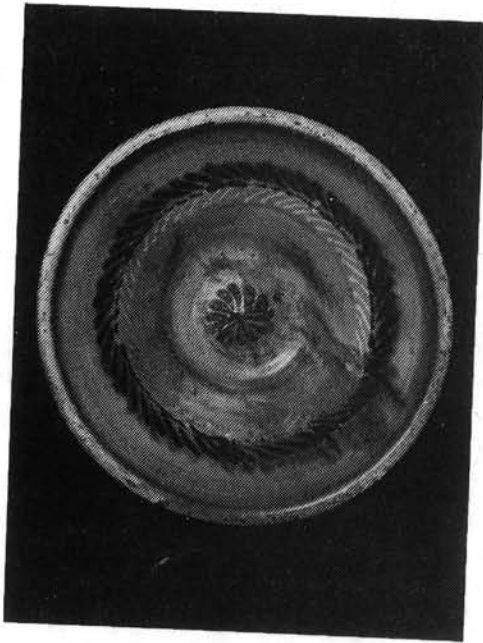
7. kép. Félliteres, babozott díszítéssel.
HOM: 85.21.3. Felv.: Lekli Sz.

8. kép. Szilke, zeg-zug,
babocska és levélmotívummal.
RM: 52.623.1. Felv. Váradi L.

9. kép. Pondzsiázott tejescsuprok.
HOM: 82.19.3., 82.2.2. Felv.: Lekli Sz.

10. kép. Árva János emberes tálkája.
Felv.: Váradi L. RM: 55.50.1.

11. kép. Takács János emberes tálkája.
RM: 52.539.1. Felv.: Váradi L.

A mázat ólomgelét (glét) és kovakő őrleményéből készítették. Az ólomgelétet mázsaszám rendelték meg *Mezőútról* vagy *Budapestről*, kereskedőktől. A *békasónak* nevezett kova folyami kavicsot a közeli Hernádból gyűjtötték. Tűzben kiégették, ott „elvirított, mint a rózsa”, majd hideg vízbe dobták, hogy a felizzott rész leperegjen róla. Azt vasmoszársban porrá törték, s aztán átörölték. A külön-külön őrlés után egyszer összeörölték az ólomgeléttel, aztán mindig a szükséges mennyiségben vízzel oldották. Általában színtelen volt, de keverték kaolinnal, oxidos festékekkel is. Befolyásolta ezt az alapszín, s nem mindegyik festékkel tűrte a keverést. A két világháború közt a boltokban meg lehetett vásárolni a kvarclisztet és az ólomgelétet is, de külön-külön csomagolva. Ezt egyszeri összeőrléssel a fazekasok vegyítették. Az ötvenes évek elején már eleve keverékben szerezték meg, de még akkor is egyszer összeörölték. Egy kemencényi edényhez 12-13 kg kellett. Nemcsak nehezen lehetett hozzájutni, de igen drága is volt, ezért nagyon spóroltak vele. A mesterség elhalásának egyik oka éppen a máz, a *zománc* beszerzésének megnehezedése volt.

A mázazás és eszközeire hasonlítottak az alapszín festéséhez. Bal kézben tartották az edényt, jobbal merőkanállal öntötték rá az azonnal rászáradó mázat. Kényes volt, nagyon vigyázni kellett a használatakor. A szilkék, edények belsejére *könnyebb*, azaz hígabb oldatú máz került, mert takarékoskodtak vele. Gyakran az edényeket egyszerűen belemártották a mázat tartalmazó edénybe, majd száradni hagyták.

Ezt követte a második égetés, aminek a neve *tisztálás*, mert a „máz ilyenkor mindent kiadott”. Nyolc órán át tüzeltek, fától függően 3-4-szer kellett tüzet húzni. Felülről, a szopólyukból figyelték a folyamatot. Ha olvadt a máz, *mán ered*, mondták. Ha a benéző az edény falában, mint egy tükörben meglátta magát, akkor már nem tettek több fát a tűzre.

Díszítés

Legegyszerűbb díszítés az edény nyakára még a korongról való levétel előtt húzott csík volt. Ezt néha kaolinos ecsettel tették meg, ekkor *galárist* festettek rá. Ha túl száraz volt az edény *virágzásra* (növényi motívum ráfestésére), akkor *berázták* egy-két-három színnel, mindig megvárva az előző szín megszáradását. Régen „fehér gordony virággal”, később kb. 20 cm hosszú cirokszálak alkotta köteg festékre nyomásával és edényre szórásával díszítettek így. „Ha siettünk, nagyokat csaptunk, ha nem, kisebbeket.” Ha a teljesen friss festékre egymásra rázott színt az edény vízszintes helyzetben való gyors forgatása által egymásba futtatták, akkor márványos, azaz *cirkás* díszítésűnek mondták (6. kép).

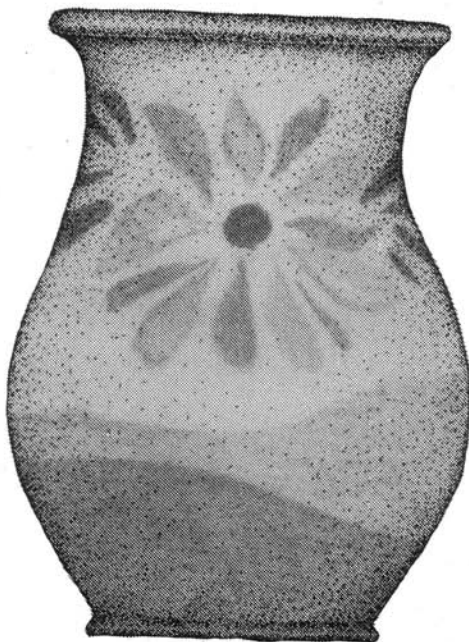
Az alapszín nélküli vagy már alapozott edényre is került ritkábban *eresztgetés*. Az edényt bal kézbe fogva, a jobbal a festékmerő kanállal három-négy helyre öntötték az alapszínnel ellentétes árnyalatú festéket. Ezeket a hatalmas cseppekhez hasonló festékfoltokat néha tovább díszítették: függőlegesen futó kettős, különböző színű levléssorral vagy virággal. A csíkot ekkor *külevelezik*.

A díszítés, a *tarkázás* másik egyszerű változata a *gurgulyával* vagy ujjal való festés. Ilyen a *babozás*: egy-három ujjat előbb a festékbe mártva, majd az edény oldalához (7. kép) különböző alakzatban nyomkodva készült. Az *ökörhúgy* gurgulyával húzott függőleges, széles hullámvonal. Gyakran alkalmazták e két díszítést együtt, vagy az ún. *zeg-zug mintával*, ami a farkasfogazás helyi neve (8. kép).

A XX. században készült edények jelentős részén alkalmazták a szivacsos díszítést, gönci nevén *pondzsiázást*, *pongviát* (9. kép). A boltban vett lukacsos szivacsot különböző geometrikus alakúra vágták, élüket előbb festékbe mártva, majd az edény oldalára nyomkodva díszítették vele a legváltozatosabb formákban. Szinte kivétel nélkül fehér

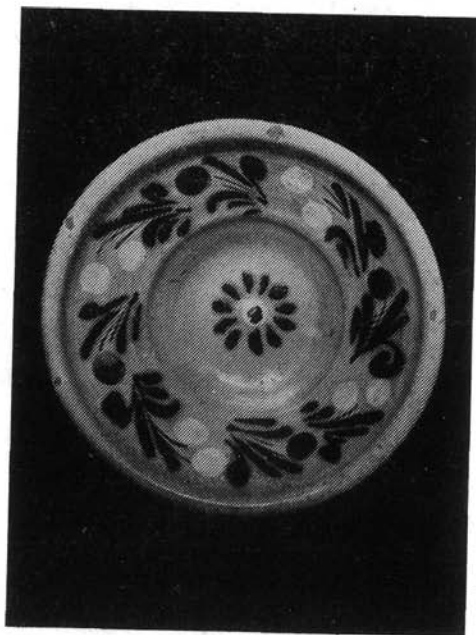
12. kép. Tejfelesszélke.
HOM: 89.20.10.
Rajz: Józsa Andrásné

13. kép. Kiscsupor: HOM: 79.84.9.
Rajz: Józsa Andrásné

14. kép. Árva János emberes tálkája.
NM: 54.31.3.

15. kép. Takács János emberes tálkája.
RM: 55.50.1. Felv.: Váradi L.

alapon *violet*t (mangánfekete) és zöld színűek. A tejesedények kisebb hányadát *virágozták ki*, ezek sajátosságai megegyeznek a tálak, tányérok virágmotívumaival, minőségével. Minden esetben maguk készítették ecsettel festették, ami nagy foltot hagyott. Szélük alatt nagy levelekből álló, vagy szervesen, levelek és pöttyök alkotta koszorú, aljukon egy nagy virág – legtöbbször margaréta – van (10–11. kép). A virágdíszek színei a fehér–zöld–barna és ezek árnyalatai, néha kék.

Edénytípusok

Az, hogy a fazekasok saját közösségén belüli elnevezése tulajdonképpen kifejezi az adott fazekasközpont jellegét is, *Kiss Lajos*,³⁵ de *Kresz Mária* tanulmánya³⁶ óta minden kétséget kizáróan bizonyított. Jellemzi-e tehát szemléletesebben valami a gönci fazekasságot, mint a helyi nevük: *csuprosok*? A XX. században, a keménycserép tányérok megjelenését követően valóban a készített edények döntő többségét a *tejescsuprok*, *tejesfazikok* tették ki. Ezek a tejesedények meglehetősen állandó, alul hasasodó formák, a szájuk és a torkuk széles, fülük az álló peremből indul ki. Minden olyan díszítési technikát és díszítményt alkalmaztak rajtuk, amit Göncön egyáltalán használtak. Különösen kedvelték a *pondzsiázott* (9. kép), *berázott* és a *cirkás*, márványozott (6. kép) díszítést.

Természetesen Göncön ennél sokkal többfajta edényt készítettek (táblázat). A szilkék, *széllék* hasas formájúak, álló pereműek voltak, fülük az álló peremből indult (12. kép). Mindenféle díszítőeljárást szívesen alkalmaztak rajtuk. A legtöbb ismert darab fehér alapon *violet*t és zöld spongyázott díszítésű, de szívesen használtak együtt többféle díszítési technikát rajtuk (8. kép).

A bögrék helyi neve *kiscsupor* vagy *félliteres*. Kívül-belül mázasak, formájuk és díszítésük nagyon változatos. Találunk köztük egyenes oldalú, kihajtott peremű, általános volt a kicsinyített tejescsupor, de az alul kissé megtört, felfelé kihajló oldalú forma is. Kivirágzott változata a tejescsuporhoz hasonló: egy többlől kiinduló három-négy szál *forgórózsa*, körbefutó motívum ritkán található rajtuk (7. kép, 13. kép).

Annak ellenére, hogy a *tálmunka* az 1920-as évektől jelentősen csökkent, kellő számú edény van a közgyűjteményekben és a fazekasok családtagjainál ahhoz, hogy említést tehessünk róluk. Nagyméretű tálra disznótorkor, különböző összejöveleteken és aratáskor volt szükség, ahol a vasháromlábban ebben melegítették meg, s belőle ették az ételt. A *tálak* formai hasonlósága mindvégig megmaradt: kis fenekű, mély tálak, peremük általában keskenyen kihajtott. Két oldalán kívül kis lapított fül található, ami a legutóbbi időkben maradt el (14. kép). Többnyire virágoztak, sárgás–szürkés–világosbarna alapszínűek. Legtöbb az ún. *emberes tálkák*ból maradt meg, melynek méretei kivétel nélkül: 23(szá)×22(aá)×8(m) cm ± 1 cm (RM: 52.539.1. (11. kép), RM: 52.539.2., RM: 52.539.3., RM: 55.50.1. (15. kép), RM: 55.49.1., RM: 55.46.1. (10. kép).

A *levesestál* alakját kapta a *szűrőtál*, a *lyukastál* is, amelyet vagy egyszínűnek hagytak, vagy kivirágozták a tálakhoz hasonló motívumokkal. Ugyanilyen formája van a *potyónak*, aminek az alján a szűrőtálétól nagyobb lyukak voltak (HOM: 89.20.12.). Szilvalekvár főzésekor passzírozáshoz használták. A műveletet *potyózásnak* hívták, innen ered az edény neve is.

Készítettek még *tarkedlisütőt* és *bödönt* is. Az utóbbi formája a szilkéhez hasonló, de annál méreteiben sokkal nagyobb edény volt, és csak megrendelésre készült. Koron-

35. *Kiss L.*, 1914.

36. *Kresz M.*, 1960.

1900–1910	1950	1974	1989
tejescsupor 3 liter 2 liter 1 liter	tejescsupor 3 liter 2 liter vászon zománcos 1 liter	tejescsupor 2 liter 1,5 liter „Május” 1 liter	
kiscsupor 1/2 liter meszely félmeszelyes	bögre	bögre	
szilke 5 liter 3 liter 2 liter 1 liter	10–6 liter (2 fül) 5–1/2 liter	2 liter 1 liter	
fazék	1 liter (egy fül) 6 liter (két fül)		
tálmunka első tál második tál harmadik tál emberes tálka koszorús tányér hármastálka	koszorús tányér hármastálka	tányér	
virágcserep csirkeitató bödön korsó fedő, potyó, vajling, öntöző, bili	virágcserep csirkeitató bödön	virágcserep csirkeitató bödön korsó (m: 13 cm) kancsó poharakkal	virágcserep csirkeitató padlóváza pecsenyesütő

goltak még *lábost* (lábast) is, amely teljesen a pléhedényt utánozta. Márciusban legelőbb a csirkeitató kelendő, amit egyszer égettek, s melyet ma is készítenek még.

A virágcserep korábban két részből állt: magából a cserépből, helyi nevén *tégliből* és kisméretű, lapos tálból, a *téglitálkából* vagy *cserepaljból*. Két változatban léteztek: mázatlan, díszítetlen formában, illetve sötétbarna vagy zöld mázas, nyomkodott szélűben. Utóbbit megrendelték, ezért néha metszették és feliratozták is. Az ilyen cserepekhez tartozott a *csipkéstégli*, a kifordult peremű, nyomkodott szélű tálka. Ma is sokan keresik még a virágcserepet, Veres Lajos sokat készít belőle.

Ajándékba, illetve megrendelésre készültek a medve alakú, dohány vagy cukor tárolására szolgáló edények is, ezek közül mintegy nyolcat ismerünk. Párhuzamaik a Felvidéken gyakoriak. Helyük a szekrény vagy a komód tetején volt. Két hátsó lábukon ülnek, mellső mancsaikban vázát vagy más tárgyat fognak. Nyaknál levehető fejük a tetejük, „szőrüket” ritka szövésű textilen préselték át. Színük sötétbarna vagy sötétzöld. Többnyire a hasukon datáltak, néhánynak a készítőjét is ismerjük. A legrégebb 1897-ben készült, mestere *Bodnár Lajos* volt. Id. *Takács János* 5-6 literes, víz tárolására alkalmas, medve alakú edényeket is készített, amiket az Alföldön adott el. Ezekből ma már egyet sem találtunk még a fazekas családjának tagjainál sem.

Formáztak még Göncön komódon álló, ülő testtartású *kutyabukszát* (RM: 55.28.1.), edényt utánzó játékot, *fagyökerezetiőt* (RM: 52.507.1.) és keménycserepet utánzó *tormáscsészét*, *cukortartót*.

Ismerünk néhány alul szűk, kevésbé vállas, kívül máztalan 5 literes *főzőedényt* (RM: 52.525.1., HOM: 89.20.8.), amiket a visszaemlékezések szerint a környező kisebb falvakban szívesen megvásároltak a gönci csuprosoktól. Göncön magán és a nagyobb községekben szívesebben vették a bolti fazekakat utánzó, kívül-belül mázas főzőedényeket, hiszen a gönci agyag tűzálló. Veres Lajos ma is készít malac alakú pecsenyesütőt. De bármennyire tűzállóak is a gönci fazekak, a minőségük nem kifejezetten jó (a faluk feltűnően vastag), ezért nem állták a versenyt a gömöri főzőfazekakkal. A tűzálló edények készítése így nem is lett általános.

A felsorolt edénytípusok mellett, illetve között van néhány kiemelkedően egységes díszítésű, kifejezetten Göncöhöz köthető edénycsoport, mely külön említést érdemel. A gönci fazekastermékek legsajátosabb, legszebb s egyben legrégebbi darabjai a századfordulón készült zöld mázas, karcolt díszítésű butykoskorsók, helyi nevükön *butykosok*. Sem az edénytípus, sem az alkalmazott ornamentika nem ismeretlen más vidékek fazekasainak munkáin sem. Kizárólagosan göncivé a forma, a díszítmény és a méretek állandósága avatja ezeket a korsókat. Kivételesen megrendelésre készültek, kiemelt helyük volt a vásárló és használó közösségben. Ez magyarázza az évszázados megmaradásukat is: vigyáztak rájuk, szekrény tetején vagy a pitvar hátsó falára akasztva tároltak benne ifalt. A zöld mázas, karcolt és feliratos edények ajándékként, illetve megrendelésre készítése az egész országban általános volt. A karcolás és a zöld szín együttes használata más célra készült edényeken szinte nem is jelent meg.³⁷

A gönci butykoskorsók nem nagy méretűek, magasságuk 18-20 vagy 30-31 cm, úrtartalmuk szerint. Hasuk, amely jellegzetesen kerek, kétoldalt enyhén lapított (16 kép). Nyakuk zömök és szűk, szájuk kicsi és kerek. Fülük a száj alatti peremből indul, korongfül-illeszkedésűek. A nyak alatt egy vagy két, még a festés előtt bekarcolt csík található. A díszítés technikája általános: a korongolás után kaolinból készült földfestékkel öntötték le az edényt, majd szöggel belekarcolták, *metszték* a motívumot és a feliratot. A *zsendítés* után a mázba keverték a rézhamut, és azzal öntötték le a korsót. Mint már említettük, a gönci zöldmázas butykoskorsó világoszöld, szinte kékeszöld,

37. Kresz M., 1960. 264.

16. kép. Butykorsó koronás címerrel és rozsmaringágas szívvel.
HOM: 82.2.12., HOM: 79.84.2. Rajz: Józsa Andrásné

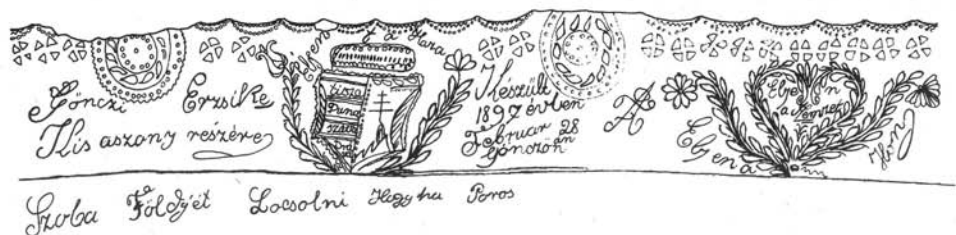
17. kép. Metszett rozsmaringágas szíves,
zöldmázás butykorsó.
NM: 54.31.5.

18. kép. Koronás címeres
zöldmázás butykorsó.
NM: 54.31.6.

ami megkülönbözteti a környező központok hasonló zöldmázás termékeitől, gondoljunk itt pl. a mezőkeresztési vagy a mezőkövesdi butykosokra, kulacsokra.

Díszítményük kizárólag két motívum, igen kevés változatban. „Ha a magyar koronát tettük, a közepében benne volt a három folyó, a másik szélén a kettős kereszt, tetején a korona. A korona mellett egy rozsmaring. Kétoldalt: készült ennek meg ennek a részére, évszám.” Másik díszítmény a rozsmaringág alkotta szív, melynek felső íveit

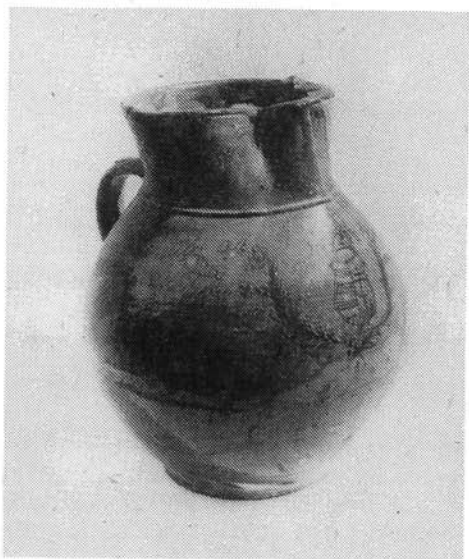
19. kép. Padlólocsoló. HOM: 79.84.1. Rajz: Józsa Andrásné

időnként bekockázták. A felirata, a név és az évszám a szív belsejébe került. Hosszú szöveget ezenkívül nem írtak rá, inkább csak az egymondatos általánosan elterjedt jókívánságot: „Aki iszik belőle, váljon egészségére!”

A két díszítőelem helyi kialakulásáról semmit nem tudunk. A millenneumi hangulat magyarázhatja a címeres ábrázolás századfordulói kedvelését. Hasonló szerkezetű-díszítményeket mind a korábbi népi kerámiaművészetben, mind pl. a szúrhímzések³⁸ is láthatunk.

A legrégebb ilyen butykost Papp István készítette bizonyos Kasaji István részére 1883-ban. Díszé sajátos: két, helyenként három hullámvonal alkotja a szívet, amelynek a két felső ívét belülről szabálytalan vonalakban bekarcolták. Ugyanígy az alsó

38. Malonyay D., 1922. 63., Hajdú-Bihar népművészete 1989. 197., 202., 206., 475., 522..

20. kép.
A gönci Csizmadia Társulat Ifjúságának
metszett zöldmázos kancsója 1893-ból.
HOM: 79.81.33. Felv.: Lekli Sz.

21. kép. Metszett zöldmázos szilke.
RM: 52.549.1. Felv.: Váradi L.

22. kép. Metszett váltócsupor
koronás címeres dísszel. Felv.: Lekli Sz.

23. kép. Rozmaringágas szíves váltócsupor.
HOM: 76.98.1. Felv.: Lekli Sz.

„csücskét”. A rozmaringág felül egymás felé hajlik (NM: 54.31.5., 17. kép). A koronás-címeres korsók legrégebb, 1894-es datálású darabját különösen érdekessé teszi, hogy a szokásos díszítményen kívül egy borona és egy eke képét is belekarcolta a fazekas (NM: 54.31.6., 18. kép). A legkésőbbi ismert butykoskorsó 1916-ban készült. A zöldmázás, metszett butykoskorsó nyomtalanul eltűnt az első világháború idején, feltehetőleg azzal a fazekasgenerációval, amelyik 1880 táján kezdett el dolgozni. A két díszítmény más edénytípuson változatlan formában tovább élt, hasonlóan rézoxidos máz alá karcolva, de a jellegzetes alakú korsót később már senki sem készítette. Ez nem jelenti egyben azt is, hogy egyáltalán nem készítettek korsókat később Göncön, ezeknek a formája és díszítése már teljesen más. Némelyik szokatlanul régies formát őrzött meg (NM: 68.162.12.), később, az 1940-es évektől egyértelműen *mezőtúri* hatás érződik rajtuk (RM: 52.541.1., 52.542.1.).

Zöldmázás, karcolt díszű edényt megrendelésre vagy ajándékba más edénytípusból is készítettek Göncön a századfordulón. Egyik különösen értékes darabja ennek a Herman Ottó Múzeum gyűjteményében található padlólocsoló (HOM: 79.84.1., 19. kép). Egyáltalán nem készítettek Göncön butellát és kulacsot, kancsót is csak nagyon ritkán. Ez utóbbiak legszebbike – és magának a gönci fazekasságnak is legszebb darabja – a gönci Csizmadia Társulat Ifjúságának részére 1893-ban készített zöldmázás metszett kancsó, amely ma a Huszita-ház udvar felé néző szobájának asztalán áll. A címet övező rozmaringág leveleinek alakja, az erzet jelzése, valamint a lezáró virágmotívumok kétségtelenné teszik, hogy készítője azonos a legkorábbi datálású címeres ábrázolású butykoséval (8. kép). Mindkét edény rozmaringágainak találkozása alatt a „Teli jobb” felirat olvasható, melyet kétségtelenül azonos kéz írt.

Ezzel az együtt használt mázzal és a karcolt két díszítéssel Göncön nemcsak butykosokat rendeltek meg, hanem – más vidékekkel ellentétben – a legjellemzőbb használati edényeket is. Így alakult ki a tejesedények egy jellegzetes csoportja, a *váltócsupor*. Ez speciális edénykollekció, amit *Arva János* fazekasmester szerint 6 db 3 literes, 6 db 2 literes, 1 db literes, 1 db főzőfazék és 1 db *tejfelesszélke* alkotott. Ezek közül egyetlen főzőfazekat sem találtunk sem a közgyűjteményekben, sem a faluban. A metszett tejescsupor formája a régi típusú tejesköcsögöké volt, tehát széles szájú, füle az álló peremből indul. Nyakuk rövid, ehhez képest kevésbé hasas az aljrész, kicsit totyakosak. Díszítményük változatlan formában továbbörökítette a butykoskorsók két karcolt motívumát, a rozmaringágas szívet, valamint a koronás címet. Mind a tejescsuporra, mind a szilkékre jellemző, hogy a rozmaringágas szív motívumot szívesebben alkalmazták. A szilkék közül a legrégebbi darab az ismertek közül 1895-ben készült (RM: 52.549.1., 21. kép). A legkorábbi váltócsupor 1903-ból való (RM: 52.472.1.), a legtöbb 1920 és 1940 között készült. HOM: 79.84.6., RM: 52.548.1., 52.546.1., 52.547.1. (22–23. kép).

A tejescsupor ilyen díszítését a tejcarnok működése előtti korszak tejhordó szokásai tették szükségessé. A gazdasszony ugyanis előre kimerítte és kitöltötte a tejet egy már korábban leadott edénybe vagy a sajátjába, s ezt vitték el. Másnap hozták az üres tejescsuprot, letették, s vitték az előre kitöltöttet egy másik köcsögben. A feliratokra azért volt szükség, hogy minden kétséget kizáróan lehessen tudni, hogy melyik tejescsupor kié, nehogy összecserélődjének. A nagyobb gazdáktól néha tízen is hordták a tejet, ezért nagyszámú feliratos edényre volt szükség. A fazekasok visszaemlékezése szerint volt olyan asszony, aki egyszerre húsznál is több csuprot rendelt meg. Ez megmagyarázza a váltócsupor edényegyüttes összetételét és számát, valamint magát a nevet is.

A századforduló idején még minden esetben festett és mázas tejescsuprok mellett új, addig tejesedényen nem használt motívum jelent meg. A megjelenés pontos, évszámhoz kötött időmegjelölése lehetetlen, mert a mindennapos használatban lévő cserépedények hamar törtek, gyorsan cserélődtek, datálva pedig – egy típust leszámítva

24. kép. Tejescupor.
HOM: 79.81.43. Felv.: Lekli Sz.

25. kép. Faragott forgórózsás tejescupor.
HOM: 72.16.19. Felv.: Lekli Sz.

26. kép. Sötétbarna alapú tejescuprok fehér díszítéssel.
HOM: 85.21.1., HOM: 79.84.11., HOM: 85.21.2. Felv.: Lekli Sz.

– éppen ez az edényfajta nem volt. Ez a jellegzetes tejesedény a „Május” feliratú, kívül alapfestés és mázazás nélküli tejescsupor (24. kép). Nagy számban készítették, igen keresett volt. Különösen kedvelték a fazekasok, mert azonos idő alatt jóval többet tudtak belőle készíteni, mint a festettekből és mázosakból. Díszítésük nagyon egyszerű: a nyaki fehér *zsinórozás* alá gurgulyával a „Május” szót írták, ami a helyi magyarázat szerint a tehenek májusi legelőre hajtására, a tejhozam megnövekedésére, s ezáltal a tejescsupor keresletének fokozódására utal. A vásároló fazekasok szerint legtöbbit az ilyen edényből Ónodon csinálták. *Kresz Mária* szerint is Borsod fazekasai sokat készítettek ebből az edényből.³⁹ Megjelenése a 30-as évekre tehető, *Kerekes János* öreg mester szerint régebben ilyen edényt szegényletükben sem adtak volna ki a kezükből.⁴⁰

Egy másik jellegzetesen gönci tejesedénytípus megjelenésének körülményeiről már többet tudunk. 1951-ben egy abaújszántói fazekas a következőket mondta: „A gönciek már többnyire feketét árultak. Ők nagyon szép fekete edényt árultak.”⁴¹ Az 1930-as években a *Takács* család jutott hozzá először egy olyan fekete festékhez, amelyet megrendelés útján szereztek be budapesti kereskedőtől. A színtelen máz rákerülése után az edény sötétbarna színt mutat. Minden fazekas által kiemelt tulajdonsága a festéknek, hogy „átütötte a színt”, nem tűrt meg magán legfeljebb csak kevés kaolint. Mivel a megjelenéstől fogva nagy keletje volt, a család nem árulta el, hogy honnan szerzik be a festéket. Göncön máig hozzájuk kapcsolják a „különleges mázú” csuprok készítését. A címet egy idő után azonban megszerezte a többi fazekas is, s így általánosan használt festék és díszítmény vált belőle.

Ezeket a sötétbarna–fekete alapszínű edényeket nagy számban készítették, a gyűjteményekben ma is sok van belőlük (RM: 52.541.1., NM: 54.31.21., NM: 54.31.23., NM: 54.31.20., NM: 54.31.24., NM: 54.31.28., NM: 54.31.36., HOM: 79.84.11., HOM: 85.21.3., HOM: 85.21.2., HOM: 77.10.1., HOM: 72.16.19. pld. 7, 26. kép). Díszítésük nagyon egyszerű: fehérrel *babozták, ökörhugyozták* őket, vagy a nyaknál egy vízintes csík alatt gurgulyával szabálytalan vonalakban függőlegesen 4–5 cm hosszú csíkot húztak. Némelyiket a zöldmázazás tejeskőcsögökhöz hasonlóan metszték a szív vagy a koronáscímeres motívummal, de a feketén nem mutatott jól. Még ritkábban – főleg Takácsék – *megfaragták*, tehát az alapszín felvitele után késsel kimetsztették a növényi motívumot – forgórózsát – a bőrkeményesű anyagból (25. kép).

Itt említést kell tennünk arról, hogy ezek a fekete–sötétbarna alapon nagy pöttyökkel babozott vagy gurgulyázott vonaldíszes edények hasonlóságot mutatnak a Zemplén megyei, Sárospataktól északra, a Szlovákia területére eső *Pazdics* fazekasközség szín- és díszítményhasználatával. A pazdicsi fazekasokról tudjuk, hogy többségükben szlovák származásúak voltak, és szlovák anyanyelvű lakosság számára készítették a termékeiket. Vásárolni északra és nyugat felé Kassáig jártak, de ha ott nem tudták maradék nélkül eladni a portékájukat, akkor a Hernád völgyében dél felé fordultak. Az ottani falvakban biztos vevőre találtak.⁴² S ez ugyanaz a terület, ahol ezeket az addig Göncön nem készített edényeket is nagy számban keresték.

A kétségkívül meglévő hasonlóságok rámutatnak a gönci fazekastermékek eme csoportjának közös meghatározójára, nevezetesen a vásárlók jelentős arányú szláv eredetére, illetve az ennek megfelelő ízlésvilágra. A visszaemlékezések egyértelművé teszik ugyanis, hogy a pazdicsi fazekastermékekkel rokonságot mutató sötétbarna alapfestésű, fehérrel díszített szilkék és tejescsuprok Abaújnak éppen szlovák származású népessége által – vagy általuk is – lakott településein (Óhuta, Újhuta, Középhuta,

39. *Kresz M.*, 1983. 22.

40. HOM HGY: 88.1.62.

41. RM Adattár A6. 55–123.

42. *Plicková, E.*, 1954.

Boldogkővárálja, Hejce, Abaújkér, Abaújszántó, Encs) voltak a legkapósabbak. Hasonlóan sötétbarna alapon fehér függőleges csíkkal vagy pöttyözéssel díszített bögréket vagy csupokat készítettek a mesterség legutolsó szakaszában Sárospatakon vagy a gömöri fazekasfalvakban is, de az összes edények elhanyagolhatóan csekély részét teszik ki a gönciekéhez képest.

A gönci paraszti kerámia összetételében a legelső változást az olcsó keménycserép tányérok és tálak megjelenése okozta. A gönci fazekasság legeredményesebb időszaka ugyanis egybeesik a hazai kőedénygyárak parasztedény készítésének időszakával is. Ez utóbbi azért is kap különös jelentőséget, mert a település közelében több kőedénygyár is termelt: *Apátfalva, Miskolc, Hollóháza, Kassán* két gyár is működött⁴³ és a közvetlen szomszéd *Telkibánya*; Felmerül a kérdés: hatottak-e egymásra a két edénytípust gyártó, illetve előállító központok?

A két termék tulajdonságainak, funkcióik alapvető különbsége folytán a népi fazekasság és a kőedénygyártás csak egyetlen edénytípusnál – a tálasedényeknél – hatott egymásra. A két eltérő technikával készült edényfajta iránti kereslet – a tálak és a tányérok kivételével –; a piacon kiegészítette, s nem kiszorította egymást. A magyar kőedények ugyanis éppen azt a használati funkciót nem tudták betölteni, ami a gönci edény legfőbb erénye, következésképp piacának alapja volt. „A 80-as évek közepén eldőlt, hogy nyersanyag híján a kemény földpát tartalmú, ún. angol kőedény Magyarországon gyárthatatlan. Az alacsony hőfokon kiégő, „mészpátos”-ból viszont használati edény nem készíthető. Ezért, noha a kőedénygyáraktól használati edény előállítását remélték, az említettek miatt erre nem kerülhetett sor.”⁴⁴ – állapítja meg Takács Béla.

A XX. század végére a parasztság már vásárolta a funkció nélküli, csak díszként szolgáló edényeket, lakásberendezéseket. A díszes telkibányai tányér előbb a falon kapott helyet és igen ritkán használták. Amint megindult a parasztság körében a tömeges vásárlás, a gönci fazekasok tálmunkája egyre kevésbé talált vevőre. A tálak és tányérok alkotta tálmunkákból az első világháború után már csak annyit készítettek, amennyit a kereskedő megrendelt, illetve a kemence berakása megkövetelt.

A kőedénygyárak is megpróbálták a paraszti háztartásban használatos edényeket gyártani, sőt még tejescsuprok termelésével is foglalkoztak, de komoly erőfeszítések árán sem tudták a háztartási edények összetételét megváltoztatni. A parasztság szívesebben vette a fazekasterméket, mert abban „jobban feladta a tej a felit”.⁴⁵

Másik jelentős változás a paraszti gazdaságok felszámolásának következménye: a mesterséget fenntartó tejesedények lettek feleslegesek. A tálak és tányérok háttérbe szorulásával ugyanis a tejesedények lettek a fazekasságot életben tartó edényfajták, lásd az edényösszetételt ábrázoló táblázatot. A paraszti szarvasmarhatartás felszámolásának következtében nem volt szükség többé tejesedényre. Ezzel gyakorlatilag eltűnt a piac, ami a mesterség kihalását eredményezte.

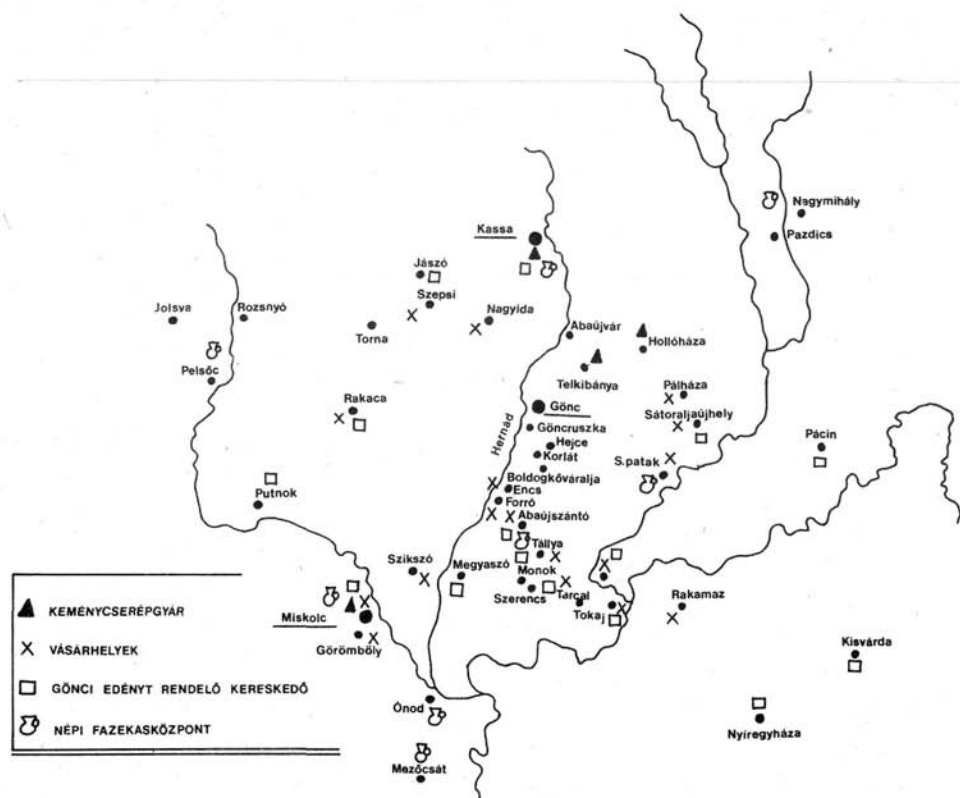
Megjelent ezzel együtt egy újabb tendencia, ami korábban még nyomokban sem fordult elő: dísztárggyá vált a cserépedény az idegenforgalmi hivatalok árukínálata és a propaganda révén. Ez a magyarázata annak, hogy a korsók, kancsók, tányérok mérete jelentősen csökkent, egy-egy korsó magassága nem haladta meg a 12-13 cm-t. Használatra alkalmatlanok lettek, a metszett szívbe az „Emlék” vagy a „Készült Göncön” felirat került. Új jelenség a kancsó és hat pohárból álló készlet megjelenése, amikbe szintén a rozmaringágas szívmotívum került. Jelenleg a paraszti háztartásban nem használnak hagyományos cserépedényt. Veres Lajos mester karját széttárva mondja: „Tudnék én még mindenfélét csinálni, de nem kell senkinek!”

43. *Katona I.*, 1986. 9.

44. *Katona I.*, 1986. 59.

45. *Takács B.*, 1962. 166.

27. kép. Fazekasközpontok, a gönci fazekasság piackörzete

Kereskedelem

A gönci csuprosok edényeik döntő többségét mindig kereskedőknek adták el, s csak kisebb részét értékesítették maguk. A Hernád-völgy, a Hegyköz és a Hegyalja kereskedőivel hosszú időn át folyamatosan jó kapcsolataik voltak, akik *kemencszám* rendelték meg tőlük az edényt. Megbeszélték előre, hogy melyik edényfajtából hányat kérnek. Addig nem rakták ki a kemencét, míg a kereskedő személyesen nem volt jelen. A két háború között kereskedőnek a következő helyekre adtak el edényt: Sátoraljaújhely, Szerencs, Kassa, Miskolc, Tarcsl, Pácín, Putnok, Kisvárd, Megyaszó, Szikszó, Tokaj, Abaújszántó, Rakaca, Monok, Jászó, Nyíregyháza. Tarcslon pl. egy Rosenthal Lajos nevű kiskereskedő 28 éven át árult Göncről edényt.

A kereskedők és a fazekasok közti közvetlen üzleti kapcsolatba néha beléptek a fuvarosok is. Ezek általában cigányok voltak, akik előre megkérdezték az égetés időpontját a csuprostól, és érte mentek az edényért. Néha még verekedtek is egymással az áruért. Helyben kifizették a teljes vételárat, elvitték a fenti helységekbe és ott eladták a kereskedőknek.

Vásárolni is el-eljártak, de csak a saját lóval rendelkező fazekasok. Délután rakták meg a szekeret, éjszaka utaztak. A szekérre úgy tették szalma közé az egyes darabokat, hogy azok sehol ne érjenek össze és a lehető legkevesebbet tudjanak mozogni. Magasan

28. kép. „Csupros” Takács József a gönci vásárban

rakták fel az árut, majd erősen lekötötték. Ha hosszú útjuk volt, gyékényernyőt, *fonott kast* borítottak föléje. Mire a vásár megkezdődött, ki is pakoltak. Több napra nagyon ritkán mentek, még aznap este visszaindultak. Ha nem adták el az edényeket, akkor a helyi boltos olcsóbban általában megvette. Vásárra Encsre, Tokajba, Tarcalra, Szerencsre, Abaújszántóra, Pálházára, Rakacára, Szepsibe, Nagyidára, Tállyára, Szikszóra, Bodrogkeresztúrra, Sárospatakra, Lántra, Rakamazra, Szinára és Sátoraljaújhelyre jártak. Ezek szerint a Hegyköz, Hegyalja, Harangodvidék, Hernád-völgy és a Cserehát községeiben egészen Görömbölyig elterjedt a gönci edény használata (27. kép). Az 1930-as évektől nem nagyon jártak piacra, mert kevesebb mester lévén, mindet elvitték a háztól (28. kép).

Házalni nagyon ritkán jártak, megalázónak érezték, valamint bizonytalan kimenetelű vállalkozás volt. Véleményük szerint a jó mester el tudta adni az edényeit házalás nélkül is. *Göncruszkai* cigányok jártak át, akik megvették az edényeket és háton, ponyvából faluztak.

Abaújban, a Hernád-völgyben Miskolcig a „Május” feliratú tejescsuprot, más edényből pedig a mázasakat vették szívesen. Az 1930-as években Abaújszántó és Encs környékén majdhogynem divat volt gönci sötétbarna-fekete alapszínű edényt venni. Szerencs felé, a *Hegyalján* fajtában és díszítésben is a változatosabbat keresték, szívesebben vásárolták a világosabb színűeket, a spongyázottakat. A főleg szarvasmarhát tenyésztő vidékeken nagyobb úrtartalmú, fennálló edények kellettek, mint pl. Abaúj falvaiban, ahol szívesebben neveltek kecskét.

29. kép. Metszett butykoskorsó. RM: 59.13.38.
Felv.: Váradi L.

30. kép. Butykoskorsó 1897-ből. RM: 55.9.1.
Felv.: Váradi L.

Összefoglalás

Kevés hasonló település rendelkezik olyan bőséges irattal, korabeli statisztikák alapján részletesen feldolgozott gazdaság- és településtörténettel, mint Gönc. Ezért állapíthatjuk meg biztonsággal, hogy a fazekasság jelentős foglalkozássá válása a XIX. század közepétől, a parasztkerámia virágzásának korszakában teljesedett ki. Jóllehet a mesterséghez szükséges alapanyag jó minőségben, kellő mennyiségben és tisztaságban állt rendelkezésre, korábban nem alakult ki számottevő kerámiaipar. A fazekasság céhet nem alkotott, s arra sincs adatunk, hogy a közeli Kassa fazekas céhének gönci mesterek tagjai lettek volna. A kassai céh teljes történeti feldolgozása természetesen tárhat fel idevonatkozó adatot.

A XIX. század közepén a környező nagyvárosok (Kassa, Miskolc) fazekas céheinek megkötetései, a céhek hatalma általában jelentősen csökkent, ugyanakkor a parasztság cserépedények iránti kereslete számottevően megnövekedett. Ez a hiány hozta létre és tartotta életben a XIX. század közepétől mintegy száz éven át a gönci fazekastermek piacát, amely a Hernád-völgyön délre Miskolcig, a Hegyalján le Tokajig, észak felé Kassáig, keleten Sárospatakig a paraszti gazdálkodás felbomlásának idejéig magához mért versenytárs nélkül jelent meg.

A településen belül a mesterséget ezen a szívóhatáson kívül a gönci parasztlakosságnak a kapitalizálódásból kizorolása, a földaprózódás miatti elszegényedése hozta létre. A fazekasság a magát és a családját a földjéből eltartani nem tudó szegény réteg téli, jövedelemkiegészítő tevékenységként alakult ki. A mezőgazdasági munkát kiegészítette, és nem kizorította a mesterség gyakorlása, a gönci csuprosok parasztfazekasok voltak. Az Ipartársulat más mesterség céhes hagyományaiból táplálkozó társadalmi szokásai révén azonban az iparosság társadalmi életébe is bekapcsolódhattak.

31. kép. Fazekasmester a gönci vásárban 1954-ben.
Felv.: Bodgál F.

A készített edényfajták és azok számarányai egyértelműen azt bizonyítják, hogy Göncön elsősorban használati edényeket égettek. Ezt tükrözi a foglalkozás helyi elnevezése, a *csuprosság* is. A gönci agyagból nagyon jó edényt lehetett készíteni, amely szükség esetén a tüzet is állta. Valószínűleg ebben rejlett a nagyszámú edény hosszú időn át meglévő kereslete. Maguk a fazekasok is hangoztatják, hogy az edény tarkázásának minőségére kevesebb figyelmet fordítottak, mint a használati értékre. Nem volt mellékes a díszítés, de a gönci edény hírére és piacát nem az teremtette meg és tartotta életben, hanem a hasznossága. Ezek alapján *Göncöt a tűzálló kerámiát előállító hegyvidéki fazekasközpontjaink közé sorolhatjuk.*⁴⁶

Mivel Gönc az egészen új központok közé tartozik, s ráadásul működése egybeesett az egységes paraszti díszítőművészet általános hanyatlásával, nem volt idő egységes, saját, markáns díszítési hagyományok, motívumok kiforrásának, kiérlelésének. Az edények díszítésben, formában is éppen ezért gyakran változtak aszerint, hogy mikor milyen divat vagy hatás érte a fazekasságot.

Az ezredéves falu Sáros megyei szlovák és abaúji, meczenzéfi német házában kiállított népi cserépedények – az egész tárggyűjtessel együtt – bekerültek a Néprajzi Múzeum Kerámiagyűjteményébe. Az említett tárgyakat *Jankó János* az 1890-es évek elején gyűjtötte, eredetüül Abaúj vármegye megjelöléssel (NM: 20561.–20565.). Lévén ebben a korban Abaúj vármegye legjelentősebb népi kerámiaközpontja Gönc, *Kresz Mária* – feltételesen – a gönci edények közé sorolta őket.⁴⁷ A bizonyosan gönci eredetű,

46. *Kresz M.*, 1960. 366.

47. *Kresz M.*, 1977. 26–27.

a századfordulóról megmaradt edényekkel összehasonlítva ezt a feltételezést, megengedhetjük, de biztosra nem vehetjük, mert egy ilyen következtetéshez vezető összehasonlításhoz mindkét tárgycsoport száma elégtelen.

Az azonban a két tárgye gyüttes és a kassai Miklós börtön jelenlegi kiállításán, illetve az 1942-ben ott állt kiállítás fotókkal ellátott katalógusán szereplő edények összehasonlítása révén bizonyos, hogy a gönci edények formáinak, díszítményeinek forrása és gyökere legkorábban Kassa fazekas termékeiben található meg.⁴⁸ Ez azért is nyilvánvaló, mert a földrajzi helyzet miatt a kis mezővárosnak elsődleges vásárlóközpontja Kassa volt.

Egyértelműbb a sárospataki parasztkerámia közvetlen hatása a gönci csuprosok termékeire. Különösen az ecsetes festésű edények növényi motívumaiban mutatkozik meg szembetűnően. A két központ technikai tudásának különbsége azonban még a hasonlóságok mellett is szembetűnő: a gönci növényi motívumok teljesen széthullottak, színben, formában egyszerűbbek, sutábbak. Alapvető különbség, hogy a gönci tálmunka szinte kivétel nélkül világos alapfestésű, a fekete alapú tál ismeretlen.

Kevéssé látványos a gömői központ hatása, időben pedig követi a patakít. Magyarázza ezt a közös piac ízlése, valamint a majdnem megegyező edényösszetétel. A díszítésben a spongyázás gyakorisága, a színek és némely motívum teszik a két műhely termékeit hasonlónak. Legszembetűnőbb az ún. faragott edényeken, a késői korszak formáin és díszítményén.

E három, a legnagyobb hatást gyakorló központ mellett említenünk kell még három települést. Időben ezek között leghamarabb következik, és egyáltalán nem ismert Miskolc hatása. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanis, hogy a gönci fazekasság központi alakja – Egeresi András – Miskolcon tanulta a mesterséget! A másik falu Pazdics, ahol összetételében hasonló edényeket készítettek, mint Göncön vagy Gömörben. A fekete alapú, fehér geometrikus díszítésű edények díszítményei és színei egyértelműen mutatják a vásárlók többségének szlovák voltát. A túl direkt párhuzam megvonásától óvakodnunk kell azonban, hiszen alapvető különbségek is kimutathatók a két-ségtelenül meglévő hasonlóságok mellett.⁴⁹

Az 1930-as évek második felétől Mezőtúrról szereztek be a gönci mesterek mind a festék egy részét, mind a máz alapanyagát. Az ottani fazekasokat dicsérték, szakmai fölényüket elismerték. Ifjú Takács János többször utazott le azzal a céllal Mezőtúrra, hogy kifürkésze és alkalmazza ismereteiket. A legkésőbbi hatás tehát Mezőtúrról érte Gönc fazekasságát.

Román János megállapítását, mely szerint a gönci fazekasság „rámutat a kapcsolatok keresésének új útjára: a pataki és a gönci kerámián mutatkozó rokon vonások a Gömör-vidék felé mutatnak”,⁵⁰ nem fogadhatjuk el. Ha el is indult ilyen motívumátadó folyamat, kiforrni nem tudott, mert a mesterség elhalása miatt nem volt rá kellő ideje. A kifakuló fazekasközpont bizonytalan útkeresése talán betöltött Sárospatak és Gömör között egyfajta összekötő láncszemet, utánozva a két országos központ díszítési sajátosságait. Mindkettőnél később alakult azonban ki, ezért az utánzás révén létrejött hasonlóságnál nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk neki. Éppen fordítva: az időeltolódás miatt inkább mindkét központ elemeit ötvöző, felhasználó, mintsem közvetítő szerepről lehet szó a gönci fazekasság és a nála volumenében és minőségében is jelentősebb két országos központ között.

A díszítés, a festés és mázazás minősége jól példázza a paraszti művészet széthullásának utolsó fázisát. Szétesett, nagy foltot hagyó, szervesen növényi ornamentikát,

48. Mihalik S., 1942. 36–41. kép

49. Plicková, E., 1959.

50. Román J., 1955. idézi: Domanovszky Gy., 1981. 186.

sietve berázott, kapkodva festett edényeket bizony szép számmal találunk köztük. Minden esetben világos, fehér vagy sárga alapon a barna–sárga–zöld–szürke különböző árnyalataival virágoztak, nagyon ritkán a kékkel is. A legutolsó idők kivételével nem festettek sötét alapú edényre, kerülték a harsány színeket, inkább pasztell, tompább színhatásra törekedtek. A jellegtelen, minden egyediséget nélkülöző használati edények közül azonban kiemelkedik néhány edénycsoport, ami legtöbbször díszítésben, néhol formában is összetéveszthetetlenül gönci.

Ezek között is kiemelkednek a századforduló zöldmázás, metszett butykoskorsói, különösen a két sajtáság ornamentikája révén: a rozmarinkoszorúban lévő koronás címer és a szintén rozmaringág alkotta szív. Ez a két díszítmény túlélte az eredeti formát, és az azt felváltó, szintén csak Göncre jellemző, megrendelésre készített zöldmázás tejesedény-együttesre, az ún. váltócsuprokra kerültek át.

Markáns, jól elkülöníthető edénycsoportot alkotnak a Hernád-völgy keresett sötétbarna–fekete alapú, karcolt vagy kaolinnal geometrikusan díszített tejesedényei, szilkéi, valamint a „Május” feliratú, kívül alapszín és máz nélküli tejescsuprok. Jellemzik végül Gönc fazekastermékeit azon cserépedény típusok is, amiket egyáltalán nem készítettek: egy-két szabályt erősítő kivételtől eltekintve⁵¹ nem formáztak butellát, kulacsokat, kancsót is csak igen ritkán.

Ma már a faluban maguk a fazekasok és azok családtagjaik sem nagyon ragaszkodnak a helyi készítményekhez. Román János már 1952-ben panaszkolt, hogy alig lehet Göncön helyi cserépedényt találni. Ma Abaúj bármely településén könnyebb rájuk bukkanni, mint magán a készítőhelyen. Az asszonyok az ötvenes évek elején tízszámra verték földhöz a tejescsuprokat, hogy ne kerüljessék a padláson, ha már úgy sincs rá szükség. Mindezekkel együtt is Gönc egyike volt a legtovább működő népi kerámiaközpontjainknak.

IRODALOM

Bodgál F.,

1958. Beszélgetések Áfra bácsival. Észak-Magyarország, 1958. jan. 19.

Bodó S.,

1975. Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768–1872-ig. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 14. 89–92.

1978. Fazekas mesterlegények származása Miskolcon 1768-tól 1872-ig. Ethnographia, LXXXIX. 263–266.

Borovszky S.–Sziklay J. (szerk.),

1896. Abaúj-Torna megye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

Domanovszky Gy.,

1942. Népi fazekasság. Budapest

1973. Magyar népi kerámia. 2. kiad. Budapest

1981. A magyar nép díszítőművészete. Budapest

Galgóczy K.,

1855. Magyarország –, a Szerbvajdaság a Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest

Gazda L.–Varga Gy. (szerk.),

1989. Hajdú-Bihar megye népművészete. Budapest

Iványi B.,

1926. Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag

Jekelfalussy J. (szerk.),

1892. Magyarország iparosainak és kereskedőinek lak- és címjegyzéke. Budapest

51. Déri Múzeum (Debrecen); DGY: 75. hízott sertés alakú, DGY: 272. asszony alakú, kalapja eltávolítható. A Dunántúlon vásárolta Déri György, eredetét Göncről jelölte meg.

- Katona I.*,
1986. Az első magyar porcelángyár (Telkibánya). Borsodi Kismonográfiák, 24. Miskolc
- Kiss L.*,
1914–1916. A hódmezővásárhelyi tálasság. Néprajzi Értesítő, XV. 248–270., XVI. 51–75., XVII. 72–92.
- Kerekes Gy.*,
1908. A kassai iparos céhek életéből 1597–1647. In: Iparosok olvasótára (szerk.: Mártonffy M.) XIV. 7–8. 1–33.
- Korponay J.*,
1866. Abaújvármegye monographiája. Kassa
- Kresz M.*,
1960. Fazekas, korsós, tálás. Ethnographia, LXXI. 293–379.
1961. Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő, XLIII. 149–169.
1977. A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye. A kutatás és gyűjtés története, 1872–1972. Néprajzi Értesítő LIX. 17–38.
1983. Magyar népi cserépedények. Budapest
é. n. Fazekasipar. Kijegyzés a Magyar Statisztikai Közlemények, 2. köt., a Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása című, 1904-ben megjelent kötetéből. EA: 10.363.
- Malonyay D.*,
1922. A magyar nép művészete. Palócok. Budapest
Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. Magyar Statisztikai Közlemények XII. köt. 1896. Bp.
- Mihalik J.*,
1908. A kassai Fazekasczéh artikulusai. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II. 2–3. 152–157.
- Mihalik S.*,
1942. A kassai Miklós börtön. Kassa
- Plicková, E.*,
1954. A pazdicsi fazekasság története. In: Szovjet Néprajztudomány, IV. 1–43.
1959. Pozdišovské hrnciarstvo. Kniznica Ludového Uménia, Zvazok 9. Bratislava
- Román J.*,
1951. A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethnographia, LXII. 295–350.
1955. Sárospataki kerámia. Magyar Népművészet, XXI. Bp.
1965. A sárospataki fazekasság műszókincse és szerszámkészlete. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, V. Miskolc, 347–397.
- Szádeczky L.*,
1913. Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Budapest
- Takács B.*,
1962. A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei. Néprajzi Értesítő, XLIV. 163–202.

DIE TÖPFER VON GÖNC

Gönc, das zur volkstümlichen Töpferkultur der mittleren Transtheissgegend gehört, stellte ein bedeutendes Handelszentrum im Süden des ehemaligen Komitats Abaúj dar. Gönc hatte bis 1872 den Rechtsstand eines Marktfleckens. Nach Aussage des Materials aus dem Stadtarchiv und anhand verschiedener Konskriptionen und Stammbücher darf das Töpferhandwerk hier ab Mitte des vergangenen Jahrhunderts als bedeutsam angesehen werden, das heisst, dass dies eines der am spätesten entstandenen Zentren in Ungarn ist. Seine Herausbildung passt sich in den allgemeinen Prozess der industriellen Entwicklung in Ungarn ein, als nämlich die grösseren Städte über das Zunfthandwerk hinausgewachsen waren und das Handwerk in den kleineren Städten eben eine späte Blütezeit erlebte. Dass sich damals noch in Gönc das Töpferhandwerk

herausbildete, ist mit dem Rückgang der traditionsreichen Töpferzünfte im nahen Kassa und Miskolc in Verbindung zu bringen.

Die Töpfer von Gönc waren sog. Bauertöpfer, was mit anderen Worten heisst, dass sie fast ausnahmslos über einen gewissen Landbesitz verfügten. Da dieser jedoch in keinem Fall dazu reichte, die gesamte Familie zu ernähren, waren sie gezwungen, neben der Arbeit in der Landwirtschaft als Erwerbsausgleich auch ein Handwerk auszuüben. Gleichzeitig hiess dies auch, dass diese Arbeit sich dem Rhythmus der Landwirtschaft anpasste: im Herbst trugen sie die Menge Ton zusammen, die für die Aufbereitung im Winter ausreichen sollte. Unverkaufte Waren bewahrten sie auf dem Dachboden auf. Im Frühjahr nach dem Einackern dann fertigten sie wieder eine geringe Menge an Töpfen, die sie dann zusammen mit denen vom Vorjahr verkauften.

Da sich das Töpferhandwerk in Gönc zeitlich mit dem Verfall der bäuerlichen Volkskunst schnitt, blieb keine Zeit für die Herausbildung spezifischer einheitlicher Verzierungstraditionen. Anhand ihrer Zusammensetzung können die hier angefertigten Gefässarten den Töpferzentren zugeordnet werden, wo in der Gebirgsgegend Nutzgefässe hergestellt wurden. Die Gefässe waren in erster Linie für den täglichen Gebrauch und weniger als Schmuckstücke gedacht. Zwar ist ihre Verzierung nicht zu vernachlässigen, dennoch blieb sie zweitrangig. Gern verzierten die Töpfer ihre Gefässe mit Finger- oder Schwammabdrücken. Unter den Gefässe aus Gönc gibt es aber auch viele, die ganz in der Eile entstanden sein müssen und daher sozusagen *geschüttelt* und *marmoriert* aussehen: ihre Blumenmotive und Kränze zerfallen und sind nur noch ungeordnete grosse Flecke. Besonders beliebt war als Grundton eine helle Farbe (Weiss, gelblich Weiss, sehr helles Braun), dann ein Manganschwarz mit sehr wenig weisser Verzierung und nur seltener auch Blau.

In ihrer Qualität und wegen ihrer speziellen Verzierungen ragen einige typisch Göncer Gefässsetypen heraus. Unter diesen sind auch die von der Form her schönsten in der Zeit zwischen 1880 und 1920 entstanden, und zwar ausschliesslich mit zwei Verzierungen (Herz mit Rosmarin, Kronenwappen), Schnapsflaschen mit Inschrift und Datum zum Geschenk, mit Kratzmotiven sowie grünglasierte Milchgefässe, die ebenfalls auf Bestellung gefertigt wurden und mit denen die obigen Motive am Leben erhalten wurden. Ein ähnliches Spezifikum stellen die Milchnäpfe dar, die in der Grundfarbe schwarz-dunkelbraun sind und wenig weisse Verzierungen tragen sowie die, die von aussen weder Glasur noch eine Grundfarbe, sondern nur die Inschrift *Május* tragen. Charakteristisch für Gönc ist weiterhin, dass es hier fast völlig an Bouteillen und Krügen fehlt, sowie, dass ausser einer bärenförmigen Tabaksdose keine weiteren figürlichen Verzierungen vorkommen.

Gabriella Vida

A TÉSztAKÉSZÍTÉS SAJÁTOS ESZKÖZE A MAGYARSÁGNÁL (CSIGACSINÁLÓ TÁBLÁCSKÁK)

VIGA GYULA

Bátly Zsigmond tudományos tevékenységét végigkísérték a munkaeszközökkel, apróbb használati tárgyakkal, azok formai, funkcionális és történeti problémáival kapcsolatos vizsgálatai.¹ Ezek között megkülönböztetett figyelmet szentelt a konyha, a sütés-főzés szerszámkészletének, mivel szerinte ezek a legősibb eljárás módok és legprimitívebb eszközök továbbörökítői, s számosak bizonyára „prehisztorikus” analógiái is kimutathatók.² Éppen ezért sajnálatos, hogy miközben a magyar néprajzban az elmúlt évtizedek során több eszköztanulmány készült, elsősorban a gazdálkodás területéről, s némelyik monografikus igényrel, a konyhai eszközök, az élelemkészítés szerszámjai ma még jobbára nélkülözik a szintetizáló feldolgozást. Az elmúlt évtizedek során felhalmozódott történeti adatok (elsősorban inventáriumok), alkalmanként régészeti leletek, s különösen a közgyűjteményekben fellelhető, jelentős mennyiségű „néprajzi” tárgy nemcsak lehetővé tennék, hanem sürgetnék is az effajta feldolgozást. Ennek a munkának azonban ma még számos akadálya van, köztük legfontosabb a közgyűjtemények tárgykatalógusainak hiánya. Jelen tanulmány egy apró konyhai eszköz vizsgálatával kíván adalékokkal szolgálni az ételkészítés szerszámkészletének és hagyományainak feltárásához.

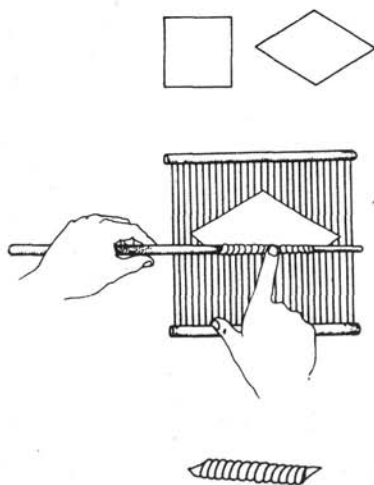
A magyar népi táplálkozásban – tájanként eltérő jelentőséggel ugyan – fontos szerepet játszottak a különböző *levesek*, köztük a különbözőféle húsokból főzöttek. A húslevesekbe az asszonyok többféle tojásos, gyúrt tésztát készítettek, s külön táji hagyománya alakult ki annak, hogy az egyes levesfajtákba milyen formájú tészta a legizletesebb, legalkalmasabb. Ezek között megkülönböztetett szerepe volt annak a tésztaféleségnek, amelyet az elnyújtott tésztából, aprócska bordás eszközön formáztak meg egy kisméretű orsócska segítségével (1. kép). E gyúrt tészta készítéséhez többféle eszközt ismert a magyarság, melyek elterjedése – hasonlóan e tésztaféle ismeretéhez – sajátos területi megoszlást mutat, s felveti a történeti, valamint a kulturális érintkezéssel kapcsolatos folyamatok vizsgálatának igényét.

Utalnom kell rá, hogy *Bátly Zsigmond* „Útmutató”-ja, amely mindmáig nélkülözhetetlen segédlet a népi kultúra materiális területének vizsgálatához, nem említi ezt az eszközt. Aligha tévedünk, ha ennek okát is a tárgy elterjedésének alább részletezett rendjében keressük.³

1. *Gunda Béla* 1978. 34–53.; *Gunda Béla–Krompacher Bertalan–Szendrey Ákos* 1939. 363–374.

2. *Bátly Zsigmond* 1906. 174.

3. *Bátly Zsigmond* 1906.; *Bátly A* magyarság néprajza táplálkozás-fejezetében már ír erről az eszközről, s a vele készített tésztaféleről. Erre az szolgálhat magyarázatul, hogy a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből az 1920-as évekig hiányoztak ezek a tárgyak, s akkor Debrecenből és környékéről kerültek oda, némelyikük talán a debreceni múzeum duplumái közül. Vö. még: *Bátly Zsigmond* é. n. II. 80.

1. kép.

A csigatészta készítésének sematikus rajza

2. kép.

A csigacsinálók bordázatának formái

A téma feldolgozása során – az irodalmi adatok mellett – elsősorban a múzeumok néprajzi gyűjteményeiben fellelhető eszközöket vizsgáltam, s így mintegy 250 darab tárgyat volt alkalmam tanulmányozni. Ezúton mondok köszönetet kollégáimnak, akik ebben a munkámban segítségemre voltak.

A tésztaféle elnevezése

A bordás eszközön pödört gyúrt tésztát a köznyelv általában *csiga* vagy *lúdgége* néven említi, ám az egyes kifejezések szóföldrajzi vizsgálata nem vonatkoztatható el a tárgytörténettől, eszközünk elterjedésétől. A tészta típus elnevezésére használt kifejezések három, jól kirajzolódó elterjedési tömböt alkotnak.

1. Az Alföldön, s az ország keleti felében (Békés megye, Nagykunság, Kiskunság, Hajdúság, Nyírség) általános a *csiga* elnevezés,⁴ amelyhez közvetlenül csatlakoznak az erdélyi népnyelv szavai: *csigafalatka*, *csigamakaróni* (Déva, Marosvásárhely), *csigás* (Torda-Arád vármegye, Nyárszó), valamint a zempléni népnyelv *csigamétéltke* elnevezése.⁵

2. A *csiga* kifejezést a Magyar Alföld nyugati szélén váltja fel a *lúdgége* alak, amely a Dunántúlon általános, de szórványosan felbukkan az Alföld egy-egy pontján (Szeged, Hajdúhadház) is.⁶ A Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunhalas, Baja vonaltól nyugatra már a Duna bal partján is a *lúdgége* ismert,⁷ hasonlóan a Dunántúl egészéhez, s ezt a kifejezést használják a Dunántúllal érintkező szlovákiai területek magyarjai is.⁸

4. Hegyi Imre 1964. 375.; Új Magyar Tájszótár (továbbiakban: ÚMTSZ.) I. 821.; *Trencsény Lajos* 1894. 256.

5. ÚMTSZ. I. 821.; *Szabó T. Attila* 1978. 122–123.

6. *Bálint Sándor* 1957. II. 64.; *Trencsény* i. m. 256.

7. Nagy Varga Vera, Novák László, Sztrinkó István és Bodor Géza szíves közlése.

8. *Tolnai Vilmos* 1935. 128.; Lukács László és Liszka József közlése

3. Az Északi-középhegység palóc területein a *bordás tészta*, *bordás csík*, *bordás haluska* kifejezésekkel jelölte a népnyelv ezt a tésztafajtát.⁹ Ez a szó keleten a bükki palócoknál váltja fel a Sajó, Bódva és Hernád völgyében, valamint északkeleten általános *csiga* alakot.

A tésztaféle elnevezésének különbsége, főleg a csiga és a lúdgége kettőssége már a korábbi irodalomból és szótárainkból is kirajzolódik. *Ballagi Mór* szótára, a *Czuczor-Fogarasi-féle* szótár, valamint *Szinnyei József* munkája a lúdgégénél említi ezt a kifejezést.¹⁰ Az utóbbi jelzi, hogy ez az alak Vas megye, a Csallóköz és Tata (Komárom megye) mellett Kecskeméten, valamint Abaúj és Zemplén megyékben is elterjedt.

Ecsedi István a Tiszántúl népi táplálkozásáról szóló monográfiájában azt írja, hogy „A nyújtott tészták királynője a *csiga*, vagy újabban igen helytelenül *lúdgége*”.¹¹ Recenziójában *Tolnai Vilmos* – a szótárirodalomra való hivatkozás mellett – Debrecen nagy szülöttét, *Csokonai Vitéz Mihályt* citálja, aki a *Dorottyában* (1799) lúdgégét említi, s a vershez írott jegyzeteiben maga magyarázza: „Lúdgége névvel nevezik a Duna két mellékén a tésztának azt a nemét, amelyet a Tisza körül csiganak hívnak”.¹² Pontosan utal erre a táji különbségre *Eötvös Károly* is (1901): „Még a fölséges húslevesben is olyan tészta volt, amit az Alföldön csiganak, túl a Dunán pedig lúdgégének nevez a háziasszony”.¹³

A fentebb jelzett szóföldrajzi eltérések meghatározzák a tészta készítésére szolgáló eszköz elnevezését is: amíg az ország keleti felében *csigacsináló*, *csigacsináló borda*, *csigacsapó* (Debrecen), *csigapenderítő* (Tiszántúl), *csigasodró* (Erdély), *csigafa* (Bükk hegység) kifejezések ismertek,¹⁴ addig a nyugati országrészben *lúdgége csináló* (Enying), *lúdgégeborda* az eszköz neve.¹⁵

A szóföldrajzi és tárgytörténeti adatok sajátos egybeesése, hogy amíg a *csiga* szóalak elterjedési területén általánosnak mondható e tésztaféle készítése, s előállítását változatosabb eszköz kultúra szolgálja (lásd alább), addig a *lúdgége* területen ma is kevésbé elterjedt ez a készítmény, kiterjedt részeken egyáltalán nem is ismerik, s előállítására csak egyszerű szövborda-darabok szolgálnak. A nyelvterület keleti részén fellelhető, változatosabb névanyag önmagában is a korábbi eredetet látszik igazolni, együtt a nyelvünkben általános, több jelentésű, de korai tőalakot őrző *csiga* szavunkkal.¹⁶ Nem állnak ugyan rendelkezésünkre korai nyelvtörténeti adatok, de jelenleg semmi nem utal arra, hogy a *lúdgége* alak korábbi lenne, vagy ezt megelőzően más kifejezés szolgált volna e tészta megjelölésére. Nyilvánvalóan önálló szófejlődésre kell gondolnunk, amely mögött azonban sejthető egy eszköz és a vele készített élelemféleiség kelet–nyugat irányú terjedése, az alföldi tésztás vidékekről kiindulva.

A csigatészta elterjedése

A magyar népi táplálkozás kutatása ma még adós az egyes tésztafélék, köztük a gyúrt tészták típusainak kartografikus feldolgozásával. Bár a táji és lokális feldolgozá-

9. *Istvánffy Gyula* 1894. 41.; *Istvánffy Gyula* 1898. 310.; *Bakó Ferenc* 1955. 359.; Magyar Néprajzi Lexikon I. 500.
10. *Ballagi Mór* 1873. II. 202.; *Czuczor Gergely–Fogarasi János* 1865. III. 1568.; *Szinnyei József* 1893–96. I. 1368.
11. *Ecsedi István* 1935. 35.
12. *Tolnai* i. m. 128.
13. A magyar nyelv értelmező szótára (továbbiakban: MNYÉSZ.) IV. 866–867.
14. ÚMTSZ. I. 820–821.; *Szabó T.* i. m. 124.
15. *Bálint* i. m. II. 64.; *Lukács László* szíves közlése.
16. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (továbbiakban: TESZ.) I. 521.

sokból kihüvelyezhető adatok nem teszik lehetővé általános tanulságok megvonását, témánk vonatkozásában mégis szembeűnők az eltérések a különböző kis- és nagytájak között.

Az Alföldön és az Északi-középhegység területén általánosan ismert ez a tésztaféle, ezeken a tájakon a lakodalmi étrend elengedhetetlen része a húslevesbe, főleg baromfi húsából készült levesbe főtt csigatészta. Adataink azt jelzik, hogy ezekben a régiókban nem egyszerre, s nem egyenlő jelentőséggel kapott azonban helyet az ünnepi étrendben: amíg a palócoknál már a múlt században elmaradhatatlan a csigaleves még a legszegényebb házak esküvői lakomájáról is,¹⁷ addig pl. Beregben csak későn jön divatba, s a lakodalmos vőfélyversekben csak 1930–35 táján bukkan fel a csigaleves említése.¹⁸ Szatmárban, a Nyírségben, Hajdúságban, a Sárreűten, Békés megyében, a Kis- és a Nagykunságban, a Tisza-völgyön, a Jászságban általánosan ismert, a Dél-Alföld középű részén azonban már kevésbé. Baja környékén még ismert a kifűtt tészta-nak ez a típusa, de nem jellemző,¹⁹ Mohács környékén viszont már nem ismerik.²⁰

A Dunántúlon is számos helyen felbukkan a lakodalmi étrendben a *lűdgégűs leves*, de a Nyugat-Dunántúlon szinte megyényi részeken ismeretlen (pl. Győr és Moson megyék). Nem ismerik ezt a tésztaféléűt a nyugat-dunántűli németek sem.²¹ Kardos László az Őrség népi táplálkozását ismertette, éppen ezt a tésztaféléűt emlíűti annak érzékeltetésére, hogy e vonatkozásban mennyivel szegényesebb a Dunántűl népi táplálkozása, mint a debreceni vagy a nagykun terűletek.²²

Ezen a helyen sem hagyhatók figyelmen kívül természetesen a telepítések problémái. Tudjuk, hogy pl. Mosonmagyaróvár környékére a Hajdúságból áttelepűlt családok vitték magukkal a csigatészta készítésének szokását és eszkűzeit,²³ s hasonlót kell gondolnunk a Bűkkaljáról Baranyába telepűltek, s más népcsoportok esetében is. Kevés adatunk van e vonatkozásban a határainkon kívül élű magyarság, ill. a szomszédos népek hagyományos táplálkozásáról. A XIX. századi erdélyi adatok nagy múltű hagyományról tanűskodnak,²⁴ a Felvidéken viszont alig akadhatunk nyomára, s a recens adatokban is csak szűrványosan fordul elű.²⁵ Adataink azt jelzik, hogy az igényesebb tésztaféléűk, köztűk a csiga készítésének növényűfűldrajzi tényezűkkel magyarázható határai vannak. Észak felű ezt az alfűldi búzatermű zóna szélén húzhatjuk meg, mivel e tésztaféle készítésére csak jó minűségű búzaliszt alkalmas. Az északi hegyvidék lakosai a szűkséges gabonamennyiséget a nagy hagyományű taji munkamegosztás kapcsolatai révén szerezték be elsűsorban. Mindez természetesen önmagában kevés ahhoz, hogy a jelenség kialakulásának feltéűtelezhető helye lokalizálható legyen. Ehhez be kell vön-nunk a vizsgálatokba a rendelkezűsűnkre állű eszközűket, a tárgyi emlékanyagot is.

A csigatészta készítése és annak alkalm

A csigatészta a legigenyesebb, legtöbb munkát igénylű levesbevaló, éppen ezért csak az ünnepi étkezések (elsűsorban lakodalom) alkalmából készítik. Csak hűsleves-

17. Istvánffy i. m. (1894) 41.

18. Csiszár Sarolta közlése.

19. Solymos Ede és Szojka Emese közlése

20. Sarosács György közlése

21. Kűcsán József szűves információja

22. Kardos László 1943. 27–28.

23. Ács Anna közlése

24. Szabó T. i. m. 122–123.

25. Ludvik Neufeld levűlbeli közlése

be, főleg a tyúklevésbe főzik. Készítése során a lisztet sok tojással, víz nélkül, keményre gyúrnak, majd a kész tésztát vékony lapokra (levél) nyújtják. Az elnyújtott tésztát apró négyzet vagy rombusz formájúra darabolják, s az apró tésztadarabkákat az *orsó* segítségével, az e célra szolgáló eszközön pödrik bordás csövecskévé. A Hajdúságban más módon is készült a csiga: csak keskeny szalagokat metszenek ki a tésztalapból, s a tésztacsíkokból mindig csak annyit szakítanak le, amennyit az egyszerű feltekerés igényel.

A szép csigatészta – hasonlóan más gyúrt tésztákhoz – dicséri a gazdaasszonyt. Szép sárga színét a sok tojástól nyeri, mérete és formája azonban a helyi ízlés és hagyomány tükrözője. E vonatkozásban akár szomszédos falvaknak is más volt az ízlése. Pl. a tiszai asszonyok „hegyes” csigákat formáztak, szemben a kunmadarasiak „tompá” tésztáival, vagy a kunságiak apró csigájával.²⁶ A bükkalji Cserépfalun megszólták a közeli Répáshuta asszonyait, mert azok olyan nagy csigákat csináltak, amiből „csak kettő fért el egy gyufásdobozban”.²⁷

Kisebb, családi körben megült ünnepekre a háziasszony maga is elkészítette a csigát, esetleg nagyobb lánya(i) segítségével, ám a disznótor, de különösen a 100-300 főt is ellátó lakodalmi étkezés előkészítéséhez nem volt elegendő a családi munkaerő. Egy-egy lakodalomra 50-150 levél tésztát is meggyúrtak. Az Alföldön és az északi hegyvidéken a csiga készítése a hagyományos társasmunkák jeles alkalma volt, szemben a Dunántúllal, ahol csak szórványosan fordult elő.

A csigatészta készítésének alkalma (*csigacsináló*, *csigataposás*, *csigavégtaposás*, *csigapergető*) általában egy héttel a lakodalom előtt volt,²⁸ néhol az ünnepet megelőző napon került rá sor. Ez fontos része volt a menyegzői előkészületeknek. Az elmúlt két-három évtizedben – főleg a nők munkavállalása miatt – már nem annyira kötött ez az alkalom, mint korábban volt.

A tészta készítésére nemegyszer 50-60, különböző korú lány és asszony is összegyűlt. Ezek főleg a szomszédok és a rokonok közül kerültek ki, de helyenként szokás volt, hogy minden, a lakodalomba meghívott család képviseltette magát a munkában. A nők egy-egy tányér lisztet, 10-20 tojást vittek magukkal a csigacsinálóba, ezzel járulván hozzá annak kellékeihez. A munkához általában mindenki otthonról vitte magával a saját eszközét, csigacsinálóját. A csigacsináló alkalmával kiürítették a lakás helyiségeit, a szomszédokból kölcsönkért asztalokkal, székekkel, alkalmi lócákkal rendezték be azokat.

A munka a csoporton belül meghatározott rendben folyt. A nők egy része gyúrta a tésztát, néhányan nyújtották és darabolták, a többségük pedig pödörte, formálta a csigát. A kész tésztát száradni hagyták, s a lakodalom előtti napon vízben kifőzték. Népünk ugyanis ezt a tésztát általában nem a levesbe főzi bele, hanem vízben főzi meg, s a kifőtt tésztára merik rá a forró levest.²⁹

A munka során a háziak általában süteménnyel, borral kínálják az asszonyokat, de volt, ahol kiadós vacsorát főztek számukra. A tészta készítése közben a nők beszélgettek, énekeltek. A fiatal lányok számára a csigacsináló a felnőtté válás egyik fontos színtere volt, ahol az idősebbektől sok mindent hallottak, tanultak. A munka végére a legények és a felnőtt férfiak is gyakran megjelentek.³⁰ Gyakran hoztak magukkal zené-

26. Bakó Ferenc 1954. 258.

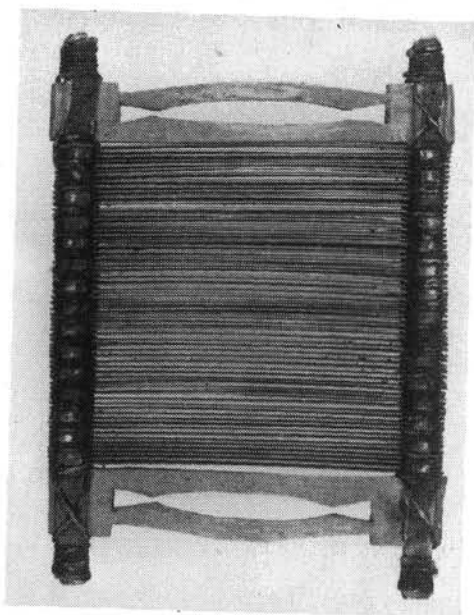
27. Huseby Éva Veronika 1983. 13.

28. ÜMTSZ. I. 820-822.; Madarassy László 1931. 34-35.; Magyar Néprajzi Lexikon I. 500.

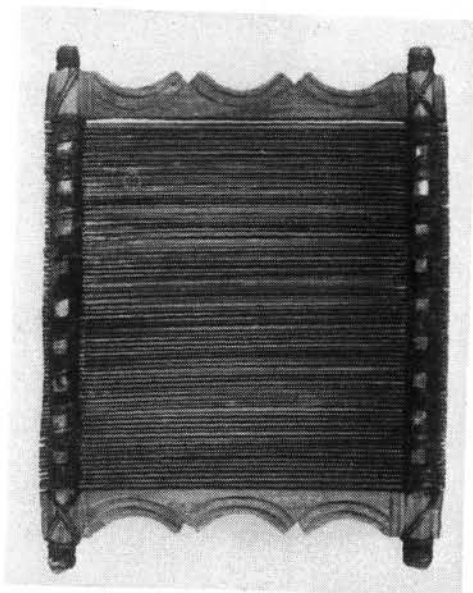
29. Hegyi i. m. 375.

30. Szendrey Ákos 1938. 128-129.; Viga Gyula 1984. 115.

3. kép. Nádból készült borda, Eger
(Dobó István Vármúzeum)

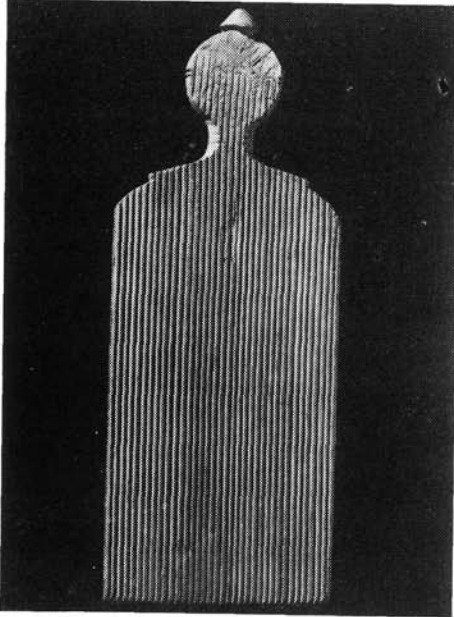
4. kép. Nádból készült borda, Eger
(Dobó István Vármúzeum)

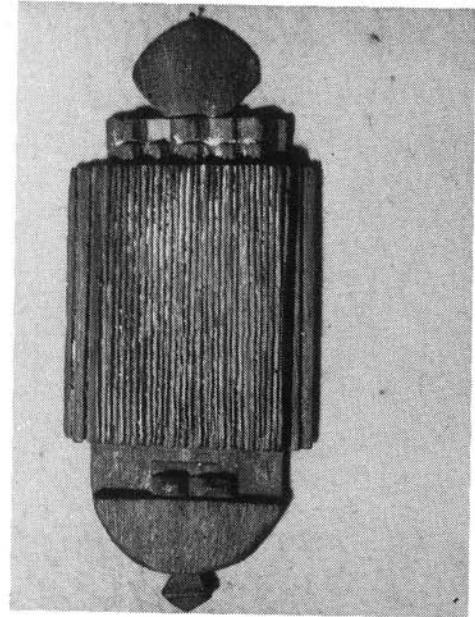
5. kép. Fa borda, Debrecen
(Néprajzi Múzeum)

6. a-b. kép. 1890-ben készült debreceni borda elől- és hátulnézete
(Néprajzi Múzeum)

7. kép. Fa csigacsináló borda, Pápa – 1898
(Néprajzi Múzeum)

8. kép. Fából faragott borda, Hajdúböszörmény
(Néprajzi Múzeum)

9. kép. Mívesen faragott fa csigacsinaló a 18. század végéről, Katona József Múzeum, Kecskemét (Kiss Béla felv.)

szeket is, s tánc zárta le a munka végét; ahogy a Hajdúságban mondták: *eltaposták a csigát, eltaposták a csiga végét.*³¹

Aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a díszes csigacsinaló eszközök megléte nem vonatkoztatható el attól, hogy használatukra általában a jelzett társas munkák alkalmával került sor. Az sem véletlen, hogy a díszes példányok csak ott bukannak fel, ahol szokás volt a közös tésztakészítés. Ezeknek a tárgyaknak a többsége szerelmi ajándék volt, melyeknek sajátos szerepe, megkülönböztetett funkciója volt a női közösség együttes munkája során.

A csigatészta manapság piaci árusoknál is megjelenik, akik más tésztafélék, tejtermékek, s egyéb portékájuk mellett kínálják azt. Városi háziasszonyok is gyakran vásárolnak ilyen tészta falusi ismerősöktől, vagy ismerőseik közvetítésével. Ennek korábbi hagyományai is kimutathatók. Az 1930-as években a debreceni piacon is árulták a csigát,³² de tudunk házaló tésztaárus asszonyokról Pozsonyból és Aradról is. Aradtól Tolnai Vilmos olyan házaló asszonyokról is tudósít, akik helyben készítették el a tarhonyát és a csigatészta a háziak téli szükségletére.³³ A bükkalji falvak asszonyai Eger, Mezőkövesd és Miskolc piacain árulták tésztajukat. Mindezt, a fenti adatok ellenére is újabb jelenségnek kell tartanunk, a falu-város munkamegosztása legújabb kori velejárójának, mivel a parasztasszonyok mindig idegenkedtek attól, hogy nem saját gyűrású tészta főzzenek a levesbe. Ezért nem használták a közelmúl-

tig – idősebbek ma sem – a bolti tésztakészítményeket. Ezek befogadása a polgárosodás sajátos jele a táplálkozás területén.

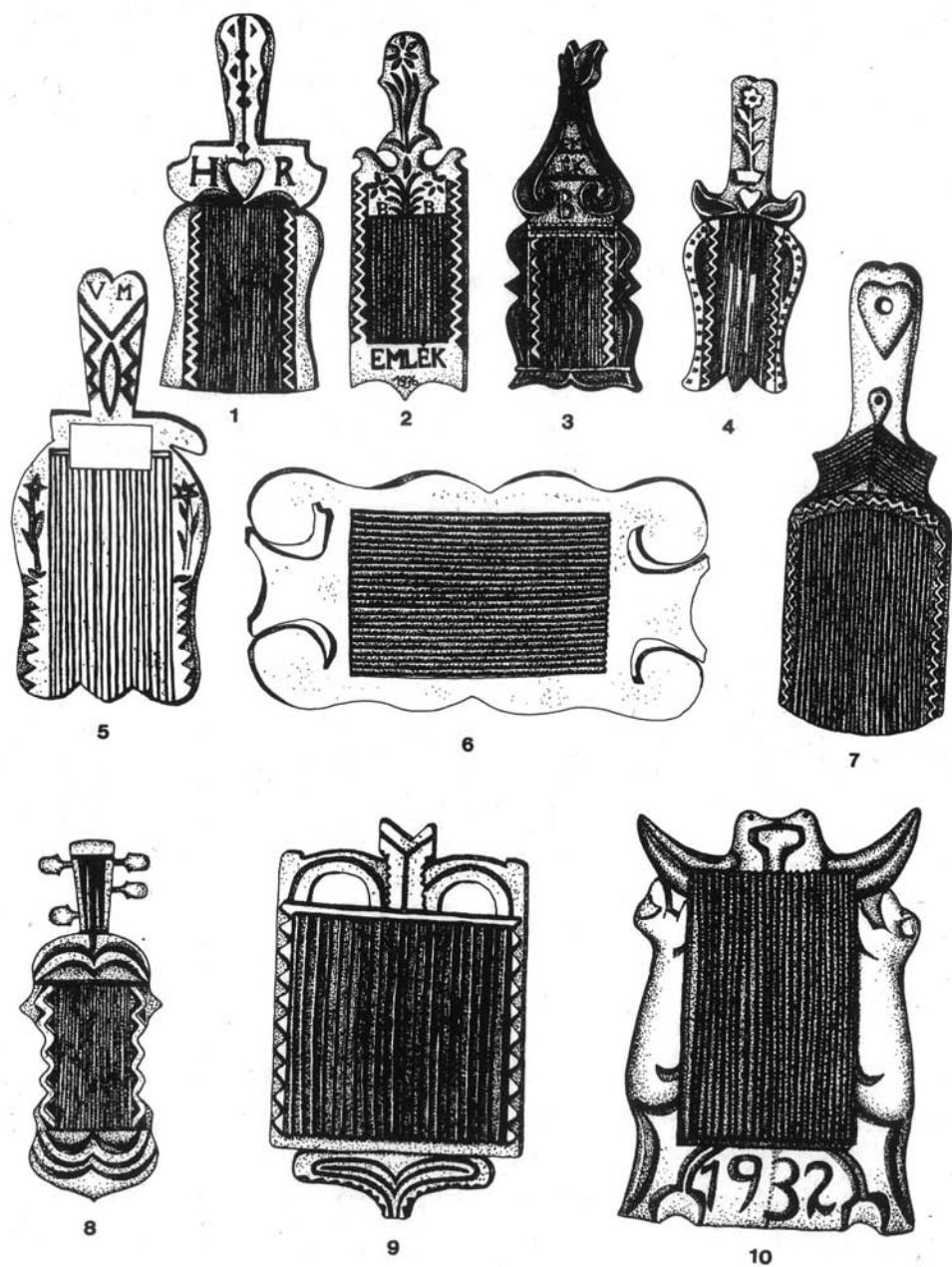
A csigacsinalók típusai és elterjedésük

Eszközünk típusainak vizsgálata során kézenfekvőnek tűnik Ecsedi István tipológiájának követése, aki a Debrecen környéki példányokat anyaguk szerint csoportosított-

31. ÚMTSZ. I. 819.: *Trencsény* i. m. 256.; *Bóka László* 1931. 98.; *Ecsedi* I. m. 46.

32. *Ecsedi* i. m. 46.

33. *Tolnai* i. m. 128.

10. kép. A fa csigacsinálók néhány jellegzetes formája. 1. Cserépfalu, 2. Borsodgeszt, 3. Cserépfalu, 4. Cserépfalu, 5. Szilvásvárad, 6. Hajdúböszörmény, 7. Cserépfalu, 8. Cserépfalu, 9. Debrecen, 10. Hajdúböszörmény

magyarság kezén 1. nádbordából, 2. fából, 3. cserépből, 4. fémből és 5. egyéb anyagokból készült csigacsínálók táblácskákat tudunk elkülöníteni.

1. Eszközünk – fentebb vázolt – elterjedési területén a nádbordából készült példányok használata az általános (3–4. kép). Úgy tűnik, hogy ennek kiterjedt és egységes elterjedési területén csak kisebb régiókban, s lokális jelentőséggel tűnnek fel az egyéb ta.³⁴ Az anyag itt is számos vonatkozásban behatárolta a forma és a díszítés lehetőségeit, így elkülönítése alkalmasnak látszik formai kérdések megválaszolására is. Ily módon a típusok; az utóbbiak mindig helyi kézművesek, specialisták készítményei, melyek a nádbordák mellett funkcionáltak, s nem szorították ki azok használatát.

A nádból készült csigacsínálók egy része eredetileg a szövöszéken szolgált bordaként, s csak másodlagos funkciója volt a téasztakészítés. Magát a szövöszékbordát is használták a téaszta formázásához alkalmanként, a törött szövösbordák darabjai pedig általában ezt a feladatot látták el. De készültek rövid nádbordák kifejezetten a csigacsínáláshoz is. Ezek elsősorban a történeti Felső-Magyarország területéről (különösen Gömör megye), kereskedelmi úton jutottak az Alföldre, s felvidéki bordások készítményei voltak,³⁵ kisebb részben pedig lokális jelentőségű készítő központok, főleg cigány kézművesek termékei.³⁶ Az e célra készült rövid bordák lezáró fa léce alkalmanként faragással díszített, s néha bele van vésve a tulajdonos monogramja is.

2. A fából készült csigacsínálók a magyar népművészet jellegzetes vonulatát alkotják. A bükk, tölgy, fűz, nyár, jávör és különféle gyümölcsfák anyagából kialakított apró táblácska formája, arányai, díszítménye a tárgyalkotó népművészet magas színvonaláról tanúskodnak (5–8. kép). Jelenlegi adataink szerint a fa csigacsínálók készítésének *Debrecen környékén*, a *Közép-Tisza-vidék* lokálisan tagolt körzetében, valamint a *Bükkalja* faragó falvaiban volt hagyománya. Ezek közül a debreceni a legnagyobb múltú és jelentőségű, a Tisza mente csak lokális jelentőséggel bír, s a bükkaljai darabok sem kaptak megkülönböztetett szerepet a kistáj tárgyi kultúrájában (10. kép). Ez utóbbi területen csak századunk elején jelentek meg a fa csigacsínálók, s egy-két generációt kiszolgálva, hamar kimentek a divatból. Ezzel szemben a Debrecen környéki példányok készítését és használatát majd két évszázadon át nyomon lehet követni. Az sem zárható ki, hogy a másik két, kisebb jelentőségű központ a debreceni hagyományból táplálkozott. Különösen valószínűnek látszik ez a bükkaljai faragók esetében, akik számos termékükkel (mész, gyümölcs, egyéb faeszközök) járták az Alföldet, alkalmanként a Hajdúságot is, s nem kizárt, hogy innen vitték magukkal az eszköz ezen típusának ismeretét. Felvetődik ez a kapcsolat a Tisza menti eszközök esetében is, hiszen a Közép-Tisza-vidék számos vonatkozásban tartott állandó gazdasági-kulturális kapcsolatot Debrecennel és környékével.

A debreceni példányok díszítményeikben is a legkorábbi hagyományokat őrzik. Díszítményük formájában és szerkezetében gyakran együtt jelenik meg a népi fafaragás számos archaikus vonása, s a polgárosodó tárgyi környezet több jellemzője.³⁷ Innen származik a jelenlegi ismert legkorábbi, datált példány is: 1782-ből.³⁸ Az ékrovással, rozettákkal, vésett és karcolt, ritkábban maratott díszekkel, növényi ornamensekkel, alkalmanként madár- és emberábrázolással díszített példányok népi díszítőművésze-

34. *Ecsedi* i. m. 36–45.

35. *Prasličková, Maria* 1979. 79. kép.

36. *Bakó* i. m. (1954) 247.

37. *Ecsedi* i. m. 36–40.

38. A debreceni Déri Múzeum néprajzi gyűjteménye. Sz.: 1906/1237. Ezúton mondok köszönetet Varga Gyulának és V. Szathmári Ibolyának, hogy a gyűjtemény tanulmányozásában segítségemre voltak.

tünk sajátos rétegét képviselik, s a ránk maradt példányok reprezentánsai nemcsak a cívis város konyhakultúrájának, hanem az egész tiszántúli táplálkozásnak.

A bükkalji példányok a népi díszítőművészet későbbi korszakát képviselik, bár alkalmanként felbukkannak rajtuk igen archaikus elemek. Vésett díszekben a növényi ornamentek dominálnak, s gyakori rajtuk a parányi tükrökkel való díszítés. A rajtuk felbukkanó kereszt, monogram, szívotívum, „emlék”-felirat, s a tükröcskék nyomatékkal aláhúzzák a kompozíció egésze által is érzékeltetett szerelmi ajándék funkciót. A tárgyak formája és díszítménye eszközünket a táj nagy múltú faragóhagyományának jeles vonulatába sorolja.³⁹

A Tisza menti példányok – a rendelkezésemre álló adatok alapján⁴⁰ – lokális faragóhagyomány megnyilvánulásai, s valószínűleg csak egy-két alkotó keze nyomát őrzik. Díszítményük és formájuk késői, polgárosult ajándéktárgyak közé sorolja az ismert példányokat.

Formailag a fa példányokat három alcsoportra oszthatjuk:

a) Az eszköz rövid nyélből és téglány formájú, bordázott lapból áll. A nyelet és a bordázott síkot ölelik körül a különféle díszítmények.

b) Az eszköznek nincs fogója, hanem a bordázott felület a körben díszített síkból, annak közepén emelkedik ki, néha 1-1,5 cm magasan. Ez a forma több lehetőséget kínál a szélek karéjozására, áttörésére, így ezek a darabok sajátos díszítésként is szerepelhettek, olykor talán függetlenül eredeti funkciójuktól.

c) Plasztikus kiképzésű, leginkább hegedűt vagy nagybögőt utánzó formák.

Bár nem lehet feladatomban ezen a helyen eszközünk díszítésének részletes elemzése, utalnom kell arra, hogy a díszítmények gyakran más funkciójú, alkalmanként más alapanyagú tárgyakról is átkerülhettek a csigacsinálokra, így azok alapján nem adhatunk bizonyos választ a származás, az eredet kérdéseire. Úgy vélem, hogy e tárgyak megalkotásában egyaránt szerepet kapott a funkcionális való megfelelés, valamint a faragó hagyományban jelen levő, rendelkezésre álló motívumkincs. Így ezeket az eszközöket az adott közösség önálló produktumának, megnyilvánulásának kell tartanunk még akkor is, ha előképeit máshol is fellelhetjük. Mint fentebb jeleztem, valószínű, hogy eszközünk elterjedésében szerepet kapott népcsoportok vagy foglalkozási csoportok migrációja, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ezek a tárgyak helyi, lokális kulturális önféjlődés produktumai. Bizonyos azonban, hogy elterjedésükben szerepet kaptak helyi faragók, ügyes kezű specialisták. Jól megfigyelhető, hogy ezek sikeres, ízléses készítményeit alkalmanként többen igyekeztek „lemásolni”, s így sajátos, „primitív” darabok jöttek létre, amelyek már csak nyomaikban őrzik az eredeti formát.

A fa példányok között fellelhetők egészen különleges darabok is, amelyeket megkülönböztetett hely illet meg a népi famunkák sorában. Ilyen mindenképp a 9. képen bemutatott, kecskeméti darab, amely bizonyára XVIII. századi hagyományokat őriz. Díszítménye egyaránt merít a korabeli címerábrázolások, valamint a templomi faragványok mintakincséből, ugyanakkor sajátos újrafogalmazását jelenti a „magas művészet” középkori hagyományainak.⁴¹

Az utóbbi évtizedekben faművesek, kisüzemek sima, dísztelen fa csigacsinálokat készítenek, amelyek boltokban is megvásárolhatók, s szélesebb körben terjednek.

3. A cserépből készült csigacsinálok ugyancsak lokálisan jelennek meg, a nádboardák mellett (11–12. kép). A ránk maradt példányok zöme egyértelműen a debreceni

39. Lajos Árpád 1963. 103–135.

40. Bereczki Ibolya szíves közlése.

41. Novák László 1982. 165. kép; Kecskemét, 1911 előtti gyűjtés. Katona József Múzeum. Ltsz.: 1058. Ezúton köszönöm meg Sztrinkó István szíves közlését.

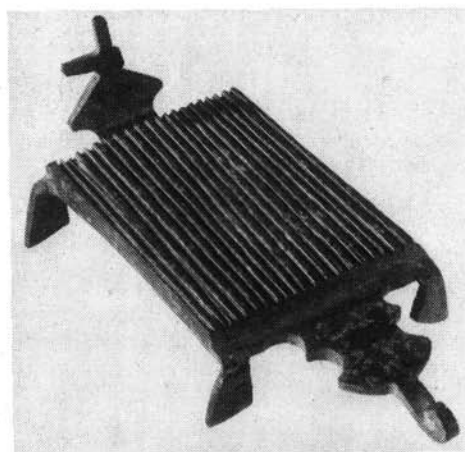

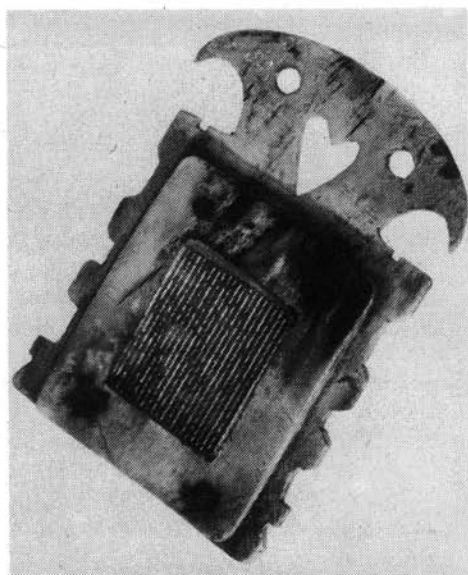
11. kép. Cserép csigacsínáló, Debrecen
(Néprajzi Múzeum)

12. kép. Cserép csigacsínáló, Debrecen
(Néprajzi Múzeum)

13. kép. Vasból készült csigacsínáló,
Déri Múzeum, Debrecen
(Hapák József felv.)

14. kép. Szaruból készült csigacsínáló borda,
Déri Múzeum, Debrecen
(Hapák József felv.)

agyagművesség emléke.⁴² Az a néhány darab, amelyeket a közgyűjtemények nyilvántartása más műhelyből származónak határoz meg (Hódmezővásárhely, Mezőtúr), bizonytalan eredetű. Különösen szembetűnő ez az egy-két vásárhelyi példány esetében, amelyek formailag a debrecenieket mintázzák, csak a mázuk barna.⁴³

A ránk maradt példányok zöme Debrecenben készült, a XIX. század második felében. Már Ecsedi István felhívta a figyelmet arra, hogy ezek kis fazekasok, még inkább pipás mesterek készítményei.⁴⁴ Igazolja ezt egy feliratos, datált példány is, melynek hátoldalán ez olvasható: „Készítette Veres Josef Kovács Susánának Ilendöseger(e) – Éljen, Vívát 1846-ba”. A készítő, Veres József 1835-ben lépett a debreceni pipakészítők sorába.⁴⁵

A cserép példányok zöld, fehér vagy barna ólomázásak, díszítményüket elsősorban a növényi motívumok alkalmazása jellemzi. Ez nem csupán a pipakészítők formai öröksége, hanem egy általános síkdíszítményrendszeré, amely különösen gyakran jelenik meg a régi kályhacsempéken. A húsos növényi levelek, a szimmetrikus szerkesztés, a kompozíció arányai magas szintű formakészítő hagyomány emlékeit őrzik.

A sík és a térbeli díszítmények váltakozása, a koronaszerű zárások, a belső arányok gyakran emlékeztetnek ugyan a fafaragványokra, mindez azonban nem jelenti, hogy a cserépből készült darabok a fa példányokat utánozták.⁴⁶ Sokkal inkább az agyagművesség hagyományainak folytatói, ami persze – sok vonatkozásban – nem zárja ki a közös gyökerek lehetőségét.

Figyelmet érdemel, hogy a régi cserép példányokon, ritkábban a fa eszközökön is, másfajta bordázat is előfordul, nem csupán az általánosan ismert, párhuzamosan vésett munkafelület (2. kép). Nem tudjuk biztosan, hogy ez csupán díszítmény-e, s elsősorban az ajándék funkcióhoz kapcsolódik, vagy egy korábbi, ma már ismeretlen tésztakészítő hagyomány emlékét őrzi.

4. A fém csigacsinálók kis számban maradtak ránk (13. kép). Kis területen terjedtek el: készítésük elsősorban a Közép-Tisza-vidék cigány fémműves hagyományaihoz köthető. A cigányok rézlemezéből, hidegen is formáztak csigacsinálót (ezek általában négy lábúak), de ismerünk öntött példányokat is.⁴⁷ Az utóbbiak formájukban és díszítményükben a rézöntés egyéb produktumaival, főként az övcsatokkal mutat egyezést.

A rézhez hasonlóan, ritkán bukkannak fel öntöttvas példányok, amelyek használatra ugyancsak lokális jelenség lehetett. Újabban vasból készült, gyári szövőgépeken alkalmazott bordadarabokat is felhasználnak a tészta készítéséhez, amelyeken vékony, 2-3 mm átmérőjű kötőtűvel sodorják az apró tésztát.

5. A fentebb ismertetett típusok mellett más, elvétve használt formával is találkozunk. Készítenek csigát bordás üveglapon; ezt alkalmanként réz-, vas- vagy fakerettel kombinálják. Nagyobb múltra tekintenek vissza azok a szaruból készült példányok (14. kép), amelyeket fésűs vagy csutorás mesterek remekeltek egykoron.⁴⁸ Békés megyéből csontból készült példányokról szól az emlékezet, amelyeket főleg módosabb asszonyok használtak.⁴⁹

42. A ránk maradt cserép példányok többségét a Déri Múzeum és a Néprajzi Múzeum őrzi.

43. Kiss Lajos a vásárhelyi fazekasság kapcsán nem tesz említést cserép csigacsinálókról. Nagy Vera közlése.

44. Ecsedi i. m. 46.

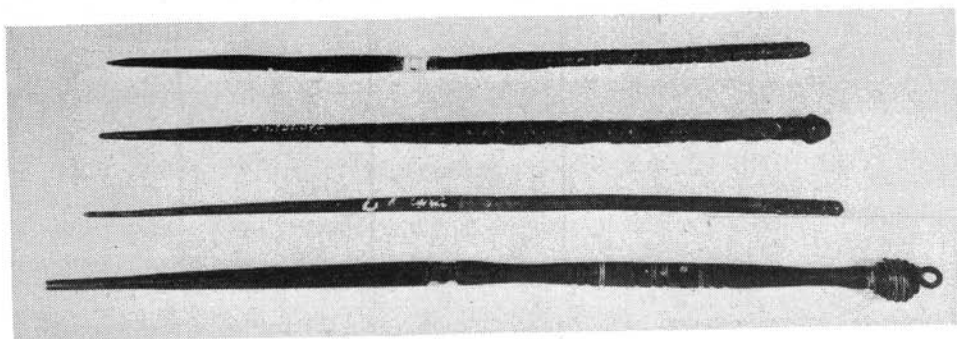
45. Varga Gyula közlése

46. Magyar Néprajzi Lexikon I. 500.

47. Bakó i. m. (1954) 247–248.

48. Ecsedi i. m. 46.

49. Szűcs Irén közlése

15. kép. Vastól és rézből készült csigacsináló

A csigacsináló eszköz nélkülözhetetlen tartozéka az aprócska orsó (*csigatű, pincergető, pedrő, pödrő, penderítő*), amellyel a még képlékeny téstát a bordás felületen végigsodorják (15. kép). Erre a célra igen gyakran a fonáshoz használt orsó hegyes szárát alkalmazták, de gyakran faragtak vagy esztergáltak külön erre a célra is apró orsócskát.

E 20-25 cm hosszú, 3-10 mm testvastagságú orsók között megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a fém – főleg sárgaréz és vas – példányok. Elsősorban a Tisza mentén terjedtek el, de felbukkantak Debrecen környékén is. Egyes példányaik lakatoslegények remeklései,⁵⁰ többségük azonban fémműves cigányok kezei alól került ki. Ezek maguk öntötték vagy rézhuzalokból hidegen alakították ki az aprócska eszköz tetszetős, karcsú formáját, aztán kalapálgatással és reszelgetéssel, apró rovátkákkal, hornyokkal, geometrikus elrendezésű vonaldíszekkel ékítették azokat – hasonlóan a pipaszurkálókhoz.⁵¹ A cigányok mellett készítettek rézorsókat azok a távirdai munkások is, akik a postai rézkábelekből be tudták szerezni az e célra alkalmas darabokat.⁵² Amíg a cigányok főleg értékesítésre, az utóbbiak elsősorban ajándékozásra készítették a fémorsókat, melyek közül egyesek több használó generációt is kiszolgáltak, s az egyik bordától a másikra öröklődtek.

Az orsók elhelyezésére gyakran a csigacsinálóban alakították ki helyet: az eszköz „talpán”, alátámasztó lapján fúrtak lyukat, ahová beszúrhatták.

A csigacsináló helye általában a konyhai asztal fiókjában, konyhai szekrények, kredencek vagy a szobai komód fiókjában volt. Bakó Ferenc gyűjtése szerint Tiszaigáron és környékén a szobai falon függő képek vagy a tükör ráámájának sarkába illesztették.⁵³

Bakó – jelzett gyűjtése alapján – azt is felveti, hogy ehhez az eszközhöz talán „ma már homályba vesző, mágikus képzet fűződött”, mivel a csigacsinálóban egy idősebb asszony arra figyelmeztetett egy lányt, hogy ne adja ki a kezéből, mert az idegenek *megrontják* azt.⁵⁴ Magam úgy vélem, hogy az említett példa nem ezzel az eszközzel kapcsolatos mágiát őriz, hanem annak az általános hagyománynak része, hogy a parasztember általában nem szívesen adta ki kezéből munkaeszközzeit, különösen nem az élelemkészítés kellékeit.

50. Ecsedi i. m. 40–41.

51. Bakó i. m. (1954) 247.

52. Bencsik János közlése

53. Bakó i. m. (1954) 248.

54. Bakó i. m. (1954) 248.

Összefoglalás helyett

A csigacsinálók formáinak, típusainak rövid ismertetése több, eszközünk szempontjából is lényeges vonatkozásra utal még. Mindenekelőtt arra, hogy az apró szerszámok díszítettsége, gondos megmunkálása önmagában is jelzi megkülönböztetett szerepüket: *díszítő* és *ajándék* funkciójukat. S ha figyelembe vesszük azt is, hogy a fa, de különösen a kerámia és öntött réz példányok – bordáik minősége miatt – gyakran alig alkalmasak a tészta készítésre, ill. csak gyengébb minőségű munka elvégzésére jók,⁵⁵ akkor valószínűnek tűnik, hogy ezeknek a díszes eszközöknek főleg „társadalmi” funkciójuk volt – az egyszerű nádbordák mellett: szerelmi ajándékok voltak elsősorban, amit a díszítmények rendje, a felbukkanó szövegek, jelek, monogramok, évszámok is hangsúlyoznak.

A fa, kerámia, fém, szaru stb. példányok csak kis körzetekben, helyi ízlésbeli indításból, lokálisan elterjedve épültek be a mai Magyarország keleti felében általánosan használt szövőbordaszerű eszközök közé. A helyi formák általában megmaradtak egy-egy kistáj határain belül, s annak ellenére nem jutottak el más régiókba, hogy a készítőik piacokon és házalva is árulták azokat.

Figyelembe véve eszközünk elterjedési területét, a ránk maradt példányok lelőhelyeit, azok datálását, valamint a szóföldrajzi adatokat, meg kell kísérelnünk választ adni e tárgy típus kialakulásának, történetének alapvető kérdéseire, még ha azok nem is igazolhatók egyértelműen. A legkorábbi ismert példányok és a gyűjteményi anyag szóródása azt sejtetik, hogy eszközünk már a XVIII. század utolsó harmadában ismert volt Debrecenben, s talán közvetlen környékén is. Bizonyára az sem véletlen, hogy az ugyancsak korainak tűnő, kecskeméti példány szintén polgárosultabb, városi környezetből származik. S itt az eredet kérdéséhez érkezünk, hogy a csigacsinálás legkorábbi eszköze a szövőborda, melynek „ötletéből” később sajátos, speciális formák alakultak ki rézművesek kezén. Ám ennek határozottan ellentmond az, hogy ez az igényes, sok tojást igénylő tésztaféle aligha lehetett részese a XVIII. századi vagy még korábbi jobbágyi–paraszti táplálkozásnak. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy készítése nemesi–polgári környezetből ered, s ehhez már bizonyára igen korán speciális eszköz állt rendelkezésre. E tésztaféle készítésére, előállítására a paraszti háztartásban régtől jelen levő eszköz, a szövőborda is alkalmas volt. Ennek révén valószínűleg meg – elsősorban a múlt század közepétől, az életszínvonal és a paraszti táplálkozási kultúra nivójának emelkedésével – e tésztaféle „adaptálása” a paraszti konyhán, ahol aztán megkülönböztetett szerepét a közelmúltig megtartotta. Nem zárható ki persze az sem, hogy a nemesi–polgári háztartásokban is nádbordaszerű eszközön „született” meg először ez a tésztaféle. Az azonban aligha valószínű, hogy a parasztasszonyok szövőszékbordájáról indult volna a nemesi–polgári, városi konyhák felé.

Figyelembe véve az elnevezések változatosságát, a formák gazdagságát az ország keleti felében, továbbá azt, hogy Nyugat-Magyarországon máig sem terjedt el általánosan ez a tésztaféle, úgy vélem, hogy eredetét mindenképpen a Tisza mente, s főleg a Tiszántúl változatos táplálkozási kultúrájában kell keresnünk, s nem kizárt, hogy éppen a cívis város, Debrecen környékén. Mindez persze újabb, s egyelőre – adatok hiányában – meg nem válaszolható kérdést is felvet: nem tudjuk ugyanis, hogy ez a tésztaféleség etnikus specifikum-e a magyarságnál vagy annak párhuzamai, netán előzményei. *Mátyus István* Diétetikájában említi, hogy hozzánk a *laskákat* (összefoglaló név) Norinbergiából hozzák, s már a XVIII. században szerepel nürnbergi száraz tészta egy szebeni,

55. Erre már Ecsedi is felhívta a figyelmet (1935. 46.). Utal rá Csilléry Klára is, aki a szerelmi ajándékok kapcsán kifejti, hogy a túldíszítés gyakran rontja a tárgy eredeti, funkcionális értékét. *Csilléry Klára* 1976. 121.

nyomatott vámtarifában.⁵⁶ *Krunitz J. G.* munkája 1816-ban a mai csigánkhoz hasonló tésztaféléit említi, melyet bordázott keményfa formán mintáznak, ha nem is ehhez hasonló módon.⁵⁷ Igaz, hogy a legkorábbi ismert debreceni példányok régebbiek ennél, mégsem zárható ki azonban, hogy ez a tésztaféle vagy hozzá hasonló, ismert lehetett a délnémet tészta területeken, vagy Nyugat-Európa más tájain. Ismerve Debrecen korabeli kapcsolatait a művelt Nyugattal, valamint a város magas szintű céhes iparát, a céhek kapcsolatait, diákok és céhlegények vándorlásait, ugyancsak nem zárható ki a kapcsolatok megléte.

A közvetlenül érintkező kulturális zónában, a szomszédos népeknél nincs nyoma annak, hogy ez a tésztaféle elterjedt volna. A szlovák és a lengyel területeken az ünnepi, főleg lakodalmi táplálkozásban nem kaptak megkülönböztetett szerepet a levesek, s nem tudunk megkülönböztetett formájú száraz-, ill. levestészta-ról. Román párhuzamokat nem ismerek, dél felé haladva pedig, úgy tűnik, csökken a csigához hasonló, erősen tojásos tészta jelentősége.⁵⁸

Amíg tehát nem bukkannak fel párhuzamok a szomszédos népektől vagy Európa más tájairól, addig ezt a gyúrt levestésztát jellegzetesen magyar ételnek kell tartanunk, ami persze – sajátos formájától függetlenül – része a dél- és közép-európai búzatermő vidékek sajátos táplálkozási vonulatának, jellegzetes „tészta-övezetének”.⁵⁹

IRODALOM

Bakó Ferenc

1954. A tiszai cigányok fémművészete. NÉ. XXXVI. 239–258.

1955. Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. Ethn. LXVI. 355–408.

Ballagi Mór

1873. A magyar nyelv teljes szótára. Pest

Bálint Sándor

1957. Szegedi szótár I–II. Szeged

Bátty Zsigmond

1906. Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest

Bóka László

1931. Csigavígtaposás. Ethn. XLII. 98.

Csilléry Klára

1976. A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. Ethn. LXXXVII. 103–132.

Csokonai Vitéz Mihály

1981. Minden munkája. Versek. Budapest

Czuczor Gergely–Fogarasi János

1865. A magyar nyelv szótára III. Pest

Ecsedi István

1935. A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen

Gunda Béla

1978. Bátty Zsigmond. Budapest

Gunda Béla–Krompacher Bertalan–Szendrey Ákos

1939. Bátty Zsigmond irodalmi munkássága. NÉ. XXXI. 363–374.

56. Kisbán Eszter szíves közlése.

57. *Krunitz, J. G.* 1816. 811.

58. Bódi Erzsébet közlése.

59. Ezúton köszönöm meg Kisbán Eszternek és Bódi Erzsébetnek, hogy tanulmányom megírásában – számos adattal és hasznos tanáccsal – segítségemre voltak.

- Hegy Imre*
1964. A lisztminőségek és a tésztaételek összefüggése. Ethn. LXXV. 362–383.
- Huseby Éva Veronika*
1983. Fogalmak és élettörténetek az identitás vizsgálatához Cserépfalun. Debrecen
- Istvánffy Gyula*
1894. Mátraalji palóc lakodalom. Ethn. V. 38–51.
1898. Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. IX. 305–315.
- Kardos László*
1943. Az Órség népi táplálkozása. Budapest
- Kruenitz, J. G.*
1816. Ökonomisch-Technologische Encyclopedie. Bruenn
- Lajos Árpád*
1963. Díszes fadaragás a Hór völgyében. HOM Évk. III. 103–135.
- Madarassy László*
1931. A „csigacsináló”. Ethn. XLII. 34–35.
- Magyar Néprajzi Lexikon I.* Budapest, 1977.
A magyar nyelv értelmező szótára IV. Budapest, 1961.
- Novák László*
1982. Mezővárosi népművészet – Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. Nagykőrös
- Prasličková, Maria*
1979. Brdárstvo a vostinarstvo. Rimavska Sobota
- Szabó T. Attila*
1978. Erdélyi magyar szótörténeti tár II. Bukarest
- Szendrey Ákos*
1938. A népi élet társas összejövetelei. Ethn. XLIX. 124–138.
- Szinnyei József*
1893–96. Magyar tájszótár I. Budapest
- Thury József*
1890. Kiskunhalas néprajza. Ethn. I. 381–410.
- Tolnay Vilmos*
1935. Ismertetés Ecsedi István: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása című könyvéről. NÉ. XXVII. 127–128.
- Trencsény Lajos*
1894. Lakodalmi szokások Hajdúhadházon. Ethn. V. 254–262.
- Új magyar tájszótár I.* Budapest, 1979.
- Viga Gyula*
1984. A csigacsinálás alkalmi és eszközei a Bükkalján. HOM Közl. 22. 113–121.

**EIN SPEZIELLES GERÄT ZUR NUDELHERSTELLUNG
BEI DEN UNGARN
(Das Täfelchen für die Schneckennudeln)**

In der volkstümlichen Ernährung der Ungarn spielten, wenn auch von Landschaft zu Landschaft mit unterschiedlicher Bedeutung, die aus verschiedenen Fleischsorten gekochten Suppen eine wichtige Rolle. In diese Fleischbrühen kochten die Frauen dann aus Eiern gefertigte Teigwaren. So gibt es in den verschiedenen Landschaften Traditionen dafür, welche Nudelform in welcher suppenart geschmacklich am besten zur Geltung kommt. Unter all diesen nahm sich aber jene Teigwarenart besonders heraus, die auf einem kleinen Gerät mit gerillter Oberfläche und mit Hilfe einer kleinen Spindel hergestellt wurde (Bild 1). In der vorliegenden Studie wird – anhand von Sammlungen aus den ungarischen Museen – eine Typologie der Formen dieses Gerätes geliefert.

Gleichzeitig wird hier gezeigt, wie die landschaftlich-volkstümlichen Bezeichnungen für die Teigwarenarten mit dem Alter und der Verbreitung der einzelnen Gerätetypen übereinstimmen. Diese Studie liegt – wenn auch mit abweichendem Bildmaterial – auch in deutscher Sprache vor: *Béla Gunda–László Lukács–Attila Paládi-Kovács* (Hrsg.): *Ideen, Objekte und Lebensformen*. Székesfehérvár 1989. 257–270.

Gyula Viga

A GYERMEKMUNKA A MATYÓSÁGNÁL

FÜGEDI MÁRTA

A paraszti társadalomban a gyermekek életének, a parasztélet rendjébe való belenevelődésnek, a hagyományos közösségbe való beilleszkedés normákhoz kötött folyamatának szerves része a munka.¹ A paraszti életben a mindennapokba észrevétlenül beépülve összefonódott a nevelés, tanítás a munkával, a szórakozással, játékkal. A paraszti munkaszervezet a nevelés és a munkavégzés folyamatát tehát nem különítette el. A gyermek, az ifjú a termelőmunka gyakorlata közben sajátította el a munka fogásait, hagyományait, mégpedig korának megfelelő szinten és jelleggel – állapítja meg Szabó László a paraszti munkaszervezet elemzésekor.² A gyerekeknek a családi munkaszervezeten belül elég pontosan körülírható, hagyományos feladatkörük volt. A kötelességek hagyományos rendszere minden gyermeket érintett, s nem egyénenként, hanem kortársaikkal együtt találkoztak a feladataikkal. „A korcsoport együtt vette az akadályokat, a szülői feladatmegjelölés nem vonta maga után a gyerekeknek a csoportból való kivonulását, így a feladatok jelentkezése a korcsoport természetes tevékenységként tudatosult” – írja Németh Imre.³

A gyermekek élete a munkára nevelés szempontjából különösen tanulságos egy olyan zárt, hagyományörző közösségben, mint a dél-borsodi matyóság.⁴ A matyókat nagyon szorgalmas, dolgozó, nagy munkabírási népek tartotta a közvélemény. A múlt század végén, a Néprajzi Társaság millenniumi ünnepi ülésén, a Néprajzi Falu ismertetése során így szóltak róluk: „... Nagyon conservatívek viseletükben és szokásaikban, felettébb munkások és vallásosak . . .”⁵ A szorgalmas, munkabíró matyóság az idegenben vállalt summásmunka révén is növelte jó hírét, tekintélyét, már a múlt század végétől. A summáság jelensége Mezőkövesden néhány év alatt tömegessé vált, a matyók a legkeresettebb, legjobban becsült csoportjai lettek ennek a nehéz, kemény munkavállalási formának. „Kiválóan jól fejlett, erőteljes munkásnép”-nek emlegeti Mezőkövesdet és környékét a korabeli sajtó.⁶ A Puszták népében Illyés Gyula is dicséri az Alföldön megismert matyó summásokat: „A kövesdiek mind jó munkások voltak, szorgalmasak, ügyesek és igénytelenek. De nemcsak tisztaság és munka tekintetében múlták felül a pusztaiakat . . .”⁷

1. A gyermekélethez, a belenevelődés vizsgálatához alapvető munkák Kresz M., 1949., *Gönczi F.*, 1937., *Gazda K.*, 1980.

2. Szabó L., 1967. 229.

3. Németh J., 1966. 248.

4. A matyó gyermekélet néprajzi vizsgálatához vö. Istvánffy Gy., 1896., *Fludorovics Zs.*, 1913. 219–248., *Györfy I.*, 1929. 75–81., *Herkely K.*, 1938. 223–225., *Fügedi M.*, 1989.

5. Idézi Fél E.–Hofer T., 1979. 3.

6. *Sárközi Z.*, 1959. 29.

7. *Illyés Gy.*, 1948. 246.

A matyók helyi hagyományai, a zárt közösség elvárásai következtében a nevelés középpontjában a munka és a szigorú vallás-erkölcsi normák elsajátítása állt. A közösség legfőbb értékmérői is erre vonatkoztak. Értékelték és elismerték az ügyes, szorgalmas, munkabíró, azaz „jó dógos” fiataalt. Nem hagyható figyelmen kívül emellett az sem, hogy a matyók országos arányokat meghaladó szaporodása következtében is a sok gyerek, a „nagy család” a mezőkövesdiek életének természetes része volt. A gyermekek családon belüli helyzetét így nagymértékben az határozta meg, hogy minél kevesebb gondot okozzanak a család munkájában, s minél előbb részt vállaljanak a családi munkamegosztásban. A tanulmány a matyó gyermekek munkába való belenevelődését, a családi munkaszervezetben való részvételét mutatja be korcsoportonként, e tagolódáson belül is kiemelve az életszakaszok helyi jellemzőit.⁸

A kisgyermekek életében szinte egyszerre jelent meg a munka és a játék, a kettő ebben az életkorban sokszor el sem választható egymástól. Játékaikban a gyermekek a felnőttek munkáját, életét utánozzák, így a munkát részben játékszerűen tanulhatják meg, és nem válik el egymástól a tanulás kényszer és a játék szórakozás jellege. A játéknak tehát komoly gyakorlati funkciója van a paraszti munka megismerésében és a paraszti életmódra való felkészítésben.⁹ A közös játékok mellett már meglehetősen korán szétválik, elkülönül nemek szerint is a gyermekjáték: a fiúk az apjuk, a lányok pedig anyjuk munkáját játszották idejük jelentős részében.

A kislányok babát készítettek csutkából, két fadarabból. Ruháját, fejét a helyi viseletnek megfelelően igyekeztek elkészíteni, így már a babák öltöztetése is a viselet összeállításának szabályaira tanította a kislányokat. A babázás kapcsán elsajátították a családban látott gyermekgondozást, nevelést, szokásokat, s ezzel gyakorolták, elmélyítették ilyen témájról ismereteiket. A kislányok eljátszották a hagyományos családi ünnepeket, keresztelőt, lakodalmat és temetést is. Főzőcskéztek az ünnepnek megfelelően, jelzesszerűen elkészítették az egyes szokások kellékeit, tárgyait, kiosztották a szerepeket. A kisfiúknak állatok, szerszámok, járművek kicsinyített mása készült krumpliból, csutkából, kukoricaszárból, fadarabból. Egész állatsapat összegyűlt így, hozzá vályú, gémeskút is. Ezekkel aztán a jószágokkal kapcsolatos mindenfajta munkát el lehetett játszani.

A játék mellett a munka a mindennapi életnek is természetes része volt, egészen kicsi gyermekkortól. Már a 2-3 éves kicsi gyerek is kapott apró megbízásokat, kisebb feladatokat: „hozd ide, vidd ki, fogd meg munkát”. Ezzel egyrészt „rászoktak a dologra”, másrészt pedig a feladat lekötötte őket, nem kellett a felügyeletükre, fegyelmezésükre külön gondot fordítani. Sokszor csak azért ad megbízásokat az anya a kisgyerekeknek, hogy lefoglalja. A néhány éves gyerek már tudta ringatni kistestvére bölcsőjét, vagy beszédével, játékával lekötötte az ülcsikben, állókában lévő kisebbet, s ezzel tehermentesítette anyját. A gyermek ügyeskedését, igyekezetét ugyan néha megdicsérik a felnőttek, de csak módjával, így a munkában való részvétel, a feladat elvégzése a gyermek számára már kiskorban természetes kötelességgé válik.

A 4-5 éves gyermek már komoly segítséget jelentett a ház körül.¹⁰ Tűzrevalót, vizet hordtak, az étel előkészítésében segítettek, részt vettek a nagytakarításban, sepregettek, poroltak, virágot locsoltak, segítettek a csirkék, jószágok ellátásában, megfésülték, felöltöztették kistestvérüket. „Kicsi húzta a kisebbet” – mondták. „Mikor édesanyánk kora reggel elment a templomba, kiadta, mit végezzünk el, mire hazajön. Na-

8. A tanulmány egy terjedelmesebb, a matyó fiatalság hagyományokba való belenevelődésének folyamatát és helyi jellemzőit vizsgáló munka része.

9. A játék és munka összefüggéseiről vö. *Kresz M.*, 1949. 64., *Németh I.*, 1966. 244. és *Gazda K.*, 1980. 134.

10. Vö. *Dala J.-Erdélyi T.*, 1941. 49.

gyon törekedtünk, hogy minden készen legyen. Még a lóca fogai közül is kitörölggettük a port.”

A kisebb gyerekek jellemző munkája volt a mezőn való gyűjtögetés. Csapatostól jártak füvet szedni, kukoricacsutkát gyűjtöttek tüzelőnek, aratás után kalászt „bengészni” jártak a tarlóra, gyógyfüveket gyűjtöttek, s mindezzel jelentős segítséget nyújtottak a családnak.¹¹ A mezőn járva a gyerekek megismerték a természetett és vadon termő növényeket, ezeknek felhasználását, felfedezték és megtanulták a fogyasztható és gyógyításra alkalmas vadnövényeket, ásványi anyagokat, a madártojást.

Már egészen kicsi gyerekekre rábízta a jószágok legeltetését is. Legtöbbit a libát kellett legeltetni, mert a többi állatot kihajtották a nyájba. A libákat kora reggel kihajtották a gyepre, vagy hordás után a tarlóra, és kora délután kellett hazahajtani. Az állatok őrzése közben jutott idő a „cimborákkal” való játéokra is. A legeltetés közben pedig megismerkedhettek a rájuk bízott jószágok viselkedésével, tulajdonságaival is.

Megállapítható, hogy a gyermekmunkának kisgyermekkorban még komolyabb gazdasági értéke nincs, inkább kiegészítő, a felnőttek munkáját segítő szerepe van. A gyermek elsősorban részfeladatokat lát el, amellyel játszva-tanulva nő bele a munkába.¹²

A munkára nevelésnek, az egyes munkák megtanításának kialakult rendszere nem volt. A legtöbb munkát a valóságban, látásból, gyakorlatból szinte magától sajátították el a gyerekek. Szinte csak néhány szóval, biztatással, esetleg a bonyolultabb fogások megmutatásával igazították el őket a szülők, a felnőttek.¹³

A mezei munkákkal korán megismerkedtek a gyerekek, kapálni, markot szedni ugyanis már a kicsiket is kivették magukkal a szülők. Ha a felnőttek letették a szerszámot, a gyerek rögtön próbálgatni kezdte. Ha a kapával elcsapta a lábát, azzal vigasztalták, „nem baj, így tanulsz, akkor lesz jó, ha már hétszer elcsaptad a lábad”. Aratásnál a gyerekek segítettek kötelet csinálni, és terítgették le azt előre. Húzgálták össze a kévéket, gereblyéztek, ahogy a munka kívánta. Ha a felnőttek letették a kaszát, a fiú felkapta és próbálgatta, hiszen a kaszálni tudás a legények értékmérője volt. A felnőttek néhány szóval tanígtatták, eligazították, hogy csinálja: „Úgy jártasd a karodat, hogy a cipő ne maradjék alatta!” Cséplésnél a pelyvát húzták és hordták a gyerekek, a nagyobbak már a töreket is. Részt vettek a gyerekek a kukoricafosztásban, babfejtésben, mákféjtésben és minden olyan munkában is, amelyhez sok munkáskézre volt szükség.

A gyerekek munkába tanulását meghatározta a család anyagi helyzete, a gazdaság követelményei is; ahogy Mezőkövesden megfogalmazták: „a szükség diktált”. A jógazda gyerekeit sem kímélték, hiszen ott is sok munkáskézre volt szükség a gazdaságban. A szegényebb családok gyerekei pedig elsősorban azért kényszerültek a minél korábbi munkavégzésre, hogy segítsék a család anyagi helyzetét, vagy éppen egy éhes szájjal kevesebb legyen otthon.

A gyerekek munkába vonását, munkavégzését és a munkák megosztását az anyagi helyzet mellett meghatározta a család nagysága, a gyermekek száma is. Minél nagyobb volt a család, annál szigorúbb volt a rend, annál nagyobb szükség volt a gyerekek munkájára is. Ahol sok fiú volt, utánuk mindig több a dolog, ott a lányok hamarabb dolgoztak. A sok gyerek között mindig a legnagyobbnak jutott sok dolog, különösen az elsőszülött lánynak, aki szinte anyja helyett vezette a háztartást, és nevelte, gondozta kisebb testvéreit.

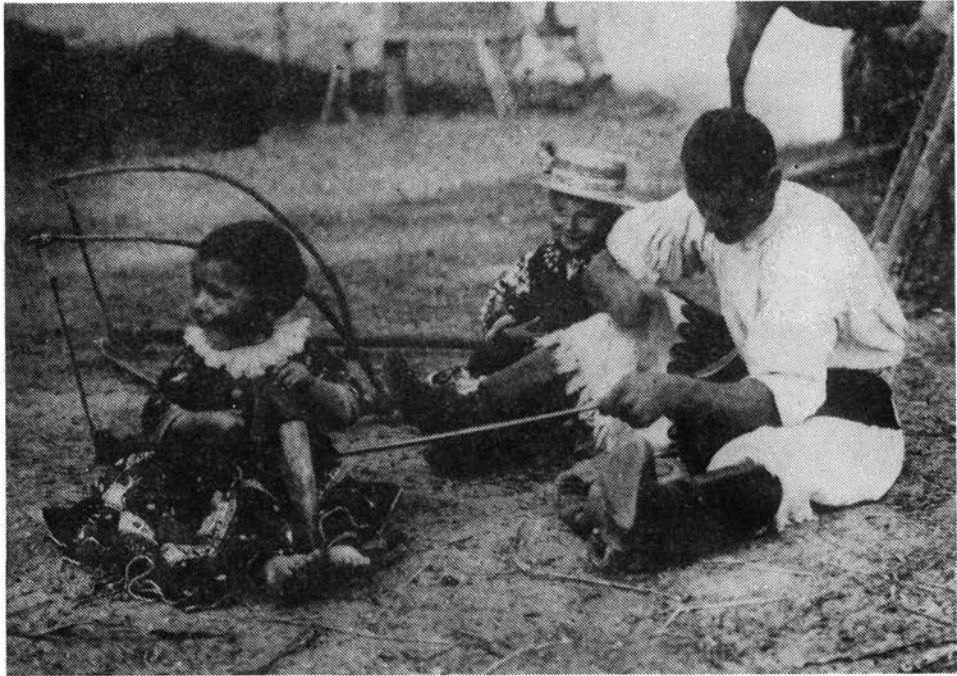
11. Vö. Répászky Z., 1981. 45–46.

12. Vö. Németh I., 1966. 246. és Németh I., 1979. 352.

13. Vö. Kresz M., 1949. 36.

1. kép. Nagyobb lányka kistestvérét dajkálja. HOM ltsz.: 1754.

2. kép. Férfi kaszát fen, mellette gyermekei. Kóris Kálmán felv., HOM ltsz.: 2398.

A két nem munkaköre a nevelődés során fokozatosan elkülönült. Ezt a folyamatot a matyók életmódja, a gazdálkodás rendszere még inkább elősegítette. A fiúgyermeknek egyre inkább apja mellett volt a helye, s a férfiak munkáival ismerkedett, mind az állatgondozásnál, mind a mezei munkákban. A lány pedig a női munkákat, a háztartás, az otthoni gazdaság ellátását tanulta, a sütés-főzés, mosás munkáiból vállalt egyre nagyobb részt, valamint kistestvérei gondozását végezte. Mindezekhez társult nem utolsósorban a Mezőkövesden kiemelkedő jelentőségű varrómunka. A fentiek alapján általánosságban megállapítható, hogy a fiúgyermeket inkább az apja, a lányt pedig inkább anyja nevelte.¹⁴

„Az iskola küszöbének átlépése határhő a gyermek életében. Ettől fogva fokozatosan fogyatkoznak önfeledt, gondtalan napjaik, s szaporodnak a kötelességeik. Ahogy szellemekben gyarapodnak, többet és többet kell tanulniok, ahogy testiekben erősödnek, nagyobb és nagyobb részt kell vállalniok a gazdasági és házi munkákból” – írja Gazda Klára az eszternelki gyermekekről írott monográfiájában.¹⁵ Az iskolának sem a szülők, sem a gyerekek nem tulajdonítottak általában nagy jelentőséget. „Tulajdonképpen annyi értéket láttak benne a parasztszülők, hogy az írás, olvasás, számolás elemeit elsajátították a gyerekek. Amikor ezen túljutottak, már a hasznot hajtó munkák felé irányították inkább a gyerekeket . . .”¹⁶ A mezei munkák idején sok gyerek hiányzott, s csak az őszi gazdasági munkák befejeztével kezdtek el iskolába járni, s mihelyt kitavaszkodott, ismét szükség volt otthon a gyermeki munkaerőre, sorra kimaradtak az iskolából. Ezt igazolja a Mezőkövesd levéltári iratai között megőrzött 1885-ös bizottmányi jegyzőkönyv feljegyzése is:¹⁷ „A szülők csakis az őszi gazdasági munkák teljes bevégezése után, október, sőt november hóban adják fel gyermekeiket, és mert a város lakosságát legnagyobb részben a földművelő osztály képezi, kétségtelen, hogy a tanköteles gyermekek igen csekély beszámítással ezek gyermekeiből állván, a szülők egy évben sem mulasztják el a törvény kedvezésével élni, és gyermekeiket saját gazdaságukban alkalmazhatása végett már május hóban visszatartják az iskolabajárás-tól . . .”

A több-kevesebb iskolás év után – néha helyett – a gyermeket már általában pénzkereső munkára fogják. A lányokat „kiscselédnek”, „pesztonkának” adták, a fiúkat pedig lóhajtónak, kispászornak szegődttették el. Gyakran egész kis gyerekeket odaadtak napszámba is. Mezőkövesdről például Eger környéki szőlősgazdákhöz szegődtek el a gyerekek 1-2 hétre egyelni, iloncázni, és más időszakos munkákra.

Sok kisgyerek a munka révén már korán elkerült a szülői háztól, sőt falujából is. Az 1920–30-as években az alföldi tanyás gazdák például kocsival jártak Mezőkövesdre gyereket fogadni „kiscselédnek”.¹⁸ Jászszentandrásra például a szerződés áprilistól novemberig szólt, 2 mázsa búzáért meg egy pár szandálért. Libát, malacot, tehenet őriztek a gyerekek, az istállóban háltak, sokat szenvedtek és nélkülöztek. Sok gyerek már útközben a szekérről megszökött, de volt, aki a tanyáról gyalogolt haza. Apjuk azonban gyakran visszavitte őket, nem hagyhatta elveszni a fizetséget. Egy korabeli újságcikk a következő címmel tudósít az olcsó gyermekmunkaerőről:¹⁹ „Itt az olcsó fiú, itt a jó lány!” A híradás szerint egy szekéren 20 gyermeket vitt Kövesdről a jászszentandrasi

14. Németh I., 1979. 352.

15. Gazda K., 1980. 59.

16. Vö. Györgyi E., 1979.

17. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Mezőkövesd nagyközség iratai. Bizottsági jegyzőkönyv 1876–1887. Az 1885. május 2-i bejegyzés. Idézi *Sárközi Z.*, 1975. 171.

18. Vö. *Herkely K.*, 1939.

19. *Tóth K.*, gy., Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára (továbbiakban: HOM NA.) Itsz.: 2720/2.

3. kép. Cséplés. HOM NA. ltsz.: 3753/7.

4. kép. Nyomtatás lóval. HOM NA. ltsz.: 3753/15.

vásárra egy asszony, 6 hónapra adta el őket disznó- és libapásztornak, a nagyobbakat marokverőnek. Áruk 15 és 25 pengő között volt.

A gyerekek a summásmunkából is kivették részüket. A 6-10 éves gyereket konyhamalacnak nevezték, mert a gazdasszony mindenese, segítsége volt. A kicsit erősebbek vízfordóként dolgoztak. Bizony, még alig bírta el a válluk a csobolyót, gyakran nagy távolságról cipelték a vizet. Emellett tüzet raktak, gallyat gyűjtöttek, nyársat vágtak, minden felnőtt parancsolt nekik.²⁰ A summásgyerekek is korán kiszakadtak tehát a család és a falu közösségéből, bizonyos korai önállóságra kényszerültek, de a summásbanda szervezetében mégis saját közösségük felügyelete alatt voltak.

A kislányok munkái között Mezőkövesden kiemelkedő szerepe volt a varrásnak, a matyó hímzés készítésének.²¹ Az alig néhány éves kislányok, „mihelyt a tűt felbírták”, már próbálkoztak a varrással. A 4-5 éves kislány már elkezdett „zsucskolni”, azaz öltögetni. A kislányok elsősorban családi körben, anyjuktól, nagyanyjuktól tanulták a varrást. Az olyan írő- és varróasszonyok családjában, ahol állandóan szinte az egész rokonság együtt varrt, valóban belenőttek és belenevelődtek a kislányok a varrás munkájába, az ezzel kapcsolatos ismeretekbe, hiszen mindig ezt látták maguk körül.²² Sok matyó kislány magában vagy szinte teljesen titokban kezdte el a varrást próbálgatni kis rongydarabon, vagy éppen a kötője sarkán. Az asszonyok szerették azt a lánygyereket, aki mindig a varrók között, a „tanyán” forgolódott: „ebből lesz valami, mindig itt kuporog” – mondták.

A kislányok varrni tanulása ugyan nem tervszerű, tudatos tanítással történt, inkább a megfigyelés irányította a tanulásukat, ennek ellenére a varrás mint munka megtanulásában bizonyos rend is kialakult. Első feladatnak azt tekinthetjük, amikor tűbe fűzték a pamutot, a selymet. Míg annyi tű volt odakészítve, ahány szint használtak a minta kivarrásához. Ez a munka a színek megfelelő használatával való megismerkedést is jelentette. A kislányok első tanulódarabja egy kis darab rongy, zsebkendő volt, melyre valamelyik asszony „írt” néhány motívumot. Kaptak hozzá pamutmaradékot vagy ún. „tépődött” selymet, amivel a felnőttek már nem varrtak. Az egyes motívumok varrási technikáját mind külön meg kellett tanulni a gyerekeknek. „Majd a másik jobb lesz” – biztatták az asszonyok őket.

Mire a kislányok iskolába kerültek, már szinte mindegyik önállóan tudott varrni. Sokan a rajzolásal is kísérleteztek, kalendáriumba, az imakönyvbe „írták”, utánozták az elseset mintákat. A lányok az iskolában is sokat varrtak a kézimunkaórákon.²³ A tanítónő az ügyesebb kislányokkal magának is dolgoztatott, és ez az ingyenmunka dicsőségnek számított, mert a varrni tudás elismerését jelentette. Az ügyesség elismerése volt az is, hogy anyja, nagyanyja megengedte a kislánynak, hogy a varrójába besegítsen. Az ügyesen varró gyerekeket sokszor húsvét előtt kikérték az iskolából, hogy segítsenek a böjti surcok, lobogós ujjú ingek, korozsmák varrásában.²⁴ Az ügyesebb lánykák tehát már nagyon korán saját vagy családi szükségletre is dolgoztak, és pénzért is varrtak.

A rövidebbre-hosszabbra nyúlt iskolás évek után jelentősen megváltozott a fiatalok élete. Mind a családon, mind a faluközösségen belül másképp kezelték már az „iskolahagyottakat”, a serdülőket.²⁵ Életükben mind komolyabb helyet foglal el a munka és a felnőtt életre, munkára való felkészülés. A serdülő gyereket már komoly

20. Vö. *Dala J.*–*Erdélyi T.*, 1941. 98.

21. Vö. *Fügedi M.*, 1981. 69–74.

22. Vö. *Dajaszászné Dietz V.*, 1952. 139.

23. *Sárközi Z.*, 1975. 139.

24. Vö. *Dajaszászné Dietz V.*, 1952. 140.

25. Vö. *Morvay P.*, 1958.

5. kép. Varrótanya a század elején. HOM ltsz.: 6571.

6. kép. Kukoricafosztás. Györffy István felv., 1929. HOM ltsz.: 1961.

munkaerőnek tekinti a család. Nemcsak a családon belüli munkamegosztásban számítanak rá, de rendszeres gazdasági hasznot hajtó, sőt pénzkereső munkát is végez. Meg is szólják, aki a munka helyett a játék felé kacsingat. A legtöbben azonban ebben a korban már úgy beleszoktak a munkába, hogy nem kellett őket kötelességükre figyelmeztetni.²⁶

A suhanc fiú már „kikíváncozott” az ólba, apjához és a férfiakhoz. Ezután ott volt a hálólhelye is, a tüzelőben. Az ól kényelmes „tanyája” volt a matyó férfiaknak. Öregebb emberek, legények összegyűltek esténként a tüzelős ólba „tanyázni”.²⁷ A tüzelést és a beszélgetést az öregebbek irányították, a termésről, a jószágokról, az időjárásról, a politikáról egyaránt szó esett ilyenkor. A suhancok és legények tanyázása a tüzelős ólban a férfiakhoz való tartozás és az elkülönülés megnyilvánulása volt. A fiatalok hallgathatták a felnőttek beszélgetését, így ismereteket, tapasztalatokat szereztek, tanulhatták, elleshették a férfiak viselkedését, szokásait.

A fiú apja mellett tanulta a férfiak munkáját az állatgondozásban és a mezei munkákban is. E korban már sok munkát önállóan végez, néhány nehezebbet pedig most kezd megtanulni. Meg kell tanulnia a kaszálást, és bírnia kell majd a teli zsákot is, hiszen hagyományosan ez volt a legények értékmérője, a felnőtté válás próbája.²⁸ A suhancok – bár sokszor teljes értékű munkát végeztek velük – a summásságnál csak félrészesnek, félkezesnek számítottak, vagyis az asszonyokkal egyenlő bérért dolgozhattak.²⁹

Az iskolahagyott lány anyja mellett jelentett állandó munkaerőt.³⁰ A kisebb testvérek ellátása, a takarítás szinte teljesen az ő feladata volt, s anyja mellett tanulta a nehezebb női munkákat, a tésztagyúrást, dagasztást, kenyérsütést is. A kenyérsütés fáradságos munkáiból először a dagasztást, továbbá a kemence megfelelő befűtését kellett megtanulnia. Anyja irányításával egyre tevékenyebben és egyre önállóbban végezte ezt a nehéz és fontos munkát. Az első önálló, jól sikerült kenyérsütésért meg is dicsérte a család. A mosásnál is elkelt a segítség. Vizet kellett hordani, sokan az artézi kútra hordták öblíteni a ruhát, oda is cipekedni kellett. A serdülő lány a mezei munkákból és egyéb gazdasági munkákból is szükség szerint egyre inkább kivette a részét. A kapásnövények ápolása sok munkáskezet kívánt, s a gabonafélék betakarításához is szükség volt női munkára. Minden szabad idejükben és esténként pedig anyjuk mellett varrtak a lányok.³¹

A felnőtt korba lépő „eladó lányok” és legények már elsajátították a felnőttektől elvárható ismereteket, teljes értékű munkaerővé váltak a családban, illetve a faluközösségben, önálló – megfelelő minőségű és intenzitású – munkavégzéssel kell helytállniuk.³² Az e korcsoportra jellemző sokféle társas munka és szórakozási lehetőség egyben alkalom az egyéni értékek számbavételére is, az ügyes, szorgalmas, gyors kezű fiatalnak jó híre, nagyobb értéke lesz.

Az eladó sorba jutott lánynak nagy gondot kellett fordítania a ház tisztán tartására, csinosítására, hiszen az udvarló legénycsapatok járásával a ház nyitottabb lett, jobban szem előtt volt. „Régen olyan volt a lányos ház, mint a bazár” – vallják a mai legidősebb-

26. Vö. Kresz M., 1949. 11.

27. Vö. Herkely K., 1936. 213.

28. A legényavatás és próba kérdéséhez vö. Szendrey Á., 1952. 360. Herkely K., 1939. és Németh I., 1966. 241–265.

29. Vö. Herkely K., 1936. 213.

30. A lányok családi munkaszervezetbeli helyéhez vö. Tátrai Zs., 1981. 76.

31. Vö. Fügedi M., 1981. 69–74.

32. Vö. Németh I., 1966. 241–265., Tárkány Szűcs E., 1981. 169., Tátrai Zs., 1981. 76.

bek, akik a század első harmadában voltak eladó sorban.³³ A helyiségek meszelését, tapasztását ilyenkor gyakrabban végezték, hogy mindig „takaros” legyen a ház. Télen a kemencét minden héten meszelték, mert lerugdosták, eldörgölték az oldalát. A konyhát is minden szombaton „kifeketézték”. A konyha és a pitvar „födjét”, s ha a szoba is földes volt, azt is seprés után kicifrázták, lyukas bádoggal különböző mintákat locsoltak rá. A ház helyiségei közül mégis leginkább a pitvar igyekeztek díszessé tenni és tisztán tartani, kicsinosítani, hiszen a lány itt fogadta az udvarló legényeket. Azt a lányt, aki nem törődött a pitvarral, megszólták. Az eladó lány feladata volt a ház előtti kis virágos kert gondozása is. A lányos ház ablakai tele voltak mályvarózsával, muskátlival.

A nagylányoknak már minden munkában részt kellett venniük a ház körül és a mezőn is. A háztartás legtöbb munkáját szinte önállóan végezték. Vasárnap délelőtt mise után az eladó lányoknak már nem illett kimenni játszani, szórakozni, anyjuk mellett főztek a konyhában. E korra a kenyérsütés nehéz munkájában a dagasztás az ő feladatukká vált. Ilyenkor kora hajnalban kellett kelniük, hogy reggelre már ki is süljön a kenyér. „Ne lássa meg a nap a kenyeret a teknőben” – azt mondták.³⁴ „Csurog-e már az eresz?” – kérdezte az anyjuk, ha már nagyon izzadtak a lányok a dagasztásban. A nagylányra komoly munka várt a heti mosásnál-szapolásnál is. Ezt is kora hajnalban kezdték, hiszen a vízmelegítés, a lúgzás, szapolás sok időt kívánt.

Anyja mindig arra tanította a nagylányt, hogy szorgalmas, dolgozós legyen. „Előkelő” legyen majd a más házában, ha férjhez megy, vagyis mindig ő keljen fel legelőször, nehogy megszólják, lustának tartsák.³⁵

Eladó lány korban a varrás munkája is kiemelkedő fontosságúvá vált. Télen ez volt a fő munka Mezőkövesden. Gyakran a többi házi munkát is alárendelték ennek. Reggel gyorsan „elvégeztek a jószág körül”, rendet tettek a házban és leültek varrni. Az eladó lányokat a varrás miatt sokszor megkímélték más munkáktól, sokszor anyjuk, nagyanyjuk elvégezte helyettük azokat a házi munkákat, amely egyébként az eladó lányok számára kötelező lett volna. Így volt ez mindenekelőtt, ha már a stafírungról készült. A stafírungról darabjai mellett a férjhez menő lányok varrómunkái közé tartozott a vőlegénynek szánt jegying és jegysurc gazdag hímzésének elkészítése is.³⁶ Ezt azonban sokszor nem maguk varrták ki, hanem megfizették szépen varró asszonyoknak. Idegennek csináltatták meg a sajátjukat, miközben idegennek varrtak maguk is. „Inkább varrok a kereskedőnek, kivarrom az árát!” – mondták.

Mezőkövesden a hímzőmunka, a varrás fontosságának előtérbe kerülésével, és a varrás mint bér munka, mint pénzkereseti lehetőség kialakulásával párhuzamosan az átlagosnál sokkal hamarabb, már a századforduló után kezdett háttérbe szorulni a hagyományos téli női munka, a fonás-szövés, s ennek következtében a fonó mint munka és szórakozási alkalom jelentősége. Kis Jankó Bori, az 1876-ban született híres íróasszony életrajzából tudjuk, hogy az ő lánykorában még illett a lányoknak fonni-szőni, de a telente felállított eszváta mellett már ő is szívesebben varrt, és csak, ha idegen érkezett, akkor „ugrott be az eszvátaiba”.³⁷ A múlt század végén a fonni-szőni tudás még hozzátartozott a lányok munkájához, s egyben értékmérő is volt. „Ezt a lányt vedd el, fiam, jól tud fonni, nem bánod meg, ingre, gatyára nem lesz gondod!”³⁸

Az eladó lányok és legények a matyó summáscapatoknak is állandó résztvevői voltak. A summásélet több hónapi kemény munkát, a faluközösségből, a családból való

33. Vö. *Morvaj J.*, 1955. 31–64.

34. *Fél E.* gy., 1951. HOM NA. ltsz.: 766.

35. Vö. *Fügedi M.*, 1981. 72.

36. Vö. *Györffy I.*, 1929. 142.

37. *Dajaszásznő Dietz V.*, 1952. 145.

38. *Lajos Á.*, 1975. 680.

kizakadást jelentett a fiatalok életében. Ugyanakkor saját közösségük tagjaival együtt, meglehetősen elzárva és összetartva éltek és dolgoztak idegenben is.³⁹ A summásmunka lehetőséget adott a csoporton belül az egyéni értékek, a szorgalom, ügyesség, kitartás, munkabírási megmutatására és lemérésére is. A házasulandó korban lévő fiatalok után a szülők gyakran érdeklődtek a summáscsapat felnőtt tagjaitól: „milyen féli-fajta”, hogy dolgozott, hogy viselkedett a summásságon.

A házassággal lezáródik a belenevelődés folyamata a munka területén is. A családos emberek, a fiatal férfiak és nők teljes felelősséggel és önállósággal végezték a legnehezebb, legkeményebb munkákat a paraszti munkaszervezetben.

A paraszti értékrend kialakításában tehát a munkához való viszonyulás elsődleges helyet foglalt el.⁴⁰ A közösség által kialakított ideálok is ezt erősítették és tudatosították, a fizikai erőt, a munkabíró testalkatot és az ezt sugárzó megjelenést fogalmazták meg. A matyóknál a jó erős testű, munkabíró lánytípus volt az ideál. A szépnek tartott „sugaras lány” karcsú, vékony derekú, de széles csípőjű, erős, vastag karú, erőteljes megjelenésű alakot jelentett. A legények között az egyenes tartású, „nyalka”, nagy testi erejű, az erejét a munkában, sőt a verekezésben is megmutatni tudó legény volt az elismert.⁴¹

A matyó gyerekek egy sajátos, erősen rétegzett, ugyanakkor a helyi hagyományokat, normákat, divatokat egységesen betartani igyekvő társadalomba nőttek bele. A gyermekmunka az egyes korcsoportokban különböző jelentőséggel bír, arculata is változik, alakul.⁴² Kisgyermekkorban a munkának még komoly gazdasági értéke nincs, csupán kiegészítő, kiegészítő szerepet tölt be a családi munkamegosztásban. A kisgyermek munkája részfeladatokra korlátozódik, és még teljesen a felnőtt irányítja, jelöli ki a feladatokat. Iskolás kora már részben kialakulnak a feladatkörök, és nemek szerint is elkülönülnek a munkák. Megjelenik a pénzkereső munkavégzés is. A munka területén elkövetett mulasztás pedig már számonkérést, büntetést von maga után. Az iskola-hagyott fiatalok számon tartott, komoly munkaerőt jelentenek a családban. Jelentősen megnövekszik a munkában való önállóságuk és felelősségük. A nemek a munkavégzés területén e kora teljesen szétválnak. A házasodásra alkalmas korban jutott fiataloknak – az eladó lányoknak és legényeknek – pedig már minden munkában helyt kell állniuk, önállóságot, minőséget és megfelelő intenzitást vár el a közösség a munkavégzésüktől. Elsősorban a legények életében fordulhat elő a munka virtusszerű, a szükségesnél nagyobb túlteljesítése, túlhajtása. E korcsoport tagjainál a munkában való hibázás, mulasztás már szégyennek, presztízvesztésnek számít.

Általánosítva megállapítható, hogy a gyermekmunkának a paraszti közösségekben többféle funkciója volt. A munka mindenekelőtt a helyi kultúrába való belenevelődés, beilleszkedés egyik legfontosabb tényezője. Másrészt viszont a gyermekmunkát erősen befolyásolta a gazdasági kényszer is, mindez gazdasági értékét, pénzkereső jellegét hangsúlyozza. Végül pedig a munkának, különösen már ifjúkorban presztízsszerző szerepe, értékmérő funkciója is van az adott közösségen belül.

39. Vö. Györffy I., 1929. 137–160., Sándor I., 1956. 185–196. Sárközi Z., 1965. 321–382.

40. Vö. Tárkány Szűcs E., 1981.

41. Fél E., gy., 1951. HOM NA. 766.

42. Németh I., 1979. 352., Szabó L., 1980.

IRODALOM

- Bálint S.*,
1943. A parasztélet rendje. *Bartucz L.* (szerk.): A magyar nép. 201–248. Budapest
- Bellosits B.*,
1903. A gyermek a magyar néphagyományban. Baja. (Különlenyomat a bajai állami tanítóképző intézet 1903. évi értesítőjéből)
- Csilléry K.*, gy.,
1953. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában (továbbiakban: EA) ltsz. 2537–38.
- Dajaszászné Dietz V.*,
1952. Adatok a matyó íróasszonyok életéhez. *Ethn.* LXIII. 139–149.
- Dala J.–Erdélyi T.*,
1941. Matyóföld. A híres Mezőkövesd. Budapest
- Dömötör T.*,
1964. Naptári ünnepek – népi színjátás. Budapest
- Fél E.*,
1948. A magyar népi társadalom életének kutatása. Budapest. Különlenyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből
1951. Kézirat a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában (továbbiakban: HOM NA.) ltsz. 766.
- Fél E.–Hofer T.*,
1979. Vázlat a matyókról. Budapest. A TIT Néprajzi Választmányának kiadványa
- Fügedi M.*,
1981. A kislányok varrni tanulása és varrómunkája Mezőkövesden. *Ethn.* XCII. 69–74.
1989. A gyermek a matyó családban. Borsodi kismonográfiák 29. Miskolc
- Gazda K.*,
1980. Gyermekvilág Eszteleken. Bukarest
- Gönczi F.*,
1937. Somogyi gyermek. Csurgói Könyvtár VI. Kaposvár
- Györffy J.*,
1929a. A matyó summás. *Népünk és Nyelvünk.* 75–81.
1929b. A matyók. *Népünk és Nyelvünk.* 137–160.
1934. A matyók mezőgazdasága. *Népünk és Nyelvünk* 1–8. 63–71.
- Györgyi E.*,
1979. Gyermekélet a régi magyar faluban. Kiállítási katalógus
- Herkely K.*,
1936. A legényélet szokásai Mezőkövesden. *Ethn.* XLVII. 210–213.
1938. A gyermeknevelés szokásai és babonái a matyóknál. *Ethn.* IL. 223–225.
1939. A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest
- Illyés Gy.*,
é. n. (1948) Puszták népe. Budapest
- Istvánffy Gy.*,
1896. A borsodi matyó nép élete. *Ethn.* VII. 65–83., 165–174., 280–285., 363–373., 447–459.
- Kresz M.*,
1949. A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének kiadványai I.
- Lajos Á.*,
1975. Fonóélet. Mezőkövesd város monográfiája. 679–684. Mezőkövesd
- Morvay J.*,
1955. A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. *NÉ.* XXXVII. 31–64.
- Morvay P.*,
1958. Útmutató a serdülőkor (fiúk és lányok) élete, népi szokásai és hagyományai gyűjtéséhez. Budapest
- Nagy O.*,
1982. Szempontok a paraszti értékrend vizsgálatához. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 21–34. Debrecen

- Németh I.*,
1966. A népi közösségben élő fiatalok életmódja és kultúrája. Arrabona 8. 241–265.
1979. Gyermekmunka. Magyar Néprajzi Lexikon 2. 352. Budapest
- Répszky Z.*,
1981. Gyógynövények a népi gyógyászatban Mezőkövesden és környékén. Matyóföld, 45–56.
- Sándor I.*,
1956. Otthon és summáság a mezőkövesdi matyók életében. NÉ. XXXVIII. 185–196.
- Sárközi Z.*,
1959. Iratok a matyó nép múltjából (1771–1819). Matyóföld, 27–38.
1965. A summások. *Szabó I.* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. 321–382. Budapest
1975. Elvándorlás, summásjárás. *Sárközi Z.–Sándor I.* (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. 363–382. Mezőkövesd
- Szabó L.*,
1967. A népi társasmunkák kutatása. Ethn. LXXVIII. 219–237.
1980. Munkaszervezet. Magyar Néprajzi Lexikon 3.
- Szendrey Á.*,
1952. A legényavatás. Ethn. LXIII. 358–370.
- Tárkány Szűcs E.*,
1981. Magyar jogi népszokások. Budapest
- Tátrai Zs.*,
1981. Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. Ethn. XCII. 74–89.
- Tóth K., gy.*,
1950. Kézirat a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában ltsz.: 2720/2.

ÜBER DIE KINDERARBEIT BEI DER VOLKSGRUPPE DER MATYÓER

In der bäuerlichen Gesellschaft stellte die Arbeit im Leben der Kinder den organischen Teil eines normgebundenen Prozesses zur Erziehung der Kinder in die Ordnung des Bauernlebens und in die Einpassung in die traditionelle Gemeinschaft dar. Besonders lehrreich wird die Untersuchung der Spezifika in der Kinderarbeit innerhalb einer geschlossenen, recht traditionsbewussten Gemeinschaft wie der Volksgruppe der Matyóer. Bei den Matyó-Leuten standen im Zentrum ihrer Erziehungsabsichten und ihrer Erwartungen an die Normen der Gemeinschaft als erstes die Arbeit und dann das Sich-aneignen strenger religiös-moralischer Normen. In der vorliegenden Arbeit wird die Kinderarbeit je nach Altersgruppen vorgestellt, wobei innerhalb dieser Gliederung auch die Charakteristika des jeweiligen Lebensabschnittes hervorgehoben werden.

In das Leben des Kleinkindes traten Arbeit und Spiel nahezu gleichzeitig ein und waren in diesem Lebensalter kaum voneinander zu trennen. Die Arbeit eines Kindes in dem Alter hatte noch keinerlei ernsthaften wirtschaftlichen Wert, und ihr Zweck bestand nur darin, dass sich das Kind an die Arbeit gewöhnt und den anderen nicht hinderlich ist. Die Schulzeit eröffnete dann ein neues Kapitel im Leben des Kindes. Von diesem Alter ab teilen sich seine Zeit und Tätigkeiten schon mehrfach. In der Arbeit wird das Kind selbständig, es kann schon Arbeiten verrichten, die Geld einbringen, was oft zu Ungunsten der Schule passierte. Nach der Schulzeit galt das Kind als ernstzunehmende Arbeitskraft in der Familie. Die Mädchen verdingte man als „Jungmagd“ oder „Kinder mädchen“, während die Jungen als Pferdetreiber oder Junghirte gehen konnten. Auf diese Weise kamen viele Kinder schon früh fort von zu Hause, ja auch fort aus ihrem Dorf. So manches Kind verbrachte in diesem Alter ganze Sommer unter den Tagelöhnern als Küchenhilfe oder Wasserträger.

In der Erziehung zur Arbeit spielte bei den Matyó-Mädchen das Nähen, vor allem aber das Matyó-Sticken eine besondere Rolle. „Sobald sie die Nadel hochzwangen“, versuchten sie sich auch schon im Sticken. In Schulalter und danach verrichteten die Mädchen schon ständig Stickarbeiten, entweder für den Bedarf in der Familie oder gegen Bezahlung für Fremde.

Das heranwachsende Kind galt schon als richtige Arbeitskraft in der Familie und erhielt auch seine ganz bestimmte Rolle in der Arbeitsteilung innerhalb der Familie, sodass es dann schon regelmässig Arbeiten verrichtete, die wirtschaftlichen Nutzen brachten. Hatten die jungen Leute das heiratsfähige Alter erreicht, so waren sie schon gleichwertige Arbeitskräfte, die ihren Mann stehen mussten in selbständiger, guter und intensiver Arbeit. Die verschiedenen Gelegenheiten für Arbeit und Vergnügen in der Gemeinschaft boten den jungen Leuten auch eine Möglichkeit, ihre persönlichen Werte zur Schau zu stellen. Geschickte, fleissige und flinke junge Leute hatten schnell einen guten Ruf und standen in höheren Ehren.

Inwie weit die Kinder zur Arbeit herangezogen wurden, welche Arbeiten sie ausführten, das war auch innerhalb der herkömmlichen Gemeinschaft und ihrer Normen durch die materielle Lage der Familie, ihre Grösse wie auch die Anzahl der Kinder und deren Geschlecht bestimmt.

Márta Fügédi

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK PÁNYOKON II.

Szokásvizsgálat

KUNT ERNŐ

A) ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

1. *Élmény – mítosz – szokás*

A halotti kultusz az ember válasza a halál kihívására.*

Az elmúlás az emberi élet legelementárisabb élménye. A halál pillanatában beálló megmásíthatatlan változás megrázó egyén és közösség számára egyaránt. A veszteség-érzet és tehetetlenség feloldására természetes és általános emberi igényből fakadóan bontakozik ki minden népnél olyan elképzelés, amely lehetőséget nyújt a közösség számára a halál okozta veszteség – akár csak szimbolikus – pótlására (rituális aktivitás), az egyént pedig felmenti az emberi élet végességének és egyszerűségének szigorú tudomásulvétele alól (posztmortális lét). A testi megsemmisülés valósága kiegészül a halál utáni – feltételezett – továbbéléssel. *A halálélményből megfogalmazódik a halálmítosz.*

A halálmítosz tartalmát egyrészt az egyéni és közösségi rekreációhoz szükséges fikciók, másrészt pedig a halottal, halállal kapcsolatos praktikus tapasztalatok, parancsok alkotják, melyek jelképes történetekben formálódnak meg.¹ A halálmítoszok vezérmotívumai tiszta absztrakciók. Kifejezőmódjuk művészsége érzelmi telítettségükből fakad.

A halálmítoszok a legtisztább formában foglalják tehát magukba a halálról kialakított – racionális és fiktív – népi tudást.

A mítosz rendkívül telített tartalma – éppen a közösség intenzív igényére – számtalan áttételes formában is megnyilatkozik. A népi kultúra egészét sűrűn hálózzák be a halálmítosz elemeit magukba rejtő jelenségek: rituális és praktikus tárgyi kellékek (pl. fejfa, „Szent Mihály lova”, ill. ásó, kapa stb.) és a folklóre alkotások: mesék,² babonás történetek, mondák,³ balladák,⁴ hangszeres és vokális zene,⁵ táncok⁶ stb. Mindezen elemek legtágabb összefoglalója, s a halálmítosz legszemléletesebb megnyilatkozási formája a halotti szokássor.

A halotti szokássor nem más tehát, mint a halálmítoszra alapuló, az által szabályozott hagyományos kollektív cselekedetsor, mely haláleset alkalmával a közösség minél teljesebb részvételével bonyolódik le.

*A tanulmány első része azonos címmel megjelent: HOM Évk. XV. (1976) 263–290. A tanulmány egyetemi szakdolgozatként készült 1974-ben.

1. Körner T., 1970. 81–84.

2. von Beit, H. 1952. 66–70.; Berze Nagy J. 1935. a halál megszemélyesítve: 270, a lélekről: 273–274, a túlvilágjáró mesehósról: 263.

3. Körner T., i. m. i. h.

4. Magyar népballadák 1968. 261–267.

5. Síraltók, 1966.; Sárosi B., 1973. 195–203.; Kodály Z., 1952. 38–42.

6. Morvay P., 1951. 73–82.

2. A halotti szokások tartalma

A halotti szokások intézményének tartalmát a létrehívó igény, azaz a funkció határozza meg.⁷ Azt kell vizsgálnom tehát, hogy a magyar népi halotti szokások Pányokon kialakult formarendszere miféle funkciókat lát el. Az egymásba szövődő, időnként egymásra rétegződő tartalmakat a következőképpen vélem megközelítőleg felbontani:

2.1. Élők és holtak

Az élő közösség rendjét, melyet egy tagjának elvesztése megbolygat, újra helyre kell állítani. A hiányt mindenáron – akár fikcióval is – pótolni kell. Így a halotti szokásokban feltételezhetjük olyan elemek meglétét, melyek lényegi funkciója kimondottan a közösség rekreációjának segítése. Az élő közösség szempontjából tehát a halotti szokások éppen a halál tagadására szolgálnak, s ebben van rendkívüli jelentőségük.⁸

Másrészt a halott hozzátartozótól el kell búcsúzni, sőt segítenie kell az élőknek ott az elképzelt új, élők számára ismeretlen „túlvilágba” való beilleszkedésben. Illő gondoskodni a túlvilágban újjászülető⁹ nyugalmáról. Erre ösztönzi a hozzátartozókat a halottjukhoz e világon fűződő kapcsolatuk, vonzalmuk, de a hagyomány parancsoló ereje is, amely – fikcionált túlvilági erők büntetésének terhe mellett – a legpontosabb végrehajtást várja el a szokássor résztvevőitől. A halottjáról hagyományos módon gondoskodó egyénben tehát szélsőségesen ambivalens érzelmek – az e világon élőhöz fűződő szeretet, s a túlvilágon továbbélőtől való félelem – csapnak össze. A halotti szokások folyamatában állandóan szembeeszik ez a két érzelem. Az élőknek ezen kettős-élménye emelhetette a halotti szokások központjába a holttestet, s alakíthatta ki körülötte a csaknem kultikus tiszteletet.

A halotti szokássornak azonban csak látszólagos központja a halott, bár – úgy tetszik – a szokás minden megnyilvánulása feléje látszik irányítva lenni, a valóságos origó azonban az élő, feltétlenül *túlélő* közösség, melyre szinte kötelező erővel sugárzik a továbbélés parancsa.

2.2. Egyén és közösség

Az egyén a faluközösségben általában közösségi irányultságú magatartást tanúsít, viselkedése a legritkább esetekben válik individuálissá. Ezeket az eseteket a közösség rendellenesnek minősíti, s igyekszik is az egyénre hatni. A halotti szokásokban is tetten érhető egy olyan – szociálpszichikai – hatásrendszer, amely a közösség összetartó erejének demonstrálásával kívánja a haláleset következtében szélsőséges lelkiállapotba jutók szélsőségesen individuális viselkedésre való hajlandóságát ellensúlyozni.

A halott közvetlen hozzátartozóinak fájalmát, veszteségérzetét határok közé szorítja a közösség azáltal, hogy rajtuk szigorúan számon kéri a hagyományok legpontosabb megtartását a halotti szokásokban, így a szélsőséges érzelmeket a szükséges közösségi aktivitás mérsékli. Másrészt a halálesetet követő napokban a halottas házhoz gyűlik a falu legtöbb lakosa, s így közösségi ellenőrzést gyakorolhatnak a szélsőséges lelkiállapotba jutók felett, illetve jelenlétükkel önfegyelemre bírhatják őket.

A szociokulturális organizmus törvényei szerint viselkedő közösség tehát nem csak a veszteség helyét, hanem annak közvetlen környékét is megkülönböztetett figyelemmel kezeli.

7. Malinowski, B. 1972. 404.

8. Birket-Smith, K. 1969. 276–286.; Levi-Strauss, C. 1973. 192–217. 234–279.

9. K. Kovács L., 1944. 8. (Wundtra hivatkozva); Róheim G. 1925. 155–156.

2.3. Rituális és praktikus szokáscelekedetek

A magyar nép hiedelmeiben test és lélek együttesének tekinti az élő embert. A lélek a test virtuális mozgatója, a testet irányító életerő, amely a halál pillanatában – magára hagyva a testet, a tehetetlen formát – eltávozik abból.¹⁰ A halotti szokások cselekedeteiből is következtethetünk minderre, hiszen e szokássorban megközelítőleg elkülöníthetők a kimondottan a holttestemre irányuló – általában védekező jellegű – cselekedetek, s a halál pillanatában elszabaduló, de egy ideig az élők körül maradó lélek felé mutató – kimondottan védekező – cselekedetek. Az utóbbi csoporthoz tartozó akciók a falu hagyományait nem ismerő számára értelmetlennek, céltalannak tűnnek fel (tükörletakarás, székek felborogatása a holttest koporsóba tétele után, a koporsó küszöbre helyezése elindulás előtt stb.), míg a holttesttel kapcsolatos szokások túlnyomó része természetesen, s ésszerűnek látszik (három napnál tovább nem tartják a házban a holttestet, a lemosóvizet félreeső helyen öntik el stb.).

A halotti szokásokban egymásba szövődtek tehát egyrészt bizonyos rituális-irracionalis cselekvések – ezek a halál utáni lét mítoszával kapcsolatosak –, valamint más, kimondottan ésszerű, gyakorlati tevékenységek – melyek többnyire a holttest kultuszához kötődnek.

2.4. Jelek a halotti szokássorban

Szemiótikai szempontból az emberi élet nagy ünnepei közül a halotti szokások nyújtják a leggazdagabb és legkülönösebb anyagot.

Vannak jelek, amelyek a halotti ünnepet az emberi élet egyéb ünnepeitől különítik el félreérthetetlenül, vannak olyanok, melyek a szokás gyakorlásában résztvevők tevékenységét hangolják össze, mások az élők és a *túlvilág* között teremtenek fiktív kommunikatív viszonyt. E szignumok alkotják egyrészt a rituális, másrészt az organizációs kódokat.

Már a haláleset előtt – attól függetlenül is – megtörténik bizonyos fiktív üzenetek önkényes dekódolása (pl. előjelek). A halotti szokások folyamán e fiktív partnerrel fenntartott kommunikációs kapcsolat mind jellegzetesebbé válik, s a legkülönbözőbb jelcsatornák széles skáláján bonyolódik le (pl. álom, félelem okozta vízió, hallucináció stb.).

3. A halotti szokások formája

A közösség bármely hagyományos megnyilatkozása – legyen az a legösszetettebb tartalmú is – jellegzetes megjelenési formát alakított ki magának. A halotti szokásokat a primitív dramatikus forma jellemzi, melyben az élő közösség a halállal kapcsolatos hagyományait együttes „játék” keretében megelevenítik, „előadják”. A halotti szokássor esztétikai értékei éppen e drámai forma segítségével fejlődnek ki. A leginkább érzékelhető ez a halotti ünnep atmoszférájának kialakításában, melyben megfigyelhető a viselkedés, a résztvevő emberi csoportok minél harmonikusabb „összjátékának”, a felhasznált tárgyi kellékek megformálásának ösztönös és jellegzetes szépségigénnyel való megvalósítása. A halotti szokássor esztétikai átformáltságát erősíti zártsága, az emberi ünnepek egyéb alkalmaihoz (főként az esküvő, lakodalom szokásaihoz) képest markánsabban megnyilatkozó átfogó gyéjelme.

4. A halotti szokássor résztvevői

Mi a szokás? Standardizált magatartási, viselkedési mód, melyet a hagyomány tart fenn, s melynek betartását az egzisztenciálisan egymásra utalt egyének közössége tagjaitól elvárja. A halotti szokások gyakorlóival szemben még szigorúbban jut kifejezésre

10. K. Kovács L., i. m. 35–36.; Róheim G., i. m. 156–166.

ez az elvárás, mivel az élők közösségének semmilyen más biztosnak vélt eszköze nincs a „halott közösséggel” szemben a védekezésre, mint a rájuk hagyományozott – hatásosságában többszörösen „kipróbált” – szokások legpontosabb betartása.

A népi szokások bármely résztvevője nemcsak a többi résztvevővel kooperál, hanem a szokás ismeretét reá hagyományozó egyénnel is. A szokás–tudás realizálása, a szokásban való sikeres részvétel – amelyet „térbeli együttműködésnek” nevezhetünk – nem más, mint visszajelzés, amely a szokás-hagyományozók s a közösség számára egyaránt bizonyítja a kollektív hagyományrendbe való beilleszkedést. Ezt a visszajelzést „időbeli együttműködésnek” nevezhetjük. E tér- és időbeli kooperáció koordináta-rendszerének metszéspontjában áll az egyén a szokás megvalósításának pillanatában.

A faluközösség fiatal nemzedéke a halotti szokásokat figyelve, azokban spontán módon részt véve sajátítja el közössége hagyományait. Az idősebbek figyelmeztetik olykor a ritus különböző mélységeiből feltörő – más és más jellegű tartalmakat hordozó – jelekre, melyek megértésével, elsajátításával válnak a fiatalok a közösség igazi tagjaivá.

5. Összefoglalás

A halotti szokások feltételezett kialakulásáról, tartalmáról, megjelenési formájáról s résztvevőiről igen vázlatosan és feltételesen elmondottak lényegét *B. Malinowski* szavaival vélem a legsommásabban összefoglalhatónak: „A túlvilági élet valószínűleg az egyik legkorábbi misztikus feltevés, mely talán az emberi szervezet valamilyen mélységes biológiai vágyakozásával kapcsolatos, de bizonyosan hozzájárul a társadalmi csoportok stabilitásához, és ahhoz az érzéshez, hogy az emberi érzések nem olyan korlátozottak, mint a pusztán racionális tapasztalat mutatja.”¹¹

B) A PÁNYOKI HALOTTI SZOKÁSOK ÓSI ELEMEIRŐL

A vizsgálat szempontjai

Az a szándék, hogy a magyar népi halotti szokások gazdag anyagában eligazodjam, arra késztet, hogy legelőbb a szokássor legközpontibb, s – feltehetőleg – legősibb elemeit kíséreljem meg kikeresni, meghatározni. Ebben a kísérletemben a magyar szokáskutatók – főként Szendrey Zsigmond¹² és Ákos¹³ Diószegi Vilmos,¹⁴ Honti János,¹⁵ László Gyula,¹⁶ Solymossy Sándor¹⁷ – eredményeire támaszkodhattam, valamint a rokon népek hitvilágát vizsgáló finn folkloreisták – Unó Harva,¹⁸ K. F. Karjalainen¹⁹ és Karle Krohn²⁰ – munkáira. Másrészt igyekeztem gyűjtés közben figyelni, hogy paraszti beszélgetőtárs maga hogyan indokolja szokáscelekedeteit. Ez irányú kérdéseimre az általános válasz „*így csinálták már a régi öregek is*” volt. Az a kevés népi magyarázat, amellyel mégis megkísérelték okát adni cselekedeteiknek, hiedelmeiknek

11. *Malinowski, B.* i. m. 422.

12. *Szendrey Zs.*, 1931, 1933, 1934, 1935a, 1935b, 1937, 1940a, 1940b.

13. *Szendrey Á.*, 1928. 1941.

14. *Diószegi V.*, 1954, 1958, 1973.

15. *Honti J.*, 1935.

16. *László Gy.*, 1944, 1946.

17. *Solymossy S.*, 1937.

18. *Harva, U.* 1922–23, 1927, 1938.

19. *Karjalainen, K. F.* 1921, 1927.

20. *Krohn, K.* 1924.

félreértésekből, s tudálékoskodó egyéni, önkényes okfejtésekből áll; alapjául szolgálhatna egy külön tanulmánynak, amely a hagyományok erejével automatizált szokáscselekvések és azok utólagos megokolásának kapcsolatát vizsgálná. Harmadrészt – mint ez elkerülhetetlen – magam is megkíséreltem hipotéziseket felállítani ott, ahol az anyag erre alkalmat kínált.

Igazán eredményes munkát csak a magyar halotti szokások változatainak mind teljesebb ismeretében, valamint a szomszéd s rokon népek ez irányú eredményeinek birtokában lehetne végezni. Ezért tartom elsőrendű feladatommak a továbbiakban a még feltalálható recens halotti szokásanyag mind gondosabb, s kiterjedtebb gyűjtését.

Ősinek tekintem a továbbiakban mindazokat a szokáselemeket, melyek feltételezhetően meglehettek a magyar nép kereszténység előtti halottas szokásaiban, valamint azokat a motívumokat, melyek – bár kapcsolatosak a kereszténységgel – a keresztény szimbólumrendszer pogány gondolkodásmóddal, attitűddel való kezelésére engednek dékeket is. Vizsgálatomat a fő motívumaira bontott, kronológiai egymásutániségben bemutatott anyagon végzem el, ugyancsak a szokás időbeli lefolyásához alkalmazkodva.

Vizsgálatomat a fő motívumaira bontott, kronológiai egymásutániségben bemutatott anyagon végzem el, ugyancsak a szokás időbeli lefolyásához alkalmazkodva.

1. A pányoki halotti szokások drámaiságáról

A halál ténye mély hatást gyakorol egyénre és közösségre egyaránt. Haláleset alkalmával egyén és közösség a halott felé fordul, illetve azok felé a „túlvilági erők” felé, amelyek „hatalmukat” a halál tényén, a holttesten keresztül „fejezik ki.” Az élőkben ilyenkor felhalmozódó érzelmek, a szeretet és félelem, a tehetetlenség érzete és a cselekvésvágy hatalmas feszültsége feltétlen közösségi formában megvalósuló feloldást kíván, s ez a közösségi rituális akciók legadekvátabb formája: a drámai forma.

A „halotti színjáték” lebonyolításához éppen annyi idő szükséges, amennyit a kollektív és individuális stressz feloldása – a közösség megítélése és hagyományai szerint – feltétlenül megkövetel. Pányokon ez három nap. A „halotti dráma” résztvevői, „szereplői” a veszteséget elszenvedő közösség tagjai. A „főbb szerepet” a halott közvetlen hozzátartozói, illetve a hivatalos résztvevők viszik.

A természeti népek gondolkodásában gyakran fontosabbnak tetszik a valóságos élethelyzetek nehézségeivel való megküzdést vezető személynél (törzsfő) a közösséget a természetfeletti erőkkel szemben védő személy (varázsló). A halotti szokásokban természetesen ez utóbbi kapja az aktív „főszerepet”. Ma az intézményesített vallás képviselői töltik be ezt a szerepet; így Pányokon a református lelkész.

A halotti szokások passzív „főszereplője” a holttest, amely – mindaddig, amíg látható – megtestesíti azon „erő” hatalmasságát, amely az egész „halotti színjátékot” a hatása alatt tartja, illetve létrehívja, s amelynek hatalmát a résztvevők éppen a halotti szokások keretében ismerik el, s igyekeznek távol tartani ugyanakkor maguktól.

A mindenkor aktív főszereplőt megkülönbözteti jellegzetes öltözete (a papi öltözet szembetűnően különbözik a parasztitól), viselkedésmódja, valamint az, hogy a szokássor legfontosabb pontjain mindig kulcsfontosságú helyzetben van. A passzív főszereplő központba állítását külső, formai eszközökkel igyekszik elérni a közösség; így alakultak ki a jellegzetes ravatalozási formák, melyek éppen dekoratív szélsőségekkel tüntettek.²¹

21. Kalotaszegi gyűjtéséből számos adat kínálkozik ide. Pl. „*Oly magos ravatalt vettek a holtnak, hogy kije vót, a padról is ippen felérte síratni, s a holt csaknem orrával ütö a ház gerendáit*” (Antal Györgyné Bolygó, Mihály Kata Bori, 73 éves, ref., Körösfő).

A további résztvevőket szintén ruházatuk, s viselkedésük jellegzetes *megszomordott*, gyászos mivolta különbözteti meg környezetüknek a halotti szokásokban részt nem vevő tagjaitól.

A halotti szokások lebonyolítását, „rendezését” a hagyomány által kijelölt személy végzi. Régebben – feltehetőleg – a vérrokon, ma már műrokon is lehet ez a személy. Pányokon mindig a halott keresztkomája, komája e szokássor organizátora.

A „szereplők” s a „rendező” tevékenységét a közösségi hagyományok „forgatókönyve” szabja meg.

A halotti „szokás-színjáték” központi része a beálló halál és a tor között zajlik le. E központi halotti misztériumjátéknak²² van egy kevésbé hatásos, esetlegesen hozzáilleszkedő előjátéka: az előjelek figyelése; s szintén kisebb hatású utójátéka: a gyász.

A szokássor lefolyása alkalmával sűrűn váltják egymást az egyéni és együttes megnyilatkozások: monológok (pl. sirató), dialógusok (pl. a pap és a gyülekezet között) s közös megnyilatkozások (pl. közös siratások, a temetési menet énekei).

A halotti szokások drámai jellegű megformálását, illetve az efféle törekvést ősinék tekinthetjük, hiszen a közösségi tudás – a halálmítosz – legszemléletesebb, s legközösségibb kifejezője a drámai forma. Ezt a természeti népeknél még erőteljesebb alakban találhatjuk meg, mint az európai parasztság szokásanyagában. A halál által kiváltott érzelmek még csak fokozhatták a közösség azon igényét, hogy érzelemkitörésekre is alkalmat adó megjelenítési formát válasszon a halálról kialakított tudásának, s ez a dráma.

2. A pányoki halotti szokások tartalmi vizsgálata

2.1. Előjelek

Az álomkból való jóslás közhelyszerűen ősi emberi attitűd.

2.1.1. A *disznó*, mint haláljelző, az ország egyéb területein is általánosan ismert, s nem csak álomban, de a valóságban is rosszindulatú erők hírnökének tekintik.²³

A sertés jellegzetes élettevékenységét – a föld felszínének feltúrását, élleme megtalálására – a primitív analogikus-szimbolikus gondolkodásmód bizonyos körülmények között úgy értelmezte, hogy azon személynek, kinek az udvarában túr a disznó, hamarosan szintén meg kell bolygatnia a földet, mégpedig hozzátartozója eltemetésére.

Pányokon a magyarázatot nem ismerik. S minden bizonnyal az eredeti hiedelem csökevényes megjelenési formája az álomkép.

2.1.2. A *csizmatalp* leszakadása s az elkövetkezendő rokonhalál közti kapcsolat feltételezése annyiban tartalmazza az ősbibb gondolkodás jegyeit, amennyiben e kapcsolat keletkezését úgy rekonstruáljuk, hogy az egyén éppen úgy személyes tartozékának tekintette vérrokonait, mint ruházatát, s ezek szerint az utóbbit ért károsodás az előzőre is természetszerűleg kihat. Az egyén szorosabb környezetének ezen önkényes azonosítási módját nevezi Solymossy Sándor „integritásos gondolkodásnak”.²⁴ Ugyane csoportba vélem sorolhatónak a *foghúzással* kapcsolatos álom előjelként való értelmezését. A fog elvesztésével kapcsolatos haláljósolat ismeretes a magyar nyelvterületen.²⁵

22. Úgy vélem az a tény, hogy a temetést parodizáló játékok is a halotti szokásoknak eme központi részét választják tárgyuknak, azt mutatja, hogy a nép éppen ezt a szokássort érzi drámai szerkesztésében a legerősebbnek. Ld. ehhez: *Dömötör T.*, 1964. *Ferenczi I.-Ujváry Z.*, 1962, 1966.; *Ujváry Z.*, 1966, 1968, 1973.

23. *Wlislöckiné Döfler F.* 1892. 47–55.

24. *Solymossy S.*, i. m. 346–347.

25. Csíki, mezősegi, kalotaszegi, békési, tihanyi gyűjtésem során minduntalan találkoztam e képzettel.

2.1.3. A *csók* babonája ősi, bonyolult és sokrétűen gazdag képzetek hordozója.²⁶

Jelen esetben a csókot, mint a lélekcseré egyik formáját értelmezve kell elfogadnunk. Az élő, ha halottat csókol meg, tulk. lelkét adja zálogba neki, s ezért várható hamaros halála, míg a „túlvilágitól” kapott csók segítségként, biztatásképp, erő átadásának jeleként értelmezendő.

2.1.4. Az, hogy Pányokon az álmofejtés kimondottan a nők feladata, feltehetőleg ugyancsak ősi, a nemeket bizonyos transzcendens principiumok alapján megkülönböztető gondolkodás eredménye – éppen úgy, mint az a tény, hogy a halott körüli munkák kimondottan a női munkák körébe tartoznak.²⁷

2.1.5. A *kutya* jellegzetes viselkedését szerte a magyar nyelvterületen számon tartják, s értelmezik.²⁸

Az ember eme legrégebb háziállatának viselkedésébe számtalan alkalommal vetítette ki saját lélekállapotát. Így kodifikálódhatott a kutya különös magatartása. E tényt még csak segíthette az a megfontolás, hogy a kutya számos esetben tulk. az ember érzékszerveinek meghosszabbításaként, kiterjesztéseként szolgált (pl. vadászat). Az analogikus-szimbolikus gondolkodás szintjén a kutyának ezen érzékszervi előnyeit a fikatív „túlvilágra”, az ott végbemenő események érzékelésére is önkényesen ráérthették.

2.1.6. A *baglyot* külseje, s éjszakai életmódja tehetta a magyar – s számos más nép – „halálmadarává”.²⁹

2.1.7. A tárgyak haláljelző funkciója is a belső lélekállapot kivetülésével magyarázható. A haldokló, nagybeteg körül tevékenykedők feszült lelkiállapota, érzékelésbeli félreértések szolgálhattak e hiedelmek alapjául.

A *tükör* elrepedése, s a *bútor* „*csörgése*” ismeretes a magyar nép más csoportjainál is, sőt egészen különböző tárgyakban manifesztálódó előjelek ismeretesek.³⁰

A pányoki adatokból az állapítható meg, hogy a tárgyi előjelek itt inkább individuálisan értelmezettek, mint kollektívan. Nem kodifikálódott még – vagy már az egykori rendszer széthullott – az effajta előjel rendszer.

2.2. A haldoklással kapcsolatos szokások

A hosszan haldokló szenvedéseinek megkönnyebbítésére közismert szokás a magyar nyelvterületen a halott ágyának megfordítása, illetve a halott földre fektetése.³¹

A *földre fektetés* szokását a pányokiak nem tudják megindokolni. – Nagyon homályos fogalmazásukból azonban arra merek következtetni, hogy a föld életadó erejének tisztító hatásával akarják a beteg utolsó perceit nyugodttá tenni. – Az efféle gondolkodás a földművelő kultúrákra jellemző.

2.3. A halál beálltával kapcsolatos szokások

A *tükör letakarását* Pányokon az általánosan ismert módon magyarázzák: „hogy a lélek meg ne lássa magát benne, mert az itt tarti”.³² Ez a vélekedés az animizmus képzeteit tartalmazza, éppen úgy, mint az *ablak szigorú zárva tartásának* szokása. Ez

26. Solymossy S., i. m. 315–316.

27. Szendrey Á., 1938. 281–282.; Kodály Z., i. m. 38.

28. K. Kovács L., i. m. 15–16.

29. *Uő.* i. m. 16–20.; Herman O., 1908. 131.

30. K. Kovács L., i. m. 28–30, 36–41.

31. *Uő.* i. m. 32–33.; Róheim G., i. m. 158–161.

32. *Uő.* i. m. 162–163.

utóbbi azonban éppen az ellenkezője az általános magyar gyakorlatnak, bár elvétve előfordulnak hasonló szokások.³³

2.4. *Meghívások*

2.4.1. Itt csak azt az általános és feltételes érvényű megjegyzést tehetjük, hogy a közösség egybehívását minden bizonnyal a kereszténység előtti időkben is a halott közeli hozzátartozója vezethette. Hogy ez a személy a halottal mű- vagy vérrokoni kapcsolatban állott-e, nem dönthető el teljes bizonyossággal, hiszen úgy a magyar, mint az Európán kívüli népek szokáshagyományaiban mindkettőre van példa.³⁴ Egészen könnyen feltehető, hogy a műrokonság egy tagja volt a halott körüli szertartások szervezője, illetve a – kultikus-ceremoniális irányító mellett – vezetője, hiszen a vérrokonok – az integritásos gondolkodásnak megfelelően – éppen vérségi összetartozásuk miatt maguk is veszélyessé, a haláltól érintetté váltak.³⁵ Ezért volt kívánatosabb, ha a halott képviselőjében inkább a műrokonság érintkezik a közösséggel.

2.4.2. Feltehető, hogy a temetésen, illetve a halotti szokások folyamán megjelenhetett a gyászolók között a közösség vezetője – jelenlétével a közösség erejében mutatkozó veszteséget demonstrálta, de ugyanakkor az erősebb, megújuló egység iránti erőfeszítésre is buzdított; személyes vagy képviselők által kifejezett jelenléte mindenkor a halott társadalmi, közösségi pozíciójától függhetett.

2.4.3. A *segítők* összejövele a halottas háznál szintén közhelyszerűen általános. A rokonságot a szociokulturális organizmus automatikus reflexe vonzotta mindig arra a helyre, ahol a kis, egymásra utalt közösséget veszteség érte. Az ilyenkor felmerülő tennivalókat éppúgy természetes együttesben végezték el, mint ahogy a rokonságban felmerülő egyéb közös munkát igénylő feladatokat. Tulajdonképpen a haláleset okán létrejövő rokon együttműködés egy formája a kalákának: rituális-hagyományos társasmunka.

2.5. *A haláleset hírüladása*

A haláleset hírüladására mindenkor több – egymást erősítő – jelrendszert használhattak, mint ma a beszédet, a gesztusnyelvet, a ruházat megváltoztatását s a harangozást. Ezek közül minden bizonnyal rituális jelentőségű a gyászviselet és a harangozás. (A gyászviseletről a gyász idejét és szokásait vizsgáló szakaszban szólok.)

A harangozás mai formájában keresztény jellegű szokás. Ám tudjuk, hogy a pogány szokásrendben a zajscapásnak, mint akusztikus védekezési formulának, fontos szerepe volt.³⁶ Joggal gondolhatjuk tehát, hogy a halotti szokások lebonyolításának ideje alatt naponta háromszor felhangzó harangszó keresztényi fedő-értelme alatt („Megtiszteljük az elhunytat.” „Mindannyian isten kezében vagyunk.”) pogány eredetű szokás húzódik meg. A harangozás célja eszerint a holttest körül ólálkodó rosszakaratú erők, ártó hatalmak távol tartása a közösségtől. A pogány értelemmel egybevág részben a keresztényi is, miszerint a templom felszentelt épületének minden tartozéka gonosz-űző erővel bír.

Az a tény, hogy a harangozónak egykor mitsem fizettek munkájáért még inkább erősíteni látszik a harangozás közösséget védő jellegét, amely minden tagjának feltétlen és természetes feladata volt.

33. *Uő. i. m.* 157–158.; *K. Kovács L.*, i. m. 28, 35–36.

34. *Levi-Strauss, C.* i. m. 268.; *Malinowski, B.* i. m. 160–161.

35. *Birket-Smith, K.* i. m. 285–286.

36. *Szendrey Zs.*, i. m. 1940a, 353.

2.6. A halott „elkészítésének” szokásai

2.6.1. *Mosdatás.* Szerte magyar nyelvterületen, rokon- és szomszédnépeink sorában ismert szokás.³⁷

A halott megmosdatását nemcsak praktikus, higiénikus célok indokolhatják, de ősi eredetű vélekedés is, amely a víznek mágikus tisztító erőt tulajdonít.³⁸ Az a szokás, hogy a halottnak általában csak az arcát, s nem az egész testét mossák meg, annyiban enged a mosdatás kultikus jellegére következtetni, amennyiben az arc – az integritásos-analogikus gondolkodás szerint – tulajdonképpen az egész ego szimbóluma.

A víznek, mellyel a holtat mosdatták, s az egyéb ehhez használt kellékeknek gondos megsemmisítésében szintén a praktikus és a kultikus gondolkodás egybeszövődését fedezhetjük fel. A lemosóvíz valóban lehet ártalmas az élő szervezetre, s – talán éppen ennek túlhangsúlyozásaképpen – a népi gondolkodásban mint „rosszal telített víz” szerepel, melyben a negatív erők ártó hatása tovább lappanghat, s sárgaságot okozhat (a betegség meghatározása valószínűleg pusztán külső analógián alapszik: a holttest színe és a betegség nyomán elváltozó bőr színe között).

2.6.2. *Öltöztetés.* A legkülönbözőbb formákban gyakorolt szokás, mely nemcsak a magyar és a rokonnépeknél, de minden népi közösségben megtalálható.³⁹

A halott legjobb, legszebb – hiszen ezt fejezi ki az „ünneplő” jelző – ruhába való öltöztetés tulajdonképpen gondoskodás a halott új, túlvilági posztmortalis létbe való ünnepélyes átlépéséről. Az animisztikus gondolkodás szerint a lélek magára ölti a ruha „lelkét”, s abban él a túlvilágban.

Másrészt azonban a holttest – a lélektől immár elhagyott porhüvely – a halotti rítus középpontja, s mint ilyen, föltétlenül a központi szerephez illően dekoratívnak is kell lennie. E kiemelésről sokoldalú gondoskodás történik: a holttestet a lakóház legünnepélyesebb helyén, a *tisztaszobában* ravatalozzák fel; minél magasabb, s díszesebb *nyújtóra* fektetik; rituális és dekorativitás növelő céllal körülídják a testet.

A holttest történeti gondoskodás azonban védekező cselekményeknek is helyet ad: ilyen lehet – bár csak egy adatközlő említette – a halott ruházatának félregombolása. A magyar⁴⁰ és idegen⁴¹ népek szokáspárhuzamaiban is találhatunk efféle védekezés-módra, amely a feltételezések szerint visszatérni, élőket zavarni akaró halott megtévesztésére szolgál. Felteszem, hogy hasonló – bárha nem tudatos – tendencia érvényesült a búcsúztató alkalmával a lelkipásztor asztalára terítendő kendőcske feliratában is: „*ISTENVELEDI/KEDVESHALOTUK*”. Éppen a többes szám, első személyű birtokos személyrag alapvető értelme válik bizonytalanná az egyetlen „N” betű kihagyásával. (A szöveg egyéb helyesírási hiányosságai nem zavarják ilyen mértékben az értelmezést, s egyébként is – pl. paraszti levelekben – előfordulnak.)

Az, hogy a holttest karjait keresztbe fektették mellkasán, a keresztényi jelrendszer felhasználásával fejezi ki az élők védekezését. Fontos megfigyelnünk, hogy a kereszt efféle felhasználása szinte egymásra rímelve, a két legfontosabb pozícióban fordul elő: jelen esetben a testet, a test egészét zárja le a testből magából – végtagokból – formált kereszt. Majd a temetőben az elföldelés befejezésekképpen az elhantolás munkaeszközeivel – ásó, kapa – formálnak kereszt alakot a síron, azt lezárandó. A két sajátos

37. K. Kovács L., i. m. 50, 60–69.

38. Szendrey Zs., 1940a. 357–358.

39. K. Kovács L., i. m. 51–52, 70–84.

40. *Uő.* i. m. 197–206.

41. *Birket-Smith, K.* i. m. 285. (E. Nordenskiöld megfigyelésére hivatkozva.)

keresztformával kétszeresen is kívánták biztosítani háborítatlanságukat az élők.⁴² A kereszténység előtti időkben a karokat a test mellé, párhuzamosan fektethették.

2.7. Virrasztás

Az éjszaka az ellenőrizhetetlen, romlást hozó erők napszaka a népi képzeletben. Ilyenkor nem szabad a holttestet magára hagyni, mert az könnyen válhatna e gonosz erők prédájává, s az élőkre is veszélyessé válhatna. Ezek ellen az erők ellen gyújtják meg Pányokon a lámpát, a petróleumlámpát, amely a tisztító és védőtűz jelképe.⁴³ De az élők maguk is azért gyűlnek össze ilyenkor a holttest körül, hogy az élő sokaság koncentrált erejével védekezzenek a „túlvilági” erőkkel szemben.

Úgy tetszik, hogy az a tény, hogy Pányokon nők gyűlnek össze a holttest közvetlen közelében, s általában körformában ülik körül, ugyancsak pogány védekezési forma, melyben hangsúlyt kap a nemiség éppen úgy, mint az önmagába záródó térforma, a kör. A nők veszik körül az e világra érkezőt szülés alkalmával, rájuk hárul tehát – a népi gondolkodás jellegzetes következetessége szerint – az e világból távozó, s az új, létentüli létbe születő⁴⁴ minden gondja is.

A virrasztók által gyakorolt vallásos cselekedetek – imádkozás, éneklés stb. – tulajdonképpen az együttlét védekező jellegét manifesztálják a keresztény jelrendszer alkalmazásával.

A virrasztás régebben Pányokon is sötétedéstől – tulk. a napi munka elvégzésétől – hajnalodásig tartott. Tehát a közösségnek addig kellett a saját erejének koncentráálásával védenie a halottat, amíg a – pogány hitben – központi szerepű, s tisztító erejű Nap nem veszi magára e szerepet. A lámpa a Nap fényét hivatott jelképezni.

A virrasztó végezetével távozó férfiak halotthoz intézett szavai szintén kettős célzatúak. Egyrészt jókívánásaikkal, együttérző szavaikkal – melyeket kimondottan a holttesthez intéznek – a kimondott szó erejében bízva⁴⁵ igyekeznek az elköltözöttet „új életében” segíteni. Másrészt azonban e mondatok mind védekező jellegűek is, mind-egyiknek a mélyén ott van félreérthetetlenül megfogalmazva, hogy „Maradj, ne háborgass bennünket!”

A virrasztás legkülönbözőbb variánsai ismeretesek népünkél.⁴⁶

2.8. Sírásás

Az a szokás, hogy a sírt csak a temetés napjára ássák meg végleges formájában, Magyarország más területein is ismert.⁴⁷ A pányoki szokás is – miszerint a sírt csak a temetés napján fejezik be ásói – minden bizonnyal a halott védelmét szolgálja azokkal a feltételezett negatív erőkkel szemben, amelyek a népi hit szerint az éjszaka folyamán befészkeltek volna magukat a sírba, miután a testet a virrasztók miatt nem érthették el.

2.9. A koporsóba tett tárgyak

Bizonyos tárgyaknak a halott mellé, a koporsóba helyezése az leginkább mutatja a pogány túlvilágba vetett hitet. Szerete Magyarországon ismert szokás,⁴⁸ s mindenütt azzal magyarázzák, hogy e tárgyakat a halott túlvilági létében még felhasználja.

42. Gunda B.,

43. Szendrey Zs., 1940a, 356–357.

44. Róheim G., i. m. 169, 255.

45. Solymossi S. i. m. 322–324.

46. K. Kovács L., i. m. 99–101, 113–124.

47. Uó. i. m. 320–335, 351–368.

48. Uó. i. m. 129–130, 160–185.

Mai pányoki adatok szerint a halottal egyrészt használati tárgyakat, másrészt rituális fontosságú tárgyakat temetnek.

A keresztényi jelrendszerben rituális védekező erejű tárgy a zsoldároskönyv. Felteszem, hogy a zsoldárkönyv szoríthatta ki az egykor bizonyára meglévő pogány értelmű rituális védőeszközt. Ezért található manapság csak használati tárgyakat a zsoldárkönyv mellett.

2.10. *Az udvaron a koporsó*

A holttestet a *megszomorodott házban* mindig „*lábbal kifele*” fektették: amíg a szobában volt, addig a szoba ajtaja felé fordították lábbal, amikor pedig az udvarra viszik ki, úgy helyezik el koporsóját, hogy benne a halott feje a porta belseje felé, lába pedig a nagykapu felé mutasson. Ez a pozíció azt célozza, hogy a *hótt útját ne vétse*, s vissza ne térjen. A házban maradó élők védekezési módja ez.

Az, hogy a nők számára jelöli ki pontosan a helyet a hagyomány – mindig a ház és a koporsó között kell állniok –, s a férfiak helyét csak hozzájuk viszonyítva határozza meg, arra enged következtetni, hogy a női nemnek különös fontosságot tulajdonít a hagyomány. Úgy tetszik, mintha a nők elzárhatnák jelenlétükkel, a nekik tulajdonított erővel a holtat házától. (E szokás és hiedelem pl. a mezősegi Széken is él.) A későbbiekben a halotti menetben találkozunk hasonló jelenséggel.

A halotti szokássor ezen eseményére a közösség minden tagja elmegy, de legalábbis képviselteti magát. Ez a szokás még ma is – amikor végképpen nincsenek egymás segítségére készítve a családok – él, ragaszkodnak hozzá: *má tisztesség is olyan szomorodott házhoz elmenni*. Feltehető, hogy a népi közösség egykori szoros és kényszerű összeműködése nyilatkozik itt meg.

Pányokon – lévén a falu református – nem szokásos a siratás hagyományosan értelmezett formájában. Mégis az udvarra kitett koporsó mellett – azaz a faluközösség színe előtt – adnak kifejezést fájdalomuknak a legintenzívebb módon a hozzátartozók. Ezek a búcsúk – hiszen utójára van portáján a halott – spontának, s meglehetősen közvetlen formában fejezik ki az érzelmeiket. Az efféle siratás a váltakozó erejű, szavak nélküli zokogástól a spontán dallamra recitált, az összefüggő szöveget az érzelmkitörésekkel váltakoztató búcsúvételig számtalan változatot produkál.

2.11. *A halottas menet*

A halottas meneteknek számtalan formája alakult ki a magyar nyelvterületen.⁴⁹

A menetet – mint közösségi megnyilatkozási formát – a szociálpszichológia művelői éppen úgy az egyik legősibb emberi rituálénak tekintik, mint az etnológia tudósai.⁵⁰ A halotti menetben a közösség együttes mozgással (kollektív kinetikus potencia) fejezi ki tiszteletét, és megtisztulásvágyát (vö. körmenetek). A praktikus célzatú tevékenységre – a holttest eltávolítása az élők közül – rituális–ceremoniális célzatú kinetikus effektusok épültek.

A pányoki halottas menet szerkezetét szigorúan szabályozzák a hagyományok.

E hagyományos szabályok közül szembetűnő a résztvevők nemek szerinti megosztása: A férfiak haladnak a koporsó előtt, mint az ünnepélyesség potenciális kifejezői, amit még csak hangsúlyosabbá tesz az a tény, hogy velük haladnak a menet hivatalos résztvevői (pap, kurátor, kántor). A férfiak efféle helye a nőkkel szemben a természeti népeknél éppen úgy, mint akár a századfordulón a matyóknál hasonlóképpen nyilvánul meg: a férfi halad elől – készen az esetleges veszélyek elhárítására –, s mögötte bizonyos távolságra a nők – terhet cipelve, vagy gyermekeket véve magukkal. – Szembetűnő,

49. *Uő. i. m.* 250–259, 273–299.

50. *Szendrey Zs.*, 1940a, 354–355.

hogy a nők – a koporsó után haladva – ugyanazt a védőszerepet töltik be, amelyet az udvarra kitett koporsó mellett álltukban kifejtettek.

A temetési menetnek szintén a hagyományok által szabályozott akusztikus kerete van: ez az egymást váltogató harangszó és zsoldáreneklés. Ez a vokális, instrumentális akusztikus effektus teszi ünnepélyessé a halott ezen utolsó útját, ugyanakkor – mivel a zsoldároknak, és a harangozásnak a keresztényi jelrendszerben védekező, gonoszúzó szerepe is van – az élő közösség védelmére is szolgál. E szokás legmélyén feltételezhetően ott lappang a védekező jellegű, pogány zajkeltés, amely meg nem szünve hangzik, míg a holtat el nem földelik.

Ugyancsak ősi hagyományos szokás a koporsóvívők eljárása, amellyel a koporsót a halott portájának küszöbére eresztik rövid időre. Utoljára vesz búcsút a kapufélfától⁵¹ az elhunyt. Ekkor éneklí az egybegyűlt gyászoló gyülekezet – a halott szájába adva az élő által megkívánt szöveget – *Utoljára vagyok udvaromban*.

Hasonlóképpen járnak el a koporsóvívők a temető kapujában is. A szokás értelme minden bizonnyal az előző búcsú analógiájára most az új „otthonba” való beköszöntés.

2.12. A temetőben

A gyülekezet addig énekel a nyitott sír mellett, amíg azt be nem temetik. Ünnepélyesség és a szent szövegekkel való védekezés itt is nyilvánvaló.

Jellegzetes védekező jel a sírásó munkásoknak a friss hanton keresztbe fektetett ásója s kapája. A szokás tartalmáról már korábban szóltam.⁵²

Az egész szokássoron végighúzódó ambivalencia itt is megnyilvánul, sőt a kurátor búcsúszövegében verbálisan is kifejeződik annak lényege: . . . *Vigasztalja meg a jóisten a megszorodott szíveket! Elhunyt testvérünket pedig . . . nyugtassa meg a jóisten a földnek porában!*

A temetőbeli szokások többé-kevésbé azonosnak mondhatók a magyar nyelvterületen.⁵³

2.13. Az eltakarítás

Míg a temetéssel valóságosan is *eltakarítik a holtat*, addig a halottas háznál igyekeznek eltüntetni minden olyan tárgyat, amely – feltételezésük szerint – visszahívhatná a halott lelkét. Az animisztikus gondolkodás képzetéből fakadó cselekedetekkel igyekeznek minden tárgyat, amelyhez a halottnak köze lehetne, amelyet – az integritásos gondolkodás alapján – a magáénak tudhatna, s érte visszajönne, eldugnak, lemosnak. Itt is a praktikum, a gondos szigorral számon kért takarítás és a fikció, a lélekhit szövődnek egybe. Az élő közösséget szolgálják az *eltakarítás* aktusai, amely során tulajdonképpen minden nélkülözhető megsemmisítenek vagy elajándékoznak, amihez a holtak köze volt, s minden nélkülözhetetlenül szükséges dolgot fertőtleníteni igyekeznek.

2.14. A tor

A halotti tor általánosan ismert szokás a szomszéd népeknél éppen úgy, mint a rokonnépeknél.⁵⁴

51. Nagy G. O., 1957. 92–93.; K. Kovács L., i. m. 261–263.

52. A magyar nép közismert – gyakran a népmesékben használt – kifejezése a halálra: „Ásó, kapa, nagyharang válassza el őket!” Itt a temetés jellegzetes invariáns jegyeit találjuk meg összefoglalva.

53. K. Kovács L., i. m. 299–318.

54. Róheim G., i. m. 179–205.

Pányokon tulajdonképpen két tort tartanak: az elsőt mindenki megvendégelésére, azok számára, *akik nem restellék a lábuk fáradtságát, hogy a holtat kikísérjék*, azaz a rítuson résztvevő közösséget. A második – ez előzőt követő – toron csak a rokonok maradnak, azaz a szűkebb közösség, amelyet a tényleges veszteség ért. Úgy vélem, egykor együtt torozott rokon s vendég idegen. A tor eme kettéhasadásának gazdasági természetű oka lehet, hiszen az első toron ma már csak jelképesen látják vendégül a *kikísérőket*, míg a második toron csaknem lakodalmi étrendet szolgálnak fel.

A tor maga a lélek búcsúztatója, miután a testet már előzőleg elbúcsúztatták, s kivitték a temetőbe. Ez a halott utolsó vendégsége, az utolsó búcsú, amely pogány eredetű elemmel, a rituális együttevéssel válik nyomatékosná.⁵⁵ A felszolgált ételek rendjéből – melyek a tipikus pányoki lakodalmi étrend gerincét is képezik – arra következtethetünk, hogy itt valamely lakodalom képzetében szimbolizálja a népi gondolkodás a holt lelkének egyesülését a *másik világgal*.⁵⁶

A keresztényi szimbólumrendszernek is megfelel a tor: az utolsó vacsora közismert jelképe. Erre kimondottan utal a reformátusoknál a bor és kenyér fogyasztása az első toron.

A tágabb közösség már átvette a keresztény jelrendszert, míg a szűkebb, rokoni közösség ragaszkodik – ha nem is tudatosan – az ősi formához.

A kurátor étkezést nyitó és záró szerepe is félreérthetetlenül teszi, hogy itt rituális étkezésről van szó.

A tor a közösség utolsó ceremoniális együttléte a halotti szokások alkalmával. Az elhunytat a közösségi hagyományok betartásával útjára bocsátották, testétől, lelkétől tisztességgel búcsút vettek. A közösség szerepe és feladata ezzel a halott körül befejeződött.

2.15. A fiatalok eltemetéséről

Az előzőekben az idős ember körüli temetkezési szokásokról volt szó. Ezekről tartalmilag s formailag csak a házasulandó korban elhunytakkal kapcsolatos szokások térnek el.

Egy közösség sem tudja egyszerűen túltenni magát fiatal tagjainak elvesztésén. Különösen pedig az kelt hiányérzetet a népi gondolkodásban, hogy a házasság előtt elhunytak az emberi élet legfőbb célját, az utódok nemzését nem valósíthatták meg. Fzt a hiányérzetet mindenképpen pótolni kívánja.⁵⁷

A magyar népi halotti szokások egyik legarchaikusabb, s leggazdagabban variált és motivált eleme a halottak lakodalma.

Pányokon ma már csak a halott leány, legény jellegzetes öltözetével, s a halottas menet jellegzetes átalakításával emlékeznek meg a halott fiatalok lakodalmáról.

A leányt menyasszonyi ruhába öltöztetik, s aprólékos gondnal feldíszítik. A legény fekete – esküvőre tartogatott – ruháját kapja *halóruhának*.

A halotti menetben a legények haladnak az élen, a férfiak előtt, s a koporsó után a leányok az asszonyok előtt: ezzel is jelezve, hogy a fiatalok a legnagyobb veszteség. A koporsót mindenkor a hasonneműek viszik, hiszen ők kísérték volna leánytársukat a leányos házhoz menyasszonyát elhozni, illetve leánybarátjukat a legényes házhoz – ha életben maradhattak volna. A legénytársak gyászát csak gesztusuk s a kontextus jelzi – öltözetük lakodalmi a *kokárdával*, a leányoké szintúgy. Ez még drámaibbá teszi a menetet, s a jelképezett veszteség feszültségét.

55. Szendrey Zs., 1940a, 358.

56. Jung, C. G. 1971, 316–317.

57. Számos példa adódik a fiatalon elhunytak összeesketésére: Marco Polo adataitól – 1963. 124–125. – Szendrey Á., – 1941. 44–54. – adataiig.

2.16. A gyász

Az elhunyttra való kegyeletes megemlékezés Magyarország különböző etnikai csoportjainál más és más változatban, s időhatárok között történt meg.⁵⁸

Pányokon a gyász tartamát nem mással, mint a halott emlékének fennmaradásával mérik. A szokás általában fél-, egy évre szabja a gyász idejét, de a gyászoló végül is maga dönti el, meddig viseli a gyász jeleit.

A gyász nem csak a ruházat jellegzetes színváltoztatásában, de az életlehetőségek szándékos szűkítésében, a visszavonultságban is megnyilatkozik. A gyász jeleinek viselését az elhunyt iránti szeretet, tisztelet kifejezéseként értékelik, holott a szokás mélyén itt is az élők biztonságkereső védekezése munkál. Az élő hozzátartozók el akarják háritani a halott hozzátartozó látogatását, zaklatását, ezért elrejtőznek a sötét mez mögé, elváltoztatják külsejüket,⁵⁹ a visszavonultság ugyanezt szolgálja.

A két magyar gyászszín – a fekete és a fehér – a színskála két végpontja, az egyik minden szín magábafoglalója, a másik minden szín hiánya.

2.17. Szellemtörténetek

A kísértettörténetekben – melyet külön folklór műfajként tartanak számon⁶⁰ – nyilatkozik meg a halotti szokásrend mögött meghúzódó fikció a legadekvátabb formában. A kísértetekről, szellemekről szóló történeteket nem is valóságtartalmuk miatt tarthatta fenn a népi hagyomány, hanem mert eredendő emberi szükségletet elégítettek ki. A feltételezett túlvilág felé irányul a halotti szokások legtöbb „üzenete”. Ezekben a történetekben „valósul meg”, a népi hit szerint a visszacsatolás. Ezek a történetek a feltételezett halál utáni lét áldokumentumai. Ám e történetek szükséges, gyakorlati hatású tartalmak hordozói is.

A történetek egy része arról szól, hogyan jelenik meg a lélek már a halál pillanatában, illetve még a holttest eltemetése előtt. A pányoki történetek közül csak egy jelöli meg a lélek alakját.⁶¹ Itt a lélek fehérben van. Mivel tudjuk, hogy fiatal lány halt meg akkor, feltehető, hogy a leányt a történet – konzekvensen – fehér menyasszonyi ruhájában ábrázolta. Ám az is feltehető, hogy az egykori fehér gyász, illetve fehérben való temetkezés emléke teszi a szellemek öltözetét fehérre. E vizuálisan apercipiálhatónak leírt szellemalak után a másik történet⁶² akusztikus, illetve taktilis⁶³ érzékelhetőségéről számol be a túlvilági „jelenségnek”. A következőkben még egyszer akusztikus, majd álbemeli vizuális kivetítődésről értesülünk.⁶⁴

A lélekhít árnyalatainak feltárására a legalkalmasabb az alkalmazott szociálpszichológia, illetve a klinikai pszichiátria lenne, amely összehasonlíthatná, illetve elhatárolhatná a hagyományos pszichés reakciókat a pszichopatologikus reakcióktól, valamint felmérné, hogy a közösségi kohéziós szükséglet milyen mértékek között elégíthetné ki valóságos igényeit fikciókkal úgy, hogy az esetleg az egyének pszichés státusában ne okozzon rendellenes változásokat.

A visszajáró lélek elleni védekezés – a néphit szerint hatásos – formája a káromkodás. Nem más ez tehát, mint a pogány hitnek – a szavak mágikus erejének – megnyilat-

58. Fél E., 1935. 6–17.; Balassa I., 1945. 69–70.

59. Levi-Strauss, C. i. m. 269. „... A fekete festék arra való, hogy láthatatlanná tegye azt, aki bekente magát vele...”

60. Körner T., i. m. 55–58.

61. Ld. Adattár: 15.1.2.

62. Ld. Adattár: 15.1.1.

63. Ld. Adattár: 15.1.3.

64. Ld. Adattár: 14.2.2.

kozása: *szómágia*.⁶⁵ A káromkodás ily aspektusból szemlélve tehát éppen a megidéző ráolvasó formula ellentéte. A keresztényi jelrendszer szerint pedig az isten nevével való káromkodás nem más, mint negatív előjelű ima, amely a gonosznak, az istennel szembenállónak szól.

2.18. A tudós

A tudós szerepének vizsgálata csak részben tartozik a halotti szokások vizsgálatához, másrészt a „csodás, mitológiai személyek” csoportjába sorolandó.⁶⁶

A *halottlátóról* azt tudják Pányokon, hogy a holttal éppen úgy tud kommunikatív kapcsolatba lépni, mint az élőkkel, ezt a kapcsolatot a közbeszédben a verbális, illetve vizuális kontaktus szinonimáival fejezik ki: *nézte anyámrul sorsát, beszélt apámmal, s azt mondta neki az öreg . . . , szótváltott édesanyámmal a telekrül, házhelyrül stb.* A *tudós* által közvetített kívánságokat még ma is gondosan végrehajtják a *pányokiak*.

A *halottlátóhoz* tulajdonképpen azért fordulnak a *pányokiak*, hogy ellenőrizzék, vajon a halott elnyerte-e a halotti szokások véghezvitele után nyugalmát, vagy vétettek-e véletlenül békéje ellen, s egyáltalán van-e még valamely kívánsága. A *halottlátó* közvetíti a „válaszokat”. Így tehát a *tudós* személyéhez fűzik a *pányokiak* a halotti szokások rituális célzatú, „túlvilág” felé irányuló cselekedeteinek ellenőrzési lehetőségét. Úgy vélik, hogy a *tudós* által közvetített válaszokból olvashatják ki, mennyire hatásos a reájuk hagyományozott halotti szokássor. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a *tudós* feltételezett adottságokkal rendelkező személye a halotti szokássor egész rendszerének alapjául szolgáló túlvilág mitikus képzetének létezésére a *pányokiak*, azaz a szokás hittel teli gyakorlóinak számára.

2.19. A temetőről

Ahhoz, hogy a temető jelentőségét a magyar népi gondolkodásban megértsük, röviden össze kell foglalnunk az eddig elmondottakat.

2.19.1. Az élő faluközösség hite szerint léteznie kell az e világon kívüli, „túlvilágnak”, amely tulajdonképpen a holtak birodalma. A népi képzetben ez a hely nincs már lokalizálva, azt mondhatjuk, hogy a falu élő közösségét – annak elképzelése szerint – körülveszi a halott falu közössége, amely a legkülönbözőbb formákban és módokon „éreztet” jelenlétét. Az élők kiszolgáltatva érzik magukat a holtakkal, illetve az általuk megnyilatkozó rosszindulatú erőkkel szemben, ezért igyekeznek valami módon befolyással bírni a holtak világára. Az élők „befolyásának” egyetlen eszköze a „túlvilágra” a hagyományos halotti szokások minél gondosabb végrehajtása. A szokásgyakorlat mellett azonban az élő közösség kijelöl saját területéből egy darabot, ahová halottait – a néphit szerint csak a testüket – helyezi. Ez a terület – a népi vélekedés szerint – kettős ellenőrzés alatt áll: egyrészt itt teremtenek az élők feltételezett kapcsolatot a hozzátartozó halottjukkal, másrészt a holtak *szellemeinek*, s egyúttal a negatív erőknek is szálláshelye a temető. A kettős ellenőrzés a nappalok és éjszakák ritmikus váltakozásának megfelelően cserélődik.

2.19.2. A temetőt tehát három egymásba kapcsolódó funkció tartja fenn:

1. Racionális funkció: amely szerint a temetőt, mint a holttestek tárolási helyét tekinthetjük. Az ilyen terület kijelölése az élő közösség alapvető önérdéke.

2. Irracionális funkció: amely szerint a temetőt a *hazajáró lelkek*, s a *túlvilági útra* készülődő lelkek alkalmi pihenőhelye, illetve a *túlvilág* és e világ közötti „híd”.

65. Vö. 45. jegyzettel.

66. K. Kovács L., i. m. 188–197.

3. Pszichológiai funkció: amely arra vall, hogy a hozzátartozóját gyászoló egyének szüksége van bizonyos ideig érzelmeinek, fájdalmának levezetésére, s ezt a halott hozzátartozót képviselő sír, sírjel közelében a legmegnyugtatóbb megejteni. A halott visszavonhatatlanul megüresedett helyét a lélekben a hozzátartozó emlékének gondozásával lehet fokozatosan tudatosítani. Ennek a folyamatnak is eszköze a temetőbejárás, sírápolás.

2.19.3. A halotti szokások hagyománya nemcsak az emberi cselekedeteket foglalta szigorú rendszerbe, hanem a szokással kapcsolatos tárgyakat is részesévé tette képzeletet és valóságot átfogó rendszerének. A *temetőkert* tüzetesebb vizsgálatával is kideríthetünk bizonyos motívumokat, amelyek a temető és a halotti mítosz kapcsolataira utalnak.⁶⁷

A „túlvilágiak” életét a nép hasonlatosnak képzelhette el a saját életéhez. Így elengedhetetlenül fontosnak találta halottait egy bizonyos – asztrálisan meghatározott – rendszerben elhelyezni, hiszen az élők legfőbb tájékozódási módja is a Nap és a csillagos ég volt. Jó példa erre a pányoki temető, ahol a település nyugati oldalán kapott helyet a temető – s a kezdetektől itt volt. A temető nagykapuja éppen nyugatra tekint. A sírok szintén kelet–nyugati irányban rendeződnek. A fejfák a sírok nyugati oldalán vannak, s díszítésük, feliratuk is nyugati oldalukra van faragva. A holttestet a sírban fejjel nyugat felé, s arccal keletnek helyezik el. A pányokiak nem tudják szokásuknak magyarázatát adni, s a kellő anyag birtokának hiányában magam sem kísérlelhetem azt meg, de fontosnak tartom felhívni a figyelmet erre a következetességre.

A temető zártságát a területet körülövező árok – mely Pányokon csaknem feltöltődött már – s élősövény kerítés, valamint mindenkor gondosan zárva tartott kapu biztosítja. Ez arra figyelmeztet, hogy a népi gondolkodás kifejezetten hangsúlyozni kívánja az élő közösség elkülönülését a halotti közösségtől. Ezt az elkülönülést Pányokon nemcsak a valóságos kerítéssel, illetve árokkal érzékeltetik, hanem azzal is, hogy a kerítésül szolgáló élősövény vadrózsabokrokból áll. A vadrózsa általánosan ismert gyógynövénye a magyar népnek, s varázslataiban is gyakran használja védekező jelleggel. Így hát joggal feltételezhetjük, hogy a vadrózsasövény elzáró, elkerítő mivoltának kettőssége alkalmazkodik a temetőkert kettős ellenőrzéséhez.

Fontos a csipkebokor e kettős védőerejének ismeretéhez az az adat Pányokról, mely szerint a szemmel vert kisgyermek ruhácskáit szétszaggatva, a temető vadrózsakerítésére dobálják az asszonyok. Ezt az adatot kétféleképpen is értelmezhetjük: Tekinthezhetjük a cselekvést áldozatnak, amelyben a gyermek helyett annak – az integritásos gondolkodás szerint – hasonmását áldozzák fel a negatív erőket képviselő temetőkerítésnek. Ám valószínűbb az a feltevés, amelyre több példa akad a magyar nyelvterületen,⁶⁸ miszerint a cserjéket, bokrokat a pogány időkben a *bolygó lelkek* szállásainak tekintették, s a betegről levetett rongyokat aggatták rájuk, hogy ily módon bírják a rontás visszavonására.

A pányoki temetőben sok a szilva- s almafá. A helyi hagyomány mit sem tud a temetőbe ültetett gyümölcsfák hagyománybeli jelentőségéről, mégis fontosnak tartom hangsúlyozni ezt a tényt. (Magyar nyelvterületen számos példa található hasonló gyümölcsfákkal beültetett temetőkre: pl. Jósavfő, Gömörszőlős, Marosvécs stb.) A halált jelző faragott fejfák s az életet jelképező gyümölcsfák ellentéte, illetve harmóniája mintha csak azt az általános népi vélekedést volna hivatott kifejezni, hogy a halálból élet, s az életből halál lesz. Ezt a magába záródó kört szimbolizálják az emberre vonatkoztatva a korhadó fejfák s a termő gyümölcsfák.

67. K. Kovács L., i. m. 318–319, 335–351.

68. O. Nagy G., i. m. 33–34.; Szendrey Zs., 1931. 98–99, 198.; Wislocki H., 1894. 320–326.

2.20. A fejfákról

A pányoki fejfák formájukra nézve az oszlopos, s azon belül az embert ábrázoló fejfák csoportjába tartoznak, bár igen absztraháltak. Népi elnevezésük, s részeik népi terminológiája még jól mutatja azonban az emberi testhez való kötődésüket. A fejfa földbe kerülő része a *láb*, a felmagasodó oszlop a *törzs*, ezen kap helyet a *has* domborulata. A körplasztikusan megfaragott fejrészt a *nyak* köti a *törzshöz*.

A magyarlakta területek református temetőiben sok hasonló, absztrahált ember alakú fejfa áll. Ezeknek eredete még nincs eldöntve. Igen valószínűnek tűnik, hogy egykor a halottakat az élők között helyettesítő bábuk lehettek a fejfák, mint arra példák a rokon népeknél is találhatók.⁶⁹

C) A PÁNYOKI HALOTTI SZOKÁSOK KÖZÖSSÉGRE VONATKOZÓ TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

0. A vizsgálat szempontjai

0.1. Az előző fejezetben annak az ősi fikciónak fennmaradt elemeit kíséreltem meg a mai szokássorból kiemelni, amelyekre az élők halottaikról gondoskodó szokásgyakorlata támaszkodik. Ezzel szemben ebben a fejezetben azokra a szociológiai automatizmusokra kíséreltem meg rámutatni, amelyek a halotti szokások gyakorlását – mint kollektív akciót – egyáltalában lehetővé teszik.

A halotti szokássor rituális tartalma nem más, mint emberöltők hosszú során keresztül kialakult „költemény”, melyet közösségi szükséglet hozott létre. Ennek a „költeménynek” szuggesztív, közösségi hatású megvalósításához azonban elengedhetetlenül szükséges a kollektíva tagjainak valóságos együttműködése, rituális társasunkája.

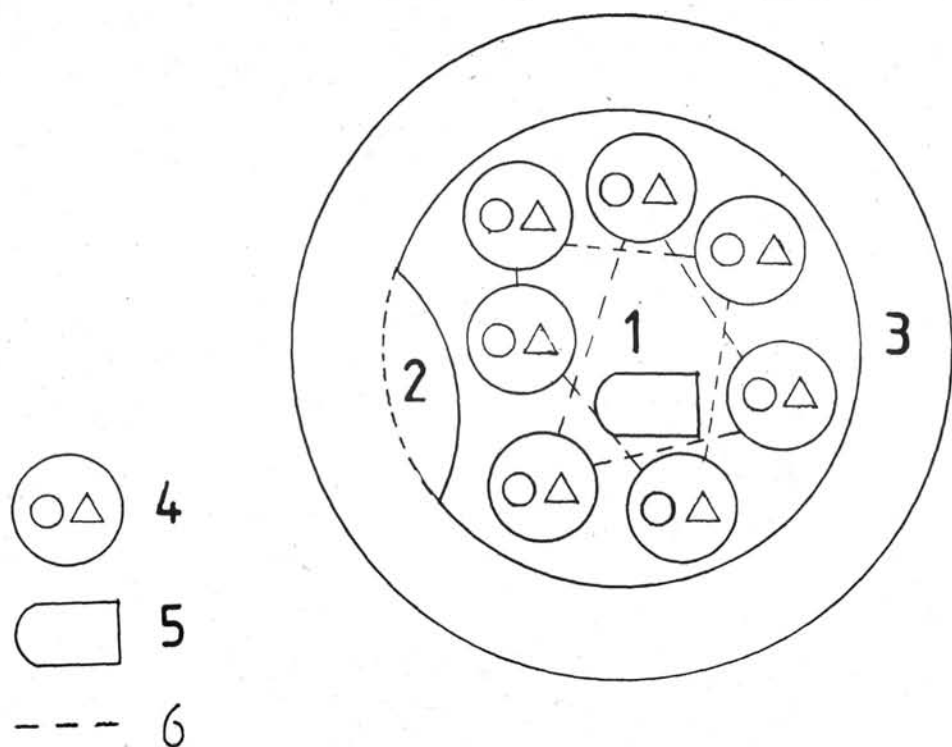
A továbbiakban az egyének azon csoportját tekintem vizsgálatom alapegységének, kiket a halotti szokások azonos ismerete tart általában össze, pedig a szokások együttes gyakorlása haláleset alkalmával. Ezt a – szokások szempontjából meghatározott – közösséget a szokáshagyományokon kívül megélhetési, területi, rokonsági egymásrautaltság is összefűzi.

Pányok esetében egy egész falu felel meg a fenti szokásegységnek, hiszen a pányokiak mind egyféleképp ismerik a halotti szokásokat, s hasonlóképpen is gyakorolják adandó alkalommal. A szokásgyakorlatban az egész falu részt vesz, minden család képviselteti magát. A halotti szokások központi, rituális-ceremoniális tevékenységeinek megvalósítói mindig a vér- és műrokon kötelékekkel összekapcsolt személyek, rokoni kiscsoportok, míg a faluközösség – a nagycsoport – csak a szokássor folyamatának lényeges mozzanatait alkalmával képviselteti magát, jóllehet a szokáshagyomány előírja a kiscsoport tagjai számára a falu egész közösségének értesítését (ld. A halál hírüladása című fejezetben).

0.2. A továbbiakban az 1. ábrán látható modell segítségével kíséreltem meg a szociokultúrás organizmus azon különféle szervezeti állapottait szemléltetni, melyeket az a halotti szokásgyakorlat folyamán felvesz.

Az ábrán a belső kör jelképezi a falut, s foglalja magában az azonos szokásegységbe tartozó közösséget. A szociokultúrás organizmus ez esetben családok összeműködésével funkcionál. Ábránkon a családot a két nem összekapcsolásával szemléltetem, mely olyan kiscsaládként értelmezendő, hol mindkét nemből három generáció él formailag

69. Solymossy S., 1930. 65–84.

1. kép.

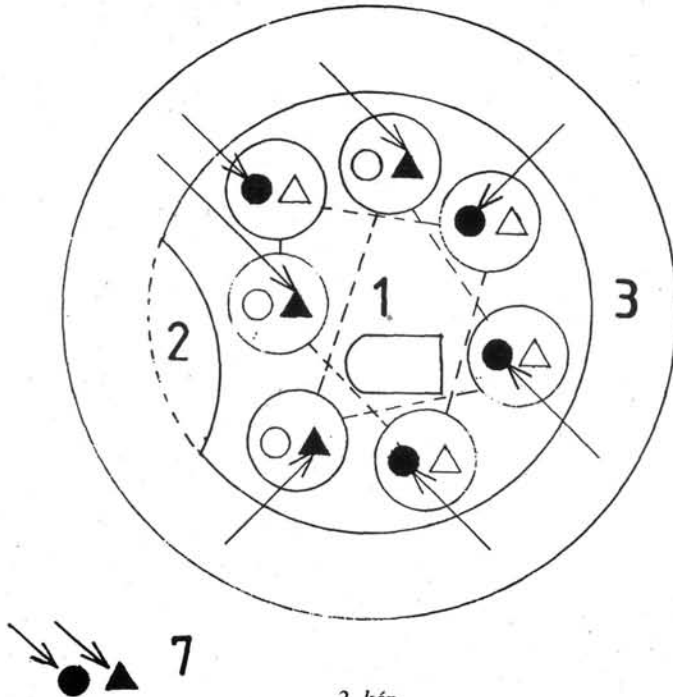
1. A faluközösség társadalmának modellje, 2. A temető, 3. A „túlvilág”,
 4. Egy családot szemléltető jel, mely a mindkét nembeliek együttélését is kifejezi,
 5. A halotti szokássor rituális-ceremoniális aktusain részben résztvevő,
 részben azokat irányító hivatalos személy tartózkodási helye: a templom jelével kifejezve,
 6. A faluközösség társadalmi kapcsolatait szemléltető erővonalak, melyek megszabják
 az érdekcsoportokat is

együtt. A belső kört körülvevő körgyűrű a „halott falut”, a „túlvilági erők körét” jelképezi, amelyet ugyan a népi tudat nem lokalizál konkrétan, de – az adatokból kiolvashatóan – úgy képzel el, mint a falut, a faluközösséget befogó erőkört, ahonnan a legkülönbözőbb időben, irányból és formában érkehetnek jelzések az élők számára. Az ábrán a temetőt – a népi gondolkodásnak megfelelően – olyan területnek jelöltem, amely részben az élő, részben a „halott” falu tartozéka.

1. Az előjelek funkciójáról

1.1. Az álmokról

A közösségnek hol egyik, hol másik tagja láthat olyan álmoképet, melyet a falu hagyományai szerint rossz események, esetleg halál előjelének tekint. Az efféle előjelek a legrendszeretlenebbül, a legesetlegesebben bukkanak fel a legkülönbözőbb egyéneknél, akik általában nem is igen beszélnek álmaikról (ld. a recens anyagot). Az álmok által „figyelmeztetett” egyének egy ideig – legfeljebb három napig – gondosabban figyelik környezetüket, magukban latolgatják, kire vonatkozhat a rossz előjel. Amennyiben nem tudják konkretizálni, elfelejtik. – Ez a folyamat – az álmójóslat felbukka-

2. kép.
A túlvilágról érkező álmjóslatok jelei

nása szerint – különböző személyeknél sorra lejátszódhat. Így a közösségben mindig van néhány egyén, aki „figyelmeztetettségi” állapotban van.

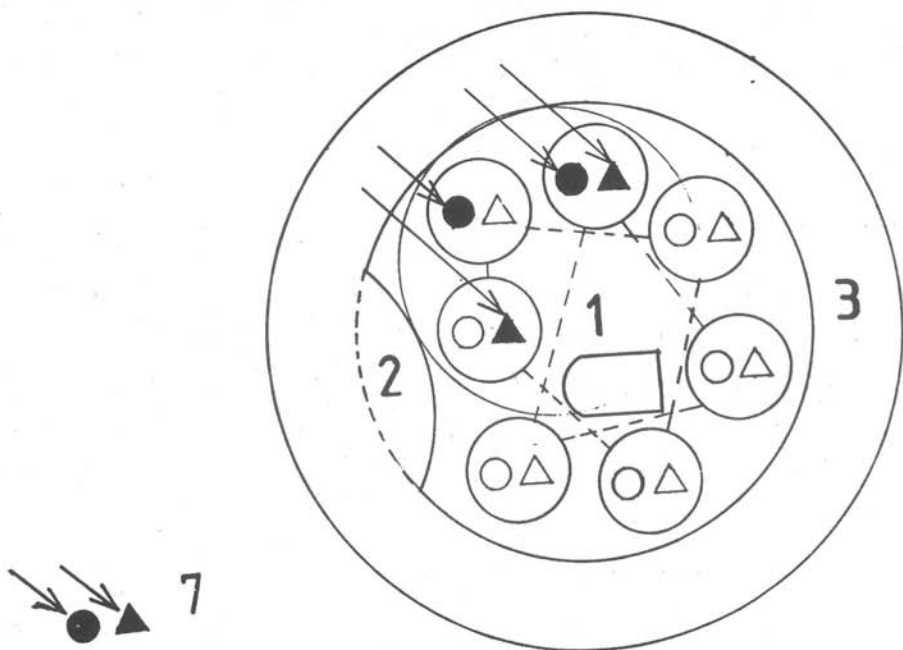
Ha jól meggondoljuk, az álmok s egyéb előjelek irracionális tartalmuk ellenére is hasznosak a közösség számára, hiszen folyamatos praekondicionáltságban tartják egyéneit, s így megvédik a közösséget a váratlanul bekövetkező elementáris veszteség bénító sokkjától. Minden halált, betegséget, veszélyt hirdető előjel, egy-egy szimbolikusan fogalmazott „memento mori”. – Azt gondolhatnánk ezek után, hogy a közösség ilyenformán állandó présokk állapotban van, amely szintén káros vitális tevékenységére. Nincs azonban ez így. Az előjelek „rendszere”, bizonyos pszichés érzékenységgel működik: minduntalan más egyénnél bukkan fel egyrészt, másrészt hatása igen korlátozott körre terjed – legfeljebb a családra –, így esetleges negatív hatása lokalizált.

Az előjelek praktikus funkciója tehát nem más, mint az, hogy a szociokultúrás organizmust állandó, rugalmas készenlétben tartsa a szükséges veszteség – krízisállapottól lehetőleg mentes – elviselésére.

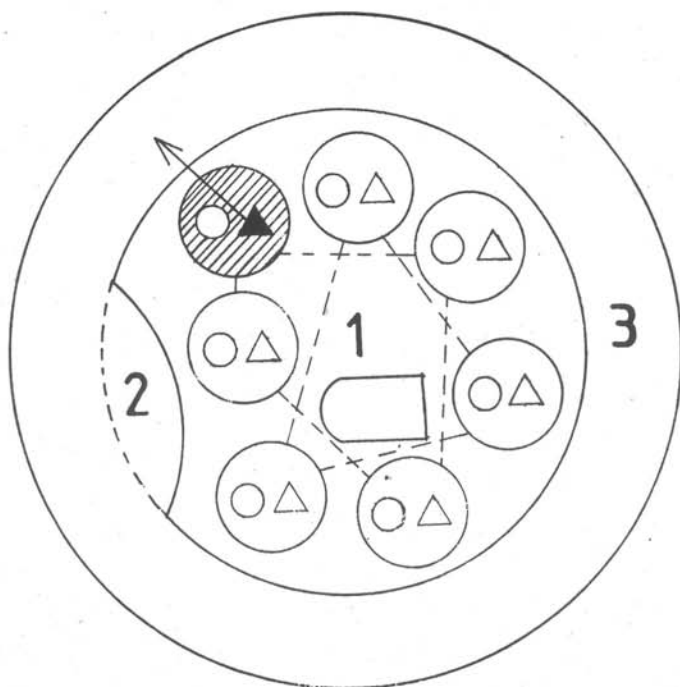
1.2. Magyarázatok a szemléltető ábrákhoz

1.2.1. Az álmok rendszertelenül bukkanak fel, elszigetelten érvényesül hatásuk. Amennyiben az egyén nem tudja valósághoz kötni, elfelejti (2. kép).

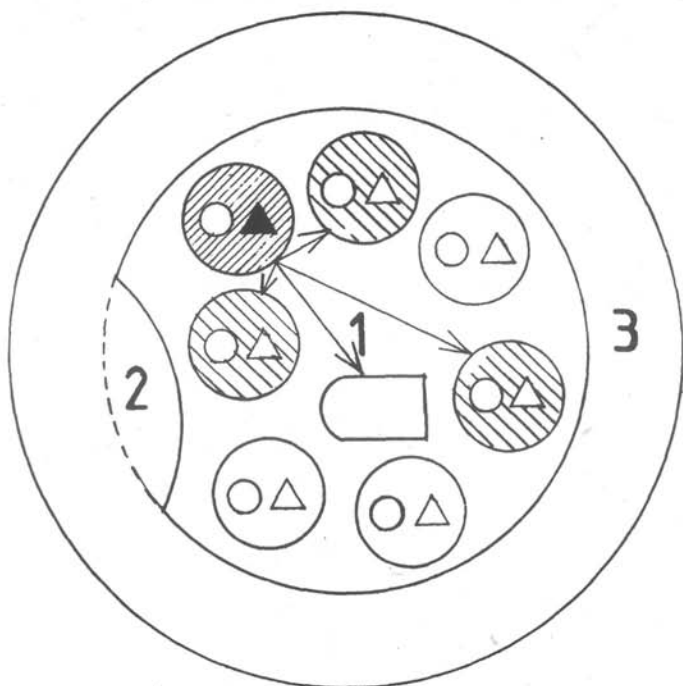
1.2.2. Az állatok különös viselkedéséből levont jóslatok, illetve a tárgyakkal történt különös események előjeltartalma egyrészt – amennyiben nem sikerül az egyénnek a valósághoz kötnie – az álomhoz hasonlóan értelmezendő, másrészt – mivel a néphit szerint röviddel, legfeljebb huszonnégy órával előzik meg a halált – feltehetően nem is annyira előjelszerepük a fontos, hanem a nagybeteg közeledő elköltözésének a környe-

3. kép. A túlvilágról állatok közvetítésével érkező haláljóslatok jelei

4. kép. A halál bekövetkezését – a néphitnek megfelelően – a lélek „túlvilágra költözésével” szimbolizáltam

5. kép. A faluközösség társadalmi kapcsolatai felbomlanak, s lassan átrendeződnek. Kiválnak a vérrokonság által összekapcsolt családok. Megkezdődik a halotti szokássor ceremoniális-rituális kooperációjában hagyományosan résztvevők értesítése

zet oldaláról való szimbolikus, közvetve utaló kifejezése, illetve, a küszöbön lévő esemény tudatosítására tett kísérlet. Ezért ezek az előjelek általában a valóságosan is élete végén lévő, nagybeteg személy körül „nyilatkoznak meg”. Az előjeleket mindenkor a túlvilág „üzeneteként” értékeli a népi tudat (3. kép).

2. A halál beállta

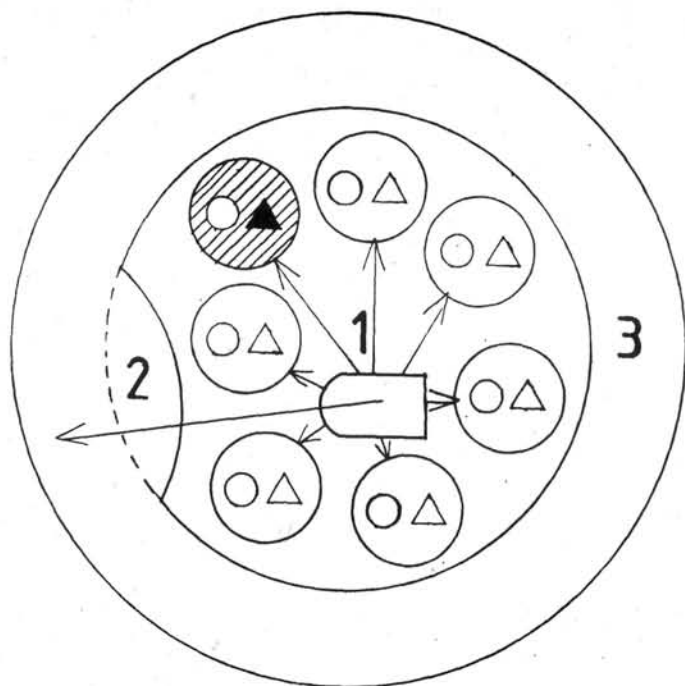
A halál pillanatát a közösség szempontjából úgy értékelhetjük, mint azt a pillanatot, amikor az organizmus védtelen marad egy külső erővel szemben: a „túlvilág erőivel”, a „halállal” szemben válik védtelenné a faluközösség, amikor egy tagját kénytelen elveszíteni. A közösség tagjainak figyelme a halott felé fordul, s ennek a pillanatnak a hangsúlyosságát teszi még félreérthetlenebbé néhány kísérő jelenség (pl. a végvászának lehullása).

A bekövetkező halál egyúttal megjelöli a közösség azon pontját, ahová annak – az elkövetkezendő halotti szokások alkalmával – minden erejét koncentrálnia kell (4. kép).

3. A halál hírviladása

3.1. A halálról mindenekelőtt a rokonság értesül. Az ő értesítésükkel a közösségből kiválik azon egyének csoportja, akiket az elhunythoz vér- vagy műrokonsági kapcsolatok fűznek. Őket érte a legközvetlenebbül a veszteség, őtőlük követeli meg a legszorosabb összetartást az organizmusban támadt hiány. A halotti szokásrend úgy fejezi ki a

6. kép. A harangozás jele, mely az egész faluközösséget befutja a halálhírrrel

közösség eme automatikus védekező reflexét, mellyel a halott hozzátartozóit a közösség többi tagjaitól megkülönböztetve a halott köré rendeli, hogy a hozzátartozók feladatává teszi a halotti szokássor lebonyolítását, s őket állítja a szokás középpontjába (5. kép).

A terület szerint is közelállókat a szokás szabályai szerint csak a rokonok után értesítik, illetve azok közvetve értesülnek a halálesetről.

A kollektív hagyomány tehát még mindig az ősbibb (vér-) rokonsági rendszerben látja azon közösséget, mely a közösséget is veszélyeztethető veszteségek alkalmával a leghathatósabbban reagál.

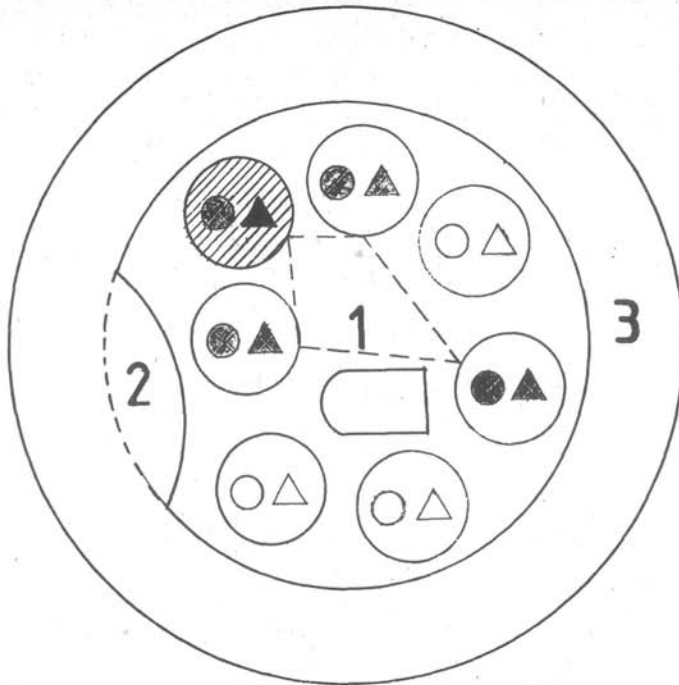
3.2. A közösség erejének megőrzése miatt szükség van arra, hogy a veszteségről az egész falut értesítsék, hogy ezen újonnan kialakult helyzethez alkalmazkodják további tevékenységében. Ezen általános híradás eszköze a jellegzetes halotti harangozás, amely a szájról szájra terjedő hírt megerősíti, legalizálja. A szociokulturális organizmus ettől az értesítettségi helyzettől fogva már nyilvánosan is keresi annak módját, hogyan tölthetné be a leghatékosabban elvesztett tagjának helyét. A „halotti játék” mellett megindul a „társadalmi játék” (Malinowski kifejezése), amely azonban nem három napig tart, hanem jóval tovább (6. kép).

4. A virrasztó első estéje

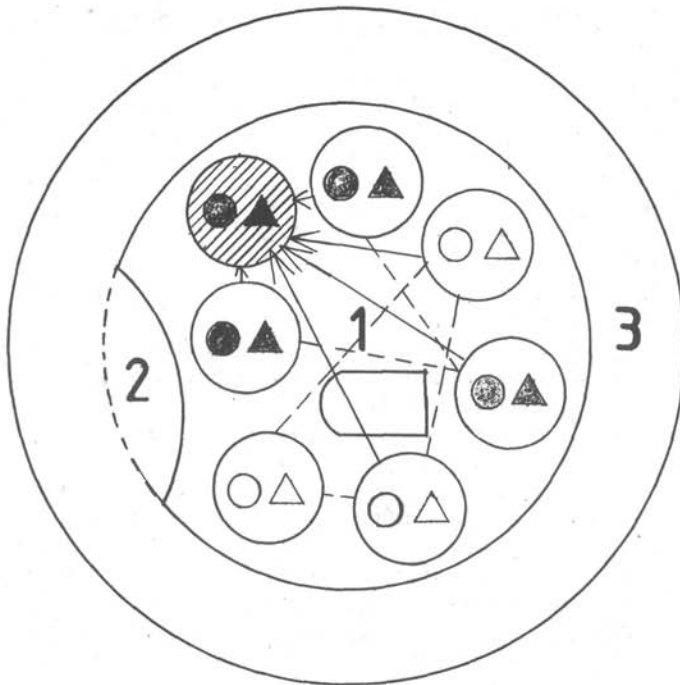
A virrasztó első estéjén a rokonság gyűlik össze. Így fejezik ki összetartozásukat, s megjelenésükkel a közösség felé jelzik, hogy elfogadják a hagyományok által rájuk szabott szerepet, feladatot, közreműködnek a halott méltó ünneplésén, s eltemetésén.

A virrasztón való megjelenés alkalmat ad azonban a rokonság által összefűzött kiscsoportban a hozzátartozójuk halála folytán felmerülő új pozíciórendszer felméré-

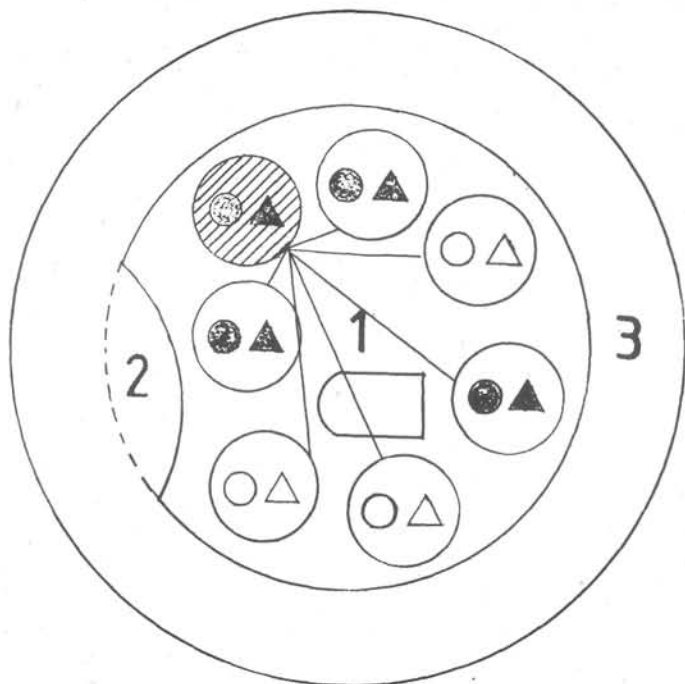

7. kép. A gyász jele, mellyel a rokonok visszajelzik értesítettségüket, s azt, hogy vállalják a veszteséget. A virrasztón a vérközösség újjáformálja társadalmi kapcsolatait

8. kép. A virrasztó második estéjén a faluközösségnek a gyászolókhöz közel álló tagjai visszajelzik értesítettségüket, és felméri az újjáalakuló társadalmi kapcsolatokat

9. kép. A falu egész közössége összefog, hogy – bizonyos rituális szimbólumok segítségével – kifejezze értesítettségét a veszteségről, s hogy jelenléte erejével ellensúlyozza azt

sére is. Az, hogy a virrasztókon a férfiak – a családok társadalmi vezetői – külön helyiségben gyűlnek össze, alkalmat ad az újjáalakuló tekintélyrendszerhez való alkalmazkodáshoz (7. kép).

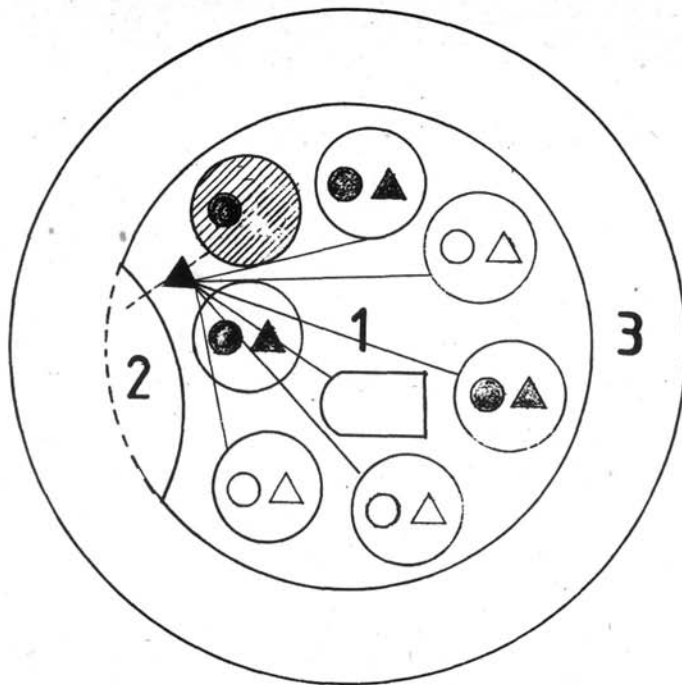
A *segítők* természetesen a rokonság köréből kerültek ki. Ennek a hagyománynak is az a gyakorlati értelme, hogy a közösség nagy részét mentesítsék az eltemetéssel járó részfeladatoktól.

5. A virrasztó második estéje

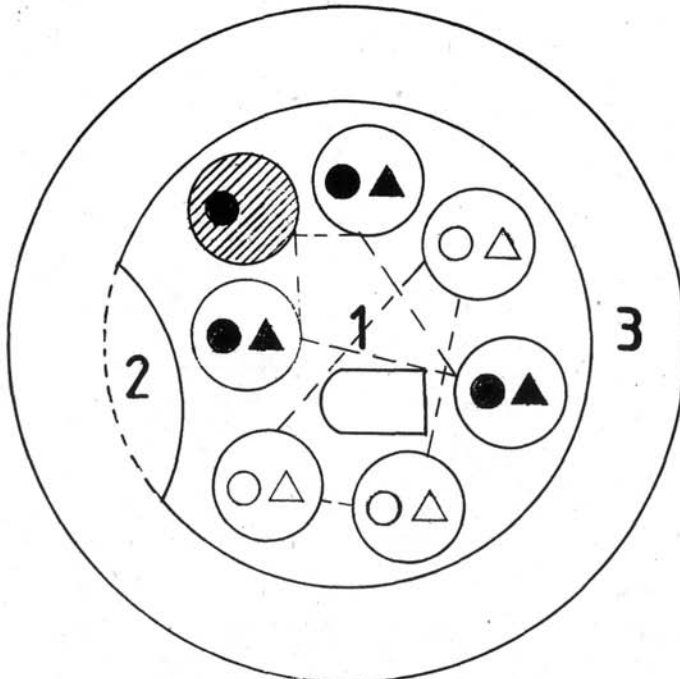
A faluközösség rokonságba nem tartozó, de az elhunythoz közel álló tagjainak a második virrasztóbeli este ad alkalmat együttérzésük, s ezzel az új társadalmi struktúrához való alkalmazkodási készségük kifejezésére (8. kép).

6. Búcsúztatás

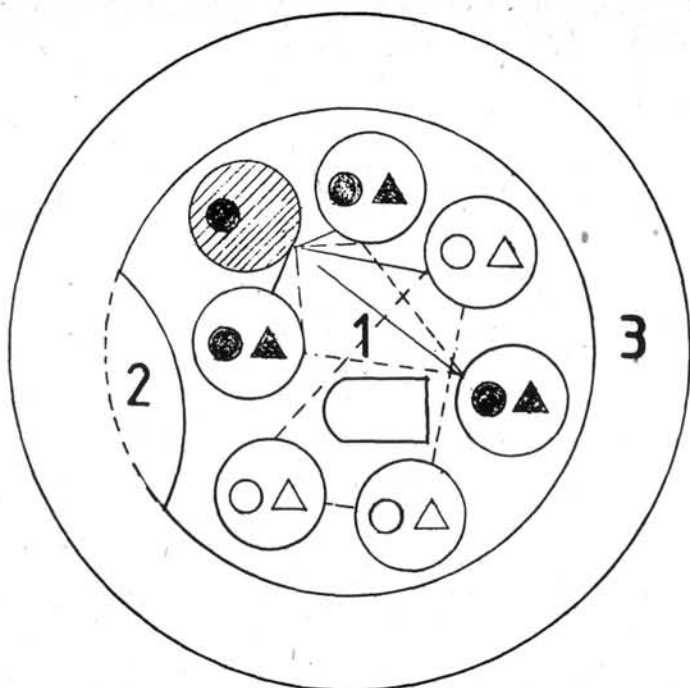
A halotti szokássornak az az állomása, amikor a koporsót kiviszik az udvarra ad alkalmat arra, hogy a falu egész közössége – képviselők közvetítésével – kinyilvánítsa veszteségérzetét, illetve arra való készségét, hogy hajlandó fokozottabb közösségi kooperációval az elhunyt hiányát pótolni. A szociokulturális organizmus vitális ereje oda koncentrálódik, ahol a veszteség bekövetkezett. Sz ez akkor történik, amikor a hozzátartozók fájdalma a legnagyobb, amikor a holttestet végérvényesen elviszik a portájáról (9. kép).

10. kép. A halotti menet, melyben a közösség „totális értesítettsége” reprezentálódik

11. kép. A halotti tor, melyben a vérközösség rituális eszközökkel elismeri és megerősíti az újjáalakult társadalmi formációkat

12. kép. Gyászközösség

7. A menet

A menet alkalmat ad arra, hogy a közösséget ért veszteséget megtestesítő holttestet – a figyelmet rituális–ceremoniális aktusokkal felkeltve (ének, harangozás, öltözék) – úgy vigyék végig a falun, hogy ezáltal a közösség minden tagja kinyilváníthassa szándékát a még szorosabb együttműködés iránt. A halottas menet alkalmával válik a közösségi részvétel totálissá (10. kép).

8. A tor

Az eltemetéssel a közösség egységében támadt hiány véglegessé vált, de egyúttal végleges formát is kapott, s ezzel a közösségi feladatok véget értek. A temetésen résztvevők rituális közös étkezéssel véglegesítik annak szükségességét, hogy még szorosabban együtt kell működniük. Ugyanakkor ez az együttes étkezés ad alkalmat arra, hogy a résztvevők a halál okán megváltozott faluközösségen belüli társadalmi struktúrát új formájában tudomásul vegyék (11. kép).

9. A gyász

A gyász nem más szociológiai szempontból, mint hiány reprezentálása. Azon tagjai a közösségnek, akik hozzátartozójuk halála folytán egzisztenciális krízishelyzetbe kerültek, hosszú ideig rászorulnak még a közösség segítségére, illetve kíméletére, védelmére. Ezeknek a személyeknek a többiektől való elkülönítését szolgálja a gyász többoldalú megnyilatkozása: öltözet, életmód, mentalitásváltozás stb.

IRODALOM

- Alföldi András*
1946. A varázslás lélektani alapjai. Ethn. 57: 19–29.
- Anyiszimov, A. F.*
1953. Az animizmus és antropomorfizmus kérdéséhez. Szovjet Néprajztudomány 2–3. füz., 5–10.
- Az ősi magyar hitvilág*
1971. (Szerk.: *Diószegi Vilmos*) Bp.
- Balassa Iván*
1945. A magyar gyászszínek kérdéséhez. Ethn. 56: 69–70.
1973. A magyar temetők néprajzi leírása. Ethn. 84: 225–242.
- Bálint Sándor*
1943. Népünk halálélménye. Bp. Veritas: 152–192.
- Bátki Zsigmond*
1911. Adatok a fehér gyászviselethez. Ethn. 22: 33, 101.
- Bednarik, Rudolf*
1972. Cintoríny na Slovensku. (Klenotnica Slovenskej Ludovej Kultúry, Zv. 7.) Bratislava
- von Beit, Hedvig*
1952–1956. Symbolik des Märchens I. Bd., Bern, Gegensatz und Erneuerung im Märchen II. Bd., Bern
- Berze Nagy János*
1929–1932. Magyar szólásaink és a folkore. Ethn. 40: 153–158. Ethn. 43: 97–141.
1935. Ósvallási maradványok (A magyarság néprajza – 2. kiad. – III. köt.)
- Birket-Smith, Kaj*
1969. A kultúra ösvényei. Bp.
- Brather, Fritz*
1934. Deutsches Volksgut. Berlin und Leipzig
- Braun Róbert*
1913. A falu lélektana. (A Huszadik Század Könyvtára 47. sz.) Bp.
- Dégh Linda*
1957. Adalékok a „hálás halott” epizód mesei és mondai formálódásához, Ethn. 68: 307–318.
- Dienes István*
1972. A honfoglaló magyarok (Hereditas) Bp.
- Diószegi Vilmos*
1954. A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései. Ethn. 65.
1956. A novaji tudósasszony. Népr. Közl. 1–4. sz. 58–77.
1958. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp.
1973. A pogány magyarok hitvilága (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4. sz.) 2. kiad. Bp.
- Dobrovits Aladár*
1947. Valóság, mítosz és szimbólum. Ethn. 58: 1–8.
- Erdélyi Zsuzsánna*
1961. Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. Ethn. 72: 173–199, 405–429, 583–595.
1970. „Hegyet hágék, lőtöt lépék” (archaikus népi imák) Új Írás 10: 75–100.
- Fekete József*
1910. Tudósasszonyok. Ethn. 19: 291–294.
- Fél Edit*
1935. Adatok a gyászszínekhez és párhuzamok. Ethn. 46: 6–17.
- Fraser, Douglas*
1967. Die Kunst der Naturvölker, München
- Frazer, J. G.*
1928. Der goldene Zweig, Leipzig
- Gunda Béla*
1941. A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken. Ethn. 52: 66–67.
1942. Babonás történetek a homokmégyi (Pest m.) szállásokról. Ethn. 53: 144–147.

- Hajdú Péter*
1962. Finnugor népek és nyelvek, Bp.
- Hammond, Peter B.*
1970. Cultural and Social Anthropology, London
- Harva, Uno*
1922–23. Der Baum des Lebens, Helsinki
1938. Die religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker, Porvoo–Helsinki
- Hegedűs Lajos*
1947. Virrasztás, Nyr. 190.
- Herman Ottó*
1908. A madarak hasznáról és káráról., (3. bővített kiadás) Bp.
- Holló Domokos*
1935. A népbabonák lélektana. Ethn. 46: 31–42.
- Honti János*
1936. Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról. Ethn. 47: 34–39.
- Hoppál Mihály*
1970. Egy falu kommunikációs rendszere. Bp.
- Hutás Magdolna, R.*
1955. Ravatal, M. Ny. 92.
- Jaffé, Aniela*
1971. Erinnerungen, Träume, Gedanken von C. G. Jung, Olten und Freiburg im Breisgau
- Jakoson, Roman*
1972. Hang – Jel – Vers. (2., bővített kiadás) Bp.
- Karjalainen, K. F.*
1927. Die Religion der Jugra-Völker, I–III. Bd. Porvoo
- Kodály Zoltán*
1952. A magyar népzene, (3., bővített kiadás) Bp.
- Kovács László, K.*
1944. A kolozsvári hóstátiak temetkezése, (Erdélyi Tudományos Intézet) Kolozsvár
- Kozáky Sándor*
1936. A haláltáncok története. (Magyar Történelmi Múzeum sorozata) Bp.
- Körner Tamás*
1970. Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda katalógusból. B) A halál és a halottak.
Ethn. 81: 55–96.
- Krohn, Karle*
1925. Magische Ursprung der Finnen (FFC 52) Helsinki
- László Gyula*
1944. A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
1946. A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. Kolozsvár
- Levi-Strauss, Claude*
1973. Szomorú trópusok. Bp.
- Lotman, J. M.*
1973. Szöveg, modell, típus. Bp.
- Luby Margit*
1935. A parasztélet rendje. Bp.
- Magyar népballadák*
1968. (Szerk. és bev. *Ortutay Gyula*) Bp.
- Malinowski, Bronislaw*
1972. Baloma. Bp.
- Marót Károly*
1931. A lélekfogalom kérdése (Szemle) Ethn. 42: 99–102.
- Mitológiai ABÉCÉ*
1973. (2. kiad.) Bp.
- Morvay Péter*
1957–58. Kérdőív a fejfa és lábfa formák kutatásához. (A Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője) 1–4. sz. 76–78.

1958. A templomkertben, temetőben és a halotti toron táncolás, s a halottas játék népszokásához. Ethn. 69: 73–82.
1958. Emberalakú fejfák a bőrvélyi temetőből. Ethn. 69: 53–69.
- Munkácsi Bernát*
1900. Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. Ethn. 11: 97–111.
- Nagy Gábor, O.*
1957. Mi fán terem? Bp.
- Novák József Lajos*
1910. A temetők népi művészete. NÉ 11: 1–27/149–161.
- Nyáry Albert*
1908. A halottlátó. Ethn. 19: 91–96.
- Péter László*
1971. Adalékok a hiedelemmonda katalógushoz. Ethn. 82: 269–270.
- Polo, Marco*
1963. Utazásai (Klasszikus útleírások III.) Bp.
- Radin, Paul*
1966. The Method and Theory of Ethnology (Classics in Anthropology) New-York/London
- Réthei Prikkel Mariann*
1906. Magyar halottas táncok. Ethn. 17: 167–172.
- Róheim Géza*
1915. A külső lélek és nyomai a népmesében. Ethn. 26:
1916. Az élet fonala. Ethn. 27:
1925. Magyar néphit és népszokások. (Élet és Tudomány sorozat 18. sz.) Bp.
- Sárosi Bálint*
1973. Zenei anyanyelvünk. Bp.
- Schmeing, Karl*
1954. Seher und Seherglaube, Darmstadt–Eberstadt
- Die Slovakische Volkskultur*
1972. (Herausg. von E. Horváthnová und V. Urbancová). Bratislava
- Solymossy Sándor*
1930. Ősi fejfáformák népünkénél. Ethn. 41: 65–84.
1937. Babonás hiedelmek és műveletek. In: A magyarság néprajza. 286–340. Bp.
1937. A magyar ősi hitvilág, in.: A magyarság néprajza. 340–383. Bp.
- Strukturalizmus I–II.*
é. n. (Vál., bev. és az összekötő szövegeket írta: Hankiss Elemér) Bp.
- Szendrey Ákos*
1928. Az ősi magyar temetkezés. Ethn. 39: 12–26.
1941. A halott lakodalma. Ethn. 53: 44–53.
1946. A magyar lélekhit. Ethn. 57: 34–46.
- Szendrey Zsigmond*
1931. Fára aggatott rongyok. Ethn. 42:
1931. Szállóigék, szólásmódok, tanulmányok szókészletünk köréből (Csefkó Gy. könyvének ism.) Ethn. 98–99.
1931. Tiltott és előírt ételek a magyar népszokásokban. Ethn. 52: 15–19.
1933. A magyar népszokások osztályozása. Ethn. 44: 21–30.
1934. Népszokásaink lélektani alapjai. Ethn. 45: 3–19.
1935a. Népszokásaink és hiedelmeink eredetének kérdéséhez. Ethn. 46: 18–22.
1935b. Oktató és alkalmi hagyományaink. In: A magyarság néprajza III. köt. 346–350.
1937. A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethn. 48: 154–166.
1938. A népi társasmunkák és összejöveteleik. Ethn. 49: 273–286.
1940a. A magyar népszokások ősi elemei. Ethn. 51: 352–360.
1940b. Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn. 51: 195–210.
- Tomory Viola*
1935. A parasztság szemléletének alakulása. Szeged
- Ujváry Zoltán*
1965. Az egyén szerepe a népszokásokban. Ethn. 76: 501–520.

1966. Das Begräbnis parodierende Spiele in der ungarischen Volksüberlieferung, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde
1969. Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórbán. Debrecen
1973. Temetést parodizáló színjátékszerű szokások kérdéséhez. In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 221–228.
- Viski Károly*
1942. A hagyomány tárgyai. In: A magyarság néprajza II. köt. (2. kiad.) Bp.
- Voigt Vilmos*
1972. A folklór esztétikájához. Bp.
1972. A folklór alkotások elemzése. (Néprajzi Tanulmányok) Bp.
- Wislocki Henrik*
1894. Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. Ethn. 5: 320–328.
- Wislocki Henrikné Döfler Fanni*
1892. Jósló állatok a kalotaszegi néphitben. Ethn. 3: 47–55.
- Zsirai Miklós*
1937. Finnugor rokonságunk. Bp.

BESTATTUNGSSITTEN IN PÁNYOK II. (Ein Analysis)

Für die Ausgestaltung, Entwicklung und das Fortbestehen von menschlichen Gemeinschaften – eines jeden soziokulturellen Organismus – werden allgemeingültige Regeln Sorge tragen, die einerseits die zwischen der Gemeinschaft und ihrer Umgebung bestehende Beziehung bestimmen, andererseits die innere Tätigkeit der Gemeinschaft versichern. Die die Verbindung der Gemeinschaft und ihrer Umgebung leitenden Prinzipien streben allezeit nach physischem Fortbestehen der Gemeinschaft und des Individuums und die darauf beziehenden Regeln und Befehle beinhalten, auf welche Art ein gegebener soziokultureller Organismus eine möglichst ungestörte, elastische Beziehung mit seiner Umgebung zu verwirklichen vermag. Die möglichst harmonische körperliche und geistige Kollaboration des Individuums werden von den die innere Tätigkeit regelnden Normen gelenkt, die für den Einklang sowohl der Persönlichkeit des Individuums als der Beziehung zwischen dem Individuum und seiner Umgebung sorgen. Der Inhalt dieser existenziellen Normativen offenbart sich im allgemeinen nicht in thesenartigen Kenntnissen sondern sich stets mittelbar, entsprechend dem Stile, Kultur-niveau der betreffenden Gemeinschaft konzipiert: zum Teil in gesellschaftlicher Praxis der gegebenen Gemeinschaft, zum Teil aber in geistigen Sitten. Da diese Regeln die über die gesellschaftliche Lebensform ausgestaltete grundlegende Kenntnis der gegebenen Gemeinschaft beinhalten, es liegt im Interesse der Gemeinschaft dass diese in einer auf Individuum und Gemeinschaft möglichst intensiv wirkenden Ausdrucksform auftreten, bewusst werden oder auch ohne Bewusstwerden

Es auf den Stil der bäuerlichen Gesellschaft durchaus kennzeichnend, dass die ihre Existenz, Fortbestehen lenkenden und organisierenden Regeln und Befehle an das antropomorfische-symbolische Weltbild und Gesinnung angepasst in sinnbildlicher Form kodiert wurden. Die des Schriftgebrauches entbehrende Gesellschaft hat zwecks der Aufrechterhaltung und Überlieferung ihres kollektiven Wissens möglichst sorgfältig der Verbalgebrauch ausgearbeitet und als verbale Erscheinungsform die symbolische, abstrahierte Abfassungsweise für am meisten geeignet gehalten.

In Kenntnis der vorangehenden stellt sich die Frage, ob die ungarischen Volksglauben sich aus dem Gesichtspunkt untersuchen lassen, inwiefern sind in ihren tieferen inhaltlichen Schichten gesellschaftliche Befehle erkennbar, die für eine gegebene Volksgemeinschaft lebenswichtig sind, d. h. lässt es sich über Volksglauben nachweisen,

dass die kein Träger des der Wirklichkeit widersprechenden Inhaltes, sondern über die Wirklichkeit richtig herausgebildete Schlussfolgerungen einer von uns nicht genügend bekannten Denkweise aufzufassen sind. Nicht der Inhalt des Glaubens ist falsch, doch ihre Abfassung ist „fremd“ von uns (ebensogut wie das ganze System und Kultur der bäuerlichen Gesellschaft von der technischen Zivilisation fremd ist). Die eventuellen Unverständlichkeiten werden von Verfall, Abbruch und Zerfall der Form, die die Folge des Ungültigwerdens der herkömmlichen bäuerlichen Lebens- u. Denkweise ist, verursacht. Umso eher lässt es sich vermuten, da es für uns bekannt ist, dass die ökonomische Denkweise, der Utilitarismus für die bäuerliche Gesellschaft charakteristisch ist. Dementsprechend hat es in der Struktur keinen Überschuss, Selbstzweck vertragen, bzw. nach ihrer Beseitigung angestrebt. Es ist also plausibel, dass auch die Glauben, bzw. die darin kodierten Inhalte, von bäuerlichem Denken für lebenswichtig gehalten wurde, da die meisten Fassungen im ganzen ungarischen Sprachgebiet nicht nur von einzelnen sondern auch von allen Mitgliedern der bäuerlichen Gemeinschaften bekannt sind, sogar im allgemeinen ungeachtet der inneren gesellschaftlichen Schichtung.

In unserem vorliegenden Aufsatz wird es versucht die Totengebräuche und Todesglauben des ungarischen Volkes, d. h. die Erscheinungsformen des von bäuerlicher Gemeinschaft über den Tod, den Gestorbenen, über den Zustand nach dem Tode, zwischen Lebenden und Gestorbenen bestehende Verhältnisse ausgestalteten rationalen und irrationalen Wissens, zu untersuchen unter Rücksichtnahme auf die oben geschilderten Gesichtspunkte. Unser Aufsatz basiert auf die Analyse der Totengebräuchen und Gesellschaft von Pányok (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, ehemaliges Bundesland Abaúj, Gemeinde Encs), jedoch wurden die auf dem ganzen ungarischen Sprachgebiet bekannten Totengebräuchen berücksichtigt.

Die Totengebräuchen und Glauben enthalten allgemeine Bestimmungen darüber, wie die Dorfgemeinschaft (Gebrauch und Glaubengemeinschaft) im Falle des Verlustes eines Mitgliedes reagieren soll. Das Tätigkeitsbereich der verschiedenen Klein- u. Grossgruppen (von Blutsbande, Gebiet, Wirtschaft, Sozial-Verwaltung-, Hilfeleistung, usw.) und die Aufgaben von einzelnen traditionell bestimmten Personen werden von exakten, herkömmlichen Befehlen gekennzeichnet.

Die in totenglauben kodierten Normativen messen der Unterscheidung Geschlechtern nach eine Bedeutung bei, sie werden streng geregelt ob welche Aufgaben von welchem Geschlecht erledigt werden darf. Im Grunde genommen dauern die Totengebräuchen der ungarischen Bauernschaft von Eintritt des Todes bis zum Totenmahl. Weiter ausgelegt dauern sie vom Auftauchen der Möglichkeit des Todes, abgesehen davon ob diese Möglichkeit auf rationaler oder irrationaler Überlegung beruht, bis zu den Arten die Erinnerung des Toten aufrechtzuerhalten.

Zum Abschluss unserer Studie werden die Bestattungssitten eines Dorfes an Nordostungarn aus dem Gesichtspunkt vorgelegt, wie sehr die dort herrschenden Glauben funktional sind, inwiefern die zu erfolgreicher Kooperation der Dorfgemeinschaft im Falle von ausserordentlichen Verluste beitragen.

Vorzeichen

Träume. Mal das eine, mal das andere Mitglied der Gemeinschaft kann ein Traumgeist sehen, das nach den Bräuchen des Dorfes für schlechtes Omen, eventuell Vorzeichen des Todes betrachtet werden kann. Derartige Vorzeichen tauchen unregelmässig, am zufälligsten bei verschiedenen Personen auf, die nicht einmal häufig über ihre Träume berichten. Diejenige, die vermahnt wurden, beobachten in gesteigertem Masse ihre Umgebung längstens drei Tage lang, in sich erwägen, auf wen sich das schlechte Omen überhaupt beziehen kann. Insofern es nicht konkretisieren, auf die

Wirklichkeit nicht beziehen lässt, wird es vergessen. So gibt es in der gegebenen Gesellschaft immer einige, die sich in „Warnungs-zustand“ befinden.

Die aus charakteristischem Verhalten von Tieren gezogenen Orakel, bzw. Vorzeichensinhalt der mit den Gegenständen vorgefallenen seltsamen Ereignisse lassen sich sinnverwandt interpretieren. Da solche Vorzeichen der volkstümlichen Vermutung nach gewöhnlich kurze Zeit, längstens vierundzwanzig Stunden dem Tode vorangehen, ist es anzunehmen, dass nicht derart ihre Vorzeichen-Rolle, wie diejenige Funktion von Bedeutung ist, die von Seite der persönlichen Umgebung mittelbar, symbolisch und feinfühling kodierte Abfassung von bevorstehendem Tode des Schwerkranken bezweckt, bzw. nach der Bewusstmachung des vor der Tür stehenden Ereignisses strebt. Umso mehr kann es angenommen werden, da diese Vorzeichen sich in Verbindung des tatsächlich am Ende seines Lebens seienden Schwerkranken „Äussern“.

Es ist zu bedenken, dass die sich auf Träume und sonstige Vorzeichen beziehende Glauben ungeachtet ihres irrationalen Inhaltes für die Gemeinschaft von Nutzen ist, da dadurch die Mitglieder in prekonditioniertem Zustand gehalten werden und es wird versucht die Gemeinschaft vor lähmendem Schock des unerwartet eintreffenden elementaren Verlustes zu beschützen. Jedes, den Tod, eine Krankheit, eine konkretisierte Gefahr ankündigende Vorzeichen ist als ein symbolisch konzipiertes „Memento mori“ aufzufassen. Nachdem könnten wir denken, dass die Gemeinschaft auf solche Weise sich in einem Zustand von ständigem Preschock befindet, die die Entfaltung ihrer Lebenstätigkeit ebenso schädlich beeinflusst. Es stimmt aber nicht. Die Ordnung der Vorzeichen funktioniert mit gewisser „psychischen Empfindlichkeit“, d. h. es taucht immerfort bei anderen Personen hervor und sein Inhalt sich in einem beschränkten Kreise, höchstens in der Familie, verbreitet und dadurch ihre etwaige Depressionswirkung lokalisiert wird.

Die praktische Funktion der Vorzeichen-Glauben ist nicht anders als den humanen soziokulturellen Organismus in ständiger, elastischer Bereitschaft zu halten um den notwendigen Verlust – womöglich ohne Kriesenzustand – zu vertragen.

Von Eintritt des Todes bis zum Totenmahl

Eintritt des Todes. Aus Gesichtspunkt der Gemeinschaft wird der Moment des Todes so ausgelegt wie der Augenblick als der Organismus einer ausseren Kraft: „der Kräfte des Jenseits“, „dem Knochenmann“ gegenüber schutzlos bleibt und die Gemeinschaft ist gezwungen ein von ihren Mitgliedern zu verlieren. Aufmerksamkeit der Gemeinschaft richtet sich auf den Verstorbenen und der Moment wird durch mit den Glauben verknüpfte begleitende Erscheinungen mit nicht misszuverstehender Deutlichkeit betont (z. B. Weben zerreißen und fallen herab, Hauptbalken krachen, usw.).

Die Stelle des eintretenden Todes wird in der von Tradition vorgeschriebenen Form bezeichnet und dadurch wird jener Punkt der Gemeinschaft festgesetzt, wohin er – in Form der Teilnahme in Totensitten – seine Kraft zu konzentrieren hat.

Ankündigung des Todes. Über den Tod wird vor allem die Verwandtschaft in Kenntnis gesetzt. Durch ihre Verständigung scheidet die Gruppe von denjenigen Personen aus der Gemeinschaft aus, die an den Gestorbenen durch Blutsband oder entstandene Familienbeziehung geknüpft sind. Sie waren durch den Verlust am meisten getroffen, von ihnen verlangt der im Organismus entstandene Ausfall die engste Zusammenarbeit. Die Toten-Gebrauchsordnung drückt diesen automatischen Abwehrreflex der Gemeinschaft dadurch aus, dass die die Angehörigen von anderen Mitgliedern der Gemeinschaft unterschieden um den Gestorbenen anordnet und erwartet von ihnen die Toten-gebräuchen abzuwickeln und stellt sie in den Mittelpunkt der Ereignissen von Toten-gebräuchen. Also der ganze Organismus versucht von der Wirkung des Verlustes dadurch befreit zu werden dass eine Gruppe mit der Aufgabe bestimmt wird die mit dem

Verlust zusammenhängenden Obliegenheiten zu verrichten. (Die „Helfer“ – Totengräber, Grabholz-Schnitzer, usw.) kommen aus dem Kreise der Angehörigen heraus. Zweck dieses traditionellen Befehls besteht darin um einen grossen Teil der Gemeinschaft von den mit der Beerdigung verbundenen Teilaufgaben zu befreien).

Um die Kraft der Gemeinschaft zu wahren ist es doch nötig über den Verlust das ganze Dorf zu benachrichtigen um sich in seiner weiteren Tätigkeit an die neuentfaltene Lage anzupassen.

Für das Ganze des Dorfes fungiert der Tod des Individuum ein in Organisation der wirtschaftlichen Zusammenarbeit, sowie in Gesellschafts- und Statusordnung der Dorfgemeinschaft eine Änderung hervorrufendes Ereignis.

Von dieser Verständigung an sucht der soziokulturelle Organismus die Art und Weise die frei gewordene Stelle seines verlorenen Mitgliedes am besten zu besetzen. Neben dem ritualen Trauerspiel hat das gesellschaftliche Spiel begonnen.

Erster Abend der Totenwache. Bei dieser Gelegenheit versammelt sich im allgemeinen die Bluts- u. entstandene Verwandtschaft im Trauerhaus. Dadurch drücken sie ihre Zusammengehörigkeit und Bereitschaft aus, die durch Tradition ihnen auferlegte Aufgabe hinzunehmen und zu erfüllen. Erscheinen an der Totenwache bereitet die Möglichkeit in den verwandschaftlichen Kleingruppen nach dem Tode ihres Angehörigen die unbedingt veränderte innere Positionsordnung abzuschätzen. Die Tatsache, dass an der Totenwache die Männer, als gesellschaftliche Leiter der einzelnen Familien in einem gesonderten Raum versammeln, bietet die Gelegenheit die materielle, gesellschaftliche Status- u. Prestigeordnung umzugestalten und sich daran zu halten.

Zweiter Abend der Totenwache. Der zweite Abend an der Totenwache bereitet für die nicht zur Verwandtschaft des Gestorbenen gehörige, jedoch sich mit anderen Beziehungen an die Familie knüpfenden Mitglieder der Gemeinschaft die Gelegenheit um ihr Mitgefühl und zugleich ihre Anpassungsbereitschaft zu neugeformter Positionsstruktur auszudrücken.

Abschied vom Tote. Die Station der Totengebräuchen, als der Sarg in den Hof getragen wird, bereitet für die ganze Öffentlichkeit des Dorfes die Gelegenheit – durch Übermittlung von Vertretern – ihre Empfindung an Verlust sowie ihre Bereitschaft auszusprechen um mit gesteigerter gemeinschaftlicher Kooperation den Abgang des Verstorbenen zu ersetzen. Vitale Energie des soziokulturellen Organismus konzentriert sich an der Stelle, wo der Verlust eingetroffen ist. Gesteigerte gemeinschaftliche Teilnahme ist erst recht für notwendig gehalten, da zu dieser Zeit der Verstorbene tatsächlich in seiner körperlichen Gestalt von seinem Grund entfernt wird, zu dieser Zeit der Schmerz der engsten Verwandten das grösste ist und ihre mit Krisen drohende übertriebene Seelenzustand die Anwesenheit der Dorfgemeinschaft eine disziplinierte Wirkung hat.

Trauerzug. Mit der Begrabung wird der in Einheit der Gemeinschaft entstandene Ausfall endgültig, doch dadurch dass dieser Ausfall eine durch gemeinschaftliche Tradition vorgeschriebene – also durch Mitglieder der Gemeinschaft annehmbare und anzunehmende – Prägung erhält, bedeutet es zugleich eigentlich eine beruhigende Wiederherstellung der neuen Ordnung.

Die Teilnehmer der Beerdigung bestätigen mit rituellen gemeinsamen Totenmahl die Notwendigkeit um in der Zukunft noch enger zusammenzuarbeiten, sowie die neue Form der zufolge des Todes umgewandelten Struktur wird zur Kenntnis genommen.

Mit dem Totenmahl sind die gemeinschaftlichen Aufgaben beendet.

Ernő Kunt

EGYES GÖMÖRI HIEDELEMALAKOK INTERETNIKUS VONATKOZÁSAI

MOGYORÓSI SÁNDOR

1985 augusztusában részt vehettem a Debreceni KLTE néprajzi tanszéke által szervezett néprajzi gyűjtőúton, amikor is lehetőségem nyílt a Murány-völgyében fekvő magyar falvak hitvilágának vizsgálatára. A bejárt települések közül – ma Szlovákiában található – három falu hagyománya (*Gice – Hucin, Mikolcsány és Nasztraj – Gömörszálás – Gemersky Sad*) tűnt ki eltérő sajátosságával. E három faluban a mitikus lényekre vonatkozó hagyományanyagot kutatva azt tapasztaltam, hogy itt az egyes hiedelemalakok, mint például a *boszorkány, lidérc* és egy sajátos helyi mitikus lény: a Kulcsos Kisasszony, kettős elnevezéssel ismertek. Amikor ezen lények után érdeklődtem, az adatközlők a magyar elnevezések mellett többnyire a mitikus alakok szlovák nevét is említették.

A jelenlegi hivatalos statisztikák szerint a három falu szlovák lakosságú település. Ugyanakkor a terepmunka során a megkérdezett adatközlők magyaroknak vallották magukat, s főképp Mikolcsányban és Nasztrajon csak elenyésző szlovák lakosságra bukkanhattunk, amely az utóbbi időben többnyire házasságok révén került ide.¹ Nem feladatomban, hogy részletezzem a hivatalos statisztikák és a gyakorlati tapasztalat közötti eltérés okát, e helyütt legfeljebb *Rugyenszkij, N. E.* Szovetszkáj Etnográfijájá hasábjain megjelent cikkére kívánok utalni, mely elemzi azon okokat, amelyekkel a tapasztalt eltérést indokolhatnánk.

A múlt századi és a századunk elején készült népszámlálások azt tükrözik, hogy az adott településeken mind a lakosság nemzetisége, mind a vallása folyamatosan változott. Így például az 1773-as helységnévtár mindhárom falu lakosságát szlováknak mondja. Vallási tekintetben kiválik közülük *Gice*, mely a helységnévtár adatai szerint egységesen református.² Az 1800-as évek közepén *Fényes Elek* *Gicét* szintiszta magyar lakosságúnak tünteti fel, ahol a lakosság zöme – 374 fő – református, de emellett a faluban 168 katolikus és 95 evangélikus vallású is lakik. Mikolcsány *Fényes* szerint ekkor magyar-tót falu, amelyet 130 református és 221 evangélikus lakja, s amely ekkor evangélikus szentegyházzal is bír. Nasztraj szintén magyar-tót lakosságú településként szerepel *Fényes Szótárában*, vallási megoszlása pedig a következő: katolikus 216, evangélikus 68 és református 43.³ Az 1910-ben készített népszámlálás már mindhárom falut magyar lakosságúnak tünteti fel, egyedül Mikolcsányban jelez 9 fő tót ajkú lakost. A három település vallási megoszlása 1910-re a következőképpen alakul: *Gice*: katolikus 172, református 247, evangélikus 92; *Mikolcsány*: katolikus 8, református 95, evangélikus 88; *Nasztraj*: katolikus 14, református 168, evangélikus 42.⁴ A statisztikák tükrében

1. *Rugyenszkij, N. E.*, 1982., III, 27–40.

2. *Nagy L.*, 1920.

3. *Fényes E.*, 1851.

4. *A Magyar Korona . . .*, 1913.

tehát azt tapasztaljuk, hogy a három településben a reformátusok aránya a másik két hitfelekezet rovására folyamatosan növekedett.

A leírt adatok – ha vázlatosak is – tükrözik, miként alakult a lakosság nemzetiségi megoszlása, s mindenképp figyelembe kell vennünk őket, ha elemezni kívánjuk a három falu hitvilágában tapasztalható interetnikus jelenségeket.

A terepmunka tapasztalatai azt mutatták, hogy főképp a két általánosan ismert mitikus alakot – a *boszorkányt* és a *lidércet* – jelölik e három faluban kettős elnevezéssel. Így a *boszorkányt* gyakran emlegetik *striganak*, a *lidércet* pedig *zmoknak*. Azért szembetűnő ez a jelenség, mert a szomszédos magyar falvakban (Lice, Melléte) ezeket a lényeket csak magyar nevükön ismerik, s annak ellenére, hogy a lakosság beszéli a szlovák nyelvet, mindig tagadó választ kaptunk, ha a szlovák megjelölés alapján érdeklődtünk ezen mitikus alakok iránt. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a két elnevezés közül a *striga* szó kapcsolódik szorosabban a mitikus lény alakjához. A többségében református Gicén szívesebben használják a *striga* megjelölést. Ha ebben a faluban a *boszorkányok* iránt érdeklődtem, az adatközlők beszédükben többnyire a szlovák terminust használták, nem úgy, mint a szomszéd Nasztrajon, ahol az elbeszélések során a magyar és a szlovák terminus azonos arányban szerepelt. A gyűjtés során kiderült, hogy a *lidérc*ről alkotott képzetek fokozatos feledésbemerülésével megváltozott a *zmok* szó tartalma. Az adatközlők kivétel nélkül emlékeztek arra, hogy a szó egy mitikus lényt – *lidércet* – jelöl, de ez a jelentés csak másodlagosként került elő. Ha rákérdeztem a szóra, akkor állandósult szókapcsolat formájában értelmezték: „Olyan vagy, mint a *zmok*” – vagyis úgy nézel ki, mint egy ázott veréb (*zmoknut'* = megázni).

E három Murány-völgyi falu hitvilága azonban nemcsak abban különbözik a szomszédos falvakétól, hogy egyes lények megnevezésére egyaránt használják a szlovák és a magyar kifejezést, hanem abban is, hogy e három falu hagyománya ismer egy mitikus alakot, amelyet egyaránt nevezik *Kulcsos Kisasszonynak* és *poludnicának*.

Poludnica olyan, délben megjelenő női mitikus lény, amely az antropomorf mezei démonok csoportjához kapcsolódik.⁵ Ismerik a szlovákok, csehek, szorbok, lengyelek, oroszok stb. Megfelelői ismertek a magyar és a német hagyományban is. *Róheim Géza poludnica* alakjának (szláv daemon meridianus) a magyar néphit délibábját feleltette meg, miközben ezt a lényt a kelet-európai kultúrkörbe sorolta.⁶

A *poludnicával* kapcsolatos első szláv nyelvemlék a XIII. századból származik. Bizonyos *Vacehrad* a latin *driades deae silvarum* kifejezést cseh *potudnice* szóval fordítja.⁷ A női démon szexuális jellegére utal az az 1466-ból származó lengyel glossza, amely a latin *si qua fefellit heri* kifejezést *prepoluthnyca* szóval magyarázza, ami a lengyeleknél ismert *przypotudnyca* nevű déli démonnal azonos értelmű.⁸ XIX. században a jeles lengyel néprajzkutató, *Kolberg O.* írja le a *przypotudnicát*, amely Krakkó környékén hatalmas fekete asszony képében jelenik meg.⁹ Más források fehér ruhába öltöztetett nőnek ismerik, amely mindenkoron veszélyes a vele találkozó – vagyis délben a mezőn tartózkodó – emberekre. A lengyel *przypotudnica* szorosan kötődik az aratási hagyományhoz, és többnyire az aratást megelőző időszakban jelenik meg.¹⁰ Ugyanez a mitikus lény ismert a luzsicei szorboknál is *psipolnica* vagy *pšezpolnica* néven.¹¹

5. Ujváry Z., 1981., 138–139.

6. Róheim G., 1925., 116.; Ujváry Z., 1966., 10.; Dömötör T., 1981., 84–85.

7. Grau, D., 1966., 98–99.; Niederle, L., 1916., 65.; Manhardt, W., 1904–1905., 135.

8. Grau, D., 1966., 100.

9. Kolberg, O., 1874., 88.

10. Ujváry Z., 1966., 13–12.

11. Zelenin, D., 1927., 391.

A keleti szláv népeknél ismert *poludnica* ugyanolyan ismérvekkel bír, mint a nyugati szlávoknál. Feladata a vetés őrzése, nyáron jelenik meg délidőben, és a vele találkozó emberekre veszélyt jelent. Fehér oroszoknál hatalmas vasmellekkel jelenik meg, és *Zelenin D.* szerint ilyen formájú megjelenése kapcsolatban áll az orosz népmesék *Bába Jágá* alakjával.¹²

Poludnicaval rokonítható női démonok *Korndämonen* – *Kornweib* alakjában ismertek a germán népeknél – pontosabban a német hagyományban – bár ismernek hasonló lényt a balti finnek is. A mediterrán népeknél *daemon meridianum* alakjában ismertek ezek a mitikus lények.¹³

Ipolyi Arnold után *Róheim Géza* vizsgálta tüzetesebben a magyar *délibáb* vagy *délibaba* alakját. *Róheim* megállapítja, hogy a magyar *délibaba* alakja szoros kapcsolatban áll a délszláv *vilák*, a román *frumoasele* vagy *iele* nevű szellemeivel, valamint a nyugati és a keleti szlávoknál ismert *poludnicával*. A rokonság megállapításán túl *Róheim* leszögezi, hogy ezen mitikus lény hosszú évszázadok folyamán szervesen beilleszkedett a magyar hagyományanyagba. A magyar *délibaba* európai – pontosabban szláv – kapcsolatait vizsgálta *Bednarik R.*¹⁴ Ő egy általa ősbibnek tartott, azonban recens anyagban nem létező *poludnicának* megfelelő nyelvi formát rekonstruált, amelynek félig lefordított változatával próbálta bizonyítani, hogy a *déli-baba* szlovák átvétel. Nyelvészkedésen alapuló feltételezésének ingatag voltát *Ujváry Zoltán* vizsgálta.¹⁵

Délibábra vonatkozó adataink Beregből, Dél-Alföldről, Göcsejből, Csallóközből vannak. A magyar *délibaba* fekete vagy fehér ruhában jelent meg. Mezőn, többnyire – akárcsak az orosz *poludnica* – gabona virágzásakor volt látható. Különösen a gyerekek féltek tőle, mert hagyomány szerint elgurítja azoknak a lábát, akik közel merészkednek hozzá.¹⁶ *Szabó S.* a *délibábra* vonatkozó elképzeléseket elemezve, a honfoglaló magyarok kettős világméneke egyik alapját véli látni benne.¹⁷

Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy a magyar *délibáb*, a szlovák és a cseh *poludnice*, a szorb *pšezpolnica*, a lengyel *przypołudnica* és a keleti szláv *poludnica* leginkább a *Korndämonen* fogalomkörébe sorolhatók, azaz olyan antropomorf szellemlények, amelyek vegetációval, leggyakrabban a gabonával állnak összefüggésben. Többnyire nyáron, délidőben, gabona virágzása, vagy aratás előtt jelennek meg. Emberekre veszélyesek, különösen a nyugati szlávoknál exponált a szexuális jellegük, vagy oly módon, hogy a mezőn délben alvó vagy tartózkodó férfiakkal, legényekkel szeretkeznek, elcsavarják a fejüket stb., vagy oly módon, hogy – mint a szlovák *poludnica* – szűzen vagy jegyben meghalt lányok szellemeiből keletkeznek. Egyik esetben a szexuális elem erős igénlésére, másik esetben pedig a tagadására kell figyelnünk. Ezek a lények *Bistroń, J. S.* osztályozása szerint is *daemon meridianus* csoportjába sorolhatók.¹⁸

A három Murány-völgyi magyar faluban ismert rejtélyes mitikus lény magyar nevében szóösszetételben a *kisasszony* szó szerepel. A magyar hitvilág ismer olyan mitikus alakokat, amelyeket *kisasszony* vagy *szépasszony* néven emlegeti a néphagyomány.¹⁹ Ezek a mitikus lények, akiket *Róheim Géza* összefoglalóan *tündéreknek* nevez,

12. *Zelenin, D.*, 1927., 41., 389., 391.

13. *Ujváry Z.*, 1981., 138–139.; *Dömötör T.*, 1981., 84–85.

14. *Bednarik, R.*, 1943., 178–181.

15. *Ujváry Z.*, 1966., 31–32.

16. *Ujváry Z.*, 1966., 31–32.

17. *Szabó S.*, 1974., 211–217.

18. *Bystroń, J. S.*, 1916., 28–29.

19. *Dömötör T.*, 1981., 84–85.

a *poludnicához* hasonlóan, veszélyesek az emberekre, bár a szexuális jellegük kétségtelenül erősebben jelentkezik, mint a *poludnica* magyar megfelelőjénél, a *délibabánál*.²⁰ A szűz, vagy jegyben járó halott lányok lelkéből lett *kisasszonyok* elsősorban a legényekre veszélyesek, elcsavarják a fejüket, halálra táncoltatják őket, szeretkezés közben kiszívják az erejüket.²¹ A *szépasszonyok* ezzel szemben elsősorban a gyerekekre, újszülöttekre veszélyesek, mivel az egészséges gyerekeket betegre, torzra cserélhetik ki. Róheim a *szépasszony* megnevezést a *boszorkány* eufémisztikus nevének tartotta.²²

Ezen magyar mitikus lények délszláv megfelelői – amelyeket egyébként a szlovák hagyomány is ismer – a *vilák*. A délszláv *vilák* meglehetősen változatos tulajdonságokkal bírnak. *Poludnicákkal* ellentétben, aktívan segítik az emberek munkáját. Sokkal változatosabb a megjelenésük helye is: erdőben, folyók közt, romok közt és a tavakban tartózkodhatnak. A *bjele vile* elsősorban tavasszal és nyáron jelennek meg szép, fehér szoknyás lányok képében.²³ Az erdőben megjelenő, kibontott hajú, fehér ruhás *vilák*, ha többen vannak, táncolnak és énekelnek.²⁴

A szlovák néphit szintén ismeri a *vila* alakját. Ezek *poludnicákhoz* hasonló lények, amelyek annyiban különböztek az utóbbiaktól, hogy amikor megjelentek, énekeltek. Azonban hasonló a keletkezési módjuk: vagyis a házasság előtt meghalt lányok lelkéből lettek; hasonló a külső megjelenésük is. A magyar *kisasszonnyal*, *szépasszonnyal*, *vadleánnyal* az rokonítja a szlovák *vilákat*, hogy elsősorban ők árthattak azzal a legényeknek, hogy megtáncoltatták őket.²⁵

A három gömőri faluban azt tapasztaltam, hogy a *Kulcsos Kisasszony* és a *poludnica* kifejezést szinonimaként használják. Az adatközlők visszaemlékezése szerint az említett mitikus lény a következőképpen nézett ki: „Ez a *Kisasszony* olyan szép volt. Azután volt nekie a hajában betéve olyan . . . sapka. Rózsaszínű ruha volt rajta, és olyan szépen, így volt a kezében a kulcs. De volt talán húsz kulcs is nála, mert csörgött. Zokni a lábán – fehér, félcipő – az is fehér.” „Én igazán nem láttam, csak a nagyszüleim mesélték, hogy ott, a völgyben nagy csörgést hallottak, aztán hogy odamentek, hát a völgyben ezek a *kisasszonyok* szép rózsaszín ruhában ott játszottak. Ők csak nézték, nem mentek oda, aztán az egyszercsak elment magától. Ott termettek a völgyben, ott táncoltak, meg daloltak, aztán eltűntek. Azt a völgyet Rózsapalagnak hívták.” „Azt mondta a nagyapám, hogy olyan hosszú, selyemruha volt rajta. Hosszú, derékig érő haja volt. És fehér kalap volt rajta.”

Nasztraj lakossága a ruhája alapján ítélve, ezt a mitikus alakot többnyire a Gicei grófokkal hozta kapcsolatba: „Gicei Pálnak hívták azt az illetőt, akié volt az az erdő, hát gondoltam, hogy az ő lánya jön körülnézni. De ahogy a ruhát bemártottam, volt ott egy nagy mogyoróbokor, hát akkor már ott termett . . . Én is ugye . . . először azt gondoltam, hogy annak az uraságnak a lánya, de aztán mondták nekem, hogy ez az, aki minden hét esztendőben megjelenik.” „Úgy képzelem, hogy ebbe itt Gicén volt a nagy uraság, hát hogy azokból valamelyik urasszony a kulcsokat összeszedte, minden . . . de ez csak mese!”

Ugyanakkor a hasonló kapcsolatteremtés ellenére a *Kisasszony* eredetére vonatkozó kérdésekre egyöntetű választ kaptam az adatközlőktől: „. . . valami szerencsétlenül járt nő volt . . .”, „. . . hogy az olyanból származik, aki menyasszony és meghal . . .”, „Úgy mondták az öregek, hogy úgy jegyben meghal valami nő, akkor azt talán

20. Róheim G., 1925., 116–117.

21. Gunda B., 1956., 56–65.; Dömötör T., 1981., 84–85.

22. Róheim G., 1925., 116–117.

23. Horváth I., 1976., 134–141.

24. Frankovics Gy., 1982., 169.

25. Fileva, B.–Mjartan, J., 1975., 1028–1029.

eltemették úgy, mint egy menyasszonyt, és akkor abból lesz. De ez olyan igaz, mint ahogy itt ülünk, tessék elhinni!"

Úgy tűnik, hogy az utóbbi elemmel függ össze a *Kisasszony* jelzője, amely ruhájának egyik lényeges kellékére – a kulcscsomóra – utal, s amelyről joggal feltételezhetjük, hogy a mitikus alak lényegi tulajdonságát jelképezi. „Ezt a kulcscsomót biztos az ördög-től kaphatta . . . Ez azt jelenti, hogy olyan egy se megy férjhez, aki beteg.” És itt nem annyira a lánysága, vagy a szüzessége állapotára kell gondolnunk, mint inkább egy átmeneti állapot – a menyasszonyság, a jegybenjárás – befejezetlenségére, amely épp a befejezetlensége által válik misztikussá. Számos olyan példa ismert, amikor valamely, többnyire egy folyamat befejeződését jelző, feltétel elmaradása – gyermek keresztelése: lelki születése, haldoklótól való búcsúzás, görög katolikus vidékeken a pap miséinek nem elegendő száma, a tudomány átadásának a képtelensége stb. – a halott visszajárását vonja maga után. A *Kulcsos Kisasszony* – *poludnica* hétévenként megjelenve, gyakran sír az erdőben a völgyéne után. Valószínű tehát, hogy a kulcs ebben az esetben a menyasszonyság végét jelző, azonban meg nem valósult házasesetnek a szimbóluma.

A gömői *Kulcsos Kisasszony* megjelenhet éjjel és nappal. Egyes adatközlők szerint éjfélkor jelenik meg.

Ha az emberekhez való viszonyáról érdeklődtem, akkor az adatközlők egyöntetűen azt válaszolták, hogy nem árt az embereknek, és többnyire eltűnik, ha valamely más ember közeleg. A nem ártalmas kategóriába az is belefér, hogy a *Kulcsos Kisasszony* időnként *elvezeti* az embereket. „Az *elvezeti* az embert. *Elveszi* a szemefényit. *Éjszaka, meg nappal is.*” „És hogy az úgy el tudja kísélni, hogy egyszerűen . . . akárhogy is ismeri azt az erdőt, de eltéved! Mert mindig előtte megyen, úgyhogy megzavarja, na!” „Nagyapám mesélte, hogy jött egyszer haza az úton, hát egy *Kisasszony* jött előtte mindenütt. Hát elvezette őt szépen, nem haza! Hanem sötétben egyszer eltűnt, és ő is nem tudott tovább hazajönni, csak mikor kivilágosodott.”

Gice, Mikolcsány, Nasztraj határában három olyan hely ismert, ahol *Kulcsos Kisasszony* – *poludnica* megjelenik: Rózsapalag, Ribnyik domb és mosóhely, valamint a Pecsényesütő, az utóbbihoz egy más jellegű legenda is kapcsolódik. Egyes adatközlők szerint a szerencsétlenül járt nőből lett *poludnica* azért jelenik meg a Pecsényesütőnél, mert valamikor a 12 apostollal és a szamarával itt járt Jézus Krisztus, és azon a helyen a kőben megmaradt a nyomuk (akkor a kővek még puhák voltak).

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a három gömői falu ezen női mitikus alakja inkább a *kisasszony-szépápasszony* fogalomkörbe sorolható. Elnevezése ellenére nem felel meg a *poludnica* fő kritériumainak: semmiképp sem sorolható *daemon meridianus* fogalomkörébe, és szemmel láthatóan ma már nem kapcsolódik a mezei démonok csoportjához sem. A megjelenési helye erdőhöz sem köthető, hanem inkább azokhoz a különleges helyekhez, ahol más mitikus lények – így például boszorkányok, lidércek, kísértetek is megjelennek. Feltételezhetjük, hogy néhány emberöltővel ezelőtt e falvak lakossága még két külön mitikus alakot ismerhetett: *poludnicát* és *Kulcsos Kisasszonyt*. Azonban az utóbbi időben a *poludnica* alakja elhomályosult, és az elnevezés kapcsolódott a *Kulcsos Kisasszony* alakjához.²⁶ Ez a folyamat azért is könnyen jöhetett létre, mert a szlovák hagyományban a *poludnica* és a *vila* alakjai igen közel állnak egymáshoz – mind a keletkezésükben, mind a megjelenési formájukban. Főntebb viszont már utaltunk arra, hogy a szlovák *vilák* és a magyar *kisasszonyok* tulajdonképpen egymás

26. E helyütt jegyzem meg, hogy az egyik adatközlőm – Ábrahám Andrásné – különválasztotta a két mitikus lényt: „*Poludnica az más . . . , az olyan, ami az erdőn ugrosik. Olyan széles ruha van rajta. Embernek nem árt, de olyan ijesztő ha meglássa. De most már nincsenek, ezek akkor voltak, még a zsidók idejében, amikor még nem voltunk keresztények.*”

megfelelői. Tehát a *poludnica* és a *kisasszony* összevonásából az utóbbi maradt domináns, az első csak a nevét tartotta meg, és elvesztette a fő jellemzőit. Ezt a folyamatot igazolják a helységnevtárak és a népszámlálások adatai. El kell fogadnunk azt, hogy a néphagyomány, a népi műveltség elemei nem maguktól vándorolnak, hanem a műveltség hordozóinak migrációjával együtt változtatják a helyüket.²⁷ Azonban ez a folyamat rendkívül összetett, variabilis, és nem írható le egyetlen igényű törvények megfogalmazásával.

A három gömöri falu egyes mitikus lényeinek kettős nomenklatúrája bizonyítani látszik azt, hogy az átadás-átvétel sohasem ugyanazon törvényszerűség alapján zajlik. Míg *Kulcsos Kisasszony* – *pludnica* esetében a szlovák terminus megmaradása úgy történt, hogy az alapot a két mitikus lény azonos tulajdonságai szolgáltatták, és elhanyagolhatóvá váltak *poludnica* alakjának azon tulajdonságai, amelyekre többek közt a megjelölés etimológiai értelme is utal: *poludnica* = daemon meridianus. Ezzel majdhogynem ellentétes folyamat játszódik le a *lidérc* – *zmok* átvételénél, ahol a mitikus lény alakja egyre inkább feledésbe merül. Tulajdonságaira elsősorban a megjelölés etimologizálása révén következtetnek: *zmoknut'* = megázni. A szóalak pedig egyre inkább elszakad a mitikus lény alakjától, és jelentésénél fogva állandósult szókapcsolattá válik. Harmadik esetben pedig, *striga* – *boszorkány* szópárnál a két megjelölést ekvivalensként használják.

A *Kulcsos Kisasszony* – *poludnica* alakjának elemzésénél azt tapasztaltam, hogy a mitikus lényre vonatkozó recens elképzelések több egymásra rakódott réteget tartalmaznak: 1. a *kisasszony* és a szlovák *poludnica* eredeti tulajdonságai; 2. a vallási elképzelésekhez való közelítés (a szerencsétlenül járt nő szelleme azon a helyen jelenik meg, ahol valamikor Jézus Krisztus járt, *poludnicák* még a zsidók idejében voltak, amikor mi még nem voltunk keresztények stb.); 3. kísértetekhez való közelítés (éjfélkor jelenik meg, hétévenként jelenik meg, elkíséri, elvezeti az embert stb.); 4. a helyi mitikus elemek hatása (a Gicei grófokkal való kapcsolat, a falvak határának mitikus helyeizhez való kötődés stb.).

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a recens népi kultúra kutatásánál szükség van a részletes, elemző mikrovizsgálatokra, amelyek gorcsó alá veszik a tényleges kulturális folyamatokat, és feltárják egy-egy közösség valós kulturális rendszerét. Az általános érvénnyel felállított törvények a kisebb közösségek kultúrájának és kulturális mikrofolyamatainak vizsgálatánál általánosságuk miatt semmitmondók maradnak, s nem segítenek bennünket abban, hogy túljussunk sokszor hipotetikus, nosztalgia-sugallta paraszti kultúrképen.

IRODALOM

Bednarik, R.

1943. Délibáb – Déli-baba – Poludnica. Narodopisni sbornik IV.

Bistroń, J. S.

1916. Zwiczaje zniwiarskie w Polsce. Kraków

Dömötör T.

1981. A magyar nép hiedelemvilága. Budapest

Fényes E.

1851. Magyarország geographiai szótára, amelyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leiratik. I–IV. Pest

Fileva, B. – Mjartan, J. (Red.)

1975. Slovensko 3. L'ud II/3. Bratislava

27. *Ujváry Z.*, 1984., 37–53.

- Frankovics Gy.*
1982. Vile kod Hrvata u Podravini. Magyarországi délszlávok néprajza 4. Budapest
- Grau, D.*
1966. Das Mittagsgespenst (daemonium meridianum): Untersuchungen über seine Herkunft, Verbreitung und seine Erforschung in der europäischen Volkskunde. Siegburg
- Gunda B.*
1956. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
- Horváth I.*
1976. A „vila” szerepe a nyugat-magyarországi horvát néphitben. Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia. Red.: Kósa L.–Krupa A., Békéscsaba–Budapest
- Kolberg, O.*
1874. Dzieła Wszystkie VII. Warszawa.
1913. A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemény, 47., 48. Budapest
- Manhardt, W.*
1904–1905. Wald- und Feldkulte. I–II. Berlin
- Nagy L. (Red.)*
1920. Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest
- Niederle, L.*
1916. Život starých slovenů, zaklady kulturních starožitnosti slovanských. Praha
- Róheim G.*
1925. Magyar néphit és népszokások. Budapest
- Rugyenskij, N. E.*
1982. Čislenost' i rasselenije vengerskich grupp v Jevrope za predelami Vengrii. Sovetskaja Etnografija. Moszkva
- Szabó S.*
1974. A délibáb és az ősi magyar hitvilág néhány eleme. Különnyomat a Jász Múzeum Jubileumi Évkönyvéből.
- Ujváry Z.*
1966. Antropomorf mitikus lények a magyar és az európai agrárhagyományban. Műveltség és Hagyomány, VIII. Debrecen
1981. Agrárkultusz. Folklor és Etnográfia, 6. Debrecen
1984. Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. Miskolc
- Zelenin, D.*
1927. Russische (ostslawische) Volkskunde. Berlin–Leipzig

INTERETHNISCHE BEZÜGE ZU EINIGEN GESTALTEN AUS DER ABERGLAUBENWELT IN GÖMÖR

In der vorliegenden Studie werden die Aberglaubenwesen aus drei ungarischen Dörfern in der Slowakei (Gice, Mikolcsány und Nasztraj) einer Untersuchung unterzogen. In diesen drei ungarischen Dörfern im Murány-Tal gab es doppelte, das heisst, eine slowakische und eine ungarische, Bezeichnung für die Gestalten der *Hexe* (ung.: boszorkány), des *Alp* (ung.: lidérc) und dem sog. *Schlüsselmädchen* (ung.: Kulcsos Kisasszony). Eine Mikrountersuchung dieser lokalen Aberglaubengestalten bekräftigte jene Annahme, wonach eine Vermischung nicht nur in den Namen, sondern auch in den tatsächlichen Eigenschaften dieser Aberglaubengestalten eingetreten ist.

Mit einer Analyse eben dieser Erscheinung sucht der Autor nach einer Lösung von zwei Problemkreisen. Zum einen: die Präzisierung der ethnischen Zusammensetzung der drei Siedlungen, auf deren Boden die hier aufgezeigten Kulturerscheinungen ge-

wachsen sein können; zum anderen: der Wandel von Bezeichnungen und Inhalt der einzelnen Aberglaubenwesen im Spiegel der interethnischen Abläufe.

Für die Untersuchung des ersten Problemkreises liefern die seit dem 18. Jahrhundert zur Verfügung stehenden Statistiken, Konskriptionen und Ortsnamensverzeichnisse gute Anhaltspunkte, da aus ihnen das Nationalitätenverhältnis der drei Dörfer, die religiöse Zugehörigkeit der Einwohnerschaft sowie der Wandel innerhalb dieser hervorgeht. Die zur Verfügung stehenden Angaben zusammen mit der Tendenz im Wandel der gegebenen Erscheinungen zeigen, dass vom 18. Jahrhundert an in den drei Siedlungen der Prozentsatz an reformiertem Ungarntum eindeutig zugenommen hat.

Die Herausbildung der gegenwärtigen Form der drei mythischen Gestalten ist auf komplizierte individuelle Gesetzmässigkeiten zurückzuführen, die wiederum in den lokalen Kulturverhältnissen wurzeln.

Als ziemlich einfach kann das Verschmelzen, bzw. die Wechselwirkung von den Gestalten *boszorkány* – *striga* sowie *lidérc* – *zmok* genannt werden. Auch heute noch werden diese Bezeichnungen äquivalent verwendet, was darauf zurückzuführen ist, dass es unter den Vorstellungen über die Eigenschaften der Aberglaubenwesen keinen Unterschied gab.

Weitaus komplizierter zeigt sich hingegen das Aufeinanderwirken der Gestalten von *Kulcsos Kisasszony* – *poludnica*, wo das entstehende neue Aberglaubenwesen auch durch die Elemente der örtlichen Aberglaubensagen ergänzt wurde.

Das in dieser Studie ausgewertete Beispiel zeigt, dass eine Untersuchung jener Veränderungen reiche Früchte tragen würde, welche in den vergangenen sechs bis acht Jahrzehnten die Aberglaubenwelt einzelner Dörfer formten.

Sándor Mogyorósi

**A 18. SZÁZADI
SÁROSPATAKI KÉZIRATOS VERSGYŰJTEMÉNYEK II.
(Népdalszerű és népoktató szövegek)**

KOMÁROMY SÁNDOR

Népdalszerű szövegek, folklór, népiesség

Az előző fejezetekben már megállapítottuk, hogy a kéziratos versgyűjtemények és a népi kézírásos könyvek között alapvető tartalmi, funkcionális és időbeli különbségek vannak. * Mindezekkel összefüggésben úgy véljük, a különbségtevésben igen lényeges a népiesség megítélése. Előrebocsátjuk, hogy amikor mi a továbbiakban népiességről szólunk, akkor főként az irodalmi népiesség fogalmához tartozó jelenségeket vesszük számításba. E megállapítás azért is szükséges, mert a népiesség nemcsak az irodalom relációjában vizsgálható, hanem megtalálható a megegyező társadalmi és világnézeti tényezők eredményeként a társművészetben is.¹

Arany János is töprengett az illő megnevezésen. Népiességünk a költészetben című vázlatában megállapítja: „A népiesség fogalma közönség s írók nagy része előtt nincs tisztában”. Majd: „Népiesség és népszerűség nem egy. A népies lehet népszerű, a népszerű nem mindig népies”.²

Dolgozatunkban azzal a népiesség fogalommal dolgozunk, amely Horváth János, Szauder József, Barta János elméletére épül. Ezek az értelmezések a népiességnek egy szűkebb és egy tágabb tartalmát mutatják be.

Az irodalmi népiességen – szűkebb értelemben – a népköltészet és a nép iránti érdeklődést és vele együtt az irodalomnak a népköltészethez való tudatos idomulását értjük.³

A tágabb tartalmú definíció magába foglalja a szűkebbet, azt mintegy magasabb szintre emelve és tárgyilag szélesebb körre kiterjesztve. Tehát: a magyarság történeti etnikuma élő, és így köztulajdonná tehető hagyományának összekapcsolódása egy népi érdekű eszmeiséggel, amelyet az alkotó a népélet, népi alakok, érzelmek stb. ábrázolásán, illetve kifejezésén keresztül sugározhat.⁴

Akár a szűkebb, akár a tágabb megfogalmazású definíciót vizsgáljuk meg, mindkettőben jelen van a szándékosság, az irodalmi népiességet meghatározó, egymást feltételező tartalmi és formai elem.

1. Vö. pl. Bartók B. 1948.; Szabolcsi B., 1958. Az irodalmi népiesség és a zenei népiesség rokonságára vonatkozólag: Szegedy-Maszák M., 1968. 433–445.

2. Arany J., 380.

3. Horváth J., 1927. 42.; Szauder J., 1958. 156.

4. Szauder J., 1958. 156.; Barta J., 1956. 165.

A fogalom szűkebb és tágabb értelmezése nemcsak tudati-tartalmi szint és tárgyi kör megjelölt viszonyában van egymással. Rámutat egyben a fogalom szigorú történetiségére is.

Így tehát – nem túlértékelvén a kéziratos kollégiumi irodalom értékeit – a magyar irodalmi népiesség fejlődéstörténetéhez kapcsolódóan látjuk a XVIII. század második felében a sárospataki kollégiumban meglévő kéziratosságot, amely – egyebek mellett – minden bizonnyal mélyen merít a népi dalköltésből is.

Azt gondoljuk ismereteink kapcsán, hogy ma is helytálló O. Nagy Gábornak az a megállapítása, hogy a diákköltészet alapvető sajátosságát a rokokó-szентimentális elem és a népiesség különös keveredése adja meg.⁵ E stíluskeverékben a rokokó elem egy különös magatartásforma, egy nem lévő életérzés mesterkéltné „élményének” eredménye. Arra kell gondolnunk, hogy a diákköltők azért fordulhattak olyan felfokozott érdeklődéssel a rokokó stílus felé, mert az ő életükből, környezetükből hiányzott a finomságnak, a könnyedségnek, a szalonvilágnézetnek minden megnyilatkozása.⁶ Mivel közben hasonlítani akarnak a finomkodó világhoz, úgy, hogy a rokokó-szентimentális elemeket gyakorta túlzásba viszik, minduntalan kiütöközik magatartásuk élményszegénysége, mesterkéltsége. S épp ezáltal kap a diákköltészet sajátosan vulgáris népi színezetet. Erre figyelmeztet Bán Imre is, hogy ez „nem a műköltészet népiessége, hanem a nép köréből származó, oda visszatérő értelmiségi tollforgatók természetes, szándékoltalan, szinte azt mondhatnók: ösztönös népiessége. Ez a magyaros, olykor paraszti kifejezőmód keveredik a klasszikus poetikai iskolázáson keresztülment költő mesterségbeli tudásának fitogtatásával, sőt a korszerű divatos ízlés, a rokokó cicomákon való kapkodással. Éppen ez adja meg különleges ízét.”⁷

A rendkívül bőséges anyagot nem részletezzük a folklór és a lírai dalműfajok kapcsolata⁸ szempontjából, elsősorban a népiességgel való összefüggést emeljük ki.

A rokokó-szентimentális elemekkel kevert népiességet leginkább a szerelmi témájú versek képviselik. Néhány jellemző példa a Szkárosi-Járdánházi melodiáriumából (1787):

*Talán nem is anya fajzott
A Pünkössti rósa rajzott
Szébb vagy szíves Diamánál
Pirosabb vagy a rósánál.⁹*

*Nem leszek én már szerelmes
Mert szeretni veszedelmes
Kupidonak nyíla mérges
Ritka szív az melly nem férges.¹⁰*

*Ha nem láttam volna galamb képed
Nem fogott volna meg léped
Eddig személyeddel csak paszkáztam
Már most bánom hogy hibáztam.¹¹*

5. O. Nagy G., 1942. 60.

6. O. Nagy G., 1942. 61–62.

7. Bán I.–Julow V., 1964. 14.

8. A kapcsolatra vonatkozóan lásd bővebben: Küllös I., 1969. 235–245.

9. Tiszánineni Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (a továbbiakban: TRENS) Kézirat-tára (a továbbiakban: Kt.) 513. 246.

10. TRENS Kt. 513. 245.

11. TRENS Kt. 513. 244.

Egyébként az imént hivatkozott melodiárium „Nóták Hármonijokkal” címmel negyvenhat dalt ír le. További kötetekből is hasonló szövegeket idézhetnénk.

A csúfolók között gyakori téma az asszonycsúfoló, vénlánycsúfoló. Kezdve a finom és egészséges humorú költeményektől, egészen a mosdatlan, egy-egy vérbő szituáción csámcsogó szövegekig. Mégis van ezekben a versekben egy olyan elem, amely sok esetben felmentést ad a vers írójának: ez pedig a humor. Abból a fajtából, amely kíméletlenül pellengérré állítja a képmutatást, a struccszemléletű önámítást:

*Elmentem én a szőlőbe kapálni, kapálni
Utánam a szolgáló gyomlálni, gyomlálni
Ahol jön már a gazdasszony lotsogni, fetsegni
Ördög győzi mind a kettőt tsokolni, tsokolni.¹²*

*Gálos Kati meg babázott
Mihelyt Jóska gatyát rázott
Hajja hujja lakodalom meg se volt a kéz
fogás
Mit tsinál ha hozzá fog a lassú tűz láng
ropogás.¹³*

*A szenységét a fattyának
Mindent meg mond az anyjának
De ki tekerem a nyakát
Hogy ne szopja az ajakát.¹⁴*

A XVII–XIX. századi népszerű asszonycsúfolók egyik változatát idézzük Herschman István énekeskönyvéből (1773 körül):

Új házas Asszonynak Szomorú Versei

*Átkozott volt az óra, melyben Asszonnyá lettem
párta helyett fejemre én ot Kontyot kötöttem
jaj Kontyom nagy gondom,
már is ennyi porontyom,
rósa nevet viseltem, tök virággá lettem*

*...
Nem mehetek Utzára Legényeknek szavára
Meg ragatta markomat a böltsőnek madzagja
jaj Kontyom etc.*

*...
Még szűz pártát hordoztam, senkitül sem tartottam
Kikkel s mikor akartam szabadon társalkodtam*

*...
Az egyik a kezemben a másik az ölemben,
Harmadik a böltsőben, negyedik a szökrényben*

*...
Akik még Szűzek vattok tanácsomat hallátok
Házasság igájától magatokat ojjátok*

12. TRENS Kt. 513. 235.

13. TRENS Kt. 513. 240.

14. TRENS Kt. 513. 255.

*Szörnyű nagy nyomorúság
Hidgyétek az házasság
Ezerszerte jobb enél
Leányi szabadság.¹⁵*

A XVIII. századi vénasszonycsúfolókról azt is meg kell állapítani, hogy ez esetben egy nagyon régi literátus (irodalmi) hagyomány továbbéléséről van szó! Ambrus Kristóf már 1551-ben tett közzé vénasszonycsúfolót, magyarul. Jóval előbbi a Körmöcbányai táncszó („Supra agnó . . .”), a XVII. századi „A vénasszony borjút őriz”, sőt Melius Péter is említ egy ilyet a XVI. század közepéről.

A kötetek dalszövegeinek tartalmi-formai tipizálása kapcsán szólnunk kell a népdalszerű szövegekről. Szándékosan nem népdalokról beszélünk! Ugyanis meghaladja területi kereteinket – munkánk eredeti célját is – annak végigkísérése, hogy minősítsük az olyan dalokat, amelyek feltehetően népdalok vagy azok variánsai.

Természetesen nehéz megállapítani, hogy a XVIII. század végén a XIX. század elején mi a népi, hiszen feljegyzéseink nincsenek. Más irányú (elsősorban folklór szándékú) kutatást igényelne annak a feltevésünknek meggyőző, szövegösszehasonlító bizonyítása, hogy pl. az Erdélyi–Kriza gyűjtemények részletesebb elemzése is azt mutatná, hogy a XIX. században begyűjtött népdalok (népballadák) jelentékeny része a régi magyar műköltészet (a kéziratos énekköltészet) lecsapódása, folklórrá lett változata.

Érveinket erősítendő hivatkozunk néhány – egyébként tucatszámra idézhető – népdalközeli szövegrészletre:

Herschman István énekeskönyvéből (1773):

*Gyere be rózsám gyere be
Csak magam vagyok ide be
Két Czigány legény hegedül
Csak magam járom egyedül*

*Csicseri borsó, vad lencse
Felcse szemű Menyetske
Most adott Isten kezemre
Majd meg járom veled Kedvemre.¹⁶*

Incipit sorok ugyanebből a kötetből:

*Nem aludtam csak egy szikrát
...
Magasan repül a daru szépen szól
...
Kerek az én kalapom, hej
...
Nincs Berényben olyan asszony.¹⁷
...*

15. TRENS Kt. 1664. 141–142.

16. Uo. 161.

17. Uo. 168.

Érthetően gyakran fordul elő a sárospataki kötetekben a következő hangulatos, megkapóan szép dal. Ízig-vérig népies hangvételű. Azzá teszi a téma népszerűsége, az életszerűség, a nyelvezet, a forma egyszerűsége:

*Bodrok partyán nevelkedett tulipán
Bus szivem csak téged óhajt téged vár
Bokrétámnak el hervadott szépsége
Oda tulipánom gyönyörűsége*

*Az én kedves szeretőtől megválok
A mellyet én nem kevessé sajnálok
Többé veled szép violám nem hálok
Más országban nyugodalmat találok*

*Meg próbálok szeretőmet szeret é
Meg ölelem meg tsokolom engedé
Katonának mentem rósám bánod é
El kell innét masérozni szánod é*

*Ha tsak ugyan tőlem el mégy drága kints
Gyöngy fekete két szemeddel rám tekints
Én is téged emlegetlek míg élek
Egyetlen egy gyönyörűséges lélek.¹⁸*

Szerelmet valló költemény. De mennyire más, mint a hasonló témájú rokokó-szen-timentális versezetek. Nem az elérhetetlen, a rózsaszínű világban élő kedves a vers ihletője. Itt a katonává lett legény búcsúzik szeretett kedvesétől. A vers egykori írója ezt az élményt, ezt az érzést énekli meg. Érzéseit minden rezdülésében átélve dalolja ki bánatát, teszi ezt nemes egyszerűséggel, leplezetlen őszinteséggel. A vers jellemző sajátja a személyes vonás, amelyet az egyes szám első személyű előadás még inkább hangsúlyoz. Ezért is érezzük olyan őszintének és igaznak a költemény világát. A népies jelleget a forma is erősíti (strófaszerkezet, szótagszám stb.). A népies versmondattani sajátosság érvényesül: a versszak terjedelme egybeesik a mondatokéval. Az enjambe-ment hiánya a hangzat és gondolat szakaszának ritmikái egységét biztosítja. A népi nyelvanyag meglétét talán szükségtelen bizonygatni. Szinte nincs olyan strófa, ahol ne találánánk népi alaktani, szókincsbeli, mondatszerkesztésbeli elemet.

A „Bodrok partyán nevelkedett tulipán . . .” korabeli népszerűségét jelzi az is, hogy a XVIII. és XIX. századi kéziratos kötetekben a dal nyolc szövegvariánsát találhatjuk meg.¹⁹ Az általunk idézett teljes szöveg 1775 körüli, és Kulcsár Pál melodiáriu-mában lelhető fel.

A folklórműfajok közé soroljuk a „Találós mesék, Fabula” megnevezésű szöve-günket, amelyre Tamáshiday Varga Ferenc gyűjteményében (1784) bukkantunk rá. Ritka szövegtípus. Az általunk vizsgált több ezer oldalnyi kéziratban inkább a lírai műnemhez sorolható szövegek fordulnak elő, epikus vagy drámai anyag általában sem gyakori a XVIII. századi kötetekben.

A citált „fabulák” nem a klasszikus (Phaedrus, La Fontaine; Heltai, Péczeli József, Fáy András) oktató mesék, állatmesék tartalmát-szerkezetét követik, hogy ti. egy-egy szituációban kiteljesedő valamely emberi gyarlóságot, erkölcsi tanulságot fogalmazzak

18. TRENS Kt. 1770. 36.

19. Stoll B., 1963. 453.

meg, amelyben nem a szépirodalmi gyönyörködtetés a lényeg, hanem a tanulság közre-
adása. Ezek a „fabulák” inkább a prózában vagy versben megjelenő találós kérdésekre
emlékeztetnek:

*A Napnak és élynék hív szolgája vagyok. Minden
embernek hírmondó pajtása. Nállam van időknék
hangos trombitája. Nem ér én szájjommal a Kakasok
Notája. Ora, Hora*

*Vagyon egy olly vitéz ki
Soha nem hartzolt,
Puskát ő kezében soha
nem is fogot
Még is ő sok embert
maga alá hajtot, És
sok nemzetséget immár
ő meg hodolt. Harang*

*Négy kerekű szekér 12 lo vonnya. 12 lonak
van 48 Lába, 366 patkószeeggel rakva.
Egy Esztendőnek 4 része 12 holnap, 48 hét,
366 nap.²⁰*

Egy másik szövegünk szintén ritkaságszámba megy. Az 1780-as évektől való kétso-
ros versikénk talán egy eredeti éjjeliördalt őrzött meg, teljes szövegét idézzük:

*Kilentzet ütött már az óra
Ember halgass ezen szóra
Gazda vigyázzon házára
Tselédjére gyertyájára
Hogy tűz ne legyen kására
Mellytől őrizz egek ura
Kilentzet ütött már az óra.²¹*

Kuruzslások, receptek; népoktató-népfelvilágosító szövegek

Ha a kéziratos kötetek szövegeit a népiesség szempontjából pusztán formai elemek
alapján vizsgálnánk, akkor ki kellene rekeszteni az olyan népoktató-népfelvilágosító
szövegeket, amelyek legkülönbélebb tanácsokat közvetítenek. Ezek a feljegyzések is
bizonyítják, hogy a másolók-szerzők nemcsak szórakozásból – abból is –, hanem
tudatosan és a holnapra is gondolva szerkesztették és válogatták kötetük tartalmát.

A bőséges anyagot a tartalom szerint nehéz tipizálni, ugyanis az élet szinte minden
területéhez kapcsolhatunk szövegeket. Bizonyos átfedésekkel a főbb, jellemző tartal-
makat is csoportosíthatjuk:

a) *Kuruzslások, azaz valamely betegség gyógyításának módja.*

Néhány jellemző példa:

*Pokol var ellen: Végy három nagy pókot, két gerezd foghajmát ros lisztet sáfránt.
Keverd meg fehér borral v. vízzel, törd meg, sozd meg, borsold meg, és jól öszve törd,
azután kend ruhára és burítsd rea.²²*

20. TRENS Kt. 1853. 85–86.

21. TRENS Kt. 513. 258.

22. TRENS Kt. 1664. 129.

*Belső dagadástól kiváló: Fekete retket hajastól meg kell reszelni, ugyan annyi fenyő magot meg törni és a retekkel össze elegyíteni égett borral meglocsolni, rozs liszttel meghinteni.*²³

Vérhas ellen több gyógymódot is ajánl a korabeli szerző: Tormát meg köl reszelni, és olyan erős etcetbe, azt egye meg, használ.

Vagy: Lépes mézet egyék, vagy egész tojást új lábosba üssön vaj nélkül forgasson, szeretsen dióval hitse meg és egye.

Vagy: Rohat bios olmát meg kel reszelni, igya meg akár borba, akár éget borba, akár vízbe.²⁴

Jobbnál jobb tanácsokat olvashatunk egyéb helyeken „Kólyika ellen”, „Köszvény-től”, „Darázs vagy méh tsipés ellen”, „Ember rüh ellen”, „Ló rüh ellen”, „Csömörlés ellen” és így tovább. A feldolgozott kötetek közül a Kt. 1853., Kt. 403., Kt. 1513., Kt. 1664. számúban találhatók.

1777-ből származik az a szöveg, amely részben eltér az idézett kuruzsló receptektől. Az eltérés a gyógyítás eszközeiben van. Szándékában ez is gyógyítani akar, de nem füvekkel és magvakkal, egyéb gyógyírokkal, hanem a lelki folyamatok kóros elváltozásait megelőzendő pozitív személyiségjegyek tudatosításával, erősítésével. Egyfajta mentálhigiénés receptként tipizálhatjuk: Minden féle nyavalyában hasznos ez a házi orvosság.

*Ved a hitnek gyökerét, reménységnek levelét,
tisztaságnak virágjait, jó cselekedeteknek gyü-
mölcsét, békességes türésnek Liliomát, engedelmesség-
nek ruháját törd meg az ártatlanságnak mosarában,
ezeket szüzd által az meg fontolásnak rostáján,
ted az alázatosságnak fazekába, tölts reá az köny-
hullajtásnak vizét, főzd meg vig szível, ha ez
meg föl, hincsd meg vele barátodhoz való szeretet-
tel, egyed az penitentiának kalányával, és így ély
véle naponként nyag hasznát fogod venni.*²⁵
(1777.)

A szöveg pillérszavai a következők: hit, reménység, tisztaság, jó cselekedet, békességes türés, engedelmesség, ártatlanság, megfontolás, alázatosság, szeretet, penitencia (vezeklés, búbanat), amelyek ebben a kontextusban a valláshoz, a hitvilághoz is kötődnek.

Több alkalommal hangsúlyoztuk a kötetek elemzésével kapcsolatban a szigorú történeti meghatározottságot. Ezt ismét megerősítjük. Bármennyire is másképpen vélekedünk ma a gyógymódok legtöbbszöréről, saját korában, a XVIII. században minden bizonnyal hitele volt a recepteknek, különben mivel magyaráznánk a leírások figyelmes részletezését. A komolyságot, a gyógymód megőrzésének szándékát erősítik az olyan jegyzetek, amelyek feltüntetik a forrást is, hogy ti. kitől vette át a kötet szerzője a szöveget:

A „Lép dagadástól” kezdetű szöveg mellett a másoló megjegyzi a forrást is: „Páriz Pápai Ferentz orvos könyvéből . . .”²⁶

23. TRENDS Kt. 513. 439.

24. TRENDS Kt. 1664. 130–131.

25. TRENDS Kt. 1664. 16.

26. TRENDS Kt. 513. 441.

Olyan gyógyítási (hátfájás elleni orvosság) receptünk is van – persze ez egyedi eset – amelyet a belső borítóra írt a kötet szerzője.²⁷ Ugyanilyen ritka az olyan bejegyzés is, amikor egy későbbi kézírás (feltehetően a kötet új tulajdonosa) minősíti a gyógyimódot: egy köszvényvel kapcsolatos receptre eltérő tintás bejegyzéssel, a szöveget áthúzva, az íródott minden egyéb kommentár nélkül: „nem igaz”.²⁸

b) Étel- és italfélék készítésének leírása; élelmiszerek tartósítási eljárásai

Ismét bőséges anyagból válogathatunk. A receptek leírása újabb adalék a kötetek keletkezéséhez. A lejegyzés szándéka jelzi, hogy az ismert és ismeretlen kötettulajdonosok a holnapra is gondolva válogatták kötetük tartalmát. Minden bizonynal a peregrinációhoz kötődnek az olyan feljegyzések, amelyek más népek konyhakultúrájára hivatkoznak. Ilyen – többek mellett – Kocsi Csergő István kötete is: *Secretiora in usum Vita economica observata* avagy némely magánosabb, tselédes Gazdaságba használatos, megjegyzésre méltó dolgok. A mellyeket Bujdosásában egyéb dolgai között megjedzett Kocsi Csergő István . . .²⁹

Oldalakon keresztül sok mindenről ír: Hogy a kenyérnek fejr héjja legyen és így semmi benne el ne vesszen . . . ; Kovász vagy komlós korpa nélkül kenyeret sütni . . . ; Csömörlés ellen való ital . . . ; Zabliszt pogácsa . . . ; Hogy egészséges vizet igyál . . . ; Halat kedves ízüt hamarjába főzni . . . ; Pudingot főzni . . . ; A bor közül a vizet kivenni . . .³⁰

Szövegei között gyakran hivatkozik angliai tapasztalataira („amelyeket próbáltam Angliában”). Ő az, aki nyolc oldalon át írja le az angliai házi sörfőzés receptjét: *Serfőzés, amiképpen Angliában akármelly tselédes gazda finom sereket főz magának (Az Angliai ser igen híres)*.³¹

Egy másik kötetben a vaj tartósításának részletes leírását olvashatjuk: *A tartani való vaját Augustus közepétől October végéig kell készíteni, az elébb készült vaj nem alkalmas a tartásra. A vaját mennél nagyobb 30. 40 font darabokra kell szagatni, jól meg sózni, keményen öszve verni, azután egy Lisztel tele hordóba tenni, így esztendőig s tovább is frissen és éppen meg marad. A vaját a sótól megszabadíthatod ha friss édes tejbe téve abban feldagasztod*.³²

c) Vegyes tudnivalók

A kuruzslások, étel- és italfélék készítésének világosan elkülöníthető csoportja mellett harmadikként a vegyes, különféle tudnivalókat tartalmazó szövegeket összesítjük. Olvashatjuk egyes természeti jelenségek magyarázatait, találhatunk az egészséges életmóddal, gyermekneveléssel összefüggő tanácsokat. Több kötet foglalkozik a gazdaságkodással, a mezőgazdasággal, az állattartással kapcsolatos tapasztalatok részletezésével.

27. TRENS Kt. 854. 1.

28. TRENS Kt. 854. 424.

29. TRENS Kt. 403. 747.

30. TRENS Kt. 403. 7.

31. TRENS Kt. 403. 8.

32. TRENS Kt. 854. 422.

Rendkívül érdekes a páros rímű tizenkettesekben írt verses „ismeretterjesztő” szöveg, amely „Az Égi Háborúnak némely természeti tulajdonságairól” értekezik:

*Nem szükség hogy rettegj mikor az ég dörög
Mert korántsem az Úr haragja mennydörög
Sőt ha józanabban elméd fel emeléd
Ekkor a Teremtő nagy jó közöl veled.*³³

Strófákon keresztül magyarázza-értelmezi a villámlást, „gyantás tűz”-nek nevezi. Körülírja a ménkő, mennydörgés, villámlás jelenségeket. Megemlékezik Franklin Benjáminról, aki feltalálta a „menkő fogókat”. Hosszasan részletezi a villámhárító funkcióját. Javasolja, hogy a szegény ember fát ültessen, részletezi a villámhárító ma is érvényes elvét.

Prózában így folytatja: . . . *Ami a Szegény embert nézi, ha az ő háza magas dombon van, úgy is meg oltalmazhattya a ménkőtől, ha valamely fát ültet közel hozzá, amely sokkal magasabbra nevedjen idővel a háznál, mert az ilyen fáknek majd annyi haszna van, mint magának a ménkő fogonak . . .*³⁴

A mezőgazdasággal, állattartással és gazdálkodással kapcsolatban néhány jellemző szöveget választottunk ki. Nyilvánvaló, legtöbbjük közvetlen hiteles tapasztalaton alapul vagy, mint utaltunk rá, a peregrinációval függ össze, s így a korabeli diák kötet-szerző fontosnak tartotta a tanács lejegyzését, minden bizonnyal azért, hogy később ezeket hasznosíthassa. A gazdálkodási tapasztalatok generációs hagyományozódásának sajátos megnyilvánulásait olvashatjuk e feljegyzésekben:

*Mellyik légyen szebb és jobb üzü hús: A háznál tartott állatoknak szép fejér húsok vagyon és jobb üzüek. Mint Angliában ha a tehén vagy ju meg ellik mingyárt a fiát el adgyák, vannak olyan emberek a kik azt meg veszik fel tartják és jó pénzen el adgyák, annak osztán szép fejér husa vagyon és az rend szerént drágább mint ha nem háznál tartott, hanem az Annya alatt nevedett vólna, mert kedvesebb izü. A borjúnak az Annját mind Angliában, Német Országban, Belgiumban és Helvétában csak fia nélkül fejik: a juhokat pedig nem fejik, hanem csak gyapja hasznát veszik, amelyis az Angliai juhoknak igen szép puha. A tehenekk és juhoknak fiát le mettzik mind.*³⁵

IRODALOM

- Arany J.,
1968. Összes művei. XI. kötet. Prózai művek 2. 1860–1882. Sajtó alá rendezte: Németh G. Béla
- Bán I.–Julow V.,
1964. Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Budapest
- Barta J.,
1956. A kritikai realizmus kérdései a XIX. század magyar irodalmában. In: A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Budapest
- Bartók B.,
1948. Válogatott zenei írásai. Budapest
- Horváth J.,
1927. A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest

33. TRENDS Kt. 854. 418.

34. TRENDS Kt. 854. 420.

35. TRENDS Kt. 403. 10.

Komáromi S.

1989. A XVIII. századi sárospataki kéziratos versgyűjtemények (Alkalmi szövegek, köszöntők) HOM Évkönyve XXVII. 189–203.

Küllös I.,

1969. A magyar népköltészet lírai dalműfajái és a kéziratos énekköltészet. In: Népi kultúra – népi társadalom

O. Nagy G.,

1942. Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen

Stoll B.,

1963. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Budapest

Szabolcsi B.,

1958. A zene története. Budapest

Szauder J.,

1958. A magyar irodalmi népiességről. Világirodalmi Figyelő. 2. sz.

Szegedy-Maszák M.,

1968. Az irodalom és a zene párhuzamos vizsgálatáról. Helikon 3–4. sz.

**HANDSCHRIFTLICHE GEDICHTSAMMLUNGEN
AUS DEM 18. JAHRHUNDERT BAND II. SÁROSPATAK
(Volksliedhafte und volksbildende Texte)**

Die vorliegende Studie stellt eine Fortsetzung der Arbeit auf den Seiten 189–203 des Bandes XXVII. des Jahrbuches des Herman Ottó Museums dar. In Teil eins gab der Verfasser einen Überblick über die Entstehung der Gedichtsammlungen und ihre Funktion. Hier zählte er Stück für Stück jene Bände auf, die als Grundlage für seine Meinung dienen. Zum Verständnis von Teil zwei ist es nötig zu wissen, dass der Verfasser sieben Gruppen aus inhaltlicher und thematischer Sicht gebildet hat, in deren Ordnung er sich damit auseinandersetzt, die Bände vorzustellen. Die erste unter diesen sieben Gruppen (Gelegenheitstexte, Grussadressen) wurden im ersten Teil der Studie betrachtet. In der vorliegenden Schrift setzt er seine Studie damit fort, zwei Themenkreise vorzustellen: volksliedartige Texte, Folklore und Volkstümlichkeit bilden den einen Inhaltskreis, während die Behandlung von Heilsprüchen, Rezepten und Texten zur Bildung und Aufklärung des Volkes den zweiten Kreis bilden.

Für wichtig hält es der Verfasser, den Begriff der literarischen Volkstümlichkeit zu interpretieren. In seiner Studie operiert er mit jenem Volkstümlichkeitsbegriff, der auf der Theorie von János Horváth, József Szauder und János Barta aufbaut. Diese Interpretationen stellen einen engeren und einen weitergefassten Inhalt der Volkstümlichkeit vor.

Die Texte der handschriftlichen Gedichtbücher aus Sárospatak sind von einem Gemisch aus Elementen der Rokoko-Sentimentalität und Volkstümlichkeit geprägt. Besonders die Liebesverse beweisen dies Doppelhaftigkeit. Von den Altweiber-Spottversen aus dem 18. Jahrhundert stellt er fest, dass es sich hier um das Weiterleben einer sehr alten (16–17. Jh.) literarischen Überlieferung handelt.

Den FolkloreGattungen ordnet er die Texte mit der Benennung „Rätselmärchen, Fabeln“ zu. Dies ist ein seltener Texttyp. In dem mehrere tausend Seiten umfassenden, hier untersuchten Manuskript kommen eher der Lyrik angehörende Texte vor; epische oder dramatische Stoffe sind im allgemeinen auch nicht häufig in den Bänden aus dem 18. Jahrhundert.

Im weiteren setzt sich der Verfasser mit den Texten zur Bildung und Aufklärung des Volkes auseinander, in welchen die unterschiedlichsten Ratschläge verteilt werden.

Er stellt fest, dass die Aufzeichnungen den Beweis dafür liefern, dass die Abschreiber und Verfasser – wenn auch des Vergnügens halber – so doch nicht immer nur deshalb – den Inhalt ihrer Bände bewusst und mit dem Blick auf morgen zusammenstellten und auswählten.

Neben den Heilsprüchen und den Rezepten zur Fertigung von Speisen und Getränken kann man hier die Erklärungen für einzelne Naturerscheinungen lesen. Hier sind auch Ratschläge zur gesunden Lebensweise und zur Kindererziehung zu finden. Mehrere Bände befassen sich mit der Wirtschaft, der Landwirtschaft und der Viehhaltung sowie eingehend mit den Erfahrungen daraus. In Zusammenhang mit der Analyse der Bände betont der Verfasser die strenge historische Determiniertheit. Er stellt fest, dass egal, welcher Meinung wir über die meisten der Heilpraktiken sind, seinerzeit, im 18. Jahrhundert, – mit der Absicht, erhalten zu bleiben – aller Wahrscheinlichkeit nach die Rezepte ihrer Glaubwürdigkeit besaßen.

Sándor Komáromy

EÖTVÖS JÓZSEF SÁLYI ÉVEI

BARSI ERNŐ

Eötvös József „író, költő, reformpolitikus, államférfi, a magyar realista regényírás első nagy mestere”¹ sokoldalú tevékenységet kifejtő életének azt az időszakát, melyet a Bükkalján, a Borsod megyei Sályban töltött, nem méltatják kellő figyelemre. A róla szóló irodalom említi ugyan röviden, hogy ebben a kis faluban is élt, de hogy sályi éveinek milyen nagy a jelentősége életműve szempontjából, az valójában nem derül ki a róla írott monográfiákból, életrajzokból. A köztudatból meg szinte hiányzik is annak számontartása, hogy ez a falu milyen sok indítást adott neki életműve megalkotásához.

Sály mindenekelőtt édesapjának, Eötvös Ignácnak a szülőfaluja. Itt született 1786. február 23-án. Nagyapja, id. Eötvös Ignác állandóan itt is lakott, és az unoka „Ercsiből átrándulva, sokat sétálgatott nevelőjével, a mogorva Pruzsinszky Józseffel a sályi parkban . . . A protestáns Pruzsinszky társaságában a falu lelkészeit is meglátogatta.”² Nagy hatással volt rá a falu festői szépsége. A *falujegyzője* c. regényének II. fejezetében, mikor Tengelyi Ézsaiás református lelkész falujáról, Bárd községről ír, félreismerhetetlenül Sály képe áll előttünk.

„Ott, hol a Kárpátok hegysora lejjebb s lejjebb szállva, végre zöld dombokon ereszkedik Magyarország nagy rónaságára, két hosszan elnyúlt halom között, melyeknek egyikét sűrű tölgyesek, másikat szőlők fedik, fekszik Bárd helysége. Szegény külsejű magyar falu, melyet – az országúttól távol, mint egy elrejtve fekvén – még közeli szomszédai is alig ismernek, de melyhez az, ki egyszer ott volt, nyájas fekvése miatt szívósen visszatér.”³

Külföldi tanulmányútja után, 1837 novemberében nemcsak látogatóba, hanem állandó itt-tartózkodásra is Sályba költözik. Itt töltött évei Szalay Lászlóhoz írott leveleinek tanúsága szerint élete boldog időszakát képezik.⁴ Hozzá írott első sályi levelét is e szavakkal kezdi: „Elégedett vagyok: az az boldog.” Ezt a sályi időszakot később is (1954-ben írott levelében) „élete leginkább boldog időszakához” számítja.⁵

E boldog évek alatt teljesedik ki írói pályája és Borsod megye életében végzett politikai, közéleti tevékenysége is. Utolsó adatunk sályi tartózkodásáról 1841. június 6-án kelt, Szalay Lászlóhoz írott levele.⁶ Sótér István szerint apai nagyapjának, id. Eötvös Ignácnak 1838. június 12-én (Budán) bekövetkezett halála után költözik le az

1. Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 1967. 1. 450.

2. *Dömötör Sándor*: Eötvös József Borsod megyei és miskolci kapcsolatai. Borsodi Történelmi Évkönyv, VI. Miskolc, 1980. 63–64.

3. *Eötvös József*: A falu jegyzője. Összes regényei. Révai kiadás. Bp. é. n.

4. *Nizsalovszky Endre–Lukácsy Sándor*: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967.

5. *Nizsalovszky E.–Lukácsy S.* 1967. 96.

6. *Nizsalovszky E.–Lukácsy S.* 1967. 126.

író szüleivel együtt Sályba, s itt az 1839/40-es országgyűlés idejéig tartózkodik, ahol végre megnyílik előtte az áhított közéleti tevékenység.⁷ Sályból írott levelei azonban arról tanúskodnak, hogy ugyancsak kivette ebben az időszakban is a részét a közéleti tevékenységből, és itt töltött tartózkodása is hosszabb volt, mindezeken felül nagyobb jelentőségű, mint azt általában tartják.⁸

Eötvös József életéből ezért e sályi időszakot veszem most vizsgálat alá. Szólok a helyszínről, az Eötvös családnak Sállyal való kapcsolatáról, kastélyukról és annak romantikus kertjéről, az itt élő Eötvös napi munkájáról, „génuszáról”, irodalmi munkásságát ihlető Fáy Ignácné Halassy Jozefáról, sályi időszakának politikai, közéleti tevékenységéről, író barátainak sályi látogatásairól, a faluval való kapcsolatáról, végezetül arról, hogy hogyan él Eötvös alakja a sályi néphagyományban.

Sályhoz fűződő családi kapcsolatok

Sály község a Bükk hegység déli nyúlványai között húzódó völgyek egyikében fekszik, 12 km-re a Mezőkeresztes–Mezőnyárad vasútállomástól, 6 km-re az M3-as útvonaltól. Eötvös észrevette ugyan a falu fekvésének szépségét, de a „nyájas fekvése” mellett elsősorban csak „szegény külsejét” látta ennek az „országúttól távol” eső falunak. Nem is sejtette, hogy a magyar történelemnek milyen nevezetes alakjai kötődnek hozzá.

Maga Árpád fejedelem is itt járt honfoglaló őseinkkel. Erről Anonymus ír *Gesta Hungarorum* c. munkájában. „... . (Árpád) vezér és főemberei elhagyták Szerencset, s átkeltek a Sajó folyón azon a helyen, ahol a Hernád vize beleömlik. A Hejő vize mellett ütöttek táborn, egészen a Tiszáig és Emődig, s egy hónapig maradtak ott. A vezér még ott Böngérnek, Bors apjának nagy földet adott a Tapolca vizétől a Sajó folyóig, amelyet most Miskolcnak hívnak, azonkívül odaadta neki azt a várat, melyet Győrnek (Diósgyőr) mondanak. Ezt a várat Böngér fia Bors a maga várával, Borsoddal egy vármegyvé tette. Azután Árpád vezér és nemesei innen felkerekedve, a Nyárad vizéig (most Sályi patak) vonultak, s tábornt ütöttek a patakok mellett (Sályi és Kács patak) attól a helytől kezdve, melyet most Kácsnak mondanak. Árpád itt nagy földet adott Ócsádnak, Örsur apjának. Örsur, a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most Örsur várának hívnak.”⁹

A földvár ma is áll, a tövében lévő Váralja falu házait ugyan rég betemette az idő, de ha az új házak alól előássa azokat a régész ásója, mindennél beszédesebben szólnak honfoglaló őseink életéről, magas kultúrájáról. A sályi ásatásoknak „felbecsülhetetlen a jelentősége” – írja az ásatásokat jelenleg is vezető Mesterházy Károly.¹⁰ A jelenlegi Magyarországon egyedülálló, hogy egy honfoglalás kori magyar vezér családjának birtoklását egészen a XVII. század második feléig megszakítás nélkül végigkísérhessük. Örsur családja, melyet később már unokájáról, Tiboldról neveztek, elszaporodván, lejjebb húzódott a völgyekben, s faluk sorát alapította. Így Sályt, Darócot, Gesztet, Leányfalut. Az utolsó sályi Tibold 1660-ban fiúörökös nélkül halt meg, felesége Kakasfalvi Csuda Zsuzsanna azonban vagyonát 3000 forintért megváltotta a család leánytagjaitól. A fiatal özvegyet pedig egy igen tekintélyes ember, Négyesi Szepessy Pál vette feleségül. Így az ő nevében fut tovább Örsur utódainak sályi birtoka.

7. Sötér István: Eötvös József. Bp. 1953.

8. Barsi Ernő: Emlékek a sályi Eötvös-kastélyról. Borsodi Szemle. Miskolc, 1967. 4. sz.

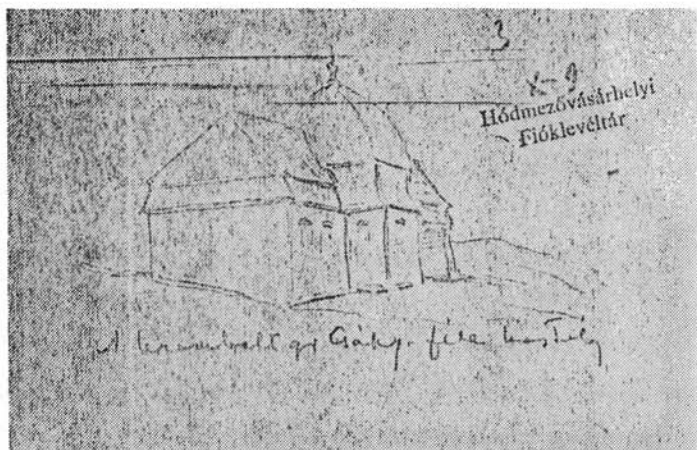
9. Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Bp. 1977.

10. Mesterházy Károly: Az Örsur nemzetség Váralja faluja. Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László–Selmeczi László. Nagykovács, 1986. 94.

1. kép. A helyreállított sályi Eötvös-kastély (1970)

A Szepessy család évszázadok óta fontos szerepet töltött be az ország életében. Gyakran találjuk nevüket országgyűlések jegyzőkönyveiben.¹¹ Kitüntetik magukat a török elleni harcokban. Szepessy Pál Borsod megye alispánja, a megye országgyűlési követe. Később a kora kurucmozgalmak jelentős alakja. Még csatát is nyer. Szinánál megveri Spankau császári tábornok seregét. Thököly Imrének egyik főembere, tanács-

2. kép. A lebontott Csáky-kastély rajza
(Hódmezővásárhelyi Fiókleveztár)

11. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X. Pest. 1863. 667.

3. kép. Barlangház maradványai

4. kép. A „titokzatos” síremlék

adója, hűséges segítője lesz. A labancok olyan veszedelmes ellenfélnek tartják, hogy gúnydalt írnak ellene. Egy hatalmas kuruc költemény: Thököly haditanácsa pedig 40 versszakban mondja el Szepessy Pál „voxát”, beszédét, ilyen szavakat adva szájába:

Német s török között vagyunk elepedve,

Egyik házikörösz, másik merő fene.

A sályi birtokot halála után (1685) Zsuzsanna asszony igazgatja, mikor 1711-ben ő is meghal, János fiáé lett. Sályban is telepszik le. A református egyháznak templomot építtet, harangot öntet. Fia, László azonban elhagyja ősei hitét, katolizál. Mária Teréziától 1775-ben báróságot kap. Ám gyermekei szívéből nem lehet kitörölni dédapjuk emlékét. Az ősök tisztelete oly erős a családban, hogy még az oda benősülő osztrák katonatiszt fia, báró Seckendorf Ferdinánd, a XIX. században is el tudja mondani Szepessy Pálról és Kakasfalvi Csuda Zsuzsannáról a családban fennmaradt emlékeket Édes Ábrahám ref. lelkésznek, mellesleg Gábor Áron szabadságharcos diáktüzérének, aki fel is jegyzi azokat.¹² Sőt ez az osztrák báró származása és vallása ellenére ott szerepel azok között a patrónusok között is, akik Édes Ábrahám szerint segítői a sályi református egyháznak.

Báró Négyesi Szepessy Lászlónak négy gyermeke van: Sámuel, Klára, Zsuzsanna és Mária. Ezt a Máriát veszi aztán feleségül 1783-ban Eötvös Józsefnek, az írónak nagyapja, Eötvös Ignác.¹³ Hozományként kapja a Szepessy (egykor Tibold) birtok egy részét kastéllyal együtt, „... és életének e legszebb korszakát sályi magányában tölté” – írja róla Nagy Iván. József ugyan a Tiszáninneni Kerületi Táblához alkalmazza Eperjesen titoknokul s előadóul, de ezt a hivatalt a császár korai halála miatt nem sokáig viseli. Ismét visszavonul sályi birtokára, ahonnan csak az 1790., 92. és 96. évi országgyűlések szólították el rövid időre.

12. A sályi református egyház protokolluma II.

13. *Barsi Ernő*: Sály. Egy bükkaljai falu a hagyományos gazdálkodás idején. Miskolc, 1987. 10–21.

5. kép. A régi sályi református parókia, ahova Eötvös ellátogatott (1964)

Az író édesapja, Ignác 1786-ban Sályban született. „A hivatalos pályán apjának nyomdokain járt – írja Nagy Iván. – 1823-ban már Sáros megye főispán helyettesévé lőn . . . utóbb ugyanazon megye főispánja, cs. kir. kamarás, m. kir. udvari alkancellár, valóságos belső titkos tanácsos és főtárnokmester.” Felesége, báró Lillien Anna csillagkeresztes és palotahölgy. Magyarul nem is tanul meg soha. Így gyermekeivel, Júliával, Józseffel és Dénessel németül érteti meg magát. Apja azért fogadja mellé nevelőül (Pulszky szerint) Pruzsinszky Józsefet, „hogy túlzásaiban meggyűlöltesse fiával a szabadelvű eszméket. Ha ez volt a célja, csalódott.”¹⁴ Így Eötvös József „családja körében, melyet a cátói szigorúságú s egészen a XVIII-dik század francia philosophiájától áthátott nevelő egészített ki, minden irányban ellentétek tűntek fel körülötte: a legbensőbb vallásosság, s a szív kérdéseit is a rideg ész szempontjából tekintő szabadelvűség; a német műveltség és formák kegyelése, s a legszigorúbb nemzeti érzület, mely nem is csak a nevelőben, hanem az atyai nagyszülékben is találta képviselőit” – írja Toldy Ferenc.¹⁵

Itt főként az atyai nagyanyára, Szepessy Máriára kell gondolnunk. Pruzsinszky nem tudott volna az ifjú Eötvösbe ennyi magyarságot csöpögtetni, magyarrá nevelésében ennyi eredményt elérni, ha sályi nagyanyja nem a hajdani kurucvezér dédunokája.

14. Voinovich Géza: Báró Eötvös József. B. E. J. összes munkái, XX. 200.

15. Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve V. Bp. 1876. 77.

A kastély tervezőjét, építőmesterét nem ismerjük. Építésének időpontját sem tudjuk pontosan.¹⁶ Mivel az épület a hozzá tartozó birtokkal együtt Négyesi Szepessy Mária kezével került id. Eötvös Ignácnak, az író nagyapjának tulajdonába, a Szepessy család valamelyik tagjának kellett építtetnie. Legelső írásos emlékünkn a kastélyról a Miskolci Állami Levéltár egyik irata, mely szerint 1779-ben Szepessy Sámuel birtokában van, „rezidenciális ház szilárd építő anyagból, kétszintes (egyemeletes). Zsindelytetős, jó beosztású és alkalmas helyiségekkel van ellátva, fallal övezve, gazdasági épületek, terjedelmes kertek vannak körülötte.”¹⁷ Hogy Szepessy Sámuel építtette-e a kastélyt, vagy édesapja, László, aki a régi, még Tibold Zsigmondtól örökölt kastélyát 1770-ben építteti át mai formájára, nem tudjuk. Mikor Eötvös Ignác 1786-ban feleségül veszi Szepessy Máriát, ő kapja meg hozományként a kastélyt és a hozzá tartozó birtokot. Kárpótlásul Sámuel veszi birtokába (valószínűleg atyja halála után) a falu közepén lévő ősi Szepessy-kastélyt. Sámuel továbbra is Sályban lakik. Ő építteti 1793 és 96 között a római katolikus templomot.

Az Eötvös család tulajdonába került sályi kastély barokk stílusban épült. Ahogyan Horváth József (született 1828), akit már 10 éves korában odavettek a kastélyba konyha- és szobainasnak, 19 éves korában pedig kinevezték mindenesnek, elmondta unokájának, Horváth Jánosnak (1896–1980), „... a kastély akkor tornyos volt. A régi épület akkora volt, ameddig középen a boltívek tartanak. Balról és jobbról később toldtak hozzá egy-egy szárnyat. Későbbi tulajdonosa, a Bécsben élő Laszky báró alakította át 1868-ban.”¹⁸

Ezek a boltívek mind a földszinten, mind az emeleten egy nyitott, tornácszerű folyosó ívei lehettek, s a földszinten, középen, a kiugró rész alatt kocsibejáró volt. A homlokzat felőli szobák ablakai mind ezekre a most már beüvegezett ívekre néznek. Szobaablakot sohasem helyeznek el zárt folyosóra nyílóan, hanem nyitott tornágra nézően. A toldott szárnyak későbbi keletkezését mutatja az a tény, hogy ezek a részek már szögletes ablakokat kaptak, s nem folyosóra, hanem a szabadba nyílnak.

Az épületnek olyan barokk teteje lehetett, mint a mellette épült, de a második világháború után lebontott Csáky-kastélyé. Erről, sajnos, rendes fénykép sem maradt fenn, csupán Kiss Lajos Kossuth-díjas néprajztudósunk készített róla pontos rajzot.¹⁹ Ebből lehet rekonstruálni a kastély eredeti tetőformáját. Nagy kár, hogy akkor, amikor a második világháború utáni megromlódott állapotból renoválták, helyreállították az épületet, hogy abban mozgásjavító intézetet létesítsenek, meghagyták az átépített, hozzá nem illő tetőformát, s nem állították vissza eredeti alakjára.

A kastély XIX. század eleji kertje a romantikus kertstílus tipikus példája. Ez a romantikus, szentimentális kertstílus Magyarországon a XVIII. század végén kezd feltűnni és 1830 körül tetőződik.²⁰ Az új kertben nincs semmi a barokk heroikus nagyszerűségéből. Az ember kicsinek, elhagyottnak érezte magát, és kanyargó utakon kereshette az elveszett paradicsomot. A parkkiképzésben fontos szerepet kapott a családi ősök kultusza, kevés szavú, egyszerű feliratú emlékművekkel. „A miszticizáló-archaizáló törekvés, az exotikumok kedvelése műrégiségeket épít a parkokba. Ez a hangulat irodalmi művekben is hangot kap. Kazinczy írja 1806-ban Csáky Emánuel hotkóci

16. Joó Tibor: A sályi Eötvös-Gorve-kastély. Műemlékvédelem, XIII. Bp. 1969. 2. sz. 87–89.

17. Miskolci Állami Levéltár Judiciale VII. II. 128.

18. Barsi E. i. m. 1967.

19. Kiss Lajos rajza. Hódmezővásárhelyi Levéltár

20. László János: A titokzatos sályi felirat megfejtése. Irodalomtörténeti Közlemények, LXII. 1958. 57–63.

parkjáról, mely tele van rövid feliratú, romantikus elhelyezésű emlékművekkel: . . . a bánat szebb menedéket sehol sem lelhet, mint itt a fenyők csendes susogásában s éjjelében. Ebben a korszakban a parkokat jellemzik a romok, a feliratokkal ellátott jelképes és műsírok, igazi síremlékek, műbarlangok, sziklacsoportok, mesterséges víz-esések, remeteház, napóra, különböző szimbolikus szobrok, kőutak, emlékoszlopok és emléktáblák, újonnan készült régi feliratok, a közelmúltban épült ősrégi kapu, melynek tetején nagy kőlapon több száz éves felirat olvasható (Vendrőd, Nagyszombat közelében). Nem kell-e mindezekről Sályra gondolnunk?” – írja László János.

Már az a tény, hogy a kert fáinak egy részét az egykor idáig nyúló erdő fáiból kerítették be, s kanyargó útjain szinte ki lehetett szakadni ebből a világból, mennyire megragadta a benne sétálók képzeletét. Nem csoda, ha a sályi kastélykert vonzotta a romantikus lelkesedéstől hevülő írókat.

A kastélykert romantikus tartozékai idővel megsemmisültek, de két dolog (legalábbis átalakított formában, egy meg eredeti, de megrongálódott állapotában) napjainkig megmaradt. Egyik a „műbarlang”, melyről az 1870-ben Sályba költöző és egy ideig a kastélyban lakó Gárdonyi Géza a következőket írja később Gyermekkori emlékeim c. munkájában: „Laszky Bécsben lakott, csak a nyarat töltötte Sályban. A birtokot akkor tavaszon vette, mikor mink odaköltöztünk, s az elhanyagolt parkban nagy átalakítások történtek. Volt ott egy mesterséges barlang, annak a tetejét áttörte és két üveglappal borította be. A fákra, meg a bokrokra egy láda üvegcsengetyűt hozott. A kertész teli aggatta ezekkel a fákat meg a bokrokat; dróttal kötötték fel, s Laszky előre örült, hogy mikor a szél fúj, milyen búbajos csilingelés lesz a kastély körül. Persze, mikorra a szél megérkezett, nem talált a parkban egy csengetyűt sem, a falubeli parasztyerekeknek azonban mindegyiknek volt üvegcsengetyűje.”²¹

Megrongálódva, de eredeti állapotában megmaradt a régi romantikus kertből egy titokzatos síremlék, ennek homlokzatán keleties írásjelekből álló rövid felirat állott, melynek értelmét sokáig senki sem tudta. A sályiak Vámbéry Árminhoz is fordultak megfejtése érdekében, de ő sem boldogult vele. Az emlékmű közepén tömör, szépen faragott kőkoporsó állott. Ez látszott elejének nyitott részén. Három oldala kőlapokkal volt lezárva, rajtuk a mulandóság jelképei: halálfejes lepke, koponya keresztbe tett csontokkal, lefelé fordított fáklák. Latin felirata is volt: Memento mori. Emlékezél arra, hogy meghalsz. Eötvös József bizonyára tudta, hogy ez az 1814-es évszámmal is ellátott síremlék miért készült, mit rejt ismeretlen jelekből álló felirata. Talán elmondta idelátogató író barátainak is. Vagy titokban tartotta előttük? Az biztos, hogy sem feljegyzéseiben, sem naplójegyzeteiben nyoma sincs a felirat értelmének. Talánynak maradt az utókorra.

1954-ben Balázsfiy Rezső festőművész járt a sályi kastélykertben. Megragadta figyelmét az emlékmű, lerajzolta és rövid leírást készített róla. Meg is jelent a Művelt Nép 1954. szept. 26-i számában. Erre viszont kiváló írásszakértőnk, László János figyelt fel. Levelezni is kezdett az emlékműről az akkori sályi értelmiségiekkel, tudakolva tőlük az emlékművel kapcsolatos népi véleményeket. Tőlük azonban nem sokat tudott meg. Ellenben hozzáfogott a különös felirat megfejtéséhez. Rájött, hogy héber betűk változataiból összeállított írással van dolga, mely más nyelven mondott szót tartalmaz. Jeleit különböző sémi írásokból válogatta össze valaki. Meg is találta az értelmét. A felirat, mint a héber írás, jobbról balra olvasandó, és ezt a magyar szót adja ki: ALU-SZIK. Értelme nem rejtély, de továbbra sem lehet tudni, miért, kinek az emlékére készült, s ki készítette? László János az Irodalomtörténeti Közlemények 1958. évi LXII. évfolyamának 57–63. lapján írott tanulmányában ezekre a kérdésekre is próbál

21. Gárdonyi Géza: Gyermekkori emlékeim. Bp. 1951. 94.

válaszolni. Ő az írónak tulajdonítja az emlékmű felállítását, és időpontját következtetései alapján 1840 tájára teszi. Ha személyesen eljön Sályba, s látja az emlékművön az 1814-es évszámot, akkor ezt a feltételezést eleve elejti, mivel Eötvös ebben az esztendőben mindössze egyestendős volt. Ezekre a kérdésekre csak az emlékműhöz fűződő néphagyományok adnak némi felvilágosítást, melyekről a későbbiekben fogok szót ejteni. Valószínű, hogy Eötvös Ignác halva született gyermekének állít emléket, de az is lehet, hogy csupán jelképes emlékmű, a romantikus kert tartozéka.²²

Nem véletlen, hogy Eötvös József ebben a romantikus sályi kertben írja Karthausi c. regényét olyan szerzetesekről, akik teljesen visszavonulnak a magányba. Noha közös rendházban élnek, mégis remetéskednek. A karthauziak nagy négyzet alakban sorakozó, külön földszinti kamrákban laknak, s azok mindegyikének kifelé is ajtaja nyílik egy kis kertre, ahol a kamra lakója magányos kerti óráit tölti.

Kétségtelenül ilyenforma lélektani hatása lehetett a sályi kastélykertnek Eötvösre, akiről Voinovich Géza írja: „Eötvösben voltaképpen két ember van. Az egyik a szemlélődő író, a természet barátja, aki merengve jár a sályi kertben, rózsákat ültet a Svábhegyen . . . A másik a tevékeny politikus, a nemzet reformtörékvéseinek bajnoka.”²³

A sályi hétköznapiak

Eötvös József sályi hétköznapijairól legjobb barátjához, Szalay Lászlóhoz intézett leveleiből értesülhetünk. „Legjobb, legállandóbb barátja . . . Szalay László volt – írja Voinovich Géza. – Vele holtáig összefűzték az ifjúság emlékei s a férfikor közös eszméi. Szalay budai tisztviselő család gyermeke volt; az ő szülei is a várban laktak s így sokat lehettek együtt. Együtt jártak iskolába, együtt iratkoztak be az egyetemre is, 1826-ban, tizenhárom éves korukban . . . Együtt foglalkoztak történelmi és irodalmi tanulmányaikkal. Együtt olvasták a magyar írókat, s maguk is írogattak.”²⁴ Sályból kilenc levelet írt Eötvös Szalay Lászlónak, aki itt meg is látogatta.

Eötvös egészségi állapota a sályi évek kezdetén nem volt a legjobb. 1838. január 5-én kelt levele szerint: „Bajom, melyből őszkor az Orvos Urak kigyógyítani nem akartak, noha magamat minden orvoslás módnak alá vetni kész valék – mint magad tudod – most újjerővel kitért, s alig fogom kikerülhetni a nagy curát, egyébiránt Februárig koplalással – a' mint reményem, károm nélkül – kibírom, s mindég az marad vigasztalásom, hogy e bajt nem érdemlém; s férfiasan türtem.” Orvosságul salsaparillát szed, melyet béltisztítónak s izasztó szernek használtak. Kéri barátját, hogy ennek tulajdonítsa „levele gyávaságát”.

Egészségi állapota ellenére nagyon jól érzi magát Sályban. „Helyhezetem, melyet reményem, egykor közelebbről fogsz megnézni, kellemetes, független – s ez egy szó menyországot rejt magában.” Falusi magányát szüntelen munkával tölti, s ez boldoggá teszi. 1837 végén (kb. novemberében, mely időpontra a keltezés nélküli levél esetében a következő, dec. 19-i sályi levél kitételéből lehet következtetni: „egy holnapnál többet töltöttem magányomban . . .” Nizsalovszky tehát tévesen teszi decemberre a levél keltezésének idejét) írott első levelét így kezdi: „Elégedett vagyok, az az boldog. Most, hol a pályán, melyet a sors, s ön választásom előmbbe jegyze, felléptem, naponként új

22. Barsi Ernő: Titokzatos síremlék a sályi Eötvös-kastély kertjében. Szülőföldünk, Miskolc, 1984/7. 57–59.

23. Voinovich Géza: Báró Eötvös József. Bp. 1903.

24. Voinovich G. 203–204.

erőt érzek kifejteni lelkemben, naponként erősb akaratot, arra mit kötelességemnek ösmértem.”

Szalay válaszában örül barátja megelégedtségének, de nem bízik annak tartósságában. Eötvös ezt igyekszik cáfolni második sályi, 1937. dec. 19-én kelt levelében, mely egyszersmind beszámoló is hétköznapijainak megszokott munkarendjéről. „Hidd el barátom, e' megelégedés, melynek örülsz, de melybe bízni nem akarsz, nem pillanatnyi. Egy holnapnál többet töltöttem magányomban, 's az szakadatlanul tart, 's úgy hiszem tartani fog, míg bennem erő, hazámban kör találtatik, hogy cselekedhessek. Blazirozva vagyok; de csak az ifjú, a gyermek veszté el örömeit, a férfi épen maradt bennem, s él, s örül, mint férfihoz illik fáradva, s komolyan.

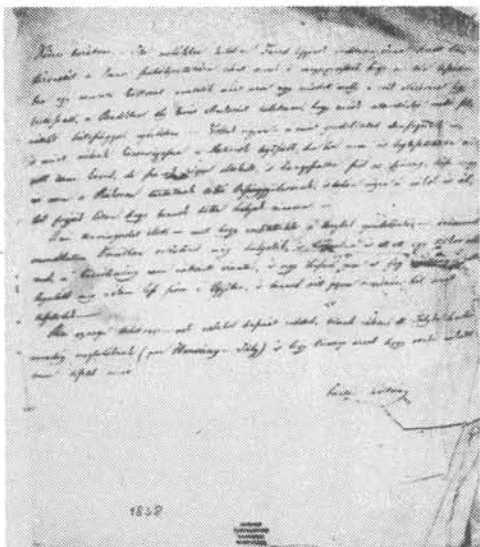
Ha reggel felkelve gazdálkodásomat elvégzem, egy angyal társaságában tölthetek egy pár órát, s végre 2ig éjfélt után dolgozok, s ha e hosszú napban nincs egy óra, melyet vesztenék – mert azokat sem veszjük, melyekben jó emberek társaságában jobbulunk – ha nincs egy pillanat, melyben a rosszívú nagy világ érzeményimet sértené, nem mondhatom é bátran estve; boldog valék. S az vagyok barátom, boldog, mint kevesen, mert megelégedett, s az, mert megvagyok győződve, hogy éltem nem folyand el hasztalan, s hogy ha egykor pihenni megyek, ha bár nem is nevemnek, legalább tettemnek nyoma elveszni nem fog.”

Sályi „Géniusza”

Sályi „magányában” egy irodalmilag művelt, jó lelkű, szépérzéssel megáldott, „minden köteléket megtartani, gondolkodni és imádkozni tudó” asszony, Fáy Ignácné Halassy Jozefa inspirálja írói munkásságát és teszi boldoggá napjait. Szalay Lászlóhoz írott levelében gyakran „géniusának” nevezi. Rokoni kapcsolat is fűzi Halassy Jozefához. Férje, Fáy Ignác, másodunokatestvére, kinek nagyanyja báró Eötvös Constantia, nagyapja nővére. De Jozefa is rokon. Mindkettőjüknek, az írónak is, Jozefának is Négyesi Szepessy lány a nagyanyja, illetőleg édesanyja. Ezért is értik olyan jól meg egymást. Halassy Jozefa 1808-ban született. Esküvője Fáy Ignáccal Kőteleken volt 1830-ban. Apja, Halassy József (1784–1844) első házasságából származott: anyja Szepessy Jozefa volt, Szepessy Sámuel és Batta Antónia leánya. Szepessy Jozefa 1828-ban halt meg.

Már legelső, Sályból keltezett levelében boldogan írja Eötvös Szalay Lászlónak: „Falusi magányomat, melyet a szüntelen munka kedvessé tett volna úgy is, egy angyal menyországgá változtatá, nem gondolod, mennyire boldognak s nyugodtnak érzem magam egyszerű körében, melynek díszé egy pár mosolygó gyermekarcz, bája ő, kinek szíve szabadságért dobogni, s mégis minden kötelékeket megtartani, ki gondolkozni, s imádkozni tud. Jöjj hozzám ha lehet, s ha nem, olvasd Schweitzi utamat, mely naprul napra halad, s melynek lapjain átdereng azon szerencse, melyet ő árasztá körültem. Szerettem sokszor, s örültségig boldognak éreztem magam, s kétségbeesésig boldogtalanoknak, s most is szeretek, s ha rám néz, mosolygok, s szerencsés vagyok.”

Jozefa rendkívül komolyan érdeklődik az irodalom iránt. Eötvös kéri barátját, hogy Mary útján küldjön Jozefának megjelent írásaiból. Küldje el az Emlény és Hajnal című irodalmi almanachokat, valamint a Bajza, Vörösmarty és Toldy által szerkesztett Athenaeum 1937-es évfolyamát. Ez a lap közölte Eötvösnek a Búcsú, a Vár és kunyhó c. költeményét, valamint Hugo Victor mint drámai költő c. tanulmányát. Az a tény, hogy nemcsak a verseit, hanem irodalmi tanulmányait is olvasta Jozefa, „gondolkozni” tudásáról, magasfokú irodalmi műveltségéről vall. Vallásosságára, „imádkozni” tudására, felekezeti ségen is felülemelkedő hitéletére fényt vet az az adat, melyet a sályi református lelkész, Édes Ébrahám vet papírra a sályi református egyházzól tett hivata-

6. kép. Levél Sályból Széchenyi Istvánhoz

Szalayt, hogy ez az írás „napról napra halad, s melynek lapjain mindég s mindenütt nap sugaraként átdereng azon szerencse, melyet ő áraszt körültem”.

Jozefa „olyan lelki harmóniát biztosított Eötvösnek nemcsak svájci útleírásának elkészítése, hanem *A karthausi* megírása idején is, amely megcáfolni látszik, hogy a regény világfájdalmas hangulata egyszersmind az író saját hangulata is lett volna . . . Egyébként is – amint Sötér találoán állapítja meg – az ugyanakkor írt *Szegénység* Irlandban is a gyarapodó parasztságot állítja példaképpül a gyári proletariátus és a bérlő nyomor helyébe (Sötér: Eötvös 95). A falusi élet boldogságának átélése éppen ezért nem állt ellentétben azzal, hogy Eötvös a polgári társadalom felső rétegeit ugyanolyan pesszimizmussal ítélje meg, mint korábban. Talán a regény (*Karthausi*) megbékélő befejezését köszönhetjük Sály Fáy néni által derűssé varázsolt hangulatának. Erről a hangulatról sokat elárulhatna a Pulszky által és a levelekben is többször említett – töredékekben sem ismert – regény vagy éppen ciklus, amelyen Eötvös még itt is dolgozott.”²⁸

Harmadik sályi levelében nevezi először Jozefát génuszának. „Szíves köszöntése-det megviszem Génuszomnak, ki már most is lázítgat nem jövő barátaim ellen” – írja Szalay Lászlónak.²⁹

Halassy Jozefa szívesen látta vendégül Eötvös barátait is. Sőt maga Eötvös kéri Jozefát, hogy távollétében lássa vendégül barátait. Sajóladon 1838. júl. 1-jén kelt levelében ezt írja erről: „Elkerülhetetlen foglatosságok, és a bizonytalanság, mely jöttödet velem eddig mindég csak remélyteté, Szabolcsba vezetnek. Ha távollétem alatt

los jelentésében. . . . „Érdekes, hogy a politizált s jó ízlésre valló egyszerűen díszes Szó-szék (a sályi református templomban) sályi róm. kath. vallású birtokos, Fáj Fáy Ignác s nene Halassy Jozefa úrnő felekezeti ségen felül emelkedő lélekkel készítette, 500 forintot.”²⁷ A szószék ma is megvan, s egyben Eötvös sályi génuszáról is vall.

Az író szerelmet is érzett Jozefa iránt. „Most is szeretek – írja –, s ha rám néz, mosolygok s szerencsés vagyok.” De Jozefa „minden köteléket megtartani” tudó erkölcsi tartása Eötvöst megóvta attól, hogy kapcsolatukból afféle szerelmi kaland váljék. Magas műveltsége, megnyerő egyénisége azonban kiváló ösztönzőjévé vált Eötvös induló írói tevékenységének. Ez a – főként prózaírói munkásság – nyugat-európai úti élményeinek, köztük is „Schweitz utjának” írásával indul, s örömmel tudósítja

25. Dömötör S. 1980. 66.

26. Nizsalovszky E.–Lukácsy S. 1967. 97–98.

27. Adalékok a Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Történetéhez. Édes Ábrahám 1898. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Levéltára Sárospatak. D/CXXXI./74, 132.

28. Nizsalovszky E.–Lukácsy S. 1967. 97.

29. Levél Szalay Lászlóhoz 1838. jan 5-én. Nizsalovszky-Lukácsy, 106.

Sályba jönnél, lakjad házamat – hol elfogadásodra minden készen vagyok – mint a magadét, s próbáld meg tölthetni egy pár napot Fáynéval, ki várva vár, s az első pillanatban az én, később ön barátját reményelem le fogja tudni tartoztatni.”

A birtokot is Fáyné gondozta Eötvös távollétében. Sőt, ha ilyenkor látogató jött, szívesen kalauzolta az író kastélyában, mint ezt Berecz Károly nagy reménységű első-éves jogással is tette, akit Szemere Bertalan küldött át Vattáról Eötvös József meglátogatására. „Berecz lelkendezve járta be a távollevő házigazda otthonát, Halassy Jozefa kalauzolása mellett (1839-ben). Örült, hogy láthatta egy emelkedett szellem alkotóműhelyét.”³⁰

Fáy Ignác és Halassy Jozefa négy gyermekének: Julianna Jozefa Saroltának keresztapja is volt az író, a keresztanya pedig a húga, báró Eötvös Júlia.³¹ A keresztkomaság is csak erősítette a köztük lévő rokoni, baráti kapcsolatot.

Eötvös Sályból való távozásával azonban megszakadt ez a kapcsolat. Eötvös József családot alapított, melynek körében boldognak érezte magát. Hivatása, közéleti tevékenysége távoli helyekre szelítette. De Halassy Jozefa ihletését őrzik a már említett írások s a Tavasz dalok egyike, mely a Kételkedés címet viseli. Alcíme: Azt ki mondja meg nekem? Ezenkívül „Nép dal” felirattal is el van látva. Eötvösnek tudtommal ez az egyetlen, a népdal szellemében, annak hangvételéhez való közelítés szándékával írott verse. 1838 áprilisában küldte el Szalay Lászlónak a Remélj és a Tavasz címűekkel együtt az Athaeneumba való továbbítás végett. A vers nem jelent meg, a Szalay Lászlóhoz írott levelek közreadásával látott csak napvilágot 1867-ben.

Azt ki mondja meg nekem?
Nép dal

Mi az, mi ott fejeérik
A hegynek oldalán
Még hó maradt a télről?
Vagy már virág talán?
Ki tudja.–

S ha néha emberek közt
Kerüled hivedet;
Ez megvetést jelent e?
Vagy tán szerelmedet
Ki tudja?

A sályi évek közéleti tevékenysége

Eötvös József „sályi magányában” is élénken vett részt Borsod megye politikai életében. Vay Miklós báró, a megye főispáni helytartója, Eötvös Józsefet a megye táblabírájává nevezte ki, aki a közgyűlésen, 1837. nov. 6-án jelen volt és a bírói hitet azonnal le is tette.³² Ez a közgyűlési jegyzőkönyv egyben azt is bizonyítja, hogy Eötvös már november elején (talán még október végén) Sályba költözött.

Szeretett volna megyei követként részt venni az 1839/40-es országgyűlésen, ez a vágya azonban nem valósult meg, s itt mint a főrendi ház tagja vett részt. A Batthyány Lajos vezetése alatt kialakult ellenzékhez csatlakozott, amely minden kérdésben az alsó tábla, s így Deák nézetét pártolta. Ennek a pártnak ifjabb vezére lett Eötvös.³³

A megyegyűléseken szónokol, s amint Szalay Lászlónak 1837. dec. 19-én kelt sályi levelében írja, a „populáritás” megszerzése céljából a következő „módokkal élend”:
„1 ször Irok egy munkát a jobbító tömlöczökről . . . Borsod évek olta tömlöcz építésrül gondolkozik, s terv készítés végett felszólítá már Vayt is, remélyhetni tehát,

30. *Dömötör S.* 1980. 67. Magyarország és a Nagyvilág VIII. 1872. 61–62.

31. Róm. kat. plébánia anyakönyve Sály

32. *Nizsalovszky E.–Lukácsy S.* 1967. 96.

33. *Ferenczy Zoltán:* Báró Eötvös József. Bp. 1903. 41.

hogy ezen 1000 példányban nyomtatott, s egészen a Statusok közt gratis elosztott munka (Vélemény a fogházjavítás ügyében) nem csak nevemet ösmeretessé, de kedvessé is teendi. Utam tapasztalásainak egy részét ajánlom így a Borsodiaknak, s ha már hízélgés néptömegeknek szükséges, úgy tartom, férőhoz illőbben azt nem tehetem, mint így, hol egyszerre jót teszek.

2 szor A Casino tagjává váltam, s így az egész ifjúsággal, mely már most is felém kezd fordulni, szorosabb összeköttetésbe lépek.

3 szor Két társaságot alakítok; melyeknek már most is terve készen fekszik fiókom-ban, s csak a jövő gyűlésre vár – egyet az oskolák, a másikat a gazdaság előmozdítására – egyet 1, a másikat 2 fl. p. p. Actiájut, s általok egy sokasággal szövődöm össze, mely nagyrészt legalább az enyim leend.”

Lám, életműve egyik nagy eredményének, a népnevelésről alkotott törvényének munkálatait már itt a sályi évek alatt megkezdte.

Íróbarátok látogatásai Sályban

Eötvös József Sályból írott leveleiben több alkalommal olvashatunk író barátainak meghívásáról. A két legjobb író barát, Trefort Ágoston és Szalay László – Sötér István monográfiája szerint is – csakugyan eljöttek a sályi kastélyba. 1839 áprilisában Trefort a vendége. Ekkor vetik fel egy negyedévi folyóiratnak, a Budapesti Szemlének a tervét. Közben kocsikirándulásokat tesznek a környékre. Az egyik kirándulás alkalmával tanácsolja Eötvös Trefortnak, hogy vegyék feleségül Rosthy Albert leányait. Ő az idősebbet, Ágnest, Trefort a fiatalabbat, Helénát. Persze a folyóirat terve sem kevésbé fontos a két lelkes ifjúnak, mint a házasság gondolata.

1839 szeptemberében pedig valóságos írókolónia a sályi kastély romantikus kertje. Eötvös két író barátjával, Szalay Lászlóval és Trefort Ágostonnal sétál a kert útjain, annak hatalmas fáin alatt. Mindegyikük írással foglalkozik. Szalay akadémiai beszédét ír Kollárról. Trefort az „Anyagi érdekekről” szóló tanulmányán dolgozik. Eötvös pedig emlékbeszédét írja Kölcseyről. A Kölcsey-emlékbeszédre Eötvös az Akadémiától a megbízást még 1839 elején kapta. Az Akadémia közgyűlése Eötvöst 1839. november 23-án választotta tiszteleti tagjává. Másnap, 24-én került sor a nagy sikerű beszéd elmondására, melyet már mint tiszteleti tag tartott meg az író. Első akadémiai beszéde is a sályi kastély csöndjében született meg.

Eötvös kapcsolata a faluval

Eötvös József még Pruzsinszky Józseffel tett sályi látogatásai alkalmával felkereste a református lelkészt, valószínűleg Scholtz Sámuel (1816–1831-ig volt sályi lelkész, fia neves irodalomtanár Miskolcon), meg Budaházi Lászlót (1831–35-ig sályi lelkész). Sályi tartózkodása alatt Szentpéteri Hódos Dániel (1835–38) és Makó István (1838–1842) a sályi lelkészek. Földes szobájú, szegényes parókián laknak. Sorsukat, helyzetüket jól példázza A Sályi Reformált Egyház Igazgató Tanácsának jegyzőkönyve: „Elől adatot . . . sok tisztelendő Atyafiak és Oskola mestereknek azon keserves állapottyok, mely szerént hűséges fáradságok után másszor is ugyan, de kiváltképpen a gyakran elől forduló szűk időkbén sok Hallgatók által épen nem fizettetnek és ha éheznek, ha midenből kifognak is . . . mégis szolgálniok kell oly reménység alatt, hogy ugyan tsak valaha és valahogy ki fognak fizettetni.” A falu jegyzője c. regényének Tengelyi Ézsaiása, s a regény nem egy alakjának előképe sályi éveit öltik a szemébe. Valószínűleg

járhatott a jegyzőnél is. Vizsoly Trombitás János volt akkor Sály község jegyzője, aki 1848-ban itt halt meg, és sírkövén az írás még most is olvasható.

A néppel is kellett közvetlenül találkoznia, hiszen minden napját gazdálkodási teendőinek végzésével kezdte. Kimehetett nyáron aratói közé, akik ilyenkor búzacsokkal körülkötötték a karját. Behozták a kastélyba az aratás végeztével aratási koszorújukat. Talán a kastély kertjébe is felhallatszott esténként a legények nótázása, akik egymás vállára tett kézzel, dalolva járták végig a sályi utcát.

De fel kellett figyelnie inasára, Horváth Józsefre is, aki rendkívül értelmes ember volt, később a kastély mindenese lett, s unokájának, Horváth Jánosnak (1896–1980) sokat beszélt Eötvösről, a kastélyban folyt életről. Kiváló szellemi képességeit, kitűnő elbeszélő tehetségét unokája is örökölte. Mikor aztán Eötvös a „sályi idillről szóló levelek késői pár darabját” (Nizsalovszky) békés megyei Szent-Tornyárról 1852-ben megírja Szalaynak, s abban a magyar nép „apotheoizisát” adja, mindez nem fogalmazódhatott volna meg a sályi élmények nélkül. „Mily nép, mily büszke, s mégis milly nyájas, milly egyszerű szokásaiban, s még is milly fogékony minden nemes érzés iránt, mennyire mívelt lelkű durva subája alatt, s milly derült minden komolysága mellett . . . ki a népet az eke szarvánál látta . . . az bátran leveheti előtte süvegét.”

Eötvös József a sályi nép emelkezetében

Eötvös alakját meg a kertjének titokzatosságaihoz fűződő emlékeket megőrizte a sályi nép, sőt fantáziája olykor legendává is formálta azokat. Lássuk, mi maradt meg ezekből emlékezetében.

Horváth János úgy hallotta nagyapjától, hogy az Eötvös család „valami nagyon kedves család vót. Ha falusi jány szógálni ment hozzájuk, azt férjhez is adták (azaz: kistafirozták). Megtanították mindenre, ami egy asszonynak kellett. Kenyeret sütni, főzni, varrni. A nagyasszony (ez Szepessy Mária lehetett, halála után esetleg Halassy Jozefa) minden reggel felírta a táblára, hogy aznap mit kell főzni. A jobbágyoknak meg náluk sokkal jobb soruk vót, mint a harsányi birtokon. Eötvös József sokat írt. Sok vendég járt hozzájuk. Szemere Bertalant is ismerte a nagyapám. Elkerült oszt’ Eötvös József innét Budára. Az Eötvös bárókat régen kardosan, sarkantyúsan temették a kriptájokba. Mikor a birtok idegen kézre jutott, a kriptát kifosztották. Ellopták a halottakról a csizmákat, sarkantyúkat.”

A sályi nép főként a kastély kertjében található barlangház és síremlék problémájával foglalkozott, ezekhez fűződnek megőrzött emlékezései. Persze, a mai falusiak már ezekről sem tudnak semmit. Szerencsére édesapám, Barsi Lajos, aki 1915-ben került tanítónak Sályba és 1930-ban írt monográfiát a faluról, összegyűjtötte azokat a kastéllyal kapcsolatban álló emberektől, utódaiktól. Mit is beszéltek neki az emlékműről és a barlangházzal a régi sályi emberek?

„Juhász József, akinek édesatyja valaha Eötvösék fullajtárja volt, úgy tudja, hogy idősb Eötvös Ignác kislia emlékére állíttatta. De alatta nincs eltemetve senki.

A kastély mögött a parkban egy kis halomról emelkedik ki egy jégverem kúpalakú, náddal fedett teteje. Ez nem volt mindig jégverem. Régen barlangháznak hívták és egy minden kényelemmel berendezett mulatóhely volt. Gazdig József, akinek atyja akkor Eötvösék erdőkerülője volt, gyermekkorában járt benne. Akkor még nem volt jégverem, de a vad tivornyák is régen megszűntek benne. A világitást felülről, színes üvegekből kirakott kerek ablakon át kapta. Kívül kőpadok és szomorú kőrisek voltak. Talán azért van az emlékmű épp itt a barlangház előtt, hogy az itt volt vad, bűnös tivornyáktól megundorodva emelte volna ezt a halálra emlékeztető jelet Napóleon korában valamelyik Eötvös ős.

Beszélik azt is, hogy id. Eötvös Ignác halva született gyermeke emlékére állította a síremléket.”³⁴ A nép persze tovább is szőtte a legendákat. „Azt is beszélték Sályban, hogy az emlékmű helyén állott az a három akácfa, melyek alatt Eötvös József irogatott. Egy alkalommal vihar közeledett, s az ott tartózkodó Eötvösök alig indultak el, hogy a kastélyba siessenek, mikor a villám az egyik akácfába sújtott. Ezért volna az emlékmű” – olvashatjuk Barsi Lajos írásából.

A barlangháizról az 1870-ben ugyancsak a kastélyban lakott Gárdonyi Géza Gyermekkori emlékeiből tudjuk, hogy Eötvösök idejében csupán műbarlang volt, a romantikus kert egyik tartozéka. Ebben az évben alakította át Laszky báró barlangházzá, és oldotta meg színes üvegen át felülről való világítását. Hogy Laszkyék mulattak-e csakugyan benne, ezt nem tudjuk, de Eötvösök semmi esetre sem. A barlangház létesítésében éppúgy nem volt szerepük, mint az író személyének, aki az emlékmű felállításakor, 1814-ben mindössze egyéves volt. Így legenda a villámcsapás emlékére történt felállítás is. Legvalószínűbb, hogy id. Eötvös Ignác állította halva született gyermeke emlékére. A halva született gyermeket ugyanis nem keresztelték meg, így nevet sem kaphatott. Ezért nem vették rá a nevét legalább a rejtélyes felirat jeleivel az emlékműre. Tehát nem csupán a fájdalom elrejtése miatt hiányozhat a név, hiszen azt a szemlélő számára érthetetlen írásjelekbe is el lehetett volna rejteni. Minden valószínűség szerint tehát a sályi emlékmű Eötvös Ignác halva született gyermekének állít emléket. Ezt a feliratot megfejtő László János is lehetségesnek tartja, sőt Juhász József emlékezése is megerősíti. Mint másik lehetőség, felmerülhet az az elképzelés is, hogy nem konkrét személy emlékére állították, csupán jelképes síremléknek készült, fokozni a romantikus kert titokzatosságát.

Mindenesetre ezek a sályi nép emlékezetében fennmaradt emlékek arról vallanak, hogy nem múlt el Sályban nyomtalanul a nagy író és humanista alakja, hanem a nép más hőseivel együtt az ő alakját is körülszötte költészetének elemeivel. S ez mindennél meggyőzőbb bizonyosága annak, hogy Eötvös nem hiába dolgozott érte, nem hiába küzdött felemeléséért. Mert a nép csak azt foglalja vágyait és álmait valóságként megtestesítő meséibe, költészetébe, akit a szívébe is befogadott.

JÓZSEF EÖTVÖS IN SÁLY

József Eötvös – Schriftsteller, Dichter, Reformpolitiker und erster grosser Meister des ungarischen realistischen Romans – lebte von 1837 bis 1841 in der Gemeinde Sály am Fusse des Bükk-Gebirges. Schon als Kind hatte er sich oft hier bei seinen Grosseltern aufgehalten. Sein Vater war hier in Sály geboren. Von seiner Grossmutter wissen wir, dass sie die Urenkelin des Kuruzenführers Pál Szepessy Négyesi war. Von ihr hatte er sein feuriges Ungarntum, das trotz aller gegensätzlichen Wirkungen in der Familie so entscheidend für seinen Charakter war. Nach einer Studienreise quer durch Westeuropa liess Eötvös sich zum ständigen Aufenthalt in Sály nieder. Wie es die Briefe an László Szalay beweisen, gehörten die hier verbrachten Jahre zu den wirklichen glücklichen im Leben von Eötvös. Zu jener Zeit vervollkommnete er sich als Schriftsteller sowie als Politiker und als Mann des öffentlichen Lebens im Komitat Borsod. Der Garten rund um das Schloss mit all seinen Gebüsch und Sträuchern, seinen gewundenen Pfaden, seiner künstlichen Grotte und seinen Grabmälern mit dem geheimnisvollen

34. Barsi Lajos: Sály nagyközség monográfiája. Miskolc, Herman Ottó Múzeum Adattára, 1930.

Inschriften mögen die Phantasie seiner Bewohner in eigener Weise gefesselt haben. So war es kein Zufall, dass er seinen Roman der „Karthäuser Mönch“ eben in dieser Umgebung schrieb; diese Geschichte vom zurückgezogenen Leben in der Einsamkeit. Doch hier entstanden auch seine Gedenkrede zu Kőlcsey, die an der Akademie der Wissenschaften so grossen Erfolg erntete, seine Studie „Meinung zur Sache der Besserung in den Haftanstalten“, mehrere Gedichte sowie der Anfang zu einer der grossen Errungenschaften seines Lebenswerkes, und zwar die Erarbeitung eines Gesetzes für die Volksbildung. Aus Sály schickte József Eötvös neun Briefe an den Geschichtsschreiber László Szalay und zwei an István Széchenyi. Auch wurde er in Sály von seinen Schriftsteller-Freunden László Szalay und Ágoston Trefort aufgesucht, welche hier ebenfalls bedeutende Werke schrieben.

Auch mit der Einwohnerschaft von Sály kam Eötvös in Kontakt, begann er sein Tagwerk doch stets mit körperlicher Arbeit in Haus und Hof. Er suchte die Leute auch in Feld und Flur bei ihrer Arbeit auf. Im Sommer sah er den Schittern zu, die ihm dann einen Ährenstrauß um den Arm wanden. Nach der Ernte trugen sie einen Erntekranz ins Schloss. Hier lernte Eötvös die ländliche Bevölkerung kennen und lieben, um deren Anerkennung er so sehr kämpfte. Die Einwohner von Sály haben den grossen Schriftsteller und Humanisten nicht vergessen, sondern umgeben ihn mit Elementen aus seiner Dichtung, wie dies so gern mit Helden und lieben Gestalten getan wird.

Ernő Barsi

A 30-AS ÉVEK MISKOLCI FOTOGRÁFIÁJA (Kletz Károly emlékére)

TARCAI BÉLA

1989-ben ünnepelte a világ a fényképezés feltalálásának 150. évfordulóját. Ez a jubileum alkalmat és ösztönzést nyújtott arra, hogy az egyetemes és a magyar fotográfia történetének fontos korszakaival, nagy eseményeivel és a korszakokat meghatározó egyéniségeivel megismerkedhessünk, s róluk illő módon megemlékezzünk. Az évforduló kapcsán rendezett sárospataki országos konferencia¹ és a Magyar Fotóművészek Szövetségének csaknem ezzel egy időben kiadott reprezentatív albuma – „A fénykép varázsa”² – többek között ismét ráirányította a figyelmet az 1930-as évek fotográfiájának „magyaros stílus” néven elkönyvelt vonulatára.

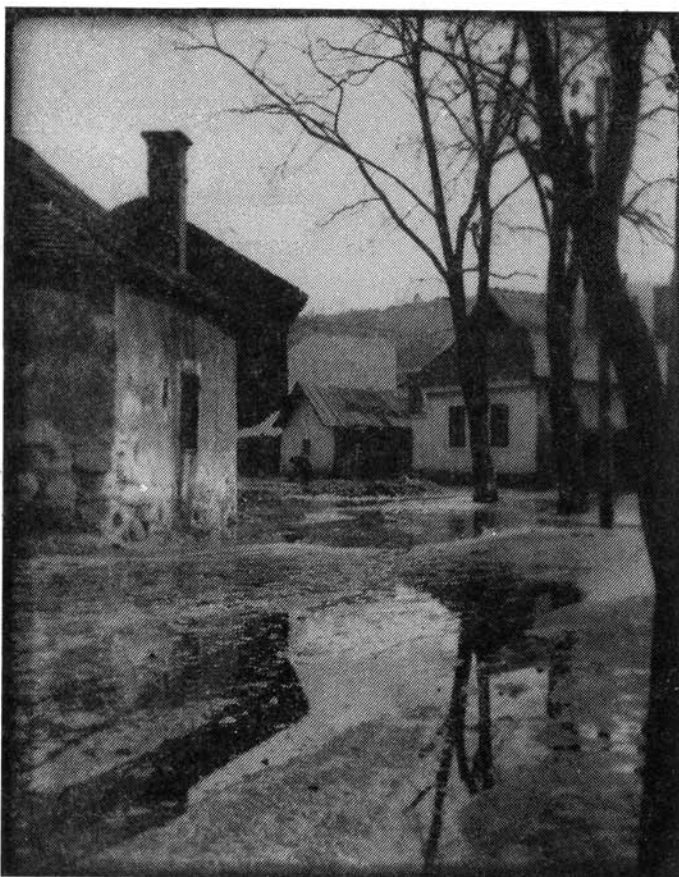
Itt lényegében arról a bő két évtizednyi időszakról van szó, amelyben a magyar művészfotográfia világhírré tett szert. Ennek az irányzatnak a leszálló ágára végeredményben a második világháború és az ezt követő társadalmi-ideológiai változások tetek pontot. A magyaros stílus objektív értékelésében máig jószerével csak a merev elutasításig jutottunk el. Az azóta eltelt fél évszázad nem volt elég a szellemtörténetben egyedülálló jelenség lényegének feltárására, értékeinek és salakjának szétválasztására. Kétségtelenül él a szakmában a szándék ennek a történelmi mulasztásnak a pótlására, s ezt tükrözi a sárospataki konferencia és Tóry Klárának A fénykép varázsában tett kísérlete. Bár Tóry a stílus létezésével és magyar sajátosságaival kapcsolatos kételyekből indul ki és azt állítja, hogy nem elég érv e stílus mellett a témaválasztás és néhány technikai sajátosság kiemelése, miközben a korszak művészei elfeledkeztek a művészet társadalmi hivatásáról, a kísérlet mégis figyelemre méltó és alkalmas arra is, hogy a nézetek tisztázását ebből a szempontból kezdjük el.

Ilyen megfontolás alapján szeretnék a magyaros stílus és tágabb értelemben a két világháború közötti időszak magyar fotográfiájának teljes képéhez néhány adalékot szolgáltatni e korszak tipikus egyéniségeinek, a miskolci Kletz Károlynak és munkásságának bemutatásával. Ez azért is érdekes lehet, mert abban az időben a fotóvilág Magyarországot Budapesttel, a magyar fotóművészetet a fővárosiak meglehetősen zárt körével azonosította. Ebben nem kis mértékben volt ludas a MAOSz³ szelleme, amelynek árnyékában a vidékieknek igen kemény harcot kellett vívni az érvényesülésért.

Mielőtt azonban Kletz Károly életével és munkásságával részleteiben foglalkoznék, úgy vélem, érdemes közelebbről megismerni azt a kort, amelyben ez a szimpatikus művész élt és alkotott.

1. A Herman Ottó Múzeum által rendezett országos szakmai konferenciasorozat keretében, melynek főcíme „A fénykép mint műtárgy” 1989-ben a 30-as évek magyar fotográfiája volt műsoron.
2. A Fénykép varázsa – The Magic of Photography, a 150 éves évforduló alkalmából rendezett budapesti kiállítások gyűjteményes katalógusa.
3. A Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetsége 1905-ben alakult és 1947-ig – 1938-tól EMAOSz néven – működött.

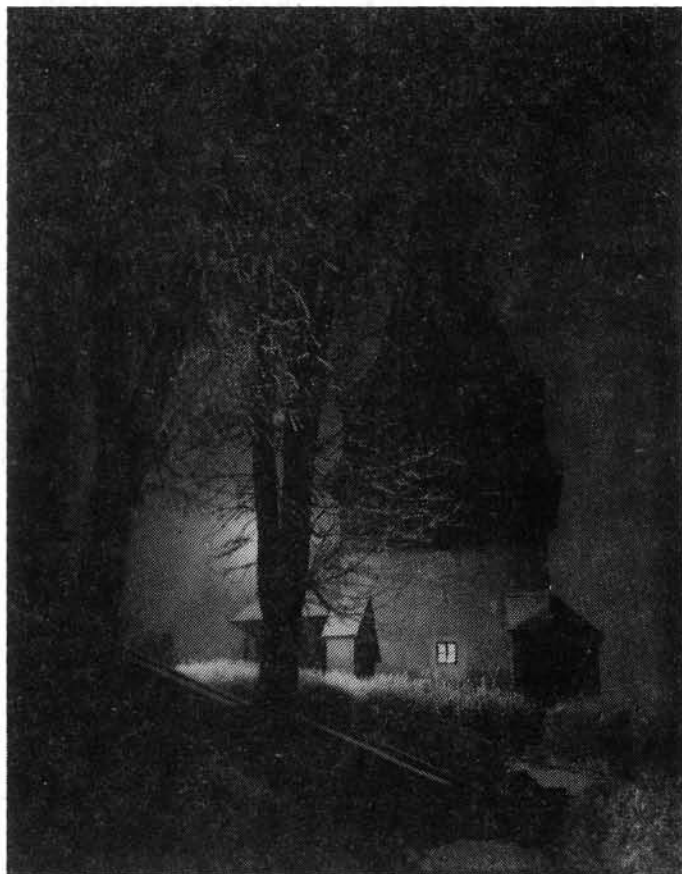

1. kép. Olvadás, 1932. (A miskolci Sörház utca)
Az 1–12. képek Kletz Károly felvételei

A két világháború közötti időszak magyar szellemi életének jelenségeit, így a fotográfiát sem lehet a társadalmi-politikai viszonyok ismerete és megértése nélkül tárgyilagosan értékelni. Ha a viszonyokat a nemzeti stílus kialakítására irányuló törekvések szempontjából vizsgáljuk – márpedig ettől nem tekinthetünk el, mert ez világjelenség volt –, akkor mindenekelőtt ennek a tendenciának mögöttes mozgatója, a nacionalizmus ötlik szemünkbe. A magyarországi viszonyok között a nacionalizmust a háborúval együtt elvesztett illúziók, az ország területének erőszakos megcsonkításából eredő gazdasági és érzelmi problémák és nem utolsósorban a szomszédos államokkal való szembenállás táplálták. (Az utóbbi alól talán Ausztria jelentett kivételt.)

Nem véletlen, hogy a trianoni megalázottságból ébredve, a szellemi egyenjogúság (sőt a magasabbrendűség) felé mutató törekvések sodrásába a fotográfia is bekapcsolódott. Boróczy Rezső, a MAOSz főtájkára a Szövetség 1934. évi kongresszusán hangsúlyozta: „Akkor, amidőn szerte a világon mindenütt erős nacionalista áramlat uralkodik, önmagunk ellen vétenénk, ha mi erőnek erejével a fotointernacionalizmus

2. kép. Az avasi torony, 1933

útját keresnénk ahelyett, hogy minden igyekezetünket egyéninek ismert nemzeti stílusunk megerősítésére fordítanánk.”

Magáról a nemzeti stílusról a korszak egyik jelentős szakírója, Kerny István a Fotóművészeti Hírek 1935. évi 1. számában „Szilveszteri gondolatok” címen a következőket írta: „A magyar művészfényképezők új irányt kezdeményeztek. A fotósajtó ez irányt »magyar stíl«-nek nevezte el, ami nem más, mint a népies tárgyú képeknek újszerű feltalálása. A magyar tárgyú motívumokat fényképezőink nem az akadémikus irányzat szerint dolgozták fel, hanem képeiken a fény-árnyéknak egymásra gyakorolt ritmusát juttatták kifejezésre. Kialakult véleményünk szerint a fényképezés igazi hivatása nem is lehet az, hogy a festészet szabályainak figyelembe vétele mellett, hanem a fény és árnyék játékanak ritmusával szerkesszen képeket. A fénykép nevében benne foglaltatik a fény szó, a képen a fény uralkodjék, a fény adja meg a kép jellegét és ritmusát. Kívánatos volna, ha a fényjáték további művészi hangsúlyozásával kifejlődne a hamisítatlan fotóstílus. Forró óhajunk, hogy ennek a jövő fotóstílusnak a magyarok által kezdeményezett »magyar stílus« legyen a magva.”

Magyar stílusról első ízben az 1932-es zürichi nemzetközi kiállítás kapcsán írt a

3. kép. Tavasz, 1933

szaksajtó, kiemelve azt, hogy a magyarok egységes küllemű, nemzeti jellegű kollekcióval jelentek meg. Feltűnt a motívumok eredetisége (a külföld számára újszerűsége), a keresetlenség és az atmoszféra hű tükrözése. Ugyanebben az évben a Camera, a világ legtekintélyesebb svájci szaklapja a luzerni nemzetközi kiállításon bemutatott magyar kollekcióról szokatlanul bő és elismerő kritikát írt, s ebben a magyarokról mint „a fény mesterei”-ről emlékezett meg.

Néhány évvel később a berlini Herbert Starke a frankfurti nemzetközi kiállítás kapcsán már vállalkozott arra, hogy a magyar stílus sajátosságait meghatározza. Szerinte a kompozíciós készség, a fényjáték virtuozitása, a különleges fotográfiai kifejezőmódok abszolút egységes felfogása, a fény által megmunkált jelenségek varázsának felfedezése, az életközelség azok a karakterisztikus jegyek, amelyek a magyarok munkáit félreérthetetlenül megkülönböztetik a többiekétől.⁴

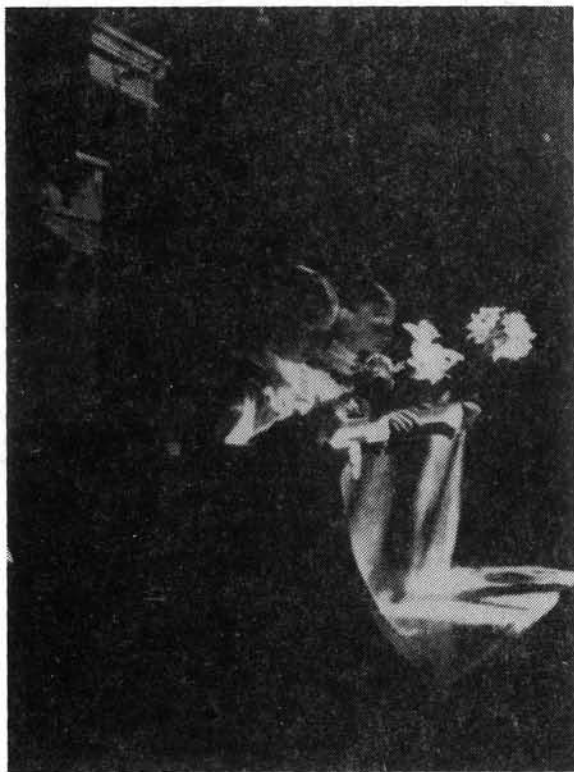
A teljesség kedvéért álljon itt még néhány számszerű adat a magyar fotók népszerűségi mutatójának emelkedéséről: 1932-ben Luzernben 14, Troppauben 32, Bécsben 76 magyar kép került a falra. 1936-ban, az imént említett frankfurti kiállításon már 121 képet állítottak ki, és korabeli tudósítások szerint a közönség állandóan dugig megtöltötte a magyar termet, mert mindenki csak ezeket a képeket akarta látni.

4. kép. Nyugdíjasok, 1934

Ezek után, úgy vélem, indokolatlan kétségbe vonni a magyar stílus korszakának létezését és hatását. Inkább azt kell megvizsgálnunk, hogy miért értek el ilyen hatást a magyar fotográfusok és miért alakult át az európai fényképezés viszonylag rövid időn belül a magyarok „képére és hasonlatosságára”. (Ez egyébként szintén a tagadás érvei közt szerepel, hiszen ha mindenütt így fotografálnak, nincs értelme egy bizonyos nemzeti stílusról beszélni.)

Úgy vélem, az igazságot abban az irányban kell keresni, hogy mikor és milyen környezetben jelent meg ez a magyar fotográfia. Németországban és a szellemi befolyása alatt álló területeken kifáradóban volt, de élt a neue Sachlichkeit, Angliában és a skandináv országokban még mindig a festészeti hagyományok követésére esküdtek a fotó mesterei. Mindkét irányzat azzal vélte bizonyíthatónak a fotográfia művészeti értékét, hogy az eszközt, a fényképezőgépet igyekezett elfeledtetni, elsősorban a nézővel. Ebbe az elunalmasodott világba robbantak be Balogh Rudolf, Pécsi József, Vadas Ernő, Dulovits Jenő – és még sokan mások, akik ismerték a fényképezőgép lehetőségeit és elsőként jelentkeztek fényképszerű fényképekkel, és nem csak szórványosan, hanem meggyőző tömegben. Rájöttek arra is, hogy az avult művészeti felfogásnak megfelelő rangsorolást a megőrkítésre méltó és nem méltó tárgyak között fel kell oldani. Ezért fordulnak témakereső hevületükben a folklór és a polgári élet hétköznapi motívumai felé. Észreveszik a nyomorúságot is, de ezt iparkodnak megszépíteni. Ezért jogos az a kifogás – bizonyos határok között –, hogy figyelmen kívül hagyják a művészet társadalmi hivatását.

5. kép. *Áhitat*, 1935

Érdeemes azt is áttekinteni, hogy milyen volt ennek a korszaknak az esztétikai kultúrája, milyen elveket hirdettek meg a szakma elméleti szakemberei, akik egyébként nem voltak mások, mint az átlagosnál magasabb képzettséggel és sajátos érdeklődéssel rendelkező aktív fotográfusok.

1931-ben a MAOSz országos kiállításának megnyitóján nem kisebb tekintély, mint Pekár Gyula, a Szövetség akkori elnöke jelentette ki, hogy 100 évvel az első fotografálási kísérletek után, nagyon időszerű a fényképezés esztétikájának problémája. Kifejtette, hogy a fotografálás (és a film) „az élet ábrázolásának olyan művészi dimenziójába lép, mely az eddigi esztétikai szempontok revidálására kötelezi a gondolkodó embert”. Ezzel Pekár Gyula nem egyéni véleményt, hanem társadalmi igényt fogalmazott meg. A fotóamatőrök mindenkor és mindenütt élénken érdeklődtek művészetelméleti kérdések iránt.

A két világháború közötti időszak tele volt ellentmondásokkal. A kor természetének ez az ellentmondásossága tükröződött az esztétikai kultúrában is. Az elmélettel foglalkozó szakemberek tudták és hirdették, hogy a fénykép más, mint minden eddigi hagyományos képalkotó módszer, és ebből következőleg a mechanikusan átvett képzőművészeti gondolkodás gátolja a fejlődést. Ennek ellenére a kritikusok még a 30-as

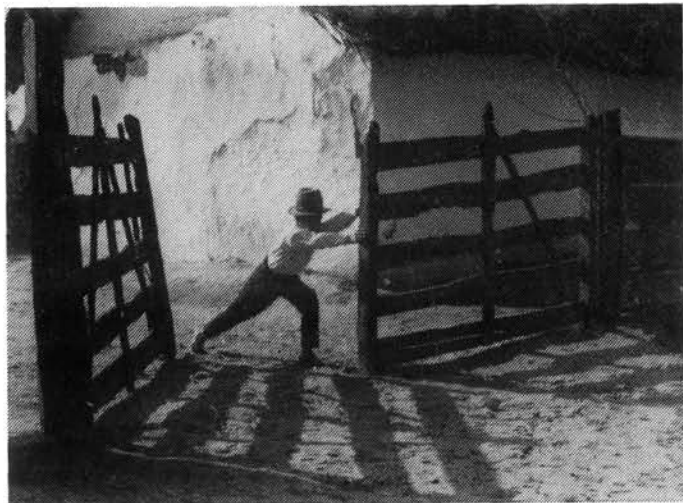

6. kép. Öreg pásztor, 1936

évek derekán is tudtak lelkesedni egy-egy ún. „nemes” eljárással⁵ készült fotó láttán. Elméletben tagadták a klasszikus képszerkesztési szabályok érvényességét, a képválogatásnál mégis előnyt kapott a hagyományosan komponált kép, sőt nem egy helyen azt is megkívták, hogy a szerzők képeiket ünnepélyesen bekeretezve küldjék kiállításra.

A korabeli fotografiai felfogás sommásan elítélte a neue Sachlichkeit minden törekvését és megjelenési formáját, ugyanakkor erénynek tekintette a dolgok konkrét, anyagszerű ábrázolását. Az természetes dolog, hogy egy technikai bázison alapuló művészetnek lételeme a fizikai lehetőségek kiaknázása. Ez azonban szinte a technika misztifikálásába csapott át, és éppen ezzel akadályozta a fotográfia önmagára találását. Jellemző, hogy a 30-as években technikai hibának minősített életlenség vagy szemcsézettség később tudatosan alkalmazott képalkotó elemmé lépett elő.

5. Nemes eljárások gyűjtőnév alatt foglalták össze a fotográfia ún. „festői” korszakában divatos pozitívtechnikai manipulációkat, amelyek révén a fénykép eredeti karaktere megváltozott és a festményekhez hasonlított.

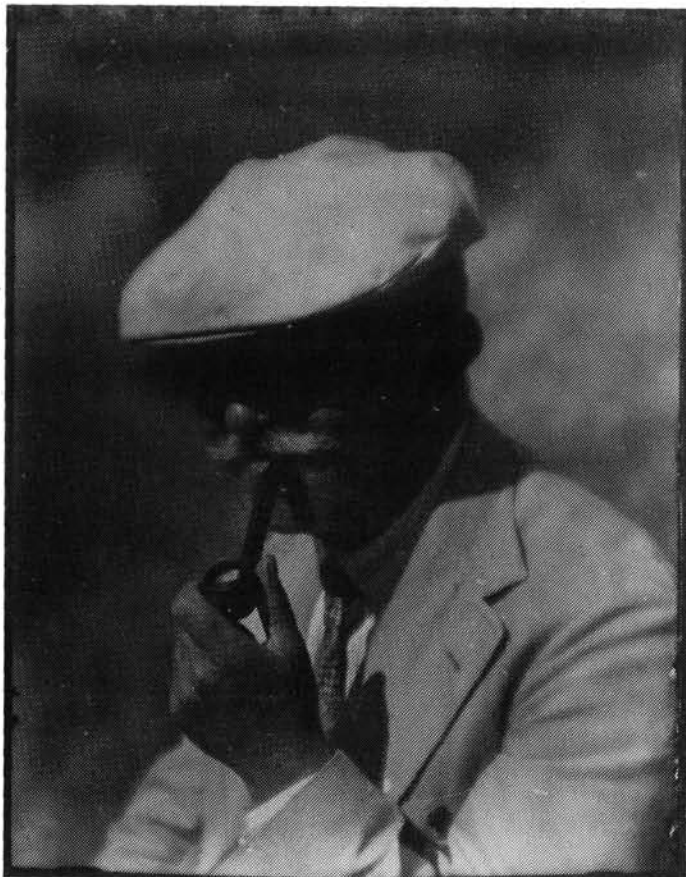
7. kép. Kapuzárás, 1935

8. kép. Gondban, 1936

Viták voltak a stílus egyik jellegzetes formai elemének számító tükörfényes bróm-ezüst papírok használata körül, függetlenül attól, hogy ez a magyarok felfedezése volt és külföldön is hamar népszerűvé vált. Kankowsky Ervin a Fotóművészeti Hírek 1932. évi 8. számában erről így ír: „Az 1927. évi budapesti nemzetközi kiállításon szerepeltek először a tükörfényes és bróm-ezüst képek, és bár tárgyuknál fogva kiváló teljesítmé-

9. kép. Édesapám, 1936

nyek voltak, a bírálóbizottság esztétikusai súlyosan megsértődtek a fotografus parancsok e vakmerő provokálásán. A képeket ugyan kiállították, sőt – hallatlan! – legelső kitüntetésben is részesültek, de az esztétikusok mégsem bocsátották meg a kifényezett képek forradalmi betörését.” Vadas Ernő viszont az 1932. évi országos kiállítással foglalkozó kritikájában (Fotóművészeti Hírek 1932. 8. sz.) már azt írhatta: „Érdekes volt látni, hogy a képanyag több mint 50 fényes (hochglanz) papíron készült, ezüstkartonozással. Dicsőségére válik Balogh Rudolfnak és Pécsi Józsefnek e kezdeményezésüket, mellyel külföldön is méltán feltűnést keltve, iskolát csináltunk.”

A technikai kérdéseknél maradva, meg kell említeni a dilemmát, hogy a lemez vagy a filmnegatív, a kisfilm vagy a nagy méret az igazán használható segédeszköze a művészi alkotásnak. Ezekben a vitákban az élet teremtett rendet, de nem ez történt az ún. „soft-nem soft” vitában, vagyis a lágyító eszközök alkalmazásának kérdésében. Ez is magyar találmány volt. Lágy felületi hatásokat a Dulovits Jenő és Tóth Imre által konstruált „duté” elnevezésű előtétekkel vagy a Bárány-féle lágyan rajzoló objektívekkel lehetett elérni. A lágyításnak voltak lelkes apostolai és ugyanakkor lelkes ellenzői. Ma, amikor úgy tűnik, hogy visszatér a lágyító technikák divatja, érdemes erre is

10. kép. Vasárnap délelőtt, 1937

emlékezni. Ugyanezért kell azt is felidézni, hogy a kor szigorú felfogása elutasított minden utólagos kézi beavatkozást, különösen a színezést. A kiállítási feltételek az ilyen képek beküldését eleve kizárták és ezt a létező, ismert és gyakorolt eljárást a fényképészipar kelléktárába utalták. Szigorúan kötöttek voltak a képméretnek is. A gyári papírméretnek megváltoztatását egyetlen zsűri sem tudta volna elviselni.

A képzőművészeti hagyományok továbbélése nyilvánult meg a műfajok rendjének meghatározását szolgáló törekvésekben. A szakírók – jobb híján – kénytelenek voltak átvenni a festészet terminológiáját, de azért megkísérelték a fotografikus sajátosságok feltárását és tudatosítását. A tájfényképező amatőröket például arra buzdították, hogy ne utánozzák a festészeti példákat, keressék a humanizált, dinamikus motívumokat a természetben és mintegy új felfedezésként ajánlják a várostájat. Felléptek a sznobizmus akkoriban divatos megnyilvánulása ellen, amely csak a külföldön készült táj- vagy városképet tudta értékelni. Divatja és becsülete volt a fotózsánernek, de még nem fedezték fel – egy-két kivételtől eltekintve –, amire az eszközök már akkor is képessé tették a fényképészt: az aktuális, mégis maradandó jelentést hordozó riportot. A csend-élet-fotográfiában új vonás volt az olyan hétköznapi tárgyak felkutatása és ábrázolása, amelyeket a festők nem vehettek észre. Az emberábrázolásban azt követelték, hogy a

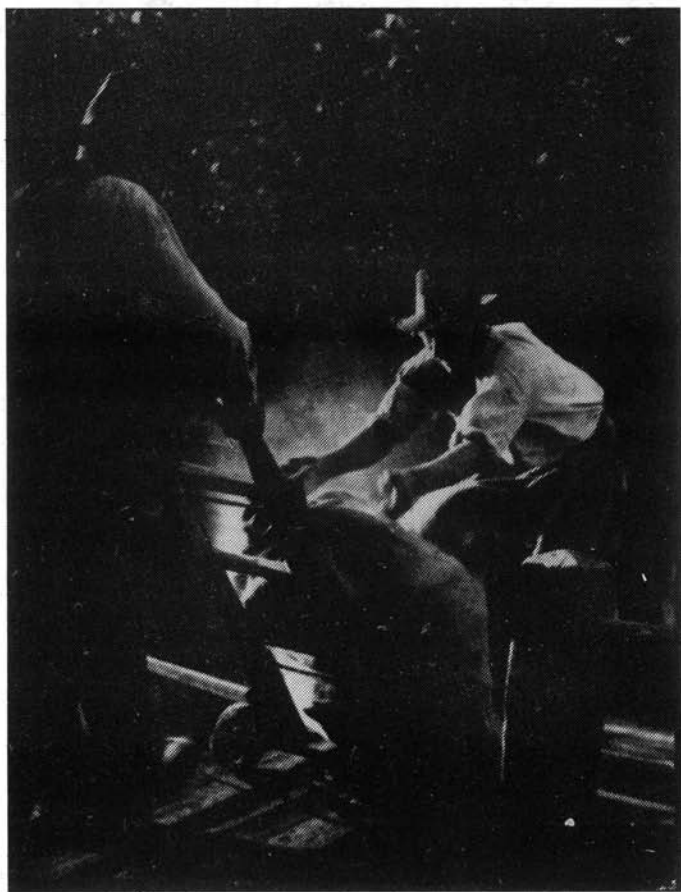

11. kép. Hólapátolás, 1940

modellt nem idealizáltak, de nem is csak a külső hasonlatosságra törekvő módon fényképezzék. Keveset tudtak azonban elmondani az élő, tevékeny ember fotografálásának módszereiről. Ezért maradt változatlanul uralkodó a nagy műtermi portréfényképészekről, Székely Aladártól, Pécsi Józseftől, Rónai Dénestől eltanult sablonrendszer, és ebből sarjadt ki a túlrendezett, hamis, idilli hangulatot árasztó, kosztümös emberábrázolás.

A teljesség és a történelmi hűség kedvéért meg kell említeni, hogy a magyar nemzeti stílus megítélése az évtized második felére itthon is megváltozott. Nem is lehetett másként, hiszen a tematikai beszűkülés és formai jegyek bármilyen bravúros hangsúlyozása csak zsákutcába vezethetett. A már idézett Kerny István 1936-ban maga is határozottan elítélte, hogy a magyar amatőrök, akik ennél sokkal többre képesek, teljesen belemerültek a folklór divatos és sablonos ábrázolásába, és mivel – hitük szerint – a külföld ezt kedveli, a magyar valóságból mást nem is hajlandók észrevenni. Valójában pedig az volt a helyzet, hogy a külföld is megunta az ismétléseket. Jogosan vetődött fel tehát az igény, hogy a stílus értékeinek megőrzése mellett a tematikát kell változtatni és gazdagítani. A lejárásban közrejátszott az is, hogy a külföldi fotósok elég hamar elkezdtek utánozni, sőt másolni a magyarokat. Ennek egy érdekes példája, hogy az AGFA-Berlin kiadásában megjelenő Photoblätter 1935. júliusi számában Vadas Ernő méltán világhíres libás képe „Photo Scherl” név alatt jelent meg.

Ebben a társadalmi és művészeti légkörben a MAOSz budapesti központjának kétségtelen egyeduralma mellett és ellenére, nem csekély küzdelem árán alakultak ki a vidéki bázisok a fontosabb városokban, így Miskolcon is. A vidéki csoportok egy-egy kiemelkedő művészegyéniség szellemi irányítása mellett dolgoztak, aki nem csupán jó

12. kép. Rakodás, 1941

fotografus, hanem menedzszerszemű ember is volt. Ilyen egyéniség volt például Debrecenben Aszmann Ferenc, Sopronban Diebold Károly és Miskolcon Kletz Károly.

Kletz Károly ősei valamikor a 18. században vándoroltak Németországból Magyarországra. Mezőkeresztesen telepedtek le és az apáról fiúra szálló kékfestő mesterséget folytatták. Ez a folyamat a 19. század utolsó harmadában megszakadt, mert az akkortájt született Kletz fiúk már más, elsősorban szellemi foglalkozásokat kerestek. Az 1871-ben született Kletz Gábor a Pázmány Péter Tudományegyetemen földrajz–történelem szakon szerzett tanári oklevelet, majd Sopronban, Bártfán és Eperjesen tanított. 1920-ban a csehek mint megbízhatatlan, magyar érzelmű értelmiségit családjával együtt kiutasították. Így került Andor és Károly fiával együtt Miskolcra. Itt a Fráter György Gimnáziumban tanított és igazgatóhelyettesi beosztásából 1936-ban, címzetes igazgató ranggal ment nyugdíjba.

Kletz Károly Bártfán született 1904. június 19-én. Iskoláit részben itt, részben Eperjesen végezte és Miskolcon érettségizett 1923-ban. Az előző két város szellemisége és a családi légkör már kora ifjúsága idején a természet és a művészet felé terelte érdeklődését. Tízéves korában már tájképeket festgetett, majd Miskolcra kerülve a

13. kép. Vámos László: Kletz Károly képei előtt 1958-ban

Fráter György Gimnáziumban tűnt fel színjátszó képességével, melodramákat írt, szavalt, de mint jó képességű atlétát is számon tartották. 1922/23-ban a Vörösmarty Önképzőkör ifjúsági elnöke volt.

A Kárpátok tövében eltöltött tanulóévek és a családi hagyományként élő természetszeretet vonzotta az erdészet mint élethivatás felé. Sopronban szerzett erdőmérnöki oklevelet 1928-ban. A fényképezés már ekkor sem volt idegen számára, hiszen 2 évvel idősebb Andor bátyja már a 20-as években elismert amatőr volt a természetjárók köreiben. Az igazi ösztönzést mégis Sopronban kapta, ahol a művészi fényképezésnek már jeles hagyományai és művelői voltak. A város történelmi levegője, alkotásra ihlető környezete és a Soproni Fotóklub baráti légköre erősítette meg abban az elhatározásában, hogy a festészet helyett inkább a fényképezéssel foglalkozzék. A Sopronban szerzett élmények és tapasztalatok tovább érlelődtek egyévi budapesti tartózkodása alatt – a földművelési minisztériumban kapott beosztást –, amikor is kapcsolatba került a MAOSZ-szal és annak szellemi vezetőivel, Balogh Rudolf-fal, Vadas Ernő-vel, Dulovits Jenő-vel, Szöllösy Kálmán-nal, Vidarény Iván-nal és másokkal. A kapcsolat, sőt az ennél

is többet jelentő barátság a miskolci évek alatt is fennmaradt. Visszatérve a városba a MAOSZ helyi csoportjának munkájába kapcsolódott be és 1932-től már rendszeresen részt vett a nemzeti és nemzetközi kiállításokon. Neve és munkássága rövidesen ismertté vált úgyannyira, hogy a Bécsben megjelenő Die Galerie⁶ c. kulturális folyóirat felkérte a magyarországi levelezői poszt betöltésére. Ez azt jelentette, hogy a felvidéki amatőr fotósok az ő közvetítésével juthattak nyilvánossághoz a lap hasábjain.

Hevesy Iván számításai szerint a jeles évtizedben Magyarországon 150 ezerre volt tehető a fotóamatőrök száma, és ebből a MAOSZ kb. 3 ezret tömörített. A miskolci csoport 1929-ben kezdett működni és nem minden előzmény nélkül, mert a Borsodi Bükk Egylet 1894 óta pártfogolta az amatőr fotósokat, és kb. 10 év múlva alakult mérnök egyesületnek is volt fotós csoportja. A világgal való kapcsolatteremtés lehetőségét mégis a MAOSZ teremtette meg, bármennyire vitatták is az érdekeltek annak idején a vezetés fővároscentrikus beállítottságát. A miskolci szervezetben már a kezdet kezdetétől kiforrott tehetségek alkottak, olyanok mint Málnásy Béla, dr. Kocsis Elemér, Petró Nándor, dr. Balás Miklós, Gárdonyi Frigyes és rajtuk kívül még jó néhányan, akik a nemzetközi kiállítások résztvevőinek listáján szerepeltek. Itt kell megemlíteni Ábrahám István nevét is, aki ugyan iparosnak számított, hiszen jól menő műterme volt a Széchenyi utcában, de a napi munkát rábízta kitűnő üzletvezetőjére, „Löffler úrra”, és ő amatőr lélekkel és lelkesedéssel fényképezett a saját örömeire. Az amatőrökkel együtt vett részt a kiállításokon, és tekintélyére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy nem egyszer a zsűri tagjai között is olvashatjuk a nevét a korabeli kiállítási katalógusokban.

A miskolci csoporttal kapcsolatban még egy tényezőt kell megemlíteni, ami kétségtelenül hatással volt Kletz Károly emberi és művészi magatartásának alakulására. Ma úgy mondanánk, hogy ebben a szervezetben demokratikus szellem uralkodott. Míg ugyanebben az időben a Szövetség központja és más vidéki szervezetei arra törekedtek, hogy országos vagy legalább helyi nagyságokat nyerjenek meg az elnöki, díszelnöki tisztségekre, addig Miskolcon a középosztály s egyben a szellemi elit nem rangban, hanem tudásban kiemelkedő személyiségei voltak a vezetők. Az elnök Vucskits Jenő, a Fráter György Gimnázium igazgatója, filozófus és az esztétika szakértője, az alelnök Becht József, az evangélikus Tanítóképző igazgatója, kitűnő zenész és művészettörténész, a titkár Petró Nándor gépészmérnök volt, ez utóbbi agitálása és szervezőkészsége mellett alapos fotótechnikai felkészültségről tett tanúságot. Univerzális képzettséggel rendelkezett Harsányi István református esperes, aki állandóan figyelte és értékelte a világban végbemenő változásokat, tanulmányozta a szakirodalmat és ismereteit szívesen osztotta meg társaival.

Ilyen emberek között hamar és jól megtalálta helyét az alapvetően szerény, elmélkedésre hajlamos és mindenben nagyon pedáns Kletz Károly. Ő volt az, aki elsősorban saját alkotó példájával mutatott utat a bizonytalankodóknak. Ideálja volt a crocei értelemben vett „szép”, neki köszönhető, hogy a miskolci csoport tagjai rövid idő alatt felzárkózhattak az ország élvonalához.

Alkatának leginkább a természetfotográfia felelt meg. Erre predesztinálta foglalkozása is. Munkája közben nem csupán szakmai kötelességből figyelte a természetet, hanem az ott szerzett élményeket iparkodott képpé is formálni. Jól ismerte a Bükköt, hiszen munkahelye volt, tudta tehát, hogy hol és mikor nyílik az első hóvirág és gyöngyvirág. Az ilyen tavaszi találkozások élményeiből születtek azok a szinte költői finomságú virágcsendéletek, amelyek főként a külföldi lapokban – és nem csak szaklapokban – akkoriban igen kapósak voltak.

6. 1932-ben indult mint a nemzetközi fotóművészet havi folyóirata. Minden jelentősebb európai országban volt helyi szerkesztősége, így Magyarországon is.

A természet és az ember kapcsolatának problémája alkotó korszakának második felében kezdte intenzívebben foglalkoztatni. Az erdőmunkások életének egyes emberi mozzanatait már a Bükkben is kezdte figyelni, de ennek a témakörnek az igazi értékeit akkor fedezte fel, amikor – 1939-ben Kárpátaljára kerülve – új környezet, új emberek és új benyomások hatása alá került. Főként az foglalkoztatta, és ezt próbálta képen kifejezni, hogy milyen hallatlan erőfeszítést kíván az erdei munka embertől, állattól egyaránt. Már nem elégítette ki a merev állókép, filmkamerát is kezébe vett és több tegercs filmen örököltette meg Kőrösmező és vidéke emberi és természeti szépségeit.

Portréi egyszerűek, mesterkéletlenek, nincsenek fénygel agyoncomózva, amint ezt a kor ízlése megkívánta volna. Modelljeit szabadban, természetes fényviszonyok között fotografálta. Egyik-másik megoldása szinte már a szociofotó⁷ irányába mutat.

A Camera 1935. októberi száma a svájci nemzetközi kiállítás kapcsán így vélekedik Kletz Károlyról: „Kapuzárás Kletz Károlytól. Tipikusan magyar. Napfény, enyhe lágy-ság, mozgás, elegáns előadás, erőteljes, jól legyőzött kontrasztok, röviden: magyaros stílus. Utánzásra ajánlva.”

Egy évvel később ugyanez a lap vezető helyen közölte az „Áhítat” c. képet. A kritikus értékelése szerint „... csodálatos a két lány ájtatos tartása, szépek a hosszú-szárú liliomok a kézben. Körülöttük a templom félhomálya, minden, ami ezelőtt csak-nem elérhetetlen volt.” Pedig ezt a képet a hazai kritika nem fogadta egyértelmű lelkesedéssel. Ez az idézet is bizonyíték arra, hogy Kletz Károly korának gyermeke volt, és természetesen fel tudta dolgozni önmagában azokat a hatásokat, amelyek e kor fotográfiájából sugároztak.

Legaktívabb korszakában, 1932 és 1943 között – az eddig feltárt adatok szerint – magyar és nemzetközi kiállításokon 4 arany-, 5 ezüst- és 11 bronzérmét, továbbá számtalan oklevelet kapott. Képeit a magyar szakmai és társadalmi folyóiratok mellett sok külföldi lap, a bécsi Die Galerie-től kezdve az amerikai Coronet-ig rendszeresen közölte.

A háború Kletz Károly életében éppúgy, mint másokéban helyrehozhatatlan törést okozott. Értékeit, felszerelését a nagy vihar elsodorta és ezt már soha többé nem tudta pótolni. Ennek ellenére 1945 után megpróbált ismét bekapcsolódni az ébredező fotómozgalomba. Szemléletét és alkotói módszerét azonban nem tudta megváltoztatni, de nem is akarta. Értetlenül szemlélte azoknak az ideáloknak az izterfoszlását, amelyekben hitt és amelyekben annak idején önmagát megtalálni vélte. Nem tudta elfogadni a háború utáni új és újabb irányzatokat, látnia kellett, hogy a régi értelemben vett szép képei már nem keltenek érdeklődést. Még megérte, hogy a Magyar Fotóművészek Szövetsége, Vámos László akkori főtitkár javaslata alapján, aktív fotós pályafutásának 25. évében, az alapító tagokat megillető megkülönböztetéssel meghívta tagjai sorába.⁸ Lassan-lassan kedvét veszítette és visszavonult a fotós közélettől. A fényképezéssel azonban 1977-ben bekövetkezett haláláig nem hagyott fel, de már csak a napi munkája körében adódó lehetőségekre figyelt. A lillafüredi Palota Szálló üdülővendégeinek szívesen bemutatgatta a Bükkről készített színes diáit, eljárogatott a Miskolci Fotóklubba, részt vett az ott folyó vitákban, de egyre fogyó érdeklődéssel. Rá kellett jönnie, hogy a fotótörténet egy ragyogó korszaka, amely neki is sok emberi örömet hozott, visszavonhatatlanul elmúlt. Kortársai is elmaradoztak mellőle vagy úgy, hogy abbahagyták a fényképezést, vagy pedig olyan munkaterületeket kerestek, ahol rutinjukat hasz-

7. A két világháború közötti időszak egyik irányzata, az ún. „szalonfotográfia”, amelybe a magyaros stílus is tartozott, ellenpólusa. Céljával a kor szociális igazságtalanságainak feltárását tűzte ki.
8. 1956-ban alakult meghívott tagok részvételével. Később tagsági jogot már csak pályázat útján lehetett elnyerni.

nosíthatták, de nem kerültek konfliktusba sem a múlttal, sem a jelennel, sem önmagukkal.

Végezetül engedtessek meg nekem, hogy egy szubjektív megjegyzést is tegyek. Mondanivalóm jórészt személyes élményekből táplálkozik, hiszen Kletz Károlyhoz és azokhoz, akiről említést tettem, közvetlen kapcsolatok fűztek. Fiatal diákként az ő köreikben kezdtem érdeklődni a fényképezés iránt, mestereimnek is tekintem őket. Ez a megemlékezés legyen a hála jele mindazért, amit láttam, hallottam és tanultam tőlük.

FOTOGRAFIE IM MISKOLC DER DREISSIGER JAHRE

Hommage Károly Kletz

Die 150. Jahresfeier zur Entdeckung der Fotografie machte erneut auf eine interessante Erscheinung der dreissiger Jahre aufmerksam, und zwar auf den sogenannten „ungarischen Stil“. Anhand persönlicher Erlebnisse möchte der Verfasser zu einer realen Bewertung dieser so umstrittenen Stilepoche beitragen. Gleichzeitig wird ein typischer Amateurfotograf aus jener Zeit mit dem Namen Károly Kletz vorgestellt. Kletz war von Berufs wegen Forstingenieur, doch in den Jahren zwischen 1932–43 machte er sich im Fotoleben einen international bedeutenden Ruf.

In der vorliegenden Studie wird die Vorgeschichte zur Herausbildung des ungarischen Stils beleuchtet und dann festgestellt, dass hier im Gegensatz zu dem in Europa damals noch vorherrschenden Malerischen und der bildlichen Welt der neuen Sachlichkeit durch neue Formenelemente, bis dahin unbekannte technische Lösungen sowie die menschlichen und sachlichen Motive der ungarischen Folklore tatsächlich ein neuer Stil geschaffen wurde. Dieser Stil machte sich dann bald populär und wurde nicht nur vielerseits anerkannt, sondern auch kopiert.

In jener Zeit lebte und wirkte der Forstingenieur Károly Kletz, der schon vom Elternhaus her die Liebe zu Mensch und Natur ererbt hatte, diese dann mit einem hohen Bedürfnis nach Ästhetik und Technik, das er von anderen Meistern seiner Zeit erlernt hatte, verguickte, war trotz seiner provinziellen Herkunft einer der erfolgreichsten Fotografen in Ungarn.

Seine Feststellungen untermauert der Verfasser in Bezug auf die ästhetische Kultur jener Epoche mit Zitaten aus in- und ausländischen Fachblättern der Zeit.

Béla Tarcai

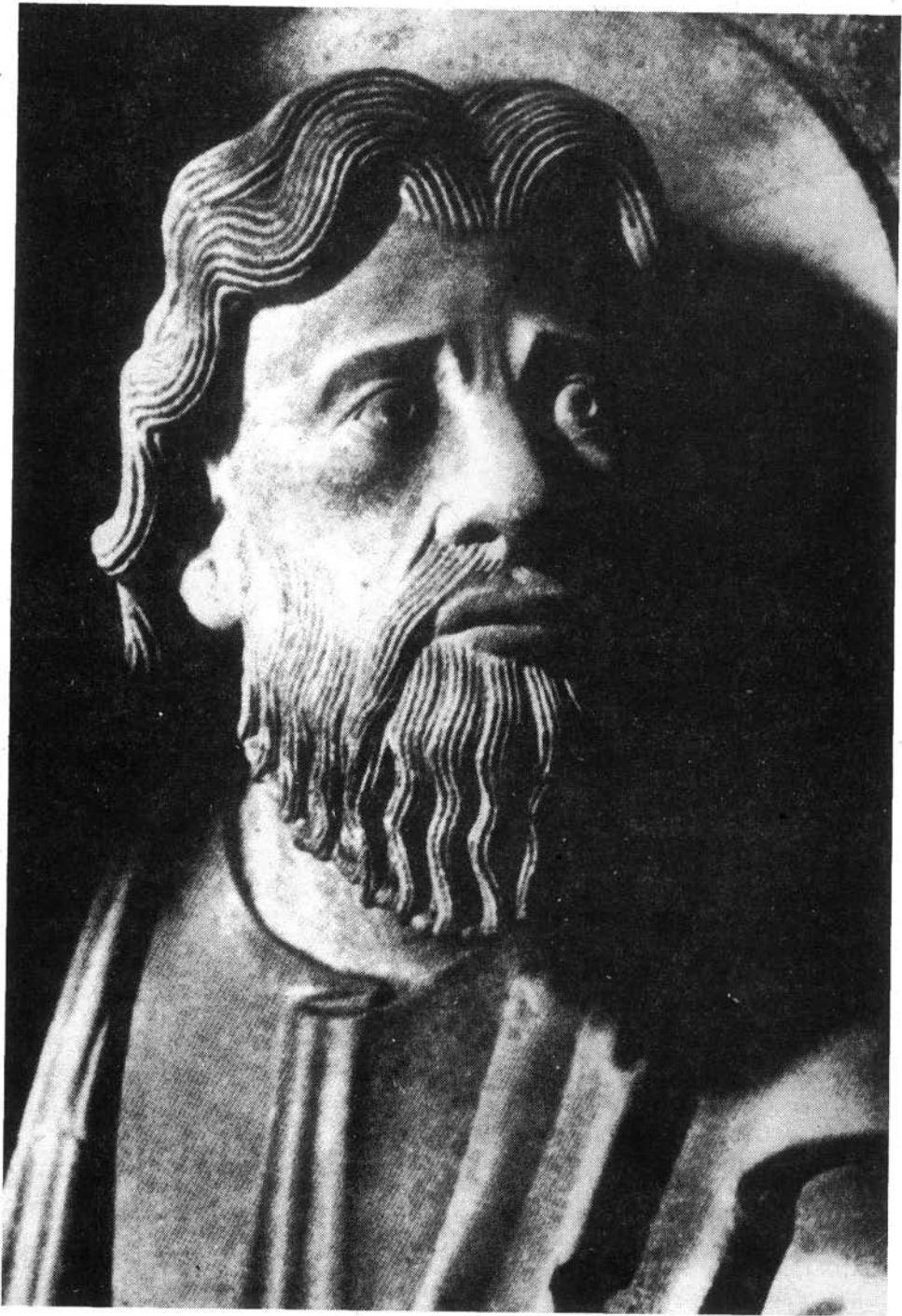
VOM TYPUS ZUR MASKE

LAJOS VÉGVÁRI

Die christliche Kunst hätte von Anfang an zwei Gesichter. Als Erbin der antiken Kunst verzichtete sie nie auf die Formschönheit, aber sie hielt wegen ihres transzendenten Weltbildes die Imitation der Natur nur insofern berechtigt, als sie durch die Hilfe deren Elemente ihr wichtigstes Ziel verwirklichen konnte: die Beeinflussung und Belehrung der Betrachter. Dieses Spezifikum hat Alois Riegl mit seiner Theorie „Kunstkönnen-Kunstwollen“ erklärt.

Nach dem ersten Jahrtausend der christlichen Kunst – in der Morgendämmerung der Gotik – sind wesentliche Veränderungen vorgegangen. Die imitative Formbildung ist immer wesentlicher geworden. Diese Tatsache ist zugleich mit der wachsenden Bedeutung des Bürgertums sowie mit der „Franziskaner-Bewegung“ zu erklären.

Das Streben nach einer für die Massen verständlichen Darstellungsform drängte die symbolisch-stilisierten Ornamente zurück. Obwohl die christliche Kunst sich weiterhin um die Gewinnung der Seelen bemühte, wuchs das Interesse für das Alltagsleben. Die Nachahmung der Wirklichkeit wurde eines der Ziele der Kunst. Beim Lesen der Bibel wurden die Parabeln immer wichtiger und auch deren genrehafte Interpretationen. Beispielsweise verhalten sich die Figuren der gotischen Kathedralen ungezwungen, die Heiligen wenden sich einander zu, als ob sie sich miteinander unterhalten würden. Einer der wichtigsten Inhalte der mittelalterlichen Kunst, das Psychomachia, verlor zwar nichts von seiner Bedeutung, die Eigenart des Themas änderte sich jedoch. Das Gute repräsentieren nicht mehr die Engel, sondern die vorbildlichen Helden, die Heiligen, die das christliche Menschenideal verkörpern. Der persönliche Charakter der Heiligen, die lebensnahe Darstellung der Legenden wurde die Aufgabe des Künstlers. So entsprang ein Typus-Begriff der christlichen Kunst, der der Definition von Aristoteles sehr verwandt ist. Der allgemeine Wert, der sich im Individuum äußert, wird mit den aus der Wirklichkeit entnommenen Elementen veranschaulicht und authentifiziert. Den Triumph des musterhaften Helden drückt die Degradierung der die Sünde symbolisierenden Motive auf Konsole-Figuren aus (Abb. 1). Zwar hat noch der Symbolismus Bedeutung in dieser Sphäre, doch zeigt sich bald auch das Böse in authentischer menschlicher Gestalt. Der Sieg des Helden wird durch die lebensstreuere Darstellung des Bösen glaubhaft, das heißt das Psychomachia wird zum Kontrast der Charaktere und der Typen. Diese Erscheinung ist in der Kunst des Trecentos schon determinativ. Denken wir nur an eines der markantesten Bilder der Paduaer Freskenserie von Giotto, an den „Judaskuss“ (Abb. 2). Jesus verkörpert hier die Schönheit, die Reinheit, die Allwissenheit und die alles verzeihende Überlegenheit. Das Gesicht von Judas ist häßlich, womit Giotto die Abscheulichkeit der Seele, die grenzenlose Gemeinheit ausdrückt. In der Konfrontation des Meisters (des Rabbi) und des Jüngers dominieren nicht mehr die symbolischen Elemente, der Künstler hat ja seinen Figuren einen persönlichen Charakter gegeben. Diese Tendenz bestimmt die Kunst der folgenden Jahrhunderte. Denken

Abb. 1. Konsole-Figur

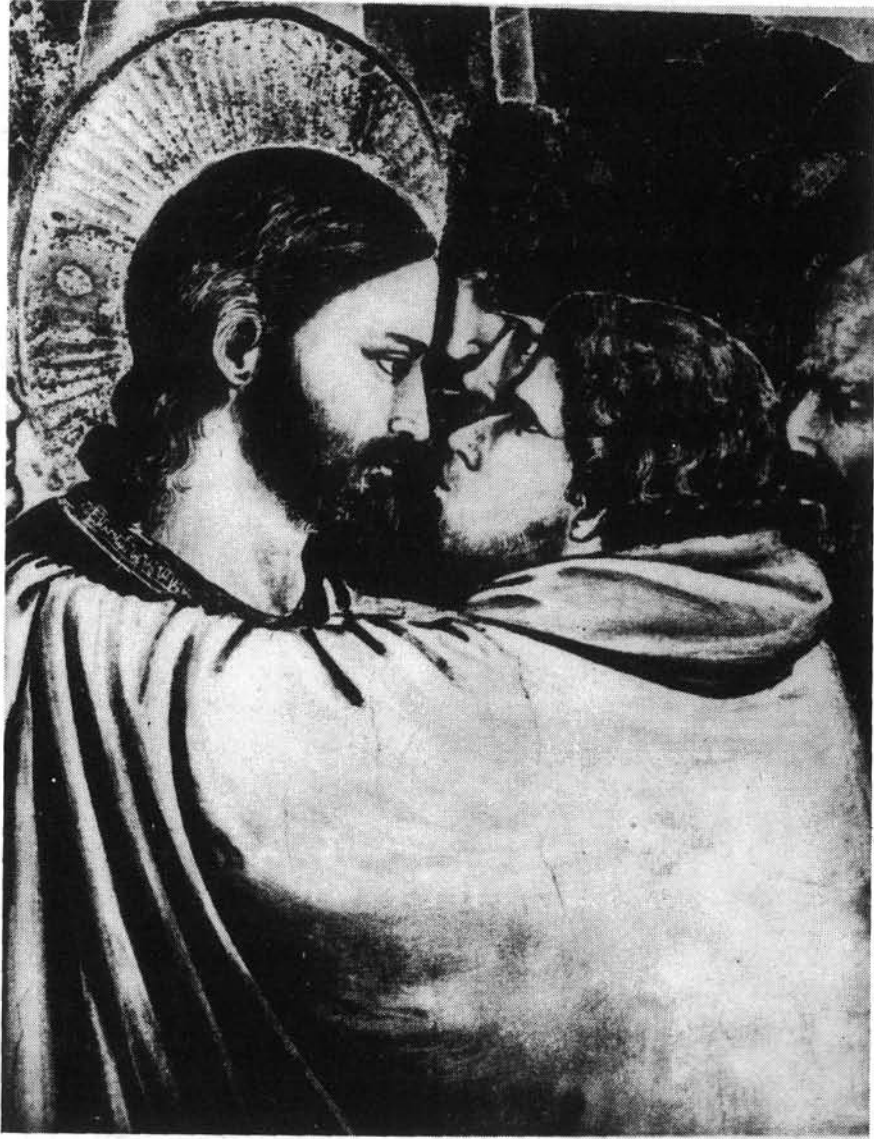

Abb. 2. Giotto „Judaskuss“ (Ausschnitt)

wir nur an das Bild von Hieronymus Bosch, auf dem Jesus verhöhnt wird (Abb. 3) oder an Leonardos Zeichnungen, die er zu „Das letzte Abendmahl“ anfertigte. Die Individualisierung geht hier bereits in die Karikatur über. Der Kontrast des Bösen zum Guten, wie der Gegensatz des schönen Individuums zum Häßlichen determiniert das Bild „Zinsgroschen“ (Abb. 4) von Tizian (Dresden, Gemäldegalerie).

Der häßliche Mensch bekommt eine neue Sinndeutung in der Zeit des Manierismus. Ein augenfälliges Beispiel ist dafür die Menschendarstellung von Brueghel. Seine

Abb. 3. Hieronymus Bosch: Dornenkrönung

unbeholfenen, plumpen, oft linksichen Bauernfiguren sind gegensätzlich zu den intellektuellen Erhöhungen, zum idealsierenden Bestreben der Renaissance. Brueghel hält die Tölpelheit für eine der ausgeprägtesten Eigenschaften des Menschen; ebenso wie das Versinken in das materielle Dasein. Er hat den für sein Zeitalter typischen Durchschnittsmenschen verewigt, der über seine eigene Welt nicht hinauswachsen kann. Die Beschränktheit der geistigen Spannweite der Figuren Brueghels erweckt humorvolle, aber zugleich tragische Gefühle im Betrachter (Abb. 5). Die Erben des Meisters

Abb. 4. Tiziano: Zinsgroschen

Abb. 5. Brueghel: Bauertanz (Ausschnitt)

vom 16. Jahrhundert machten dessen großartige Hinterlassenschaft zu Kleingeld und degradierten die von Brueghel geprägten Typen zu komödienhaften Gestalten, denn auf ihren Bildern sind ausschließlich durch Situationskomik bestimmte Figuren zu sehen. Besonders gut wird dies im Lebenswerk des sehr begabten Malers Brouwers illustriert (Abb. 6). In seinem Schaffen formten sich die verschiedenen Genrebild-Cha-

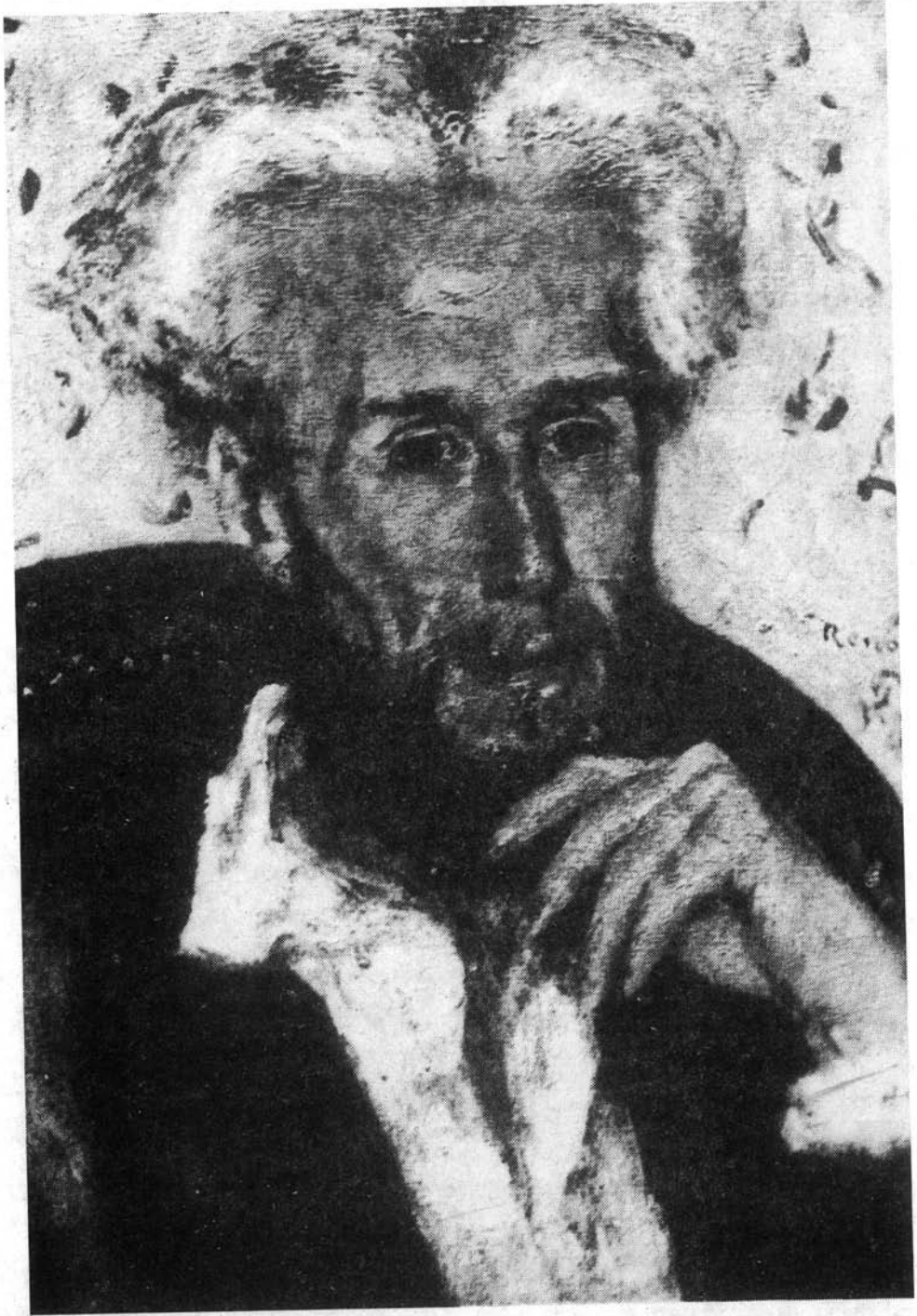

Abb. 6. Brouwer: *In der Schenke*

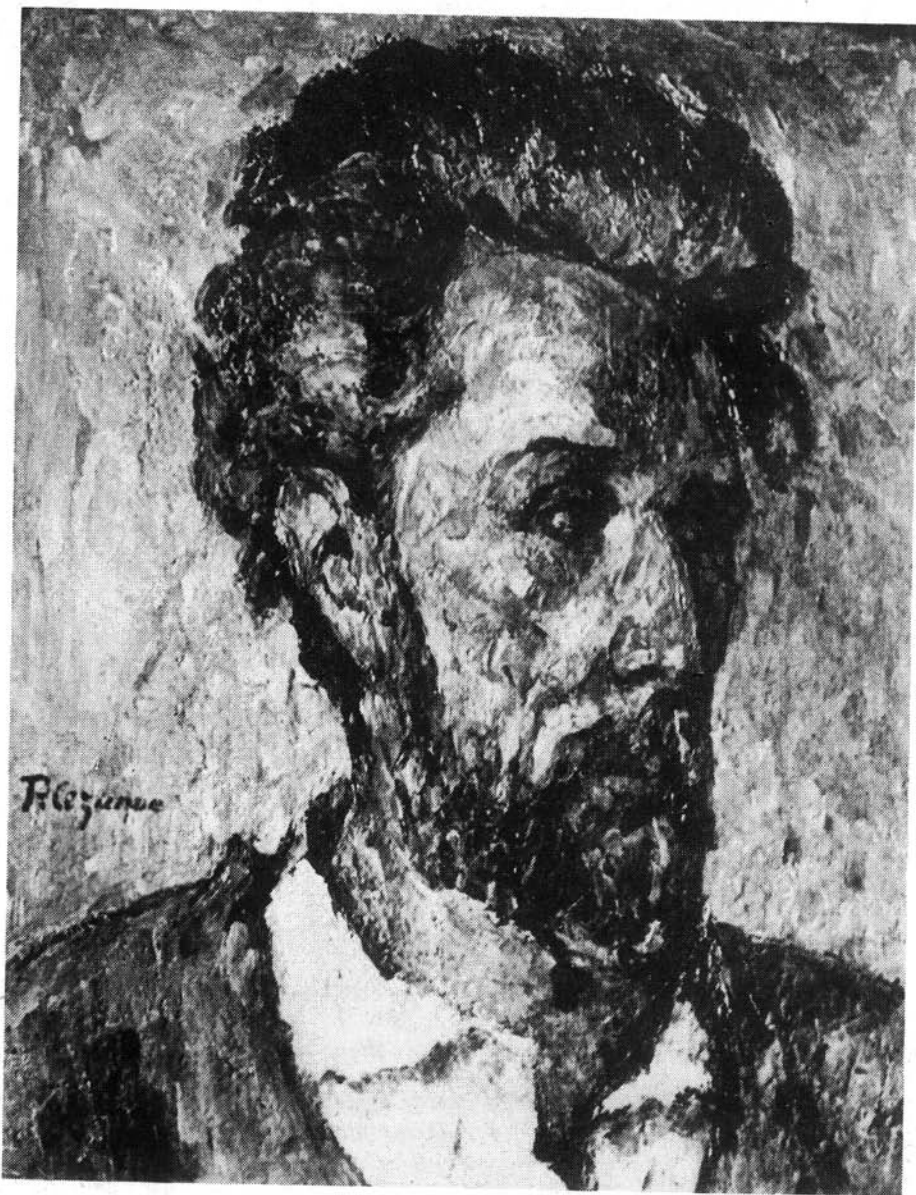
raktere, etwa der raufsüchtige Großnasige, der von ihm untrennbar Flachköpfige, der immer geschlagen werden muß oder der pyknische, erschrockene, fortwährend essende „Augenzeuge“.

Zur Zeit der Renaissance der holländischen Genrebild-Malerei im 19. Jahrhundert wurde diese Tradition von den Künstlern der mitteleuropäischen Länder, in erster Linie von den Malern aus der Münchner und Düsseldorfer Schule, wieder ins Leben gerufen. Auf die Besseren, Anspruchsvolleren, hatte das Beispiel des Franzosen Courbet eine heilsame Wirkung. Durch seine Inspiration entstanden Meisterwerke der europäischen Malerei, wie die Portraits von Wilhelm Leibl oder die suggestiven Bauerndarstellungen Munkácsys aus Ungarn. In den Menschengestalten von Courbet, Leibl und Munkácsy erscheint die allgemeine Wahrheit, die aus dem Individuellen erkennbar ist, in ästhetischer Qualität. Das heißt, die Charakterfiguren der holländischen Kleinmeister veredeln sich in Typen im Sinne von Aristoteles. Nach der zwei Jahrzehnte langen Blütezeit der französisch-deutsch-ungarischen realistischen Schule hat dieser Einfluß (der auch die soziologische Anziehung der Malerei enthielt) aber auf den triumphierenden Impressionismus aufgehört.

Der Anblick der Oberfläche und Eigenart des Menschen, der sich im Augenblick äußern kann, hat den Impressionisten empfindlich berührt. Nach einem berühmten Satz eines der Vertreter des französischen Naturalismus war es ihm egal, ob er eine Madonna oder einen Kohlkopf malt. Man kann natürlich die Kunst nicht in starre

Abb. 7. Renoir: Portrait von Choquet

Abb. 8. Cézanne: Choquet

Abb. 9. Ensor: *Der Einzug Christ in Brüssel im Jahre 1888.*
(Repr. J. Paul Getty Museum)

Regeln und in stilistische Schranken drängen. Nach Wilhelm Wätzold entsprechen nur die mittelmäßigen Talente, die den künstlerischen Durchschnitt vertreten, bestimmten stilistischen Normen. Die Großen zerbrechen sie mit Leichtigkeit. Um diesen Gedanken zu begreifen, sollte man Renoirs Portrait vom Kunstsammler Choquet (Abb. 7) etwas näher betrachten. Als Renoir Choquets Bild malte, bekannte er sich zum Impressionismus, also durfte er im Prinzip nichts von den Eigenschaften der dargestellten Person wissen. Er durfte den Typ eines Kunstkenners nicht so veranschaulichen, wie es Frans Hals im 17. Jahrhundert hätte malen können. Den Grundsatz des Impressionismus – die Wahrnehmung des durch einen flüchtigen Augenblick gewonnen Eindrucks – nahm auch er an. Aber das Genie erhebt sich über Regeln und Schranken und von der Trampoline irgendeines Stils. Es gelangt zur Totalität, zum von Mittelmäßigkeit befreiten Ausdruck. So wurde Renoirs Bild, trotz seines an eine Photographie erinnernden Schnappschusses, zu einer individualisierten Darstellung, die zugleich auch ein Typus ist. Das ist ein seltener Moment in der Kunst des 19. Jahrhunderts und vielleicht nur Leibls Portrait „Frau Gedon“ kommt daran heran. Diese Werke stellen aber die letzten Augenblicke einer mehrere Jahrhunderte umfassenden künstlerischen Gestaltung dar. Richten wir nun die Aufmerksamkeit auf das mit Renoirs Bild gleichzeitig geschaffene Choquet-Bildnis (Abb. 8) von Cézanne: Trotz des Mangels einer entsprechenden Photographie kann man feststellen, daß Cézannes Gemälde keineswegs dem Dargestellten ähnlich ist. Cézanne schuf aus den gegebenen Wesenszügen ein verallgemeinertes Menschenbild. Das Gesicht weist nicht mehr die individuellen Eigenschaften der Persönlichkeit auf, dafür ist es die Verkörperung von menschlicher Tugend, Standhaftigkeit, Konsequenz und sogar von Entschlossenheit. Cézannes Portrait blickt in die Vergangenheit, in die Zeit von Masaccio, und weist gleichzeitig in eine Kunstrichtung, die sich von einem momentanen Eindruck freimachen konnte. Cézanne ist Vorläufer und Vorbild der Gestaltung der autonomen Kunst, der charakteristischsten Bestrebung

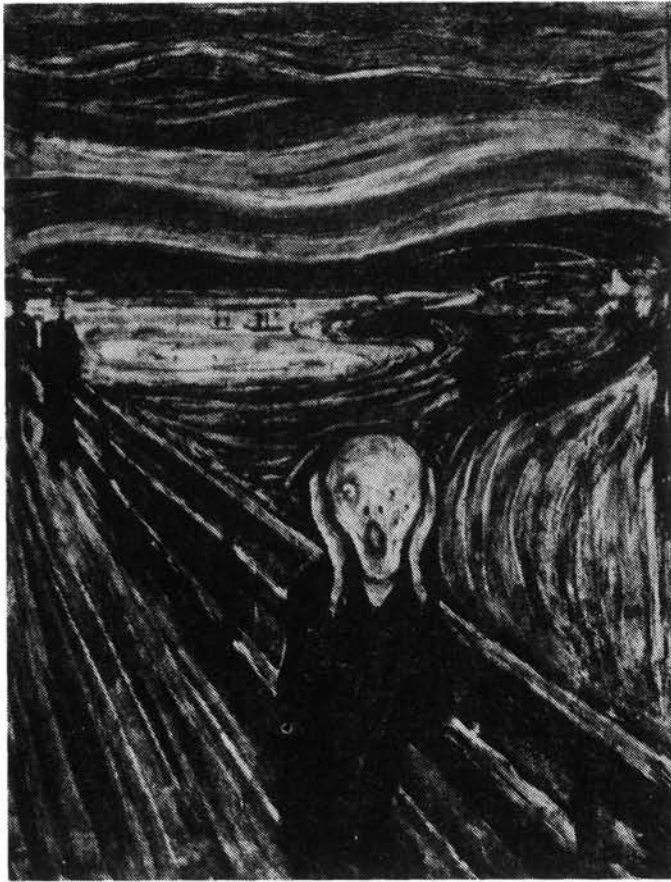

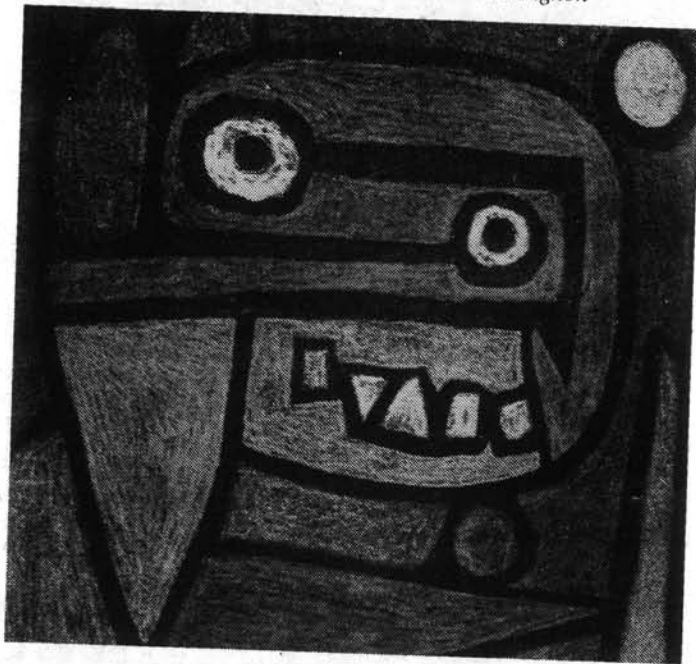
Abb. 10. Munch: *Der Schrei*

des 19. Jahrhunderts. Seine Atonomie ist aber noch ungleich. Erinnern wir uns an sein in dem Moskauer Puskin-Museum aufbewahrtes Selbstbildnis. Dieses Portrait ist gleichzeitig persönlich, aber auch ein einmaliges Beispiel des geometrischen Objektivierens und des mit Hilfe der Logik stilisierten Kolorits. Obschon noch portraithaft, erscheint es dem Betrachter, als ob der Künstler seine eigene Maske gemalt hätte. Auch für dieses Werk gilt Picassos genialer Spruch: „Die alten Meister malten essbare Äpfel, Cézannes Äpfel sind aber nicht mehr zu essen.“ Cézanne annulliert die mit Hilfe der Gesichtsmimik ausdrückbaren Werte, sein Tableau ist das Bild des Menschen im allgemeinen. Nicht nur Cézanne, auch viele andere Künstler strebten danach, sich über den Augenblick des Impressionismus und des Persönlichkeitskultes zu erheben. Eine bahnbrechende Rolle fällt hierbei James Ensor, einer der hervorragenden Figuren der Gruppe „*Lex vingts*“ zu. Sein Hauptwerk, „*Der Einzug Christ in Brüssel im Jahre 1888*“ (Abb. 9), befindet sich im Paul Getty-Museum in Malibu.

Das große Ensor-Bild folgt der Methode der Fleckenmalerei des Naturalismus; auch die übersichtfördernde Vogelperspektive weist auf die Charakteristik des Impressionismus hin. Trotzdem ist die Menschenmasse auf dem Bild nicht nur der Träger von

Abb. 11. Picasso: Les Demoiselles d' Avignon

Abb. 12. Klee: Maske

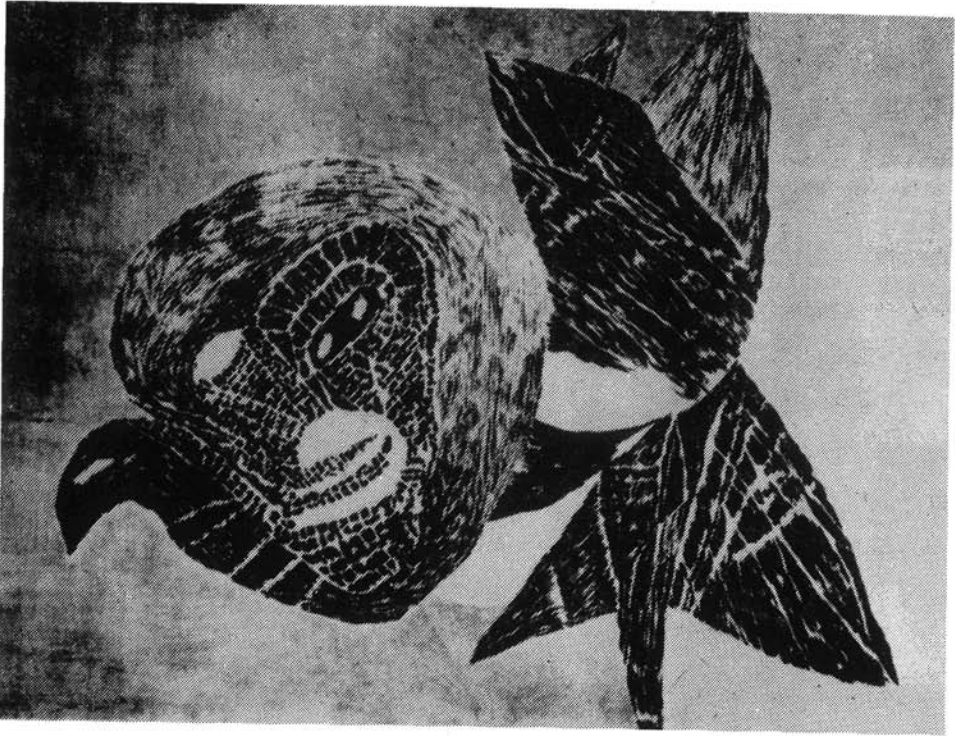

Abb. 13, Lajos Vajda: Maske

Farbflecken ohne Bedeutung, sondern auch eine Gesamtheit besonders markanter Menschenzeichen. Zwei Motive heben sich aus der Menge heraus: Die Gestalt des einziehenden Jesus, zum anderen die Bühne der Gaukler. Die Darstellung von Jesus geschieht nicht mit den im 19. Jahrhundert üblichen naturalistischen Mitteln. Ensor signalisiert mit den byzantinisch stilisierten Formen die Verschiedenartigkeit seiner Hauptfigur und deren moralisches Emporragen aus ihrer Umgebung. Die Gauklergruppe sondert sich von der Menge ab, indem sie ihre Vorstellung fortsetzt. Die agierenden Gestalten deheroisieren den Einzug. Dies zeigt der Vordergrund des Bildes: Es sieht so aus, als ob die ehrwürdigen Personen an der Spitze des Zuges auf einmal zu Gauklern würden. Das ganze wird zu einem Markt-zirkus, einer Schauformlichkeit. Nach der Absicht des Künstlers knüpft der Zuschauer eine assoziative Verbindung zwischen den sich auf der Bühne befindenen Masken und den larvenartigen, grotesken Gesichtszügen der Umzügler. Das Ergebnis der Assoziation ist ein Urteil, das ausdrückt, daß die Masken an der Wand humaner sind als die Gesichter der Menschen. Die Physiognomien der Marschierenden sind wahrhaftig schrecklich, überheblich und widerwärtig. Sie sind ein Zeichen der Lüge und des Verfalls sowie die Symbole einer unmenschlich gewordenen Gesellschaft. Das Gemälde bietet sich zum Vergleich mit der Arbeit von Manet „Konzert im Garten der Tuilleries“ an. Manets Bild veranschaulicht uns, noch der „alten“ Kunstauffassung entsprechend, interessante Persönlichkeiten und mit einigen treffenden Zügen entworfene gesellschaftliche Typen. Ensors Bemühungen richten sich dagegen darauf, verständlich zu machen, daß die Gesellschaft, in der er lebt, zum Tode

Abb. 14. Carra: *Metaphysik*

verurteilt ist. Sie hat ihre Wertordnung verloren. So wird die Maske zu einem Hauptthema des belgischen Malers. Auch auf zahlreichen anderen Bildern stellt er seine Modelle oder sich selbst unter entstellten und grinsenden Masken dar. Die Maske ist bei Ensor mehrdeutig. Mal drückt sie eine Krise der Persönlichkeit aus, ein andere Mal wird sie zum Symbol von Irrtümern und Enttäuschungen.

Mit Ensor verdrängt die Maske allmählich den Typ. Die ästhetische Kategorie des Wertzeichens ist gezwungen, ihren Platz der die Angst, Bedrücktheit und Enttäuschung symbolisierenden Maske zu überlassen. In diesem Prozeß spielt Munch eine große Rolle. Wenn man seine Bilder betrachtet, hat man nicht das Gefühl – wie bei Ensor –, daß die Masken abzunehmen und zu vertauschen sind. Bei Munch und seinen Nachfolgern, bei den deutschen Expressionisten, wurde die Maske zum Symbol des zerfallenden, entstellten Menschen. Beispielsweise auf dem Gemälde „Ein Frühlingsabend auf der Osloer Karl Johan Straße“ (1892) sind die entgegenkommenden Menschen erschreckende, maskentragende Wesen, die man nicht erkennen kann. Einst war die Welt

voll mit den „die Bürger ärgern den“ romantischen Künstlern. Zu Ensors Zeit hat der Maler von den gutangezogenen Bürgern Angst. Ihren Umzug betrachtet er als Demonstration schrecklicher Masken.

Ein fast nie vergehendes Entsetzen bietet das Bild „Der Schrei“ (Abb. 10) von Munch. Die Kreatur auf der Brücke wird von den Kräften der Luftkreise fast zusammengepreßt, es gibt keinen anderen Ausweg als den Sturz in die Tiefe. In dieser Situation wird das Gesicht der Frau zu einer Totenmaske. Bei Munch ist das Dasein der Persönlichkeit mit seiner eigenen Maske identisch – Ironie, wie auf Ensors Bildern, spielt keine Rolle mehr. Der zur Maske gewordene Mensch ist zur Vollkommenheit nicht mehr fähig. Er kann aus den Beschränkungen der äußeren Bedingungen und seiner gesellschaftlich bestimmten Existenz nicht mehr ausbrechen. Er hat den freien Willen, der aus Gottes Gnaden kam, verloren, nämlich jene spezifische Situation, die trotz ihrer theologischen Gebundenheit diese Möglichkeit geboten hatte. Diese Erkenntnis des tragischen Daseins führte zum Expressionismus; der Mensch hat seine transzendente Würde verloren und stürzt in die Sphäre der geistlosen Materie. Diese Tragik ist auch auf Kirchners oder Noldes Menschendarstellungen wahrnehmbar.

Die Aussage durch die Maske hat auch einen anderen Weg im 19. Jahrhundert. Das prägnanteste Beispiel dafür ist Picassos „Les Femmes d'Alger (O. J.)“ (Abb. 11). Dieses Gemälde sollte ursprünglich eine Sittenpredigt unter dem Einfluß der spanischen Moralität des 17. Jahrhunderts werden. „Die Töchter der Sünde“ bringen die in die Kneipe eingekehrten Matrosen in Versuchung. Während Picasso das Bild malte, gab er die genreartige Vorstellung auf und bemühte sich, die auf die Welt wirkenden dämonischen Kräfte auszudrücken. Dazu diente als Vorbild Grecos Gemälde „Das Aufbrechen des fünften Siegels“, das er zusammen mit einem Freund, mit dem Kunsthistoriker Utrillo, entdeckte. Bezüglich der Komposition beeinflusste ihn Ingres Tonde, „Das türkische Bad“. Von dort entlehnte er die stehenden Frauenfiguren, die trotz ihrer eckigen Formen als „Aphrodite“ zu deuten sind. Die linke Seite des Bildes erinnert an Grecos Hauptmotiv. Auf der rechten Bildseite schauen zwei Maskentragende aus den zerissenen Vorhängen hervor. Das Abbild der sitzenden Gestalt von Ingres trägt ebenfalls eine Maske. Picassos Maske erinnert uns nicht an die traditionellen Formen der europäischen Kunst. Nach der Überlieferung hatte Picasso dem Rat von Matisse folgend die afrikanische Sammlung des Trocadero studiert. Er soll zur Überzeugung gekommen sein (wie der französische Kunsthistoriker Elie Faure behauptete), eine polinesische Maske drücke ihre eigene Welt besser aus als Michelangelos Werke das Weltbild der Renaissance. Zur Zeit der angstvollen Wertverluste, die eine Quelle der in Eifer geratenen Avantgardisten war, entdeckte Picasso den Dämon in der afrikanischen Kunst, die Mystik der Urreligion, den Glauben, den auch Gauguin suchte, aber nur noch „auf europäische Weise“ nachempfinden konnte. Picasso hat in den Masken die unvertilgbare Kraft des schaffenden sowie des zerstörerischen Lebens gesehen. Davon ermutigt, gestaltete er spezifisch das Antlitz seiner maskentragenden Kreaturen. Vielleicht ist die Feststellung kein Irrtum: Der Künstler ist dem Wissenschaftler vorangegangen! Picasso hat vor Freud den Dämon in den menschlichen Seelentiefen erkannt und die Urmythologie der Jungschen Archetypen-Theorie vorgeahnt. Das Bild „Les Femmes d'Alger (O. J.)“ wurde bahnbrechend. Mit seiner dramatischen Version begann die große künstlerische Umgestaltung des 20. Jahrhunderts, die den Kult der Maske allgemein machte. Die Mehrheit der Künstler hat sie als mythologischen Deutungsträger verwendet. Schöne Beispiele bieten dafür Paul Klees mehrere Werke, u. a. die „Maske“ (Abb. 12).

Es ist feststellbar, daß die Maske in der modernen Kunst an die Stelle der in den früheren Kunstetappen vorherrschenden Typus-Darstellungen trat. Diese Funktionswandlung ist vor allem so zu erklären, daß die feste Weltordnung aufhörte, die einst

die musterhaften Figuren ins Leben riefen, um in ihnen das unbezweifelte Gute und das abzulehnende Schlechte zu verkörpern. *Die Maske trägt nicht Wert, sondern Schicksal*. Darin verbirgt sich der Wunsch des Menschen nach der Welt der Transzendenz. Ein anderer Aspekt der Maske ist der Ausdruck des Rangverlustes des Persönlichkeit. Das erklärte die häufige Erscheinung der gesichtslosen Figuren in der Kunst in unseren Tagen, die „Maske“ (Abb. 13) von L. Vajda sowie in der jüngsten Vergangenheit das Bild „Metaphysik“ (Abb. 14) von Carra oder die Arbeiten von Chirico.

LITERATUR

- E. Favre*
1937. *Equivalences I*. Paris
- G. Cocciara*
1961. *L' eterno selvaggio*. Milano
- A. Gosztonyi*
1971. *Der Mensch in der modernen Malerei*. München
- J. Lavde*
1966. *Les arts de l'Afrique noire*. Paris
- Gy. Lukács*
1965. *Az esztétikum sajátága*. Budapest
- F. Fels*
1947. *S. Ensor*. Genéve
- L. Végvári*
1964. *A képzőművészeti típus és annak válsága a XX. század művészetében*. Művészettörténeti Értesítő 2. sz.
- L. Végvári*
1965. *Picasso les demoiselles d'Avignon*. Művészettörténeti Értesítő

A TÍPUS ÁTALAKULÁSA MASZKKA (Resümé)

A 12. századtól kezdve egyre nagyobb jelentőségű lett a természethű ábrázolás. Ez a tendencia elválaszthatatlan a személyiség fontosságának növekedésétől. Ez időben nagy számban készültek síremlékek, melyeken az elhunyt hitelességre törekvő portréja látható. A személyiségi sajátosságok megragadásának igénye magával vonzotta a jellem, az érték felmutatásának gondját. Így formálódott ki a mintaszerű példaképnek tekinthető személyiségek megformálásának a szándéka. Ez a törekvés a késő román, majd a gótikus művészet épületplasztikájában teljesebbé válik. Létrejön a személyiségben megnyilvánuló általános értéknek, illetve büntől eltorzított embernek a figurája: vagyis a keresztény művészet típusainak rendszere. A román kor egyik legfontosabb témája a pszichomachia, a lélekért való küzdelem, fokozatosan a jó és a rossz jellemek konfliktusává alakult. Ugyanakkor a pszichomachia a kor igényeinek megfelelően a hétköznapi élet jeleneinek ábrázolásává transzponálódott. A bibliai jelenetek ábrázolásánál arra törekedtek a megrendelő és az akaratuk szerint tevékenykedő művészek, hogy a morális konfliktusokat életképszerűen, a hétköznapi eseményeihez hasonló módon jelenítsék meg. Ebben a vonatkozásban kiemelkedő jelentősége van *Giottonak*. Fő művében, a padovai Arena kápolna freskóin, pl. a Júdás-csók megjelenítésében az igény mintaszerűen megoldott.

Ebben a szellemben dolgoztak a 15. század flamand mesterei. Különösen megragadó példa *Hieronymus Bosch* Krisztus megcsúfolása, mely az ártatlan áldozat és a gonosz jellemek agresszivitását konfrontálja.

Évszázadokon uralkodott ez a tendencia a művészetben. Különös jelentősége van a téma szempontjából *Tizianonak*, a jellemábrázolás nagy mesterének.

A barokk művészetben azonban egyre nagyobb jelentőségre tett szert az autonóm személyiség ábrázolása. Ennek következtében a személyiségben általánosított társadalmi érték veszített jelentőségéből. Az impresszionista művészetben az emberábrázolás célja az egyén pillanatnyi vizuális állapotára redukálódott: a művész lemondott a modell minősítéséről. Az egyén fontosságának tagadása: az impresszionizmus ellenhatásaként következett be: a művészek a semleges általánosítást, személyiséget és az értéket tagadó maszkok ábrázolására váltottak át. A maszk olyan állapotjelző, mely minden szubjektív elemet és mindenfajta minősítést kiküszöböl. A maszk a XX. század művészetének előkészítőiben, *Ensor* és *Munch* festészetében jelentés nélküli emberképpé egyszerűsödött. Így vált a maszk a legújabb kor értékvesztésének szimbólumává.

(Ez a tanulmány a Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. kötetében közölt munka továbbfejlesztése.)

Végyári Lajos

EGY 18. SZÁZADI IMASZŐNYEG VIZSGÁLATA ÉS RESTAURÁLÁSA

BAKÓ ADÁMNÉ

A Herman Ottó Múzeum 1990-ben a tervek szerint megnyitja felújított állandó kiállítását. A kiállításban szerepeltet több újonnan restaurált tárgyat, többek között azt a nemzetközileg is jelentős szőnyegművészeti és történeti értékeket hordozó imaszőnyeget, melynek restaurálásáról beszámolok. A szőnyeg restaurálásának kettős célja volt: a tárgy jövő számára történő megmentése és esztétikus kiállítási tárgy létrehozása.

A tárgy története és jellemzése

A restaurálásra került szőnyeg az Avasi Református Egyháztól került a miskolci Herman Ottó Múzeum tulajdonába, illetve az akkor Borsod Miskolci Múzeum elnevezésű jogelődhez.

A 18. századi török szőnyegművészet emlékei nagy számban maradtak fenn Magyarországon. A kereskedelmi úton elsősorban Erdélybe került, főleg török és perzsa szőnyegek királyi és fejedelmi udvarok luxusigényeit elégítették ki. Sajnos, a könnyen rongálódó alapanyagból adódóan igen sok értékes szőnyeg elhasználódott, az idő maraléka lett, vagy háborúk áldozatául esett.¹

A 16–18. században kisszámú import szőnyeg adományozás útján egyházakhoz került, ezek a szőnyegek a templomok falain, asztalain, bútorzatán jó állapotban maradtak. A protestáns Erdély törökkel való jó kapcsolatának köszönhető, hogy itt több szőnyeg maradt meg, mint az ország más részein. A református, evangélikus és unitárius egyházak nagy szerepet játszottak a szőnyegek megőrzésében és ezzel jelentős szolgálatot tettek a szőnyegművészet emlékeinek átörökítésében.

A templomok szőnyegeiről, azok számáról a templomok inventáriumai alapján készült feljegyzésekből értesülünk. Takács Béla Borsod megyei 17–18. századi levéltári anyag alapján készített kimutatást a megye területén lévő templomokban fellelhető szőnyegekről. Ebből tudjuk, hogy Borsod megye 147 református templomának 247 szőnyegéről maradt korabeli feljegyzés. Néhol a szőnyeg készítési helyét is feljegyezték. Ezek a szőnyegek sajnos mind eltűntek. A megyében csupán Miskolcon maradt meg négy török szőnyeg ezeknek viszont nincs írásos nyoma.²

A négy szőnyeg az avasi református templomot díszítette. Kettő 17., egy 18. századi imaszőnyeg, egy pedig 19. századi medalionos török szőnyeg. A szőnyegekről nincs hiteles adat, csak az egyik felirata tudósít arról, hogy ezt a darabot a templom úrasztalának leterítésére 1727-ben a szabó céh ajándékozta az egyháznak.

1. *Batári Ferenc*: Az avasi református templom szőnyegei. HOM Évk. XVII–XVIII. (1979) 115.

2. *Takács Béla*: Borsodi református templomok régi szőnyegei. HOM Évk. VII. (1968) 127.

1. kép. A múzeumnak ajándékozott szőnyeg a restaurálás előtt

2. kép. A szőnyeg restaurálás előtti állapota

1914-ben az Iparművészeti Múzeum – Magyarországon azóta is egyedülálló – kiállításon mutatta be azt a 358 darab török szőnyeget, melyek között a három úgynevezett „avasí szőnyeg” is szerepelt.³ A kiállítás után 1915-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége a három ima- és egy medailonos szőnyeget 200 koronáért az egyháztól megvásárolta és mint állami letétet a Borsod Miskolci Múzeumnak adta át.⁴

A szabó céh ajándékként a templomnak, illetve később a múzeumnak ajándékozott 1727-es datált (1–2. kép) szőnyeget restauráltam 1987–1988 folyamán. 1989 nyarán Pécsen fedeztem fel Jakováli Hasszán Pasa Dzsámijában a bejárattól jobbra a földre terítve a fentiekben leírt szőnyeg pontos mását, a végekbe hímezett feliratok nélkül. A pécsi szőnyegről eddig tudomásom szerint a szakirodalom nem tett említést.

Batári Ferenc 1979-ben tett megállapítása alapján tudjuk, hogy a miskolci szőnyeg Gördesz vagy Malesz imaszőnyeg, anatóliai, a 18. század elejéről.

A szőnyeg vizsgálata

A restaurálás kezdetét minden esetben megelőzi a szőnyeg jellemző adatainak rögzítése, mert ezzel a munkával további kutatásokat, esetleges új megállapításokat segítünk. Szerkezeti analízist kell végezni a szőnyeg készítésekor felhasznált anyagok, technikák fizikai-kémiai elemzésével. Az analízist igen figyelmesen, körültekintően precízen kell végrehajtani, mert megállapításai a szőnyeg korjelzőjéül szolgálhatnak, árulkodnak a készítés helyéről, és gyakorlott szakember sok fontos adatot olvashat ki egy-egy apró megjegyzésből. Az analízisnek a szőnyeg anyagára vonatkozó szemlélődés alapján történt megállapításai kémiai vizsgálatok során nyernek igazolást vagy cáfolatot.

Az általam vizsgált szőnyeg szerkezetének analízise néhány kiegészítő megjegyzéssel a következő:

1. Láncfonal anyaga: gyapjú (sárgászöld)

2. Láncfonal sodrata: $\frac{Z}{Z} s = 2 Z S$ sodrat

3. Vetülékfonal anyaga: gyapjú (narancs színű)

4. Vetülékfonal sodrata: 1 Z sodrat

5. A sorok száma: (csomók közötti leszövött sorok) kétsoros

6. Láncfonal állása: minden második láncfonal megemelt, ez restaurálás közben a kiegészítés folyamán derült ki.

7. Oldalszélek eldolgozása, anyaga, technikája: három láncfonal szélességében beszövés, igen ritkán alkalmazott technikával. A szélbeszövés anyaga szintén gyapjú, de a lánc gyapjúnak csak fele a szál, így ennek sodrata is 1 Z.

8. Végek eldolgozása: 6 cm széles leszövés, ebbe hímeztek a feliratot, a láncfonalak végei a leszövött szél után szabadon lógnak, sok szálát kettesével, hármasával összefogtak, és hármasfonatot készítettek belőle, vagy néhol csak jól összetekerték.

9. Csomózás fajtája: szimmetrikus gördesz csomó.

10. Csomó anyaga: gyapjú

11. Csomó sodrata: 2 Z (2 Z összefogva)

12. Csomó vízszintes és függőleges száma 1 dm²/csomó: több helyen mért átlagot véve: 980 csomó/dm²

3. *Bartók Imre*: A keleti szőnyegek hazánkban. *Művészettörténeti Értesítő* XIX. (1970) 2. szám 148.

4. *Batári* i. m. 116.

13. Funkciója: templomi asztal letakarására szolgált, később különböző kiállítási körülmények között, kiállításokon szerepelt.

14. Kora: Feltehetően a 18. század eleje, 1727-es évek körül. Nem tudni, hogy a szélekbe került hímzést a szőnyeg elkészítése mennyi idővel előzte meg.

15. A betűk: Feltehetően selyem alapanyagúak, bár a felületük mindenhol nagyon roncsolódott.

16. Betűk selymének sodrata 1 S sodrat

17. Betűk technikája: Láncöltéssel készült felváltva írott és nyomott betűk, közöttük kis virágminta a szóközi elválasztó.

18. A szőnyeg teljes mérete (a lebegő végek is) 123,5x152 cm

19. Színeinek felsorolása mennyiségük szerint: vörös, narancs, zöldessárga, sötétbarna, sötétkék, tojáshéjszínű, nyersfehér, sárga

20. A szőnyeg ornamentikája: középmezéjében az imaszőnyegre jellemző lépcsőzetes záródású piros imafülke, melynek oromzatáról jobbra kék, balra sárga mezőben két sarló alakú levél között szegfű. A bordűr sárga alapú fő sávjában úgynevezett „Herati” mustra, két vége a leszövő szélén drapp selyemmel behímzett felirattal; fent: Az Ur asztalára készített szőnyeg, lent: A B.N. Szabó Czéh ajándéka 1727.

A restaurálás gondos tervezés alapján valósul meg, mely tervezés régi és új szakmai előírások (gyakorlatok) szintéziséből jön létre, mindig az adott tárgy sajátosságait szem előtt tartva. Munkám menetét én is megterveztem és munkám során ehhez igazodtam. A restaurálás menetében első és elengedhetetlen feladat a mindent dokumentáló fotózás. Állapotfelmérés és restaurálás alatt és annak befejeztével fekete-fehér, színes képeket, diákat, mikrofelvételeket, illetve a szemléltetéshez szükséges rajzokat készítettem. Restaurálás előtt, függesztett állapotban készültek felvételek, majd lefektetve, igen részletes, a hiányokat jól dokumentáló mikrofotók készültek. A kiinduló makrofotókról fénymásolatot készítettem, melynek segítségével, egyszerű jelzőrendszer alkalmazásával be lehetett rajzolni a folytonossági hiányokat, csomók alatti lánc- és vetülékszakadásokat és a szennyeződéses foltokat. A munkámat segítő dokumentációs anyagot a restaurátorműhelyben megőrzöm.

A többféle dokumentálás után mintákat vettem és elvégeztem az anyag- és színezékanalízist. Felületi tisztítás után a szőnyegnek különböző színű fonalaiból analízishez igen kicsi mennyiséget vettem ki, kémcsőbe tettem, megfelelő jelzésekkel elláttam. A szőnyeg anyagára, színezékeire vonatkozó kémiai analízis eredményének fontos szerepe lehet, utalhat a szőnyeg származási helyére, korára, segítheti a kutatót és restaurátort egyaránt. Az analízis eredménye eligazít a megfelelő tisztító-, konzerváló szerek és kiegészítő anyagok kiválasztásában.

Elemizál-vizsgálatot három módon végeztem: égetési próbával, kémiai módszerrel és mikroszkopikus meghatározásával.⁵ Égetési próba az első, minden további vizsgálat mindig ezt hivatott igazolni. Feltételeztem, hogy a szőnyeghez felhasznált minden anyag állati eredetű, fehérje alapú gyapjú. Erre kerestem először igazolást égetési próbával. Az égetési próbát azért is szükséges volt elvégezni, mert az eredménytől függően kell a későbbi mikroszkopikus vizsgálathoz a vizsgálandó szálak beágyazó anyagát megválasztani. Az égetési próbát minden vett mintán elvégeztem, eredményük egységes: égett haj-, csont- vagy bőrszag, igen kevés hamu, a hamu színe fekete. (Egy szál esetében az égetési próba eltérést mutatott, ezzel a gyapjú teljes vizsgálatának lezárása után foglalkozom.)

A kilenc, gyapjúnak bizonyult mintámat ezután kémiaiilag vizsgáltam.⁶ A minták oldódtak lúgos ólomacetát-oldatban, nem oldódtak réz-glicerinnoldatban. Ez azt igazol-

5. Szentpály-Szentpálné: Textiliák kémiai vizsgálata. Budapest, 1963. 11.

6. Szentpály-Szentpálné i. m. 21.

ta, hogy a vizsgált anyagok gyapjúk. A kilencből három mintát használtam fel a mikroszkópi vizsgálatához.

A mikroszkópi⁷ felvételek a következőképpen készültek: mikroszkóp adatai: ZEISS, AMPLIVAL, POLARIZÁCIÓS: Fuji műfénydia, 19 dines film, 25-ös objektív, keresztezett nikolak, pol. anal + 1,8 blende. A gyapjú mikroszkópi képéről tudjuk, hogy hosszanti képe egymást átfedő pikkelyeket mutat, göndör alfa hélix szerkezete van, hajhoz, szőrhöz képest is vékonyabb, egyenesebb, egy vagy több molekulája van legbelül. Keresztirányú képe: kis vagy nagy medula, ha van.

Az égetési próba és a kémiai elővizsgálat eredménye alapján a mikroszkópi beágyázáshoz klorálhidrátot használtam, mivel az a gyapjú pikkelyei közé jól behatol, azokat kissé felemeli, a kép jellegzetesebb lesz. A minták vizsgálatának eredménye a mikroszkópi felvételekről készült képeken láthatóan gyapjú.

A szőnyeg két végébe hímzett betűk első látásra más minőségűnek tűntek, mint a többi fonal. Feltehetően selyem, bár felülete igen roncsolódott. A vett mintát megvizsgáltam. A selyem égetési próbájának eredménye mindenben megegyezik a gyapjú égetési eredményeivel, csak mivel itt nincs jelen kén, nem kíséri az égést kellemetlen szag. Égetési próba után itt is elvégeztem a kémiai⁸ anyagvizsgálatot. A minta tömény sósavban oldódott, 10%-os forró NaOH-ban is. A vizsgált anyag ezek alapján selyem. Ezt igazolta a mikroszkópi⁹ vizsgálat is. A selyemminta vizsgálatához a mikroszkóp és a felhasznált film adatai azonosak a gyapjúminták vizsgálatakor használtakéval. A selyem mikroszkópi képéről tudjuk, hogy hosszanti képe finom, hosszú szál, néha kettő, szericin ragasztóréteggel összeragasztva; keresztmetszeti képe pedig háromszög lekerekített sarkakkal. Beágyázáshoz ebben az esetben, feltehetően selyemről lévén szó, vízglicerin = 1:1 beágyazó anyagot használtam. A vizsgálat eredményeként a minta a selyem hosszanti képét mutatja.

A szőnyeghez felhasznált anyagok megvizsgálása után a felhasznált anyag színezékeit is megvizsgáltam. A szőnyeg színezékeinek vizsgálatához kémiai analízist¹⁰ végeztem. A színezékelemzéshez átlag 2 mm nagyságú fonalat használtam fel, 1–10-ig sorszámozva a mintákat. Először indigókimutatást végeztem nedves analitikai módszerrel. A 4-5 mintát félmikro kémcsőbe tettem, hozzáadtam 3 csepp NaOH-oldatot (3 szemcsepp deszt. vízben oldva); 3 csepp nátriumditionitot ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_4$)-oldatot (egy vegyszerkanálnyi nátriumditionitot oldva 3 ml deszt. vízben). A félmikro kémcsőben levő oldatot lassan, óvatosan melegítettem, lehűlés után 2 csepp etilacetátot adtam a sárga oldathoz és jól összeráztam. Néhány másodpercen belül a felső etilacetátos fázis mind a két vizsgált minta esetében megkékült, ezért az indigóteszt eredményeként a kék színezékre indigófestést fogadtam el.

A többi szín esetében vékonyréteg-kromatográfiás analitikai módszert alkalmaztam, melyet a tizből megmaradt nyolc minta előkészítésével végeztem. Mind a meghatározandó mintákat, mind az összehasonlító anyagot egy csepp 10%-os sósavval forrón kezeltem. Erre a színezett anyagok esetében azért volt szükség, hogy a feltételezhetően jelenlévő pác fémionjai és a színezék közötti kémiai kötést megbontsam. Az összehasonlító anyagként használt növényi drogoknál a savas kezelés a színezék leválasztását szolgálja glükozidos formájában. Ezután a még forró oldathoz 2-3 csepp metanolt adtam.

7. Boros Anna–Laki Lászlóné: *Textilkémia*. Budapest, 1980. 73.

8. Szentpály–Szentpályné i. m. 26.

9. Boros–Laki i. m. 73.

10. Hofenk de Graaff, J.: A simple method for the Indification of Indigo Studes in Conservation 19/1974. 54–55.

Az előkészítés után következett az oldat felvitele a vékonyrétegre: a réteg két oldalát 1 mm szélesen eltávolítottam, hogy kiküszöböljem az oldalakon esetleg fellépő hátrányos kapilláris-aktivitást. A réteg aljától számított 2 cm magasságban kb. 8 mm-es távolságban bejelöltem a pontok helyét. Kb. 3 mikrolitert vittem föl az oldatokból, vékony kapilláris segítségével.

A fenti módon előkészített réteget kifejlesztettem. A kromatogram kifejlesztése a következőképpen zajlott: az előkészített réteget kifejlesztő edénybe helyeztem, amelybe előzőleg 1 cm magasan öntöttem megfelelő oldószer elegyet. A kapilláris erők hatására az oldószer felszívódott a rétegben, magával víve a színezékeket. Az oldószerben való oldhatóságuktól és a réteghez kötődő adszorpciós tulajdonságuktól függően egyes színezékek gyorsabban, mások pedig lassabban haladnak a rétegen. Mikor az oldószer elérte a réteg felső szintje alatti 1 cm távolságot, a kifejlesztést megállítottam, a kiemelt réteget megszáritottam. Következett a foltok előhívása, a természetes színezékek foltjait ugyanis nehéz nappali fényben vizsgálni. Az előhíváshoz olyan oldattal permeteztem be a réteget, amely a foltokat ultraibolya fényre érzékenyé teszi. Ezután a foltokat UV/350 nm fényben lehet tanulmányozni.

A) Az antrakínon kémiai szerkezetű és más piros (narancstól barnáig) színezékek kimutatására szolgáló kromatográfiai körülmények:¹¹ adszorbens réteg: cellulóz-acetát

*A szőnyegek készítésekor felhasznált szálak
színezékvizsgálatának eredményei*

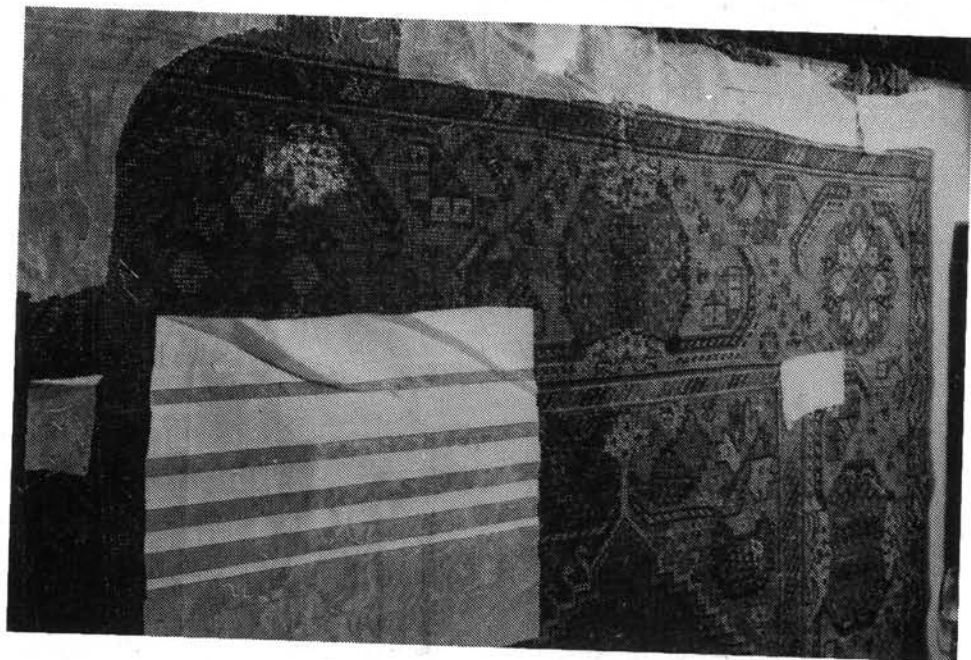
Vizsgált minta száma	Minta felhasználás szerinti neve	A minta színe	A vizsgálat módja neve	A felhasznált színező anyag neve	Feltételezhető színezési eljárás
1.	csomó	vörös	rétegekromatográfia	festőbuzér	pác színezési eljárás
2.	csomó	kopott sárga	rétegekromatográfia	festőbuzér	pác színezési eljárás
3.	csomó	sötétbarna	rétegekromatográfia	perzsabogyó	pác színezési eljárás
4.	csomó	világoskék	indigópróba nedves analitikai módszer	indigó	csáva színezési eljárás
5.	csomó	sötétkék	indigópróba nedves analitikai módszer	indigó	csáva színezési eljárás
6.	csomó	téglapiros	rétegekromatográfia	festőbuzér	pác színezési eljárás
7.	lánc	sárga	nincs színezék		
8.	vetülék	narancs	rétegekromatográfia	festőbuzér	pác színezési eljárás
9.	betűk selyme	fehér	nincs színezék	-	-
10.	csomó	fehér	nincs színezék	-	-

Megjegyzés: Csáva eljárással indigó színezést csak a XIX. századig készítettek, így ez kizárja a szőnyeg XIX. századi készítését. Ha nincs ez a szőnyeg datálva, a színezékvizsgálat során egyértelmű utalást kapunk arra, hogy mikortól nem készülhetett a szőnyeg.

11. Hofenk de Graaff, J.: On the occuranc of red dyestuff in textile materials from period 1450-1600 ICOM Meeting 1972. Madrid 35.

3. kép. A gyenge megtartású részek megerősítése tüllel

4. kép. A tüllel megerősített részletek

300 Ac-10 (Mackery-Nagel). Kifejlesztő oldószerkegy: etilacetát:tetrahidrofurán:víz = 6:35:45. Előhívásd 0,5 M alkoholos kálium-hidroxid (KOH) + UV/350 nm. Felvitt anyagok: Összehasonlító anyagból: 1. alizarin, 2. purpurin, 3. xanthopurpurin, 4. festőbuzér (*Rubia tinctorum*), 5. kosenil (*Coccus cacti*), 6. kermesz (*Coccus ilicis*), 7. lack-dye, 8. brazilfa (*Caesalpinia sappan*).

B) Flavonoidok és más természetes sárga (sárgától barnáig) színezékek kimutatására szolgáló kromatográfiás körülmények:¹² adszorbens réteg: Kieselgel 60 (MERCK). Kifejlesztő oldószerkegy: kloroform:etil-ecetát: metil-etil-eton:hangyasav = 15:5:3:1. Előhívás 1%-os alkoholos Naturstoff-reagens (2-amino-difenil-borát) + UV 350 nm. Felvitt anyagok: összehasonlító oldatként: 1. rezeda (*Reseda luteola*), 2. Fistein (*Cserszömörce*, *Rhus cotinus*), 3. Perzsabogyó (*Rhamnus catharticus*).

Az elvégzett kromatográfiai vizsgálat kiértékelése: az ismeretlen színezékek foltjainak színét, rétegen való elhelyezkedését hasonlítottam össze az ismertekével. A retenció faktor értékének kiszámítása úgy történt, hogy a start és a frontvonal közötti távolságot elosztottam a startvonal és a folt közötti távolsággal. Az eredményt, hogy melyik színt milyen színezéssel érték el, a 3. táblázat mutatja.

Állapotfelmérés

A fotózás és a szerkezeti analízis mellett írásos állapotfelmérést készítettem, mely szerint a szőnyeg egyenletesen, erősen kopott, a tükör jobb felső sarkában két lyuk van. A végekbe hímzett feliratok igen hiányosak, foszlottak, a felületük roncsolódott. A mihráiban több, tintafoltnak tűnő szennyeződés. A szőnyeg több kiállításon szerepelt, ennek következtében poros, tapadós a felülete, fakók a színei, fénytelen az egész szőnyeg. A végekben lévő feliratok között több kisebb-nagyobb rozsdafoltszerű elszíneződés van, sok helyen az elszíneződés közepe, mint egy rozsdafolt, kipergett. Sok a csomóhiányosság, kopás, illetve szakadás következtében. A lánc- és vetülékfonal sok helyen megpattant. Sok a folytonossági hiány. Szélén a három lánc igen sűrűn megpattozott vagy teljesen beszakadt. A szőnyeg középvonala alatt hosszában, megmagyarázhatatlan okból 4-5 vetüléknyi szélességben, teljes hosszában elszakadtak a láncfonalak, ezért a vetülék hurkaserűen magasan kiemelkedik a szőnyeg síkjából. Összesítve: a szőnyeg állapota igen elhanyagolt, megrongálódott, elszennyeződött. A szennyeződések szinte minden fajtája fellelhető, így: zsírok, pigmentek (szilárd részecskék), por, korom, növényi festékek, vízben oldódó anyagok. Hátoldala vászonnal van bélelve, a bélésen szétfoszlott a bujtató, mely felfüggesztésül szolgált. A tárgy igen gyenge megtartású (3-4. kép), ez meghatározza a tisztítás, konzerválás, restaurálás módját, kíméletes munkavégzést követel.

Tisztítás

Megfelelő előkészületek, dokumentálás után kezdetét vehette a több fázisban történő tisztítás, melynek első lépése a felületi tisztítás, illetve a portalanítás. A szakadt, hiányos, foszlott részeket két túll közé varrtam, ezek a túllök a nedves tisztítás alatt is rájta maradtak a szőnyegen a további megrongálódás kivédésére. A portalaní-

12. Hofenk de Graaff, J.: Analysis of flovonoids in natural yellow dyestuffs occurring in aient textiles ICOM Meeting 1978. Zagreb 15.

tást kis teljesítményű porszívóval végeztem úgy, hogy a szívófejre túllt helyeztem, hogy a szívással az esetleges lazán illeszkedő csomókat ne bontsam tovább.

A felületi tisztítást nedves tisztítás követte. A szőnyeg állapotfelmérése alapján a nedves tisztítást lehetségesnek és szükségesnek ítélt meg. A nedves tisztításnak vannak előnyei és hátrányai is. Előny, hogy nedvesség hatására a gyapjú hajlékonysága, puhasága nő, viszont a rostok gyengülnek. Igen nagy a gyapjú vízfelvevő képessége (saját súlyának 50-60%-át képes magába szívni), ez a hosszabb áztatásra levérző színezékek miatt gondot jelenthet. Igen gyors, hatásos víztávolítást kell a nedves tisztítás során alkalmazni. Előny, hogy a vízben oldódó szennyeződések mosás útján eltávoloznak, nagymértékben javítva a szőnyeg esztétikai megjelenését.

A nedves tisztítás elvégzése előtt színtartóssági próbát kell végezni. A színtartóssági próbát a felületi pH-mérés előzte meg, melynek eredménye 5,4 pH-érték, 7 pH alatti, tehát savas a szőnyeg felületének kémhatása. A felületi pH-mérés azért szükséges, hogy a megfelelő kémhatású mosóoldatot tudjam alkalmazni. A felületi kémhatás mérése után elvégeztem a színtartóssági próbát. Először Hostapon (anionos felületaktív anyag) desztillált vízzel készített 5%-os oldatával végeztem, melynek kémhatása semleges volt. A mintát fehér vászon alapra helyeztem, megcseppentettem az oldattal, majd üveglemezekkel alaposan leprésem. Amennyiben az alsó, fehér alap rövid időn belül megszíneződik, az alkalmazott mosóoldatban levérzés várható. A piros szín 2-3 perc után levérzett, de hasonló eredményt adott a 2%-os Hostaponos oldat is. Végül a 0,02%-os Prevocell (nem ionos felületaktív anyag) tartalmú mosóoldat bizonyult alkalmazásnak, ebben egyik vizsgált minta sem vérzett le.

A nedves tisztításhoz mosófürdőt¹³ alkalmaztam, melynek *összetétele*: felületaktív mosóanyag: Prevocell, visszaüledés-gátló: CMC (karboxi-metil-cellulóz nátriumsója), mosófürdő folyadék: lágyított víz, koncentráció: Prevocell 1 g/l + 0,05 g/CMC Na-sója, lágyított vízben elkészítve. 1 g Prevocell koncentrációja ebben az esetben az a kritikus koncentráció, melynél a szőnyegnek biztos, hogy egyetlen színe sem vérzik le. A mosófürdő mennyisége egy-egy mosásnál 150-200 liter volt. A mosófolyadékot szivacs segítségével, óvatosan tunkolgtatva vittem fel a szőnyeg felületére. A szőnyeg teljes felületét nagyméretű kádban vízszintesen kifestetve átitattam. A mosás során, mely első alkalommal 5-6 percig tartott, először sárga lé jött le. Színoldalán áttisztítva az alá helyezett tüll segítségével megfordítottuk, és így is átitattuk a mosófürdővel. Ez a művelet is kb. 5-6 percig tartott. A maradék folyadékkal elárasztva, 5 perc áztatás után, 150-200 liter lágyított vízzel átöblítettük. Ezt a műveletet kétszer megismételve, másodszorra már csak hab jött le a szőnyegből, sárga lé nem. Sajnos olyan sok hab jött, feltehetően előzőleg történt szakszerűtlen tisztítás következtében, hogy a második mosás után az öblítést folyamatosan kis vízszugárral permetezve, meghatározhatatlan mennyiségű lágy vízzel 10-15 percig kellett folytatni. Ez is megerősített abban, hogy mosni kellett. A második öblítés kezdetekor először sűrű, kemény, apró szemű hab keletkezett. A habot okozó, a szőnyegben a korábbi tisztítás során bennmaradt tisztítószert szennymegkötő, elősegíti a levegő nedvességével együtt az oxigénnek és egyéb károsító anyagoknak a behatolását a textilbe, ezért teljes kimosása elengedhetetlen. Az öblítést tehát addig folytattam, míg a habzás meg nem szűnt. Ötször fordítottuk meg a szőnyeget, közben időnként nemcsak permetezve, hanem megúsztatva is próbáltuk a habot eltávolítani. Az utolsó előtti lágy vizes öblítőbe tettem a visszaüledés-gátló CMC Na-sóját.

Az utolsó öblítést szivacsos szárítás követte, így sikerült a víz nagyobb részét eltávolítani. Most már sietni kellett, mert elképzelhető, hogy egy bizonyos időn túl

13. Hofenk de Graaff, J.: The Constitution of detergens in Connection with the Cleaning of Ancient Textiles. Studio in Conservation 13. 1968. 122-141.

történt áztatás hatására az addig nem vérző színek kezdenek levérezni. Addig szárítgattam szivaccsal, hogy már vízmentes volt a tapintása. Sikertült úgy felitatni a vizet, hogy a papírvattás tunkolásakor a papírvatta izolálására nem volt szükség, nem tapadt a szőnyeghez. Keretre helyeztem a szőnyeget, melyre ritka háló volt feszítve. Ilyen helyzetben ferdén kitémasztva a keretet, négy hajszárító segítségével tovább tudtam a szárítást gyorsítani. Ezt a szárítást két órán keresztül folytattam. Ezután a szőnyeget két réteg papírvattára helyeztem, felületére pedig csak egy réteget, így bizonyos fokú párolgás biztosítva volt, viszont a vatta az esetleges nedvesebb részekenél még szívhatott magába nedvességet. Másnap reggelig így maradt a szőnyeg.

A tisztításnak látványos eredménye volt. A színek megélnkültek, a szőnyeg tapintása lágy, selymes lett. A rojtok visszanyerték színüket, fényüket, rugalmasságukat. Sajnos a szőnyegen két nagy területen tintának gyanított foltok nem tűntek el, bár kicsit meghalványodtak, de inkább csak felületükről távozott el a szennyeződés és a színük maradt.

A foltok eltávolítására több kísérletet is tettem: 1. A feltehetően tintafoltra 2%-os oxálsavat ($C_2H_2O_4 \cdot 2H_2O$) alkalmaztam, helyi csepegtetéssel, a folt eltűnt, de közömbösítéskor előjött. Az oxálsavat a tinta vastartalma miatt választottam. 2. EDTE és Selecton B2 szintén eredménytelen volt. 3. A 75%-os alkohol + 25%-os ecetsav sem volt eredményes.

A foltalanítási kísérletek következtében a szőnyeg állapota esztétikailag nem volt kielégítő, ezért a harmadik kísérlet után újra mostam az előző mosási eljárás szerint, egy mosással és kétszeri öblítéssel. A szárítást most is az előzőek szerint végeztem. A foltalanítási kísérlet csak részben sikerült. Ammóniumoldat (NH_4OH) segítségével a foltok kicsit elhalványodtak.

Teljes száradás után a szőnyeg felületét mindkét oldalon 2%-os glicerinnel oldatával permeteztem, ettől még puhább, selymesebb lett. Végül a foltalanítás ugyan nem járt teljes eredménnyel, de a nedves tisztítás eredménye igen jónak mondható, így kezdetét veheti a tényleges restaurátori munka, amely szintén több lépésben valósítható meg.

Konzerválás-restaurálás

Ahhoz, hogy a restaurálást elkezdhessem, gondoskodnom kell a megfelelő színű és anyagú kiegészítő fonalakról. A színezéshez felhasználtam a következő színezékeket: Ostalan Braun, Sandolon Scharlach NGL, Sandolon echt gelb PL, Sandolon echt blau, Sandolon echt orange, Wofalon schwarz. A felhasznált színezékek mindegyikéből törzsoldatot készítettem (1%-os törzsoldatot). A törzsoldat összetétele: 2 g porfestéket föloldottam 1 cm³ vízben, felfőztem, 2 cm³-re feltöltöttem. Tároláshoz a penészedés elkerülésére timolos oldatot öntöttem hozzá. A törzsoldat felhasználásával készítettem a színezőoldatot, minden szín eléréséhez megfelelő mennyiségben adagolva a kellő színt a törzsoldatból. Ez igen hosszadalmas, aprólékos munkafolyamat. A színezőoldat elkészítése: 1 liter víz, 2 ml 96%-os ecetsav ($C_2H_4O_2$) vagy ecet, késhegynyi nátrium-szulfát (Na_2SO_4) gläubersó. A megfestésre kerülő szövetet előre vízbe áztattam, grammra kimérve kis motringokban helyeztem a színezőoldatba, és ebbe tartottam forráspongtig, többnyire egy óra hosszán át, folytonos kevergetés közben, de mindig addig, amíg a folyadék víztiszta nem lett.

A színezéshez olyan színezéket kell alkalmazni, melynek fényállósága a várható fakulás szempontjából a kívánt értékeknek megfelel.¹⁴ Ezért minimum 5 vagy annál

14. Hofenk de Graaff, J.: A természetes színezékek fakulása fény hatására. Múzeumi Műtárgyvédelem, 12. Bp. 1983. 221.

magasabb fényállóságú színezékeket választottam: sárga 5-ös, kék 5-ös, fekete 6-os, 7-es, piros 4-es és 5-ös. A kiegészítéshez két vastagságban színeztem meg a fonalakat. A fonalak a következő fajtájúak voltak: a vékony szálak pótlására 30/2-es ipari számú fésűs birkagyapjú, nyers színű. Vastag szál pótlására 12/3-as ipari számú fésűs birkagyapjú, nyers színű. A szükséges színek: láncc pótlására sárgászöld; vetülék pótlására narancs; a csomók pótlására vörös, sárga, barna, v. kék, s. kék, téglapiros (nyersfehér/sárga). A kívánt színeket egy esetben sikerült azonnal elérni, közben mindig természetes fényenél a szőnyegen lévő színekhez kellett hasonlítani, ott a megfelelő helyen, ahová a pótlás kerül, mert a szőnyegre helyezve a festett szálát, derült ki, hogy a szín elfogadható-e vagy sem. A festési kísérletek bevált receptjei a következők: a vetülék világosvörös színének receptje: sárga 0,5%, narancs 0,1%, kék 0,05%, fekete 0,2%. A szőnyeg különböző színű hiányzó csomóinak pótlására a színezett szálak színezési receptjei: vörös (tégla, piros, lilás): narancs 0,1%, vörös 2%, kék 0,05%, fekete 0,1%; sárga: narancs 0,02%, sárga 0,2%, fekete 0,08%, barna 0,4% + barna 3 csepp, fekete 4 csepp; sötétkék: Sandolon echt blau PL 0,05%, a színezés sötét lett, de a nátrium-ditionitos színlehúzás után fakóbb, így megfelelt.

A láncc nyersfehérje az idők során besárgult, elpiszkolódott, szürkés, zöldes, sárgás, meghatározhatatlan színű lett. Ezt a színt füstösítéssel, igen kicsi fekete és sárga becsepegtetésével hosszú idő után értem el. *Téglapiros* szín: vörös 2%, fekete 0,1%, kék 0,05%, világossárga: eredetileg nyersfehér; színezése a lánccfonaléhoz hasonlóan igen sok problémát jelentett, sok időt vett igénybe, többszöri nátrium-ditionitos színlehúzás után értem el a megfelelő szintet.

Az előkészített, megfelelő anyagú és színű szálakkal elkezdhettem a hiányzó részek kiegészítését. A kiegészítést a lánccfonalak behúzásával kezdtem. A kevésbé problémás helyektől haladtam a mindig nehezebb problémát jelentő hiányosságok felé. Utoljára a két leszövött végződés teljesen szétfoszlott részeinek behúzását hagytam. A műveletet a szőnyeg hátoldalán végeztem. A kiegészítő szálát a hiányosság szélétől 5-6 csomóval beljebb bevezettem az ép szál mellett, áthidaltam a hiányosságot, a megfelelő szálnál szintén 5-6 csomón át behúztam az új lánccot. A vetülékek behúzása hasonló módon történt, csak itt már arra kellett vigyázni, hogy a meglévő lánccot megfelelő irányba keresztezem az új vetülékekkel. Igen nagy gondot jelentett a restaurálásban, hogy az egyik láncc megemelt, és szinte megbújik a mellette lévő mögött. A szőnyeg láncc- és vetülékfonalainak behúzása után, szintén igen kicsi hiányosságoktól elindulva, az eredetileg használt gördesz csomózás helyett szumák technika szükség szerinti variálásával beöltöttem az előzőleg megszövött felületet, mindenhol a megfelelő színű restauráló fonalat használva, és ezzel a megfelelő mintát kialakítva. A láncc, a vetülék és a felület beszövése után gondot jelentett a lebegő hátoldali szálak eltüntetése, a hátoldal esztétikusabbá tétele, és hogy ne okozzanak gondot a továbbiakban, ne zavarják a további munkavégzést. Ezeket a kilógó láncc- és vetülékvégeket igen vékony (szétsodrott) megfelelő színű szállal az eredeti iránynak megfelelően, az újonnan szövött láncc-, illetve vetülékhez öltöttem, ezzel a további kihúzóadásoktól is megóvtam a szálvégeket. Ezt a műveletet újabb szakirodalomban már közölt módon meg lehet spórolni, úgy hogy a szálak lebegve a hátoldalon maradnak, és a szőnyeg mozgásának, alakváltozásának eleget téve húzódnak ide-oda a kiegészítő szálak. Itt esztétikai szempontokat figyelembe véve döntöttem úgy, hogy elvarrom és megszüntetem a lebegő kiegészítéseket a hátoldalon. Végeztem ezt annak tudatában, hogy eljárásomnak technikailag előnyei és hátrányai vannak, esztétikailag viszont ez az eljárás elfogadhatóbb.

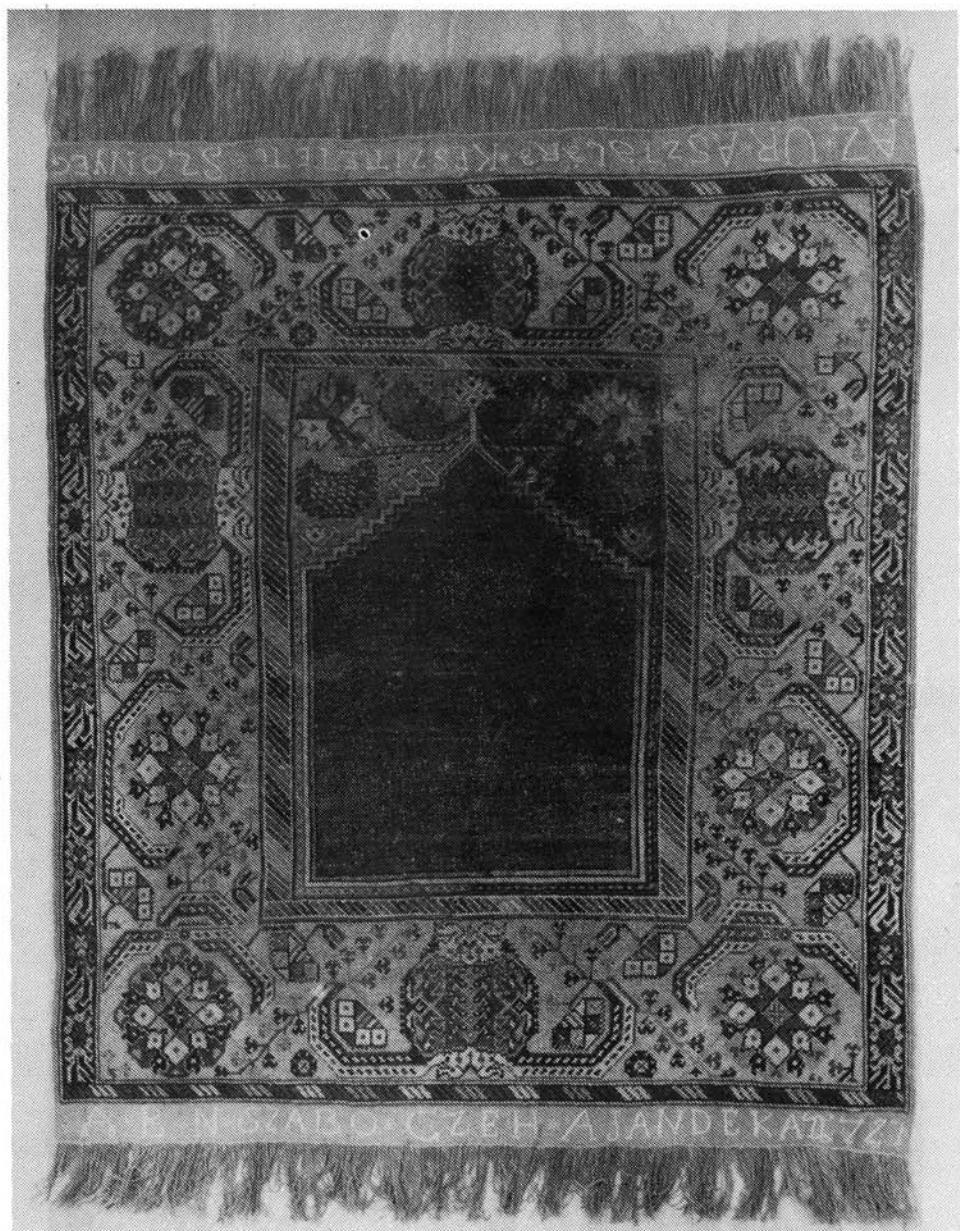
A szumák technikához igen nehéz volt a fonal vastagságát eltalálni, mert a kiegészítő szál vagy kiemelkedett a szőnyeg síkjából, vagy ha jobban szétsodortam a szálát, a szőnyeg felületén egy mélyedés keletkezett beöltés után is, esztétikailag elfogadhatat-

5. kép. A restaurált szőnyeg részlete

lan látványt nyújtott. A mihráb egyenletes színű és egyenletesen kopott csomójú felületén keletkezett két nagyobb lyuk igen sok gondot jelentett. Ezeket a lyukakat csak ötödik beöltögetési kísérletre sikerült megnyugtatóan elvégezni. A színezett fonal színe a beöltögetés után nem bizonyult jónak. A felületbe öltve az új szál egészen más színt mutatott, mint amikor csak a felülethez volt próbálva. Új fonalat kellett festeni, ez sem bizonyult jónak. Több különböző színű (tónusú) szál összefogásával sikerült csak eredményt elérni.

A szőnyeg lánc- és vetülék-, valamint szumák felületi kitöltése után a két végbe hímzett betűk pótlása következett, illetve a meglévő betűk megerősítése, olvashatóvá tétele. A fényes felületű szál pótlására először színeztem selyemfonalat, ez nem bizonyult jónak, így egy másik selyemszál (barnássárga színű) régebben színezett fehérítésével elértem a megfelelő színt. Láncöltéssel visszahímeztem a megfelelő betűket és az évszámot.

6. kép. A szőnyeg restaurált állapotban

Eredmény, javaslatok

Az anyagvizsgálatokkal együtt közel tíz hónapig tartó restaurálás során esztétikailag megfelelő, anyagát tekintve megerősített, de lágyabb, színeiben megélnélt, értékes múzeumi és kiállítási tárgy lett a restaurálás előtt kemény, rugalmatlan, hiányos és szennyes szőnyegből (5–6. kép).

Munkámban – melynek jelentős részét Budapesten a Központi Múzeumi Igazgatóság Restaurátor Osztályának textil laboratóriumában végeztem –, baráti, emberi, szakmai segítséget kaptam Tímárné Dr. Balázs Ágnesztől, Gerő Lászlónétól, Mátéffy Györktől. Segítségükért ezúton mondok köszönetet. A fotók, dokumentációk elkészítésében Mátéffy Györk és Földessy Péter voltak segítségemre.

Ahhoz, hogy az elvégzett munkának minél hosszabb ideig látható eredménye legyen, elengedhetetlen a megfelelő klimatikus viszonyok biztosítása. Textilről lévén szó és mert más szerves anyagból készült tárggyal közös teremben lesz kiállítva, 50–65%-os páratartalom javasolt. Maximálisan 500 lux, de ha mód van rá, 150–500 lux közötti megvilágítás volna kívánatos, valamint a megvilágítás időtartamának minimálisra csökkentése. Falra helyezés esetén a faltól 1–2 cm távolságra kell kitarítani. Ilyen körülmények között meghosszabbítható a tárgy életének időtartama.

UNTERSUCHUNG UND RESTAURIERUNG EINES BETTEPICHERS AUS DEM 18. JAHRHUNDERT

Besagter Teppich kann als repräsentantes Exemplar der türkischen Teppichkunst aus dem 18. Jahrhundert angesehen werden. Von der reformierten Kirche zu Avas gelangte er in den Besitz des Herman Ottó-Museums zu Miskolc. Zu Beginn der Restaurierungsarbeiten war der Teppich zerschlagen, fadenscheinig, mangelhaft, geflickt und verschmutzt; die Inschriften, die in die Webekante gestickt waren, waren unleserlich. Zur Ornamentik: im Mittelfeld ist die für Bettepiche so charakteristische, sich stufenweise schliessende Betnische zu sehen, von ihrem Giebel aus sind rechts auf einer blauen und links auf einer gelben Fläche zwischen zwei sichelförmigen Blättern Nelken zu sehen. Die Bordüre ist im Grundton gelb, in ihrem Hauptstreifen befindet sich das sogenannte „Herati“-Muster. Die Inschrift in den Webekanten oben: Teppich für den Tisch des Herrn und unten: A.B.N. Geschenk der Schneiderzunft 1727.

Der Restaurierung ging eine Reihe von einander bestärkenden, physikalischen und chemischen Stoffuntersuchungen voraus. Diese Untersuchungen dienten dazu, die entsprechenden Materialien und Methoden für die Reinigung und die Vervollständigung auszuwählen. Jede einzelne Phase dieser Untersuchungen war von einer Dokumentation in Schrift, Zeichnung und Foto begleitet. Die Ausbesserung erfolgte dann mit Wollfäden, die in ihrer Stärke, ihrer Färbung und Beschaffenheit den ursprünglichen Fäden entsprachen, sowie unter Anwendung von Stichen nach der ursprünglichen Technik. Abweichungen traten allein bei der Verknotung auf, wo statt des Gördes-Knotens die Sumak-Technik angewendet wurde, und zwar wegen der Oberflächen-Abgenutztheit der Knoten am Teppich. Im Ergebnis der Restaurierung erhielten wir einen schönen, ästhetisch anzusehenden Teppich, ein ausstellungsreifes Textil.

Bakó Ádámné

HITRŐL ÉS EVOLÚCIÓRÓL A 20. SZÁZAD VÉGÉN

SZILAS A. PÁL

Életterünk, a Föld. Az embert körülvevő közvetlen és távoli környezet állandóan változik. Földi változásokról tanúskodnak az egymástól szétváló és vándorló kontinensek, vulkánok létrehozta hegyek keletkezése, homokká morzsolódó hegyek eltűnése. Ezt mutatja tavak, beltengerek keletkezése, majd feltöltődése és szárazföldi síksággá, vegetációval borított rétté válása.

A Föld keletkezését mintegy 4,5 milliárd évvel ezelőttre becsülik a szakemberek. Az első ismert szerves élőlénymaradványok, algák, 3-4 milliárd esztendősek. A szerves élet fejlődése azóta jól követhető a korban egymás után következő földtani rétegekben. A Földünket körülvevő kozmosz is változik. Az űrszondák fényképei a Marson vulkánok működését és árvizek nyomait mutatják. A csillagászok a kozmosz tágulását észlelik. Minden, ami létezik, mozog és változik. A változás iránya gyakran már egyértelműen meghatározható, homályban elsősorban a kezdet és a vég rejtőzik.

A teremtés és a teremtő. Földünk a kozmosznak méreteiben jelentéktelen, de a szerves fejlődés szintje tekintetében kiemelkedő tagja, része. A Biblia szerint a Földközpontos világot Isten hat nap alatt teremtette. Ha ezt az állítást a ma embere már csak szimbolikusként, naivnak is tartja, alig lehet józan ésszel azt szembeállítani, hogy a passzív ősközeg a semmiből, „önmagától” keletkezett. A teremtés létrehozott egy őszubsztanciát (anyag és energia?), amely feltehetően lényegesen homogénebb szerkezetű volt, mint mai világunk, és olyan törvényszerűségeket, amelyek a változások végtelennek látszó sorozatát indították el.

A teremtés teremtőt feltételez. Az őanyagot és az évmilliárdokon keresztül fennmaradó őenergiát teremtő és az abban végbemenő változások törvényszerűségeit létrehozó Valakit, Istent, nem lehet emberi tapasztalaton alapuló fogalmakkal, mondatokkal definiálni. A teremtő léte és az isteni teremtés szempontjából azonban lényegtelen, hogy földi világunk keletkezése nem szó szerint a Bibliában leírt módon ment végbe; hogy az elmúlt évtizedek meteoritvizsgálatai azt mutatják, hogy nemcsak a Földön, hanem más, ma már széthullott égitestekben is létrejött a szerves fejlődés, az élet valamilyen szintje; és lehetséges, hogy a kozmosz sok-sok milliárd égitestje között számos olyan van, amelyen tudathordozó élőlény is kifejlődött. Az isteni teremtés tényét nem cáfolja az a lehetőség sem, hogy a földi szerves fejlődésre alkalmas őssejt nem itt a Földön, hanem más égitestről került hozzánk sugárnyomás-szállítással, vagy el nem égett meteorit belsejében, vagy valamikor, valahonnan idelátogatott űrhajósok tudatos „oltásának” vagy nem tudatos „fertőzésének” hatására. A kozmosz minden eleme egy összetartozó rendszer része, amelynek létét, mozgását, változásait, egymásra hatását mindenütt és mindenkor ugyanazok a törvényszerűségek határozzák meg a Teremtő szándéka, akarata szerint. Lényegtelen, hogy a földi lét fejlődésfokozatai nem teremtésnaponként, „varázsütésre” jöttek létre, hogy milliárd év telhetett el addig a

Földön, míg kialakult az az „ősleves”, amelyben a szerves élet sejtjei létrejönni és szaporodni képesek voltak; hogy ismét milliárdnyi év telt el addig, míg bonyolult sejtfeljődés eredményeként megszületett a növény- és állatvilág. És az sem változtat a teremtés tényén, hogy a tudathordozó ember a Föld eddigi léte 24 órájának utolsó percében alakult ki az erre már testileg, szervezetenként alkalmas, akkor legfejlettebb állatcsaládból.

Isten világtörvényekkel, és nem esetenkénti rendelkezésekkel irányítja a kozmikus működését. Világunk egésze, a kvarkoktól a tejutakig csodálatos alkotás, amire mindinkább rádöbbenünk, amióta a tudomány és technika lehetővé tesz egy-egy bepillantások létező társadalmi igényt elégítettek ki, azaz „magjuk jó talajba hullott”. Alapítójuknak kiemelkedő képességű embernek kellett lennie, aki koncepciójával, egyéniműködését. Világunk egésze, a kvarkoktól a tejutakig csodálatos alkotás, amire mindinkább rádöbbenünk, amióta a tudomány és technika lehetővé tesz egy-egy bepillantást. Nem csoda-e az emberi elme számára – a sok között – a DNS kettős spiráljának szerkezete és annak genetikai szerepe?

Azonnal zavarttá válna az élet logikája, ha esetenkénti beavatkozásokra épülne. A róka ragadozó, hússal él és táplálja utódait. Ha a menekülő nyulak oltalomkérését egy égi erő meghallgatná, a rókák kivésznek és a nyulak degenerálódnának. A rókák és a nyulak nemzetsége, a ragadozók és a növényevők számos fajtája, a fajok sokfélesége mégis fennmarad és továbbfejlődik. Ha az egyed „fohászkodását” az Isten nem hallgatja meg, az nem azt jelenti, hogy Isten nem létezik. Csak más, mint amilyenek az ember el tudja képzelni, emberi tulajdonságokkal felruházva.

Többszörösen is felmerülhet az elmondottak és a bibliai szó szerint vett teremtéstörténet közötti ellentét. Mi is az utóbbi lényege? A Biblia szerint az Isten megteremti a boldog és örök életre alkotott emberpárt. Egy valamit azonban megtilt nekik: almát enni a tudás fájáról. Ők a tilalmat áthágyják, s ezért Isten kiűzi őket a paradicsomból. Tettük következményei büntetésül kihatnak utódaikra is. Az Atyaisten csak akkor bocsát meg az emberiségnek, ha egyszerűen fia kiengesztelésül vállalja a kínos kereszthalált, ezzel megváltja az emberiséget.

A történet első részére lehet olyan magyarázatot adni, hogy az szimbólum, valójában nem kell ténylegesen rossz tanácsot adó, kígyóvá vált Luciferre és almára gondolni. Legyen ez „valami engedetlenség”. Az Isten bibliai reakciója azonban nem egy despota uralkodó jelleméről mintázott viselkedés? Nem ellentmondás-e, hogy a mindenható Teremtő tökéletlen emberpárt alkotott? Mindentudó és nem látta előre az emberpár rövidesen bekövetkező „működési hibáját”? Azt a hibát, amit még a tudás almájába való beleharapás előtt, tehát a naiv tudatlanság állapotában követett el? Végtelen kell, hogy legyen az Isten igazságérzete, s mégis Ő – az emberalkotó – önmagát nem, csak a teremtményt és végtelen utódait marasztalja el. S akkor bocsát csak meg, amikor tiszta lelkű és személyében teljesen ártatlan fia kínhalált vállal! Ez, a felelősséget részben vagy teljesen ártatlanokra hárító, haragvó és bosszúálló istenről alkotott kép csak torz emberi szülemény lehet. De ha ez így van, akkor ki volt Jézus és miért halt meg? Mit tett az emberiségért?

Jézus, az Isten fia. Van-e szokványos értelme annak a fogalomnak, hogy Jézus az Isten fia? Biztosan nincsen, ha egy emberi családra és annak létrejöttére gondolunk. Elgondolkodtató azonban, ha arra a kérdésre kísérelünk meg választ adni, hogy van-e egy nem ivarosn szaporodó élőlénynek gyermeke. Áttételesen igen, van. Egy baktérium utódot hoz létre, amelynek tulajdonságai megegyeznek vagy nagyon hasonlóak az övéhez, tehát van utóda, ha úgy tetszik: fia. Isten már volt, amikor más élőlény még nem létezett. Emberi értelemben fia nem lehetett. Isten a saját szubsztanciájával, energiájával, törvényszerűségeivel hozta, hozza létre a kozmoszt. Egy igen bonyolult

fejlődés vég(?)szakaszában alakult ki a több trillió molekulából felépített, tudathor-
dozó ember. Az ember testi fejlődése az elmúlt évtízezredekben gyakorlatilag meg-
szűnt, szellemi tulajdonságainak hordozószerve, agyminősége és annak teljesítőképes-
sége kivételével. Az ember fejlődése most már elsősorban szelleme fejlődésében foly-
tatódik. Minden ember az Isten teremtménye, utóda, fia. Vannak tökéletlenebb Kái-
nok és vannak tökéletesebb Ábelek. A kiemelkedő szellemű, az emberiség jövője
érdekében legtöbbet tenni tudó és akaró Ábelek közelítik meg legjobban az ideális
istenfia alakját. Ők az emberiség érdekében munkálkodó és esetenként életüket áldozó
tudósok, gondolkodók, a jobb jövő kívánalmát hirdető proféták, az isteni cél „élhar-
cos” gyermekei. Ilyen nagy hatású, kiemelkedő istengyermekek volt Jézus.

Az ő tanításában a merőben új a mindenki felé irányuló szeretet volt. A hindu
vallásban is pozitív jelentősége van a szeretetnek, de ez nem az emberiség felé irányul,
hanem a „szeretethordozó” tökéletesedését szolgálja. Izrael szent könyveinek tanításá-
ban is szerepelt a szeretet, ez azonban csak a kiválasztott nép és Isten kapcsolatára
vonatkozott. Jézus viszont arra hívta fel tanítványait, hogy mindenkit: a pogányokat,
a bűnösöket, sőt, az ellenségeiket is szeressék. Mit is jelent a szeretet?

Két szeretettípust kell megkülönböztetni. Az egyik a szív, a másik az ész szeretete.
A szív szeretete, vagy nevezzük érzelmi szeretetnek, gyakran nehezen indokolható,
esetenként kideríthetetlen gyökerű, néha logikátlan. Sokszor nehéz lenne megmonda-
ni, hogy miért szeretünk egy színt, egy ételt, egy foglalkozást; miért vagyunk szerelme-
sek éppen ebbe az asszonyba, férfibe. Van azonban egy ésszel irányítható másik szeret-
típus is, amelynek a lényege egy jónak tartott cél érdekében vállalt önzetlen tevén-
kenység és kooperáció más emberekkel, esetenként segítségnyújtás más embereknek.
Kooperáció olyanokkal, segítség olyanoknak is, akikhez – esetleg – semmi érzelmi szál
nem kapcsol. Bár igaz, hogy a kétféle szeretet nem zárja ki egymást, együtt is jelentkez-
het és egymás hatását fokozni képes. A társadalom egyedeinek egymást támogató
együttműködése óriási mértékben képes megnövelni a rendszer szinergizmusát, haté-
konyságát.

Új tanok – még a legönzertlenebbek és legközérdekűbbek is – ellenállást váltanak
ki az aktuális hatalom képviselőiből. Azokból, akik féltik pozícióikat, privilégiumaikat,
vagy ezektől függetlenül hisznek a rendszerben, amiben élnek, tevékenykednek. Az új
tanok hirdetőjének hinnie kell igazságában, hogy vállalja mindazt a nehézséget, amit
szándékai, tanítása, tettei váltanak ki. Esetenként az élete is veszélyben lehet. „Meg-
szállott”-nak kell lennie. – Számítania kell arra, hogy tanításának társadalmi eredménye,
gyümölcse az ő életében már nem biztos, hogy beérik. Önzetlennek is kell lennie. – Nem
minden igehirdetőből lesz a társadalomfejlődés szempontjából pozitív és maradandó
hatású proféta. Egyedül a Közel-Keleten mintegy 2000 vallás keletkezett. Mindegyik
mögött vallásalapítót, igehirdetőt kell feltételeznünk. Az ezek közül csak néhány
vallás lett időtálló (elsősorban a zsidó, keresztény és az iszlám), s ezekhez kapcsolódóan
csak néhány proféta neve és személyének máig is ható kisugárzása maradt meg. Nehéz
lenne kianalizálni, hogy a társadalom milyen kritériumok szerint választotta ki a fenn-
maradó vallásokat és hagyta elenyészni a többieket. (A juharfa sok ezer magja közül
is kevés fog meg.) Az azonban nagyon valószínűnek látszik, hogy a fennmaradó
vallások létező társadalmi igényt elégítettek ki, azaz „magjuk jó talajba hullott”. Alapí-
tójuknak kiemelkedő képességű embernek kellett lennie, aki koncepciójával, egyéni-
ségével, tetteivel nagy tömegekre tudott hatni. Ez a magasabbrendű szellemi élet meg-
valósulására irányuló tevékenység összhangban van a világ szerves életének korábbi
fejlődési irányával, amely állandóan újabb és tökéletesebb szervezeteket produkál. A
szellemi fejlődés ilyen pozitív szellemi impulzusok hatására nő, erősödik. Jézus is ennek
érdekében munkálkodott. Élete, működése szükségképpen konfliktushoz vezetett a
fennálló rend képviselőivel. Ő tisztában volt tetteinek várható következményeivel.

Mégis vállalta az emberiség tökéletesedése, az isteni cél megvalósítása érdekében. Jézus tehát az emberiség szellemi, erkölcsi fejlődését elősegítő, azt jelentősen meggyorsító, új és jó irányt mutató „megváltó” volt, aki meggyőződéséért a kínos halált is vállalta.

A társadalom jövője. Az emberiség történelmében nem csak „pozitív hősök”-nek jutott kiemelkedő szerep. Századunkban – sajnos – könnyű példákat találni erre. Az emberi társadalmak nagy határfokú kooperációja akkor is létrejöhet, ha egy negatív szellemi, politikai vezető a társadalomfejlődés szempontjából káros cél érdekében segíti elő, kényszeríti ki az emberek együttműködését. Hatására nő az „etikai olló” nyílása, a társadalom morális szintjének és pusztító képességének különbsége. Századunkban a fejlődés számos szellemi területen felgyorsult, a leglátványosabb talán a technika, s ezen belül is a haditechnika tudományágaiban. Az emberiség az elmúlt évtizedekben eljutott oda, hogy napok, esetleg órák alatt képes elpusztítani a Föld minden élőlényét, talán magát az egész Földet is. Nincs ma olyan földi erő – saját magán kívül –, ami ennek veszélyét el tudja hárítani. Egy emelkedett szellemű emberiség azonban képes erre. A „pozitív hősök” a társadalom fennmaradása és fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen alapelvek érvényre jutását segítik elő. Az örök szellemi értékek megbecsülését, a jó, az igaz, a szép domináló szerepének elősegítését, az etikus magatartást, a magasabbrendű közösségi életet elősegítő szabályok, normák betartását. Olyan társadalom létrehozását és fenntartását, amely megszünteti az egymást pusztítást, amely a születésekor kapott környezetörökséggel jól tud gazdálkodni, amely utódaira az övénél jobb környezetet, jobb életfeltételeket hagy örökül. Ilyen társadalom létrejöttéért áldozta Jézus is életét.

Jézus szeretetánát vagy komolyan vesszük és elősegítjük olyan emberi közösségek kialakulását, amely megálljt parancsol a gyűlölködésnek, és az ész szeretetének színergikus hatásával egyre hatásosabban építi a jövő magasabbrendű társadalmát, vagy nemtörődomséggel nézzük az etikai olló még tágabbra nyílását és hagyjuk mind jobban növekedni annak lehetőségét, hogy a Földnek szinte számtalan helyén található nukleáris rakéták meggondolatlan vagy meggondolt elindításával elpusztuljon mindaz, ami több, mint négy milliárd év alatt épült fel. A kozmosz meteorjainak szervesanyag-tartalma baljós figyelmeztetést is jelenthet. Felrobbant égítetek jelzését, talán olyanokét, ahol a romboló technika fejlődése meghaladta az istenfiú-ember szemléletének kialakulását.

Nem tudom, mi lesz velünk halálunk után. Azt hiszem, bizonyossággal más sem tudja. A kereszténység és iszlám jóéletű híveinek örök boldogságot ígér. A hindu és buddhista a túlvilági boldogságot a léthez kötődés teljes megsemmisülésében látja. Nem tudom, kinek van igaza. Nem tudom, hogy reális cél-e „valamilyen” végső boldogságot a túlvilágtól várni. Nagyon reális cél lehet azonban a „földi mennyország” felé való törekvés, amely a jelen és egyre inkább utódaink társadalmának biztosíthat boldogabb életet. Azt gondolom, hogy ez nemesen önző és egyben önzetlen cél.

S végül: lehet, hogy van túlvilági élet. Ez akkor a teremtő mindenhatóságának újabb bizonyítéka. Azé az Istené, aki a szervetlen-szerves-szellemi fejlődéslánc törvényszerűségeit létrehozta. Elképzelhető, hogy éppen azokat fogja büntetni, akik céljának megvalósítását elősegítették, és azokat jutalmazza, akik azt hátráltatták?

ÜBER GLAUBE UND EVOLUTION AM ENDE DES 20. JAHRHUNDERTES

Unser Lebensraum, die Erde. Die Menschen umgebende engere und weitere Umwelt ist in einer ständigen Umwandlung begriffen. Die Veränderungen unserer Erde werden einerseits durch das Wandern der Kontinente, die Entstehung neuer Bergketten durch vulkanische Tätigkeit und das Verschwinden von ganzen Bergen bis hin zu deren völliger Auflösung zu Sand, andererseits durch die Entstehung von Binnenseen, deren spätere Auffüllung und schließlich zu einer mit Vegetation überzogenen Ebene dokumentiert.

Die Fachleute schätzen das Alter unserer Erde auf etwa 4,5 Milliarden Jahre. Die ältesten bekannten organischen fossilen Lebewesen sind Algen, deren Alter auf 3-4 Milliarden Jahre geschätzt wird. Die Entwicklung des organischen Lebens ist uns von diesem Zeitpunkt an durch die aufeinander folgenden geologischen Schichten bekannt. Aber auch der unseren Planeten Erde umgebende Kosmos ist in Veränderung begriffen. Die Fotoaufnahmen von Raumsonden zeigen die Zeugen von Vulkanausbrüchen und Hochwassern auf dem Mars. Die Astronomen stellen die Ausdehnung des Kosmos fest. Alles, was existiert, ist in Bewegung und Veränderung begriffen. Die Richtung der Veränderungen ist oft eindeutig bestimmbar, nur Beginn und Ende von Entwicklungen liegen oft im Dunkeln.

Die Schöpfung und der Schöpfer. Unsere Erde gemessen an den Dimensionen des Kosmos unbedeutend, nimmt aber eine Sonderstellung durch das Niveau der Entwicklung organischen Lebens ein. In der Bibel steht, daß die Erde als Zentrum der Welt durch Gott in 6 Tagen erschaffen wurde. Obwohl dieser Bericht vom heutigen Menschen als symbolisch angesehen wird, ist es nüchtern betrachtet wenig glaubhaft, daß die Urmaterie aus dem Nichts, „aus sich selbst“ entstand. Die Schöpfung bildete eine Ur-Substanz (Materie und Energie?), welche wahrscheinlich von homogenerer Struktur war wie die heutige Welt und ein Energiepotential besaß, das die unendlich scheidende Reihe von Veränderungen initiierte.

Die Schöpfung setzt einen Schöpfer voraus. Jemanden, der die Urmaterie und die über Milliarden von Jahren überlieferte Urenergie und alle Veränderungen schuf, Gott, kann man nicht mit auf menschlichen Erfahrung beruhenden Begriffen und Sätzen definieren. Für die Existenz eines Schöpfers ist es aber unwichtig, ob die Erschaffung unserer Erde entsprechend dem biblischen Schöpfungsbericht vor sich ging. Meteoritenuntersuchungen der letzten Jahrzehnte zeigten, daß nicht nur auf der Erde, sondern auch auf anderen, schon zerfallenen Himmelskörpern Entwicklungen organischer Substanzen stattfanden. Ebenso ist es möglich, daß sich auch auf zahlreichen anderen der Milliarden Himmelskörper über ein Bewußtsein verfügende Lebewesen entwickelten.

Göttliche Schöpfung schließt auch die Möglichkeit nicht aus, daß die für eine organische Entwicklung auf der Erde geeigneten Vorfahren nicht hier auf dieser Erde entstanden, sondern über Strahlentransport, oder im Inneren nicht völlig verglühter Meteoriten oder aber in Form einer bewußten „Impfung“ oder unbewußten „Ansteckung“ durch von irgendwo und irgendwann die Erde besuchenden Raumfahrern hierher gelangten.

Jedes Element des Kosmos ist Glied eines zusammenhängenden Systemes, dessen Existenz, Bewegung, Veränderungen durch dieselben Gesetzmäßigkeiten nach dem Willen und den Vorstellungen des Schöpfers bestimmt wird. Es ist unwichtig, daß die Entwicklungsstufen des Erdenseins nicht nach Schöpfungstagen, als „Zauberschläge“ zustande kamen, daß hundert Millionen Jahre sicher vergehen mußten, bis auf der Erde diese „Ursuppe“ entstand, in welcher die Zellen organischen Lebens entstehen und

sich vermehren konnten, das wiederum Milliarden Jahre vergingen, bis als Ergebnis einer komplizierten Zellenentwicklung die Pflanzen- und Tierwelt auftauchte. Und es steht auch nicht im Widerspruch zur Schöpfungstatsache, daß der über ein Bewußtsein verfügende Mensch erst in den letzten Minuten der bisherigen 24-Stunden-Existenz der Erde aus der dafür organisch am geeignetsten und zu dieser Zeit am höchsten entwickelten Tierfamilie entstand.

Gott sichert das Funktionieren des Kosmos durch Weltgesetze und nicht über einzelne Eingriffe. Die Sehnsucht des in Not geratenen Menschen gebar in seiner Gedankenwelt den Gott, der auf Bitten durch einen direkten Eingriff hilft und der sogar unter Überschreitung und Aufhebung der durch ihn selbst aufgestellten Naturgesetze Wunder wirkt. Gott sichert das Funktionieren des Kosmos durch Weltgesetze und nicht durch fallweise Eingriffe. Der Kosmos, von subatomaren Teilchen bis hin zur Milchstraße ist ein wunderbares Werk, das uns immer mehr verblüffte, je weiter uns die Wissenschaft und Technik den einen oder anderen Einblick ermöglichte. Ist zum Beispiel die Struktur und genetische Rolle der DNS-Doppelspiralen nicht ein Wunder für den menschlichen Geist?

Die Verhaltensregeln des Lebens würden sofort gestört werden, wenn sie sich mit einem fallweisen Eingriff konfrontiert sähen. Der Fuchs ist ein Raubtier, ist Fleischfresser und ernährt damit seine Nachkommen. Wenn die Schutzbitte eines fliehenden Hasen durch eine Himmelskraft erhört würde, würden die Füchse aussterben und die Hasen degenerieren. Das Volk der Füchse und Hasen, die Artenvielfalt bleibt trotzdem erhalten und entwickelt sich weiter. Wenn das „Flehen“ des Einzelnen durch Gott nicht erhört wird, bedeutet dies lange noch nicht, daß Gott nicht existiert. Nur eben anders, wie sich dies der Mensch oft unter Übertragung von menschlichen Eigenschaften vorstellt.

Immerwieder kann zwischen dem hier gesagten und wortwörtlichen Schöpfungsgeschichte der Bibel ein Widerspruch auftreten. Was ist das Wesentliche der Schöpfungsgeschichte? Die Bibel sagt: Gott erschuf das für ein glückliches und immerwährendes Leben gestaltete Menschenpaar. Aber eines verbot Er ihnen: den Apfel vom Baum des Wissens zu kosten. Sie übertreten das Verbot und werden deswegen aus dem Paradies vertrieben. Die Folgen ihres Vergehens haben auch Auswirkungen auf ihre Nachkommen. Der Vater Gott verzeiht nur dann der Menschheit, wenn sein eingeborener Sohn den versöhnenden Martertod am Kreuz stirbt und so die Menschheit erlöst.

Den ersten Teil dieser Geschichte kann man so erklären, daß es sich um ein Symbol handelt und wir in Wahrheit nicht an einen Luzifer denken müssen, der sich in eine als schlechter Ratgeber fungierende Schlange verwandelt. Es könnte auch „irgendein Ungehorsam“ gewesen sein. Hat aber die biblische Reaktion Gottes nicht den Charakter einer Handlung eines despotischen Herrschers? Ist es nicht ein Widerspruch, daß der Allmächtige Gott ein unvollkommenes Menschenpaar schuf? Allwissend und doch sah er nicht den nach kurzer Zeit eintretenden „Betriebsfehler“ des Menschenpaares voraus? Den Fehler, den sie noch vor dem Biß in den Apfel des Wissens, also noch im Stadium der naiven Unwissenheit begangen? Unendlich soll das Gerechtigkeitsgefühl Gottes sein, und doch verurteilt er sich nicht selbst, sondern die Schöpfung und deren Nachkommen. Und nur dann verzeiht er, als sein seelisch reiner und persönlich völlig unschuldiger Sohn den Martertod stirbt. Das Bild des die Verantwortung teilweise oder ganz auf Unschuldige übertragenden bösen und sich rächenden Gottes kann nur ein verzerrtes Bild menschlicher Einbildung sein. Aber wenn das so ist, dann wer war Jesus und warum starb er? Was tat er für die Menschheit?

Jesus, der Sohn Gottes. Gibt es eigentlich einen entsprechenden Sinn für den Begriff, daß „Jesus der Sohn Gottes“ ist? Sicherlich nicht, wenn wir an eine menschliche

Familie und deren Entstehung denken. Es bleibt die Frage, ob ein sich nicht geschlechtlich vermehrendes Lebewesen ein Kind haben kann. Im übertragenen Sinne ja. Eine Bakterie erzeugt einen Nachkommen, dessen Eigenschaften mit ihm übereinstimmen, es gibt also einen Nachkommen, anders formuliert: einen Sohn. Gott gab es bereits, als andere Lebewesen noch nicht existierten. Nach menschlichem Ermessen konnte er keinen Sohn haben. Gott schafft und schuf mit der eigenen Substanz, der eigenen Energie und den eigenen Gesetzmäßigkeiten den Kosmos. Im Endstadium(?) einer äußerst komplizierten Entwicklung entstand der aus mehreren Trillionen von Molekülen aufgebaute, selbstbewußte Mensch.

Die körperliche Entwicklung des Menschen wurde in den letzten Jahrtausenden wahrscheinlich beendet mit der Ausnahme des Trägers der geistigen Eigenschaften, der Gehirnqualität und dessen Leistungsfähigkeit. Die Entwicklung des Menschen setzt sich jetzt in erster Linie als geistige Entwicklung fort. Jeder Mensch ist eine Schöpfung Gottes, sein Nachkomme, sein Sohn. Es gibt unvollkommene Kain's und vollkommene Abel's. Diejenigen Abel's nähern sich am besten der idealen Gottessohn-Gestalt, welche über herausragende geistige Fähigkeiten verfügen und im Interesse der Zukunft der Menschheit das meiste tun wollen und können. Sie sind die im Interesse der Menschheit tätigen und oft auch ihr Leben opfernden Wissenschaftler, Denker, die das Bedürfnis nach einer besseren Zukunft verkündenden Propheten, die „vorkämpfenden“ Kinder des göttlichen Zieles. Ein solches Gotteskind von herausragender Wirkung war Jesus. Das Neue in seiner Lehre war die sich an alle richtende Liebe. Auch in der Hindu-Religion spielt die Liebe eine positive Rolle, aber diese richtet sich nicht an die Menschheit, sondern dient der Vervollkommnung des „Liebestragenden“. In den heiligen Büchern Israels kommt auch die Liebe vor, dies bezieht sich aber nur auf die Beziehung von Gott und dem ausgewählten Volk. Jesus dagegen rief seine Jünger dazu auf, alle zu lieben, die Heiden, die Verbrecher und sogar den Gegner.

Was bedeutet die Liebe? Wir müssen zwei verschiedene Typen der Liebe unterscheiden. Die eine die Liebe des Herzens, die andere die des Verstandes. Die Liebe des Herzens, oder nennen wir die gefühlsmäßige Liebe, ist oft schwer ergründbar, oftmals mit unerforschbaren Wurzeln, manchmal unlogisch. Es ist oft schwierig zu erklären, warum wir eine Farbe, eine Speise, eine Beschäftigung lieben und warum wir gerade ausgerechnet in die eine Frau oder den einen Mann verliebt sind.

Es gibt aber auch den durch den Verstand gesteuerten Typ der Liebe, wobei das Wesentliche dieser Liebe darin besteht ein für gut erachteten Ziele uneigennützig und in Kooperation mit anderen Menschen anzustreben. Oft entspringt aus dieser Liebe heraus Hilfe für andere Menschen. Eine Kooperation mit solchen Menschen und Hilfe für solche Menschen, mit denen es eigentlich keine gefühlsmäßige Verbindungen gibt. Natürlich ist es auch wahr, daß sich die zwei verschiedenen Typen oder Arten der Liebe nicht ausschließen, sie können auch gemeinsam auftreten und so die gegenseitige Wirkung erhöhen.

Die Zusammenarbeit der Persönlichkeiten in der Gesellschaft ist in außerordentlichem Maße in der Lage, durch Synergie die Effektivität eines Systems zu erhöhen. Neue Lehren, auch die uneigennützigsten und gemeinnützigsten, rufen einen Widerstand bei den sich jeweils gerade an der Macht befindlichen Gruppen hervor. Diese sind es vor allem, die um ihre Positionen und Privilegien fürchten oder davon unabhängig an das System glauben, in welchem sie leben und tätig sind. Die Verkünder der neuen Lehre müssen von der Wahrheit deren überzeugt sein, um all die Schwierigkeiten zu überstehen, die sie durch Lehre, Willen und Taten auslösen. Bisweilen kann selbst ihr Leben in Gefahr geraten. „Besessen“ müssen sie sein. Sie müssen damit rechnen, daß sie die Früchte und gesellschaftlichen Ergebnisse ihrer Lehre nicht unbedingt im eigenen Leben noch erleben werden. Selbstlos muß man sein. Nicht aus jedem Verkünder

des Wortes oder Prediger wird ein vom Standpunkt der Gesellschaft her positiver Prophet von bleibender Wirkung. Allein im Nahen Osten entstanden etwa 2000 Religionen. Hinter jeder dieser Religionen müssen wir einen Religionsgründer, einen Propheten vermuten und voraussetzen. Unter den tausenden Religionen haben nur einige Zeitbestand gehabt (in erster Linie die jüdische, christliche und islamische Religion), und in Zusammenhang mit diesen sind die Namen nur weniger Propheten und Persönlichkeiten mit heute noch großer Ausstrahlungskraft bekannt geblieben. Es wäre schwierig zu analysieren, nach welchen Kriterien die jeweilige Gesellschaft die Auswahl der verbleibenden Religionen vornahm und die anderen verkommen ließ (unter den vielen tausenden fliegenden Samen des Ahornbaumes gehen auch nur einige auf!). Es ist aber sehr wahrscheinlich, daß die verbliebenen Religionen einen bestimmten gesellschaftlichen Bedarf befriedigen, ihre Samenkörner fielen also auf „fruchtbaren Boden“. Ihre Begründer mußten Persönlichkeiten von hohen Fähigkeiten sein, welche mit ihrer Konzeption und ihren Taten auf große Massen wirkten. Diese, auf die Verwirklichung einer auf höchste Ziele gerichteten geistigen Tätigkeit steht in Zusammenhang mit der allgemeinen Entwicklungsrichtung des organischen Lebens, welches immer neuere und perfektere Organismen produzierte. Die geistige Entwicklung wächst und stärkt sich unter dem Eindruck dieser positiven geistigen Impulse. Auch Jesus wirkte in diesem Sinne. Sein Leben und Wirken führte zu einem gesetzmäßigen Konflikt mit den Vertretern der bestehenden Ordnung. Er war sich über die zu erwartenden Folgen seiner Taten im klaren. Er nahm die Vervollkommnung der Menschheit im Interesse der Verwirklichung des göttlichen Zieles auf sich. Jesus war also der, die geistige und moralische Entwicklung der Menschheit vorantreibende und beschleunigende, die neue und gute Richtungweisende „Heiland“, der für seine Überzeugung den Martiertod am Kreuz starb.

Die Zukunft der Gesellschaft. In der Geschichte der Menschheit spielten nicht nur „positive“ Helden eine herausragende Rolle. In unserem Jahrhundert können wir leider dafür relativ leicht Gegenbeispiele finden. Die Energie und die wirkungsvolle Zusammenarbeit kommt in den menschlichen Gesellschaften auch dann zustande, wenn sie gegen einen politischen Führer von negativer Grundeinstellung zustande kommt. Unter dessen Wirkung weitet sich die Öffnung der „ethischen Schere“, der Unterschied zwischen dem moralischen Niveau der Gesellschaft und deren Vernichtungsfähigkeiten. In unserem Jahrhundert wurde die Entwicklung auf vielen geistigen Gebieten beschleunigt, am deutlichsten und augenscheinlichsten auf dem Gebiet der Technik, innerhalb dieser wiederum im Bereich der kriegstechnischen Wissenschaftsgebiete. Die Menschheit ist in den letzten Jahrzehnten dorthin gelangt, daß sie in der Lage ist, innerhalb von Tagen, sogar innerhalb von Stunden das gesamte Leben auf der Erde, vielleicht die gesamte Erde zu vernichten und auszulöschen. Es gibt außer dem Menschen selbst keine Kraft mehr auf dieser Erde, die diese Gefahr abwenden könnte. Eine Menschheit auf hohem geistigen Niveau ist aber dazu in der Lage. Die „positiven Helden“ tragen mit der Verwirklichung und Umsetzung von für die weitere Existenz und Entwicklung der menschlichen Gesellschaft unentbehrlichen Grundsätzen und Prinzipien, dazu bei und treiben diese voran. Achtung der bleibenden, zeitlosen geistigen Werte, Förderung der dominierenden Rollen des Guten, des Schönes, des Wahren, das ethische Verhalten, Einhaltung der das Leben auf einer höheren geistigen Ordnung fördernden Regeln und Normen, Zustandebringen und Erhalten einer solchen Gesellschaft, welche das gegenseitige Vernichten beseitigt und beendet, welche mit den von Natur ererbten Gegenheiten der Umwelt gut haushalten kann, welche auf die eigenen Nachkommen eine bessere Umwelt überträgt und den Nachkommen bessere Lebensbedingungen als

zu den eigenen Zeiten schafft. Für die Schaffung einer solchen Gesellschaft opferte auch Jesus sein Leben.

Zwei Alternativen: Ernstnehmen die Liebeslehre von Jesus und Fördern die Ausbildung einer solchen Menschengemeinschaft, welche dem Haß Einhalt gebietet, und mit der synergischen Wirkung der Liebe des Geistes immer wirkungsvoller die bessere Gesellschaft der Zukunft hervorbringt; oder sehen wir mit Gleichgültigkeit der immer stärkeren Öffnung der ethischen Schere zu und begünstigen damit immer mehr die Möglichkeit, daß die auf unzähligen Stellen in der Welt aufgestellten Atomraketen durch unüberlegte oder bewußte, gezielte Handlungen all das vernichtet wird, was über 4 Milliarden Jahre hinweg aufgebaut wurde. Der Anteil von organischem Material in Meteoriten könnte auch eine Warnung für uns bedeuten. Er kann von explodierten, zerstörten Himmelskörpern stammen, vielleicht von solchen, auf denen die Entwicklung der zerstörenden Technik wesentlich schneller voranging als die der Herausbildung der Gottessohn-Mensch-Anschauung.

Ich weiß nicht, was aus uns nach dem Tode wird. Ich glaube, daß dies mit Sicherheit auch andere nicht wissen. Den Gläubigen des Christentums sowie des Islam wird ein ewiges Leben nach dem Tode verheißen. Der Hinduismus und der Buddhismus sehen die Verheißung des ewigen Lebens nach dem Tode mit dem Abbruch jeder Bindungen und Beziehungen zum Sein. Ich weiß nicht, wer Recht hat. Auch weiß ich nicht, ob es ein reales Ziel ist, auf „irgendein“ ewiges Leben nach dem Tode, auf ein Glück nach der Auferstehung zu warten. Es ist eher ein reales Ziel, nach dem „Himmelreich auf Erden“ zu streben, welches den hier Lebenden und vor allem deren Nachkommen und deren Gesellschaft ein glücklicheres Leben sichert. Ich denke, daß dies einerseits ein edles eigennütziges und andererseits uneigennütziges Ziel ist.

Und endlich: es ist möglich, daß es ein Leben nach dem Tode gibt. Und dies wäre dann ein neuer Beweis für die Allmächtigkeit des Schöpfers, der die Gesetzmäßigkeiten der anorganisch-organisch-geistigen Entwicklungskette schuf. Ist es vorstellbar, daß er ausgerechnet diejenigen bestrafen wird, die die Verwirklichung dieses Zieles voranbrachten, und daß er diejenigen belohnen wird, die sich dem entgegenstellten?

**KOMPUTEREK ALKALMAZÁSA
KULTÚRTÖRTÉNETI MÚZEUMOKBAN**
(Tájékoztató a bécsi Osztrák Népművészeti Múzeum
munkájának tapasztalataiból)

MARGOT SCHINDLER

A néprajzi szak számára – amint azt Klaus Roth 1989 decemberében az Osztrák Népművészeti Múzeumban tartott előadásán megjegyezte – két lehetőség kínálkozik a számítógép témájának napirendre tűzéséhez. Ez egyrészt a komputernek a népművészeti-néprajzi kutatás szempontjából mint objektumnak a figyelembevétele, miután tény, hogy az utóbbi években egyre olcsóbbá váló műszaki berendezéseknek a tömeges elterjedése következett be úgy a szolgálati, mint a magánélet területén az ún. személyi számítógépek által, és ez magával hozta a mindennapi élet és a szabadidő-kihasználás jelentős következményeiként mindenekelőtt a fiatalabb emberek szemléletváltását, másrészt a komputerrel mint kutatási eszközzel való tevékeny foglalatosság.

Az első területtel való foglalkozás, nevezetesen az elektronikus adatfeldolgozás a kultúrtudományokban sokkal régebbre tekint vissza, nevezetesen a 60-as évekre, amikor még nem volt szó a PC-k tömeges elterjedéséről, csupán esetenként adódott lehetőség a nagy központi számítógépek elérésére és használatára. Az első alkalmazási kísérletek mindenképpen beszűkültek a népművészeti-néprajzi kánonnak egy-egy szűk tartományára, nevezetesen mese/mondakutatásra, ahol a nyelvészek és a szociáltudományok képviselői már tapasztalati támogatást nyújtottak és ezeknek a szerkezeti központosítása rendkívül alkalmasnak/célszerűnek tűnt a népköltészet szerkezeti, statisztikai és tartalmi elemzésének mennyiségi módszereket is átfogó alkalmazására. A komputernek néprajzkutatási területen való alkalmazásával kapcsolatos módszertani viták

A második területtel való foglalkozás, nevezetesen az elektronikus adatfeldolgozás a kultúrtudományokban sokkal régebbre tekint vissza, nevezetesen a 60-as évekre, amikor még nem volt szó a PC-k tömeges elterjedéséről, csupán esetenként adódott lehetőség a nagy központi számítógépek elérésére és használatára. Az első alkalmazási kísérletek mindenképpen beszűkültek a népművészeti-néprajzi kánonnak egy-egy szűk tartományára, nevezetesen mese/mondakutatásra, ahol a nyelvészek és a szociáltudományok képviselői már tapasztalati támogatást nyújtottak és ezeknek a szerkezeti központosítása rendkívül alkalmasnak/célszerűnek tűnt a népköltészet szerkezeti, statisztikai és tartalmi elemzésének mennyiségi módszereket is átfogó alkalmazására. A komputernek néprajzkutatási területen való alkalmazásával kapcsolatos módszertani viták

1. Dieter Bildbauer 1989 novemberében tájékoztatta az Osztrák Néprajzi Múzeumot egy kísérleti stúdiómról, ami az Osztrák Tudományos Akadémia Szocio-Ökonómiai Kutatásfejlesztési Intézetében zajlott éppen, és a „Műszaki akceptáció személyi számítógéppel például szabadidő-alkotás céljára” címet viseli. A „műszaki akceptáció” mint fogalom itt nem csupán a technika vagy műszaki készülékek alkalmazását jelenti; a műszaki eszközök alkalmazásának összességét. A téma kapcsán a néprajz átmeneti helyzetben van a készülékek mindennapi használat irányában való alkalmazhatóságának bővítését illetően, és a környező világ minden egységében való műszaki domináns tekintetében. Ehhez hasonlóan vélekedik Herald Bauerenreiter is a „Komputernek hatása az ifjúsági biográfiában”. Esettanulmány: BIOS-ban 1989/2. sz. füzet 239–253.

kezdetéről Vilmos Voigt tudósított 1981-ben a Mesék Enciklopédiájában.² A történeti folklorizmus és nyelvészet adatfeldolgozásával foglalkozik tanulmányában Doris Stockmann (1969) és Heda Jackson (1971). Midőn végső fokon a komputeretek további, olyan alkalmazási lehetőségére utalnak, mint népművészeti bibliográfiák és atlaszok.³

Először csak a 80-as években jelent meg további német nyelvű publikáció információvédett mennyiségi módszereknek a történelmi néprajzban való elmélyült alkalmazásáról, és ezt a szociokulturális kérdésmegfogalmazások területén is egyre inkább alkalmazták, amint a szakma látószögének megváltoztatása mint igény az előtérbe került.⁴

A vita tárgyát képező kérdéshalmaz esetében mindenképpen és ismét a papírból készült siktermékek kerültek a központba. Tehát azon írásos források, amelyek a relatív szisztematikus felépítésük miatt archiválhatók, mint a mise és templomi könyvek, házassági és keresztlevelek regiszterei, népszámlálási, számlázó és felíró (jóváíró) könyvek, telegkönyvek, beszolgáltatási jegyzékek, adóívek, kataszteri jegyzékek és hasonló, többnyire kereskedelmi iratok, illetve olyan források, melyek kevésbé szisztematikus felépítésűek, mint pl. a bírói és jegyzői iratok, tanácsi jegyzőkönyvek, ediktumok (rendeletek), rendelkezések, tudósítások, naplók és hasonlók, amelyek a szabványosítás, a kódolás és gépen olvasható formátumú adatátvitelre kevésbé alkalmasak.⁵ Nevezett tanulmányokban SPSS-programok szerepelnek (statisztikai programcsomag társadalomtudományok számára), amelyek időközben PC (személyi számítógép) verzióban is megjelentek, majd a Göttingeni Max Planck történeti intézet kifejlesztette a „CLIO” programrendszert, ami kifejezetten történelmi kérdésfeltevésekhez van fogalmazva, és egy, a gépen leolvasható információcímkézéssel kívül semmiféle további adatfeldolgozást, szabványosítást vagy kódolást nem igényel. A kulturális tudományoknak számítógépre való átvitele, ami a nagy adattömeg hermeneutikus, azaz értelmezéstani átvitelét lehetővé teszi, ismételten felveti itt az értelmezhetőség kérdését az ún. „keményebb” mennyiségi és a „lágyabb” minőségi módszerek alkalmazása tekintetében, melyekre a válasz alkalmasint a két értelmezés összekapcsolásában rejlik, amivel egyrészt a túlságosan nagy szubjektivitás elkerülhető, és másrészt konkrét ellenőrizhető eredmények keletkeznek.

A bevezetőben idézett Klaus Roth előadásában – ami hamarosan publikáció formájában is megjelenik⁶ – szerepel először két utalás a komputertechnológiának az alkalmazására, összhangban az objektívorientációjú kutatással. Roth utal egy felső-bajorországi klasszifikációs korlátnak múzeumi körülmények között, és egy inventarizált,

2. Vilmos Voigt: *Komputer technika és analízis*. Megtalálható a „Mesék Enciklopédiájában” 3/1979. kötet, Berlin, New York, Walter de Gruyter Kiadó 1981. Sp. 111–123. (átfogó bibliográfiával).

3. Doris Stockmann: *Elektronikus adatfeldolgozás az etnológiában és az ahhoz közel álló tudományokban*. Megtalálható: Német Néprajzi Évkönyv 15. sz. Berlin, Akadémiai Kiadó 1969. 134–158. oldal; Heda Jason: *Néprajz és a komputer*. Megtalálható: *Oszták Néprajzi Folyóirat* XXV/74. szám Bécs, 1971. 201–216. oldal.

4. Klaus Roth: *Történelmi néprajz és a quantifizierung (minősítés)*. Forrásmű: *Néprajzi Folyóirat* 76. évf. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz. Kiadó: W. Kohlhammer 1980. 37–57. oldal; Wolfgang Kashuba & Carola Lipp; *ED-V-Olkskunde? Forrás: Tübingiai Levelezési Lapok* 24/1983. szám 22–23. oldal.

5. Roth: *Történelmi néprajz és a quantifizierung*. Forrásmű: *Néprajzi Folyóirat* 76. évfolyam. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz. Kiadó: W. Kohlhammer 1980. 41. oldal.

6. Klaus Roth: *Néprajz és a személyi számítógép*. Megtalálható: *Oszták Néprajzi Folyóirat* XLIV/93. 2. füzet. Bécs 1980. (Megjelent 1980 júniusában.)

terkitöltő Münsterlandi paraszti háztartásnak a Münsteri Egyetem Kulturális projektumán elvégzett elemzéseire.⁷

A legkorábbi időből, szintén a Klaus Roth által végzett tanulmányból rendelkezésre áll a néprajzi intézetben való alkalmazási lehetőség a PC-t illetően, ami lehetővé teszi egy szisztematikus körkérdest követő hézagpótló nyilatkozat elsődleges biztonságos megtételét.⁸ A körkérdesre 1989 nyarán kérdőíves formában került sor 95 egyetemi intézetnél, kutatási berendezések, archívák, néprajzi osztállyal rendelkező nagyobb kultúrtörténeti múzeumok és a nagyobb szabadtéri múzeumok összes német nyelvű helységének (NSZK, NDK, Ausztria, Svájc) bevonásával.

A kérdőívek befutási hányadosa meglepően magas, mintegy 80% volt, és az eredmények, melyeket én e helyt szeretnék összefoglalóan ismertetni, nagyon érdekesek. Az összes néprajzi intézet 55%-a az adott időben már rendelkezett személyi számítógéppel és alkalmazott komputereket, miáltal a számítógépek előállításait illetően jelentős sokrétűség tapasztalható, azonban a géptípusokat, ill. feldolgozó rendszereket illetően meglehetősen egységes a kép (79%-a rendelkezik IBM vagy IBM-kompatibilis számítógéppel, 21%-nál egyéb típusok találhatók). 34 intézet finanszírozta saját eszközeiből a telepítést, 9-en számítóközponttól kapták készülékeiket, az egyetem és még egyéb 6 intézetben alkalmaznak matrixnyomót, 18-nál lézeres nyomtatót, és 7 helyen van betűkereséses nyomtatóberendezés. Alkalmazást nyertek a PC-k (personal computer = személyi számítógépek) a titkárságok könyvelésén, a szövegfeldolgozásban egészen a könyvtári és adatkezelési/igazgatási munkáig, ahol is a szövegfeldolgozás áll az első helyen. A szövegfeldolgozó programok tekintetében a WORD és a WORD Perfect kiemelkedően a leginkább alkalmazott program, a leggyakrabban használt adatbankrendszer: a *dBase 3+*. A PC-k alkalmazásának eddigi összefoglaló és általános megítélése a néprajzi intézetekben – Klaus Roth megállapításai szerint – egyrészt általánosan pozitív visszhangot váltott ki, másrészt azonban jelentkezik a sokat hangoztatott finanszírozási eszközök hiánya, a kiképzett személyzet, továbbá a hardverek és a programrendszerek összességére vonatkozó tapasztalatok hiánya.

Egy hasonló tanulmány (studium) végrehajtására került sor szinte azonos időben Bécsben, a Műszaki Múzeumban. A körkérdes, melynek eredménye sajnos sokkal csekélyebb visszhangot váltott ki,⁹ és amit a múzeum igazgatója a komputer iránt mutatkozó, semminél is kisebb érdeklődésnek tulajdonít, egyébként szintűgy visszavezethető a múzeumi emberek hiányzó tapasztalataira. A Műszaki Múzeum 1989 tavaszán mintegy 700 osztrák múzeumhoz küldte szét kérdőíveit különböző változatokban, amiből megválaszolva 274 érkezett vissza, ami 40%-os befutási hányadost jelent. A 274 választ adó múzeumból csak 23 (17,5%) alkalmaz PC-t, főleg dokumentációgyűjtemény céljára. A közigazgatás és a szövegfeldolgozás területein a hányados lényegesen magasabb értékű.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az osztrák múzeumokban nem kerül több és több komputer alkalmazásra. Éppen ezen a területen megy végre önmagától a fergeteges fejlődés, és azok a régi kérdőívek, amelyeket egy évvel ezelőtt adtak ki és megválaszolásra kerültek, ma már biztosan nem reprezentálják a jelenlegi helyzetet és a téma állását. Erre vonatkozóan semmilyen ellentétes adatunk nincs. Csupán a személyes kapcsolatokból, a munkatársaink köréből és hallomásból lehet tudni, hogy időközben

7. Klaus Roth: Néprajz és a személyi számítógép. Egy körkérdes eredményei a néprajzi intézetben. Megtalálható: *dgv-információk* 4/1989. szám, 1989 december, 10–15 oldal.

8. Klaus Roth: Térkihasználás a 18. századi Münster vidéki parasztházakban. Forrásmű: *Rajna-Westfáliai Néprajzi Újság* 29. szám/1984; 65–87. oldal.

9. Ezzel összefüggő tájékoztatásként gondolok a Bécsi Műszaki Múzeum igazgatójára, akinek a neve: *Ing. Peter Rëbernik*.

minden nagyobb múzeum, de legalább az egyes szövetségi és országos múzeumok PC-kel végzik munkájukat. Ezt a komputertelepítési folyamatot azonban sem szövetségi, sem országos szinten nem koordinálják.

Ami a készülékek alkalmazását illeti, igazolódni látszanak Klaus Roth kérdőíves eredményei, akár egy nagy osztrák múzeumban dolgozik valaki adott esetben egy nagy számítógépen, akár intézeti tulajdonú vagy privát PC-n. Nagymértékben függ ez a dolog az egyes múzeumi dolgozók egyéni indíttatásától, nevezetesen attól, hogy telepítenek-e vagy nem a házukba komputert. (Ház itt = munkahely!) A komputerakceptálás a természettudományi és műszaki múzeumosztályokon természetszerűleg magasabb, mint a szellemi tudományok osztályain.

A múzeumokban telepített és üzemelő komputerok tapasztalatairól sajnos egyelőre kevés a publikált tudósítás. Éppen ezzel összefüggésben feszült várakozással nézünk egy, a közeljövőben várható kongresszusi (ülés, gyűlés) tudósítás elé; a rendezvény a Bajor Történelmi Ház (München) és a Bányászati-Ipari Múzeum (Észak-Bajorország – Theuern) gondozásában 1989 szeptemberében lesz az NSZK-ban, ahol a szakmai kollégium napirendjén szereplő fő téma: „Elektromos adatfeldolgozás-inventarizáció kultúrtörténeti reáliák hasznosítására.” Az egyes, önmagukban zártnak tekinthető gyűjtemények homogén területein – mint pl. az érem- és rovargyűjtemények – azonban már vannak tapasztalati tudósítások és szakmai tájékoztatók.¹⁰ Nemzetközi síkon az EDV (Elektrische Datenverarbeitung = elektromos adatfeldolgozás) már régóta betelepül a múzeumokba.¹¹ 1978-ban az UNESCO által kiadott *Múzeum* c. újság egy egész füzetet e témának szentelt.¹²

A párizsi ICOM-UNESCO Dokumentációs Központ és az ICOM Dokumentációs Bizottság (CIDOC) tapasztalatai alapján tervezik a legújabb bázisú dokumentációs és információs rendszer bevezetését a jugoszláviai múzeumokban. A zágrábi Múzejski Dokumentationi Center (MDC) az összes jugoszláviai múzeumban egyformán használható, egységes osztályozási rendszer kimunkálásán dolgozik, amihez felhasználja az angliai MODES Software rendszert (Museum Objekt Data Entry System), ami a cambridge-i Museum Documentation Association szervezet szellemi terméke. A későbbiekkel illetően arról is van szó (ill. tervbe van véve), hogy a múzeumi könyvtárakat az ICOM-etwork (ICOM-hálózat) igényei szerint alakítják ki az ICIS-UNESCO Software segítségével.¹³ Több mint 200 múzeumban és egyéb tudományos intézetben veszik

10. *Otfried von Vanaco*: Inventarizálás és dokumentálás ADV segítségével (ADV = automatikus adatfeldolgozás) például egy antik érménél. Forrásmű: *Herman Auer*: (HG.) *Muzeológia*; Új utak – új célok. Tájékoztató egy nemzetközi szimpóziumról; rendező: ICOM nemzeti bizottságok NSZK, Ausztria, Svájc 1988. május 11–14. között. Bodeni-tó–München–London–New York–Paris; K. G. Saur 1989. 99–107. oldal. *Gerhardt Tarmann*: Komputerezált gyűjteményadminisztráció, adatbiztosítás és feldolgozás a rovargyűjteményekben. Egy katasztrófa tapasztalatai. Forrásmű: *Hermann Auer*: (Hg) *Muzeológia*; Új utak – új célok. Tájékoztató egy nemzetközi szimpóziumról; rendező: ICOM nemzeti bizottságok: NSZK, Ausztria, Svájc 1988. május 11–14. között. Bodeni-tó–München–London–New York–Paris; K. G. Saur 1989. 108–116. oldal.
11. Például: *Alb. Schug*: Lehetőségek, problémák és határok tárgyi dokumentálásában adatfeldolgozó berendezéseken. Forrásmű: *Muzeológia*. Tudósítás egy nemzetközi szimpóziumról 1971. március 8–13. között. Kiadta: a Német UNESCO-Bizottság, Köln 1973. 153–161. oldal.
12. *Múzeum*; a francia kiadás címe: *Revue trimestrielle publiée par l'UNESCO*. Vol. XXX. No. 3/4. 1978.
13. *Branca Sulc*: Dokumentációs és informatikai rendszerek a jugoszláviai múzeumok gyakorlatában. Forrásmű: *Múzeumi Tájékoztató* 3/4. 1988. Zágráb 1989, 4–11. oldal. Ugyanebben a füzetben van egy írás *Zbynek Stransky*-től, aminek címe: Nemzetközi áttekintés a múzeumi elektronikus adatfeldolgozás történelméről és az erre vonatkozó legfontosabb irodalomról. Brno.

igénybe és használják – Kanadában, USA-ban, Ausztráliában, Új-Zélandon, Japánban és Európában – a PARIS elnevezésű (PARIS = Piclorial and Artifact Retrieval and Information System) a Kanadai Örökségi Információs Hálózatnak a rendszerét, amit 1981-ben két kanadai kísérleti múzeumban (pilotmuseum) és a Kanadai Civilizációs Múzeumban (Canadian Museum of Civilisation) kipróbálták.¹⁴ Arról, hogy milyen pénzek vannak az ilyen vállalkozások mögött (kell, hogy legyenek!), utal a Museums-welt = Múzeumvilág című újság 1989 októberi számában található cikk, ami a következőt mondja ki: a Volkswagen alapítvány az európai művészetek nagy múzeumaiban használható és speciális katalogizáló számítógépek kifejlesztésére 3 millió DM-et bocsátott rendelkezésre, illetve adott.¹⁵

A komputerkonjunktúra hatására jelentkeznek a múzeumokban az időközben csaknem áttekinthetetlenül vált ajánlatok tömegei, amelyeket kifejezetten múzeumok számára kifejlesztett szoftvercsomagok tartalmaznak; melyeket a múzeumi vásáron (1990. Párizs) vagy egyéb idevágó rendezvényeken (PL. ICOM generálkonferencia 1989. augusztus–szeptember, Hága) a különböző számítógépek kiállításain mutattak be. És az elfogadandó ajánlat a muzeológus számára, aki rendszerint nem szakember, egyre nehezebb feladat, és gondot jelent a kialakult marketing-zűrzavarban a helyes döntést meghozni.

Most pedig térjünk vissza az osztrák szituációhoz. Az osztrák szövetségi múzeumokban a komputerkérdés nyilvánosan mintegy hat évvel ezelőtt került szóba. A bécsi Modern Művészetek Múzeuma alkalmazott először gépet 1985 tavaszán a Szövetségi Minisztériumban tudományos célra és a közigazgatási adminisztrációban használható és bevezethető információfeldolgozó technika kutatására. A Szövetségi Minisztérium pozitívan állt a kezdeményezés mellé, látni akarta azonban a tervezett elképzelésnek az összes szövetségi múzeumban való alkalmazására vonatkozó alapkoncepció megvalósításának folyamatát. Ezen elképzelésben mindezeket megelőzően az volt a kérdés, hogy milyen módon alakul a szövetségi múzeum informatizálásának elvi megszervezése, centralizált vagy decentralizált módon oldódik-e meg a kérdés. Ebből a célból megrendeltek egy tanulmányt a Bécsi Egyetemnek a statisztikával és informatikával foglalkozó intézetének Információs Rendszerek Osztályától.¹⁶ Ennek kellett megvizsgálnia a szövetségi múzeumban a komputer telepítés elvi lehetőségeit, és javaslatot kidolgozni annak realizálására, különös tekintettel a munkálatok következtében elvégzendő szervezési intézkedések előkészítésére, másrészt pedig egy párhuzamosan működő létesítmény, a Modern Művészetek Rendszerelmző Múzeuma részére konkrétizálni kellett a javaslatot, és egy különleges esetben egy – kicsiny – szövetségi múzeumban alkalmazni is kellett. Az ehhez szükséges ismereteket, melyek a kiírás alapján szolgáló Kötelezvényfüzet alapját képezik, szintén szállítani kellett. Egy üzemgazda-

14. A kanadai örökség információs hálózatának Emberiségi adatszótára. A kutatási csoport dokumentációi. Múzeumi Szolgálati Osztály 1. sz. publikáció 2. sz. javított kiadás; 1988/259. lap. (Ottawa, Ontario, Canada)

15. Múzeumi számítógépek. Forrásmű: Múzeumvilág–Baden-Baden 1. sz. 1989. október, 58. oldal.

16. Hasonlatos az „Elektronikus adatfeldolgozási elvek a szövetségi múzeumokban”. Tanulmány az osztrák szövetségi múzeumokban levő számítógépek alkalmazásáról – dokumentációs és ügykezelési folyamatok védelmében. A Szövetségi Minisztérium megbízására készült a tanulmányok és a kutatás számára. Projektumvezető: *Christian J. Breiteneder*, a *Min Tjoa*, Bécs 1988. Található: Összefoglalás 16. oldal. Őszinte szívvel mondok köszönetet a vonatkozó engedélyekért *Dipl. Ing. Georg Hanreich* úrnak, a Tudományos és Kutatási Szövetségi Minisztériumban, az írásos bizonylatokért és szóbeli útmutatásokért, amelyek a Szövetségi Minisztériumban fellelhetők az elektronikus adatfeldolgozás fontosabb összefüggéseit illetően és *Dipl. Ing. Peter Rebernik* úrnak, a Bécsi Műszaki Múzeum igazgatójának ugyanezen támogatásáért.

sági gyakorlatban járatos folyamat kialakításához e célból két jelenlegi állapot-elemzést készítették, és 1988 májusában két feladattervet mutattak be.¹⁷

Eme tanulmány legfontosabb eredményei álljanak itt tömörítvényként röviden idézve.¹⁸ Alapvető kérdés: centralizáció vagy decentralizáció!?

A centralizálás jelentős előnye az összes múzeumadat összekapcsolhatóságában rejlik, és így egy egyszerűbb rendszerkezelésről (ellátás, gondozás) lehet szó. A központi megoldással szemben áll, ill. az ellen szól mindenekelőtt a múzeumok érthető ellenállása az ún. érzékeny adatok (pl. biztosítási értékek, nem publikált tudományos eredmények stb.) kézről való kiadása miatt, mert ezeknél a rendszereknél az abszolút értelemben vett adatvédelem a tapasztalatok szerint nem biztosítható. Az adatbank szoftvere ezenkívül rendkívüli mértékben komplex kell legyen, hogy a témátípusok nagy választékával és sokrétűségével számolni lehessen. Ebből fakadóan keletkeznek olyan tranzakciós teljesítési költségek, amelyek – az eddigiek során, legalábbis a legtöbb esetben – csak az egyes múzeumokon belül merültek fel. Egyetlen rendszer kiesése ennél a megoldásnál egyet jelent az összes múzeum blokkolásával.

Ezen előnyök és hátrányok mérlegelésével a tervező team olyan helyzetbe került, hogy minden múzeumot sikerült egy vagy több minikomputerrel felszerelni, melyek csak a múzeumon belüli kapcsolásokkal rendelkeznek. Tény viszont, hogy az összes múzeumban ezt a szoftvercsomagot kell alkalmazni. Egy központi stáb és szerzői bázis gondoskodik a rendszerek védelméről és az üzembe helyezett rendszerekről. Pótlólagosan szóba kerül(het) javaslatként egy központi adatbank, amelyik a szövetségi múzeum tárgygyűjteményeire vonatkozó fontosabb adatok alaki megfogalmazását tárolja, illetve tárolhatja. Eme adatbankhoz adott esetekben minden szövetségi múzeum és a minisztérium hozzáférhet. Minden múzeum köteles periodikus időközönként az újonnan alkotott adatokról a központi adatbankhoz egy kópiát eljuttatni hálózaton vagy adathordozón keresztül. A központi gyűjtemények adatbankja úgy is tekinthető, mint dokumentációs adatbank, tehát csak kérdezhető, de módosításra nem fogad beavatkozást.

A gyűjteménydokumentáció-informatikának egyik legnagyobb problémáját a tervező team abban látja, hogy nincs egységes általánosságban elismert és elfogadott dokumentáció-tárgymutató szabvány, valami olyanféle, mint a könyvtári munkához tartozó RAK. Ha azonban az adatok összesítésére nem rendszerező módszerrel kerül sor, úgy az a probléma ismételt felbukkanásához vezet. További félelem érezhető a múzeumok részéről, mert aggódnak autonómiájuk és individualitásuk esetleges elvesztésének lehetősége miatt. És nem szabad alábecsülni a szerfelett magas költségeket, melyekkel egy ekkora befogadású EDV (elektronikus adatfeldolgozás) megoldásnál számolni kell, és ez alatt nem csak a hardverek és szoftverek telepítési (kiépítési + beüzemelési) költségeit tekintjük. A kényes büdzsésituációnál, amiben jelenleg az osztrák szövetségi múzeum kínlódik, a felelős politikusok azonnal kézbe kapják a kérdést (ráharapnak a témára – szabadabban fordítva!): mekkora személyzetet lehet megspórolni a múzeumokban az elektronikus adatfeldolgozás bevezetése által?

17. Modern Művészetek Múzeuma, Rendszerelemzés. A Modern Művészetek Múzeumával kapcsolatos tanulmány, ami a dokumentáció és az általános iratanyag védelméről készült. A tanulmány lényege: komputeralkalmazás az említett célra. A I. jelű rész az ún. „Van-elemzés”, vagyis az adott helyzet elemzése, 2. kötet Bécs 1987. A II. jelű rész az ún. „Kell-elemzés”, tehát az elérni kívánt cél elemzése, Bécs 1988. Rendszerelemzés a Szövetségi Múzeumban. Tanulmány egy olyan komputer beállításáról, ami az Osztrák Szövetségi Múzeumban tárolt dokumentáció és egyéb iratanyag védelmére hivatott. I. jelű rész az ún. „Van-analízis”, ami 3 kötetben jelent meg Bécsben 1988-ban. A II. jelű rész az ún. „Kell-analízis”, ami szintén Bécsben jelent meg szintén 1988-ban.

18. Ugyanaz, mint ami 16. alatt szerepel 3. oldaltól folyamatosan.

Ezeket az illúziókat sajnos mindenki azonnal szétzúzza, aki információvédelemmel ellátott elektronikus rendszerek felépítésének és alkalmazásának inventáriális ügyeivel (fővállalkozás-szerű realizálás) foglalkozik. Éppen az ellenkező helyzet alakul ki. Az a gyakori helyzet ugyanis, hogy számos, esetenként több száz éves antikumok visszaható tárolására kerül sor, és így egész számottevő személyzetnövelés szükséges. Nem kevésbé fontos az is, hogy a múzeumi tárgyak komplex adatrendszerének letárolásához – néhány véleménnyel szemben, – nem lehet segéderők alkalmazásáról beszélni (szóba sem jöhet), mert ez a munka csak tapasztalt múzeumi személyzettel hajtható végre, vagy legalább az e célra kiképzett, betanított szakemberekre van szükség. Az elektronikus adatfeldolgozás tehát nem szűkíthető le a gépi egységek felállításának ráfordításaira, de megkönnyíti a gyűjtött adatok kézben tartását.

1988 közepén az egyes szövetségi múzeumok konfrontálták az igazgatóságokat a tanulmány eredményeivel, és kérték a koncepcióval kapcsolatos álláspontjukat. A minisztériumok felvilágosítása után a visszajelzések kiábrándítóak voltak, amin az adatfeldolgozási tapasztalatok hiányával küszködő és többnyire klasszikus filozófiai és műszakilag nem képzett múzeumigazgatók és azok munkatársai ismeretében nem lehet csodálkozni. 1989 őszén a minisztérium áldásával egy kísérleti projektum beindult, melynek célja a közigazgatási területen létrehozandó EDV megvalósítási koncepciója, majd bevezetése volt négy kiválasztott szövetségi múzeumban témainventariálás és a könyvtári munka területén. A nagysága, szervezete és gyűjteményállománya szerint egymástól teljesen különböző négy kísérleti múzeum: az Albertinai Grafikai Gyűjtemény, Modern Művészetek Múzeuma, a Természettörténeti Múzeum és a Bécsi Műszaki Múzeum. A Műszaki Múzeum igazgatóját nevezték ki a projektcsoport koordinátorának és vezetőjének, aki képzettsége és szakmai tapasztalata alapján átfogó EDV (elektronikus adatfeldolgozási) ismeretekkel rendelkezett.

Az eddigi munkaértekezletek és ülések tapasztalatai alapján a legkisebb nehézség a varakozásnak megfelelően a közigazgatás és a könyvtári munka területén adódott. A múzeumi ügyintézés számára egy, a szövetségi minisztérium igazgatósága részére már kifejlesztett tudományos kutatás céljára szolgáló rendszert, a Kancellári Információs Szisztémát (KIS) kellett adaptálni. A múzeum könyvtárát illetően tapasztalatokat a kísérleti projektumtól várhatunk, aminek programja az Osztrák Néprajzi Múzeumban futott, és amiről még szó fog esni.

A legnagyobb nehézségek a témaadatbank területén jelentkeztek. A már említett hiányzó adatszabvány miatt itt számos kérdés felvetődött. Néhány múzeumban még egészen régi divatú inventariálási rendszer működik, melyek nem ritkán az egyes házak (ill. intézmények) különböző osztályain belül vannak koordinálva. Számos tárgyról csak hiányos vagy egyáltalán semmilyen adathordozókkal (adat-adatok) rendelkezünk. Csupán néhány tárgycsoport rendelkezik egy általában elismert szakterületi thesaurus-sal (thesaurus = gyűjteményes mű, tudományos anyaggyűjtemény).

A négy kísérleti múzeum igényei számára időközben adatfelmérőívek készültek. A következő munkaléptét ezen ívek kompilálása (egyéb művek összeollóása) és a betáplálási modalitások (mód, körülmény) szabványosítása tette ki. A tervezőcsoport ismereteinek eddigi állása szerint az adathalmazok felosztását a legjáratosabb megoldás szerint *három mezőre* kell telepíteni a témafelmérőívek alapján. Egy komplett adathalmaznak egy *fejrész*ből, egy *leíró rész*ből és egy *kezelési/alkalmazási rész*ből kell állnia. A fejrésznek az alap/bázisadatokat kell tartalmaznia az adott tárgyról (inventárszám, megnevezés vagy jelölés, származás, eredet, időbeni besorolás, thesaurus-adatok, a múzeum neve) és ezeknek centrális definícióval kell rendelkezniük, majd később egyszer általában járatos felhasználó információs rendszernek megfelelő formátumra kell (át)alakulniuk. A leíró résznek egy minden múzeum számára vagy minden tárgycsoport részére célirányosan, éppen ezért különböző módon kell végső formáját elnyernie.

Ennek ellenére azonban egy közös szabványos adatformában kell a célra szolgálniuk, és minimálisan a saját múzeumukon belül egymással összakapcsolhatóknak kell lenniük. A kezelési/alkalmazási rész tartalmazza a leggyakoribb egyéb adatokat az adott tárgyról, mint pl. a származási hely, restaurálási körülmények, kölcsönforgalom stb. Ebben a kezelő részben lenne látható a gyűjteményeknek és a kezelésnek egy jellemző metszete. Miután az egyes múzeumokban fellelhető adattömegek egymástól lényegesen különböznek, az optimális hardver-konfigurációt alapos vizsgálatnak kell alávetni. A Modern Művészetek Múzeumában, ahol kb. négyezer db tárgy van elhelyezve, és ez alkotja a jelenlegi gyűjteményt, egy PC (személyi számítógép) esetleges hálózati perifériákkal teljesen kielégítené az igényeket. Ezzel szemben a Természettörténeti Múzeumban, ahol kb. 20 millió db tárgy van elhelyezve egy többeszeres tárolóteljesítményre lenne szükség, ezért célszerűnek látszik szövetkezni a bécsi egyetem interfakultáris számítóközpontjával, ami jelenleg a háromra összesen kilenc tudományos múzeumi osztállyal rendelkező, minden igényt kielégít.¹⁹ Ami a végleges szoftver-kivittelt illeti, még nincs végleges döntés.

Az előrehaladott kiviteket tehát úgy kell elfogadni, hogy azok még egy időn keresztül kitartsanak, amíg a műszaki, szervezéstechnikai és pénzügyi feltételek kialakulnak és létrejönnek, úgy, hogy a szövetségi múzeum vagy talán az összes osztrák múzeum egymással egy EDV-rendszer segítségével összekötővé válják. A körülmények tárgyilagos szemlélése során kétségek támadnak abban, hogy ez a közös megoldás valaha egyáltalán létrejöhet-e. Ezen az alapon az osztrák néprajzi múzeum egyelőre egy saját utat választott, és a saját komputerépítményeire egyedi/egyéni megoldást keresett és talált.

Az osztrák múzeumok ellátása hard- és szoftverekkel a Néprajzi Múzeum (ÖMV) és a Jelenkori Intézet (IGV) számára

Az Osztrák Néprajzi Múzeum és a Jelenkori Néprajzi Intézet jelenleg a következőkkel van felszerelve: összesen 9 db IBM-kompatibilis AT ill. XT személyi számítógép 286 ill. 386 típusa, DOS operációs rendszerrel. RAM-méret 640 KB-tól 1 MB-ig terjed és a merev lemezkapacitás (Hard-Disc) pedig 20–80 MB között van. Ehhez hozzátartozik 1 VGA és 2 EGA színes képernyős monitor és 6 MGA monitor, 1 lézernyomtató, 1 tintasugaras nyomtató, 4 db 24 tűs nyomtató, végül 2 db 9 tűs nyomtató komplettálja a felszerelést. A megvalósítás költségei a hardverek vonatkozásában kb. egy félmillió ÖS-re rúgnak, amit az ÖMV és az IGV folyóbüdzséből kellett fedezni.

A Jelenkori Néprajzi Intézet számára az első PC 1987-ben készült el. Egy ottani alkalmazású kollegina mutatott először készséget a hideg vízbe ugrani és magát az új technika szolgálatába állítani. Általános tartózkodás volt tapasztalható kezdetben a kollégák részéről az új médiummal szemben, ami egyrészt a szellemi tudósokat állítólagos vagy valós bátortalanúságtól a műszaki innovációhoz akarta jöllehet átsegíteni, másrésztől azonban a hiányzó kiképzést hiányolták. A mai generáció már a gyerekszóban együtt nő fel a komputerrel, de köztünk senki sem akadt, aki a múzeumban először konfrontálódott a számítógéppel, amint a számítógépes tapasztalatok egyre inkább alakultak, ne esküdött volna a kiképzés fontosságára. Csoportdinamikai fejlődésben *figyelemre méltó*, de hangsúlyozni szeretném, hogy *nem akaratlan* folyamat zajlott le. Az első komputer bizonyára elcsodálkozott, alkalmasint talán nevetett is, de

19. Hasonlít *Peter Rebernik* munkájához, aminek címe: Tudósítás a „Szövetségi Múzeumban fellelhető elektronikus adatfeldolgozás” munkacsoport tevékenységéről. 1989. december 2-i állapot. Géppel írott, illetve kézirat, 5. oldal.

a házba egyszer behozott bacillus megkezdte észrevehetetlen hatású akcióját. Ha a PC-k elosztásra ill. elrendezésre kerültek volna a munkatársak között, bizonyára nagy ellenállás alakult volna ki mindennel (mindenkivel) szemben. A „lány vagy sima szülés” módszere azonban jobban eredményeket hozott. Napjainkban már két akadémikus és két akadémiai tag dolgozik házunkban személyi számítógépen.

Térjünk azonban vissza az IGV-hez és annak az első védett EDV-s projektjéhez (IGV = Jelenkori Néprajzi Intézet). Szóba került az osztrák néprajzi bibliográfia²⁰ 17–19. köteteinek (folytatásainak) kiadása, melyeket 1965-től folyamatos időközökben kiadott az Osztrák Néprajzi Intézet. A kötetenként mintegy 3000 címszót tartalmazó adathalmaz, amit eddig a hagyományos módszer segítségével adminisztráltak le, a PC alkalmazásával sokkal racionálisabban került feldolgozásra. A program beindításának kezdeti nehézségei után – amit az ÖVB követelményeinek az IVB igényei szerinti kielégítése okozott, amit a kiadó röviddel korábbi időpontig az USA-ban valósított meg és az 1979/80-as év kötetétől EDV alkalmazásával állítottak elő.²¹ – az előnyök nagyon gyorsan bizonyították alkalmazhatóságát (ÖVB = Osztrák Néprajzi Bibliográfia; IVB = Nemzetközi Néprajzi Bibliográfia). A szisztematikus, alfabetaikus és időrendi elrendezésű bibliográfiai (tartalom) jegyzék mint olyan mellett most már a számítógép veszi át a korábban sok fáradsággal elkészített szerzők, személyek, tárgy és hely szerinti regiszter összeállítását is. A program automatikus, önállóan vezeti az index szerinti besorolást a tartalom szerinti elrendezésen keresztül, és kiad egy kész, lap- és oldalszámozott (paginírozott) és azonosítási numerikával ellátott dokumentációt.

Időközben a Jelenkori Néprajzi Intézetben az MS-Word 5 jelű program segítségével egyéb szövegek előkészítésére is lehetőség nyílt. Emellett fut egy program az ún. Z-archívum feldolgozására (azaz újságkivágások alakjában jelentkező néprajzi forrásanyagok feldolgozására), ami időközben 85 000 gyűjteménydarabból álló terjedelembre bővült. A következő lépésre 1988 áprilisában került sor az ÖMV könyvtárban egy PANATEK AT 386/20/25 MHz-es órajelű (Clock) és 40 MB-os mágneslemezzel/ egy MGA-monitor (Monokróm grafikus adapter) PHILIPS és egy 9-es szélességű tintasugaras nyomtató (Brother) beszerzése alkalmával. (ÖMV = Ausztriai Múzeumok Egyesülete). A könyvtárban egy adaptált archívprogram dolgozik, ami megfelel a RAK–BW felépítési elveinek és az ISBD előírásainak. (RAK–WB = Alfabetaikus Katalogizálási Irányelvei a Tudományos Könyvtáraknak; ISBD = Nemzetközi Szabványok Könyvek Leírásához). Ez a program lehetővé teszi a különböző kritériumok szerinti címkeresést, a kartotékok RAK–BW irányelvek és előírások szerinti kinyomtatását és egy olyan folyóírás nyomását; ami ugyanazon információkat tartalmazza, melyeket a kartotékok hordoznak és a régi, kézzel írott naplókönyvet helyettesíti, ill. pótolja. A könyvtárban jelenleg 35 331 inventáriális számra rúg az állomány, amit kb. 100 000 könyvkötészet egységre (könyvek, különnyomások, 450 folyó újság, folyóirat stb.) becsülhető fel. Az évenkénti átlagos forgalom kb. 1500 számot tesz ki, ami megfelel kb. 3500 kötetnek.

Az Osztrák Néprajzi Múzeum Könyvtára az előzőeken túl az előző évben be lett vonva a Szövetségi Minisztérium tudományos és kutatási célra szolgáló kísérleti projektívába, és azóta rendelkezik egy IBM-terminállal, ami egy telefonállomás-vezetéken keresztül össze van kötve a Bécsi Egyetem számítóközpontjával. A vezérlőberendezés nem rendelkezik önálló számítóteljesítménnyel és csak egy „on-line” alkalmazást tesz lehetővé. Az adatbetápláló intézet az Osztrák Könyvtárak Szövetsége. Az adatok jelenleg a Bécsi Egyetemnek, a TU–WIEN-nek (Bécsi Műszaki Egyetem), az Innsbrucki

20. Ausztriai Néprajzi Bibliográfia. Összefoglaló az 1981 és 1983 között megjelent új kiadásokról, továbbá kivonatok az előző évfolyamok anyagából. Készült: Klaus Beil irányításával, munkatárs: Eva Kausel. Bécs 1988. Kiadó: Osztrák Tudományos Társaságok Kiadója.

21. Az IBV kiadója 1989 óta Brémában található a Német Szövetségi Köztársaságban.

Egyetemnek állnak rendelkezésére, és ezekhez folyamatosan mások jönnek. Kutatás-keresés esetén BIBOS-system szerinti az operáció. Eme berendezés haszna a néprajzi szakma számára egyelőre csekély, miután a néprajzi adatállomány a teljes információ-tömegnek csupán kis hányadát teszi ki. A betárolt adatok zömmel az érintett könyvtárak legújabb állományára vonatkoznak és elsősorban a természettudományokra orientáltak.

A harmadik alkalmazási terület múzeumunkban a PC-ket illetően a Néprajzi Egyesület igazgatási adminisztrációja, a múzeumkassa helyzetének vezetése és mindkét téma számlázásának lebonyolítása. A Néprajzi Egyesület az Osztrák Néprajzi Múzeumok jogi képviselője, és a 850 tagszervezet ellátása jelentős hatósági-igazgatási kiadásokat jelent számára. Egyedül a tagsági kartonok karbantartása, a hírlapok havonkénti postázása a tagság részére és a hasonló ügyek intézése éppen a klasszikus alkalmazási lehetőségei az elektronikus adatfeldolgozásnak. Erről a terminálról lehet a múzeum cserepartnerreit ellátni, a könyvkereskedőket kielégíteni és az összes szervezési intézkedést megtenni (pl. meghívások rendezvényekre, kiállításmegnyitásokra, plakátterjesztés stb.). Amióta komputerünk van, azóta tudjuk pontosan könyvtárunk készlet szintjét, már előre tudjuk, hogy a kedvenc üdvözlőlapp-motívum mikor lesz kibocsátva, és amióta ehhez még a legmodernebb elektronikus összegző pénztárgép (kassa) hozzá van kapcsolva, egy gomb nyomására azt is megtudjuk, hogy pl. vasárnap 10–12 óra között hány látogató kereste fel a különkiállítást, annak katalógusát hányan vásárolták meg, és hányan vettek részt a tárlatvezetésen.

A legnehezebb és ezért nem véletlenül az először gondozásba vett PC-alkalmazás szempontjából kiemelt múzeumi terület: az egész gyűjteményállomány nyilvántartása. Az elmúlt év nyarán kifejlesztettünk erre a célra egy programot. Egy féléves kipróbálási fázist követően a módosítási és tökéletesítési viták után az adatkérdőívek alapján 1990 januárjában már az összes érintett munkatársunk elfogadta azt a kialakult (kialakított) verziót, amit úgy ítéltünk meg, hogy a gyarapodó történelmi gyűjteményünk megóvásának feltételei között a mi múzeumi gyakorlatunk igényeinek a legjobban megfelel.

Az összes programunkat, amelyek a már említett intézetekben, a Jelenkori Művészetek Múzeumában, könyvtárakban, az adminisztráció-nyilvántartásban futtathatók, továbbá az inventariális programot az adatbankrendszer levéltárában használjuk. A levéltári adatbank a PC-FOUR programcsomagból (PS Limited GB) származik, ami egy szövegszerkesztő programból (Quill), egy táblázati kalkulátorból (Abacus), egy üzletvitelgrafikon-programból (Easel) és éppen a levéltári adatbankból áll. Múzeumunk különböző osztályain a speciális programokat a bécsi BLUTSCH cég készítette, s ők tanították be a hardver kezelését is.

Dr. Dieter Blutsch úr személyében egy rendkívül rugalmas partnert talált a múzeum, aki kimunkálta a számtalan probléma megoldására vonatkozó mindenkor optimális alkalmazhatóságú programot. Éppen a dialektikának köszönhetően – ami a múzeumon kívül áll és szisztematikus logikájú komputerprogram-futtatást alkotó programozók, továbbá az ezeket alkalmazók a múzeumi gyakorlat igényeit szolgáló gyűjteményvezetők között jött létre – gyümölcsöző fejlődési folyamat alakult ki. A programok alkalmazásának különböző osztályokon kialakuló tapasztalatait a következő hónapok fogják megmutatni, nevezetesen azt, hogy ezek a testre szabott programok számolnak minden igény kielégítésével. Egy ily módon önállóan kifejlesztett program előnye egyebek között abban áll, hogy alkalmassá válik az esetleges bővítésekre.

Jelenleg három munkatárs dolgozik az inventarizálási programmal, melynek célja a leltározás és a jegyzékbe sorolás. Jőmagam egyedül megkísérlem az Osztrák Néprajzi Múzeum tárgygyűjteményében szereplő mintegy 74 000 db inventariális (tárgyi) szám életkor szerinti összefogását; egy munkatárs a folyamatos leltárba vétellel foglalkozik, egy kolléga pedig a fototékában (film-fotótár) ügyel az ottani ágendára (előjegyzési v.

nyilvántartási napló). A fototéka állománya kb. 60 000 db pozitívból, 14 700 db egyes-negatívból (4,5x6-tól 18x24-ig) áll; kereken 1000 db sávnegatív és 16 300 db diapozitív és 310 db nagy formátumú fotó tartozik még a tékához. Tervezzük a későbbiekben a grafikai alkotások archívumának hasonló rendszerezését.

Amint a könyvtárban adott a lehetőség a programnak kartotékok nyomtatásához való alkalmazásra, ugyanúgy készülhetnek folyóiratok és különböző kritériumokat kielégítő keresőkészségek (segédletek a kutatáshoz) is.

A tárgygyűjtemény és a fototéka számára kimunkált adathordozók (tárgnyilvántartó kartonok) a következő paramétereket tartalmazzák:

Tárgygyűjtemény-kartoték:

1. A múzeum megnevezése és a gyűjtemény típusa (tárgygyűjtemény, fototéka, grafikagyűjtemény, könyvtár . . .)
2. A kinyomtatás dátuma és időpontja
3. A bevételezés dátuma és aláírás
4. Az utolsó módosítási bejegyzés dátuma
5. A tárgy inventariális (leltári) száma
6. Trachsler szerinti funkciós szám (Walter Trachsler: „Kultúrtörténeti tárgyi értékek rendszerezése.” A funkciócsoportok szerinti osztályozás alkalmazása múzeumokban és gyűjteményekben. Bern–Stuttgart Paul Haupt Kiadó, 1981.

Ez egy nehéz kérdés, amiről mi a házunkban (munkahelyünkön) sok és elvi jellegű vitába bonyolódunk, és ezek a viták nincsenek lezárva. Olyan komplex komputerkomputer rendszerezését, mint a kultúrtörténeti vagy akár a néprajzi gyűjtemény – ahol egy bútordarabról, egy kaszáról, kőagyagedényről és egy cintányérről (óntányér), lőedényről, csepűszakállról, játékbauszról, nadrággombról, képerettről egészen a néprajz egyházi kincséig, tehát kimondottan elsődleges értékhordozóktól egészen az ismeretlen kultúrkinckekig minden előfordul – olyan jól csinálni, ahogy csak lehet, hát ez mindmáig – legalábbis a mi ismereteink szerint – nincs megoldva. Számos kísérletet végeztek ezen a vonalon, melyeknek során minden felelősségtudattal rendelkező múzeumi szakember a maga módján kereste, milyen módon lehetne gyűjteményét áttekinthető módon rendszerezni, melyek – mivel egyenként is óriási terjedelmű témáról van szó – ugyancsak diszparatív (különböző, eltérő) módon kezelendők.

Ezúton nem sikerült a rendszerek és az osztályozás bonyolult témájához közelebb kerülni. Most pedig szeretném néhány mondattal esetelve bemutatni a Trachsler-féle rendszert és megvilágítanám, hogy mindezek ellenére miért élünk néhány fenntartással.

A svájci Walter Trachsler Múzeum a zürichi Svájci Országos Múzeum gyűjteményénél szerzett több évtizedes tapasztalatok alapján létrehozott a kultúrtörténeti gyűjtemény tárgyaira egy téma-kartoték-készletet, ami önmagában – mint kompetens munkaeszköz – felhasználható volt az elektronikus adatfeldolgozás előkészítő stádiumában.²² Ez besorolta az összes muzeális tárgyat a használatukból fakadó kontextbe (tehát a műalkotás valóságmezejébe, ahol a tárgy keletkezett és amiben értelmezhető), ugyanis a kultúrtörténeti gyűjtemények rendszer szerinti exakt meghatározását kíván-

22. *Walter Trachsler*: Kultúrtörténeti tárgyak gyűjteményes rendszerei. Ez a munka valamennyi múzeum számára útmutatást ad, az előadásomban is több helyen szerepel, mert a maga összességében az osztályozási rendszereket illetően példamutató értékűnek lehet tekinteni. A *Walter Trachsler* által kidolgozott osztályozási rendszer minden múzeumban és gyűjteményben alkalmazható, ahol gyűjtemények egyes tagjait a működésükre leginkább jellemző kritériumok alapján kívánják számítógépes rendszer alkalmazása céljából csoportosítani. A gép tehát működési csoportonként osztályozott alkalmazást biztosít. Megjelent Paul Haupt kiadó gondozásában 1981-ben, Bern, Stuttgart, 18 oldal terjedelemben.

ják az objektumok tekintetében, amely rendszer „egyes tárgyak besorolása egymás fölé rendeltség keretében beszerzési egységeként definiálva”.²³

Trachsler ennek alapján kifejlesztette saját rendszerét, melynek elnevezése: „Szakterületek magasabb osztályozási rendszere”.²⁴ Ilyen szakterületek pl.: természet és környezet, egyén és közösség, mezőgazdaság, háztartás, kézművesség-ipar stb., melyeknek későbbi jelentőség- (jelentési) és működéscsoportok szerinti tagolódása ill. csoportosítása lehetővé teszi az egy/egyes tárgyak hierarchiába való besorolását az egyre növekvő, egyre nagyobb beszerzési/származási rendszerekben. Hogy a kartoték-rendszerekben való keresést meg lehessen könnyíteni, Trachsler szakmai területeihez tízes (dekád) számrendszerű kódszámokat rendelt, amelyek a specifikálás fokozatai szerint bővíthetők.

Mint minden rendszernek, úgy ennek is megvannak a maga gyenge oldalai. A modell szerinti példa esetében, ami az ÖMV-ben (Osztrák Múzeumok Egyesülete) egy közös témacsoportot/tárgykört alkot, Trachslernél, amint azt ő általában megköveteli, szakmailag elkülönített előállításuk alapján kerülnek kódolt besorolásúra, tehát a viaszmodell a viaszgyártónál, a rajzmodell a rajzkészítőnél, a süteménymodell a konyhai sütőberendezésnél, ami egy zárt gyűjteményegység egymástól való szétszakítását jelenti. Így pl. az „esküvői párta” a menyasszonyi ruházathoz van besorolva, és az esküvői kellékek mint „fejfedő” többé nem található meg. Néhány területen, mint pl. a ruházatkódás, a rendszer alig kínál többet, mint egy „keretfogalom”. A muzeológusoknál ezt fenntartással fogadják, speciális ismereteik alapján olyan differenciálást kell alkalmazni, amelyek üres pozíciók létrehozását teszik lehetővé.

Miután az eddigiek során nemcsak semmi egyéb, hanem egyáltalán semmiféle nyilvános publikáció nincs a kultúrtörténeti gyűjtemények egyetemleges osztályozási rendszerére vonatkozóan,²⁵ egyelőre úgy döntöttünk, hogy a kutatómunka megkönnyítése végett, a szaporulat címszavazásának elvégzése mellett, a különböző nehézségek és fenntartásaink ellenére, alkalmazzuk a Trachsler szerinti kodifikálást.

7. A tárgy származási helye (depó, bemutató, kiállítás, vásárlás, elvesztés-találás, kiválás az antik tárgyak közül stb.)

8. A tárgy megnevezése.

Itt van a második nehézség a funkcionális számozási rendszer miatt; szerintem ugyanis gyakran előfordul, hogy azonos dolgokat különböző elnevezéssel jegyeznek be

23. Az ide tartozó megjegyzés megegyezik a 22. alattival 10. oldal.

24. Az ide tartozó megjegyzés szintén megegyezik a 22. alattival, de a 16. oldalon található.

25. Bizonyos gyűjteményterületek vagy gyűjteménycsoportok számára, mint például kerámia, ruházat, háztartási készülékek és ehhez hasonlók számára számos egymástól eltérő javaslat született terminológiai szempontból, tehát a gyűjtemény egyes darabjai eltérő módon is elnevezhetők. Eme szükségszerűség – egyben adottság tipológiai/tipográfia – számára mindenképp Franciaországban kezdeményeztek osztályozási rendszert. – *Ingolf Bauer, Werner Endress, Bärbel Kerkhoff-Hader, Rupert Koch, Hans-Georg Stephan* közös munkája: *Vezérfonalak kerámiatárgyak leírásához (középkor–újkor)*. Tartalom: Terminológia–tipológia–technológia. – Kollmünz/Oberpfalz kiadó: Michael Lassleben 1986. Cím: *Vocabulary of basic terms for cataloguing costume* (= ajánlott szóhasználat a ruházati katalogizálás fogalmai alapján). – ICOM International Committee for Museums and Collections of Costume (= Nemzetközi Bizottság a múzeumok és gyűjtemények ruhadarabjai számára). – *Fegyverzeti, ruházati rajzok c. kiadvány 24. szám 1982.* – *Marie-Thérèse Duflos-Priot, Philippe Richard, Patrice Bekus műve: Systeme descriptif du costume traditionell francais* (= Hagymányos francia ruhadarabok leírásának rendszere). – További kiadványok: *Typologies duvetement et du couvre-chef; Matières, morphologie, decor; Aspects culturels . . .* Ezeknek kiadója: Editions de la Réunion des Musées Nationaux Paris 1988. – *Objets civils domestiques; Principes d'analyse scientifique. Vocabulaire . . .* Ezeknek kiadója a Francia Kulturális Minisztérium 1984.

az inventariális (leltári) könyvekbe. Ezt is figyelembe kell venni egy egyáltalán lehetséges, egységesített terminológia kialakításának sikere érdekében, és a keresőfogalmak segítségével kell a címszavakat a lehető legtöbb bevezetésnél alkalmazni, vagyis a címszavakat a keresőfogalmak segítségével kell regisztrálni. Pl.: egy üveg hátoldalára festett kép, amin Szent Miklós van ábrázolva az inventariális könyvekben fellelhető mint festettüvegkép, ájtatos kép, szentábrázolat, Szent Miklós stb. A komputer azonban arra kényszerít bennünket, hogy ugyanazt a dolgot ugyanazon elnevezéssel kezeljük, noha tudjuk, hogy le van tárolva.

Amennyiben egy adott esetben nagy mennyiségű adatot kell egyszerre letárolni, az alfabetikus kinyomtató segítségével lehet a címszavakat tartalmazó tájékoztató jegyzékből kiemelni, majd egységesíteni lehet azokat. Az ilyen tájékoztató listák legvégül is egy thesaurust tesznek ki (gyűjtemény, fogalmi tárház), ami a későbbiekben egyszer egy összehasonlítható rendszerként lehetővé teszi hasonló tárolású komputerekkel való egybevetést.

9. Tájszólás szerinti megnevezés
- 10–18. A tárgy fellelésének adatai
10. Előállítási/keletkezési hely. A helység meghatározásához fel kell tüntetni egymás mellett a helység közigazgatási nevét, rendőri kerületét/körzetét, úgy mint az autórendszaamokon, a szövetségi államot. Antik vagy ősrégi tárgyak esetében az akkor használatos megnevezés alkalmazandó.
11. Előállító-gyártó. Név és szignatúra (jelzés, jelölés, jelzet, címke), ha ismeretes.
12. Keletkezési/előállítási idő. Ha a tárgy dátumozott, úgy az évszám mellett a „dat” rövidítés is megjelenik, ami datáltat jelent.
13. Alkalmazási hely
14. Alkalmazó. Név és szignatúra, ha ismeretes.
15. Alkalmazási idő. Számokkal kifejezetten, olyan pontosan, amennyire az ismeretes. A 19. századra pl. 18-as számjegy áll; évszázadunk 60-as éveit 196-nak jelöljük. A megjelölés, mint pl. barokk, biedermeier és hasonlóak a címszó alatt jelenik meg.
16. A begyűjtés módja. (K)auf = vásárlás; (S)chenkung = ajándék, adomány; (L)egat = hagyomány, hagyaték, végrendelet, ha ismeretes. A felmérő értékelés adatai, vásárlási ár, értéknem.
17. Be/megszerző vagy a tárgy átadója (gyűjtemény, régiségkereskedő . . .)
18. Az ÖMV szerinti beszerzési időpont (Osztrák Múzeumok Egyesülete)
- 19–29. A tárgy leírása. (Címszó vagy jelszó; minden megjelölésnél többféle szóbeli leírás előfordulhat. Ezeket azonban vesszővel vagy üres szóközzel kell egymástól elkülöníteni, hogy a komputeres keresés lehetséges legyen.)
19. Méretek
20. Anyagok
21. Technika
22. Alak
23. Dekoráció
24. Szín
25. Motiváció
26. Állapot
27. Funkció. Ezt csak akkor kell megjelölni, ha az a tárgyról egyértelműen nem állapítható meg (kocsikerék mint virágállvány, ruházat mint farsangi jelmez és hasonló).
28. Kiegészítés, kivétel. A megjegyzések azon formája, amelyeket egyébként nem lehet valamilyen ok miatt használni; ilyenkor utalni kell valami hasonló tárgyra.

29. Szöveg. Egy vagy több kartotékon, zárt oldalakon szereplő szövegdalok nem egy kimerítő, leíró szövegben szabadon való megfogalmazása, minden rigolyás (szigorú, kérlelhetetlen) szóbeli rövidítés alkalmazása nélkül, úgy hogy a címszószerű, a kartotékon szereplő leírás kiegészüljön és kitisztuljon, de megengedett egy közelebbi, származásra vagy egyébre utaló magyarázat is. A kartotékon a szöveg címszó alatt fel kell tüntetni a szövegdalokon szereplő sorok számát.
- 30–32. Utalás a tárgy dokumentációjára
30. Fototéka-jelzőszám, ha ehhez a tárgyhoz negatív/pozitív film, diaposzítív stb. tartozik. (Hasonlóan a fototéka-kartotékhoz.)
31. Az esetlegesen fellelhető levéltári/archív adatok (levelek, dokumentumok, okmányok, számlák stb.). A rovaton megjelenik az *Igen*, ha van valami. Részleteket a szövegdalokon kell hozni.
32. Az esetlegesen fellelhető irodalmi forrásmunka adatai. A vonatkozó rovaton megjelenik az *Igen*, ha van valami. Idézeteket, könyvtári jelzőszámokat stb. a szövegdalokon kell hozni.
33. Vezér/címszavak, keresőfogalmak, melyeknek segítségével egyetlen lehetőség adódik a sokféle hozzájutási lehetőségből. 10 címszó felhordása lehetséges. Itt adódik a kérdés: a jövőben milyen kritériumok alapján kell jószerivel egy tárgyat keresni. A fogalmak hierarchiája (A felső vagy vezérfogalmak részletei) = változó kutatási/keresési kiindulási bázissal. A kérdésfeltevés a tudományos diszciplínákban változhat, ezért az itt alkalmazott munkatársak kötelesek egy lehetőleg nyitott rendszert alkalmazni.

Kartoték-fototéka

1. A műzeumnak és a gyűjtemény típusának megnevezése
2. A kinyomtatás dátuma és óra szerinti időpontja
3. A kiadás keltezése és szignatúra
4. Az utolsó módosítás felvételének dátuma és szignatúrája
5. A fototéka inventariális-száma. A szám előtt áll a megfelelő dokumenttípus rövidítése:
  - g = nagyformátum (24x30-tól)
  - p = pozitív
  - d = dia
  - s = negatívcsík (keskenyfilm)
  - b = lapmásolat (S-ről)
  - a = képeslap, képes levelezőlap

Fonotéka:

- t = hangszalag
  - f = film
  - v = video
  - r = hanglemez
6. Forma – formátum
  7. Kategóriák:
    - M: Muzeális dokumentációk
      - (Egyedi tárgyak, tárgycsoportok, gyűjtemények, kivonatok)
      - Mömv: tárgyak az ÖMV-től (Osztrák Múzeumok Egyesülete)
      - Mand: tárgyak egyéb múzeumoktól
      - Mdor: tárgyak a Dorotheumból
    - A: Autentikus (hiteles) szemléltető antropológia (embertan)
    - Alan: (Dschaft) = mezőgazdaság
    - Arch: (itektur) = építészet
    - Aint: (erieur) = belső építészet

az inventariális/leltári könyveink jóságától, a kartotékok minőségétől és a gyűjteményekben dolgozó egyes munkatársak szaktudásától. Ésszerűségi okokból és az adatbank mielőbbre állított alkalmazása miatt a magunk részéről úgy határoztunk, hogy az első – kvázi – ütemben csak a legfontosabb származási adatokat tápláljuk be az egyes tárgyakról, hogy a tárolót mihamarabb zárhatóvá tegyük. A későbbi időkre (vagy generációknak) nyitva hagyjuk annak lehetőségét, hogy az egyes tárgyak a kívánt és részletes kezelésnek/osztályozásnak megfelelően legyenek csoportosíthatók. A gyakran áttekinthetetlen, sok ezer egyedi adatot tartalmazó adattömeg és ebből fakadóan megítélhető nagy adathalmaz – betáplálási feladat, ami gyakran nem érzékelteti előre az elektronikus adatfeldolgozás előnyeit – gyakran vezet a munkatársak demotivációjához. Ésszerűnek látszik tehát mindenkor azt a tárgycsoportot betáplálni, amin éppen kutatási folyamat zajlik, mert ott, ahol az adatbank használata evidens, a készség is nagyobb annak alkalmazására.

Összességében és általában fokozott reményeink és elvárásaink vannak: várjuk, hogy mire tud valójában a komputer a múzeumban szolgálni. Legyőzi a nagy adattömeg adminisztrációs nehézségeit, segít az információk kikeresésében, racionalizálja az írásos munkát? Ez a berendezés nem más, mint egyfajta intelligens rabszolga, egy használható illeszkedőképes, gyors és olcsó szerszám. Önállóan azonban nem szabadítja fel a tudományos munka lényegét, a munkatársakat nem mentesíti, csak tehermentesíti, ugyanis az „artificial intelligence” = mesterséges értelem egyelőre – sajnos vagy hála Istennek – csak utópia, hogy egy ideillő kiszólást (megjegyzést) idézzek Kaschuba és Liptől; önmaga a saját adattömegével képtelen egy „történelmi vérszegénységet” megoldani, vagy ha úgy tetszik, megszüntetni.²⁶ Ami egy nagy, egyáltalán elképzelhető rendszerezett adattömeg széles/tág körben szakosított összehasonlíthatóságát illeti, a gépnek szerfeletti segítőképességgel kell rendelkeznie. Az embereket meg tudja szabadítani az időt rabló rutinmunkától, és helyet biztosít a kreatív munka számára. Egy önálló tudásanyag létrehozása és az önálló komputeren belüli funkcionális összefüggések megalkotása eddig nem sikerült. Köznapi ismeret, közhely, hogy önmagát senki sem teheti tökéletessé, de ezt sokkal nehezebb pontosan megfogalmazni, mint egy bonyolult matematikai összefüggést megoldani. Ezekkel a közhelyszerű ismeretekkel ezeknek pontos funkcionális összefüggéseivel a saját kultúrtörténeti diszciplinánknak még sok dolga van.

Az Osztrák Néprajzi Múzeum a későbbiekben is az új fejlődési irányzatokhoz felzárkózva kíván maradni. Azt természetesen tudjuk, hogy ez már most is teljesítményképes komputert jelent, továbbá ki kell agyalni az ehhez tartozó programokat is, de – amint az nagyon szép lenne – egy nemzeti vagy nemzetközi adatbankhálózatot csak így hozhatunk létre. Ha közel van az ing, nincs messze a zakó . . . , van még időnk arra, hogy a lehetségest lehetővé tegyük magunknak, és kíváncsi engedetlenséggel nézzünk szembe a jobb megoldásokkal . . .

26. Kaschuba–Lipp, a megjegyzés azonos a 4. pont alattival és a 24. oldalon található.

COMPUTEREINSATZ IN KULTURHISTORISCHEN MUSEEN
Erfahrungsbericht aus der Arbeit am
Österreichischen Museum für Volkskunde in Wien

1. *Computer und Volkskunde*

Der Computer kann für die Volkskunde Objekt oder Werkzeug der Forschung sein. Seit den 60er Jahren beschäftigt man sich mit der Anwendung der Datenverarbeitung in der Volkskunde, anfangs nur im Bereich der Erzählforschung, wo man sich auf Erfahrungen der Linguisten stützen konnte und strukturalistische Analysen gefragt waren, später (Anfang der 80er Jahre) auch im sozialwissenschaftlichen Feld und erst seit kurzem auch im Bereich objektorientierter Forschung.

2. **Computer und Museum**

2.1. **Gesamtösterreichische Situation**

Keine Koordination der EDV-Anwendung in Museen, aber es gibt an vielen Häusern bereits Projekte, zum Teil auch schon in der Realisierungsphase.

2.2. **Auf internationaler Ebene**

wird der Einsatz von EDV in den Museen seit den 70er Jahren verfolgt (Beispiele: ICOM Unesco Dokumentation Centre, Muzejski Dokumentacioni Centar, Canadian Heritage Information Network).

2.3. **EDV-Konzept der österreichischen Bundesmuseen**

2.3.1. *Systemanalyse Bundesmuseen* der Abteilung Informationssysteme des Instituts für Statistik und Informatik an der Universität Wien im Auftrag des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung.

2.3.2. *Pilotprojekt* zur Erstellung eines Realisierungskonzepts zur Einführung der EDV an den österreichischen Bundesmuseen.

3. **Computeranwendung im Österr. Museum für Volkskunde**

3.1. **Schrittweise Einführung von EDV** seit 1987 im Institut für Gegenwartsvolkskunde (IGV) der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (ÖAW), in der Bibliothek des ÖMV, der Vereinsverwaltung und Kasse, und bei der Sammlungsdokumentation.

3.2. **Hard- und Software – Ausstattung**

3.3. **Vorstellung der Archive – Datenbank**

3.3.1. **Datensätze (Objekterhebungsbögen)**

3.3.2. **Programmanwendung**

Margot Schindler

NÉPRAJZ ÉS SZEMÉLYI SZÁMÍTÓGÉP

(Néprajzi intézeteknél végzett véleménykutatások eredménye)

KLAUS ROTH

A kultúr- és szociáltudományok szöveg- és adatfeldolgozásához az elmúlt évekig kizárólagosan a nagy számítógépközpontok, főleg az egyetemek és akadémiák számítógépközpontjai jöhettek számításba; a különböző kutatási tervezetek programjait először nagy ráfordítással kellett megírni. A nagyobb teljesítményű és előnyösebb árú személyi számítógépek kifejlesztésével és a hatékonyabb és könnyebben használható programok valamint a hálózatok kiépítése adatátviteli kábelekkel időközben egészen új felhasználási lehetőségeket nyújt. Ebből a néprajz is nagyon sokat hasznosíthat, ami egyaránt a kutatásban és tanításban és egyaránt az archívumok és múzeumok gyakorlati munkájában is új utakat nyit. Ugyanakkor sok intézet nem rendelkezik megfelelő információkkal a PC-k (személyi számítógép) felhasználási lehetőségeiről valamint a megfelelő programokról és ezek felhasználási lehetőségeiről a mi szakunkon belül. Azért, hogy ezen változtassak, egy kérdőívvel fordultam a német nyelvű terület néprajzi intézményeihez azzal a céllal, hogy felmérjem a PC-k és programok eddigi felhasználását. Az eredmények értékelése ne csak a pillanatnyi helyzetről tájékoztasson, de segítse elő a néprajzkutatók közötti kapcsolatcserét és a programok és adatbankok egyeztetését.

A véleménykutatás 95 egyetemi intézetnél, kutatóintézménynél és archívumnál, kultúrtörténeti múzeumnál néprajzi részleggel és nagyobb szabadtéri múzeumoknál igen erős és pozitív visszhangra talált. 76 kérdőívet visszaküldtek, ez 80%-os visszaküldési aránynak felel meg; azok az intézmények, amelyek nem válaszoltak, valószínűleg nem rendelkeznek PC-vel.

1. Hardverfelszereltség: A 76, NSZK-ból, NDK-ból, Ausztriából és Svájcból válaszoló intézmény közül 24 nemleges választ küldött; 14 vagy nem volt érdekelt, vagy nem rendelkezik eszközökkel, ugyanakkor 10 PC-k beszerzését tervezi. Ezek közül 3 már a helyi számítógépközpontot használja. Így az a meglepő eredmény mutatkozik, hogy megkérdezett néprajzi intézetek közül 52 (vagy 55%) rendelkezik PC-vel. Ezek a következőképpen oszlanak meg az intézetek között:

Intézmények	A válaszolók össz. száma	Ebből PC-vel	A PC-k összesen	Intézetenkénti átlag
Egyetemi intézmények	24	20 (83%)	40 PC	2,0 PC
Archívumok, kutatóintézetek	17	10 (59%)	16 PC	1,6 PC
Kultúrtörténeti múzeumok	27	17 (63%)	34 PC	2,0 PC
Szabadtéri múzeumok	8	5 (63%)	12 PC	2,4 PC
Összesen:	76	52	102 PC	1,9 PC

Így az intézetek a következő számú PC-vel rendelkeznek:

Intézet	Egyetem		Archívum		Múzeum		Szabadt. múzeum		
		össz.		össz.		össz.		össz.	
1 PC van	13	(13)	7	(7)	10	(10)	3	(3)	33
2 PC van	2	(4)	2	(4)	4	(8)	1	(2)	9
3 PC van	1	(3)			1	(3)			2
4 PC van	1	(4)							1
5 PC van	2	(10)	1	(5)	1	(5)			4
6 PC van	1	(6)							1
7 PC van							1	(7)	1
8 PC van					1	(8)			1
Összesen:	20	(40)	10	(16)	17	(34)	5	(12)	52 (102)

A meglévő gépek gyártóinak neve ugyan igen változatos, azonban az alaptípusok és az üzemeltetési rendszerek nagyon egységesek és így azonosságok is mutatkoznak. Az 52 intézmény közül

41 (79,0%) IBM/IBM-kompatibilis gépeket (XT, AT, 386, PS2),

6 (11,5%) Apple-MacIntosh (Mac1, Mac2, Macplus stb.) vagy Atari gépeket,

1 (2%) más(?) rendszert használ,

4 (7,5%) nem közölte, hogy mit használ.

34 intézmény a saját eszközeiből (65%) fedezte a PC-k beszerzését, ugyanakkor 9 a számítógépközponttól, egyetemektől vagy más helyekről kapta a PC-ket; 6 intézménynél a dolgozók saját számítógépei vannak, a megmaradt intézetek nem közöltek adatokat.

A PC-k technikai felszereltsége igen magas színvonalat mutat. A számítógépek többsége (kb. 85%) 512 KB-os vagy ennél nagyobb munkamemóriával rendelkezik, így nagyobb professzionális programrendszerek is használhatók; az adatok tárolására (két kivétellel) minden PC-hez kemény lemezeket használnak; az esetek 70%-ban a kemény lemezek kapacitása 40 vagy több MB, így a nagyobb adatmennyiségek feldolgozásának és tárolásának előfeltétele adott (adatbankok, archívumok).

15 intézményben magasabb értékű grafikus kártyákkal szerelték fel a PC-ket; 6 intézet adatközpontot vezetékkel rendelkezik a számítógépközpont felé, de csak egy intézet rendelkezik olyan Modemmel, amellyel telefonon hozzáférhető az adatbankok. A nyomtatók között a mátrixnyomtatók a legelterjedtebbek (27), de 18 intézet már magas színvonalon, lézernyomatással készíti a szövegeit; 7 intézet pedig margarétafejes nyomtatókat használ. A néprajzi intézmények hardverfelszereltsége olyan minőségű, hogy ezeknek kétharmada „elégletesnek” vagy „kielégítőnek” nevezhető; a többi intézetben – valamint az olyan intézeteknél, ahol nincsenek PC-k – a felszereltség nem felel meg az igényeknek. 14 intézet további PC-k beszerzését tervezi.

2. *Szoftverfelszereltség:* A PC-ket az intézetekben, archívumokban és múzeumokban nagyon sokrétűen lehet használni – a titkárságokon a könyveléstől és a szövegfeldolgozástól kezdve a könyvtári és adatadminisztráción keresztül egészen az adatfeldolgozásig és tematikus kártyák készítéséig. Az ezekhez a feladatokhoz felhasznált programok zavaróan sokfélék, de egyes felhasználási területeken egyértelműen a legnépszerűbbek. Egyes intézetek speciálisan az igényeik szerint kifejlesztett programokat használnak, ezeket a következőkben nem vehetjük figyelembe. Egyes programokat nem találtunk meg a szoftver-útbaigazító művekben.

A titkárságokon a WordPerfect (4) és a Word (2) a legelterjedtebb, amíg a WordStar, a Pagemaker, a Windotext (?), MacWord, MacWrite, Faktura és a Symphony

csak egyszer szerepel a válaszok között. A szövegszerkesztéshez a Word (25) és WordPerfect (7), az IBM PCText (3), Wordstar (2), Euroscript (2), Starwriter (2), Quill (2) és MacWrite (2) programokat használják a legtöbbet, ugyanakkor az Assist2 (?), MacPlus, Notabene, PCWrite, Signum, Softscript, TX4 (?), TEX, Ventura, Volkswriter és a Windotext csak egyszer van megemlítve. A szöveganalízishez csak összesen hat intézménynél használják a Dataflex, dBase3 + , PC Text, Quill, Tustep és a Ventura programrendszereket. A könyvtári adminisztrációkhoz és az adatbankok készítéséhez a dBase3 + (12), Kleio (2), LARS (2) és az Adimens ST (2) programokat használják a legtöbbet, ugyanakkor az Allegro, Lidos, MacExcel és az Oracle csak egyszer lett megemlítve; az Archive, Dokis, File, File Express, File Maker, Hida, Hypercard, Z-Arch programokról nem kaptunk információt. Az on-line-üzemhez csak két programot, Bibos és Kermit használnak.

Az adatfeldolgozó programokról csak hét intézettől kaptunk adatokat: az SPSSPC (3) programot nevezték meg, valamint Adimens, Clipper, Dataflex, dBase3 + és a Reflex programokat egy-egy intézet. Csak öt intézmény használ grafikus programokat, mégpedig a Harvard Graphics (2), Degas Elite, Graphic Chart és a Safequard (egy-egy intézet) programokat. A programok értékelése gyakran hiányos vagy teljesen hiányzik, így ezek az adatok csak azoknál a programoknál értékelhetők, amelyeket gyakrabban használnak: a szövegszerkesztő programok közül a WORD és a WordPerfect (25 ill. 12) nagy különbséggel a leggyakrabban használt; a WORD 3,7-es átlagosztályzatot kapott, a WordPerfect pedig 4,1-est. A leggyakrabban alkalmazott adatbankrendszer a dBase3 + (16) 3,6-es osztályzatot kapott. Az adatfeldolgozó programok közül az SPSSPC a leggyakrabban használt program és pozitívan értékeli. A többi programot csak egyszer vagy kétszer említették meg. Pozitív az Adimens, Dokis, Kleio, LARS, Lidos, Notabene, Oracle, Reflex, Signum és Ventura programok értékelése, ezzel szemben az Assist2, File, MacWrite, Quill, PCText, Tustep, Volkswriter, Windotext, WordPlus és WordStar értékelése inkább negatív.

A SZEMÉLYI SZÁMÍTÓGÉP FELHASZNÁLÁSI TERÜLETEI A NÉPRAJZBAN ÉS SZOKÁSOS ILL. GYAKRAN HASZNÁLT PROGRAMOK

1. TITKÁRSÁG – ADMINISZTRÁCIÓ

Könyvelés, háztartásvezetés

Symphony, Fraktura stb.

2. SZÖVEGSZERKESZTÉS ÉS -FELDOLGOZÁS

a) Szövegszerkesztés, eredeti szövegek beadása, kutatómunkák és tanulmányok szövegeinek megszerkesztése; különleges jelekkel és idegen ábécékkel is. Desktop Publishing, Szöveg edit, mátrix/lézer nyomtatási minták, fotósorozat

WordPerfect, WORD, PCText, WordStar, Euroscript, Notabene, Multilingual Scholar, Pagemaker, WordPerfect 5, Profitext stb.

b) Szövegelemzés, regiszter, indexek, konkordanciák, kereső funkció, válogatás, tartalom analízis

Tu-Step, Ventura, Oxford, Concordance programok

ADATKEZELÉS – ADATBANKOK

a) Szövegek kezelése: könyvtári admi-

dBase3 + , Lidos, LARS, Oracle

- nisztrációk (címszavak, írók, címek keresése)
- b) Leltározás: tárgyak és szövegek dokumentációs gyűjteményekben, archívumokban, múzeumokban (kézi számszámok, házak, bútorok, edények, ruhák, képek, dalok, mesék, zenék)
- c) Kutatások: keresések, komplex kutatási kérdések (esetek kutatása több kritérium szerint), rendezés és válogatás több kritérium szerint, „szakértő-rendszer” felépítése adatközlő vezetékkel („on-line”)
- d) Képek és fényképek grafikus nyilvántartása
4. ADATFELDOLGOZÁS
- a) Deskriptív statisztikák: táblázatalkulációk, gyakoriságok, keresztáblázatok, csoportgyakoriságok, elosztások, középértékek stb.
- b) Analitikus statisztikák (hipotézisek ellenőrzése): korrelációk, regressziók, ösvényanalízisek, diszkriminációs analízisek többek között, lehetséges az adatszelekció és -változtatás
- c) Tipologizálás, klasszifikálás, csoportképzések: clusteranalízis, konfiguráció analízis
5. EREDMÉNYEK MEGJELENÍTÉSE
- Listázás, táblázatok, diagrammok, histogrammok, grafikák, tematikus kártyák

dBase3 + , LARS, Oracle, Kleio, Dokis, File Maker, Adimens

dBase3 + , LARS, Oracle, Kleio, Dokis, File Maker, Adimens

Kermit, Bibos, Procomm

SPSSPC, BMDP, Minitab, Framework, Supercalc, dBase3 + , Adimens, Dataflex

SPSSPC, BMDP

ClusterPC (RZ Münster), SPSSPC Clustan-eljárás

SPSSPC, IBM-Charts, Harvard Graphics, Graphic Chart

16 intézmény ingyen kapta meg a programokat, egyetemektől vagy számítógép-központoktól, ugyanakkor 24 intézet maga vásárolta meg a programokat; a többi intézmény nem adta meg a programok beszerzésének formáját.

3. *A PC-k használata és bevonása a tanításba:* 14 intézményben a PC-keket csak a tudományos munkatársak használhatják és 8 intézetben csak a nem tudományos munkatársak (titkárnők), a többi intézetben mindkét csoport és a segítő erők is használják. Csak 5 intézményben használhatják a diákok is a PC-keket. Elektronikus adatfeldolgozó tanfolyamokat vagy olyan tanfolyamokat ahol PC-keket alkalmaznak csak 4 egyetemen tartanak (Bamberg, Hamburg, München, Würzburg), legtöbbször a számítógép-központokkal együttműködve; Bécsben tanfolyamokat terveznek.

4. *PC-k használatának összmegeítélése:* A záró kérdésre, az összvéleményre, sok kolléga nagyon részletes választ adott. Azok a kollégák, akik nem válaszoltak a kérdésekre, a hiányzó anyagi eszközöket tették ezért felelőssé és azok, akik már rendelkez-

nek PC-vel a kiképzett kezelő személyzet hiányáról és a programrendszerek használatát tanító tanfolyamok hiányáról panaszkodtak; így például Tübingenből a következők írták: „a bevezetés és a tanításba való bevonás az anyagi és személyi költségek miatt alig lehetséges”. Sok intézet még csak most nemrégén szerzett be PC-t és ezért a tapasztalatok és információk hiányáról panaszkodnak. Általában a hiányok behozásának a szükségességére és a „PC-k felhasználásának erősen megnövekedett szükségességére” (Göttingen) utalnak.

Semmi kétséget nem hagynak az intézmények és múzeumok válasza a PC-k munkára való használásával kapcsolatban. A sikeres felhasználások palettája a „gyorsabb a munka mint az írógéppel”-tól (Würzburg) az „irodai munka (szövegszerkesztés és adatbank)” (Passau), bibliográfiák készítése „máshogy már nem lehet elkészíteni” (Wien), „kéziratok, nyomtatványok és tananyagok összeállítása” (Innsbruck), a Desktop-Publishing, „éremgyűjtemény leltárba vétele” (freiburgi múzeum) válaszokon keresztül egészen az irodalmi szövegek kezeléséig és adatbankok felállításáig és a történelmi források kiértékeléséig (München) terjed. A Mesék Enciklopédiájánál „az elektronikus adatfeldolgozásban az adatbank felállítására jut a súlypont, az adatbank többek között címszó-listát, utaló-, tárgy-, név-, motívum-, és Aath regisztert tartalmaz. A bremeni DGV IVB-munkahelye majdnem minden munkát, egészen a nyomtatványok elkészítéséig, nagy teljesítményű PC-vel végez; a jövőbeli on-line-üzemmód tekintetében a bibliográfiai programok választékával és kifejlesztésével kétségtelenül az IBV-néprajz munkahely (Bremen) kerül vezető szerepbe. A múzeumi kollégák konkrét kérésekkel fejezték ki: fényképek, képek, építési tervek és háromdimenziós objektumok direkt regisztrálására alkalmas programokat kérnek.

A véleményeket a következőképpen lehet összetoglalni: a PC-k használata időközben sok néprajzi intézet és múzeum felhasználó szerint „nélkülözhetetlen” (Detmold), „igen nyereséges” (Zürich), „nagyértékben megkönnyíti a munkát” (Hamburg–Altona). Ezzel szemben a szkeptikus vélemények csak nagyon ritkák: „az adatbevitel körülményes” (Marburg); a legtöbb intézmény a PC-felhasználás kiépítését tervezi. Ennek az első véleménykutatásnak a rezonanciái közel állnak a végső következtetéshez, miszerint sok kolléga és kollégánál további információk iránt is érdeklődik. Ezért azt javaslom, hogy a jövőben közöljünk beszámolókat speciális programok kifejlesztéséről és már meglévő programok konkrét felhasználásáról néprajzi feladatokban, elősegítve így a tapasztalatok cseréjét és átadását.

Végül köszönetet szeretnék mondani azoknak a kollégáknak és kollégáknak, akik vették a fáradságot és kitöltötték a kérdőíveket, valamint a munkatársamnak, Joachim Scheurernek, aki a véleménykutatás adatait előkészítette az SPSSPC programrendszerrel való feldolgozáshoz és kiértékeléshez.

VOLKSKUNDE UND PERSONAL COMPUTER

Ergebnisse einer Umfrage unter volkswissenschaftlichen Institutionen

Bis vor wenigen Jahren für die Text- und Datenverarbeitung in den Kultur- und Sozialwissenschaften ausschließlich Großrechenanlagen, meistens die Rechenzentren der Universitäten und Akademien, in Betracht; Programme mußten meistens erst für die jeweiligen Forschungsprojekte mit großem Aufwand geschrieben werden. Durch die Entwicklung leistungsstarker und preisgünstiger Personal Computer und effizienter, benutzerfreundlicher Programmsysteme sowie durch die Vernetzung über Datenleitungen bieten sich inzwischen völlig neue Anwendungsmöglichkeiten. Von ihnen

kann in starkem Maße auch die Volkskunde profitieren, der sich sowohl in der Forschung und Lehre als auch in der praktischen Arbeit in Archiven und Museen neue Wege eröffnen. In vielen Institutionen mangelt es jedoch an Informationen über die Möglichkeiten des Einsatzes von PCs sowie über geeignete Programme und ihre Anwendungsbereiche in unserem Fach. Um hier Abhilfe zu schaffen, habe ich mich mit einem Fragebogen an die volkskundlichen Institutionen im deutschsprachigen Raum gewandt mit dem Ziel, eine Bestandsaufnahme des bisherigen Einsatzes von PCs und Programmen zu machen. Die Ergebnisse der Auswertung sollen nicht nur Auskunft geben über den momentanen Stand, sondern vor allem den Erfahrungsaustausch unter Volkskundlern anregen und zu einer Abstimmung von Programmen und Datenbanksystemen führen.

Die Umfrage bei 95 Universitätsinstituten, Forschungseinrichtungen und Archiven, kulturgeschichtlichen Museen mit volkskundlichen Abteilungen und größeren Freilichtmuseen hat ein sehr starkes und positives Echo gefunden. 76 Fragebögen wurden zurückgeschickt, was einer Rücklaufquote von 80% entspricht; bei den Institutionen, die nicht antworteten, kann wahrscheinlich davon ausgegangen werden, daß keine PCs vorhanden sind.

Klaus Roth

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI 1988–1990

S. KOÓS JUDIT

Ároktő-Szivárgócsatorna

1988 nyarán jelentette Sipos Sándor, helybéli iskolaigazgató, hogy Ároktő és Tisza-keszi között egy újonnan ásott szivárgócsatorna rézsűjében egy csontváz koponyáját mosta ki az eső. Nyaktájon egy arany- és egy ezüsfibulát talált, ezeket magához vette, a vázat pedig visszatemette. A helyszínen egy szarmata női sírt tártunk fel. Tájolása É–D irányú volt. Mindkét bokáját több sorban felvarrt, nagyméretű, henger alakú borostyángyöngyből álló füzér vette körül. A gyöngyök között apró lapos, kerek kalcedont, két ún. nyolcas alakú borostyánt és apró ezüstgyöngyöket is találtunk. A bal boka mellett, kívül, a füzér részeként egy koncentrikus körökkel díszített, sötét orsógomb is volt. Az aranyfibula téglalap alakú, granulációval gazdagon díszített, közepén egybefoglalt borostyánnal. A váztól 19 méterre ÉNy-ra egy újabb vázat találtunk, valószínűleg a csatorna kialakításakor bolygatták, a csontokat egy kupacba dobálták vissza. Melléklete egy római kisezüst volt.

A leletmentésen részt vett L. Wolf Mária, Révész László (HOM).

Lovász Emese

Bogács-Pazsagpuszta

1988 tavaszán bejelentés érkezett Bogácsról, hogy a téesz szőlőtelepítéshez végzett földmunkák során megbolygatott egy őskori települést. A szakirodalomból több mint száz éve ismert lelőhely felső rétegei jórészt el is pusztultak a rigolározás eredményeként. Az ősszel megkezdett leletmentést a domb szélén kezdtük el, mivel a terület nagy részét beültették szőlővel.

Az ásátás ideje alatt négy szelvényt tártunk fel, melyekből a harmadikban már fél méter mélységben jelentkezett egy bolygatott gyermeksírről. A csontváz beásásával szétdőlt egy tűzhelyet, melynek plasztikus díszait a környéken megtaláltuk. (A mélyszántás miatt egyébként 80 cm mélységig kevert földből származtak a cserepek.) A sír alatt egy erősen hamus, paticsos gödörfolt mutatkozott, tele cserepekkel. Kibontása után egy négyszögletes, egyenes falú, enyhén lekerekített sarkú ház rajzolódott ki. A feltérképezése után kb. 15 cm-re volt a járósíntje, melyből sajnos csak részleteiben maradt meg a lesározás. ÉNy-i és DK-i fala mentén cölöplyuksort figyelhattunk meg. A ház közepe táján valószínűleg épített kemence lehetett – töredékeit megtaláltuk. Ez alatt 20 cm-rel a háznak egy korábbi járósíntje került elő, cserepekkel teli, vastag omladékréteg alatt. Az egyik sarokban egy késő bronzkori beásást figyelhattunk meg. A D-i sarokban egy elpusztított kemence maradványait bontottuk ki. A lesározás itt már nagyobb felületen megmaradt, mint az 1. járósínt esetében. Ennek elbontása után rendkívül vastag, kövekkel, paticcsal, cserepekkel teli omladékréteget találtunk. A kerámia a hatvani kultúra jellegzetes díszedényei és házi kerámiája. Az omladékréteg elbontása után egy kb. 3x3,50 m-es, négyszögletes alaprajzú, döngöltanyag-padlójú ház

került felszínre. A padló széleinél 10 cm széles és 10 cm magas gerenda maradványait találtuk, míg a négy oldalfalon a falat 50 cm magasságig borító deszkamaradványokat. A háznak ez a negyedik járósíntje 250 cm mélységben volt. (A 3. járósíntet 170 cm mélységben, csak a metszetben észlelhettük, mivel a rendkívül vastag, tömör paticsal teli omladékban lehetetlen volt kibontani.)

A helyszínen végzett terepbejárások során egy retusált, kőpengeszerű szilánkot (moustierien?), késő bronzkori edénykét és töredékeket (Pilinyi kult.), honfoglalás kori kengyeleket és középkori cseréptöredékeket gyűjtöttünk. Az egyik kengyel finom művű, vörösréz berakással díszített darab, mely bizonyára egy rangos közösség temetőjére utal. Pázsag egyébként elpusztult középkori falu, melyet először mint az egri káptalan birtokát 1269-ben említik.

Az ásátás munkatársa volt: Szathmári Ildikó (MNM).

S. Koós Judit

Edelény – Fő u. (Sztálin u.)

1988. október 21-én terepbejárást végeztem Edelényben és környékén. Fazekas Lajos (Hangács, Rákóczi u. 36.) bejelentésére megtekintettem egy általa avarnak mondott lelőhelyet. Ez a lelőhely az edelényi benzinkút mellett, az egykori Borsod közszé temetőjében helyezkedik el, azonos az Edelény, Sztálin út 268. sz. alatt nyilvántartott lelőhellyel. A temető háta mögött egy körülbelül 10-15 éve épült utca helyezkedik el. Kérdésünkre az itt lakók elmondták, hogy a házak építése közben több helyen is találtak csontvázakat és hajkarikákat is.

A lelőhelyet kora Árpád-korinak tartja a kutatás.

L. Wolf Mária

Edelény-borsodi határ-Gátrajáró

A lelőhely az Edelényből Szendrőlád felé vezető műút jobb oldalán, a borsodi földvártól mintegy ötszáz méterre É-ra helyezkedik el, körülbelül 15-20 évvel ezelőtt fedezte fel Fazekas Lajos. A nagobbacska domb D-i részén sűrűsödtek a leletek. Órlókörtöredéket és nagyobb mennyiségű neolitikus kerámiát, valamint néhány atipikus kőeszközt gyűjtöttünk.

L. Wolf Mária

Emőd-Nagyhegy

1988. április 8-án Tábori Istvánné, emódi lakos telefonon bejelentést tett, hogy két nappal korábban Emődön szőlőültetés közben nagy mennyiségű pénzt és cseréptöredéket találtak. Felkerestük a találót, Lukács Ferencné (Emőd, Ilona u. 6.), aki átadta a múzeum számára a leleteket: mintegy háromezer darab I. Ferdinánd denárt és egy barna-zöld mázas korsó töredékeit. A pénzek egy tömbbé álltak össze, felvették a korsó alakját. A találó elmondta, hogy Emőd-Ny-i Nagyhegyen szőlőt telepítettek, itt került elő a lelet. Vezetésével megtekintettük a helyszínt, ahol a lelőhely környékén a szántásban további pénzeket gyűjtöttünk.

1988. április 20-án ismét fölkerestük a helyszínt, és a Magyar Nemzeti Múzeum fémkeresőjének segítségével újabb, körülbelül 20 érmet gyűjtöttünk.

S. Koós Judit–Révész László–L. Wolf Mária

Karcsa-Haraszto

A fenti lelőhely a Somostól É-ra körülbelül háromszáz méterre helyezkedik el. A dűlő közepén nagyméretű kurgán(?) található. Csúcsáról és oldalairól császárkori edénytöredékeket gyűjtöttünk.

Karcsa-Kormoska

A lelőhely a Somostól ÉK-re körülbelül ötszáz méterre található. A viszonylag alacsony domb gerincén egy körülbelül huszonöt méter sugarú körben embercsontokat találtunk a szántásban. Egyéb, korhatározó leletet nem találtunk.

Karcsa-Káposztás

A lelőhely a Harasztos-dűlőtől Ny-ra Becskedtanya ÉK-i sarkában helyezkedik el. Az É-D-i fekvésű dombháton szórványos, jellegtelen őskori edénytöredékeket gyűjtöttünk.

Karcsa-Somos

A már régebről ismert lelőhelyen (Kazacsayné Gnant Pálma leletmentése), melynek nagy részét szőlővel telepítették be, kora Árpád-kori edénytöredékeket gyűjtöttünk. Horváth Ferenc helybéli lakos elmondása szerint a szőlőművelés közben kemencére utaló paticstöredéket, sok edénytöredéket és állítólag egy vaskardot találtak.

Révész László-L. Wolf Mária

Karos-Eperjesszög

1988. V. 5-én terepbejárást végeztünk a területen. A II. honfoglalás kori temetőtől D-re, 400 méterre, a Libatanya mellett lévő homokdombon őskori edénytöredékek mellett a szántásban egy rozettás lószerszámveretet (a dombgerinc D-i végén) és egy övveretet (a gerinc É-i részén) találtunk. A későbbi ásatás bebizonyította, hogy megtaláltuk a Karos-Eperjesszög III. számú temetőt.

Karos-Eperjesszög

Tovább folytattuk a II. honfoglalás kori temető 1986-ban megkezdett feltárását. Ez évben a 62-73. sírok kerültek napvilágra, valamennyi a temető északi szárnyán. A leletanyag az eddigieknél szerényebb, lovas sír nincs köztük, csak egy lószerszamos temetkezés. A tárgyak közül kiemelkedik egy lemezes hajfonatkorongpár, valamint egy szaltovói típusú agyagkorsó. További sírok előkerülése a temető ÉNy-i részén várható.

E lelőhelytől D-re mintegy 400 m-re egy homokdombon terepbejárással újabb rangos honfoglalás kori temetőt fedeztünk fel (Karos-Eperjesszög III.). Szondázó ásatásunk révén ennek eddig 11 sírja került elő, nagy részük sajnos mélyszántással bolygattott. A leletanyagra jellemzőek a lovas és lószerszamos sírok, vasbalták, veretes csizmák, ezüst pántkarperecek, tegezek. Kiemelkedő a 11. sír: egy vezéri temetkezés, aranyozott ezüst, palmettamintás lemezekkel borított markolatú és hüvelyű szablyával, ezüstveretes övvel és lószerszámmal, valamint az eperjeskei 3. sír pontos mását tartalmazó veretsorral. A kutatást mindkét lelőhelyen tovább folytatjuk. Az ásatáson részt vett Bodnár Katalin (Szécsény) és Dr. Wolf Mária (HOM) régészek, J. Homola Krisztina (HOM) rajzoló, Cseh Julianna egyetemi hallgató (JATE).

Révész László

Karos-Tobolyka

A község É-i részén fekvő Tobojka-dűlő É-i peremén végeztünk terepbejárást. A domb többi részét elhordták, illetve szőlővel beültették. Az érintetlen maradt területen kora Árpád-kori edénytöredékeket találtunk. (E lelőhelyen korábban Erdélyi István végzett leletmentést.)

Révész László-L. Wolf Mária

Kesznyéten-Szerűskert

A területen régészeti tábor keretében középiskolás diákok dolgoztak. Két csontvázas és 9 hamvasztásos sír került elő, így a temetőből 75 szkíta kori sír ismert. A mellékletek – a korongolt és korongolatlan urnák, tálak, kancsó, orsógombok, vaskések, vascsákány, valamint a bronztárgyak – alapján az i. e. V. században a Sajó torkolatánál élt szkíta kori népesség temetkezési helyét tárjuk fel.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc-Avas-Tűzköves

Az elmúlt évben a Miskolci Városi Tanács új műutat építtetett a Herman Ottó Múzeum mögött, a Mikes K. utcától az Avas-Kelet lakótelep felé. Az út dózerolása, ill. a munkagödrök kiásása során új középső paleolit település és egy hozzá tartozó kovabánya részlete került elő.

1988. VI. 1–22. között a kovabánya leletmentő ásatását végeztük el. A munka során kiderült, hogy az ősember a kb. 40 cm vastag kovapadról leszedte a fedő talajtakarót és a beágyazó harmadidőszaki homokot, majd kvarcitkavics ütőkövekkel szétzúzta, kinyerte belőle a jó minőségű kalcedondarabokat.

A bányában feldolgozó műhelytevékenység is folyt. Így szerencsésen tipikus, jól határozható paleolitikus is előkerültek. Leletanyaga teljesen egyezik a mellette elterülő településével.

Ringer Árpád

Ónod-Vár

Az 1985-ben kezdett feltárásokat ezúttal a várbelső DK-i negyedében folytattuk. Az előkerült pincék az egykori palotaszárny alatt lehetnek, erre utal a nagyszámú reneszánsz faragvány. Megtaláltuk a vár építése előtt itt állott templom egyik falát a körülötte fekvő temető néhány sírjával. Ez utóbbiakban melléklet nem volt. Kitisztítottuk a vár ÉNy-i ó-olasz sarokbástyáját is. A további ásatások a helyreállítási munkálatok függvényévé váltak. Az ásatáson részt vett K. Bányi Judit (HOM) restaurátor.

Révész László

Szendrő-Temetődomb

1988. X. 10–14. között tovább folytattuk az alsó paleolit szórványlelőhelyként ismertté vált település 1987-ben megkezdett ásatását. E munkával egy időben több sztratigráfiai fúrást végeztünk.

A lelőhely s az új Bódva-völgyi leletegyüttes kronológiája valószínűleg a közeli Edelény akácos-hegyi bányájában 1987-ben metszett szelvény alapján adható meg, ahonnan ez évben „in situ” került elő ugyanez a leletanyag, 4 m mélyen vörös, magas agyagtartalmú, eltemetett talajban.

Az ipar nyersanyagkészlete kvarc, kvarcit és radiolarit kavics, valamint tömbkova esetén clactonien. Az eszközök között sok a chopper és chopperszármazék. Megtalálható a szakóca és néhány középső s felső paleolit típus is.

Kora – teraszmorfológiai és paleopedosztratigráfiai adatok alapján – mindenképpen középső pleisztocén, feltehetőleg a 9. oxigénizotópos fázis interglaciálisa, 300-350 ezer év körül.

Ringer Árpád

Szentsimon-Kenderföldek

1988 tavaszán jelentette Füle Ábel helybéli lakos, hogy a téesz által újra művelés alá vett homokbányából nagy mennyiségű cseréptöredék került elő. A helyszínen megállapítottuk, hogy a bányaművelés egy szkíta urnatemetőt és egy kora császárkori

település gödreit, objektumait pusztította el. Májusban a bánya ÉK-i peremén rövid leletmentést végeztünk. A kiásott hat szelvényben négy urnasírt bontottunk ki. A területen két ház részletét tártuk fel, valamint egynek a ledózerolt felszínén már csak cölöplyukrendszerét figyelhettük meg. Ezek az objektumok valószínűleg császárkoriak voltak. Szórványeletként egy szkíta kori bronztűt is találtunk.

A helyszínen végzett terepbejárás során csekély mennyiségű rézkori cserépanyagot is gyűjtöttünk.

S. Koós Judit–Lovász Emese

Tiszaladány-Nagyhomokos

Folytattuk az 1987-ben megkezdett leletmentő ásatást. A két ásatási szezonban összesen 68 szelvényt tártunk fel, bennük 214 gödröt. A gödrök csekély mennyiségű bükki cserepet tartalmaztak, és előkerült három, e korszakból származó csontváz is. A 3. és 4. számú, két felnőtt férfi váza, zsugorított helyzetben, közös sírban feküdt, a sír foltját deréktájon vágta egy császárkori gödör. Az 5. számú sírban egy erősen zsugorított helyzetű, felnőtt nő feküdt, a sírgödörben és a váz koponyáján jelentős mennyiségű okkerfestéket fedeztünk fel. A rézkori (péceli kultúra) leletanyagot ép edények és nagy mennyiségű töredék képviselte. A császárkori telep területén egy edényben elrejtve hajdúsámsoni típusú bronz kincsleletet találtunk, mely két, elvékonyodó végű karperecet, egy kettős spirálisban végződő karperecet, valamint két, nyakkorongos csákányt tartalmazott, melyek közül az egyik gazdagon díszített.

A késő bronzkort egy nagyméretű, nyomott gömb testű, kannelurával, girlandmótvummal díszített urna képviselte.

Néhány gödörből jellegzetes, vaskori edénytöredékek is felszínre kerültek.

Feltártuk a 3. és 4. számú, császárkori házakat. A 3. számú ház téglalap alakú, egyenes oldalú. 30 cm mélységben találtuk meg a beásás alját. Padlószintet csak egy kis felületen tudtunk megfigyelni. D-i oldalánál kövekkel körülvett, faszenes, égett folt jelentkezett, alatta átégett, tapasztott felület volt. A ház belsejében három cölöplyukat figyeltünk meg. Az ÉNy-i fal mentén 10-15 cm szélességben lefektetett gerendá(?) nyomát láttuk. A ház foltját jobbról és balról is gödrök érintették, ill. vágták. A 4. számú ház: két, közepén egymásba kapcsolódó, lekerekített sarkú, négyszög alakú, erősen hamus foltként jelentkezett. Az 1. helyiség rövidebb oldalain, egymással szemben 1-1 széles s mély cölöplyukat bontottunk ki. A helyiség közepén két újabb cölöplyuk bontakozott ki. A 2. számú helyiség, szintén tapasztott padlószinttel, sarkain 1-1 cölöplyukkal mutatkozott. Anyaga: sok állatsont, kevesebb kerámia.

A leletanyagból kiemelendő egy aláhajtott lábú bronz fibula, a jellegzetes, II–III. századi kerámiaanyagból pedig „Faltenbecher”, beregsurányi típusú, bepecsételt díszű töredék, besimított, sötétszürke edénytöredékek.

S. Koós Judit–Lovász Emese

1989.

Alsóberecki-Horgásztanya

A lelőhely a falutól Ny-ra mintegy másfél km-re, a Bodrog É-i partján egy kisebb homokdombon helyezkedik el. A domb tetejét kb. 2 évvel ezelőtt facsemetékkal ültették be, ennek során az ÉNy-i oldalán csontvázat találtak. A csontváz koponyája elpusztult, a jobb kéz egyik ujjperecén zöld patina látszott (HOMÉ XXV–XXVI. 1986–87. 8.820.). Terepbejárásunk során a domb felszántott K-i és D-i szegélyén kora Árpád-kori kerámiát gyűjtöttünk.

Révész László–L. Wolf Mária

Alsócece-Miszlonka-tető

Ferenc (MNM) hitelesítő ásatást végzett. A környezetéből szemmel láthatóan kiemelkedő dombot a Felsőcécéről az Alsócece felé vezető út vágja ketté. A jelenleg művelés alatt álló terület út felé eső részein gyűjtöttük a cserepeket, melyek újkőkoriak, illetve néhány jellegzetes középkori darab is található közöttük.

Ásatást végzett. A környezetéből szemmel láthatóan kiemelkedő dombot a Felsőcécéről az Alsócece felé vezető út vágja ketté. A jelenleg művelés alatt álló terület út felé eső részein gyűjtöttük a cserepeket, melyek újkőkoriak, illetve néhány jellegzetes középkori darab is található közöttük.

S. Koós Judit

Ároktő-Pej-tó

Sipos Sándor ároktői iskolaigazgató jelentette a múzeumnak, hogy Ároktő község határában, a régi Tisza-gáttól D-re, a Pej-tó partján fekvő, 2-3 méter magas, kisebb homokdombon császárkori és kora Árpád-kori cseréptöredékeket gyűjtött. A kora Árpád-kori lelőhely valószínűleg összefüggésbe hozható az Árpád-kori oklevéllel említett Pály faluval (Györffy Gy. Ák. tört. föld. I. 801.).

L. Wolf Mária

Bodroghalom-Medvetanya

A Farkasdombon, ahol a homokbányánál a kelta temetőt tártuk fel, tovább folyik a homok kitermelése. A temetőtől mintegy négyszáz méterre 1988-ban előkerült egy kézzel formált urna. 1989-ben egy korongolt urnát, egy tálat és egy kézzel formált kis fazekat mentett meg a bányamester. A tárgyak kelta koriak. Ltsz.: 89.1.1., 89.8.1-3.

B. Hellebrandt Magdolna

Bodroghalom-Nagyérhomok

1989. X. 18-án terepbejárást végeztünk a területen. A falu DNy-i határában elterülő nagyobb homokdombon szórványos, jellegtelen őskori cseréptöredékeket gyűjtöttünk.

Révész László-L. Wolf Mária

Bogács-Pazsagpuszta

1989-ben folytattuk az előző évben megkezdett *hatvani telep* feltárását. Az idei ásatás célja az volt, hogy hozzávetőleg meghatározzuk a telep helyét és kiterjedését a teraszosan „kialakított” Pazsagtetőn. A területen tavasszal végzett geológiai fúrások eredményének figyelembevételével jelöltük ki az árokrendszert. Már a fúrások értékelésénél kiderült, hogy a sajátos domborzati viszonyok (Bükkalja) és a többszöri löszfelhordás következtében a kultúrréteg vastagsága és mélysége igen változó. Ezt az ez évi feltárás is megerősítette.

A hatvani kultúra emlékműve az általunk kutatott részen 1 méter mélységben jelentkezett tisztán. Az árokrendszerrel történő kutatás nagyobb, összefüggő telepjelenségek megfigyelését nem tette lehetővé, néhány széthordott tűzhely és a 3. árok ÉNy-i falában mutatkozó omladékréteg utalt a telep egykori létére. A leletanyag a hatvani népességre általánosan jellemző volt: nagy mennyiségű állatsont, sok házikéramia, kevesebb díszedény töredéke, szűrőedények, agyagkanál, őrlőkő töredéke került elő. Külön említést érdemel egy miniatűr négy lábú oltártöredék és egy hegedű alakú idola.

Néhány, a telepbe beásott gödör jelezte, hogy a lelőhelyet később is használták a

bronzkor folyamán. Ezekből származik – többek között – két öntőminta (tű, lándzsa) töredéke.

Munkatárs: Szathmári Ildikó (MNM)

S. Koós Judit

Forró – Felszabadulás tér

Balogh Béla miskolci lakos jelentette, hogy Forró, a Felszabadulás tér 4. sz. alatti házuk udvarán vízakna ásása közben cserepeket találtak.

A leletek másfél méter mélységben voltak, megállapíthatóan egy edény darabjai. A gödörben egyéb, további leletanyag előkerülésére utaló nyomot nem találtak. A megtisztítás és összeállítás után megállapítottuk, hogy egy nagyméretű, vörössárga színű, öblös hasú, szűkülő aljú korsó, melynek nyaka és füle letörött, hiányos. A késő középkorra datálható.

S. Koós Judit

Borsodivánka – József A. u.

Szabó J. József, az egri múzeum régésze átadott a régészeti osztály számára egy doboz leletanyagot, melyek elmondása szerint a gyöngyösi múzeumból kerültek múzeumukba.

A lelőhely Borsodivánka, József A. u., s a kísérőcédulán lévő adatok alapján id. Nagy Gyula gyűjtötte a cserepeket a plébánia kertjében. A leletanyag újkőkori, véleményünk szerint a *tiszadobi csoportba* tartozik. Jobbára durvakerámia, de akad közte finomkerámia is, bekarcolt hullámvonaldíszsel. Ltsz.: 89.5.1–22.

S. Koós Judit

Hejőszalonta – Kerámiaüzem

1989 nyarán bejelentés érkezett a hejőszalontai Kerámiaüzem vezetőjétől, hogy az üzem területén vízvezető árok ásása során égett felületet és cseréptöredékeket találtak. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy egy nagyobb paticsrög, valamint néhány császárkori edénytöredék került elő, településre vagy temetőre utaló egyéb régészeti jelenség azonban nem.

Révész László–L. Wolf Mária

1989 áprilisában régészeti terepbejárást folytattunk Karos és Karcsa községek határában. Ennek során azonosítottuk a Valter Ilona által az 1960-as években talált lelőhelyeket is.

Karcsa-Békahomok I.

A domb DK-i oldalán, kb. 80x100 m-es területen jellegtelen őskori kerámiát, obszidiánszilánkot, csiszolt kővésőt, továbbá csigavonallal díszített Árpád-kori cseréptöredékeket találtunk. (Ltsz.: 89.9.1–14.)

Karcsa-Békahomok II.

A domb tetején, a magassági pont és a villanyoszlop körül kb. 50 m sugarú körben vegyes őskori és Árpád-kori kerámiatöredékeket, valamint nagyobb obszidiánszilánkokat gyűjtöttünk. (Ltsz.: 89.17.1–17.)

Karcsa-Csekeszög

A nagyobb domb félkörívben övez egy ma is vizenyős lapályt. A késő bronzkorkora vaskori leletek a terület Ny-i oldalán, 50x50 m-es területen helyezkedtek el. (Ltsz.: 89.10.1–5.)

Karcsa-Kenderhomok

Karcsa községtől Ny-ra fekszik a Kenderhomok, melyet helyenként még ma is tocsogó rétek öveznek. A több, egymás melletti domb közül a legészakibban, mintegy 300x100 méteres területen Árpád-kori cserepeket, többek között bekarcolt hullám- és csigavonallal díszített töredékeket is gyűjtöttünk. A lelőhely Valter Ilona kutatásai alapján azonos az oklevéllel említett, elpusztult Kengyelteleki faluval. (Ltsz.: 89.18.1–20.) A domb DNy-i részén szórványos, jellegtelen őskori cseréptöredékeket is találtunk.

Karcsa-Körös-domb I.

A területre Dakos László mezőőr hívta fel a figyelmünket, megemlítve, hogy ebben a dűlőben szántás után kő- és habarcsmaradványokat figyelt meg. Az említett domb szántott Ny-i oldalán kb. 30x30 m-es területen sok habarcs-töredéket, néhány, feltehetőleg embercsontot, kevés, jellegtelen őskori és Árpád-kori kerámiatöredéket, valamint obszidiánszilánkot gyűjtöttünk. (Ltsz.: 89.12.1–5.) A lelőhely teljes kiterjedését nem tudtuk megállapítani, mivel a domb nagyobbik része műveletlen ugar.

Karcsa-Körös-domb II.

Az előző lelőhelytől É-ra, kb. 250 m-re egy nagyobb, kerek domb helyezkedik el, melynek közepét egy magassági pont foglalja el. Mivel a dombot búza borította, leleteket, fésűsen bekarcolt hullám- és csigavonaldíszes Árpád-kori edénytöredékeket csak azokon a lelőhelyeken tudtunk gyűjteni, ahol a vetés kipusztult. Feltételezhető, hogy a két lelőhely egy elpusztult Árpád-kori település maradványa, amelyet az is alátámasztani látszik, hogy É-i szomszédságukban egy Faluhely nevű dűlő terül el. (Ltsz.: 89.13.1–7.)

Karcsa-Lomszög

1989. X. 20-án terepbejárást végeztünk a területen. A Karcsa morotvai által közrefogott földnyelven kb. 350x150 méter kiterjedésű kora Árpád-kori telep maradványait találtuk meg. A földnyelv DNy-i végén néhány embercsonttöredéket is megfigyeltünk.

Karcsa-Magospart

Szórványos, jellegtelen őskori és középkori cseréptöredékeket, valamint obszidiánszilánkokat találtunk a domb ÉNy-i részén.

Karos-Apácshomok

A községtől D-re elhelyezkedő nagyméretű domb jelentős részét szőlő, illetve erdő borítja. Ny-i oldalán egy kb. 100x50 méteres területen több salaktöredéket, valamint bekarcolt csigavonallal díszített Árpád-kori kerámiát gyűjtöttünk. (Ltsz.: 89.19.1–8.)

Karos-Áttaljáró

A Tobolyka-dűlőtől mintegy 300 méterre ÉK-re egy kisebb homokdomb tetején kb. 100x50 méteres területen kora Árpád-kori, valamint jellegtelen őskori cseréptöredékeket gyűjtöttünk.

Karos-Kenderszer

A lelőhely Karos község É-i határában egy homokdombon helyezkedik el. A domb nagyobbik részét szőlők és gyümölcsösök borítják, kisebbik, ÉNy-i sarkában kb. 60x80

m-es területen jellegtelen, kézzel formált őskori (kelta?), valamint Árpád-kori cseréptöredékeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 89.14.1–20.)

Révész László–L. Wolf Mária

Karos-Eperjesszőg

Az ásások ez évben a III. számú honfoglalás kori temető területén folytak. Feltártuk a temető északi szárnyán lévő 12–19. sírokat. Közülük három lovas, kettő lószerszámos temetkezés volt. Egy sírban találtunk veretes övet, két férfisírban pedig csontos íjat és tegezt. Miután a temető déli és középső szárnyát 15-20 méteres sávban körbeástuk, feltételezhető, hogy az mindössze egy sírsorból áll. A leletek a X. század első felére datálhatók, s egykorúak az északabbra néhány száz méterre lévő I. és II. temető sírjaival. 1990-ben a II. és III. temető sírjait 15-20 m-es sávban körbeástuk, újabb temetkezés nem került elő, az ásást ezzel befejeztük.

Révész László

Karos-Fábián-tanya

A megközelítőleg É–D-i irányú homokdomb tetején, az egykor itt állt tanya romjai közelében kb. 100x150 m-es területen jellegtelen, kézzel formált őskori kerámiatöredékeket, obszidiánszilánkot, továbbá bekarcolt csiga- és hullámvonaldiszes, valamint fogaskerékkel benyomott díszű Árpád-kori cseréptöredékeket találtunk. A domb legmagasabb pontját alkalmi homokbányászattal elpusztították. (Ltsz.: 89.11.1–20.)

Karos-Hosszúhomok É-i része

A dombvonulat legészakibb tagján mintegy 150x50 méteres területen Árpád-kori cseréptöredékeket, többek között fésűsen bekarcolt hullámvonallal, csigavonallal és körömbenymásokkal díszített darabokat is gyűjtöttünk. (Ltsz.: 89.16.1–13.)

Karos-Hosszúhomok (középső része)

A Karos D-i határában É–D-i irányban hosszan, több száz méternyire elnyúló homokdombsorozaton végeztünk terepbejárást. Középső részén szórványos őskori és Árpád-kori kerámiatöredékeket, valamint egy nagyobb obszidiánszilánkot találtunk. (Ltsz.: 89.15.1–9.)

Karos-Mókahomok

A lelőhelyet az 1960-as években Valter Ilona fedezte fel terepbejárást során. Az ekkor a felszínen talált leletanyag alapján IX. századi szláv településnek határozta meg. A területet 1989 tavaszán újra mezőgazdasági művelés alá vették, és az ekkor előkerült leletekről értesítették a Herman Ottó Múzeumot. Mivel a lelőhely az első és a második karosi honfoglalás kori temető közelében, azoktól mintegy 1000 méterre ÉK-re helyezkedik el, felmerült a gyanú, hogy a temetőkhöz tartozó települést bolygatták meg. A leletmentő-hitelesítő ásás során egy IX–X. századi nyíltszíni település maradványait, gödröket, karólyukakat, valamint négy kemencét sikerült feltárnunk.

L. Wolf Mária

Kenézlő-Alsó rét

A lelőhely a Kenézlőről Zalkodra vezető út bal oldalán helyezkedik el. A dűlőben több dombon elszórtan őskori cseréptöredékeket, valamint egy csiszolt kővésőt találtunk.

Kenézlő-Fazekaszug I.

A dűlő a községtől É-ra 2 km-re terül. 1913-ban Jósa András, 1926–30-ban Fettich

Nándor tárt fel itt egy-egy 25 síros honfoglalás kori temetőt. A lelőhelyet 1989 májusában Dienes István segítségével azonosítottuk, és mivel akkor a már magas gabona miatt terepbejárást nem tudtunk végezni, X. 17-én újból felkerestük a helyszínt. A dűlő ÉNy-i sarkában találtuk meg az I. számú lelőhelyet: mintegy 40x40 méteres területen jellegtelen, kézzel formált őskori cseréptöredékeket gyűjtöttünk.

Kenézlő-Fazekaszug II.

E dombtól DK-re mintegy 150 m-re találtuk meg a II. lelőhelyet. Ezen egy kb. 50x70 méteres területen szintén őskori edénytöredékeket, valamint kőeszközöket gyűjtöttünk.

Kenézlő-Fazekaszug III.

Dienes István szerint e dombon ástott Fettich Nándor az 1920-as években. Terepbejárássunk során elszórta itt is őskori kerámiatöredékeket találtunk.

Révész László-L. Wolf Mária

Kesznyéten-Szerűskert

A területen 1989. év folyamán 14 sírt tártunk fel, közülük 6 csontvázas, jobb és bal oldalon zsugorított, és 8 sír hamvasztásos. A hamvasztásosak között volt urnás, tállal fedett urnás és szórthamvas. Az előző években is előkerült korongolt és korongolatlan kerámiák és fegyverek mellett figyelemre méltók a díszített bronztűk, flitterek, agyag-, borostyán- és üvegpaszta gyöngyök változatai, bronz karperecek s egy kőamulet. A temető kiterjedését és korát tisztáztuk, használata az i. e. V. századra tehető.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc, Avas-Tűzköves

1989. VII. 18–30. között tovább folytattuk az Avas-Tűzkövesen 1988-ban talált kezdetleges kovabánya és műhely leletmentő ásatását. Paleolitikutatósságunk vonatkozásában különösen érdekes, hogy a kovakitermeléssel kapcsolatos Levalloiso-moustiérien kultúrréteg felett több szintben egy, a hazánkból mindeddig ismeretlen denticulés középső paleolitikum emlékeit is sikerült feltárnunk. Ez évi ásatásunk után az idősebb kultúrréteg korát tipológiai megfontolásból semmiképpen sem tarthatjuk fiatalabbnak 40 ezer évnél. Az eddigi rétegtani adatok azonban 70 ezer évnél idősebb kort is valószínűvé tesznek.

Ringer Árpád

Nyékládháza-III. Kavicsbánya

1989-ben folytattuk a bánya területén évek óta folyó leletmentést. Újabb területet dózeroltak el, így az újabb szelvényeket a pillanatnyilag leginkább veszélyeztetett részen jelöltük ki, az eddig feltárt szelvényekhez É-ről illesztve.

Az idei szezonban 9 db 5x5m-es szelvényt ástunk ki. A már szokott, gazdag AVK anyag került elő, valamint talpcsöves tálak, festett edények, apró, függeszthető edények töredékei, agyag állatidolok. A terület egészéről, elszórta nagy mennyiségű császárkori kerámiát is gyűjtöttünk. Feltártunk egy császárkori házat.

I. ház: 55 cm mélységben, félig földbe mélyített, lekerekített sarkú, téglalap alakú, Ny-K tájolású házalap. Rövidebb oldalain megtaláltuk a közepén elhelyezett, széles és mély (-80 cm) cölöplyukakat. Tapasztott padlószintje nem volt, közepén egy kupacban vörösre égett, nagy agyagtapasztásos darabok hevertek. Néhányuk felülete szépen el volt simítva.

A ház anyaga egyértelműen császárkori: söprűs oldalú, duzzadt peremű, grafitos fazék, sötétszürke, fényezett, vékony falú, korongon készült tál stb. A tűzhely(?) fölött

nagy mennyiségű hamu alkotott vastag réteget. K-i oldalán egy gödör érintette a házat, anyaga a felső rétegekben őskori volt. A szabályos kerek foltként jelentkező gödörből a bontás végére egyenetlen falú és oldalú, alámélyített gödör lett. Ott, ahol érintkezett a házzal, elmosódottá vált. Itt lehetett a bejárat? Feltártunk egy második házrészletet is.

2. ház: Félig földbe mélyített, téglalap alakú folt, melyben összefüggő, tapasztott réteg mutatkozott. Anyaga Árpád-kori: cserépbogrács és kihajló, profilált peremű, sűrű vízszintes vonalakkal díszített szürke fazék töredéke került elő belőle.

Előkerült a császárkori temető 11. számú sírja. D-É tájolású, hátán nyújtott helyzetben fekvő, rossz megtartású váz. Melléklete egy kis, sárgás színű „szarmata” edény, a lábfejek előtt, a koponya mellett egy vaskés, pattinték és egy megmunkált állatcsont darab. A bal kulcsont táján egy aláhajtott lábú vasfibula volt.

A 17. számú gödörben tártuk fel a 12. számú sírt. Erősen zsugorított helyzetben, kb. 30 cm vastag paticsréteg fölött feküdt a melléklet nélküli váz. Alatta a gödör menetelesen mélyült, legnagyobb mélysége 165 cm. Hatalmas mennyiségű AVK anyag került elő belőle.

Lovász Emese

Ónod-Rákóczi Tsz kavicsbányája

1989. március 24-én Polgári János bányamester egy éremleletet hozott a Herman Ottó Múzeumba. Elmondása szerint a leletet előző napon találták az ónodi II. Rákóczi Ferenc Tsz 1. számú kavicsbányájában. Azonnal a helyszínre siettünk, ahol megállapítottuk, hogy a lelőhely a 37. műút mentén, az elpusztult Muhi mezőváros közelében, attól mintegy 300 méterre É-ra van. A markoló itt a korábban felhalmozott földet mozgatta meg, ennek során bukkantak az első pénzekre. Feltehető tehát, hogy az éremlelet már egy korábbi földmunka során került elő eredeti rejtekhelyéről. A mintegy 2500 db pénzt eléggé szétszóródva találtuk meg. A helyszíni szemle során további hat pénzt sikerült gyűjtenünk. 1989. március 30-án a Magyar Nemzeti Múzeum fémkereső műszerével a helyszínt, amelyet kérésünkre eddig érintetlenül hagytak, újra átvizsgáltuk, és további tíz pénzt gyűjtöttünk össze. Más lelet azonban nem került elő.

Az éremlelet XV–XVI. századi denárokból és obulusokból áll, elrejtésének valószínű időpontja 1528–29. Érdekessége, hogy a Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos, János és Ferdinánd denárokon kívül néhány cseh weispfenniget, obulusokat, valamint két török akcsét is tartalmaz.

Révész László–L. Wolf Mária

Ónod-Vár

Az 1985 óta folyó ásátások keretében ez évben a várbelső DK-i negyedének a feltárására került sor. Megtaláltuk a palotaszárny D-i részének részben alapincézett maradványait, a feltehetően az 1688-as tűzvész során bezuhant reneszánsz faragványokkal. A XVI. századi épület részben XIV. századi alapok (Czudar Péter-féle várkastély) felhasználásával épült. Néhány bizonytalan falmaradvány a vár előtt itt állott templomhoz tartozhatott, ezt erősítik meg az alá nem pincézett helyiségekben talált templom körüli temető sírjai is. Ezekből mellékletként 1 db S végű hajkarika került elő.

Révész László

Szendrő, Kálvária-domb

A többhektárnyi kiterjedésű alsó paleolit szórványlelőhely 1987-ben megkezdett rétegtisztító ásátását 1989. 10. 25–28. között folytattuk. A felszínt borító paleotalajban szántásmélység alatt sikerült kultúrrétegeket találnunk. Miután a Bódva és a Sajó völgyében mindmáig több, mint tíz lelőhelyen mutattuk ki ezt az új leletgyűttest – köztük geosztratigráfiai jól értékelhető rétegsorokban is – a jövőben szükségessé

válík egy újabb magyarországi alsó paleolit kultúra elkülönítése. Ez a kvarcit-, kova- és andezitkavicsot feldolgozó alsó paleolitikum mind technológiailag, mind tipológiailag különbözik a vértesszőlői őstelepen megismerttől. Valószínűsíthető kora 250-400 ezer év.

Ringer Árpád

Szentsimon-Kenderföldek

1989. március 28-án telefonon bejelentést kaptunk Füle Ábel szentsimoni lakostól, hogy Szentsimon Kenderföldek nevű határrészében lévő homokbányában kemencét találtak. A területen 1989-ben Lovász Emese és Koós Judit végzett rövid leletmentő-hi-telesítő ásatást. Azonnal a helyszínre siettünk, ahol az ovális alakú kemencét már teljesen körbebontva találtuk. A kemence környékén megfigyelt, erősen bolygatott fekete föld alapján azonban feltehető, hogy egy házhoz tartozott. Lerajzolása és lefényképezése után szétbontottuk a kemencét, sütőfelülete ovális, kb. 4 cm vastagon átégett tapasztás volt. Alatta kövekkel és cseréptöredékekkel kirakott felületet találtunk. A tapasztás alól előkerült cseréptöredékek fésűsen bekarcolt hullám- és egyenes vonallal díszített IX-X. századi edénytöredékek voltak, így feltehető, hogy a kemencét ebben az időben használták.

A most előkerült kemence a tavalyi ásatási területtől mintegy 100 méterre ÉK-re helyezkedik el. Erre terjeszkedik tovább a homokbánya. A helyszíni szemle során szkíta, kelta és császárkori leleteket is gyűjtöttünk. A leletbejelentő elmondta, hogy a mostani kemence közelében több gödröt, kemencét semmisített meg a bányaművelés, ezek pontos korát és helyét azonban már nem tudtuk megállapítani.

S. Koós Judit-Lovász Emese-Révész László-L. Wolf Mária

Tiszaladány-Nagyhomokos

Rövid leletmentést végeztünk az 1987-88-ban feltárt vandál(?) telep helyén. A homokbánya időközben már a domb szélén lévő erdőig haladt, itt fedeztünk fel a partfalban egy kemencét. Beszakadt tetejének tapasztásdarabjai közül másodlagosan égetten egy nagyméretű, korongolt, szürke edény töredékeit bontottuk ki. Ugyancsak a leszakadt partfalban mutatkozott két, lefelé szélesedő, egyenes fenekű gödör metszete. Ezekből őskori töredékek mellett sötétszürke, grafitos fazék darabjai, korongolt, fekete edény töredékei származnak.

Lovász Emese

Zalkod-Szegfarka

A községtől DNy-ra a múlt század óta ismert honfoglalás kori lelőhely területén bronzkori urna töredékeit gyűjtöttük.

A helybéli lakosok elbeszélése szerint a Tisza áradásai még néhány évtizeddel ezelőtt is mostak ki feltehetőleg honfoglalás kori leleteket a domboldalból. A lelőhely bozóttal benőtt, elvadult D-i részén található a hajdani zsidó temető, az É-in pedig, közvetlenül az utolsó házak mellett, a község egykori temetője. Mivel a sírjelek az újabb kori temetőkből már eltűntek, a honfoglalás kori temető hitelesítő ásatása jelenleg nem végezhető el.

Révész László-L. Wolf Mária

Zemplénagárd-Darvas-dűlő I.

1989. X. 19-én terepbejárást végeztünk a területen, mely a Dámóc felé vezető út jobb oldalán helyezkedik el. Az alacsony dombkaréjon, amely egy még ma is vízenyős mélyedést fog közre, kb. 100x100 méteres területen kora Árpád-kori lelőhelyet találtunk.

Zemplénagárd-Darvas-dűlő II.

Az előző lelőhelytől 200 méterre ÉK-re alacsony homokdomb DK-i oldalán kb. 30x50 méteres területen további kora Árpád-kori leleteket gyűjtöttünk.

Zemplénagárd-Terebesi halmok I.

1900-ban Zemplénagárd Ny-i részén, a Terebesi homokon két honfoglalás kori sír került elő (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 1901. 30.). A lelőhelyen mind ez ideig ásást nem végeztek, és mára már a dűlőnév is feledésbe merült. A község 1862-ben készült úrbérrendezési térképének segítségével megállapítottuk, hogy a kérdéses lelőhely a mai Szőke Tisza Tsz (Nyilahi-tanya) majorságaitól ÉK-re, mintegy 300 méterre terül el. A területet Ny-ról és D-ről betonút, K-ről kertek, É-ről a község házai határolják.

A legészakibb dombon (I. lelőhely) emberi koponya és lólábszárcsont-töredéket, néhány Árpád-kori edénytöredéket, valamint egy vastárgy töredékét gyűjtöttünk össze.

Zemplénagárd-Terebesi halmok II.

Az előző dombtól mintegy 100 méterre DK-re, egy másik É-D-i irányú nagyobb homokdomb terül el, melynek tetején néhány csonttöredéket találtunk.

Zemplénagárd-Terebesi halmok III.

A második lelőhely D-i végétől 250 méter távolságban emelkedik a harmadik homokdomb, melyen szórványosan elhelyezkedő, jellegtelen középkori cseréptöredéket gyűjtöttünk. E domb ÉNy-i részén egy használaton kívül helyezett zsidó temető terül el.

Zemplénagárd-Terebesi halmok IV.

Az első lelőhelytől D-re, mintegy 200 méterre egy alacsony domb terül el, ezen egy kb. 70x30 méteres kora Árpád-kori lelőhelyet találtunk.

Révész László–L. Wolf Mária

1990.

Abaújszántó és Boldogkőújfalu között

A Cekeházi-kastéllyal szemközti dombon szántás után nagy mennyiségű cseréptöredék, patics látszott a felszínen.

1990. március 21-én terepbejárást végeztünk a domb egész hosszában. Megállapítottuk, hogy egy császárkori település maradványai kerültek a felszínre. A leletek elhelyezkedése alapján három objektumot tudtunk határozottan elkülöníteni. A felszínen mindhárom esetben áglenyomatos patics, pelyvás tapasztás hevert nagy mennyiségben.

1. objektum: sok császárkori cserép.
2. objektum: cserép, patics, állatcsont.
3. objektum: a felszínen elszántott, kőpakolásos kemence darabjai, császárkori hombár oldaltöredékei.

A domb Abaújszántó felőli részén, a jelenlegi gumifutózó teleppel szemben köveket és néhány középkori cseréptöredéket (XV–XVI. század) találtunk.

Lovász Emese

Aggtelek

A Barlangigazgatóság által tervezett jelentős átalakítások hírére bejárást végez-

tünk a leendő munkaterületeken. Az ismert kora vaskori cserepeken kívül újdonság, hogy a közelmúltban a már bolygatott földben emberkoponyát találtak, alsó állkapocs nélkül. Az embertani anyagot átadták a Herman Ottó Múzeumnak.

B. Hellebrandt Magdolna

Alsóberecki-Halásztanya

Fidrárn Tibor s.-új helyi lakos jelentette 1987-ben, hogy a Halásztanya mellett, gátépítési munkálatok előkészítése közben nagy mennyiségű cserépanyag került elő. A helyszínen akkor Hellebrandt Magdolna járt, a változatos, hullámvonalas díszítésű cserépanyagot feldolgozásra átadta.

Időközben a területen kisebb homokbányát nyitottak. Az évekkel ezelőtt előkerült leletanyag hitelesítése céljából nyitottunk két 5x5-ös szelvényt a Fidrárn Tibor által megjelölt helyen. Újabb, kisebb mennyiségű, hullámvonallal díszített töredékeket találtunk, mely anyag véleményünk szerint a IX. századnál korábbra keltezhető. Sajnos, a gátépítési munkálatok itt tönkretették a réteget, a cserépanyag minden bizonnyal egy ház faltájából került ki, de csak kis részletét tudtuk megfigyelni. Közeliében egy vörösré égett, tapasztott sütfelületet találtunk, a tapasztásban szintén hullámvonalas töredékekkel. Feltártunk egy melléklet nélküli, Ny-K irányítású sírt. A váz bal kezének ujjsontjain zöld patina maradványait figyeltük meg.

A domb tulsó, a magaslesen túli, ÉNy-i oldalán is nyitottunk egy szelvényt, valamint húztunk két kutatóárkot. Jelentősebb leletanyag itt nem került elő. Véleményünk szerint a gátépítéssel és a homokbányával elpusztították a VII-VIII., IX.(?) századi telepét. A temető további sírjai esetleg az akácerdő alatt lehetnek még.

Lovász Emese

Ároktő-Homokbánya

Sipos Sándor, ároktői iskolaigazgató jelentette, hogy Ároktő határában egy időlegesen művelt homokbányában emberi csontváz látszik ki a partfalból. 1990. május 24-én felkerestük a helyszínt, mely Mezőcsát felől érkezve, Ároktő előtt balra, közvetlenül a nyári gát után található, az ide vezető, a nyári gátat keresztező dűlőútról jól látható.

A csontváz a bánya déli partfalában feküdt, kb. 60 cm mélyen, a homok feletti kemény, szikes rétegben, K-Ny irányításban, zsugorított helyzetben, a bal oldalán. Koponyája alatt okkerfesték nyomait fedeztük fel, melléklete nem volt. Sipos Sándor „vésett csontlemezeket” talált a medence táján, ezeket néhány őskori cseréptöredék kíséretében (a csontváz körüli feltöltésből) behozta a múzeumba. A csontlemezek egy teknősbéka páncéljának részei.

S. Koós Judit-Lovász Emese

Bükkszentlászló-Nagysánc

A kelta oppidum területét évente rendszeresen bejárjuk, melynek során újabb és újabb kora vaskori és késő kelta leletek kerülnek elő.

Ez évben Palácsik Miklós (Bükkszentlászló, Fő u. 97.) a Nagysánc melletti Öreghutánál egy kb. téglalap alakú, középen átfúrt, a közepétől a két széle felé keskenyedő kopottságú őrlőkövet talált.

B. Hellebrandt Magdolna

Cigánd - Fő u.

1990. március 3-án Varga László, a cigándi körzeti megbízott rendőr telefonon értesítette Fehér Józsefet, a sátoraljaúj helyi múzeum vezetőjét, hogy Cigánd község belterületén, ház alapozásakor csontvázat találtak.

Fehér József értesítése nyomán márc. 6-án, kedden a helyszínt fölkerestük. Ci-

gánd, Fő utca 107. számú telken, mely a falu közepén, egy kiemelkedő dombon fekszik, a ház alapozásához 2 m mélyen földgép termelte ki a földet. A homokos talajban vöröses, égett foltban 1,80 cm mélyen, ÉNy-DK tájolású, jó megtartású csontváz feküdt. Lábszárai feléig emelte ki a markoló, a váz többi részét eredeti helyzetében, bolygatatlanul megtaláltuk. Hátán nyújtott helyzetben feküdt, karjai a test mellett. Melléklete nem volt. (Esetleg a lábánál elhelyezett edényt stb. is kiemelte a gép.) A csontváz antropológiai jellege, megtartása, tájolása alapján feltehetően IV-V. századi.

Lovász Emese

Dámóc-Déli Úr-homok I.

A helybeliek által „Sűrű”-nek nevezett dűlő ÉK-i sarkában 100x100 méteres sávban Árpád-kori cseréptöredékeket, vassalakat, szögeket találtunk. A hagyomány szerint az 1930-as években e helyen lovas sírt fordított ki az eke. (Ltsz.: 90.29.1-2.)

Dámóc-Déli Úr-homok II.

Az előző lelőhelytől nyugatra 150-200 méterre szórványos Árpád-kori cseréptöredékeket gyűjtöttünk.

Dámóc-Déli Úr-homok III.

A helybeliek által „Kenderföldsor”-nak nevezett dűlő ÉNy-i sarkában lévő alacsony dombon szórványos és jellegtelen őskori cserepeket gyűjtöttünk.

Dámóc-Déli Úr-homok IV.

A helybeliek által „Kenderföldsor”-nak nevezett dűlő ÉK-i részén lévő alacsony dombon kb. 80x200 méteres körzetben Árpád- és késő középkori cseréptöredékeket (köztük kályhaszemtöredékeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.30.1-44.)

Dámóc-Sűrű

A helybeliek által „Hosszúdarvas”-nak nevezett dűlőben több É-D-i irányú dombor helyezkedik el. A lelőhely a mai temetőtől északra, két vízenyős mélyedés közt fekvő lankás domb nyugati oldalán, kb. 70x50 méteres területen fekszik, ahonnan Árpád-kori cserepeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.31.1-5.)

Dámóc-Úr-homok

A helybeliek által „Szélesdarvas”-nak nevezett dűlő meredek nyugati részén 40x50 méteres sávban Árpád-kori cserepeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.32.1-11.)

Dámóc-Úr-homok

A dűlő DNy-i sarkában, a falu ÉK-i részén elhelyezkedő házak tőszomszédságában található meredek dombon, kb. 100x80 méteres területen Árpád-kori cserepeket találtunk. (Ltsz.: 90.33.1-17.)

Révész László-L. Wolf Mária

Edelény-Borsodi földvár

Az elmúlt három évben tovább folytattuk a várbelső 1987-ben megkezdett feltárását. Kemencéket, földbe ástott házak nyomát, nagy mennyiségű kerámiaanyagot, gabonamagvakat, állatsontot találtunk. A vár ÉK-i oldalán egy 5x5 méteres kőépület alapjait sikerült feltárnunk. A kőeket vörösre égetett agyagba rakták, néhol habarcsmaradványokat is találtunk közöttük. Az épület alján, egymással párhuzamosan több elszenesedett fagerenda is előkerült. Feltártuk továbbá egy igen nagy méretű, kb. 10 méter széles, 3-3,5 méter mély árok több részletét, amely keresztben, É-Ny-i irányban átszeli

a földvár belsejét. Az árok D-i szélén a kőépület falazási technikájához hasonlóan épült, vörösré égett agyagba rakott kőfalat találtunk. A kőfal alatt kb. 50 db részben ép, részben a föld által összenyomott edényt, karpereceket, hajkarikákat, késeket, nyílhegyeket találtunk. A telepjelenségek az árok két partján, illetve az alján jelentkeztek. A földvár sáncát két helyen, a DK-i, valamint a DNy-i oldalon vágtuk át. A felső szinten két kazettásor futott végig a külső, illetve a belső oldalon, közöttük egyszerű földtöltés. Alul sűrű gerenda-rácsszerkezet volt, de a gerendák a sáncirányra ferde szögben feküdtek, a felső, kazettás szerkezetnél valamivel nagyobb területet befogva. Ez alatt egy egyszerű földsánc került elő. A sánc metszete három építési fázist árul el. A sánc valamennyi részében sok kora Árpád-kori cseréptöredék került elő.

Nováki Gyula–L. Wolf Mária

Emőd-Nagyhalom

Dr. Táboros Sándor mezőcsáti tanár terepbejárást végzett diákjaival a halom területén. A szántásból tipikus kora bronzkori (hatvani kultúra) töredékeket gyűjtöttek, melyeket beszállítottak a múzeumba.

S. Koós Judit

Karos-Tobolyka

1989 őszén régészeti terepbejárást végeztünk Karos község határában. Megtekintettük az 1960-as évek óta ismert Karos-Tobolyka-dűlőt is. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy a 60-as években kezdett homokbányát ismét művelés alá vették, a lelőhelyet tehát veszély fenyegeti. 1990 tavaszán leletmentő-hitelesítő feltárást végeztünk a területen. A mintegy 1000 m²-t érintő ásatás során nyolc földbe ástott házat, valamint tizenkét szabadon álló kemencét és a hozzájuk tartozó gödröket sikerült feltárnunk. Az előkerült leletanyag (nagy mennyiségű kerámia, állatcsont, gabonamag, kevés vastárgy, köztük egy ívelt szárú, piramis alakú csúcscsal ellátott sarkantyúpár) a IX–X. századra keltezi az objektumokat.

L. Wolf Mária

Kenézlő-Fazekaszug

Az ismert honfoglalás kori lelőhelyen 1990 augusztusában végeztünk háromhetes hitelesítő ásatást. Ennek célja a Jósa A. által 1913-ban, s a Fettich N. által 1927–30 között feltárt 25-25 sír pontos helyzetének megállapítása. Szakirodalmunkban régóta vitatott, hogy egy temető két részletben feltárt sírjairól, vagy két különálló temetőről van-e szó. Dienes I. 1959-ben – az egykori ásatások néhány résztvevőjének segítségével – azonosította mindkét temető helyét.

Ásatásunk során sikerült meghatároznunk Fettich feltárásának pontos helyszínét: a feltárt sírokban, melyek a domb ÉNy-i lejtőjén egy sorban fekszenek, Fettich benne hagyta a lócsontokat, s néhány embercsontot is. A sírok azonosítását az is segítette, hogy – egy ott felejtett övveret segítségével – sikerült beazonosítanunk a 46. sír helyét, s így hozzákapcsolódva a többi temetkezést is. A sírok nem azon a dombon fekszenek, amelyet Dienes I. hitt Fettich ásatási területének, hanem attól ÉK-re mintegy 200 méterre, a Fazekaszug ÉK-i szegletében. Ettől D-re kb. 200 méterre van az a domb, melyet Jósa A. ásatási területként határozhatunk meg. Két kutatószelvényünkben honfoglalás kori sírt nem találtunk. Sikerült viszont megállapítanunk, hogy Jósa után, 1919–20-ban a helyi földbirtokos, Szalay G. is kutatott e területen, s 8 sírt talált. Az ásatások egykori résztvevője, Perjés Gábor szerint egyikben lócsontok és tarsoly is előkerült. A hitelesítő ásatást terveink szerint 1991-ben folytatjuk, de már ma is megállapítható: Jósa és Fettich ásatásai két különálló temető részleteit hozták napvilágra.

Kovács László (MTA Rég. Int.)–Révész László

Mezőkeresztes-Testhalom

1990. október 30-án azonosítottuk a Mezőkeresztes-Testhalom nevű lelőhelyet, melyre Fekete Katalin és Fekete Tamás tanulók hívták fel a figyelmünket. Az általuk készített nagyon pontos térkép alapján találtuk meg a Tardi-ér mellett emelkedő, félkörívben húzódó halmot. A frissen szántott területen nagy mennyiségű cseréptöredék hevert a felszínen, többek között egy kis oltár(?), idol(?) lábrésze, plasztikus bordadíszű oldaltöredékek, valamint rengeteg áglenyomatos patics. Gyűjtöttünk obszidián pengét, kova magkövet, marokkővet és őrlőkőtöredékeket. A szakirodalomból eddig még nem ismert települést a rézkorban, bronzkorban és középkorban egyaránt használták.

S. Koós Judit

Miskolc-Diósgyőr, Vár u.

Balogh Sándor, a bükksszentkereszti múzeum vezetője jelentette, hogy a Vár utcában vezeték ásásakor rengeteg emberi csontváz került elő. A helyszínen láttuk, hogy a Vár utca 20. szám alatti Napközi Otthonos Óvoda előtt az utcában húzott árokban, az óvoda bejáratától 220 cm hosszan kerültek elő a csontvázak egy métertől másfél méter mélységig összárumszerűen. Datálásra alkalmas lelet nem került elő, így a temetkezés korát nem tudtuk kétséget kizáróan megállapítani.

B. Hellebrandt Magdolna

Novajdrány-Sárvár

Egy 1984-ben előkerült kelta sír hitelesítése céljából kerestük fel a területet, mely Nikházy György erdész házától északra található. A feltárás során három hamvasztásos sír került elő. A leletek közül figyelmet érdemel a hatvan-boldogi típusú kard és a stomfai típusú, nagyméretű vágókés, mely tárgyak a temetkezés korát a LT B-re datálják.

B. Hellebrandt Magdolna

Pere-Halmok

1990 szeptemberében terepbejárást végeztünk a hármashalomnál, ahol a bejelentők szerint beásások figyelhetők meg. A középsőnél egy nyitott, mintegy 3 méter mély gödröt találtunk, benne embermagasságú rakott kőfallal, amely mellett keskeny folyosó látható. A másik két halomnál is felfedeztünk bolygatási nyomokat, melyeket feltehetően „kincskeresési” szándékkal ástak. A halmok lábainál, a szántásban kora bronzkori (hatvani kultúra) leleteket gyűjtöttünk.

B. Hellebrandt Magdolna–S. Koós Judit

Zemplénagárd-Gerehomok I–II.

A lelőhely a Dámóc–Zemplénagárd közötti műúttól délre helyezkedik el, a Gerehomok északi részén, kb. 100x100 méteres területen. A két szomszédos homokdombon Árpád-kori edénytöredékeket és salakdarabokat gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.23.1–15.)

Zemplénagárd-Gerehomok III.

A lelőhely a fentiektől DK-re mintegy 200 méterre egy nagyobb homokdombon helyezkedik el. A kb. 100x50 méteres sávban egy szétszántott kemence nyomát figyeltük meg, amelynek közeléből kora Árpád-kori cserepeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.24.1–24.)

Zemplénagárd-Gerehomok IV.

A lelőhely az előzőtől délre, kb. 50 méterre található. A kisebb homokdombot az

egykori bodrogközi keskeny nyomtávú vasút pályája kettévágta. Területén szórványos Árpád-kori cseréptöredékeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.25.1–5.)

Zemplénagárd-Gerehomok V.

A III. számú lelőhelytől Ny-ra kb. 100 méterre, egy homokdomb nyugati oldalán 70x30 méteres területen helyezkedik el. Területén kora Árpád-kori cseréptöredékeket és salakmaradványokat találtunk. (Ltsz.: 90.26.1–21.)

Zemplénagárd-Gerehomok VI.

A dűlő nyugati szélén, egy nagyobb homokdomb keleti nyúlványán kb. 60x40 méteres területen kora Árpád-kori cseréptöredékeket gyűjtöttünk. (Ltsz.: 90.27.1–8.)

Zemplénagárd-Gerehomok VII.

A dűlő délnyugati sarkában szórványos Árpád-kori cserepeket, salakot és paticsőtöredékeket találtunk egy kisebb homokdombon. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Darvas-dűlőben és a Gerehomokon talált lelőhelyek – mintegy 1000 méteres sávban – több kisebb homokdombon helyezkednek el. Köztük változó méretű leletmentes sávok találhatók, koruk megközelítőleg azonos. Feltételezhető, hogy egy település több házát vagy házcsoportját jelzik.

Zemplénagárd-Szélhomok

A Gerehomoktól DNy-ra több nagyobb homokdomb helyezkedik el, leleteket azonban csak a tábla ÉK-i részén lévő dombon találtunk. A fentiekkel azonos korú cserepek mintegy 50x50 méteres területen helyezkedtek el. (Ltsz.: 90.28.1–6.)

Bejártuk továbbá a Nyilak-dűlő DNy-i, valamint a Ruszka-dűlő déli oldalán emelkedő homokhátaikat is, leleteket azonban nem találtunk.

Révész László–L. Wolf Mária

Amatőr terepbejárók gyűjtéséből több értékes őskőkori lelet került a Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményébe: Zámberszky Andor a volt Pártház építésénél és az Avas-tetőn, Görög János a sajókápolnai Nagykorcsolyáson, Bedécs László ugyancsak a miskolci Avason, valamint Majoros Zsuzsa Miskolc-Közdomb-dűlőből ajándékozott paleolit emlékeket.

Ringer Árpád

TARTALOM

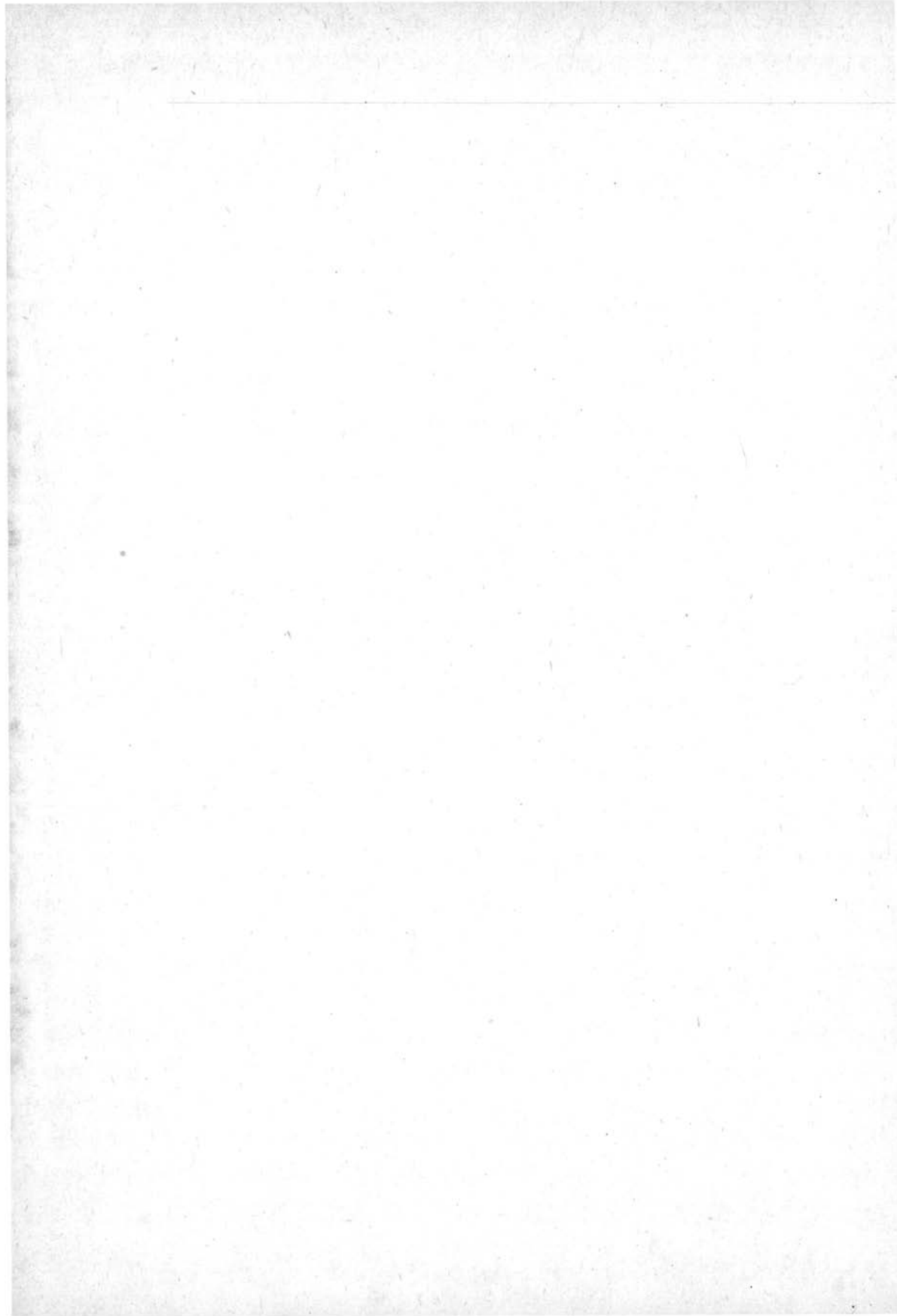
S. KOÓS JUDIT: Kora bronzkori településnyomok Mezőcsát-Oroszdombon .	5
B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: A Pilinyi kultúra nyomai Emőd-Tüzép lelőhelyről	19
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban	31
JOÓ TIBOR: Pusztuló kastélyok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	51
OLAJOS CSABA: A tarcali koronauradalom építészeti emlékei	73
CSORBA CSABA: Vármegyei címerek és Borsod-Abaúj-Zemplén címere	105
GYULAI ÉVA: A diósgyőri vár és környékének ábrázolása 1719-ből Bél Mátyás kéziratos hagyatékában (Aszalay Ferenc – Adatok a nemesi értelmiség mű- velődéstörténetéhez)	139
BENCSIK JÁNOS: A tokaji szőlőhegyek művelése, a szőlős ingatlan becsértéke a 18. század közepétől	151
PETERCSÁK TIVADAR: Feudalizmus kori erdőhasználat az Északi-Közép- hegységben	181
TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz	195
TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Adalékok Gömör megye lakóinak vá- sározási szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez	209
NÉMETH GYÖRGYI: Manufaktúrák Magyarországon az 1780-as években és az ipari tájkép formálása	227
RÉMIÁS TIBOR: Ruehietl Miklós, a szádvári uradalom gazdatisztje mint publi- cista (1835–1849)	239
DOBROSSY ISTVÁN: A kávézás elterjedése és a kávéházak története Mis- kolcon	257
FÁRI IRÉN–KÓHEGYI MIHÁLY: Herman Ottó és Reizner János levele- zése	281
TARCAI BÉLA: Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban	305
IKVAI NÁNDOR: Ökológia és agrokultúra. (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében)	329
KONKOLYNÉ GYURÓ ÉVA: A Zempléni-hegység települései és népessége a második világháborúig	339
GADÓCZINÉ FEKETE ÉVA: Egy elmaradott terület felzárkózásának törté- neti földrajzi lehetőségei	351
HOFFMANN TAMÁS: A parasztházak fűtése (Előzmények, technikai megol- dások. – Európai vázlat)	381

FÜVESSY ANIKÓ: A mezőcsáti fazekasság történetére vonatkozó újabb adatok	413
VIDA GABRIELLA: A gönci fazekasság	425
VIGA GYULA: A tésztakészítés sajátos eszköze a magyarságnál (csigacsináló táblácskák)	465
FÜGEDI MÁRTA: A gyermekmunka a matyóságnál	483
KUNT ERNŐ: Temetkezési szokások Pányokon II. (Szokásvizsgálat)	497
MOGYORÓSI SÁNDOR: Egyes gömői hiedelemalakok interetnikus vonatkozásai	531
KOMÁROMY SÁNDOR: A 18. századi sárospataki kéziratos versgyűjtemények II. (Népdalszerű és népoktató szövegek)	539
BARSI ERNŐ: Eötvös József sályi évei	551
TARCAI BÉLA: A 30-as évek miskolci fotográfiája (Kletz Károly emlékére)	567
VÉGVÁRI LAJOS: A típus átalakulása maszkká (<i>Német nyelven</i>)	583
BAKÓ ADÁMNÉ: Egy 18. századi imaszőnyeg vizsgálata és restaurálása	601
SZILAS A. PÁL: Hitről és evolúcióról a 20. század végén (Magyar és német nyelven)	615
MARGOT SCHINDLER: Komputerek alkalmazása kultúrtörténeti múzeumokban	625
KLAUS ROTH: Néprajz és személyi számítógép	643
S. KOÓS JUDIT: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1988–1990	649

INHALT

JUDITS. KOÓS: Siedlungsspuren aus der frühen Bronzezeit in Mezőcsát-Orosz- domb	5
MAGDOLNA B. HELLEBRANDT: Spuren der Piliny-Kultur vom Fundort Emőd-Holzplatz	19
LÁSZLÓ RÉVÉSZ: Köcher für Bogen in Bereitschaftsstellung aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit	31
TIBOR JOÓ: Verfallende Schlösser im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén	51
CSABA OLAJOS: Baudenkmäler der einstigen Krondomäne von Tarcal	73
CSABA CSORBA: Komitatswappen und das Wappen von Borsod-Abaúj- Zemplén	105
EVA GYULAI: Über eine Darstellung der Burg von Diósgyőr aus dem Jahre 1719 im handschriftlichen Nachlass von Mátyás Bél	139
JÁNOS BENCSIK: Die Weinkultur der Tokajer Berge, der Schätzungswert der Weingrundbesitze vor der Mitte des 18-ten Jahrhunderts	151
TIVADAR PETERCSÁK: Waldbenutzung zur Zeit des Feudalismus im Nörd- lichen Mittelgebirge Ungarns	181
PÉTER TAKÁCS-ISTVÁN UDVARI: Zu den Märkten im Komitat Abaúj Ende des 18. Jahrhunderts sowie zu den Marktgewohnheiten der Einwoh- nerschaft des Komitates Abaúj	195
PÉTER TAKÁCS-ISTVÁN UDVARI: Beiträge zu den Marktbräuchen der Bewohner im Komitat Gömör sowie zur Geschichte der Gömörer Märkte Ende des 18. Jahrhunderts	209
GYÖRGYI NÉMETH: Die Manufakturen in den 80-er Jahren des 18-ten Jahrhunderts und die Bildung der Industrielandschaft	227
TIBOR RÉMIÁS: Miklós Ruehietl – der Domänenverwalter von Szádvár als Publizist (1835–1849)	669
ISTVÁN DOBROSSY: Die Verbreitung des Kaffeetrinkens und die Geschichte der Kaffeehäuser von Miskolc	257
IRÉN FÁRI-MIHÁLY KÖHEGYI: Der Briefwechsel zwischen Ottó Herman und János Reizner	281
BÉLA TARCAI: Ungarn in westlichen Kriegsgefangenenlagern	305
NÁNDOR IKVAI: Ökologie und Agrokultur	329
EVA GYURÓ KONKOLY: Die Siedlungen im Zemplén-Gebirge und ihre Ein- wohnerschaft bis hin zum zweiten Weltkrieg	339
EVA G. FEKETE: Über die historischen und geographischen Möglichkeiten zur Erschliessung eines zurückstehenden Gebietes	351

TAMÁS HOFFMANN: Heizung in Bauernhäusern (Vorgeschichte, technische Lösungen. – Europäische Skizze)	381
ANIKÓ FÜVESSY: Neuere Angaben zur Geschichte des Töpferhandwerks von Mezőcsát	413
GÁBRIELLA VIDA: Die Töpfer von Gönc	425
GYULA VIGA: Ein spezielles Gerät zur Nudelherstellung bei den Ungarn (Das Täfelchen für die Schneckenudeln)	465
MÁRTA FÜGEDI: Über die Kinderarbeit bei der Volksgruppe der Matyóer .	483
ERNÓ KUNT: Bestattungssitten in Pányok II. (Ein Analysis)	497
SÁNDOR MOGYOROSI: Interetnische Bezüge zu eigenen Gestalten aus der Aberglaubenwelt in Gömör	531
SÁNDOR KOMÁROMY: Handschriftliche Gedichtsammlungen aus dem 18. Jahrhundert. Band II. Sárospatak (Volksliedhafte und volksbildende Texte)	539
ERNÓ BARSÍ: József Eötvös in Sály	551
BÉLA TARCAI: Fotografie im Miskolc der dreissiger Jahre (Hommage à Károly Kletz)	567
LAJOS VÉGVÁRI: Vom Typus zur Maske	583
ZSUZSANNA ROMÁN BAKÓ: Untersuchung und Restaurierung eines Bettteppichs aus dem 18. Jahrhundert	601
PÁL A. SZILAS: Über Glaube und Evolution am Ende des 20. Jahrhunderts .	615
MARGOT SCHINDLER: Computereinsatz in kulturhistorischen Museen	625
KLAUS ROTH: Volkskunde und Personal Computer	643
JUDIT S. KOÓS: Ausgrabungen und Fundberichte des Museums Otto Herman im Jahre 1988–1990.	649

150 Ft

1991.

